Universiteit Leiden
The Netherlands

De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik : onafhankelijkheidsmonument voor een bisdom

Westerman, J.

Citation

Westerman, J. (2016, December 8). *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik : onafhankelijkheidsmonument voor een bisdom*. De Erfgoeduitgeverij, Utrecht. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/44809

Version:	Not Applicable (or Unknown)
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/44809

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

Leiden University Repository

The handle http://hdl.handle.net/1887/44809 holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Westerman, Jeroen
Title: De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik : onafhankelijkheidsmonument voor een bisdom
Issue Date: 2016-12-08

De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik: onafhankelijkheidsmonument voor een bisdom

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof.mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op donderdag 8 december 2016
klokke 16.15 uur

door

Jeroen Westerman

geboren te Winterswijk op 2 augustus 1968

Voor mijn moeder

De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik.
Onafhankelijkheidsmonument voor een bisdom.
Proefschrift Universiteit Leiden, 2016

Jeroen Westerman

De Erfgoeduitgeverij, Utrecht
ISBN 978-90-826245-0-2

Promotor:
prof.dr. A.J.J. Mekking, Universiteit Leiden

Promotiecommissie:
prof. dr. W.P. Blockmans, Universiteit Leiden
prof. dr. A.W.L. Bosman, Universiteit van Amsterdam
prof. dr. Th.P.C. Coomans, Katholieke Universiteit Leuven
dr. E.H. den Hartog, Universiteit Leiden
prof. dr. ing. D.J. de Vries, Universiteit Leiden/ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
prof.dr. C.J.M. Zijlmans, Universiteit Leiden

Dit proefschrift is tot stand gekomen dankzij de materiële en financiële ondersteuning van de Universiteit Leiden (Onderzoekszwaartepunt Mediëvistiek, Kunsthistorisch Instituut, Onderzoeksinstituut Pallas & LUCAS - Leiden University Centre for the Arts in Society), Université de Poitiers (Centre d'Études supérieures de Civilisation médiévale) en het Gelders Genootschap (Arnhem).

Foto omslag: Laurent Deléhouzée (voorzijde); KIK-IRPA, Brussel (achterzijde).

Inhoudsopgave

Voorwoord 5
Dankwoord 7
Inleiding 9

Deel I Beschrijving, analyse en reconstructie van de 12de-eeuwse kathedraal

1 Inleiding 37
2 De westpartij 39
3 Het schip 91
4 De entreehallen en de zijportalen 127
5 Het transept 145
6 Het 12de-eeuwse koor 267
7 Inrichting en gebruik van de kathedraal 285

Deel II Geschiedenis van kathedraal, stad en bisdom

1 Inleiding 295
2 De stichting van het bisdom Doornik 299
3 De personele unie met Noyon 305
4 De Karolingische periode 311
5 Tussen Vlaanderen en Frankrijk 325
6 Een merkwaardige aflossing van heiligen: van Nicasius naar Eleutherius 333
7 Strijd voor onafhankelijkheid 361
8 Goddelijke tussenkomst 417
9 Doornik krijgt een eigen bisschop 425
10 De verankering van de eigen bisschop 441
11 Samenvatting en conclusie van een turbulente geschiedenis 453

Deel III Betekenissen van de 12de-eeuwse kathedraal

1 Inleiding 463
2 De vroeg-12de-eeuwse westpartij: poortgebouw tot de kathedraal 465
3 Het schip: een majestueuze processieweg 487
4 De gewelven als hemelse baldakijnen 553
5 De oostpartij als Hemelse Stad en martyrium 569

Conclusie

De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik: argument en monument 675

Bijlagen 689
Samenvatting 797
Résumé 808
Uitgebreide inhoudsopgave 819
Curriculum vitae 832

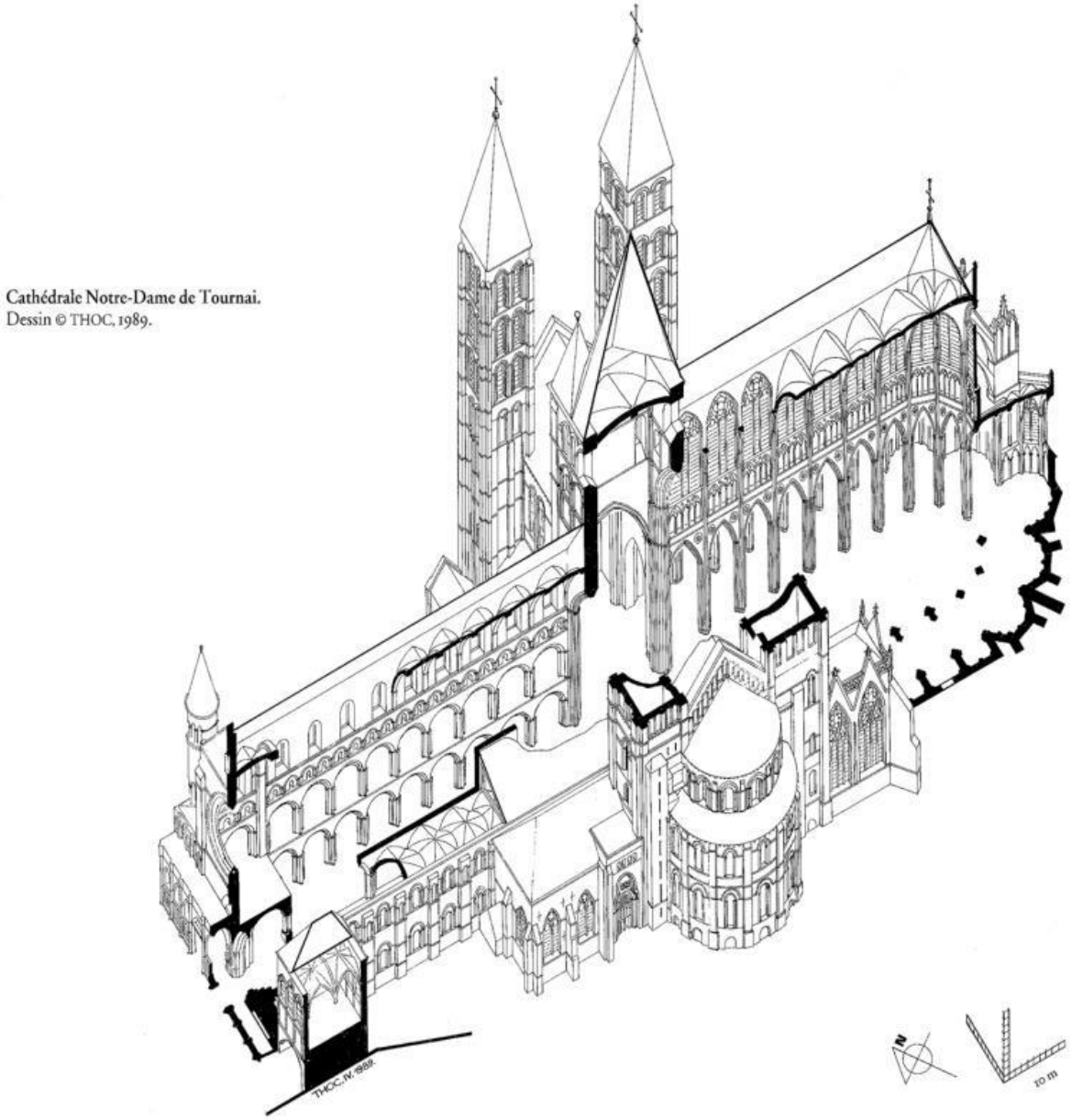

Axonometrische perspectief van de kathedraal (tekening: Thomas Coomans, 1989).

Voorwoord

La Vieille Dame, de oude Dame; deze liefkozende naam is één van de vele betitelingen voor de Doornikse kathedraal. Kunsthistorici en archeologen onder elkaar noemen haar ook wel *ce monstre sacré*, wat letterlijk *heilig monster* betekent, maar figuurlijk vooral gebruikt wordt in de betekenis *vedette* of *ster*. Heel af en toe schelden we op haar met *sacré monstre!* (verduveld monster), als ze de onderzoeker weer eens in vertwijfeling brengt door meer vragen op te roepen, dan te beantwoorden.

Een vedette is ze zeker, deze oude dame, hart en trots van de voormalige Franse koninklijke rijksstad Doornik, die dankzij de vijf kathedraaltorens ook wel *Cité des cinq clochers* heet. Fier torent de kerk boven de stad uit. Van verre is zij zichtbaar, van welke kant je ook komt. Een monstrum is ze beslist ook, een monster van megalomanie. De rond 1100 begonnen kerk was toen al meer dan tweemaal zo groot gepland als de 11de-eeuwse voorganger. Maar binnen enkele decennia bleek die nieuwe schaal niet groots genoeg. Vijf torens en een oostpartij met drie grote apsiden moesten ervoor zorgen dat aardse grandeur deze moederkerk kon verheffen tot een voorafbeelding van de hemelse stad. De onderneming was megalomaan, technisch gewaagd, zo niet hachelijk. Welke opdrachtgever zou op het idee gekomen zijn om een bouwmeester te vragen torens te bouwen op een onderbouw die daar niet op berekend was? Wie koos er in de jaren 1130 voor om een kolossaal transept te overkluizen met kruisribgewelven in de zware Doornikse kalksteen? Wie durfde er in die tijd een vieringtoren van 50 meter hoog te bouwen, in steen te overwelven en dan ook nog eens te bekronen met een houten spits van 25 meter? In het 12de-eeuwse Doornik was de drang om een uitzonderlijke kathedraal te bouwen onstuitbaar. Het nieuwe gebouw moest in alle opzichten verschijnen als moederkerk van een bisdom dat zijn eigen bisschop terugeiste, en bovendien fungeren als de indrukwekkende hoofdkerk van een dynamische Noord-Franse stad.

De proloog van mijn geschiedenis met de Doornikse kathedraal voltrok zich op 1 april 1993 zonder dat ik mij ervan bewust was hoe intensief en langdurig de relatie zou worden. Doornik vormde – zo dacht ook ik toen nog – slechts een halte op weg naar het echte werk: de grote Noord-Franse kathedralen. In de auto klonken Brassens en Brel uit de gettoblaster van reisgenoot Hanno. Het was een druilige dag. Vertrouwd met de regelmaat en finesse van Laon en Amiens, ontdekten wij een stoere kathedraal, die met haar natte, donkere torens boven de stad uitstak: *Avec des cathédrales pour uniques montagnes, Et de noirs clochers comme mâts de cocagne.*[1] Bij de koster kocht ik een boek: *La cathédrale de Tournai. Hier et aujourd'hui*. Niets wees er op dat Aart Mekking korte tijd later bij mij zou komen met de vraag om onderzoek te doen naar deze in de historiografie onderbelichte kerk.
Na eerst nog een post-doctoraal jaar mediëvistiek aan de Universiteit van Poitiers, met een scriptie over de Doornikse bouwsculptuur onder begeleiding van Marie-Thérèse Camus, begon het werk waar twee decennia later een punt achter is gezet, of ten minste een puntkomma.

De totstandkoming van het voorliggende proefschrift heeft nogal wat voeten in de aarde gehad. Het project was weerbarstiger dan bij aanvang gedacht. Zo bleek, lopende het werk, eerder onderzoek naar de geschiedenis van de kathedraal en het bisdom fragmentarischer dan

[1] Uit: Jacques Brel, *Le plat pays*. Letterlijke vertaling: "met kathedralen als enige bergen en donkere klokkentorens als kermisklimpalen." In zijn eigen Vlaamstalige versie van het lied (*Mijn vlakke land*) zong Brel: "Op dak en torenspits van hemelhoge kerken, die in dit vlakke land de enige bergen zijn." Zie: Jacques Brel, 1998, *L'œuvre intégrale*, Paris.

was aangenomen, wat een extra uitweiding betekende. De neerslag daarvan verklaart ook ten dele de omvang van het manuscript. Daarnaast hebben de beschrijving en analyse van het bouwwerk – de publicatie van de voornaamste bron – een prominente plek in de opbouw van het betoog gekregen, in plaats van deze weg te stoppen in een bijlage.
Het toeval had een flinke invloed op de vaart en de dynamiek van het onderzoek, met zowel stimulerende als remmende effecten. Dankzij nieuwe opgravingen, historisch onderzoek en bouwhistorische studies naar de kathedraal veranderde de historiografische context de afgelopen twee decennia flink. Uiteindelijk heb ik er veel voordeel mee kunnen doen.

De Doornikse kathedraal is lang onderbelicht gebleven in de architectuurgeschiedenis. De kerk paste niet goed in de 'overzichten' van de middeleeuwse bouwkunst die uitgingen van idealistische vooronderstellingen over romaanse en gotische architectuur. Historisch gezien is de Onze-Lieve-Vrouw van Doornik een Franse kathedraal in een Franse stad, maar sinds de 19de eeuw – en dus sinds het begin van de middeleeuwse architectuurgeschiedschrijving – behoorde ze even tot het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en vanaf 1830 tot België. Het nationalisme in de (kunst)geschiedenis droeg in niet geringe mate bij aan haar isolement. Nu er, dankzij de internationalisering in het algemeen en de Europese samenwerking in het bijzonder, veel meer over de grenzen wordt gekeken, krijgt de kathedraal bredere aandacht. De lopende consolidatie en restauratie dragen daar ook aan bij.

Als het onderhavige werk – geschreven op en met een zekere afstand – ook een bijdrage mag leveren aan de bekendheid van de Doornikse Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, dan zal dat mij tot grote vreugde stemmen. Daarbij hoop ik dat door mij getrokken conclusies en geponeerde veronderstellingen in het wetenschappelijk debat weerlegd, bijgesteld of bevestigd worden. Dat zijn immers de mooiste vormen van waardering die een onderzoeker kan krijgen.

Dankwoord

Zonder de hulp van velen zou dit manuscript er niet gekomen zijn. Iedereen die mij, hoe kortstondig of uitgebreid ook, heeft geholpen bij de totstandkoming van dit proefschrift, ben ik daarvoor bijzonder dankbaar. Een lijst met al die personen, waarvan ik sommigen niet eens van naam ken, zou ettelijke pagina's in beslag nemen. Ik denk aan hen die letterlijk of figuurlijk deuren voor mij openden, zoals kosters en geestelijken in kerken en medewerkers van bibliotheken en archieven. Hun hulpvaardigheid was van grote waarde, want de toegang tot de primaire en secundaire bronnen is voor de (kunst)historicus een eerste levensbehoefte.

Een aantal mensen wil ik graag speciaal noemen. In de allereerste plaats mijn promotor, Aart Mekking. Hij was het die mij in 1994 voorstelde om onderzoek naar de Doornikse kathedraal te doen. Zijn niet aflatende enthousiasme voor het onderwerp, zijn rijkdom aan ideeën en constante betrokkenheid zijn al die jaren – tot ruim na zijn emeritaat – van onschatbare waarde geweest. Dat hij bij dit proefschrift nog als promotor kan optreden, geeft mij daarom extra veel voldoening.
Mijn bijzondere dank geldt voor de leden van de promotiecommissie, Wim Blockmans, Lex Bosman, Thomas Coomans, Elizabeth den Hartog en Dirk-Jan de Vries voor de welwillende en kritische benadering van mijn werk. Naast inspiratie, hulpvaardigheid en menige vruchtbare gedachtewisseling in al die jaren, zorgden hun waardevolle reacties aan het eind van het traject ook nog voor verbeteringen en aanvullingen in het uiteindelijke manuscript.
De uiteindelijke voltooiing van dit proefschrift werd mogelijk gemaakt door het *Leiden University Centre for the Arts in Society* (LUCAS) en vooral dankzij het vertrouwen dat Kitty Zijlmans, Korrie Korevaar en Geert Warnar in mij stelden door mij een sabbatical toe te kennen. Dankzij deze vrijstelling van mijn dagelijks werk was ik in staat om de oude schuld jegens de Leidse Alma Mater in te lossen. Ik ben hun daarvoor heel dankbaar. Mijn dank geldt nog eens extra Kitty Zijlmans voor haar bereidheid om als secretaris zitting in de promotiecommissie te nemen.

Het feitelijke begin van mijn onderzoek was niet aan de Leidse universiteit, maar aan het *Centre d'Études supérieures de la Civilisation médiévale* van de Universiteit van Poitiers. L'année académique passée au CESCM fut pour moi très formatrice, tant sur le plan scientifique que sur le plan humain. L'accueil chaleureux de l'équipe du CESCM y a contribué pour beaucoup. C'est un vrai plaisir de remercier en premier lieu la professeure Marie-Thérèse Camus pour son enthousiasme et son engagement infatigable pour mon projet de thèse. Je tiens également à remercier le professeur Piotr Skubiszewski, Jean Michaud (†) et la professeure Claude Andrault-Schmidt de m'avoir ouvert les trésors de leur sagesse.
In de schoot van de onderzoeksgroep Kunst & Regio van de onvolprezen Onderzoekschool Mediëvistiek werkte ik in Leiden verder aan mijn onderzoek. Tijdens uitwisselingen met Leuven, Münster, Halle en andere universiteiten kon ik veel van mijn ideeën toetsen aan de inzichten en methodes van talrijke academici, in het bijzonder Leonhard Helten, Bert Cardon (†), Anna Bergmans en Werner Jacobsen. Met Bernd Röder – die ik dankzij dit netwerk leerde kennen – maakte ik enkele onvergetelijke studiereizen in Noord-Frankrijk en Duitsland, waarvan veel nieuwe gegevens en inzichten in dit manuscript een plaats kregen.

C'est un devoir agréable, mais surtout un grand plaisir, d'exprimer ma profonde reconnaissance envers tous ceux qui m'ont accueilli à Tournai et ailleurs, là où mes pas de chercheur m'ont guidé. Mon grand amour et mon profond respect envers La Vieille Dame, c'est avec Laurent Deléhouzée que je les ai partagés depuis de nombreuses années. Sa gentillesse et son accueil à Tournai et à Bruxelles me remplissent d'un profond sentiment de gratitude.

À la cathédrale, au trésor et aux archives, j'ai largement profité de l'accueil du chanoine Jean Dumoulin (†), du professeur Jacques Pycke et des sacristains et du personnel de la cathédrale, en particulier Jacques et Daniel. Je les remercie très cordialement de leur aide. Un grand merci aussi à Mme Françoise Duperroy et à M. Yves Desmet de la Région wallonne (Direction de la Conservation du Patrimoine) pour leur accueil et leur disponibilité.

Mijn collega's bij het Gelders Genootschap hebben mij in de afgelopen jaren meermaals tijd en afzondering gegund om te werken aan de voltooiing van het manuscript. Tijdens de laatste fase was collega Simon een van mijn trouwste supporters. Wekelijks overbrugde hij de afstand tot 'Arnhem' met een beschouwing over een door hem gekozen *Kathedraal van de week*, altijd gelardeerd met vurige aansporingen en verfrissende ideeën over het schrijven van een dissertatie.

Aanmoediging, gastvrijheid en hulp, bijvoorbeeld door kritisch mee te lezen, kreeg ik van talrijke mensen. Pierre, Harriën, Joost, Frédéric, Pascal, William, Baudouin, Alexander, Margrith, Simon, Jos, Raphaël, Jean en Emanuel, zonder jullie terugkerende steun en bemoediging was het allemaal niet gelukt. Dat geldt in het bijzonder voor mijn trouwe vrienden Hanno, Jeroen en Nathalie, voor mijn zus Mirjam en haar man Frank, en speciaal voor Tomasz, die naast al dat andere lief en leed ook de totstandkoming van dit proefschrift van begin tot eind heeft gedeeld en veel heeft meegedacht en meegelezen. Zonder mijn zorgzame moeder en alles wat zij mij voor het leven heeft meegegeven, was het er al helemaal nooit gekomen. Met liefde draag ik dit werk aan haar op.

Utrecht, 9 mei 2016
In dedicatione ecclesiae Sanctae Mariae Tornacensis

Inleiding

1 Het onderzoek

Op 9 mei 1171 vond in de kathedraal van Doornik een bijzondere liturgie plaats. Hendrik van Frankrijk, aartsbisschop van Reims en broer van de Franse koning, ging samen met talrijke andere bisschoppen voor in de plechtige wijding (*dedicatio*) van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal.[1]
De rite van de kerkwijding, één van de uitgebreidste en indrukwekkendste rituelen van de Latijnse Kerk, transformeert het gebouw in een heilige plaats, waar hemel en aarde samenkomen: *Hic est Domus Dei et Porta Coeli*, dit is het huis Gods en de poort van de hemel.[2] De verjaardag van de kerkwijding is voor elke kerk een hoogfeest. De wijdingsdag van de kathedraal is zelfs een jaarlijkse feestdag voor het hele bisdom, omdat de bisschopskerk de moederkerk (*ecclesia mater*) van alle andere kerken is. Daar staat de zetel (*cathedra*) van de bisschop, die herder en bestuurder van het bisdom is. Door als opvolger van de apostelen de sacramentele gaven van Christus rechtstreeks en via de priesters door te geven, laat hij de gelovigen deel hebben aan het Goddelijk heil.[3]
De plechtige ceremonie op 9 mei 1171 betekende niet alleen de wijding van de Doornikse kathedraal. De gebeurtenis kan ook beschouwd worden als de afsluiting van een tijdperk van bijna een eeuw, waarin de Kerk van Doornik zich losmaakte van het zuidelijker gelegen bisdom Noyon. De twee afzonderlijke bisdommen waren in de Merovingische tijd onder één gezamenlijke bisschop gekomen. Deze personele unie duurde voort, totdat tegen het einde van de 11de eeuw in de Kerk van Doornik een onafhankelijkheidsbeweging ontstond. Uiteindelijk, na jaren politieke en diplomatieke strijd, besloot paus Eugenius III in 1146 om Doornik een eigen bisschop te geven.[4]

0.1A Tournai, cathédrale Notre-Dame, gezien vanuit het zuiden.

[1] CONTINUATIO TORNACENSIS, 1844a: p.444; 1880a: kol.358. (MGH SS VI, 1844a: p.444; 1880a: kol.358.)
[2] Aldus de introïtus van de kerkwijdingsmis, naar (Genesis 28: 17).
[3] Over de kerkwijding: Huyghebaert 1971a: 3-21.
[4] Met de bul *Sacrosanctae Romanae Ecclesiae* van 24 juli 1146, zie § II.9.4.

Een kerkwijding markeert lang niet altijd de feitelijke voltooiing van een kerkgebouw.[5] Hoe de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal er in 1171 uitzag en in hoeverre deze voltooid was, is de afgelopen eeuwen dan ook een voortdurend onderwerp van debat geweest. In die wetenschappelijke discussie over de datering van de verschillende delen van de Doornikse kathedraal zijn veel uiteenlopende en elkaar tegensprekende hypotheses geformuleerd. Sommigen meenden dat de wijding overeenkwam met de voltooiing van het totale gebouw, terwijl anderen er een tussenwijding in zagen, die overeenstemde met het gereedkomen van het schip of een eerste fase van het transept.[6] Volgens weer anderen zou de kerk pas begin 13de eeuw of nog later voltooid zijn, waarbij gewezen kon worden op de vermelding van een wijding in 1213.[7] Naast de kwestie van de datering ging de discussie vooral over de vraag welke 'cultuurregio's' een dominante invloed op het uiterlijk van de kathedraal hadden gehad. Dacht men aanvankelijk vooral aan Lombardije en het Rijnland, later werd de blik meer gericht op Normandië, Engeland en Noord-Frankrijk.

Merkwaardig genoeg hebben andere vragen die te maken hebben met de nieuwbouw van de kathedraal in het debat nauwelijks aandacht gekregen. Schaars zijn ook de studies die de historische context van de kathedraalbouw in hun beschouwing hebben betrokken. De nieuwbouw van een bisschopskerk in een periode van strijd om de onafhankelijkheid van de bisschoppelijke zetel is namelijk op zijn minst saillant. Slechts enkele onderzoekers hebben een verband gesuggereerd tussen de bisschoppelijke onafhankelijkheidsstrijd en de kathedraalbouw, zonder daar verder op in te gaan. Ook andere factoren, die van invloed kunnen zijn geweest op de bouw van de kathedraal, zoals de stichting van de Sint-Maartensabdij en de opkomst van de Doornikse commune, zijn tot nu toe niet in onderlinge samenhang geanalyseerd. Evenmin is een volgende stap gezet, namelijk een analyse van de betekenis van de architectonische vormen van de Doornikse kathedraal binnen deze historische context.

In het onderhavige onderzoek wordt een eerste poging gedaan om de 12de-eeuwse kathedraal van Doornik te beschouwen in het licht van haar historische context. Dit gebeurt op basis van drie centrale vragen, die onderling sterk met elkaar verbonden zijn. Deze drie vragen betreffen de drie onderzoeksthema's die in dit boek aan de orde komen: de bouwgeschiedenis, de historische context en de betekenis van de vormen die voor de kathedraal gekozen werden. Aan ieder van deze thema's is een deel van dit boek gewijd. De eerste vraag betreft de feitelijke totstandkoming van het gebouw zelf: wat is de bouwgeschiedenis van de 12de-eeuwse kathedraal van Doornik? De tweede betreft de historische context: onder welke historische omstandigheden kwam de bouw van de nieuwe kathedraal tot stand? De derde vraag, ten slotte, komt voort uit de antwoorden op de eerste en tweede vraag: wat kan er op basis van de analyse van het gebouw en van de historische context gezegd worden over de motieven die geleid hebben tot de keuze voor de bouwconcepten die aan de Doornikse kathedraal gerealiseerd werden?

De eerste vraag, en tegelijk het eerste deel van dit boek, gaat over het gebouw zelf, en wel over zijn bouwgeschiedenis. In dit deel wordt gezocht naar de antwoorden op de volgende vragen: wanneer en in welke fases vond de bouw van de kathedraal plaats? Welk architectonisch eindresultaat had de opdrachtgever voor ogen, niet alleen bij het begin van de bouw, maar ook bij planwijzigingen? Welke architectonische concepten werden hiertoe

[5] Crozet 1937a: p.42-69.
[6] Huyghebaert 1971a: p.16.
[7] De verschillende standpunten over de datering, de herkomst van de architectuurvormen en de relatie met de historische context zullen in de *Status questionis* aan het eind van deze *Inleiding* aan de orde komen.

geformuleerd? Voor een antwoord op deze vragen is gebruik gemaakt van diverse bronnen. Het gebouw zelf is daarvan de voornaamste. Vervolgens zijn er de historische documenten, waarin het gebouw genoemd of beschreven is: de schriftelijke bronnen. Tot de historische documenten behoren ook de iconografische bronnen: het historisch beeldmateriaal waarop de kathedraal voorkomt. De talrijke wetenschappelijke publicaties waarin de kathedraal of aspecten ervan eerder zijn onderzocht en waarvan de resultaten de achtereenvolgende restauraties en de huidige blik op het gebouw bepaald hebben, bieden veel inzichten. Sinds enkele decennia heeft zich hierbij het archeologisch onderzoek gevoegd als een waardevolle bron voor de bouwgeschiedenis: belangrijke opgravingen in en rond de kathedraal hebben een nieuw licht doen schijnen over de voorgangers van de huidige kerk.

De tweede vraag, die in het tweede deel aan de orde komt, is die naar de historische omstandigheden. Op basis van een reconstructie van de bouwgeschiedenis en goed onderbouwde dateringen van de verschillende delen van het gebouw wordt gekeken naar de historische context waarin de realisatie ervan plaatsvond. Om deze in beeld te brengen is de geschiedenis van de plek en van de mensen die er actief waren onmisbaar. Wat zijn de belangrijkste ontwikkelingen die zich in de periode voorafgaand aan en tijdens de bouw in de Kerk van Doornik voordeden? Wie waren daarvan de voornaamste protagonisten? De bestudering van de context noodzaakt tot een selectie, want in eerste aanleg kan immers alles wat zich in de loop der tijd in en rond Doornik heeft voorgedaan context zijn. Onder historische context wordt in dit geval verstaan het complex van omstandigheden, gebeurtenissen en handelende personen dat direct of indirect van invloed kan zijn geweest op de Doornikse kathedraalbouw. Het gaat dan in de eerste plaats om de kerkelijke geschiedenis van Doornik, het ontstaan van het bisdom en de geschiedenis van de bisschoppen en van het kathedrale kapittel. Deze geschiedenis is nog niet voor handen en neemt daarom in dit onderzoek een belangrijke plaats in. Daarbij speelt ook het topografische kader een rol: gebeurtenissen en protagonisten zullen veel eerder en vaker een rol hebben gespeeld, naarmate ze dichter bij de kathedraal en het kapittel stonden. Maar er waren ook uitzonderingen: als een gebeurtenis, instantie of functionaris (koning, paus) belangrijk genoeg was, kon deze over grote afstand invloed uitoefenen.
Belangrijk voor Doornik in dit verband was het feit dat het bisdom lange tijd geen eigen bisschop had. Inzicht in het ontstaan, de geschiedenis en de status van de Doornikse bisschopszetel zijn noodzakelijk om deze bijzondere situatie te kunnen duiden. Ondanks herhaalde pogingen van het kathedrale kapittel vanaf het einde van de 11de eeuw om in Doornik een eigen bisschop te krijgen, bleef de personele unie nog geruime tijd in stand. De kerkelijk-politieke verwikkelingen die daarvan de achtergrond vormen, krijgen in het onderzoek bijzondere aandacht. Het is juist deze geschiedenis die kan bijdragen tot een beter begrip van de bouw van de kathedraal.

Naast de historische context kent het gebouw een architectonische context: dit is het ‘landschap’ van de kerkelijke architectuur, zoals dat rond 1100 bestond en zoals zich dat in de daaropvolgende decennia zou ontwikkelen. Wat weten we van de architectuur aan het begin van de 12de eeuw in Noordwest-Europa? Hoe zagen de kerkelijke gebouwen van enige rang en stand die van belang waren voor de bouw van de Doornikse kathedraal eruit? Als architectonische context worden beschouwd die gebouwen die direct of indirect van invloed kunnen zijn geweest op de Doornikse kathedraalbouw.

De architectonische context brengt ons bij het derde onderzoeksthema, de vraag naar de betekenis. In het derde deel van het voorliggende werk komen dan ook de volgende vragen aan de orde: hoe verhouden de voornaamste aspecten van de opeenvolgende bouwfasen van

de Doornikse kathedraal zich tot de architectuur van dat moment? Op welke gebouwen kon worden teruggegrepen? Wat zegt de herkomst van de bouwvormen over de betekenis ervan? En wat waren de achterliggende motieven die geleid hebben tot de keuze van de respectievelijke concepten van de verschillende bouwfases van de kathedraal? Deze vragen gelden in de eerste plaats voor de achtereenvolgende concepten en de dominante materialisaties ervan: de aanvankelijk geplande tweetorenfaçade, de breed opgezette galerijen en de vierdelige opstand in het schip, het ver uitstekende transept met omlopende zijbeuken en de oostpartij met een triconchale- of klaverbladaanleg en een imposante vijftorengroep in de vorm van een quincunx. Waar komen deze vormen vandaan en welke betekenis kan eraan toegekend worden? Hiermee is het uiteindelijke doel niet alleen van het derde deel, maar van het hele boek, om antwoorden te formulieren op de vrij simpele vraag: waarom ziet de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik eruit, zoals ze eruit ziet?

Uitgangspunt is dat er bij gebouwen van enige importantie sprake is van een concept dat voortkomt uit een bewuste receptie van bouwvormen op grond van hun betekenis en niet uit een willekeurig gebruik van bouw- of decoratieschema's. De vraag naar de betekenis van het concept van een 12de-eeuwse kerk leidt ook naar de vraag wie er verantwoordelijk was voor de vaststelling van dat concept. De opdrachtgever kon zelf opereren als *sapiens architectus*, de geleerde bouwmeester, of een klerikale adviseur hiermee belasten.[8] De uitvoering van de bouw was in de meeste gevallen in handen van een meestersteenhouwer (*magister operis*) die leiding gaf aan de werkzaamheden. Hij had de verantwoordelijkheid om het ontwerp, waarin de status, de (gepretendeerde) positie en de ambities van de opdrachtgever tot uitdrukking kwamen, te realiseren. Hoe groot de uiteindelijke inbreng van de uitvoerenden in het ontwerp was, lag aan de ruimte die de opdrachtgever hun daarbij liet. Over het algemeen kan men aannemen dat hoe belangrijker het te realiseren gebouw was, des te bepalender de inbreng van de opdrachtgever zal zijn geweest. Bij het ontwerpen van gebouwen van ondergeschikt belang zal minder vaak een geleerde bouwmeester betrokken zijn geweest. In dat geval zal het ontwerp in hogere mate verzorgd zijn door een timmerman, steenhouwer of metselaar die handelde in de lijn van de traditie waarin hij was opgeleid. Bij belangrijke gebouwen zal de opdrachtgever zich minder geografische en hiërarchische beperkingen hebben opgelegd bij de keuze van concepten, bouwvormen en materialen. In dat geval waren ook gebouwen van hoge rang en op grote afstand als voorbeeld bruikbaar en kon besloten worden bouwmateriaal over grote afstand aan te voeren. De netwerken waarin de opdrachtgever zich bewoog, bepaalden mede zijn blik op de architectuur, waarbij hij in de regel keek naar gebouwen die hoger of tenminste gelijkwaardig in status waren.

2 Aanpak

De bouwgeschiedenis

Om de hierboven geformuleerde reeks van vragen te kunnen beantwoorden is voor de volgende aanpak gekozen. Het onderzoek vangt aan met de presentatie van de voornaamste bron: de kathedraal als gebouw (Deel I). De afzonderlijke bouwdelen (westpartij, schip, oostpartij) worden geanalyseerd door middel van een zorgvuldige bestudering van de bouwmassa, in samenhang met de iconografische, schriftelijke en archeologische bronnen. Deze architectuur- en bouwhistorische analyse biedt inzicht in de wijze waarop de verschillende onderdelen van het gebouw zich tot elkaar verhouden. Doel van de analyse is

[8] Over de *sapiens architectus*: Binding 1996a.

om te bepalen tot welke tijdperken de huidige bouwmassa van de kathedraal teruggaat. De kerk wordt als het ware afgepeld om te kunnen vaststellen in hoeverre het bestaande gebouw nog uit de 12de eeuw dateert, qua materie, of anders qua vorm. Dat laatste kan bijvoorbeeld het geval zijn als tijdens restauraties in latere eeuwen onderdelen op identieke wijze zijn vervangen of gereconstrueerd. Deze authenticiteitskritiek vormt de basis voor het vaststellen van de volgorde waarin de onderdelen van de huidige kathedraal tot stand zijn gekomen (‘*relatieve chronologie’*). Aangezien het in deze studie primair gaat om de concepten die ten grondslag liggen aan het gebouw, is volstaan met een identificatie en afbakening van de bouwfases.[9] Het onderzoek beperkt zich overigens niet tot het daadwerkelijk gerealiseerde gebouw, maar omvat ook geplande, niet gerealiseerde projecten die op basis van sporen of aanzetten in het gebouw gereconstrueerd kunnen worden.

Door de combinatie met andere onderzoekstechnieken en hun resultaten, zoals de dendrochronologie, en de analyse van andere bronnen, zoals vermeldingen in teksten of oude afbeeldingen, kan een zo precies mogelijke datering vastgesteld worden (‘*absolute chronologie’*). In die gevallen waar de bronnen over de Doornikse kathedraal geen uitkomst bieden, wordt gekeken of hetgeen bij vergelijkbare gebouwen gangbaar was, ook voor Doornik van toepassing kan zijn geweest. Dat laatste is bijna altijd nodig bij bouwcampagnes die slechts gedeeltelijk voltooid of bewaard zijn, omdat er geen bouwtekeningen of teksten bekend zijn, die het voorgenomen plan inzichtelijk maken. De oorspronkelijk geplande, maar niet gerealiseerde tweetorenfaçade aan de westzijde is hier een voorbeeld van.

De analyse van de bronnen in onderlinge samenhang leidt aldus tot een zo betrouwbaar mogelijke reconstructie van de bouwgeschiedenis van de 12de-eeuwse kathedraal en van haar verschijningsvorm. Deze reconstructie van de bouwgeschiedenis biedt vervolgens de mogelijkheid om de concepten te definiëren die ten grondslag hebben gelegen aan de bouwplannen voor de kathedraal. Eerst zullen de concepten van de westfaçade (§ III.2) en het schip (§ III.3) aan de orde komen, vervolgens dat van het eerste transept (§ III.4) en tenslotte dat van de 12de-eeuwse oostpartij (§ III.5), waarvan het huidige transept nog resteert en het koor in de 13de eeuw heeft plaats gemaakt voor het huidige koor.

De historische context

Als de bouwgeschiedenis, de datering en de concepten van de 12de-eeuwse kathedraal voldoende zijn onderbouwd, kan de blik gericht worden op de historische context (deel II). Belangrijk in dit verband is de personele unie van de bisdommen Doornik en Noyon tussen de 7de en 12de eeuw. Daarom is ervoor gekozen om de geschiedenis van de kathedraal en de Kerk van Doornik te reconstrueren vanaf de stichting van het bisdom in de Merovingische tijd. Op deze manier wordt inzichtelijk hoe het bisdom en de kathedraal – aanvankelijk de kathedrale kerkengroep – zich in de loop der eeuwen ontwikkelden en hoe deze ontwikkelingen geleid hebben tot de nieuwbouw van de kathedraal in de 12de eeuw. De nadruk zal daarbij liggen op de kerkelijk-politieke geschiedenis van het bisdom en de belangrijkste actoren en instellingen: de bisschoppen, het kathedrale kapittel, de belangrijkste abdijen en de relaties die deze onderhielden met andere kerkelijke en wereldlijke machthebbers, zoals de graven van Vlaanderen, de koning van Frankrijk, de aartsbisschop van Reims en de paus.

[9] Er wordt een onderscheid gemaakt tussen bouwfase en bouwcampagne. Een bouwfase betreft een periode waarin consequent gewerkt is aan de uitvoering van eenzelfde concept. Een bouwcampagne is een periode van voortgaande werkzaamheden aan de kerk. Een bouwfase kan uit een groot aantal bouwcampagnes bestaan.

Een belangrijk aspect van de middeleeuwse religiositeit is de verering van heiligenrelieken. Algemeen erkende wonderdadige relieken waren onmisbaar voor een belangrijke kerk als de Doornikse kathedraal. De voornaamste relieken van de kathedraal, eerst die van Nicasius, vervolgens die van Eleutherius, lijken in de 11de en 12de eeuw een opmerkelijke rol te hebben gespeeld. De betekenis van de relieken van heiligen die in Doornik werden vereerd, zal daarom eveneens aan een nader onderzoek worden onderworpen.

De herkomst en betekenis van de concepten die ten grondslag liggen aan de kathedraal

Op basis van de reconstructies van de bouwgeschiedenis en van de politiek-kerkelijke context waarin deze zich heeft afgespeeld, wordt vervolgens de betekenis van de kenmerkende onderdelen van het bouwconcept onderzocht (Deel III). Dit zal onder andere gebeuren door de architectuur van de kathedraal te vergelijken met andere gebouwen die mogelijk relevant zijn geweest voor de Doornikse moederkerk. Tevens zal worden onderzocht uit welke tradities belangrijke elementen van de Doornikse kathedraalarchitectuur, zoals de vierdelige opstand, de klaverbladvormige plattegrond en de vijftorengroep, afkomstig zijn. De relevantie van mogelijke voorbeelden zal blijken uit de context waarin de betreffende vormen eerder werden toegepast en de betekenis die de opdrachtgevers van de Doornikse kathedraal hieraan konden toekennen. Naast voorbeelden van gebouwde architectuur, zullen ook middeleeuwse afbeeldingen van architectuur als vergelijkingsmateriaal geanalyseerd worden.

3 Bronnen

Bronnen voor het gebouw en de bouwgeschiedenis

Omdat het **gebouw** van de Doornikse kathedraal het hoofdobject van het voorliggende onderzoek vormt, vangt het onderzoek naar de bouwgeschiedenis aan met een gedetailleerde, architectuurhistorische beschrijving van het gebouw. Deze beschrijving vormt tegelijkertijd de publicatie van de architectuur als bron.
De kathedraal als object bestaat uit verschillende niveaus, onderdelen en materialen die in een aantal gevallen om uiteenlopende onderzoekmethodes vragen. Zo heeft de Doornikse kathedraal voor een groot deel de oorspronkelijke dakstoelen behouden. Hierover is de afgelopen jaren bijzonder waardevolle informatie beschikbaar gekomen dankzij het dendrochronologisch onderzoek door Patrick Hoffsummer en het kappenonderzoek van Laurent Deléhouzée, die daarnaast op detailniveau bouwhistorisch onderzoek naar het gebouw en de bouwpraktijk heeft gedaan.[10] Het onderzoek van de kappen van het transept heeft ook belangrijke gegevens aan het licht gebracht voor de datering van de kathedraal.
Uit archeologisch onderzoek dat in en rond de kerk heeft plaatsgevonden onder leiding van Raymond Brulet van het *Centre de Recherches de l'Archéologie Nationale* is gebleken dat de kerk talrijke voorgangers heeft gehad.[11] Op basis van de resultaten van de analyse van de opgravingen is het mogelijk de kathedraal te situeren in een eeuwenoude bouwtraditie die aan deze plek is gebonden en waarvan de late schriftelijke overlevering tot nu toe moeilijk te verifiëren was. Ook hebben de opgravingen cruciale informatie opgeleverd over de vorm van het verdwenen 12de-eeuwse koor.[12]

[10] Hoffsummer 1995a, 2002a, 2002b. De analyse van de kappen van Laurent Deléhouzée is te vinden in het rapport Genicot 2006a. Een aparte publicatie is in voorbereiding bij het Waals Gewest.
[11] Brulet 2012a.
[12] Brulet 2012a: p.401-403, 419.

Een belangrijke secundaire bron bij de bestudering van oude gebouwen vormen **historische afbeeldingen** dankzij de informatie die deze iconografische bronnen verschaffen over het uiterlijk van het gebouw in vroeger eeuwen. Helaas zijn er van de Doornikse kathedraal relatief weinig afbeeldingen overgeleverd.[13] Zo is er geen enkele betrouwbare weergave van het interieur van koor en transept bekend, die dateert van vóór de start van de ingrijpende 19de-eeuwse restauratie die in 1837 begon. Toch bieden oude afbeeldingen op een aantal punten waardevolle informatie voor de bouwgeschiedenis, bijvoorbeeld als het gaat om de westfaçade, de portalen en de opstand van het schip. De reeksen documentaire foto's die vóór 1940 van de kerk zijn gemaakt, zijn van belang voor het onderzoek van het in de oorlog beschadigde schip.[14]

Middeleeuwse teksten die gewag maken van de kathedraal zijn schaars. Alleen uit de late Middeleeuwen zijn er schriftelijke bronnen die – meestal indirect – enige informatie over het gebouw geven. Uit de periode van vóór 1300 gaat het om korte vermeldingen in oorkonden en verhalende bronnen, zoals kronieken en heiligenlevens, die niet tot doel hadden om inlichtingen te verschaffen over de bouw van de kathedraal.[15] Een kritische interpretatie van deze teksten kan soms echter wel nuttige informatie verschaffen over het kerkgebouw.
Van de belangrijkste activiteit in de kathedraal, de voltrekking van de liturgie, zijn de meeste bronnen verloren gegaan. Een uitzondering daarop is een *ordinarius* uit het begin van de 15de eeuw, waarin aanwijzingen staan voor het uitvoeren van de liturgie. Jacques Pycke verzorgde een uitgave met commentaar.[16] Sterk met de liturgische bronnen verbonden zijn de documenten die nodig zijn voor de gedachtenisvieringen van overleden kanunniken en weldoeners van het kapittel en van de kathedraal. Deze zijn opgenomen in de verschillende versies van de *obituaria* en de kalenders met in Doornik geëerde heiligen. Zij bevatten bijvoorbeeld informatie over schenkingen aan de kathedraal en de stichting van altaren.[17]

Veel rijker dan vermeldingen in eigentijdse bronnen is de productie van geschriften over de kathedraal in de afgelopen vier eeuwen. Uit de historiografie hieronder zal blijken dat de kerk sinds het begin van de 17de eeuw talrijke onderzoekers gefascineerd heeft. Hun waarnemingen en onderzoeksresultaten zijn nog altijd waardevol om ze te betrekken in het onderzoek. Juist omdat de Doornikse kathedraal in de loop der tijd vele wijzigingen heeft ondergaan, zijn de waarnemingen uit vroegere eeuwen extra belangrijk. Zij verschaffen immers informatie over situaties die inmiddels veranderd zijn. Daarnaast hebben onze voorgangers op vele punten scherpe observaties en pertinente analyses van het gebouw geleverd, waarop nog altijd voortgebouwd kan worden.

Bronnen voor de historische context

De bouwgeschiedenis van de Doornikse kathedraal in de 12de eeuw is onlosmakelijk verbonden met de geschiedenis van alle actoren die op een of andere manier met dit gebouw en zijn opdrachtgevers te maken hebben gehad. In het complexe krachtenveld waarin een

[13] Het Waalse Gewest heeft in het kader van de voorbereiding van de restauratie van de kathedraal een *Inventaire iconographique de la Cathédrale Notre-Dame à Tournai* laten opstellen door CHAB/UCL. Deze bevat weliswaar in totaal 1940 historische afbeeldingen, maar verreweg het grootste deel dateert van na de 19de-eeuwse restauratie.
[14] Een uitgebreide verzameling foto's vanaf het eind van de 19de eeuw tot heden is te vinden in het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium in Brussel.
[15] Voor een overzicht van de belangrijkste verhalende bronnen in de 12de eeuw, zie § II.6.5 en § II.9.2.
[16] ACT Registre 348A. Pycke 2005a.
[17] Voorbeelden uit het Doornikse kapittelarchief zijn het *martyrologium refectorii* (ACT Registre 83) en enkele obituaria (ACT Registre 88A, 89B, 89C).

belangrijke middeleeuwse kerk tot stand kwam, speelden diverse partijen een rol: als stichter (initiatiefnemer), opdrachtgever, financier, ontwerper, adviseur of (in negatieve zin) opponent.[18] Het is bij een middeleeuws kerkgebouw dan ook lang niet altijd vanzelfsprekend wie de rol van opdrachtgever heeft vervuld of het bouwconcept heeft bepaald. Om te kunnen begrijpen hoe het bouwwerk vorm kreeg en tot stand kwam, is inzicht in de historische context en de achtergronden van betrokkenen noodzakelijk. Welke gebeurtenissen en omstandigheden zijn direct of indirect van invloed geweest op de Doornikse kathedraalbouw? Wie waren daarin de handelende personen en welke belangen en motieven hadden zij? Dergelijke vragen kunnen beantwoord worden door een reconstructie en analyse van de geschiedenis van kathedraal, kapittel, stad en bisdom in de 12de eeuw. Hoe zag de Kerk van Doornik er in de 12de eeuw uit en hoe functioneerde zij?

Voor een begrip van de 12de-eeuwse situatie is inzicht in de voorafgaande eeuwen ook noodzakelijk. Daarbij gaat het om een reconstructie van de historische ontwikkelingen, die zich lokaal, regionaal en supra-regionaal hebben afgespeeld voor zover die van belang zijn voor een goed begrip van de Doornikse situatie. Daarnaast – en dat is niet hetzelfde – is het nodig om inzicht te krijgen in de perceptie van de eigen geschiedenis door de 12de-eeuwse actoren rond de kathedraal: hoe keek de Doornikse Kerk in de 12de eeuw naar haar eigen geschiedenis? Hoewel het lijkt of deze vragen dicht bij elkaar liggen, veronderstellen zij een wezenlijk verschillend perspectief. De eerste vraag betreft namelijk de wegen waarlangs wij zoveel mogelijk inzicht krijgen in de 'feitelijke' geschiedenis van de Kerk van Doornik, terwijl de tweede gaat over het zelfbeeld dat de Doornikse Kerk in die tijd had en hoe ze haar eigen geschiedenis beschouwde en (re)construeerde. Vanwege de grote betekenis die in de middeleeuwse Kerk - en in de gehele maatschappij - aan de traditie werd gehecht, zijn juist dat zelfbeeld en daarmee de eigen situering in die traditie van groot belang.

In grote lijnen moeten wij voor de reconstructie van de kerkelijke geschiedenis van Doornik van de 6de tot 12de eeuw uit dezelfde bronnen putten als voor de geschiedenis van de kathedraal, al ligt de nadruk bij de verschillende typen bronnen anders. Voor de historische context zijn de schriftelijke bronnen het belangrijkst. Daarbinnen vormen de *administratieve, juridische en diplomatieke teksten* in de vorm van oorkonden, rekeningen, en andere documenten van het kapittel, de bisschoppen, de stad en zijn instellingen een voorname groep. De meeste originele middeleeuwse documenten in de kerkelijke en stedelijke archieven van Doornik zijn echter verloren gegaan tijdens de Beeldenstorm van 1566 en de verwoesting van de Rijksarchieven in Doornik en Mons in 1940. Dankzij de bewaard gebleven cartularia van het kathedrale kapittel is een aantal belangrijke stukken wel in afschrift bekend.[19] Deze documenten geven informatie over de activiteiten van de Doornikse kerkelijke en wereldlijke instellingen. Aanvullingen hierop zijn te vinden in kerkelijke archieven elders en met name in de verzamelingen bronnenpublicaties van vóór de Franse Revolutie (zoals de *Gallia christiana* en de *Opera diplomatica* van Miraeus en Foppens) gegevens.[20] Voor de geschiedenis van de onafhankelijkheidsstrijd van het Doornikse bisdom zijn de pauselijke brieven en bullen een voorname bron.

De tweede belangrijke categorie teksten bestaat uit verhalende bronnen. Een aantal geschriften over de geschiedenis van Doornik en over de Sint-Maartensabdij door de

[18] Een interessant voorbeeld vormt de afwezigheid - tot ver in de Late Middeleeuwen - van de kooromgang bij parochiekerken in kathedraalsteden zoals Utrecht, Luik en Keulen. Mekking 1998a: p.214. Dit gold ook voor Doornik, waar pas eind 15de eeuw een omgangskoor werd gerealiseerd bij de Sint-Kwinten.
[19] Over het kapittelarchief: Pycke 1986a: p.7-19.
[20] Mirraeus & Foppens 1723a, 1734a, 1748a. *Gallia christiana* 1715-1865a.

voormalige abt van de abdij, Herman van Doornik, en navolgers werpt een licht op de historische context van de kathedraalbouw.[21] Ook de beroemde rijmkroniek van Philippe Mouskès, hoewel pas uit het begin van de 13de eeuw, levert waardevolle informatie.[22] Tot de categorie verhalende bronnen behoren ook de *hagiografische bronnen*, die betrekking hebben op het leven en de wonderen van heiligen die op de een of andere wijze met het bisdom verbonden zijn, zoals de heiligenlevens (*vitae*) van Eleutherius en Medardus en het lijdensverhaal (*passio*) van Piatus.[23] De brieven van bisschop (1192-1203) Stefanus geven inzicht in de verhoudingen tussen de bisschop enerzijds en het kapittel, de stad, de aartsbisschop en de koning anderzijds.[24] Deze teksten laten ook zien hoe in de 12de eeuw naar de eigen geschiedenis werd gekeken.
De liturgische handschriften kwamen hierboven al aan de orde. Zij bevatten eveneens gegevens over de eigendommen, activiteiten en de weldoeners van het kapittel.

Het valt buiten het kader van dit onderzoek om de geschiedenis van de Doornikse Kerk in de Middeleeuwen in detail te reconstrueren vanuit het ongepubliceerde, primaire bronnenmateriaal. Gelukkig is er in de afgelopen eeuwen al onderzoek gedaan naar uiteenlopende aspecten van de kerkelijke geschiedenis van middeleeuws Doornik. Vooral over het kapittel, dat – zo zal blijken – beschouwd mag worden als de opdrachtgever van de nieuwe kathedraal, is veel bekend. Dat is voornamelijk het werk van diverse kanunniken: Cousin, Waucquier, Voisin, Huguet, Warichez, Cassart, Dumoulin.[25] Dankzij de uitgebreide studies van Jacques Pycke is er in de laatste decennia een samenhangend beeld ontstaan van deze groep geestelijken in en rond de kathedraal.[26] Naar de bisschoppen van Doornik is geen systematisch onderzoek gedaan, hoewel dankzij publicaties van Armand d'Herbomez, Joseph Warichez, Édouard De Moreau, Nicolas-Norbert Huyghebaert, Cyril Vleeschouwers en Jacques Pycke ondanks de schaarse bronnen toch vrij veel aan het daglicht is gebracht.[27] Over de reguliere geestelijkheid in het bisdom is recent belangrijk onderzoek gepubliceerd door Brigitte Meijns en Steven Vanderputten.[28]

Een algemene historische analyse van het bisdom Doornik in de Middeleeuwen en in het bijzonder in de 12de eeuw, inclusief de onafhankelijkheidsstrijd van het bisdom, is nog niet geschreven. Het valt buiten het bestek van deze studie om volledig in deze leemte te voorzien, maar in verband met de reconstructie van de historische context van de bouw van de 12de-eeuwse kathedraal is de geschiedenis van het bisdom binnen de mogelijkheden van deze studie en zijn auteur - uitgebreid in beeld is gebracht.

De stad Doornik bezat een rijk middeleeuws stadsarchief. Helaas ging dit tijdens de bombardementen van 16 en 17 mei 1940 in vlammen op.[29] Hierna is er nog maar beperkt gepubliceerd over de Doornikse stedelijke geschiedenis. Dankzij de vooroorlogse boeken en

---

[21] HERMAN VAN DOORNIK 1883a; HERMAN VAN DOORNIK 2010a*; Historiae Tornacensis* 1883a;
[22] MOUSKES 1836-1838a.
[23] *Vita Eleutherii* 1865a; *Passio Piati* 1765a.
[24] STEPHANUS VAN DOORNIK 1893a.
[25] De publicaties van de betreffende auteurs zijn te vinden in de bibliografie.
[26] Het centrale werk in het œuvre van Jacques Pycke is *Le chapitre Notre-Dame de Tournai de la fin du XIe à la fin du XIIIe siècle* (Pycke 1986a).
[27] Zie onder de namen van de betreffende auteurs in de bibliografie. De oorkonden van de bisschoppen van Doornik en Noyon verschijnen in twee delen. Deel twee met de oorkonden van de bisschoppen van 1146 tot 1200 is verschenen: Pycke & Vleeschouwers 2014a. Deel één met de oorkonden van de bisschoppen van Doornik en Noyon tot 1146 is aangekondigd: Pycke & Vleeschouwers 2015a. Tevens is een Geschiedenis van de bisschoppen van Doornik aangekondigd door Jacques Pycke.
[28] In het bijzonder Meijns 1999a.
[29] Zie: Verriest 1942a.

artikelen van Leo Verriest, Paul Rolland en vele anderen is er over het Doornikse stedelijke bestuur in de Middeleeuwen toch het nodige bekend.[30] Sindsdien is het onderzoek naar de stedelijke geschiedenis van Doornik stilgevallen. Een geactualiseerde en brede academische studie van de middeleeuwse geschiedenis van Doornik is echter een belangrijk desideratum. Doornik was een bisschoppelijke heerlijkheid die in leen werd gehouden van de Franse koning en vormde als zodanig een voorpost van de Franse invloed in het noorden, dicht bij het machtige Vlaanderen, dat kerkelijk voor een aanzienlijk deel onder Doornik viel. Tegelijkertijd lag de stad op de grens van het Franse koninkrijk en het Roomse Rijk (*Romanum Imperium*). Er is daarom een relevante selectie gemaakt uit de enorme rijkdom aan publicaties over de politieke en kerkelijke geschiedenis van dit deel van Europa.

4 Vier eeuwen historiografie van de kathedraal

Een monumentaal gebouw als de Doornikse kathedraal heeft door de eeuwen heen veel aandacht getrokken. Verwonderde bezoekers, trotse lokale historici en gefascineerde academici hebben in de afgelopen eeuwen over het gebouw geschreven.[31] Vooral in de loop van de 19de eeuw raakte de kathedraal bekender. Het aantal publicaties waarin de architectuur en haar geschiedenis een plaats kregen, werd steeds talrijker. Vanaf de vroege 20ste eeuw – toen de middeleeuwse architectuurgeschiedenis zich, behalve aan de technische hogescholen ook een plaats verwierf aan de universiteiten – gingen academische onderzoekers zich meer en meer met het gebouw bezighouden. Een opvallende, maar niet verbazingwekkende constante in de bibliografie is het auteurschap van kanunniken van het kathedrale kapittel. Van Jean Cousin in de 17de eeuw, via Denis-Dominique Waucquier, Charles-Joseph Voisin, Léon Huguet, Joseph Warichez en Jean Cassart tot Albert Milet en Jean Dumoulin aan het eind van de 20ste eeuw, hebben zij regelmatig over hun kerkgebouw en institutie gepubliceerd. In deze paragraaf wordt in chronologische vogelvlucht de historiografie van de Doornikse kathedraal gepresenteerd aan de hand van de voornaamste auteurs. Van de meesten van hen zullen opvattingen in de daaropvolgende *status questionis* doorklinken.

De eerste historische verhandelingen

De lijst met publicaties over de kathedraal en de Kerk van Doornik gaat terug tot het begin van de 17de eeuw. De oudste beschrijving van de kathedraal stamt van de lokale historicus **Jean Cousin** (1556-1636), vanaf 1613 kanunnik van Onze-Lieve-Vrouw.[32] Cousin beschreef de kathedraal in zijn vierdelige *Histoire de Tournay* (Douai, 1619-1620). Dit chronologisch opgezette werk is vooral een kerkelijke geschiedenis, waarin de kathedraal de hoofdrol speelt. Het boek van Cousin is van grote waarde, omdat het – ook al is het uit de tweede hand – nog veel informatie verschaft over de tijd van vóór de Beeldenstorm van 1566. Daarmee biedt het ook een blik op de inrichting en het gebruik van de kerk vóór de contrareformatorische hervormingen. Cousin gaf geen blijk van een duidelijke visie op de bouwgeschiedenis. Wel beschouwde hij het gotische koor als het recentste deel van de kerk. Hij vermeldde dat dit in 1110 begonnen was en in 1254 was gewijd. Cousins vermelding[33] van 1110 als bouwbegin

[30] Een uitstekend overzicht van de bronnen voor de middeleeuwse geschiedenis van Doornik is opgesteld door Christian Dury (2009a: p. 465-481).
[31] Dankzij Jacques Pycke bestaat er een zeer complete bibliografie voor de Doornikse geschiedenis. Pycke 1974a, 1977a, 1980a, 1997a, Pycke & Schumacher 1987a.
[32] Cousin 1619-1620a. Over Jean Cousin en zijn *Histoire de Tournay*: Voisin 1868a: p.251-265. Vander Meersch 1873a: col.438; Pasture 1939-1940a: p.545.
[33] Cousin 1619-1620a, 3: p.133.

van het koor – het jaartal is uit geen enkele andere bron bekend – zou in de latere literatuur een voorname rol gaan spelen: niet als begindatum van het gotische koor, maar van het schip van de 12de-eeuwse kathedraal.
Anderhalve eeuw later schreef kanunnik **Denis-Dominique Waucquier** (1689-1761) een - onuitgegeven - manuscript over de kathedraal: *La Basilique des Nerviens ou Description de l'Église Cathédrale de Tournay* (1749).[34] Waucquier ging ervan uit dat de eerste kerk in Doornik, gesticht in de vroegchristelijke tijd door de heilige Piatus, een kerk zonder dwarsbeuk was geweest, die – zoals het transept – noord-zuid georiënteerd was. De ingang van die hooggelegen kerk zou aan de zijde van het latere belfort hebben gelegen.[35] Bisschop Eleutherius zou vervolgens rond 500 door de bouw van een dwarsbeuk op de as van het huidige koor en schip aan de kerk de vorm van een kruis hebben gegeven.[36]

De restauratie van de kathedraal en het onderzoek naar zijn bouwgeschiedenis

Op 29 september 1840 legde bisschop (1835-1872) Gaspard-Joseph Labis officieel de eerste steen voor een urgente en grondige restauratie die tot 1892 zou duren.[37] De werkzaamheden, die al in 1837 begonnen waren, vonden plaats onder supervisie van een plaatselijke restauratiecommissie. De restauratie vormde de aanleiding tot verschillende publicaties van de afzonderlijke commissieleden: de volksvertegenwoordiger Barthélemy Du Mortier (1797-1878), de architect Bruno Renard (1781-1861), de vicaris-generaal Charles-Joseph Voisin en de historicus Idesbald Le Maistre D'Anstaing (1804-1867). **Barthélemy Du Mortier** was de eerste die een overzicht opstelde van alle oude vermeldingen van de kathedraal.[38] Zijn grote monografie over de kathedraal bleef onvoltooid.[39] Hij ging er vanuit dat de vroegmiddeleeuwse kathedraal de Noormanneninvasie in ieder geval gedeeltelijk overleefd had en meende dat in het huidige gebouw nog delen van de Merovingische kathedraal bewaard waren, vooral in het transept. Oorspronkelijk zou de kerk drie identieke apsiden gekend hebben, zoals de Sankt Maria im Kapitol in Keulen.[40] De met apsiden gesloten transeptarmen zouden echter vooral geïnspireerd zijn op de Geboortekerk in Bethlehem.[41] Eén van zijn belangrijkste observaties was de planwijziging waardoor het transept van westelijke torens werd voorzien.[42] Een ander lid van het restauratie-comité, Idesbald Pierre Ernest **Le Maistre d'Anstaing,** schreef de eerste "moderne" monografie over de kathedraal (1842-1843): hij behandelde in twee delen enerzijds het gebouw en anderzijds de geschiedenis ervan.[43] Als eerste beschreef en analyseerde hij op systematische wijze de kathedraal en haar inrichting. Het transept van de kathedraal was volgens hem rechtstreeks afgeleid van de grote kerken in het Rijnland (Keulen, Worms, Speyer, Mainz) en via deze weer beïnvloed door de Lombardische kunst.[44] Hij concludeerde dat de "romaanse" kathedraal ook een voltooid koor had gehad.[45] Le Maistre d'Anstaing ging er vanuit dat het huidige koor (*le choeur ogival*) in de late 12de eeuw gebouwd was en pas in het midden van de 13de eeuw voltooid.[46]

[34] BCaT ms. B 10 (Waucquier 1749a). De editie van dit manuscript is aangekondigd door Jacques Pycke.
[35] Waucquier 1749a, f.17r
[36] Waucquier 1749a, f.16r
[37] Huguet 1880a: p.462.
[38] Du Mortier 1842a: p.103-117.
[39] Aantekeningen en het bewaarde manuscript bevinden zich in de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel, Ms III 16 Mag Hs, Histoire de la cathédrale de Tournai, provenance Mlle Houtart.
[40] Du Mortier 1851a: p.160.
[41] Du Mortier 1851a: p.162.
[42] Du Mortier 1842a: p.123.
[43] Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a.
[44] Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a, I, p.97.
[45] Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a, I, p.47.
[46] Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a, I, p.110-111

Vicaris-generaal Charles-Joseph **Voisin** (1802-1872), ook lid van de restauratiecommissie, leverde een substantiële bijdrage aan het historische deel van de monografie van Le Maistre d'Anstaing. Daarnaast publiceerde hij zelf een grote reeks artikelen over de kathedraal en het kapittel.[47] Voisin zette zich bijzonder in voor het herstel en de reconstructie van de middeleeuwse veelkleurigheid in de kathedraal.[48]

De Doornikse architect **Bruno Renard** (1781-1861) was de architect die als eerste belast werd met de restauratie van de kathedraal. Renard publiceerde zijn ideeën over het gebouw pas in 1852 en 1853, maar zijn opvattingen speelden al veel eerder een belangrijke rol in het debat. Toen Renard in 1841 de restauratiecommissie verliet, was de restauratie van het koor in volle gang volgens zijn plannen. Renards belangrijkste publicatie is *Monographie de Notre-Dame de Tournay, plans, coupes, élévations et détails de cet édifice* (1851).[49] Voor de bouwgeschiedenis sloot Renard zich aan bij Le Maistre d'Anstaing. Hij ging ervan uit dat het 12de-eeuwse koor vergelijkbaar was geweest met de transeptarmen. Het boek van Renard is waardevol vanwege enkele tekeningen die ten dele de toestand voor de restauratie weergeven.

Doornik in de opkomende middeleeuwse architectuurgeschiedenis

Vanaf het midden van de 19de eeuw kwam de Doornikse kathedraal steeds meer in de belangstelling te staan. Een belangrijke rol daarin speelde het twaalfde *Congrès archéologique de France*, dat de *Société française d'archéologie* van 3 tot 10 juni 1845 in Lille hield en dat ook een bezoek aan Doornik bracht.[50] De kathedraal kreeg voortaan een plaats in overzichtswerken, zoals dat van **Antonin Schayes** (1808-1859) over de geschiedenis van de architectuur in België (1849)[51] en de *Histoire générale de l'architecture* van architect Daniel Ramée (1806-1887). **Franz Kugler** (1800-1858), lid van de Pruisische academie in Berlijn, had de kathedraal gezien als deelnemer aan het *Congrès archéologique*.[52] Hij waardeerde haar met een zeer adequate beschrijving en analyse. Ook hij dateerde het begin van de bouw van het schip in 1146, het gewelf van het verdwenen 12de-eeuwse koor in 1198 en de wijding in 1213.[53] Bijzondere aandacht vroeg hij voor de portaalsculptuur.[54] Het huidige koor werd volgens hem gewijd in 1338. Kugler benadrukte de zeer lichte structuur van dat koor, waarbij alle dragende en ondersteunende elementen zoveel als mogelijk naar buiten zijn gewerkt. Tevens signaleerde hij als eerste dat de koorpijlers al tijdens de bouw moesten worden verzwaard.[55]
Nadien nam de wetenschappelijke dynamiek rond de kathedraal af. Op 4 juli 1880 bezocht het *Congrès Archéologique de France* Doornik opnieuw, maar dat leidde niet tot nieuw inzichten met betrekking tot de geschiedenis en de architectuurhistorische positie van de kathedraal.[56]

Eind 19de eeuw: op zoek naar een regionale, kunsthistorische context voor de kathedraal

Tegen het eind van de 19de eeuw kwam er vooral in België zelf meer aandacht voor de kunsthistorische positie van de kathedraal. De architect **Louis Cloquet** (1849-1920) betoogde

[47] Zie de bibliografie voor zijn bijna veertig titels.
[48] Voisin 1865a, 1869f; Bergmans 1998a: p.37-38; 80-82; 98-99, 166-167.
[49] Renard 1852a, ongewijzigd herdrukt in 1857.
[50] Roisin 1845a: p.43-47. CA 1845.
[51] Schayes 1849a.
[52] Roisin 1845a: p.41.
[53] Kugler 1859a, III: p.356-359.
[54] Kugler 1859a, III: p.359.
[55] Kugler 1859a, III: 409-410.
[56] CA 1885.

dat de kathedraal aan de wieg had gestaan van een *École scaldienne* (de Schelde-school) en hij voegde deze toe aan de reeks van bouwscholen die de Franse kunstgeschiedschrijving inmiddels onderscheidde binnen de romaanse kunst.[57] Volgens Cloquet was het schip in 1066 gewijd[58], dateerde het transept uit het eind van de 11de eeuw en was dat in het begin 12de eeuw verbouwd, waarbij de gewelven, de torens en de apsiden waren aangelegd.[59] De gewelven van het transept waren aanvankelijk uitgevoerd als tongewelven, aldus Cloquet, en pas rond 1200 onder bisschop Stephanus voltooid.[60] De Doornikse kathedraal was volgens hem een belangrijk voorbeeld van de invloed van de Lombardische bouwkunst in Noord-Europa. Lombardisch aan de Doornikse kathedraal waren volgens Cloquet de plattegrond van het schip en de klaverbladaanleg van de oostpartij, de graatgewelven van de zijbeuken, de galerijen, de torens, maar ook het beeldhouwwerk. De oorzaak voor de overeenkomsten tussen de Normandische architectuur en de Doornikse zocht Cloquet in de Lombardische invloeden, die ook in Normandië een belangrijke rol zouden hebben gespeeld. [61]

Doornik in de Duitse literatuur rond de Eerste Wereldoorlog

Voor de Duitse kijk op de Doornik kathedraal was *Die kirchliche Baukunst des Abendlandes: historisch und systematisch dargestellt* (1892-1901) van **Georg Dehio** (*1850-†1932) en **Gustav von Bezold** (*1848-†1934) van wezenlijk belang. Dit encyclopedische overzicht van de middeleeuwse bouwkunst zou mede dankzij de talrijke tekeningen van aanzichten, doorsneden en plattegronden van honderden kerkgebouwen grote invloed hebben. De auteurs benaderden de Doornikse kathedraal opvallend negatief. Vooral over het schip werd een vernietigend oordeel geveld, vanwege een vermeende overdimensionering en drukkende opbouw: “Lauter Fehler”.[62]
Dehio en Von Bezold waren de eersten die een reconstructie tekenden van het 12de-eeuwse koor. De opzet ervan lijkt sterk op de transeptarmen, maar dan zonder torens. Ook veronderstelden zij dat het schip van de 12de-eeuwse kathedraal een tweetorenfaçade had moeten krijgen (afb. III.5.1.9B). Zij zagen in de klaverbladvormige plattegrond het hoofdkenmerk van de Doornikse kathedraal.[63] Het Doornikse triforium beschouwden de auteurs als een belangrijk voorbeeld voor de vroeggotische architectuur.[64]

De weinig positieve benadering van Dehio en Von Bezold zou van invloed zijn op de latere historiografie, zowel binnen het Duitse als Engelse taalgebied. Zo heeft de Doornikse kathedraal over het algemeen weinig aandacht gekregen in de Duitstalige literatuur van de 20ste eeuw. De uitzondering daarop vormde **Fritz Hoeber**, die tijdens de Eerste Wereldoorlog in België voor de *Kunstschütz* werkte en belast werd met het gedeelte over Doornik in de *Belgische Kunstdenkmäler* van Paul Clemen. Op basis van de archivalische bronnen en een

[57] Coomans 2007a: p.15-30.
[58] Cloquet 1897a: p.102.
[59] Cloquet 1897a: p.96-97.
[60] Cloquet 1893a: p.228. Cloquet 1912a: p.284-289.
[61] Cloquet 1893a: p.228.
[62] Dehio & von Bezold 1891-1901a, I: p.277. “Die sehr starken und reich gegliederten Pfeiler [..] wirken schwerer als mit der Flachdecke verträglich ist; darüber ein verhältnismässig höher Lichtgaden, der aussen durch eine schöne normännische Galerie gegliedert ist, für dessen Innenseite aber nur ein gedrücktes Triforium gefunden wurde: lauter Fehler, die durch die Enge des Querschnittes noch empfindlicher werden; endlich als Material ein rauh bearbeiter schwarzer Schieferstein. Dies alles giebt der aufs Mächtige und Reiche ausgehedenden Komposition ein Wending ins Unfreie und Düstere.”
[63] Gustav von Bezold (1890a: p.565-570) twijfelde zelfs of de 12de-eeuwse oostpartij van de Doornikse kathedraal wel ouder was dan die van Noyon.
[64] Dehio & von Bezold 1891-1901a, I: p.487, 506, 582; II: p.67. Zij beschouwden de Saint-Lucien in Beauvais als de oudste klaverbladaanleg in Noord-Frankrijk (Dehio & von Bezold 1891-1901a, II: p.93).

architectuurhistorische analyse kwam Hoeber tot de conclusie dat het schip in 1141 in aanbouw was. In 1171 werd het schip en in 1213 de voltooide klaverbladaanleg gewijd. Voor het koor hield Hoeber 1242 aan als begin, 1325 als voltooiing.[65] Hij zag in de kathedraal vooral de trotse heerschappij van Doorniks eigen bisschoppen, die na de onafhankelijkheid van het bisdom in 1146 aan de moederkerk bouwden.[66]

Het Interbellum

De Duitse aandacht voor de kathedraal zorgde ook voor hernieuwde interesse van Belgische kunsthistorici en oudheidkundigen. Dat gebeurde wel binnen een anti-Duitse context: het is opvallend hoe weinig de *Belgische Kunstdenkmäler* in de Belgische literatuur geciteerd wordt. In ieder geval was de periode tussen de twee wereldoorlogen bijzonder vruchtbaar als het gaat om publicaties over de kathedraal en de Kerk van Doornik. Twee auteurs springen daarbij in het oog: Joseph Warichez en Paul Rolland.
De kanunnik **Joseph Warichez** (*1870-†1935) was vanaf 1905 archivaris van het kathedrale kapittel. Hij publiceerde belangwekkende studies over de kerkelijke geschiedenis en kunst van Doornik, waaronder een dubbelmonografie over de kapittel en de kathedraal.[67] Volgens Warichez was de bouw van de kerk in 1110 begonnen met het schip, dat in 1171 gewijd werd. Daarna volgden transept en koor, waaraan het werk ver gevorderd was in 1198, toen Stephanus van Doornik middelen voor de gewelven schonk. In 1213 werd de voltooide kathedraal gewijd.[68] Warichez was ervan overtuigd dat de kathedraal een crypte had gehad en liet hier ook sonderingen naar uitvoeren.[69]

Als er één wetenschapper is die als stadshistoricus van Doornik gekwalificeerd zou kunnen worden, is het **Paul Rolland** (*1896-†1949).[70] Vanaf de jaren ’20 schreef hij een groot aantal studies over de middeleeuwse geschiedenis en kunst van Doornik, inclusief belangrijke artikelen over de kathedraal. Vooral zijn werk over de vorming en ontwikkeling van de middeleeuwse bestuurlijke instellingen is van bijzondere betekenis.[71] In de loop der jaren richtte hij zich steeds meer op de kunstgeschiedenis van Doornik, in het bijzonder op de kathedraal en de parochiekerken.[72] Ook onderzocht hij de middeleeuwse export van producten in Doornikse steen.[73] Veel van de historische bronnen die hij voor zijn onderzoek bestudeerd had, zijn verloren gegaan bij de vernietiging van het stadsarchief in 1940.
Na de verwoesting van de stad verrichtte hij bouwhistorisch onderzoek bij meerdere beschadigde kerken, waaronder de kathedraal.[74] Rolland stelde een uitgebreide fasering op van de bouwgeschiedenis van de kerk, uitgaande van een bouwbegin in 1110 en de voltooiing aan het begin van de 13de eeuw. Hij meende dat er tegen het midden van de 12de eeuw een planwijziging was geweest, die had moeten leiden tot een grandioos gebouw met negen torens en drie apsiden (afb. III.5.1.9C en 9D).[75]
Discussie over het herstel van de in mei 1940 beschadigde kathedraal leidde tot een scherpe polemiek over de bouwgeschiedenis tussen **Simon Brigode** (*1909-†1978) en kanunnik

[65] Hoeber, 1923a, I: p.42.
[66] Hoeber, 1923a, I: p.44.
[67] Warichez 1934a.
[68] Warichez 1934a: p.207.
[69] Warichez 1931: p.52; 1934a: p.203, 205, 350.
[70] Tihon 1949a: p.107-199. Lavalleye 1949a: p.115-124.
[71] Rolland 1924b, 1931a, 1934b
[72] Rolland 1925b, 1934a, 1936b, 1937a.
[73] Rolland 1925a, 1930b.
[74] Rolland 1942a, 1942b, 1943a, 1944c, 1944d.
[75] Rolland, 1934a: p.117.

Raymond Lemaire (*1878-†1954) enerzijds en **Eugène Dhuicque** (*1877-†1955) anderzijds.[76] Deze ging vooral over de overwelving van het schip.

Na de Tweede Wereldoorlog

Na de Tweede Wereldoorlog kreeg de kathedraal steeds vaker een plaats in kunsthistorische overzichtswerken. **Marcel Anfray** (†1965) en **Jean Bony** (*1908-†1995) lieten de verwantschap van de kerk met de architectuur in Normandië en Engeland zien.[77] **Élie Lambert** (*1888-†1961) kwam in 1952 met een compleet nieuwe chronologie van de kerk, waarbij hij het transept, met uitzondering van de kruisribgewelven en de bovenste delen van de torens, vroeger dateerde dan het schip.[78]
Een groot kenner van de Doornikse kathedraal was **Pierre Héliot** (*1901-†1984), die enkele belangrijke monografische artikelen over de kerk schreef. Daarnaast figureert het gebouw prominent in talrijke van zijn vele publicaties over de middeleeuwse architectuur in Noordwest-Europa.[79] De publicaties van Héliot hebben sinds hun verschijning veel invloed gehad, enerzijds vanwege de reputatie van de auteur, anderzijds omdat deze verschenen in toonaangevende tijdschriften of reeksen, zoals in de *Revue Belge d'Archéologie et d'Histoire de l'Art* of het *Congrès archéologique de France*.
Voor Pierre Héliot was de 12de-eeuwse kathedraal onbetwistbaar gebouwd onder sterke invloed van de Anglo-Normandische architectuur,[80] al benadrukte hij ook het eigenzinnige karakter ervan.[81] Hij situeerde het begin van de bouw van het schip iets later dan Rolland, namelijk in de jaren 1125-1130, gevolgd door het transept waarvan het lagere deel (zonder gewelf) in 1171 voltooid moest zijn. Bij een wijding in 1213-1214 zou de gehele kerk gereed zijn geweest. Héliot betrok in zijn analyses ook een aantal belangrijke verwoeste middeleeuwse kerken in Noord-Frankrijk, waarnaar hij ten dele zelf onderzoek had gedaan en de zogenaamde bedevaartskerken (églises de pèlerinage) in Zuidwest-Europa, waaronder de Saint-Martin in Tours en de Saint-Sernin in Toulouse.[82]

Het eerste bouwhistorische onderzoek: de studie van Joseph Cornet

Als frater Mémoire-Marie had **Joseph Cornet** (*1919-†2004) al op het nationale Congres van de Federatie der Oudheidkundige Kringen van België in 1949 een korte verhandeling over de kathedraal geschreven.[83] Ruim 20 jaar later verdedigde hij in Leuven zijn proefschrift over de kathedraal: *Étude archéologique de la cathédrale de Tournai* (1970).[84] Cornets werk is zonder twijfel één van de belangrijkste bijdragen over de bouwgeschiedenis van de kathedraal.

---

[76] Martiny 1969-1970a: col.183-188. Dhuicque 1940a, 1941a, 1941a; Rolland 1941a; Brigode 1942b, 1942d, 1947b; Lemaire 1941b, 1942a, 1943a.
[77] Bony 1983a: p.107-115; 166-167. Anfray 1939a: p.80-82.
[78] Lambert 1953a: p.81-89.
[79] Specifiek over Doornik gaan deelstudies die gewijd aan het schip (Héliot 1956a), het transept (Héliot 1956c), de façade (Héliot 1963b) en het koor (Héliot 1963c). Daarnaast een algemene bijdrage aan het Congrès archéologique de France van 1962 (Héliot 1962b). Een groot artikel over de bouwgeschiedenis en de plaats van de kathedraal in de middeleeuwse architectuur in het Belgisch tijdschrift voor oudheidkunde en kunstgeschiedenis (Héliot 1962-1964a) verscheen later als zelfstandig boekwerkje (Héliot 1969a). Zie voor een overzicht van het volledige werk van Pierre Héliot: Thiébaut & Wimet 1985a.
[80] Na afloop van Pierre Héliots presentatie op 16 mei 1956 bij de *Société nationale des Antiquaires de France* in Parijs verwierp Marcel Aubert deze gedachte. Hij meende vooral Lombardische invloed te zien. Héliot 1956c: p.75.
[81] Héliot 1956a: p.9.
[82] Héliot 1969a: p.63, 78-79.
[83] Cornet 1951a.
[84] Cornet 1970a.

Dankzij zijn scherpe observaties signaleerde hij vele bouwhistorische sporen die tot dan toe onopgemerkt waren gebleven. Hij toonde overtuigend aan dat het 12de-eeuwse koor ook daadwerkelijk gebouwd was[85] en onderbouwde de hypothese dat aan de westzijde aanvankelijk een tweetorenfaçade was gepland. Hij meende dat het schip in twee horizontale fases was gebouwd door twee verschillende bouwmeesters die er een verschillend architectuurconcept op nahielden.[86] Ook in het transept zag Cornet twee bouwfases: een eerste project dat aansloot bij het schip en een tweede fase, waartoe de apsiden, de torens en de gewelven behoorden.
Cornet kwam, in vergelijking met zijn voorgangers, tot een late datering. Bij de kerkwijding van 1171 zou het schip voltooid zijn geweest. De rest van de kerk werd kort voor een wijding in 1213 voltooid. De late datering maakte de situering van het gebouw in de 12de architectuur gecompliceerd, omdat in Noord-Frankrijk ondertussen zoveel gebeurd was in de bouwkunst. Cornet concludeerde dat het transept vooral in hoge mate een originele creatie was geweest, waarvoor de opzet van het schip als uitgangspunt was genomen, maar werd aangepast met de bedoeling het transept te overwelven en aan te sluiten op apsiden.[87]
Samenvattend heeft de monografie van Cornet grote kwaliteiten als het gaat om de interne analyse van het gebouw. Dat is minder het geval met de gekozen dateringen en – daaraan gekoppeld – de plaats van de kathedraal binnen de geschiedenis van de 12de en 13de eeuw. Het werk van Cornet bleef onterecht onuitgegeven, zodat zijn bevindingen nauwelijks doorklinken in de latere literatuur.
In hetzelfde jaar als Cornet publiceerde **Luc-Francis Genicot** (*1938-†2007) een kleine verhandeling over de kathedraal.[88] Onafhankelijk van Cornet kwam Genicot tot ongeveer dezelfde conclusies, al ging hij er vanuit dat het transept in één bouwcampagne tot stand was gekomen. Ook Genicot zag vooral architectonische relaties met Noord-Frankrijk, Normandië en Engeland en minder met het Rijn- en Maasland.
Genicots leerling **Laurent Deléhouzée** verricht vanaf eind 20ste eeuw gedetailleerd onderzoek aan de kathedraal, onder andere aan de dakstoelen van koor en transept, na eerst de 13de-eeuwse parochiekerken van Doornik te hebben bestudeerd. Een deel van zijn bevindingen is in rapportages voor het Waalse Gewest vervat, die thans gebruikt worden bij de restauratie van de kathedraal.[89] Ook zijn deze resultaten verwerkt in een bijdrage die Laurent Deléhouzée en schrijver dezes schreven voor het *Congrès archéologique de France*.[90]

De 12de-eeuwse sculptuur en wandschilderkunst van de kathedraal

Het rijke beeldhouwwerk aan de kathedraal vormt een studieobject op zich. Gezien het feit dat deze bouwsculptuur onlosmakelijk met het gebouw verbonden is, is ook de studie ervan van belang voor de geschiedenis van het gebouw. Sinds Renard en Le Maistre d'Anstaing hebben verschillende onderzoekers de portalen en kapitelen bestudeerd, waaronder Hubert Diepen en Paul Rolland.[91] In 1971, bij de viering van de 800ste verjaardag van de wijding van de kathedraal, verscheen er een monografie over van **Villy Scaff**.[92] Scaff maakte een redelijk nauwgezette, doch nogal rigide classificatie van het romaanse beeldhouwwerk. Hij poogde de kapitelen in groepen in te delen op grond van een aantal basisvormen. Zijn iconografische interpretaties zijn vaak beperkt onderbouwd en de vergelijkingen willekeurig en soms

[85] Joseph Cornet (1951a: p.544-554) had hier zelf nog aan getwijfeld in 1949.
[86] Cornet 1970a: p.69.
[87] Cornet 1970a: p.217.
[88] Genicot 1970a.
[89] Genicot 2006a. Deléhouzée, alle publicaties, zie bibliografie.
[90] Deléhouzée & Westerman 2013.
[91] Diepen 1926a; Rolland 1925a, 1930b, 1944b, 1944e.
[92] Scaff 1971a.

vergezocht. Scaff sprak zich niet uit over een datering op basis van onderzoek naar de sculptuur, maar volgde de dateringen van Joseph Cornet.
Het werk van Scaff was binnen enkele jaren grotendeels achterhaald door de dissertatie van **Elizabeth Schwartzbaum**, zowel wat betreft de analyse van de sculptuur, de vergelijking met bouwsculptuur elders, als wat betreft de interpretatie van de iconografie.[93] Op grond van de vergelijking met bouwsculptuur elders kwam zij tot een vroegere datering dan Cornet, meer in lijn met de bevindingen van Pierre Héliot.[94] In recentere tijd heeft onderzoek naar middeleeuws beeldhouwwerk in en uit Doornik door Jean-Claude Ghislain[95] en Ludovic Nys[96] de artistieke context van het beeldhouwwerk van de kathedraal inzichtelijker gemaakt. De monumentale wandschilderingen tegen de oostzijde van het transept werden in de periode van de 19de-eeuwse restauratie ontdekt, gerestaureerd en bestudeerd op initiatief van generaal-vicaris Voisin.[97] Over de herontdekking en de restauratiegeschiedenis van deze ensembles publiceerde Anna Bergmans.[98] Tijdens de Tweede Wereldoorlog kwamen ook schilderingen aan het licht in de ruimtes op de verdieping in de oksel van schip en transept. Paul Rolland onderzocht deze en publiceerde daarnaast een algemeen werk over de schilderkunst in Doornik.[99] Recent zijn alle 12de-eeuwse schilderingen onderzocht middels een inventariserende studie in het kader van de restauratie.[100]

Archeologisch onderzoek

Tijdens en direct na de Tweede Wereldoorlog vond er op verschillende plaatsen in Doornik archeologisch onderzoek plaats.[101] Zo verrichtte Armand Amand in de naoorlogse jaren opgravingen in de kerken van Sint-Piatus (Saint-Piat) en Sint-Kwinten (Saint-Quentin).[102] Vanaf eind jaren ’80 werden uitgebreide opgravingen georganiseerd rond en in de kathedraal onder leiding van Raymond Brulet. In het kader van onderzoek naar de funderingen van de kathedraal volgde een serie opgravingen in en rond het schip met enkele verkenningen in de noordelijke transeptarm en het koor.[103] Deze opgravingen zijn thans afgesloten en gepubliceerd en hebben niet alleen zeer waardevolle informatie over de voorgangers van de huidige kerk opgeleverd, maar ook over de 12de-eeuwse kathedraal.[104]

5 Status questionis

Al eerder is opgemerkt dat de wetenschappelijke discussie over de kathedraal zich de afgelopen twee eeuwen vooral toespitste op de datering van het gebouw en de plaats van de kathedraal binnen de architectuur van haar tijd. Over beide aspecten schreef Paul Rolland een baanbrekend artikel: *Chronologie de la cathédrale de Tournai* (1934) en *La cathédrale de Tournai et les courants architecturaux (*1937).[105] Deze artikelen zullen als uitgangspuntpunt

[93] Schwartzbaum 1977a (onuitgegeven). Enige conclusies werden gepresenteerd in Schwartzbaum 1981a.
[94] Schwartzbaum 1977a: p.225.
[95] Ghislain 1980a, 1993a.
[96] Nys 1991a, 1993a.
[97] Voisin 1865a, 1869f.
[98] Bergmans 1998a.
[99] Rolland 1944c, 1946a.
[100] Moris 2009a.
[101] Rolland 1943a.
[102] Amand 1954a, 1970a, 1980a.
[103] Verslype 1994a; Siebrand & Verslype 1996-1997a, 1997a, Brulet & Verslype 1999a; Brulet 2010a, 2012a.
[104] Samenvattende publicatie: Brulet 2012a.
[105] Rolland 1934a, 1937a.

worden genomen voor dit overzicht van de wetenschappelijke stand van zaken met betrekking tot de Doornikse kathedraal.

De datering van de kathedraal

De grote aandacht voor de dateringskwestie is te verklaren uit het feit dat de toch al schaarse bronnen weinig specifieke informatie bieden over de bouwgeschiedenis van de kerk. Dit gebrek aan eenduidige informatie zorgde ervoor dat er veel ruimte was voor interpretatie. De discussie over de datering woedde al volop in de 19de eeuw. Op het 24ste congres van de Belgische Federatie voor Oudheidkunde in 1921 waren de aanwezigen het slechts over twee data eens geworden: in 1141 was de kathedraal in aanbouw, aangezien in dat jaar een visioen is gemeld dat plaatsvond in de *nova fabrica* (lett. het nieuwe werk: nieuw gebouw of bouwdeel) van de kathedraal, en in 1198 voorzag bisschop Stephanus van Doornik in de benodigde middelen ter overwelving van koor en transept.[106]
Korte tijd later zou Paul Rolland als eerste alle bekende vermeldingen in geschreven bronnen die een relatie zouden kunnen hebben met de kathedraal op een rij zetten.[107] Hij kwam tot de volgende dateringen:

1110 Begin van de bouw bij het koor op grond van een vermelding bij Jean Cousin, volgens Rolland al snel onderbroken ten gunste van de bouw van het schip, aangezien dit het oudste bouwdeel van de 12de-eeuwse kerk was.

1141 Het schip is voltooid, vanwege de vermelding van een *nova fabrica* in de *Vita Eleutherii secunda*.

1146 Hervatting van de bouw aan de oostzijde met een nieuw plan voor transept en koor, ingegeven door de herwonnen bisschoppelijke autonomie in 1146.

1171 Voltooiing op grond van de vermelding van de wijding in 1171 in de kroniek van Sigebert van Gembloers.

1198 Begin overwelving van transept en koor, dankzij een gift van bisschop Stephanus.

1213 Wijding van de gewijzigde kathedraal, inclusief torens, op grond van de vermelding van een wijding in de Kroniek van Villers.

Sinds Paul Roland deze opstelde, is de relatieve chronologie van de kathedraal – de bouw van het schip werd gevolgd door die van het transept en het koor – nauwelijks meer een punt van discussie geweest. Alleen Élie Lambert betoogde nog in 1952 dat de lagere delen van het transept ouder waren dan het schip.[108] Een 11de-eeuws koor zou eerst een lager transept hebben gekregen dat na de bouw van het schip (gereed 1171) verhoogd en overwelfd was (vanaf 1198). Georges Gaillard verwierp deze chronologie korte tijd later.[109] Hij meende dat het Karolingische koor er nog tot in de 12de eeuw gestaan had. Het schip zou voltooid zijn in 1141 en vervolgens zou, na een korte onderbreking, het transept zijn gebouwd en voltooid in 1171. Een 12de-eeuws koor was volgens hem nooit gebouwd. Terwijl Genicot ernstig twijfelde, liet Joseph Cornet overtuigend zien dat het 12de-eeuwse koor destijds wel degelijk

[106] Saintenoy 1921a.
[107] Rolland 1934a.
[108] Lambert 1953a: p.81-89.
[109] Gaillard 1958a: p.51-54; Gaillard 1962a: p.63-67.

gebouwd is, maar in 1242 plaats moest maken voor het 13de-eeuwse koor.[110] Tevens liet hij zien dat het gehele transept, ook in de lagere delen, na het schip is gebouwd.[111] Omdat het onderzoek van Cornet nooit gepubliceerd is, hebben deze resultaten, zoals reeds eerder opgemerkt, nauwelijks enige doorwerking gehad in de literatuur.

De interpretatie van de belangrijkste data van Rolland leidde tot verschillende conclusies. De vermelding van het begin van de werkzaamheden in 1110 die Rolland hanteerde, is afkomstig uit de vroeg-17de-eeuwse geschiedenis van Doornik van Jean Cousin, die de datum op het huidige (13de-eeuwse) koor betrok.[112] Héliot en Cornet twijfelden aan de betrouwbaarheid van deze datum. Zij dateerden het begin van de werkzaamheden aan het schip in de periode 1120-1140, waarbij Héliot bij de wijding van 1171 ook het transept betrokken was, terwijl volgens Cornet deze alleen betrekking had op het schip.[113]
Over de vermelding van de *nova fabrica* in 1141 merkte Joseph Cornet heel terecht op dat deze op ieder recent bouwdeel van de kathedraal kon slaan. Het enige wat deze vermelding aangeeft, is dat er in 1141 een nieuw bouwdeel in aanbouw of juist gereed was.[114]
Het einde van de personele unie met Noyon in 1146 was voor Paul Rolland van gewicht, maar werd na hem van minder belang geacht voor de bouw van de kathedraal. Hij zag in de komst van de eigen bisschop een impuls voor de kathedraalbouw. Op dit punt wordt verderop nog teruggekomen.
De wijding van 1171 is voor de meeste auteurs één van de harde data. Rolland kwam ook met tal van ondersteunende argumenten voor de voltooiing van de kathedraal omstreeks 1170, zoals schenkingen ten behoeve van de eredienst.[115] Voor hem had de wijding betrekking op de hele kerk, waarbij hij betoogde dat het koor al eerder beschikbaar was dan het transept. Ook de kruisribgewelven in transept en koor waren volgens hem van later datum. Héliot volgde Rolland hierin.[116] Genicot meende dat het alleen om de nieuwbouw van schip en transept ging, terwijl Cornet betoogde dat het alleen het schip betrof. Schwartzbaum dateerde het transept, op grond van de vergelijking van de sculptuur, in de periode 1160-1170.[117]
De interventie van bisschop Stephanus is de enige administratieve bron die feitelijk over de bouw van de 12de-eeuwse kathedraal gaat. Zijn forse schenking ter voltooiing van de afdekking en de stoffering van de kerk is tot nu toe altijd gezien als een schenking om de oostpartij te voltooien, hetzij omdat deze onvoltooid was, hetzij om deze alsnog te overwelven.[118] Het einde van deze werkzaamheden zou dan in het begin van de 13de eeuw zijn gevierd met een kerkwijding in 1213, waarna, aldus Cornet, nog tot 1218 aan de torens werd gewerkt. In dat jaar sluiten de thesaurier van het kapittel en de meesters van de kerkfabriek een akkoord over de giften aan de kathedraal, waarin de voltooiing van het gebouw gemeld wordt. Volgens Cornet is de wijding van 1213 de wijding van de compleet voltooide kathedraal met uitzondering van de bovenste bouwlagen van enkele torens.[119]

[110] Genicot 1970a: p.16-17. Cornet 1970a: p.150-157.
[111] Cornet 1970a: p.127-129.
[112] Cousin 1619-1620a, 3: p.133. Rolland 1934a: p.134.
[113] Héliot 1969a: p.48; Cornet 1970a: p.185.
[114] Cornet 1970a: p.188-189.
[115] Rolland 1934a: p.126.
[116] Héliot 1956a: p.68.
[117] Schwartzbaum 1977a: p.225.
[118] Joseph Cornet (1970a) is in de recente historiografie een eenling door het begin van de bouw van het transept na 1171 te zien.
[119] Cornet 1970a: p.144, 198.

De plaats van de kathedraal binnen de architectuur van zijn tijd

Veel auteurs hebben zich uitgesproken over de herkomst van de aan de Doornikse kathedraal gebruikte motieven. Opvallend is dat de discussie over dit onderwerp nagenoeg exclusief ging over regio's die invloed zouden hebben uitgeoefend op de kathedraal. Weliswaar werden in het debat ook concrete overeenkomsten genoemd tussen de Doornikse kathedraal en specifieke kerken elders, maar deze werden steeds gezien binnen een veronderstelde regionale bouwkunst met specifieke kenmerken.
In de 19de eeuw zagen de geleerden de herkomst van de Doornikse architectuur voornamelijk in de "Lombardische stijl" waarvan de plattegrond en de bouwvormen via Duitsland – vooral via het Rijnland – tot Doornik waren gekomen.[120] Louis Cloquet meende dat er zelfs sprake was van een rechtstreeks band met Noord-Italië.[121] Anderen zagen vooral relaties met het Rijnland op grond van de klaverbladvormige plattegrond.[122]
Na zijn studie over de chronologie van de Doornikse kathedraal wijdde Paul Rolland een uitgebreid artikel aan de geografische herkomst van de architectuur.[123] Hij kwam tot de conclusie dat er vooral sprake was van een kerk die sterk beïnvloed was door de Normandische kerkarchitectuur, die eind 11de en begin 12de eeuw in Normandië en Engeland verrees. De opbouw van de lichtbeuk in een dubbele wandstructuur met loopgangen, zoals die in Normandië en Engeland te vinden is, is ook toegepast in Doornik.[124] Hij wees ook op de intensieve handelsrelaties met Engeland, waar kunstwerken van Doornikse steen werden geïmporteerd. Lombardische invloed zag Rolland alleen in de stijl van het beeldhouwwerk.[125]
In haar dissertatie uit 1977 liet Elizabeth Schwartzbaum inderdaad zien dat er belangrijke overeenkomsten zijn tussen het beeldhouwwerk aan de Doornikse kathedraal en de Noord-Italiaanse beeldhouwkunst aan het begin van de 12de eeuw.[126]
Het belang van de Anglo-Normandische architectuur voor de Doornikse kathedraal is sinds Paul Rolland door de meeste auteurs die zich wat uitgebreider met de kathedraal hebben bezig gehouden, onderschreven. Wel legden sommigen de nadruk op Engelse voorbeelden en minder op Normandische.[127] Joseph Cornet zag ook invloed van de regionale architectuur en noemde daarbij Saint-Vincent in Soignies, Sint-Donaas in Brugge en Sint-Baafs in Gent.[128]

Naast algemene vragen over de herkomst van de architectuur van de kathedraal hebben diverse auteurs de herkomst van onderdelen van het ontwerp onderzocht. De conclusies hiervan lopen in grote lijnen parallel aan de algemene analyses die hierboven zijn besproken. Joseph Cornet vatte de deelanalyses als volgt samen: "[..] de geniale architecten hebben geput uit het Normandische repertoire, en een origineel en krachtig bouwwerk geschapen dat afstand neemt van de gebouwen die tot inspiratie hadden gediend."[129] Cornet wees verder op het zeer brede transept en stelde dat dit kenmerkend was voor bedevaartskerken.[130]

---

[120] Reussens 1871-1875a: I, p.339.
[121] Cloquet 1893a: p.216-230.
[122] Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a: I, p.96-97. Enlart 1927b: p.246.
[123] Rolland 1937a.
[124] Rolland 1940a: p.169-188.
[125] Rolland 1937a: p.263.
[126] Schwartzbaum 1977a: p.215. Schwartzbaum 1982a: p.203-222.
[127] Héliot 1962-1964a: p.65-66. Cornet 1970a: p.208-209.
[128] Cornet 1970a: p.207-208.
[129] Cornet 1970a: p.213: « [..] deux architectes de génie ont puisé dans le répertoire normand, mais ont crée une œuvre originale et forte qui prend ses distances d'avec les monuments qui l'ont inspiré. » [sic].
[130] Cornet 1970a: p.214.

Het bezwaar tegen al deze analyses is dat zij uitgaan van architectuur die regionaal bepaald zou zijn, vaak gekwalificeerd als regionale bouwscholen of *Kunstlandschaften*. De indeling van de middeleeuwse architectuur in regio's op basis van vermeende bouwtradities en artistieke uitgangspunten is sinds de jaren '70 steeds verder onder druk komen te staan, omdat dit 'streekeigene' geen rekening hield met de (vooraanstaande) rol van de opdrachtgever en geen recht deed aan diens streven om zijn maatschappelijke positie en pretenties in de architectuur tot uitdrukking te laten komen. Bovendien bleek het onmogelijk om geografische grenzen vast te stellen voor de betreffende 'regio's'.[131] De studies naar de architectuur van de Doornikse kathedraal zijn echter alle nog uit de periode dat regionale indelingen de basis vormden van de architectuurgeschiedschrijving van de Middeleeuwen. Veelbetekend in dit verband is dat één van de meest recente en wat uitgebreidere besprekingen van de Doornikse kathedraal in een overzichtswerk: het boek *Belgique romane*. Dit 71ste deel in de grote serie boeken over romaanse kunst in Franse en Europese 'regio's' van uitgeverij *Zodiaque* laat beter dan welk ander deel in de serie zien dat er geen enkele overkoepelende samenhang is in de architectuur van de 11de en 12de eeuw in het gebied dat sinds 1839 België vormt.[132]

De betekenis van de architectuur van de Doornikse kathedraal

Zoals al aan de orde kwam, is de vraag waarom er in de 12de eeuw een nieuwe kathedraal werd gebouwd, nauwelijks als zodanig gesteld. Nu geldt dat voor veel kerkgebouwen. De architectuurgeschiedenis gaat er impliciet vanuit – en op zich niet ten onrechte. Dat er in de Middeleeuwen sprake was van een grote bouwlust bij kerkelijke instellingen, maar ook bij vorsten, adel en steden, die gevoed werd door een onderlinge politieke en religieuze wedijver. Maar dit algemene beeld verklaart op geen enkele wijze het concept en het aanzien van de individuele gebouwen. Tevens wordt er in de meeste gevallen voorbij gegaan aan de representatiefunctie die kerkelijke architectuur, gezien zijn bijzondere aard, altijd heeft.
Als het om de Doornikse kathedraal gaat, hebben enkele auteurs zich hierover in zeer algemene termen geuit. Paul Rolland zag in het herkrijgen van een eigen bisschop de aanleiding voor de bouw van de grootse oostpartij, zonder zich over de vormenkeuze te buigen.[133] Pierre Héliot daarentegen was aanvankelijk van oordeel dat de onafhankelijkheid van het bisdom in 1146 nauwelijks van invloed was geweest op de kathedraalbouw, aangezien de inkomsten van het kapittel – die hij als doorslaggevend beschouwde voor de bouw van de kathedraal – niet hoger zouden zijn geworden.[134] Later vroeg Héliot zich wel af of het transept niet gebouwd was "om de late wederopstanding van een bisschoppelijke zetel te vieren, die te lang in bijna buitenlands gebied verbannen was geweest."[135]
Joseph Cornet onderkende dat het herkrijgen van de kerkelijke autonomie een keerpunt in de geschiedenis van het bisdom was. Hij overwoog of dit niet de aanleiding was geweest voor de bouw van de gehele kathedraal, maar vanwege de vermelding van een *fabrica nova* uit 1141 concludeerde hij dat de kerk al in 1140 was begonnen en dus niet het gevolg kon zijn van de herwonnen onafhankelijkheid.[136] Cornet zag vooral in de veronderstelde groei van de pelgrimages naar Doornik de aanleiding voor de bouw van een nieuwe grote kathedraal.[137] Dankzij giften van pelgrims zou het kapittel de middelen hebben gehad om een monumentale bedevaartskerk te bouwen. Het herkrijgen van een eigen bisschop was daarbij van secundair

[131] Mekking 1986a: p.44-58. Peeters 1991a.
[132] Barral i Altet 1989a.
[133] Rolland 1934a: p.129.
[134] Héliot 1956a: p.62.
[135] Héliot 1969a: p.88.
[136] Cornet 1970a: p.189-190.
[137] Cornet 1970a: p.199.

belang, zo meende hij. Daarnaast koppelde Cornet het begin van de bouw aan de hervorming van de kapittelstatuten door bisschop Simon van Vermandois omstreeks 1135.[138]
Ook Luc-Francis Genicot zag geen aanleiding om de terugkeer van de bisschop in 1146 als een reden voor de herbouw van de kathedraal te zien. Wel merkte hij op dat het herwinnen van de onafhankelijkheid de hoge clerus van Doornik de aangezet kan hebben gevormd om de aanspraken op bisschoppelijke autonomie te bevestigen door middel van de architectuur. Deze suggestie heeft Genicot echter niet verder uitgewerkt. Alleen bij het 13de-eeuwse koor van de Doornikse kathedraal hebben Dieter Kimpel en Robert Suckale zich gebogen over de betekenis ervan als zichtbaar teken van de toegenomen koninklijke invloed in de noordelijke bisschopsstad.
Een analyse van de kathedraal in relatie tot de geschiedenis van het Doornikse bisdom en de context waarin het gebouw tot stand kwam, werd echter nog niet eerder uitgevoerd. Ook naar de motieven voor de keuze van de concepten van de diverse delen van de kathedraal en de wijze waarop deze werden gematerialiseerd in de architectuur van het 12de-eeuwse gebouw, is tot nu toe geen systematisch onderzoek gedaan.[139] Het voorliggende onderzoek beoogt een eerste poging in die richting te zijn.

0.2A Tournai, cathédrale Notre-Dame, zicht vanuit het zuidoosten. Rechts het 13de-eeuwse koor, in het midden het transept met de vijftorengroep en links het lagere schip.

[138] Cornet 1970a: p.199.
[139] Een eerste aanzet op het congres van de FIDEM in 1998 in Barcelona: Westerman 2005a: p.359-374.

0.3A Tournai, cathédrale Notre-Dame[140], doorsnede over het schip transept richting het oosten en aanzicht van het transept vanuit het westen, Constant Sonneville, 1905.

[140] In de bijschriften bij de afbeeldingen zijn plaats- en objectnamen gebruikt, die thans de officiële naam zijn.

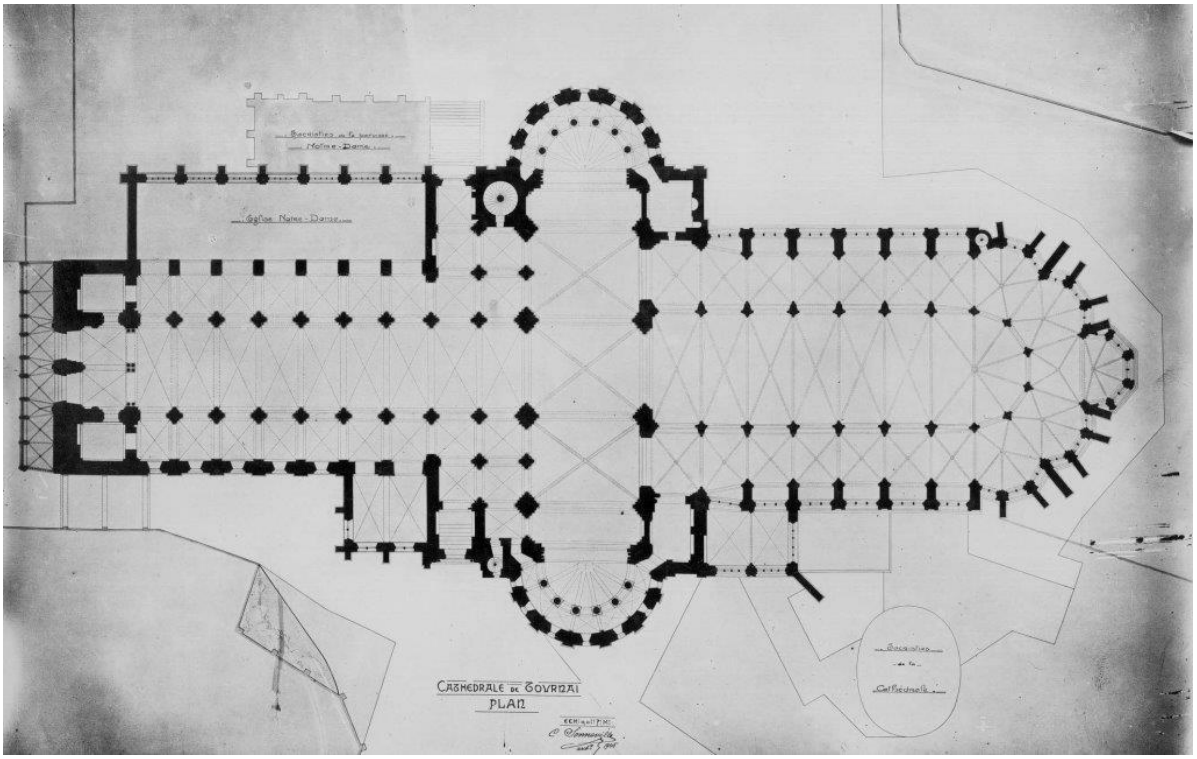

0.4A Tournai, cathédrale Notre-Dame, plattegrond, Constant Sonneville, 1905, voor de verwoesting van de kapel tegen de noordzijde van het schip.

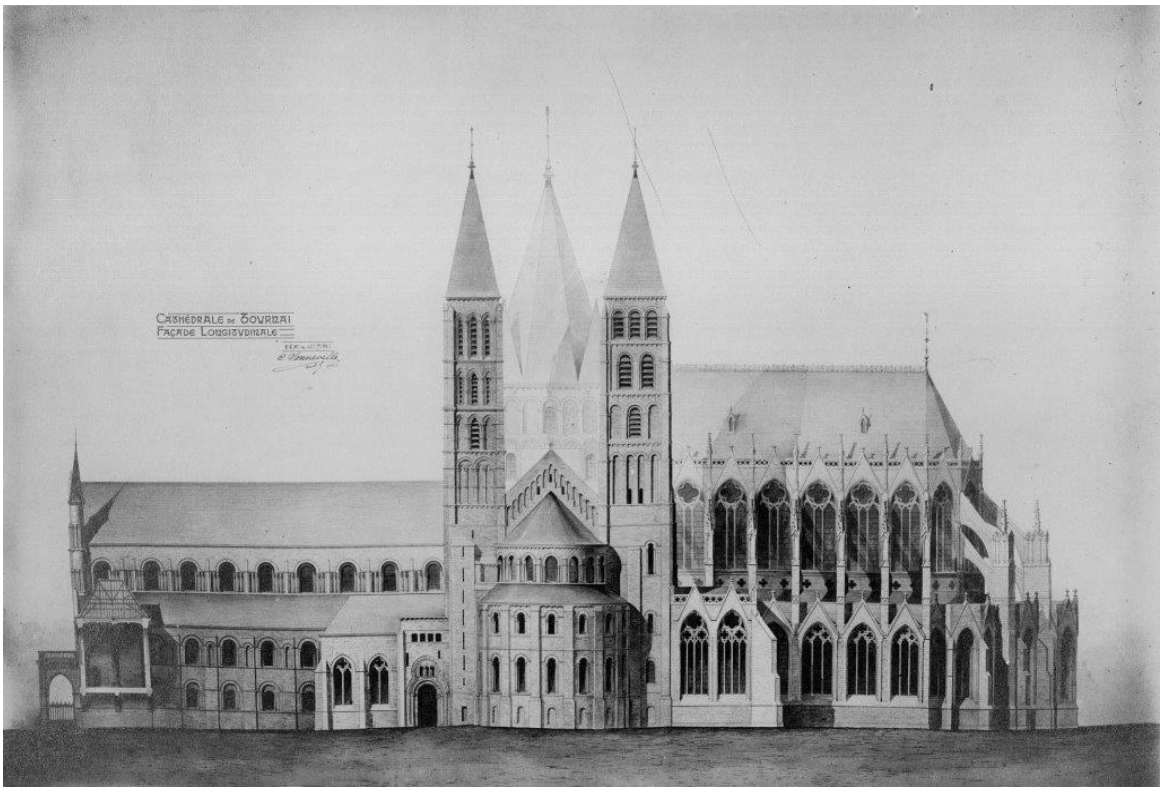

0.5A Tournai, cathédrale Notre-Dame, opstand, zuidzijde, Constant Sonneville, 1905.

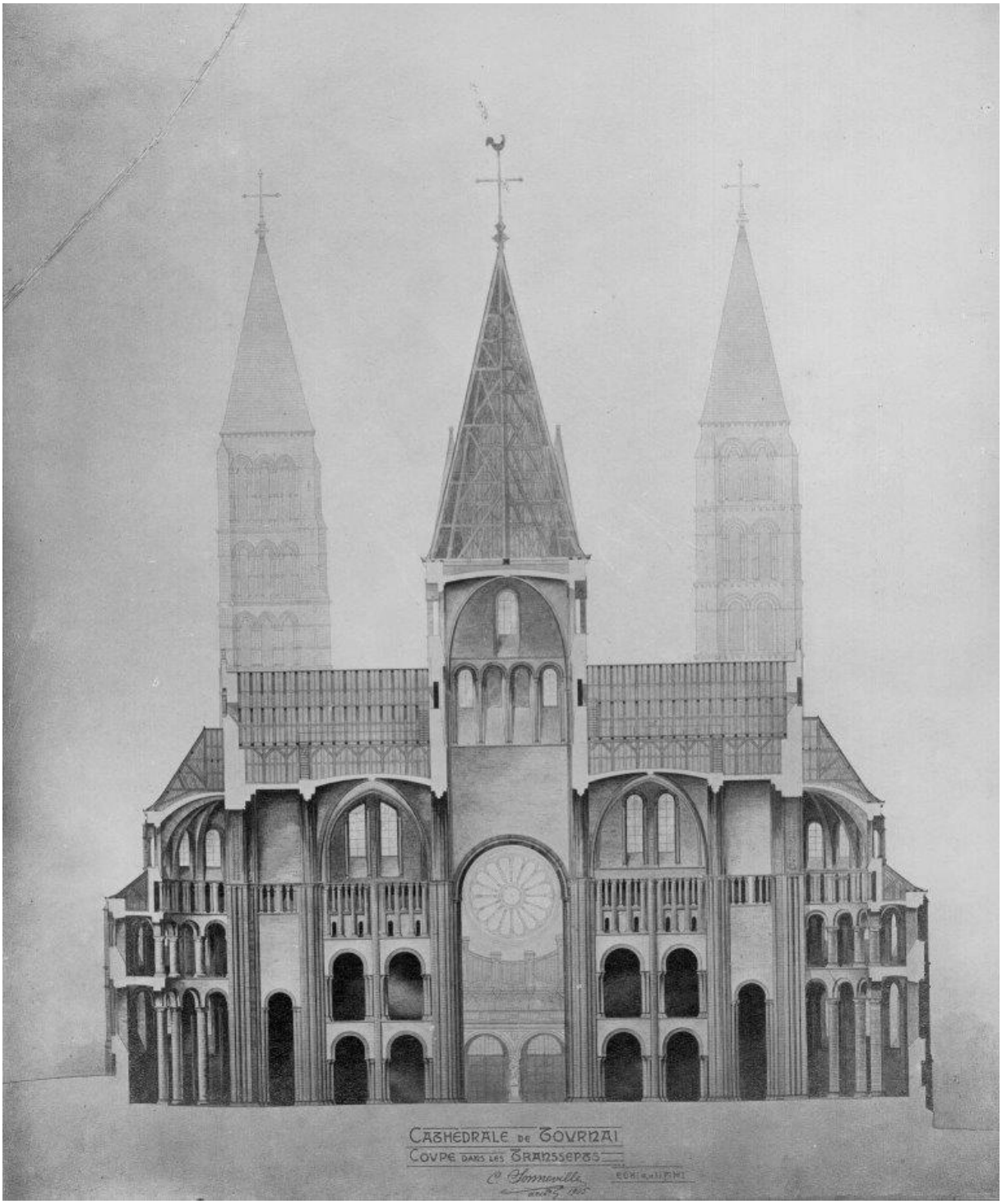

0.6A Tournai, cathédrale Notre-Dame, doorsnede over het transept richting het westen, Constant Sonneville, 1905.

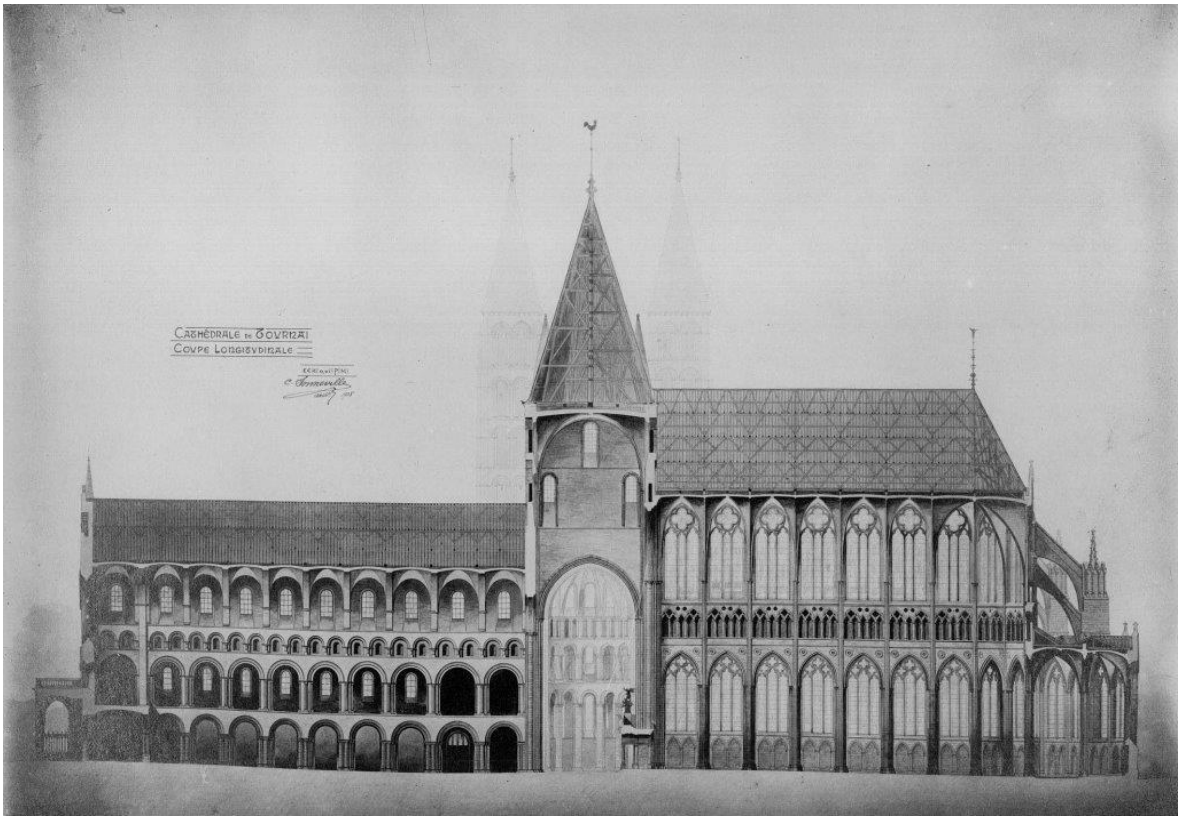

0.7A Tournai, cathédrale Notre-Dame, doorsnede in de lengterichting, Constant Sonneville, 1905.

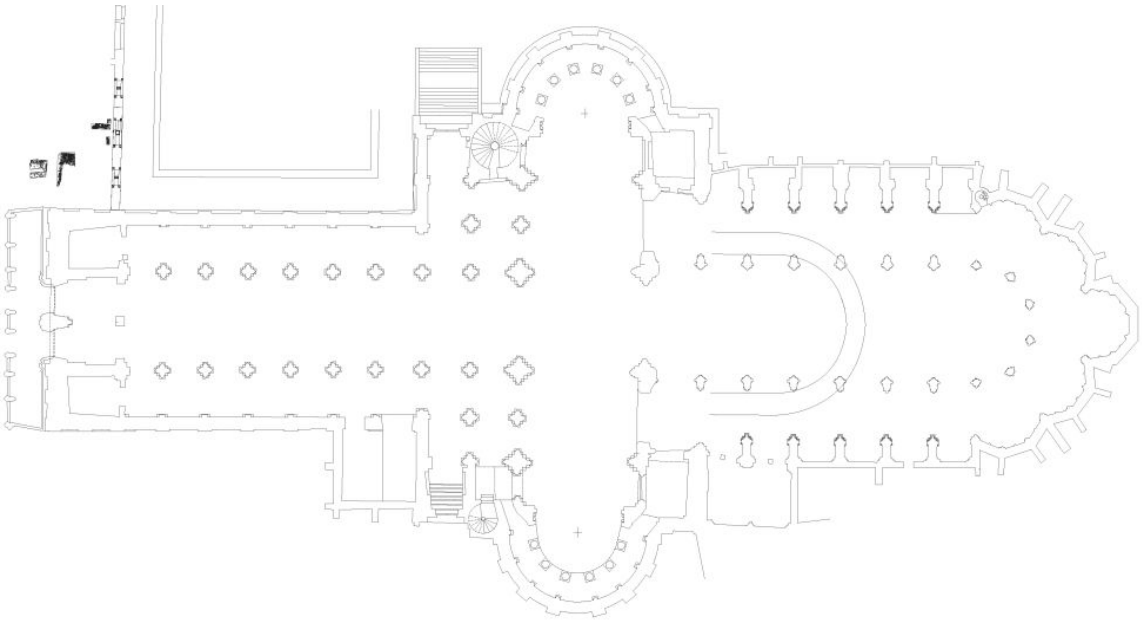

0.8A: plattegrond van de kathedraal (uit: Deléhouzée & Westerman 2013a).

Deel I

Beschrijving, analyse en reconstructie van de 12de-eeuwse kathedraal

Deel I
Beschrijving, analyse en reconstructie van de 12de-eeuwse kathedraal

1 Inleiding

De voornaamste bron van deze studie is de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik, zoals die zich vandaag de dag aan ons voordoet: een gebouw dat uit diverse, meer of minder goed van elkaar te onderscheiden delen is samengesteld.
De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal is een kruisbasiliek opgebouwd uit een westpartij, schip, koor en transept. De Doornikse kathedraal is in totaal circa 134 m lang. Op haar breedste punt, het transept, meet zij 67 m. Het koor is 58 m lang. De transepttorens zijn met 83 m hoogte net iets hoger dan de centrale vieringtoren.[1]
Deze kerk, zo zal blijken, is het complexe resultaat van negen eeuwen bouw-, sloop- en restauratiegeschiedenis. Bij het zichtbare gebouw voegen zich de resten van voorgangers onder de huidige kerk, oude afbeeldingen en teksten die een beeld geven van het gebouw en zijn context in vroeger tijd.
Het eerste deel van deze studie vangt aan met een beschrijving en een reconstructie van de bouwgeschiedenis. De zorgvuldige beschrijving heeft als doel het gebouw tot in detail te analyseren en zo goed mogelijk te doorgronden. De volgende vragen staan hierbij centraal: Hoe zit het gebouw in elkaar? Welke onderdelen kunnen we onderscheiden en hoe verhouden die zich tot elkaar? Welke vormen, materialen en technieken en constructies zijn gebruikt?
De nu volgende beschrijving is een samenvatting van de waarnemingen die in het kader van dit onderzoek zijn gedaan. Vervolgens kan met behulp van historische afbeeldingen, observaties van eerdere waarnemers en vergelijking met andere gebouwen een beeld worden gevormd van de bouwgeschiedenis.
Omdat dit onderzoek beoogt het ontstaan en de vormgeving van het gebouw te plaatsen en te verklaren binnen de historische context is het van belang een zo precies mogelijk beeld te krijgen van het gebouw en de ontwikkeling die het in de loop der tijd heeft doorgemaakt. Daarbij gaat het niet alleen om het gebouwde werk, maar ook om niet-gerealiseerde of onvoltooide plannen in de periode die deze studie bestrijkt: van de late 11de tot de vroege 13de eeuw.
Het huidige gebouw is per bouwdeel bestudeerd, beschreven en geanalyseerd. Er is onderscheid gemaakt tussen de vier onderdelen: westpartij, schip, transept en koor. Per bouwdeel is eenzelfde stramien gevolgd. De eerste stap is de beschrijving van de architectuur van exterieur en interieur. Vervolgens wordt geanalyseerd welke wijzigingen (toevoegingen of verwijderingen) er in de loop der eeuwen hebben plaatsgevonden. Ten slotte is getracht te komen tot een reconstructie van het bouwdeel, zoals dat in de bouwtijd gepland en gerealiseerd is en, in een aantal gevallen, welke planwijzigingen er tijdens de bouw hebben plaatsgevonden.
Voor de architectuurhistoricus is de beschrijving van het gebouw de publicatie van de primaire bron. Het is een zo zorgvuldig mogelijk observatie van het object. Idealiter is het een, onbevooroordeelde kennismaking met het gebouw alvorens te komen tot een analyse en datering, een vergelijking met andere bouwwerken en een interpretatie. Een andere belangrijke reden waarom een zorgvuldige beschrijving bij architectuurhistorisch onderzoek gewenst is, is het ontsluiten van het gebouw voor anderen.[2].

---

[1] Chantrain 1993a: p.170.
[2] Of een beschrijving ook gepubliceerd wordt, zal afhangen van de aard en het doel van de publicatie. In een wetenschappelijke studie van monografische aard is de beschrijving de publicatie van de voornaamste bron.

Als product van persoonlijke waarneming is de beschrijving onvermijdelijk ook een eigen keuze uit de veelheid van mogelijke perspectieven. Eenzelfde object kan immers door verschillende personen op heel verschillende wijze worden gezien. Een mooi voorbeeld daarvan is de door Wittgenstein gebruikte tekening van een eend of een konijn (afb.I.1,1A).[3] Het belang van een beschrijving is dan ook gelegen in de mogelijkheid die deze aan derden biedt om te verifiëren wat wel en niet gezien is. Dat is voor vervolgonderzoek van belang. Bovendien kan in de beschrijving de context worden teruggevonden van bepaalde details die in de analyse en vergelijking aan de orde zullen komen.

I.1.1A links: tekening van een eend/ konijn in *Fliegende Blätter* (1892) (foto: wikimedia.org).

Ook de onderhavige beschrijving is niet volledig onbevooroordeeld. Hoewel het onderzoek is begonnen met de bestudering van het gebouw, werd de blik beïnvloed door de interpretatie van de waarnemingen. Dit geldt bijvoorbeeld voor de afbakening van de verschillende bouwdelen. Zo is de meest westelijke travee van het gebouw, de westpartij, als afzonderlijk bouwdeel beschreven en niet als onderdeel van het schip. Hoewel het – op grond van de vele uiterlijke en structurele verbanden – ook mogelijk is de westpartij te integreren in de beschrijving van het schip, is gekozen voor een afzonderlijke beschrijving, omdat de huidige westpartij het resultaat is van een relatief complexe geschiedenis die om afzonderlijke bestudering vraagt.
Een ander, steeds weer terugkerend dilemma is de vraag hoe gedetailleerd de beschrijving dient te zijn. De rijkdom aan te beschrijven details is nagenoeg onuitputtelijk. De keuze om bepaalde details al dan niet te beschrijven is onvermijdelijk mede gestuurd door dat wat verderop in dit betoog nog komen gaat. Sommige details krijgen meer aandacht dan andere, omdat zij in de verdere analyse van het gebouw een rol zullen spelen.
Naast de beschrijving van de gebouwde bron vormen de iconografie en de historiografie belangrijke bronnen voor de geschiedenis van het gebouw. Zij behandelen respectievelijk de afbeeldingen en teksten die in de loop der tijd van en met betrekking tot het gebouw zijn vervaardigd. Ook de resultaten van natuurwetenschappelijk onderzoek krijgen een plaats in het overzicht van de bronnen.

[3] De oudste versie van deze tekening is te vinden in het Duitse humoristische tijdschrift *Fliegende Blätter* van 23 oktober 1892 met de titel: *Welche Thiere gleichen einander am meisten? Kaninchen und Ente*. Zie bijvoorbeeld de befaamde tekening van Wittgenstein, waarin zowel een eend als een haas gezien kan worden. Gombrich 1977a: p.4.

2 De westpartij

2.1 Beschrijving van de westpartij

2.1.1 Inleiding en terminologie

Meer dan de andere delen van de kathedraal is de westpartij aan de Place de l'Évêché het complexe resultaat van vele interventies in de loop der eeuwen. Na een beschrijving van de huidige toestand worden de verschillende wijzigingen in beeld gebracht. Zo wordt – mede op basis van oude afbeeldingen en vergelijking met andere bouwwerken – gekomen tot een reconstructie van de 12de-eeuwse situatie. Uiteindelijk zal blijken dat aan de westfaçade aanvankelijk een ander concept ten grondslag lag, dan dat wat uiteindelijk gerealiseerd is.
De westgevel en de daarachter gelegen travee –aangeduid met façadetravee – vormen samen de **westpartij**.[1] De architectuur ervan is nauw verbonden met die van het schip, waarvan het de westelijke afsluiting vormt. Met **westfaçade** of westgevel (afb. I.2.1A-B) wordt de gevel van dit bouwdeel (en van de gehele kathedraal) aangeduid. Voor de westfaçade staat een **porticus**.
Op de begane grond wordt het hart van de westpartij gevormd door de centrale **entreehal** of vestibule met aan iedere zijde een zij- of nevenruimte. Op de verdieping is er een centrale **westgalerij** die over de volledige hoogte geopend is op het middenschip. Aan weerszijden van de centrale westgalerij bevindt zich een verkeersruimte in het verlengde van de schipgalerij.

2.1.2 Materiaal, steensoort en formaat

Het muurwerk van de westpartij is grotendeels in Doornikse kalksteen opgetrokken. De vulling van de nis onder de spitsboog in de middenzone is uit zachte, gele zandsteen. Van de gebeeldhouwde wand onder de porticus zijn de sokkelzone – met uitzondering van de vier linker traveeën van deze porticus – en enkele kapitelen, consoles en stukken schalk van Doornikse steen. Voor het overige zijn deze wand en de porticus opgebouwd uit diverse zand- en kalksteensoorten. In de noordelijke zijgevel van de westpartij bevindt zich in een beschadigd deel van de gevel metselwerk in baksteen. De gewelven van de middenbeuk en de galerij zijn ook van baksteen, evenals de achterwand van de voormalige openingen in de nissenzone. De dakstoelen, ten slotte, zijn van beton en bekleed met lood.[2]

Bij de midden- en bovenzone van de westfaçade valt op dat het centrale gedeelte uit grotere, regelmatiger gehouwen/bewerkte en vlakkere stenen bestaat dan de zijgedeeltes. Dit gedeelte is uitgevoerd in Maffle-steen. Ook het radvenster en het muurwerk rondom zijn uit grote, regelmatige en fijner bewerkte stenen opgetrokken, evenals de gehele topgevel en het bovenste deel van de twee torentjes.
De twee lisenen die het centrale gedeelte van de gevel van de driehoekige gevelvelden aan weerszijden scheiden, zijn opgebouwd uit kleinere, minder glad afgewerkte stenen in een onregelmatiger metselverband. Dit geldt eveneens voor de driehoekige gevelvlakken van de

---

[1] Er is in de beschrijving bewust afgezien van het gebruik van de begrippen westwerk, westblok en westbouw. Dit zijn termen die vaak zonder duidelijke begripsafbakening toegepast zijn op de middeleeuwse kerkbouw. Er bestaat geen consensus over de betekenis van deze termen, zodat het gebruik ervan vaker voor verwarring dan voor helderheid zorgt. De belangrijkste reden waarom deze consensus nooit bereikt zal kunnen worden is dat deze begrippen niet bestonden toen de concepten voor de bedoelde westpartijen werden geformuleerd. Zij zijn pas eeuwen later bedacht en op het westelijke deel van bepaalde kerken geprojecteerd.
[2] In de periode dat deze studie tot stand kwam is in 2009 de leien dakbedekking van het schip vervangen door lood. Sommige foto's zijn van voor deze ingreep, sommige van erna.

galerijdaken op de zijbeuken en voor het onderste gedeelte van de traptorens. Dit steenverband lijkt sterk op dat van de arcade van de middenzone.

2.1.3 De plattegrond

De **plattegrond** van de westpartij (afb.I.2.1A) bestaat op de begane grond uit een centrale ingangshal, die verdeeld is in twee gewelfvakken. Deze ingangshal ligt in het verlengde van het middenschip en wordt geflankeerd door twee zijruimtes in het verlengde van de zijbeuken van het schip. Deze ruimtes zijn trappenhuizen die naar boven toe grotendeels open zijn.
Op de verdieping heeft de westpartij een galerij, gelegen boven de ingangshal. Deze centrale westgalerij is een hoge ruimte, overwelfd door een rechthoekig kruisribgewelf in het verlengde van het middenschipsgewelf. Hierboven bevindt zich de zolder onder een zadeldak. Aan weerszijden van de centrale westgalerij liggen, zoals op de begane grond, nevenruimtes die ingericht zijn als trappenhuizen. Deze hoekruimtes zijn overwelfd en even hoog als de galerijen van het schip. Hierboven bevindt zich, onder een lessenaarsdak, een zolder. Ook deze zolder vormt één ruimte met de zolder van de galerij van het schip.

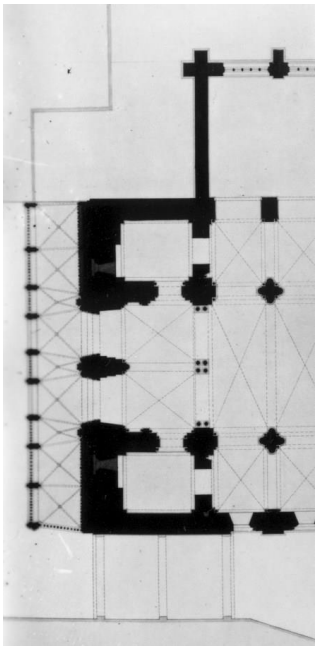

I.2.1A 1inks: westpartij, plattegrond (foto: Constant Sonneville).
I.2.1B midden: westpartij, westgevel (foto: JW).
I.2.1C rechts: westpartij, westgevel (foto: JW).

2.1.4 Het exterieur van de westpartij

Voor het onderste deel van de westgevel staat een porticus van negen traveeën breed, die is afgedekt door een platform met aan de west- en zuidzijden een balustrade. Een middenzone, direct boven de porticus, strekt zich uit over de gehele breedte van het gebouw en wordt links en rechts geleed door een arcatuur. Het derde niveau wordt gevormd door een nagenoeg vierkant centraal veld, waarin een radvenster, dat wordt geflankeerd door twee lisenen waartegen afgeschuinde gevelvlakken zijn geplaatst. Naast en achter de lisenen van het centrale gedeelte bevindt zich aan weerszijden een traptoren, waarvan de torenhelmen het driehoekige gevelveld flankeren dat het centrale deel van de gevel bekroont.

De porticus

De porticus (afb. I.2.2A-2B) is een apart bouwvolume dat zonder verband met het achterliggende werk vóór de westgevel is geplaatst. Met circa 26 m is de porticus, die 3 m diep is, nagenoeg even breed als de erachter liggende façade. De korte zijden zijn licht afgeschuind, wat vooral aan de rechterkant goed waarneembaar is. De porticus is één travee diep en verdeeld in negen in vorm en omvang wisselende gewelfvakken. De achtermuur bestaat uit een sculptuurwand met blind maaswerk en nissen: in drie opeenvolgende registers is een groot aantal beelden en reliëfs ondergebracht. De beelden en reliëfs zijn van elkaar gescheiden door slanke colonnetten. Het onderste register bevat een reeks oudtestamentische figuren onder spitsbogen in tamelijk vlak reliëf. Het tweede register bestaat uit een reeks reliëfs met voorstellingen van de Merovingische geschiedenis van Doornik en de grote Doornikse Mariaprocessie. Het bovenste register biedt plaats aan 31 bijna levensgrote, vrijstaande beelden, voornamelijk heiligen, die in evenzoveel nissen staan opgesteld.[3]

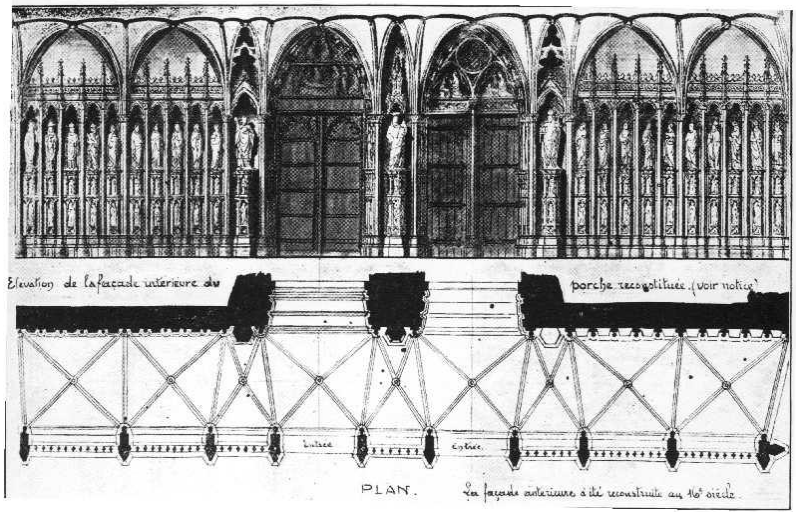

I.2.2A boven: plattegrond van de porticus met reconstructie van de opstand (uit: Dufour 1932a).
I.2.2B onder: westpartij, porticus (1914-1918, © KIK-IRPA, Brussel).

De westgevel

Achter de porticus bevindt zich de eigenlijke westgevel, waarvan het lagere deel grotendeels aan de waarneming wordt onttrokken. Op enkele plaatsen is echter nog wel een glimp van de

[3] De geschiedenis van de porticus en de sculptuurwand zijn slechts beperkt onderzocht. Zie § I.2.2. Nadere informatie is te vinden in Dufour 1932a en Warichez 1934a: p.222-226.

achterliggende westgevel te zien. Dit is zowel rechts als links van het dubbelportaal het geval, waar een nis geen zonder achterwand heeft, zodat hier achterliggend muurwerk zichtbaar is. Deze twee plaatsen achter de porticuswand zijn ook vanuit het interieur te bereiken via een doorgang vanuit de zijruimten van de westpartij (afb. I.2.3B). Onder de beide trappen in de zijruimtes bevindt zich namelijk een rondboogopening van bijna 3 m hoog die toegang geeft tot een doorgang in de dikte van de westgevel. Deze doorgangen eindigen tegen de achterzijde van de beeldenwand. Bij de doorgang in het linkerdeel van de westgevel bevindt zich aan weerszijden (afb. I.2.3A) een beschadigd kapiteel (afb. I.2.4A-C) waarop een archivolt aanzet. Dit kapitelenpaar steunt niet (meer) op muurwerk of colonnetten, maar hangt als het ware in de lucht. In de achterwand van de porticus bevindt hier achter de grote beelden in de nissen een houten, vermoedelijk 18de-eeuws raamkozijn met draaiende raamdelen (afb. I.2.3A). De zuidelijke doorgang was niet toegankelijk voor onderzoek.

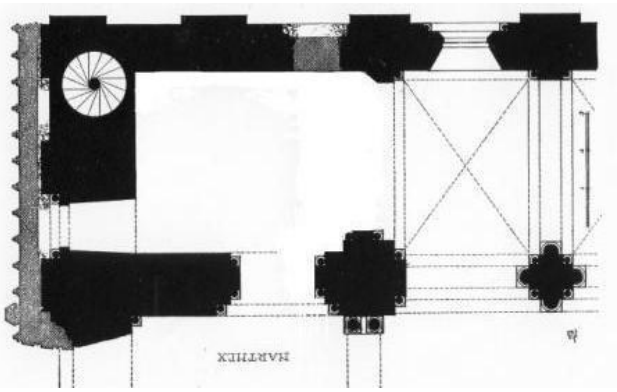

I.2.3A links: opening in de westmuur van de westpartij, doorgang (onder) van de zijruimte naar de achterwand van de porticus met raamkozijn (boven) en rondboog met hangende kapitelen (midden) (foto: JW).
I.2.3B rechts: schetsmatige plattegrond van de noordelijke zijruimte van de westpartij met links de porticus in gearceerd (foto: Dhuicque 1941a).

I.2.4A links: noordelijke kapiteel van de voormalige doorgang vanuit de noordelijke zijruimte (foto: KIK-IRPA).
I.2.4B midden (foto: JW) en I.2.4C (foto: KIK-IRPA) rechts: zuidelijke kapiteel van de voormalige doorgang vanuit de noordelijke zijruimte van de westpartij.

Onder de gewelven van de porticus, maar boven de sculptuurwand is muurwerk zichtbaar dat behoort tot de daarachterliggende westgevel. Het betreft vier door schildbogen van de aansluitende gewelfvakken begrensde muurvlakken: twee links en twee rechts van de ingangsportalen. In het meest linker van deze muurvlakken (afb. I.2.5A) bevindt zich een langgerekt rondboogvenster in het terugwijkende middendeel van de wand. Het aangrenzende muurvlak (afb. I.2.5B) vertoont regelmatig natuursteenmetselwerk zonder specifieke bouwsporen. Bij vergelijking met het meest linkse muurvlak blijkt dat dit tweede muurvlak verder naar voren komt: op een later moment (bij de bouw van de porticus?) is hier voor de oude westwand een nieuwe vlakke wand opgetrokken.
De twee rechter muurvlakken onder de gewelven van de porticus (afb. I.2.6A-B) zijn telkens in drieën verdeeld: een centraal gedeelte dat terugwijkt ten opzichte van de twee flankerende

muurdelen. In het rechter, terugliggende vlak zijn verticale bouwnaden zichtbaar die wijzen op een dichtgezette staande, rechthoekige opening. Bij nadere bestudering van de westgevel blijkt dat de vooruitspringende en terugliggende muurdelen in de bewuste muurvlakken onder de porticus in het verlengde liggen van de lisenen die de middenzone van de westgevel aan beide kanten van het centrale veld met de grote spitsboog verticaal geleden (afb. I.2.8A).

I.2.5A links: westpartij, porticus, fragment van de westmuur boven de sculptuurwand, meest linkertravee (foto: JW).
I.2.5B rechts: westpartij, porticus, fragment westmuur boven de sculptuurwand, links van het portaal (foto: JW).

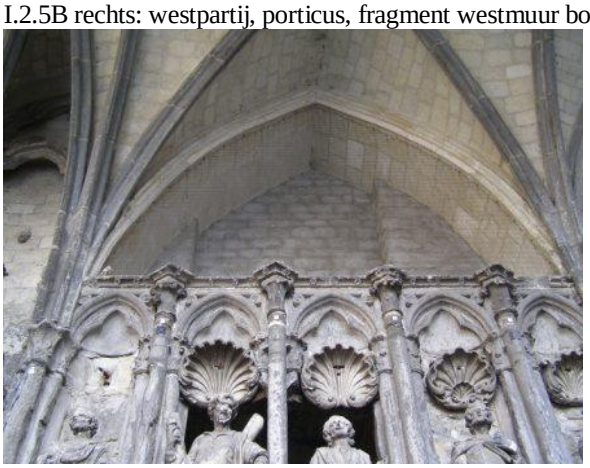

I.2.6A links: westpartij, porticus, fragment westmuur boven de sculptuurwand, rechts van het portaal (foto: JW).
I.2.6B rechts: westpartij, porticus, fragment westmuur boven de sculptuurwand, meest rechter travee (foto: JW).

De middenzone van de westfaçade

De middenzone van de westfaçade (afb. I.2.8A), boven het platform van de porticus, correspondeert ongeveer met de zone van de galerijen aan de binnenzijde, al ligt het platform ruim 1 m hoger dan de vloer van de galerijen. Deze middenzone is in drieën verdeeld: een centrale partij en twee flankerende delen met lisenen en arcades. De centrale partij, gelegen onder het grote radvenster, bestaat uit vlak muurwerk met in het midden een grote spitsboog over een ondiepe nis, die met lichte kalksteen gevuld is (afb. I.2.9A). De boogstenen zijn versierd met gestileerde, achtbladige bloemen. Dicht boven deze nis bevindt zich in het metselwerk een spitse ontlastingsboog. Aan beide zijden van dit gedeelte, nabij de lisenen die het centrale geveldeel flankeren, bevindt zich over enkele metsellagen een verticale, schuin naar het centrum toe buigende bouwnaad (afb. I.2.10A & 10C), die doet denken aan de aanzet van een spitsboog.
De bouwmassa die aan weerszijden het centrale gedeelte flankeert, omvat telkens een arcade van vijf bogen die afwisselend tegen lisenen en de vlakke muur zijn aangebracht (afb. I.2.9B). De eerste, derde en vijfde boogstelling van de arcade zijn geplaatst tegen de lisenen. De tweede boog – vanuit het midden gezien – omkadert telkens een venster. De andere vier bogen omvatten nissen, die – evenals het venster – omgeven worden door bogen op vrijstaande colonnetten met

kapitelen en basementen. De basementen en voetplaten van de colonnetten rusten op een doorlopende plint, die de overgangen tussen de lisenen en het muurvlak volgt (afb. I.2.9C). De bovenzijde van de boogrondingen worden geaccentueerd door een lijst opgebouwd uit drie kwartholle profielen. De gehele middenzone van de façade wordt afgesloten door een eenvoudige door kraagstenen gedragen lijst. Ook deze volgt de verspringingen van de lisenen.

I.2.8A links: de middenzone van de westfaçade (foto: JW).

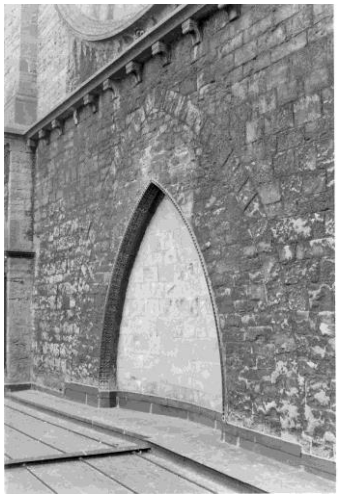

I.2.9A links: westgevel, middenzone, centrale deel met grote spitsboognis (foto: JW).
I.2.9B midden: westgevel, middenzone, noordelijk deel met lisenen en arcade (foto: JW).
I.2.9C rechts: westgevel, middenzone, noordelijk deel, basement van de meest rechter colonnet (foto: JW).

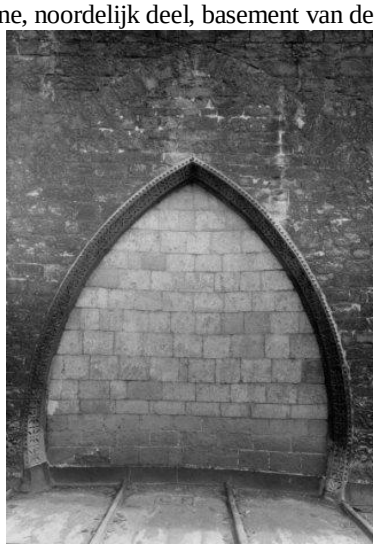

I.2.10A links: westgevel, middenzone, centrale deel met bouwnaad links van de grote spitsboognis (foto: JW).
I.2.10B midden: westgevel, middenzone, centrale deel met grote spitsboognis (foto: JW).
I.2.10C rechts: westgevel, middenzone, centrale deel met bouwnaad rechts van de grote spitsboognis (foto: JW).

De bovenzone van de westfaçade
Op de middenzone staat de bovenzone die de gevel bekroont (afb. I.2.11A). Hiertoe behoren het centrale geveldeel met het radvenster, de topgevel en de flankerende torentjes en de schuin aflopende gevels aan weerszijden van het radvenster. De gevelcontour volgt daarmee de basilicale opzet van de westpartij en het erachter gelegen schip met een hoge middenbeuk en lagere zijbeuken. De driehoekige gevelvelden volgen de contouren van het dak en vormen de sluitmuren van de erachter gelegen kapruimtes.
Het centrale gedeelte van de gevel wordt gedomineerd door een groot zestiendelig centrifugaal radvenster dat het gehele midden van het gevelvlak in beslag neemt. Het venster is omgeven door een rijke profilering. Aan weerszijden van het centrale deel bevindt zich een liseen die gesitueerd is in het verlengde van de binnenste liseen uit de middenzone. Deze lisenen eindigen met een afschuining ter hoogte van het hoogste punt van het radvenster. Een cordonlijst markeert de overgang naar een vlakke, ongedecoreerde puntgevel met een hellingshoek van circa 40° waarin een smal, door vrijstaande colonnetten geflankeerd rondboogvenster is aangebracht. Deze gevel wordt geflankeerd door de eerdergenoemde cilindervormige torentjes, die aanzetten onder het dak van de galerijen (afb. I.2.11B & 11C). Zij zijn geleed met twee boven elkaar geplaatste arcades van blindbogen op vrijstaande colonnetten. De onderste arcade bevindt zich op het niveau van de lichtbeukarcade van het schip en sluit daar ook op aan. De tweede arcade bevindt zich ter hoogte van de centrale puntgevel. De colonnetten van de tweede arcade staan op een lijst die een voortzetting is van de cordonlijst tussen het radvenster en de puntgevel. De door een kegeldak bekroonde hoektorentjes zijn vanaf dit niveau vrijstaand. Op de dekplaten van de kapitelen van de bovenste arcade sluit een tweede cordonlijst aan.

I.2.11A links: westpartij, centrale deel van de bovenzone (foto: JW).
I.2.11B midden: westpartij, zuidelijke flankerende traptoren, westzijde (foto: JW).
I.2.11C rechts: westpartij, zuidelijke flankerende traptoren, zuidoostzijde (foto: JW).

De westelijke eindmuren van de beide lessenaarsdaken boven de zijbeuken en galerijen zijn vlakke, nagenoeg blinde gevels met enkele lichtspleten die voor daglicht zorgen op de zolders boven de gewelven.

De zijgevels van de westpartij
De zijgevels van de westpartij aan de noord- en zuidzijde bestaan uit een benedenzone, die correspondeert met de zijruimtes van de westpartij op het niveau van de zijbeuken en de galerij, en een bovenzone die correspondeert met de lichtbeuk. De twee zones worden van elkaar gescheiden door een lessenaarsdak.

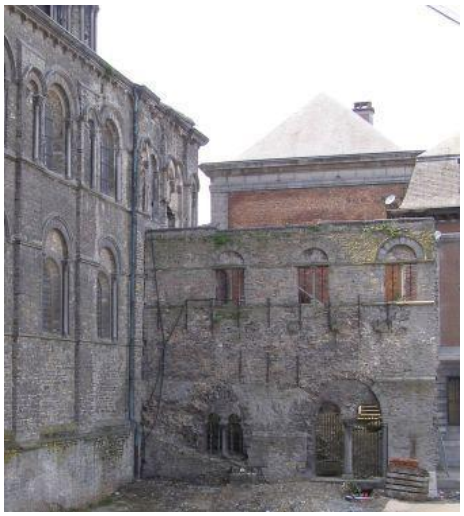

I.2.12A links: noordzijde van het schip, zicht richting de westpartij (foto: JW).
I.2.12B midden: oostmuur van de voormalige kapittelzaal en noordgevel van de kathedraal (foto: JW).
I.2.12C rechts: westpartij, noordgevel, benedenzone (foto: JW).

Tegen de noordgevel van de westpartij bevinden zich resten van voormalige kapittelgebouwen. Dwars op de gevel van de kathedraal, op de grens van de westpartij en de noordgevel van het schip, staat de oostmuur van de 12de-eeuwse kapittelzaal (afb. I.2.12B), waarin zich de dubbele doorgang bevindt die deze zaal verbond met de ten oosten ervan gelegen pandgang.

I.2.13A links: westpartij, noordgevel, benedenzone, muurwerk rechts naast de oostmuur van de voormalige kapittelzaal (foto: JW).
I.2.13B midden: westpartij, noordgevel, benedenzone, muurwerk ter hoogte van de galerij (foto: JW).
I.2.13C links: westpartij, noordgevel, benedenzone, muurwerk in het lagere deel, onder dat in afb. I.2.13B (foto: JW).

De benedenzone van de noordgevel van de westpartij biedt in eerste instantie een weinig gestructureerde aanblik (afb. I.2.12C). Stukken metselwerk in Doornikse steen en baksteen, ruw en afgewerkt, al dan niet gepleisterd, vormen een lappendeken aan fragmenten. Op een aantal plaatsen zijn lisenen, dakmoeten, bogen, colonnetten, kapitelen en andere architectuurfragmenten aanwezig. Het hogere gedeelte van de benedenzone biedt (afb. I.2.13B) de meeste structuur. Hier is goed zichtbaar dat de gevel over de gehele hoogte geritmeerd is door drie lisenen, die lopen tot aan de door consoles gedragen daklijst die uitkraagt over de rechte beëindiging van de lisenen. Op de lisenen en in de spaarvelden tussen de lisenen bevinden zich de fragmenten van een arcade van afwisselend smalle (op de lisenen) en brede bogen (tussen de lisenen). Bij een aantal bogen ontbreken de colonnetten. In het spaarveld tussen de tweede en derde liseen – geteld vanaf de westfaçade – bevindt zich een smal, hoog rondboogvenster. Hieronder lopen de resten van een dakmoet, waarvan de top zich rechts op de middelste liseen bevindt. Onder de dakmoet, tussen de tweede en derde liseen, is lager in de gevel een dichtgezette rondboogopening te zien en

daaronder, tegen de muur van de kapittelzaal, de contouren van een doorgang met een segmentboog (afb. I.12.13B). In het midden, onder de verstoorde zone met steenmassa's in baksteen en Doornikse steen, bevinden zich een latei en enkele kraagstenen (afb. I.2.13B).
Aan de zuidzijde ligt tegen het lagere deel van de zijgevel de Sint-Vincentiuskapel, die op een gewelf over de straat tussen de kathedraal en het bisschoppelijk paleis is gebouwd (afb. I.2.14C). De kapel ontneemt het zicht op het lagere deel van de gevel van de westpartij en een deel van de eerste travee van het schip. Wel zijn er bouwsporen aanwezig in de muur waarop het gedrukte gewelf aanzet dat de kapel draagt. Het muurwerk is hier door vijf verticale bouwnaden verdeeld in zes stroken (afb. I.2.14A). Deze bouwnaden komen niet alleen overeen met het ritme van de lisenen in de noordgevel van de westpartij, maar ook met de lisenen op de middenzone van de westfaçade (afb. I.2.8A & 9B).

I.2.14A links: westpartij, zuidelijke zijgevel, aanzet van het gewelf, dat de Sint-Vincentiuskapel draagt (foto: JW).
I.2.14B midden: Sint-Vincentiuskapel, interieur, noordwand met blindnissen (foto: JW).
I.2.14C rechts: Sint-Vincentiuskapel, oostzijde (foto: JW).

Binnen in de Sint-Vincentiuskapel zijn een niveau hoger in de muur aan de kant van de kathedraal twee blinde rondboogvelden zichtbaar (afb. I.2.14B). Waarschijnlijk markeren deze boogvelden blindnissen die zich hierachter in het muurwerk van de westpartij bevinden. Aan de andere zijde van deze muur, in de kathedraal op de galerij van de westpartij, lijkt zich in het stucwerk inderdaad een rondboog af te tekenen (afb. I.2.19B), die zou kunnen corresponderen met de linkse van deze twee boogvelden. In de Sint-Vincentiuskapel zijn dergelijke blindnissen in de tegenoverliggende muur (aan de zijde van het bisschoppelijk paleis) in ieder geval afwezig.

Uit de bouwsporen aan de noord- en zuidzijde blijkt dat de benedenzone van de zijgevels van de westpartij in geleding overeenkomt met de zijdelen van de middenzone van de westgevel (afb. I.2.9B). In beide gevallen gaat het om een vrijwel gesloten wand die geleed wordt door drie lisenen. Ook de sporen boven en achter de sculptuurwand onder de porticus voegen zich in dit patroon. Op het niveau van de middenzone van de westfaçade is de geleding van de zijgevels eveneens verrijkt met een arcatuur van nissen op en tussen de lisenen. Over deze arcatuur is een lijst getrokken die bestaat uit driemaal een kwart hol.
Het lessenaarsdak op de overgang van de benedenzone naar de bovenzone sluit naadloos aan bij het lessenaarsdak van de galerij van het schip. De bovenzone van de zijgevels van de westpartij is aan de noord- en zuidzijde gelijk en bestaat uit een vensterzone met uitwendige loopgang (afb. I.2.12A, 15A-15B). Aan de westzijde wordt de travee afgesloten door de traptoren, die ook deel uitmaakt van de westfaçade. Aan de andere zijde wordt de grens met het schip gemarkeerd door een ensemble van twee pijlers met daartussen drie *en délit*-colonnetten, dat wil zeggen colonnetten die haaks op het groefleger geplaatst zijn. Over de pijlers loopt een liseen die onder het galerijdak aanvangt en zich voorzet boven de kapiteelzone van de loopgang om uiteindelijk met een schuine dekplaat onder de dakvoet teniet te gaan.
De wandopbouw van de gevel is dubbelschalig: voor de vensterzone bevindt zich een 0,5 m brede loopgang met een rijk vormgegeven boogopening, die bestaat uit een rondboog met rechte

stukken aan weerszijden. De arcade rust op achthoekige *en délit*-colonnetten met sokkel, basement en kapiteel, waarvan de verlengde dekplaten het plafond van de galerij vormen. Er zijn twee colonnetten aan de zijde van de westgevel en drie aan de kant van het schip. Boven de dekplaten, die een kwart hol profiel hebben, loopt een waterlijst die rondom de boogopening is getrokken. De geprofileerde daklijst rust op een reeks voluutconsoles.

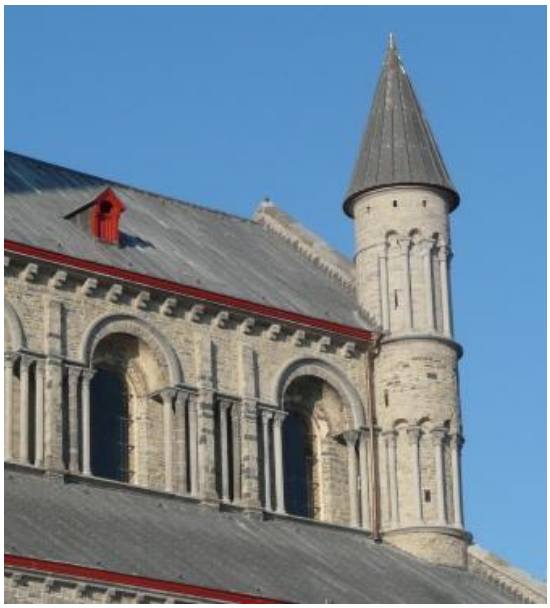

I.2.15A links: westpartij en schip, zuidelijke zijgevel, lichtbeuk en flankeertoren (foto: JW).
I.2.15B rechts: westpartij, noordelijke zijgevel, lichtbeuk en flankeertoren (foto: JW).

De loopgang tussen arcade en venster is toegankelijk vanuit de traptoren (afb. I.2.15A). De door rondbogen verbonden colonnetten die de traptoren decoreren, bevinden zich exact in het verlengde van de door architraven gedekte colonnetten van de arcade voor de lichtbeukvensters. De grote rondboogvensters hebben een korte afzaat en vrij ondiepe neg. Zij zijn iets kleiner dan de boogopening van de arcade.

Deze vensterzone van de westpartij gaat zonder opvallende onderbreking over in de lichtbeukzone van het schip. Toch is de overgang tussen westpartij en schip goed zichtbaar, doordat de afstand tussen het lichtbeukvenster in de westpartij en het eerste venster van het schip groter is dan tussen de lichtbeukvensters van het schip onderling (afb. I.2.15A-15B). Terwijl bij het schip de traveeën in de arcade van elkaar gescheiden zijn door een enkele pijler met aan weerszijden drie colonnetten, kent de overgang tussen westpartij en schip de al beschreven twee pijlers met daartussen drie extra *en délit*-colonnetten.

2.1.5 Het interieur van de westpartij

De eerste travee van het gebouw is nauw verbonden met de westgevel en vertoont een aantal karakteristieken die hem onderscheiden van het schip. Bij het exterieur bleek dit voor het lagere gedeelte het geval, terwijl op het niveau van de daken en de lichtbeuk de opstand vooral overeenkwam met die van het schip. Hierna zal de bestudering van het interieur uitwijzen hoe daar de architectuur van de westpartij en van het schip zich tot elkaar verhouden.
Op de begane grond bestaat de façadetravee uit een centrale vestibule en twee zijruimtes, waarin zich trappenhuizen bevinden die naar de galerijen voeren. Boven de vestibule ligt de westgalerij,

die over de gehele hoogte naar het middenschip geopend is en nu plaats biedt aan het grote orgel. De zolders van de westpartij zijn bereikbaar via wenteltrappen in de westgevel.[4]

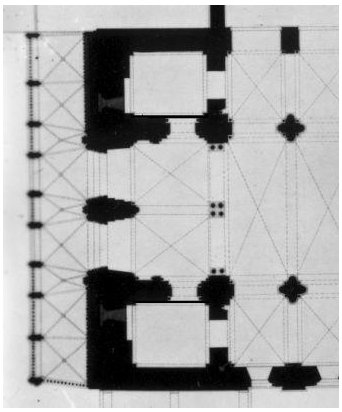

I.2.16A: links: westpartij, interieur, gezien vanuit het schip (foto: JW)
I.2.16B rechts: plattegrond van de westpartij door Constant Sonneville. Op de plattegrond zijn de scheidingsmuren tussen de centrale ruimte en de zijruimtes niet aangegeven, noch de doorgangen die vanuit de zijruimtes naar de achterwand van de porticus leiden (foto: KIK-IRPA).

De plattegrond van de westpartij

De westpartij bestaat op de begane grond uit drie door dikke muren van elkaar afgescheiden ruimtes. In het midden, in het verlengde van de middenbeuk van het schip, bevindt zich een vestibule, waarop de twee deuren van het dubbelportaal in de westfaçade uitkomen. Deze vestibule is twee, bijna vierkante, gewelfvakken breed. Een dubbelarcade aan de oostzijde opent op de middenbeuk van het schip. De centrale vestibule wordt geflankeerd door twee zijruimtes die niet met de vestibule in verbinding staan. Deze liggen in het verlengde van de zijbeuken van het schip en zijn daarvan gescheiden door een muur onder een forse gordelboog, waaronder zich grote houten deuren in Lodewijk XV-stijl bevinden.

I.2.17A links: westpartij, trappenhuis in de noordelijke zijruimte, westwand met links onder de dichtgezette boogopening van de doorgang door de westmuur, rechts naast het schilderij een fragment van het begin van de wenteltrap in de noordwesthoek en boven de sokkel van de linker colonnet van de blinde rondboognis (foto: JW).
I.2.17B rechts: westpartij, trappenhuis in de noordelijke zijruimte, westwand vlak voor het bereiken van de galerij, met blinde rondboognis en draaivenster (met trap) in de westfaçade (foto: JW).

[4] De analyse van het muurwerk wordt in het interieur van de kathedraal op veel plaatsen belemmerd door de aanwezigheid van een pleisterlaag.

De zijruimtes
In opzet zijn de noordelijke en zuidelijke zijruimte gespiegeld ten opzichte van elkaar. Beide hebben een bij benadering vierkante plattegrond. De ruimtes dienen nu in de eerste plaats als trappenhuis: in elk bevindt zich een vrije houten trap in Lodewijk XV-stijl waarvan de eerste steek tegen de zijmuur van de westpartij ligt. Vervolgens leiden beide trappen in zes steken en enkele bordessen naar de galerijen.[5] Het metselwerk van de zijmuren is bijna volledig aan het oog onttrokken door een dikke bepleistering.
De houten trap in de **noordelijke zijruimte** begint zijn klim aan de noordzijde tegen de wijzers van de klok in. Bij het begin van de eerste steek is in de noordmuur op circa 1m50 hoogte een grote nis aanwezig met in de rechterhoek een kwartronde zuil met kapiteel. Een omgang verder bevindt zich op 4m hoogte in de westmuur een lage doorgang in de noordwesthoek die toegang geeft tot een wenteltrap. De aanzet van deze doorgang is lager dan het bordes van de trap, maar het onderste deel is dichtgezet (afb. I.2.17A). Deze wenteltrap leidt naar de zolder boven de gewelven van de galerij. Nog iets hoger in de westmuur bevindt zich vlak voordat de houten trap de westgalerij bereikt, een rondboognis die geflankeerd wordt door twee vrijstaande colonnetten met basis en kapiteel (afb. I.2.17B).

I.2.18A links: westpartij, noordelijk trappenhuis op galerijniveau, westwand met draaivenster (met trap) in de westfaçade (foto: JW).
I.2.18B midden: westpartij, noordelijk trappenhuis op galerijniveau, oostwand (foto: JW).
I.2.18C rechts: westpartij, noordelijk trappenhuis op galerijniveau, gewelf richting noorden met rechts het begin van de galerij van het schip (foto: JW).

Op begane-grondniveau, onder het eerste bordes van de houten trap dat tegen de westmuur ligt, bestaat een toegang tot de doorgang in de dikte van de muur van de westfaçade. Deze doorgang komt uit tegen de achterwand van de sculptuurwand onder de porticus. Het hogere gedeelte van deze toegang, die de vorm heeft van een rondboog, is dichtgezet (afb. I.2.17A). Bij de beschrijving van het exterieur kwam deze doorgang ook al ter sprake (zie afb. I.2.3B).
Terug in de zijruimte bevindt zich in de zuidmuur – die de scheidingsmuur vormt met de centrale vestibule – een hoge, brede nis met aan weerszijden de verspringende delen van een samengesteld muur- of pijlerlichaam. In de hoeken die door de verspringingen ontstaan, zijn op vloerniveau de resten van sokkels en basementen van colonnetten zichtbaar
De **zuidelijke zijruimte** is het spiegelbeeld van de noordelijke zijruimte en wordt eveneens in beslag genomen door de vrije houten trap in Lodewijk XV-stijl. Ook hier begint onder de trap een doorgang die, dwars door de dikte van de westmuur gaat en doodloopt tegen de achterkant van de gebeeldhouwde wand van de porticus (afb. I.2.19A).

[5] De westgalerij of tribune wordt ook wel *le grand jubé*, het grote doksaal, genoemd in tegenstelling tot het andere doksaal in de viering onder triomfboog van het koor.

I.2.19A links: westpartij, de westwand van het trappenhuis in zuidelijke zijruimte; links de ingang naar de Sint-Vincentiuskapel, midden onder de dichtgezette doodlopende doorgang door de westgevel naar de achterwand van de porticus (foto: JW).
I.2.19B: rechts: westpartij, trappenhuis in zuidelijke zijruimte op galerijniveau, zuidwand met rechts onder de ingang naar de Sint-Vincentiuskapel (foto: JW).

In de zuidmuur van deze ruimte bevindt zich geen nis in tegenstelling tot de noordmuur van de noordelijke zijruimte. Evenmin is er in de zuidwesthoek op enkele meters hoogte toegang tot een wenteltrap die leidt naar de hogere delen van het gebouw. Daarentegen bevindt zich in deze hoek – op iets meer dan 4 m hoogte vanaf het vloerniveau – een brede doorgang die leidt naar de kapel die tussen de kathedraal en het bisschoppelijk paleis over de straat is gebouwd (afb. I.2.19B). Tegen de noordmuur – de scheidingsmuur met de ingangsvestibule – zijn ook hier sporen van sokkels en basementen zichtbaar aan weerszijden van een hoge nis, die geflankeerd wordt door terugspringende muurdelen.

De centrale vestibule

De centrale vestibule (afb. I.2.20A & 20B) vormt de voorruimte tot het schip, nadat men vanuit het exterieur door het dubbelportaal is binnengekomen. Achter elk van beide portaaldoorgangen bevindt zich een nagenoeg vierkante travee die door een vierdelig graatgewelf wordt overspannen. De graten van de gewelven komen aan de westzijde in de hoeken neer op een slanke colonnet en in het midden op de centrale pijler tussen de twee westelijke ingangen. Aan de oostzijde geven twee rondboogdoorgangen toegang tot het middenschip. De graten van het gewelf komen hier in het midden neer op een ensemble van vier Toscaanse zuilen op een hoge sokkel en aan weerszijden daarvan op dubbele Toscaanse zuilen, eveneens op een hoge sokkel. Deze groepen Toscaanse zuilen dragen twee brede, gedecoreerde diafragmabogen die zich openen op het schip.
De twee graatgewelven rusten dus op zes punten: vier hoekpunten en twee vrijstaande dragers te weten de middenpijler van het dubbele westportaal en het samenstel van vier Toscaanse zuilen aan de zijde van het middenschip. Aan de noord- en zuidzijde rust het gewelf op muraalbogen, terwijl boven de twee westportalen de brede gordelbogen die de twee ingangen overspannen deze functie vervullen. Deze bogen komen neer op de rechtstanden van het portaal. De gordelboog tussen de twee gewelfvakken, die van de verdeelpijler aan de portaalzijde naar de vier Toscaanse zuilen aan de schipzijde gaat, wordt aan de portaalzijde begeleid door een tweede boog die in het gewelf tenietloopt.

I.2.20A links: westpartij, vestibule, zicht op de zuidelijke wand (foto: KIK-IRPA)
I.2.20B rechts: westpartij, zicht vanuit het schip op het zuidelijke deel van de vestibule (foto: JW).

I.2.21A en I.2.21B links: westpartij, noordwand van de vestibule (foto: JW).
I.2.21C en I.2.21D rechts: westpartij, zuidwand van de vestibule (foto: JW).

De bogen boven de twee westingangen hebben dezelfde hoogte als de gordelboog die de gewelven van elkaar scheidt en deze dienen tevens als schildbogen, omdat ze aan de gewelfvakken grenzen. Zij komen in het midden neer op de deelpijler tussen de portaaldoorgangen, een door colonnetten geflankeerde muurpijler met halfzuil (afb. I.2.22A). Naast de aanzet van de gordelboog die ontspringt op de verdeelpijler, bevinden zich meerdere boogaanzetten die echter naar boven toe tenietlopen in het gewelfveld. De deelpijler kent een samenstel van pijlerlichaam, colonnetten en een halfzuil, dat in opbouw overeenkomt met het pijlertype van de scheiboogarcade van het middenschip (zie afb. I.3.7A). De aan weerszijden *en délit* geplaatste colonnetten zijn echter getorst. Beschadigde delen ervan zijn met stuc gerepareerd. Voor zover zichtbaar heeft de verdeelpijler een regelmatig verband van doorlopende steenlagen.
De zuidmuur van de vestibule wordt gedomineerd door een hoge en diepe nis links van het midden (afb. I.2.21C-21D), die lijkt op een dichtgezet portaal door de getrapte wijze waarop de vier archivolten elkaar opvolgen. Deze rusten op de kapitelen die de colonnetten in de hoeken van de getrapte dagkanten bekronen. De buitenste archivolt draagt het wandvlak van de vestibule. De tweede archivolt steunt op de eerste verkropping van de deklijst. De derde archivolt komt neer op een colonnet die tegen de zijwand van de nis staat. De vierde archivolt ten slotte dekt de nis. De colonnetten en de rechtstanden van de archivolten delen dezelfde sokkel.

I.2.22A links: westpartij, vestibule, halfzuil en colonnet tegen de verdeelpijler van het westportaal (foto: JW).
I.2.22B rechts: westpartij, vestibule, noordwand, pijler op de grens van de westpartij en het schip (foto: JW).

De colonnetten die zich in de wandgeleding van de vestibule bevinden, staan alle op rijk gebeeldhouwde sokkels met basement. Ze dragen een over de gehele breedte van de wand doorlopende deklijst. In de muur nabij het portaal is een ondiepe nis uitgespaard, waarvan de boog rust op twee vrijstaande zuiltjes met kapiteel. Hierboven bevindt zich tegen het graatgewelf een muraalboog over de gehele lengte van de travee. In de hoek bij het portaal komt deze neer op een colonnet met kapiteel. Aan de zijde van het schip is er geen corresponderende colonnet. Hier bevindt de aanzet van de muraalboog zich nabij de twee Toscaanse zuilen die aan deze zijde de arcade naar het schip dragen (afb. I.2.22B).
De geledingen van de noord- en zuidwand van de vestibule zijn het spiegelbeeld van elkaar (afb. I.2.21A-21D).

De decoratie van de vestibule
De vestibule heeft een rijk decor. Dit geldt in het bijzonder voor de noord- en zuidwand, waar achthoekige *en délit*-colonnetten met kapitelen de wandgeleding bepalen. Een doorlopende lijst, die boven de kapitelen als dekplaat functioneert, verbindt deze verticale delen van de geleding. Op sommige kapitelen ligt eerst nog een extra dekplaatje. De colonnetten die hen dragen, rusten op basementen en sokkels.

I.2.23A links: westpartij, vestibule, kapiteel met dennenappels (foto: JW).
I.2.23B midden: westpartij, vestibule, kapiteel met bladerwerk en hoekvoluten (foto: JW).
I.2.23C rechts: westpartij, pijler op de grens met schip en noordelijke zijbeuk, sokkel en basement (foto: JW).

De kapitelen zijn grofweg in twee groepen te verdelen, die door elkaar voorkomen. De ene groep wordt gekenmerkt door twee registers van geabstraheerd bladwerk, dikwijls omgekruld in een knop. De hoeken van deze kapitelen zijn versierd met kleine voluten. Hoewel de andere groep kapitelen ook twee lagen bladwerk en kleine voluten op de hoeken kent, wordt dit type gedomineerd door forse dennenappels aan de onderzijde van de genoemde voluten. Opvallend is

dat de basisvorm van de kapitelen binnen beide groepen nogal kan verschillen: sommige zijn van onderen veel smaller dan andere, die een meer kubusachtige vorm hebben. Ook loopt de mate van gedetailleerdheid en afwerking van het beeldhouwwerk nogal uiteen. Enkele kapitelen zijn fijn, andere juist vrij grof vormgegeven. Sommige kapitelen hebben een gedecoreerde astragaal.

I.2.24A links: westpartij, vestibule, sokkel met gehoornd ram (foto: JW).
I.2.24B rechts: westpartij, vestibule, sokkel met kattenkop en twee gezichten (foto: JW).

De basementen in de vestibule staan op sokkels die dikwijls rijk gedecoreerd zijn met verschillende profielen en geometrische motieven. Sommige sokkels hebben een extra voetplaat, waarop het basement rust dat veelal is voorzien van een attiserend profiel. Enkele basementen zijn extra verrijkt met voetloof, soms in de vorm van een voluut. Twee basementen hebben een figuratieve decoratie in de vorm van een dierenkop (afb. I.2.24A & 24B). Aan de zuidzijde van de vestibule is het niveau van de basementen iets lager dan aan de noordzijde.

De westpartij op galerijniveau

Op galerijniveau zijn in de westpartij drie ruimtes eveneens te onderscheiden, die recht boven de drie ruimtes op de begane grond liggen. Boven de vestibule ligt de westgalerij, waarop het grote orgel staat. Aan weerszijden bevinden zich de twee **trappenhuizen**. Er is weinig verschil tussen het trappenhuis aan de zuid- en dat aan de noordzijde. Hier wordt steeds de situatie aan de noordzijde beschreven, waarna de verschillen aan de zuidzijde worden genoemd.
In het noordelijke trappenhuis eindigt de laatste steek van de houten trap die vanaf de begane grond komt, op galerijniveau naast de vrijstaande pijler van de westpartij. Deze pijler – waarvan de doorsnede hieronder beschreven wordt – kraagt uit ten opzichte van het trappenhuis. Aan de west- en noordzijde van de pijler vormt een smalle doorgang de verbinding tussen de westgalerij en de zijbeukgalerij van het schip.

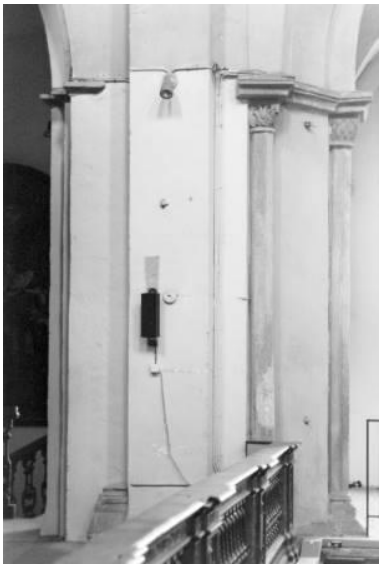

I.2.25A links: westpartij, noordelijke vrijstaande pijler op de overgang van westpartij en schip: zuidzijde (rechts het schip, links de galerij) (foto: JW).
I.2.25B midden: westpartij, noordelijke vrijstaande pijler op de overgang van westpartij en schip: westzijde (rechts de westgalerij, links op de voorgrond balustrade van het trappenhuis en daarachter zicht in de noordgalerij van het schip) (foto: JW).
I.2.25C rechts: westpartij, noordelijke vrijstaande pijler op de overgang van westpartij en schip: noordoost (rechts de zijruimte met trappenhuis, links richting de westgalerij met orgel) (foto: JW).

De trappenhuisruimte wordt op dit niveau verlicht door een venster in de westmuur, dat geplaatst is in een grote spaarnis (afb. I.2.18A). Het venster, met wijde en ongelijke neggen, is uit de as van de travee in de richting van het midden van de westpartij geplaatst. Hierdoor past het aan de buitenzijde van de westgevel precies in een terugliggend vlak van de arcade van de middenzone.[6] Schuin onder dit venster, bijna in de as van de travee en deels schuilgaand achter de voorlaatste steek van de trap, is er de al eerdergenoemde ondiepe nis, waarvan de boog door twee colonnetten wordt gedragen (afb. I.2.17B & 18A). In de noordmuur bevindt zich, niet ver van de schipgalerij, een smal rondboogvenster met diepe neggen (afb. I.2.18B).
De travee waarin het trappenhuis is ondergebracht – een hoektravee van het gebouw – wordt overwelfd door een graatgewelf dat in het verlengde van de gewelven van de zijbeukgalerij ligt (afb. I.2.18C). Aan de muurzijden wordt het gewelf begeleid door een muraalboog. Daaronder bevindt zich aan de westzijde de al eerdergenoemde spaarnis. De muraalboog en de gewelfgraten komen in de hoeken neer op getrapte hoekpilasters die tegen de muren en de vrijstaande pijler zijn geplaatst. Een eenvoudige lijst dient als impost.
Twee **vrijstaande pijlers** markeren de overgang van de façadetravee naar het schip. Deze pijlers hebben een complexe geleding. De noord- en zuidpijler zijn in opbouw en doorsnede elkaars spiegelbeeld, daarom wordt volstaan met de beschrijving van de noordpijler (afb. I.2.25A-25C). De pijlerkern heeft een rechthoekige grondslag. Daartegen zijn in vier richtingen pijlerdelen van verschillende vorm geplaatst. Aan de westzijde (afb. I.2.25B), gericht naar de westgevel, bevindt zich een getrapte pilaster. De noordelijke pijlerzijde (afb. I.2.25C) – tegenover de zijmuur van de westpartij en het schip – die de gordelboog tussen het trappenhuis en de schipgalerij draagt, heeft eenzelfde structuur. Aan de oostzijde (afb. I.2.25C) bestaat de pijler uit vijf achtste deel van een ongelijkzijdige achthoekige pijler, zoals de pijlers van de galerij van het schip. Deze zijde van de pijler draagt de eerste boog van de arcade van de schipgalerij, die uit drie archivolten bestaat. Tegen drie van de vijf zijden van dit oostelijke pijlerdeel zijn colonnetten geplaatst die de

[6] Aan de buitenzijde, gezien vanuit het midden van de façade, bevindt het venster zich onder de tweede boog van de arcade in de buitengevel.

binnen- en buitenarchivolt dragen. De zijden daartussen zijn afgeschuind en dragen het getordeerde naar voren gekantelde binnenwelfvlak van de middelste archivolt.
Tegen de vierde, zuidelijke, zijde van deze pijler (afb. I.2.25A) ten slotte, de middenschipzijde op de overgang van westgalerij en middenschip, staat een forse pilaster (afb. I.2.25A). Deze pilaster rust op een afgeschuinde sokkel die aan weerszijden plaats biedt aan (thans) geïsoleerde basementen (afb. I.2.26A).

I.2.26A links: westpartij, noordelijke vrijstaande pijler op de overgang van westpartij en schip: sokkel en basementen van de pilaster die westpartij en schip scheidt (foto: JW).
I.2.26B rechts: westpartij, noordelijke vrijstaande pijler op de overgang van westpartij en schip: zuidzijde (rechts zicht op de galerij van het schip, links op de noordelijke zijruimte van de galerij) (foto: JW).

De pilaster loopt over de muur tot aan het hoge middenbeukgewelf, waarbij deze aan de schipzijde tot aan het begin van de lichtbeukzone aan beide zijden begeleid wordt door een platte nevenpilaster (afb. I.2.28B-28C). Boven de horizontale lijst, die het begin van de lichtbeukzone markeert, wordt de pilaster wederom aan weerszijden geflankeerd door een nevenpilaster, zodat het geheel het karakter van een verdubbelde pilaster krijgt. Gezamenlijk dragen zij een geprofileerde impost waarop de dubbele gordelboog en de graten van het middenbeukgewelf neerkomen.

I.2.27A links: westpartij, zuidelijke vrijstaande pijler op de overgang van westpartij en schip: noordzijde (links het schip, rechts de galerij van de westpartij) (foto: JW).
I.2.27B midden: westpartij, zuidelijke vrijstaande pijler op de overgang van westpartij en schip: westzijde (links de westgalerij met zicht in het schip, rechts op de voorgrond de balustrade van het trappenhuis) (foto: JW).
I.2.27C rechts: westpartij, westgevel, colonnettenreeks onder het radvenster (achter het orgel) (foto: KIK-IRPA).

Bij de vrijstaande pijlers worden de boogaanzetten op galerijniveau gemarkeerd door een doorgetrokken impost, behalve aan de oostzijde. Aan die kant, de zijde van de schipgalerij, dragen drie colonnetten met kapiteel en een doorlopende dekplaat met ojiefprofiel de boog van de galerijarcade. Ook de forse pilaster aan de zijde van de westgalerij wordt niet onderbroken door de genoemde impostlijst. Zowel de impostlijst als de doorlopende dekplaat houdt al op enige afstand van de pilaster op.
De hoektravee op galerijniveau aan de **zuidzijde** verschilt op enkele punten van die aan de noordzijde. In de zuidelijke zijgevel bevindt zich geen smal, hoog venster. Een belangrijker verschil is de aanwezigheid van een doorgang naar de bisschoppelijke kapel in de hoek van de westpartij en het ontbreken van een wenteltrap in de zuidwestelijke hoek, zoals hierboven al werd gesignaleerd. Boven de doorgang naar de kapel zijn de rechtstanden van de hoekpijler afgesneden. Van de vrijstaande pijler zijn aan de zijde van het trappenhuis ook enkele rechtstanden weggekapt (afb. I.2.27B).

De westgalerij
De westgalerij ligt op de verdieping boven de centrale vestibule en wordt voor het grootste gedeelte in beslag genomen door het orgel. De hoge ruimte wordt overwelfd door een vierdelig graatgewelf dat in het directe verlengde van het middenschipgewelf ligt, dezelfde vormen heeft en slechts ervan wordt gescheiden door een tweeledige gordelboog.
De westwand van de westgalerij wordt gevormd door de muur van de westfaçade, waarin direct onder het gewelf het grote radvenster is uitgespaard dat ook al bij het exterieur aan de orde kwam. Onder het radvenster bevinden zich tegen de wand twee reeksen van vijf colonnetten met kapitelen, waarvan de basementen op circa 60 cm boven het vloerniveau liggen (afb. I.2.27C). Met uitzondering van één rond en met een spiraalpatroon gedecoreerd exemplaar zijn de colonnetten achthoekig en *en délit*. De meeste kapitelen zijn van een bol, kubusvormig type en gedecoreerd met bladwerk en, soms vrij forse, voluten. De basementen van de colonnetten staan op een met dekstenen beklede bank. Tussen deze twee reeksen van vijf bevindt zich in de as van de westfaçade een centrale muurdam. De muurdam en de zuiltjes met kapitelen, met daartussen voluutvormige consoles, dragen dekplaten met een impostlijst met een ojief.

I.2.28A links: westpartij, galerijniveau, noordzijde, vrijstaande pijler op de grens van westpartij en schip (foto: JW).
I.2.28B midden: westpartij, galerijniveau, noordzijde, pilaster op de grens van westpartij en schip (foto: JW).
I.2.28C rechts: westpartij, galerijniveau, zuidzijde, pilaster op de grens van westpartij en schip (foto: JW).

De noord- en zuidzijde van de centrale galerij van de westpartij hebben een driedelige opstand, waarvan de niveaus aansluiten bij de vergelijkbare bouwlagen van het middenschip (afb. I.2.28B & 28C). Opvallend is dat de galerijboog en zijn pijlers wezenlijk anders zijn dan bij het schip, terwijl de erboven gelegen nissenzone en de afsluitende lichtbeuk identiek zijn vormgegeven. De opstand van de westpartij is hier van het schip gescheiden door de hoge pilaster die vanaf de

galerij tot aan gewelf voert en die bij de bespreking van de vrijstaande pijlers al aan de orde kwam.
Het eerste niveau van deze opstand bestaat uit grote boogopening met drie archivolten, die zorgt voor de verbinding met de zijruimtes (de ruimte boven de trappenhuizen). Tegen de westfaçade rust deze boog op een impost, die onderdeel is van een pilaster met hoekprofielen (afb. I.2.18A, links van het venster). Aan de andere zijde maakt de drager van deze boog deel uit van de vrijstaande pijlers van de westpartij (afb. I.2.28A). Het betreffende deel van de pijler bestaat eveneens uit een pilaster met hoekprofielen. De boogopening heeft dezelfde hoogte als de boogopeningen van de schipgalerij, maar heeft archivolten met rechte hoeken en daarmee corresponderende pijlerdelen.
Boven de scheiboog die op de zijruimte van de galerij opent, bevindt zich een nissenzone, die bestaat uit twee nissen. Deze zijn identiek aan de nissen in het aangrenzende schip (zie § I.3.3). Aan de onder- en bovenzijde wordt deze zone afgebakend door een cordonlijst met een kwart hol profiel. De opstand van de middenbeuk van de westpartij wordt afgesloten met een lichtbeukzone waarin centraal een groot rondboogvenster met een diepe afzaat is aangebracht.

De westgalerij is aan de oostzijde over de gehele hoogte en breedte geopend naar het middenschip (afb. I.2.33B). Een tweeledige boog vormt de overgang van het gewelf boven de westgalerij naar dat van de eerste travee van het middenschip. Deze boog steunt op een drieledige impost die op een dubbele pilaster ligt. Deze pilaster – op galerijniveau geïntegreerd in de vrijstaande pijlers – loopt vanaf zijn basement op het vloerniveau van de westgalerij ononderbroken door tot aan de impost van de gordelboog. Alleen de cordonlijst aan de onderzijde van de lichtbeuk loopt over de pilaster heen. De pilaster rust op het niveau van de galerij en de nissenzone tegen een licht naar voren komend muurdeel.

Op galerijniveau zijn er bij deze pilaster enkele opmerkelijke zaken waarneembaar, waarvan sommige al genoemd zijn: de forse pilaster rust op een brede afgeschuinde sokkel, waarop zich ook twee basementen zonder colonnetten bevinden (afb. I.2.26A). Het sokkelgedeelte recht onder de pilaster is ingesnoerd ter hoogte van de basementen. Ter hoogte van de aanzet van de bogen naar de schipgalerij houdt de lijst die als dekplaat en impost dienst doet ruim voor het bereiken van de pilaster op. Ook de impost van de vrijstaande pijler, op hetzelfde niveau aan de westzijde, gaat niet door tot aan de pilaster. Er is hier duidelijk sprake van een bouwspoor dat wijst op een planwijziging.

Boven de gewelven
De zolder boven de galerij van de westtravee is te bereiken via een eerste wenteltrap in de noordwesthoek van de westpartij. Deze stenen trap voert naar de ruimte onder het zijbeukdak aan de noordzijde. Op deze galerijzolder begint een tweede wenteltrap. Deze bevindt zich in de noordelijke flankerende traptoren van het middendeel van de westgevel. De tweede trap voert langs een toegang tot de arcade voor de lichtbeukvensters en een doorgang naar de zolder van de middenbeuk om te eindigen in de top van de noordelijke flankeertoren. Aan de zuidzijde van de westpartij ontbreekt de eerste wenteltrap. Daardoor is de aan de zuidzijde de zolder boven het gewelf van het trappenhuis (onder het lessenaardak van de galerij) alleen bereikbaar van bovenaf. Dit kan door eerst aan de noordzijde naar de zolder van de middenbeuk te klimmen en vervolgens af te dalen naar de zolder van de zuidelijke galerij. Voor het overige is de situatie aan de noord- en zuidzijde identiek.
De **wenteltrap** in de noordwesthoek begint op een hoogte van circa 4 m in de noordwesthoek van het trappenhuis. De trap wordt verlicht door een raampje aan de westzijde, dat aan de buitenzijde onder de muraalboog van de porticus te zien is (afb. I.2.5A) en via lichtspleten aan de west- en noordzijde. Na twee omwentelingen eindigt de trap boven de gewelven van de galerij,

inwendig ter hoogte van de nissenzone van de middenbeukwand. Het aflopende zadeldak van de galerij laat in de hoogte weinig ruimte voor het einde van deze trap. Vlak voor het einde van de trap, op het punt waar deze langs de noordmuur van de façadetravee draait, zijn – na een terugsprong van de trapwand – in de dikte van deze muur twee parallel verlopende staande bouwnaden te zien met daartussen een baksteenvulling (afb. I.2.29A & 29B).

I.2.29A links: westpartij, zolder van de noordelijke galerij, aankomst van de wenteltrap (foto: JW).
I.2.29B rechts: westpartij, zolder van de noordelijke galerij, aankomst van de wenteltrap met in het midden een sprong in de trapwand het gedeelte muur in baksteen (foto: JW).

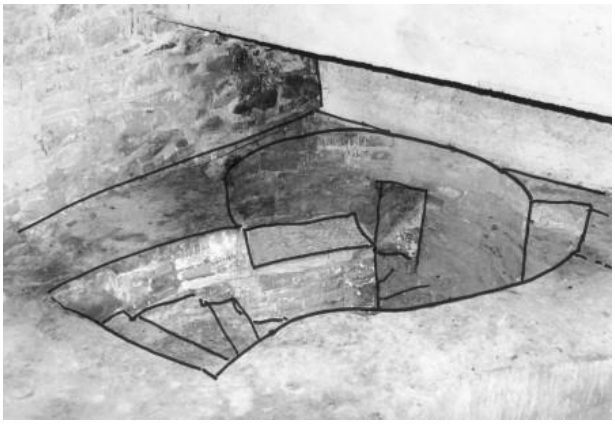

I.2.29Abis links: I.2.29A met ingetekend de bovenkomst van de wenteltrap op de zolder van de noordelijke galerij.
I.2.29Bbis rechts: I.2.29B bovenkomst van de trap op de zolder van de noordelijke galerij met in baksteen dichtgemetselde doorgang in de noordmuur.

De trap eindigt op de zolder van de galerij. Op dit niveau verjongt de westmuur zich aan de binnenzijde met een flinke sprong. Vanaf het einde van de wenteltrap leiden enige treden langs de westfaçade naar een trapkoker op vierkante grondslag, op de hoek van het middendeel van de westgevel. Dit trappenhuis rust voor het grootste gedeelte op de muur van de westfaçade en de scheiboog tussen de westgalerij en de hoektravee van de westpartij, maar kraagt uit in de richting van de hoektravee. Een kleine tromp vangt deze overkraging op. Ter hoogte van het dak gaat de vierkante trapkoker over in de cilindrische traptoren (afb. I.2.15A). De situatie is aan de noord- en zuidzijde identiek.
De wenteltrap in deze traptoren, die dus op de zolder van de galerij begint, geeft na anderhalve omwenteling toegang tot de uitwendige loopgang voor de vensters van het schip en driekwart omwenteling verder tot een zeer smal trapje dat tot boven de gewelven van het middenschip klimt. De trap gaat voort en loopt dood in de top van het torentje.

De achterwand van de nissenzone, die tegen dit trappenhuisje aan komt, is geleed met grote spaarnissen. Deze zijn van elkaar gescheiden door lisenen. Tussen de eerste twee spaarnissen is

de scheiding nadrukkelijker dan in de daaropvolgende traveeën van het schip: er is hier meer ruimte tussen de spaarnissen, zodat hier twee lisenen naast elkaar geplaatst zijn (afb. I.2.25A-35B). Deze lisenen zetten zich bovendaks voort in de smalle muurdammen die de traveescheidingen vormen bij de buitenloopgang voor de lichtbeuk.[7]
De buitenwelfvlakken van de gewelven van de galerijtraveeën van de westpartij en het schip zijn van elkaar gescheiden door gordelbogen met daarop muurdammen. Tussen de travee van de westpartij en de eerste travee van de galerij van het schip is deze muurdam opvallend breder dan bij de overige traveeën van de schipgalerij (afb. I.2.35A).

De gewelven van het middenschip zetten aan tegen het hoogste deel van de wanden van het middenschip. Aan de met cement afgesmeerde buitenwelfvlakken zijn talrijke ankers zichtbaar. Er is geen afscheiding tussen de gewelven van de façadetravee en de volgende travee. Wel is er op de overgang van de façadetravee en de eerste schiptravee een zwartgeblakerd stuk muur of pijler te zien tegen de zijwand. Aan de noordzijde is dit stuk wat groter dan aan de zuidzijde. Dit muurdeel bevindt zich in het verlengde van de grote pilaster die in het interieur de overgang van de westgalerij en het middenschip markeert en die hierboven (afb. I.2.28C) bij de beschrijving van de vrijstaande pijler van de westgalerijgeleding al ter sprake kwam. De zolder wordt overkapt door een betonnen dakstoel. Deze werd in 1949 gebouwd na de verwoesting van de houten kap in 1940.[8]

2.2 Wijzigingen aan de westpartij

Uit de bestudering van de bouwmassa van de westpartij en op grond van iconografische en schriftelijke bronnen is het mogelijk een reeks wijzigingen en restauraties bij de westpartij in beeld te brengen. Er zijn afbeeldingen bewaard die een indruk geven van de situatie van vóór 1851. Het gaat om enkele prenten en tekeningen en om de maquette van het plan-reliëf uit 1701.

De Sint-Vincentiuskapel
Driekwart eeuw na voltooiing van de westpartij en het schip vonden eind 12de eeuw door de aanbouw van de Sint-Vincentiuskapel (afb. I.2.14C) veranderingen plaats aan de zuidzijde van de façadetravee (afb. I.2.14A-14C, 19A-19B).[9] Door de bouw van de bisschoppelijke kapel, voltooid en gewijd in 1198, werd de zijgevel van de westpartij aan de zuidzijde grotendeels ingebouwd. In de muur aan de zijde van de kathedraal zijn in de kapel twee blindnissen aanwezig, die mogelijk het restant zijn van vensters in de zuidmuur van de westpartij (afb. I.2.14B). Op basis van een vergelijking met de noordzijde van de westpartij kan verwacht worden dat er op de verdieping slechts één smal venster is geweest.
Vanuit het zuidelijke trappenhuis werd op het moment van de aanleg van de kapel een doorbraak gemaakt voor een verbindingsgang. Hiervoor moest waarschijnlijk de toegang tot de wenteltrap in de zuidwesthoek dichtgezet worden, al kan dit ook later gebeurd zijn.[10] De analyse van het muurwerk ter plekke is op dit moment niet mogelijk vanwege de aanwezige bepleistering.

---

[7] Op een foto van na het bombardement van mei 1940, toen de daken van het schip verwoest waren, is goed te zien dat de lisenen onder de zadeldaken zich bovendaks voortzetten in de muurdammen van de loopgang. Zie I.2.35A-35B.
[8] Zie hierover § I.3.6 en Cornet 1970a: p.66-67.
[9] De kapel werd gebouwd en in 1198 in gebruik genomen door bisschop Stephanus van Doornik.
[10] De wenteltrap bleef wel aanwezig. Op de foto na het bombardement van mei 1940 is het trapgat op de zuidelijke galerijzolder nog te zien (afb. I.2.35A-35B). Pas bij de daaropvolgende restauratie werd het aan de bovenzijde dichtgesmeerd. Er is echter nog steeds een deel van de trap aanwezig. Dit is te constateren door twee kleine lichtspleten, rechts in het middendeel van de westgevel.

De porticus

De porticus kan op grond van de vormkenmerken van zijn oudste elementen teruggaan tot de eerste helft van de 14de eeuw.[11] Mogelijk dateren ook de gewelven nog uit deze tijd. Een besluit van de Doornikse synode van 1366, waarin sprake is van een verbod op het houden van wereldlijke toespraken en het dansen in de kerk, de porticus of het kerkhof, wijst op het bestaan van de porticus op dat moment.[12] In het begin van de 16de eeuw werd de gehele bogenreeks aan de zijde van het plein vernieuwd.

De achterwand heeft een bewogen geschiedenis. De reliëffiguren die het onderregister decoreren, dateren grotendeels uit de eerste helft van de 14de eeuw.[13] De ondiepe reliëfs in Doornikse kalksteen stellen de *Zondeval*, de *Verdrijving uit het paradijs* en een reeks profeten voor. Het beeldhouwwerk onder de porticus moet tijdens de Beeldenstorm van 23 augustus 1566 zwaar geleden hebben[14]. Die conclusie kan onder andere worden getrokken op basis van de stilistische kenmerken van het grootste gedeelte van de decoratie van de achterwand, die wijzen op een ontstaanstijd laat in de 16de eeuw. Een aantal profetenreliëfs in het onderregister ter linkerzijde moest ook vernieuwd worden. De middenzone werd gevuld met een reeks reliëfs met episoden uit de Merovingische geschiedenis van Doornik (zie § III.5.2.8) en een afbeelding van de Grote Processie (zie § II.7.2). De bijna menshoge beelden in de nissen van de bovenzone kregen hun plaats vanaf het einde van de 16de eeuw. Zo werden in 1603 het beeld van Onze-Lieve-Vrouw-der-Zieken (*Notre-Dame des Malades*), in 1623 die van Piatus en Eleutherius en in 1625 die van de evangelisten geplaatst.[15]

Door de bouw van de porticus en de achterwand werd de gehele benedenzone van de 12de-eeuwse westgevel aan het zicht onttrokken, inclusief de decoratie van de 12de-eeuwse westportalen. Hiervan zijn in de 19de en 20ste eeuw nog fragmenten teruggevonden (zie § I.2.1.7). Alleen de twee centrale doorgangen naar de vestibule werden opgenomen in de achterwand, terwijl de twee ingangen naar de zijruimten van de westpartij voortaan geblokkeerd werden.[16]

Het maaswerkvenster van Charles de Croÿ

In de 16de eeuw werd het aanzien van de westfaçade opnieuw sterk veranderd: de middenpartij werd geheel vernieuwd, waarbij een groot venster werd gerealiseerd en de topgevel plaatsmaakte voor een rechte afsluiting. In 1526 zou bisschop (1524-1564) Charles de Croÿ een gebrandschilderd raam voor dit venster geschonken hebben. Het is aannemelijk dat de verbouwing zelf uit die tijd dateert.[17] In de jaren 1851-1852 verdwenen alle sporen van deze 16de-eeuwse verbouwing door het ter plaatse aanbrengen van een rad- of roosvenster. Het gebrandschilderde glasraam was al eerder verplaatst.[18]

---

[11] De porticus ontbeert tot op heden een grondig onderzoek naar zijn bouwkundige samenstelling, de herkomst van de reliëfs en de typologische verwantschap. In zijn structuur en typologie vertoont het ensemble vooral gelijkenis met doksalen uit de 13de en 14de eeuw.

[12] Groux 1726a: p.60. Zie ook: Du Mortier 1862a: p.68 & Warichez 1934a: p.224.

[13] Cornet 1970a: p.257. Héliot 1969a: p.54.

[14] Steen 1985a: p.86-87.

[15] Warichez 1934a: p.225-226. Voisin dateert het beeld van Onze-Lieve-Vrouw-der-Zieken in 1589. Voisin 1870a: p.271.

[16] Lemaire 1949a: p.6.

[17] Renard 1852a; Warichez 1934a: p.224. De datum van 1526 komt voor op het glas-in-lood. Aangezien het kapittelarchief in 1566 grotendeels verbrandde, zijn er geen documenten bewaard die meer duidelijkheid zouden kunnen geven. Jean Cousin (1619-1620a) noemde de verbouwing niet. Een deel van het betreffende glas-in-loodvenster bevindt zich thans in de zuidelijke nevenkapel van het koor na aanvankelijk in het hoogkoor te zijn geplaatst.

[18] Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a: p.293. De gebrandschilderde glaspanelen bevinden zich thans in de voormalige 14de-eeuwse bibliotheek (ten zuiden van het koor). De vermelding door Warichez (1934a: p.224, 299) dat de glaspanelen in 1851 verplaatst werden, moet op een vergissing berusten.

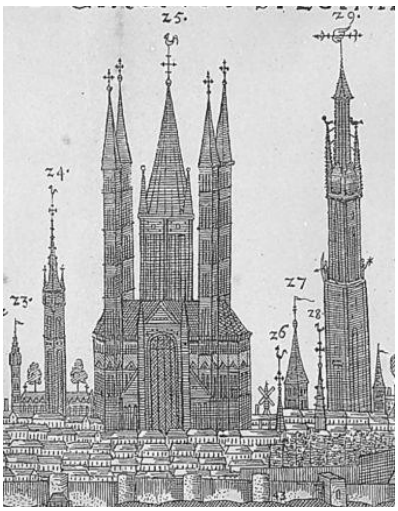

I.2.30A links: de kathedraal vanuit het westen, met rechts het belfort, lithografie uit 1615 door Philippe De Hurges (afgedrukt in Du Mortier 1862a: p.14, naar: Brussel, Koninklijke bibliotheek Albert I. Prentenkabinet. Top. Tournai folio S.III 91374).
I.2.30B rechts: Place de l'Évêché met de westgevel van de kathedraal, naar een lithografie van Prosper Basterot de La Barrière (1792-1844) (afgedrukt in Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a).

Bij gebrek aan bouwsporen is men voor informatie over het venster aangewezen op de iconografische documenten van voor de restauratie en een enkele beschrijving (afb. I.2.30A en 30B). Deze geven een vrij eenduidig beeld. Het venster nam het gehele centrale deel van de gevel in beslag: vanaf het dak van de porticus tot aan de bekronende borstwering. Zo laten een 17de-eeuwse (afb. I.2.31B) en een 19de-eeuwse prent (afb. I.2.30B) een driedelig maaswerkvenster zien met een couronnement dat binnen een omvattende spitsboog plaats bood aan drie spitsbogen met driepassen, twee grote veelpassen en in de top een kleine vierpas. In de zwikken van het rechthoekige veld waarin het couronnement was gelegen, bevond zich blind maaswerk in de vorm van enkele smalle, door colonnetten van elkaar gescheiden lancetvormige nissen met drielobbige bekroningen.

De 17de eeuw

Na de Beeldenstorm van 1566werd de kathedraal hersteld.[19] Inrichting en iconografie werden aangepast aan de opvattingen van de Contrareformatie en de smaak van de late 16de eeuw. De werkzaamheden richtten zich niet alleen op de porticus,[20] maar ook op het interieur van de westpartij. Tegen 1620 werd de vestibule gemoderniseerd op initiatief van kanunnik Michel de Nave (†1620), ongetwijfeld ter ere van zijn patroonheilige Michael wiens altaar zich op de westgalerij bevond.[21] De middenpijler en enkele colonnetten aan de zijde van het middenschip werden onderwerks vervangen door Toscaanse zuilen.[22] De gewelven bleven daarbij intact. Halverwege de 18de eeuw bleken deze echter in zulk slechte staat dat vervanging noodzakelijk was. In 1756 werd hiertoe besloten.[23] Aan de opzet veranderde niets wezenlijks: de indeling in twee traveeën met twee scheibogen naar het schip bleef gelijk.

[19] Pinchart 1859-1865a, 2: p.135. Warichez 1934a: p.157-164.
[20] Zie hierboven.
[21] Warichez 1934a: p.249. Michel de Nave bestemde deze kapel voor de kapelaans van de kathedraal, die het zogenaamde kleine kapittel vormden. Warichez 1934a: p.37-40.
[22] Warichez 1934a: p.23; Leurs & Warichez 1934-1935a: p.24. Héliot, 1963a: p.292.
[23] ACT, 2e section, numéro 1. Citaten uit de betreffende stukken uit het kapittelarchief bij Cornet 1970a: p. 77.

In 1624 kreeg het beeld van Christus Salvator een plaats aan de middenschipzijde tegen de groep van vier Toscaanse zuilen.[24] In de jaren '30 van de 17de eeuw werd het interieur gewit, dat wil zeggen in een crèmegele kleur afgewerkt. Lijsten en profielen werden afgehakt of bepleisterd.[25]

De 18de en vroege 19de eeuw

In de jaren 1753-1757 vond een verbouwing van het schip en de westpartij plaats. Het lijkt erop dat de bouw van een nieuwe dakstoel de aanleiding vormde. Tevens werd de beslissing genomen om het houten plafond van het middenschip te vervangen door een gewelf.[26] Hiertoe werden de zijmuren van het middenschip met enkele lagen baksteen verhoogd.

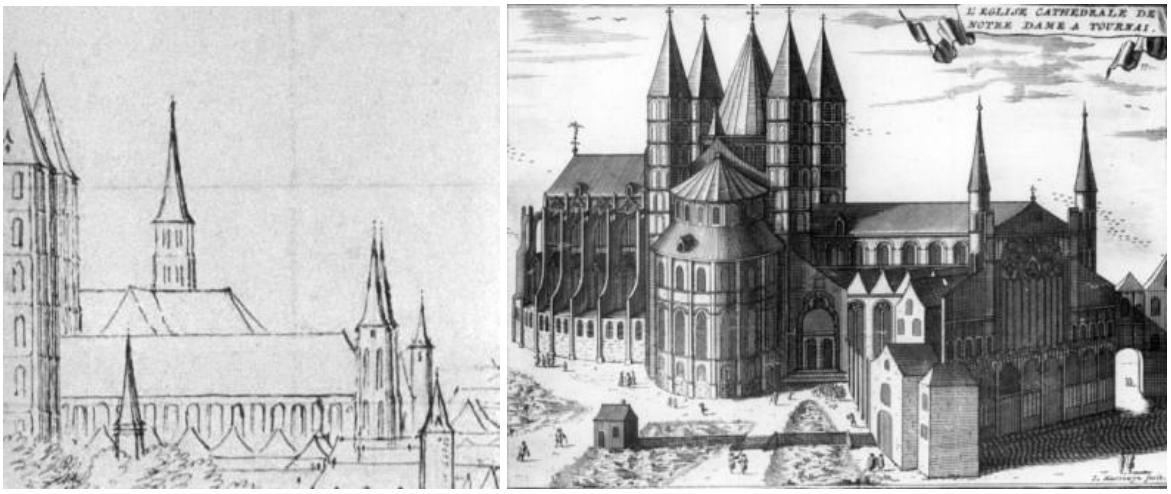

I.2.31A links: schip vanuit het noorden. Schets. Adam Frans van der Meulen. 1667 (foto: Mobilier national, Paris).
I.2.31B rechts: tekening van de kathedraal, Jacques Harrewijn (1660-1727), circa 1700 (foto: Bibliothèque communale, Tournai.

Ook aan de westgevel vonden wijzigingen plaats. Zo werden de flankerende hoektorentjes van de gevel afgetopt. Op oude afbeeldingen van de kathedraal en van de stad Doornik is goed te zien dat de hoektorentjes van de westfaçade aan het einde van de 17de en begin van de 18de eeuw nog aanwezig waren. Als voorbeeld kan de op zich vrij schematische tekening (afb. I.2.31A) uit 1667 van de doorgaans betrouwbare Adam Frans van der Meulen dienen.[27] De torentjes verdwenen in of kort na 1753.[28]

---

[24] De inscriptie PER ME SI QUIS INTROIERIT SALVABITUR (Hij die door Mij binnentreedt, zal gered worden) wijst erop dat het beeld van meet af aan bedoeld was om bij de ingang te staan. Warichez 1934a: p.248. Cousin ed.1868a, III: p.171.

[25] ACT, Acta capitularia van 11 februari, 11 en 14 maart, 15 april, 10 juni, 26 juni, 19 en 28 september en 9 november 1633. Warichez 1934a: p.235.

[26] Voor een uitgebreidere beschrijving van deze werkzaamheden, zie § I.3.6.

[27] De bouwvolumes zijn op deze tekening uit 1690 getrouw weergegeven. De details van de geleding, zoals op de torens en met de name bij de lichtbeuk van het schip zijn veel schetsmatiger en repetitief afgebeeld.

[28] Barthélemy Du Mortier (1862a: p.167) verklaarde dat de bekroning van de façade in de 17de eeuw werd gesloopt en vervangen "door een fronton in klassieke stijl van slechte smaak." Joseph Cornet (1970a: p. 81) opteerde voor de 18de eeuw. Op het plan-reliëf (Lille, Musée des Beaux-Arts, plan-relief nº 89) uit 1701 zijn deze torentjes niet aanwezig. De maquette is echter op meerdere plaatsen niet betrouwbaar: zo is de parochiekapel aan de noordflank zo hoog opgetrokken dat de lichtbeuk van de kathedraal door het kapeldak verblind wordt. In werkelijkheid bevond het dak van de parochiekapel zich op dezelfde hoogte als de daken van de schipgalerij. Ook de andere daken zijn te hoog opgetrokken, behalve dat van het koor. Deze proportionele vergissingen zijn verklaarbaar door ervan uit te gaan dat de opname van de kathedraal gebeurde vanaf het straatniveau in de onmiddellijke omgeving. Het ontbreken van de toch niet onopvallende flankerende torentjes kan op deze wijze niet goed verklaard worden. Op een aantal afbeeldingen uit de eerste helft van de 18de eeuw zijn de torentjes nog te zien. De datum van 1753 volgt uit de kapittelakten: op 7 september 1753 vroeg het kapittel zich af of "[..] het van belang is de twee kleine torens die zich aan het eind van het grote schip bevinden te slopen." ACT, acta capitularia 7-9-1753.

Enkele jaren later, omstreeks 1757, werden naar ontwerp van de architect Playez de zijruimten van de westpartij veranderd in trappenhuizen in Lodewijk XV-stijl.[29] Het is onduidelijk in hoeverre de 12de-eeuwse trappen toen nog bestonden. Het zuidelijke trappenhuis was al bij de bouw van de bisschoppelijke kapel in 1198 gewijzigd.[30] Ook werd, wellicht tijdens de verbouwing halverwege de 18de eeuw, op de begane grond de doorgang tussen de vestibule en de zijruimten dichtgemetseld. De toegang tot de trappenhuizen vanuit de zijbeuken werd dichtgezet met een wand waarin een doorgang met dubbele houten deur kwam.[31] Tegelijk met de nieuwe trappen besloot het kapittel tot de herinrichting van de Michaelskapel op de westgalerij, waarvan de onderliggende gewelven waren vernieuwd. Playez gaf de beeldhouwer Nicolas Lecreux de opdracht een groot beeld te vervaardigen van Michael die de duivel verslaat. Lecreux voerde de opdracht uit in 1763, waarna het beeld op de galerij een plaats kreeg.[32]
In 1807 werd de Michaelskapel, waarvan het meubilair tijdens de Franse revolutie verdwenen was, opgeheven om plaats te maken voor een orgel op de westgalerij.[33] Het beeld van de aartsengel vond een nieuwe plek op het doksaal (afb. I.7.1B). Aan het begin van de 20ste eeuw werd het ook daar weggehaald. Sindsdien leidt het een zwervend bestaan.[34]

De 19de-eeuwse reconstructies en restauratie

Toen in de loop van de 19de eeuw een totale restauratie van de kathedraal ondernomen werd, kwam ook de westpartij aan bod. Vanaf 1841 kregen de werkzaamheden hun beslag.[35] Als eerste kwam het interieur aan bod. Het gewelf van de middenbeuk werd, evenals bij het schip, van zijn 18de-eeuwse decoratie ontdaan. De kapitelen en colonnetten verloren hun pleisterlaag. De nissenzone tussen galerij en lichtbeuk werd hersteld.[36]
De restauratie van de westfaçade schoof de restauratiecommissie voor zich uit. Men twijfelde tussen een poging om de 12de-eeuwse façade te reconstrueren en een restauratie van de bestaande toestand, die echter in slechte staat was. Door de vele wijzigingen die de gevel in de loop der tijd had ondergaan, kwam de vraag op in hoeverre de restauratie conserverend of reconstruerend zou moeten zijn. Verschillende adviseurs werd om raad gevraagd. Een rapport van 24 december 1849 maakt melding van de uiterst slechte staat waarin de westfaçade verkeerde: “De façade blijkt in zulke slechte staat dat het ons noodzakelijk lijkt een groot gedeelte ervan te vernieuwen. De twee torentjes, die afgeknot en gescheurd zijn, dreigen in te storten, vooral die aan de kant

[29] Deze verbouwing houdt waarschijnlijk ook verband met de installatie van de bibliotheek op de verdieping van het naast de kathedraal gelegen *Maison des anciens prêtres*. De trap in de noordelijke vestibule staat dan ook bekend als *Escalier de la Bibliothèque* (trap van de bibliotheek). Voor 1620 werd deze ook vaak *Escalier du réfectoire* (trap van het refectorium) genoemd, naar de eetzaal die zich in het ten noodwesten van de kathedraal gelegen kapittelgebouw bevond. De oudste vermelding, die dateert uit 1375, luidt: *gradus cappela beati Michaelis*, trap van de Sint-Michaelskapel. Mariage & Pycke 2004a: p.43-44.
[30] Deze trap is bekend onder de naam *Escalier de l’évêque*, daar deze leidt naar de bisschoppelijke kapel. De oudste vermelding, die dateert uit 1375, luidt: *gradus cappela beati Vincentii*, trap van de Sint-Vincentiuskapel. Mariage & Pycke 2004a: p.44-45.
[31] Warichez 1934a: p.84-85. In de kapittelarchieven (ACT, 2e section, nº 1) bevindt zich een document (*Explications et additions*) van 22 maart 1757 dat spreekt over de vernieuwing van de trappen. Zie: Cornet 1970a: p.71.
[32] Dumoulin 1991a: p.15.
[33] Dumoulin 1991a: p.15. Op 26 juni 1807 kocht bisschop (1802-1819) François-Joseph Hirn het orgel van de opgeheven abdij van Affligem. Felix & Servais 1991a: p.19.
[34] Dumoulin 1991a: p.15. Na een aantal jaren te hebben verbleven in een ruimte op de verdieping van de Parochietoren werd het beeld van Michael eind jaren ’90 van de 20ste eeuw gerestaureerd en geplaatst in het noordelijke transeptarm, tegen de Brunintoren. Daar is het ondertussen weer verwijderd vanwege de opgravingen en werkzaamheden aan de voet van deze toren.
[35] Zie voor details: *Étude preliminaire* 1991a: p.79-87.
[36] Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a: p.20, 23.

van het bisschoppelijk paleis. De geveltop wordt slechts door loskomende stijlen ondersteund. De middenstijl van het grote spitsboogvenster houdt het niet meer."[37]
Nog in 1850 pleitte de restauratiecommissie voor een restauratie van de bestaande situatie.[38] Maar nog geen jaar later werd besloten toch te kiezen voor een nieuw ontwerp dat meer in overeenstemming werd geacht met het karakter van de rest van de westpartij en het schip. Het gehele centrale deel van de gevel werd vernieuwd.

Het reconstructieplan van Renard
In zijn boek over de Doornikse kathedraal publiceerde Bruno Renard een reconstructie van de façade (afb. I.2.32A). Zijn voornaamste uitgangspunt was het doorzetten van de geleding van de noordelijke en zuidelijke zijgevels van de westpartij over de westgevel. In zijn ontwerp domineert een sterke tweedeling doordat de centrale as van de façade wordt gemarkeerd door een liseen. Verder koos Renard voor een groot aantal rondboogopeningen en –nissen. Alleen van de twee oculi en de twee piramides op de hoeken vermeldde Renard dat hij er geen sporen van had teruggevonden.[39] Hoewel de architect verder inderdaad elementen heeft gebruikt die elders aan de kathedraal voorkomen, is de totale compositie niet overtuigend voor de westelijke gevel van een voorname kerk uit die tijd, onder andere door het excessieve aantal vensters en deuren. De twee grotere centrale vensters zijn niet gebaseerd op enige bouwhistorische of andere documentatie.
Renards tekening werd later veelvuldig gepubliceerd, maar zijn reconstructie speelde uiteindelijk geen rol van betekenis bij de definitieve planvorming voor de westgevel, laat staan dat zijn ontwerp werd uitgevoerd.[40] Behalve met zijn vertrek uit de restauratiecommissie had dit mede te maken met het feit dat de porticus gehandhaafd moest worden. Het volledig terugrestaureren naar een (vermeende) 12de-eeuwse situatie was daarmee onmogelijk geworden.

I.2.32A links: reconstructie van de 12de-eeuwse westgevel door Bruno Renard (uit Scaff 1971a).
I.2.32B midden: reconstructie van de kathedraal in de toestand vóór 1560, anonieme vroeg-19de-eeuwse tekening (AET, fonds Ville de Tournai, 1512).
I.2.32C rechts: plan voor verbouwing van de westgevel door Charles-César Benvignat, ACT, Fonds des cartes et plans, gravures et dessins (uit: Dumoulin & Pycke 1985a: p.95).

Een anonieme en ongedateerde vroeg-19de-eeuwse tekening in het Rijksarchief in Doornik met als opschrift *Hoofd-kerk van Doornik een der oudste Bisdommen van Belgien de H. Piatus was er Bisschop in 288. gezigt van 1560* vertoont opvallende overeenkomsten met de reconstructie

[37] Citaat bij Cornet 1970a: p.82, naar ACT, 2e section, n° 8.
[38] Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a: p.293: "[..] restaurer la façade telle qu'elle est [..]."
[39] Renard 1852a: p.4, pl.III, IV. De tekening is ook opgenomen in Schayes 1849a.
[40] Joseph Cornet (1970a: p.85) beschouwde het ontwerp voor het radvenster als een reconstructiepoging. *Cathédrale de Tournai*, in: *Trésors sacrés*, 1971a: p.74-75. Cornet 1970a: p.81.

van Bruno Renard (afb. I.2.32B).[41] Het is niet duidelijk hoe deze fantasierijke tekening, die de kathedraal vóór de Beeldenstorm moet voorstellen, zich verhoudt tot Renards reconstructie.

Het radvenster en het ontwerp van Benvignat

De restauratie van de westfaçade was al een punt van discussie geweest op het *XIIe Congrès archéologique de France* in 1845 in Lille. De Rijselse architect Charles-César Benvignat (1805-1877) was gevraagd om een ontwerp (afb. I.2.32C) te maken.[42] Hierin domineerde een groot radvenster dat de gevel van het middenschip zou markeren.[43]

Als inspirator van het radvenster geldt vicaris-generaal mgr. Joseph Voisin, invloedrijk lid van de restauratiecommissie: "Na de constatering dat de lijsten die aan de buitenzijde van het schip lopen en op de façade worden voortgezet hier [in het centrale deel van de gevel, JW] een groot leeg vierkant achterlaten, oordeelde men dat deze ruimte door een rond venster gevuld moet zijn geweest."[44] Een zegel van de bisschoppelijke officiaal uit 1275 vormde een inspiratiebron. Hierop staat een schematische weergave van een kerk met twee torens en een oculus. Daarnaast dienden de oculi in de vier Doornikse parochiekerken tot voorbeeld: de dwarsschipgevels van de Sint-Kwinten (Saint-Quentin), de Sint-Jakob (Saint-Jacques) en de Maria Magdalenakerk (Sainte-Marie-Madeleine) en de westgevel van de Sint-Niklaas (Saint-Nicolas).[45]

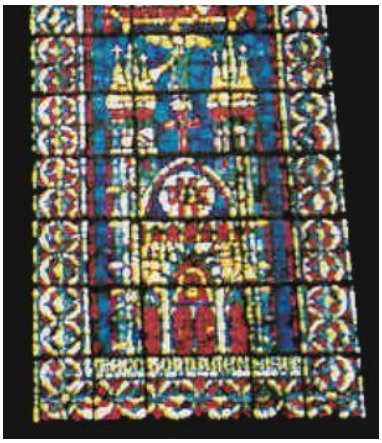

I.2.33A links: Reims, Notre-Dame, apsis, zuidzijde, lancetvenster met voorstelling van de Doornikse kathedraal, circa 1240 (foto: JW).

De façade van Benvignat vertoont echter ook nadrukkelijke gelijkenis met de rechte koorsluiting van de kathedraal van Laon. Een frappante bijkomstigheid is dat een radvenster ook aanwezig is op de oudst bekende voorstelling van de Doornikse kathedraal (circa 1240), die zich bevindt op een gebrandschilderd raam in de kathedraal van Reims. Daar zijn in de 13de-eeuwse koorlantaarn

[41] AET, fonds Ville de Tournai, 1512. Zie ook: Dockx 2000a: p.233.

[42] Benvignat stuurde zijn ontwerptekening (ACT, Fonds des cartes et plans, gravures et dessins. P.A., Section II, n° 8) voor de façade naar het kathedraal kapittel. In het kapittelarchief bevindt zich een brief van 18 januari 1848 waarin Benvignat 1570,60 fr. vraagt. Hij kreeg uiteindelijk 600 fr. betaald. Cornet 1970a: p.85. Zie ook: Jean Dumoulin, *Façade de la cathédrale de Tournai*, in: *Trésors sacrés*, 1971a: p.74-75. Cornet 1970a: p.81. In het verslag van het *Congrès archéologique* in de *Annales archéologiques* wordt melding gemaakt van verschillende discussies over de kathedraal waaraan Benvignat deelnam. Er blijkt echter niet of deze over de façade gingen. Roisin 1845a: p.44-45.

[43] In later tijd is er verwarring ontstaan over de oorsprong van het radvenster. Joseph Warichez (1934a: p.224; 1934-1935a, I: p.40, afb.23) vermeldde dat het een idee van de Franse architect Eugène-Émmanuel Viollet-le-Duc was geweest. Hiervoor is echter geen enkele aanwijzing. Viollet-le-Duc werd wel geraadpleegd over de reconstructie van de crête (vorstkam) op de nok van het koordak. Zie: Soil 1896b: p.429-437. Huguet 1873a: p.11-12.

[44] Voisin 1863b: p.206.

[45] Cornet 1970a: p.81, 85. Voisin 1863b: p.206. Voisin 1869b: p.319-320.

de suffragaanbisdommen door middel van hun kathedralen of patroonheiligen afgebeeld.[46] Doornik wordt er gepresenteerd door een tweetorenfaçade met galerij en roosvenster (afb. I.2.33A). Hoewel er geen sprake lijkt van portretmatigheid is, valt wel op dat het middenportaal in tweeën gedeeld is en een driepasboog heeft.
Benvignat liet in zijn ontwerp de porticus ongemoeid en trok de arcade op het niveau van de galerij door over de gehele breedte van de gevel. Boven het radvenster vormde een kleine galerij de afsluiting van het rechte deel van de façade, die bekroond werd door een eenvoudige topgevel. Ook koos Benvignat voor twee boven elkaar geplaatste reeksen van colonnetten ter decoratie van de hoektorentjes. De restauratiecommissie bedankte hem voor zijn ontwerp, maar liet hem weten dat het project niet zou worden uitgevoerd, omdat het te ingrijpend was. Bovendien vreesde men door voor een Fransman te kiezen in een lastig parket verzeild te geraken ten opzichte van de Belgische architecten.[47]

De restauratie naar ontwerp van Bruyenne
Het ontwerp waar in 1851 voor werd gekozen, was niet minder ingrijpend dan dat van Benvignat. Het kwam van Justin Bruyenne (1811-1896), het nieuwe architect-lid van de restauratiecommissie.[48] Hij nam het ontwerp van Benvignat in gewijzigde vorm over. In plaats van de kleine galerij koos Bruyenne voor een topgevel met klimmende spitsboogarcade, naar voorbeeld van de gevel boven de apsiden van de transeptarmen (afb. I.5.21B). Bruyenne behield het radvenster, met kleine aanpassingen.

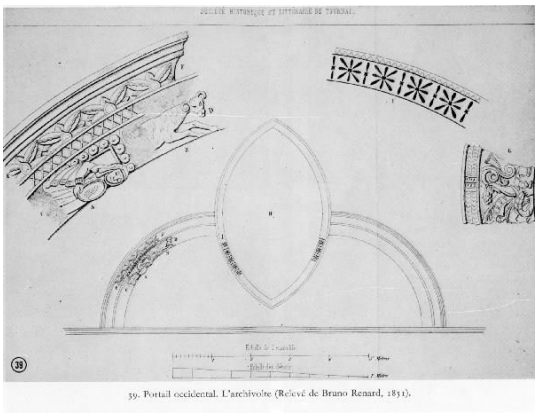

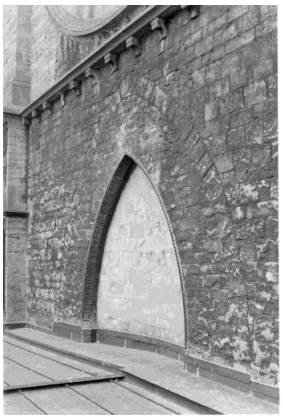

I.2.33A links: reconstructie van het westportaal, volgens Bruno Renard uit de late 12de eeuw (uit: Renard 1853a).
I.2.33B rechts: westpartij, westfaçade, centrale deel van de middenzone met grote spitsboog (foto: JW).

Tijdens de bouw van steigers voor de werkzaamheden aan de westfaçade werden op een hoogte van circa 9 m de resten van 12de-eeuws beeldhouwwerk ontdekt.[49] Volgens Bruno Renard, die de situatie onderzocht, waren de drie fragmenten niet uit dezelfde tijd als de westpartij en ook niet gemaakt voor de plaats waar ze werden teruggevonden. Hij benadrukte de uitstekende staat van het beeldhouwwerk en verklaarde deze uit het feit dat dit slechts korte tijd aan de buitenlucht was blootgesteld.[50] Bij de publicatie (1853) van deze ontdekking voegde Renard een tekening bij met de situering van de gevonden fragmenten en hun mogelijke positie binnen het westportaal (afb. I.2.33A).[51]

[46] *Corpus vitrearum* 1992a: p.389.
[47] Cornet 1970a: p.84-85.
[48] Jeannette Niegel, "Justin Bruyenne" in: Allgemeines Künstlerlexikon Online (http://refworks.reference-global.com) [geraadpleegd 7 juli 2011].
[49] Renard 1853a: p.23.
[50] Renard 1853a: p.24-25.
[51] Renard 1853a.

De vondst leidde tot een aanpassing van het ontwerp voor dit deel van de gevel. Volgens het ontwerp van Benvignat moest de blindarcade hier over de gehele breedte van de westfaçade doorlopen. Dit idee werd niet uitgevoerd. De reconstructie van het westportaal volgens Renard (afb. I.2.33A) zou de leidraad worden bij de restauratieplannen van dit deel van de gevel.

I.2.34A links: westfaçade omstreeks 1900 (foto: KIK-IRPA, Brussel, B150 - detail).
I.2.34B midden: westpartij, tekening van Joseph Hoolans, gedrukt bij Simonau & Toovey in Brussel, 1852.
I.2.34C rechts: westpartij met galerij, gezien vanuit het schip (foto: JW).

Het brede 16de-eeuwse maaswerkvenster werd gesloopt en een deel van de beglazing aangebracht in de oude kapittelbibliotheek aan de zuidzijde van het koor. In plaats ervan kwam het grote radvenster. Jean-Baptiste Capronnier vervaardigde het gebrandschilderde glas met als thema De triomf van de heilige Maagd Maria. In de zone onder het radvenster werd een grote spitsboognis gebouwd volgens de reconstructie van Renard. De vulling van de nis werd uitgevoerd in een gele kalksteen.
Ook de 18de-eeuwse bekroning van de topgevel – nog te zien op oude afbeeldingen (afb. I.2.30B) – verdween. In plaats daarvan werden op basis van aanwezige resten ranke ronde hoektorentjes met kegelvormige spits gebouwd aan weerszijden van de topgevel. Deze kreeg als bekroning een arcatuur in de vorm van een klimmende bogenreeks naar voorbeeld van het transept.
Uiterlijk september 1852 was het radvenster voltooid. Het venster, dat met zijn zware profilering de façade beheerst, riep zowel lof als afschuw op.[52] In het interieur volgt het de bovenzijde van de orgelkas, die in de jaren 1853-1854 eveneens naar ontwerp van Justin Bruyenne werd gerealiseerd, de cirkel van het roosvenster. Zo voorkwam de architect dat zijn nieuwe radvenster achter de orgelpijpen verdween.[53]

De aanpassingen van na de Tweede Wereldoorlog
Op 17 mei 1940 werd Doornik getroffen door de grootste ramp uit haar geschiedenis. Een verwoestend bombardement vernietigde de helft van de panden in de oude stad. Ook de kathedraal werd geraakt. De parochiekapel van Onze-Lieve-Vrouw, langs de noordflank van het schip, werd zo zwaar beschadigd dat besloten werd tot afbraak. Verder brandde een deel van de kapittelgebouwen ten zuiden van het koor af. Ook de daken van het schip en van de bisschoppelijke kapel vielen aan de vlammen ten prooi (afb. I.2.35A). Hun gewelven weerstonden echter de brandende balken die erop terecht kwamen, zodat de kathedraal op

[52] Voor Du Mortier (1862a: p.169) was het een zeer geslaagde restauratie. Warichez (1934a: p.224 en p.250) bekritiseerde het exterieur, maar had veel lof voor de werking van het radvenster in het interieur. Voor Cloquet (1893a: p.227) was het ontwerp bouwhistorisch niet verantwoord. Hymans (1906a: p.105) bekritiseerde het ontwerp vooral op esthetische gronden.
[53] Felix & Servais 1991a: p.33. Monseigneur Labis bekommerde zich er zelf om dat het nieuwe orgel het niet aan het zicht zou onttrekken door het nieuwe orgel. Felix & Servais 1991a: p.30. Bij de afronding van de restauratie van de kathedraal werden de porticusgewelven gedemonteerd en weer opgebouwd. Chantraine 1993a: p.176-177.

miraculeuze wijze ontsnapte aan een catastrofe. Overigens was al eerder, tijdens een kleinere brand op 25 oktober 1928, een deel van de dakstoel van het schip verloren gegaan.[54]

I.2.35A links: zuidzijde van de kathedraal, Sint-Vincentiuskapel en bisschoppelijk paleis na de bombardementen van mei 1940. Foto: kanunnik Dewinter.
I.2.35B rechts: detail van I.2.35A.

Door de verwoesting van de dakstoel moesten de westpartij en het schip nieuwe daken krijgen. Gekozen werd voor een lagere dakhelling, waarbij ook de 18de-eeuwse ophoging van de lichtbeukzone werd verwijderd. In samenhang hiermee viel het besluit om ook de topgevel van de westfaçade aan te passen.[55] Het ontwerp van de architect P. Cailleau voorzag in een eenvoudige, vlakke topgevel met een miniatuuropening ter hoogte van de zolder van het schip. De klimmende bogenreeks boven het radvenster en de nadrukkelijke lijst tussen topgevel en radvenster werden verwijderd, evenals het corresponderende gedeelte van de flankerende hoektorentjes, die nieuwe, minder ranke torenhelmen kregen. Ten slotte werden de hoeksteunberen van de middengevel direct boven de radvensterzone afgeschuind. De flink beschadigde noordzijde van de westpartij werd aan haar lot overgelaten.[56]
In de laatste decennia hebben er opnieuw werkzaamheden plaatsgevonden aan de westpartij van de kathedraal. Begin jaren ’90 werd de architectuur van de porticus en in 2009 en 2010 werden de westpartij en het schip gerestaureerd. Op de daken maakte de leibedekking in 2010 plaats voor een nieuwe, loden dakbedekking.[57]

2.3 Reconstructie van de situatie rond 1120

Inleiding

Na alle ingrepen aan de westpartij in de loop der eeuwen is het niet eenvoudig om tot een reconstructie te komen van de situatie rond 1125. Op dat moment moet de bouw van de westpartij en het schip namelijk beëindigd zijn, zo blijkt uit de bouwgeschiedenis (zie § I.5). Vooral de reconstructie van de middenpartij van de westgevel, in de 16de en de 19de eeuw sterk gewijzigd, is problematisch. Een vergelijking met andere, beter bewaarde of bekende kerkfaçades uit de 12de eeuw maakt het mogelijk ten minste enkele hypotheses te formuleren.

[54] Warichez 1934a: p.382. Foto A 132713, KIK, Brussel, toont de kathedraal kort na de brand.
[55] De dakmoet van het 19de-eeuwse dak is nog te zien op een foto die waarschijnlijk kort na het bombardement werd genomen van de westmuur van de vieringtoren (afb. I.5.4.7A).
[56] De porticus - maar niet de sculptuurwand - werd in de jaren 1990 en 1992 ingrijpend gerestaureerd. De balustrade die in 1965 was verwijderd werd toen weer teruggebracht. Chantraine 1993a: p.176-177.
[57] Brunelle, Desmet & Duperroy 2014a.

De portaalzone
De 12de-eeuwse portaalzone wordt tegenwoordig nagenoeg geheel door de sculptuurwand aan het oog onttrokken. Toch bleken op dit niveau nog wel enige observaties mogelijk met betrekking tot de geleding van dit bouwdeel. Die wijzen erop dat de 12de-eeuwse gevel achter de gebeeldhouwde wand nog grotendeels intact is. In de muurvlakken boven de sculptuurwand duiden verticale bouwnaden en verspringingen in het muurwerk erop dat de lisenen die de middenzone van de westgevel – boven het dak van de porticus – geleden, in het verlengde liggen van deze naar voren komende verticale muurdelen.[58] De conclusie is dat deze lisenen vanaf het maaiveld doorliepen. Bij de noordgevel is te zien hoe deze situatie geweest moet zijn. Ook aan de zuidgevel waren deze lisenen aanwezig, zo blijkt uit de verticale bouwnaden in het metselwerk onder de bisschoppelijke kapel (afb. I.2.10A). De lisenen tegen de westgevel zijn overigens iets smaller dan die tegen de zijgevels van de westpartij.

De huidige twee ingangen in het midden van de westfaçade zijn oorspronkelijk. Hun grootte en uiterlijk zijn echter veranderd. Hoe deze twee portalen er in de 12de eeuw mogelijk hebben uitgezien zal hierna aan de orde komen. Naast het dubbelportaal had de westgevel op de begane grond twee voormalig zijportalen die zich ter rechter- en linkerzijde van het centrale dubbelportaal bevonden. Deze zijportalen gaven via een 3 m lange doorgang in de dikte van de westmuur en onder de daarin aanwezige trap toegang op de zijruimtes van de westpartij. Zoals hierboven beschreven, zijn deze doorgangen nog altijd aanwezig. Ook werd geconstateerd dat er aan de noordzijde aan weerszijden van de rondboogopening in de buitenwand van de oude westgevel een kapiteel aanwezig is, waarvan aan beide zijden de corresponderende colonnet verdwenen is (zie § I.1.4; afb. I.2.3A).[59] Deze colonnetten met kapiteel en basement flankeerden een smal zijportaal, dat zich tussen de binnenste twee lisenen gezien vanuit het dubbelportaal bevond.[60]
Wat hoger in de gevel, tussen de buitenste lisenen, bevinden zich op circa 5 m hoogte smalle vensters die voor licht zorg(d)en in de kokers van de wenteltrappen op beiden hoeken van de westpartij. Aan de zuidzijde is dit rechtgesloten venster dichtgezet. Aan de noordzijde heeft het nog steeds zijn oorspronkelijke functie.

De zuidelijke zijgevel van de westpartij is achter de bisschoppelijke kapel verdwenen. Hier bevonden zich in de zijgevel van de westpartij drie lisenen met daartussen spaarvelden, gedecoreerd met bogen op vrijstaande colonnetten met kapitelen, zoals de bouwnaden onder het kapelgewelf nog laten zien. De noordelijke en zuidelijke zijgevel van de westpartij hadden dus dezelfde geleding met drie lisenen (twee tegen de hoeken en één in het midden), als het aangrenzende deel van de westfaçade. Aan de westzijde zijn hiervan nog resten zichtbaar boven de sculptuurwand en onder de schildbogen van de porticus (afb. I.2.5A, 6A-4B).

---

[58] Alleen in het tweede muurvlak van links zijn geen bouwsporen zichtbaar. Dit komt omdat hier in latere tijd tegen de 12de-eeuwse muur een extra muur werd opgetrokken. De nis onder de muraalboog is daardoor op deze plek zeer ondiep. Dit wijst erop dat er op deze plek geen venster aanwezig was dat op het moment van het bouwen van deze voorzetmuur nog functioneel was.
[59] Verschillende eerdere onderzoekers van de kathedraal hebben deze opening geïnterpreteerd als het restant van een ingang, in laatste instantie Cornet 1970a: p.85. Laurent Deléhouzée heeft deze plaatsen aan een nader bouwhistorisch onderzoek onderworpen en kwam daarin ook tot de conclusie dat het hier toch ingangen betreft (resultaten nog te publiceren).
[60] Dat deze opening nog na de bouw van de sculptuurwand een rol speelde als lichtbron, moge – naast de opening in de sculptuurwand – blijken uit de resten van een raamkozijn die in de achterwand van de sculptuurwand aanwezig zijn. Het hier aangebrachte raamkozijn moet uit de 18de of 19de eeuw dateren. Waarschijnlijk is deze opening toen opnieuw afgetimmerd.

Het dubbelportaal

De 12de-eeuwse westgevel had in het centrum een dubbelportaal met twee ingangen, die van elkaar gescheiden waren door een vrij brede pijler. Deze was waarschijnlijk smaller dan de huidige middenpijler, die aan de buitenzijde verbreed lijkt te zijn. Hoe breed deze pijler precies was, en hoe deze er aan de buitenzijde uitzag, is niet meer na te gaan. De pijler was in ieder geval van een zekere omvang, aangezien hij de twee graatgewelven van de westtravee ondersteunde. Dat wil echter niet zeggen dat hij aan de buitenzijde de vorm van een eenvoudige steunbeer had. Door middel van getrapte wangen met terugspringende neggen of dagkanten was het mogelijk de twee portalen een rijk en weinig massief karakter te geven. Ook over de vorm van de doorgangen valt weinig met zekerheid te zeggen. Mogelijk waren het rondboogopeningen zonder timpaan, zoals bij de twee nog bestaande 12de-eeuwse zijportalen in de hoek van schip en transept. Ook is het waarschijnlijk dat in de neggen één of meer colonnetten stonden, die kapitelen droegen.
Vast staat dat het dubbelportaal versierd was met figuratief beeldhouwwerk van hoge kwaliteit. Zoals hierboven al gemeld werd, kwamen bij de 19de-eeuwse restauratie resten van 12de-eeuws sculptuur op boogstenen tevoorschijn. Het ging om drie figuratieve reliëfs met daarop afbeeldingen van een vrouwelijke figuur, een ram en een druivenplukker. Bruno Renard maakte er een beschrijving en tekening van (afb. I.2.33A). De sculpturen bleven op hun vindplaats boven de gewelven van de porticus achter. De druivenplukker werd in 1892 weggenomen, de twee andere reliëfs in 1911. Renée Desclée maakte in 1911 van de blokken een foto, voordat deze uit hun context werden gehaald (afb. I.2.36B).[61]
Voor een nieuwe reconstructiepoging van de bovenzijde van het portaal zijn slechts beschikbaar: de eerdere waarnemingen, de beoordeling van de 19de-eeuwse reconstructie en een vergelijking met andere portalen. Ter plekke is nu namelijk alleen de spitsboog met gele kalksteenvulling in het centrale deel van de gevel zichtbaar. Deze is een 19de-eeuwse (re?)constructie. Het gegraveerde, gestileerde bloemmotief is afkomstig van Bruno Renard, die meerdere boogstenen met dit motief waarnam in het middendeel van de façade en dit interpreteerde als deel van een amandelvormig veld (afb. I.2.33A).[62] Het bovenste deel van de amandelvorm – de spitsboog met ontlastingsboog die nu zichtbaar is boven het platform – is hypothetisch. Uit afbeeldingen van de westgevel van vóór de restauratie blijkt namelijk dat het 16de-eeuwse maaswerkvenster tot aan het platform van de porticus doorliep (afb. I.2.30A, 31B). De foto uit 1911 (afb. I.2.36B) geeft hierover geen nadere informatie. De foto toont wel de plotselinge beëindiging van de archivolt na de sculptuur van de ram. Deze afbreking lijkt het gevolg te zijn van een latere ingreep, mogelijk de bouw van de porticus. Op de foto uit 1911 is te zien dat de aldus ontstane bouwnaad zich naast een muurtje op de top van een gewelf bevindt. Dit gewelf moet de overkluizing van de porticustravee voor de linkeringang van het hoofdportaal zijn. Op dit muurtje rustte het platte dak van de porticus.[63] Verder is het niet onwaarschijnlijk dat de gele zandsteen die Renard aantrof, afkomstig was van de 16de-eeuwse verbouwing. In de 12de eeuw werd er bij de kathedraal zelf, voor zover bekend, namelijk alleen Doornikse kalksteen gebruik. De foto laat ook zien dat Bruno Renards tekening niet erg accuraat was, zeker wat betreft het reliëf van de ram. Waar de druivenplukker precies werd teruggevonden, liet hij onvermeld.[64]

---

[61] Nadat zij eerst in de kooromgang bewaard werden, zijn zij thans te zien in de schatkamer van de kathedraal. Goldschmidt 1923a, I: p.68. Dumoulin & Pycke 1994a: p.48.

[62] Dit blijkt overigens ook uit zijn tekening (afb. I.2.33A). De decoratie van achtbladige bloemen (I, op de tekening) is niet anders bekend dan via deze tekening en het is moeilijk om de plaats en betekenis van deze sculptuur binnen de opzet van het portaal op waarde te schatten.

[63] Behalve met het maaswerkvenster zou deze naad ook te maken kunnen hebben met de bouw van de porticus. In het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium te Brussel zijn twee foto's die de fragmenten nog in situ tonen: A 132681 en A 124093 (afb.I.2.36B). Andere foto's zijn te vinden bij Rolland 1937a: tegenover p.256. De foto's werden gemaakt vlak voor de berging van de fragmenten in mei 1911 (Rolland: 1934a: p.127 noot 92).

[64] Het blijkt noch uit de tekst noch uit de tekening. Renard 1853a: p.23-25.

I.2.36A links: Tournai, Trésor de la cathédrale, fragment van het 12de-eeuwse westportaal: het sterrenbeeld ram (foto: 1943, Commissariat général à la Restauration du pays. KIK-IRPA, Brussel).
I.2.36B rechts: foto uit 1911 van de sculpturen van de Ram en de *Temperantia* in situ (foto: Renée Desclée. © KIK-IRPA, Brussel).

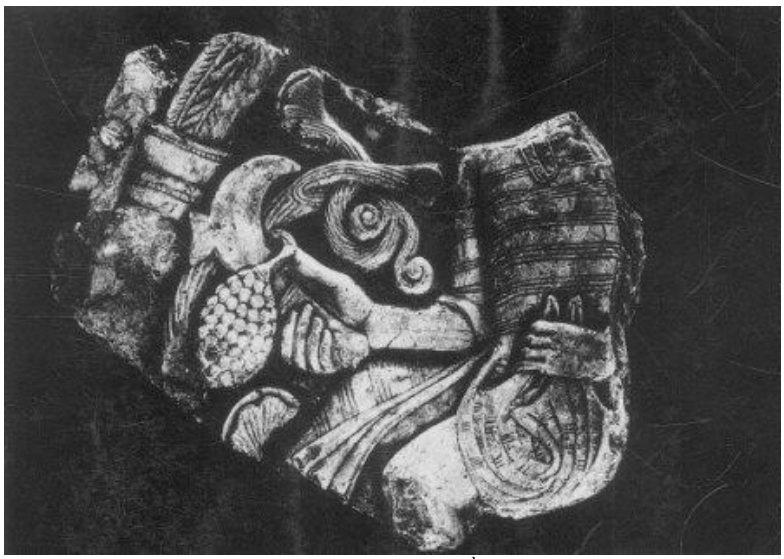

I.2.37A links: Tournai, Trésor de la cathédrale, *Temperantia*. Fragment van het 12de-eeuwse westportaal (foto: 1943, Commissariat général à la Restauration du pays. © KIK-IRPA, Brussel).
I.2.37B rechts: foto uit 1943 met de toenmalige staat van een sculptuur van een druivenplukker. Fragment van het 12de-eeuwse westportaal (Commissariat général à la Restauration du pays. © KIK-IRPA, Brussel).

De korte beschrijving van Renard is niet erg helder, maar samen met de tekening en de foto kan vooralsnog geconcludeerd worden dat Renard de fragmenten op hun 12de-eeuwse positie aantrof. Uit de foto blijkt dat het gaat om twee archivolten: een eerste met de vierkante blokken en figuratieve voorstellingen, een tweede met gebeeldhouwde achtbladige bloemen.[65] Een nadrukkelijke waterlijst, zoals die zo dikwijls voorkomt aan de kathedraal, sloot de archivolten af. Zoals gezegd bevonden de fragmenten zich boven de gewelven van de porticus, op circa 9 m hoogte.

De **iconografie** van de fragmenten is niet eenduidig geïnterpreteerd. Op het bovenste van de twee blokken die Renard aantrof, is een schaapachtige afgebeeld. Omdat de tekens van de dierenriem frequent voorkomen in de portaalsculptuur uit die tijd, mag worden aangenomen dat

[65] Dit gebeeldhouwde motief van achtbladige bloemen moet niet verwisseld worden met het gegraveerde motief op de boogstenen van de grote, 19de-eeuwse spitsboog dat een gestileerdere weergave is van een achtbladige bloem.

het een ram is, die het gelijknamige teken (Ram/*Aries*) van de dierenriem moest verbeelden.[66] Het daaronder aangetroffen blok toont een figuur met nimbus, die water van de ene schaal in de andere laat vloeien (afb. I.2.37A). Meerdere auteurs hebben deze figuur als het sterrenbeeld Waterman (*Aquarius*) geïdentificeerd.[67] In de dierenriem wordt het sterrenbeeld Ram echter voorafgegaan door de Vissen en gevolgd door de Stier. Volgens Goldschmidt en Schwartzbaum gaat het hier dan ook niet om *Aquarius*, maar om *Temperantia*, de Gematigdheid, een van de vier kardinale deugden.[68] Voor deze laatste identificatie pleit het feit dat het gaat om een vrouwenfiguur met een nimbus: de tekenen van de dierenriem worden namelijk niet met nimbus afgebeeld. Bovendien vertoont de iconografie van het Doornikse reliëf gelijkenis met andere afbeeldingen van *Temperantia*.[69] Het derde fragment is kleiner en niet *in situ* aangetroffen: het gaat om een kleine plaat met daarop een druivenplukker (afb. I.2.37B). Deze kan worden geïdentificeerd als de representant van de maand september of oktober als onderdeel van een cyclus van de werken der maanden, die ook vaak aan kerken uit deze periode werd aangebracht.[70]

Het lijkt er dus op dat in de archivolten de reeksen van de dierenriem en van de werken van de maanden waren afgebeeld. Deze gebruikelijke thema's in 12de-eeuwse portaalsculptuur komen ook veelvuldig in samenhang met elkaar voor.[71] De combinatie met een reeks kardinale deugden – wellicht aangevuld met andere personificaties – is echter uit de portaalsculptuur elders niet bekend.[72] De plaats van de *Temperantia* naast het dierenriemteken Ram is dus uitzonderlijk. Wat het overkoepelende iconografische thema van het portaal geweest is, kan niet met zekerheid gereconstrueerd worden. Het voorkomen van de dierenriem en de werken der maanden komt in de 12de-eeuwse beeldhouwkunst vooral voor bij aan Christus gewijde portalen, waarin hij verschijnt als Rechter of Verlosser, [73] een voor de westfaçade van een kathedraal courant thema. Zoals al vermeld, trof Bruno Renard naast de resten van deze twee archivolten ook een fragment van een andere boog aan. De boogstenen daarvan waren versierd met een gestileerd bloemmotief (afb. I.2.33A). Hij concludeerde dat dit de rand moest zijn geweest was van een amandelvormig vlak, een mandorla (Renard zelf gebruikte de term *vesica piscis*, visblaas). In zijn toelichting gaf hij aan dat hij de vorm ervan overdreven had, maar het is niet duidelijk wat hij daarmee bedoelde. Over deze fragmenten is niets anders bekend dan de tekening van Renard. Daaruit blijkt weinig over de context van deze sculpturen.[74] Renard meende dat de sculpturen pas naderhand in de gevel waren aangebracht. Die opmerking is niet onbelangrijk, omdat dat kan betekenen dat het beeldhouwwerk een plaats had gekregen in een verstoorde situatie. De foto uit 1911 lijkt wat de twee archivolten betreft het tegenovergestelde aan te tonen (afb. I.2.36B).

---

[66] Alle onderzoekers zijn het hierover eens. Elizabeth Schwartzbaum (1977a: p.119-120) wijst op de treffende gelijkenis met Saint-Denis en Chartres.

[67] Renard 1853a: p.24; Warichez 1934-1935a: pl.24; Rolland 1944b: p.13; Scaff 1971a: p.232-235 neemt geen stelling. Vergelijk het timpaan met van *Mysticus Appolinus* in het museum Grand Curtius in Luik.

[68] Goldschmidt 1923a: p.68-69; Schwartzbaum 1977a: p.118-119.

[69] Het is gebruikelijk dat *Temperantia* het water dat zij vergiet ook weer opvangt. Schwartzbaum 1977a: p.118-119.

[70] Schwartzbaum 1977a: p.120. Dit fragment is enige tijd zoek geweest. Villy Scaff (1971a: p.86) waande het verloren, maar Elizabeth Schwartzbaum (1977a: p.116) meldt dat een restant ervan in de schatkamer van de kathedraal wordt bewaard. De foto uit 1943 (afb. I.2.37B) toont het in de staat waarin het door Renard was aangetroffen.

[71] Dierenriem en maanden van het jaar komen onder andere voor in Autun, Vézelay, Civray, Aulnay en Saint-Denis, Chartres, Parijs, Reims en Amiens. In het Samson-portaal van de kapittelkerk van Nijvel bevinden zich op de zijkanten van het portaal reliëfs van een schorpioen (*Scorpio*), een steenbok (*Capricornus*), een druivenplukker, een vogel met klauwen en een centauer-boogschutter (*Sagitarius?*), zonder dat er sprake lijkt van een samenhangend iconografisch programma. Tollenaere 1957a: p.287; Scaff 1971a: p.236; Barral i Altet 1989a: p.120-121. Het Samson-portaal van Nijvel dateert waarschijnlijk van omstreeks 1130. Den Hartog 1992a: p.105-110.

[72] Schwartzbaum 1977a: p.121.

[73] Bijvoorbeeld in Autun, Vézelay en Chartres.

[74] Helaas zijn er geen waarnemingen bekend van de situatie bij de restauratie van de porticus in 1991 van de situatie onder de afdekking van het platform.

Renards conclusie dat het beeldhouwwerk relatief korte tijd aan het weer blootgesteld was geweest, is terecht, aangezien vanaf het einde van de 13de eeuw de porticus voor de façade stond. In vergelijking met het beeldhouwwerk van de zijportalen valt dan ook op hoe weinig de Ram en de Temperantia zijn verweerd.
De waarnemingen van Bruno Renard werden door latere onderzoekers geaccepteerd. Zijn conclusies werden soms aangepast. Zo kwam Paul Rolland tot een reconstructie waarbij het dubbelportaal door een grote driepasboog werd omgeven (afb. I.2.38B). Deze oplossing zou het gevolg zijn geweest van een wijziging in de tweede helft van de 12de eeuw. Het voorbeeld zou afkomstig zijn geweest van de driepasbogen van de transeptportalen.[75] Pierre Héliot vond het materiaal te onduidelijk en liet de driepasboog in zijn reconstructie van de façade (afb. I.2.38A) achterwege.[76]

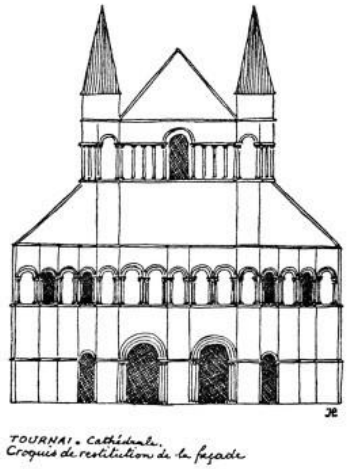

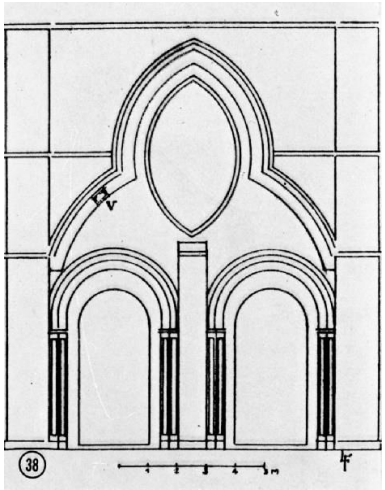

I.2.38A links: reconstructie van de voltooide 12de-eeuwse westgevel door Pierre Héliot (uit: Héliot 1956a).
I.2.38B rechts: reconstructie van het eind 12de-eeuwse westportaal door Pierre Rolland. V = plaats van de Temperantia (uit: Rolland 1944b).

De plaatsing van de verhalende sculptuurfragmenten in een grotere compositie blijft intrigerend. De sculpturen bevonden zich op bijna 9 m hoogte. Dat is te hoog om als archivolten van de eronder liggende linkeringang te kunnen dienen. Een driepas die twee bogen van een dubbelportaal omvat, is een zeldzaam gegeven. Toch zal nog blijken dat er voor deze vorm wel enkele parallellen zijn. Het is ook niet uitgesloten dat de twee portalen overspannen werden door een grote, samenvattende rondboogarchivolt.[77]
Samenvattend moet geconstateerd worden dat de reconstructie van het westportaal problematisch blijft. Dat er een portaal met hoogwaardig beeldhouwwerk was, blijkt uit de gedane vondsten. Wat de architectonische en iconografische contexten van deze sculpturen waren blijft onduidelijk. Hernieuwd onderzoek van het muurwerk onder het platform van de porticus zou mogelijk aanvullende aanwijzingen kunnen opleveren.

[75] Rolland 1944b: p.13 en afb. 18. Joseph Cornet (1970a: p.81), Villy Scaff (1971a: p.127) en, met aarzelingen, Elizabeth Schwartzbaum (1977a: p.111-116) namen de conclusies van Renard en Rolland grotendeels over.
[76] Héliot 1963b: p.296.
[77] In het Duits zou gesproken worden van een ‘übergreifende Boge’. Een vergelijkbaar schema is te vinden bij het westportaal van de kathedraal van Oloron-Sainte-Marie (Frankrijk, departement Pyrénées Atlantiques) en bij het noordportaal van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Vouvant (Frankrijk, departement Vendée).

De middenzone
Boven de portaalzone bevindt zich het middenniveau van de westfaçade. De qua geleding spiegelbeeldige zijgedeelten van dit verticaal in drieën verdeelde gevelsegment corresponderen met de zijgalerijen.
De verticale geleiding van deze zijgedeelten bestaan aan beide zijden uit de drie lisenen, waarvan al geconstateerd is dat deze vanaf het benedenniveau achter de porticus tot aan de lijst onder het galerijdak doorlopen. De horizontale geleding wordt gevormd door een bogenreeks met monolithische *en délit*-colonnetten en een geprononceerde waterlijst die over de arcade loopt. In de noordgevel van de westpartij treft men dezelfde geleding aan. Dit gedeelte van de westfaçade kan op grond van zijn vormgeving, decoratie, profielgebruik en metselwerk beschouwd worden als in hoofdzaak 12de-eeuws. Wel zijn bij de restauraties de lijsten en sommige zuiltjes en kapitelen vernieuwd.
Centraal in de middenzone van dit gedeelte van de façade bevindt zich de grote gedecoreerde spitsboog die de met zandsteen beklede nis omkadert. Dit motief en de problematiek ervan kwamen hierboven al ter sprake in samenhang met het dubbelportaal. Hoe deze zone er in de 12de eeuw uitzag, is onbekend. Na de bouw van het 16de-eeuwse maaswerkvenster, dat direct boven de porticus begon, en de verwijdering daarvan in de 19de eeuw zijn alle oudere sporen hier verloren gegaan. Ook aan de randen zijn geen aanzetten meer die aanknopingspunten bieden voor een reconstructiepoging. De enige bouwsporen hier worden gevormd door een vrij korte, schuin verlopende verticale bouwnaad aan de randen van het middenvlak (afb. I.2.10A & 10C). Het wat onregelmatige bouwspoor doet vermoeden dat het in later tijd ontstaan is, bijvoorbeeld bij de bouw van de porticus of van het grote maaswerkvenster, maar het is niet uitgesloten dat het 12de-eeuws is.

De bovenzone
Het gedeelte van de westfaçade boven de waterlijst die het galerijniveau afsluit, bestaat uit drie delen. De twee driehoekige zijdelen volgen het beloop van de lessenaarsdaken en buitenmuren van de galerijen. Dit muurwerk is nog grotendeels 12de-eeuws. Vergelijking met oude afbeeldingen laat zien dat diverse details ook al voor de 19de-eeuwse restauratie aanwezig waren. Zo zijn op een vroeg-19de-eeuwse prent (afb. I.2.30B) dezelfde lichtspleten zichtbaar.
Het centrale deel van de bovenzone is daarentegen uit de 19de eeuw, wat ook aan het afwijkende muurwerk te zien is. Hier geldt wederom dat de bouw van het grote maaswerkvenster in 1526 en de vervanging door het huidige radvenster nagenoeg alle sporen van de oudere vormgeving hebben uitgewist. Dit wordt bevestigd door een brief van de restauratiecommissie aan het ministerie: “De restauratie van de façade van de kathedraal was het moeilijkste deel van het gehele werk [..]. Om de restauratie uit te voeren moest de gehele afsluitende muur van het [midden]schip van de nok tot aan de bovenzijde van de porticus omver gehaald worden [..].”[78]

Ten behoeve van de restauratie had Bruno Renard een reconstructie van de 12de-eeuwse westgevel gemaakt (afb. I.2.32A), die hierboven al ter sprake kwam.[79] Veel van de door hem gereconstrueerde elementen moeten verworpen worden. In de benedenzone kunnen er vanwege de achterliggende trappen geen portalen tussen de buitenste en middenliseen geweest zijn. Van de door hem getekende zes vensters tussen de portaalzone en het middenniveau bestonden alleen de buitenste exemplaren, die voor licht zorgden in de wenteltrappen. Op het middenniveau vergat Renard te tekenen dat de zijgedeelten van de westfaçade steeds drie lisenen hebben en in

[78] Citaat bij Joseph Cornet (1970a: p.86) naar ACT, 2ème section, n° 8.
[79] Bruno Renard (1852a: p.4) beweerde dat het enige dat hij niet had ontleend aan het gebouw de rondvensters en de pinakels op de hoeken waren. Waarschijnlijk rekende Renard ook die elementen die hij elders in het gebouw had gekopieerd als ontleend aan het gebouw en betrof het niet alleen identieke vervanging van aangetroffen onderdelen. Het is namelijk onmogelijk dat de reconstructie volledig gebaseerd was op bouwsporen in de façade.

het centrale gedeelte reconstrueerde hij in de bovenzone tweemaal een groot rondboogvenster met daarvoor een opengewerkte loopgang, waarvan de dekplaten aan weerszijden van de genoemde vensters zouden zijn gedragen door colonnetten. De reconstructie van een loopgang is onwaarschijnlijk: in de flankerende traptorens ontbreekt op deze plaats ieder spoor van een dichtgezette toegang tot een loopgang.

De hoektorentjes

Tot het bewaard gebleven werk van de 12de-eeuwse westpartij behoort ook de onderste helft van de huidige hoektorentjes die de topgevel van de kathedraal flankeren. De torentjes staan onderdaks op een vierkante basis en gaan over in een ronde vorm op de plaats waar zij bovendaks komen. Op de prent van Jacques Harrewijn voor *Les délices des Pays-Bas* (afb. I.2.31B) is goed te zien dat de torentjes ook voor de restauratie twee rijen colonnetten hadden: één in het verlengde van de lichtbeuk van het schip en één ter hoogte van het dak van de middenbeuk.[80] Op de prent staat tegen de beide torentjes ter hoogte van het dak een rechthoekig stuk muur. Dit lijkt de beëindiging van de liseen te zijn, die vanuit het lagere deel van de façade omhoog loopt. Deze bevindt zich nog altijd op de rand van de hoektorentjes en de topgevel.
De hoektorentjes verdwenen grotendeels in of kort na 1753 (zie afb. I.2.30B). Bij de restauratie van 1852 werden zowel de torentjes als de lisenen teruggerestaureerd. Na de brand van het schip in 1940 werd besloten de westfaçade enigszins te verlagen. Daartoe werden de torentjes afgeknot. De hoeklisenen werden ingekort tot aan de lijst tussen het radvenster en de topgevel. Hoe hoog de hoektorentjes oorspronkelijk geweest zijn, valt door de wijzigingen in de loop der eeuwen nier met zekerheid te reconstrueren, maar op basis van de oude afbeeldingen lijkt het erop dat deze hoger zijn geweest dan thans het geval is.

De topgevel

De 12de-eeuwse topgevel was al in 1526 verdwenen bij de bouw van het maaswerkvenster. Vermoedelijk in de jaren ’50 van de 18de eeuw werd de bovenzijde van dit venster afgewerkt met een nieuwe lijst. Op hetzelfde moment werd ook de dakstoel vernieuwd.
Hoe de 12de-eeuwse topgevel eruit heeft gezien, is niet meer te achterhalen op basis van aanwezige of gedocumenteerde bouwsporen. Mogelijk kwam deze in vorm overeen met de doorsnede van het erachter gelegen zadeldak. Een oude foto van de westmuur van de vieringtoren (afb. I.5.4.7A) toont de dakmoet van een zadeldak met een helling van 42 graden, die wellicht afkomstig is van het 12de-eeuwse gebinte.[81]
Bij de 19de-eeuwse restauratie werd gekozen voor een topgevel met een klimmende bogenreeks. De vorm hiervan was geïnspireerd op de transeptgevels van de kathedraal. De blindbogenreeks werd aan de westgevel omgevormd tot een loopgang met trap. Deze klimmende loopgang werd na de brand van 1940 weer verwijderd.

Het interieur

Ook het interieur van de westpartij heeft in de loop van zijn bestaan talrijke veranderingen ondergaan. Toch zijn er voldoende elementen over om de 12de-eeuwse situatie op veel plaatsen te kunnen reconstrueren.

---

[80] Christijn 1786a, 3: p.130.

[81] Volgens de gegevens van het KIK dateert de foto M 4756 (afb. I.5.4.7A) uit 1906. Dit is onwaarschijnlijk. Uit andere foto's van hetzelfde jaar blijkt niet dat er in 1906 geen dakstoel op het schip was. In de 20ste eeuw heeft het dak van het schip een brand gekend in 1928 en in 1940. De foto dateert van na de brand in 1940, omdat deze het tijdelijke dak toont, dat toen werd aangelegd. Op de bewuste foto is de bovenste van de dakmoeten de dakmoet van het zeer hoge dak, dat bij de 19de-eeuwse restauratie werd gebouwd. De onderste van de twee dakmoeten, direct boven de ontlastingsboog in de westmuur van de vieringtoren, geeft waarschijnlijk de plaats van de 12de-eeuwse kap aan. De flauwe helling ervan vormt een indicatie voor een vroege datering. Hoffsummer 1995a: p.51-56.

In de **vestibule** is de 12de-eeuwse ordening nog grotendeels aanwezig. De boogopeningen en de dagkanten van het dubbele westportaal zijn weliswaar aangepast aan de porticus, maar de westingang bevond zich altijd op deze plaats. De twee in de 18de eeuw vernieuwde graatgewelven, aan de schipzijde gedragen door vier paar Toscaanse zuilen, zouden bijna voor een 12de-eeuws graatgewelf kunnen doorgaan. Hoe de centrale pijler die deze gewelven aan de schipzijde ondersteunde, er oorspronkelijk uitzag, is niet bekend. De verdeelpijler van het hoofdportaal, geleed door een halfzuil en monolithische colonnetten, kan erop wijzen dat de corresponderende vrijstaande pijler aan de zijde van het schip ook uit dergelijke elementen was opgebouwd. In dat geval was het een pijler op kruisvormige grondslag met halfzuilen en colonnetten, zoals de vrijstaande pijlers van de schiparcade.
De vestibule heeft nog een groot deel van de originele bouwsculptuur. Sommige basementen en kapitelen zijn rijk gebeeldhouwd. Aan beide zijden van de vestibule omkaderden de viervoudige archivolten oorspronkelijk een doorgang naar de zijruimtes, die thans dichtgezet is.

De zijruimtes
De zijruimtes van de westpartij hadden ook vóór de 18de eeuw al trappen. Die waren noodzakelijk vanwege de bereikbaarheid van de galerijen, de bisschoppelijke kapel (vanuit de kathedraal) en de wenteltrappen in de dikte van de muur. De in de noordwesthoek bewaarde wenteltrap begint namelijk pas op circa 4 m hoogte (in tegenstelling tot wat veel plattegronden van de kathedraal aangeven). Deze wenteltrap leidt bovendien rechtstreeks, zonder de galerijen aan te doen, naar de zolder van de westpartij en het schip.

I.2.39A links en midden: westpartij, noordelijke zijruimte, noordwand in 1944 (foto: Commissariat général à la Restauration du pays. © KIK-IRPA, Brussel, A58931).
I.2.39B rechts: westpartij, noordelijke zijruimte, westwand in 1944 (foto: Commissariat général à la Restauration du pays). © KIK-IRPA, Brussel, A58930).

Een eerste wijziging van de trappen aan de zuidzijde vond plaats bij de bouw van de bisschoppelijke kapel, die in 1198 gewijd werd. Een nieuwe doorgang moest de kapel en de kathedraal met elkaar verbinden. Waarschijnlijk werd de wenteltrap in de zuidwestelijke hoek van de westpartij op dat moment afgesloten. De trap naar de kapel wordt in 1344 voor het eerst genoemd in een tekst over een geschil tussen het kapittel en de bisschop over wie de sleutels van de doorgang aldaar in zijn bezit mocht hebben.[82] In het noorden bleven de 12de-eeuwse trappen intact, want in 1749 schrijft kanunnik Denis-Dominique Waucquier over de trap in de

[82] Pycke 2003a: p.211-212. Mariage & Pycke 2004a: p.44.

noordelijke zijruimte, dat men via stenen treden vlakbij het einde van de parochiekapel [JW: langs de noordzijde van het schip] naar de Michaelskapel klimt: "On monte à la chapelle Saint-Michel près du bout de la paroisse par des degrés de pierre."[83] Kort daarop werd de stenen trap gesloopt om plaats te maken voor een trappenhuis in Lodewijk XV-stijl. Dat gebeurde ook aan de zuidzijde.
In de huidige situatie zijn in beide zijruimtes nog 12e-eeuwse elementen zichtbaar, maar al het muurwerk gaat schuil achter een laag stuc of de wandbespanning van het trappenhuis. De noordelijke zijruimte kent daarbij meer bouwsporen dan de zuidelijke. Bovendien heeft kanunnik Raymond Lemaire aan de noordzijde na het uitbranden van het trappenhuis in mei 1940 een aantal waarnemingen kunnen doen die voor de zuidzijde niet mogelijk waren (afb. I.2.39A-B, 40A).[84] Omdat de aanwezige restanten erop wijzen dat de structuur van de beide zijruimtes oorspronkelijk spiegelbeeldig gelijk was, wordt de noordelijke ruimte als uitgangspunt genomen. Als de zijzuidelijke ruimte aanvullende informatie biedt of afwijkt, is dit aangegeven.
Het 12de-eeuwse werk in de zijruimten bestaat uit de opbouw van de pijlers en wanden, resten van doorgangen en overblijfselen van sokkels en basementen.

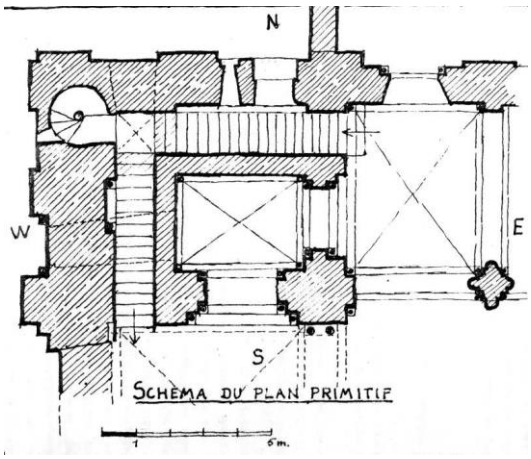

I.2.40A links: reconstructieschets van de noordelijke zijruimte door kanunnik Raymond Lemaire (uit: Lemaire 1949a).
I.2.40B rechts: westpartij, zuidelijke zijruimte, basementen en colonnet tegen de zuidelijke pijler op de grens van westpartij en schip (foto: JW).

Kanunnik Lemaire reconstrueerde op basis van de bouwsporen een trap met rechte steken die begon in de eerste zijbeuktravee van het schip (E) en klom langs de noordmuur (N) van de westpartij tot in de noordwestelijke hoek om daar een hoek naar links te maken, zodat langs de westmuur (W) in zuidelijke richting de centrale galerij (S) werd bereikt (afb. I.2.40A). Onderweg gaf deze trap in de noordmuur eerst toegang tot een deur (bij N) naar aanpalende kapittelgebouwen (afb. I.2.12B), waarnaast zich een spleetvormige vensteropening bevond. In de noordwesthoek, waar de trap naar links knikte, gaf deze toegang tot een wenteltrap in de hoek, in de dikte van de muur. De trap passeerde vervolgens een nis met een arcade in de westmuur (afb. I.2.17B) en overspande de doorgang naar het zijportaal (bij W) in de dikte van de westmuur.
Twee foto's uit 1944 ondersteunen de conclusies van Lemaire. Op de foto's zijn tegen de noord- en westmuur zowel de sporen van de 18de als van de 12de-eeuwse trap te zien. De 12de-eeuwse trap was veel steiler dan de 18de-eeuwse. Op een eerste foto van de noordwand (afb. I.2.39A) is de dichtgezette doorgang naar de kapittelgebouwen te zien, met rechts een kwartronde zuil en een kapiteel. Deze dichtgezette doorgang is ook aan de buitenzijde in de zijgevel van de westpartij gelokaliseerd (afb. I.2.13A). Op grond van het kapiteel kan de doorgang in de late 12de

[83] Waucquier 1749a: f.63r. Naar: Mariage & Pycke 2004a: p.44.
[84] Lemaire 1949a.

of vroege 13de eeuw gedateerd worden.[85] Links ernaast lijkt op de foto nog de bouwnaad van een dichtgezet rondboogvenster zichtbaar. De boog hiervan is ook aan de buitenzijde zichtbaar. Hierbij moet aangetekend worden dat toen kanunnik Lemaire in 1948/1949 zijn onderzoek deed, hij het muurwerk nog verder van latere lagen kon ontdoen, zodat er nog meer te zien was.[86] Rechtsonder ziet men ook het profiel van enkele traptreden tegen het metselwerk van de muur. De spleetopening links van de doorgang, die aan de buitenkant van de westpartij wel te zien is, is op de foto niet goed te ontwaren. Links van de doorgang vermoedt men het stijgende profiel van de trap.
De tweede foto (afb. I.2.39B) is van de westmuur. Hier ziet men allereerst linksonder de rondboog van de doorgang naar het voormalige zijportaal in de westfaçade. Linksboven ziet men de wandnis met colonnetten en kapiteel, die zich nog altijd op deze plaats in de westmuur bevindt (afb. I.2.17B). De trap liep boven de doorgang en onder de nis. Rechtsboven is – op het niveau van de zojuist genoemde nis – een in baksteen gemetseld vlak zichtbaar. Dit is het bovendeel van de dichtgemetselde toegang tot de wenteltrap, waarvan het lagere deel zich op de foto achter het stuc bevindt. Helemaal rechts kan men in het muurwerk van de zijmuur de aankomst van de trap vermoeden. In de huidige situatie met de gereconstrueerde Lodewijk XV-trappen zijn de doorgang door de westmuur (afb. I.2.17A), de nis (afb. I.2.17B) en het begin van de wenteltrap nog aanwezig. De wenteltrap begint circa een halve meter lager dan het huidige bordes in die hoek, maar is wel weer toegankelijk gemaakt (afb. I.2.17A, rechts naast het schilderij).
Lemaire beschrijft dat onder de 18de-eeuwse trap het muurwerk tevoorschijn kwam waarop de 12de-eeuwse trap en zijn zijmuur, die deze afgrensde naar de noordelijke zijruimte, rustte.[87] In de noordmuur was de plaats van meerdere oude treden te zien met een optrede van 18 à 20 cm en een aantrede van 30 cm. Boven de treden was het muurwerk vlak, terwijl het muurwerk eronder, zoals gezegd, grof weggehakt was. Tegen de westzijde was de trap een stuk luier: de optreden waren slechts 15 cm hoog en de aantreden 42 tot 45 cm diep. De trap liep voor de blindnis langs en eindigde op de westgalerij ter hoogte van de scheiboog naar de middenruimte van de westpartij. De pilaster waarop deze scheiboog rust, is hier extra ondiep om de trap niet te hinderen. Op deze plek trof Lemaire nog enkele complete treden over hun gehele breedte aan.[88] De trap was hier 1,15 m breed.
Ook op de begane grond is de pilaster tegen de noordmuur aan het begin van de trap, tussen de noordelijke zijruimte en de zijbeuk van het schip, om dezelfde reden vlak gehouden. De eerste treden van de trap moeten namelijk hier al in de zijbeuk van het schip gelegen hebben, zoals Lemaire ook op zijn schema aanduidt. Mogelijk was dit de reden waarom in de 16de eeuw, bij de bouw van de parochiekapel tegen de noordmuur van de kathedraal (zie § I.3.6), de muur tussen de nieuwe kapel en de eerste travee van de schipzijbeuk niet doorgebroken werd, terwijl dit bij alle andere traveeën wel gebeurde. De trap moet een eigen gewelf hebben gehad, waarschijnlijk een reeks van tongewelfjes over de breedte die meestegen met de trap.
De zijruimte op de begane grond was oorspronkelijk veel kleiner dan het huidige trappenhuis vanwege het ruimtebeslag door de trappen en hun zijmuren, die gesloopt werden in de 18de eeuw. De kleine travee had toen nog niet de functie van trappenhuis, maar vormde een doorgangsruimte tussen de noordelijke zijingang, de noordelijke zijbeuk en de centrale vestibule. De doorgang naar deze laatste ruimte is nog grotendeels intact hoewel dichtgezet met een dunne

[85] De rij vierkante balkgaten in de muur en de vulmuur behoren bij een van de bordessen van de 18de-eeuwse trap. De thans zichtbare kwartzuil bleek bij Lemaires onderzoek een halfzuil. Hij verklaarde de functie hiervan om een gemakkelijkere bocht richting de kerk te kunnen maken.
[86] Helaas zijn hiervan geen foto's bekend.
[87] Tegen de westgevel was dit muurwerk circa 3,5 m dik. Aangezien de trap 1,15 m breed was, was de muur tussen trap en de zijruimte circa 80 cm dik. Lemaire 1949a: p.3 en 4.
[88] Deze bevinden zich nu nog onder het plankier van de westgalerij en zijn recent opnieuw aangetroffen door Laurent Deléhouzée.

muur aan de zijde van de zijruimte (afb. I.2.16B). De doorgang van de zijruimte naar de noordelijke zijbeuk van het schip was op een vergelijkbare manier vormgegeven. De nog aanwezige basementen wijzen namelijk in die richting.
De zijruimte was overwelfd, ongetwijfeld met een graatgewelf, zoals de andere 12de-eeuwse gewelven in dit deel van de kathedraal. Zowel in de noordelijke als de zuidelijke zijruimte (afb. I.2.40B) bevinden zich de resten van de basementen tegen de voet van de zware pijlers, die de grens van de westpartij en het schip markeren. In de verspringingen van deze pijler in de zijruimte liggen twee basementen. Het ene basement droeg een colonnet die waarschijnlijk de pilaster tegen de noordzijde van de pijler flankeerde en zo een archivolt van de boog tussen de zijbeuk en de zijruimte droeg. Het andere basement was dan bestemd voor een colonnet waarop de graat van het gewelf neerkwam (afb. I.2.40B toont situatie aan de zuidzijde, waar een nieuwe, ronde colonnet op het basement is gezet).
Het is niet bekend of de situatie in de zijruimte aan de zuidzijde gewijzigd werd bij de realisatie van de Sint-Vincentiuskapel. Op zich volstond het aansluiten van de bestaande trap op de doorgang naar de kapel, waarbij, zoals al gesignaleerd, de toegang tot de wenteltrap naar de hogere niveaus werd geblokkeerd. Verder kon de 12de-eeuwse situatie intact blijven. Het is evenwel niet uitgesloten dat de trap tussen de begane grond en de kapel verbreed is om een ruimere verbinding tussen de kathedraal en de kapel te creëren.
Dat de zijruimtes overwelfd waren, blijkt ook uit het feit dat de vrijstaande pijler op galerijniveau aanzienlijk overkraagt boven het huidige trappenhuis.[89] Dit kan niet het gevolg zijn van het verkleinen van de massa van de pijler op begane grondniveau daaronder, omdat de omvang daarvan vaststaat door de aanwezigheid van sokkels en basementen aan alle vier de zijden. De aanwezigheid van een gewelf in de onderliggende zijruimte betekende dat deze overkraging van de vrijstaande pijler op galerijniveau constructief geen probleem was. [90]

De hoektraveeën op de verdieping
De hoektraveeën op de verdieping zijn thans naar beneden geopend als trapgat van het 18de-eeuwse trappenhuis. Oorspronkelijk rustte hier een vloer op het gewelf van de eronder gelegen zijruimte. Langs de westmuur bereikte de trap het galerijniveau, zodat hier een brede spleet het trapgat vormde, maar voor het overige waren via deze travee de galerijen van het schip en de westpartij met elkaar verbonden. Toen in de 18de eeuw het onderliggende gewelf werd verwijderd, schuinde men aan de zuidwest- respectievelijke noordwestzijde de hoekpilasters af om de doorgang van westgalerij naar schipgalerij te behouden.
De hoektraveeën op galerijniveau waren oorspronkelijk niet overwelfd. Waarschijnlijk werd in 1640 een gewelf aangebracht tijdens de bouw van de aansluitende gewelven van de schipgalerij (zie § I.3.6). De 12de-eeuwse muurpijlers met imposten zijn namelijk niet ‘voorbereid’ op de graten van een gewelf. De sprong in de buitenhoek van deze travee was evenmin bedoeld als drager van een gewelf, maar als hoekpilaster die tot het houten plafond van deze ruimte doorliep. Ook in de transepttorens hebben de ruimten op galerijniveau geen gewelven, maar komen dergelijke hoekpilasters wel voor.[91] Het ontbreken van een gewelf zou in overeenstemming zijn met een consequent doorgevoerde opzet: de bouwmeester van de westpartij en het schip maakte bij alle overwelfde traveeën gebruik van colonnetten.

---

[89] Volgens Raymond Lemaire (1949a: p.4) was een gewelf noodzakelijk, omdat de trap uitkwam op de westgalerij en er anders geen verbinding met de schipgalerijen was. Een houten plafond/vloer had deze functie natuurlijk ook kunnen vervullen. Daarnaast is Lemaire zeer stelling in zijn aanname dat “als er al een gewelf is in een romaanse kerk, dit aanwezig is in de onderbouw van de torens.” Over de geplande torens, zie § I.2.9.
[90] In tegenstelling tot wat Eugène Dhuicque (1941a: p.38) beweerde. Ook in de kathedraal van Laon kragen de transepttorens licht over aan de zijde van het gewelf. In Doornik zelf kragen de transepttorens over op het middenschip van het transept.
[91] Bij de Brunintoren is de situatie specifiek vanwege, omdat de gehele toren in beslag wordt genomen door een brede trap.

De centrale westgalerij
Op de centrale westgalerij staat sinds 1807 het grote orgel van de kathedraal. Daarvoor was het de Michaelskapel. De gewelven van de vestibule, waarop deze galerij rust, dateren uit het midden van de 18de eeuw. Hoe deze galerij er bij de voltooiing van de westpartij in de 12de eeuw uitzag, valt niet meer met zekerheid te zeggen. Een aantal elementen biedt echter aanknopingspunten voor een reconstructiepoging.
Nabij de westwand van de westgalerij kwamen links en rechts de trappen vanaf de begane grond uit. Het lage gedeelte van deze wand, die thans geheel achter het orgel schuilgaat, is op circa 0,5 m hoogte gedecoreerd met een natuurstenen bank. Daarop staan colonnetten met kapitelen die afwisselend consoles en dekplaten dragen. Deze wandgeleding bevindt zich op het niveau van de bovenzijde van de porticus voor de westgevel en bleef in ieder geval gedeeltelijk gespaard bij de bouw van het 16de-eeuwse maaswerkvenster. Opgemerkt moet worden dat alle dekplaten en consoles van de 19de-eeuwse restauratie dateren. Sommige colonnetten en kapitelen zijn nog wel 12de-eeuws. Het is daarom niet uitgesloten dat de kapitelen hier oorspronkelijk andere elementen droegen, bijvoorbeeld een reeks bogen. Deze bogen zouden dan bij de bouw van het maaswerkvenster in de 16de eeuw verdwenen zijn, terwijl de colonnetten en kapitelen daaronder nog bewaard bleven en bij de 19de-eeuwse restauratie het uitgangspunt voor de huidige reconstructie vormden.
De westgalerij opent zich naar de zijruimten (trappenhuizen) via een eenvoudige boog met een dunne archivolt. Deze rust op een eenvoudige impost in de westgevel en op gelijke wijze op de vrijstaande pijler aan de andere zijde. Deze situatie is sinds de bouw niet veranderd.

De vrijstaande pijlers
In de huidige situatie is de westgalerij over de volledige hoogte geopend naar het schip. Deze toestand bestaat in ieder geval sinds 1756, toen de gewelven waarop de galerij rust, vernieuwd werden. Er zijn aanwijzingen dat de overgang van de galerij naar het middenschip er aanvankelijk anders uit heeft gezien of had moeten zien.
Zoals beschreven bevindt zich op de overgang van middenschip en westgalerij een brede pilaster, die zich boven de nissenzone nog verdubbelt, waarop vervolgens de imposten voor het 18de-eeuwse gewelf rusten. Hierdoor lijkt de pilaster een onderdeel van de 18de-eeuwse overwelving. Dit is echter niet het geval. Op de zolder van de middenbeuk is namelijk te zien dat de pilaster zich ook nog voortzet tot boven de gewelven. Er zijn geen aanwijzingen dat de pilaster de drager is geweest van een diafragmaboog die de façadetravee van het middenschip scheidde, zoals het schip van de viering (afb. I.3.28A): de top van de pilaster vertoont geen sporen van aanpassingen dat deze gesloopt is en bovendien zou een dergelijke boog in de 18de eeuw in de overwelving opgenomen kunnen zijn.[92] De pilaster liep dus hoogstwaarschijnlijk tot het plafond dat tot 1753 het gehele schip, inclusief de façadetravee, overdekte. Op grond hiervan kan aangenomen worden dat de westgalerij voor 1753 over de gehele hoogte naar het schip geopend was. Die situatie bestond hoogstwaarschijnlijk ook al in de 16de eeuw, toen Charles de Croÿ het grote maaswerkvenster in de westgevel schonk en dat alleen tot zijn recht kon komen als de galerij op het schip geopend was.
Een ander bouwspoor op de galerij blijft hiermee evenwel onverklaard. Het betreft de plint van de genoemde brede pilaster, die aan weerszijden een leeg basement heeft (afb. I.2.26A & 28A). Dit wijst erop dat hier oorspronkelijk colonnetten gestaan hebben of bedoeld waren. Of het om colonnetten ging die dezelfde hoogte hadden als de nabije colonnetten aan de schipzijde van de

[92] Eugène Dhuicque (1942a: p.38) en Pierre Héliot (1963a: p.293; 1969a: p.22-23.) waren van mening dat de pilaster tussen schip en westgalerij één grote diafragmaboog had gedragen, vergelijkbaar met de boog tussen het schip en de kruising. De pilaster die vanaf de westgalerij tot aan het gewelf loopt, hoorde volgens hen tot een 17de of 18de-eeuwse verbouwing.

vrijstaande pijler, of dat deze colonnetten de pilaster over een grotere hoogte hadden moeten begeleiden, is niet zeker. Het eerste lijkt meer voor de hand te liggen. Deze colonnetten en hun kapitelen hebben er namelijk waarschijnlijk ook gestaan, maar zijn verwijderd. Daarop wijst althans het feit dat de impostlijsten aan weerszijden niet doorlopen tot aan de grote pilaster, maar ruimte laten voor de dekplaat van een kapiteel. De vraag blijft, wat er op deze dekplaten moest rusten.
Een pilaster met flankerende colonnetten komt op meerdere plaatsen in de kathedraal voor, zoals in de centrale vestibule van de westpartij en de zijbeuken van het schip. Op die plekken is een dergelijke combinatie de drager van een enkele of dubbele gordelboog. Het is dus mogelijk dat het aanvankelijk de bedoeling was om de westgalerij door middel van een dubbele rondboog af te scheiden van het schip. Deze tweedeling is ook terug te vinden bij de reeks colonnetten in de westmuur van de westgalerij, achter het huidige orgel (afb. I.2.27C). Dat de westgalerij ook overwelfd had moeten worden, is onwaarschijnlijk, aangezien de zijruimtes op de galerij en de galerijen van het schip evenmin overwelfd waren. Of de twee bogen naar het schip ook werkelijk gebouwd zijn, blijft ongewis. Het is waarschijnlijk dat het opgeven van dit werk verband houdt met het concept dat voor de westpartij gepland was, maar niet gerealiseerd werd: een tweetorenfaçade.
Hoe een dubbele boogstelling op de verdieping eruit had kunnen zien, is mooi te zien in de kerk van Orp-le-Grand, halfweg Brussel en Luik. Hier kreeg de 12de-eeuwse westpartij een galerij op de verdieping die zich met twee grote rondboogopeningen opent op het schip (afb. I.2.41A). Ook in de keizerlijke St. Servatiusabdijkerk te Quedlinburg in de Harz kreeg het schip een westelijke afsluiting van twee traveeën. Hier werden echter op de verdieping twee tweelingopeningen gerealiseerd (afb. I.2.41B).

I.2.41A links: Orp-le-Grand, Sainte-Adèle-et-Saint-Martin, schip naar het westen (foto: JW 2011).
I.2.41B rechts: St. Servatius, Quedlinburg, schip naar het westen (foto: Deutsche Photodienst).

2.4 Vergelijking met andere façades

Voor een deel van de westpartij blijkt het mogelijk op basis van aanwezige bouwsporen, oude afbeeldingen en waarnemingen in het verleden om te komen tot een betrouwbare reconstructie van de 12de-eeuwse situatie. Dat geldt niet, zoals hierboven is gesteld, voor de invulling van het centrale deel. Hier kan vergelijking met andere façades behulpzaam zijn bij een reconstructiepoging.
De kathedrale hoofdkerk van Doornik had een hoge status als moederkerk van het bisdom en zetel van een voornaam kapittel. Het is aannemelijk dat haar architectuur gerepresenteerd is in andere kerken, in het bijzonder binnen het eigen bisdom. In Doornik-stad komen de gevels van enkele parochiekerken in aanmerking voor een vergelijking. Zij vielen bovendien alle onder het kathedraal kapittel, dat de scepter zwaaide over de Doornikse stadsparochie. Ook elders zijn er

enkele contemporaine kerken met west- of transeptgevels die gelijkenis vertonen met de westzijde van de kathedraal.

De parochiekerken

Indien de volgorde van de lijst met altaren van het kapittel uit 1108 op basis van anciënniteit de kerken weergeeft, was de Sint-Pieterskerk na de kathedraal de oudste kerk van Doornik.[93] Deze kerk, die in de 19de eeuw is afgebroken, had een westgevel die een afspiegeling was van de basilicale opbouw van het schip. Het hoge middendeel had een centraal portaal.[94] Centraal in de topgevel bevond zich een rondboogvenster, dat geflankeerd werd door een rij colonnetten die overgingen in bescheiden ronde hoektorentjes (afb. I.2.42A). Op grond van zijn uiterlijke kenmerken ligt een datering van deze façade in het midden van de 12de eeuw voor de hand.

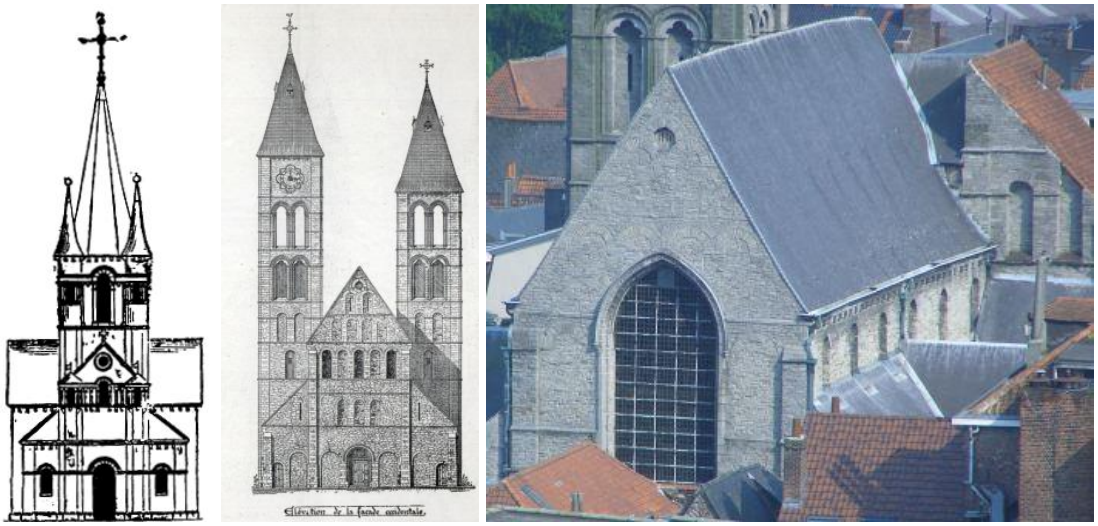

I.2.42A links: Tournai, Saint-Pierre, gesloopt in 1821, reconstructie (Bozière 1874a: p.156).
I.2.42B midden: Tournai, Saint-Piat, tekening door Louis Cloquet (uit: Cloquet, s.d.a).
I.2.42C rechts: Tournai, Saint-Piat, vanuit het westen (foto: JW).

Een interessante vergelijking biedt de westgevel van de Sint-Piatuskerk, die uit de eerste helft van de 12de eeuw dateert (afb. I.2.42B), dus uit de bouwtijd van de kathedraal.[95] De westgevel vormt hier eveneens de afspiegeling van het basilicale schip, dat breder was dan bij de Sint-Pieter. Hoewel de gevel in de 14de eeuw een nieuw portaal en een centraal venster kreeg, en in de late 17de eeuw ook nog twee spitsboogvensters aan de zijkanten, is de indeling van de 12de-eeuwse westgevel nog goed afleesbaar. Het middendeel van de gevel wordt linke en rechts afgebakend door twee steunberen. De portaalzone bestond uit een centraal portaal met aan weerszijden een reeks in hoogte afnemende bogen. Mogelijk bevond zich onder twee van deze bogen een zijportaal. Boven de portaalzonde bevinden zich in de middengevel eveneens de restanten van reeksen rondboogopeningen. Deze hebben behoord bij vensters of blindnissen. Er zijn geen sporen van een loopgang.
Omdat de Sint-Piatus gewijd was aan de eerste geloofsverkondiger in Doornik, had deze een bijzondere relatie met de moederkerk, die, zo leerde Piatus' vita, door hem was gesticht.

[93] Dumoulin & Pycke 1983a: p.1-50.
[94] Deléhouzée & Verslype 1999a: p.159-162, 174-175, 178-179. Rolland 1936a: p.24-25. Bozière 1864a: p.155-156. Dumoulin & Pycke 1983a: p.16-17.
[95] De kerk wordt over het algemeen in het midden van de 12de eeuw gedateerd. In laatste instantie: Deléhouzée 2005d. Zie verder: Schayes 1849a, 2: p.32. Cloquet s.d. Rolland 1936b: p.11-13. Cornet 1951a: p.565. Volgens Du Mortier (1862a: p.244) behoorde de façade tot de vroegste romaanse kerken van Noord-Europa. Cloquet & De la Grange (1887a: p.6-7) wezen al op de mogelijke verwantschap tussen de westgevel van de Sint-Piatuskerk en die van de kathedraal.

Verondersteld kan worden dat het kapittel die bijzondere band tot uitdrukking bracht in de architectuur. Daarbij werden naast de façadegeleding ook andere motieven van de kathedraal overgenomen, in het bijzonder de torens (zie § III.5.5.1).
De kerk van Sint-Kwinten (Saint-Quentin) aan de westzijde van de Grote Markt heeft de ingang op het oosten. De huidige façade dateert van de restauratie na de Tweede Wereldoorlog, waarin het schip zwaar gehavend werd.[96] Deze gevel is een vrije neo-12de-eeuwse variatie op het thema van tweemaal drie vensters, mogelijk op basis van een foutieve interpretatie van enkele oude afbeeldingen.[97] De vooroorlogse gevel was overigens al eerder zwaar gerestaureerd (1845 en later). Zo verdwenen bouwsporen die op oude afbeeldingen nog zichtbaar waren. De hoofdopzet van de façade, bestaande uit een topgevel geflankeerd door twee traptorens met twee boven elkaar gelegen rijen van drie openingen, gaat vrijwel zeker terug op de vroege 13de eeuw.

I.2.43A links: Tournai, Saint-Quentin, tekening van de situatie voor 1940 (uit: Bozière 1874a: p.391.
I.2.43B midden: Tournai, Saint-Nicolas, tekening van de situatie halverwege de 19de eeuw (uit: Bozière 1874a: p.407).
I.2.43C rechts: Tournai, Saint-Nicolas, voorgevel (foto: JW).

Op de rechteroever van de Schelde ligt de kerk van Sint-Niklaas/Saint-Nicolas-du-Château (bisdom Kamerijk). Ook deze kerk heeft een westgevel uit het begin van de 13de eeuw, die zonder veel veranderingen de tijd heeft doorstaan. De topgevel boven de oculus en het portaal zijn 19de-eeuwse interpretaties, evenals de topjes van de flankerende torens. De centrale gevel heeft boven het portaal drie spitsboogvensters met een loopgang ervoor. In het geveldeel daarboven bevindt zich een blinde oculus. De bovenste helft van de gevel wordt geflankeerd door ronde traptorens met conische torenhelmen.
De genoemde Doornikse parochiekerken hebben allen als kenmerk dat de façade een afspiegeling is van het erachter gelegen schip. Bij de drie basilicale parochiekerken valt duidelijk de driedeling op. Sint-Kwinten en Sint-Niklaas hebben een door traptorens geflankeerde topgevel. De Sint-Piatuskerk en de Sint-Pieterskerk hebben de nadrukkelijke lisenen die de gevel geleden.
Hoewel alle parochiekerken als dochters van de moederkerk de kathedraal konden representeren, is de Sint-Piatuskerk extra interessant, aangezien deze kerk, gewijd aan de eerste geloofsverkondiger in het Doornikse, kon gelden als eerbiedwaardigste onder de Doornikse kerken na de kathedraal. Het voor een parochiekerk prestigieuze concept van twee oosttorens wijst hier ook op.

[96] Op een foto uit 1943 (Rolland 1946b: afb.5) lijkt de façade nog goed overeind te staan. Toch werd besloten tot nieuwbouw.
[97] Rolland 1946b: p.16-24; Devliegher 1964b: p.61-71; Deléhouzée 1997a.

Kerken in het bisdom
Buiten de stad Doornik waren er meerdere kerken waarvan de indeling van de westfaçade verband kan houden met de kathedraal. Het gaat in Brugge om de Sint-Donaaskerk en de Onze-Lieve-Vrouwekerk en in Gent om de Sint-Niklaaskerk. De twee laatste kerken zijn aanmerkelijk jonger dan de façade van de kathedraal, maar als kerken van voorname stadsparochies in de twee grootste steden in het bisdom konden zij de hoofdgevel van de moederkerk representeren. De Sint-Niklaas (I.2.44A) werd vanaf circa 1200 gebouwd en heeft een westgevel en twee transeptgevels met flankeertorentjes op de hoeken van de middenbeuk. De Onze-Lieve-Vrouwekerk in Brugge (afb. I.2.44B) uit het tweede kwart van de 13de eeuw heeft flankeertorens aan de westgevel.[98] In alle gevallen lopen de torentjes van maaiveld tot geveltop. In zowel Brugge als Gent bestaat de opbouw van de transeptgevels uit meerdere opeenvolgende rijen openingen boven elkaar met op de hogere niveaus een loopgang ervoor.
Mogelijk de belangrijkste kerk in het bisdom na de kathedraal was de Sint-Donaaskerk in Brugge (afb. I.2.44C), de eigenkerk van de graven van Vlaanderen. De pronkfaçade van deze kerk op de Brugse Burg had flankerende vierkante torentjes, twee rijen van drie ramen boven elkaar en een uitwendige loopgang. De torentjes van de zuidgevel waren op vierkante grondslag en maakten daardoor een robuustere indruk. De westgevel van de Sint-Donaas had kleine ronde flankeertorentjes. Deze waren echter vrij klein en kort en dateerden uit de 14de eeuw. Ze flankeerden alleen de geveldriehoek van de topgevel.[99]
Al deze kerken kunnen beïnvloed zijn door de westgevel van de Doornikse kathedraal, waarmee ze verschillende eigenschappen gemeen hadden. De meeste van deze kerken, waaronder de Sint-Piatus en de Sint-Donaas, kenden reeksen van boven elkaar geplaatste vensters, in sommige gevallen met een loopgang. Het is mogelijk dat hier de opbouw van het middendeel van de kathedraal is gerepresenteerd.

I.2.44A links: Gent, Sint-Niklaas (foto: KIK-IRPA, F000364).
I.2.44B midden: Brugge, Onze-Lieve-Vrouwekerk, westfaçade (foto: Wikipedia.org).
I.2.44C rechts: afbeelding van koor en transept van de Sint-Donaas in Brugge. Detail van een miniatuur uit het Sforza-getijdenboek. Circa 1519-1520, London, British Museum, add.nr.34924, f.257v (foto: Devliegher 1991a: p.125).

Het westportaal
Hiervoor bleek al dat niet alleen de reconstructie van het centrale deel van de middenzone problematisch is, maar ook die van het dubbelportaal. In het bijzonder geldt dit voor de driepas, die mogelijk beide portaalopeningen heeft omvat. Bij vergelijking met kerken elders blijkt er wel

[98] De 19de-eeuwse restauratie van de Onze-Lieve-Vrouwekerk heeft de Doornikse elementen in de westgevel benadrukt, zodat voorzichtigheid geboden is bij de interpretatie van de huidige façade. De Borchgrave d'Altena 1962a: p.29-44.
[99] De abdijkerk van Clairmarais (Sanderus 1735a: III, liber II, p.101) had flankerende geveltorens tegen de middenbeuken bij de gevels van het schip en de transeptarmen.

een opmerkelijke parallel, die in tijd en afstand nabij was: de abdijkerk Sint-Salvator in Anchin (bisdom Atrecht), 30 kilometer ten zuiden van Doornik.[100] De laat-12de-eeuwse voorgevel van deze kerk had een dubbelportaal onder één gezamenlijke boog (afb. I.2.45A-45B).

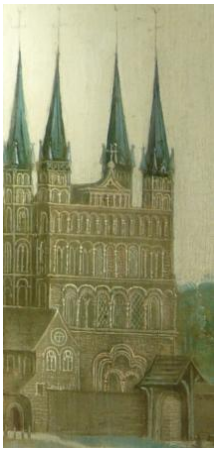

I.2.45A links: Carpentier. Tekening van de abdijkerk van Anchin, detail. Eerste helft 17de eeuw. Leiden, Universiteitsbibliotheek, Collectie Bodel Nijenhuis P 94 N 190.
I.2.45B rechts: Douai, Musée de la Chartreuse, Jehan Bellegambe, veelluik van het hoofdaltaar van de abdij van Anchin, detail. Circa 1511-1520 (foto: JW).

Opvallend is dat het hier niet om een spitse, maar om een ronde driepas ging.[101] Boven het driepasportaal kende Anchin drie rijen boogstellingen, waarvan in ieder geval een gedeelte van vensters was voorzien. Of er ook een uitwendige loopgang voorlangs liep, is op basis van de oude afbeeldingen niet te beoordelen.
Het motief van de driepas zou omstreeks 1120 toegepast worden bij de zijportalen van de kathedraal. Bij de behandeling van de transeptportalen (zie § I.4.6) zal blijken dat het Mantilius-portaal oorspronkelijk een rondboogportaal was, dat in een tweede fase bekroond is door een driepasboog. Vervolgens werd dit motief overgenomen bij het zuidportaal. Het is denkbaar dat op dat moment ook het besluit viel tot realisatie van een driepas aan de westzijde.

De westpartij omstreeks 1120
De Doornikse kathedraal bezat bij de voltooiing van de westpartij omstreeks 1120/1125[102] een eenvoudige westfaçade. De hoofdcontour van de gevel volgt de doorsnede van de westpartij en het erachter liggende schip. Aan weerszijden van een centraal geveldeel dat geflankeerd wordt door ronde traptorens en dat aansluit op de middenbeuk van het schip, bevinden zich de lagere zijdelen die corresponderen met de zijruimtes en galerijen. Centraal in de westpartij bevindt zich de westgalerij, de huidige orgeltribune.
De westgevel had in totaal vier portalen, waarvan er twee behoorden tot het centrale dubbelportaal, dat met beeldhouwwerk van hoge kwaliteit versierd was, mogelijk bekroond door een overkoepelende driepasboog. De exacte vorm ervan is niet vastgesteld. De onzekerheid is nog groter voor het centrale deel van de middenpartij. Duidelijk is wel dat het motief van het radvenster niet teruggaat op een invulling uit de eerste decennia van de 12de eeuw.[103] Op basis van vergelijking met andere kerkfaçades is het waarschijnlijk dat de westgevel één of meer rondboogvensters had, mogelijk ook één of meer reeksen vensters in twee of meer rijen boven elkaar, zoals bij Sint-Piatus in Doornik, Sint-Niklaas in Gent of Sint-Donaas in Brugge.

[100] De abdijkerk, die na de Franse Revolutie werd verwoest, is alleen bekend uit oude afbeeldingen.
[101] Het is niet bekend of Bruno Renard of de andere leden van de restauratiecommissie Anchin kenden.
[102] Voor de chronologie, zie § I.5.6.17.
[103] De oudste bewaarde radvensters van enige omvang dateren van kort na 1150 (Saint-Étienne in Beauvais noordelijke transeptgevel; Notre-Dame in Noyon, schatkamer; Notre-Dame in Laon, westgevel -Dame.

De zijgevels van de westpartij sluiten in vormgeving aan op de zijgevels van het schip, waarbij met name de niveaus van de zijbeuken en de galerijen zwaarder zijn uitgevoerd. De lichtbeuk van de westpartij en het schip lopen bijna naadloos in elkaar over.

2.5 Het plan voor een tweetorenfaçade

De westpartij, zoals die hierboven beschreven is, was niet de architectuur die de opdrachtgever voor ogen stond toen met de bouw ervan werd begonnen. De combinatie van een aantal bouwsporen laat zien dat de Doornikse kathedraal een tweetorenfaçade had moeten krijgen. De westpartij zou dan bestaan hebben uit een middendeel van dezelfde hoogte als de huidige façade met aan weerszijden een flinke toren op vierkante grondslag. Op een aantal plaatsen in de westpartij zijn bouwsporen aangetroffen die wijzen op dit project. In het licht hiervan zullen achtereenvolgens het muurwerk, de funderingen, de wandgeleding en de trappen nader worden beschouwd.

Het steviger muurwerk
De muren van de westpartij zijn aanmerkelijk dikker dan die van de aansluitende traveeën van het schip. Aan de noordzijde is de buitenmuur circa 1,9 m dik en aan de westzijde zelfs 2,5 m. Deze muur is zo dik dat de wenteltrap erin uitgespaard kon worden. Ook de muur tussen de zijruimtes en de vestibule is 1,8 m dik, zo blijkt uit de plattegrond. Daarnaast zijn de samengestelde pijlers op de grens van schip, zijbeuk, vestibule en zijruimte bijzonder fors. Hun oppervlak is viermaal groter dan dat van de pijlers van de schiparcade. Naast de zwaarte van dit muurwerk valt op dat de lichtopeningen in de buitenmuren van de westpartij op zijbeuk- en galerijniveau veel kleiner zijn dan die in het schip. Het dragend vermogen van deze muren is zo sterk mogelijk gemaakt. De constructieve samenhang in dit bouwdeel werd bovendien versterkt door de oorspronkelijk aanwezige gewelven van de zijruimten.
Ook op galerijniveau zijn de muren in de westpartij nog steeds opvallend dik. Het venster in de noordwand van de westpartij is een smalle spleet in plaats van een breed venster, zoals op de galerij van het schip. De twee vrijstaande pijlers op dit niveau, die de overgang van de façadetravee naar het schip markeren, rustten oorspronkelijk voor een deel op het gewelf van de onderliggende zijruimten. Zoals reeds gezegd, kragen deze pijlers nu uit boven de Lodewijk XV-trappenhuizen, omdat deze gewelven in de 18de eeuw verdwenen zijn. Oorspronkelijk werden zij echter voldoende gedragen door de massa van de onderliggende pijler en het gewelf van de zijruimte, zodat de huidige overkraging geen gegrond argument is tegen een tweetorenfaçade.[104]
Ten slotte is de diafragmaboog tussen de zijruimte op de galerij en de schipgalerij veel zwaarder dan de gordelbogen tussen de corresponderende traveeën in het schip. Een foto uit 1940 toont dit duidelijk (afb. I.2.35A & 25B). Ook is hier te zien dat de zijmuren van de westpartij op de overgang tussen westpartij en schip, op het niveau van de nissen tussen galerij en lichtbeuk, geleed worden door twee in plaats van één pilaster. Hier had de oostmuur van de toren moeten staan. Alle dragende pijlers, bogen en muren in de westpartij zijn veel zwaarder uitgevoerd dan de vergelijkbare bouwdelen in het schip. Dit alles duidt erop dat zij meer dan de reguliere schiptraveeën moesten dragen.

De funderingen
Paul Rolland schreef in 1944 dat bij opgravingen aan de noordzijde van de kathedraal gebleken was dat de meest westelijke travee bredere funderingen had dan de overige traveeën van het

[104] Het gaat het om de zuidoosthoek van de geplande noordtoren en de noordoosthoek van de geplande zuidtoren.

schip.[105] Helaas is er behalve de mededeling van Rolland niets bekend over deze opgravingen, zodat het lastig is deze conclusie naar waarde te schatten. Vanaf 1991 vonden aan de zuidkant van het schip opgravingen plaats. Tot 5,40 m diep werden de imposante funderingen van het schip blootgelegd.[106] Er bleek echter aan de buitenzijde geen verschil tussen de fundering van de westpartij en de traveeën van het schip.[107] Het lijkt er dus op dat er aan de noordzijde wel een bredere fundering was en aan de zuidzijde niet. Of het funderingspakket ter hoogte van de westelijke travee aan de binnenzijde verzwaard was, is niet bekend.

De geleding van de westpartij

Er is een duidelijk onderscheid in de geleding van het schip en de westpartij, ook al sluiten de twee bouwdelen goed op elkaar aan. De façadetravee heeft ten opzichte van de schiptraveeën een groter aantal en bredere lisenen. Bovendien houden deze niet op ter hoogte van de galerijvensters: ze lopen door tot en met de daklijst, die verspringt om de lisenen af te dekken. Dit wijst erop dat er ten minste nog een volgende bouwlaag voorzien was. De lisenen geleden eveneens de zijgevels van de westpartij. De hoek van de westfaçade en de noordgevel van het schip toont ook een verzwaring. Het gebruik van een middenliseen naast twee hoeklisenen past bij de opbouw van een torengeleding, zoals ook bij de transepttorens zichtbaar is.

Trappen en loopgangen in de westpartij

De wenteltrappen naar de zolder van de galerij bevinden zich in de noordwesthoek van de westpartij en komen uit onder het zadeldak dat de zolder overdekt. Op de foto uit 1940 is de situatie aan de zuidzijde goed zichtbaar (afb. I.2.35A-35B).[108] Aan de noordzijde is de trap intact. Het feit dat de trap dicht onder het zadeldak van de galerij uitkomt – men moet daar opletten het hoofd niet te stoten – is een aanwijzing dat het muurwerk hier hoger opgetrokken had moeten worden.[109] Er zijn echter elders vergelijkbare situaties bekend waar de trap ook ongelukkig uitkomt, maar die wel zo gepland waren.[110]

Op de plaats waar de wenteltrap uitmondt op de galerijzolder, maakt hij een kleine tegencurve alvorens te eindigen in de dikte van de muur van de westfaçade, die hier aanmerkelijk verjongt (afb. I.2.29A-29B). Vlak voor deze tegencurve bevindt zich een interessant bouwspoor: een met bakstenen dichtgemetselde gangetje in de dikte van de noordmuur.[111] Dit gangetje kon alleen gepland zinvol functioneren als het muurwerk hier nog aanzienlijk hoger had moeten worden. Waarschijnlijk was deze doorgang bedoeld als het begin van een trap in de dikte van de muur, die moest leiden naar een geplande volgende bouwlaag van de hoektravee.[112] Maar ook als deze

---

[105] Paul Rolland (1944d: p.48 n.1) meldde: "des fondations plus épaisses que celles des autres murs de l'édifice ont été retrouvées au cours des fouilles, au début de la première, sur laquelle elles débordaient." Mogelijk is het profiel 8 in afbeelding 4 in het opgravingsverslag van Laurent Verslype (1994a: p.79) het profiel van de noordzijde uit 1942.

[106] Afbeelding 4, profiel 3 in het verslag van Laurent Verslype (1994a: p.79) geeft het meest volledige profiel van de fundering aan de zuidzijde.

[107] Verslype 1994a: p.78-81. Drie lagen van deze funderingsmuur, die rusten op oudere structuren, zouden in ieder geval tot de funderingen van het 12de-eeuwse schip behoren, Het is goed mogelijk dat de resten van eronder gelegen muren teruggaan tot de Karolingische of zelfs de Merovingische tijd. Verslype 1994a: p.95-96.

[108] De wenteltrap aan de zuidzijde is bij de restauratie na de Tweede Wereldoorlog dichtgemaakt.

[109] Joseph Cornet (1970a: p.75) beschouwde deze situatie als het bewijs voor de geplande westtorens.

[110] In de kathedraal van Norwich, waarvan de vorm van de westpartij op die van Doornik lijkt, is een vergelijkbare situatie aan te treffen. Ook hier bevinden zich trappen in de buitenhoeken van de westpartij die eindigen op galerijniveau. Op dat niveau beginnen de traptorens die de centrale gevel flankeren.

[111] Joseph Cornet (1970a: p.75) was de eerste die dit bouwspoor ontdekte.

[112] Bij de transepttorens bevinden zich rechte trappen in de zijmuren van de toren (west- en zuidzijde Brunin-toren, zuidzijde Sint-Janstoren, noordzijde Mariatoren en – in mindere mate stijgend – de oostzijde van de Parochietoren. Een andere mogelijkheid die niet uitgesloten kan worden is dat er op dit niveau een loopgang was, zoals het geval is in de westpartij van de kathedralen van Chichester en Durham en Southwell Minster, waar de wenteltrappen zich in dezelfde hoek van de façade bevinden.

aanzet 'slechts' een horizontale gang betrof, betekent dit dat het aanvankelijk de bedoeling was om de hoektraveeën van de westpartij een bouwlaag hoger op te trekken dan nu het geval is.

De flankeertorentjes
Op de zolder van de noord- en zuidgalerij bevindt zich, onderdaks en tegen de middenbeuk van de westpartij, de onderbouw van de flankerende traptorens. Deze onderdakse sokkels zijn in tegenstelling tot de eigenlijk torentjes, die rond zijn, min of meer rechthoekig van vorm. Deze torensokkels kragen aan de binnenzijde van de westgevel uit boven het gewelf van de hoektravee. Dat wijst erop dat een traptoren op deze plaats niet was voorzien.[113]
Het laatste deel van de huidige wenteltrap in de noordwesthoek van de westpartij (in de zuidwesthoek moet zich en vergelijkbare situatie hebben voorgedaan, maar deze is niet meer te beoordelen) en de inpassing van het flankerende traptorentjes tegen de middenbeuk laten zien dat de tweetorenfaçade werd opgegeven toen de eerste twee niveaus van de westpartij waren gerealiseerd. Uiteindelijke koos het kapittel ervoor de westgevel te voorzien van flankeertorentjes. Deze danken hun bestaan mede aan het feit dat men hier een wenteltrap moest onderbrengen om de zolder van de middenbeuk te bereiken.

Het opgeven van de tweetorenfaçade
De bouw van de tweetorenfaçade werd gestaakt op het niveau van de galerijdaken. Vanaf daar heeft de westpartij zowel aan de binnen- als aan de buitenzijde een opstand die gelijk is aan die van het schip. De verschillen in de bovenzone zijn te verklaren uit de aanpassing van de sokkel van de tweetorenfaçade aan de opstand van de hogere niveaus. Zo is de uitwendige loopgang voor de lichtbeukvensters tussen het eerste en het tweede venster uitgerust met een extra muurpijler en colonnetten om de overgang tussen het schip en de westpartij te overbruggen.
In hoeverre deze planwijziging van invloed was op de vormgeving van de nissenzone en de lichtbeuk van het schip, is moeilijk te zeggen.[114] De planwijziging werpt echter wel een verhelderend licht op een bouwspoor dat aangetroffen werd op de westgalerij. Het gaat om de pilastersokkel die wordt geflankeerd door ongebruikte basementen (afb. I.2.25A, 26A & 28A). Bij de analyse en beschrijving van de westgalerij is geconstateerd dat deze galerij in een eerste bouwfase mogelijk door middel van twee boogopeningen afgescheiden had moeten worden van het schip.[115] Het is waarschijnlijk dat dit idee gelijktijdig met de tweetorenfaçade verlaten is. Hoe het hogere deel van deze centrale travee eruit had moeten zien, is niet bekend. Het kan zijn dat boven de galerij nog een bouwlaag/niveau gedacht was. Ook is het mogelijk dat de topgevel van het schip terug lag ten opzichte van de westgevel, namelijk op de grens van westpartij en schip. De ruimte tussen de beide torens kon in dat geval afgedekt zijn door een plat dak, zoals enkele decennia later in Saint-Denis en Laon. De teruggelegen topgevel kon ook rusten op een grote boog die de grens tussen westgalerij en schip markeerde. De nu nog aanwezige pilasters zouden het restant van dit project kunnen zijn.

---

[113] De afwezigheid van een gewelf op de etage van de hoektravee van de westpartij is geen argument tegen het plan voor een tweetorenfaçade. In de transepttorens van de kathedraal is ook alleen op zijbeukniveau een gewelf aanwezig. In Engeland hebben bijna alle tweetorenfaçades uit de 12de eeuw alleen gewelven op zijbeukniveau. Enkele hebben zelfs op dat niveau geen gewelven (Chichester Cathedral, Arbrouth Abbey en Llanthony Priory en mogelijk de verdwenen kathedraal van aartsbisschop Lanfranc in Canterbury).
[114] Joseph Cornet (1970a: p.76) betoogde dat tegelijkertijd met de wijziging van de westpartij besloten werd de driedelige opstand van het schip te wijzigen in een vierdelige opstand door toevoeging van een nissenzone. De hoge gordelbogen van de galerijen vormen echter een aanwijzing dat er een zone tussen de galerij en de lichtbeuk gepland was, waarachter het dak van de galerij werd geplaatst. In contemporaine kerken met galerijen (Saint-Étienne in Caen, Norwich Cathedral en Chichester Cathedral) was de aanzet van het dak op buitenmuur van de galerij lager, zodat het galerijdak ook lager tegen de muur van de middenbeuk aankwam.
[115] Vergelijkbaar met de transeptgalerij van de kerk van Saint-Sever (Les Landes).

Samenvattend zijn er de volgende aanwijzingen dat de kathedraal een andere dan de gerealiseerde westpartij had moeten krijgen: de dikte van de muren, de kleinere vensters, het aantal, de vorm en de lengte van de lisenen en de geplande doorgang in de noordmuur aan het einde van de wenteltrap naar de galerijzolder. In ieder geval hadden de zijgedeelten van de westpartij even hoog moeten worden als het middenschip. Dat deze hoekdelen vervolgens met vrijstaande torens bekroond hadden moeten worden, is – ook op grond van vergelijking met het transept en met andere kerkgebouwen – zeer waarschijnlijk. Recente waarnemingen aan de buitenzijde van de fundering hebben overigens geen extra aanwijzing voor een tweetorenfaçade opgeleverd.
Het precieze uiterlijk van de torens kan niet meer achterhaald worden. De Doornikse transepttorens bieden een voor de hand liggende vergelijking aan. De torens werden aan iedere zijde door drie lisenen geleed: twee hoeklisenen en een middenliseen. Dit wijst op een verticale tweedelige geleding. De noordoostelijke toren van het transept, de Janstoren, samen met de Mariatoren de oudste toren van het transept, is in de hoogte voor een groot deel tweeledig. Aan de hand van deze toren kan men zich een mogelijk beeld vormen van de geplande westfaçadetorens.

3 Het schip

3.1 Inleiding beschrijving

In het verlengde van de westpartij van de kerk bevindt zich het schip. Het negen traveeën lange schip kent een middenbeuk met aan weerszijden een zijbeuk. De middenbeuk heeft een vierdelige opstand die, van beneden naar boven, bestaat uit de scheibogen van zijbeuken en galerijen, een nissenzone ter hoogte van de zolder van de galerijen en de lichtbeuk.
Het schip en de westpartij zijn nauw met elkaar verwant, zo bleek al bij de bestudering van de westpartij. De zijgevels van de façadetravee aan de noord- en zuidzijde lopen zonder bouwnaad door in de zijgevels van het schip, zij het met een aantal kleine, doch significante verschillen. In het interieur verschillen, zo bleek, de plattegrond en opbouw van de façadetravee vooral op het niveau van de begane grond en de galerijen sterk van het schip (zie § I.2.1.5).

I.3.1A links: schip, gezien vanaf het belfort (foto: JW).
I.3.1B rechts: schip, vanaf de westgalerij (foto: JW).

De plattegrond
De plattegrond van het schip bestaat in grote lijnen uit een rechthoek die is onderverdeeld in drie parallelle rechthoeken waarvan de middelste, de middenbeuk, ongeveer tweemaal zo breed is als de flankerende rechthoeken, de zijbeuken, die nagenoeg gelijk zijn aan elkaar. In totaal telt het schip in de lengte negen traveeën, niet meegerekend de façadetravee die behoort tot de westpartij. Tegen de laatste twee oostelijke traveeën van de zijbeuken bevinden zich tweemaal twee extra traveeën. Zo werd aan de zuid- en noordzijde tegen de achtste travee van de zijbeuk een uitbouw gerealiseerd van twee traveeën groot, met als maatvoering die van de zijbeuktraveeën. Deze toevoeging staat dwars op de lengteas van het schip. De negende travee van de zijbeuk en de daaraan grenzende traveeën maken tegelijkertijd ook deel uit van de zijbeuk van het transept. Naast deze min of meer symmetrische uitbouw aan de noord- en zuidzijde, bevindt zich aan de zuidzijde nog een aanbouw tegen de zesde en zevende travee in de vorm van een zijkapel.
De maatvoering in de plattegrond van het schip is gebaseerd op een raster van kwadraten met een zijde van circa 5 meter. Het totale schip is vier kwadraten breed. De zijbeuktraveeën beslaan ieder één kwadraat met de vier dragers van het zijbeukgewelf op de hoeken ervan. Aan de zijde van het middenschip valt het hart van de vrijstaande pijlers steeds samen met een hoekpunt van een kwadraat. Tegen de buitenmuur, die samenvalt met de rand van het raster, vallen de hoekpunten van het kwadraat samen met het midden van de tegen deze muur geplaatste pilasters. De brede, rechthoekige traveeën van de middenbeuk beslaan twee naast elkaar gelegen

kwadraten van het raster en hebben dus de dubbele breedte van de zijbeuktraveeën en dezelfde diepte.

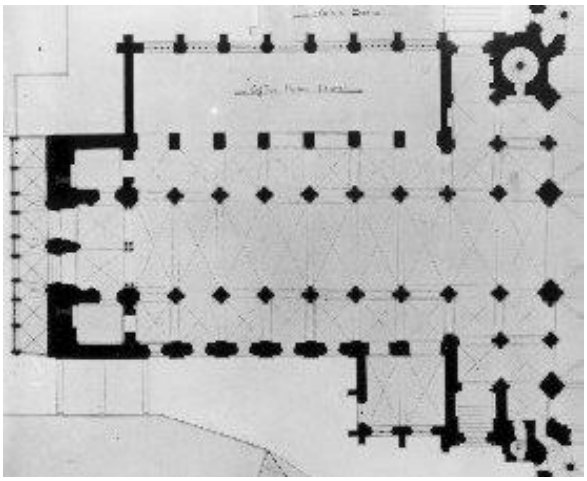

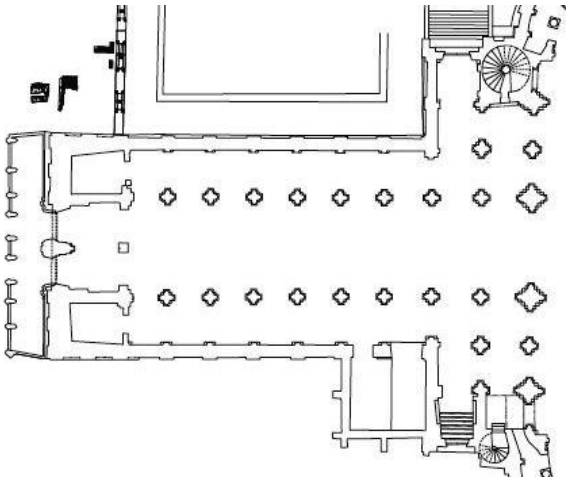

I.3.2A links: plattegrond van Sonneville, 1895 (foto: KIK-IRPA, Brussel).
I.3.2B rechts: plattegrond van het schip, 2011 (tekening: Laurent Deléhouzée).

Het schip – van de façadetravee tot aan de grens met de viering – is ongeveer 48 meter lang, en – wat de eerste vijf traveeën betreft – 22,5 meter breed. De beide zijbeuken zijn circa 5 meter breed. De hart op hart-afstand van de scheibogen is in het westelijk deel van het schip ook circa 5 meter, maar neemt in de nabijheid van het transept toe. De scheiboog van de voorlaatste travee, die zich opent op de voorhal van de zijportalen, meet circa 5,50 meter.

Het materiaal

Het schip is opgetrokken in Doornikse steen die in lagen van gevarieerde hoogte is gemetseld. Het muurwerk oogt aan de buitenzijde in grote mate authentiek, met uitzondering van het zijbeukniveau aan de noordzijde. Hier is na de afbraak van de parochiekapel (zie § I.3.6) eind jaren ’40 veel gereconstrueerd. In het gepleisterde interieur is de staat van het muurwerk alleen vast te stellen op de niet gepleisterde vrijstaande pijlers. Deze zijn uit regelmatige, vrij grote stukken Doornikse kalksteen in lagen van verschillende hoogte opgebouwd. De bouwstenen zijn gescharreerd en bijna volledig origineel.

Aan het exterieur zijn bijna alle lijsten en profielen gereconstrueerd. Waar dit is na te gaan, lijkt dit op betrouwbare wijze gebeurd te zijn. Ook veel colonnetten zijn vervangen, evenals de bijbehorende basementen. Van de kapitelen is nog een aantal authentieke exemplaren bewaard gebleven. In het interieur is bijna al het lijst- en beeldhouwwerk op zijbeuk- en galerijniveau authentiek. Bij de nissenzone is een deel van de zuiltjes en kapitelen vervangen of gereconstrueerd.[1] De gewelfconsoles met geprofileerde imposten van het middenschipsgewelf zijn 18de-eeuws.

Een bijzondere karakteristiek van de geleding van het schip is de grote voorliefde voor het gebruik van monolithische, achthoekige *en délit*-colonnetten; dat wil zeggen colonnetten die haaks op het groefleger geplaatst zijn. Als er in deze beschrijving gesproken wordt over achthoekige colonnetten dan gaat het steeds om dergelijke *en délit*-colonnetten, tenzij anders is vermeld. In tegenstelling tot de bouwstenen van muren en pijlers zijn deze colonnetten bovendien gezoet. In het interieur van het schip komen de *en délit*-colonnetten rijkelijk voor op het niveau van de zijbeuken en de galerijen. Bij de buitengevels van het schip zijn ze toegepast aan weerszijden van alle vensters op zijbeuk- en galerijniveau en in de boogstellingen op de

[1] Bevestigd dankzij een vriendelijke mededeling van Laurent Deléhouzée (Région wallonne), die de blindnissenzone in 2011 heeft onderzocht.

lisenen op galerijniveau. Het rijkste gebruik in het exterieur treft men aan in de lichtbeuk, waar de loopgang aan beide zijden van ieder venster drie colonnetten telt. Enkele van deze colonnetten, met name aan de noordzijde, zijn niet *en délit*, maar opgebouwd uit zuiltrommels. De muren, pijlers en gewelven van de zijbeuken zijn van Doornikse steen, evenals de muren, schei- en gordelbogen op het niveau van de galerij en de nissenzone. De galerijen zijn in baksteen overwelfd. In de nissenzone is de achterwand van de kleine nissen afgesloten met baksteen. Dit is te zien onder het dak op de zolder van de galerij. Ten slotte zijn ook de gewelven van het middenschip van baksteen.

3.2 Het exterieur

Aan de oostzijde grenst het schip aan het transept en aan de westzijde aan de westpartij, zodat de opstand van het exterieur bestaat uit de zuidelijke en noordelijke zijgevels. Deze kennen een beneden- en een bovenzone die van elkaar gescheiden zijn door een lessenaarsdak. De benedenzone komt overeen met de gevels van de zijbeuk en de galerij, de bovenzone met de lichtbeuk van het middenschip. Op sommige plaatsen is een gedeelte van de benedenzone aan het oog onttrokken door aanbouwsels.
Het exterieur van het schip bestaat uit een opeenvolging van identiek vormgegeven eenheden die overeenkomen met de traveeën in het interieur. Daarom volgt hier eerst de beschrijving van het algemene patroon. De bijzonderheden aan de noord- en de zuidkant – inclusief de gesignaleerde aanbouwsels – komen vervolgens aan de orde.

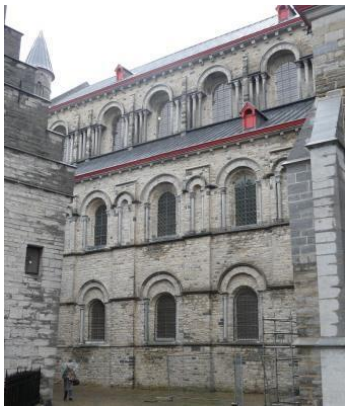

I.3.3A links: zuidzijde van de kathedraal met op de voorgrond de apsis van de zuidelijke transeptarm, vervolgens het zuidportaal, de Lodewijkskapel en het schip (foto: JW).
I.3.3B midden: noordzijde van het schip (foto: JW).
I.3.3C rechts: zuidzijde van het schip (foto: JW).

De benedenzone
De benedenzone van het schip bestaat uit twee niveaus die beide geleed zijn met een afwisseling van rondboogvensters en steunberen in de vorm van lisenen. Deze zone is aan de zuidzijde circa 13,7 m hoog.[2] Het eerste niveau van deze zone komt overeen met de zijbeuk van het schip, het tweede met dat van de galerij. Het enige verticale element dat de beide bouwlagen verbindt, zijn de lisenen (circa 1,6 m breed en 20 cm diep) die vanaf het maaiveld bijna tot aan het lessenaarsdak van de galerijen lopen zonder van breedte of dikte te veranderen.
Vier ononderbroken cordonlijsten vormen de horizontale geleding van de benedenzone. Een eerste, zeer eenvoudige rechte lijst bevindt zich onder de afzaat van de zijbeukvensters, waarvan de dagkanten afgeschuind zijn. Ieder venster is omkaderd door een boogstelling bestaande uit

[2] Cornet 1970a: p.43.

een geprofileerde rondboog, die rust op kapitelen op achthoekige colonnetten met basementen. De kapitelen van de colonnetten bevinden zich ter hoogte van de vensterkruin, zodat er tussen de top van het venster zelf en de boog van de vensternis een lunetvormig boogveld ontstaat. De tweede doorlopende lijst is evenals de andere lijsten ook over de lisenen omgetrokken. Deze bestaat, tussen de vensternissen, uit een aaneenschakeling van rechte, horizontale gedeelten en gebogen segmenten die rondom de boogrug van de vensteromlijstingen zijn omgetrokken. Het profiel van deze lijst bestaat achtereenvolgens uit 1/3 bol, een 1/4 rond en een recht profieldeel. De derde doorlopende lijst, met een 1/4 hol, een 1/4 bol en een recht profiel, bevindt zich onder de afzaten van de galerijvensters. Deze vensters zijn eveneens voorzien van afgeschuinde dagkanten. Ook de galerijvensters zijn omgeven door een boogstelling met twee achthoekige colonnetten. Hier loopt de boog van de vensteromlijsting parallel met de rondboog van het venster, zodat er geen lunet tussen de vensterboog en de omlijstingsboog ontstaat. Ter hoogte van de galerijvensters zijn ook de lisenen gedecoreerd met een smalle boogstelling die uitgespaard is in het vlak van de liseen. Het kapiteel en basement in deze blindnissen bevinden zich op hetzelfde niveau als die van de galerijvensters.
De vierde lijst van de horizontale geleding is een forse, drieledige cordonlijst met drie holle profielen, gevolgd door een recht profiel. Deze omkadert zowel de kleinere boog op de liseen als de grotere vensteromlijsting. Korte horizontale lijststukken zorgen voor de verbinding tussen de boogomlijstingen. Boven de arcade wordt de liseen door een schuin geplaatste steen afgedekt.
De sterk geprofileerde daklijst van het schilddak hierboven steekt iets over en rust op kraagstenen die op regelmatige afstand van elkaar zijn aangebracht.
De dakgoot van het lessenaarsdak boven de galerij rust op de daklijst. Het dak heeft een hoek van circa 33 graden en is sinds 2010 met lood gedekt.[3] Het dakschild onttrekt de gehele uitwendige zone tussen galerij en lichtbeuk aan het zicht. Wel zijn er onder de lichtbeukzone kleine pilasters die boven het dakschild uitkomen. Onder het dak, op de zolder, is te zien dat deze pilasters steunen op een door verjonging van de muur gevormde rand boven de galerijgewelven. De muurvlakken tussen de pilasters in deze zone onder het dak tussen galerij en lichtbeuk, zijn geleed met brede spaarnissen.[4] Laag in de nis bevinden zich per travee telkens twee rechthoekige openingen die dichtgezet zijn met baksteen.

De bovenzone
De lichtbeuk van het middenschip bevat een reeks grote vensters. Zij liggen steeds op dezelfde verticale as als de zijbeuk- en galerijvensters. Ook zij hebben afgeschuinde dagkanten, maar deze zijn minder diep dan op de lagere niveaus. Bovendien is het oppervlak van deze vensters aanzienlijk groter.
Voor de vensters bevindt zich een loopgang van circa 0,5 meter breed. Deze loopt tussen de muur van de lichtbeuk enerzijds en een reeks van kleine tussenpijlers met aan weerszijden drie colonnetten anderzijds. De tussenpijlers, die de traveegrenzen markeren, zijn de voortzetting van de kleine pilasters die onder de loopgang net boven het dakschild uitsteken. Deze tussenpijlers worden over het muurwerk boven de loopgang voortgezet als lisenen en eindigen met een schuine dekplaat, iets onder de daklijst van het middenschip.
Aan weerszijden van ieder venster of van iedere tussenpijler, afhankelijk van de wijze waarop men kijkt, bevinden zich drie achthoekige colonnetten. Elk van deze colonnetten draagt een kapiteel waarop een dekplaat of architraaf ligt. Deze dekplaten vormen het plafond van de loopgang en zijn daartoe ingewerkt in het muurwerk van de lichtbeuk. Boven de colonnet die zich direct naast het venster bevindt, rust op de dekplaat een archivolt die het venster omkadert

[3] De dakhelling is gemeten op de restauratietekening van Jean Cailleau van kort na de Tweede Wereldoorlog. Op de foto's van vóór 2010 zijn de daken nog gedekt met leien.
[4] Op foto's van direct na de brand van de schipdaken in mei 1940 is de situatie onder het dak goed zichtbaar. Zie afb. I.3.10A).

en waarvan het binnenwelfvlak of de intrados tegelijkertijd het gewelf van de loopgang voor de vensters vormt. Een doorlopende holle lijst loopt over de dekplaten en over de tussenpijlers en is omgetrokken rond de boogrug van de vensteromkadering. De voortzetting van deze lijst over de tussenpijlers verloopt niet zo vloeiend als bij de doorlopende lijsten op de benedenzone.

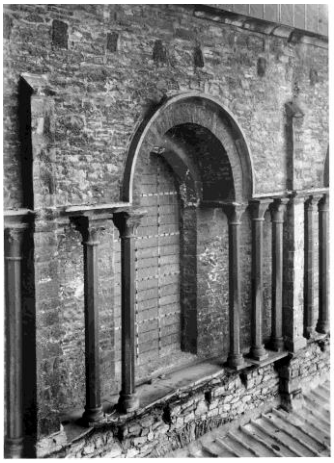

I.3.4A links: schip, loopgang voor de lichtbeuk, circa 1945, met tijdelijk galerijdak (foto KIK-IRPA, Brussel).
I.3.4B rechts: schip. Lichtbeuk aan de zuidzijde (foto: JW).

Achter of schuin achter elke tussenpijler zijn in het muurwerk van de lichtbeuk bouwnaden zichtbaar die de contour hebben van een halfronde, dichtgezette opening. Deze figuren beslaan ongeveer de halve vensterhoogte (afb. I.3.5B) en bevinden zich nagenoeg op de traveegrens, meestal enigszins excentrisch achter de tussenpijlers van de loopgang.
Op de muur boven de lichtbeuk bevindt zich een brede daklijst, die door kraagstenen wordt ondersteund. Het profiel van deze lijst is nog rijker dan dat van de lager gelegen galerijdaklijst. Het dak van het middenschip heeft een helling van circa 45 graden.

I.3.5A links: schip, zuidzijde, lichtbeuk nabij het transept (foto: JW).
I.3.5B rechts: schip, zuidzijde, lichtbeuk nabij het transept, contour van dichtgezette opening tussen de twee colonnetten ter linkerzijde van de pijler (foto: JW).

Als men de gehele opstand van de zijgevels van het schip in ogenschouw neemt, valt op dat er sprake is van een zorgvuldige opbouw, waarin de decoratieschema's – van beneden naar boven – in rijkdom toenemen. Bij de zijbeuken worden de vensters benadrukt door een boogstelling op kapitelen. Op het niveau van de galerij worden de vensters gecombineerd met steunberen en is het lijstwerk rijker uitgevoerd. Het lichtbeukniveau vormt de climax van de opstand: dankzij de

loopgang met vrijstaande colonnetten wordt een uitbundig ruimtelijk en visueel effect gerealiseerd.

De zuidzijde van het schip
Aan de zuidzijde zijn de façadetravee en een deel van het muurvlak van de eerste schiptravee niet te zien door de kapel die boven de doorgang tussen het bisschoppelijk paleis en de kathedraal gebouwd is. De oostzijde van de kapel oversnijdt de omkadering van het eerste venster van zowel de zijbeuk als de galerij. De zuidgevel het hierboven geschetste patroon van de noordgevel. Daarbij kan opgemerkt worden dat de lichtbeukcolonnetten in de travee die aansluit op het transept, veel dichter bij elkaar staan, dan in de andere traveeën.
Tegen de zuidzijde van het schip bevinden zich, nabij de hoek met het transept, drie aanbouwen, die de benedenzone van de vijfde, zesde en zevende travee aan het zicht onttrekken. De eerste aanbouw is een klein bouwdeel met een zadeldak. Het is onder tegen de dakrand gedecoreerd met een klimmend boogfriesje. Het bouwsel dat gedeeltelijk aan het zicht wordt onttrokken door het verhoogde maaiveld, is een voormalige sacristie uit 1849. Eerder stond hier het verwarmde lokaal of calefactorium van de *clochemans*, de kosters van de kathedraal.[5] De tweede aanbouw is de kapel voor Lodewijk de Heilige, die zich bevindt in de hoek van het schip en het transept, tegen de zesde en zevende zijbeuktravee (zie § I.3.6). Ten slotte staat in dezelfde hoek, voorbij de kapel, een uitbouw met de entreehal van het zuidelijke zijportaal (zie § I.4.3).

De noordzijde van het schip
Op de grens van de façadetravee en het schip staat dwars een 12de-eeuwse muur die behoorde tot de kapittelgebouwen, die zich aan de westzijde van de alhier gelegen pandhof bevonden. Nabij het transept staan – net zoals aan de zuidzijde – de colonnetten van de lichtbeuk veel dichter bij elkaar, dan bij de rest van het schip. Ook aan de noordzijde bevindt zich in de hoek van het schip en het transept een uitbouw met de entreehal van het noordelijke zijportaal. Deze uitbouw zal apart beschreven worden (zie § I.4.2).

I.3.5A links: zuidzijde van de westpartij met aansluiting op het schip (foto: JW).
I.3.5B rechts: noordzijde van de westpartij met aansluiting op het schip (foto: JW).

[5] Joseph Cornet (1970a: p.256) citeert uit een rapport van 7 maart 1849, Doornik, ACT, 2ème section, n° 8. Zie ook: Voisin 1859a: p.80 en Pycke 2003a: p.172.

Het schip en de façadetravee
De zuid- en de noordzijde van de façadetravee sluiten in het exterieur – op enkele reeds besproken verschillen na – harmonieus aan op de opbouw van de zijgevel van het schip. In de bovenzone is de continuïteit het sterkst. Hier wordt de overgang van de façadetravee naar de eerste travee van het schip slechts gemarkeerd door een extra tussenpijler en drie extra colonnetten langs de loopgang voor de vensters. Al deze colonnetten bevinden zich op hetzelfde niveau als de reeks colonnetten van de flankerende torentjes tegen de topgevel van de westfaçade. Ook de sokkellijst waarop zij staan, loopt ononderbroken door. De sokkellijst van de bovenste reeks colonnetten van de westtorentjes bevindt zich in het verlengde van de daklijst van het schip.

3.3 Het inwendige van het schip

Het schip heeft een basilicale aanleg: het hoge middenschip wordt geflankeerd door lagere zijschepen met galerijen. Evenals de plattegrond bestaat de opstand van het schip uit een reeks herhalingen van eenzelfde module: de traveeën die in de hoogte op gelijke wijze zijn vormgegeven.

Het middenschip
De opstand van de hoge middenbeuk is in vier zones verdeeld. Op vloerniveau bevindt zich de arcade van de scheibogen, die de middenbeuk van de zijbeuken scheidt en deze er tevens mee verbindt. Hierboven verheffen zich de galerijen. Deze zijn net zo hoog als de zijbeuken. Het derde niveau is een nissenzone waarachter zich het lessenaarsdak van de galerijen bevindt. Het vierde niveau wordt gevormd door een lichtbeukzone met tussen de vensters de aanzet van de gewelven. De vier niveaus zijn van elkaar gescheiden door forse cordonlijsten die ononderbroken doorlopen van de pijlers van de façadetravee tot aan de vieringpijlers. Deze lijsten zijn zowel afsluiting als sokkel van de elkaar opeenvolgende bouwlagen. Er is geen enkel verticaal element dat deze lijsten doorbreekt. De zijbeuken, de galerijen en de middenbeuk zijn overwelfd met graatgewelven.
Achtereenvolgens zullen de vier zones beschreven worden, waarbij steeds eerst de opstand aan de zijde van het middenschip en daarna de corresponderende ruimte (zijbeuk, galerij) aan de orde komt.

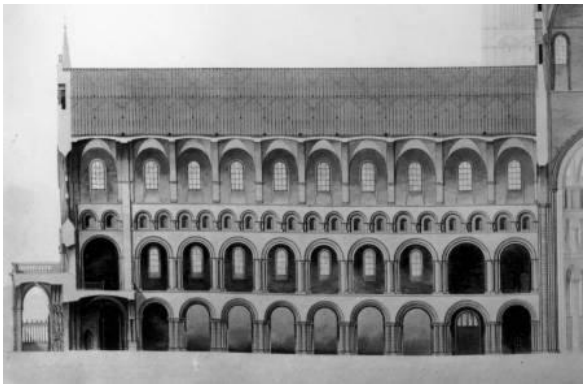
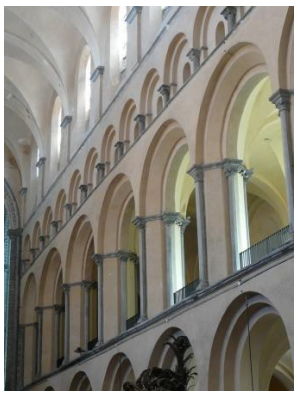
I.3.6A links: doorsnede van het schip en de westpartij. Constant Sonneville, 1895 (foto: KIK-IRPA).
I.3.6B rechts: opstand van het schip, zuidzijde (foto: JW).

De scheiboogarcade
Het eerste deel van de opstand van het middenschip wordt aan beide zijden gevormd door een scheiboogarcade die op samengestelde pijlers rust. De pijlers van het middenschip hebben als

grondvorm een gelijkarmig kruis, waarbij halfzuilen aangebracht zijn tegen de uiteinden van de armen. In de oksels van het kruis zijn achthoekige colonnetten geplaatst (afb. I.3.7A-7C). Zowel de halfzuilen als de colonnetten staan op basementen en worden bekroond door rijk versierde kapitelen met voornamelijk vegetatieve motieven. De kapitelen worden verenigd onder een geprofileerde dekplaat. De eerste twee pijlers, vanaf het westen geteld, van de zuidelijke arcade zijn iets slanker dan de overige pijlers van de scheiboogarcade. De sokkels en basementen van de pijlers liggen gedeeltelijk in de bestaande vloer van het schip verzonken. Aan de zuidzijde is dit, in de richting van de westgevel, in toenemende mate het geval. Aan de noordzijde doet dit fenomeen zich juist in de omgekeerde richting voor: naar het transept toe.

I.3.7A links: schip, zuidzijde, middenschippijler nabij de Lodewijkskapel (foto: KIK-IRPA, Brussel).
I.3.7B midden: schip, zuidzijde, zijbeuk richting transept (foto: JW).
I.3.7C rechts: schip, zuidzijde, middenschippijler, sokkels en basementen (foto: JW).

De **scheiboogarcade** tussen middenschip en zijbeuk wordt aan weerszijden gevormd door een reeks van negen boogopeningen, waarvan de boogronding drie archivolten telt. De buitenste archivolt draagt het wandvlak van de schiparcade en komt neer op de halfzuil aan de zijde van het middenschip. De tweede of middelste archivolt wordt gedragen door de vrijstaande colonnetten, terwijl de binnenste archivolt neerkomt op de halfzuilen in de arcadeopening. De drie archivolten zijn vlak, ongeveer even groot en hebben geen profilering.
De scheiboogarcade, tevens de eerste zone van de schipwand, wordt aan de zijde van het middenschip afgesloten met een horizontale lijst, die de overgang naar de tweede zone met de galerij markeert. De geprononceerde cordonlijst heeft een samengesteld profiel bestaande uit een kwart hol, een ojief en een afsluitend recht profiel.

I.3.8A links: schip, opstand van de noordzijde (foto: JW).
I.3.8B midden links: schip, zuidelijke zijbeuk (foto: JW).
I.3.8C midden rechts: schip, zuidelijke zijbeuk in westelijke richting (foto: JW).
I.3.8D rechts: schip, zuidelijke zijbeuk, pilaster met flankerende colonnetten (foto: JW).

De zijbeuken: pijlers, muren, vensters, gewelven
De opstand van de zijbeuken bestaat aan de binnenzijde uit de vrijstaande pijlers van de scheiboogarcades. Aan de andere zijde worden de zijbeuktraveeën begrensd door de buitenmuur, met aan weerszijden een daarin verankerd pijlerlichaam. Deze pijlerlichamen hebben de vorm van een pilaster, geflankeerd door twee achthoekige colonnetten (afb. I.3.8D). De colonnetten hebben een basement en een kapiteel en delen met de pilaster een gezamenlijke sokkel. De afgeschuinde sokkel is in veel gevallen vrij rijk geprofileerd en met geometrische motieven gedecoreerd. Op de colonnetten en de pijler ligt een impostlijst die tegelijkertijd als dekplaat van de kapitelen fungeert.
De zijbeuktraveeën zijn overwelfd door graatgewelven in Doornikse steen die van elkaar gescheiden worden door een dubbele gordelboog. De binnenste archivolt van deze boog steunt aan de zijde van de schiparcade op de halfzuil van de vrijstaande pijler. Aan de zijde van de buitenmuur komt deze neer op de impost van de pilaster. De tweede archivolt vertrekt aan de schipzijde vanaf de flankerende achthoekige colonnetten. Aan de buitenzijde rust deze echter wederom op de gezamenlijke impostlijst van pilaster en kapitelen. Doordat de colonnetten bij de vrijstaande pijler terugliggen ten opzichte van de halfzuil, is de binnenste archivolt veel geprononceerder aan de zijde van de schiparcade. Naar de buitenmuur toe verliest deze geleidelijk aan dikte. De graten van het gewelf komen zowel aan de muurzijde als aan de schipzijde neer op de hoek van de dekplaat van de colonnetten.
Aan de vier zijden van het gewelfvak worden de schei- respectievelijk gordelbogen begeleid door smalle bogen, die aan de muurzijde als muraalboog dienen. De muraalboog komt neer op de dekplaat van het pijlerlichaam. Onder de muraalboog bevindt zich, in de as van de travee, een rondboogvenster met een grote afzaat. Het venster heeft diepe neggen die geleidelijk overgaan in de naar boven toe minder afgeschuinde rondboog.

De galerijen
Boven de zijbeuken bevinden zich galerijen over de volledige lengte van het schip. Zij tellen evenzoveel traveeën, zijn even breed en ook even hoog als de zijbeuken. Door de grotere vensters, de minder zware pijlers en de bijna complete bepleistering in licht okergeel lijken ze echter aanzienlijk ruimer. De galerij is met grote bogen over de gehele hoogte geopend naar het middenschip.
De scheiboogarcade naar het middenschip steunt op achthoekige pijlers met afwisselend smalle en brede zijden, die aan de vier korte zijden geflankeerd worden door achthoekige colonnetten met basement en driezijdig kapiteel. De pijler en de colonnetten hebben een gezamenlijke sokkel. Aan de bovenzijde wordt de pijler afgesloten door een doorlopende lijst met een ojiefprofiel, die boven de kapitelen als dekplaat fungeert. Hierop zetten de bogen aan. De galerijen zijn overwelfd met graatgewelven in baksteen.
De scheiboog van galerij en middenschip heeft drie archivolten. De binnenste rust op de colonnetten die onder de scheiboogarcade tegenover elkaar staan. De daaropvolgende, afgeschuinde archivolt, die zowel aan de zijde van de middenbeuk als van de galerij voorkomt, rust op de, eveneens afgeschuinde en vlakke zijden van de pijler. Deze afgeschuinde boog kan worden gezien als een gekanteld binnenwelfvlak. Naarmate dit vlak de boogkruin nadert, neemt het een meer horizontale positie in. De derde of buitenste archivolt rust op de colonnetten aan de middenschip- en galerijzijde. Aan de middenschipzijde is deze boog een uitsparing in het muurvlak van de middenschipwand. Aan de galerijzijde gaat hij op in het aangrenzende gewelfvak van het galerijgewelf.
Aan de galerijzijde rust de gordelboog die de gewelven van de galerijtraveeën van elkaar scheidt op dezelfde colonnet als de buitenste archivolt van de scheiboogarcade. Tegen de buitenmuur rust de gordelboog op een dubbele pilaster die bekroond wordt met een eenvoudige impostlijst.

I.3.9A links: schip, noordzijde, laatste boog van de galerijarcade voor de viering (foto: JW).
I.3.9B midden links: schip, noordgalerij richting het oosten (foto: JW).
I.3.9C midden rechts: schip, nissenzone, noordzijde (foto: JW).
I.3.9D rechts: lichtbeuk (foto: JW).

Het nissenzone[6]

Het derde niveau van de opstand van het middenschip is een nissenzone, waarachter zich uitwendig de daken van de galerij bevinden. Deze zone bestaat uit een regelmatige reeks rondboognissen met dubbele archivolt. De binnenste archivolt rust op korte pilasters. Tegen deze pilaster staat een zuiltje op een basement en met een kapiteel waarop de buitenste archivolt rust. Deze buitenste archivolt vormt een uitsparing in het muurvlak. De dekplaat van het kapiteel en de impost van de pijler sluiten nauw op elkaar aan.
In de achterwand van het vlak onder de dubbele archivolt bevindt zich een kleine nis. Deze wordt voor het overgrote deel afgesloten door een rondboog, waarna de nis iets lager wordt voortgezet met een rechte afsluiting, zodanig dat tussen de rondboog en de rechte sluiting een klein lunet wordt gevormd.

I.3.10A links: zicht op de galerijen, de achterwand van het triforium en de lichtbeuk, 1940 (foto: Kanunnik Paul Dewinter).
1.3.10B & 10C midden: zolder van de noordelijke galerij: achterzijde van de nissenzone met in baksteen dichtgezette openingen (foto: JW).

Twee rondboognissen in de nissenzone komen overeen met één travee van de eronder en erboven gelegen zones. Het geheel is zodanig geordend dat de pilasters met zuiltje in de

[6] De benaming van deze zone in de schipwand is lastig. Vaak wordt deze aangeduid als triforium (Cornet 1970a: p.42). Er is echter geen loopgang aanwezig, terwijl juist dit element een constante is bij het middeleeuwse gebruik van dit begrip (voor het eerst bij de 12de-eeuwse kroniekschrijver Gervasius van Canterbury). Oorspronkelijk waren er in Doornik kleine openingen naar de galerijzolders, zodat betoogd zou kunnen worden dat er sprake is van openingen op de galerijzolder. Om verwarring te voorkomen met de eronder gelegen galerij is gekozen voor het begrip schijntriforium. Voor een reeks blinde nissen of bogen onder de lichtbeuk van een basilicale middenbeuk, ter plaatse van de zolder boven de zijbeuk of galerij, wordt ook wel de term schijn- of blindtriforium gebruikt.

nissenzone zich afwisselend in de as van de pijlers van beide onderliggende arcades bevinden, dan wel recht boven de boogkruinen ervan. De reeks loopt zonder onderbreking door van de pilaster op de grens met de westpartij en de vieringpijlers.
Op de zolder van de galerij is de achterwand van de nissenzone zichtbaar onder de betonnen dakconstructie. De traveeën zijn hier gescheiden door middel van een liseen, die zich bovendaks voortzet als traveescheiding van de lichtbeuk (zie afb. I.3.10A). Het muurwerk tussen de lisenen is geleed door brede spaarnissen die aan de bovenzijde worden afgesloten door een rondboog die aan weerszijden rust op een kleine impost. In elk spaarveld bevinden zich twee staande, rechthoekige, met baksteen dichtgemetselde openingen. Deze komen overeen met de diepe openingen in de nissenzone.

De lichtbeuk en het gewelf
De lichtbeuk van het schip heeft een zeer eenvoudige opzet. Centraal in de muur van iedere travee bevindt zich een groot rondboogvenster met een zeer diepe afzaat. Deze afzaat begint vlak boven de scheidingslijst met de nissenzone. Ook de dagkanten en de intrados van de rondboog van het venster zijn afgeschuind.
Tussen de vensters, in de as van de pijlers van de schipwand, bevinden zich pilasters met imposten op een console die rust op de scheidingslijst met de nissenzone. Op de pilasters rusten de vrij platte gordelbogen van het graatgewelf. De graten van het gewelf komen neer op de hoeken van de imposten. De bakstenen gewelven zijn geheel gepleisterd. Op de zolder van de middenbeuk zijn de buitenwelfvlakken en de gewelfkappen met cement afgesmeerd.
Het muurwerk van de middenbeuk eindigt iets boven de kruin van de gewelven. Daar begint de betonnen dakstoel van het schip. Van de façade tot aan de vieringtoren hangt in het midden van deze dakstoel een betonnen pad met aflopende zijpaden naar de dakkapellen aan weerszijden. Boven de gewelven bevinden zich meerdere bouwsporen in de hoek met het transept. Deze zullen hieronder aan de orde komen.

De overgang naar het transept
Het regelmatige patroon van de opstand van het middenschip eindigt aan de oostzijde tegen de vieringpijlers. Deze twee samengestelde pijlers dragen een brede diafragmaboog, die de vorm heeft van een licht geknikte spitsboog en opent op de viering.

De vieringpijlers
De twee westelijke vieringpijlers zijn spiegelbeeldig identiek, zodat de beschrijving van één van de twee, in dit geval de zuidelijke pijler, volstaat.[7] Hoewel flink forser van omvang zijn de vieringpijlers typologisch vergelijkbaar met de kruisvormige, vrijstaande schippijlers. Aan de kern van de pijler op een kruisvormige plattegrond zijn elementen toegevoegd, zodat een samengestelde pijler is gevormd. Op de assen bevinden zich halfzuilen tegen het pijlerlichaam, die worden geflankeerd door twee colonnetten. Daartussen bevindt zich, in de inspringende gedeeltes tussen de kruisarmen, aan iedere zijde een vrij dikke schalk (afb. I.3.11A-11B).
Is de opzet van de vieringpijlers aan alle vier de zijden identiek. De bogen die erop rusten zijn dat niet.
Aan de westzijde – richting de scheiboog van het schip – komen de drie archivolten van de scheiboogarcade van de middenbeuk van het schip neer op een halfzuil, een achthoekige colonnet en opnieuw een kleinere halfzuil. Aan de zuidzijde – richting de scheiboog van de zuidelijke transeptarm – zijn er slechts twee archivolten. Deze komen neer op de halfzuil en de flankerende colonnetten aan de zuidkant van de pijler. Tussen de pijlerdelen aan zuidkant en die

[7] Voor de noordelijke pijler hoeven in onderstaand beschrijving alleen de woorden ‘zuid’ en ‘noord’ omgewisseld te worden.

aan de westkant bevindt zich nog een halfronde colonnet. Hierop rust de graat van het zijbeukgewelf neer.

I.3.11A links: zuidwestelijke vieringpijler, tussen het schip (rechts) en de viering (links) (foto: KIK-IRPA).

Aan de noordzijde, de zijde van de middenbeuk van het schip, dragen de halfzuil en de flankerende colonnetten de diafragmaboog die het schip van de viering scheidt. De flankerende colonnetten zijn hier niet achthoekig, maar rond en dikker dan de colonnetten die de kapitelen dragen op scheiboogniveau. Aan de oostzijde, de kant van de middenbeuk van het transept, dragen de halfzuil en de ook hier dikkere, ronde colonnetten de gordelboog tussen de viering en de dubbeltravee van het transept. Tussen de colonnetten van de gordelboog en de diafragmaboog bevindt zich in het midden van de noordoostelijke zijde van de pijler een gemetselde tweederde-colonnet die uiteindelijk correspondeert met de kruisrib van het gewelf van de vieringtoren. Tussen de oostkant en de zuidkant van de pijler, ten slotte, is er in het midden van de zuidoostelijke zijde van de pijler nog een gemetselde halfronde colonnet. Deze correspondeert met de kruisrib van het gewelf van de dubbeltravee van het transept.

I.3.12A links: westelijke vieringpijlers gezien vanuit de noordelijke transeptarm (foto: KIK-IRPA).
I.3.12B midden links: westelijke vieringpijlers gezien vanuit de zuidelijke transeptarm (foto: KIK-IRPA).
I.3.12C midden rechts: westelijke vieringpijlers gezien vanuit het schip (foto: JW).
I.3.12D rechts: oostelijk deel van het schip en westelijke vieringpijler, noordzijde (foto: KIK-IRPA).

Op het niveau van de galerij en de nissenzone zetten de hierboven beschreven doorlopende halfzuilen en ronde colonnetten aan de zijde van de middenbeuken van schip en transept zich voort (noord- en oostzijde van de pijler). De westzijde van de vieringpijler bestaat op de

verdieping uit een gehalveerde, achthoekige pijler van het type van de galerijarcade van het schip. Aan de zijde van de galerij van het transept is de situatie anders. Daar steunt de arcade van de galerij op een halfzuil geflankeerd door achthoekige colonnetten, een situatie die overeenkomt met de zijbeuken op begane grond.
De doorlopende halfzuilen en ronde colonnetten van de vieringpijlers hebben alle een kapiteel, dat zich ongeveer ter hoogte van de gewelfaanzet van het middenschip bevindt. Deze kapitelen dragen de diafragmabogen van de viering. Het kapiteel op de centrale halfzuil aan de zijde van de viering draagt dubbele schalken die recht omhoog doorlopen tot aan het gewelf van de vieringtoren.

De diafragmaboog
Het schip wordt van het transept gescheiden door een imposante diafragmaboog. Deze rust aan beide kanten op dat deel van de viering pijler dat gericht is op de middenbeuk van het schip: de boog ontspringt aan het kapiteel op de halfzuil, terwijl de begeleidende rondstaafprofielen rusten op de flankerende colonnetten. De gepleisterde boog heeft een rechthoekige doorsnede, maar wordt aan beide zijden door een fijn driekwartrond profiel begeleid. Op de boog bevindt zich een geschilderde versiering van geometrische motieven.

I.3.13A links boven: schip, diafragmaboog naar de viering (foto: JW).
I.3.13B rechts boven: schip, aanzet van de diafragmaboog naar de viering (foto: JW).
I.3.13C links onder: diafragmaboog tussen schip en viering, gezien vanuit de viering (foto: KIK-IRPA).
I.3.13D rechts onder: diafragmaboog en schip, gezien vanuit de viering (foto: Laurent Deléhouzée).

De diafragmaboog draagt de westmuur van de vieringtoren. Aangezien de kruin van de boog aanzienlijk lager is dan die van de schipgewelven, is aan de schipzijde het lagere deel van deze westmuur zichtbaar. In het muurwerk is hier door het pleisterwerk heen een horizontale lijn te ontwaren. Deze lijn behoort tot een bouwspoor dat ook boven de schipgewelven is te zien.

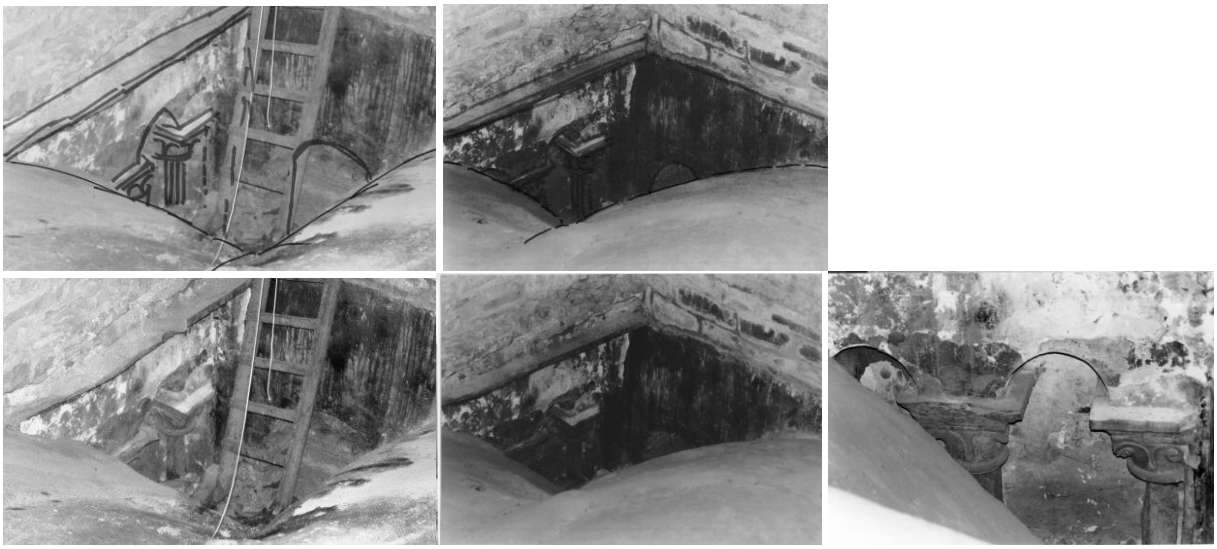

I.3.14A links en I.3.14B midden boven: schip, zolder van de middenbeuk, zuidzijde, gewelflies in de hoek bij de vieringtoren, arcatuur tegen de westelijke vieringmuur (links) en deel rondboognis (rechts) (foto: JW).
I.3.14C rechtsboven: schip, zolder van de middenbeuk, zuidzijde, gewelflies in de hoek bij de vieringtoren, arcatuur tegen de westelijke vieringmuur (foto: JW).
I.3.14D linksonder; schip, zolder van de middenbeuk, noordzijde, gewelflies in de hoek bij de vieringtoren, rest van arcatuur tegen de westelijke vieringmuur (foto: JW).
I.3.14E rechtsonder: schip, zolder van de middenbeuk, noordzijde, gewelflies in de hoek bij de vieringtoren, arcatuur tegen de westelijke vieringmuur (B, rechts) en restant van een rondboognis (net boven de donkere waterplas) in de noordelijke muur van het schip (A, links) (foto: JW).

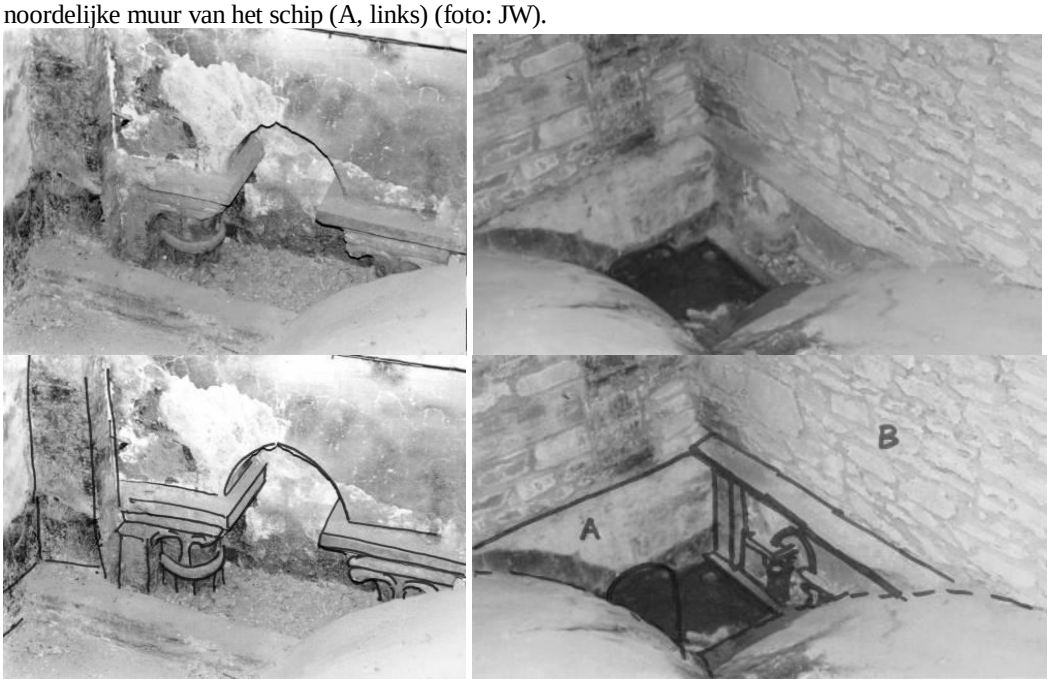

Bouwsporen in de westmuur van de vieringtoren
Onder de betonnen dakstoel van het schip zijn in de westmuur van de vieringtoren diverse bouwsporen zichtbaar (afb. I.3.14A-14E). Deze bevinden zich zowel aan de noord- als de zuidzijde in de meest oostelijke gewelfzwik van het middenschipsgewelf, in de hoek bij de westelijke vieringpijlers. Hier zijn boven het schipgewelf fragmenten van een geprononceerde lijst en daaronder twee delen van een boogstelling zichtbaar. De blinde boogstelling bestaat uit bogen die op korte colonnetten met kapitelen rusten. Deze colonnetten staan op een lijst, die zich op dezelfde hoogte bevindt als het hierboven genoemde horizontale bouwspoor dat in het

interieur van het schip – dus onder het gewelf – te zien is in de muur die de diafragmaboog draagt.
Naast de fragmenten van de blinde boogstelling die in de gewelfzakken zichtbaar zijn, bevindt zich in dezelfde gewelfzakken nog een ander bouwspoor: in de zijmuur van het schip. Hier is, zowel aan de zuid- als noordzijde, een gedeelte van een rondboognis zichtbaar.
Hoger in de westmuur van de vieringtoren, maar nog onder de huidige dakstoel, leidt een brede ontlastingsboog in het metselwerk het gewicht van de toren richting de vieringpijlers en ontlast op deze wijze de eronder gelegen diafragmaboog tussen schip en viering. Deze ontlastingsboog is goed zichtbaar op een foto uit 1906, toen het schip een nieuw dak kreeg (afb. I.5.4.7A).

3.4 De vestibules aan de zuid- en noordzijde

Ter hoogte van de achtste travee van het schip, in de oksel met het transept, bevindt zich aan de zuid- en noordzijde een voorhal. Deze voorhallen leiden naar de zijportalen van de kathedraal. Zij zijn nauw verbonden met zowel het schip als het transept. Door sommigen wordt deze ruimte ook wel aangeduid als pré-transept[8] (voortransept), maar feitelijk gaat het om de ingangshallen van de zijportalen, die zich in de oksel van de zijbeuken van schip en transept bevinden. Deze ingangshallen of vestibules zullen in het volgende hoofdstuk aan de orde komen (zie § I.4).

3.5 Bouwsculptuur: de basementen en kapitelen van het schip

Het schip van de kathedraal heeft, in het bijzonder op het niveau van de zijbeuken en de galerijen, een weelderig ensemble van kapitelen, gedecoreerde basementen en sokkels. Er zijn nauwelijks twee kapitelen te vinden die gelijk aan elkaar zijn. Langs de zijbeukmuren geldt dat ook voor de plinten en basementen

Sokkels en basementen
In het schip komen twee typen sokkels en basementen voor. Het ene type siert de muurpilasters van de zijbeuken en is van hetzelfde type als de sokkels en basementen van de muurpilasters in de vestibule en op de galerij van de westpartij. Het andere type treft men aan bij de vrijstaande pijlers van het middenschip, op galerijniveau en op alle plaatsen waar colonnetten nissen of vensters flankeren, zowel in het interieur als aan het exterieur.

I.3.15A links: Schip, zuidelijke zijbeuk, gemeenschappelijke pijler met de façadetravee: plint, voetplaat en basement (foto: JW).
I.3.15B midden: Schip, zuidelijke zijbeuk, pijler met pilaster en colonnetten tegen de buitenmuur: plint, voetplaat en basement (foto: JW).
I.3.15C rechts: Schip, zuidelijke zijbeuk, pijler met pilaster en colonnetten tegen de buitenmuur: plint, voetplaat en basement (foto: JW).

[8] Bijvoorbeeld: Brulet 2012a: p.228.

Het eerste type staat op een brede plint.[9] Midden daarop rust de gepleisterde pilaster met aan weerszijden achthoekige colonnetten met ieder een eigen voetplaat en basement. De elementen van deze groep kennen een grote variatie aan vormen. De plinten bestaan uit een samenstel van drie tot vijf profielen en zijn vergelijkbaar met de plinten in de vestibule van de westpartij. Een deel ervan is opgebouwd uit traditionele profielen, zoals rechtstanden, ojieven en holle of bolle profielen (afb. I.3.15A). Maar bij de andere plinten van deze groep komt een veelheid aan decoratieve motieven voor: visgraatprofiel, touwprofiel, golfjesprofiel (afb. I.3.15B-15C).
Op de plinten bevinden zich de vierkante, onversierde voetplaten van de colonnetten. Hierop staat het eigenlijke basement. Ook de basementen kennen een grote rijkdom aan vormen. Veelal bestaan zij achtereenvolgens uit een dik kussen (torus), dat op zeer onderscheiden wijze gedecoreerd kan zijn, en één of meer rondstaven, dikwijls met een scotia (hol) daartussen. De decoratie van de kussens is zeer gevarieerd: halve cirkels, schuine lijnen, golfjes, diamantkoppen, bladmotieven. Sommige kussens hebben een ornament op de hoek, zoals een hoekvoluut of een klavertje vier. In de eerste travee van de zuidelijke zijbeuk, tegen de buitenmuur in de hoek bij de westpartij, is een omgekeerd kapiteel als basement gebruikt.

I.3.16A links: Schip, pijler van de noordelijke schiparcade (foto: JW).
I.3.16B rechts: Schip, pijler van de zuidelijke schiparcade (foto: JW).

Het tweede type sokkel en basement komt voor bij de pijlers van de middenschiparcade. Sommige basementen en ook sokkels zijn geheel of gedeeltelijk in de vloer van het schip verzonken (afb. I.3.16A-16B). Dit type kent veel minder variatie in vormenrijkdom. De (half)ronde basementen van halfzuilen, schalken en colonnetten hebben een rechte voetplaat en vervolgens een attiserend profiel met meestal een vrij hoge, ondiepe trochilus en torussen van ongelijke dikte. In hoogte en afwisseling van de profielen is er enige variatie. Zo worden bij sommige profielen twee gebogen delen gescheiden door een bandje. Een groot aantal basementen van de middenschippijlers heeft voetloof. In sommige gevallen verbindt dit de verschillende profielen van het basement. In andere gevallen ligt het op de hoek van het onderste kussen.

Kapitelen
Het schip van de kathedraal telt een uitzonderlijk groot en gevarieerd ensemble van kapitelen, zowel in het interieur als aan het exterieur. In totaal gaat het om circa 1500 kapitelen, waarvan het grootste deel oorspronkelijk is. Alleen de binnenzijde van het schip telt circa 400 exemplaren.[10] De kapitelen van het schip kunnen in een aantal groepen worden ondergebracht. De eerste groep omvat voornamelijk de kapitelen op de begane grond van de westpartij en tegen de zijbeukwanden van het westelijke deel van het schip, vooral aan de zuidzijde. Twee hoofdvormen domineren deze groep: het ene type kan men karakteriseren als een volutenkapiteel met dennenappels op de hoeken (afb. I.2.23A), terwijl het andere omschreven kan worden als

[9] In de traveeën van de noordelijke zijbeuk nabij het noordportaal en in de vestibule van dat portaal liggen de plinten thans geheel of gedeeltelijk verzonken in de stenen vloer.
[10] Zie: Schwartzbaum 1977a : passim. Westerman 1995a: passim.

een volutenkapiteel met bladvormen die, al dan niet omgekruld, vanaf de astragaal oprijzen (afb. I.2.23B). De laatste vorm komt vooral voor bij de zuidelijke zijbeukwand.

I.3.17A links: schip, eerste pijler van de noordelijke schiparcade, met kapitelen van de tweede groep (foto: KIK-IRPA).
I.3.17B midden: schip, derde pijler van de noordelijke schiparcade, met kapitelen van de tweede groep (foto: KIK-IRPA).
I.3.17C rechts: schip, eerste pijler van de zuidelijke schiparcade, met kapitelen van de tweede groep (foto: JW).

De tweede groep (afb. I.3.17A-17C) bekroont de vrijstaande pijlers van het schip en een groot gedeelte van de schipzijbeuken, evenals het westelijke en centrale gedeelte van de schipgalerijen. Verder komt deze voor in de vestibule van het Mantilius-portaal. Ook aan de zuidkant van het exterieur zijn dergelijke kapitelen aan te treffen, en wel op het zijbeuk- en galerijniveau, gemengd met de eenvoudigere voluutkapitelen. Deze grote groep kapitelen van hoge kwaliteit zou afkomstig kunnen zijn uit een werkplaats met meerdere meestersteenhouwers.
Veel astragalen zijn getordeerd of gedecoreerd met een parelrand. De veelal vrij bolle kapitelen kenmerken zich verder door een vaak weelderige asymmetrische decoratie van vegetatieve ornamenten, zoals bladmotieven, knoppen en stengels. Er zijn meerdere basisthema's: een centrale twijg die zich naar beide zijden ontvouwt, twee in elkaar grijpende medaillons van twijgen en bladeren of het gebruik van acanthusbladeren op de hoeken. Dikwijls zijn de thema's gecombineerd. Op enkele kapitelen komen dierachtige of menselijke figuren voor.
Een derde groep kapitelen vertoont de motieven van de tweede groep, maar in een vlakkere uitvoering met minder reliëf. Deze kapitelen hebben veelal een concave vorm. Ze zijn te vinden in het oostelijke deel van de schipgalerij.

I.3.18A links: schip, galerij, zuidzijde, zesde pijler, kapiteel van de derde groep (foto: JW).
I.3.18B midden links: schip, galerij, zuidzijde, vijfde pijler, kapiteel van de derde groep (foto: JW).
I.3.18A midden rechts: schip, galerij, zuidzijde, vierde pijler, kapiteel van de derde groep (foto: JW).
I.3.18A rechts: schip, galerij, derde pijler met kapitelen van de tweede (rechts) en derde groep (links) (foto: JW).

Een vierde groep kapitelen ten slotte treft men in het interieur aan in de meest oostelijke traveeën van het schip, in de nissenzone[11] en aan het exterieur bij de loopgang voor de lichtbeuk. Deze kapitelen hebben een concave vorm, vertonen kleine voluten en zijn gedecoreerd met gestileerde

[11] Volgens de restauratieverslagen van de kathedraal uit 1841 dienden er 40 zuiltjes met basis en kapiteel vervaardigd te worden voor het triforium ("nef – seconde galerie"). Dat aantal stemt overeen met alle kapitelen van het triforium. Zover is het niet gekomen. Enkele kapitelen bleken nog aanwezig. Schwartzbaum 1977a: p.88.

bladeren. Veel ervan, zeker aan het exterieur, hebben een zeer eenvoudige vorm, waarbij de decoratie zich beperkt tot hoekvoluten en schematische bladvormen. Vaak zijn het bladkapitelen waarbij het blad vanaf de astragaal opkomt en aan de hoek ombuigt, soms krullend als een voluut.

Lijsten
Naast de kapitelen en basementen kent het schip een grote rijkdom aan lijsten, zowel in het interieur als het exterieur. In het interieur vervullen horizontale lijsten een dominante rol in de geleding van het middenschip: de verschillende niveaus van de opstand worden van elkaar gescheiden door cordonlijsten, die zonder onderbreking van de westpartij tot aan de vieringpijlers lopen. Tussen de scheibogen en de galerij loopt een uitkragende lijst met een ojief, een recht profiel en een riem. De lijst tussen de galerij en de nissenzone bestaat uit een eenvoudig kwarthol. Dat laatste geldt voor al het lijstwerk in de nissenzone en ook voor de lijst tussen het triforium en de lichtbeuk. De aanzetten van de gordelbogen van het schipgewelf hebben een ojief, maar zijn 18de-eeuws: zij dateren uit de tijd van de schipgewelven.
Bovendien zijn de dekplaten van de kapitelen van de scheipijlers als doorlopende lijsten vormgegeven. Bij de pijlers tegen de wanden van de zijbeuken en de achthoekige pijlers van de galerij zijn de dekplaten van de kapitelen onderdeel van een rondom verbindende lijst. Nagenoeg al deze dekplaten en lijsten zijn uitgevoerd als een ojief met een recht profiel, waarop een riem. Bij sommige profielen van de galerijpijlers is de bolle aanzet van het ojief nauwelijks aanwezig, zodat het bijna om een kwarthol profiel gaat. Tegen de buitenmuur zetten de diafragmabogen van de galerij in de meeste gevallen aan op een kwartholle lijst, al is deze in sommige gevallen bijna een ojief.
Aan de buitenzijde domineert de kwartholle lijst: als dekplaat van de kapitelen van de loopgang voor de lichtbeukvensters en direct daarboven, als architraaf en omgetrokken architraaf in de vorm van een waterlijst over de arcade voor de loopgang van lichtbeuk. Op galerijniveau is rondom de vensters en nissen op de steunberen een drievoudige kwartholllijst getrokken, terwijl aan de voet van de vensters het profiel is opgebouwd uit een ojief, een driekwartbol en een recht profiel. Rondom de vensters van de zijbeuken wordt de lijst gevormd door een kwart bol en een kwart hol.

3.6 Wijzigingen aan het schip

In de loop der eeuwen heeft het schip meerdere verbouwingen gekend. In het interieur zijn de overwelving van de galerijen in de 17de en van de middenbeuk in de 18de eeuw het meest ingrijpend. Daarnaast werden meerdere aanbouwsels gerealiseerd. De voornaamste twee zijn de kapel van de heilige Lodewijk aan het eind van de 13de eeuw en de Onze-Lieve-Vrouwekapel in de 16de eeuw. In de 19de eeuw onderging het schip een complete restauratie. De laatste belangrijke wijzigingen vonden plaats na het bombardement van mei 1940.
Waarschijnlijk halverwege de 12de eeuw verrees aan de noordzijde van het schip een nieuwe pandgang met gebouwen voor het kapittel. Thans zijn nog enkele bescheiden resten van de westzijde van dit gebouwencomplex bewaard: het gaat hier om de oostelijke muur van de kapittelzaal, die aan de westgalerij van de pandhof lag, nabij de noordwesthoek van de kathedraal (afb. I.2.12B).[12] De nieuwe pandgang werd ten dele gerealiseerd op de plaats van een

[12] In het archeologisch onderzoek (Brulet 2012a) wordt de galerij die de noordwestelijke zijde van de pandgang vormt (dwars op de kathedraal) de noordelijke galerij genoemd. Feitelijk is het de noordwestelijke galerij. Aangezien voor de duidelijkheid in dit onderzoek is gekozen om de kathedraal als georiënteerd op de oost-westas te beschouwen, wordt deze galerij hier aangeduid als westelijke galerij.

oudere voorganger, waarvan de zuidelijke galerij langs de noordmuur van het schip lag en de oostelijke langs de westzijde van de huidige entreehal van het Mantilius-portaal.[13]

De Lodewijkskapel
Tegen het einde van de 13de verrees tegen de zuidelijke zijbeuk van het schip, in de hoek met de vestibule van het zuidportaal, de kapel van de heilige Lodewijk (*Chapelle Saint-Louis*). De kapel die sinds 1299 in de bronnen wordt genoemd, vormde de eerste toevoeging aan de kathedraal na de bouw van het 13de-eeuwse koor. Ten behoeve van de verbinding tussen de kapel en de zijbeuk werd in twee traveeën het muurwerk tussen de pijlers, inclusief de vensters, verwijderd. Ook de vensters in de westmuur van de ingangshal van het zuidportaal, die nu deel werd van de oostwand van de kapel, werden dichtgezet. Hetzelfde gebeurde met twee galerijvensters.

De parochiekapel van Onze-Lieve-Vrouw
Begin 16de eeuw vond een grote bouwcampagne plaats aan de noordzijde van het schip. Tegen de noordelijke zijbeuk verrees tijdens de Engelse bezetting van Doornik (1513-1519) een nieuwe parochiekapel, gewijd aan Onze-Lieve-Vrouw. De eenbeukige kapel werd vanaf 1516 gebouwd op pijlers boven de zuidelijke pandgang, tegen de noordmuur van het schip tussen de westelijke pandgang en de vestibule van het noordportaal van de kathedraal.

I.3.19A links: interieur van de Onze-Lieve-Vrouwekapel na de brand in 1940. Rechts de zijbeuk van het schip. 1944 (foto: KIK-IRPA, Brussel).

Bij de bouw van de kapel werden bij bijna alle traveeën van de noordelijke zijbeuk de muren uitgebroken, inclusief een deel van de ramen en de flankerende colonnetten met kapitelen. Resterende profielen werden eveneens weggekapt. De oorspronkelijke buitenmuur van schip en galerij werd gepleisterd. De vensteropeningen en de deur in de westzijde van de ingangshal van het noordportaal werden gedicht. De kapel brandde volledig uit tijdens het bombardement in mei 1940 (afb. I.3.19A) en werd uiteindelijke gesloopt (zie § I.2.2).

Overwelving van de galerijen
Evenals aan de westpartij (zie § I.2.2) vonden er in de loop van de 17de eeuw werkzaamheden plaats aan het schip. Nadat in 1625 de galerijen een vloer van gebakken plavuizen hadden gekregen[14], werd in 1635 besloten de muren en gewelven te witten.[15] Niet overgeleverd is wat hun afwerking op dat moment was. In 1640 werden de galerijen overwelfd. De *Acta capitularia* (verslagen van de vergaderingen van het kapittel) van 16 maart en 13 april van dat jaar maken melding van de opdracht daartoe aan de kerkfabriek.[16]

[13] Brulet 2012a, I: p.147, 165-169.
[14] ACT AC 11 augustus 1625, geciteerd door Charles-Joseph Voisin (1872a: p.293-294).
[15] Besluit van 15 april 1635. Voisin 1872a: p.288.
[16] ACT AC 16 maart 1640, ACT AC 13 april 1640. Zie voor citaten: Voisin 1872a: p.293-294. Cornet 1970a: p.57.

Overwelving van de middenbeuk
In het midden van de 18de eeuw vond een aantal belangrijke werkzaamheden plaats aan de kathedraal. Naast de westpartij (zie § I.2.2) betroffen deze vooral het schip. Het kapittel besloot tot de sloop van het oude plafond, het overwelven van de middenbeuk en het vervangen van de dakstoel. De deken Le Vaillant de la Bassardrie pleitte voor het handhaven van de oude kap, maar dan met een loden bedekking, in plaats van de onderhoudsintensieve leien.[17] Het kapittel besloot echter tot vernieuwing.[18] De verbouwing had mogelijk te maken met de schade die was ontstaan na de ontploffing van het in de citadel gelegen kruitdepot in 1745.[19]

I.3.20A Jean François Depelchin: Interieur van een kerk (kathedraal van Doornik), olieverf op paneel, 55 x 54 cm (Kortrijk, Broelmuseum) (foto: KIK-IRPA, Brussel. Z003171).

Aan een bouwkundige uit Lille (1751) en een architect op doorreis in Brussel (1752)[20] werd advies gevraagd. In 1753 werden de gewelven gebouwd.[21] Tot de werkzaamheden behoorde ook het ophogen van de middenbeukmuren en het vergoten van de lichtbeukvensters. Verder werden in de lichtbeukzone de openingen tussen de vensters dichtgezet. In dit metselwerk werden vervolgens de ankers aangebracht waarmee het bakstenen gewelf werd vastgezet. Dat deze constructie stevig was, bleek tijdens de brand in 1940, toen de gewelven niet bezweken onder het gewicht van de instortende, brandende dakstoel.[22]

---

[17] Referenties bij Cornet 1970a: p.58.
[18] Voisin 1869b: p.310. Warichez 1934a: p.84-85.
[19] Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a: p.30. Cornet 1970a: p.60.
[20] Volgens Charles-Joseph Voisin (1869b: p.307) ging het hierbij om Gaetano Matteo Pisoni (1713-1782), de architect van de kathedraal van Namen (vanaf 1751 gebouwd), die in twee brieven het kapittel die in 1752 en opnieuw in 1754 in een brief aan het kapittel een honorarium eiste. Joseph Cornet (1970a: p.60) betwijfelde of Pisoni een ontwerp voor de kathedraal heeft gemaakt. Het lijkt er wel op dat het kapittel contact heeft gehad met Pisoni, maar dat het niet tot een overeenkomst is gekomen.
[21] Aldus de *Memoire des reparations faites en l'église Cathédrale de tournaÿ depuis l'année 1745 occasionnes tant par le siege de la ville et saut d'un magazin a poudre de la cithadelle que par la vetuste des batimens de ladite église* [sic] (Verslag van de reparaties, gedaan in de kathedrale kerk van Doornik sinds het jaar 1745, veroorzaakt door zowel het beleg van de stad en de explosie van een kruitopslag van de citadel, als door de ouderdom van de gebouwen van genoemde kerk), geciteerd door Joseph Cornet (1970a: p.60.). In oudere publicaties komt nogal eens het jaartal 1777 voor. Voorbeelden bij: Renard 1852a; Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a: p.30. Rolland 1941a: p.20. Cornet 1970a: p.58-61.
[22] Zie § I.3.6.

Behalve het inbouwen van gewelven behoorde tot de plannen ook een nieuwe aankleding van de kathedraal in Lodewijk XV-stijl. De nissen van de nissenzone werden volledig dichtgezet en gevuld.[23] Deze zone en de gewelven werden afgewerkt met een stucdecoratie, die te zien is op een tekening die Bruno Renard voorafgaand aan de 19de-eeuwse restauratie maakte (afb. I.3.26A, situatie B). In 1789 werd de huidige vloer van het schip in hardsteen en marmer aangebracht. De vele aanwezige grafplaten werden gelicht en ten dele geplaatst tegen de zijmuren van westpartij, schip en transept.[24]
Een schilderij van de Kortrijkse schilder Jean-François Depelchin (1770-1835) geeft een impressie van de kathedraal aan het eind van de 18de eeuw (afb. I.3.20A), ondanks de talrijke vrijheden, die Depelchin zich veroorloofde: spitsbogen in plaats van rondbogen, galerijpijlers in een andere vorm. De decoratie van de schipwand boven de galerij komt overeen met de tekening van Renard.

De 19de-eeuwse restauratie
Tijdens de complete restauratie van de kathedraal in het midden van de 19de eeuw werd ook het schip aangepakt. De werkzaamheden werden gepland vanaf 1841 en uitgevoerd in een aantal campagnes. De belangrijkste daarvan liep van 1845 tot 1850.[25] Structurele of constructieve wijzigingen vonden er niet plaats. Het ingrijpendst was de verwijdering van de 18de-eeuwse aankleding.[26] De nissenzone werd vrijgelegd en ten dele voorzien van nieuwe colonnetten en kapitelen. Verder werd de 18de-eeuwse de decoratie van de lichtbeuk en het gewelf verwijderd. De 17de en 18de-eeuwse gewelven werden echter gehandhaafd. Daarnaast werd het schip ontpleisterd en grotendeels weer opnieuw gepleisterd, afgezien van de kapitelen en colonnetten en van de pijlers van de zijbeukscheiboogarcade. De dichtgesmeerde kapitelen werden schoongemaakt.[27] Op een aantal plaatsen werd muurwerk vervangen, waarbij ook enkele kapitelen werden vernieuwd. De restauratie aan de buitenzijde betrof een aanzienlijk deel van de bouwsculptuur: met name colonnetten, lijsten en profielen en in mindere mate basementen en kapitelen.[28]

De aanpassing na de Tweede Wereldoorlog
Op 17 mei 1940, tijdens de verwoestende Duitse bombardementen op Doornik in de meidagen van 1940, werden de kathedraal en vele bisschoppelijke en kapittelgebouwen geraakt door de bommen. Vooral het schip en de aangrenzende gebouwen kregen de volle laag. De daken van het schip brandden volledig af, maar de gewelven begaven het niet en behoedden de kerk voor een grotere catastrofe. Uiteindelijk viel de schade aan de kathedraal erg mee. Oorlogsfoto's tonen een stad van ruïnes waar de kathedraal nog fier overeind staat.
In 1942 werd besloten de zwaargehavende Onze-Lieve-Vrouwekapel te slopen, zodat de noordzijde van het schip in het zicht zou komen te liggen. Aangezien een groot deel van de noordmuur van het schip was weggebroken om de kapel te verbinden met de kathedraal, diende deze ten dele gereconstrueerd te worden. Besloten werd om de vensters even groot te maken als die aan de zuidzijde van het schip, behalve in de westmuur van de vestibule van het noordportaal. Daar waren de vensters bij de bouw van de kapel in de 16de eeuw niet uitgebroken, maar dichtgezet[29] en behielden zo de oorspronkelijke maat. Alle vensters aan de noordzijde van

[23] Renard 1852a. Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a: p.23. Zoals ook te zien is op de tekening van de opstand van het schip van Bruno Renard (afb. I.3.26a).
[24] Deze vloer is uit Genuees marmer en hardsteen uit Basècle (Henegouwen). Warichez 1934a: p.238-240.
[25] Zie voor details: *Étude préliminaire* 1991a: p.72-77.
[26] Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a: p.23.
[27] Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a: p.20.
[28] De zuidkant gebeurde in de jaren '40 van de 19de eeuw. Begin jaren '70 volgde ook de noordkant.
[29] Het aanzicht van de noordelijke zijbeuk werd belangrijker geacht, dan een archeologisch juiste reconstructie, "[..] aangezien de pandgang niet gereconstrueerd zou worden [..]." TRA 1946, p.3.

het schip waren namelijk oorspronkelijk korter geweest, waarschijnlijk vanwege het dak van de pandgang die tegen de noordmuur van de kathedraal lag (afb. I.3.22A).

I.3.21A links: De noordzijde van het schip in 1944 (foto: KIK-IRPA, Brussel, A85325).
I.3.21B midden: Herstel van het dak van het schip na de oorlogsschade (uit: Gahide 1984: p.82, fig.92).
I.3.21C rechts: Zicht op de kathedraal en het belfort met op de voorgrond een weggevaagde Grand' Place (foto: arcampin.free.fr).

Terwijl de afbraak van de 16de-eeuwse kapel zonder veel discussie werd doorgezet, ontstond een felle polemiek over het schip. Deze draaide om de vraag of de 17de en 18de-eeuwse gewelven, die nagenoeg onbeschadigd waren, niet verwijderd moesten worden om het schip terug te brengen in zijn 'oorspronkelijke', dat wil zeggen niet-overwelfde, staat. Uiteindelijk besloot men de gewelven te behouden en op het middenschip een betonnen dakstoel met een lagere dakhelling te plaatsen.[30] De architect Jean Cailleau tekende voor de restauratie. De zadeldaken van de galerijen behielden hun oude hellingshoek, maar ook zij werden in beton uitgevoerd.

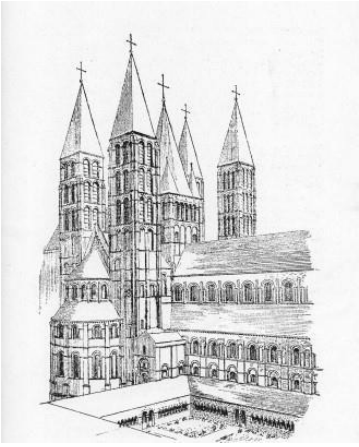

I.3.22A links: reconstructietekening van de 12de-eeuwse pandhof, door L. François (uit: Rolland 1944d).

3.7 Reconstructie van de situatie omstreeks 1120

Het huidige schip bestaat voor het grootste gedeelte uit het bouwlichaam, zoals dat in de vroege 12de eeuw werd gerealiseerd. Van de talrijke aanpassingen in de loop der tijd zijn sommige weer teruggedraaid en andere behouden. Per onderwerp zal worden geanalyseerd hoe de 12de-eeuwse situatie eruit zag.

Fundamenten
Dankzij de recente opgravingen zijn de fundamenten van het huidige schip goed gedocumenteerd. De zijmuren van het schip en de pijlers rusten op een doorgaande kettingfundering: deze bestaat uit een viertal parallel van west naar oost lopende muren. Ze zijn

[30] De dakmoet van het 19de-eeuwse dak is nog te zien op een foto die waarschijnlijk kort na het bombardement werd genomen van de westmuur van de vieringtoren (afb. I.3.30A).

opgemetseld in Doornikse steen in een middelgroot steenformaat. Aan de zuidzijde was de funderingsmuur onder de buitenmuur van de zuidelijke zijbeuk tot meer dan 6 m diep.[31] Deze muren in de lengterichting kennen geen dwarsverbindingen, behalve in de laatste traveeën van de zijbeuken. De traveeën die de vestibule van Het Mantiliusportaal en de zijbeuk van het transept vormen rusten op een rasterfundering. De enige dwarsverbinding in het middenschip is aan de oostzijde tussen de vieringpijlers. Daarnaast bevinden zich in het middenschip aan weerszijden tegen de zevende pijler korte funderingsmuren met een aantal versnijdingen in het verlengde van de fundering van de westelijke muur van de vestibules van de zijportalen. Deze twee muurdelen zijn echter niet met elkaar verbonden.
De kettingfunderingen van het schip rusten voor een belangrijk deel op de muren van oudere kerkgebouwen die onder het huidige schip liggen.[32] Na de bouw van het schip in de 12de eeuw lijken er aan de funderingen geen wijzigingen te zijn aangebracht.

L I.3.23A links: opgravingen in het schip van de Doornikse kathedraal met de korte funderingsmuren tegen de pijlers van de zevende travee op de voorgrond en aan weerszijden de kettingfundering onder de pijlers van de schiparcade. 2011 (foto: CRAN).

De vloer van het schip

De sokkels en basementen van de pijlers liggen gedeeltelijk verzonken in de vloer. De oorzaak hiervan ligt zowel in latere ophogingen van de vloer, als in verzakkingen. Dat geldt ook voor de hoogte van de sokkels en basementen ten opzichte van elkaar.[33] De hoofdoorzaak voor de verzonken sokkels is het feit dat later nieuwe vloeren over de 12de-eeuwse mortelvloer van de kathedraal heen zijn gelegd en dus hoger kwamen te liggen. Het 12de-eeuwse vloerniveau was circa 20 à 30 cm lager dan nu het geval is. De huidige vloer, die dateert uit 1789,[34] verving een oudere vloer met 13de-eeuwse fragmenten van een decoratie met historiserende voorstellingen.[35] Deze vloer van vierkante tegels in witte Marquise-kalksteen, waarin voorstellingen gegraveerd waren, was door de vele begravingen in de

[31] Chantrain 1993a: p.170. Brulet 2012a: p.332-333 (rapport opgravingen 2000-2006).
[32] De in de 18de en 19de-eeuwse literatuur genoemde funderingen in de vorm van een raster van loodrecht op elkaar staande funderingsmuren aangevuld met andreaskruisen (Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a: p.18-19; Waucquier 1749a: f.13, f.26) zijn niet aangetroffen in het schip. Bij de kathedraal van Noyon werden in het schip en transept ook geen dwarsverbanden aangetroffen. Seymour 1939a: fig.3 & 4.
[33] Joseph Cornet (1970a: p.50) veronderstelde dat de vloer van de kathedraal altijd al onregelmatig was en dat dit de oorzaak was van het feit dat sommige basementen meer dan andere onder het huidige vloerniveau liggen. Overigens hebben verzakkingen als gevolg van de geologische breuklijn die diagonaal onder het schip doorloopt in de loop der tijd ook geleid tot een onregelmatiger vloerniveau.
[34] Warichez 1934a: p.239. Cornet 1970a: p.51.
[35] Aldus kanunnik Didier Waucquier (1749a: f.26r), geciteerd door Joseph Warichez (1934a: p.238).

kathedraal langzamerhand vervangen door zerken. Tot de Tweede Wereldoorlog waren diverse fragmenten van deze oude vloer bewaard gebleven, onder meer in de westpartij van de kathedraal.[36] Ook bij de recente opgravingen zijn er overblijfselen van tevoorschijn gekomen.

De pijlers
De pijlers van het schip zijn authentiek. In een enkel geval is een klein deel van een pijler gereconstrueerd, zoals een stuk halfzuil en een kapiteel van de vijfde pijler aan de zuidzijde. Opvallend is verder dat de eerste twee schippijlers aan de zuidzijde iets dunner zijn, dan de overige pijlers van de scheiboogarcade. Ook kent het metselwerk daar minder hoge lagen. Zoals zal blijken is het schip waarschijnlijk van west naar oost gebouwd. Het lijkt er daarom op dat deze twee pijlers nabij de westpartij behoren tot een eerste fase in de bouw van het nieuwe middenschip. Structureel onderscheid met de andere pijlers van de middenbeuk is er niet.

De venstervorm en de overwelving van de zijbeuken
Het onderscheid tussen de vrijstaande pijlers van de schiparcade en de pilasters tegen de zijmuren van zijbeuken heeft geleid tot uiteenlopende conclusies over de bouwgeschiedenis van de zijbeuken.[37] De vorm van de vensters van de zijbeuken speelt daarin een belangrijke rol. Doordat de pijlers van de schiparcade een halfzuil kennen aan de zijde van de zijbeuk en de corresponderende pilasters tegen de buitenmuur niet (afb. I.3.8B-8D), is verondersteld dat de zijbeuken aanvankelijk zonder gewelf zouden zijn gepland.[38] Toen later alsnog voor gewelven werd gekozen, zou de huidige asymmetrische gordelboog zijn gebouwd, waarvan de eerste archivolt aan dikte verliest naarmate deze dichter bij de pilaster komt. De gewelven van de zijbeuk sluiten echter goed aan bij de pijlers en pilasters waarop zij rusten. Er zijn geen sporen van latere wijzigingen. Bovendien zijn de gewelven in Doornikse steen opgetrokken. Dit is elders in de kathedraal alleen het geval bij de 12de-eeuwse gewelven.

I.3.24A links: schip, zuidelijke zijbeuk, exterieur (foto: JW).
I.3.24B rechts: schip, zuidelijke zijbeuk, interieur (foto: KIK-IRPA, Brussel).

Het verschil in articulatie tussen de middenschippijlers en de muurpilasters van de zijbeuken kan op andere manieren verklaard worden. Zo weerspiegelen de rijkere middenschippijlers de hogere

[36] Deze tegels kamen terecht in de collectie van het Doornikse *Musée archéologique*. De architect Alphonse Dufour publiceerde in 1927 een aantal vergelijkbare tegels die uit de kathedraal afkomstig zouden zijn en die in zijn privécollectie terechtkwamen. Cornet 1970a: p.51. Dufour 1927a: p.118; Dufour 1934a: p.257-260. Warichez 1934a: p.238-239. Fraaie fragmenten van middeleeuwse kerkvloeren zijn nog te vinden in de Notre-Dame in Saint-Omer en de Saint-Remi in Reims (afkomstig van de abdijkerk Saint-Nicaise).
[37] In het bijzonder in de discussie tussen Raymond Lemaire en Eugène Dhuicque in de periode 1940-1943 (zie daarover Westerman 2015a). Zie daarnaast: Cloquet 1884a: p.185.
[38] Dhuicque 1942a: p.21-28.

status van de centrale middenbeuk. Daarnaast is het mogelijk dat delen van de buitenmuren als eerste zijn aangelegd volgens het wandsysteem van de westpartij, bestaande uit een centrale pilaster zonder halfzuil, maar wel geflankeerd door colonnetten. Tijdens de bouw zou er vervolgens gekozen zijn voor een ander systeem met halfzuilen tegen de middenschippijlers.
De vormgeving van de zijbeukvensters van het schip in het exterieur is door Louis Cloquet en Eugène Dhuicque gezien als een bewijs dat de zijbeuken aanvankelijk niet overwelfd hadden moeten worden (afb. I.3.24A). Er zou een houten plafond gepland zijn. Door alsnog gewelven te bouwen, moesten de vensters van de zijbeuken verlaagd worden, waardoor tussen de oorspronkelijke omkadering en het gerealiseerde venster een lunetvormig timpaan ontstond. De vensters en gewelven van de zijbeuken vormen echter het resultaat van één en dezelfde bouwcampagne. Ook bij de vensters van de apsisomgang van het transept kwamen er lunetten tussen de vensteropening en de omlijstende boogarcade.[39]

De afwerking van de muren
Het metselwerk van het schip gaat voor het grootste gedeelte schuil achter een gepleisterde crèmekleurige afwerkingslaag. Alleen de pijlers van de scheiboogarcade en verder de sokkels, basementen, colonnetten, kapitelen en lijsten op alle niveaus zijn thans onbedekt. Omdat de achtzijdige colonnetten gezoet zijn, ligt het voor dat hand te veronderstellen dat deze niet gepleisterd waren, maar zeker is dit geenszins. Waarschijnlijk waren zij wel vertind.[40] Ook de kapitelen waren oorspronkelijk gepolychromeerd, zo is op sommige plaatsen nog te zien. In later tijd – waarschijnlijk in 1633[41] – werd de gebeeldhouwde decoratie ervan volledig dichtgesmeerd met pleisterwerk. Toen dit in 1847 verwijderd werd, kwam het 12de-eeuwse beeldhouwwerk weer in het zicht.[42] De 19de-eeuwse restauratiearchitect Bruno Renard wilde ook de middenschippijlers weer bepleisteren, maar dit project werd niet uitgevoerd.[43]
Boven de gewelven van het schip is op een enkele plaats nog pleisterwerk te zien. Le Maistre d'Anstaing signaleerde hier de resten van middeleeuwse muurschilderingen in de vorm van een band met palmetten (zie hieronder).[44]

De galerijen van het schip
Oorspronkelijk hadden de galerijen van het schip geen gewelven. De huidige gewelven dateren uit 1640.[45] Tot die tijd waren de galerijen, net zoals het middenschip, gedekt door een plafond. Wel waren de traveeën van elkaar gescheiden door diafragmabogen. Deze oorspronkelijke diafragmabogen werden in 1640 de gordelbogen van de 17de-eeuwse gewelven. Op een foto genomen vanaf de Parochietoren na de brand in 1940 (afb. I.3.25A) is goed te zien dat zij opgemetseld zijn tot aan het niveau van de nissenzone. Voor de brand was nog te zien geweest dat deze bogen en hun voortzetting ook bepleisterd waren.[46] Na de Tweede Wereldoorlog zijn de gewelfkappen en de bogen met cement afgesmeerd. Een andere foto uit 1942/1943 van een gedeeltelijk ontpleisterd galerijgewelf laat zien dat het gewelf van baksteen is en dat de

[39] Lemaire 1942a: p.50. Cornet 1970a: p.55. Bij het transept is er – terecht – nooit enige twijfel geweest of de overwelving daar oorspronkelijk is.
[40] Bruno Renard (1852a: p.10) meldde dat het gehele interieur afgewerkt was met een 6 à 7 mm dikke bepleistering met uitzondering van de achthoekige colonnetten. Joseph Cornet (1970a: p.52 n.15) merkte terecht op dat de 12de-eeuwse schilderingen die gewijd zijn aan de heilige Margaretha zich ook voortzetten op de nabijgelegen schalken (afb. I.5.23A). Dit betreft echter ongezoete, gemetselde schalken.
[41] ACT AC 15 avril 1633, 22 september 1633. Voisin 1872b: p.288. Cornet 1970a: p.53.
[42] Du Mortier 1862a: p.171.
[43] Renard 1852a: p.10.
[44] Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a : I: p.30.
[45] Alle details bij: Voisin 1872a: p.293-294.
[46] Voisin 1872a : p.294. Cornet 1970a : p.57.

aangrenzende gordelbogen uit Doornikse steen zijn vervaardigd (afb. I.3.25B).[47] In de 12de-eeuwse constructie leverden deze diafragmabogen de nodige tegendruk voor de hoge en zware wanden van de middenbeuk en ritmeerden de traveeën van de galerij. Zij ontspringen op het kapiteel aan de galerijzijde en de impost op de pilaster tegen de buitenmuur.
Het feit dat de gordelbogen en de muurtjes daarboven in Doornikse steen zijn uitgevoerd, wijst erop dat zij uit de bouwtijd van de kathedraal dateren. Ook de vorm van de pijlers van de galerij, met hun afgeschuinde kanten, wijst niet op de bedoeling gewelven aan te brengen. [48]
Aan de westzijde van het transept, waar de galerijtraveeën wel vanaf het begin overwelfd zijn met graatgewelven, werd daarom gekozen voor samengestelde pijlers zoals die van de scheiboogarcade in het schip.[49]

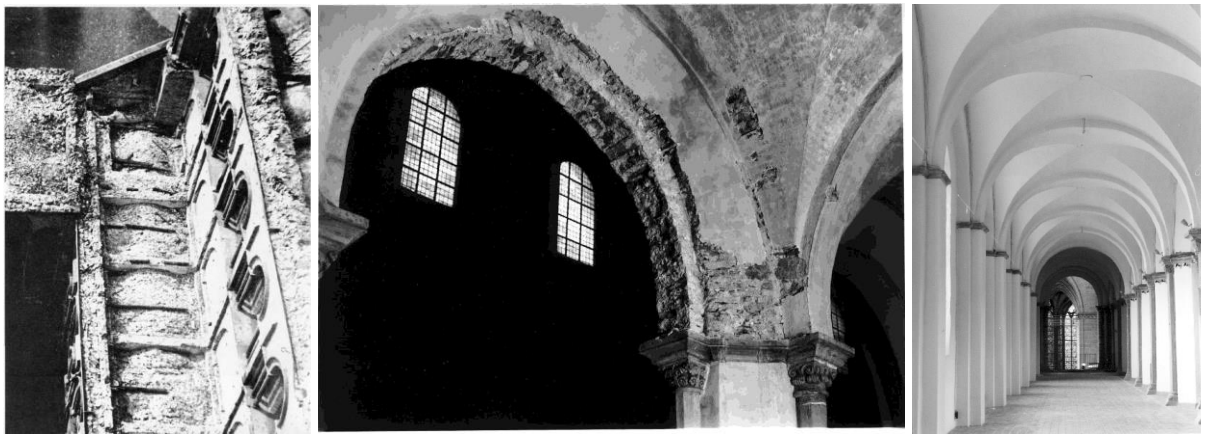

I.3.25A links: zuidelijke galerijzolder na de brand in mei 1940 (foto: kanunnik Dewinter, 1940).
I.3.25B midden: ten dele ontpleisterde tweede travee aan de zuidzijde. Commissariat général à la Restauration du pays, 1942 (foto: KIK-IRPA, Brussel).
I.3.25C rechts: de noordelijke galerij in oostelijke richting (foto: JW).

Op de diafragmabogen van de galerij rustte een houten plafond.[50] Aangezien er boven de diafragmabogen geen sporen van balkgaten of inkassingen zijn, achtte Joseph Cornet het waarschijnlijk dat de balken in de lengterichting over de traveeën lagen en dat aan de onderzijde van de balken het houten plafond was bevestigd. De balken lagen in dat geval niet in het zicht.[51]

De nissenzone
Bij de bouw van de gewelven in 1753 werd het aanzien van de middenschipwanden sterk gewijzigd. Op een tekening in zijn monografie over de kathedraal (afb. I.3.26A) schetste Bruno Renard vier verschillende aanzichten van de bovenste twee geledingen. Achtereenvolgens noemde hij deze van links naar rechts: “A. oorspronkelijke staat”, “B. gewelf gebouwd in 1777”, “C. huidige staat” (restauratie van 1847) en “D. dat wat men gedaan zou kunnen hebben”.[52]

[47] Foto van het *Comissariat général à la restauration du pays*, KIK-IRPA A34168.
[48] Graatgewelven hebben namelijk juist een steunpunt op de hoek van de pijler nodig. Voor een kruisribgewelf geldt in principe hetzelfde. Een andere mogelijkheid voor een galerijgewelf is een half tongewelf, zoals in de abdijkerk Saint-Étienne in Caen. In Doornik is daarvoor geen enkele aanwijzing. De vensters in de buitenmuur van de galerij zijn er ook veel te hoog voor.
[49] Zie § I.5.2.1. Afb. I.5.6A
[50] Het ontpleisteren gebeurde naar aanleiding van een scherpe discussie over deze kwestie tussen Eugène Dhuicque (1942a: p.20-26) en kanunnik Raymond Lemaire (1943a: p.64). Eugène Dhuicque was van mening dat er een open dakstoel was geweest, terwijl Lemaire het tegendeel bewees. Cornet 1970a: p.57.
[51] Cornet 1970a: p.57-58.
[52] Renard 1852a.

De tekening laat bij B de situatie zien, zoals Renard die aantrof: de nissenzone was geheel dichtgesmeerd met stuc. Het vrijleggen van de arcades was de eerste fase in de restauratie van het schip (1846/1847). Het resultaat daarvan moet de situatie C in de tekening van Renard zijn geweest. Vervolgens werd, waarschijnlijk in 1851, ook de 18de-eeuwse decoratie van het gewelf verwijderd en werden nieuwe consoles aangebracht.

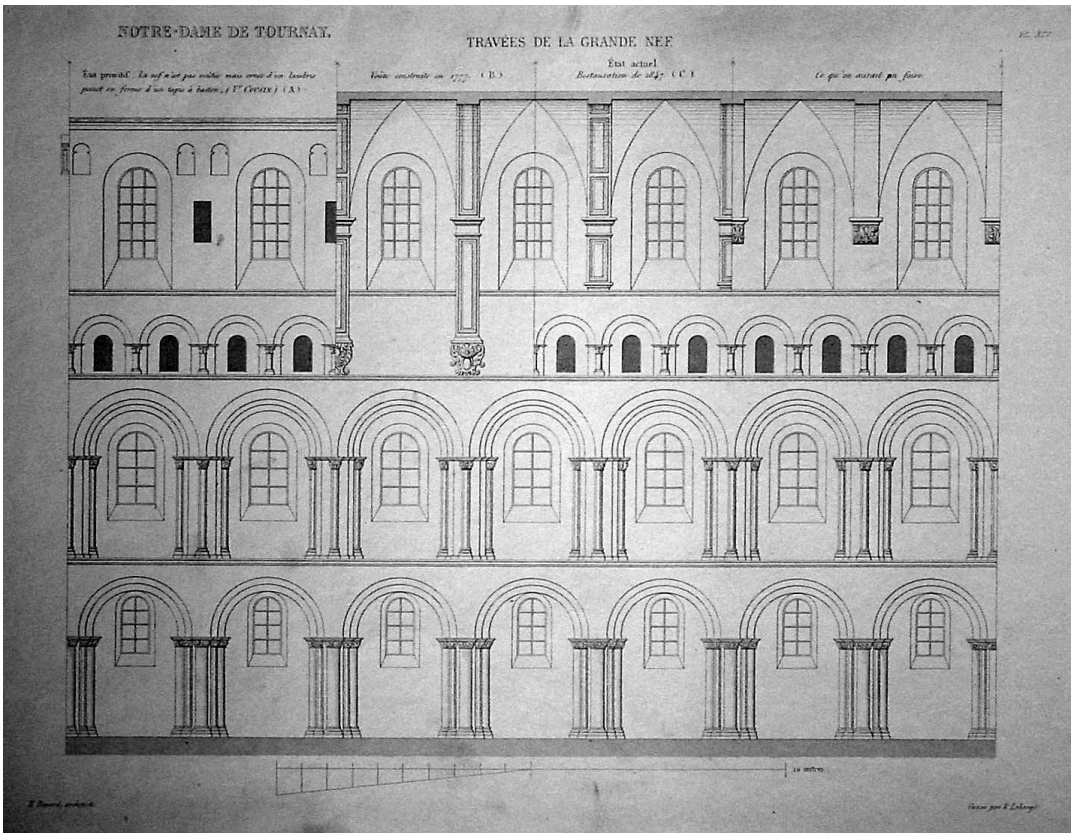

I.3.26A links: tekening van Bruno Renard, circa 1850 met de verschillende situaties van de schipopstand (uit: Renard 1852): A. de reconstructie van de oorspronkelijke situatie, B. de situatie na de bouw van de gewelven in 1777, C. de situatie in 1847, D. het (uiteindelijk gerealiseerde) voorstel van Renard.

Nadat de nissenzone was vrijgelegd, werd het gerestaureerd, maar de openingen naar de galerijzolders liet men dicht. De lijsten werden gereconstrueerd en ook een deel van de zuiltjes en kapitelen, hoewel een aanzienlijk deel nog origineel is.[53] Opvallend is dat de zuiltjes hier rond en niet, zoals elders in het schip, achthoekig zijn. Aangenomen mag worden dat Renard zich hiervoor baseerde op nog aanwezige exemplaren. In dat geval kan de huidige nissenzone beschouwd worden als een betrouwbare weergave van de 12de-eeuwse situatie, met dien verstande, dat er oorspronkelijk kleine openingen op de galerijzolder waren.

De lichtbeuk

Op de tekening van Bruno Renard is ook te zien hoe de lichtbeuk er in 1840 voor het begin van de reconstructiewerkzaamheden uitzag (B). Brede met cassetten gedecoreerde pilasters ontsprongen aan een console direct boven de galerijen en gingen over in de gordelbogen van het gewelf. Bij de restauratie werd de lichtbeuk ongemoeid gelaten (C).
Tijdens een tweede campagne in 1851 werd de 18de-eeuwse decoratie op de gewelven en de aanzetten daarvan tussen de lichtbeukvensters verwijderd. Bruno Renard, die inmiddels met ruzie vertrokken was uit de restauratiecommissie, had daar – getuige het bijschrift op de

[53] De vermelding in de archieven van de jaren 1841 (planning) en 1846 (uitvoering) is hier niet duidelijk over. Schwartzbaum 1977a: p.88. Scaff 1971a: p.103.

tekening – al voor gepleit. De 18de-eeuwse pilasters met impost bleven gehandhaafd, maar werden van hun casementen ontdaan. De door Renard getekende consoles in de stijl van de kapitelen van het schip werden niet gerealiseerd. De verhoging van de lichtbeukmuur uit 1753 bleef gehandhaafd. Achteraf kunnen de 19de-eeuwse restauratoren niet genoeg geprezen worden om hun beslissing het 18de-eeuwse gewelf te behouden. Zoals vermeld voorkwam het gewelf dat de gehele kathedraal uitbrandde.

Voordat de gewelven gebouwd werden, was het schip overdekt door een houten plafond. De lichtbeukzone van het schip, waarvan de bovenzijde in de huidige situatie aan het oog onttrokken is, had toen een ander uiterlijk. Op zijn tekening geeft Bruno Renard er een reconstructie van (A). Tussen de vensters heeft hij staande, rechthoekige openingen getekend. Daarnaast bevinden zich schuin en aan beide zijden boven ieder lichtbeukvenster kleine rondboognissen met een kleine impost die de aanzet van de rondboog markeert. Volgens deze reconstructie had de lichtbeukzone van het middenschip een veel rijkere geleding dan alleen een enkel rondboogvenster per travee.

Renard baseerde zijn reconstructie op bouwsporen die ook nu nog ten dele aanwezig zijn: de staande rechthoekige openingen tussen de vensters in de tekening bevinden zich op dezelfde plaats als de dichtgezette rondboogopeningen aan de buitenzijde van de lichtbeukwand. Daar bevinden zij zich recht of schuin achter de pijlers die de arcade voor de lichtbeukvensters ritmeren (afb. I.3.5B). Opvallend is dat deze openingen dichtgezet zijn met Doornikse steen in plaats van met baksteen, dat vanaf de late Middeleeuwen als gangbaar bouwmateriaal op andere plaatsen in de kathedraal gebruikt werd. De keuze voor Doornikse steen als vulling voor deze nissen is verklaarbaar door het feit dat het hier om de ongepleisterde buitenzijde gaat. In baksteen zouden zij teveel zouden opvallen.

In april 2011 was Laurent Deléhouzée tijdens de restauratie van het schip in de gelegenheid een van deze dichtgezette openingen aan de zuidzijde te laten openen en te onderzoeken. Na verwijdering van een deel van het muurwerk binnen de verticale opening aan de buitenzijde bleek dat het hier inderdaad oude openingen betreft. De opening met aan de buitenzijde een rondboog kende aan de binnenzijde een rechte latei als afsluiting, conform de tekening van Renard.[54] De rondboogopening bleek alleen aan de buitenzijde dichtgezet met Doornikse breuksteen, terwijl de rechtgesloten binnenzijde vol was gezet met baksteen, als onderdeel van de aanzet van het 18de-eeuwse bakstenen gewelf. In deze steenmassa's zijn ook de gewelfankers van het middenschipgewelf vastgezet.

In de kapittelarchieven zijn ook vermeldingen van deze openingen terug te vinden. Zo vond Renard in een 18de-eeuws handschrift een beschrijving van deze openingen: "[..] au juste milieu de deux de ces fenêtres passables, se voit une étroite, n'ayant guères une pied de largeur et haute de quelque trois pieds environ. Elles sont sans façon et de forme carrée aussi bien en haut qu'en bas."[55] Uit andere vermeldingen blijkt dat de betreffende openingen al eerder waren dichtgezet, waarschijnlijk in 1742.[56] Bij de bouw van het gewelf werd dit op deze plaats met gewelfankers gefixeerd.

De functie van deze openingen tussen de vensters is onduidelijk. Dergelijke elementen zijn bij andere kerken uit de 12de eeuw niet bekend. Aangezien ze achter de pijlers van de loopgang liggen, lijkt lichttoetreding niet het doel te zijn geweest. Volgens Joseph Cornet dienden de

[54] De sondering is uitgevoerd door Laurent Deléhouzée. Uit de tekening blijkt dat Renard wist dat deze openingen aan de binnenzijde een rechte afsluiting hadden. Aangezien deze openingen zich overal achter de aanzetten van de gewelven bevinden, moet Renard tenminste op één plek een sondering hebben gedaan.

[55] Aangenomen mag worden dat dit het handschrift van Denis Waucquier (1749a) is: "[..] precies tussen twee doorlatende vensters, ziet men een smal [venster], dat nauwelijks één voet breed en ongeveer drie voet hoog is. Zij hebben geen profilering en zijn rechthoekig van vorm, zowel aan de boven- als onderzijde." Citaat bij Cornet 1970a: p.62.

[56] Renard 1852a: p.11. Joseph Cornet (1970a: p.62) citeert uit de kapittelakten van 23 mei 1742, waarin sprake is van het dichtzetten van kleine vensters (*fenestellae*).

openingen voor de ventilatie van het middenschip. [57] Die hypothese laat echter onverklaard waarom er in Doornik in het middenschip ventilatie nodig was, maar in andere kerken blijkbaar niet. Een andere mogelijkheid zou zijn dat in deze nissen kaarsen of lampen werden neergezet om het schip te verlichten. Deze laatste hypothese heeft als voordeel dat rekening wordt gehouden met het feit dat bij met Doornik vergelijkbare kerken in Normandië en Engeland de loopgang voor de lichtbeuk aan de binnenzijde gerealiseerd was, terwijl deze in Doornik aan de buitenzijde lag. Bij een loopgang aan de binnenzijde konden daar eenvoudig lampen worden neergezet en aangestoken.

Behalve de dichtgezette openingen tekende Bruno Renard schuin boven ieder venster aan beide zijden kleine rondboognissen. Ook deze komen voor in het 18de-eeuwse handschrift waaruit Renard citeert: "Au-dessus de ces étroites et longues, sur chacun d'elles, il en est deux en même ligne et qui ont assez l'air d'une bouche de four."[58]
Van de betreffende rondboognissen zijn boven de gewelven van het schip nog twee exemplaren te zien: in de hoek bij de vieringtoren, zowel aan de zuid- als de noordzijde, omdat daar de aanrasering van de lende van het gewelf minder sterk is dan bij de andere gewelfkappen. De afmetingen van deze nissen zijn circa 80 cm breed, 120 cm hoog en 40 cm diep. Een impost markeert de aanzet van de boog. Dankzij de vermelding uit de 18de eeuw weten we dat aan weerszijden van ieder venster een dergelijke nis aanwezig was. De reconstructietekening van Renard is hierop gebaseerd.
De plaats van het verdwenen plafond is nog te zien dankzij de resten van bepleistering rondom de genoemde nissen en openingen. Deze bepleistering eindigt op dezelfde hoogte als de lijst boven de arcade in de westelijke vieringmuur, die ook de plaats van het plafond aangeeft tegen de vieringtoren.[59]

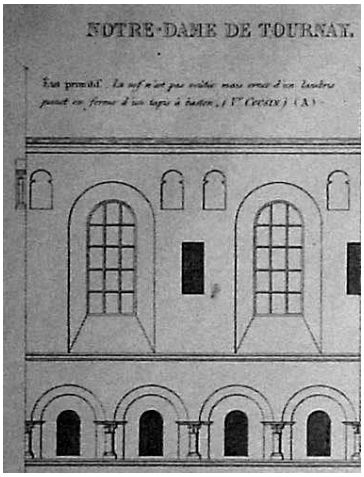

I.3.27A links: reconstructie van de lichtbeuk door Bruno Renard. Detail van afb. I.3.26A.
I.3.27B rechts: gewelfzak nabij de vieringtoren: links de muur boven de lichtbeuk (A) aan de noordzijde en rechts de westmuur van de vieringtoren (B). Links van het midden is – boven het water dat in de gewelfzak staat – net de boog van de nis zichtbaar (foto: JW).

Op basis van het bovenstaande kan in ieder geval geconcludeerd worden dat de lichtbeukzone van het schip in het interieur een onverwacht rijke geleding had. Tussen de vensters bevonden zich immers smalle staande openingen en schuin boven de vensters halfronde blindnissen. De

[57] Volgens Joseph Cornet (1970a: p.62-63).
[58] "Boven elk van deze lange, smalle openingen bevinden zich er op dezelfde hoogte twee die lijken op een ovengat."
[59] Cornet 1970a: p.61.

bijzondere geleding van de middenbeuk was ook de 18de-eeuwse schrijver al opgevallen: "Il faut convenir qu'il y a de l'étrange dans pareil gout [..]."[60]

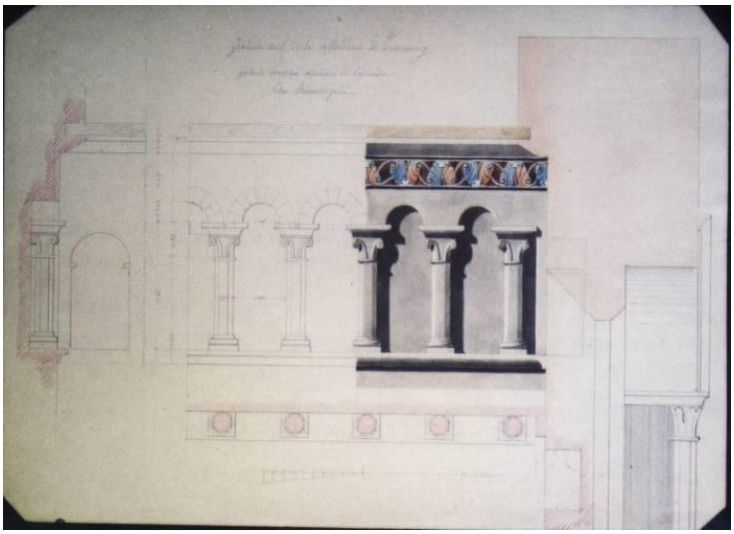

I.3.28A links: tekening van de arcatuur tegen de vieringtoren (rechts) en een nis schuin boven het lichtbeukvenster van het schip. Tekening van Bruno Renard. ACT.

De diafragmaboog aan de zijde van de viering

Een grote, geprofileerde spitsboog markeert de overgang tussen het schip en de viering. Op enige afstand boven deze boog bevindt zich de meest oostelijke gordelboog van het schipgewelf. In het muurwerk hiertussen is onder het pleisterwerk een horizontale lijn herkenbaar. Deze lijn hoort bij een lijst die nabij de lichtbeukwand nog zichtbaar is boven de gewelven van het schip. Daar vormt deze lijst de basis van een aantal blindbogen, die op korte colonnetten met kapitelen rusten. Zowel aan de noord- als de zuidzijde zijn ongeveer twee bogen zichtbaar, waarbij duidelijk te zien is dat de bogen zich achter het gewelf voortzetten. Een tweede lijst, waarop het plafond aansloot, vormde de beëindiging van deze arcatuur. Nabij de hoeken met de vieringtoren is boven de gewelven ook nog goed te zien dat de zijmuren van het schip precies tot op deze hoogte gepleisterd was (afb. I.3.27B). De diafragmaboog tussen schip en viering werd dus aan weerszijden bekroond door een rijk vormgegeven arcatuur met basementen, zuiltjes en kapitelen.[61]

Het plafond van de middenbeuk

Evenals de galerijen had het schip dus oorspronkelijk een houten plafond, dat – zo is al eerder gememoreerd – ten gunste van gewelven werd verwijderd in 1753. Enkele vermeldingen verschaffen informatie over dit plafond. Jean Cousin aan het begin van de 17de eeuw: "[..] la nef

[60] "Men moet toegeven dat een dergelijke stijl vreemd is." De 18de-eeuwse tekst meldt ook: "[..] aussi en 1744 on bouche en dedans de l'église,à fleur de mur, comme elles étaient déjà bouchées de longtemps en dehors, ces trois petites fenetres qui se trouvent toujours au-dessus des grandes arcades par lesquelles cette nef étoit éclairée." (In 1744 vulde men deze openingen dan ook aan de binnenzijde, daar zij aan de buitenzijde reeds lang dichtgezet waren, deze drie kleine vensters die zich nog altijd boven de arcade bevinden waardoor dit schip verlicht wordt)." Renard 1852a: p.11. Cornet 1970a: p.62. Deze werkzaamheden komen waarschijnlijk overeen met een vermelding in een verslag van een kapittelzitting op 23 mei 1742. Daarin is sprake van het dichtzetten van kleine vensters (*fenestellae*). Overigens ging de auteur ervan uit dat de nissen schuin boven de vensters ook ooit open waren geweest. Hiervoor is echter geen enkele aanwijzing. Aan de buitenzijde vertoont het muurwerk op deze plaatsen geen veranderingen.

[61] Op sommige reconstructietekeningen is deze arcatuur ingetekend over de volledige breedte, waarbij overigens ten onrechte van de spitse diafragmaboog een rondboog is gemaakt in de veronderstelling dat deze boog later zou zijn aangepast. Tekening in: Renard 1852a. Dhuicque 1941a: fig.10. Zie ook Voisin 1865a en Voisin 1865b.

n'est ny si haute, ni voultee, mais ornee d'un lambris peinct en forme d'un tapis à bastons [..]."[62] Denis Waucquier noteerde in 1749: "La grande nef au lieu de voûte a un lambris travaillé à la mosaïque ; il y a quelques années qu'excepté l'or on a changé les autres couleurs pour n'y substituer que du blanc ; l'or n'y a pas été épargné."[63] Deze werkzaamheden staan vermeld in de kapittelakten van 16 mei 1742: "Domini ordinarunt laquear navis hujus ecclesiae depingi colore subalbicante, vulgo *couleur de perle* et rosas deaurari.[64]

I.3.29A links: fragment uit het reisverslag van James Thornhill met twee tekeningentjes van het plafond van het schip van de kathedraal van Doornik (uit: Fremantle 1977a, II: p.57).

Het interessantste document over het plafond is het reisverslag van de Engelse schilder James Thornhill.[65] Hij verbleef in Doornik van 19 tot 22 juni 1711. Bij zijn relaas maakte hij schetsen, waarvan twee de decoratie van het plafond betreffen (afb. I.3.29A). Bij de tekeningen schreef hij de volgende toelichting: "The Middle Isle over the Choir is vaulted but in the west body of the Church the Ceiling is flat & painted in this manner the work in itself being raised in wood – gold & red – richly." [66] De twee tekeningen tonen een patroon van meanderende banden rondom op regelmatige afstand van elkaar geplaatste rozetmotieven. Van het plafond waren de draagbalken niet in het zicht. Deze lagen op de middenschipmuren van het schip en het plafond was er aan de onderzijde tegen bevestigd. Mogelijk waren de rozetten in hout gesneden. Daarop kan de tekst van Thornhill wijzen (*to raise* = opwerken, in reliëf brengen).
Het niveau van het plafond is op de zolder van de middenbeuk nog altijd zichtbaar tegen de vieringtoren, boven de arcaderesten die hierboven al ter sprake kwamen. Voor de Tweede Wereldoorlog was bovendien tegen de lichtbeukmuren, boven de gewelfkappen, nog precies de grens van de pleisterlaag te zien, die de lichtbeukwand onder het plafond bedekte. Idesbald Le Maistre d'Anstaing signaleerde in de 19de eeuw dat zich hier nog resten van middeleeuwse

[62] "Het schip is niet zo hoog en niet overwelfd, maar voorzien van een betimmering, beschilderd in de vorm van een vlak met staven." Cousin 1619a: III, p.164. Vanwege de vermelding *lambris peinct* dacht Eugène Dhuicque (1941a: p.21-24) ten onrechte dat er sprake was geweest van een houten tongewelf.
[63] Het middenschip heeft in plaats van een gewelf een betimmering die bewerkt is als een mozaïek; enige jaren terug heeft men behalve het goud de andere kleuren vervangen door alleen maar wit; aan goud is daar niet bespaard. Waucquier 1749a, geciteerd door Bruno Renard (1852a: p.13).
[64] De domheren bevelen om het plafond van het schip van deze kerk te schilderen in een witachtige kleur, gewoonlijk *de kleur van parel* genoemd, en de rozetten te vergulden. ACT AC 16 mei 1742. Rolland 1941a: p.20-22. Citaat bij: Cornet 1970a: p.65.
[65] Het reisverslag is fotografisch gereproduceerd in het eerste deel van Fremantle 1975a. Deel twee van hetzelfde boek bevat de transcriptie en annotatie. Het gedeelte over Doornik betreft de pagina's 52 tot en met 61 van het oorspronkelijke reisverslag. De pagina's over de kathedraal zijn de pagina's 55 tot en met 58. Zie ook: Pion-Leblanc 1980a: p.282-289 (over de kathedraal).
[66] Fremantle 1975a: p.57. "Het middenschip van het koor is overwelfd, maar in het westelijk volume van de kerk is het plafond plat en geschilderd op deze manier. Het werk is zelf op deze manier opgewerkt in hout – goud en rood – rijkelijk."

muurschilderingen bevonden in de vorm van roodgele palmetten op een bruine achtergrond, vergelijkbaar met de band die langs de viering liep.[67]
Hoe oud dit plafond was, kan niet met zekerheid gezegd worden, maar aangezien Cousin geen melding maakt van recente werkzaamheden aan het plafond, kan ervan uit worden gegaan dat het van vóór de Beeldenstorm dateerde.

De dakstoel en het dak
Terwijl de huidige dakstoelen van koor en transept nog uit de bouwtijd stammen, heeft het schip meermaals een nieuwe kapconstructie gekregen. De huidige dakstoel is een betonnen constructie die gebouwd werd na de brand in 1940. De dakstoel die toen verloren ging, was een 18de-eeuwse kap die de 19de-eeuwse restauratie overleefd had, maar bij een brand in 1928 in belangrijke mate vernieuwd moet zijn (afb. I.3.30B).[68] De 18de-eeuwse dakstoel dateerde uit 1753, toen een nieuwe kap gerealiseerd werd, tegelijkertijd met de overwelving van het middenschip. Deze nieuwe dakstoel was geplaatst op de ten behoeve van de gewelven opgehoogde lichtbeukmuur.

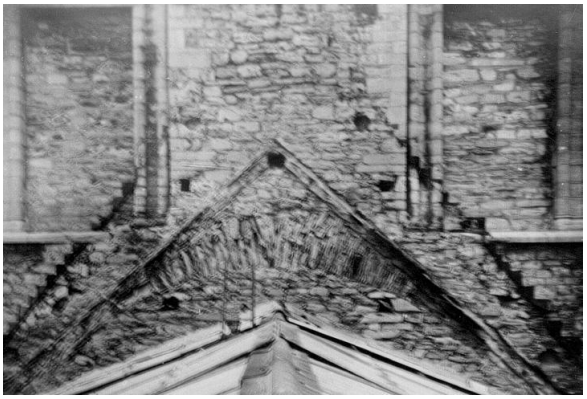

I.3.30A links: de westwand van de vieringtoren in 1941 (foto: KIK-IRPA, Brussel).
I.3.30B rechts: de kap van het schip na de brand in oktober 1928 (foto: Jules-Charles Messiaen).

De kap die in 1753 verdween, kan de oorspronkelijke, 12de-eeuwse dakstoel van het schip zijn geweest. Uit een 18de-eeuwse beschrijving blijkt namelijk dat het ging om een sporenkap, een kap met gespannen, ieder bestaande uit twee sporen met trekbalk en hanenbalk. Het gespan was versterkt met verticaal geplaatste balken tussen de spannen en de trekbalk. Een vergelijkbare kapconstructie van omstreeks 1140 is nog aanwezig boven de traveeën tussen de transepttorens van de middenbeuk van het transept van de kathedraal (zie § I.5.2.7). [69] Het is goed mogelijk dat onderdelen van de middeleeuwse kap opnieuw gebruikt werden in de 18de-eeuwse opvolger.
Op een foto uit 1941 zijn tegen de westmuur van de vieringtoren de sporen van verschillende kappen te zien (afb. I.3.30A). [70] Het bovenste spoor is van de kap die in 1940 verwoest werd en die uit de 18de eeuw dateerde. Deze kap, die op de verhoogde middenbeukwanden was geplaatst, had een helling van circa 65 graden, zodat deze een deel van de decoratie van de vieringtoren aan het zicht onttrok. De dakmoet ervan is nog op enkele plaatsen tegen de vieringtoren zichtbaar. Daaronder, direct boven de ontlastingsboog is het profiel van een kap te zien met dakhelling van

[67] Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a: I: p.30.
[68] Voor een verslag, zie: http://optimiste.skynetblogs.be/tag/incendie, geraadpleegd 15 oktober 2014.
[69] Joseph Cornet (1970a: p.65-66) geeft het 18de-eeuws citaat van kapitteldeken De la Bassarderie, waarin deze de middeleeuwse kap beschrijft (citaat afkomstig uit handschrift ACT, 2e section, nr.1). Herman Janse (1989a: p.70) reconstrueerde een vergelijkbare kap voor het 11de-eeuwse schip van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht. Vergelijkbare kappen uit de 11de eeuw zijn bekend van de Saint-Denis en de Saint-Barthélemy in Luik en de Saint-Vincent in Zinnik (Soignies). Met dank aan Dirk de Vries voor zijn inlichtingen hierover.
[70] KIK-IRPA negatiefnummer M4756. Volgens het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium dateert deze foto uit 1906. Dit moet op een vergissing berusten. Waarschijnlijk dateert de foto uit 1941.

iets minder dan 45 graden. Dit zou de 12de-eeuwse kap kunnen zijn. Het balkgat op de nok van deze kap lijkt echter een nokgording te zijn, wat eerder wijst op een 16de-eeuwse kap.
Het schip, dat de afgelopen eeuwen met leien bedekt was, is sinds 2011 weer voorzien van een loden bedekking, net zoals aan het eind van de 16de eeuw.

3.8 Reconstructie van het 12de-eeuwse schip

Op basis van het voorafgaande kan de volgende reconstructie gemaakt worden: het 12de-eeuwse schip werd gebouwd op doorgaande kettingfunderingen die de pijlers en de muren van oost naar west met elkaar verbonden. Hierop rustte een robuuste, overwelfde zijbeuk aan weerszijden van een hoog middenschip. Boven de zijbeuken verrees een galerij. Deze was niet overwelfd, maar gecompartimenteerd door diafragmabogen, waarop een plafond rustte. De bogen zorgden voor de verbinding tussen de middenschipswand en de buitenmuur en verstijfden op deze wijze de constructie. Hiertoe was ook de buitenmuur aan de binnenzijde versterkt met pilasters. De pijlers van zijbeuken, galerijen en het middenschip waren versierd met colonnetten die een groot aantal gebeeldhouwde kapitelen droegen, die op hun beurt een grote rijkdom aan voornamelijk bladmotieven vertoonden.
Boven de nissenzone, die met kleine openingen geopend was op de erachter gelegen zolder van de galerij, werd het middenschip bekroond door een lichtbeuk met grote vensters – hoewel kleiner dan tegenwoordig en met minder flauwe dagkanten. De vensters waren in het interieur geflankeerd door smalle, hoge openingen en – aan weerszijden van de top van de rondboogvensters – kleine blindnissen. Het middenschip was overdekt met een plafond. De overgang naar de viering toe werd gerealiseerd middels een grote diafragmaboog met daarboven een decoratieve arcade van nissen.
Aan de buitenzijde kreeg het schip naar boven toe een steeds rijkere decoratie: de relatief sobere zijbeukvensters werden gevolgd door de rijkere zone van de galerijvensters met de rondboogdecoratie die zich ook voor de steunberen uitstrekte. Daarboven volgde de lichtbeuk met de overdekte loopgang op colonnetten met een afsluitende lijst. Zo vormde de bekronende zone de overtreffende trap in de opbouw van het exterieur.

De bouwfases van het schip
Het 12de-eeuws schip van de Doornikse kathedraal vertoont een grote mate van eenheid. Terwijl er bij de westpartij duidelijk sprake is van twee concepten, het eerste met westtorens, het tweede zonder deze torens, lijkt dit bij het schip niet het geval. Er zijn geen aanwijzingen dat het schip anders uitgevoerd had moeten worden dan bij aanvang gepland was.
Voor het verloop van de bouw van het schip bestaan verschillende aanwijzingen. Vooral de pijlers, kapitelen en profielen bieden aanknopingspunten. Het schip kent op de begane grond twee typen pijlers: muurpijlers of pilasters tegen de buitenwanden van de zijbeuken en vrijstaande pijlers van de middenbeukarcade. De muurpijlers behoren tot dezelfde typologie als de pijlers in de westpartij: zware sokkels met plinten dragen de pilaster en flankerende colonnetten. De pijlers van de schiparcade daarentegen worden aan alle vier de zijden beëindigd door halfzuilen. Het is mogelijk dat dit onderscheid te verklaren is doordat het ene type pijler ouder is dan het andere.
Ook bij de kapitelen is er sprake van verschillende groepen. De eerste groep kapitelen, in de westpartij en tegen een deel van de muur van de zuidelijke zijbeuk, lijkt de oudste groep van de kathedraal. De stijl ervan sluit nauw aan bij een type kapitelen uit het einde van de 11de eeuw, dat toegepast is in Noord-Frankrijk en Normandië. Voorbeelden zijn te vinden in de crypte van La Trinité in Caen en Notre-Dame-de-la-Couture in Le Mans. Deze kapitelen zijn toegepast op de begane grond van de westpartij en tegen het westelijk deel van de zuidelijke zijbeuk. In deze

zones zijn de dragers opgebouwd uit rechthoekige pijlerlichamen, geflankeerd door achthoekige colonnetten. [71]
De tweede groep kapitelen, de weelderige reeks van de scheiboogarcade van het schip, kan in verband worden gebracht met kapitelen die aan het begin 12de eeuw in Noord-Frankrijk werden toegepast. Een belangrijk vergelijkingsvoorbeeld is een kapiteel dat gevonden is in de fundamenten van de vanaf circa 1160 herbouwde kathedraal van Atrecht, die eind 18de eeuw verwoest werd (afb. I.3.31C). Het fragment kan toegeschreven worden aan de voorganger van de laat-12de-eeuwse kathedraal. Deze 11de-eeuwse kerk werd door Lambrecht, de eerste eigen bisschop van Atrecht (1096-1115), uitgebreid.[72] In de vroeg-12de-eeuwse straalkapel van de abdijkerk La Trinité in Fécamp (afb. I.3.31A-31B) zijn kapitelen aangebracht die frappante gelijkenissen vertonen met de Doornikse schipkapitelen.

I.3.31A links: Fécamp, La Trinité, kooromgang, tweede straalkapel, kapiteel (foto: JW).
I.3.31B midden: Fécamp, La Trinité, kooromgang, tweede straalkapel, kapiteel (foto: JW).
I.3.31C rechts: Arras (Atrecht), Musée Saint-Vaast, kapiteel, circa 1100, afkomstig uit de fundamenten van de 12de-eeuwse kathedraal (foto: JW).

De derde en vierde groep geven minder houvast. Deze vrij schematische kapitelen met eenvoudige voluten en gestileerd loofwerk zijn te vinden in talrijke kerken in Noord-West-Europa vanaf de 11de eeuw.
De datering van de eerste twee groepen wijst erop dat bij de bouw van de huidige kathedraal begonnen werd met de westpartij en de zijbeukmuren. Dat maakte het ook mogelijk de af te breken 11de-eeuwse Mariakerk, die op deze plek stond, nog enige tijd te gebruiken. Niet lang daarna breidde de bouwwerf zich uit over het gehele toekomstige schip. De twee slankere vrijstaande pijlers aan de zuidzijde, direct in aansluiting op de westpartij, zijn waarschijnlijk de eerste exemplaren van het nieuwe schip. Vervolgens werd besloten om met een steviger formaat pijler verder te bouwen.

Als de kathedraal van west naar oost werd gebouwd, is de vraag gerechtvaardigd of de wijziging van de plannen voor de westfaçade van invloed was op de opstand van het schip. Oftewel, behoorde bij de oorspronkelijk geplande tweetorenfaçade ook een andere opzet van het schip? Joseph Cornet meende van wel.[73] Hij verklaarde de vierdelige opstand als het resultaat van een planwijziging: aanvankelijk zou een driedelige opstand zonder nissenzone zijn voorzien. Een volgende bouwmeester zou vervolgens besloten hebben om alsnog de nissenzone toe te voegen. Cornet baseerde deze hypothese op de conclusie dat er enerzijds tussen de twee lagere delen (de zijbeuken en de galerijen) en anderzijds de twee hogere delen (de nissenzone en de lichtbeuk) “een gebrek aan esthetische eenheid” was. De lagere delen kenmerkten zich daarbij, aldus

[71] Schwartzbaum (1977a: p.202-203) dateerde deze Doornikse kapitelen in de 12de eeuw, maar Villy Scaff (1971a: p.257-258) stelde eerder al voor om deze aan het eind van de 11de eeuw te dateren.
[72] Vanuxem 1955a: p.7-14. Schwartzbaum 1977a: p.204.
[73] Cornet 1970a: p.69, 209.

Cornet, door een uitbundiger decoratie met rijk gedecoreerde kapitelen, achthoekige colonnetten en lijsten, terwijl de kapitelen en lijsten op de hogere niveaus eenvoudiger van vorm waren en daar ronde in plaats van achthoekige colonnetten waren toegepast.
Inderdaad is er in het bijzonder bij de kapitelen en lijsten sprake van verschillen tussen de lagere en hogere niveaus. Maar de op de hogere niveaus gebruikte eenvoudige, gladde kapitelen met hoekblad of voluut komen ook voor in de oostelijke traveeën van de schipgalerijen, vooral aan de zuidzijde.[74] Bovendien is de vormgeving van de porticus-achtige loopgang voor de lichtbeuk aan de buitenzijde allesbehalve sober.[75] Ronde colonnetten komen in het schip alleen in de nissenzone voor en aan de vieringpijlers. Op lichtbeukniveau zijn de colonnetten aan het exterieur achthoekig.
De rijke ojiefprofielen domineren inderdaad de pijlers van het middenschip op de begane grond en het niveau van de galerij. Op deze niveaus komen echter ook kwartholprofielen voor, bijvoorbeeld aan de westfaçade en in de trappenhuizen. De cesuur is dus minder sterk dan Cornet veronderstelde. Ook zijn er geen andere aanwijzingen die op dit punt zouden kunnen wijzen op een knip in de bouwplannen.
Het zou kunnen dat de verschillen in bouwsculptuur te maken hebben met gewijzigde opvattingen over de decoratie. Deze kan ingang hebben gevonden in de loop van de voortgang van de bouwwerkzaamheden. Er kan echter ook een andere, meer pragmatische reden zijn geweest. Omdat de kapitelen voorafgaand aan de plaatsing werden gehouwen was het, wanneer het beeldhouwatelier de bouw niet kon bijhouden, de gemakkelijkste oplossing om de decoratie te vereenvoudigen. Daarbij lag het voor de hand om dat vooral op de hoger gelegen plekken te doen, waar het minder opviel. Een vergelijkbare situatie heeft zich waarschijnlijk voorgedaan bij de bouw van de galerij van het vroeg 13de-eeuwse koor van de kathedraal van Laon.[76] Wat betreft het lijstwerk valt op dat de rijke ojiefprofielen zich concentreren op de belangrijkste en zichtbare plaatsen: de pijlers van de zijbeuken en de galerijen.
Het is de vraag of deze verschillen in decoratie wijzen op een nieuw concept. In de architectuur zijn er geen aanwijzingen dat voor het schip een andere opstand voorzien was dan de huidige vierdelige. Het lijkt erop dat Joseph Cornet in zijn hypothese over de twee bouwfases in het schip de rol van de bouwmeester bij het bepalen van het concept overschatte. Zijn rol zal veeleer op het praktische vlak van de uitvoering hebben gelegen en niet op het conceptuele vlak, dat aan de opdrachtgever was voorbehouden.
Het is aannemelijk dat de galerij verregaand voltooid was alvorens aan de nissenzone werd begonnen. In verband met het zetten van de constructie had het werken in horizontale lagen de voorkeur. Het lijkt erop dat dit de gangbare Doornikse praktijk is geweest.[77] Bovendien kon na de afronding van de galerij een tijdelijke overkapping worden aangebracht in de middenbeuk, zodat het schip al gebruikt kon worden.

Samenvattend kan worden aangenomen dat de opzet van het schip volgens één samenhangend concept van west naar oost is uitgevoerd tot aan de vieringpijlers. In het oostelijke gedeelte van het schip, in de oksels met het transept, tegen de oostwand van het schip en de bij de gezamenlijke traveeën van schip en transept, zal blijken dat er wel sprake was van een planwisseling, die het geplande aanzien van de kathedraal ingrijpend zouden veranderen.

[74] Schwartzbaum 1977a: p.87-88.
[75] Schwartzbaum (1977a: p.91-92) wees deze hypothese van Joseph Cornet ook al af. Zij vond dat er niet overtuigend sprake was van “een verandering van het esthetisch concept”.
[76] Kimpel & Suckale 1990a: p.209.
[77] Vriendelijke mededeling van Laurent Deléhouzée.

4 De entreehallen en de zijportalen

4.1 De uitbouwen in de hoek van schip en transept

In de hoeken van het schip en het transept bevindt zich aan beide zijden een ensemble van ruimtes. Deze behoren tot de zijbeuken van het schip en het transept en vormen tevens de entreehallen voor de zijportalen. De zones worden gevormd door de ontmoeting van twee basilicale bouwdelen: het schip met zijbeuken en het transept met dubbele zijbeuken. Dit leidt zowel aan de noord- als zuidzijde tot een uitbouw, waarvan de kopgevel gedomineerd wordt door een monumentaal portaal. Omdat zij duidelijk gericht zijn op de portalen, worden deze uitbouwen – die dwars op het schip staan – met de term vestibule of entreehal aangeduid. Zij sluiten op de begane grond vrijwel naadloos aan op de zijbeuken van schip en transept en vormen er een halachtige ruimte mee. Boven beide vestibules bevindt zich een zaal op het niveau van de galerij.
De geschiedenis van deze bouwdelen en hun relatie met de aangrenzende bouwvolumes is gecompliceerd, zo zal blijken. Zij zijn echter van groot belang voor de bouwgeschiedenis, omdat verschillende bouwsporen in deze zone belangrijke aanwijzingen bevatten. Eerst zal de noordelijke uitbouw beschreven worden, vervolgens de zuidelijke, waarbij steeds begonnen wordt met het exterieur.

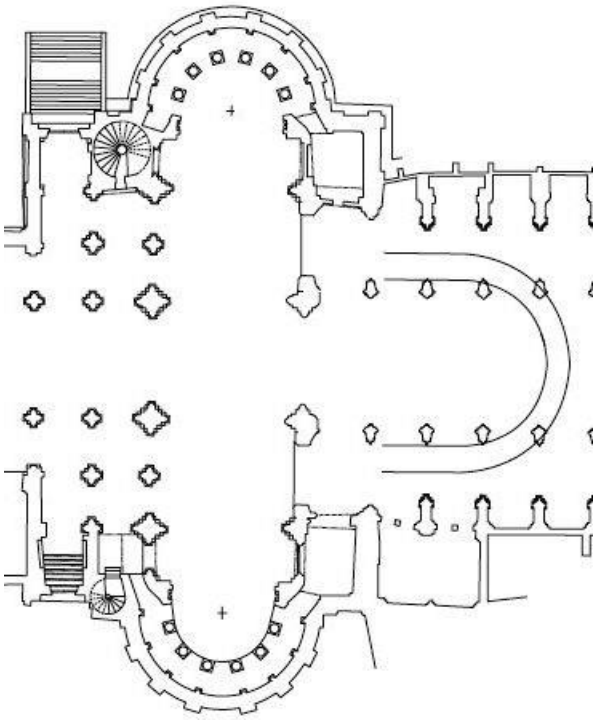

I.4.1.1A. Links: plattegrond van het huidige transept met schematisch ingetekend het 12de-eeuwse koor (tekening: Laurent Deléhouzée).
I.4.1.1B. Rechts: Het Mantiliusportaal aan het eind van de 19de eeuw (foto: KIK-IRPA, Brussel, B3188).

Materiaalgebruik en authenticiteit

Net zoals de westpartij en het schip zijn de entreehallen opgetrokken uit onregelmatige Doornikse kalksteenblokken van middelgroot formaat, die in lagen van wisselende hoogte zijn verwerkt. Het muurwerk aan de buitenzijde is voor een groot deel authentiek. De basementen, colonnetten, kapitelen en nog een aantal andere delen van de portalen zijn echter in de 19de eeuw vernieuwd. Ook het lijst- en profielwerk aan het exterieur is tijdens de

restauratie in de 19de eeuw nagenoeg compleet vernieuwd. In het interieur dateert de huidige afwerking grotendeels uit de 19de eeuw, behalve in de zaal boven het zuidportaal, waar een bijzonder ensemble veelkleurige, 12de-eeuwse wandschilderingen bewaard is. Ook de zaal boven het Mantilius-portaal bewaart overblijfselen van een geschilderde decoratie.

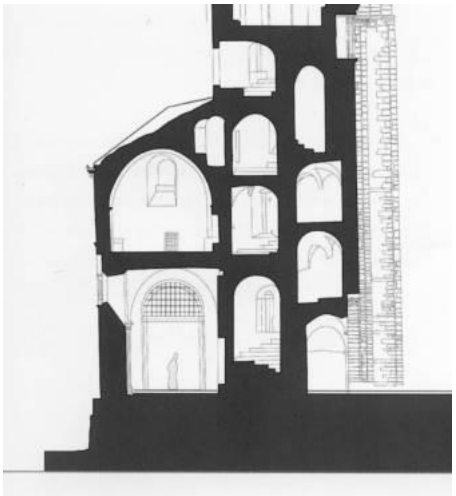

I.4.2.1A. Links: noordelijke ingangshal in de oksel van schip en transept met het Mantilius-portaal (foto: JW).
I.4.2.1B. Midden: westgevel van de noordelijke ingangshal (foto: JW).
I.4.2.1C. Rechts: doorsnede van de onderbouw van de vestibule en de onderbouw van de Brunin-toren (tekening: Laurent Deléhouzée 2015a: fig.8, detail).

4.2 De vestibule en het portaal aan de noordzijde van het schip

Het exterieur

Tegen de voorlaatste travee van de noordelijke zijbeuk van het schip liggen in het verlengde van elkaar twee traveeën met hetzelfde stramien. In de kopgevel van deze rechthoekige uitbouw naast de Brunin-toren bevindt zich het noord- of Mantilius-portaal. De uitbouw heeft twee bouwlagen: de entreehal van het portaal op de begane grond en een zaal op de verdieping. Door het verloop van de helling waarop de kathedraal is gebouwd, heeft de noordelijke uitbouw een forse sokkelzone. De westgevel, die op een getrapte sokkel verrijst, is geleed door drie steunberen van ongelijke breedte, waarvan de middelste de twee traveeën van de ingangshal scheidt. Tussen de steunberen bevindt zich een rondboogvenster van het type van de zijbeuk van het schip, maar dan aanmerkelijk korter, omdat de aanzet op een hoger niveau ligt. Het rechtervenster bevindt zich excentrisch in het gevelvlak, dicht bij de hoek met de zijbeuk. Een cordonlijst verbindt de vensterbanken. Onder het rechtervenster is in het metselwerk een segmentboog aanwezig boven twee verticale bouwnaden, wat wijst op een dichtgezette opening of nis.
Rondom de beide vensters loopt een waterlijst die – net zoals bij de zijbeuk van het schip – als een doorlopende lijst over de steunberen gaat. In de hoek met het schip valt op dat de lijst een fractie lager is dan bij het schip, net zoals de kapitelen van de colonnetten die de vensternissen flankeren.
Het gevelvlak boven de vensters is blind, afgezien van een kleine lichtspleet in de centrale steunbeer, vlak onder de daklijst, en één boven het linkervenster. In deze gevel zijn veel muurankers aangebracht. De uitbouw wordt aan de bovenzijde beëindigd met een daklijst die op de steunberen en daartussen geplaatste consoles rust. Het samengestelde dak bestaat uit een steil schild aan de westzijde en een bijna plat dak tegen de Brunin-toren.

I.4.2.2A. Links: vestibule van het Mantilius-portaal, westzijde, kort na de sloop van de Onze-Lieve-Vrouweparochiekapel (foto: KIK-IRPA).
I.4.2.2B. Rechts: Aansluiting van profielen op de hoek van de verdieping vestibule van het Mantilius-portaal en de noordgalerij van het schip (foto: JW).

In de hoek tussen de uitbouw en de galerij van het schip is te zien dat de dakrand van de uitbouw een blindboog op de steunbeer van de zijbeuk- en galerijmuur van het schip doorsnijdt. Bij de beschrijving van het interieur zal blijken dat de galerijmuur hier achter de uitbouw doorloopt.
Op de noordwesthoek van de uitbouw bevindt zich een extra verzwaring van de steunbeer in afwijkende steensoort (Maffle-steen) en –grootte. Deze markeert de rechterzijde van het Mantilius-portaal dat de noordgevel van de uitbouw beheerst. Het portaal wordt bereikt via een brede trap.

Het Mantilius-portaal
Het noordportaal is genoemd naar een blinde met de naam Mantilius, die door de heilige Eleutherius voor het kerkportaal zou zijn genezen van zijn blindheid. De naam van het portaal komt voor in het 12de-eeuwse *Liber vitae Eleutherii* in een relaas over de genezing van de leproos Peritius die plaatsvond "*ad januam templi – que illis diebus vocabatur Mantilia – que respicit fluenta Scaudi*, bij het kerkportaal – dat in die dagen Mantilius[portaal] genoemd werd – dat uitkijkt over de Schelde."[1] De naam Mantilius-portaal was blijkbaar in de 12de eeuw al niet meer gangbaar. Het portaal werd later *Porte du Moncel* (1375) genoemd, naar het Latijnse *macellum* (beenhouwer).[2]
De gevel van het Mantilius-portaal (afb.I.4.2.3A) is door middel van twee horizontale lijsten in drie zones verdeeld. De benedenzone omvat het eigenlijke rondboogportaal met drie parallelle archivolten en de aanzetten van een vierde archivolt, die zich over de eerste horizontale lijst (A) heen in de tweede zone voortzet als een spitsboog met daaronder een venster. De tweede lijst (B) markeert het begin van de bekronende topgevel.
Op de rechterhoek van de uitbouw bevindt zich een stevige steunbeer die met een verjonging ter hoogte van de tweede lijst tot aan het timpaan van de topgevel loopt (C). Ter linkerzijde wordt het portaal geflankeerd door de hoeksteunbeer van de Brunin-toren (D). De steunbeer op de rechterhoek van de uitbouw en de hoeksteunbeer van de Brunin-toren vertonen geen

[1] *ELEUTHERII VITA SECUNDA* 1658a: cap.3, p.190.
[2] In de 19de eeuw werd het portaal *Porte du doyen* genoemd. Mariage & Pycke 2004a: p.52-53. Er lijkt geen sprake te zijn van een verband tussen het iconografische programma van het portaal en de naamgeving ervan, maar er zijn te veel ontbrekende of moeilijk te identificeren onderdelen in het portaal om dit met zekerheid te kunnen stellen.

verband met de eerste zone van het portaal. Wel zijn zij in verband gemetseld met de stenen van de boogzwikken en de daarop verrijzende flankerende lisenen van het rondboogportaal. De eerste zone van het portaal bestaat uit een rondboogdoorgang van circa 2,60 m breed omgeven door een eerste archivolt (G) op brede rechtstanden (F), waaromheen drie verdere archivolten die op verschillende wijzen worden ondersteund. De tweede en derde archivolt (I, J) rusten op getordeerde colonnetten met kapitelen, terwijl de vierde archivolt aan beide zijden ontspringt op een samengestelde lijstconsole (M). Boven de houten deuren bevindt zich een verglaasd timpaan (E).
Van binnen naar buiten treft men de genoemde vlakke en brede portaalwang aan (F) die zonder onderbreking overgaat in de eerste archivolt (G). Vervolgens springt het muurvlak tweemaal naar voren. Tegen de dagkant van elke van deze muurdelen bevindt zich de genoemde getordeerde colonnet met kapiteel. De hoek van het eerste, naar voren springende muurdeel (H), schuin tussen de twee colonnetten, is gebeeldhouwd met een soort statues-colonnes, zuilen waar gebeeldhouwde personages opgenomen zijn in het zuillichaam. Op de kapitelen ontspringen de tweede (I) en derde (J) archivolt. De uiterste gedeelten van de portaalwangen zijn gedeeltelijk voorzien van reliëfs en gedeeltelijk vlak (K) en eindigen elk tegen de aangrenzende steunbeer. Boven dit vlakke stuk springt de reeds genoemde lijstconsole (M) uit, die de vierde archivolt (N) draagt. Boven de zwikken (O) van de boog, die aan de bovenzijde worden afgesloten door een lijst (A) en aan de rechterkant op consoles rust, bevindt zich aan elke zijde een liseen die door de tweede cordonlijst van het portaal wordt doorsneden (B) en die doorloopt tot de top van de gevel (R).

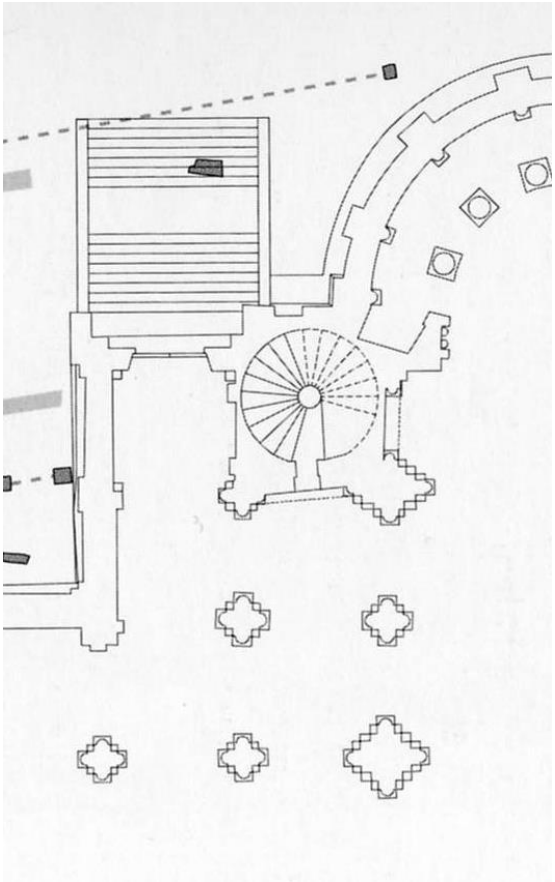

I.4.2.3A. Links: het Mantilius-portaal (foto: JW).
I.4.2.3B. Rechts: plattegrond van de noordelijke ingangshal (naar: Brulet 2012a: p.383).

Het tweede niveau wordt beheerst door de spitsboog (Q) die uit het gevelvlak naar voren komt en de top vormt van de omvattende driepasboog (N en Q). De archivolt wordt door een

kwarthollijst afgesloten. Het timpaan (P) onder de boog heeft in het midden een rechthoekig venster dat aan weerszijden door getordeerde zuiltjes wordt geflankeerd en dat aan de bovenzijde een halfrond, blind boogveld heeft. Het tweede deel van de portaalgevel wordt afgesloten door een lijst die door op regelmatige afstand van elkaar geplaatste consoles wordt gedragen.
Het bovenste deel van de gevel van de uitbouw bestaat uit een vlakke wand die eindigt in een puntgevel die door een geprofileerde lijst wordt gedekt. Centraal in de gevel bevindt zich een eenvoudig rondboogvenster. Dit gedeelte is in verband gemetseld met de steunberen op de beide hoeken.
Het Mantilius-portaal kent een grote hoeveelheid beeldhouwwerk, dat voor een deel ernstig is verweerd. De getordeerde zuilen en hun sokkels en kapitelen zijn tijdens de 19de-eeuwse restauratie vervangen, maar voor het overige is het beeldhouwwerk nog 12de-eeuws.[3]
Centraal in het iconografisch programma van het portaal staat het thema van de *psychomachia*, de allegorische strijd om en in de menselijke ziel tussen de goede en kwade krachten, die voorgesteld worden door gepersonifieerde deugden en zonden. Achter de getordeerde colonnetten bevinden zich de boven elkaar geplaatste beelden van de personificaties: rechts de Nederigheid (*Humilitas*) die de Hoogmoed (*Superbia*) verslaat, links de Kuisheid (*Castitas*) die de Wellust (*Luxuria*) overwint (afb. I.4.2.4B). Hiernaast is een grote demon afgebeeld die een rijke man met een grote geldbeurs op zijn schouders torst en de Gierigheid (*Avaritia*) verbeeldt (afb. I.4.2.4A).

I.4.2.4A. Links: Mantilius-portaal, *Avaritia* (links) en *Luxuria* (rechts) (foto: KIK-IRPA A8018).
I.4.2.4B. Midden: Mantilius-portaal, *Superbia* (foto: KIK-IRPA A8014).
I.4.2.4C. Rechts: Mantilius-portaal, detail met op de eerste archivolt David dit Goliath onthoofd (foto: KIK-IRPA A8026).

Ook de archivolten zijn rijkelijk met beeldhouwwerk versierd. De binnenste, vlakke archivolt omvat een David-cylus, waarvan niet alle scènes bewaard zijn. Te herkennen zijn: David en Goliath, David onthooft Goliath (afb. I.4.2.4C), David neemt het hoofd van Goliath mee naar Jeruzalem, het huwelijk van David en Michal en mogelijk David die de heilige toonbroden ontvangt. De tweede en derde archivolt bevatten reliëfs van mensen, dieren en fabeldieren. De vierde archivolt lijkt zowel met figuratieve als plantaardige motieven te zijn versierd. Deze zijn echter zo ernstig verweerd dat ze moeilijk zijn te herkennen.

[3] Schwartzbaum 1977a : p.123.

Het interieur
Het interieur van de vestibule bestaat uit twee traveeën, die dezelfde opzet hebben als de zijbeuktraveeën van het schip. De eerste travee is de travee waarin zich het portaal bevindt. De tweede travee grenst aan de zijbeuk van het schip. Beide hebben aan de westzijde een rondboogvenster met een sterke afzaat. De vensters hebben dezelfde breedte als die in de zijbeuken van het schip, maar zijn aanzienlijk korter, doordat ze hoger zijn aangezet. De vensters bevinden zich in het midden van de traveewand, dit in tegenstelling tot het exterieur waar het venster van de tweede travee excentrisch lijkt geplaatst. Rechts onder het venster in de tweede travee bevindt zich een rondboognis. Aan de buitenzijde tekent zich, zoals al werd opgemerkt, op dezelfde plaats in het metselwerk een segmentboogvorm af.

I.4.2.5A. Links: noordelijke zijbeuk van het schip en de vestibule van het Mantilius-portaal (links) vanaf de zuidgalerij van het schip (foto: JW).
I.4.2.5B. Midden: entreehal van het Mantilius-portaal (links) en zijbeuk van het transept (rechts) (foto: JW).
I.4.2.5C. Rechts: tweede travee van de noordelijke entreehal naar het westen (foto: JW).

Aan de westzijde sluit de eerste travee van de vestibule aan op de negende travee van de noordelijke zijbeuk, aan de oostzijde op de westelijke zijbeuk van het transept. Net zoals de buitenmuur van de schipzijbeuken is de buitenmuur van de vestibule inwendig geleed met pilasters met flankerende colonnetten op gemeenschappelijke sokkels. Op de hoek die de tweede travee van de entreehal gemeenschappelijk heeft met de muur van het schip, komen twee pilasterlichamen samen. Deze staan haaks op elkaar. Het ene is de laatste pilaster van de noordelijke zijbeuk van het schip. Hieraan ontspringt de gordelboog over de noordelijke travee, die aan de andere zijde op de vrijstaande pijler van de schiparcade neerkomt. Dit pilasterlichaam aan de zijbeukzijde komt ten opzichte van de andere muurpijlers van de noordelijke zijbeuk naar voren. Het andere pilasterlichaam, dat zoals gezegd hier haaks op staat, draagt de gordelboog die neerkomt op de vrijstaande pijler die zowel deel uitmaakt van de zijbeuken van het schip en het transept als van de vestibule. Deze pijler, die in de beleving het centrum van de halachtige ruimte is, heeft dezelfde opbouw als de pijlers van het schip. De volgende pijler, die zich op de grens van de twee traveeën van de vestibule en de zijbeuk van het transept bevindt, heeft ook deze opzet. Deze pijler is tevens een hoekpijler van de Brunin-toren en voor een kwart ingemetseld in de zuidwestelijke hoek van het trappenhuis van de toren. De tweede travee van de vestibule wordt door een houten tochtportaal met groot bovenlicht gescheiden van de eerste travee.
De eerste travee bevat in de noordmuur de doorgang van het Mantilius-portaal. De westmuur van deze travee heeft een rondboogvenster met een zeer lange afzaat. De oostzijde (rechts op afb. I.4.2.6A) wordt begrensd door muurwerk dat aan de bovenzijde los gehouden is van het graatgewelf van de travee. In dit blok muurwerk, dat tegen de buitenzijde van het trappenhuis van de Brunin-toren staat, is een rondboognis aangebracht. In de hoek bij het portaal bevindt zich een muurpijler die ook ten dele is ingemetseld in het trappenhuis. Voor zover zichtbaar bestaat deze uit het type muurpijler van de zijbeuken van het schip met het verschil dat niet

alleen de flankerende colonnet een kapiteel draagt, maar ook het centrale pijlerlichaam (afb. I.4.2.7A). Via een gat dat gemaakt is vanuit de trap in de Brunin-toren is ook de andere zijde van dit kapiteel zichtbaar (afb. I.4.2.7B).

I.4.2.6A. Links: noordelijke travee van de vestibule van het Mantilius-portaal, oostwand (foto: JW).
I.4.2.6B. Rechts: noordelijke travee van de vestibule van het Mantilius-portaal, richting noordoosten (foto: JW).

I.4.2.7A. Links: vestibule van het Mantilius-portaal, noordoostelijke pijler van de noordelijke travee, gezien vanuit de vestibule (foto: JW).
I.4.2.7B. Rechts: vestibule van het Mantilius-portaal, noordoostelijke pijler van de noordelijke travee, gezien vanuit de trap in de Brunin-toren (foto: JW).

De zaal op de verdieping boven het Mantilius-portaal

Boven de twee traveeën van de vestibule van het Mantilius-portaal bevindt zich over dezelfde oppervlakte een zaal van circa 9,75 m bij 5,75 m, die toegankelijk is vanuit de galerij van het schip. De rechthoekige ruimte is over de lengte overwelfd met een tongewelf dat ongeveer in het midden is geleed door een gordelboog die op pilasters rust, terwijl het gewelf aan de kopse kanten rust op muraalbogen. Twee trekbalken en drie trekstangen versterken het gewelf.
De zaal wordt verlicht door vier vensters, twee aan de westzijde en twee aan de noordzijde. Aan de westzijde is er een smalle vensterspleet, direct boven de vloer, in een halfronde nis met sterk afgeschuinde neggen en een tweede vensterspleet in de gordelboog die het gewelf in tweeën deelt. Het eerste venster correspondeert aan de buitenzijde met de lichtspleet boven het linker venster in de westmuur en het tweede met de lichtspleet bovenin de pilaster. Het

derde en vierde venster bevinden zich in de noordgevel: een staand venster direct boven de vloer en daarboven een groter, halfrond venster. Het onderste venster bevindt zich aan de buitenzijde in het boogveld van de driepasboog van het portaal en het bovenste in de topgevel van de portaalfaçade.
Aan de zuidzijde, in de gemeenschappelijke muur met de noordelijke galerij van het schip, geeft een moderne, rechthoekige doorgang toegang tot de zaal. Direct hierboven loopt een cordonlijst. Deze komt qua positie en profiel overeen met de cordonlijst onder de galerijvensters in de noordgevel van het schip. Boven de deur bevindt zich excentrisch ten opzichte van het gewelf een grote nis, die aan beide zijden geflankeerd wordt door een achthoekige colonnet met basement. De rechtercolonnet wordt bekroond door een kapiteel, terwijl de linkercolonnet in de muraalboog verdwijnt. In de oostwand van de zaal, onder de gewelfaanzet, bevinden zich ook enkele nissen: nabij de beide hoeken een brede rondboognis en links van de deelpilaster een rechthoekige nis die op een voormalige doorgang wijst.

I.4.2.8A links boven: zaal op de verdieping, zicht richting portaal (noord) (foto: JW).
I.4.2.8B rechts boven: zaal op de verdieping, zuidwand (foto: JW).
I.4.2.8C links onder: zaal op de verdieping, oostwand (foto: JW).
I.4.2.8D midden onder: zaal op de verdieping, oostwand (foto: JW).
I.4.2.8E rechts onder: zaal op de verdieping, westwand (foto: JW).

De geboorte van het tongewelf is aan beide langszijden gemarkeerd door een lijst, die aan de westzijde niet continu is. De lijst kent twee verschillende profielen. Het eerste is een schuin en rechtstaand profiel. Dit is te vinden aan de westzijde en tegen het gedeelte van de oostmuur ter linkerzijde van de gordelboog. Het tweede is een rijker profiel dat bestaat uit een ojief, een kwartrond en een rechtstand. Dit is aan te treffen tegen de oostwand: op de pilaster die de gordelboog draagt en rechts daarvan. In de zuidoosthoek gaat dit profiel de hoek om en zet zich voort over de zuidmuur van de travee, boven de doorgang naar de galerij en onder de blinde nis.

4.3 De vestibule en het portaal aan de zuidzijde

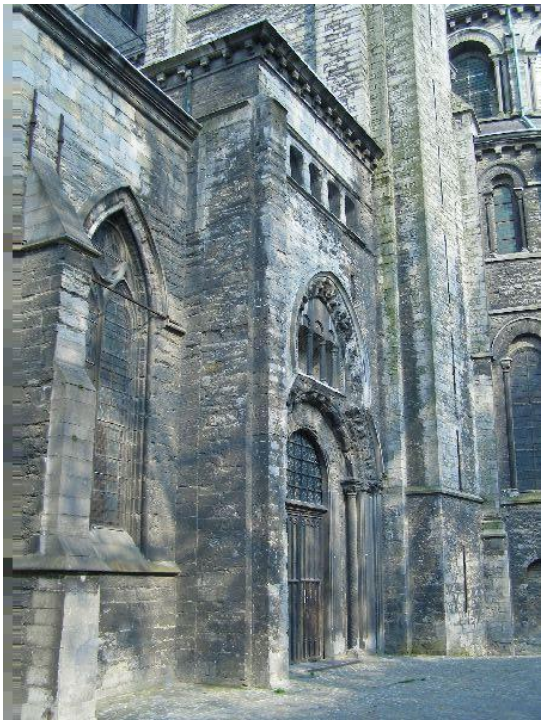

I.4.3.1A. Links: het zuidportaal vanuit het zuidoosten gezien (foto: JW).
I.4.3.1B. Rechts: het zuidportaal vanuit het zuidwesten (foto: JW).

Tegen de voorlaatste travee van de zuidelijke zijbeuk van het schip liggen in het verlengde van elkaar twee traveeën met dezelfde opzet. In de kopgevel van deze uitbouw bevindt zich het zuidportaal, de *Porte du Capitole*, zoals dit sinds eind 19de eeuw wordt genoemd.[4] De uitbouw heeft twee bouwlagen: de entreehal van het portaal op de begane grond en een zaal op de verdieping.
Grotendeels ingebouwd tussen de Parochietoren en de Lodewijkskapel, is de zuidgevel met het portaal de enige gevel van de uitbouw die volledig zichtbaar is. Daarnaast is een deel van de westgevel zichtbaar naast en boven de Lodewijkskapel. Deze gevel is blind en bestaat uit een brede steunbeer met een verticale bouwnaad die net boven de daklijst van de Lodewijkskapel afgeschuind tenietgaat. Aan de zijde van de Parochietoren wordt de gevel begrensd door de hoeksteunberen van de toren, waarmee deze in verband is opgetrokken. De uitbouw wordt bekroond door een samengestelde daklijst met volutenconsoles.
De zuidgevel bestaat uit twee zones: de portaalzone en daarboven een galerij.
Zonder sokkel of treden bereikt men het rondboogportaal (circa 2, 30 m breed) in de gevel. De portaalwangen kennen aan iedere zijde één sprong in het muurwerk, waarvan de dagkant voorzien is van een getordeerde colonnet. Het binnenste gedeelte van de portaalwang is vlak en draagt een brede, ronde archivolt. De tweede archivolt rust op de kapitelen van de twee getordeerde colonnetten. Een derde archivolt – enigszins uitkragend – rust op de buitenste gedeelten van de portaalwangen. Deze archivolt is geen rondboogarchivolt, maar een grote, spitse driepasarchivolt. Onder de spitse, hoefijzervormige boog, bevindt zich een timpaan dat grotendeels bestaat uit een nis waar zich een kleine colonnade met drie openingen voor bevindt. Dit gedeelte is in de 19de eeuw volledig vernieuwd, werd al zo beschreven in 1749 en zichtbaar op een tekening van voor de restauratie (afb. I.4.3.2B).[5]

[4] Mariage & Pycke 2004a: p.51-52.
[5] Waucquier 1749a: p.39: « À la deuxième arcade, au lieu de la Vierge au milieu comme à l'autre portail, il n'y a qu'une courte galerie à quatre petits piliers. ».

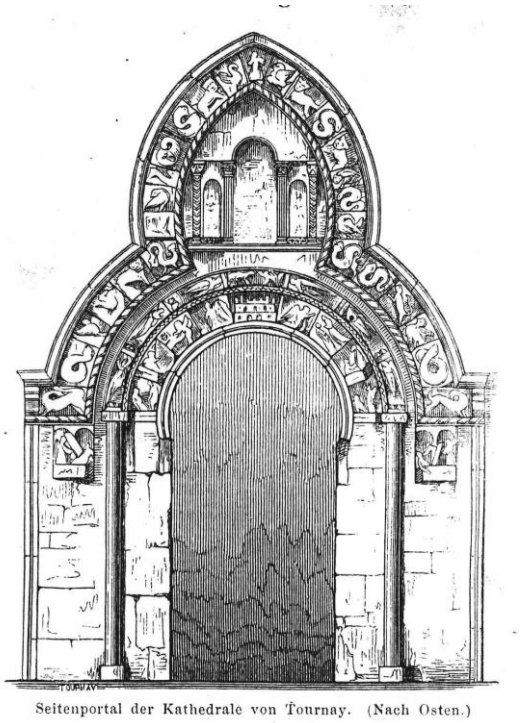

I.4.3.2A. Links: het zuidportaal of *Porte du Capitole* (foto: KIK-IRPA).
I.4.3.2B. Rechts: tekening van het zuidportaal voor de restauratie (uit: Kugler 1859a, III: p.359).

Het zuidportaal

De naam *Porte du Capitole* is voor het zuidportaal sinds het einde van de 19de eeuw in zwang, maar komt niet in oudere bronnen voor.[6] In de documenten van de 19de-eeuwse restauratie werd het in de regel als *Portail* of *Porte du Midi* (zuidportaal) aangeduid.[7] De oudste vermelding van dit portaal is een optekening van de schenking van kanunnik Johannes Blaserius de Arbosio uit 1375: *hostia cloquemannorum versus belfrigidum* (de poort van de "cloquemannen" aan de zijde van het belfort).[8]

Het zuidportaal is minder rijk aan beeldhouwwerk dan het noordportaal. De portaalwangen, die uit de 19de eeuw dateren, kennen geen beeldhouwwerk. Het 12de-eeuwse beeldhouwwerk – sterk aangetast door verwering – bevindt zich op de drie archivolten, waaronder de grote driepasboog. De getordeerde colonnetten en hun kapitelen zijn in 1870 geplaatst.[9] Dominant in het iconografisch programma van het portaal is het thema van het Laatste Oordeel, maar een aantal sculpturen is tot nu toe niet bevredigend geïdentificeerd.[10] De binnenste archivolt is in ieder geval aan het thema van het Oordeel gewijd, wat blijkt uit

[6] De naam zou verwijzen naar het feit dat het portaal aan de zijde van het stedelijk bestuurscentrum lag, dat als Kapitool zou zijn aangeduid, analoog naar de Doornikse stadsregenten die zich in een bisschoppelijke oorkonde uit 1130 *senatores* noemden. Rolland 1931a: p.65. Deze associatie zou dan eind 19de eeuw gemaakt moeten zijn, want eerder komt de naam *Porte du Capitole* niet voor. Een andere mogelijkheid zou kunnen zijn dat de naam *Capitole* een afgeleide is van het Latijnse woord voor kapittel, *capitulum*, waarvan de gebouwen zich in de 18de eeuw aan de zuidzijde van het koor hadden geconcentreerd.
[7] Renard 1852a.
[8] ACT, registre 83, *obituarium* f.7v, 27 juli. Pycke 2003a: p.254. Mariage & Pycke 2004a: p.51-52. De *cloquemanni* (enkelvoud: *cloquemannus*, ook: cloqmanni, clocmanni, clokemans, clochemans) waren een soort kosters van de kathedraal, onder andere verantwoordelijk voor het klokkengelui.
[9] Schwartzbaum 1977a: p.158. Idesbald Le Maistre d'Anstaing (1842-1843a: p.296-304) beschrijft dat de oorspronkelijke colonnetten toen al waren verdwenen.
[10] Schwartzbaum 1977a: p.158-171.

voorstellingen van de Opstanding van de doden op de eerste boogstenen, engelen en – op de sluitsteen – het Hemelse Jeruzalem. De tweede archivolt toont wederom engelen, maar ook twee krijgers en mogelijk twee voorsprekers; de beide laatsten bovenin de archivolt.[11] De decoratie van de buitenste archivolt, de driepasboog, is slecht te zien. Er kunnen enkele (fabel?)dieren onderscheiden worden.

Links en rechts van de driepasboog van het portaal bevindt zich een asymmetrisch geplaatste lichtspleet. Daarboven opent zich boven een cordonlijst een galerij van vier gedrukte korfbogen die op rechthoekige pijlers rusten (afb. I.4.3.3A). Het muurvlak waarin dit ensemble zich bevindt, wordt door twee cordonlijsten en twee steunberen begrensd. Achter de bogen loopt een kleine galerij die toegankelijk is via een doorgang in de traptoren van de Parochietoren. De achterwand van de galerij bestaat uit vier nissen met banken (afb. I.4.3.3B), die van elkaar gescheiden worden door pijlers met een eenvoudige impostplaat met kwarthol en recht profiel. Hierop liggen dekplaten met een schuin en recht profiel. Een identiek profiel is aan de andere zijde boven de galerijopeningen te vinden. Beide vormen de aanzet voor een tongewelf dat de galerij overspant. Terwijl de vormen en profielen van de korfbogen en hun omkadering op een 16de-eeuwse datering wijzen, lijkt de galerijstructuur zelf, inclusief achterwand en gewelf, 12de-eeuwse metselwerk.
Direct boven de galerij bevindt zich een eenvoudige lijst over de gehele breedte van de gevel. Op de linkerhoek eindigt hier de hoeksteunbeer. Het resterende gevelveld is in vier regelmatige metsellagen opgebouwd. Opvallend is dat er links en rechts, in het verlengde van de rechtstand van de linker- respectievelijk rechtergalerijopening (afb. I.4.3.3C).

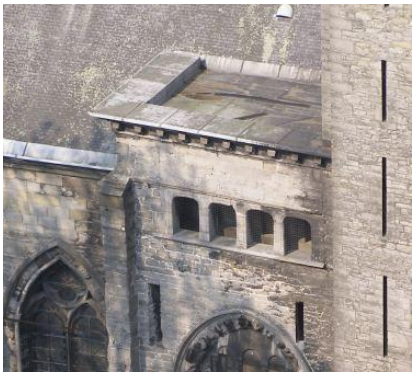

I.4.3.3A. Links: de bovenzijde van de zuidgevel van de uitbouw van de zuidelijke entreehal (foto: JW).
I.4.3.3B. Midden: interieur van de galerij boven het zuidportaal (foto: JW).
I.4.3.3C. Rechts: de galerij boven het zuidportaal (foto: JW).

Het interieur
Ook het interieur van de zuidelijke vestibule bestaat uit twee traveeën, die dezelfde opzet hebben als de zijbeuktraveeën van het schip. Aan de noordzijde sluit de tweede travee van de vestibule (geteld vanaf het portaal) aan op de negende travee van de zuidelijke zijbeuk van het schip, aan de oostzijde op de westelijke zijbeuk van het transept. Deze tweede travee wordt aan de westzijde begrensd door een muur die dit deel van de vestibule gemeenschappelijk heeft met de Lodewijkskapel. Hierin bevindt zich een nis in de vorm van een vensteropening met afzaat en schuine dagkanten, zoals deze ook in de zijbeuk van het schip te vinden zijn.

[11] Schwartzbaum 1977a: p.170.

I.4.3.4A. Links: hoek van de tweede travee van de entreehal (links) en de zuidelijke zijbeuk (rechts)richting het westen (foto: JW).
I.4.3.4B. Rechts: zicht vanuit de westelijke zijbeuk van de zuidelijke transeptarm richting de entreehal van het zuidportaal (links) en zijbeuk van het schip (rechts) (foto: KIK-IRPA).

I.4.3.5A. Linksboven: zuidelijke vestibule, eerste travee, oostmuur, gewelf (foto: JW).
I.4.3.5B. Linksonder: zuidelijke vestibule, eerste travee, oostmuur, nis (foto: JW).
I.4.3.5C. Rechtsboven: zuidelijke vestibule, eerste travee, westmuur, gewelf (foto: JW).
I.4.3.5D. Rechtsonder: zuidelijke vestibule, eerste travee, westmuur, nis (foto: JW).

Op de hoek die de tweede travee van de vestibule gemeenschappelijk heeft met de muur van het schip (afb.I.4.3.4A), komen twee pilasterlichamen samen. De ene pilaster is de laatste van de zuidelijke zijbeuk van het schip, waaraan de boog over de zijbeuk naar de schiparcadepijler ontspringt. Dit pilasterlichaam staat ten opzichte van de andere muurpijlers van de zijbeuk naar voren. Het andere – dwars hierop – draagt de gordelboog tussen schipzijbeuk en de

vestibule, die aan de andere zijde rust op de vrijstaande pijler waar de zijbeuken van schip en transept samenkomen. Deze pijler (rechts op afb. I.4.3.4B) heeft dezelfde opbouw als de pijlers van het schip.
De twee traveeën van de vestibule worden, zoals aan de noordzijde, van elkaar gescheiden door een houten tochtportaal met een groot bovenlicht. De opzet van de schippijlers (kruisvormige pijler met halfzuilen en colonnetten in de oksels) kenmerkt ook de pijler op de grens van de twee traveeën van de vestibule, die voor drie-achtste is ingemetseld in de muur die de eerste travee van de vestibule scheidt van de zijbeuk van het transept. Deze pijler maakte tevens deel uit van de onderbouw van de Parochietoren.
Via het tochtportaal komt men in de eerste, zuidelijke travee van de vestibule, die direct uitmondt in het zuidportaal. Doordat dit aanmerkelijk hoger ligt dan het vloerniveau in de kathedraal, is hier een aantal traptreden om dit hoogteverschil te overbruggen. Deze travee heeft geen zuilen of colonnetten die het vierdelige gewelf dragen: de graten van het gewelf komen neer op kleine consoles in de hoeken. De westwand heeft hoog in de muur een smalle nis, die vormgegeven is als een klein rondboogvenster dat in de gewelfkap eindigt. Zowel in de west- als de oostwand van deze travee bevindt zich een grote rondboognis met imposten (afb. I.4.3.5C-D).

De zaal op de verdieping boven de zuidelijke entreehal
Boven de twee traveeën van de vestibule van het zuidportaal bevindt zich over dezelfde oppervlakte een zaal (de Catharinakapel) van circa 8,70 m bij 4,50 m, die via enkele treden toegankelijk is vanaf de galerij van het schip. Het tweede deel van de zaal, nabij de zuidmuur, ligt twee treden hoger dan het eerste deel. De rechthoekige ruimte is over de lengte overwelfd door een half tongewelf.

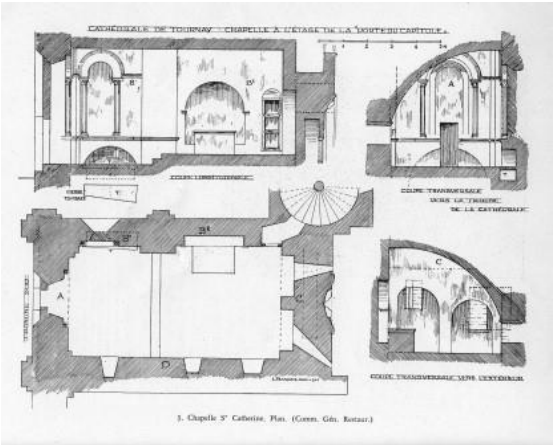

I.4.3.6A. Links: plattegrond en doorsneden van de Catharinakapel (uit Rolland 1944c).
I.4.3.6B. Rechts: de Catharinakapel, zicht richting noorden met huidige deur naar de galerij (foto: JW).

De zaal wordt schaars verlicht door twee lichtspleten in twee rondboognissen in de zuidelijke gevel. De hogere, linker rondboog wordt aan de linkerzijde afgebroken door een rechtstand. In de westelijke wand zijn drie kleine nissen, die er – vanwege de afgeschuinde dagkanten – uitzien als dichtgezette lichtopeningen.

Aan de noordzijde, in de gemeenschappelijke muur met de zuidgalerij van het schip, geeft een rechthoekige opening toegang tot de zaal. Deze doorgang bevindt zich in twee nissen: de bovenzijde in een grote nis met boogstelling, die is vormgegeven zoals de galerijvensters van het schip aan het uitwendige van de kerk, en de onderzijde in een brede, lage rondboognis van 0,57 m diep. In de oostelijke wand bevinden zich twee gelijkaardige nissen boven elkaar: een nis met alle kenmerken van een galerijvenster boven een lage rondboognis.

De cordonlijst *onder* de genoemde nissen van het type galerijvenster loopt van de aanzet van het tongewelf aan de westzijde via de noordoosthoek *tot en met* de brede pilaster halverwege de oostwand van de zaal. De cordonlijst *over* de nissen eindigt *tegen* deze pilaster. Naast deze pilaster is in de muur een grote rondboognis met imposten uitgespaard en rechts hiervan, nabij de hoek met de zuidwand, een diepe, smalle, hoge rondboognis met een houten raamwerk erin. Recht voor de grote nis staat een gemetseld altaarblok van 1,62 m breed, 1,08 m diep en 83 cm hoog met daarop een mensa van 15 cm dik.

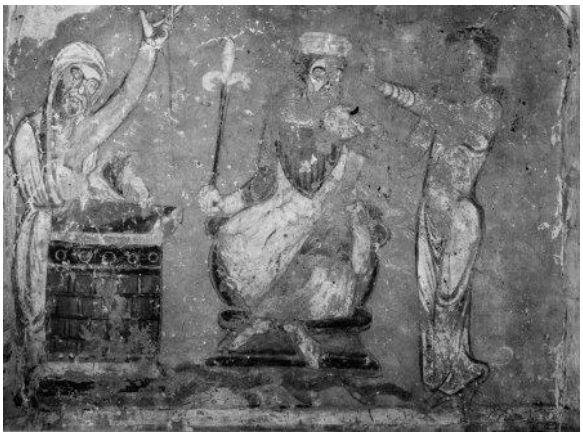

I.4.3.7A. Links: Catharinakapel, altaar, oostwand met nis en muurschildering van de kruisiging (foto: KIK-IRPA A56302).
I.4.3.7B. Midden: Catharinakapel, schildering op de noordwand. Wijdingskruis met Lam Gods. Daarboven de heilige Catherina in debat met filosofen (foto: KIK-IRPA A56303).
I.4.3.7C. Rechts: detail van 7B (foto: KIK-IRPA A57720).

De zaal is rijk versierd met wandschilderingen, die in de tweede helft van de 12de eeuw gedateerd worden. In de nis achter het altaar is een schildering van de gekruisigde Christus met respectievelijk Maria en de Ecclesia ter rechterzijde en Johannes de Evangelist en de Synagoge ter linkerzijde (afb. I.4.3.7A). Op de noord- en oostwand bevinden zich voorstellingen uit het leven van de heilige Catharina van Alexandrië. Verder zijn de wanden gedecoreerd met een reeks geschilderde wijdingskruisen (afb. I.4.3.7B-C).[12]

4.4 Functie en gebruik van de entreehallen en de zalen erboven

De beide entreehallen met portalen vormen de monumentale noord- en zuidtoegang van de 12de-eeuwse kathedraal. Aan de noordzijde werd de entreehal als gang geplaatst tussen de pandgang van de kanunniken en de westelijke zijbeuk van het transept. Aan de zuidzijde werd deze situatie gespiegeld ten opzichte van de noordkant. De keuze voor deze opzet kan – behalve met de wens tot een symmetrische aanleg – te maken hebben met de plattegrond van het transept van de 11de-eeuwse kathedraal, dat uit opgravingen bekend is. De ingangshal en de zijbeuk samen kregen namelijk dezelfde breedte en lengte als het oude transept (afb. I.4.4.1A).

[12] Er zijn er tien bewaard in de vorm van rozetten, een elfde is gedecoreerd met het Lams Gods. Rolland 1944c: p.14.

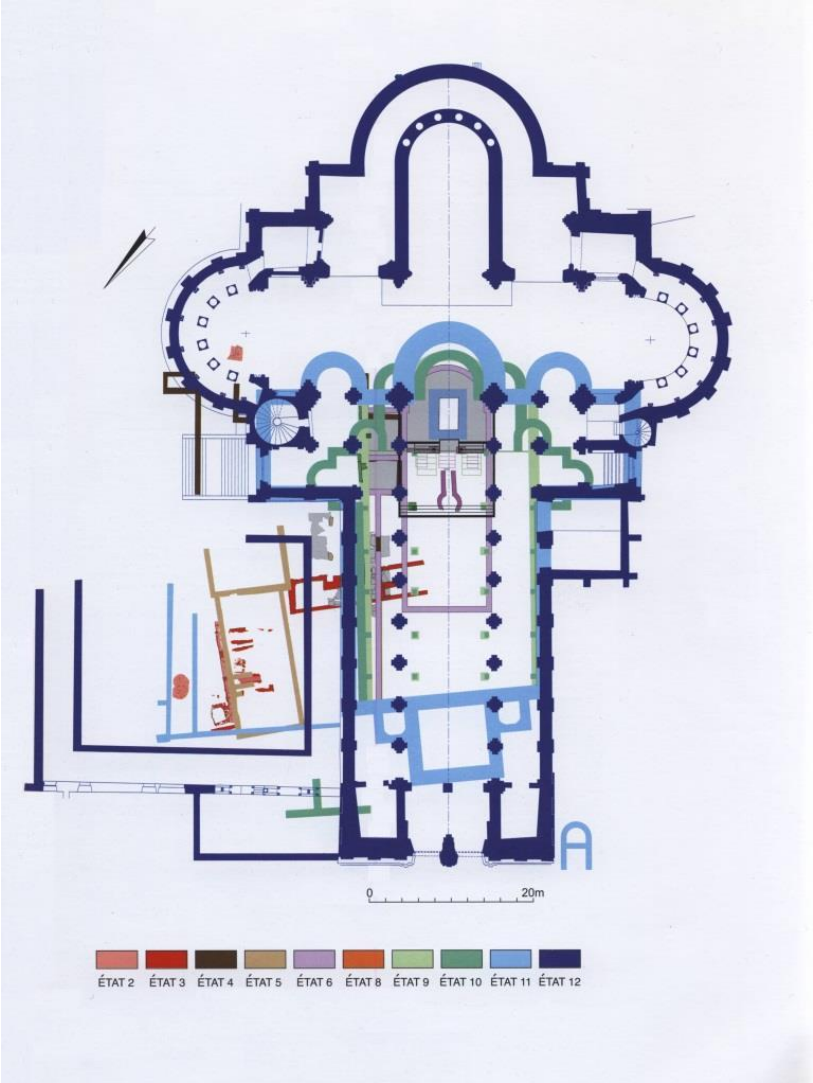

I.4.4.1A. Links: plattegronden van de voorgangers van de huidige kathedraal (Brulet 2012a: p.133).

De kleine galerij boven het zuidportaal, die toegankelijk is via de wenteltrap van de Parochietoren, zou volgens kanunnik Waucquier gebouwd zijn voor de rechters van de kerkelijke rechtbank (officialiteit) om openbare terechtstellingen van misdadigers gade te kunnen slaan die onder de hoge jurisdictie van het kapittel vielen.[13] Hoewel deze overlevering voor het eerst opduikt in 1749, hoeft hier niet direct aan getwijfeld te worden. Er was in de Middeleeuwen – en ook nog daarna – een lange traditie om recht te spreken voor of in een kerkportaal.[14] De Laatste Oordeelthematiek van het Doornikse zuidportaal kan hiermee in verband worden gezien en is in dat kader zeer passend en algemeen.[15]
De nu zeer sombere zaal boven de zuidelijke entreehal werd aanvankelijk – naast de twee lichtspleten boven het zuidportaal – ook verlicht door drie kleine vensters in de westmuur, die bij de bouw van de Lodewijkskapel in 1299 werden dichtgezet. De zuidelijke zaal was oorspronkelijk toegankelijk via een deur in de tweede omwenteling van de traptoren van de Parochietoren. Deze toegang is al geruime tijd geleden dichtgemetseld en de doorgang werd

[13] Mariage & Pycke 2004a: p.61. De vermelding komt het eerst voor bij Denis-Dominique Waucquier (1749a: f.40r). Over de rechtspraak door het kapittel, zie Warichez 1934a: p.18-20.
[14] Deimling 1996a: p.324-327.Van Nieuwland-Landheer 2008a: p.17-30.
[15] Er is niets bekend over het gebruik van de kleine galerij boven het zuidportaal als plaats van reliekentoningen. Al dan niet in combinatie met rechtspraak zou een dergelijke galerij hiervoor gebruikt kunnen worden.

door middel van een houten inbouw veranderd in een kast. Een vervangende toegang werd gerealiseerd vanaf de zuidgalerij van het schip, die nog steeds dienst doet.
De zaal boven de entreehal van het zuidportaal was vanaf de 12de eeuw een kapel, gewijd aan Catherina van Alexandrië. Cantor (1156-1177) en kapitteldeken (1177-+1179) Letbertus Blondus stichtte dit altaar in 1173.[16] Na zijn dood in 1179 werd hij begraven in een tombe in de spaarnis tegen de oostwand van de kapel. Het kapittel besloot in 1268 om de stoffelijke resten van Letbertus, die een belangrijke rol had gespeeld bij de onafhankelijkheid van het Doornikse bisdom (zie § II.9), over te brengen naar een nieuw graf in het herbouwde koor. Zijn nagedachtenis werd vanaf dat moment gevierd als die van een overleden bisschop.[17] Of de kapel direct daarna in onbruik geraakte of dat deze toch nog dienst deed, bijvoorbeeld ten behoeve van het lezen van een mis voorafgaand aan het recht spreken, is niet bekend.

I.4.4.2A. Links: ontlastingsboog in de oostwand van de Catharinakapel met graf van Letbertus Blondus (foto: KIK-IRPA).
I.4.4.2B. Rechts: tekening van de grafsteen die Letbertus Blondus kreeg in het koor van de kathedraal, nadat het kapittel in 1268 besloot hem daar te herbegraven (uit Rolland 1944c).

De tekst over Letbertus Blondus in het *obituarium* van het kathedrale kapittel vermeldt de stichting van lampen in de Catharinakapel en de Maria Magdalenakapel. Op basis van deze gezamenlijke vermelding is aangenomen dat de Maria Magdalenakapel de noordelijke pendant was van de Catharinakapel aan de zuidzijde.[18] Het is niet zeker of dit zo was.
De noordelijke zaal had in ieder geval een kapel moeten worden. Daarop wijzen drie ingekraste wijdingskruisen in de pleisterlaag van de zuidelijke en oostelijke muur van de noordelijke zaal en een fraaie (onder?)tekening van een hoofd met baard.[19] Of de ruimte ook als kapel heeft gefunctioneerd, is onduidelijk.
Ook in de noordelijke zaal raakten de zijlichten buiten functie, hier door de bouw van de Onze-Lieve-Vrouweparochiekapel in 1516. Sinds de sloop daarvan na de Tweede Wereldoorlog zijn de twee bescheiden zijvensters weer vrijgekomen. En ook hier bevond de oorspronkelijke toegang zich op een andere plaats, namelijk in het midden van de oostmuur. Deze doorgang kwam uit in de wenteltrap van de Brunin-toren direct naast de toegang tot de noordelijke transeptgalerij en werd dichtgezet, nadat de huidige doorgang was gerealiseerd vanuit de noordgalerij van het schip.

[16] Rolland 1944c: p.43-44. Pycke 2003a: p.212-213. Mariage & Pycke 2004a: p.34.
[17] Rolland 1944c: p.38-40.
[18] Cornet 1970a: p.94. Dumoulin & Jacques Pycke 1972a: p.32. Zie ook: Pycke 2003a: p.213 en Mariage & Pycke 2004a: p.35.
[19] Ook gesignaleerd door Stéphanie Moris (2009a: p.93-94).

4.5 Wijzigingen aan de entreehallen met portalen en zalen op de verdieping

De vestibules en de erboven gelegen zalen, zoals die nu nog bestaan, zijn in hoge mate 12de-eeuws. In het navolgende zal blijken dat zij overigens niet in één bouwcampagne tot stand zijn gekomen.
De bogenreeks van de galerij boven het zuidportaal is waarschijnlijk in de late 16de eeuw vernieuwd. Daarop wijzen de vier korfbogen die thans de galerij vormen. Aan de afwijkende stenen, het metselverband en aan de bouwnaden aan weerszijden is te zien dat de bogenreeks en het muurwerk erboven tot een latere periode behoren dan de rest van deze gevel. De verbouwing betrof echter alleen de gevel. Het achterliggen tongewelf dat de galerij overspant, behoort tot de oorspronkelijke 12de-eeuwse bouwmassa.
In later tijd vond er bij de twee zalen op de verdieping een ondergeschikt wijziging plaats: de beide zalen kregen een toegang vanaf de galerij van het schip en de doorgang naar de trappenhuizen werd dichtgezet. Wanneer deze ingreep plaatsvond, is niet bekend.
Tijdens de 19de-eeuwse restauratie kwam dit deel van de kathedraal aan bod in de jaren rond 1870. Veel decoratieve elementen (colonnetten, lijsten, sokkels) werden vervangen. Vooral het zuidportaal werd rigoureus gerestaureerd, waarbij de wangen volledig werden vernieuwd. Een reliëf dat de redding van de zondaar Theophilius door de Heilige Maagd voorstelt, verhuisde destijds van de linker portaalwang van het zuidportaal naar de kooromgang (zichtbaar op afb. I.4.3.2B).

4.6 Bouwhistorische observaties en analyse van de entreehallen met portalen en zalen op de verdieping

Nadat de galerijen van het schip en de eerste aanzet van het transept inclusief de vestibules gebouwd waren, werden de beide zalen op de verdieping van de vestibules gerealiseerd. De voormalige buitengevels van de schip- en transeptgalerijen zijn namelijk nog zichtbaar in beide zalen. Vooral in de Catharinakapel is dit door de toepassing van een half tongewelf zeer goed te zien, zowel aan de schip- als aan de transeptzijde. Ook op de galerijen zijn de dichtgezette vensters met hun schuine dagkanten en nadrukkelijke afzaat nog aanwezig. Bij de analyse van het transept zal blijken dat boven de noordelijke zaal op de verdieping, in de lies van het tongewelf, ook nog sporen aanwezig zijn van de buitengevel van de westelijke transeptgalerij (in de gevangenis in de Brunin-toren, zie § I.5.2.6). Daar waar de zaal op de verdieping en de noordgalerij samenkomen, wordt de bouwchronologie ook aan het exterieur zichtbaar doordat de decoratie van de galerijfaçade achter de muur van de zaal verdwijnt.
Aan de **noordzijde** zijn de twee traveeën van de vestibule met één bouwlaag onderdeel van het oorspronkelijke plan. Hierop wijzen de pilasters en colonnetten tegen de buitenmuur en de samengestelde pijlers op de grens met de transeptzijbeuk. Het bijbehorende noordportaal was oorspronkelijk gepland als rondboogportaal met drie in plaats van de huidige vier archivolten. Bij de planwijziging die leidde tot de bouw van een etage op de ingangshal, kreeg het portaal een bekroning in de vorm van de spitse driepasboog. Om deze driepasboog als vierde archivolt over de drie oudere rondboogarchivolten te realiseren, werd aan weerszijden van de aanzet van de derde rondboogarchivolt een lijstconsole ingemetseld, waarop de driepasboog ontspringt.
In het inwendige van de kerk aan de **zuidzijde** wijzen de pijlerlichamen op de hoek van de zijbeuk en de vestibule van het zuidportaal erop dat ook hier een entreehal gepland was. Toen besloten werd tot de bouw van de zaal op de etage, was de bouw hiervan waarschijnlijk nog

niet ver gevorderd. Daarop wijst het ontbreken van een pilaster met flankerende colonnetten op de grens van de eerste en tweede vestibuletravee. Ook het feit dat het zuidportaal in één bouwfase tot stand is gekomen, waartoe ook de zaal op de etage behoort, laat zien dat er geen sprake is geweest van een voltooide zuidelijke vestibule met portaal zonder zaal op de verdieping.
Zowel bij het Mantilius-portaal als bij het zuidportaal behoort de zaal op de etage tot de bouwcampagne waarin ook de omvattende driepasboog tot stand kwam. Tegen de westzijde van de noordelijke entreehal is in het metselwerk nog te zien vanaf welk punt de tweede bouwlaag werd toegevoegd. Onderdeel van deze uitbreiding vormde de toevoeging van de hoeksteunbeer op de noordwesthoek van het portaal die het pendant vormt van de hoeksteunbeer van de Brunin-toren aan de andere zijde van het portaal. De onderste bouwlagen van de toren, het trappenhuis, de verdieping boven het Mantilius-portaal, het tongewelf en de gevangenis van het kapittel in de lies van het tongewelf behoren alle tot dezelfde bouwcampagne, die een wijziging betekende ten opzichte van de oorspronkelijke plannen. Deze laatste voorzagen namelijk in een toegangshal zonder verdieping en een dwarsbeuk zonder flankerende torens. Van de galerij van het transept waren aanvankelijk slechts twee traveeën gerealiseerd: in de beide zalen boven de entreehallen loopt het profiel van de galerijfaçade immers niet verder dan tot en met de brede pilaster in de oostwand van beide zalen.
In tegenstelling tot het Mantilius-portaal zijn er aan het zuidportaal zelf geen bouwsporen die wijzen op een onderbreking of verandering van de bouwplannen. Het zuidportaal, het gewelf van de kapel op de verdieping, de traptoren van de Parochietoren en de omgang van de zuidelijke apsis behoren tot eenzelfde bouwfase. Dat verklaart ook waarom het zuidportaal geen geleding met lisenen kent. Bij het noordportaal waren deze het gevolg van de toevoeging van een archivolt, waardoor de muur van de topgevel in dikte toenam. Bovendien moest bij het Mantilius-portaal de hoekliseen van de aanvankelijk niet geplande Brunin-toren worden geïntegreerd (zie § I.5).
Blijkbaar was de uitvoering van de vroeg-12de-eeuwse plannen aan de zuidkant minder ver gevorderd dan aan de noordzijde. De buitenste travee van de entreehal was nog niet gebouwd, toen besloten werd tot de bouw van een verdieping op de vestibules. Daarop wijst het ontbreken van de gebruikelijke door colonnetten geflankeerde pilasterlichamen tegen de buitenmuren en de afwijkende overwelving op kleine hoekconsoles. Dat een entreehal van twee traveeën wel gepland was, blijkt uit de kruisvormige pijler die thans verbonden is met de scheidingmuur tussen de Parochietoren en de buitenste travee van de entreehal. Deze pijler behoort namelijk ook nog tot de eerste bouwfase.
De zaal boven het Mantilius-portaal kreeg een tongewelf. Over de zaal aan de zuidzijde werd daarentegen een half tongewelf gerealiseerd, wat vanuit constructief oogpunt effectiever is om het naastgelegen transept te schoren. Bouwde men eerste de noordzijde en concludeerde men toen dat een half tongewelf beter zou zijn? Aan de noordzijde maakte de keuze voor een tongewelf het mogelijk dat in de lies van het gewelf een ruimte kon worden aangelegd die als gevangenis kon dienen. Maar of dit de reden of het gevolg was van de keuze voor het tongewelf, valt niet meer uit te maken.

5 Het transept

5.1 Inleiding

Dwars op de oostzijde van het schip staat het imposante bouwdeel van het transept, dat aan de plattegrond van de kerk een kruisvorm geeft. Het transept bestaat uit een centrale, brede middenbeuk, die aan weerszijden geflankeerd wordt door zijbeuken en nevenruimten. Zowel aan de noord- als aan de zuidzijde vormt een apsis met omgang, geflankeerd door rijzige torens, de kopgevel van het transept. Aan de noordzijde zijn dit de Sint-Janstoren (oostzijde) en de Brunintoren (westzijde), aan de zuidzijde de Mariatoren (oostzijde) en de Parochietoren (westzijde). Samen met de centrale vieringtoren telt het transept in totaal vijf torens.

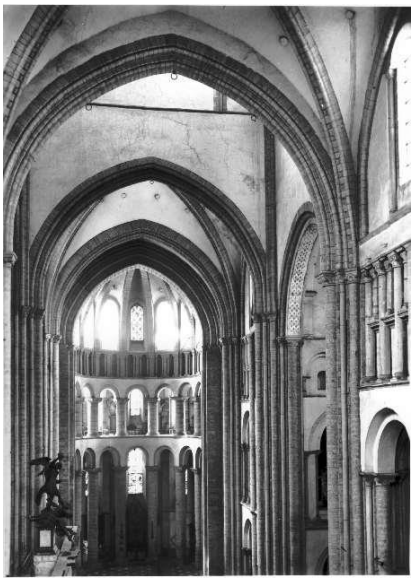

I.5.1.1A links: transept, exterieur gezien vanuit het westen (foto: KIK-IRPA).
I.5.1.1B rechts: transept, interieur gezien vanaf de galerij van de noordelijke transeptarm (foto: Laurent Deléhouzée).

Het interieur van het transept kent niet, zoals bij de vierdelige opstand van het schip, een continu, regelmatige opstand. Per travee en traveezijde is de opstand verschillend. Evenmin spiegelen de noordelijke en zuidelijke arm elkaar volledig. De dubbeltravee naast de viering heeft een vijfdelige opstand aan de zijde van het schip en een driedelige aan de zijde van het koor. De aangrenzende travee met een spitstongewelf heeft een tweedelige opstand. Alleen de apsiden hebben beide een gelijkvormige vierdelige opstand, die bestaat uit scheibogen, galerijen, een triforium en de lichtbeuk. Het centrum van het transept wordt aan elke zijde gemarkeerd door een gordelboog op pijlers waarop de vieringtoren rust.
Het transept is hoger dan het schip en de opstand van de apsiden hebben afwijkende verhoudingen: de scheibogen zijn aanzienlijk hoger en de galerijen iets gedrukter. Hierdoor bevindt de derde bouwlaag (het triforium) zich hoger dan de nissenzone in het schip, en zo ook de lichtbeuk.
Naast de entreehallen en de erboven gelegen zalen, die al aan de orde kwamen (zie § I.4), bevinden zich in de grenszone van het schip en het transept ruimtes ten behoeve van de trapopgangen en de onderbouw van de torenlichamen. In de oksels tussen het transept en het koor bevinden zich eveneens rijzige torenlichamen. Daarin bevinden zich zalen in de onderbouw van de torens. Deze zijn geopend op de zijbeuk van het koor en de apsisomgangen van het transept.

De plattegrond van het transept
De plattegrond van het transept – dat de noord-zuidas van de kruiskerk vormt – bestaat uit een centrale, brede middenbeuk die aan weerszijden geflankeerd wordt door zijbeuken en nevenruimten. Aan beide zijden van de viering of kruising is de middenbeuk van elke transeptarm opgebouwd uit een rechthoekige, bijna vierkante travee, vervolgens een smalle rechthoekige travee, waarna de transeptarm wordt afgesloten door een halfronde travee, de apsis met omgang.
Aan de westkant, aan de zijde van het schip, lijkt het alsof het transept een dubbele zijbeuk heeft. De binnenzijbeuk, die de eigenlijke zijbeuk van het transept is, omvat vanaf de viering geteld twee traveeën van het formaat en type van de schipzijbeuk, daarop volgt de torentravee, die aansluit op de transeptomgang. De buitenzijbeuk, die de vestibule vormt van respectievelijk het Mantilius-portaal en het Zuidportaal, is al aan de orde gekomen. Zoals al eerder is opgemerkt, vormen deze traveeën in de oksel van schip en transept met elkaar een halachtige ruimte.

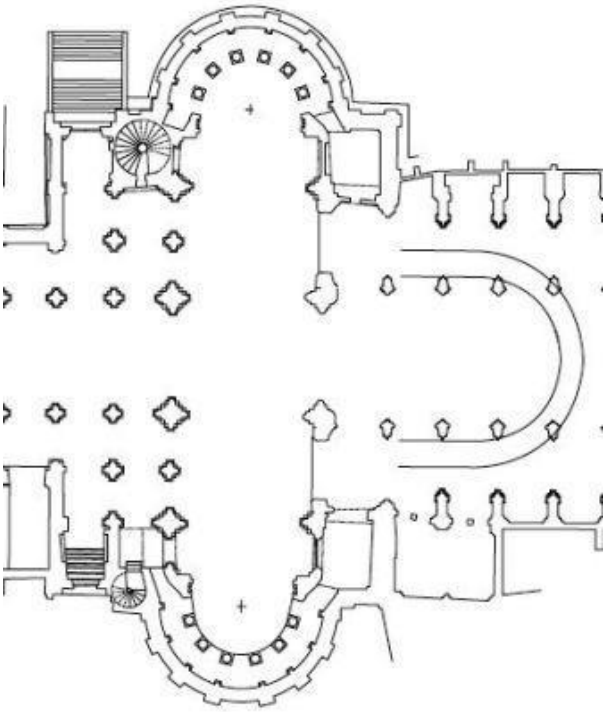

I.5.1.2A links: doorsnede van het transept richting het westen door Constant Sonneville (1905). In de noordelijke transeptarm is de opstand van de travee tussen de torens onjuist weergegeven (foto: KIK-IRPA).
I.5.1.2B rechts: plattegrond van het huidige transept met schematisch ingetekend het 12de-eeuwse koor (tekening: Laurent Deléhouzée).

Aan de oostzijde, waar het transept aansluit op het koor, vertoont de plattegrond van het transept een enkele zijbeuk, deels bestaand uit de onderbouw van de oostelijke torens. In het opgaande werk wordt deze oostelijke zijbeuk echter niet als zodanig beleefd. Dat komt doordat de betreffende ruimtes van de zijbeuk niet alleen zeer onderscheiden vormgegeven, maar ook nadrukkelijk van elkaar gescheiden zijn, waardoor zij vooral ervaren worden als zalen in de torensokkels, respectievelijk als de eerste traveeën van de huidige kooromgang.
In grote lijnen is de opzet van de beide transeptarmen gelijk. Het voornaamste verschil betreft de positie van beide wenteltrappen aan de westzijde. De zuidelijke wenteltrap is gesitueerd in een apart trappenhuis, dat als traptoren van de zuidwestelijke transepttoren is ingeklemd

tussen de toegang tot de zuidelijke apsis en het zuidportaal. Aan de noordzijde echter is de zeer brede trap ondergebracht in het hoofdvolume van de noordwestelijke transepttoren.

Materiaalgebruik en authenticiteit

Net zoals het schip, is het transept opgetrokken uit Doornikse kalksteenblokken van middelgroot formaat, verwerkt in lagen van wisselende hoogte. Het muurwerk aan de buitenzijde is voor het grootste deel authentiek. Dit geldt niet voor de topgevels boven de apsiden, waarvan de bekleding tijdens de 19de-eeuwse restauratie nagenoeg geheel vervangen is. De achterwand van de klimmende bogenreeksen is wel grotendeels oorspronkelijk.[1]
Ook het lijst- en profielwerk aan het exterieur is tijdens de restauratie in de 19de eeuw nagenoeg compleet vernieuwd. Hetzelfde geldt voor de talrijke colonnetten en hun basementen. Van de bijbehorende kapitelen zijn nog enkele exemplaren oorspronkelijk.
In het interieur is een deel van het lijstwerk vervangen. Een belangrijk deel van de basementen en bijna alle kapitelen behoren daarentegen tot het oorspronkelijke werk.[2] Alle gewelven in het transept zijn origineel en eveneens opgetrokken in Doornikse steen.[3] Voor zover zichtbaar zijn de bouwstenen gescharreerd.
Het aanwezige pleisterwerk in het interieur verhindert een analyse van de meeste muur- en gewelfvlakken. De huidige afwerking dateert grotendeels uit de 19de eeuw, maar bekend is dat er ook daarvoor afwerkingslagen zijn geweest. Voor een deel geven de veelkleurige wandschilderingen tegen de oostwand van de middenbeuk nog een beeld van de rijke decoratie van de kerk in de 12de eeuw. Ook in de ruimte op de verdieping van de Mariatoren (de zuidoostelijke toren) zijn overblijfselen van schilderingen bewaard.
Evenals in het schip zijn in het transept zowel in het exterieur als interieur veel monolithische *en délit*-colonnetten gebruikt. Aan de gevels komen ze voor aan weerszijden van de vensters op zijbeuk, galerij- en lichtbeukniveau. Ook bij de vensters, galmgaten en nissen in de torens zijn deze colonnetten veelvuldig toegepast. In het interieur zijn de meeste exemplaren te vinden in het vlakgedekte triforium dat rondom de middenbeuk van het transept voert, op zijbeuk- en galerijniveau maken ze deel uit van de samengestelde pijlers.

Het exterieur

Het transept bestaat uit een langgerekt volume dat in het centrum en op de hoeken bekroond is door torens. Aan de noord- en zuidzijde wordt het over de volle hoogte afgesloten door een apsis, die zich op drie kwart hoogte verjongt. Door de vele ruimtes en volumes waaruit het transept is opgebouwd, is het exterieur van de opstand vrij complex en bovendien per zijde verschillend. Het koor aan de oostzijde, de Lodewijkskapel aan de zuidwestzijde en het schipdak onttrekken de opstand gedeeltelijk aan het oog.
In de beschrijving is onderscheid gemaakt tussen de apsiden, de flankerende torens, de opstand van het gedeelte tussen de torens en de viering, en de vieringtoren.
Het exterieur van de noord- en de zuidzijde van het transept komt in grote lijnen overeen. De belangrijkste verschillen bevinden zich in de vormgeving van de torens en in de manier waarop het schip en het transept met elkaar verbonden zijn. Zo zijn de vestibules van de zijportalen en de plaats en vorm van de torentrappen niet identiek.

[1] Joseph Cornet (1970a: p.118) meende dat de gehele topgevel vervangen was.
[2] Voor een overzicht van de authentieke en vervangen kapitelen wordt verwezen naar de te verwachten publicatie van het onderzoek van Laurent Delehouzee (Waals Gewest).
[3] Op een enkele plaats zijn oorspronkelijke openingen dichtgezet met baksteen.

Het interieur
Het interieur van het transept wordt gevormd door een hoge, langgerekte middenruimte die aan beide zijden apsidiaal wordt gesloten. Boven de viering verheft zich een grote toren die als lantaarn functioneert. Rondom de middenbeuk bevinden zich vele nevenruimtes. Behalve met de middenbeuk van het schip en het koor staan de zijbeuken en galerijen aan de schipzijde, de omgangen en galerijen van de apsiden en de zijbeuk aan de koorzijde in directe verbinding met de middenbeuk van het transept. Daarbij voegen zich op de verdieping de smalle ruimtes van het triforium dat om het gehele transept loopt.
Tot het interieur van het transept behoren ook de zalen in de torens, van de begane grond tot aan de torenspitsen, de trappenhuizen en de diverse loopgangen en enkele bijzondere ruimtes, zoals de gevangenis in de Brunintoren (noordwestelijke toren). Ten slotte zijn er de zolders onder de talrijke daken die dit bouwdeel telt.

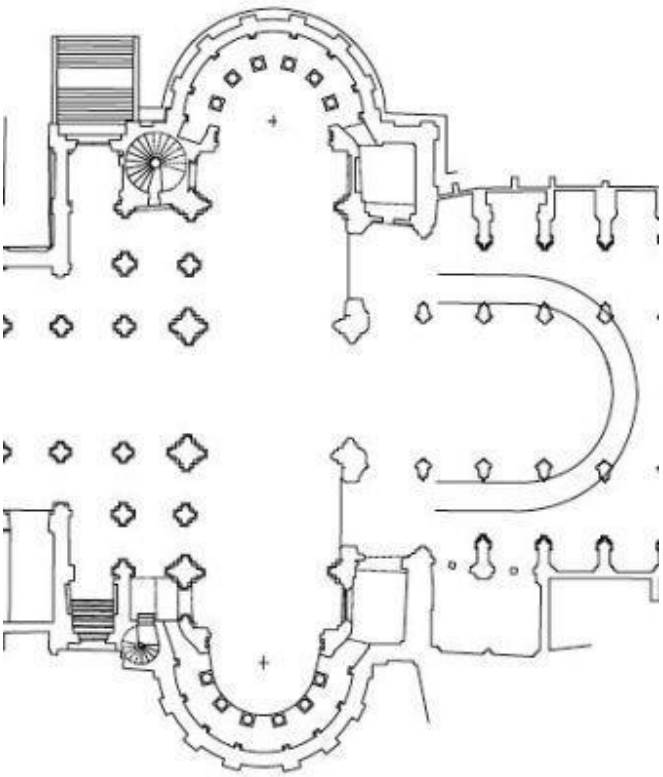

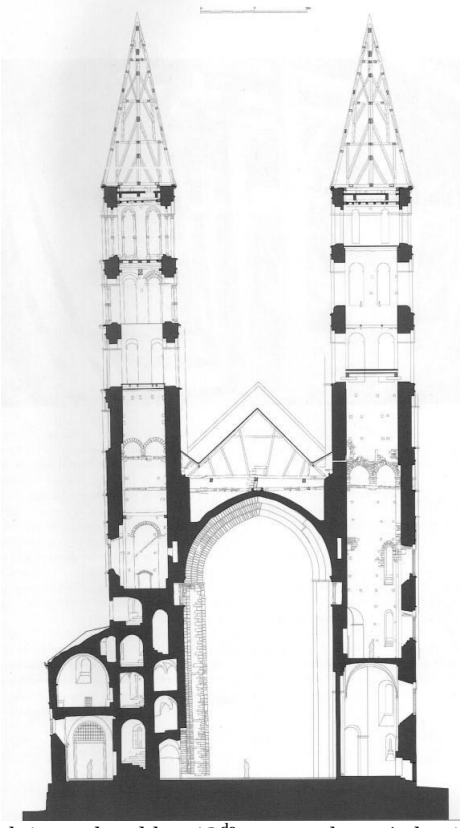

I.5.1.1A links: plattegrond van het huidige transept met schematisch ingetekend het 12de-eeuwse koor (tekening: Laurent Deléhouzée).
I.5.1.1B rechts: doorsnede van de noordelijke transeptarm over de torens en de vestibule van het noordportaal.

5.2 De noordelijke transeptarm

Zoals geschetst, kent het transept geen uniforme indeling aan de verschillende zijden. Hier zal allereerst de noordzijde aan de orde komen. Achtereenvolgens zullen de schipzijde van deze transeptarm (westzijde), de onderbouw van de Brunintoren (de noordwestelijke toren), de apsis, de onderbouw van de Sint-Janstoren, de koorzijde (oostzijde), de middenbeukgewelven en de Brunintoren en Sint-Janstoren (de noordoostelijke toren) als geheel, worden onderzocht. Vervolgens zal aandacht worden besteed aan de zuidelijke transeptarm en ten slotte aan de vieringtoren.

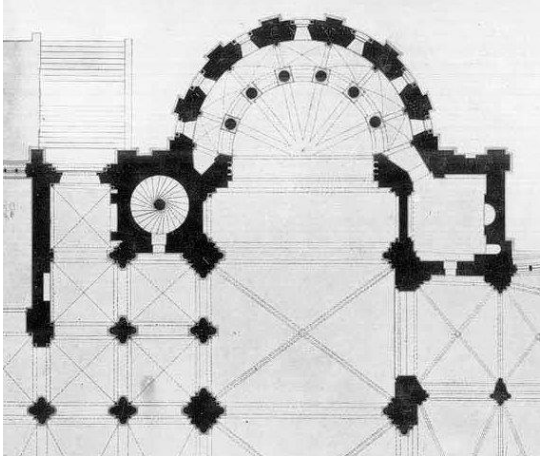
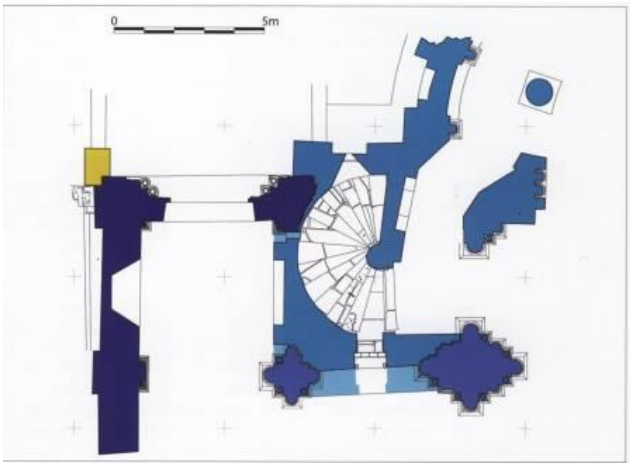

I.5.2.3C links: noordelijke transeptarm (plattegrond door Constant Sonneville, 1905, detail) (foto: KIK-IRPA).
I.5.2.3D rechts: noordelijke transeptarm, plattegrond van de begane grond van de Brunintoren en de vestibule van het Mantilius-portaal (tekening van Laurent Deléhouzée 2015a: fig.3).

I.5.2.4A links: zicht in het schip (links) en de noordelijke transeptarm (rechts), vanuit de vieringtoren (foto: Laurent Deléhouzée).
I.5.2.4B rechts: zicht in het schip (links) en de noordelijke transeptarm (rechts) vanuit de zuidelijke transeptarm (foto: KIK-IRPA).

5.2.1 De westzijde van de noordelijke transeptarm

Het interieur van de westzijde van de noordelijke transeptarm
De noordzijde van het transept bestaat aan de schipzijde uit een dubbeltravee met een vijfdelige opstand. Elke traveehelft is van beneden naar boven opgebouwd uit een scheiboog, die toegang geeft tot de zijbeuk, een tweede scheiboog voor de galerij op de verdieping, daarboven een nissenzone, een triforium en een lichtbeuk. De dubbeltravee is gevat tussen twee zware pijlers, waarvan de componenten zonder onderbreking reiken tot aan de kapitelen, waarop de gewelfribben aanzetten. De ene pijler is de noordwestelijke vieringpijler en de

ander de zuidoostelijke hoekpijler van de Brunintoren. De zijbeuk van het transept is verbonden met de vestibule van het Mantiliusportaal en de zijbeuk van het schip. De eerste travee van de transeptzijbeuk is tevens de laatste van de schipzijbeuk. Dit laatste is ook het geval op de verdieping, waar de schipgalerij zich voortzet boven de transeptzijbeuk.
Op het begane grondniveau volgt de opstand van de transeptzijbeuk in grote lijnen die van de schipzijbeuk. De kruisvormige pijlers zijn op dezelfde wijze opgebouwd. De scheiboogarcade heeft echter slechts twee archivolten, één minder dan in het schip, doordat de halfzuil die de beide helften van de dubbeltravee aan de zijde van de middenbeuk verdeelt, geen archivolt draagt, maar zich voortzet over de volgende bouwlagen en eindigt vlak onder de lichtbeukzone. Hetzelfde doen de overeenkomstige halfzuilen van de zware flankerende pijlers. De cordonlijst die de zijbeukarcade van de galerijarcade scheidt, loopt als schachtring over de middelste halfzuil. Doordat er slechts twee archivolten zijn, ligt de wand van de middenbeuk verder terug ten opzichte van vieringpijlers dan bij het schip.

I.5.2.5A links: ingangshal van het Mantilius-portaal (links) met zicht op de westelijke zijbeuk van de noordelijke transeptarm (rechts) (foto: JW).
I.5.2.5B rechts: noordelijke transeptarm, westelijke zijbeuk, westmuur van de Brunintoren (foto: JW).

I.5.2.6A links: noordelijke transeptarm, westelijke zijbeuk, met doorkijk naar de ingangshal van het Mantilius-portaal, gezien vanuit de middenbeuk van het transept (foto: JW).
I.5.2.6B rechts: noordelijke transeptarm, westelijke zijbeuk, met zicht op de westmuur van de Brunintoren (foto: JW).

De westgalerij
De galerij van het schip gaat zonder opvallende wijziging over in die van het transept (afb. I.5.2.4B). Er zijn echter ook enkele verschillen. Zo hebben de pijlers aan de transeptzijde een kruisvormige grondslag met halfzuilen en achthoekige colonnetten – vergelijkbaar met de zijbeuken – en niet een achthoekige basis, zoals op de galerij van het schip (afb. I.3.9A en 9B). Aan de zijde van de galerij heeft de pijler op kruisvormige basis echter geen halfzuil, maar een pilaster met een kapiteel op rechthoekige grondslag (afb. I.5.2.7A). Net zoals de

eronder gelegen zijbeuken van het transept hebben de bogen van de galerijarcade twee archivolten. De naar de middenbeuk gekeerde halfzuil is dezelfde als de hierboven beschreven halfzuil die reikt tot aan de lichtbeuk.
De westmuur van de transeptgalerij, die grenst aan de zaal boven de vestibule, heeft in het midden een grote blindnis in de vorm van een venster met afzaat en afgeschuinde dagkanten.
De noordmuur, die gemeenschappelijk is met de Brunintoren, wordt geleed door twee rondboognissen. In de linker bevindt zich een doorgang naar de wenteltrap in de Brunintoren (afb. I.5.2.6B).
Het gewelf van de transeptgalerij is in Doornikse steen en niet, zoals in het schip, van baksteen. De graten van het gewelf zijn hier scherper en er is geen kleine opening in de gewelfkruin. Bovendien zijn de gewelfzakken minder diep dan in het schip.

I.5.2.6A links: noordelijke transeptarm, doorlopende halfzuil van de westelijke arcade van de middenbeuk (foto: JW).
I.5.2.6B rechts: schip, noordzijde: zicht op de laatste boog van de galerijarcade en de westgalerij van de noordelijke transeptarm, gezien vanuit de zuidgalerij van het schip (foto: JW).

I.5.2.7A links: noordelijke transeptarm, pijler op de westgalerij, gezien vanuit de galerij richting de middenbeuk (foto: JW).
I.5.2.7B rechts: noordelijke transeptarm, doorlopende halfzuil van de westelijke galerijarcade van het middenschip (foto: JW).

De nissenzone en het triforium
Boven de galerij bevinden zich twee horizontale, relatief lage zones die sterk met elkaar verweven zijn omdat de colonnetten die hun aanvang nemen in de onderste zone, zich over beide niveaus uitstrekken (afb. I.5.2.8C). Een vlakke pijler, met daartegen de halfzuil die over de gehele hoogte van de westwand van deze transeptarm doorloopt, verdeelt deze zones van de opstand van de dubbeltravee in twee gelijke helften.

De onderste zone is een nissenzone, dat begint met een lijst met een rondstaaf en kwarthol profiel. Het wordt geritmeerd door telkens vier van de onderste helften van acht cilindrische, monolithische *en délit*-colonnetten (doorsnede: 34 cm) die ook over het volgende niveau doorlopen en aldaar van kapitelen zijn voorzien. Tussen de eerste en de tweede en tussen de derde en de vierde colonnet aan iedere kant van de centrale steun bevindt zich een diepe rondboognis. Deze is vergelijkbaar met de nissen in de nissenzone van het schip, behalve dat hier de hele nis een ronde welving heeft. Aan de achterzijde van deze muur, op de zolder van de galerij, is te zien dat de achterwand van de nissen in baksteen is uitgevoerd (afb. I.5.2.8A).

I.5.2.8A links: noordelijke transeptarm, zolder van de westelijke transeptgalerij, met rechts de achterzijde van de noordwestelijke vieringpijler (foto: JW).
I.5.2.8B midden: noordelijke transeptarm, westzijde, opstand van de middenbeuk (foto: JW).
I.5.2.8C rechts: noordelijke transeptarm, westzijde, nissenzone waarboven het triforium (foto: JW).

De nissenzone wordt afgesloten door een uitkragende lijst die tussen de doorlopende colonnetten is aangebracht en bestaat uit een kwarthol. Daarop rust een dekplaat, waarvan het uiteinde geprofileerd is met een afgeschuind profiel en een kwarthol. Op de dekplaten tussen de doorlopende, ronde colonnetten staan slankere achthoekige zuiltjes, die eveneens van kapitelen zijn voorzien. Achter deze, door een architraaf gedekte zuilstelling, bevindt zich de loopgang van het triforium. Een deur in de achterwand komt uit op de achterliggende zolder van de galerij. Het triforium is via een passage achter de grote pijler op de hoek van de Brunintoren verbonden met het aansluitende deel van het triforium van het transept.
De dekplaten van de doorlopende en van de korte colonnetten vormen gezamenlijk een lijstachtige afsluiting van dit niveau. De centrale halfzuil, die vanaf vloerniveau ononderbroken omhoogvoert en slechts geleed is met een halsring ter hoogte van de galerijvloer, gaat ter hoogte van deze dekplaten functieloos in een afschuining teniet.

De lichtbeukzone
De opstand van de dubbeltravee wordt afgesloten door de lichtbeukzone die met een eenvoudige afgeschuinde lijst begint. Hierop zet in de hoeken een muraalboog aan, die is voorzien van een rondstaaf. In het midden van de schildmuur, tevens buitenmuur, bevindt zich een hoog tweelingvenster. Beide vensters worden geflankeerd door colonnetten.

Het uitwendige van de westzijde van de noordelijke transeptarm
De westzijde van de noordelijke transeptarm is aan de buitenzijde grotendeels aan het oog onttrokken door de uitbouw die de ingangshal van het Mantilius-portaal en de erboven gelegen zaal bevat. In het verlengde van het dak van de uitbouw verrijst het lessenaarsdak van de westgalerij van het transept, waaronder zich de achterwand van de nissenzone en ten dele ook die van het triforium bevinden. Tegen de zuidzijde van de Brunintoren is vlak boven het galerijdak een oude dakmoet zichtbaar, die zich als horizontale lijst voortzet boven de aankapping van het galerijdak, tegen de muur van de lichtbeuk (afb. I.5.2.9A).
Boven de daken verheft zich de dubbelwandige lichtbeukzone van de westelijke transeptwand. De lichtbeuk sluit – met een flinke verspringing – aan op de lichtbeuk van het

schip en bestaat ook hier uit een dubbelwandige constructie met de lichtbeukvensters in de binnenwand en een loopgang achter de dubbele boog in de buitenwand (afb. I.5.2.10B).
De loopgang bevindt zich op een stenen beplating die de afdekking vormt van het eronder gelegen triforium. De platen kragen enigszins over ten opzichte van de onderliggende muur en markeren dit niveau met een eenvoudig, afgeschuinde profiel. Omdat de loopgang van het transept hoger ligt dan bij het schip, overbruggen enkele traptreden in de hoek bij de vieringtoren dit verschil.
Ook de lichtbeuk zelf is aanmerkelijk hoger dan die van het schip en heeft bovendien een andere opzet. De centrale pijler, die beide rondboogopeningen draagt, is de voortzetting van een liseen die van onder het galerijdak komt. De pijler is licht naar rechts verschoven ten opzichte van de liseen en verjongt zich ter hoogte van het gewelf van de loopgang. Beide bogenopeningen (afb. I.5.2.10A) zijn gedecoreerd met achthoekige monolithische *en délit*-colonnetten (die in de 19de eeuw vervangen zijn) en verder met basementen en kapitelen, waarop een rondboog met rondstaafprofiel rust. Een eenvoudige cordonlijst met een kwarthol profiel is ter hoogte van de dekplaten van de kapitelen rondom de boogopeningen doorgetrokken. De daklijst en de consoles, waar deze op rust, zijn in de 19de eeuw vernieuwd.

I.5.2.9A links: noordelijke transeptarm, westzijde, dakmoet tegen de Brunintoren boven het dak van de westgalerij (foto: JW).
I.5.2.9B rechts: noordelijke transeptarm, westzijde, lichtbeuk van de dubbeltravee (foto: JW).

I.5.2.10A links: noordelijke transeptarm, westzijde, lichtbeuk van de dubbeltravee (foto: JW).
I.5.2.10B rechts: noordelijke transeptarm, westzijde, loopgang voor de lichtbeuk van de dubbeltravee (foto: JW).

De loopgang voor de lichtbeuk staat in rechtstreekse verbinding met de loopgang voor de lichtbeukvensters van het schip. In de hoek, waar beide loopgangen elkaar ontmoeten, is goed te zien dat de gepleisterde muur van het schip doorloopt achter de muur van het transept.
Aan de andere zijde vervolgt de loopgang zijn weg in de oostzijde van de onderbouw van de Brunintoren, waarna deze weer voor de dag komt bij de lichtbeukvensters van de noordapsis. Opvallend is dat deze doorbreking zich voordoet vlak boven de plaats waar in de middenbeuk van het transept het spitse tongewelf tussen de twee torens aanzet.

5.2.2 De westzijde van de travee tussen de noordelijke transepttorens

De volgende travee van het transept, tussen de dubbeltravee en de apsis, verbindt de beide noordelijke transepttorens, de Brunintoren en de Sint-Janstoren. De Brunintoren is de toren aan de schipzijde, de Sint-Janstoren die aan de zijde van het koor. Achtereenvolgens worden de opstand van de travee en het interieur van de Brunintoren op de begane grond bestudeerd. De hogere etages van de torens komen later aan bod (zie § I.5.2.6).
De westzijde van deze travee had tot circa 2006 aan de middenbeukzijde een gesloten opstand met een blindboog ter grootte van de belendende scheiboogarcade op zijbeukniveau en een triforium in het verlengde van het triforium van de dubbeltravee. Bij de werkzaamheden ten behoeve van de stabilisatie van de Brunintoren is de achterwand van de blindboog op de begane grond evenwel grotendeels verwijderd.

I.5.2.11A links: noordelijke transeptarm, westzijde, middenbeukzijde van de rechthoekige travee, situatie 2014 (foto: JW).
I.5.2.11B midden: noordelijke transeptarm, westzijde, middenbeukzijde, de zuidwestpijler van de Brunintoren, situatie 2014 (foto: JW).
I.5.2.11C rechts: noordelijke transeptarm, westzijde, middenbeukzijde van de rechthoekige travee, situatie 2006 (foto: JW).

Deze travee vormt de basis van de Brunintoren en tegelijkertijd ook de zijbeuk van het transept. De hoeken worden gevormd door pijlerlichamen die alle in meerdere of mindere mate in verband zijn gemetseld met het torenlichaam. Op de zuidoosthoek staat een zware, samengestelde pijler van het type vieringpijler. De centrale halfzuil richting de middenbeuk en de flankerende *en délit*-colonnetten en gemetselde schalken gaan zonder onderbreking door tot aan de kapiteelzone waarop de gewelfribben rusten. Aan de zuidzijde van de pijler dragen een halfzuil en colonnetten de dubbele archivolt van de zijbeukscheiboog. Aan de noordzijde draagt de halfzuil een boog die een spaarveld boven de opening naar de travee onder de toren omkadert. Links van deze halfzuil is er een basement zonder zuil of colonnet. Aan de overzijde, tegen de noordoostpijler van de Brunintoren, doet zich eenzelfde situatie voor. De heropende boogopening werd anno 2015 gestut door een houten formeel.
De zuidzijde van de torentravee is een dichte wand met daarin een eenvoudige, rechthoekige doorgang. Aan de zijde van de transeptzijbeuk zijn de kapitelen van de halfzuilen ten dele

ingemetseld in deze muur (afb. I.4.2.7A). Aan de achterkant van deze muur is zichtbaar dat het westelijk deel van de muur (links van de doorgang gezien vanuit de zijbeuk, afb. I.5.2.5B en I.5.2.6B, plattegrond afb. I.5.2.13B) gebouwd is in Doornikse steen en dat het deel aan de oostzijde (boven en rechts van de doorgang) in baksteen is uitgevoerd.
De westzijde van de toren is de oostelijke begrenzing van de eerder beschreven entreehal van het Mantilius-portaal (zie § I.4). Het kapiteel van het ingemetselde pijlerlichaam tegen de buitenmuur naast het portaal, dat daarbij gesignaleerd werd, is ook zichtbaar via een kleine opening in de grote wenteltrap in de toren (afb. I.4.2.7B). Deze trap met een breedte van bijna 2 m en een middenpijler van circa 0,8 m doorsnede begint in de zuidwesthoek van de toren en is rechtsdraaiend – wat betekent dat deze op de plattegrond gezien met de wijzers van de klok meebeweegt. Onder de trap geeft een doorgang in noordelijke richting, achter de noordoostelijke pijler van de Brunintoren langs, toegang tot de omgang van de noordelijke apsis. Deze doorgang op onregelmatige plattegrond is overwelfd door een vierdelig graatgewelf dat beschilderd is met kleine rozetten.

I.5.2.12A links: noordelijke transeptarm, westzijde, linkerdeel van de noordoostpijler van de Brunintoren, op de overgang naar de apsis (foto: JW).
I.5.2.12B rechts: noordelijke transeptarm, westzijde, centrale deel van de noordoostpijler van de Brunintoren, op de overgang naar de apsis (foto: JW).

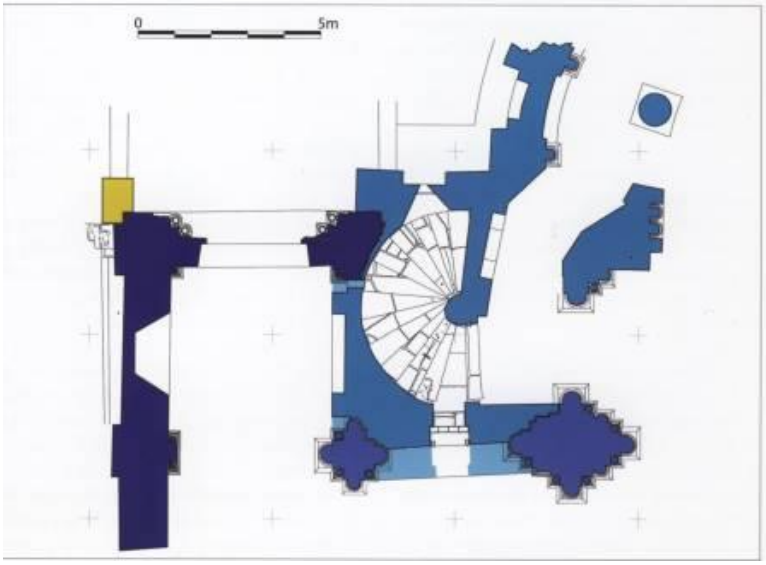

I.5.2.13A links: noordelijke transeptarm, westzijde, de lage doorgang onder de trap tussen de apsisomgang en de trapopgang in de Brunintoren, gezien vanuit de apsisomgang (foto: JW).
I.5.2.13B rechts: noordelijke transeptarm, plattegrond van de begane grond van de Brunintoren en de vestibule van het Mantilius-portaal (tekening van Laurent Deléhouzée 2015a: fig.3).

De noordoostelijke pijler van de Brunintoren markeert de overgang naar de noordelijke apsis. Deze pijler heeft een zeer onregelmatige, langgerekte doorsnede. Zijn pijler wordt gevormd door een rechthoekig pijlerdeel met twee verdiept geplaatste of ingekaste halfzuilen, waarop een dekplaat rust, met daarop de aanzet van de grote diafragmaboog van de apsis. Aan de zijde van de middenbeuk wordt de zuidzijde van de pijler geflankeerd door een halfzuil, waarop de scheiboog naar de torentravee rust. Daarop volgt – van links naar rechts – een basement zonder colonnet en een vrij dikke colonnet die zonder onderbreking doorloopt tot aan het kapiteel ter hoogte van het triforium. Naast deze dikke colonnet komt het pijlerlichaam aanzienlijk naar voren. De breedte van het pijlerlichaam komt niet overeen met het gedeelte van het gewelf dat daarop rust: via een verjonging wordt vlak onder de dekplaat de vorm aangepast (afb. I.5.2.12A).
Afgezien van de scheiboog die toegang geeft tot de ruimte onder de toren (afb. I.5.2.11C) is de middenbeukzijde (oostwand) van de toren tot aan het triforium geheel blind. Dit triforium bevindt zich op dezelfde hoogte als het triforium van de dubbeltravee en verbindt dit laatste met het triforium van de apsis. Het triforium van de overgangstravee bestaat uit een colonnade van achthoekige *en délit*-colonnetten die aan de onder- en bovenzijde wordt begrensd door twee geprofileerde lijsten. De onderste lijst is samengesteld uit een bol en een kwarthol profiel en een rechte lijst. De bovenste lijst bestaat uit tweemaal een kwarthollijst, waarvan de tweede uitspringt. Hierboven zet een spits tongewelf aan.

De Brunintoren herbergt in de eerste drie bouwlagen (ter hoogte van zijbeuk, galerij en nissenzone) het trappenhuis van een monumentale wenteltrap, die leidt naar de galerij van het schip, de gevangenis en de galerij van het transept. De beschrijving van de overige ruimtes en het exterieur vindt verderop plaats (zie § I.5.2.6).

5.2.3 De noordelijke apsis

Het inwendige van de noordapsis
Evenals aan de zuidzijde wordt de noordzijde van het transept afgesloten door een apsis met omgang die een vierdelige opstand toont, bestaande uit de scheibogen van de omgang, een galerij, een triforium en een lichtbeuk. Met een opening van bijna 10 m is de apsis iets minder breed dan de rest van het transept. Aan beide zijden rust de apsis tegen de gecompliceerde pijlerlichamen op de hoeken van de torentraveeën. Achter deze pijlers is de transeptomgang via een doorgang verbonden met de ruimtes onder de torens: aan de oostzijde via een vrij hoge opening met die in de Sint-Janstoren en via een lagere, reeds beschreven opening onder de trap, met de ruimtes in de Brunintoren in het westen.
Het eerste niveau van de apsis wordt gevormd door de scheibogen van de apsisomgang. Met een hoogte van circa 11 m tot aan de cordonlijst van de galerij is dit niveau aanzienlijk hoger dan dat van de scheibogen van de zijbeuken van schip en transept. De scheibogen die op de hoge zuilschachten met kapitelen rusten, hebben de vorm van steltbogen en kennen twee archivolten. Tegen de torenlichamen gaan deze teniet op een kapiteelfries in de noordelijke zijkant van de genoemde complexe pijlerlichamen met ingekaste colonnetten (afb. I.5.2.16A en 16B).

I.5.2.14A links: de apsis van de noordelijke transeptarm (foto: Laurent Deléhouzée).
I.5.2.14B rechts: de apsis van de zuidelijke transeptarm (foto: KIK-IRPA).

De scheiboogarcade wordt gedragen door samengestelde zuilen (diameter 0,85 m) met platte kapitelen, waarop een forse dekplaat rust die met een ojief en rechtstand geprofileerd is. De vegetatieve motieven op de kapitelen zijn veel eenvoudiger dan die van de kapitelen in het schip. De zuilen zelf zijn in de meeste gevallen opgebouwd uit halve tamboers van rond gehouwen steenblokken en rusten op forse sokkels, waarvan de voor- en achterzijde gekromd zijn. De basementen (met een zijde van circa 1,15 m) zijn voorzien van voetloof.

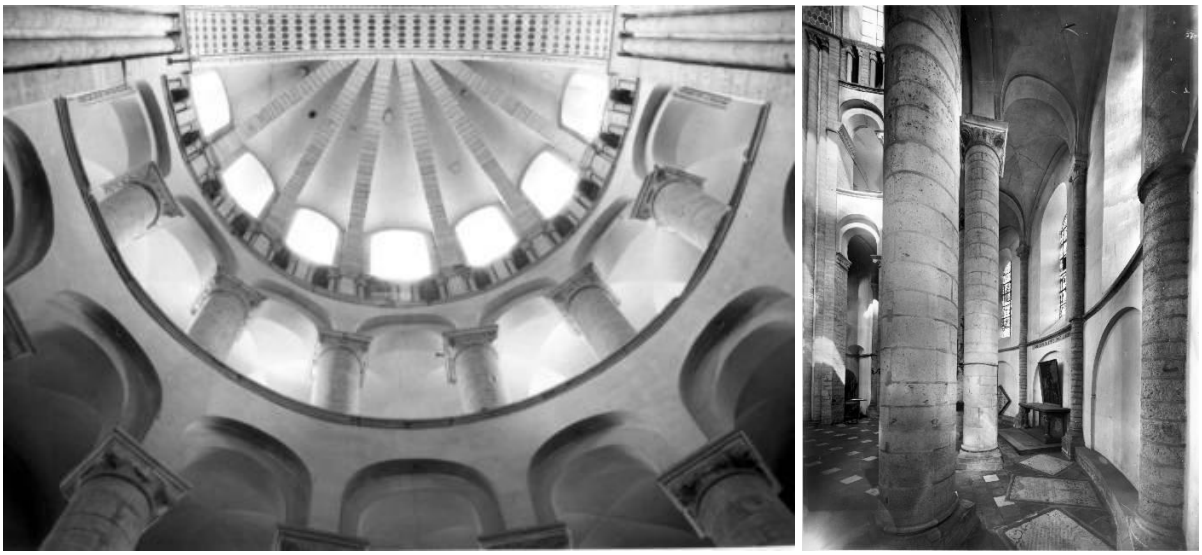

I.5.2.15A links: de apsis van de noordelijke transeptarm (foto: JW).
I.5.2.15B rechts: de omgang van de apsis van de noordelijke transeptarm, gezien van de kant van de Sint-Janstoren (foto: KIK-IRPA).

De omgang rond de apsis, die smaller is dan de zijbeuken, telt zeven traveeën en is overwelfd met vierdelige graatgewelven die van elkaar zijn gescheiden door gordelbogen. De gewelven volgen de kromming van de apsis. Tegen de buitenmuur worden de traveeën afgebakend door halfzuilen, die een kapiteel met dekplaat dragen. Hierop komen de gordelbogen, muraalbogen en graten van het gewelf neer. In tegenstelling tot de zuidelijke transeptarm zijn de gewelven, ook in de nabijheid van de torens, vrij regelmatig van vorm doordat de halfzuilen hier min of meer tegenover de vrijstaande zuilen staan. De sokkels van de halfzuilen – die hoger zijn dan die van de zuilen – zijn door middel van een stenen bank met elkaar verbonden.

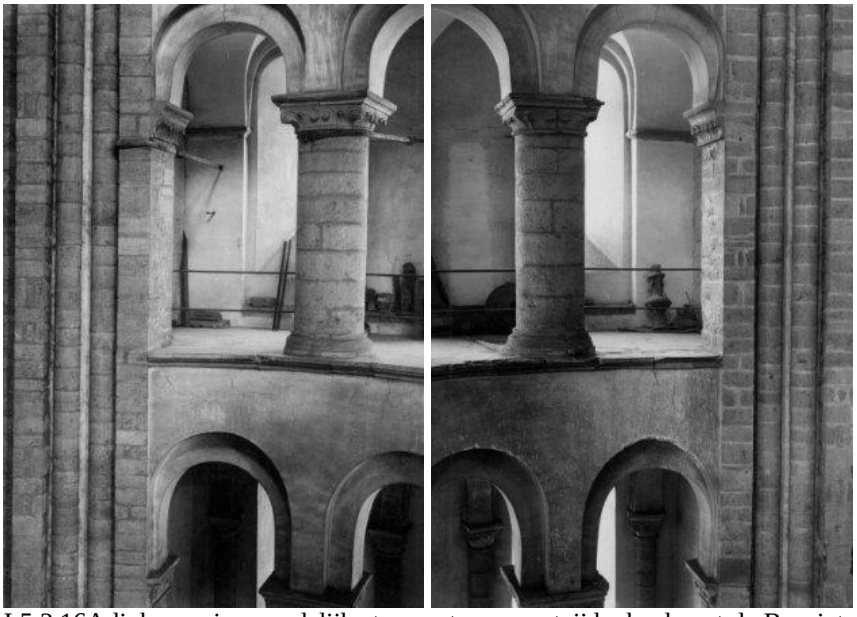

I.5.2.16A links: apsis, noordelijke transeptarm, westzijde, hoek met de Brunintoren (foto: KIK-IRPA).
I.5.2.16B rechts: apsis, noordelijke transeptarm, oostzijde, hoek met de Sint-Janstoren (foto: KIK-IRPA).

In de achterwand van iedere travee is een grote, ondiepe spaarnis aangebracht, waarvan de rondboog een kleine, eenvoudig geprofileerde aanzet heeft. Iedere travee van de omgang wordt verlicht door een hoog rondboogvenster met brede neggen en lange afzaat. Tussen de zone van de spaarnissen en die van de vensters loopt een cordonlijst die bestaat uit een kwarthol en een rechtstand. Het bovenste gedeelte ervan loopt als schachtring over de halfzuilen.

I.5.2.17A links: apsis, noordelijke transeptarm, galerij aan de zijde van de middenbeuk (foto: JW).
I.5.2.17B midden: apsis, noordelijke transeptarm, galerij (foto: JW).
I.5.2.17C rechts: apsis, noordelijke transeptarm, galerij, kapiteel van de eerste scheiboog aan de westzijde (foto: JW).

Boven de scheibogen van de omgang verheft zich de apsisgalerij, aan de basis waarvan een kwartholle cordonlijst loopt. De galerij is in grote lijnen gelijk van opbouw als de omgang, maar is aanzienlijk lager. Terwijl bij het schip de galerij even hoog was als de zijbeuk, meet deze hier ongeveer de helft van de hoogte van de omgang op de begane grond. Aan beide uiteinden is de apsisgalerij geopend op de zalen in de aangrenzende torens: een hoge zaal in de Sint-Janstoren en een bordes in het trappenhuis van de Brunintoren. Evenals op de begane grond is de opening diagonaal gesitueerd in de hoek van het torenlichaam, waarbij de kruin van de boog zich in de hoek van de toren bevindt.

I.5.2.18A links: apsis, noordelijke transeptarm, galerij, gewelf (foto: JW).
I.5.2.18B rechts: apsis, noordelijke transeptarm, galerij (foto: JW).

De galerijtraveeën worden gemarkeerd door zes forse zuilen, die rusten op cirkelvormige sokkels met dito basementen. De buitenwand van de galerij wordt geritmeerd door een reeks pilasters met kwarthollijst, die op een doorlopende bank staan. De muurvakken tussen deze pilasters zijn afwisselen blind en geopend: blind achter de zuilen en geopend door middel van een rondboogvenster in de as van de scheiboogopeningen (afb. I.5.2.18B). Een aaneenschakeling van vierdelige graatgewelven op trapeziumvormige grondslag, die zonder gordelbogen in elkaar overgaan, overwelft de galerij. Ter plaatse van de blinde muurdelen is steeds een steekkap toegevoegd. Tegen de buitenmuur worden de gewelfvakken begeleid door muraalbogen.

I.5.2.19A links: triforium van de apsis, oostzijde, noordelijke transeptarm (foto: JW).
I.5.2.19B rechts: gerestaureerde polychromie, pijler en aanzet van de diafragmaboog van de apsis, westzijde noordelijke transeptarm (foto: JW).

Opnieuw vormt een cordonlijst, ditmaal opgebouwd uit een rondstaaf, een kwarthol en een rechtstand, de overgang naar de volgende bouwlaag: het triforium, dat onderdeel is van het doorlopende transepttriforium. De voorzijde van het dubbelwandige en door een architraaf gedekte triforium is ingedeeld overeenkomstig het ritme van de onderliggende arcades en de erboven gelegen lichtbeuk en de daarin opgenomen ribben van het apsisgewelf. Alternerend ondersteunen zwaardere en lichtere pijlers de architraaf die bestaat uit platen met een afgeschuind en recht profiel. De zwaardere pijlers hebben een kruisvormige grondslag en bevinden zich onder de ribben van het apsisgewelf. De lichtere pijlers hebben een vierkante basis en zijn geplaatst in de as van de erboven gelegen lichtbeukvensters. Alle pijlers worden geflankeerd door achthoekige *en délit*-colonnetten met kapitelen zonder eigen dekplaat. De

centrale kapitelen van de zwaardere pijlers hebben wel een eigen, kwartholle dekplaat, waarop de rib van het gewelf neerkomt.
Direct boven de architraaf bevinden zich de rondboogvensters van de lichtbeuk met schuine neggen en afzaten. De vensters zijn van elkaar gescheiden door ongeprofileerde bandribben van rechthoekige doorsnede, waarop de steekkappen van het apsisgewelf rusten. Terwijl de arcaden van omgang en galerij zelfstandige horizontale lagen vormen, zijn het triforium en de lichtbeuk als een samenhangend geheel ontworpen en gebouwd: de kapitelen van de zware triforiumpijlers dragen de rib van het gewelf.

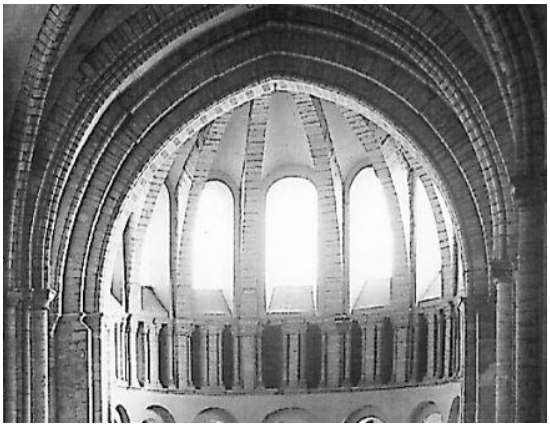
I.5.2.20A links: transept, noordzijde, apsisgewelf (foto: JW).
I.5.2.20B rechts: transept, noordzijde, lichtbeuk en triforium van de apsis (foto: Laurent Deléhouzée).

Het gewelf van de apsis wordt gevormd door een zevental steekkappen, in de vorm van taps toelopende kleine tongewelven, die geslagen zijn over de klimmende ribben die samenkomen tegen een grote diafragmaboog. Deze spitse boog overspant de opening van de apsis en rust op de samengestelde pijlers met ingekaste zuilen, die de ingang tot de apsis markeren. De zeer brede diafragmaboog wordt over de beide lange zijden begeleid door rondstaafprofielen.
Op de boog, en ook op de kapitelen van de ingekaste zuilen, is een polychrome decoratie aangebracht. De boog is versierd met een honingraatmotief dat om en om is geformeerd uit rijen zwarte en oranje zeshoeken, terwijl de kapitelen en de deklijst in rood, zwart en goudgeel zijn geschilderd.

Het exterieur van de noordelijke apsis

De apsiden met hun flankerende torens vormen de façades van de transeptarmen. De vierdelige opstand van de apsis in het interieur (omgang, galerij, triforium en lichtbeuk) is aan de buitenzijde goed herkenbaar. De blindnissen in de sokkelzone vinden in het interieur hun pendant in de ondiepe nissen in de achterwand van de apsisomgang. De onderste rij vensters correspondeert met de scheibogen van de omgang, de tweede met die van de galerij. Boven de galerij en het daarop rustende lessenaarsdak springt de bouwmassa terug ten behoeve van de lichtbeuk en de gewelfconstructie van de halfkoepel van de apsis of apsiskalot. Het lessenaardak boven de omgang bevindt zich ter hoogte van het triforium. De bovenste rij vensters markeert de lichtbeuk van de apsis. Hierop rust een samengesteld dak dat uit een halve, conische spits en een kort zadeldak bestaat en dat aansluit op de topgevel tussen de twee transepttorens

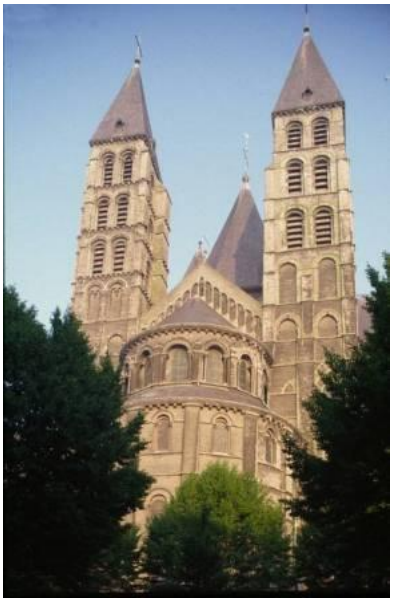

I.5.2.21A links: noordelijke transeptarm, apsis, gezien van het westen (foto: JW).
I.5.2.21B midden: noordelijke transeptarm, noordelijke façade met links de Brunintoren en rechts de Sint-Janstoren (foto: JW).
I.5.2.21C rechts: noordelijke transeptarm, apsis, gezien vanuit het oosten (foto: JW).

De benedenzone van de noordelijke apsis

De geleding van de noord- en zuidapsis zijn in grote mate vergelijkbaar. Karakteristiek voor de noordapsis is zijn imposante verschijning, vanwege de naar het noorden aflopende helling waarop de kathedraal gebouwd is. Om het niveauverschil met de rest van de kerk te ondervangen, heeft de noordapsis een forse plint die afgedekt is met een dikke plaat.
Op deze plaat zetten steunberen in de vorm van lisenen met sokkels en attisch geprofileerde basementen aan, die de traveeën van de omgang van elkaar scheiden en de opstand van de apsis ritmeren. Tussen de sokkels bevinden zich halfronde spaarnissen met eenvoudige imposten. Daarboven, tussen de lisenen, voegen de boven elkaar geplaatste vensters van de apsisomgang en de apsisgalerij zich in de ritmiek van dit bouwdeel. De omgangsvensters zijn aanzienlijk hoger dan de galerijvensters. De lisenen gaan via een afschuining met dekplaat teniet tegen de sterk geprofileerde daklijst van de galerijomgang, die in de vlakken tussen de steunberen ondersteund wordt door consoles.
In de traveeën die aan de torens grenzen, is de ruimte tussen de lisenen aanmerkelijk kleiner. Het venster van de omgang neemt hier alle beschikbare ruimte tussen de lisenen in. Dit fenomeen treffen wij ook aan in de daarboven gelegen galerijzone, terwijl de galerijvensters toch een stuk smaller zijn. Het ruimtegebrek ontstaat in de laatste traveeën van de apsisronding doordat er tegen de toren nog een volledige pilaster is geplaatst, terwijl er eigenlijk maar plaats is voor een halve.
Horizontaal wordt de gevel van de apsis geleed door een reeks cordonlijsten. Twee lijsten zetten zich ook over de steunberen voort. Zij markeren de scheiding tussen de omgang en de galerij en bevinden zich ter hoogte van de aanzet, respectievelijke de kruin van de gewelven van de apsisomgang. De eerste van deze doorlopende lijsten volgt de boogvorm van de omgangsvensters. De tweede is een geheel rechte lijst die in het interieur overeenkomt met de hoogte van de vloer van de galerij. De lekdorpels van de vensters, zowel van de omgang als van de galerij, zijn verlengd tot een lijst tussen de steunberen of lisenen. Dat geldt ook voor de lijsten rondom de galerijvensters.
De apsisomgang en de galerij hebben hoge rondboogvensters die geflankeerd worden door achthoekige *en délit*-colonnetten. Deze rusten op vierkante sokkels met attische basis zonder voetloof en dragen voluutkapitelen die de rondboog dragen. Doordat bij de vensters van de

apsisomgang de straal van de buitenste archivolt groter is dan die van de rondboog van het venster zelf, ontstaat tussen beide een lunet, een halvemaanvorming boogveld, zoals ook bij de zijbeuken van het schip het geval is. Het centrale venster van de galerij wordt geflankeerd door getordeerde colonnetten met alternerende draairichting.

I.5.2.22A links: noordelijke transeptarm, apsis, lichtbeuk (foto: JW).

De bovenzone van de noordelijke apsis
De zolder boven de apsisomgang heeft een rondom lopend schilddak. In het interieur komt deze dakzone overeen met de plaats van het triforium. Boven het dak verheft zich de dubbelwandige lichtbeukzone met overdekte loopgang. Deze rust op het eveneens dubbelwandige triforium. De buitenste schil van de loopgang bestaat uit boogopeningen op vier colonnetten, aan iedere zijde twee. Een kwartronde cordonlijst volgt de ronding van de bogen. De boogopeningen, die corresponderen met de lichtbeukvensters in de binnenste schil, worden van elkaar gescheiden door smalle lisenen die onder het lessenaarsdak aanzetten en rusten op de halfronde achterwand van het triforium. Onder het dak is op de zolder van de galerij en tegen de achterwand van het triforium te zien dat deze lisenen halverwege de hoogte van de muur enigszins verspringen (afb. I.5.6.10.3B geeft dezelfde situatie aan de zuidzijde). De vloerplaten van de loopgang hebben een lekdorpel en vallen nagenoeg samen met de bovenrand van het galerijdak. Zij kragen licht uit ter plaatse van de lisenen, die hier aanzienlijk smaller zijn dan in de benedenzone van de apsis. De lisenen hebben doorlopende dekplaten met kwartprofiel ter hoogte van de kapitelen en gaan vlak onder de daklijst teniet met een schuine dekplaat. De daklijst van het samengestelde apsisdak rust op consoles. Boven het apsisdak rijst de topgevel op waartegen het middenbeukdak van de transeptarm rust. Deze gevel is geleed met een van weerszijden naar het midden opklimmende kwartrondbogenreeks op *en délit*-colonnetten. De zuiltjes zijn geplaatst op een trapmotief dat de helling van het dak volgt.

De façade van het transept herneemt aan het exterieur de opstand van het schip in een aangepaste vorm. Bij het schip wordt van beneden naar boven toe naar een climax toegewerkt van de vensters op zijbeukniveau via de steunberen op galerijniveau naar het rijke aanzien van de lichtbeuk. Bij het transept is door middel van de liseenvormige steunberen op een stevige sokkel een monumentaal effect gecreëerd, waardoor de rijzige gestalte van de apsis wordt benadrukt. Deze kent vervolgens een met het schip vergelijkbare climax van versierde, structurerende elementen op het niveau van de apsislantaarn.
Aan de rechterzijde sluit de apsis aan op de Brunintoren en aan de linkerzijde op de Sint-Janstoren (afb. I.5.2.34A). De apsisomgang met galerij eindigt tegen een ondiepe liseen die zich ongeveer in het midden van het torenvolume bevindt. De lichtbeuk met loopgang sluit aan op de hoeken van de torens, tegen de hoeklisenen. Er is hier aan weerszijden van het lichtbeukvenster slechts één colonnet geplaatst, terwijl het venster juist bijzonder breed is.

5.2.4 De oostzijde van de travee tussen de noordelijke transepttorens

De oostzijde van de travee tussen de beide noordelijke transepttorens vormt tegelijkertijd de westzijde van de onderbouw van de Sint-Janstoren. Op de begane grond heeft de toren een zaal, die hierna beschreven zal worden en die de verbinding vormt tussen de apsisomgang en de zijbeuk van het koor. De overige ruimtes in de toren komen bij de beschrijving van de toren zelf aan de orde (zie § I.5.2.6).
De opstand van de middenbeuk tegen de Sint-Janstoren is tot aan het triforium blind. In het lagere gedeelte wordt de wand geleed door een blindnis, die wordt gedekt door een archivolt, die aan weerszijden op een colonnet met kapiteel rust. De aanzet van de rondboog bevindt zich op dezelfde hoogte als die van de scheibogen van de apsisomgang.
Zowel onder als boven de nis en op de colonnetten en pijlers aan weerszijden strekt zich een ensemble van middeleeuwse muurschilderingen uit, die zijn gewijd aan het leven van de heilige Margaretha.[4]

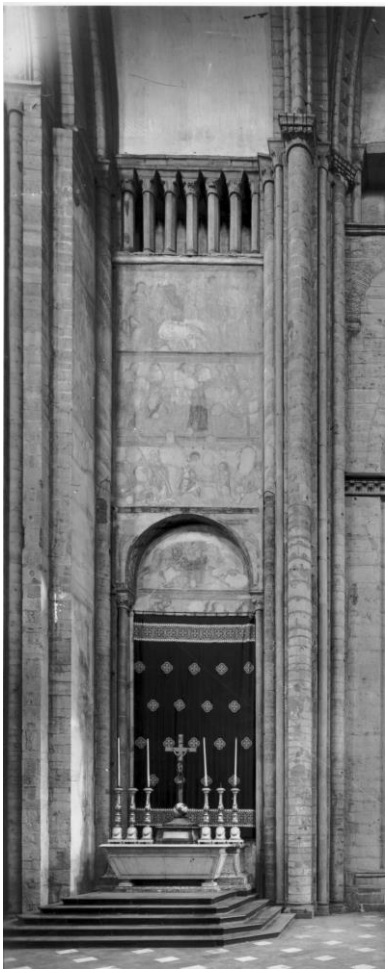

I.5.2.23A links: de oostzijde van de travee tussen de noordelijke transepttorens (foto: KIK-IRPA).

Het enige opengewerkte gedeelte van deze traveewand is het triforium. Dit bevindt zich op dezelfde hoogte als het triforium van de apsis en verbindt dit met het oostelijke triforium van de dubbeltravee. Het triforium bestaat uit een colonnade van zeven achthoekige *en délit-*

[4] Over de wandschilderingen: Voisin 1865a: p.257-283. Voisin 1865b: p.165-186. Cloquet 1885b: p.442-452. Cloquet 1886a: p.173-196. Rolland 1944c. Rolland 1946a: p.28-36. Philippe 1951a: III, p.593-632. Philippe 1955a: V, p.576-577. Demus 1968a: p.185-186. Philippe 1977a: p.375-383. Lafontaine-Dosogne 1992a: p.87-125. Moris 2009a: p.13-55.

colonnetten met basement, kapiteel, dekplaat en architraaf. Aan de voet is het triforium voorzien van een met een rondstaaf geprofileerde lijst. De architraaf heeft tweemaal een kwartrond profiel, waarvan het tweede naar voren komt. Hierboven zet het spitse tongewelf aan.
De travee wordt afgebakend door twee pijlerlichamen die de hoeken van de onderbouw van de Sint-Janstoren vormen en aan meerdere zijden zijn ingemetseld. Op de noordwesthoek van de toren, tegen de apsisomgang, heeft de samengestelde pijler spiegelbeeldig dezelfde complexe vorm als het pendant bij de hier tegenover gelegen Brunintoren. De kern van deze onregelmatige, langgerekte pijler wordt gevormd door een rechthoekig pijlerdeel met twee ingekaste halfzuilen, waarop een dekplaat rust. Op deze dekplaat zet de grote diafragmaboog van de apsis aan. De pijler kent op de hoek met de travee tussen de torens een kleine binnenwaartse sprong. Dit terugspringende pijlerdeel eindigt ter hoogte van de gewelfkapitelen. Geheel teruggelegen tegen de oostwand van de travee bevindt zich – rechts naast deze pijler – een gemetselde colonnet met kapiteel. Aan het licht terugwijkende pijlerdeel en de colonnet ontspringen de archivolten van de diafragmaboog voor de apsis. Deze diafragmaboog toont aan de zuidkant (middenbeukzijde) drie archivolten. Alleen de onderste daarvan is ook aan de noordkant (apsiszijde) zichtbaar en wordt aan weerszijden begeleid door een rondstaafprofiel. De tweede archivolt heeft een recht profiel en de derde wederom een rondstaafprofiel (afb. I.5.2.24B geeft de identieke profilering aan de zuidzijde). Op de zuidoostelijke hoek van de travee staat een samengestelde pijler van het type vieringpijler, analoog aan zijn pendant aan de westzijde. Aan de zijde van de middenbeuk verrijzen een centrale halfzuil met flankerende *en délit*-colonnetten en gemetselde schalken, die zonder onderbreking doorlopen tot aan de kapiteelzone waarop de gewelfribben rusten. Links naast dit ensemble bevindt zich een gemetselde twee derde ronde colonnet, die eindigt met een kapiteel zonder dragende functie ter hoogte van de aanzet van het gewelf.
Het spitse tongewelf tussen de twee torens wordt begeleid door twee zeer verschillende gordelbogen die, zoals reeds is beschreven, op zeer onderscheiden pijlerlichamen steunen. Aan de zijde van de dubbeltravee is een samengestelde gordelboog geslagen in de vorm van een brede, vlakke archivolt met rechte hoek. Hierop ligt de gewelfrib die bestaat uit een rechthoekige basis met daarop de halfronde kern van de rib, aan weerszijden begeleid door een rondstaafprofiel. Aan de kant van de dubbeltravee is dus in de travee tussen de torens zowel aan de west- als oostzijde een colonnet met kapiteel onbenut (afb. I.5.2.24A).

I.5.2.24A links: noordelijke transeptarm, oostzijde, zijde van de dubbeltravee, aanzet tongewelf (foto: JW).
I.5.2.24B rechts: zuidelijke transeptarm, oostzijde, aanzet van de gewelven van de middenbeuk (foto: JW).

Aan de zijde van de apsis vormt de al beschreven grote diafragmaboog de afbakening van deze travee. De archivolt met de rechte hoek rust ook hier, met een verspringing, op het rechthoekige, licht terugwijkende deel van de pijler waartegen de apsis steunt, terwijl de rondstaafarchivolt ontspringt aan het kapiteel van de verder teruggelegen colonnet in de oksel van genoemde pijler en het wandvlak van de travee tussen de torens.

De zaal op de begane grond van de Sint-Janstoren
Op het begane grondniveau van de Sint-Janstoren bevindt zich een zaal. Deze ligt tussen de omgang van de noordelijke apsisomgang en de koorzijbeuk. Deze ruimte krijgt daglicht door een rondboogvenster in de noordwand en een lichtspleet in de oostwand; beide zijn nabij de noordoosthoek gelegen. In de oostelijke wand zit nog een tweede, dichtgezette lichtspleet. Tegen de oostmuur bevindt zich een stookgat met schoorsteenboezem en rechts daarvan een diepe nis met twee archivolten die aan beide zijden steunen op een paar colonnetten.
Vanuit de apsisomgang is de zaal bereikbaar via een hoge opening in de op dit punt verdikte noordmuur. Naar de kooromgang opent een rechtgesloten doorgang met een hek. Hierboven bevindt zich een dubbele archivolt, die aan de transeptzijde rust op een halfzuil met kapiteel van het type van de schipzijbeuken en aan de koorzijde op een eenvoudige impostlijst (afb. I.5.2.2.26B).

I.5.2.25A links: Sint-Janstoren, zaal op de begane grond, westmuur (richting middenbeuk) (foto: JW).
I.5.2.25B midden: Sint-Janstoren, zaal op begane grond, noordwesthoek, doorgang naar apsisomgang (foto: JW).
I.5.2.25C rechts: Sint-Janstoren, zaal op de begane grond, noordoosthoek (foto: JW).

I.5.2.26A links: Sint-Janstoren, zaal op de begane grond, oostmuur (foto: JW).
I.5.2.26B rechts: Sint-Janstoren, zaal op de begane grond, zuidmuur met doorgang naar koorzijbeuk (foto: JW).

De blinde muur aan de westzijde van de zaal wordt geleed door een gedeeltelijk ingemetselde boogstelling, die overeenkomt met een boogstelling aan de andere, westelijke kant van deze zelfde muur, waarop de reeds genoemde 12de-eeuwse wandschilderingen met een Sint-Margarethacyclus zijn aangebracht. Het gewelf van de zaal – dat zich op dezelfde hoogte bevindt als dat van de omgang van de apsis – rust zowel in de zuidwesthoek als in de noordoosthoek op een kleine hoekpijler en in de zuidoosthoek zowel als in de noordwesthoek op een kleine console.

5.2.5 De koorzijde van de dubbeltravee

Het inwendige van de koorzijde van de dubbeltravee
De opstand van de oostzijde van de dubbeltravee van de noordelijke transeptarm bestaat – in tegenstelling tot de opstand aan de westzijde – niet uit vijf maar uit drie niveaus: de scheiboog naar de kooromgang, een triforium en de lichtbeuk.

Het eerste niveau – dat verreweg het grootste deel van de opstand in beslag neemt – is een grote spitsboog op massieve pijlers, waarvan de opening de middenbeuk van het transept verbindt met de eerste travee van de koorzijbeuk. De linkerwand van deze eerste travee is de zuidzijde van de Sint-Janstoren. Een rechthoekige opening in een nagenoeg blinde muur geeft toegang tot de hierboven beschreven zaal op de begane grond van de toren.
De massieve pijlers van de spitsboogopening hebben een samengesteld basement met rijke profilering dat aan de voor-, binnenwelf- en achterzijde van de pijler doorloopt. Een lage, afgeschuinde plint vormt het begin van een hoge sokkel met verjonging in de vorm van een ojief. Het eigenlijke basement wordt gevormd door een uitkragende torus, trochilus (hol profiel) en terugliggende torus. Deze van de rest van het transept afwijkende profilering duidt op een recentere bouwtijd.
De spitsboog zet aan beide zijden aan op een rijk geprofileerd fries van knopkapitelen. Zowel de hoeken van de pijlers als die van de boog zijn versierd met een peerkraal begeleid door twee halfholle profielen.

I.5.2.27A links: noordelijke transeptarm, oostzijde, ingang van de koorzijbeuk met samengestelde basementen.
I.5.2.27B rechts: noordelijke transeptarm, oostzijde, ingang van de koorzijbeuk, kapiteelfries

I.5.2.28A links: noordelijke transeptarm, oostwand (foto: JW).
I.5.2.28B rechts: noordelijke transeptarm, oostwand van de dubbeltravee (foto: JW).

I.5.2.29A links: noordelijke transeptarm, oostwand, dubbeltravee, zwik van de spitsboog nabij de pijler van de Sint-Janstoren (foto: JW).
I.5.2.29B rechts: noordelijke transeptarm, oostwand, dubbeltravee, zwik van de spitsboog nabij de vieringpijler (foto: JW).

I.5.2.30A links: noordelijke transeptarm, oostzijde dubbeltravee, triforium (foto: KIK-IRPA).

Boven de spitsboog, hoog in het muurwerk, tegen de cordonlijst onder het triforium, tekenen zich in de hoeken boogfragmenten af. Deze klimmende bogen lijken onderdelen te zijn van een incomplete, smalle rondboog. Bij de aanzet van de linkerboog is ook een ingemetseld fragment van een kapiteel zichtbaar, nabij de hoekpijler van de travee. Bij de rechterboog is dit niet het geval, maar op deze plek is er wel een sprong in het metselwerk. In beide gevallen loopt er vervolgens een verticale bouwnaad recht naar beneden, tot net boven het niveau van de kapiteelfriezen van de grote spitsboogpijler. Deze verticale bouwnaad keert enkele meters lager terug. Opnieuw is hier aan de linkerzijde een kapiteel zichtbaar. Dit kapiteel bevindt zich nagenoeg op dezelfde hoogte als de kapitelen van de blindnisboog in de aangrenzende travee, waar zich de wandschilderingen van Sint-Margaretha bevinden. Het metselwerk in de zone rond de spitsboog heeft een grotere lagenmaat dan in de rest van de noordelijke transeptarm. Een uitzondering hierop vormt het werk dat zich aan de bovenzijde, boven de twee klimmende rondbogen, en direct langs de zijranden van dit muurvlak bevindt.
Boven de grote spitsboog strekt zich het triforium uit met aan de basis een cordonlijst die bestaat uit een rondstaafprofiel en een kwarthol. Het triforium bestaat uit twee gelijke helften, die ieder drie openingen beslaan, en door een bredere pijler van elkaar worden gescheiden. Van de drie openingen is de middelste aanzienlijk smaller dan de twee aan weerszijden. Achthoekige *en délit*-colonnetten met basement en kapiteel zonder dekplaat flankeren de openingen, die van elkaar worden gescheiden door kleine, rechthoekige pijlers. De bredere pijler in de as van de travee heeft een ruwe voorkant die het resultaat lijkt van het wegkappen

van ooit aanwezige steen. Het triforium is gedekt door een uit talrijke korte stukken gevormde architraaf, die aan de voorzijde van een afgeschuind profiel is voorzien.

I.5.2.31A links: noordelijke transeptarm, oostzijde, dubbeltravee, lichtbeuk (foto: JW).
I.5.2.31B midden: noordelijke transeptarm, oostzijde, dubbeltravee, lichtbeuk (foto: JW).
I.5.2.31C rechts: noordelijke transeptarm, oostzijde, dubbeltravee, lichtbeuk, detail (foto: JW).

De lichtbeuk bestaat, evenals aan de schipzijde, uit twee hoge, gekoppelde rondboogvensters, die iets terugliggen ten opzichte van het wandvlak. Beide vensters en hun vensterbank worden geflankeerd door ranke colonnetten met basement en kapiteel. De rondbogen hebben geen bijzondere profilering. Ter afsluiting van de lichtbeukzone wordt het gewelf begeleid door een muraalboog met een rondstaafprofiel.

De oostelijke opstand van de dubbeltravee wordt aan weerszijden begrensd door twee zware pijlers, waarvan de samenstellende delen zonder onderbreking doorlopen tot aan de kapiteelzone, waar de gewelven aanzetten. Beide pijlers zijn voor een deel ingemetseld in de bouwmassa, waarin de spitsboogopening die toegang geeft tot de kooromgang, is gerealiseerd. De rechterpijler is de noordoostelijke pijler van de viering, waarvan de sokkel aan het zicht is onttrokken door het doxaal. De linkerpijler is de zuidwestelijke hoek van de Sint-Janstoren. Aan de zijde van de dubbeltravee hebben de beide pijlers een halfzuil geflankeerd door *en délit*-colonnetten, die corresponderen met de gordelbogen van het gewelf. Daarnaast bevindt zich een gemetselde één derde colonnet met kapiteel, waarop de gewelfrib aanzet. In tegenstelling tot het diagonaal geplaatste kapiteel is het basement van deze colonnet niet gedraaid.

I.5.2.32A links: noordelijke transeptarm, gewelven en gedeelte van de opstand ter plaatse van het schip (foto: JW).
I.5.2.32B midden: noordelijke transeptarm, dubbeltravee, snijpunt van het kruisribgewelf met sluitsteen (foto: JW).
I.5.2.32C rechts: noordelijke transeptarm, dubbeltravee, detail van de gewelfaanzet van het kruisribgewelf in de hoek bij de Sint-Janstoren (foto: JW).

De dubbeltravee wordt overwelfd door een vierdelig kruisribgewelf op rechthoekige grondslag. De gordelbogen komen neer op de zware, samengestelde hoekpijlers, die

hierboven beschreven zijn. Zij hebben een profiel dat bestaat uit een rechthoekige basis met daarop een smaller rechthoekig deel, waarop de halfronde kern van de rib ligt.
De gewelfribben bestaan elk uit een rechthoekig middendeel dat aan de lange zijden gedecoreerd is met rondstaven, waartussen een versiering met een reeks verlengde diamantkoppen aanwezig is. De sluitsteen op de kruising van de ribben heeft een houten gewelfschotel die met een rozet gedecoreerd is.

Het uitwendige van de koorzijde van de noordelijke transeptarm
De oostzijde van de noordelijke transeptarm is, net zoals de corresponderende plaatsen aan de westzijde en in de zuidelijke transeptarm, voor het grootste deel ingebouwd. Hier staat tegen het transept het koor met zijn zijbeuken, zijkapellen en verdere uitbouwen. Het deel van de Sint-Janstoren dat niet ingebouwd is, komt hieronder aan de orde. Onder het dak en boven de gewelven van de koorzijbeuk is een deel van de ongelede achterwand van het triforium te zien, maar alleen het uitwendige van de lichtbeukzone van het transept is volledig zichtbaar. Dit uitwendige van de lichtbeukzone verheft zich boven de daken van de koorzijbeuk als een dubbelwandige constructie.
De eigenlijke lichtbeuk wordt gevormd door twee hoge rondboogvensters in de binnenwand, voorafgegaan door een loopgang (afb. I.5.2.33A en 33B). Deze bevindt zich op een stenen beplating die op het triforium rust en die zich in de buitenwand als een eenvoudige, horizontale lijst manifesteert en het lichtbeukniveau markeert. De loopgang is, via een gang in de westelijke wand van de Maria-toren, verbonden met de buitenloopgang voor de lichtbeuk van de apsis en die van het koor. Deze laatste wordt bereikt via een gang bij de noordoostelijke hoek van de vieringtoren, waar enkele treden het niveauverschil met de hoger gelegen koorlichtbeuk overbruggen.
De rondboogopeningen in de buitenwand voor de loopgang worden slechts begeleid door een waterlijst met een kwarthol profiel en komen nagenoeg overeen met de rondboogopeningen van de daarachter gelegen vensters. Zij worden geflankeerd door lange, monolithische achthoekige colonnetten met basement en kapiteel.

I.5.2.33A links: noordelijke transeptarm, oostzijde, lichtbeuk van de dubbeltravee boven de koorzijbeuk (foto: JW).
I.5.2.33B midden: noordelijke transeptarm, oostzijde, de dubbele boog in de lichtbeuk van de dubbeltravee boven de koorzijbeuk (foto: JW).
I.5.2.33C rechts: noordelijke transeptarm, oostzijde, de zone onder de dubbele boog in de lichtbeuk van de dubbeltravee boven de koorzijbeuk (foto: JW).

Beide openingen worden van elkaar gescheiden door een pijler, die – met een lichte verspringing ter hoogte van de vloerplaat en een verjonging ter hoogte van het plafond van de loopgang (afb. I.5.2.33) – de voortzetting is van een liseen die van onder het galerijdak komt. Aan weerszijden van de vensters bevindt zich een bredere liseen die kort onder de daklijst in een afschuining met dekplaat tenietgaat. In de hoek bij de Sint-Janstoren bevindt zich in deze liseen een staande, rechtgesloten nis. In de hoek met de lichtbeuk van het koor rijzen enkele

pijlerdelen op die in hun vormgeving aansluiten bij de lichtbeuk van het koor. Onder en naast de vensters bevinden zich sporen van oudere dakaansluitingen. De lichtbeukzone wordt afgesloten door een moderne daklijst op consoles.

5.2.6 De flankerende torens van de noordelijke transeptarm

De noordelijke transeptarm wordt aan de westzijde begrensd en bekroond door de Brunintoren en aan de oostzijde door de Sint-Janstoren. De beide torens hebben een vergelijkbaar silhouet, maar vertonen ook talrijke verschillen.

De Brunintoren

De Brunintoren is de noordwestelijke transepttoren, die met zijn oostkant tegen de middenbeuk van het transept rust. Aan de westzijde van de toren grenst de uitbouw met het Mantilius-portaal en de zaal op de verdieping. Het lagere deel van de toren is grotendeels ingebouwd: alleen aan de noordzijde, tussen het Mantilius-portaal en de apsisomgang, is het torenlichaam aan de buitenzijde zichtbaar.
De apsisomgang sluit op de noordzijde van de toren aan, tegen een steunbeer in de vorm van een liseen die loopt van de sokkel van de toren tot het niveau van het transeptdak. Vanaf het lessenaarsdak van de apsisomgang markeert deze liseen het midden van de noordgevel. Ook de westzijde kent in het midden van de gevel een dergelijke liseen, die ook hier een verticale tweedeling geeft. Hogerop wordt deze tweedelige opzet bij het vrijstaande deel van de toren aan alle zijden voortgezet: op iedere bouwlaag scheiden middenpijlers de beide rondboogopeningen. Op de hoeken wordt het uitwendig zichtbare deel van de toren aan iedere zijde begeleid door steunberen: op iedere hoek staan deze haaks op elkaar. Aan de westzijde zijn deze steunberen geplaatst in het verlengde van de torenwanden, zodat zij zelfstandig blijven, terwijl zij aan de oostzijde samen een nieuwe hoek vormen. Op de zuidoosthoek is de steunbeer extra zwaar vanwege de op deze hoek geplaatste wenteltrap.
De verschillende niveaus van de toren worden vooral afgebakend door cordonlijsten, die in de meeste gevallen eenvoudige waterlijsten zijn. In totaal kent de toren dertien niveaus, die alleen aan de noordzijde alle dertien te zien zijn.
Het lagere gedeelte van de toren (niveau 1-5) sluit aan bij de apsis en rust op een plintzone (niveau 1) die afgesloten wordt met een horizontale plaat. Hierop bevinden zich de sokkel en het basement van de lisenen die de toren geleden (niveau 2). De lisenen flankeren een blinde rondboognis, vergelijkbaar met de ernaast gelegen nissen in de omgangsmuur van de apsis. Boven de nis bevinden zich twee lichtsleuven (niveau 3 en 4), een rondboogvenster geflankeerd door colonnetten (niveau 5) en een lichtspleet (niveau 6) die licht brengt in het trappenhuis van de toren. Ter hoogte van de lichtbeuk van de apsis is de noordzijde geheel blind (niveau 7). Rechts is een decoratie aangebracht in de vorm van een blindtracering bestaande uit kwartholle profielen spitsboogmotieven. De volgende zone (niveau 8) heeft geen enkele decoratie, terwijl daarboven (niveau 9) in het linkerdeel een ondiepe spitsboognis op rechtstanden met profiellijst is uitgespaard.
Aan de westzijde wordt de toren zichtbaar boven het geknikte lessenaarsdak van de uitbouw van het Mantilius-portaal. Een rondboogopening met deurtje (niveau 5) geeft toegang tot het dak van de uitbouw. Tussen de steunberen op de zuidwesthoek is – net boven een extra waterlijst tegen de steunberen – de mond van een rookkaneel aanwezig, die de uitgang van de schoorsteen van de gevangenis in de Brunin-toren is. Iets hoger (niveau 7) bevinden zich twee rondboogvensters geflankeerd door colonnetten aan weerszijden van een centrale liseen. De zuidwand van de toren is, afgezien van de waterlijsten en de hoekliseen, vlak. In de

hoekliseen bevinden zich vier lichtspleten boven elkaar (niveau 6-9), waarna deze liseen zich verjongt. Op niveau 9 is er nog een extra lichtspleet nabij de steunbeer op de zuidoosthoek van de toren. De steunberen op deze hoek komen boven de horizontale daklijst van het transept bovendaks en zijn hier aanzienlijk dikker dan op de andere hoeken. Deze verdikking van de zuidoosthoek blijft in stand tot vlak onder de torenspits. Om de hoek, aan de oostzijde, bevinden zich in deze steunbeer vijf boven elkaar geplaatste lichtspleten.
Het vrijstaande gedeelte van de toren (niveau 10-13) wordt gedomineerd per bouwlaag door twee grote rondboogopeningen, waarin galmborden hangen. De niveaus worden hier van elkaar gescheiden door waterlijsten die geheel rondom lopen en – ook op de voorzijde van de steunberen – steunen op consoles. In het lagere niveau (niveau 10) zijn de rondboognissen blind en hebben dubbele neggen. Onder de bogen zijn twee deelboogjes aangebracht die steunen op een kapiteel op een console.

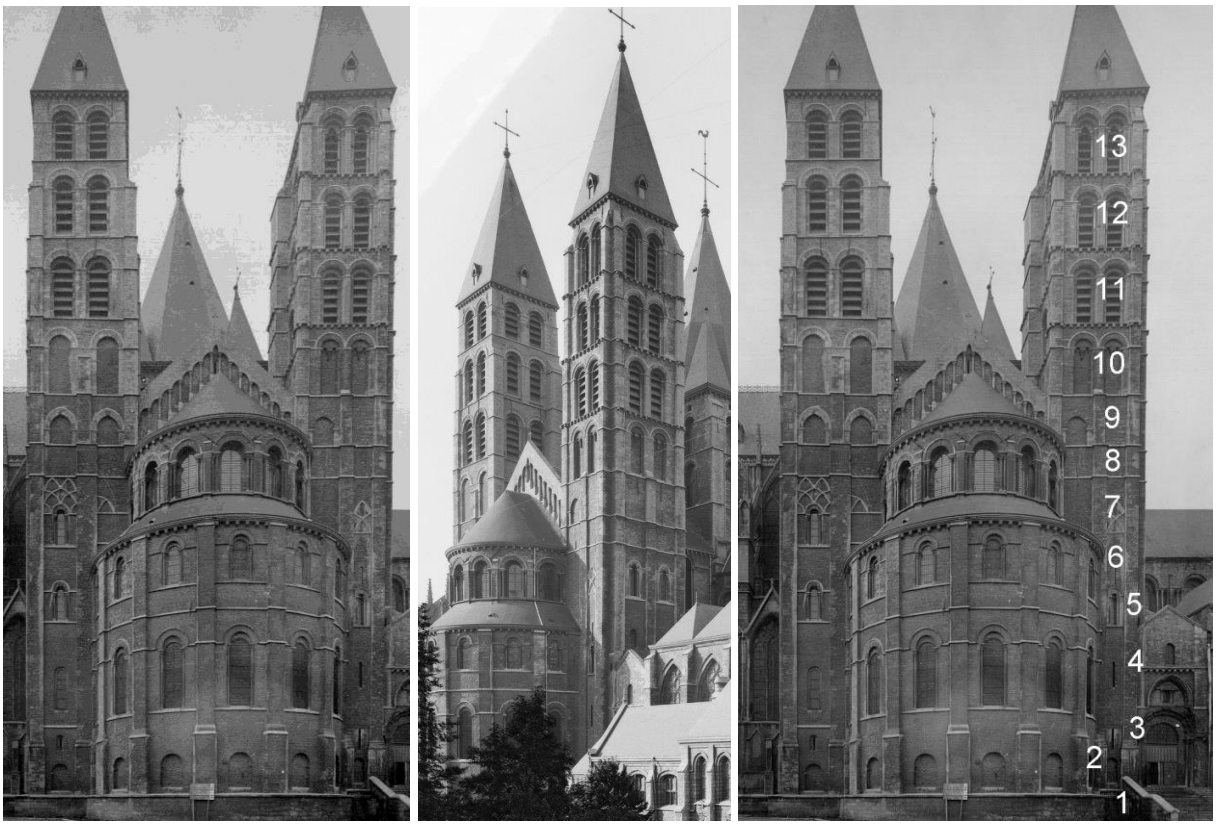

I.5.2.34A links: noordelijke transeptarm met Brunintoren (rechts) en Sint-Janstoren (links) vanuit het noordwesten (foto: KIK-IRPA B15013).
I.5.2.34B midden: noordelijke transeptarm met Brunintoren (rechts) en Sint-Janstoren (links) vanuit het noorden (foto: KIK-IRPA).
I.5.2.34C rechts: afb. I.5.2.34A met vermelding van de onderscheiden niveaus in de Brunintoren (rechts).

Deze niveaus onderscheiden zich onderling door hun vormgeving. De lagere galmgaten (niveau 11) worden omkaderd door afgeschuinde neggen en bogen. Het volgende niveau (niveau 12) is gedecoreerd met een reeks colonnetten: elk galmgat heeft aan weerszijden een vrijstaande *en délit*-colonnet en op de hoek van de neg een uitgespaarde, gemetselde colonnet. Alle colonnetten hebben schachtringen. De bogen hebben een binnen- en buitenarchivolt die beide met rondstaven gedecoreerd zijn. De bovenste zone met de galmgaten (niveau 13) telt drie archivolten en heeft de rijkste profilering. Het eigenlijke galmgat heeft een driepasbekroning die op *en délit*-colonnetten met schachtring rust. Hiervoor staan een rechte penant met spitsboogarchivolt en in de buitenste neg is een gemetselde hoekcolonnet met

spitse boog met rondstaafprofiel aangebracht. Vlak onder de door consoles gedragen daklijst gaan de steunberen met dekplaten teniet.
De toren wordt bekroond door een vierzijdige spits, die sinds 2016 met lood bedekt is. Hoewel de toren voor een groot deel symmetrisch van opzet is, blijken er bij nadere beschouwing veel kleine afwijkingen. Dit geldt voor alle zijden van de toren. Door de waterlijsten op consoles lijkt het alsof de toren naar boven toe smaller wordt, maar dit is – in tegenstelling tot de nabijgelegen oostelijke transepttoren – niet het geval.
Het interieur van de Brunintoren zit gecompliceerd in elkaar. Op de begane grond begint een grote wenteltrap, die aanvankelijk het gehele torenlichaam in beslag neemt (niveau 2 van het exterieur). Deze trap begint in het westelijke deel van de torentravee en is toegankelijk vanuit de zijbeuktravee ten zuiden van de toren en vanuit de middenbeuk van het transept. In het oostelijk deel van deze torentravee is er onder de trap een lage doorgang die leidt naar de omgang van de apsis.

I.5.2.40A links: kapittelgevangenis, ingang vanuit de trap in de Brunintoren (foto: JW).
I.5.2.40B midden links: eerste ruimte van de gevangenis, gezien vanaf de ingang: links de doorgang naar de tweede ruimte en links een deel van de stookplaats (foto: JW).
I.5.2.40C midden rechts: eerste ruimte van de gevangenis, gezien in de richting van de ingang, met achterin het spleetvenster in de steunbeer van de noordzijde van de Brunintoren (foto: JW).
I.5.2.40D rechts: tweede ruimte, links sporen van de buitenwand van de westelijke galerij van de noordelijke transeptarm met boogresten (zwarte pijltjes) en achterin de afgeschuinde liseen (witte pijltjes) in de hoek van schip en transept (foto: JW).

De wenteltrap bereikt na één omwenteling de westgalerij van het transept. Ruim een omwenteling verder, vlak voor de galerij van de apsis (niveau 5 van het exterieur), geeft een zware deur toegang tot een reeks kleine overwelfde ruimtes (afb. I.5.2.40), de voormalige gevangenis van het kapittel. Deze vertrekken liggen in het verlengde van elkaar in de westmuur van de toren, die hier één bouwmassa vormt met het tongewelf van de zaal boven het Mantilius-portaal. De eerste ruimte is een smalle gang, die door een kleine opening in de noordmuur beperkt licht krijgt, met rechts op kniehoogte twee uitgespaarde nissen. Vervolgens verbreedt de gang zich en is er links een grote nis met stookplaats, ten dele in baksteen uitgevoerd (afb. I.5.2.40B). Achter de drempel van een lage deuropening – de muurduimen zijn nog aanwezig – met daarboven een smalle lichtspleet betreedt men een tweede, lagere ruimte die overwelfd wordt door een half tongewelf. Hier zijn opnieuw twee nissen aan de rechterzijde waarvan de steekkappen in het halve tongewelf grijpen. Links in de achterwand van deze ruimte bevindt zich een bouwspoor in de vorm van een afgeschuinde liseen (afb. I.5.2.40D). Tegen het gewelf bevinden zich de resten van twee consoles. Hieronder is in het metselwerk het restant van een boog zichtbaar. Deze ruimte bevindt zich grotendeels buiten het volume van de toren. Zo komt de lichtspleet, die zich binnen rechts van

de ingang bevindt, aan de buitenkant in de westelijke steunbeer uit, iets onder het dak van de uitbouw van het Mantilius-portaal.[5]
Na het bereiken van de galerij van de apsis (niveau 5 van het exterieur) neemt de breedte van de trap af en ter hoogte van het dak van de uitbouw van het Mantilius-portaal gaat de trap verder in de dikte van de westmuur (niveau 6). Aan de voet van de trap is een deur die toegang geeft tot het dak van de uitbouw van het Mantilius-portaal. Een aftakking van de trap klimt naar de loopgang tussen de lichtbeukvensters van de westzijde van het transept en de apsis. Deze trap geeft ook toegang tot een hoge zaal in de Brunintoren, die verlicht wordt door het linker van de twee rondboogvensters in de westgevel van de toren (niveau 7).
De trap in de dikte van de westmuur gaat in de zuidwestelijke hoek verder als wenteltrap tot het niveau van de transeptgewelven, die via een gang in de zuidmuur bereikt worden (tussen niveau 8 en 9). Op de zuidoosthoek nabij de toegang tot de gewelfzolder vangt een nieuwe wenteltrap aan (niveau 9) die leidt naar de top van de Brunintoren (niveaus 10-13).

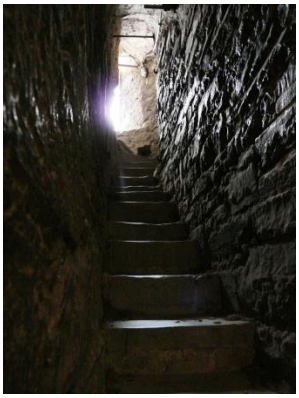

I.5.2.41A links: Brunintoren, trap in de dikte van de westmuur (foto: JW).
I.5.2.41B rechts: Brunintoren, gang in de zuidmuur ter hoogte van de middenbeukgewelven en trap naar de klokkenzolders (foto: KIK-IRPA).

Bouwhistorische observaties in de Brunintoren
In de eerste omwenteling van de wenteltrap is een lichtspleet dichtgezet richting het middenschip van het transept. Hier was het vroeger mogelijk om vanaf de wenteltrap in het transept te kijken. In de wand van het trappenhuis waren bovendien op een aantal plaatsen nissen uitgespaard, die later met baksteen gevuld zijn om de toren te verstevigen.
Direct na de toegang tot de westelijke transeptgalerij is een rechthoekige opening dichtgezet. Deze dichtgezette doorgang is ook te zien in de zaal boven de vestibule van het Mantilius-portaal (afb. I.4.2.8C & 8D). Het gaat hier om de oorspronkelijke toegang tot deze zaal, die later vervangen werd door de huidige toegang via de galerij van het schip (zie § I.4.2).
Schuin boven de zaal ligt de gevangenis van het kapittel. In de gevangenis, die ten dele in de lies van het tongewelf van de zaal is gebouwd, bevinden zich enkele interessante bouwsporen in de oostelijke muur van de achterste ruimte. Deze wijzen erop dat deze oostmuur oorspronkelijk de buitenmuur van de galerij van het transept vormde. Tegen het gewelf zijn namelijk de resten van dakconsoles van een daklijst te zien (afb. I.5.2.40D), terwijl daaronder een boog aanwezig is, waarvan de profilering is weggekapt (afb. I.5.2.40D). Deze boog vormde de bekroning van het boogvenster aan de buitenzijde van de westgalerij van het transept, dat nu nog als nis zichtbaar is (zie § I.5.2.40D). De binnenzijde van dit venster, dat werd gesloten in verband met de aanleg van het tongewelf over de zaal boven de entreehal, is op de westelijke transeptgalerij nog zichtbaar.

[5] Zo blijkt ook uit de restauratietekening van architect J. Cailleau van 25 september 1949 (ACT, dossiers de reatauration).

Achter in de hoek van dezelfde, achterste ruimte van de gevangenis is de afgeschuinde beëindiging van de steunberen zichtbaar, die de hoek van het schip en het transept op galerijniveau vormde (afb. I.5.2.40D). De op het zuiden gerichte achterwand van deze ruimte is dus onderdeel van de oorspronkelijke buitenmuur van de noordelijke galerij van het schip. Samen met het nog gedeeltelijk aanwezige galerijvenster in de zuidmuur van de zaal boven het Mantilius-portaal (afb. I.4.28B) laten de bouwsporen in de gevangenis zien dat voordat de zaal met het tongewelf en de kleine gevangenisruimtes daarboven gebouwd werden, de westmuur van de transeptgalerij reeds over de breedte van één travee was gerealiseerd. Omdat de trap, de gevangenis, het tongewelf en de westzijde van de Brunintoren onderdeel zijn van een samenhangende bouwmassa, kunnen deze niet anders dan in één bouwcampagne gerealiseerd zijn. Nadat de galerij boven de tweede zijbeuktravee van het transept – de eerste is de gemeenschappelijke hoektravee met het schip – opgetrokken en waarschijnlijk overwelfd was, werd dus besloten tot een planwijziging.
De grote trap in de Brunintoren is onderdeel van deze planwijziging. Een duidelijk getuigenis hiervan vormen de gedeeltelijk in het metselwerk van de trapkoker verdwenen pijler met kapitelen aan de binnenzijde van het Mantilius-portaal. Deze pijler behoorde tot een situatie waarin op de plaats van de huidige trap een open travee was.

De Sint-Janstoren

Exterieur

De Sint-Janstoren vormt het oostelijke pendant van de Brunintoren. Het is de noordoostelijke transepttoren, die in de hoek van koor en transept staat. De noordelijke koorzijbeuk ligt langs de zuidzijde van de toren. Het lagere deel van de toren is aan de west- en zuidzijde volledig ingebouwd, maar de noord- en oostzijde zijn voor een belangrijk deel vanaf het maaiveld zichtbaar. De zuidzijde is zichtbaar boven het dak van de kooromgang en de westzijde boven dat van de middenbeuk van het transept.
Tegen het midden van de noordkant van de toren sluit de omgang van het transept aan op een steunbeer in de vorm van een liseen. Deze loopt van de sokkel van de toren tot het niveau van het transeptdak en verdeelt het torenlichaam verticaal in tweeën. Ook de oostzijde heeft een dergelijke liseen, maar deze bevindt zich direct tegen de zuidelijke hoeksteunbeer, in de hoek bij de kooromgang.
De verticale tweedeling doet zich bij de bovenste vier vrijstaande bouwlagen aan alle zijden van de toren voor. Daar is de tweedeling per bouwlaag gerealiseerd door het gebruik van een centrale liseen of pijler met aan weerszijden twee bogen. Het uitwendig zichtbare deel van de toren wordt aan iedere zijde op de hoeken versterkt door steunberen. Aan de oostzijde zijn deze steunberen geplaatst in het verlengde van de torenwanden, zodat zij zelfstandig blijven, terwijl zij aan de westzijde samen een nieuwe hoek vormen. Op de zuidwesthoek is de steunbeer extra zwaar vanwege de aldaar geplaatste wenteltrap.
De verschillende niveaus van de Sint-Janstoren worden, evenals bij de Brunintoren, afgebakend door cordonlijsten. In totaal kent de toren elf niveaus (afb. I.5.2.42A en 42B). Het lagere gedeelte van de toren (niveau 1-5) sluit aan op de apsis en rust op een sokkelzone die afgesloten wordt met een horizontale plaat (niveau 1). Hierop bevinden zich de sokkel en het basement van de lisenen die de toren geleden (niveau 2). Tussen de lisenen bevindt zich aan de noordzijde een blinde rondboognis, vergelijkbaar met de ernaast gelegen nissen in de omgangsmuur van de apsis. De oostzijde kent een vergelijkbare nis, met een tweede, smallere nis daar rechts van.

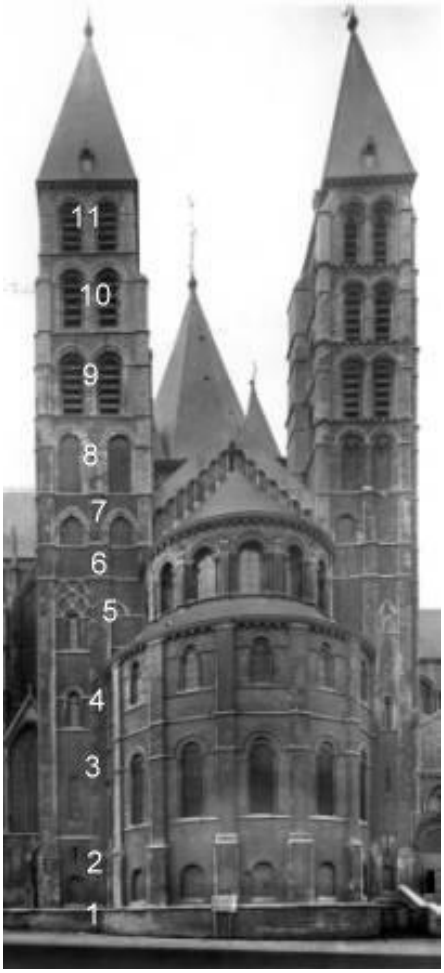

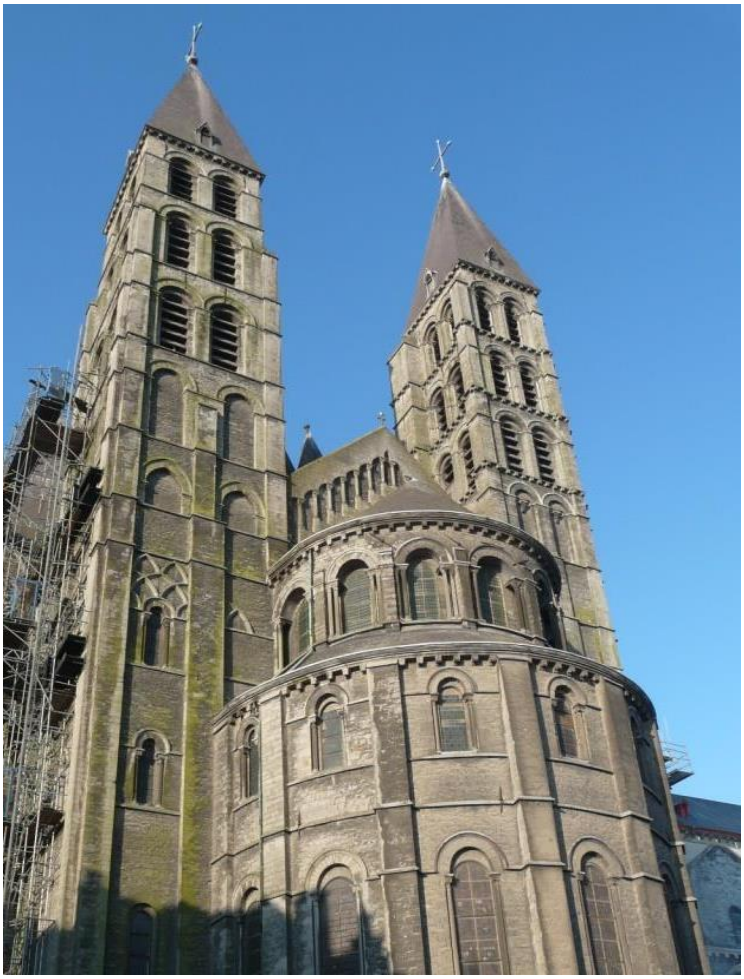

I.5.2.42A links: noordelijke transeptarm, apsis met flankerende torens en nummering van de niveaus (foto: KIK-IRPA).
I.5.2.42B rechts: noordelijke transeptarm, apsis met flankerende torens (foto: JW).

Ter hoogte van de omgang van de apsis (niveau 3) heeft de noordwand een eenvoudig rondboogvenster en de oostzijde twee hoge lichtspleten. Boven de volgende waterlijst (niveau 4) hebben beide zijden een rondboogvenster geflankeerd door *en délit*-colonnetten. Een dergelijk venster bevindt zich ook een niveau hoger (niveau 5). Boven dit venster is de muur versierd met een waaiervormige decoratie in de vorm van drie- en vierhoeken, waarvan sommige zijden gebogen zijn. Na een blinde zone zonder vensters of decoratie (niveau 6) volgt een niveau met blindnissen met spitsbogen, drie aan de oostzijde en twee aan de noordzijde (niveau 7). Een niveau hoger (niveau 8) gaat de liseen teniet. Ook aan de oostzijde eindigt de liseen op dit niveau. Daarboven is de gevelindeling aan alle zijden min of meer symmetrisch. De traptoren in de verdikking van de steunberen op de zuidwesthoek van de toren maakt inbreuk op deze opzet, maar vanaf het maaiveld is deze hoek nauwelijks te zien. Het vrijstaande gedeelte van de toren (niveau 8-11) wordt, net zoals bij de tegenovergelegen Brunintoren, gedomineerd door paarsgewijs geplaatste rondboogopeningen. De niveaus worden hier van elkaar gescheiden door waterlijsten die geheel rondom lopen. Het lagere niveau (niveau 8) is voorzien van eenvoudige, blinde rondboognissen. De drie hoogste niveaus zijn voorzien van telkens twee boogopeningen per zijde, waarin galmborden hangen. De boogopeningen hebben dubbele neggen en een archivolt.
De hoeksteunberen gaan op de voorlaatste bouwlaag onder dekplaten teniet. De door consoles gedragen daklijst vormt de aanzet van een vierzijdige spits.

Interieur
Het interieur van de Sint-Janstoren is eenvoudiger van opzet dan dat van de Brunintoren. De toren telt enkele boven elkaar gelegen zalen die steeds het gehele oppervlak van de toren beslaan. De zaal op de begane grond is hiervoor al beschreven bij de oostzijde van de noordelijke transeptarm. Hierboven ligt, op de verdieping, een tweede zaal.

I.5.2.43A links: Sint-Janstoren, zaal op de verdieping, zicht naar boven (foto: JW).
I.5.2.43B midden links: Sint-Janstoren, zaal op de verdieping, zuidwand, detail (foto: JW).
I.5.2.43C midden rechts: Sint-Janstoren, zaal op de verdieping, zuidwand (foto: JW).
I.5.2.43D rechts: Sint-Janstoren, zaal op de verdieping, zuidwand en zuidoostelijke hoek (foto: JW).

Deze zaal op de verdieping is zeer hoog. De wanden bevatten talrijke kortelinggaten, maar ook grotere vloerbalkgaten. In de westwand, aan de zijde van de middenbeuk, bevindt zich naast de ingang vanaf de galerij een grote spaarnis onder een rondboog. De zuidwand van de zaal wordt over de gehele breedte in beslag genomen door een forse rondboognis met archivolt en daarop aansluitende rechtstanden. De bogen zetten aan op een impostlijst met kwarthol profiel. Laag in de achterwand van de nis is in het midden een rechthoekig spaarveld gemaakt.
De ruimte wordt verlicht door twee paar boven elkaar geplaatste rondboogvensters in de noord- en oostwand, nabij de noordoosthoek. In deze hoek bevindt zich een dubbele hoekpilaster, waarvan één deel eindigt boven de vensters (afb. I.5.2.43A, linksboven). De oost- en westwand bevatten hier grote balkgaten. In de oostmuur is er op die hoogte een opening op het trappenhuis in de zuidoostelijke muur van de toren. In de zuidmuur bevindt zich op dezelfde hoogte een bouwnaad in de vorm van de contour van een hoge rondboogopening. Nog hoger in de oost- en noordmuur rusten twee blindbogen op een centrale console. Ter hoogte van de console bevatten de muren opnieuw vloerbalkgaten. Enkele meters hoger, ter hoogte van het dak van het transept, rust de houten balkenvloer van de klokkenzolder.
De Sint-Janstoren kent in het lagere gedeelte geen trappen. Vanaf het triforium vertrekt een eerste trap in de dikte van de zuidwand van de toren. Aangekomen in de zuidoostelijke hoek gaat deze rechte trap over in een wenteltrap. Vanuit de wenteltrap geeft een deur toegang tot de binnenruimte van de toren op een plek waar geen vloer aanwezig is, zoals hierboven reeds werd beschreven. Na enkele omwentelingen komt de wenteltrap uit op een gang in de dikte van dezelfde zuidmuur. Deze gang leidt naar de zolder van het transept. Vlak voordat hij daar aankomt, is er in de zuidwesthoek van de toren een toegang tot een wenteltrap die voert naar de torenspits. Onderweg biedt deze op verschillende plaatsen toegang tot de klokkenzolder.

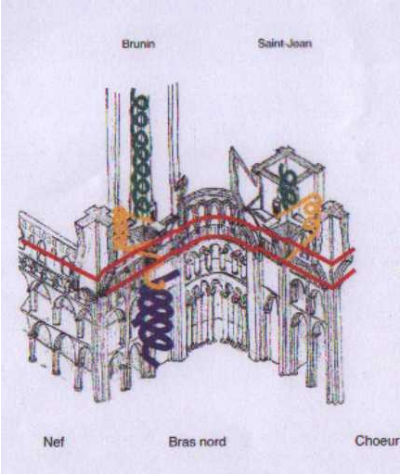

I.5.2.44A links: noordelijke transeptarm, schematisch verloop van trappen en loopgangen. (Tekening: Laurent Deléhouzée).

Bouwhistorie observaties in de Sint-Janstoren

De Sint-Janstoren vertoont geen opvallende sporen van bouwonderbrekingen of inconsequenties die zouden kunnen wijzen op planveranderingen tijdens de bouw. Na de voltooiing van de 12de-eeuwse kathedraal vonden wel vele kleinere veranderingen plaats.
De zaal op de begane grond is in de noordmuur slechts geopend door een opening op de apsisomgang van het transept en in de zuidmuur door een deur naar de koorzijbeuk. Oorspronkelijk was de opening op de koorzijbeuk net zo hoog als de scheibogen van het schip en over de volle breedte van de travee. Opvallend is dat deze opening niet zo hoog was als die naar de apsisomgang en de middenbeuk van het transept, maar slechts de hoogte had van de scheibogen van het schip. De reden hiervoor is onduidelijk. Een lichtspleet in de zuidoosthoek van deze zaal werd dichtgezet bij de bouw van het 13de-eeuwse koor.
De zaal was oorspronkelijk naar het middenschip toe over de volledige hoogte geopend, net zoals bij de Mariatoren (de oosttoren van de zuidelijke transeptarm) het geval was. De hoogte van deze opening is zowel in de torenzaal als aan de zijde van het middenschip nog goed te zien. Binnen enkele decennia na de bouw werd de opening dichtgezet, getuige de wandschilderingencyclus van de heilige Margaretha die zich uitstrekt over de vulmuur en aangrenzende vlakken. De schilderingen kunnen in het laatste kwart van de 12de eeuw gedateerd worden (zie ook § I.5.5.1). Later werd aan dit altaar ook het patrocinium van Johannes de Evangelist verbonden, dat vervolgens zijn naam gaf aan de Sint-Janstoren.[6]
Deze zaal op de begane grond van de Sint-Janstoren wordt sinds de Middeleeuwen *Salle des Dormants* genoemd. Deze benaming, die verwijst naar de heilige Zevenslapers van Efeze, hangt samen met de functie die de zaal in ieder geval sinds begin 15de eeuw had, namelijk die van wachtlokaal voor het personeel dat de kathedraal dag en nacht bewaakte. Dat bestond uit twee klerken van het thesaurarium (de schatkamer), twee klerken van het revestiarium (de kleedkamer) en drie zogenaamde *cloquemanni* of *clochemans*, die onder meer verantwoordelijk waren voor het klokkenluiden.[7]

[6] Mariage & Pycke 2004a: p.23-24, 60.
[7] Pycke 2003a: p.131-132, 169-171.

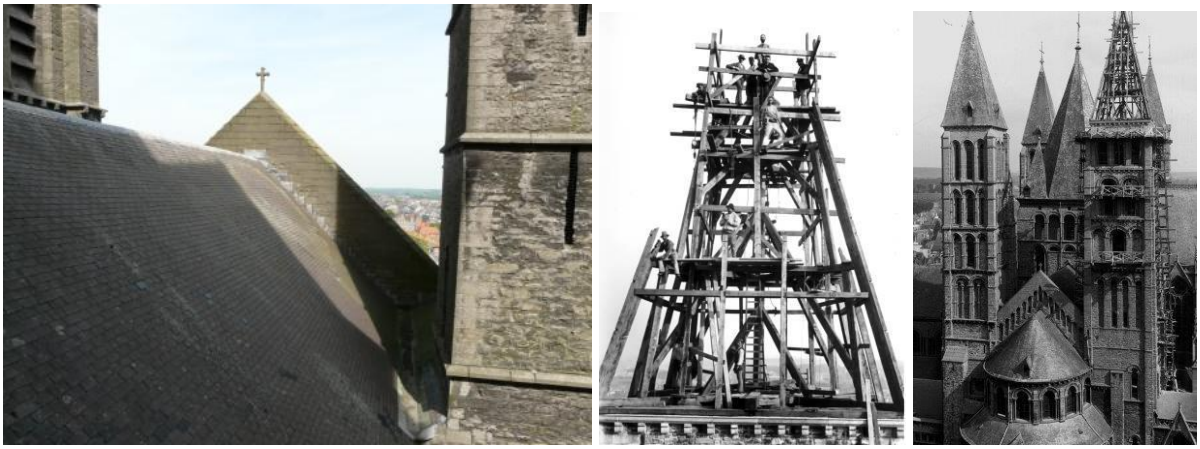

I.5.2.45A links: noordelijke transeptarm, dak en achterzijde van de topgevel boven de apsis met links de Brunintoren rechts de Sint-Janstoren (foto: JW).
I.5.2.45B midden: Mariatoren, vernieuwing van de torenspits in 1895 (foto: René Desclée/ KIK-IRPA A132597).
I.5.2.45C rechts: Mariatoren, vernieuwing van de torenspits in 1895 (foto: René Desclée/ KIK-IRPA A132600).

De zaal op de galerijverdieping van de toren vormde oorspronkelijk de verbinding tussen de galerij van de apsis en die van het rechte deel van het transept. De dichtgezette opening in de zuidwand laat de doorgang nog altijd zien. Deze boog werd dichtgezet toen in de 13de eeuw de noordelijke koorzijbeuk werd gebouwd. Voor de vulmuur gebruikte men bouwmateriaal dat van het 12de-eeuwse koor afkomstig was, dat op dat moment gesloopt werd (zie § I.6). Aanvankelijk was er in de dichtgezette muur nog een lage doorgang die uitkwam aan de voet van de gewelven van de kooromgang, maar deze werd later dichtgezet met baksteen.
Het was oorspronkelijk niet de bedoeling dat deze zaal op de verdieping zo hoog zou worden als deze nu is. Boven de huidige zaal lijken namelijk twee (houten) vloeren te ontbreken: een eerste ter hoogte van de gewelven van de middenbeuk en een tweede ter hoogte van het dak van het transept. Een reeks van vloerbalkgaten en een nog bestaande deuropening die uitkomt op de wenteltrap in de zuidoosthoek van de toren duiden op de plaats van de eerste vloer. Een tweede, dichtgezette deuropening veronderstelt de aanwezigheid van een tweede vloer.

5.2.7 De kappen van de noordelijke transeptarm

Op de gehele middenbeuk van het transept liggen nog de oorspronkelijke eikenhouten dakstoelen.[8] Behalve de spits van de vieringtoren (zie § I.5.4.2) betreft het verschillende varianten van enkelvoudige sporenkappen: één type voor de dubbeltraveeën, een ander voor de traveeën tussen de torens en een derde voor de apsiden. Bij geen van deze sporenkappen is er sprake van een verbindingselement in de lengterichting van de kap tussen de gespannen onderling.
De kappen van de vier transepttorens waren al eens in de 16de eeuw vernieuwd en werden dat opnieuw aan het eind van de 19de eeuw (afb. I.5.2.45B-45C).[9] De kapconstructies van de transeptgalerijen en de apsisomgang zijn modern. Aan de zijde van het schip heeft de galerij

[8] De beschrijving en analyse van de dakstoelen is – naast eigen waarneming ter plaatse – vooral gebaseerd op de studie die in 2006 onder verantwoordelijkheid van Luc-Francis Genicot is opgesteld (Genicot 2006a), de publicatie van Laurent Deléhouzée (2015a), aangevuld met persoonlijk gedeelde observaties van Laurent Deléhouzée, waarvoor hartelijke dank. De beschrijving is op hoofdlijnen. Voor alle details wordt verwezen naar een aangekondigde publicatie van Laurent Deléhouzée, die zal verschijnen nadat de restauratie van de dakstoelen is afgerond.
[9] Soil 1896a: p.39-43. Genicot 2006a: p.26.

een betonnen dakconstructie die dateert van de reconstructie van de schipdaken na de brand in de meidagen van 1940. De kappen van de apsisgalerij en – aan de oostzijde – van de koorzijbeuk dateren in hun huidige vorm uit de 19de-eeuwse restauratiecampagne.

De dakstoel over de dubbeltravee

De dakstoel die het gewelf van de 14 m brede dubbeltravee overdekt is een trekbalkloze sporenkap, die bestaat uit een reeks van negen tweebenige houtconstructies. Deze gespannen (afb. I.5.2.46A & 46B) zijn met een onderlinge afstand van steeds circa 1 m. haaks op de lengteas van de transeptarm geplaatst. De schuingeplaatste benen (de sporen) hebben een helling van circa 42 graden. Een trekbint aan de voet van het gespan ontbreekt vanwege de aanwezigheid van het sterk gebolde gewelf. Twee hanenbalken vormen de horizontale verbindingen tussen de sporen. De sporen en de onderste hanenbalk zijn bovendien met elkaar verbonden door middel van andreaskruisen, die de constructie verstijven. In het midden rust de onderste hanenbalk op een onderslagbalk, die aan één uiteinde rust op een uitkraging van de vieringtoren en verder op twee stenen pijlers, één op de top van het gewelf en één op de diafragmaboog tussen de dubbeltravee en de travee tussen de torens.[10] De gespannen rusten aan de voet op een blokkeel zonder muurplaat. Tussen de blokkelen en de sporen zijn twee standzonen aangebracht.

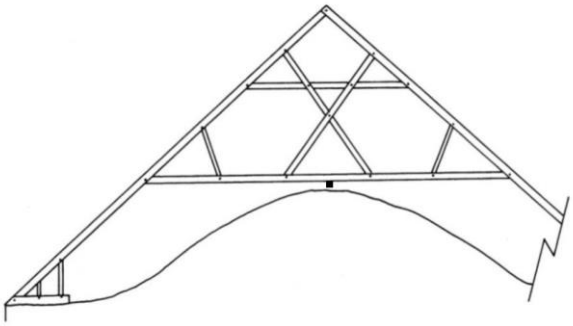

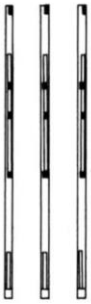

I.5.2.46A links: noordelijke transeptarm, de dakstoel boven de dubbeltravee (tekening: Hoffsummer 1995a: p.85, met toegevoegde onderslagbalk [JW]).
I.5.2.46B rechts: noordelijke transeptarm, de dakstoel boven de dubbeltravee (foto: KIK-IRPA A57745).

De kap tussen de torens

Ook tussen de torens vormt een reeks van ditmaal zes gespannen een sporenkap. Vier gespannen overspannen de volledige afstand van toren tot toren, terwijl de twee overige gespannen de ruimte tussen de uitkragende traptorenvolumes overbruggen, waardoor deze korter zijn dan de eerste vier gespannen.
De gespannen bestaan ieder uit twee sporen die via een plaat rusten op de voet- of trekbalk. Op drie vijfde en vier vijfde van de hoogte van het spantbeen zijn de sporen met elkaar verbonden door middel van horizontale hanenbalken. Zes verticale, in waaiervorm geplaatste stijlen verbinden de sporen met de trekbalk.
Op zijn beurt rust de trekbalk aan elk uiteinde op een blokkeel dat ondersteund wordt door een schoortje. De trekbalk rust bovendien op een centrale onderslagbalk die op zijn beurt rust op een gemetselde pijler die uitkomt op de diafragmaboog tussen het vierdelig gewelf en het spitse tongewelf.

[10] De onderslagbalk ontbreekt op de tekening I.5.46A

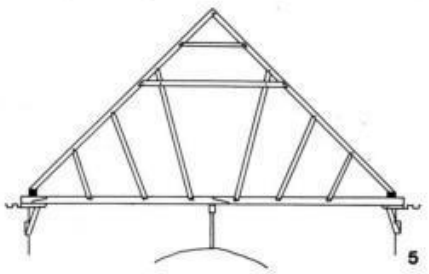

I.5.2.47A links: noordelijke transeptarm, de dakstoel tussen de torens (tekening: Hoffsummer 1995a: p.76).
I.5.2.47B rechts: noordelijke transeptarm, de dakstoel tussen de torens (foto: KIK-IRPA A57746).

Apsis
De dakstoel van de apsis bestaat uit drie halve gespannen van een type dat een kruising vormt van de twee hierboven genoemde. Er is geen trekbalk, maar wel zijn er twee hanenbalken, waarvan de onderste door vier in waaiervorm geplaatste stijlen met de sporen verbonden is. De halve sporenkap van de apsisronding is tegen het derde gespan geplaatst. Deze bestaat uit een reeks van in een waaier geplaatste benen (voor foto van de grotendeels identieke zuidelijke apsis: afb. I.5.3.61B). Door de conische vorm van de apsiskap gaat een deel van de sporen teniet tegen de sporen die tot aan de nok reiken. De sporen rusten aan de voet elk op een blokkeel dat op twee muurplaten rust. Ook hier zijn zij aan de voet van de kap versterkt met een standzoon en door middel van dwarsbalkjes met elkaar verbonden, waarop secundaire stijlen zijn geplaatst (te zien op de foto van de kap van de zuidelijke apsis: afb. I.5.3.61B).

Datering
De dakstoelen van de noord- en de zuidarm van het transept hebben een dendrochronologische datering voor het tijdvak 1138-1146d.[11]

5.3 De zuidelijke transeptarm

In grote lijnen vormen zowel het in- als uitwendige van de noordelijke en zuidelijke transeptarm elkaars evenbeeld. Net zoals aan de noordzijde zijn er in het interieur opvallend sterke verschillen tussen de opstand aan de kant van het schip (westzijde), aan de zijde van het koor (oostzijde), de opstand van de travee tussen de torens en die van de apsis. De belangrijkste verschillen tussen de noordelijke en de zuidelijke arm zijn te vinden aan de schipzijde, zowel in opstand als in plattegrond.
Achtereenvolgens zullen de schipzijde of westzijde van de zuidelijke transeptarm, de apsis en de onderbouw van de zuidelijke torens (Parochietoren aan de schipzijde en Mariatoren aan de koorzijde), de koorzijde, de middenbeukgewelven en de hogere delen van de torens worden onderzocht.
Het is onvermijdelijk dat de beschrijving van de zuidelijke transeptarm herhalingen bevat van wat reeds aan de noordzijde geconstateerd is. Hoewel de verschillen nadrukkelijk zullen worden benoemd en de overeenkomsten zullen worden samengevat, zijn – omwille van het totaalbeeld van de architectuur – enige doublures niet te vermijden.

[11] Genicot 2006a: p.15. Deze nieuwe dateringen zijn het resultaat van aanvullend onderzoek door Patrick Hoffsummer, die al eerder een deel van de Doornikse dakstoelen kappen had onderzocht in het kader van zijn studies over kappen in Noordwest-Europa. Zie: Hoffsummer 1995a; Hoffsummer 2002a; Hoffsummer 2002b; Hoffsummer & Mayer 2002a.

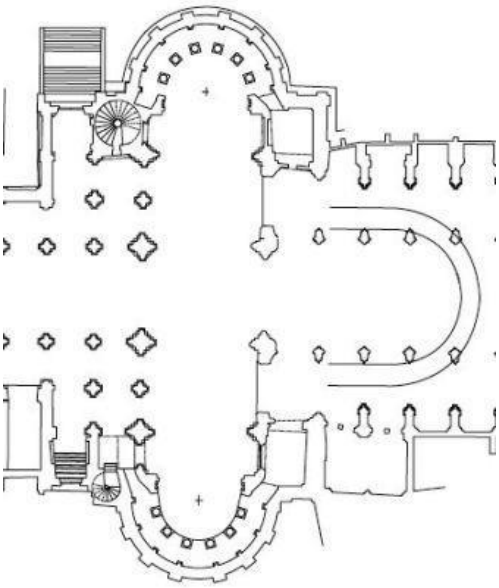

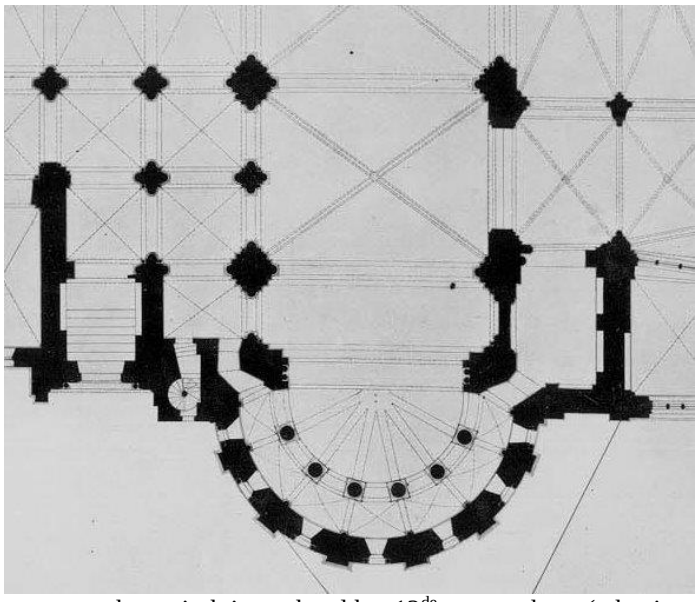

I.5.3.1A links: plattegrond van het huidige transept met schematisch ingetekend het 12de-eeuwse koor (tekening: Laurent Deléhouzée).
I.5.3.1B rechts: zuidelijke transeptarm (detail van een plattegrond door Constant Sonneville) (foto: KIK-IRPA).

5.3.1 De westzijde van de zuidelijke transeptarm

Het interieur van de westzijde van de zuidelijke transeptarm

De zuidzijde van het transept heeft aan de zijde van het schip een dubbeltravee met een vijfdelige opstand met scheibogen, waarachter een zijbeuk, een hoge arcade op de verdieping, waarachter een galerij, een nissenzone, een triforium en een lichtbeuk (afb. I.5.3.2A-C). De ene hoekpijler van de travee is de zuidwestelijke vieringpijler (afb. I.5.3.2B) en de andere de noordoostelijke hoekpijler van de Parochietoren. Tussen deze twee zware pijlers verdeelt een lichtere pijler met doorlopende halfzuil de dubbeltravee in tweeën.

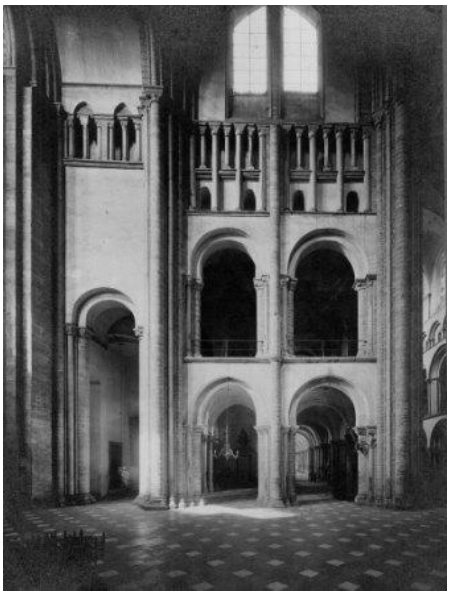

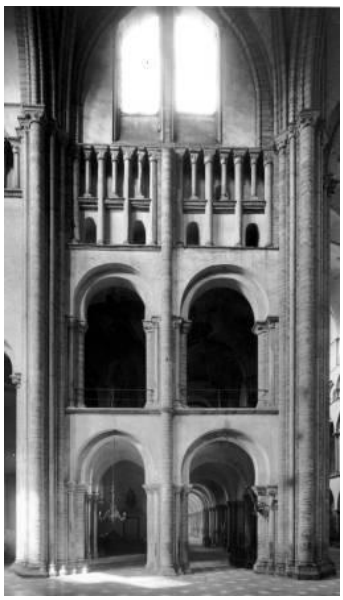

I.5.3.2A links: zuidelijke transeptarm, westzijde (foto: KIK-IRPA).
I.5.3.2B midden: zicht in het schip (rechts) en de zuidelijke transeptarm (links) vanuit het triforium van de noordelijke transeptarm (foto: Laurent Deléhouzée).
I.5.3.1A rechts: zuidelijke transeptarm, westzijde, opstand van de dubbeltravee (foto: KIK-IRPA).

I.5.3.3A links: zuidelijke transeptarm, westzijde, dubbeltravee, pijler op de grens met de travee tussen de torens (JW).

De zijbeuk van de dubbeltravee op de begane grond loopt over in de vestibule van het zuidportaal en de zijbeuk van het schip (afb. I.5.3.4A, 5A). De eerste travee van de transeptzijbeuk is daarom tevens de laatste van de schipzijbeuk. Op de verdieping sluit de transeptgalerij aan op de schipgalerij.

I.5.3.4A links: zuidelijke transeptarm, westelijke zijbeuk, zicht op de ingangshal van het zuidportaal (links) en de zuidelijke zijbeuk van het schip (rechts) (foto: KIK-IRPA).
I.5.3.4B rechts: zuidelijke transeptarm, westelijke zijbeuk, scheiboogarcade (foto: JW).

Op de begane grond volgt de transeptzijbeuk gedurende twee traveeën de opzet van de schipzijbeuk (afb. I.5.3.4B), net zoals aan de noordzijde. Ook hier heeft de scheiboogarcade twee archivolten, in tegenstelling tot de drie bij het schip, omdat de halfzuil die naar de middenbeuk is gekeerd geen scheiboogarchivolt draagt, maar zich als halfzuil voortzet over de volgende bouwlagen en eindigt vlak onder de lichtbeukzone.

I.5.3.5A links: zuidelijke transeptarm, westelijke zijbeuk gezien vanuit het middenschip (foto: JW).

De derde travee van de westelijke zijbeuk in de zuidelijke arm van het transept is tevens de begane grond van de Parochietoren.

Westgalerij van het transept
De westelijke galerij van de zuidelijke transeptarm is nagenoeg identiek met de noordzijde (afb. I.5.3.6A-6C, 7A-&C). Ook hier is het gewelf van Doornikse steen.
De westmuur van de transeptgalerij, die grenst aan de overwelfde zaal boven de vestibule van het zuidportaal, heeft in het midden een grote blindnis in de vorm van een venster met afzaat en afgeschuinde dagkanten (afb. I.5.3.6B). In de westelijke hoek van de zuidmuur, die tevens behoort tot onderbouw van de Parochietoren, bevindt zich een eenvoudige doorgang, die bereikt wordt via een moderne trap en die uitkomt op de zaal op de eerste verdieping van de Parochietoren.

I.5.3.6A links: zuidelijke transeptarm, westgalerij, zicht richting de Parochietoren (foto: JW).
I.5.3.6B midden: zuidelijke transeptarm, westgalerij, trap met deur naar torenzaal (foto: JW).
I.5.3.6C rechts: zuidelijke transeptarm, westgalerij, doorlopende halfzuil op galerijniveau (foto: JW).

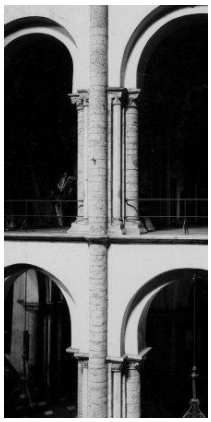

I.5.3.7A links: zuidelijke transeptarm, westzijde, galerijarcade van de middenbeuk (foto: KIK-IRPA).
I.5.3.7B midden: zuidelijke transeptarm, westzijde, doorlopende halfzuil van de galerijarcade (foto: KIK-IRPA).
I.5.3.7C rechts: zuidelijke transeptarm, westgalerij, pijler met middenpilaster aan de galerijzijde (foto: JW).

De nissenzone en het triforium
Boven de galerij bevinden zich in de westwand van de dubbele travee een nissenzone en een triforium, die in opzet gelijk zijn aan die in de noordelijke transeptarm (afb. I.5.3.8A & 8B). Op detailniveau zijn er enkele verschillen. Zo bestaat de cordonlijst aan de voet van de nissenzone in het rechterdeel – voor zover te zien – enkel uit een kwarthollijst en niet, zoals in het linkerdeel en in de noordelijke transeptarm, uit een rondstaaf en kwarthollijst (afb. I.5.3.8B). De nissenzone wordt afgesloten door een uitkragende lijst tussen de onderste helft van de doorlopende colonnetten. Deze lijst bestaat uit een fors kwarthol waarop een beplating rust, waarvan het uiteinde geprofileerd is met een rondstaaf en wederom een kwarthol.
De dekplaten van de doorlopende en korte colonnetten vormen ook hier gezamenlijk een lijstachtige afsluiting van het triforiumniveau. De centrale halfzuil, die vanaf vloerniveau ononderbroken omhoogvoert, gaat ter hoogte van deze dekplaten teniet.

I.5.3.8A links: zuidelijke transeptarm, westzijde, nissenzone en triforium vanuit de apsis gezien (foto: JW).
I.5.3.8B rechts: zuidelijke transeptarm, westzijde, nissenzone en triforium, frontaal zicht (foto: KIK-IRPA).

In de achterwand van de nissenzone, op de zolder van de transeptgalerij, zijn ook hier de dichtgezette openingen te zien (afb. I.5.3.9A), evenals de ontlastingsboog die deze zone omspant. Deze boog heeft een gemeenschappelijke aanzet met een ontlastingsboog in de noordmuur van de Parochietoren.

I.5.3.9A links: zuidelijke transeptarm, westzijde, zolder van de galerij. Links de achterzijde van de rondboognissen van de nissenzone, rechts een spaarveld in de noordwand van de Parochietoren (foto: JW).

I.5.3.10A links: zuidelijke transeptarm, westzijde, opstand gezien vanuit de vieringtoren (foto: Laurent Deléhouzée).
I.5.3.10B midden: zuidelijke transeptarm, opstand van de dubbeltravee vanaf de galerijarcade (foto: JW).
I.5.3.10C rechts: zuidelijke transeptarm, westzijde, lichtbeuk van de dubbeltravee (foto: JW).

Het voornaamste verschil met de noordelijke transeptarm is te vinden in de lichtbeukzone, die de opstand van deze travee afsluit (afb. I.5.3.10A-10C) en die tevens de schildmuur is onder het kruisribgewelf dat de dubbeltravee overspant. Deze wordt grotendeels doorbroken door een dubbelvenster, waarvan de top de lijn van het gewelf volgt, waardoor de beide afzonderlijke vensters ieder een gespiegelde klimmende boogvorm hebben zonder bijzondere profilering. In het midden worden de beide vensters van elkaar gescheiden door een rechthoekige pilaster met flankerende colonnetten, die ook aan de buitenzijde van het dubbelvenster zijn toegepast. Door de venstervorm verschillen de colonnetten van lengte: de middelste zijn aanzienlijk langer dan die aan de zijkanten. De centrale pilaster en alle colonneten zetten overigens veel lager aan dan het eigenlijke venster, zodat zich onder de vensters twee rechthoekige spaarvelden bevinden.
De lichtbeukzone wordt afgesloten door de muraalboog van het vierdelige kruisribgewelf, die met een rondstaaf is gedecoreerd. De muraalboog maakt aan beide zijden, ongeveer boven de uiterste dagkant van het dubbel venster, een dubbele knik.

Het uitwendige van de zuidelijke transeptarm aan de westzijde
Ook bij de zuidelijke transeptarm is het rechte deel van het transept zowel aan de west- als de oostzijde – afgezien van de torens – alleen op lichtbeukniveau aan de buitenzijde zichtbaar (afb. I.5.3.11A). De lagere zones van de zuidelijke transeptarm zijn aan de westzijde ingebouwd door de Lodewijkskapel, de toegangshal van het zuidportaal en de erboven gelegen zaal.

I.5.3.11A links: zicht op de westelijke wand van de lichtbeuk van het transept (foto: JW).

De westelijke lichtbeuk van de zuidelijke transeptarm (afb. I.5.3.12A) sluit aan op die van het schip en bestaat ook hier uit een dubbelwandige constructie met de lichtbeukvensters in de binnenwand en een dubbele boog in de buitenwand, waartussen zich een loopgang bevindt. Deze lichtbeuk heeft een andere opzet dan die aan de noordzijde. Het dubbelvenster bestaat namelijk, zoals bij het interieur reeds benoemd, uit twee gespiegelde segmentboogdelen. Het is opvallend lager dan de dubbele boogstelling die ervoor staat (afb. I.5.3.12B). In tegenstelling tot de noordelijke transeptarm volgt de dubbele boogstelling in de buitenwand hier dus niet de vorm van het achterliggende dubbele lichtbeukvenster.
Aansluitend op de cordonlijst van de beide vensters en de erboven gelegen daklijst loopt een eenvoudige lijst over de noordzijde van de Parochietoren (afb. I.5.3.12B).

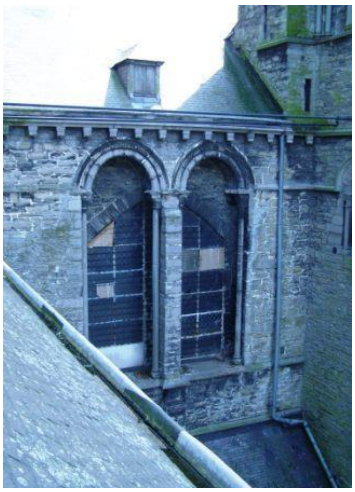

I.5.3.12A links: zuidelijke transeptarm, westzijde, lichtbeuk, gezien vanaf het dak van het schip, richting de Parochietoren (rechts) (foto: JW).
I.5.3.12B rechts: zuidelijke transeptarm, westzijde, lichtbeuk, detail van de arcade van de loopgang en de top van het dubbelvenster (foto: JW).

5.3.2 De westzijde van de travee tussen de zuidelijke transepttorens

De volgende travee van de middenbeuk van het transept, tussen de dubbeltravee en de apsis, verbindt de beide zuidelijke transepttorens, de Parochietoren aan de schip- en de Mariatoren aan de koorzijde. Achtereenvolgens komen de onderbouw van de torens op de begane grond en de opstand van de middenbeuk aan de orde. Het uitwendige van de torens, evenals het inwendige van de hogere zones, komt aan bod bij de beschrijving van de apsis (§ I.5.3.3) en torens (§ I.5.3.6).

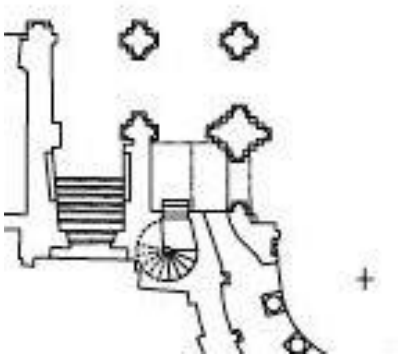

I.5.3.13A links: zuidelijke transeptarm, westzijde, zijbeuk, derde travee gezien vanuit de middenbeuk met links de doorgang naar de apsisomgang (foto: JW).
I.5.3.13B midden links: zuidelijke transeptarm, westzijde, zijbeuk, derde travee gezien vanuit de tweede travee van de zijbeuk van het transept richting de omgang van de apsis met rechts de ingang van de traptoren (foto: JW).
I.5.3.13C midden rechts: zuidelijke transeptarm, westzijde, derde travee van de zijbeuk, gezien vanuit het middenschip (foto: JW).
I.5.3.13D rechts: zuidelijke transeptarm, westzijde, plattegrond (foto: JW).

De derde travee van de westelijke zijbeuk van de zuidelijke transeptarm is tevens de begane grond van de Parochietoren. De situatie is hier wezenlijk anders dan die aan de noordzijde en wordt daarom volledig beschreven.
De zuidzijde van deze travee is geopend op de middenbeuk van het transept (afb. I.5.3.13A). In de zuidoosthoek geeft zij toegang tot de omgang van de zuidelijke apsis. Direct hiernaast bevindt zich, in de zuidwesthoek van de travee, de toegang tot de traptoren van de Parochietoren (afb. I.5.3.13B). De westzijde van de travee is afgesloten door een muur, die deze travee gemeenschappelijk heeft met de ten westen ervan gelegen entreehal van het zuidportaal (afb. I.5.3.13D).
Terwijl deze derde travee over dezelfde hoogte naar de tweede travee van de transeptzijbeuk geopend is als de andere traveeën in de oksel van schip en transept (afb. I.5.3.13C), heeft zij naar de middenbeuk van het transept een veel hogere opening (afb. I.5.3.2A): ruim 9,5 m hoog en bijna 2,5 m breed. De boog met dubbele archivolt die deze opening overspant, sluit in hoogte aan bij de scheiboogarcade van de apsisomgang en niet bij die van de westelijke zijbeuk van het transept. Hij wordt aan weerszijden gedragen door een halfzuil tegen een rechthoekig pijlerlichaam en geflankeerd door ronde *en délit*-colonnetten. Beide dragers zijn onderdeel van de grote pijlers waarop de Parochietoren rust.

De travee wordt begrensd door vier hoekpijlers, die allemaal een verschillende vorm hebben. Voor het deel aan de zijde van de middenbeuk heeft de *noordoostelijke* hoekpijler dezelfde vorm als de vieringpijlers (afb. I.5.3.13D, I.5.3.16B). De halfzuil met flankerende *en délit*-colonnetten en gemetselde schalken aan de zijde van de middenbeuk (de oostzijde) gaat zonder onderbreking door tot aan de kapitelen waarop de gewelfribben rusten. Aan de noord- en zuidzijde van deze pijler dragen een halfzuil en flankerende colonnetten de dubbele archivolt van de zijbeukscheibogen. Aan de noordzijde draagt de halfzuil met flankerende colonnetten de gordelboog die aan de andere zijde rust op de pijler van de vestibule van het zuidportaal.
De *zuidoostelijke* pijler is onderdeel van een complex gevormd, langwerpig en gebogen pijlerlichaam, dat tevens de diafragmaboog van de zuidelijke apsis draagt. Achter deze pijler loopt de verbindingsgang tussen de laatste travee van de westelijke transeptzijbeuk en de apsisomgang. Het tongewelf dat deze doorgang – die lager is dan de opening naar het middenschip, maar hoger dan de opening naar de zijbeuken – overspant, zet aan op een

kwarthollijst. Aan het begin van de doorgang wordt de westelijke wand ervan gevormd door het volume van de traptoren die zich in de zuidwestelijke hoek van de aangrenzende toren bevindt, versmolten met de *zuidwestelijke* hoekpijler van de torentravee.
De *noordwestelijke* pijler, op de hoek van de transeptzijbeuk en de vestibule van het zuidportaal, komt qua type overeen met de vrijstaande schippijlers, maar is hier incompleet en bovendien gedeeltelijk ingemetseld in de muur die de travee scheidt van de vestibule van het zuidportaal.
Het gewelf bestaat uit twee delen die aanzetten op twee kwartrondlijsten boven de boogopening naar de tweede zijbeuktravee. Het hoogste gewelfdeel is een tongewelf dat direct achter de scheiboog van de middenbeuk is geslagen en aanzet ter hoogte van de dekplaten van de scheiboogarcade. Het lagere deel, dat begeleid wordt door een flauwe archivolt, is een half tongewelf dat aanzienlijk lager aanzet (afb. I.5.3.13C).
In tegenstelling tot de noordelijke transeptarm loopt aan de zuidzijde de westelijke zijbeuk van het transept dus door tot aan de aansluiting op de apsisomgang. Dit komt doordat aan de zuidzijde de traptoren van de Parochietoren een kleinere doorsnede heeft en ten dele buiten het eigenlijke torenvolume is geplaatst. De trap neemt dus niet, zoals bij de Brunintoren aan de noordzijde, de volledige ruimte van de torenbasis in beslag, waardoor de zijbeuk aldaar gereduceerd is tot een smalle, vrij lage passage naar de apsisomgang.

I.5.3.14A links: zuidelijke transeptarm, westzijde, opstand travee tussen de torens (foto: KIK-IRPA).
I.5.3.14B rechts: zuidelijke transeptarm, westzijde, opstand travee tussen de torens, triforium (foto: KIK-IRPA).

I.5.3.15A links: zuidelijke transeptarm, westzijde, opstand travee tussen de torens, triforium (foto: JW).
I.5.3.15B rechts: zuidelijke transeptarm, westzijde, dubbeltravee, overgang van de travee tussen de torens naar de apsis (foto: JW).

De zuidoostelijke pijler van de Parochietoren markeert de overgang naar de zuidelijke apsis. Deze pijler heeft, zoals hierboven al geschetst, een nogal onregelmatige en langgerekte doorsnede, maar is wel nagenoeg spiegelbeeldig symmetrisch met zijn evenknie in de noordelijke transeptarm.
De pijler wordt beëindigd door een verspringende dekplaat met kwarthol profiel, waarop de grote diafragmaboog van de apsis rust. Het prominentste deel van de pijler bestaat uit een rechthoekig naar voren komend pijlerdeel met twee ingekaste halfzuilen met kapitelen. Aan de zijde van de travee met het spitse tongewelf springt de pijler enigszins terug. Dit terugliggende pijlerdeel komt echter in maat niet overeen met de dekplaat die erop rust. Via een verjonging wordt – vlak onder de dekplaat – de vorm aangepast. Naast dit rechthoekige pijlerdeel bevindt zich, verder terugliggend, in de hoek met de wand van deze travee, een vrij dikke colonnet die zonder onderbreking doorloopt tot aan het kapiteel ter hoogte van de top van het triforium.

I.5.3.16A links: zuidelijke transeptarm, westzijde, travee tussen de torens, samengesteld pijlerlichaam aan de zijde van de apsis (foto: JW).
I.5.3.16B rechts: zuidelijke transeptarm, westzijde, travee tussen de torens, pijler aan de zijde van de dubbeltravee (foto: JW).

Boven de scheiboog, die toegang geeft tot de ruimte onder de toren (afb. I.5.3.14A), tevens de derde travee van de transeptzijbeuk, is de middenbeukzijde of oostwand van de toren blind tot aan het triforium, net zoals in de noordelijke transeptarm. Het triforium bestaat hier uit tweemaal eenzelfde opening met spitsboogveld erboven, die in tweeën gedeeld wordt door een vrijstaande, achthoekige *en délit*-colonnet en die aan beide zijden geflankeerd wordt door twee half vrijstaande colonnetten met dezelfde vorm. De centrale colonnet draagt het blinde spaarveld van de spitsboog, die aanzet op de beide flankerende colonnetten. De beide dubbele triforiumopeningen worden gescheiden door een smalle pijler. Terwijl nagenoeg alle kapitelen van de bovenzones van het transept van hetzelfde type zijn, hebben de twee vrijstaande colonnetten afwijkende en oudere, hergebruikte exemplaren (afb. I.5.3.17A & 17B). De lijst aan de basis van het triforium is opgebouwd uit een kwarthol en een kwartbol.
Achter de colonnetten loopt de loopgang van het triforium, die zoals in de noordelijke transeptarm achter de pijlers langs overloopt in het triforium van de belendende traveeën. Boven het triforium bevindt zich een kwartholllijst, waarop het spitse tongewelf van de middenbeuk aanzet.

De hier beschreven wandopstand is tevens het oostelijke deel van de basis van de Parochietoren, waarvan de begane grond onderdeel is van de zijbeuk van het transept. De hogere bouwlagen van de toren, de opzet van het trappenhuis en het exterieur van de toren komen verderop aan de orde bij de bespreking van de Parochie- en de Mariatoren (§ I.5.3.6).

I.5.3.17A links: zuidelijke transeptarm, westzijde, dubbeltravee, triforium, hergebruikt kapiteel (foto: JW).
I.5.3.17B rechts: zuidelijke transeptarm, westzijde, dubbeltravee, triforium, hergebruikt kapiteel (foto: JW).

5.3.3 De zuidapsis

Het transept wordt ook aan de zuidzijde afgesloten door een apsis met omgang en vierdelige opstand: omgang, galerij, triforium en lichtbeuk. Het inwendige van de zuidapsis is in opzet en vormgeving bijna identiek met de noordapsis. Het exterieur van de zuidfaçade vertoont grotere verschillen met de noordzijde, voornamelijk in de onderbouw van de torens en de aansluiting van het transept.

I.5.3.18A links: zuidelijke transeptarm, de apsis vanuit het noorden (foto: KIK-IRPA)
I.5.3.18B rechts: zuidelijke transeptarm en viering, gezien vanuit de noordelijke transeptarm, met links het doxaal (foto: KIK-IRPA)

Het inwendige van de zuidapsis

Ook de zuidelijke apsis rust aan beide zijden tegen de gecompliceerde pijlerlichamen op de hoeken van de torentraveeën. Achter deze pijlers is de transeptomgang via een doorgang verbonden met de ruimtes onder de torens. Een opvallend verschil met de noordelijke transeptarm kwam al ter sprake bij de westelijke transeptzijbeuk: aan de zuidzijde loopt deze westelijke zijbeuk ongehinderd door tot aan de apsisomgang, omdat de trap van de Parochietoren zich hier ter zijde, in een aparte traptoren, bevindt. De doorgang van de apsisomgang aan de andere zijde, naar de Mariatoren in het oosten, is hiermee vergelijkbaar, net als die van de noordelijke transeptarm naar de Sint-Janstoren.
.

I.5.3.19A links: de apsis van de zuidelijke transeptarm (foto: www.tetramorphe.blogspot.nl).
I.5.3.19B rechts: de omgang van de apsis van de zuidelijke transeptarm, gezien vanaf de Mariatoren (foto: KIK-IRPA).

De inwendige opstand van de apsis is in de noord- en zuidarm van het transept gelijk. Het eerste niveau van de apsis wordt ook hier gevormd door de scheibogen van de apsisomgang. Tegen de torenlichamen gaan de archivolten langzaam teniet en komen neer op een kapiteelfries (afb. I.5.3.19B, 20A, 21A, 23A) dat in het rechthoekige pijlerdeel is ingemetseld.

I.5.3.20A links: zuidelijke transeptarm, scheiboog van de apsis, kapiteel tegen de pijler op de hoek van de Mariatoren (foto: JW).
I.5.3.20B rechts: zuidelijke transeptarm, scheiboog van de apsis, kapiteel van de tweede zuil vanaf de Mariatoren (foto: JW).

De scheiboogarcade wordt gedragen door zuilen met platte kapitelen, waarop een forse dekplaat rust die met een ojief en rechtstand geprofileerd is (afb. I.5.3.20B, 21B). De vegetatieve motieven op de kapitelen zijn veel eenvoudiger dan in het schip. De zuilen rusten op forse sokkels (afb. I.5.3.22B). De basementen zijn voorzien van voetloof.

I.5.3.21A links: zuidelijke transeptarm, scheiboog van de apsis, kapiteel tegen de pijler op de hoek van de Parochietoren (foto: JW).
I.5.3.21B rechts: zuidelijke transeptarm, scheiboog van de apsis, kapiteel van de derde zuil vanaf de Mariatoren (foto: JW).

I.5.3.22A links: zuidelijke transeptarm, apsisomgang, sokkel van de meest oostelijke zuil (foto: KIK-IRPA A18829).
I.5.3.22B rechts: zuidelijke transeptarm, apsisomgang, scheiboogarcade tegen de Mariatoren (foto: JW).

I.5.3.23A links: zuidelijke transeptarm, westzijde, opstand van de middenbeuk (foto: KIK-IRPA).
I.5.3.23B rechts: zuidelijke transeptarm, opstand van de middenbeuk (foto: JW).

Opvallend in de zuidelijke transeptarm is dat de gewelven van de omgang nabij de torens zeer asymmetrisch van vorm zijn. Hoe dichter bij de torens, hoe verder de halfzuilen in de

buitenmuur ten opzichte van de zuilen van de omgang verschoven zijn. In de noordelijke apsisomgang is dit veel minder het geval. De omgang van de zuidelijke apsis ligt overigens een trede hoger dan de rest van het transept. In de achterwand van iedere travee is een grote, maar ondiepe nis uitgespaard, zoals in de noordelijke apsisomgang. Daarbij is alleen aan de zuidzijde in de as van het transept in plaats van de spaarnis een dubbele, ongepleisterde, arcade als geleding aangebracht (afb. I.5.3.18A).

De galerij aan de zuidzijde kent geen noemenswaardige verschillen ten opzichte van de noordzijde en dat geldt ook voor het triforium en de lichtbeuk. De polychrome decoratie op de grote diafragmaboog voor de apsis toont een kleine variatie op die bij de noordelijke apsis omdat hier een patroon van afwisselend zwarte en oranje ruiten is aangebracht.

I.5.3.24A links: zuidelijke transeptarm, apsisgewelf (foto: KIK-IRPA A58929).
I.5.3.24B rechts: zuidelijke transeptarm, gewelfribben van de apsis (foto: JW).

Het exterieur van de zuidelijke apsis

Zoals bij de noordelijke transeptarm bestaat de façade van de zuidzijde van het transept uit een door torens geflankeerde apsis, waarvan de opbouw in hoge mate identiek is. Deze zuidelijke transeptgevel oogt wel iets minder kolossaal vanwege de oplopende helling waartegen het transept gebouwd is. Daardoor is hier geen plint met zware afdekplaat, zoals aan de noordzijde: de in verband gemetselde nissenzone rijst direct uit het maaiveld op (afb. I.5.3.26A). Afwijkingen op de regelmatige opzet van dit bouwdeel zijn aanwezig bij de aansluitingen op de torens. In het algemeen valt op dat de centrale travee de breedste van al is en dat de ruimte tussen de lisenen sterk afneemt naarmate men dichter bij de torens komt. Aan de westzijde, tegen de Parochietoren, past het venster nog net tussen de lisenen, zonder blind muurwerk tussenbeide.
Aan de oostzijde, tegen de Mariatoren, is het laatste venster van de galerijomgang excentrisch tussen de steunberen geplaatst.

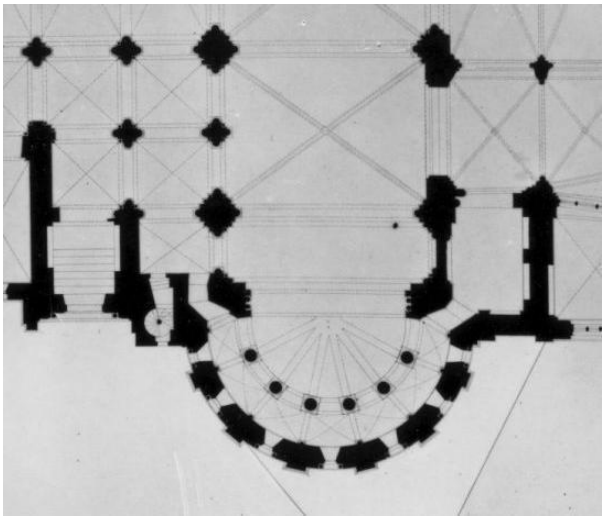
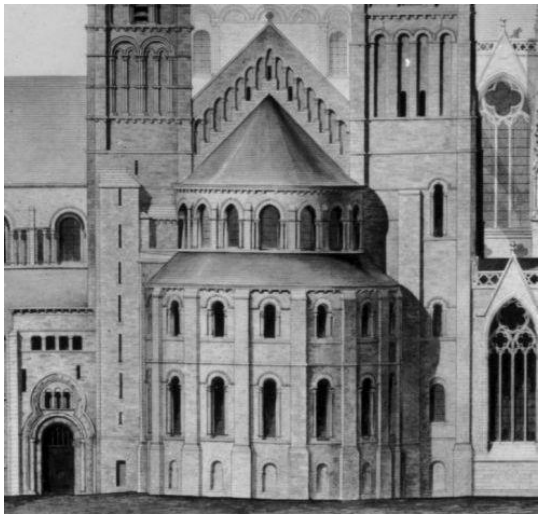

I.5.3.25A links: zuidelijke transeptarm, plattegrond (detail van een plattegrond door Constant Sonneville; foto: KIK-IRPA).
I.5.3.25B rechts: zuidelijke transeptarm, opstand van de apsis met flankerende torens (detail van een tekening door Constant Sonneville; foto: KIK-IRPA).

I.5.3.26A links: zuidelijke transeptarm, apsisgewelf (foto: JW).
I.5.3.26B rechts: zuidelijke transeptarm, gewelfribben van de apsis (foto: JW).

I.5.3.27A links: zuidelijke transeptarm, apsis, lichtbeuk (foto: JW).
I.5.3.27B rechts: zuidelijke transeptarm, apsis met flankerende torens (foto: JW).

I.5.3.28A links: zuidelijke transeptarm, apsis, lessenaarsdak van de galerij met achterwand van het triforium (links) (foto: JW). Zie § I.5.6.10.
I.5.3.28B rechts: zuidelijke transeptarm, apsis, detail van de achterwand van het triforium met verspringende steunbeer en later toegevoegd houten ringanker (foto: JW). Zie § I.5.6.10.

De bovenzone van de zuidapsis is nagenoeg identiek aan die aan de noordzijde. In tegenstelling tot de rondboogopeningen aan de noordzijde hebben enkele boogopeningen in de buitenste schil van de loopgang hier de vorm van een spitsboogopening. De aansluiting van de lichtbeuk op de Parochietoren is zo krap, dat er geen plaats is voor flankerende colonnetten (afb. I.5.3.27A). Bij de Mariatoren is nog één colonnet geplaatst, maar ook hier is, door de verdikking van de toren op deze plek, sprake van een krappe situatie.

De aansluiting van de apsis op de torens
Aan de rechterzijde sluit de apsis aan op de Mariatoren (afb. I.5.3.29A). De apsisomgang rust tegen een vlakke liseen (K) aan de zuidzijde van de toren, die tenietgaat ter hoogte van de goot van het apsisdak. De lichtbeuk met loopgang sluit aan op de zuidwesthoek van de toren. Er is hier slechts plaats voor één colonnet, waarachter de loopgang doorloopt in de dikte van de westmuur van de toren. Ter hoogte van de boogaanzet van de lichtbeukarcade kent de zuidwand van de Mariatoren een verjonging van het metselwerk (L). Dat de uitvoering van het bouwconcept ter plaatse van de aansluiting van de apsis tegen de toren niet vlekkeloos verliep, blijkt ook in de benedenzone uit de decentrale plaatsing van het meest rechtse venster van de apsisomgang.

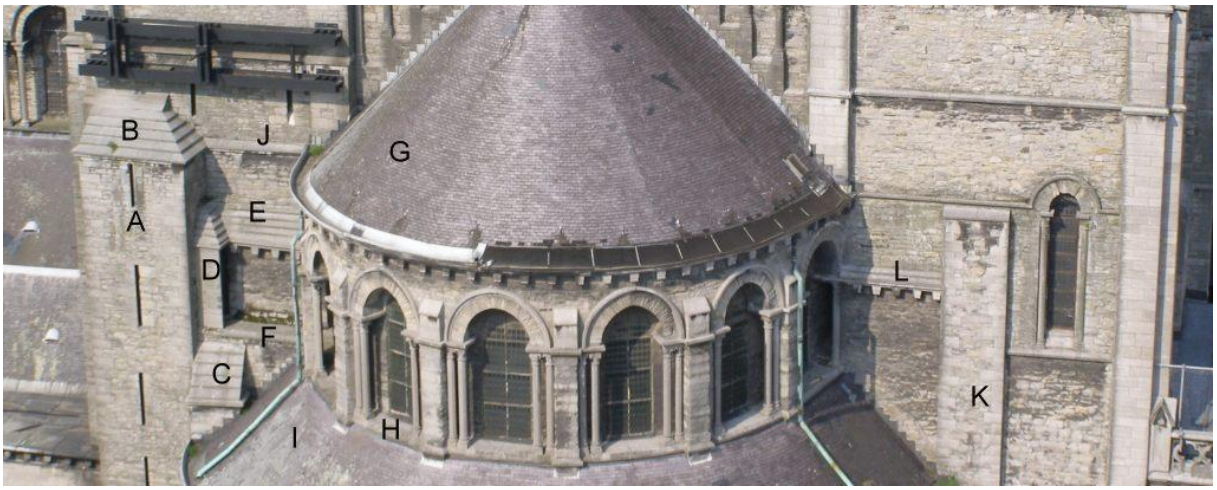

I.5.3.29A links: zuidelijke transeptarm, apsis met flankerende torens, lichtbeukzone (foto: JW).

Aan de linkerzijde sluit de apsis aan op de Parochietoren, waarvan het lagere deel door een traptoren wordt gedomineerd. Deze traptoren is gedeeltelijk buitenwerks geplaatst. Ter hoogte van het dak van de apsis eindigt de traptoren en geeft toegang tot een gang in de zuidwand van de Parochietoren. Aan de buitenzijde heeft de traptoren een eenvoudige rechthoekige vorm. Het muurwerk is ongedecoreerd, afgezien van een waterlijst ter hoogte van de afzaten van de omgangsvensters van de apsis. Een reeks smalle spleten zorgt voor daglicht op de wenteltrap.
De zone waar de traptoren eindigt (afb. I.5.3.29A), ter hoogte van de lichtbeuk van de apsis, wordt gekenmerkt door verschillende verjongingen. De eerste (C) – ter plaatse van het dak van de omgang (I) – betreft de muurdam tegen de toren waarop de apsisomgang aansluit. Direct hierboven bevindt zich een kleine portiek met doorgang (D) tegen de traptoren (A) die toegang geeft tot een kort loopvlak (F) dat leidt naar de loopgang voor de lichtbeukvensters van de apsis (H). Hierboven treedt een verjonging op (E), die verbonden is met de afdekking van de portiek (D). Een laatste bescheiden verjonging in de vorm van een lijst verbindt de daklijsten van de traptoren en de apsis met elkaar (J). De trapsgewijze vormgegeven afdekkingen van de traptoren (B) en het portiekje (D) zijn, evenals de verjongingen, uitgevoerd in steen en rusten gedeeltelijk op consoles.

5.3.4 De oostzijde van de travee tussen de zuidelijke transepttorens

De oostzijde van de travee tussen de beide zuidelijke transepttorens is tegelijkertijd de westzijde van de onderbouw van de Mariatoren. Op de begane grond van de toren ligt een zaal, die de verbinding vormt tussen de apsisomgang en de zijbeuk van het koor. De situatie hier is in grote lijnen gelijk aan die bij de Sint-Janstoren aan de noordzijde.
Ook hier is de opstand van de middenbeuk tegen deze toren blind tot aan het triforium. De blindnis in het lagere gedeelte van de wand heeft echter niet een enkele, maar een dubbele archivolt waarvan de binnenste zeer ondiep is en die aan weerszijden op colonnetten met kapitelen rust. De binnenste colonnet en het bijbehorende kapiteel zijn grotendeels ingemetseld in het muurwerk van de blindnis. De buitenste rondboog zet op dezelfde hoogte aan als de er tegenoverliggende scheiboog onder de Parochietoren en de scheibogen van de apsisomgang.
Net zoals aan de noordzijde, strekt zich hier in en boven de nis en op de colonnetten en pijlers aan weerszijden een ensemble van muurschilderingen uit. De muurschilderingen in de nis en op de boog zijn fris en fel van kleur en tonen drie engelen die een baldakijn dragen. Boven de nis zijn de schilderingen veel fletser. Hier zijn links en rechts Petrus en Paulus afgebeeld en boven hen de door engelen bevolkte hemelse stad Jeruzalem.[12]

[12] Moris 2009a. Dudant 1991a: p.87-92. Philippe 1977a: p.375-383. Rolland 1946a: p.36-38. Rolland 1944c. Voisin 1865a: p.257-283. Voisin 1865b: p.165-186

I.5.3.30A links: zuidelijke transeptarm, oostzijde van de travee tussen de transepttorens met wandschildering van het Hemelse Jeruzalem (foto: JW).
I.5.3.30B rechts: zuidelijke transeptarm, oostzijde van de travee tussen de transepttorens, lagere deel met rondboognis (foto: JW).

I.5.3.31A links: Zuidelijke transeptarm, oostzijde van de travee tussen de torens, kapitelen van de rondboognis, linkerzijde (foto: JW).
I.5.3.31B rechts: Zuidelijke transeptarm, oostzijde van de travee tussen de torens, kapitelen van de rondboognis, rechterzijde (foto: JW).

Boven de wandschilderingen bevindt zich het triforium, het enige opengewerkte gedeelte van dit deel van de oostwand. Het is onderdeel van het doorlopende transepttriforium en is op dezelfde manier vormgegeven als zijn pendant aan de westzijde van middenbeuk.

I.5.3.32A links: zuidelijke transeptarm, oostzijde, aanzet van de diafragmaboog die opent op de apsis (foto: JW).
I.5.3.32B rechts: oostzijde van de travee tussen de transepttorens, wandschildering met afbeelding van het Hemelse Jeruzalem (foto: KIK-IRPA).

De zaal op de begane grond van de Mariatoren

Net zoals bij de Sint-Janstoren bevindt zich op het begane grondniveau van de Mariatoren een zaal, waar thans de *Châsse des Damoiseaux* staat opgesteld. Deze zaal ligt tussen de zuidelijke apsisomgang en de zuidelijke koorzijbeuk. Het licht valt binnen door een rondboogvenster in de zuidmuur, nabij de zuidoosthoek. In de oostmuur bevindt zich een smal en hoog rondboogvenster, dat uitkomt in de voormalige bibliotheek van het kapittel, thans dagkapel van de kathedraal.

De zaal is via een hoge opening in de zuidmuur verbonden met de apsisomgang. Naar de kooromgang leidt een lagere rondboogdoorgang met dubbele archivolt die aan de zaalzijde veel breder is dan aan de koorzijde. Aan de transeptzijde rust de binnenste archivolt op een halfzuil met kapiteel van het type dat voorkomt aan de schipzijbeuken, aan de koorzijde daarentegen op een eenvoudige impostlijst met kwarthol profiel. De westzijde van de zaal bestaat uit een blinde muur. Deze wordt geleed door een niet over de volle diepte dichtgezette boogstelling, die gelijk is aan de boogstelling aan de andere, westelijke zijde van deze zelfde muur. Het kruisgewelf van de zaal bevindt zich op gelijke hoogte met het gewelf van de apsisomgang.

I.5.3.33A links: Mariatoren, zaal op de begane grond, gezien vanuit de eerste travee van de zuidelijke koorzijbeuk (foto: JW).
I.5.3.33B midden: Mariatoren, zaal op de begane grond, gezien richting de eerste travee van de zuidelijke koorzijbeuk (foto: JW).
I.5.3.33C rechts: Mariatoren, zaal op de begane grond, gezien vanuit de omgang van de apsis (foto: JW).

De beschrijving van het exterieur en van het inwendige van de toren dat niet behoort tot de ruimtes die rechtstreeks geopend zijn op het interieur van het transept, vindt verderop plaats, bij de bespreking van de Parochie- en Mariatoren.

5.3.5 De oostzijde van de dubbeltravee

Evenals de oostzijde van de dubbeltravee in de noordelijke transeptarm bestaat de opstand van de dubbeltravee in de zuidelijke transeptarm uit drie niveaus: een scheiboog naar de kooromgang, een triforium en een lichtbeuk.

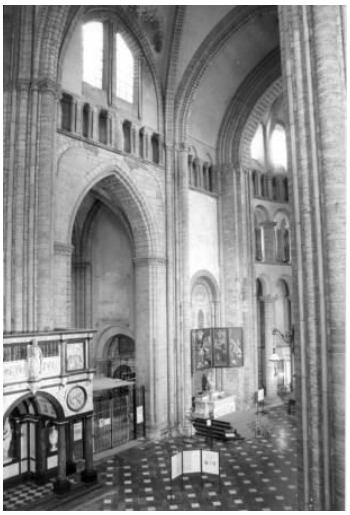
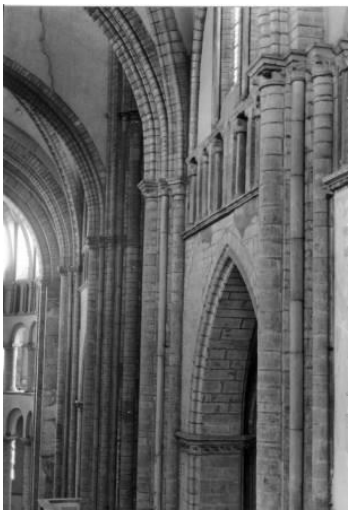

I.5.3.34A links: zuidelijke transeptarm, oostzijde, gezien vanuit de noordgalerij van het schip (foto: JW).
I.5.3.134B rechts: zuidelijke transeptarm, dubbeltravee, oostzijde, gezien vanuit de galerij van de zuidelijke apsis (foto: JW).

Het eerste niveau wordt gedomineerd door de grote spitsboog die opent op de eerste travee van de koorzijbeuk. De rechterwand van het eerste deel van de koorzijbeuk is de zuidzijde van de Mariatoren. De rondboogopening in deze muur vormt de verbinding met de reeds beschreven zaal onder de toren (afb. I.5.3.33A).

I.5.3.35A links: zuidelijke transeptarm, dubbeltravee, oostzijde, aanzet van boogprofiel in het metselwerk naast de vieringpijler (foto: JW).
I.5.3.35B rechts: zuidelijke transeptarm, voormalige dubbeltravee, oostzijde (foto: JW).

I.5.3.36A links: zuidelijke transeptarm, dubbeltravee, oostzijde, bouwnaad naast de vieringpijler onder het kapiteelfries van de 13de-eeuwse pijler (foto: JW).
I.5.3.36B rechts: zuidelijke transeptarm, dubbeltravee, oostzijde, aanzet van de rechterboog met fragment van kapiteel (foto: JW).

Ook aan deze zijde tekenen zich in het metselwerk van de beide zwikken van de spitsboog aanzienlijke fragmenten van twee rondbogen af. Bij de aanzet van de rechterboog is bovendien, nabij de hoekpijler van de travee, een nagenoeg compleet ingemetseld kapiteel zichtbaar. Bij de linkerboog is er op dezelfde hoogte sprake van een sprong in het metselwerk. In beide gevallen loopt er vervolgens een verticale bouwnaad recht naar beneden tot net boven het niveau van het kapiteelfries van de grote spitsboogpijler. Deze verticale bouwnaad keert aan beide zijden onder het 13de-eeuwse kapiteelfries terug. Het boveneinde van het gedeelte onder het kapiteelfries bevindt zich op dezelfde hoogte als de kapitelen van de blindnisboog in de aangrenzende travee, waar zich de wandschilderingen bevinden. Evenals aan de noordzijde is het metselwerk van de pijlers en de spitsboog in een grotere lagenmaat uitgevoerd dan in de rest van de zuidelijke transeptarm. Een uitzondering hierop vormt het werk boven de twee rondboogfragmenten en direct langs de zijranden van dit muurvlak.

I.5.3.37A links: zuidelijke transeptarm, dubbeltravee, oostzijde, triforium, centrale muurdeel (foto: JW).
I.5.3.37B rechts: zuidelijke transeptarm, dubbeltravee, oostzijde, triforium en lichtbeuk (foto: JW).

Boven de grote spitsboog strekt zich, zoals aan de noordzijde, het triforium uit. De ruwe voorzijde van de centrale deelpijler lijkt het resultaat te zijn van het afkappen van een schalk die hiervoor geplaatst was. Ter plaatse van het gehavende metselwerk (de plek van een ooit verwijderde centrale halfzuil?) is er een onderbreking in het afgeschuinde profiel van de architraaf.

I.5.3.38A links: zuidelijke transeptarm, dubbeltravee, oostzijde, triforium en lichtbeuk (foto: JW).
I.5.3.38B rechts: zuidelijke transeptarm, dubbeltravee, oostzijde, top van de lichtbeuk (foto: JW).

De thans driedelige opstand van deze travee wordt beëindigd met de lichtbeukzone, waarin zich een dubbelvenster bevindt van hetzelfde type als aan de westzijde van de middenbeuk, maar de top van het venster volgt hier de kromming van het gewelf zonder opvallende knik in de muraalboog.

De dubbeltravee wordt aan de oostzijde begrensd door twee zware pijlers, waarvan de naar de middenbeuk gekeerde componenten zonder onderbreking doorlopen tot aan de kapitelen, waarop het gewelf aanzet. Beide pijlers zijn voor een deel ingemetseld in de pijlermassieven van de spitsboogopening die in de kooromgang leidt. De linkerpijler is de zuidoostelijke pijler van de viering, waarvan de sokkel schuil gaat achter het doxaal. De rechterpijler is de noordwestelijke hoek van de Mariatoren. De vormgeving van deze pijlers is identiek met de noordzijde.
De dubbeltravee wordt, evenals aan de noordzijde, overwelfd door een vierdelig kruisribgewelf op rechthoekige grondslag, waarvan de gordelbogen neerkomen op de zware, samengestelde hoekpijlers. Deze gordelbogen hebben een profiel dat bestaat uit een rechthoekige basis met daarop, geflankeerd door rondstaven, een smaller rechthoekig deel waarop de halfronde kern van de rib ligt. De gewelfrib bestaat uit een smal rechthoekig middendeel dat geflankeerd wordt door smalle spitse profielen en rondstaven. Een houten gewelfschotel, die met een rozet gedecoreerd is, versiert de sluitsteen.

I.5.3.39A links: zuidelijke transeptarm, gewelf van de dubbeltravee gezien vanaf de galerij van de zuidelijke apsis (foto: JW).

Het uitwendige van de koorzijde van de zuidelijke transeptarm

De oostzijde van de zuidelijke transeptarm is voor het grootste deel ingebouwd door de zijbeuk van het koor en de voormalige kapittelbibliotheek. Het deel van de Mariatoren dat niet ingebouwd is, komt verderop aan de orde. De situatie komt overeen met die aan de noordzijde. Onder het dak, boven de gewelven van de koorzijbeuk, is een deel van de ongelede achterwand van het triforium te zien, maar alleen het uitwendige van de lichtbeukzone is volledig zichtbaar.
De lichtbeukzone bestaat wederom uit een dubbelwandige constructie met daartussen een loopgang. De binnenwand, waarin zich het dubbele lichtbeukvenster bevindt, is op eenzelfde manier vormgegeven als aan de westzijde van de zuidelijke transeptarm: met een dubbelvenster waarvan de beide openingen de lijn van het gewelf volgen. De buitenwand komt daarentegen overeen met het equivalent aan de oostzijde van de noordelijke transeptarm, met dien verstande dat de bogen van de dubbelarcade segmentboogvormig zijn in tegenstelling tot de andere, vergelijkbare lichtbeukgeledingen van het rechte deel van het transept.
Zoals aan de oostzijde van de noordelijke transeptarm ontberen de bogen een bijzondere profilering, maar worden wel begeleid door een kwarthol profiel. Het dubbelvenster in de achterwand bestaat, net zoals aan de westzijde van de zuidelijke transeptarm, uit twee gespiegelde segmentboogdelen en is opvallend veel lager dan de dubbele boogstelling aan de buitenzijde. Ook hier volgt de dubbele boogstelling in de buitenwand dus niet de vorm van de achterliggende lichtbeukvensters. Net zoals aan de noordzijde bevinden zich in de hoek met de lichtbeuk van het koor enkele pijlerdelen die in hun vormgeving aansluiten bij deze koorlichtbeuk. Onder de vensters bevinden zich sporen van oudere dakaansluitingen.

I.5.3.40A links: zuidelijke transeptarm, oostzijde, lichtbeuk boven de koorzijbeuk, detail (foto: JW).
I.5.3.40B rechts: zuidelijke transeptarm, oostzijde, lichtbeuk van de dubbeltravee boven de koorzijbeuk (foto: JW).

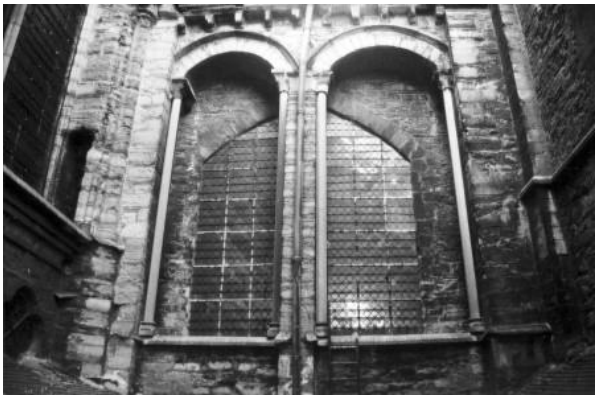

I.5.3.41A links: zuidelijke transeptarm, oostzijde, lichtbeuk dubbeltravee boven de koorzijbeuk (foto: JW).
I.5.3.41B rechts: zuidelijke transeptarm, oostzijde, lichtbeuk dubbeltravee boven de koorzijbeuk, detail onderzijde (foto: JW).

5.3.6 De flankerende torens van de zuidelijke transeptarm

De zuidelijke transeptarm wordt aan de westzijde bekroond door de Parochietoren en aan de oostzijde door de Mariatoren. De beide torens hebben een vergelijkbaar silhouet, maar vertonen ook talrijke verschillen, die opvallender zijn dan bij de beide torens van de noordelijke transeptarm.

De Parochietoren

De Parochietoren is de zuidwestelijke transepttoren, waarvan de oostkant op de middenbeuk van het transept rust en die aan de zuidzijde grenst aan de westelijke beëindiging van de apsis. Het lagere deel van de toren is in het uitwendige alleen zichtbaar aan de zuidzijde, in de vorm van de traptoren die onderdeel van de Parochietoren is. Deze zuidzijde is hierboven al besproken, samen met de zuidelijke apsis (§ I.5.3.3), die op de toren aansluit. Aan de west- en noordzijde is de toren te zien boven de daken van de uitbouw van het zuidportaal en de westgalerij van het transept. Onder het dak van de westgalerij bevat de noordmuur van de toren een spaarveld in de vorm van een rondboognis (afb. I.5.3.9A).

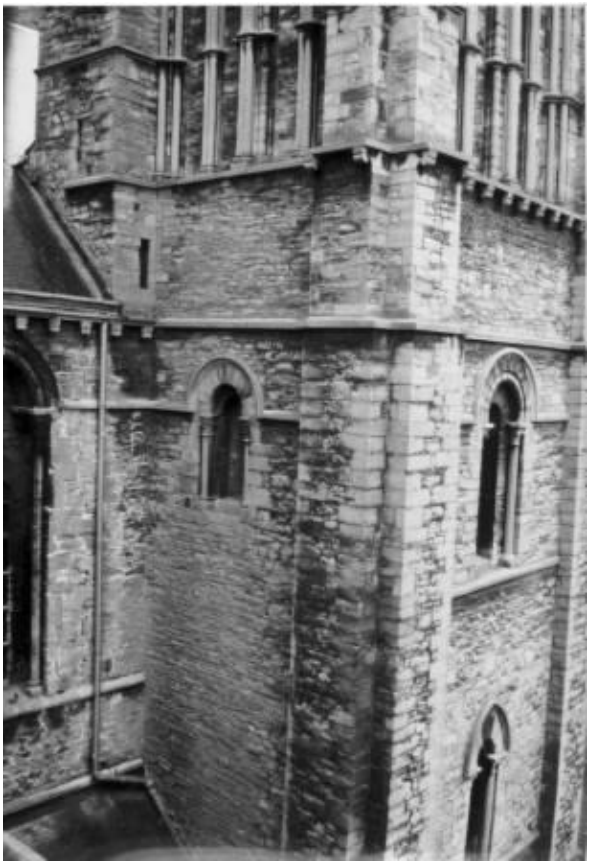
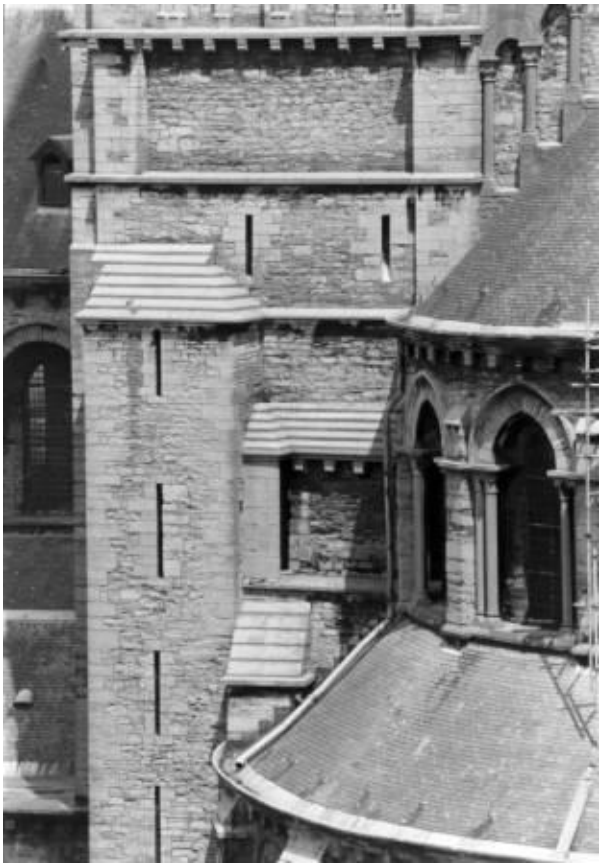

I.5.3.42A links: zuidelijke transeptarm, Parochietoren, noord- en westzijde ter hoogte van de westelijke lichtbeuk (foto: JW).
I.5.3.42B rechts: zuidelijke transeptarm, Parochietoren, zuidzijde ter hoogte van de lichtbeuk van de apsis (foto: JW).

De hoeken van de toren zijn verstevigd met steunberen. Op de noordwest- en zuidwesthoek bevinden deze steunberen zich in het verlengde van de torenwanden (afb. I.5.3.45A-46B) en blijven daardoor zelfstandig, terwijl aan de zuidoost- en noordoosthoek de steunberen zich als het ware om de hoek heen vouwen en daardoor één massief geheel vormen. Op de noordoosthoek is de steunbeer extra zwaar vanwege de op deze hoek geplaatste wenteltrap.
Het lagere deel van de toren kent weinig decoratie, zeker in verhouding tot het vrijstaande gedeelte. Aan de noordzijde (afb. I.5.3.42A) is het gedeelte van de toren ter hoogte van de lichtbeuk van het transept vlak en blind met uitzondering van een rondboogvenster met aan weerszijden *en délit*-colonnetten. Dit venster wordt omkaderd door een cordonlijst, die aansluit op de cordonlijst over de bogen van de westelijke lichtbeuk van het transept, maar niet over de hoeksteunbeer van de toren loopt. Op dezelfde hoogte kent de westzijde van de toren een aanmerkelijk groter, maar op dezelfde wijze vormgegeven rondboogvenster, waarvan de lekdorpel zich aan weerszijden als waterlijst voortzet. Hier recht onder bevindt zich nog een tweede, kleiner rondboogvenster, dat opvalt door de spitsbooglijst die het omkadert.
Ter hoogte van het dak van het transept en boven de beëindiging van de traptoren aan de zuidzijde kent de toren, behalve aan de oostzijde, een blinde zone, die begrensd wordt door waterlijsten, waarvan de bovenste aan de west- en zuidkant rust op consoles. Hierboven begint de eerste van de vier vrijstaande lagen van de toren. Aan de west- en noordzijde vindt daarbij een lichte verjonging van de steunberen plaats. In de vier bouwlagen wordt naar boven toe de verticaliteit steeds sterker benadrukt door steeds smallere, hogere en spitsere openingen of nissen.

De eerste bouwlaag is met uitzondering van de oostzijde, die in de schaduw van de topgevel van het transept ligt en daarom blind is, geleed door rijk geprofileerde dubbele rondbogen, die op hun beurt weer twee kleinere bogen met een lichte spitsboog overkragend omvatten. De bogen rusten op een reeks *en délit*-colonnetten en een centrale liseen met kapiteel en gemetselde colonnetten op de hoeken. De schachtringen van de colonnetten en de dekplaten van de kapitelen zetten zich rondom de toren en over de steunberen voort als geprofileerde lijsten. De *übergreifende* en *übergriffene* bogen zijn gedecoreerd met een rondstaaf. Over het ensemble is een waterlijst getrokken met kwarthol profiel. Een geprononceerde, uitkragende lijst op consoles sluit dit niveau af.

I.5.3.43A links: zuidelijke transeptarm, Parochietoren, westzijde (foto: JW).
I.5.3.43B rechts: zuidelijke transeptarm, Parochietoren, zuidzijde (foto: JW).

Het tweede vrijstaande niveau van de toren is aan iedere zijde geleed door drie smalle en hoge, op identieke wijze vormgegeven spitsboognissen. De middelste daarvan, die breder is, is geopend en voorzien van galmborden. De decoratie van de spitsbogen en hun rechtstanden is nagenoeg identiek met die van het niveau eronder. Afwijkend zijn de kleine driepasdecoraties in de top van de spitsbogen en de veel sterkere plastiek van de in drie lagen voor elkaar geplaatste colonnetten en hun kapitelen en schachtringen.

I.5.3.44A links: Parochietoren, westzijde (foto: JW).

Een zware, rijk geprofileerde lijst vormt de overgang naar het derde niveau. Dit wordt – evenals het niveau eronder en erboven – geleed door drie met spitsbogen gesloten hoge en smalle nissen. Evenals op het tweede niveau is de middelste nis breder en bovendien van een geschulpte boog voorzien, die in het boogveld is uitgespaard. Alle drie de nissen zijn geopend en voorzien van galmborden. De muurdammen tussen de nissen zijn slechts met een enkele colonnet met kapiteel en schachtring versierd. Verder worden de buitenste archivolten door eenzelfde type colonnet gedragen en worden de openingen van de nissen door soortgelijke colonnetten geflankeerd. De colonnetten zijn zowel *en délit* als gemetseld en hun schachtringen gaan op dit niveau niet over in een aansluitende lijst.
Een verfijnd geprofileerde waterlijst vormt de basis van de vierde en laatste geleding, die aanmerkelijk hoger is dan de voorgaande. Het enige horizontale accent bestaat hier uit de rondom lopende waterlijst, die over de spitsbogen van de hoge en smalle, geopende en van galmborden voorziene nissen is getrokken. De colonnetten op dit niveau zijn alle gemetseld (geen monoliet) en dragen de binnenste en de buitenste van de vijf spitse archivolten die voor het overige door holle en vlakke rechtstanden worden gestut. Vlak onder de door consoles gedragen daklijst gaan de hoeksteunberen teniet.
De traptoren bevindt zich op de noordoosthoek van de toren, zodat deze grotendeels uit het zicht blijft. Het trappenhuis, dat een rechthoekige basisvorm heeft, verjongt zich ter hoogte van de derde vrijstaande geleding via afgeschuinde hoeken en gaat teniet aan de voet van de bovenste geleding. De toren wordt bekroond door een vierzijdige houten spits.

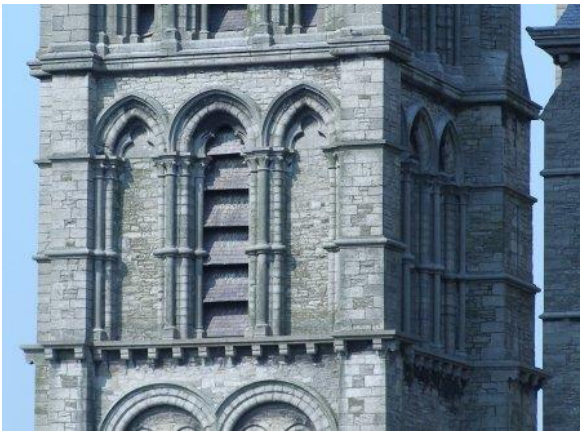

I.5.3.45A links: Parochietoren, zuidzijde, eerste vrijstaande niveau (foto: JW).
I.5.3.45B rechts: Parochietoren, zuidzijde, tweede vrijstaande niveau (foto: JW).

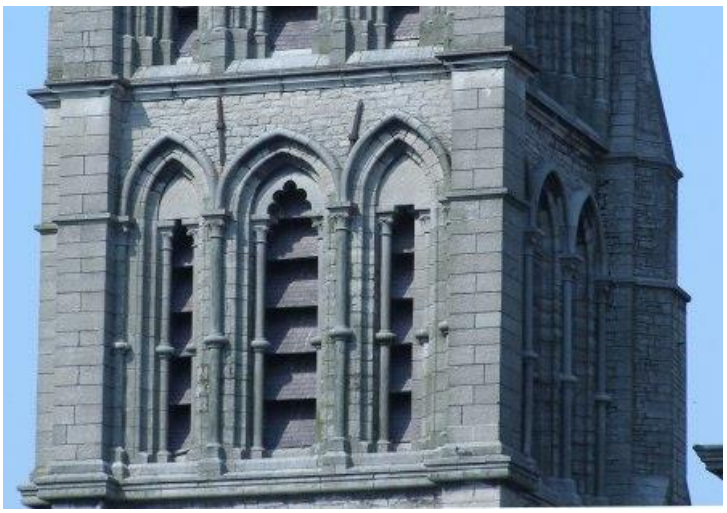
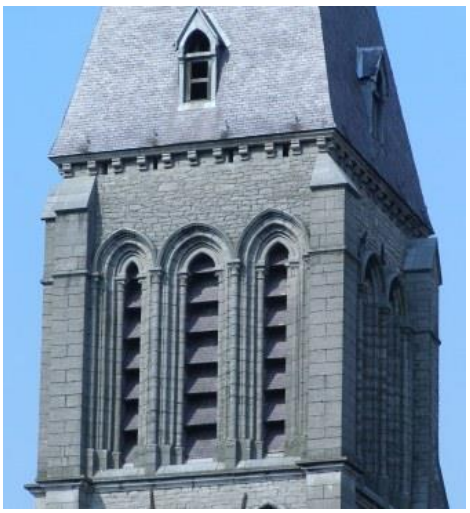

I.5.3.46A links: Parochietoren, zuidzijde, derde vrijstaande niveau (foto: JW).
I.5.3.46B rechts: Parochietoren, zuidzijde, vierde vrijstaande niveau (foto: JW).

Het interieur van de Parochietoren

Het interieur van de Parochietoren bestaat uit meerdere boven elkaar gelegen zalen, die het volledige oppervlak van de toren beslaan. Trappen en gangen verbinden de verschillende niveaus zijn met elkaar.

De begane grond van de toren wordt gevormd door de derde travee van de westelijke zijbeuk van de zuidelijke transeptarm (zie § 5.3.2). In de zuidwestelijke hoek hiervan is de toegang tot de traptoren. De aanvankelijk vrij brede wenteltrap leidt in drie omwentelingen naar de eerste zaal op de verdieping. Het onderste deel van de trap heeft een veelhoekige monolithische zuil als spil (afb. I.5.3.47A).

I.5.3.47A links: zuidelijke transeptarm, Parochietoren, eerste omwenteling van de wenteltrap (foto: JW).
I.5.3.47B rechts: zuidelijke transeptarm, Parochietoren, zaal op de verdieping, spaarnis in de oostelijke wand, links een betonnen sokkel (foto: JW).

I.5.3.48A links: zuidelijke transeptarm, Parochietoren, zaal op de verdieping, zuidzijde met links de doorgang naar de galerij van de apsis en rechts de doorgang naar de wenteltrappen in de traptoren (foto: JW).
I.5.3.48B rechts: zuidelijke transeptarm, Parochietoren, zaal op de verdieping, zuidzijde met onder de doorgang naar de galerij van de apsis (foto: JW).

Enkele treden na het begin van de wenteltrap bevindt zich in de buitenwand van de traptoren, in de hoek met de buitenmuur van de apsisomgang, een rondboogopening. Deze opening van ruim 0,30 m breed geeft toegang tot een kleine ruimte in de dikte van de muur (1,30 m diep, 1,65 m hoog, 0,70 m breed), die overwelfd is met een tongewelf.
Na anderhalve omwenteling voert de trap aan de westzijde langs een dichtgezette doorgang. Deze bevindt zich aan de zijde en ter hoogte van de zaal boven de vestibule van het zuidportaal. Een omwenteling verder is er weer een doorgang, die toegang biedt tot de galerij boven het zuidportaal (afb. I.4.3.3A-3C). Enkele treden verder stokt de wenteltrap kortstondig in de zuidwesthoek van een zaal op de volgende verdieping, alvorens versmald verder te gaan. Deze zaal, met verschillende vloerniveaus, vormt de verbinding tussen de westelijke galerij van het transept en de galerij van de zuidelijke apsis. De vloer loopt iets af richting de doorgang naar westgalerij, die via een moderne trap bereikt wordt (afb. I.5.3.6A-6B toont de trap aan de andere zijde van de muur).
In de zuidoosthoek leiden enkele treden naar de galerij van de zuidelijke apsis.[13] Tussen deze toegang naar de apsisgalerij en de plaats waar de wenteltrap boven komt, bevindt zich, enigszins verschoven, de voortzetting van de wenteltrap in de traptoren. De oostwand van de zaal ten slotte heeft aan de zijde van de middenbeuk een grote blinde rondboognis.

[13] Een van deze treden bestaat uit een fragment van een grafplaat uit de 13de of 14de eeuw.

Door de overhoekse toegangen op de zuidoost- en zuidwesthoek van de toren heeft de torenzaal op dit niveau een vijfzijdige plattegrond. Hogerop worden de hoeken van de zaal echter weer haaks, zodat de plattegrond weer de vierkante doorsnede van de toren volgt. De hoek waar de wenteltrap de zaal aandoet, is overwelfd met een sferische boog (afb. I.5.3.48B), die als een tromp de beide wanden verbindt.

Na twee omwentelingen geeft de voortzetting van de trap in de smallere traptoren, via een gang in de oostmuur, toegang tot de triforia en zolders aan de westzijde van de zuidelijke transeptarm. Weer een omwenteling hoger leidt een doorgang naar buiten, waar via een klein loopvlak (F op afb. I.5.3.29A) de uitwendige loopgang voor de lichtbeuk van de apsis bereikt kan worden, evenals een gang door de oostwand van de toren. Deze laatste gang verbindt de uitwendige loopgang voor de lichtbeuk van de apsis met de uitwendige loopgang voor de westelijke lichtbeuk van de zuidelijke transeptarm (en uiteindelijk met de loopgang voor de lichtbeukvensters van het schip).

I.5.3.49A links: zuidelijke transeptarm, Parochietoren, doorgang van de traptoren richting de loopgang voor de lichtbeuk van de apsis (foto: JW).
I.5.3.49B midden: zuidelijke transeptarm, Parochietoren, verjonging van de wenteltrap door middel van een verspringing van de trapspil (foto: JW).
I.5.3.49C rechts: zuidelijke transeptarm, Parochietoren, gang in de dikte van de oostmuur die leidt naar de zolder van de middenbeuk (foto: JW).

Na deze verbinding op lichtbeukniveau maakt de, nu versmalde wenteltrap nog anderhalve omwenteling, alvorens te arriveren in de top van de traptoren. Aan de buitenzijde van de toren is overigens niet te zien dat de wenteltrap smaller is geworden. De trap mondt bovenin de traptoren uit in een rechte gang in de zuidmuur van de Parochietoren. Op de zuidoosthoek gaat deze gang de hoek om en vervolgt zijn weg in de oostmuur van de toren, langzaam stijgend door middel van diepe aantreden (afb. I.5.3.49C). Deze oplopende gang is uitermate efficiënt verlicht via een kleine lichtspleet in de zuidmuur. Halverwege bevindt zich links, aan de westzijde, een lage toegang tot een zaal in de toren. Dit is de hoogst gelegen zaal onder de klokkenzolders.

Op de noordoosthoek van de toren begint links een nieuwe traptoren naar de klokkenzolders, terwijl rechts een doorgang is. Deze komt uit op de zolder van de middenbeuk, meer precies, op de gordelboog tussen het vierdelige kruisribgewelf van de dubbeltravee en het spitse tongewelf tussen de twee torens.

In de traptoren op de noordoosthoek leidt een smalle wenteltrap in een aantal omwentelingen naar de top van de toren en biedt onderweg toegang tot de verschillende niveaus van de klokkenzolders.

Bouwhistorische observaties
De Parochietoren vertoont op enkele plaatsen sporen van ondergeschikte wijzigingen. Zo is de doorgang vanuit de wenteltrap naar de overwelfde zaal op de verdieping van de zuidelijke vestibule dichtgezet. Dit is ook te zien in de zaal, waar de voormalige doorgang met een houten kast is opgevuld (afb. I.4.3.6A). Ook de verbinding tussen de westgalerij van het transept en de zaal op de eerste etage van de toren is veranderd. Thans bevindt zich op de galerij een moderne, open trap (afb. I.5.3.6A & 6B), die het niveauverschil overbrugt. Oorspronkelijk was hier gelijkvloers met de westgalerij een doorgang, waarop een aantal traptreden in de torenzaal aansloot. Het gewelf onder de zaal laat nog precies zien waar zich deze trap bevond (afb. I.5.3.13C).
Dat het galerijniveau in de kathedraal nog tot in de 14de eeuw of later gebruikt moet zijn, zou kunnen worden afgeleid uit het hergebruik van een 14de-eeuwse stenen grafplaat als traptrede in de doorgang naar de apsisgalerij. Mogelijk dateert deze (herstelde?) trap uit dezelfde tijd als de wandschilderingen op de oostmuur in de zaal van de Mariatoren (afb. I.5.3.57A & 57B).

De bestudering van de Parochietoren leidt ook tot de conclusie dat de toren, en voornamelijk het vrijstaande deel, zeer sterk gerestaureerd is. Alle bogen, colonnetten en kapitelen, lijsten en profielen zijn tijdens de restauratie aan het eind van de 19de eeuw vernieuwd. Het lijkt er echter op dat dit zorgvuldig is gebeurd. Oudere afbeeldingen van de toren, zowel 19de-eeuwse foto’s als prenten, laten zien dat de vormgeving van de toren niet gewijzigd is.

De wijzigingen die tot nu toe zijn genoemd, zijn alle te herkennen als veranderingen ten opzichte van de 12de-eeuwse situatie, onder meer dankzij het gebruik van afwijkend materiaal, zoals baksteen, of de aanwezigheid van vormen uit een latere periode. De Parochietoren kent echter ook een groot aantal ongerijmdheden waar dergelijke aanwijzingen ontbreken. Deze hebben nagenoeg alle betrekking op de traptoren en de inpassing daarvan tussen het eigenlijke torenvolume en de aansluiting van de apsisomgang. Zij zullen bij de bestudering van de bouwgeschiedenis nog ter sprake komen.

De Mariatoren

De Mariatoren vormt samen met de Parochietoren het zuidelijke torenpaar van de kathedraal. Het is de zuidoostelijke transepttoren, die in de hoek van het koor en het transept staat. De zuidelijke koorzijbeuk ligt langs de noordzijde van de toren. Het lagere deel van de toren is aan de west-, noord- en oostzijde geheel ingebouwd. Alleen de zuidzijde is voor een belangrijk deel vanaf het maaiveld zichtbaar. De oostzijde is zichtbaar boven het dak van 14de-eeuwse kapittelbibliotheek, die thans de dagkapel van de kathedraal is. Aan de noordzijde is de toren vrij vanaf het dak van de zuidelijke kooromgang en aan de westzijde vanaf het dak van de middenbeuk van de zuidelijke transeptarm.
Op de zuidwesthoek van de toren sluit de omgang van de zuidelijke transeptarm aan tegen een steunbeer in de vorm van een liseen, zoals hierboven al beschreven is. Deze loopt van de sokkel van de toren tot het niveau van de daklijst van de apsis en verdeelt het torenlichaam verticaal in tweeën. Aan de oostzijde van de Mariatoren is nog een aantal 12de-eeuwse kapitelen bewaard.

I.5.3.50A links: zuidelijke transeptarm, Mariatoren (foto: JW).
I.5.3.50B midden: zuidelijke transeptarm, Mariatoren, niveau 1, 2 en 3 (foto: JW).
I.5.3.50C rechts: Mariatoren, oostzijde, niveau 4, 5 (foto: JW).

I.5.3.51A links: zuidelijke transeptarm, Mariatoren, niveau 3 en 4 (foto: JW).
I.5.3.51B rechts: zuidelijke transeptarm, Mariatoren (foto: JW).

Op de hoeken wordt het uitwendig zichtbare deel van de toren versterkt door steunberen. Op de zuidoost- en noordoosthoek liggen deze steunberen in het verlengde van de elkaar aldaar ontmoetende muren, terwijl zij op de zuidwesthoek de hoek omvatten die de desbetreffende muren met elkaar vormen. Op de noordwesthoek bevindt zich de verdikking van de traptoren.

I.5.3.52A links: onderbouw van de Mariatoren gezien vanuit de vm. bibliotheek van het kapittel (foto: JW).
I.5.3.52B midden: zuidelijke transeptarm, Mariatoren, oostzijde, vensterboog met kapitelen (foto: JW).
I.5.3.52C rechts: zuidelijke transeptarm, Mariatoren, oostzijde, eerste niveau met galmborden, kapiteel (foto: JW).

De verschillende niveaus van de toren worden horizontaal afgebakend door waterlijsten. In totaal kent de toren negen niveaus (afb. I.5.3.51B). Het lagere gedeelte van de toren (niveau 1-4) sluit aan bij de apsis en rust op een sokkelzone met een blinde rondboognis (niveau 1). Tussen twee lisenen opent zich – ongeveer op dezelfde hoogte als de lage omgangsvensters van de apsis – een hoog rondboogvenster, waarvan de dagkanten ruw afgekapt zijn (niveau 2). Daarboven bevindt zich een omlijst rondboogvenster met flankerende *en délit*-colonnetten op één lijn met de vensters van de galerij van de apsisomgang (niveau 3).
Het volgende niveau kent opnieuw een dergelijk venster (niveau 4). Op deze hoogte is de toren ook aan de oostzijde zichtbaar boven de 14de-eeuwse kapittelbibliotheek. Bij het venster in de oostmuur ontbreken *en délit*-colonnetten, maar de nog aanwezige basementen en kapitelen verraden hun oorspronkelijke plaats (afb. I.5.3.52B). Niet ver boven het dak van de bibliotheek eindigt aan de rechterzijde een zeer brede liseen. Deze is de voortzetting van de liseen die in het inwendige van de kerk zichtbaar is in de thans gepleisterde westmuur van de voormalige bibliotheek. Dit was oorspronkelijk de buitenmuur van de toren is (afb. I.5.3.52A). Links van de liseen bevindt zich aldaar, excentrisch in het muurvlak, een hoog rondboogvenster. Een vergelijkbaar venster op dit niveau is hierboven gesignaleerd in de zuidmuur (niveau 3). Beide vensters verlichten de zaal die zich ter hoogte van de apsisgalerij in de toren bevindt.
Dit niveau van de toren is nu ook aan de noordzijde boven het dak van de kooromgang zichtbaar. In de vlakke muur bevinden zich hier drie rechthoekige openingen. Op de noordoosthoek is er sprake van een opmerkelijke verdikking, die zowel aan de oost- als aan de noordzijde zichtbaar is. De verdikking verjongt zich ter hoogte van het eerste vrijstaande niveau van de toren (niveau 6).

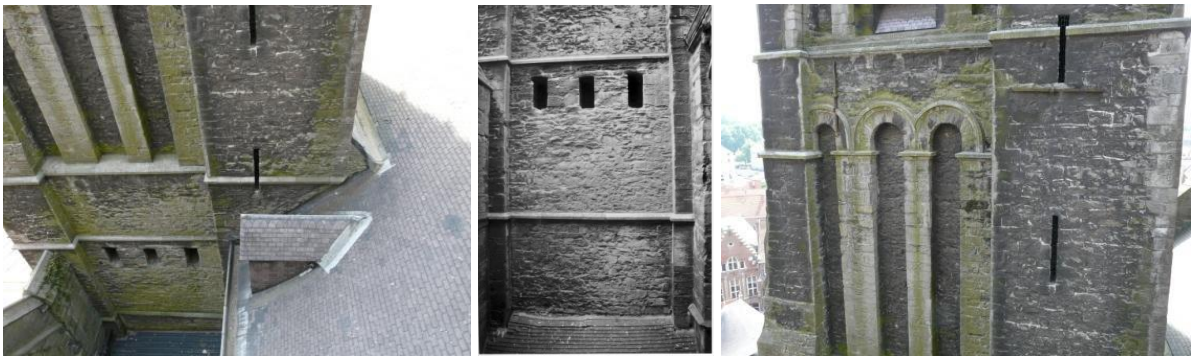

I.5.3.53A links: zuidelijke transeptarm en noordzijde Parochietoren, gezien vanaf de vieringtoren (foto: JW).
I.5.3.53B midden: zuidelijke transeptarm, noordzijde Parochietoren (foto: JW).
I.5.3.53C rechts: zuidelijke transeptarm, noordzijde Parochietoren met traptoren (rechts) (foto: JW).

Het volgende niveau, dat de sokkel vormt van het vrijstaande deel van de Mariatoren, is een compleet blinde zone tussen twee waterlijsten (niveau 5), zoals dat ook het geval is bij de Parochie- en de Brunintoren.
Het vrijstaande gedeelte van de toren bestaat uit vier bouwlagen (niveaus 6-9) die worden gedomineerd door rondboogopeningen- of nissen van wisselende breedte: twee, drie of vier per bouwlaag.
De onderste bouwlaag (niveau 6) kent vier smalle blindnissen, de volgende (niveau 7) telt drie nissen waarvan de middelste, geopende nis de beide andere oversnijdt en van galmborden is voorzien.

I.5.3.54A links: Mariatoren, zuidzijde, eerste vrijstaande bouwlaag (niveau 6) (foto: JW).
I.5.3.54B rechts: Mariatoren, zuidzijde, tweede vrijstaande bouwlaag (niveau 7) (foto: JW).

De daaropvolgende laag (niveau 8) bevat twee gekoppelde rondboogopeningen met dubbele archivolten. De binnenste archivolt wordt gedragen door colonnetten met kapitelen, terwijl de buitenste archivolt aan de buitenzijde op een lijst neerkomt die rondom de toren loopt. De rechtstanden van deze met een rondstaaf geprofileerde bogen hebben op de hoek een driekwart colonnet. Deze colonnetten komen terug in het midden, onder de gekoppelde boog, alwaar zij een smalle liseen flankeren. De boogopeningen zijn voorzien van galmborden, net zoals op het hoogste niveau (niveau 9), dat drie, elkaar oversnijdende openingen kent. Hun dubbele archivolten komen ditmaal via smalle lijsten op getrapte rechtstanden neer.
De niveaus worden van elkaar gescheiden door waterlijsten op consoles die geheel rondom lopen. Een tweede reeks rondomlopende waterlijsten markeert het niveau van de boogaanzetten op iedere bouwlaag en is steeds rondom de rondboogopeningen getrokken.

I.5.3.55A links: Mariatoren, zuidzijde, voorlaatste bouwlaag (niveau 8) (foto: JW).
I.5.3.55B rechts: Mariatoren, zuidzijde, laatste bouwlaag (niveau 9) (foto: JW).

Kort voor de door consoles gedragen daklijst gaan de hoeksteunberen van de toren teniet. De toren wordt bekroond door een vierzijdige spits, die tot voor kort, net zoals de andere daken van het 12de-eeuwse deel van de kathedraal met leien in Maasdekking waren gedekt. Deze zijn sinds kort door lood vervangen.

Interieur

Het interieur van de Mariatoren is eenvoudig van opzet. De toren herbergt een reeks van boven elkaar gelegen zalen, waarvan die op het begane grondniveau al hierboven ter sprake kwam (§ I.5.3.4).
Op galerijniveau kent de toren een zaal die vergelijkbaar is met die op het galerijniveau in de Sint-Janstoren. Een grote boogopening in de zuidwesthoek van het torenlichaam verleent toegang tot een korte verbindingsgang met de galerijomgang van de apsis. De boogopening is dichtgezet met baksteen, waarin een toegangsdeur is uitgespaard (afb. I.5.3.56B).
De zaal wordt verlicht door een venster in de zuidmuur, nabij de zuidoostelijke hoek. Eveneens nabij de zuidoosthoek, maar dan in de oostmuur, bevindt zich een dichtgezet venster (afb. I.5.3.56A). De voormalige buitenzijde van dit venster is zichtbaar als een rondboognis in de westwand van de 14de-eeuwse kapittelbibliotheek, waar deze met colonnetten geflankeerd is (afb. I.5.3.52A). In de zuidoosthoek bevinden zich twee verticale sprongen in het metselwerk, waarvan er één eindigt tegen het plafond.

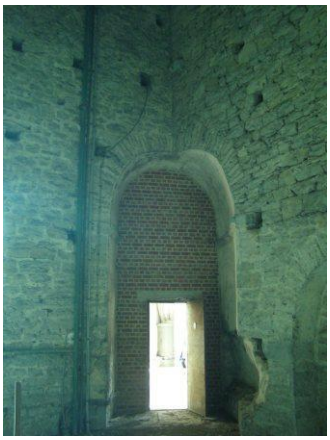

I.5.3.56A links: zuidelijke transeptarm, Mariatoren, zaal op de verdieping, venster aan de zuidzijde en dichtgezet venster aan de oostzijde (foto: JW).
I.5.3.56B midden: zuidelijke transeptarm, Mariatoren, doorgang van de zaal op de verdieping naar de apsisgalerij (foto: JW).
I.5.3.56C rechts: zuidelijke transeptarm, Mariatoren, westwand, ontlastingsbogen in het hogere deel (foto: JW).

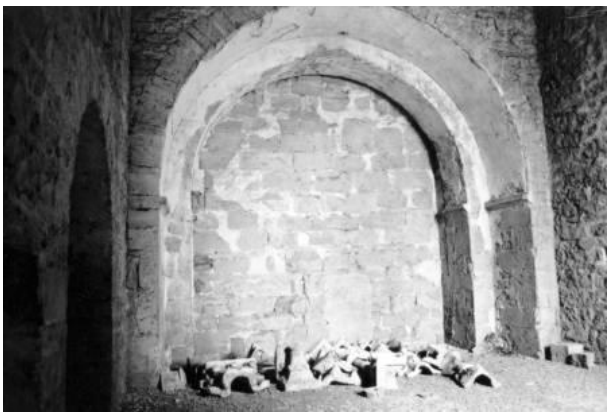

I.5.3.57A-links: Mariatoren, zaal op de verdieping, noordwand met nis richting 13de-eeuws koor (foto: JW).
I.5.3.57B rechts: Mariatoren, zaal op de verdieping, noordwand richting 13de-eeuws koor, detail van de vulmuur met fragmenten van wandschilderingen (foto: JW).

I.5.3.58A links: Mariatoren, zaal op de verdieping, oostwand (links), zuidwand, westwand (rechts) (foto: JW).

De noordwand van de zaal wordt volledig in beslag genomen door een forse rondboognis met dubbele archivolt, waarvan de aanzetten op onderliggende pilasters en imposten met kwarthol profiel rusten. Aan de rechterzijde sluit de wat slordig opgemetselde achterwand niet op de boog aan. Ten slotte is de westwand, aan de zijde van de middenbeuk, geleed met een grote rondboognis. Hoger in deze muur, direct onder het plafond, zijn in het metselwerk drie ontlastingsbogen zichtbaar.

I.5.3.59A links: Mariatoren, reeks consoles als restant van een tijdelijke dakconstructie ter hoogte van het transeptdak, oostzijde (foto: JW).
I.5.3.59B rechts: Mariatoren, dakmoet als restant van tijdelijke dakconstructie ter hoogte van het transeptdak, noordzijde (foto: JW).

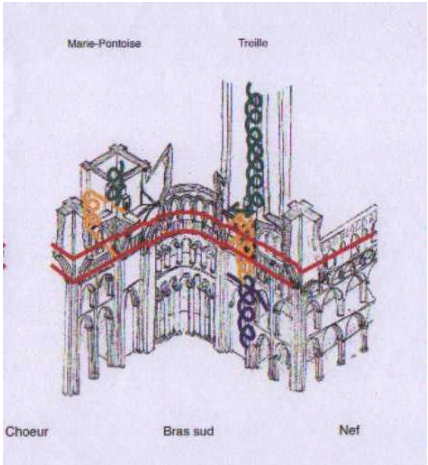

I.5.3.60A links: zuidelijke transeptarm, schematisch verloop van trappen en loopgangen (tekening: Laurent Deléhouzée).

De volgende zaal in deze toren bevindt zich op het niveau van de lichtbeuk van het transept. Deze zaal is toegankelijk vanuit de gang die de verbinding vormt tussen de loopgang voor de lichtbeuk van de apsis en de loopgang voor het rechte deel van de oostzijde van de zuidelijke transeptarm. De gang ligt feitelijk boven het triforium van de oostelijke opstand van de travee tussen de torens, dus in de muurmassa van de geboorte van het spitse tongewelf en westwand van de Mariatoren.
De zaal heeft een opvallende wandgeleding. Tegen de zuid- en noordzijde loopt namelijk een forse dakmoet met een helling van 45 graden, die afloopt in oostelijke richting en eindigt op een zware uitkraging van door consoles gedragen stenen platen. Boven de uitkraging bevindt zich een ondiepe spaarnis over bijna de volledige breedte van de muur. In de noordoosthoek zit vlak hierboven een vierkante opening die aan de buitenzijde eindigt in een waterspuwer. In de noordwand is een rondboogopening aangebracht, net links van de noordwesthoek, waar een tromp is gebouwd waarop de traptoren van het vrijstaande deel van de toren steunt.

Net zoals in de Sint-Janstoren heeft de Mariatoren geen trap vanaf de begane grond. De meeste niveaus zijn via de zuidelijke apsis bereikbaar vanuit de Parochietoren: via de galerij, het triforium, de loopgang voor de lichtbeuk en de gewelven van de middenbeuk.
De eerste trap in de Mariatoren begint op het niveau van het triforium, op de grens met de dubbeltravee. Deze rechte trap in de noordmuur voert van de noordwesthoek naar de noordoosthoek.[14] Aldaar gaat de trap als wenteltrap verder. Aan de buitenzijde is de plaats daarvan goed te zien door de verdikking van de hoekpartij (afb. I.5.3.50C). Na enkele omwentelingen eindigt de trap en voert een gang terug naar de noordwesthoek van de toren. Deze gang heeft drie rechthoekige vensters (afb. I.5.3.53B). Vanuit de gang is er de genoemde opening (afb. I.5.3.59B) op de zaal met de dakmoeten. In de noordwesthoek eindigt de gang op de zolder van de middenbeuk, op de gordelboog tussen het gewelf van de dubbeltravee en het spitse tongewelf. Vlak voor het einde van de gang in de noordwesthoek van de vrijstaande etages van de toren begint de wenteltrap, die naar de klokkenzolders voert.[15]

[14] Deze trap is momenteel dichtgemetseld.
[15] Deze gang in de noordwand van de toren is op dit moment niet toegankelijk, omdat deze direct na de trap naar de klokkenzolders is dichtgezet.

Bouwhistorische observaties in de Mariatoren

De Mariatoren heeft ten minste op één plaats aanwijzingen voor een opvallende onderbreking van de bouw. Dit betreft de eerste vrijstaande bouwlaag van de toren, waar zich het genoemde restant van een tijdelijke, interne dakconstructie bevindt. Deze bestond uit een lessenaarsdak dat steunde op een forse lijst in de oostgevel, waar een waterspuwer zorgde voor de afvoer van het regenwater. De specifieke reden van de tijdelijke constructie is niet duidelijk, maar wijst door zijn degelijkheid en omvang in elk geval op een serieuze onderbreking van de bouwactiviteiten. Opgemerkt kan worden dat de uitwendige nissengeleding van deze bouwlaag van de Mariatoren – een reeks hoge smalle nissen zonder enige bijzondere profilering – bij de andere torens niet voorkomt. Ook bij de Mariatoren is het verschil met de hogere bouwlagen groot. Het kan goed zijn dat deze eenvoudige nissengeleding de oudste van de vrijstaande bouwlagen van alle torens van de kathedraal aanduidt. Na een bouwonderbreking werd er in een andere vorm bij deze en de andere torens verder gebouwd.

Evenals bij de andere torens is er bij de Mariatoren sprake van een aantal kleinere wijzigingen en aanpassingen na de voltooiing van de bouw. Vermoedelijk werd ook hier al snel na de bouw de grote boogopening tussen de middenbeuk en de zaal op de begane grond dichtgezet, aangezien wederom de wandschilderingen over de omkadering van de nis heenlopen. Oorspronkelijk was de zaal op de begane grond dus over zijn gehele hoogte geopend op de middenbeuk van het transept.
De algemene opzet van de basis van de toren vertoont duidelijke overeenkomsten met de Parochietoren, met dien verstande dat hier de boogopening op de middenbeuk van het transept dichtgezet is, zoals bij de noordelijke Sint-Janstoren. Bij de Sint-Janstoren is echter de boogdoorgang richting de koorzijbeuk dichtgezet, terwijl deze bij de Mariatoren geopend is. Opvallend blijft dat de opening op de koorzijbeuk niet zo hoog was als die naar de apsis en de middenbeuk van het transept, maar slechts de hoogte had van de scheibogen van het schip.

De zaal op de verdieping van de toren moet oorspronkelijk de verbinding tussen de galerij van de apsis en die van het rechte deel van het transept gevormd hebben. De dichtgezette opening in de noordwand laat de doorgang nog altijd zien. Deze boog moet zijn dichtgezet toen in de 13de eeuw de zuidelijke koorzijbeuk werd gebouwd. Voor de vulmuur gebruikte men bouwmateriaal dat van het 12de-eeuwse koor afkomstig was (zie § I.6.4; afb. I.5.3.57B). Op deze muur bevinden zich de resten van muurschilderingen, die waarschijnlijk uit de late 13de of vroege 14de eeuw dateren. Dit betekent dat de zaal nog in die tijd als kapel in gebruik moet zijn geweest. Hiermee in verband staat mogelijk de vervaardiging van een trede in de trap van de Parochietoren naar de apsisgalerij met gebruikmaking van een fragment van een grafplaat in Doornikse steen, die uit dezelfde tijd zou kunnen dateren.
In de zaal op de verdieping werd verder bij de bouw van de kapittelbibliotheek in 1336 ook nog het oostelijke venster dichtgezet (afb. I.5.3.52A). De bakstenen muur tussen de galerij van de apsis en de zaal op de verdieping (afb. I.5.3.56B) is waarschijnlijk van recente datum.

5.3.7 De kappen van de zuidelijk transeptarm

De opbouw van de kapconstructies van de zuidelijke transeptarm is nagenoeg gelijk aan die aan de noordzijde (§ I.5.2.7). Alleen de kapconstructie van de apsis wijkt af in die zin dat de zuidelijke apsis een reeks secundaire en tertiaire in waaiervorm opgestelde stijlen kent die tenietgaan tegen de sporen, die tot aan de nok lopen.

I.5.3.61A links: gespannen van de kap van de zuidelijke transeptarm: vooraan de sporenkap tussen de torens met hijsrad, daarachter de kap boven de dubbeltravee met andreaskruisen (foto: Laurent Deléhouzée).
I.5.3.61B rechts: zuidelijke apsis, sporenkap boven het relatief ver in de kap doorstekende gewelf (foto: JW).

De dakstoelen van de zuidelijke kappen zijn evenals die van de noordelijke kap dendrochronologisch gedateerd in het tijdvak tussen 1138-1146d. De onderslagbalk onder de gespannen van de travee tussen de torens is gedateerd in 1137d.[16]

5.4 De vieringtoren

5.4.1 De kroon op de kathedraal: de vieringtoren

Hoog boven de kruising van schip, koor en transept rijst de vieringtoren op. Het stenen torenlichaam is weliswaar lang niet zo hoog als dat van de vier transepttorens, maar dankzij de forse spits is de vieringtoren uiteindelijk slechts een fractie lager. De toren volgt de rechthoekige grondslag van de viering (11,5 m x 14,25 m) met de smalle zijden aan de kant van het schip (westzijde) en koor (oostzijde).[17] Daar het schip lager is dan het transept en veel lager dan het huidige koor, begint de gevel van de vieringtoren aan de schipzijde een stuk lager dan boven het transept. Aan de koorzijde gaat een groot deel van de toren achter het dak van het koor schuil.
De vieringtoren wordt aan iedere zijde op de hoeken verticaal geleed door krachtige steunberen (A), die vlak onder de daklijst tenietgaan. Aan de zijde van de transeptarmen zijn deze steunberen echter niet aanwezig op de hoek van het schip en het transept. Horizontaal kunnen twee niveaus onderscheiden worden: een eerste niveau (1) met een arcade van vier bogen, waarvan de achterwand van de twee buitenste bogen van vensters is voorzien en een tweede niveau (2) met een arcade van vijf, ongelijke brede bogen waarvan de achterwand van de middelste een venster heeft. Beide niveaus zijn van elkaar gescheiden door een waterlijst die geheel rondom de toren loopt (B).
De toren is ter plaatse van de genoemde arcades gebouwd volgens een dubbelwandig systeem, waarbij de vensters in de binnenwand zijn geplaatst en de buitenwand geleed wordt door een bogenreeks. Tussen de twee wanden bevindt zich een loopgang, die de verschillende zijden om de hoeken van de toren met elkaar verbindt. Op het eerste niveau is de loopgang in het midden onderbroken achter de blinde delen van de arcade (C); tussen de vensters is de muur dus massief.

[16] Genicot 2006a: p.15. Dit vormt een correctie op eerdere datering van Patrick Hoffsummer (2002a: p.66).
[17] De maten die volgen zijn volgens Cornet 1970a: p.109.

Op het tweede niveau is de loopgang ononderbroken. In de noordoostelijke hoek van de toren is in de dikte van de muur en de steunberen een wenteltrap aangebracht, die vanuit de loopgang op het eerste niveau toegang geeft tot het tweede niveau en de zolder van de toren.
Onder de geprofileerde daklijst zijn aan elke zijde drie rechthoekige, staande openingen gemaakt, die uitkomen op de zolder van de toren. De daklijst wordt, op regelmatige afstand, gedragen door kleine voluutconsoles.
Een immense achthoekige spits, die op de hoeken geflankeerd wordt door hoekspitsen op vierkante grondslag, bekroont de vieringtoren. De grote spits heeft een uitzonderlijke dakstoel opgebouwd rond een centrale koningsstijl (afb. I.5.4.4A, 4B, 4C)). De spits is recent bouwhistorisch onderzocht en dendrochronologisch gedateerd.[18] Het hout voor de vieringtoren bleek geveld tussen 1148 en 1158.

5.4.2 Het uitwendige van de vieringtoren

De westzijde van de vieringtoren
Aan de zijde van het schip begint de vieringtoren aanzienlijk lager door het niveauverschil tussen schip en transept. Het lagere deel van de steunberen op de hoeken is extra versterkt (D) en wordt via een afzaat verslankt. Ook in het midden is de torenwand verzwaard.[19] De arcades van beide niveaus zijn verschillend vormgegeven. De arcade van het eerste niveau is uitgevoerd met gekoppelde, geprofileerde bogen met rondstaven tegen het binnenwelfvlak, die neerkomen op slanke pijlers die geflankeerd worden door colonnetten met lijstvormige basementen en voluutkapitelen. De arcade van het tweede niveau bestaat uit drie ongeveer gelijk brede boogopeningen waartussen telkens een smallere opening is. De steltbogen van de arcade hebben een omgetrokken waterlijst als buitenrand en rusten, via eenvoudige lijstkapitelen, op sobere pijlers. De arcade van het eerste niveau heeft hier vier in breedte gelijke bogen, waarvan de twee in het midden blind zijn. De rechtstanden van de buitenste bogen van de arcade op het eerste niveau zijn veel langer dan die van de overige bogen, terwijl de vensters op de beide niveaus ongeveer even hoog zijn (E). Een waterlijst (F), die wel over de steunberen, maar niet over de colonnetten gaat, markeert de voet van de vensters. Bij het tweede niveau loopt de rondom de bogen getrokken waterlijst ook verder over de steunberen (G).

De zuidzijde
Aan de zuidzijde is het eerste niveau gedeeltelijk aan het zicht onttrokken door het dak van het transept. De arcade op dit niveau bestaat hier uit vijf bogen, waarvan de achterwand van de buitenste twee voorzien is van een venster. Deze twee bogen, plus de centrale boog, zijn geprofileerd met een rondstaaf. De tweede en vierde boog daarentegen zijn niet geprofileerd. Onder de centrale boog bevinden zich twee toegangen tot de loopgang in de dikte van de muur. De linkertoegang leidt voor het linkervenster langs naar het schip aan de westzijde, terwijl de rechter voor het rechtervenster langs naar het koor leidt. De torenmuur tussen deze vensters is massief, zodat de loopgang hier onderbroken is. Het tweede niveau heeft een arcade van vijf nagenoeg gelijke steltbogen, met dien verstande dat de eerste en vijfde boog zijn wat smaller dan de andere twee.

[18] Genicot 2006a.
[19] Onderdaks bevindt zich hier, boven de gewelven van het schip, een grote ontlastingsboog. Zie § 5.4.4.

I.5.4.1A: Vieringtoren, westzijde, gezien vanaf de zuidzijde van het schip. (1) Niveau 1, (2) Niveau 2, (A) steunberen, (B) waterlijst, (C) blinde delen van de arcade, (D) verzwaarde steunbeer, (E) verlengde rechtstanden van de buitenste bogen, (F) waterlijst, (G) steunberen (foto: JW).

De oostzijde
Aan de oostzijde is slechts een klein deel van de vieringtoren aan de buitenzijde zichtbaar en wel aan weerszijden van het hoge koordak dat boven de daklijst van de toren eindigt (afb. I.5.4.2A). Het gedeelte dat zichtbaar is, bestaat uit twee dichtgemetselde bogen die overeenkomen met de linker- en rechterboog van de arcade op dit niveau aan de overige zijden.

I.5.4.2A links: zicht op de oostzijde van de vieringtoren vanaf de nok van het koor (foto: KIK-IRPA).
I.5.4.2B rechts: zicht op de oostzijde van de vieringtoren onder het dak van het koor (foto: JW).

Onder het dak van het koor blijkt dat de oostwand van de vieringtoren ook hier een geleding heeft over twee niveaus. Het lagere niveau is vergelijkbaar met de geleding van de zuid- en noordzijde, waarbij de drie middelste bogen van de arcade wat smaller zijn. De eerste en vijfde boog zijn grotendeels dichtgemetseld. In de vulmuur van beide is een doorgang uitgespaard naar de loopgang die naar de transeptzijde gaat. Het lijkt erop dat aan deze zijde van de toren de loopgang op het eerste niveau wel doorlopend was, maar naderhand is dichtgezet. Binnen in de kathedraal is zichtbaar dat hier de triomfboog hoog in de vieringwand ingrijpt (afb. I.5.4.5B). De profilering van de arcade op het eerste niveau aan de koorzijde is vergelijkbaar met de andere zijdes, met dien verstande dat de rijke profilering met rondstaaf alleen bij de eerste en vijfde boog is toegepast. De andere drie bogen zijn smaller en verhoogd en hebben geen bijzondere profilering.
In het muurvlak onder de drie centrale bogen (afb. I.5.4.3A), vlak boven het gewelf (B) van de eerste travee van het koor, bevinden zich tegen de muur (C) van de vieringtoren bouwsporen, te weten de resten van een daklijst (A).

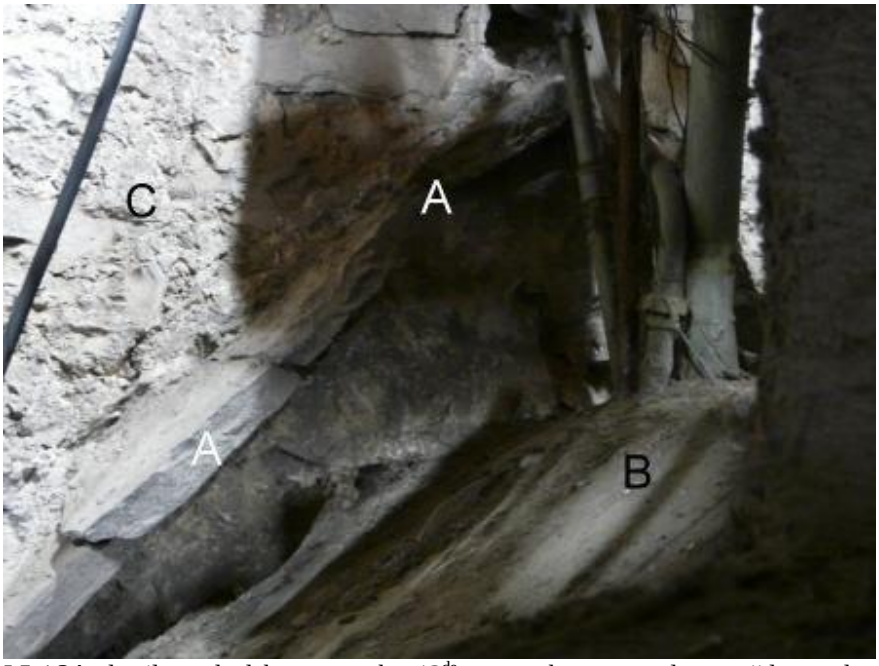

I.5.4.3A: detail van de dakmoet van het 12de-eeuwse koor tegen de oostzijde van de vieringtoren onder het dak van het koor (foto: JW).

De noordzijde

De noordzijde heeft dezelfde opzet als de zuidzijde. Op de noordoostelijke hoek van de toren is in het metselwerk een wenteltrap uitgespaard, die vanaf de loopgang in het eerste niveau toegang geeft tot loopgang van het tweede niveau en de zolder van de vieringtoren.

De dakstoel

De kap van de vieringtoren bestaat uit een centrale spits (27 m hoog) op achthoekige grondslag, op de hoeken geflankeerd door vier secundaire spitsen op vierkante grondslag. De complete kap rust op een raamwerk van 16,5 m bij 12,5 m met dertien evenwijdig aan elkaar geplaatste trekbalken, dat op zijn beurt haaks op de oost-westas van de torenromp werd geplaatst.[20]

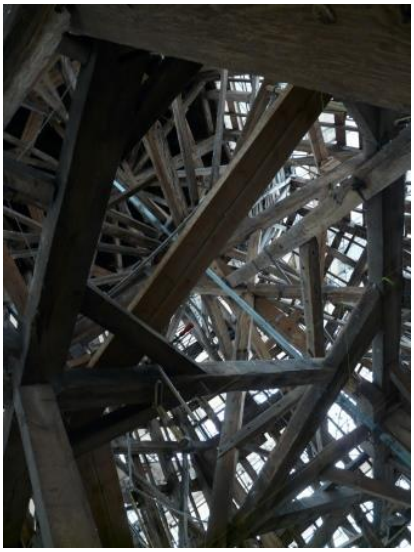

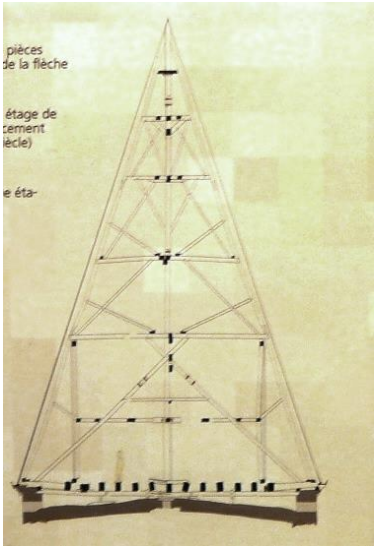

I.5.4.4A links: dakstoel van de vieringtoren (foto: JW).
I.5.4.4B midden: dakstoel van de vieringtoren (foto: JW).
I.5.4.4C rechts: tekening van de dakstoel van de vieringtoren (tekening: Laurent Deléhouzée).

[20] Zie Janse 1994a voor een eerste analyse van middeleeuwse torenspitsen.

De centrale spits op achthoekige grondslag is een zware sporenconstructie van vijf stages (lagen) met een centrale koningsstijl. De spits kent zes tafelmenten, waarvan het raster onder de eerste stage het eerste tafelment is. Het tweede tafelment stamt waarschijnlijk uit de 18de eeuw, maar de vier daarboven zijn oorspronkelijk. Afgezien van het eerste tafelment zijn de tafelmenten min of meer stervormig van opzet. Deze worden door schoren ondersteund. Tussen de elkaar kruisende balken zijn zwaarden geraveeld. Ten behoeve van de dwarsstabiliteit zijn van het begin af aan talrijke kruisschoren toegepast. Ook is veel gebruik gemaakt van voetschoren.[21]

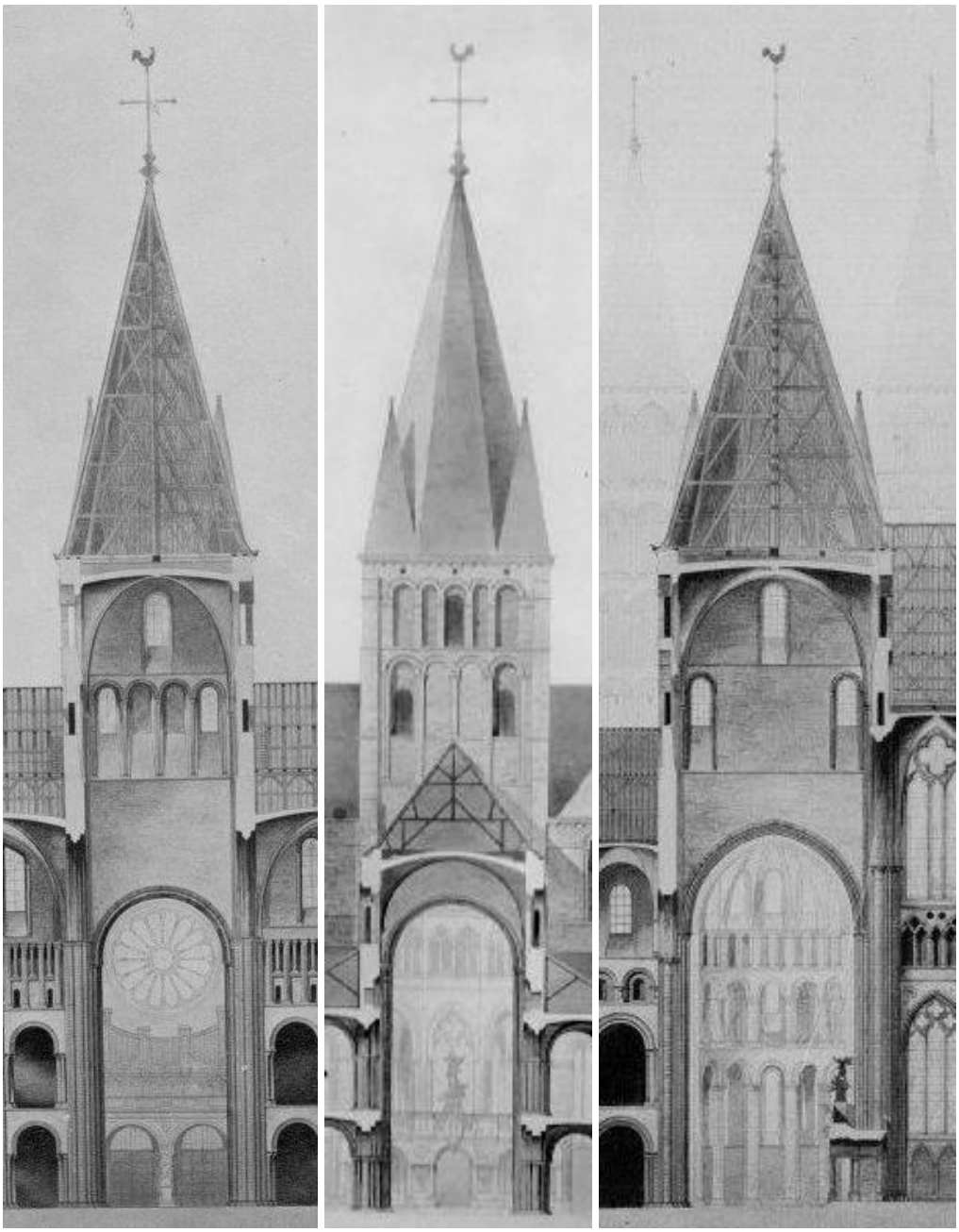

I.5.4.5A links: Constant Sonneville, 1905, doorsnede transept richting het westen (foto: KIK-IRPA).
I.5.4.5B midden: Constant Sonneville, 1905, doorsnede schip richting het oosten (foto: KIK-IRPA).
I.5.4.5C rechts: Constant Sonneville, 1905, doorsnede transept richting het noorden (foto: KIK-IRPA).

[21] De kap van de viering is uitgebreid onderzocht door Laurent Deléhouzée. De publicatie van het betreffende onderzoeksrapport (Genicot 2006a) in uitgebreide vorm is aangekondigd.

De binnenste hoekkepers van de vier secundaire hoekspitsen op vierkante grondslag zetten binnen het achthoekige grondvlak van de centrale spits aan, zodat zij de sporen van de centrale spits kruisen.
De spits vormt de oudst bekende dakstoel van dit type op een toren en deze omvang in Noordwest-Europa.[22] Het hout van de dakstoel is dendrochronologisch gedateerd tussen 1148 en 1158.[23]

5.4.3 Het interieur van de vieringtoren

Boven de rechthoekige viering (11,50 x 14,25 m), die gemarkeerd wordt door de vier zware vieringpijlers op de hoeken, verheft zich de vieringtoren. De vieringtoren is breder naar de zijde van de transeptarmen, dan naar de zijde van het koor en van het schip.
Het muurwerk van de toren rust op vier diafragmabogen die de vieringpijlers verbinden. De samengestelde pijlers, hun kapitelen en de diafragmabogen zijn hierboven al beschreven bij de dubbeltraveeën van het transept.
Boven de zwikken van de diafragmabogen kent de vieringtoren twee niveaus met vensters. Deze komen niet exact overeen met de twee niveaus aan de buitenzijde. De scheiding tussen de beide niveaus ligt in het interieur namelijk lager, zoals op de doorsnede te zien is (afb. I.5.4.5A, 5B, 5C). Het eerste niveau (7,20 m hoog) heeft per zijde twee rondboogvensters met een zeer diepe afzaat, één nabij iedere hoek. Het tweede niveau heeft aan elke zijde een centraal venster met een relatief korte afzaat. Dit tweede niveau ligt iets terug ten opzichte van het eerste niveau. Op de lijst die de beide niveaus scheidt, rust aan iedere zijde de muraalboog van het gewelf.
Aan de zijde van het schip verrijst in de muur boven de lijst die de zone van de boogzwikken afsluit, een arcade van vier bogen die rust op slanke, gemetselde colonnetten. De bogen die op kapitelen rusten, zijn gedecoreerd met een rondstaaf. Onder de eerste en vierde rondboog is een venster uitgespaard. De tweede zone kent alleen een centraal rondboogvenster dat geen bijzondere profilering heeft.
De zijde van het koor is identiek, met dien verstande dat de diafragmaboog naar het koor veel hoger in de toren ingrijpt, waardoor de colonnetten – met uitzondering van die in de hoeken – halverwege zijn afgekapt (afb. I.5.4.6B). De benedenvensters aan de koorzijde hebben geen afzaat. Door geen van de vensters aan de koorzijde kan het daglicht toetreden.
Aan beide transeptzijden is de opbouw van de toren veel eenvoudiger: hier ontbreekt een arcade. De twee vensters van het eerste niveau worden geflankeerd door colonnetten met kapiteel, waarop een rondboog met staafprofiel rust. Op het tweede niveau heeft het centrale venster geen bijzondere profilering.

[22] Enigszins vergelijkbaar zijn de waarschijnlijk 13de-eeuwse kap van de zuidelijke toren van de westpartij van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht en de in de 19de eeuw gesloopte spits van de Utrechtse Domtoren uit de tweede helft van de 14de eeuw. Zie: Kam, Kipp & Claessen 2014a: p.191-193. Met vriendelijke dank aan Dirk Jan de Vries voor deze informatie. De machtige vieringtorenspits van de kathedraal van Salisbury heeft ook nog een kapconstructie uit de 14de eeuw, maar deze is niet van het op de sporenkap gebaseerde type. Tatton-Brown 1991a: p.74-96. Zie ook: Miles, Howard & Simpson 2004a.
[23] Genicot 2006a.

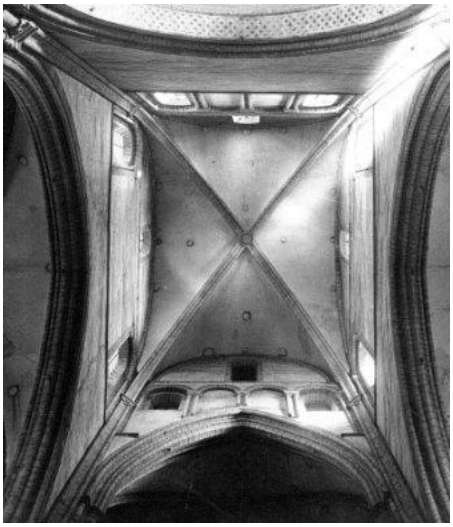

I.5.4.6A links: zicht in de vieringtoren vanuit de viering (foto: KIK-IRPA).
I.5.4.6B rechts: zicht vanuit het schip op de oostwand van de vieringtoren (foto: JW).

De vlakke muurdelen van de vieringtoren zijn gepleisterd, terwijl de colonnetten, kapitelen, lijsten en kaders van vensters vrij van pleisterwerk zijn. Vanaf de kapiteelzone van de vieringpijlers zijn de colonnetten zonder uitzondering gemetseld. De kapitelen zijn eenvoudige bladkapitelen met een kleine voluut van hetzelfde type op de hoeken.
De vieringtoren wordt overwelfd door een vierdelig kruisribgewelf. De gewelfribben hebben een recht profiel geflankeerd door rondstaven. Zij zetten aan op kapitelen ter hoogte van de onderzijde van de eerste reeks vensters. Deze dubbelkapitelen bekronen een schalk met eenzelfde profiel (recht geflankeerd door rondstaven). Deze schalken – op hun beurt – zetten aan op kapitelen in de vieringpijlers op dezelfde hoogte als de kapitelen van de diafragmabogen tussen de viering en de dubbeltraveeën van het transept.

5.4.4 Analyse van de vieringtoren

De vieringtoren rust, zoals gezegd, op de vier zware pijlers die de kruising van het schip, de twee zijden van het dwarsschip en het koor markeren. De basis van de toren wordt aan alle vier zijden ingesloten door deze bouwdelen. Zij zorgen voor de schoring van de toren, die in vergelijking met de ranke transepttorens veel zwaarder uitgevoerd is. Aan de westzijde wordt de toren aanzienlijk minder geschoord doordat het schip veel lager is dan koor en transept.[24] Wel is aan de schipzijde het lagere deel van de steunberen extra verzwaard, evenals het middendeel van de toren waartegen het dak van het schip aankomt. Onderdaks bevindt zich hier een brede ontlastingsboog (afb. I.5.4.7A). Mogelijk werd door de bouwers ook aan twee 80 cm brede, bogen tussen het gewelf en het dak van de galerijen in de hoek van schip en transept een schorende functie toegekend.[25] Deze bogen staan diagonaal op de noord- en zuidwestelijke vieringpijlers (afb. I.5.4.7B). In werkelijkheid bevinden zij zich op een te laag punt om constructief een rol te kunnen spelen. Dat zij dienden om de hoek van de kapconstructie boven de galerij te dragen, is onwaarschijnlijk: de bogen zijn zowel aan de binnen- als aan de buitenzijde gekromd en er is geen enkel spoor van een verbinding met het dak.[26] Een verklaring voor deze ‘luchtbogen’ zou kunnen liggen in de wens om de westelijke vieringpijlers extra te

[24] De Smidt 1940a: p.293.
[25] Volgens Jules Wilbaux (1936a: p.29) die als eerste deze bogen signaleerde, vormde deze bogen een overblijfsel van de koepelconstructie van het oorspronkelijk Byzantijnse gebouw.
[26] Aldus veronderstelde Jospeh Cornet (1970a: p.141).

schragen, omdat de hoektravee van de galerijen van schip en transept niet overwelfd werd, in tegenstelling tot de aangrenzende travee van de transeptgalerij. Aandacht voor de robuustheid van de vieringtoren aan de schipzijde verklaart ook de keuze om de wenteltrap voor de vieringtoren in één van de oostelijke pijlers onder te brengen en niet aan de westzijde.
Van belang voor het schragen van de middenbeuk van het transept is verder de overwelving van de transeptgalerij: in tegenstelling tot de galerijen van het schip werd de galerijtravee aan de westkant van het transept bij de bouw overwelfd. De vieringpijlers werden vooral gesteund door de lichtbeukzone van schip en transept.

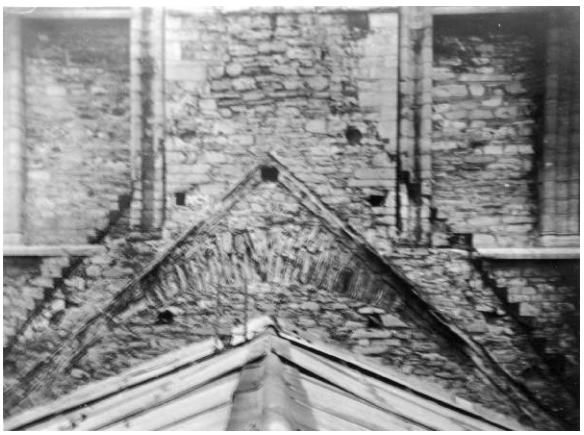

I.5.4.7A links: zicht vanaf de nok van het schip op de westzijde van de vieringtoren, circa 1941 (foto: KIK-IRPA).
I.5.4.7B rechts: 'luchtboog' in de hoek bij de vieringpijler onder het dak van de noordelijke galerij (foto: JW).

De vieringtoren vermijdt een mogelijke complexe kruising van de vier schepen, hun gewelven en dakstoelen: ze overbrugt op harmonische wijze de hoogteverschillen tussen de verschillende middenbeuken. Het feit dat het 13de-eeuwse koor zo ongemerkt op het transept kon aansluiten, is mede te danken aan de aanwezigheid van de vieringtoren.[27] Het vermijden van een complexe dakstoel op de kruising kan in Doornik echter geen reden zijn geweest voor deze keuze: de vieringtoren kreeg zelf immers een zeer ingenieuze dakstoel.
Uit de beschrijving van de vieringtoren is gebleken dat de opzet en decoratie ervan niet aan alle zijden en op alle niveaus identiek is. Afwijkende maten binnen de arcades zijn te verklaren uit de rechthoekige plattegrond: de toren is breder aan de zijden van de transeptarmen. Aan de zijde van het schip is de onderste geleding aangepast aan de lagere ligging van het schipdak.
Opvallend is ook het ontbreken van steunberen tegen de gevels naar het transept op de (westelijke) hoeken met het schip. Dit kan zijn voortgekomen uit de wens om de vieringtoren aan de westzijde wat smaller te laten lijken: de beide westelijke transepttorens zijn immers ook smaller dan hun oostelijke pendanten. Op de noordoosthoek van de toren de (hoek van de noordelijke transeptarm en het koor) was de verdikking door de steunberen bovendien nodig om voldoende volume en massa te creëren voor het onderbrengen van een wenteltrap. De zuidoostelijke hoek werd spiegelbeeldig identiek met de noordoostelijke hoek uitgevoerd.
Op het tweede niveau van de toren is zowel buiten als binnen systematisch gebruik gemaakt van bogen zonder profiel, terwijl op het eerste niveau de meeste bogen een profilering met rondstaaf hebben. Dit verschil in decoratie zou kunnen wijzen op een planwijziging of onderbreking van de bouw.

[27] Bij kerken zonder vieringtoren levert de aansluiting van sterk in hoogte verschillende schepen vaak een complexe situatie op, zoals bij de kathedraal van Le Mans of de Hooglandse- of Sint-Pancraskerk in Leiden. In beide gevallen gaat het om kerken, waarvan de vergroting na koor en transept stokte. Ook in Doornik had het transept op de hoogte van het 13de-eeuwse koor gebracht moeten worden. Dit plan werd echter niet uitgevoerd. Westerman 2003a: p.199. Deléhouzée & Westerman 2013a: p.317.

De genoemde verschillen zijn echter onvoldoende aanleiding om in de vieringtoren meerdere bouwfases te onderscheiden. Verdere aanwijzingen, die erop kunnen duiden dat de vieringtoren aanvankelijk slechts één niveau had moeten krijgen, ontbreken namelijk. Sterker nog, aan de buitenzijde zijn ook enkele bogen op het eerste niveau die de profilering met rondstaaf ontberen.[28] Daarnaast corresponderen de niveaus van de toren aan de binnen- en de buitenzijde niet exact met elkaar. De scheiding tussen beide ligt binnen lager dan buiten: de twee bouwlagen grijpen in elkaar. Dat wijst erop dat zij tot hetzelfde plan moeten behoren.

De vieringtoren behoorde tot het oorspronkelijke concept van de vroeg 12de-eeuwse kerk (plan I). Niet alleen de zwaarte van de vieringpijlers ten opzichte van de pijlers van de schiparcade laat dit zien. Ook een vergelijking met de situatie in andere grote kerken, bijvoorbeeld in Engeland en Normandië, wijst uit dat de omvang van de vieringpijlers in Doornik dermate fors is, dat een vieringtoren verondersteld mag worden.

5.5 Wijzigingen aan het transept

Evenals het schip heeft het transept in de loop der eeuwen een aantal wijzigingen gekend. Een deel daarvan, die de afwerking en aankleding betroffen, werd in de 19de eeuw weer ongedaan gemaakt. De grootste ingrepen vonden in de eerste honderd jaar na de bouwtijd plaats: al vrij snel werden aan de oostzijde de openingen naar de torens dichtgezet en halverwege de 13de eeuw veranderde de oostwand van het transept ingrijpend door de bouw van het huidige koor.

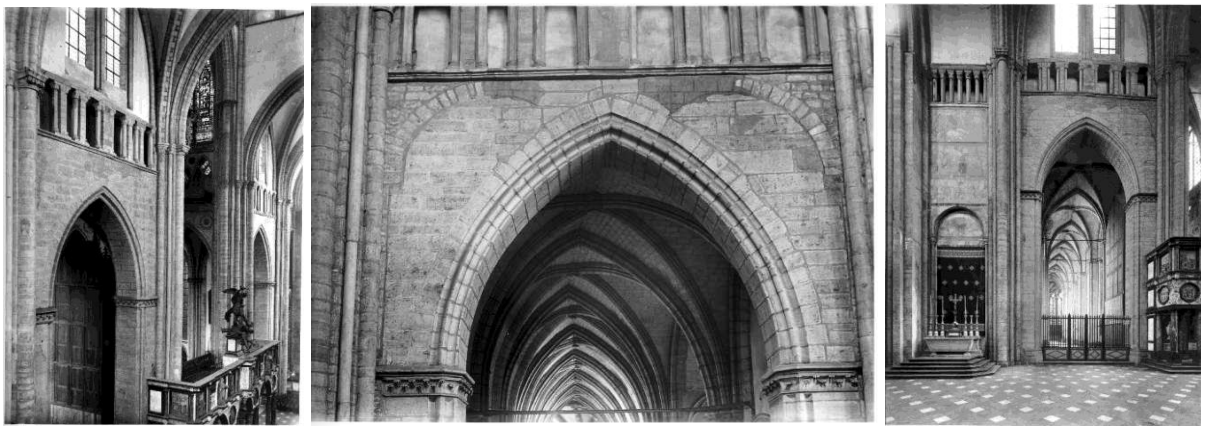

I.5.5.1A. Links: interieur, noordelijke transeptarm, oostzijde (foto: JW).
I.5.5.1B. Midden: interieur, noordelijke transeptarm, oostzijde (foto: JW).
I.5.5.1C. Rechts: interieur, noordelijke transeptarm, oostzijde (foto: KIK-IRPA).

5.5.1 De omvorming van de oostelijke zijbeuken tot zelfstandige torenruimtes

Kort na de bouw van de oostpartij vond een eerste wijziging in de oostelijke zijbeuken plaats. Zowel bij de Sint-Janstoren als bij de Mariatoren werden de scheibogen naar de middenbeuk dichtgezet. In de Sint-Janstoren werd bovendien de boogopening tussen de ruimte onder de toren en de koorzijbeuk gesloten met uitzondering van een bescheiden deuropening. Het is door de gepleisterde wand echter niet duidelijk wanneer dit laatste gebeurde. Mogelijk werd op hetzelfde moment in de zo gevormde zaal, die de functie kreeg van wachtlokaal voor de

[28] Als er al sprake is geweest van een beperkte aanpassing van de plannen, dan zal deze niet geleid hebben tot een significante onderbreking van de bouw. De datering van de dakstoel van de vieringtoren is immers slechts tien jaar jonger dan die van de beide transeptarmen.

clochemans, een openhaard met rookkanaal aangelegd (zie § 5.2.6). De ruimte in de zuidelijke torenvoet zou dienst gaan doen als sacristie (*vestibulum*).[29]
Dat de ruimtes onderin de toren oorspronkelijk geopend waren op de middenbeuk van het transept, blijkt bij de Sint-Janstoren duidelijk uit de ingemetselde halfzuilen met kapiteel en archivolt (afb. I.5 25A). Bij de Mariatoren is aan de middenbeukzijde te zien dat de binnenste archivolt rust op gedeeltelijk ingemetselde kapitelen (afb. I.5.3.31A, 31B).

De hoge, dichtgemetselde boogopeningen dienden aan de middenbeukzijde voortaan als de achterwand van altaren, waarvan dat aan de zuidzijde aan Johannes de Doper en Maria was gewijd en dat in de noordelijke transeptarm aan de heilige Margaretha. Dat de betreffende doorgangen al vroeg zijn dichtgezet, laten de wandschilderingen op de vulmuren zien. Deze worden algemeen gedateerd in de late 12de of vroege 13de eeuw.
De stichting van het Margaretha-altaar vond plaats in 1174 als onderdeel van vier kapelanijen die de Doornikse burger Boudewijn, zoon van Hawidis, stichtte in het transept van de kathedraal.[30]Omdat andere altaren in deze stichting een plaats op de verdieping kregen, is er geconcludeerd dat het Margaretha-altaar zich aanvankelijk op de verdieping van de Mariatoren bevond en pas later verplaatst is naar deze locatie.[31] Toen zou de cyclus met aan haar gewijde muurschilderingen tegen de oostwand van het transept zijn gerealiseerd. Als dit zo is, moet de verplaatsing zeer kort na de stichting van het altaar hebben plaatsgehad, aangezien de muurschilderingen op zijn laatst uit het begin van de 13de eeuw dateren.[32] Kunst- en bouwhistorisch is er eigenlijk geen aanleiding om te veronderstellen dat het Margaretha-altaar in 1174 eerst elders gesticht zou zijn en daarna naar de huidige plek is gekomen. Het kan heel goed in 1174 tegen de dichtgezette muur in de oostelijke transeptwand zijn geplaatst. Hetzelfde geldt voor het Johannes de Doper- en Maria-altaar in de zuidelijke transeptarm.

5.5.2 De bouw van het 13de-eeuwse koor

De belangrijkste wijziging van het transept vond plaats bij de bouw van het 13de-eeuwse koor. De oostelijke zijbeuk en de daarboven gelegen galerijen werden gesloopt om plaats te maken voor de eerste travee van de kooromgang. De twee smalle traveeën van de transeptzijbeuk werden vervangen door één brede koorzijbeuk, die de hoogte kreeg van de transeptzijbeuk en de daarboven gelegen transeptgalerij samen. De middenbeukwand werd hiertoe onder het triforium aangepast aan de nieuwe, brede en hoge spitsboogopening die toegang moest geven tot de nieuwe kooromgang. Aangezien de oostelijke transepttorens behouden moesten blijven, konden de eerste twee traveeën van de koorzijbeuk nog niet de gewenste breedte krijgen en vertonen deze als overgangstraveeën om dezelfde reden een onregelmatige plattegrond. Terwijl de twee zware pijlers aan weerszijden van de nieuwe koorzijbeuktravee werden versterkt, werd de tussenpijler gesloopt, zowel op zijbeuk- als galerijniveau. De scheibogen van de zijbeuk verdwenen volledig, maar de bogen van de galerij konden grotendeels gehandhaafd blijven in de zwikken boven de 13de-eeuwse spitsboog.
Boven de grote spitsboog bleef het triforium gehandhaafd, maar de centrale verdeelpijler werd aangepast. Net zoals aan de westzijde van het transept ging de verdeelpijler van de dubbeltravee ten dele schuil achter een halfzuil die zich over alle bouwlagen tot aan de lichtbeuk uitstrekte en zo de dubbeltravee verticaal in tweeën deelde. Op het niveau van de zijbeuk en de galerij was deze halfzuil onderdeel van de centrale pijler, die werd gesloopt. De

[29] Mariage & Pycke 2004a: p.39, 58.
[30] Pycke 2003a: p.179-180.
[31] Mariage & Pycke 2004a: p.24.
[32] Moris 2009a: p.50-51.

plek waar deze zich op triforiumniveau bevond, is nog zichtbaar aan het ruwe oppervlak in het midden van de middenpijler. Behalve het afkappen van deze halfzuil veranderde er niets aan het triforium, dat met overbrugging van een klein hoogteverschil soepel verbonden werd met het triforium van het 13de-eeuwse koor. De lichtbeuk van het transept bleef ongewijzigd. Ook de oostelijke zijde van de viering werd aangepast. De kruin van het 13de-eeuwse koorgewelf kwam namelijk aanmerkelijk hoger te liggen dan de gewelven van de oostpartij. Om het koor volledig op de viering te openen, werd de triomfboog in de oostwand van de vieringtoren aanzienlijk verhoogd, wat een flinke ingreep betekende in het 12de-eeuwse muurwerk, waarbij de aanwezige rondboognissen werden afgesneden (afb. I.5.5.2B).

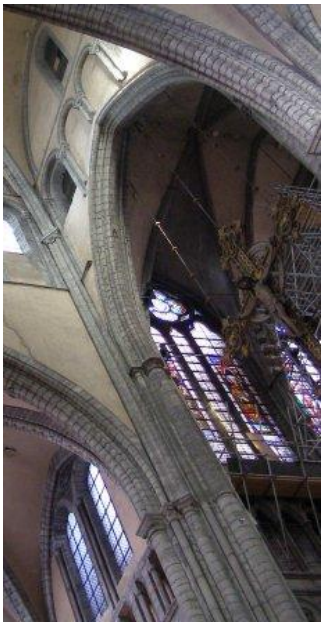

I.5.5.2A. Links: noordoostelijke vieringpijler met de kapiteelzondes van de 12de-eeuwse oostpartij en het 13de-eeuwse koor (foto: JW).
I.5.5.2B. Rechts: zicht tegen de oostelijke wand van de vieringtoren. Op de voorgrond de diafragmaboog tussen viering en schip met 12de-eeuwse polychromie (foto: JW).

De oostelijke vieringpijlers bleven behouden, maar werden aan de oostzijde gedeeltelijk afgekapt. Daardoor kregen de halfzuilen van de eerste koorscheiboog en de eerste galerijscheiboog een vijf-achtste grondslag, waartegen de colonnet van de eerste scheiboog van het koor werd geplaatst. Om de schalk van de kruisrib van het verdwenen 12de-eeuwse gewelf van de koormiddenbeuk niet functieloos te laten, kreeg de nieuwe, spitse triomfboog aan de oostzijde een extra, omlopend profiel.
Omdat het 13de-eeuwse koor een driedelige opstand zonder galerijen, maar met een hoge zijbeuk kreeg, moest in beide oostelijke transepttorens de voormalige doorgang van de zaal op de verdieping naar de gesloopte koorgalerij worden dichtgezet. De zaal op de verdieping van de Mariatoren behield of kreeg een liturgische functie, zo blijkt uit de fragmenten van wandschilderingen die zich op de vulwand bevinden (afb. I.5.3.57A) en die dateren uit de 13de of 14de eeuw.

5.5.3 Latere wijzigingen

In tegenstelling tot het schip vonden er aan het transept in de loop der tijd slechts enkele ondergeschikte wijzigingen plaats. In de beide armen werden in de loop van de

Middeleeuwen, en ook nog daarna, talrijke kapellen gesticht.[33] In hoeverre dit ook fysiek afgescheiden ruimten waren, is niet bekend. Waarschijnlijk ging het om grotendeels vrijstaande altaren, die veelal omgeven waren door een hek. Tijdens de Beeldenstorm, 17de- en 18de-eeuwse aanpassingen, de Franse Revolutie en de 19de-eeuwse restauratie is bijna al het nagelvaste kerkmeubilair verloren gegaan met uitzondering van het grote doxaal van Cornelis Floris dat sinds 1599 de entree tot het koor vormt.
Kleinere bouwkundige ingrepen betroffen de Brunintoren, waar in de loop der eeuwen enkele doorgangen, vensters en nissen dichtgemetseld zijn met baksteen, waarschijnlijk omdat men zich zorgen maakte over de stabiliteit van het bouwlichaam. Bij alle torens werd de hoge doorgang van de zaal op de verdieping naar de galerij van de apsis dichtgezet met een bakstenen muur met daarin een deur.
Tussen de zaal op de verdieping van de Parochietoren en de westelijke transeptgalerij werd na de Tweede Wereldoorlog de doorgang aangepast, waarbij de trap die het niveauverschil tussen de zaal en de galerij overbrugde, van de zaal naar de galerij werd verplaatst.

Tegen de wand van de Sint-Janstoren – voor de wandschilderingen van de heilige Margaretha – liet de Engelse koning Hendrik VIII in 1513 een groot altaar in laatgotische vormen bouwen. In vijf nissen stonden beelden van de heiligen Joris, Jacobus de Meerdere, Johannes de Evangelist en Margaretha. Na de Beeldenstorm (1566) moest het altaar hersteld worden. Een wandschildering uit deze tijd is nog gedocumenteerd (afb. I.5.5.3B).[34] Vanaf het einde van de 16de eeuw werd het altaar aan Andreas gewijd.[35] In 1740/1744 werd dit retabel gesloopt om plaats te maken voor een Sint-Andreasaltaar in classicistische stijl. Kanunnik Waucquier signaleerde op dat moment de aanwezigheid van oude muurschilderingen.[36] Deze werden uiteindelijk in 1885 blootgelegd onder leiding van de generaal-vicaris Charles-Joseph Voisin.[37]
Ook aan de zuidzijde, tegen de Parochietoren, was in 1744 een groot, aan Maria en de heilige Anna gewijd altaar verrezen, dat in de 19de eeuw werd gesloopt.[38] In 1865 kwamen hier de resten van de schilderingen aan het licht. In 1998 werden deze gerestaureerd door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium.[39]
Waarschijnlijk in 1633 werd het inwendige van de kathedraal geheel gepleisterd. De openingen onder het triforium aan de westzijde van het transept werden met baksteen gevuld. Het triforium zelf werd geheel met stuc dicht gepleisterd.[40]

[33] Cousin 1619-1620a, III: p.165. Mariage & Pycke 2004a: passim.
[34] Moris 2009a: p.52.
[35] Mariage & Pycke 2004a: p.24.
[36] Voisin 1865a: p.169.
[37] Bergmans 1998a: p.189-190.
[38] Mariage & Pycke 2003a: p.22.
[39] Moris 2009a: p.57.
[40] Du Mortier 1862a: p.184.

I.5.5.3A links: het transept met doksaal met beeld van Michael en de draak (uit: Lemonnier 1888a: p.501).
I.5.5.3B rechts: wandschildering Joris met de draak, tweede helft van de 16de eeuw (foto: KIK-IRPA B7713).

5.5.4 De 19de-eeuwse restauratie

Van 1840 tot 1875 werd het transept in een reeks van over het algemeen kleinere campagnes gerestaureerd.[41] Prenten van vóór de 19de-eeuwse restauratie van het transept laten zien dat het exterieur sinds de 12de eeuw nauwelijks noemenswaardige wijzigingen heeft ondergaan en dat de 19de-eeuwse restauratie vooral bestond uit het vervangen van slechte stenen. Over de werkzaamheden aan het transept schrijven de contemporaine auteurs ook veel minder dan bij het koor en het schip. De restauratie leverde blijkbaar veel minder discussie op dan bij de andere bouwdelen. Het bouwhistorisch onderzoek wijst uit dat er inderdaad veel steenwerk vervangen is, vooral aan het uitwendige. Dat geldt in het bijzonder voor ornamenten, waaronder het grootste deel van het lijstwerk en de *en délit*-colonnetten, maar eveneens voor veel metselwerk van hoekpartijen en steunberen, vooral bij de op het westen en zuidwesten gerichte gevels. Ook een flink aantal kapitelen werd vernieuwd.
De waarnemingen in situ worden bevestigd door de restauratiearchieven, hoewel niet alle opgestelde bestekken daadwerkelijk zijn uitgevoerd.[42] Zo werd de geveltop boven de zuidelijke apsis op voorstel van architect Bévignat niet gereconstrueerd, zoals gepland was, maar in 1847 gerestaureerd. Het pendant aan de noordzijde werd wel gereconstrueerd. Op basis van oude afbeeldingen kan geconcludeerd worden dat de restaurateurs de oude opzet hebben gevolgd.[43] Een deel van de torens was al in de jaren kort na 1840 gerestaureerd, een ander deel kwam pas tegen het einde van de eeuw aan bod.[44]
De apsiden van het transept waren in de loop der tijd op sommige plekken ingebouwd geraakt of slecht zichtbaar door bouwwerken in de nabije omgeving. Tegen de plint van de noordelijke apsis lag het kanunnikenkerkhof. In 1811-1812 werd dit afgegraven en kreeg het Mantilius-portaal een nieuwe bordestrap.[45] Een huis tegen de zuidelijke apsis werd in 1849 gesloopt.[46]

---

[41] Étude préliminaire 1991a: p.65-70.
[42] Étude préliminaire 1991a: p.65-70.
[43] ACT, *Registre de correspondance 1847-1965. Devis général approximatif des travaux de la cathédrale, 19 juillet 1841*. Cornet 1970a: p.148. De offertes en bestekken voor de 19de-eeuwse restauratie dienen met enige voorzichtigheid geïnterpreteerd te worden, daar het erop lijkt dat niet altijd alle aangekondigde werkzaamheden ook daadwerkelijk zijn uitgevoerd of dat zij zijn gedaan in veel bescheidener mate en met behoud van meer historisch materiaal.
[44] ACT, *Registre de correspondance 1840-1847, rapport du 27 février 1844*. Cornet 1970a: p.148.
[45] Renard 1852a: p.5. Cornet 1970a: p.148. Mariage & Pycke 2004a: p.50.
[46] Étude préliminaire 1991a: p.67.

De werkzaamheden in het interieur waren ingrijpender. Tijdens de grote restauratie werd het triforium weer vrijgemaakt, nadat in 1840 de restauratiecommissie een proefstuk had laten vrijleggen.[47] De pleisterlaag, die alle wanden bedekte, werd weggehaald. Toen kwamen tegen de oostwand al wandschilderingen tevoorschijn. Ook op sommige bogen en pijlers kwamen resten van polychromie aan het licht. Mgr. Voisin liet deze op enkele plaatsen restaureren of reconstrueren, zoals op de binnenwelfvlakken van de twee grote bogen die de overgang naar de transeptapsiden markeren.[48] Op de diafragmaboog tussen het schip en de vieringtoren werd de teruggevonden polychromie in het zicht gelaten.[49]
Constructief van groot belang, maar nauwelijks zichtbaar vanaf de begane grond, waren de verankeringen die werden aangebracht. Zo werd de noordwesttoren verankerd door middel van een zware houten ring, die rondom de noordapsis in het triforium werd aangebracht.

De houten torenspitsen van de vier transepttorens, die al eens waren vernieuwd in de 16de eeuw, werden dat opnieuw aan het begin van de 20ste eeuw.[50] De spits van de vieringtoren werd nooit vervangen. Mogelijk was deze in goede staat gebleven dankzij de beschutting van de vier omringende torens.

Nadat begin 20ste eeuw de restauratie was afgerond, vonden er een eeuw lang geen noemenswaardige werkzaamheden aan het transept plaats. Het bouwdeel kwam ongeschonden door de bombardementen van mei 1940. Door de afbraak van de zwaar getroffen Onze-Lieve-Vrouwekapel langs het schip kwam wel de westwand van de vestibule van het Mantilius-portaal vrij te liggen. Deze werd terughoudend gerestaureerd.

5.5.5 Stabilisatie van de Brunintoren en restauratie van het transept

Na de windhoos die de kathedraal in augustus 1999 trof, werd de situatie van de Brunintoren steeds zorgelijker. Na uitgebreid onderzoek naar de stabiliteit en de funderingen van het transept en de Brunintoren in het bijzonder, onder andere in de vorm van boringen en opgravingen, werden omvangrijke werkzaamheden verricht, waarbij de ondergrond door middel van *jet grouting* is gestabiliseerd en versterkt om de reeds opgetreden verzakkingen van de ondergrond te stoppen.[51] Aan het einde van 2013 begon een integrale restauratie van het exterieur van het transept, waarbij de zuidelijke transeptarm als eerste aan de beurt kwam. Onderdeel van de werkzaamheden is het vervangen van de leien dakbedekking door lood, dat ook in de late Middeleeuwen en waarschijnlijk van oorsprong de dakbedekking van dit deel van de kathedraal was.

5.6 De bouwgeschiedenis van het transept

Het transept vormt het hart van de kathedraal. Aan de westzijde grenst het aan het schip en aan de oostzijde aan het koor. Door de verschillen tussen de diverse bouwdelen vertoont het transept tal van overgangen en onregelmatigheden. Zij geven een schat aan informatie over de

[47] Étude préliminaire 1991a: p.65.
[48] Voisin 1865a: p.167. De kleurige afwerking op de grote gordelboog in de zuidelijke transeptarm is oorspronkelijk en opgefrist, die in de noordelijke transeptarm is 19de-eeuws. Stéphanie Moris (2009a) bespreekt deze polychromie niet.
[49] Moris 2009a: p.107-110.
[50] Chenut, Deléhouzée & Genicot 2003a: p.21.
[51] Dumont 2006a: p.125-141. Van der Stoel 2006a.

gevolgde bouwconcepten, de planvorming, en de uitwerking en aanpassing daarvan en de bouwpraktijk, zij het dat absolute dateringen daarvan ontbreken.
Hieronder zullen de verschillende zones van het transept geanalyseerd worden, eerst de aansluiting op het schip en de vestibules, vervolgens de middenbeuk en de apsiden en ten slotte de oostzijde en de torens. De reconstructie van de bouwgeschiedenis van het transept zal tevens de basis blijken voor de reconstructie van het 12de-eeuwse koor (zie § I.6).

5.6.1 Bouwhistorische analyse van de vestibules en de westzijde van het transept

De zone waarin het schip en het transept op elkaar aansluiten, is bouwhistorisch het meest gecompliceerde deel van de kathedraal. Dankzij de talrijke onregelmatigheden is voor de beschouwer al snel duidelijk dat verschillende uitgangspunten in de opzet van beide bouwdelen hebben geleid tot tal van aanpassingen. Deze moesten zorgen voor een goede aansluiting.
Over de betekenis van de talrijke bouwhistorische sporen is nogal wisselend gedacht. Daarbij maakten de diverse onderzoekers geen onderscheid tussen wijzigingen van het concept en veranderingen in de uitvoering daarvan. De eerste vraag is echter welke veranderingen zich in welke volgorde hebben voorgedaan en wat deze zeggen over de bouwgeschiedenis van dit deel van de kathedraal. Vervolgens kan worden onderzocht op welke momenten er sprake was van een betekenisvolle wijziging van het beoogde concept?
Het meest westelijke bouwdeel in de zone van het transept bestaat zowel aan de noord- als de zuidzijde uit de vestibule van het zijportaal en de daarboven gelegen zaal. Zoals al is gebleken (zie § I.4), liggen deze bouwdelen in de oksel van schip en transept en grenzen zij aan de zijbeuken, respectievelijk de galerijen van beide bouwdelen. Aangezien de noordzijde het rijkst aan bouwsporen is, zal deze als eerste geanalyseerd worden.

5.6.2 De pandgang, het Mantilius-portaal en de vestibule aan de noordzijde

De westzijde van de uit twee traveeën bestaande uitbouw van het Mantilius-portaal grensde in de 12de eeuw aan de pandhof van de kathedraal, die langs de noordzijde van het schip lag. Uit archeologisch onderzoek is gebleken dat de positie van de pandhof teruggaat tot de 9de eeuw. De huidige hoek van de vestibule en het schip ligt bovendien precies op dezelfde plek als de hoek van het 11de-eeuwse schip en transept (afb. I.5.6.1A).[52] Het archeologisch onderzoek heeft verder uitgewezen dat zich destijds op de plek van het huidige Mantilius-portaal – toen de noordmuur van het transept – geen ingang bevond.[53]
De aanwezigheid van de pandgang maakte dat de vensters van het schip en de vestibule in de 12de eeuw aan de noordzijde minder diep uitgevoerd werden dan aan de zuidzijde, zo bleek al bij de analyse van het schip (§ I.3.6). Bij de bouw van de parochiekapel vanaf 1516 werden de muurdelen tussen de noordelijke zijbeuk van het schip en de nieuwe kapel doorgebroken en verdwenen de zijbeukvensters. De huidige situatie in de noordelijke zijbeuk van het schip is dan ook geen nauwgezette reconstructie van de middeleeuwse situatie, maar een creatie van na de Tweede Wereldoorlog (afb. I.3.3B). Twee van de vensters die in de 16de eeuw bij de bouw van de parochiekapel waren dichtgezet, behielden bij die restauratie wel hun oorspronkelijke vorm: het zijn de vensters van de vestibule van het Mantilius-portaal (afb. I.5.6.1B).[54]

[52] Brulet 2012a: p.396-403.
[53] Westerman 2015a: p.64.
[54] Brulet 2012a: p.396-403.

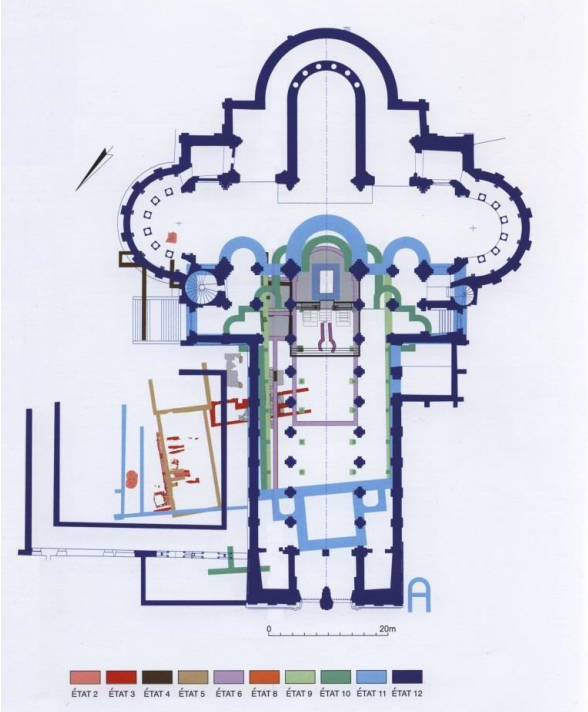

I.5.6.1A links: plattegrond van de opgravingen. Uit: Brulet 2012a: p.129.
I.5.6.1B rechts: hoek van de noordzijde van het schip en de vestibule van het Mantilius-portaal (foto: JW).

De aansluiting van de vestibule op het schip heeft in de loop der tijd aanleiding gegeven tot verschillende hypotheses over de samenhang van deze twee bouwdelen. Paul Rolland was van mening dat aanvankelijk alleen een vestibule van een enkele bouwlaag was voorzien, zonder zaal op de verdieping.[55] Joseph Cornet daarentegen verdedigde de stelling dat de gehele vestibule (inclusief de zaal) een latere toevoeging was, waarbij de zaal pas naderhand een gewelf kreeg.[56]
Het opvallendste bouwspoor in dit verband is te vinden op de verdieping: op de buitenmuur van de noordelijke schipgalerij. In de hoek van schip en vestibule is op galerijniveau aan de decoratie goed te zien hoe de buitenmuur van de galerij doorloopt achter de westmuur van de zaal boven de vestibule (afb. I.5.6.1B). Zichtbare resten van de galerijfaçade zijn ook zichtbaar in het inwendige van diezelfde zaal (afb. I.4.2.8B). De huidige binnenmuur van de zaal was dus oorspronkelijk een buitenmuur. De zaal op de verdieping is dus onmiskenbaar later gebouwd dan de galerij van het schip. Bestudering van het metselwerk van de westwand van de vestibule (afb. I.4.2.1B) laat boven de vensters op zijbeukniveau dienovereenkomstig een horizontale bouwnaad zien tussen de eerste en tweede bouwlaag.
Vervolgens rijst de vraag of de begane grond van de vestibule zelf wel behoort tot het eerste concept, dat van het schip, of dat deze ook een later geplande uitbouw is. In de hoek waar de uitbouw aansluit op de zijbeuk van het schip, is te zien dat de omlijsting van de vensters van de zijbeuk en die van de vestibule niet op elkaar aansluiten (afb. I.4.2.2B). Joseph Cornet concludeerde hieruit dat de zijbeuk en de galerij van het schip eerst gebouwd waren en dat de vestibule met de zaal op de verdieping in zijn geheel een latere toevoeging vormde.[57]

[55] Rolland 1934a: p.128.
[56] Cornet 1970a: p.90.
[57] Cornet 1970a: p.101-105.

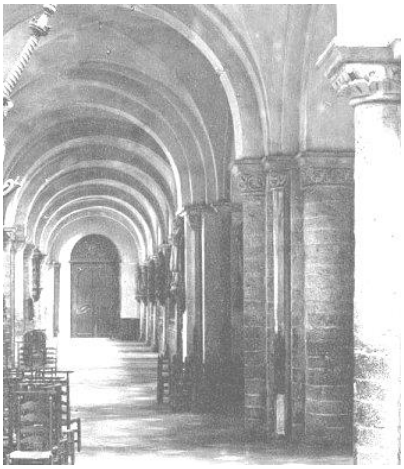

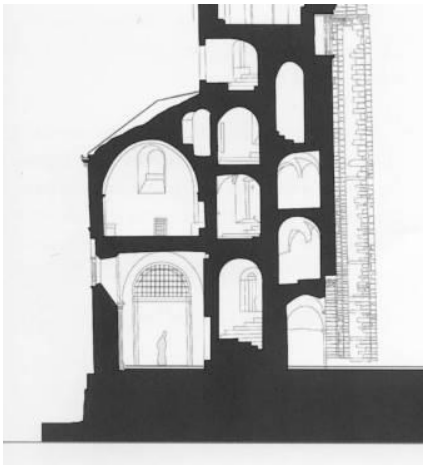

I.5.6.2A links: noordelijke zijbeuk van het schip vanuit het transept gezien (foto: KIK-IRPA B15047).
I.5.6.2B midden: hoekpijler van de noordelijke zijbeuk van het schip en de vestibule van het Mantilius-portaal (foto: JW).
I.5.6.2C rechts: doorsnede van de onderbouw van de vestibule en de onderbouw van de Brunintoren (tekening: Laurent Deléhouzée 2015a: fig.8, detail).

Cornet wees daarbij op de hoekpijler van zijbeuk en vestibule in het interieur (afb. I.5.6.2A-2B). Deze pijler bestaat uit twee haaks op elkaar geplaatste pilasters met flankerende colonnetten. De pilaster aan de zijde van de schipzijbeuk is aanmerkelijk dikker dan de andere pilasters in de schipzijbeuk. Cornet interpreteerde dit verschil als het gevolg van een ingrijpende planwijziging. De zijportalen zouden volgens hem eerst in de buitenmuur van de zijbeuk zijn opgetrokken en niet lang daarna, bij de bouw van de vestibules, zijn verplaatst naar hun huidige positie. Voor de verplaatsing van de zijportalen ontbreken echter aanwijzingen. De naar voren komende pilaster is het gevolg van de gekozen hoekoplossing, waarbij zowel in de richting van de vrijstaande pijler van het schip als in de richting van de vrijstaande pijler op de grens van de vestibule en de westelijke transeptzijbeuk, een pilaster met flankerende colonnetten werd geplaatst. In beide gevallen moesten de pijlers in dezelfde as staan.[58]
Ook de opgravingsresultaten wijzen in een andere richting dan de hypothese van Cornet. Dankzij het archeologisch onderzoek weten we nu dat de hoek van zijbeuk en vestibule in de vroeg-12de-eeuwse fundering voorzien was en zelfs, zo werd hierboven al vermeld, teruggaat op de 11de-eeuwse kathedraal (afb. I.5.6.1A).
Ook de analyse van de bouwsculptuur op de begane grond van de vestibule wijst erop dat de westwand van de vestibule behoort tot dezelfde bouwfase als de noordelijke zijbeuk van het schip. De hier toegepaste pilasters zijn van hetzelfde type als in de zijbeuken van het schip, namelijk een door colonnetten geflankeerde pilaster op een hoge sokkel. De decoratie van de sokkels en de vormgeving van de kapitelen van deze pilasters behoren tot dezelfde groep als de pilasters in de zijbeuken van het schip. Terwijl de zaal op de verdieping duidelijk een toevoeging is, blijkt dus dat de vestibule zelf tot dezelfde bouwfase als de zijbeuk van het schip behoort.
Nu de vestibule ouder blijkt dan de zaal op de verdieping, is de vraag wat dit betekent voor het Mantilius-portaal, dat zich uitstrekt over de gehele noordgevel, die zowel de vestibule als de zaal omvat? Bestudering van het portaal laat zien dat ook dit in twee fases gerealiseerd is. Oorspronkelijk kende het portaal geen drielobbige boog als bekroning, maar bestond het uit

[58] Aanvullend bezwaar tegen deze hypothese van Cornet is dat er geen bouwsporen zijn die erop wijzen dat de portalen eerder op een andere plek hebben gestaan. De hypothese is ook moeilijk te verenigen met de constatering – verderop in de tekst – dat het Mantilius-portaal op zijn huidige plek in twee fases tot stand gekomen is.

een rondboogportaal met drie archivolten met figuratieve sculptuur. De vierde archivolt, die uitkraagt ten opzichte van het lagere deel van het portaal en die eindigt in een drielobbige boog, is een latere toevoeging die rust op consoles aan weerszijden. De driepasboog werd gelijktijdig gerealiseerd met de steunberen op de hoeken van de zaal op de verdieping, zo blijkt uit het samenhangende metselverband.

In eerste instantie werd dus als onderdeel van de schipcampagne en naast de pandgang een vestibule met een rondboogportaal opgetrokken. De vestibule moet afgedekt zijn geweest met een flauw hellend lessenaardak, dat onder de waterlijst aan de onderzijde van de galerijvensters bleef en dat aansloot tegen de westmuur van de westelijke transeptgalerij.[59] Dat ook de twee traveeën van de westelijke transeptgalerij al gebouwd waren, voordat de zaal op de verdieping verrees, blijkt in deze zaal tegen de oostmuur, die de rugzijde is van de westmuur van de westelijke transeptgalerij. Tegen de oostmuur in de zaal is namelijk aan de geprofileerde cordonlijst te zien dat de buitenmuur van de tweede travee (de eerste travee is de hoektravee met het schip) van de transeptgalerij gerealiseerd was, voordat de zaal op de verdieping werd gebouwd (afb. I.4.2.8C). Onder de cordonlijst bevindt zich een forse ontlastingsboog, die de druk op de onderliggende boog tussen de vestibule en de westelijke zijbeuk van het transept moest verminderen. Op de galerij zelf is het voormalige venster in de westmuur van deze travee nog als nis aanwezig (afb. I.5.6.3A).

I.5.6.3A links: noordelijke zijbeuk van het transept, westwand met dichtgezet venster. Rechtsonder de toegang tot het trappenhuis in de Brunintoren (foto: JW).
I.5.6.3B rechts: vestibule van het Mantilius-portaal, noordoostelijke pijler van de noordelijke travee (foto: JW/I. 4.2.7A).

Het is wel de vraag in hoeverre de vestibule voltooid was, voordat besloten werd er een verdieping aan toe te voegen.[60] Het lijkt er sterk op dat de bouwvoortgang in deze zone werd ingehaald door wijzigingen van het bouwplan. Aanwijzingen voor een planwijziging zijn namelijk te vinden in de noordoosthoek van de vestibule, direct naast het Mantilius-portaal. Hier is de pilaster met flankerende colonnetten ten dele ingemetseld geraakt in het trappenhuis van de Brunintoren (afb. I.5.6.3B). De pilaster en sokkel zijn van het type van de zijschepen en de westwand van de Mantilius-vestibule. De bekroning ervan wijkt echter af: de pilaster heeft hier namelijk een kapiteel en wel één op rechthoekige grondslag (afb. I.4.2.7A). Dit type kapiteel op rechthoekige grondslag komt verder alleen voor op de westgalerij van het transept (afb. I.5.3.7C), hoewel de decoratie wezenlijk is. Wat betreft de decoratie behoort het kapiteel

[59] Mogelijke sporen van dit voormalige dak zijn aan het zicht onttrokken door de bepleistering van de zaal.
[60] De bouw van de verdieping op de vestibule werd wel voorafgegaan door de realisatie van de muren van de voorlaatste travee van de schipgalerij en de tweede travee van de transeptgalerij.

in de Mantilius-vestibule nog tot de tweede groep kapitelen van het schip. De bekroning van de pilaster door een kapiteel kan in de bouw van de vestibule een volgende stap in de uitvoering markeren. Het feit dat dit kapiteel en zijn pilaster vervolgens ingemetseld zijn geraakt in het trappenhuis, heeft echter een verdergaande strekking en duidt op een wezenlijke nieuwe fase in de bouw van de kathedraal, die verderop aan de orde zal komen.

5.6.3 De vestibule aan de zuidzijde en het zuidportaal

Het is vooral aan de noordzijde dat de bouwsporen in de vestibule veelzeggend zijn over de veranderingen in de bouwplannen. De situatie aan de zuidzijde is echter op een groot aantal punten vergelijkbaar. Ook hier was aanvankelijk een vestibule van slechts één bouwlaag voorzien. De later toegevoegde zaal op de verdieping is hier overwelfd met een half tongewelf (afb. I.4.3) in plaats van een compleet tongewelf, zoals aan de noordzijde (afb. I.4.2.8A). Dit maakt dat niet alleen de oorspronkelijke buitenmuur van het schip, maar ook die van de westelijke transeptgalerij nog in de zaal te zien is (afb. I.4.3.6A-6B). De kapitelen op de colonnetten die de voormalige vensters flankeren, behoren hier niet tot de groep van het schip, maar tot die van het transept.[61] Dat wijst erop dat de galerijmuur aan deze zijde later werd gebouwd dan die aan de noordzijde.
Op de begane grond valt op dat de westelijke muur van de vestibule alleen op de hoek met de zuidelijke zijbeuk van het schip een pijler met pilasters van het type van de schipzijbeuk gemeen heeft (afb. I.4.3.4A). Richting het zuidportaal rusten de gewelven op kleine consoles (afb. I.4.3.4A, 5A-5D) en ontbreken pilasters met flankerende colonnetten op een gezamenlijke sokkel. Hieruit volgt dat de vestibule eerst aan de noordzijde en daarna aan de zuidzijde werd gerealiseerd.
Het lijkt er sterk op dat het portaal aan de zuidzijde – in tegenstelling tot het noordportaal – vervolgens zonder planwijzigingen gebouwd is inclusief de driepasboog. Het zuidportaal vertoont in tegenstelling tot het noordportaal namelijk geen sporen van aanpassingen: de driepasboog ligt aan de zuidzijde in het muurwerk van de gevel en niet erop.
In welke volgorde werd de planwijziging van rondboogportalen naar portalen met een driepasboog doorgevoerd? Werd er besloten tot een planwijziging aan de zuidzijde, waarbij het zuidportaal direct in de nieuwe vorm kon worden gerealiseerd, waarna de noordzijde werd aangepast? Of werd aan de noordzijde besloten tot een aanpassing van de plannen voordat men aan de betreffende delen van het zuidportaal was begonnen, zodat dit vervolgens van meet af in de nieuwe vorm kon worden gebouwd? Gezien het feit dat aan de zuidzijde de meest zuidelijke travee van de vestibule al afwijkt van die aan de noordzijde, ligt het voor de hand dat eerst de vestibule en het portaal aan de noordzijde werden gebouwd, maar noodzakelijk is dat niet.

5.6.4 De westelijke zijbeuken en galerijen van het transept

De noordelijke transeptarm
Niet alleen de pilaster naast de portaaldoorgang van de noordelijke transeptarm is ten dele ingebouwd in het trappenhuis, ook de ernaast gelegen pijler op de grens van de vestibule en de westelijke transeptzijbeuk is voor een kwart opgenomen in het muurwerk van het trappenhuis (afb. I.5.2.3D). Deze pijler is van hetzelfde type als de vrijstaande pijlers van het schip. De beide ingemetselde pijlers duiden erop dat aanvankelijk naast de vestibule een derde

[61] Schwartzbaum 1977a: p.102.

zijbeuktravee van het transept was voorzien, vergelijkbaar met de eerste twee zijbeuktraveeën (vanaf de viering geteld). Deze travee werd echter, na een planwijziging, grotendeels gevuld met een trappenhuis.
De twee westelijke zijbeuktraveeën van het transept kennen dezelfde grondslag en opzet als de zijbeuktraveeën van het schip, maar met verschillen.
Ten eerste is er de afwisseling van lichtere en zwaardere pijlers in de scheiboogarcade. Op de zware vieringpijler volgt een lichtere pijler van het type van het schip en daarop volgt weer een zware pijler van het type vieringpijler. Bijna alle kapitelen van deze zware pijlers zijn gedecoreerd zoals de meeste transeptkapitelen, terwijl de lichte pijlers kapitelen hebben waarvan de decoratie aansluit bij die van de kapitelen van de schiparcade.
Ten tweede valt op dat er aan de zijde van de middenbeuk van het transept twee archivolten zijn in tegenstelling tot het drietal in het schip (afb. I.5.6.4A). In plaats van de derde archivolt heeft de scheiboogarcade een halfzuil, die zich voortzet over de gehele hoogte van het zijbeukniveau en de volgende bouwlagen.

I.5.6.4A links: zicht in het schip (links) en de noordelijke transeptarm (rechts) vanuit de zuidelijke transeptarm (foto: KIK-IRPA/ I.5.2.3A).

Op de verdieping sluit de transeptgalerij zonder noemenswaardige overgang aan op de schipgalerij, maar ook hier valt een aantal verschillen op. De pijlers hebben niet langer een achthoekige grondslag met colonnetten aan vier zijden, maar zijn op kruisvormige basis, zoals de pijlers van de zijbeuken. Deze pijlers hebben echter aan de zijde van de galerij een pilaster met rechthoekig kapiteel. Aan de zijde van de middenbeuk is de doorgaande halfzuil op galerijniveau geïntegreerd in de pijler. Het gewelf van de transeptgalerij is in Doornikse steen uitgevoerd. Dit gewelf is oorspronkelijk en verklaart de keuze voor de kruisvormige pijlervorm. Opgemerkt zij dat deze pijlervorm in grote lijnen dezelfde is als bij de eveneens van meet af aan overwelfde schipzijbeuken. De kapitelen in de westgalerij zijn echter verwant aan het type dat elders in het transept voorkomt.

De zwaardere pijlers, de toepassing van verticale elementen en de keuze voor een galerijgewelf maken de opbouw van de westzijde van het transept robuuster dan die van het schip. Deze robuustheid vormt een aanwijzing dat – in tegenstelling tot het schip – de middenbeuk van het transept vanaf een zeker moment werd voorbereid op overwelving. Das was in ieder geval zo vanaf de bouw van het galerijniveau met zijn op middenbeuksgewelven aangepaste pijlervorm. Waarschijnlijk echter was een overwelving al voorzien vanaf het moment dat de zijbeukgewelven van het transept werden gebouwd en misschien nog eerder, namelijk toen de keuze was gevallen op een afwisseling van zware en lichte pijlers. Een dergelijke ritmiek in de verticale, zoneoverschrijdende elementen wijst er echter, zoals

Raymond Lemaire heeft opgemerkt, niet dwingend op dat een gewelf voorzien was.[62] In veel Normandische en Engelse kerken wordt de met een plafond gedekte middenbeuk ook over de volledige hoogte geritmeerd door halfzuilen of colonnetten. Voorbeelden uit de 11de en vroege 12de eeuw zijn de Saint-Étienne in Caen en de kathedralen van Winchester, Norwich en Ely.[63]
Volgens Raymond Lemaire was men in Doornik bij de scheibogen van de transeptzijbeuk al begonnen met een derde archivolt, zoals bij het schip, maar deze werkzaamheden zouden ongedaan gemaakt zijn.[64] Het lijkt er inderdaad op dat de dekplaat van de colonnetten aan de zijde van de middenbeuk is afgekapt. Hoever de werkzaamheden hier al gevorderd waren en hoeveel er weggekapt is, valt niet meer te zeggen, maar veel kan het niet geweest zijn, want de aangepaste pijlervorm op het niveau van de galerij hield al rekening met de alternering.[65] Op de gewelfvorm die aanvankelijk voor de middenbeuk was voorzien en op het vierdelige gewelf dat uiteindelijk over de dubbeltravee werd gebouwd, wordt hieronder nog teruggekomen bij de analyse van de lichtbeuk en de gewelven van het transept (§ I.5.6.6). Toen dat niveau van de opstand bereikt werd, had zich echter inmiddels ook een andere, zeer ingrijpende, planwijziging voorgedaan.

De zuidelijke transeptarm
De situatie van de westelijke zijbeuk en galerij van de zuidelijke transeptarm is bijna identiek met die aan de noordzijde. De verzwaring van de onderbouw en de structuur van de dubbele travee wijzen wederom op een nieuw plan om de middenbeuk van het transept te overwelven. Een belangrijk verschil, dat verderop nog ter sprake zal komen, is dat de tweede travee van de zijbeuk, gerekend vanaf de viering, volledig is geopend op de derde travee. Ook hier is de pijler tussen de vestibule van het zuidportaal en de tweede en derde travee van de zijbeuk – net zoals aan de noordzijde bij het trappenhuis van de Brunintoren – ten dele ingemetseld in de muur tussen de derde travee van de zijbeuk en de travee van de vestibule waarin zich het portaal opent.

5.6.5 Samenvattend: de eerste plannen voor het transept

Recapitulerend kan geconcludeerd worden dat aanvankelijk een transept gepland was dat in opzet aansloot bij het schip: een recht gesloten bouwdeel met een vierdelige opstand, voorzien van zijbeuken en galerijen. In de oksel van de zijbeuken van schip en transept verrees aan beide zijden een vestibule met een zijportaal. Bij deze vestibule hoorde een rondboogportaal met drie archivolten. Dit plan behoorde dus tot het eerste concept van de nieuwe 12de-eeuwse kathedraal: een basilicaal schip en dito transept met in het westen een tweetorenfaçade en op de kruising een vieringtoren.
Hoewel dit transept slechts voor een klein deel gebouwd was toen er een conceptwijziging werd doorgevoerd, is de gerealiseerde opstand van het transept aan de westzijde toch in belangrijke mate bepaald door die van het schip. De bouwlagen van de zijbeuk en de galerij zijn even hoog als die van het schip en kennen dezelfde proporties. De beide bouwlagen zijn gedeeltelijk op dezelfde wijze uitgevoerd, maar er zijn ook opvallende verschillen. Het zijn

[62] Lemaire 1943a: p.56.
[63] Het schip van de Saint-Étienne in Caen werd vrij vroeg in de 12de eeuw alsnog overwelfd, waarbij de lichtbeuk sterk werd aangepast.
[64] Het was kanunnik Raymond Lemaire (1942a: p.52) die deze observatie als eerste noteerde.
[65] Pierre Héliot (1956a: p.14) hield een dergelijke aanpassing voor zeer onwaarschijnlijk, maar Joseph Cornet (1970a: p.130) onderschreef de observaties van Lemaire. Cornet ging er zelfs vanuit dat over het gehele niveau van de galerij een laag moest worden weggekapt, maar daar is geen enkele aanwijzing voor.

deze verschillen die informatie verschaffen over de wijziging in de plannen voor de oostpartij van de nieuwe kathedraal: de oostpartij moest overwelfd worden.

5.6.6 De keuze voor overwelving

Op welk moment precies besloten werd tot een nieuwe opzet voor het transept, is moeilijk te bepalen. De gelijke opzet van de zijbeuk en de galerij komt namelijk ook voort uit het feit dat zij een gemeenschappelijk hoektravee hebben, die vroeg om een gelijkwaardige aanpak: de niveaus van de vloeren, arcades en gewelven waren al bepaald. Bij de hogere niveaus was een aanpassing ten behoeve van een nieuwe opzet veel simpeler, omdat hier nauwelijks rekening hoefde te worden gehouden met de opstand van het schip. Op basis van de verschillen tussen de opstand van het schip en de westzijde van het transept is echter wel aan te geven op welk moment ongeveer tot overwelving werd besloten.
De verschillen tussen de twee bouwdelen zijn als volgt. Ten eerste heeft de zijbeukarcade in het transept twee archivolten, terwijl dit er drie zijn in het schip. Een tweede verschil, dat met het voorgaande verband houdt, is dat de halfzuil aan de zijde van de middenbeuk, die in het schip de buitenste, derde archivolt van de zijbeukarcade draagt, in het transept het begin vormt van een schalk die over alle bouwlagen tot aan de lichtbeuk doorgaat. Een derde afwijking is dat de pijlers van de galerij in het transept geen achthoekige grondslag hebben, zoals op de schipgalerij, maar van het type op kruisvormige plattegrond zijn, zoals bij de zijbeuken. Daarbij is de halfzuil tegen het uiteinde van de kruisarm aan de kant van de galerij vervangen door een pilaster. Het vierde punt van verschil is dat de overwelving van de transeptgalerij oorspronkelijk is.
Dat een planwijziging werd doorgevoerd tijdens de bouw van de westelijke zijbeuk en de galerij van het transept, is hiervoor al betoogd. Zo zorgt de doorlopende halfzuil voor een sterkere verticale articulatie. De sterke nadruk op de horizontale gelaagdheid, zoals die in het schip aanwezig is, ontbreekt daardoor in het transept. De aanwezigheid van de doorlopende halfzuil kan beschouwd worden als een indicatie dat een gewelf voor de middenbeuk voorzien was, waarvan één van de ribben op de halfzuil zou rusten. Noodzakelijk is dat echter niet.
Een sterkere aanwijzing voor voorgenomen overwelving van de middenbeuk vormt de overwelving van de transeptgalerij als onderdeel van een verzwaring van de opstand vanwege de last en druk van een stenen middenbeukgewelf. Aangezien de galerijpijler op de overwelving van de galerij voorbereidt, moet tot deze wijziging besloten zijn voordat met deze pijler werd begonnen. Op dat moment waren de vestibule en een deel van de transeptzijbeuken gereed.
De aanvankelijk gekozen en de uiteindelijk gerealiseerde vormen van overwelving voor de middenbeuk van het transept zullen verderop nog uitgebreid aan de orde komen (zie § I.5.6.12).

5.6.7 Een radicale planwijziging

Terwijl de werkzaamheden aan het schip nog niet waren afgerond en er pas net aan het nieuwe concept met overwelving van het transept was begonnen, besloot de opdrachtgever opnieuw tot een planwijziging. Het eerste teken hiervan is de grote trap die in de derde travee van de noordelijke zijbeuk van het transept in aanbouw werd ondergebracht. Hierdoor raakten de pijlers op de westelijke hoeken van deze travee ten dele ingemetseld in de muren van het trappenhuis. Er bleef wel een doorgang tussen deze travee en de transeptzijbeuk bewaard (afb. I.5.2.13A-13B).

Dit nieuwe trappenhuis stond niet op zichzelf, maar markeerde het begin van een zeer grote bouwcampagne, zo blijkt uit bestudering van de bouwmassa in deze zone van de kathedraal. De trap en het trappenhuis, het buitenmuurwerk en gewelf van de zaal boven de vestibule, het bovenste deel van het Mantilius-portaal, de steunberen en buitenmuren van de toren, de gevangenis in de westmuur van de toren en de aansluiting van de apsiden vormen namelijk een eenheid: bouwnaden die wijzen op een onderbreking in de planvorming ontbreken.
Dat de zaal op de verdieping een toevoeging was op de vestibule van het Mantilius-portaal, kwam hierboven al aan de orde. Dat deze in samenhang met de trap is gebouwd, blijkt ook uit de oorspronkelijke, thans dichtgezette ingang vanuit de trap naar deze zaal.
Dat het gewelf van de zaal boven de vestibule en de gevangenisruimte tot nieuwe bouwfase behoren, blijkt ook uit het feit dat in de gevangenisruimte de top van de westelijke buitenmuur van de transeptgalerij zichtbaar is. Deze muur is door het tongewelf over de zaal op de verdieping grotendeels aan het zicht onttrokken, maar de top ervan is nog in de gevangenis te zien (afb. I.5.2.40B).
De trap in de Brunintoren vormt aldus niet alleen een verkeersverbinding tussen de verschillende niveaus in dit deel van het transept, maar ook een in bouwhistorisch opzicht zeer interessante verbinding tussen het westelijke deel van het transept en de apsis, die de niveauverschillen tussen de verschillende bouwfases overbrugt.
Deze grote samenhangende bouwmassa voegde zich bij de eerdere delen van de westzijde van het transept, dat voor een deel tot en met westmuur van de galerij gereed was. Voorbij het niveau van de gevangenis hoefde er in het trappenhuis geen rekening meer te worden gehouden met de opstand van het schip en de westzijde van het transept. Hier leidt de trap naar het niveau van de galerij van de apsis, dat aanmerkelijk hoger ligt dan de westelijke galerij van het transept.

5.6.8 De flankerende transepttorens

De travee met het grote trappenhuis werd de onderbouw van de nieuwe westelijke transepttoren (Brunintoren) aan de noordzijde, die nog niet was voorzien toen met de westelijke transeptzijbeuk werd begonnen. De zuidwestelijke pijler van deze travee, thans ten dele ingemetseld in het trappenhuis, is van het type schippijler. Gezien zijn beperkte omvang was deze niet voorbestemd om de zware last van een toren te dragen. Met de inbouw van een trappenhuis werd de onderbouw van de toren versterkt. Het ligt verder voor de hand dat het ongebruikelijk zware tongewelf over de zaal boven de vestibule, direct naast de toren, mede tot doel had om de toren aan de westkant te schoren. De noordgevel van de zaal (de topgevel boven het Mantilius-portaal) werd gelijktijdig gebouwd met de aangrenzende steunbeer van de toren en tevens versierd met de nieuwe bekroning van het portaal in de vorm van een driepasboog.
Dat de bouw van een toren op deze plaats die hiervoor niet bedoeld was, een hachelijke zaak werd, bleek al snel. Nog tijdens de bouw vertoonde de Brunintoren sporen van verzakking. Dit blijkt uit de vrijstaande delen van de toren waar de reeds opgetreden verzakking gecorrigeerd werd.[66]
Aan de westzijde moesten de torens ingepast worden in het stramien van de reeds gerealiseerde westelijke zijbeuk van het transept. Aan de oostzijde van het transept werden ook torens gerealiseerd. Belangrijk verschil met de westzijde is dat – voor zover valt na te gaan – hier niet werd voortgebouwd op aanwezige bouwdelen. Hierdoor konden de oostelijke torens op een groter grondvlak gebouwd worden, werd de fundering aangelegd met het oog op

[66] Zoals bij de Oldenhove in Leeuwarden of de hoogste bouwlagen van de klokkentoren van de dom van Pisa.

de torens en kregen zij van meet af aan versterkte hoekpijlers. Naar de middenbeuk toe kregen de traveeën van deze oosttorens op zijbeukniveau een opening die even hoog was als de scheiboogarcade van de apsis.[67] Naar de zijde van het koor werden de boogopeningen lager gehouden, ongeveer even hoog als bij de zijbeuken van het schip.[68] Mogelijk was dit om constructieve redenen.

5.6.9 De hogere bouwlagen aan de westzijde: nissenzone, triforium en lichtbeuk

Het nieuwe concept vroeg om verdere aanpassingen van de westzijde van het transept. Daar bouwde men op dat moment ter hoogte van de nissenzone.[69] De opzet ervan was in aanzet zoals bij het schip: diepe rondboognissen, twee per zijbeuktravee. De bakstenen achterwand van de nissen wijst erop dat, net zoals in het schip, deze vroeger geopend waren.[70] Maar uiteindelijk kreeg deze nissenzone een heel ander karakter dan bij het schip door de dikke colonnetten die deze zone ritmeren en zich ook over het volgende niveau uitstrekken. Dat volgende niveau is een echt triforium: een loopgang in de dikte van de muur die op de middenbeuk geopend is door middel van een colonnade met architraaf.
Het triforium werd een waarlijk verbindend element, omdat het onderdeel is van alle vijf verschillende opstanden die het transept kent. Steeds op hetzelfde niveau gerealiseerd, vormt het bij beide transeptarmen een doorlopende verbinding langs alle traveeën. De identieke vorm en uniforme decoratie van de kapitelen wijst erop dat het triforium in het gehele transept in een kort tijdsbestek is gebouwd.[71]
Opgemerkt kan nog worden dat de twee bouwlagentussen galerij en lichtbeuk aan de westzijde – de nissenzone en het echte triforium – noodzakelijk waren geworden, omdat het gewijzigde bouwplan voorzag in een hogere opstand dan tot dan toe gepland was. Het aanvankelijke besluit tot overwelving van de middenbeuk van het transept lijkt namelijk niet gepaard te zijn gegaan met een verhoging van het transept. Dit besluit viel pas bij keuze voor apsiden met flankerende torens omwille van een correcte proportionering van de apsiden.
De vijfde bouwlaag van de westelijke transeptmuur bestaat uit de lichtbeuk. De opzet hiervan vormt in opstand een breuk met de onderliggende bouwlagen, omdat de centrale halfzuil, die tot op dit niveau alle bouwlagen met elkaar verbindt, vlak onder de lichtbeukzone tenietgaat. Weliswaar kent de lichtbeuk een dubbelvenster met een centrale pijler, maar deze is volledig onafhankelijk van de halfzuil en bovendien ligt deze, zoals de gehele lichtbeukwand, terug ten opzichte van de rest van de opstand van de dubbeltravee. De halfzuil heeft in de huidige

[67] Deze werd al vrij spoedig na de bouw dichtgezet. Zie § I.5.5.1.
[68] Vanwege deze relatief lage boogopeningen meende Paul Rolland (1934a: p.27-31) dat de onderbouw van de oostelijke torens nog behoorde bij bouw van het schip en een rest vormde van de werkzaamheden waarmee volgens Jean Cousin (1619-1620a: III, p.163) in 1110 begonnen was aan het koor. Joseph Cornet (1970a: p.132) ontkrachte deze aanname met diverse argumenten. Zo wijst de stijl van de kapitelen duidelijk op de bouwcampagne van het transept.
[69] Volgens Joseph Cornet (1970a: p.106-107, 131) waren al een galerij, nissenzone en lichtbeuk gebouwd volgens de opzet van het schip en moesten deze eerst gedeeltelijk worden afgebroken. Hij geeft echter geen argumenten voor een dermate ingrijpende werkwijze. Terecht merkt hij (p.131) op dat er op de zolder van de galerij een bouwnaad zichtbaar is tussen de vieringtoren en de achterwand van de nissenzone van de westzijde van het transept, maar deze wijst niet noodzakelijk op de sloop van een eerder gebouwde nissenzone, zoals hij meent. De betreffende coupure is waarschijnlijk het gevolg van het eerst voltooien van de bovenste bouwlagen van het schip en de westelijke vieringpijlers, alvorens op dit niveau verder te bouwen aan de nieuwe oostpartij.
[70] Deze oorspronkelijke openingen waren over de gehele diepte halfrond en hadden achterin geen rechte latei, zoals in het schip.
[71] Aan de westzijde van de zuidelijke transeptarmen werden enkele oudere kapitelen hergebruikt die opvallen door hun iconografie. Peeters-Wilbaux 1849a: p.250-272. Scaff 1971a: p.239.

situatie geen functie, wat erop wijst dat het gerealiseerde vierdelig kruisribgewelf niet van meet af aan was voorzien.
De lichtbeuk van de dubbele travee is in de noordelijke en de zuidelijke transeptarm zowel aan de schip- als aan de koorzijde verschillend. Aan de noordzijde bestaat deze uit een tweelingvenster van twee rondbogen op hoge, slanke ronde colonnetten. Aan de zuidzijde daarentegen heeft het dubbelvenster een merkwaardige vorm doordat het de muraalboog van het gewelf volgt. Deze situatie ziet er nogal onbeholpen uit, temeer daar de muraalboog ook nog eens een extra knik ter plaatse van het venster maakt om te voorkomen dat het gewelf ervoor schuift. Aan de buitenzijde, waar zich in de buitenmuur van de loopgang twee rondbogen openen, oogt deze situatie helemaal ongelukkig. Bovendien is daar goed te zien dat de pijler tussen de twee rondboogopeningen verschoven is ten opzichte van de eronder gelegen liseen. Het was dus nodig om de boogopeningen te recentreren en te corrigeren ten opzichte van het lager gelegen niveau. Deze correcties moeten samenhangen met de realisatie van het vierdelige kruisribgewelf, dat aanvankelijk niet op deze wijze voorzien was. De bouw van dit gewelf moet voor de bouwmeester een grote uitdaging zijn geweest, die niet zonder risico was.

5.6.10 De apsiden en hun aansluiting op de torens

Onderdeel van het nieuwe plan waren apsiden als beëindiging van het transept. Hoewel niet kan worden uitgesloten dat een dergelijke apsidiale beëindiging eerder was voorzien, is er niets dat op een dergelijk voornemen wijst. Bovendien vormt een belangrijk aspect van de aangepaste opstand van het transept dat dit in zijn verhoudingen was toegesneden op de opstand van een apsis met omgang en lichtbeuk: een scheiboogarcade op hoge zuilen, gevolgd door een relatief lage galerij, een triforium en een lichtbeuk.[72]
Evenals aan de noordzijde (§ III.5.6.7) stond de bouwmeester bij de zuidzijde voor de vraag hoe een trap te integreren die zowel toegang gaf tot de hogere delen van de kathedraal, als moest zorgen voor verbinding tussen de ongelijke niveaus van de westzijde van het transept en de zuidelijke apsis. Hier viel de keus op een traptoren, die tussen het torenlichaam en de aanzet van de apsis werd geklemd.
Het opmerkelijkst is de situatie daar waar de traptoren is ingeklemd tussen de apsisomgang, het zuidportaal en de Parochietoren. Bij een eerste observatie van deze zone ontdekt men al snel – in de eerste omwenteling van de trap – in het muurwerk tussen de wenteltrap en de muur van de apsisomgang een kleine overwelfde ruimte (zie § I.5.3.6) met een enigszins onregelmatige plattegrond, die waarschijnlijk als een soort kluis heeft dienstgedaan. Mogelijk werd deze oorspronkelijk verlicht door een zeer bescheiden lichtspleet in de hoek van de apsis en de toren, waardoor het lijkt alsof de apsis pas in later tijd tegen de traptoren is aangebouwd en men toen de lichtspleet verduisterd heeft.[73] In de kluisruimte is het echter duidelijk dat er noch in het muurwerk, noch in de gewelven bouwnaden aanwezig zijn. Het metselwerk van de kluis, de traptoren en de apsisomgang vormt één geheel en behoort tot dezelfde bouwfase.
Ook elders in de wenteltrap tegen de Parochietoren lijken er onregelmatigheden in het ontwerp. Zo versmalt de trap zich naar boven toe en – in samenhang daarmee – verspringt de spil van de trap meerdere malen binnen de bouwmassa van de traptoren zonder dat dit aan de buitenzijde zichtbaar is. Uiteindelijk versmalt het trappenhuis en gaat dit teniet door middel van meerdere weinig coherente verjongingen in het muurwerk. Ook de verbinding – via een onoverdekte passage – vanuit de traptoren naar de loopgang voor de lichtbeukvensters is tamelijk ongelukkig gerealiseerd (afb. I.5.3.29A). Aanwijzingen voor een planwijziging

[72] Gardelles 1968a: p.43-46.
[73] Cornet 1970a: p.112, 125-126.

ontbreken echter overal. Het lijkt erop dat de bouwmeester zich vooral met de grote lijnen van het bouwproject heeft beziggehouden en de praktische problemen heeft opgelost op het moment dat hij deze tegenkwam tijdens de uitvoering.
Aan de noordzijde is er geen sprake van een aparte traptoren, omdat de trap, zo kwam hierboven al aan de orde, volledig in het volume van de Brunintoren is ondergebracht. Doordat geen (deels) externe traptoren nodig was, kon de aansluiting van de apsis op de toren in het uitwendige op een heldere manier plaatsvinden. Voor de trap waren wel aanpassingen in het interieur nodig. In plaats van een onder de toren doorlopende zijbeuk, zoals aan de zuidzijde, kreeg de grote wenteltrap naar de apsisomgang een lage onderdoorgang (afb. I.5.2.13A). Bovendien werd in deze travee de scheiboogarcade naar het middenschip verlaagd tot de hoogte van de schiparcade, terwijl aanvankelijk een hogere scheiboog met extra archivolt was voorzien.
Aan de zuidzijde, onder de Parochietoren, werd wel een scheiboog van dezelfde hoogte als de apsisarcade gerealiseerd. Dat was mogelijk, omdat de trap aldaar slechts een deel van de travee beslaat en voor het overige een eigen volume heeft, ingeklemd tussen het zuidportaal en apsisomgang. Voordeel van deze oplossing is de ruime doorgang van de zijbeuk naar de apsisomgang.
In de zuidelijke transeptarm werd dus gekozen voor een oplossing waarbij in het interieur de westelijke zijbeuk van het transept zo regelmatig mogelijk aansloot op de apsisomgang. Dit ging echter ten koste van de helderheid van de bouwvolumes aan de buitenzijde. Als dit onbevredigende resultaat de aanleiding was om voor de noordzijde een andere oplossing te kiezen met het onderbrengen van de wenteltrap in het hart van de Brunintoren, dan betekent dit dat het zuidportaal in zijn geheel ouder is dan de toegevoegde driepasboog aan het Mantilius-portaal. Of was er aan de noordzijde functioneel gezien behoefte aan een grote, brede statietrap naar de galerijen? De plaatsing van de trap ging dan wel ten koste van de verbinding van de zijbeuken met de omgang van de apsis.[74]

De gewelven van de apsisomgang en de galerij
Bij de zuidelijke transeptarm valt in het inwendige op hoe moeizaam de gewelven van de apsisomgang zijn geslagen. Vooral in de traveeën nabij de beide torens staan de halfzuilen tegen de buitenwand van de omgang totaal niet in lijn met de zuilen van de apsis. De vorm van de omgangsgewelven is hierdoor zeer onregelmatig, wat vooral goed te zien is aan de gordelbogen. Op de verdieping speelt deze kwestie minder door het gebruik van een ander type gewelven: het aldaar toegepaste graatgewelf met toegevoegde steekkappen heeft geen gordelbogen, zodat de gewelfvelden niet duidelijk afgebakend zijn en de onregelmatigheden verdoezeld worden.

I.5.6.10.1A links: zuidelijke transeptarm, apsisomgang, scheiboogarcade tegen de Mariatoren

[74] Dit heeft ertoe geleid dat op alle plattegrondtekeningen van de kathedraal het trappenhuis van de Brunintoren is getekend als een gesloten blok tussen de westelijke zijbeuk en de noordelijke apsisomgang.

In de noordelijke transeptarm is de overwelving regelmatiger doordat de halfzuilen tegen de buitenwand meer in lijn met de zuilen van de scheibogen zijn geplaatst. Zowel aan de noord- als de zuidzijde is de aansluiting van de scheibogen op de hoekpijlers van de apsis krap. De scheiboog en zijn archivolt zijn daarom bij de hoekpijler versmald (afb. I.5.6.10A).

De aansluiting van de lichtbeuken
De aansluiting van de apsislichtbeuk op de transepttorens is bij de zuidzijde in het uitwendige zo krap dat er onvoldoende ruimte is voor de dubbele colonnetten die de andere lichtbeukvensters wel flankeren. Tegen de Parochietoren is er zelfs geen plaats voor een enkele colonnet (afb. I.5.6.10.2A) en wordt het laatste lichtbeukvenster ten dele verdrongen door het muurwerk van de toren. Bij de Mariatoren (afb. I.5.6.10.2B-2C) flankeert aan beide zijden steeds één colonnet het aangrenzende lichtbeukvenster, net zoals bij de lichtbeuk van de noordelijke transeptapsis. Daar is de aansluiting van de lichtbeuk op de toren regelmatiger dan bij de Parochietoren, waar een extra sprong is aangebracht. Op alle niveaus van de apsisomgang en de galerij blijkt vooral aan de zuidzijde dat de bouwmeester moeite had om de gewenste regelmaat te realiseren. Dat de uitvoering van de plannen ter plaatse van de aansluiting van de apsis tegen de Mariatoren evenmin vlekkeloos verliep, toont de decentrale plaatsing van het meest rechtse omgangsvenster. De ruimte tussen de steunberen is hier aanmerkelijk smaller, dan in het middendeel van de apsis en het venster is excentrisch in het muurvlak geplaatst (afb. I.5.6.10.2C).

I.5.6.10.2A links: zuidelijke transeptarm, aansluiting van de lichtbeuk van de apsis tegen de Parochietoren (foto: JW).
I.5.6.10.2B midden: zuidelijke transeptarm, aansluiting van de lichtbeuk van de apsis tegen de Mariatoren (foto: JW).
I.5.6.10.2C rechts: zuidelijke transeptarm, meest oostelijke travee van de galerij van de apsis, naast de Mariatoren (foto: JW).

Dat de bouwmeester moeite had om de consequenties van de halfronde plattegrond van de apsis te verwerken in de opstand, is ten slotte ook te zien tegen de achterwand van het triforium. Boven het gewelf van de apsisgalerij zijn de traveeën afgebakend met lisenen, die zich in het uitwendige boven het dak van de galerij voortzetten tegen de pijlers van de lichtbeukarcade. De aanvankelijk gekozen verdeling bleek niet overeen te stemmen met de gewenste verdeling van de vensters van de lichtbeuk, zodat alle lisenen van het hogere niveau onder het dak verspringen ten opzichte van die op het lagere niveau (afb. I.5.6.10.3A-3B).

De hoekpijlers van de apsis
Nog niet benoemd is de vorm van de pijlers die in het inwendige op de overgang van de torens en de apsiden staan. Het betreft vrij langwerpige, meermaals geknikte pijlerlichamen met steeds twee ingekaste halfzuilen (afb. I.5.2.12A), die de apsisopening flankeren en waarachter de verbinding tussen de apsisomgang en de transeptzijbeuken loopt. Deze pijlers

zijn op het niveau van de zijbeuken en de galerijen aan drie zijden ingekaderd door een ensemble van gewelven en bogen, die er gezamenlijk voor zorgen dat de torens op deze hoek een goede steun hebben. De relatief grillige vormen van deze bouwdelen lijken niet direct ontsproten aan een helder uitgewerkt bouwplan. Toch is er geen enkele reden om te veronderstellen dat er hier sprake is van planwijzigingen of bouwonderbrekingen. Het metselwerk vertoont daarvan geen sporen en de vorm is klaarblijkelijk bepaald door de wens om een verbinding te maken tussen de zijbeuk van het transept en de omgang van de apsis.

I.5.6.10.3A links: Zuidelijke transeptarm, apsis, lessenaarsdak van de galerij met achterwand van het triforium (links).
I.5.6.10.3B rechts: Zuidelijke transeptarm, apsis, detail van de achterwand van het triforium met verspringende steunbeer en later toegevoegd houten ringanker.

Volgorde van de werkzaamheden rond de westelijke transepttorens
Aangezien aan de noord- en zuidzijde de trap(toren), het portaal, de zaal boven de vestibule en de apsis met elkaar in verband gebouwd zijn en tot één bouwfase behoren, kunnen de navolgende conclusies worden getrokken met betrekking tot de bouwvolgorde.
Nadat eerst aan de noordzijde een vestibule met rondboogportaal was gerealiseerd, zette men aan de zuidzijde de bouw voort met de vestibule en de zaal erboven, die gezamenlijk een driepasportaal kregen. Ook de onderbouw van de toren, de traptoren en de apsis behoorden tot deze fase. Daarna volgden de aanpassingen aan de noordzijde, te beginnen met de trap van de Brunintoren, gevolgd door de zaal op de verdieping en de driepasbekroning van het Mantilius-portaal.
Zowel wat betreft de inpassing van de traptoren in de plattegrond en de opstand, als wat betreft de realisatie van een passende apsis van regelmatige opzet, lijkt het erop dat de zuidelijke apsis eerst gerealiseerd is. De lessen die daar geleerd werden kwamen bij de bouw van de noordelijke apsis van pas en verklaren waarom deze regelmatiger van uitvoering is. Blijkbaar had de bouwmeester die verantwoordelijk was voor de uitwerking en uitvoering van de apsiden, nog geen uitgebreide ervaring met het realiseren van een apsis met omgang. Ook lijkt hij door de onregelmatige plattegrond van het transept enigszins in moeilijkheden te zijn geraakt. Daarbij speelde een rol dat de oostelijke transepttorens op een groter grondvlak gebouwd konden worden dan de westelijke torens, waarvan het grondvlak bepaald was door de maateenheid van de zijbeuktraveeën.

5.6.11 De oostzijde van het transept

De huidige oostzijde van het transept wordt gedomineerd door de openingen op het 13de-eeuwse koor en de grotendeels blinde opstand van de oostelijke transepttorens. De situatie in de noordelijke en zuidelijke transeptarm is in hoge mate gelijk. Onderstaande analyse gaat uit van de zuidelijke transeptarm.
De oorspronkelijke opstand van de oostelijke transeptwand is nog reconstrueerbaar aan de hand van meerdere bouwsporen. Hieruit blijkt dat de proportionering van de vierdelige opstand aan deze zijde gelijk was aan die van de apsis: een hoge scheiboogarcade, een lagere galerijarcade, gevolgd door een triforium en afgesloten door een lichtbeuk.
De hoogte van de scheiboogarcade is reconstrueerbaar dankzij bouwsporen aan weerszijden van de opening op de koorzijbeuken. Op enkele plaatsen zijn nog fragmenten van een kapiteel aanwezig en daaronder tekent zich, in de vorm van een scherpe verticale bouwnaad, de rechtstand van een pijlerdeel af. In de travee tussen de torens is de scheiboogopening dichtgezet, maar dankzij de archivolt en de colonnetten is deze nog zeer goed zichtbaar.
Ook op het niveau van de galerij zijn, aan weerszijden van de spitsboogopening naar de koorzijbeuk, vergelijkbare bouwsporen aanwezig. Bovendien zijn hier in het metselwerk de rondbogen van de galerijopeningen bewaard. In de travee tussen de torens werd een opening op de galerij achterwege gelaten, waarschijnlijk uit het oogpunt van stabiliteit. Dat de galerij via de niet-overwelfde zaal in de toren doorliep, is te zien aan de dichtgezette opening in de zaal op de verdieping van de oostelijke transepttorens (afb. I.5.2.43C-43D).
Bij het triforium is in de beschrijving geconstateerd dat de deelpijler van het triforium een ruw oppervlak heeft dat het resultaat lijkt van weggekapt metselwerk (afb. I.5.2.30A). Hier bevond zich het bovenste gedeelte van een halfzuil, die – net zoals aan de westzijde – ook de lager gelegen zones van de dubbeltravee in tweeën deelde. Dit betekent dat op het niveau van de zijbeuk en de galerij de deelpijler van de dubbeltravee waarschijnlijk vergelijkbaar was met de eveneens van een halfzuil voorziene pijlers op kruisvormige grondslag aan de westzijde van deze travee. Alleen hadden deze pijlers een aan de opstand van de oostzijde aangepaste hoogte. Toen bij de bouw van het 13de-eeuwse koor de deelpijler op zijbeuk- en galerijniveau werd gesloopt, hakte men het restant van de inmiddels functieloze halfzuil op triforiumniveau weg.
De lichtbeuk van de oostzijde van het transept komt overeen met die van de westzijde in de betreffende transeptarm. Dat betekent dat in de zuidelijke arm het dubbelvenster de loop van het gewelf volgt (afb. I.5.3.10A-10C), terwijl de noordelijke arm een tweelichtvenster kent dat bestaat uit twee identieke rondbogen (afb. I.5.2.31A-31C).

5.6.12 Gewelven

Het transept is volledig overwelfd: de zijbeuken en galerijen van de transeptarmen hebben graatgewelven, net zoals de zijbeuken van het schip. De middenbeuken kregen verschillende soorten gewelven. De vieringtoren en de grote dubbeltraveeën van de beide dwarsbeuken werden voorzien van een vierdelig kruisribgewelf. De traveeën tussen de torens werden met een spits tongewelf overwelfd en de apsiden zijn met een waaierend ribgewelf overkluisd.
Bestudering van de gewelven en de manier waarop deze op de pijlers rusten, maakt duidelijk dat de pijleropbouw van het transept slechts gedeeltelijk aansluit bij de gerealiseerde gewelfvormen. Ook een weinig geoefend oog ziet dat er diverse onregelmatigheden zijn in de manier waarop de gewelven op de pijlers rusten. Op meerdere plaatsen is er een duidelijke discrepantie tussen de structuur van de pijlers en die van het gewelf, zowel aan de noord- als de zuidzijde van het transept. De oorzaak hiervan kan liggen in onervarenheid van de

bouwmeester met het overwelven een dergelijk brede ruimte, waarbij bovendien gebruik werd gemaakt van de zware Doornikse steen.

Het huidige vierdelige kruisribgewelf

Het grote vierdelige kruisribgewelf lijkt in eerste instantie goed aan te sluiten op de pijlers die het dragen. Het gewelf komt neer op de vieringpijlers en de qua opbouw vergelijkbare hoekpijlers van de transepttorens, die het dichtst bij de viering gelegen zijn. De samenstelling van deze pijlers correspondeert met die van de ribben van het gewelf: een brede halfzuil voor de gordelbogen, daarnaast een vrijstaande colonnet voor de tweede archivolt van de gordelbogen en een kwartzuil voor de kruisrib. Wel valt op dat de kapitelen aan de kleine kant zijn voor de dikke gewelfribben en ook niet precies in het verlengde van de kruisribben zijn geplaatst. Verder springt in het oog dat de lichtbeuk van de dubbeltravee terugligt ten opzichte van de onderliggende niveaus en dat de muraalbogen aldaar aanzetten in de hoeken boven het triforium, op een plek die daar niet op voorbereid was.

Maar terwijl de zware hoekpijlers van de dubbeltravee redelijk goed aansluiten, geldt dit niet voor de tussenpijler. Vooral aan de westzijde, waar op deze plaats een pijler met dezelfde doorsnede als de scheiboogpijlers van het schip bewaard is, is dit goed te zien. De halfzuil aan de zijde van het transept loopt hier ononderbroken door tot en met de vierde geleding van de westwand van het transept (het triforium). Vlak onder de lichtbeuk houdt de halfzuil echter abrupt op, zonder enige dragende functie te vervullen.

Aan de koorzijde is de corresponderende pijler op deze plaats verdwenen bij de aanleg van de 13de-eeuwse kooromgang, maar in de as van de dubbeltravee zijn tegen de verdeelpijler van het triforium nog wel resten te zien van een vergelijkbare, weggekapte halfzuil die deel uitmaakte van de bij de aanleg van het 13de-eeuwse koor verdwenen tussenpijler. De beide halfzuilen verloren hun functie toen uiteindelijk gekozen werd voor de vierdelige kruisribgewelven. Dit gebeurde toen het transept reeds tot en met het triforiumniveau was opgetrokken. De onregelmatigheden in de opstand kunnen dus verklaard worden uit het feit dat er tijdens de bouw wijzigingen zijn opgetreden in de plannen.

Dat de overwelving van deze travee voor de bouwmeester een grote uitdaging is geweest, blijkt uit talrijke details, waarvan sommige al genoemd zijn. De meest in het oog springende anomalie is de vorm van de lichtbeukvensters in de dubbeltravee in de zuidelijke transeptarm. De vensters volgen de lijn van het gewelf, waardoor zij een segmentboogvormige afsluiting hebben gekregen. Daarbij maken de ribben die de muraalbogen begeleiden ook nog eens rare sprongen. Kennelijk bleek al bij het slaan van deze bogen dat deze alsnog de met een segmentboog gedekte vensters gedeeltelijk dreigden af te dekken.

Bij de noordelijke transeptarm werd besloten om de gewelven aanzienlijk hoger op te trekken. De lichtbeukvensters konden hierdoor op de gebruikelijke manier worden vormgegeven, namelijk als tweelingvenster met rondbogen. De intrados van het gewelf aan de noordzijde (richting apsis) en de zuidzijde (richting viering) kwam wel aanzienlijk hoger te liggen, zodat er een muurvlak ontstond tussen het gewelf en de gordelbogen (afb. I.5.2.32A).

Uit de toegepaste steenbewerkingstechnieken blijkt dat de gerealiseerde vierdelige kruisribgewelven waarschijnlijk niet gemaakt zijn door werklieden die werkzaam waren op de bouwwerf van de kathedraal, maar door lieden die afkomstig waren van elders.[75] Dat de nieuwe ploeg in staat was om lering te trekken uit het experiment in de zuidelijke transeptarm, blijkt uit de geslaagdere overwelving van de noordelijke transeptarm en uit het stoutmoedige project om op grote hoogte in de vieringtoren een fors gewelf te slaan.

Het ligt het meest voor de hand dat de ‘hulptroepen’ voor de bouw van de gewelven afkomstig waren uit Normandië. Daar bestond aan het begin van de 12de eeuw de meeste

[75] Met vriendelijke dank aan Laurent Deléhouzée voor deze mededeling.

expertise als het gaat om het overwelven van brede middenschepen met een kruisribgewelf in de vorm zoals die in Doornik werd gerealiseerd.[76]

Analyse van de verschillende mogelijkheden voor overwelving
Het huidige vierdelige kruisribgewelf lijkt dus niet de oorspronkelijk voorziene gewelfvorm te zijn. Hoe had de overwelving van de grote travee er dan aanvankelijk uit moeten zien? Dat deze vraag niet zo eenvoudig te beantwoorden is, blijkt wel uit de vele verschillende meningen die sinds Bruno Renard over dit onderwerp naar voren zijn gebracht. Een vijftal verschillende antwoorden is in de loop der tijd voorgesteld. Van een oorspronkelijke of eerdere overdekking zijn geen sporen teruggevonden. Het is dus niet meer met zekerheid uit te maken of het gewelf van dit eerste project ook werkelijk (ten dele) is uitgevoerd en vervolgens weer afgebroken, of dat het al tot een planwijziging kwam voordat het werk aan het gewelf begon. Dat eerste ligt wel voor de hand, gezien de snelheid waarmee de ontwikkelingen aan de Doornikse kathedraal zich voordeden. Ook het ontbreken van resten van een eerdere overwelving pleit hiervoor.

Volgens de eenvoudigste oplossing was er voor de middenbeuk van het transept aanvankelijk geen gewelf voorzien, maar een houten zoldering, net zoals in het schip, maar dan met een hogere opstand.[77] De gordelboog die de travee tussen de torens en de grote travee scheidt, is boven de gewelven zo hoog opgetrokken dat een houten plafond correct zou aansluiten. Voor de grote kerken in Noordwest-Europa bleef een houten zoldering tot ver in de 12de eeuw de meest gangbare overdekking van een middenbeuk. In Noord-Frankrijk en Engeland zijn nog altijd vele voorbeelden te vinden.[78] De abdijkerken van Romsey, Peterborough of Waltham en de kathedralen van Ely, Norwich en Winchester zijn slechts enkele voorbeelden van grote kerken met een houten zoldering. Dichter in de buurt van Doornik kunnen de Saint-Omer in Lillers of de Sint-Vincentius in Zinnik (Soignies) worden genoemd, of de verdwenen middeleeuwse abdijkerken bij Gent. De middenbeuken van deze kerken hadden of hebben geen gewelf. De diafragmabogen rusten er op brede pijlers met colonnetten en halfzuilen, die echter niet zo symmetrisch van opbouw zijn als de zware pijlers in Doornik. Een enkele keer was de apsis wel overwelfd, zoals in Cérisy-la-Forêt.
Opvallend, in vergelijking met bovenstaande voorbeelden, zijn de zware hoekpijlers van de dubbeltravee in de Doornikse kathedraal. Bij de viering kunnen deze verklaard worden uit het feit dat zij de vieringtoren moesten dragen. De transepttorens waren echter in dit stadium van de bouw nog niet gepland. Bovendien wijkt de samenstelling van deze pijlers aanzienlijk af van die van de Anglo-Normandische voorbeelden. Alleen Doornik kent namelijk colonnetten voor de diagonaalribben.[79] Die laatste zijn bij een houten zoldering overbodig.
Een ander argument tegen het plan voor een houten zoldering is dat dit geen verklaring biedt voor een belangrijke wijziging ten opzichte van het schip: de westgalerij van het transept werd, in tegenstelling tot de met een houten zolder gedekte langsgalerij van het schip, overwelfd met een graatgewelf. Tevens is de muur ter hoogte van de nissenzone in het transept dikker dan in het schip. Deze versteviging ten opzichte van het schip veronderstelt dat de galerijen van het transept een zwaardere constructie moesten schoren, dan bij de

[76] Ook in Noord-Engeland en Île-de-France worden in het tweede kwart van de 12de eeuw voor het eerst grote kruisribgewelven gerealiseerd.
[77] Dit is de niet onderbouwde opvatting van Bruno Renard (1852a: p.14). Paul Rolland (1934a: p.122-123) opteerde uiteindelijk ook voor deze hypothese.
[78] Anfray (1939a: p.80-82) wees op het feit dat in meerdere Normandische kerken eerst een plafond en vervolgens een zesdelig gewelf werd aangelegd.
[79] Deze ontbreken bijvoorbeeld in de abdijkerk van Romsey. Anfray 1939a: p.81.

middenbeuk van het schip het geval was.[80] Of de luchtboog onder het galerijdak van het schip hierin een rol speelde, valt moeilijk uit te maken. Deze lijkt vooral te behoren tot het schoorsysteem van de vieringtravee en kan verklaard worden uit het feit dat de laatste galerijtravee van het schip (de hoektravee met het transept) niet overwelfd was.[81] Joseph Cornet beschouwde het feit dat de apsis en de travee tussen de torens overwelfd werden ook als een indicatie voor overwelving van de grote travee, maar deze bouwdelen behoren tot het volgende bouwplan voor de oostpartij.[82]

I.5.6.12.1A links: Saint-Martin-de-Boscherville, ancienne abbatiale Saint-Georges, koor (foto: wikimedia.org, Laifen).
I.5.6.12.1B rechts: Caen, ancienne abbatiale La Trinité, koor (foto: wikimedia.org, Chatsam).

Nadat de beslissing tot overwelving was genomen, waren er verschillende gewelfvormen waaruit men kon kiezen. Het meest gangbare type gewelf in West-Europa was op dat moment het graatgewelf. Het graatgewelf was in de loop van de 11de eeuw zodanig ontwikkeld, dat grote ruimtes ermee overspannen konden worden.[83]
Het koor van de Saint-Georges in Saint-Martin-de-Boscherville inspireerde Joseph Cornet tot de suggestie dat de dubbeltravee wellicht op deze wijze overspannen had moeten worden. Ook elders in Normandië zijn er kerken waar het graatgewelf werd toepast, zoals in het koor van La Trinité in Caen (afb. I.5.6.12.1B) boven het rechte deel van het koor. Cornet wees op de combinatie van gewelven in Boscherville (afb. I.5.6.12.1C): het koor aldaar heeft achtereenvolgens een met ribben gelede apsiscalot, een travee met een tongewelf en een grote travee met een graatgewelf. Dit schema zou in zijn geheel in Doornik kunnen zijn overgenomen.[84] Maar in Boscherville overspant het graatgewelf een rechthoekige travee en is er geen onbenutte halfzuil halverwege de travee.

Cornet kwam uiteindelijk, na een nochtans zeer zorgvuldige afweging van de verschillende mogelijkheden, tot de opmerkelijke slotsom dat het de bedoeling was geweest de dubbeltravee aanvankelijk door een tongewelf te overwelven.[85] De oplossing van een tongewelf had de bouwmeester immers ook gekozen voor de travee tussen de torens. Cornet voerde als argument aan dat juist bij een tongewelf de resten of aanzetten ervan onbruikbaar waren geweest bij een verandering van de plannen. Dat zou verklaren waarom de complete

[80] Joseph Cornet (1970a: p.141) wees ook op de gewelven van de zalen boven de vestibules van de zijportalen. Deze behoren echter niet tot dezelfde campagne als de galerijgewelven. Deze zalen en hun gewelven zijn jonger, zoals blijkt uit het feit dat twee galerijvensters in de hoek van schip en transept erdoor verblind werden. Zie § 5.5).
[81] Zie de beschrijving van de luchtboog (§ I.5.4.6B) en de analyse van de vieringtoren (§ I.5.4).
[82] Cornet 1970a: p.141.
[83] Lepsky & Nußbaum 1999a: p.14-21. Een vroeg en indrukwekkend voorbeeld is het schip van de kathedraal van Speyer.
[84] Cornet 1970a: p.142.
[85] Cornet 1970a: p.143.

lichtbeukzone van de grote travee opnieuw opgetrokken moest worden of althans geen resten van de oude situatie laat zien.[86]
Overwelving van de dubbeltravee met een tongewelf zou echter problematisch zijn geweest. Zowel aan de west- als de oostzijde lijken de wanden van de grote travee niet berekend op de sterke zijwaartse druk die een tongewelf uitoefent. De complexe samenstelling van de pijlers wijst eveneens in een andere richting. Alle schalken zouden dan voorbestemd zijn geweest voor zwaar gelede gordelbogen, wat onwaarschijnlijk is. Het is ook zeer de vraag of het tongewelf tussen de torens aanvankelijk wel zo gepland was; verschillende colonnetten onder dit gewelf hebben immers geen functie in de huidige situatie.
Er zijn overigens wel enkele 11de-eeuwse voorbeelden bekend van tongewelven over transeptarmen, zoals de abdijkerk van de Mont-Saint-Michel (afb. I.5.6.12.3D) en de St. Maria im Kapitol (afb. I.5.6.12.3B). De grote heiligengrafkerken van Tours, Toulouse, Limoges, Conques en Santiago kennen eveneens tongewelven over de middenbeuken van de kerk.

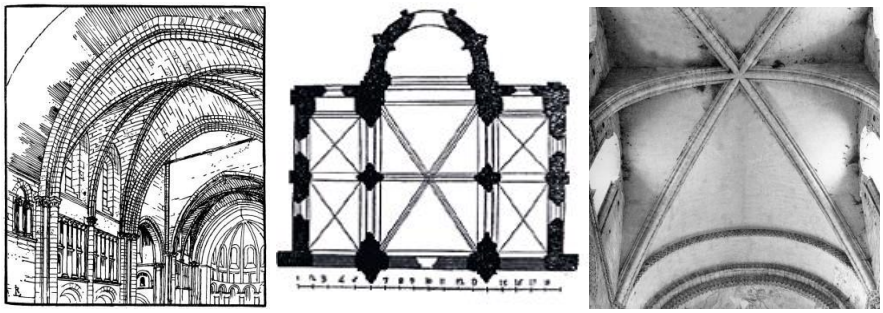

I.5.6.12.2A links: reconstructie van het zesdelige gewelf, door kanunnik Raymond Lemaire (tekening: Lemaire 1942a: fig.12).
I,5.6.12.2B midden: Saint-Gabriel (dép. Calvados), prieuré, plattegrond van het koor (foto: wikimedia.org, Sophie de Bourgoing).
I.5.6.12.2C rechts: Saint-Gabriel (dép. Calvados), prieuré, zesdelig kruisribgewelf (foto: Baylé 1997a: fig.13).

De meest frequente geopperde hypothese voor de oorspronkelijke overwelving van de dubbeltravee is dat er aanvankelijk een zesdelig gewelf voorzien was. De zware pijlers op de hoeken van de grote travee en de twee lichte pijlers aan weerszijden daartussen wijzen inderdaad op een zesdeling.[87] De diagonale ribben zouden dan zijn neergekomen op de colonnetten die overhoeks tegen de zware pijlers zijn geplaatst, net zoals bij het huidige vierdelige kruisribgewelf het geval is, en de extra rib van het zesdelige gewelf zou aan de halfzuil van de lichte tussenpijler zijn ontsprongen.[88] Kanunnik Lemaire was een fervent pleitbezorger van deze hypothese (afb. I.5.6.12.2A).[89]
Een probleem bij de reconstructie van een zesdelig ribgewelf, dat door meerdere auteurs naar voren is gebracht, vormt de vermeende gebrekkige schoring van de tussenliggende rib.[90] Deze

[86] Dit argument komt wat merkwaardig over in het licht van zijn uiteindelijke conclusie (Cornet 1970a: p.143) dat het project van het tongewelf niet uitgevoerd is.
[87] Rolland (1941a: p.20-21) aarzelde tussen een zesdelig gewelf en een houten zoldering. Hij koos uiteindelijk voor de laatste. Voor een zesdelig gewelf pleitte in zijn ogen de afwisseling van zware en minder zware pijlers. De vorm van het triforium en het gewelf van de apsis deden hem echter kiezen voor het plafond.
[88] Pierre Héliot (1956a: p.14) ging er zelfs vanuit dat de bouwmeester van het eerste transept, volgens de opzet van het schip, al een zesdelig gewelf gepland had, dat wegens gebrek aan steunberen niet gerealiseerd werd. Het is echter niet mogelijk om op basis van de pijlers die tot de eerste transeptcampagne behoren enige uitspraak te doen over de voorgenomen overwelving. Alleen de vieringpijler en de ernaast gelegen lichte pijler (die identiek is aan de pijlers van de schiparcade) horen tot het eerste project. Op grond van deze twee pijlers kunnen geen conclusies getrokken worden over het type overwelving.
[89] Lemaire 1943a: p.53-54.
[90] Lemaire 1942a: p.54-55. Maere 1942a: p.467.

zou het, door het ontbreken van een zware steunbeer ter plaatse, zonder voldoende tegendruk hebben moeten stellen. Paul Rolland en Joseph Cornet meenden bovendien dat de gerealiseerde overwelving van de apsis en de travee tussen de torens onverenigbaar was met de hypothese van een zesdelig kruisribgewelf, waarvan de uitvoering veel gecompliceerder was en een verfijndere detaillering veronderstelde.[91] Het is echter niet noodzakelijk dat het geplande zesdelige gewelf een hoge graad van verfijning zou hebben gehad. Het is heel goed denkbaar dat het ribben met een rechthoekige doorsnee zonder enig, of met een eenvoudig profiel, zou hebben gekregen. Bovendien geldt ook voor het apsisgewelf en het gewelf tussen de torens dat deze niet uitgevoerd hoeven te zijn volgens de oorspronkelijke planning.
Eugène Dhuicque voerde als argument tegen een zesdelig gewelf aan dat de basementen van de schalken die de kruisribben dragen niet overhoeks, maar parallel tegen het achtervlak zijn geplaatst.[92] Lemaire antwoordde terecht dat dit geen tegenargument is en wees op de 13de-eeuwse basementen in de koorzijbeuken van de Doornikse kathedraal, die ook niet overhoeks geplaatst zijn, maar wel degelijk de kruisribben van het gewelf dragen.[93]
Joseph Cornet noemde een ander bezwaar tegen een zesdelig gewelf: de slechte aansluiting tussen de kruisribben en de kapitelen. Ook zag hij in de onhandige plaatsing van de dekplaten een aanwijzing dat deze aangepast moesten worden aan het huidige kruisribgewelf. Aangezien de kruisribben van een zesdelig gewelf nagenoeg op dezelfde wijze zouden zijn neergekomen als bij het huidige vierdelige gewelf, was dit voor hem een reden om deze reconstructie uiteindelijk af te wijzen.[94]
Vóór een zesdelig kruisribgewelf pleit dat dit het enige gewelftype is waarbij elke rib ontspringt aan een afzonderlijke geleding van zowel de hoekpijlers, als de tussenpijler van de grote travee. Alle onderdelen van de pijlers corresponderen op een logische wijze met de opbouw van het gewelf. Ook de afwisseling van zware en lichte pijlers past goed bij een middenbeuk die van een zesdelig kruisribgewelf moest worden voorzien. De centrale colonnetten op de diagonalen van de zware pijlers zouden daarbij de kruisrib van het gewelf gedragen hebben, terwijl de halfzuilen met hun flankerende colonnetten de zware gordelbogen zouden hebben ondersteund. De halfzuil van de centrale deelpijler was dan bestemd voor een extra gordelboog, die als transversale rib het vierdelige kruisgewelf in tweeën moest delen en die het daarmee tot een zesdelig gewelf zou maken.

De eerste zesdelige kruisribgewelven
De oudste bekende zesdelige kruisribgewelven zijn die in de Saint-Étienne in Caen, waarschijnlijk uiterlijk rond 1115 gebouwd.[95] Het zesdelige ribgewelf werd vervolgens in de jaren '20 van de 12de eeuw een gangbaar type gewelf voor de overspanning van brede middenbeuken.[96] Zo werd het omstreeks 1125 begonnen koor van de kathedraal van Évreux overwelfd met zesdelige kruisribgewelven.[97]

---

[91] Dit was voor zowel Paul Rolland (1934a: p.123; 1943a: p.20-21) als voor Joseph Cornet (1970a: p.142) een doorslaggevende reden om niet voor deze hypothese te kiezen.
[92] Dhuicque 1942a: p.10-12.
[93] Maere 1942a: p.466. Brigode 1942a: p.22. Gaillard 1962a: p.67.
[94] Cornet (1970a: p.142) lijkt ervan uit te gaan dat het oorspronkelijke gewelf lager had moeten liggen dan het huidige, maar maakt niet duidelijk hoe hij tot deze aanname is gekomen.
[95] Baylé 1987a: p.1-24. Baylé 1997b: p.49, 61. En gelijktijdig met de `dubbele' gewelven van de kathedraal van Durham. Baylé 1997a: p.59. Ook in de kathedraal van Bayeux werd mogelijk een zesdelig ribgewelf gebouwd. Baylé 1997a: p.26, 78. Deze veronderstelling is niet gebaseerd op concrete aanwijzingen, maar op de plaats van de kathedraal van Bayeux binnen de 12de-eeuwse architectuur van Normandië. Baylé 1997b: p.42. Ook in de kerk van La Barre-de-Semilly werden zesdelige kruisribgewelven gebouwd. Baylé 1997a: p.27.
[96] Lepsky & Nußbaum 1999a: p.38-40.
[97] Salet 1984a: p.301.

Niet veel later, rond het midden van de 12de eeuw, zou het systeem van de overwelving met zes ribben verder geperfectioneerd worden. De middenbeuk van veel grote Noord-Franse kerken uit de tweede helft van die eeuw, waaronder de meeste in die tijd gebouwde kathedralen (Sens, Noyon, Senlis, Laon, Parijs), werden voorzien van zesdelige kruisribgewelven.
Het zesdelige kruisribgewelf was ook in Italië al snel bekend. In de Dom van Piacenza, die vanaf 1122 van oost naar west gebouwd werd, had het koor een vierdelig en het schip een zesdelig gewelf.[98] Het zesdelige gewelf in het schip van de Dom van Parma werd pas begin 13de eeuw naar Frans voorbeeld gerealiseerd, maar was het al vanaf het bouwbegin in 1122 voorzien.

Pseudo-zesdelige gewelven
Kort na de Saint-Étienne, tegen 1130, werden in Caen gewelven aangebracht in het schip van La Sainte-Trinité.[99] Hoewel de gewelven van het schip in 1788 en in 1855 vernieuwd werden, zijn er meerdere aanwijzingen dat de huidige gewelven een getrouw beeld geven van de 12de-eeuwse situatie.[100] De sterk gelijkende gewelven van de priorij Saint-Gabriel en de kerk van Bernières-sur-Mer, beide in Neder-Normandië, die kort na La Trinité gebouwd werden en waarvan de gewelven nog 12de-eeuws zijn, ondersteunen deze veronderstelling.[101] De kerk van Saint-Gabriel werd in de jaren '40 van de 12de eeuw gebouwd (afb. I.5.6.12.2B).[102] Alleen de koorpartij, die bestaat uit een dubbele travee met zijbeuk en een apsis, is bewaard gebleven. De dubbele travee is overwelfd met een zesdelig kruisribgewelf, waartoe pas tijdens de bouw besloten werd, getuige de consoles die aangebracht werden voor de kruisribben.[103]
De gewelven van La Trinité, Saint-Gabriel en Bernières worden in de Franse kunstgeschiedschrijving ook wel pseudo-zesdelige gewelven genoemd, omdat zij bestaan uit de vier segmenten van een vierdelig ribgewelf dat twee traveeën overspant, die samen een min of meer vierkante grondslag hebben.[104] Ook de extrados bestaat ook uit slechts vier delen. Het vierdelige gewelf wordt echter in het midden doorsneden door een diafragmaboog die als extra gordelboog fungeert, zodat een verdeling in zes vakken ontstaat. De zijwaartse kracht van deze extra gordelboog in een vierdelig gewelf is veel beperkter dan die van de dwarse gewelfrib in uit zes gewelfsegmenten bestaande kruisribgewelven. Het waren echter de zesdelige gewelven van het type van Saint-Étienne die brede navolging vonden. In Normandië kwam een dergelijke overwelving tot stand in de kerken van Saint-Martin in Creully, Saint-Hilaire in Brucheville en in Thury-Harcourt.[105]

[98] Andere Lombardische kerken met een zesdelig kruisribgewelf zijn de Dom van Cremona en de San Michele in Pavia.
[99] Baylé 1978a: p.39-40; Baylé 1979a: p.65-69; Baylé 1997a: p.61. Baylé 1997b: p.49, 53-54.
[100] Baylé 1979a: p.65-69.
[101] Baylé 1997a: p.61-63. Over Bernières, zie Serbat 1908a: p.193-204.
[102] Musset 1987a: p.124-127; Baylé 1997b: p.82-84.
[103] De huidige zesdelige gewelven dateren uit de 19de eeuw. Musset 1987a: p.37; Baylé 1997b: p.78-81. Ook in de Saint-Samson in Ouistreham, een priorij van La Trinité, bevonden zich dergelijk gewelven.
[104] Baylé 1997a: p.61.
[105] Baylé 1997a: p.64-65.

De vorm van de in Doornik geplande zesdelige gewelven
Gezien de opzet van de lichtbeukvensters in het Doornikse transept is het waarschijnlijk dat het geplande zesdelige gewelf[106] van het pseudo-zesdelige type zou zijn geweest, zoals in het schip van La Trinité in Caen (afb. I.5.6.12.2C). Dat gewelf zou dan opgebouwd zijn uit vier gewelfvakken, waarvan de twee vakken tegen de lichtbeuk werden gedeeld door een diafragmaboog.[107] Deze oplossing heeft ook niet het bezwaar dat Paul Rolland en Joseph Cornet hadden tegen een zesdelig kruisribgewelf: de gewelfvakken rusten slechts beperkt op de centrale diafragmaboog, zodat deze veel minder zijwaartse kracht uitoefent.
Het zesdelige ribgewelf werd in Doornik echter nimmer gebouwd. De halfzuil van de lichtere pijler werd afgebroken ter hoogte van het triforium en bleef verder zonder last. Na zich opnieuw georiënteerd te hebben op de mogelijkheden, koos de bouwmeester voor een groot vierdelig kruisribgewelf om de dubbeltravee te overwelven.

De keuze voor het vierdelige kruisribgewelf
Omdat de bouwmeester er blijkbaar niet in slaagde om boven de dubbeltravee de ingewikkelde vorm van een zesdelig gewelf te combineren met een lichtbeuk, viel uiteindelijk de keuze op een vierdelig kruisribgewelf. Complicerende factor was de uitvoering van het gewelf in de zware Doornikse kalksteen. Elders werden voor de overwelving meestal lichtere steensoorten gebruikt. Bij het 13de-eeuwse koor zou in Doornik is ook een lichtere kalksteen voor de gewelfvakken worden toegepast.

De uiteindelijke keuze voor de **kruisribgewelven voor de grote traveeën van de oostpartij** sluit aan bij de eerste experimenten met deze gewelfvorm die eind 11de eeuw en begin 12de eeuw simultaan in Noord-Italië en in het Anglo-Normandische gebied plaatsvonden.
De oudste voorbeelden van kruisribgewelven zijn mogelijk te vinden in Lombardije, waar men waarschijnlijk nog over voldoende kennis van Romeinse en Byzantijnse bouwtradities en – technieken beschikte. Eind 11de en in het eerste kwart van de 12de eeuw werd hier een aantal stoutmoedige bouwwerken gerealiseerd: Santa Maria e San Sigismondo in Rivolta d'Adda, San Savino in Piacenza en San Nazaro Maggiore in Milaan. Een belangrijke en invloedrijke realisatie was de overwelving van het middenschip van de Milanese Sant'Ambrogio (circa 1128).[108] Ten noorden van de Alpen werd het kruisribgewelf omstreeks 1120 toegepast in het dwarsschip van de Dom van Speyer. Het type kruisribgewelven in deze traditie had geen sluitsteen. Ook in West- en Noord-Frankrijk werd vroeg met ribgewelven geëxperimenteerd, zoals in de noordtoren van de kathedraal van Bayeux (circa 1075) en in de toren van de abdijkerk van Moissac (circa 1120), zowel op de begane grond als op de verdieping.
Een mijlpaal betekende de realisatie van kruisribgewelven over de middenbeuk van de kathedraal van Durham (circa 1108) en in dezelfde tijd in Lessay. Zij zijn de oudst bekende kruisribgewelven over een kerkschip in Noordwest-Europa.[109] Dichter in de buurt van

[106] De oorspronkelijke vorm van het plafond of de gewelven van de dubbeltravee en, in mindere mate, van de andere traveeën van het transept heeft veel verschillende hypotheses opgeleverd. Bruno Renard (1851a: p.14) meende dat aanvankelijk een plafond was voorzien en Paul Rolland (1934a: p.80-82) volgde hem daarin, hoewel hij ook een zesdelig kruisribgewelf had overwogen. Raymond Lemaire (1942a: p.53-54) was ervan overtuigd dat een zesdelig gewelf was gepland en droeg dit met verve uit in zijn polemiek met Eugène Dhuicque (1941a). Lemaire werd gesteund door Pierre Verhaegen, René Maere (1942a: p.467), Simon Brigode (1942a: p.22), Pierre Héliot (1956a: p.14) en Georges Gaillard (1958a: p.67). Joseph Cornet (1970a: p.141-142) koos na ampele overwegingen, talrijke aannames en in zijn ogen bij gebrek aan beter voor een spits tongewelf in het verlengde van de travee tussen de torens.
[107] Een dergelijk gewelf wordt ook wel een pseudo-zesdelig-kruisribgewelf genoemd.
[108] Schiavi 2016a: p.58-65. Cassanelli: p.124-146.
[109] De gewelven van de kooromgang van de kathedraal van Aversa (dioc. Aversa, prov. Campania) zouden ook tot de zeer vroege voorbeelden van kruisribgewelven kunnen behoren. De meningen over de datering zijn al lang zeer verdeeld. Dorothy Glass (1991a: p.42-53) dateerde de bouwsculptuur in de tweede helft van de 11de eeuw,

Doornik, dateren in Noord-Frankrijk de vroegst bekende ribgewelven waarschijnlijk uit het tweede kwart van de 12de eeuw: de kooromgang van Morienval (circa 1135), de Saint-Étienne in Beauvais (1120-1130) en mogelijk ook de Saint-Lucien in Beauvais (zie § III.5.2). Deze gewelven waren allemaal vierdelig.[110] Hoewel in Noord-West-Europa voor de overwelving van brede middenbeuken in de loop van de 12de eeuw steeds vaker voor een zesdelig gewelf werd gekozen, bleef ook het vierdelige kruisribgewelf in zwang.

De travee tussen de torens

De travee tussen de torens is overwelfd door een spits tongewelf, een indrukwekkende en zware constructie. Opvallend is hier, hoe de pijlers verschillen. Aan de zijde van de dubbeltravee zijn de pijlers, zo werd hierboven al opgemerkt, van hetzelfde type als de vieringpijlers: zwaar op kruisvormige grondslag met halfzuilen en colonnetten. De gordelboog op de grens met de dubbeltravee rust op de kapitelen op de centrale halfzuil van deze pijler en op de *en délit*-colonnetten aan weerszijden. De bredere, gemetselde colonnet op de diagonaal aan de zijde van de travee tussen de torens blijft echter onbenut.
Op de overgang naar de apsis worden de hoeken van de travee gemarkeerd door langgerekte, geknikte pijlerlichamen met ingekaste zuilen. Ook hier corresponderen de pijlerdelen niet met de gewelven. Weliswaar worden alle pijlerdelen benut, maar dit lukte alleen door een aantal extra sprongen in het metselwerk aan te brengen. Dat wijst erop dat zich, net zoals in de dubbeltravee, een planwijziging heeft voorgedaan tijdens de uitvoering. Het huidige spitse tongewelf kan daarom niet de oorspronkelijk geplande overwelving zijn.

Paul Rolland beschreef deze onregelmatigheden al in 1934.[111] Pierre Héliot meende dat tussen de torens een vierdelig kruisribgewelf was voorzien.[112] Weliswaar zijn de kapitelen in hun huidige situatie niet diagonaal geplaatst, zoals men zou verwachten bij een gepland kruisribgewelf, maar het plan voor een vierdelig kruisribgewelf zal al opgegeven zijn voordat het hoogste niveau werd bereikt. Zoals Joseph Cornet opmerkte, zijn er geen sporen van een planwijziging of herneming van een ten dele gerealiseerd gewelf, ook niet in een gang direct achter de geboorte van het huidige tongewelf. Deze gang verbindt de loopgang aan de buitenzijde van de apsislichtbeuk met die van de lichtbeuk van de dubbeltravee. Het gewelf lijkt in één keer geslagen zonder dat er eerder een ander gewelf of houten plafond was.[113]
Op grond van de aanwezige colonnetten ligt het voor de hand dat voorafgaand aan het tongewelf inderdaad aan een bouwplan met een rechthoekig kruisribgewelf is gewerkt. Het geplande gewelf zou vergelijkbaar kunnen zijn geweest met de vierdelige kruiribgewelven die omstreeks 1125 gerealiseerd werden in de abdijkerken van La Trinité in Caen (afb. I.5.6.12.4C) en Saint-Georges in Saint-Martin-de-Boscherville.[114]

---

mogelijk rond 1060-1070. Lepsky & Nußbaum (1999a: p.125) dateren de omgang midden 12de eeuw. Zie ook: Baylé 1997a: p.56-57. Hoewel de datering van Aversa voor de geschiedenis van het ontstaan en de verbreiding van het kruisribgewelf van betekenis is, is het belang daarvan voor de Doornikse kathedraal zo indirect dat hier afgezien kan worden van een uitgebreide behandeling van dit probleem. Mogelijk hebben al eerder experimenten met kruisribgewelven plaatsgevonden. Baylé 1997a: p.57.

[110] Over de controversiële reconstructie van zesdelige gewelven in Durham zie James 1983a: p.135-139.

[111] Rolland 1934a: p.12.

[112] Héliot 1956a: 15, 20; Héliot 1969a: p.42.

[113] Cornet 1970a: p.133-134.

[114] Baylé 1979a: p.67.

I.5.6.12.3A links: Saint-Martin-de-Boscherville, ancienne abbatiale Saint-Georges, koor (foto: wikimedia.org, Laifen).
I.5.6.12.3B midden links: Köln, St. Maria im Kapitol, oostpartij (foto: wikimedia.org, Kathleen Palnau).
I.5.6.12.3C midden rechts: Caen, ancienne abbatiale de La Trinité, noordelijke transeptarm (foto: wikimedia.org, Chatsam).
I.5.6.12.3D rechts: Mont-Saint-Michel, abbatiale Saint-Michel, zuidtransept (foto: flickr.com).

Het gebruik van spitse tongewelven is vrij zeldzaam in Noordwest-Europa, maar had in Bourgondië en Zuid-Frankrijk al een langere geschiedenis achter zich toen het in Doornik werd aangebracht. Bekende voorbeelden zijn de abdijkerk van Cluny III en de kathedraal van Autun. In West-Engeland kregen delen van de abdijkerken van Gloucester, Tewkesbury en Pershore eind 11de eeuw een tongewelf.[115] Eerder al waren de transeptarmen van de kerk op de Mont-Saint-Michel met een tongewelf overwelfd (afb. I.5.6.12.3D).[116] Interessant in het kader van de triconchale aanleg is de overwelving van de rechte traveeën van de triconchale oostpartij van St. Maria im Kapitol: deze zijn namelijk ook door tongewelven overwelfd (afb. I.5.6.12.3B). Boeiend in dit verband is ook de kerk in Boscherville, waar in het koor de apsistravee voorafgegaan wordt door een tongewelf (afb. I.5.6.12.3A).
De keuze voor het spitse tongewelf in Doornik kan vooral verklaard worden uit de plaatsing tussen een torenpaar. Omdat de torens de zijwaartse krachten van het gewelf opvingen, werd een indrukwekkende en zware constructie mogelijk.[117] Ten slotte was het tongewelf een goede keuze, omdat er, vanwege de flankerende torens, geen lichtbeukvensters in dit deel van het transept kwamen.

Het apsisgewelf
Het gewelf van de apsis van beide transeptarmen heeft een zeer ongebruikelijke vorm, waarbij dwarse, toelopende tongewelfjes rusten op zeer brede, ongeprofileerde ribben, die tegen de kruin van de diafragmaboog van de apsis rusten. De doorsnede van de tongewelfjes volgt de boog van de lichtbeukvensters. In tegenstelling tot de dubbeltravee en de travee tussen de torens zijn er in de opstand van de apsis geen sporen van een planwijziging te bespeuren. Integendeel, de overwelving op ribben wordt voorbereid op het niveau van het triforium. De pijlers die de traveeën op dat niveau van elkaar scheiden, zetten zich op lichtbeukniveau voort als ribben in de vorm van boogsegmenten in waaiervorm, waarop de gewelfkappen rusten. Vanwege het ontbreken van profielen bij de ribben is wel gedacht dat het apsisgewelf een soort noodoplossing was, maar er zijn geen concrete aanwijzingen dat een ander gewelf gepland was.

[115] Fernie 2000a: p.157-159 (Gloucester), 162-164 (Tewkesbury).
[116] Baylé 1997a: p.27, 52; Baylé 1997b: p.45-47. Zie Baylé (1997a: p.52-54) over tongewelven in Normandië.
[117] Door de instabiliteit van de Brunintoren vertoont dit gewelf een forse verzakking aan de noordwestzijde.

I.5.6.12.4A links: Saint-Benoît-sur-Loire, abbatiale Saint-Benoît, koor (foto: wikimedia.org, Pymouss).
I.5.6.12.4B midden links: Conques, abbatiale Sainte-Foy (foto: wikimedia.org).
I.5.6.12.4C midden rechts: Caen, ancienne abbatiale de La Trinité, noordelijke transeptarm (foto: wikimedia.org, Chatsam).
I.5.6.124D rechts: Peterborough Cathedral Church of St Peter, St Paul and St Andrew, koor (foto: wikimedia.org, Diliff).

Ten behoeve van de overwelving van de transeptapsiden had de bouwmeester van de kathedraal klaarblijkelijk de opdracht gekregen om een apsidiaal gewelf te realiseren in combinatie met een lichtbeuk en kwam zo tot deze ongebruikelijke oplossing.
Voor zover valt na te gaan, behoren de Doornikse apsisgewelven tot de oudste voorbeelden van de integratie van een lichtbeuk in een overwelfde apsis. Vensters in een apsisgewelf zijn bekend vanaf de 11de eeuw; het gaat dan om enkele zeer kleine exemplaren. Tegen het einde van de 11de en aan het begin van de 12de eeuw wordt bij enkele grotere kerken een koor met zowel een lichtbeuk als een halfrond apsisgewelf gerealiseerd (afb. I.5.6.12.4B). Het spectaculairste voorbeeld hiervan is de koorapsis van de abdijkerk van Saint-Benoit-sur-Loire (afb. I.5.6.12.4A). In Normandië kreeg de lichtbeuk een loopgang, zoals in de abdijkerk van La Trinité in Caen (afb. I.5.6.12.4C).
Het afzien van openingen in het apsisgewelf kan te maken hebben met het feit dat men over een voldoende groot aaneengesloten gewelfvlak wilde beschikken om een kalotschildering te kunnen aanbrengen, bijvoorbeeld een voorstelling van de *Maiestas Domini*. Een andere overweging die waarschijnlijk een rol heeft gespeeld, was de technische moeilijkheid om openingen in deze halfkoepels te realiseren zonder de stabiliteit van de constructie in gevaar te brengen. Een volwaardige lichtbeuk met een reeks van vensters wordt in deze tijd dan ook vooral gerealiseerd in niet overwelfde apsiden, zoals in de kathedraal van Norwich of de abdij van Peterborough (afb. I.5.6.12.4D).

I.5.6.12.5A links: Saint-Germer-de-Fly, ancienne abbatiale, koorgewelf (foto: Chatsam, wikimedia.org).
I.5.6.12.5B rechts: Saint-Germer-de-Fly, ancienne abbatiale, koor, doorsnede (uit: Woillez 1849a: planche VII).

In Engeland en Normandië werd vanaf de late 11de eeuw wel geëxperimenteerd met de overwelving van een apsis met gebruikmaking van ribben. Begin 12de eeuw werd in de Saint-Georges in Boscherville een halfronde apsis met ribben opgetrokken.[118] Ouder zijn twee Engelse voorbeelden van ribgewelven in nevenapsiden in Christchurch (circa 1090) en

[118] Le Maho & Wasylyszyn 1998a: p.29-30.

Tewkesbury (circa 1070), maar de schaal van deze gewelven is klein en de integratie betreft hier slechts de vensters van de nevenapsis en niet die van een lichtbeuk.
Ook de Doornikse apsisgewelven behoren tot de fase waarin met deze gewelfvorm werd geëxperimenteerd. De Doornikse oplossing met waaierende tongewelfjes werd al zeer snel verder uitgewerkt tot volwaardige apsidiale ribgewelven, zoals in de kathedraal van Sens en de abdijkerken van Saint-Denis en Saint-Germain-des-Prés (afb. I.5.6.12.5A & 5B).
Interessant is de apsisoverwelving van de abdijkerk van Saint-Germer-de-Fly uit het midden van de 12de eeuw. De rijkgedecoreerde ribben die uitwaaierende tongewelfjes dragen, rusten tegen de diafragmaboog die de opening van de apsis markeert.[119]

De gewelven en de dakstoelen

Een niet onbelangrijk punt voor de analyse van de transeptarmen is de wijze waarop de gewelven zich verhouden tot de dakstoelen. Zijn de dakstoelen eerst gebouwd, zoals soms gebeurt, waarbij vervolgens de gewelven geslagen werden? Of bouwde men eerst de gewelven? De gebruikelijke volgorde in de middeleeuwse kerkbouw was dat men eerst de dakstoel bouwde, zodat men vervolgens, beschermd door het dak, de gewelven kon slaan. Bovendien was er zo meer tijd, waarin de bouwmassa zich kon zetten.
Toch is voor het Doornikse transept de conclusie onontkoombaar dat de huidige dakstoelen pas na de bouw van de gewelven zijn vervaardigd, zo is hierboven al gebleken (zie § I.5.2.7).[120] Er zijn hiervoor meerdere belangrijke aanwijzingen.
De eerste is dat de vormen van de opeenvolgende dakstoelen rekening gemodelleerd zijn naar de eronder liggende gewelven. Zowel de dakstoel boven het vierdelige kruisribgewelf, als boven de apsis, houden rekening met de bolle vorm van deze gewelven. Dat kon alleen als de gewelven reeds gebouwd waren. Zeker bij het kruisribgewelf, dat aanvankelijk niet op deze wijze voorzien was, kon ook niet op de vorm van het gewelf geanticipeerd worden.
Het tweede argument is dat de dakstoelen deels op de ruinen van de gewelven rusten.[121] Bij beide dakstoelen werd, vanwege de grote overspanning gebruik gemaakt van een onderslagbalk, die op een poer rust, die op het gewelf staat. Dat is moeilijk denkbaar zonder dat de gewelven geslagen waren. De poer aan de zijde van muur van de vieringtoren is op het gewelf gebouwd, maar vervolgens ten dele opgenomen in de muur van de vieringtoren.
Aangezien de dendrochronologische datering van de kappen 1138d-1146d is, betekent dit dat de gewelven niet veel later dan omstreeks 1140-1145 gebouwd kunnen zijn, mogelijk iets eerder, aangezien de laatste ring van de onderslagbalk boven het gewelf tussen de torens aan de zuidzijde 1137d als datering heeft.[122]
Nadat de gewelven gebouwd waren, werd er verder gebouwd aan de vieringtoren.

5.6.13 De vieringtoren

Opvallend aan de Doornikse viering is de rechthoekige plattegrond waarvan de transeptarmen de lange zijden vormen en het schip, evenals het koor, de korte. Deze afwijkende, rechthoekige vieringvorm is ontstaan, doordat de middenbeuk van het transept breder is dan die van het schip als gevolg van de planwijziging voor een nieuwe oostpartij.
De vier vieringpijlers zijn aan de zijde van de viering identiek van doorsnede, maar het niveau waarop zij de diafragmabogen van de aangrenzende bouwdelen ontvangen, verschilt. De

[119] Over Saint-Germer-de-Fly: Henriet 1985a: p.93-142. Bideault & Lautier 1987a: p.293-310.
[120] Deze conclusies zijn gebaseerd op het onderzoek, zoals vervat in: Genicot 2006a.
[121] Genicot 2006a: p.12.
[122] Genicot 2006a: p.14.

kapitelen van de diafragmabogen bevinden zich aan de zijde van het schip op een lager niveau dan aan de zijde van de beide transeptarmen. Aan de koorzijde is de situatie veranderd door de bouw van het 13de-eeuwse koor, waarvoor de diafragmaboog in de oostwand van de viering op een veel hoger niveau kwam te liggen. De hoogte van de oorspronkelijke diafragmaboog is echter nog te herkennen, omdat de astragalen van de kapitelen daar nog aanwezig zijn. Deze bevinden zich op dezelfde hoogte als de aangrenzende kapitelen die de diafragmabogen van de transeptarmen dragen (afb. I.5.6.13.1A).
De kapiteelzone van de viering illustreert in een notendop de bouwgeschiedenis van de kathedraal: van het lagere schip en de hogere oostpartij, waarvan het koor in de 13de eeuw werd vervangen, zijn alle astragalen en de meeste kapitelen bewaard.

I.5.6.13.1A links: noordoostelijke vieringpijler met de astragaal van de oorspronkelijke diafragmaboog naar het koor (foto: JW).

De vieringtoren zelf vertoont een grote mate van constructieve samenhang. Wel valt op dat de profilering van het eerste en het twee niveau van de toren zowel in het inwendige als aan het uitwendige verschilt. Het eerste niveau kent dankzij het gebruik van rondstaafprofielen en colonnetten een rijkere decoratie dan het tweede niveau. Toch lijkt er geen sprake te zijn van een cesuur tussen de twee niveaus, omdat de diepe afzaten van de vensters van het tweede niveau aan de binnenzijde veel lager komen dan de grens tussen de twee niveaus aan de buitenzijde, wat veronderstelt dat beide tot dezelfde campagne behoren. De toegang vanuit de zolder van het transept tot de vier loopgangen die op het eerste vensterniveau rond de hoeken van de vieringtoren lopen, is coherent en laat zien dat de vieringtoren en de kappen van het transept op elkaar afgestemd zijn.[123]
Dankzij de dendrochronologische analyse van de spits van de vieringtoren weten we dat het hout hiervoor in de jaren 1148-1158 is gekapt en, volgens de gewoonte van die tijd, spoedig daarna is gebruikt.

[123] Idesbald Le Maistre d'Anstaing (1842-1843a: I, p.40) en Bruno Renard (1851a: p.5) meenden dat het transept oorspronkelijk lager was geweest en dat door een verhoging van de kap aan beide zijden van de vieringtoren de onderste arcade aan de buitenzijde van de toren ten dele aan het zicht onttrokken was. Zij werden in hun mening gevolgd door Paul Rolland (1934a: p.18-21), Raymond Lemaire (1943a: p.69) en Pierre Héliot (1956a: p.16; 1969a: p.43). Joseph Cornet (1970a: p.137-139) wees er echter op dat de wijze waarop en de plaats waar wenteltrappen en loopgangen toegang bieden tot de zolder van het transept voldoende aantoont dat er vóór de bouw van de huidige transeptgewelven en –kappen geen andere, lagere gewelven en kappen zijn geweest.

5.6.14 De vrijstaande delen van de flankerende transepttorens

Bij de beschrijving van de vier transepttorens (afb. I.5.6.14A-14D) zijn de formele en de bouwhistorische eigenaardigheden van deze bouwdelen al aan de orde gekomen. Afgezien van de Sint-Janstoren kan geconcludeerd worden dat de transepttorens in diverse fases in een tijdsbestek van meerdere decennia tot stand kwamen. Het lagere deel van de Mariatoren is waarschijnlijk het oudste (zie § I.5.1.1.2).
Terwijl de hoofdvorm bij iedere toren gelijk bleef, waren er aanpassingen in het aantal openingen, in de venstervormen, het lijstwerk en de bouwsculptuur. De verschillen daarin zijn de beste indicatie voor de verschillende horizontaal gerichte, door waterlijsten van elkaar gescheiden bouwcampagnes.
Op basis van de bouwsculptuur kan voor de torens de volgende chronologie worden aangehouden. De Sint-Janstoren werd als eerste voltooid, waarschijnlijk al vrij snel nadat de noordelijke transeptarm gereed was, waarbij de detaillering aansluit bij die van de vieringtoren. Waarschijnlijk dateert de Sint-Janstoren uit circa 1150. In de decennia daarop werden de andere drie torens voltooid: eerst de Mariatoren, daarna de Brunintoren en uiteindelijk de Parochietoren, waarvan de hoogste niveaus pas aan het begin van de 13de eeuw gereedkwamen.[124]

I.5.6.14.1A links: Mariatoren (foto: JW).
I.5.6.14.1B midden links: Sint-Janstoren (foto: JW).
I.5.6.14.1C midden rechts Brunintoren (foto: JW).
I.5.6.14.1D rechts: Parochietoren (foto: JW).

5.6.15 Een dynamische bouwwerf

Uit de analyse van de verschillende bouwhistorische knooppunten in het transept blijkt dat zich tijdens de bouw vele aanpassingen hebben voorgedaan, maar dat slechts een deel daarvan betrekking heeft op een ingrijpende wijziging. Het is duidelijk dat op meerdere momenten de plannen voor reeds in gang gezette bouwactiviteiten zijn aangepast
Alles wijst erop dat de veranderingen van het concept en kleinere aanpassingen van de plannen elkaar in een hoog tempo zijn opgevolgd. Zo vertoont de bouwsculptuur in het

[124] Zie § I.5.6.17.

transept een vrij grote eenheid, die pleit voor een vlotte voortgang van de werkzaamheden. De kapitelen zijn bijna allemaal uitgevoerd in een type met eenvoudige voluten en vrij ondiep reliëf. In tegenstelling tot het schip, waar veel ojiefprofielen voorkomen, bestaat het lijstwerk van het transept vooral uit simpele kwartholle en afgeschuinde profielen, waarvan de productie goedkoper en vooral sneller was. De schematische en sobere decoratie van de bovenste bouwlagen van het schip en van het transept kan het gevolg zijn geweest van de grote tijdsdruk die op de werkzaamheden stond: er kon niet gewacht worden op de tijdrovende realisatie van verfijnde kapitelen en lijstwerk, zoals die voor het schip gemaakt waren.
De vele aanpassingen die het transept kent, wijzen er ook op dat bij de bouw ervan veel geëxperimenteerd is. Men kan zich zelfs afvragen of er wel constant een *magister operis* aanwezig was, die erover waakte dat de plannen werden uitgevoerd zoals ze waren gepland.

5.6.16 Samenvatting van de bouwgeschiedenis: de relatieve datering

In grote lijnen is het transept symmetrisch van opzet: de noordelijke en de zuidelijke transeptarm zijn elkaars spiegelbeeld. Bij nadere bestudering bleek echter dat er tal van kleinere en grotere verschillen zijn, zowel in de plattegrond als in de opstand.
In de traveeën van de westelijke transepttorens bevinden zich cruciale aanwijzingen voor de bouwgeschiedenis van de kathedraal. Hier sluiten twee systemen op elkaar aan. Aan de ene zijde volgen de traveeën grotendeels de opzet van het vroeg-12de-eeuwse schip, aan de andere zijde dicteert de opzet van de enkele decennia recentere 12de-eeuwse oostpartij de vormgeving. De overbrugging tussen deze twee systemen vindt plaats in en rond de westelijke torensokkels. Toch is er slechts op enkele plaatsen werkelijk sprake van onderbrekingen in het metselwerk, die wijzen op een planwisseling. Het zijn vooral de gewijzigde maten, volumes en vormen die opvallen. Dat maakt het aannemelijk dat de veranderingen waartoe besloten werd tijdens de bouw, werkende weg gerealiseerd werden, zonder dat het werk eerst was stil gelegd of dat geplande bouwdelen eerst volledig voltooid waren. Ook krijgt men sterk de indruk dat op tal van plaatsen nogal pragmatisch en soms zelfs improviserend te werk is gegaan. Dat zou erop kunnen duiden dat er geen nauwkeurige plannen en tekeningen waren waarop de gecompliceerde architectuur van de oostpartij helder was vastgelegd.

Het is de vraag wat deze verschillen kunnen zeggen over de bouwgeschiedenis van het transept. Bij de analyse ervan kunnen drie niveaus onderscheiden worden.
Het *eerste niveau* dat bepalend is voor de hoofdvorm van het gebouw, is dat van het concept: welke verschillen, onregelmatigheden en afwijkingen wijzen op een verandering van het concept?
Het *tweede niveau* betreft de chronologie (de relatieve datering) en de (absolute) datering. De primaire vraag in dit verband is op welke indicaties de bouwchronologie kan worden gebaseerd.
Het laatste en *derde niveau* betreft de praktische uitwerking van het bouwplan. Welke aanpassingen werden tijdens het werk gerealiseerd, bijvoorbeeld omdat er in het plan geen of onvoldoende rekening was gehouden met de praktische uitvoering?
Een voorbeeld van het laatste is het gewelf van de tweede travee van de vestibule van het zuidportaal. Dit is hoger geplaatst dan het aangrenzende gewelf en de reden hiervan ligt in het oplopende terrein aan die zijde van de kathedraal. Een voorbeeld van de invloed van de overstap van het ene op het andere concept wordt zichtbaar in het gebruik van kleine hoekconsoles om het gewelf in deze vestibule te steunen in plaats van het gebruik van pilasters met flankerende colonnetten die in de vestibule aan de noordzijde voor dit doel al

waren aangebracht. In de nieuwere plannen voor het transept zijn de pilasters met flankerende colonnetten namelijk niet meer gebruikt.

Drie concepten
Uit het onderzoek van het transept volgt dat er ten minste op twee momenten sprake moet zijn geweest van een wijziging van het concept. Aanvankelijk was een transept voorzien volgens de uitgangspunten van het schip (concept 1). Een eerste verandering betrof de keuze om het transept te overwelven (concept 2). Een tweede, radicale verandering leidde tot de bouw van de klaverbladaanleg met de vijftorengroep (concept 3). Weliswaar werd vervolgens ook nog besloten tot een ander type overwelving, maar deze relatief ondergeschikte aanpassing hield slechts in dat de reeds geplande overwelving op een andere manier werd uitgevoerd. Deze bouwfase wordt niet als een apart concept beschouwd. Hieronder worden de drie concepten samengevat, waarbij eerst het concept wordt geschetst en vervolgens, in *cursief*, de voortgang van de uitvoering.

Transept concept 1: een monumentale aanzet
De eerste bouwfase betreft een transept dat hoorde bij het vroeg-12de-eeuwse schip. Voorzien was een ver uitstekend transept met zijbeuken en galerijen, een vierdelige opstand en een houten plafond. In de oksels van de zijbeuken van schip en transept waren enkellaagse vestibules met een monumentaal (zij)portaal gepland. Het transept moest bekroond worden door een vieringtoren. Hoe de kopgevels van het transept er in dit plan uitzagen, is niet met zekerheid te zeggen. Het is waarschijnlijk dat tegen de inwendige gevel een galerij was voorzien, mogelijk in de vorm van een open platform, zoals bij de westpartij van de kathedraal.
Fase 1. *Van dit concept is een deel gerealiseerd aan de westzijde van het transept, waarbij de uitvoering aan de noordzijde verder is gevorderd dan aan de zuidzijde. Aan de noordzijde werd een vestibule van twee traveeën gerealiseerd met in de noordgevel een rondboogportaal met drie archivolten. Aan de zuidzijde werd alleen de aanzet van de eerste travee van de vestibule gebouwd.*
Van de westelijke zijbeuk van het transept werden zowel aan de noord- als aan zuidzijde de pijlers gebouwd, waaronder het deel van de vieringpijlers op zijbeukniveau. De galerij van het schip was op dat moment nog niet tot aan de viering voltooid.

Transept concept 2: plannen voor overwelving
Tijdens het werk aan de westzijde van het transept werd besloten tot een aanpassing van de plannen. Deze bestond erin de galerijen en de middenbeuk van het transept te overwelven. Voor de middenbeuk werden een dubbele travee met een zesdelig ribgewelf (naast de viering) en een enkele travee met vierdelig kruisribgewelf (tegen de kopgevel) voorzien. Hiertoe werd de opstand van het transept versterkt. Omwille van het nieuwe galerijgewelf en de integratie van de galerijpijlers in het wandsysteem dat het gewelf moest voorbereiden, kregen de pijlers op de westgalerij een kruisvormige grondslag, zodat colonnetten geplaatst konden worden ten behoeve van de gordelbogen en gewelfribben.
Fase 2. *Terwijl de werkzaamheden aan de westzijde van het transept voortgingen, werden ze aangepast aan de nieuwe plannen. De pijlers en het gewelf van de westelijke transeptzijbeuk werden opgetrokken met een doorlopende halfzuil en twee in plaats van drie archivolten. De hoek van de galerij van het schip en het transept werd gebouwd en overwelfd, evenals de ernaast gelegen travee van de westelijke transeptgalerij. Aan de zuidzijde werd nog niet verder gebouwd aan de voltooiing van de vestibule en was men nog niet begonnen met het oprichten van het zuidportaal.*

Transept concept 3, fase 3a: de triconchale aanleg en de vijftorengroep
Korte tijd na het besluit om het transept te overwelven, werd opnieuw besloten tot een planwijziging, die ditmaal veel ingrijpender was. Dit leidde tot het derde concept voor dit deel van de kerk: een nieuwe oostpartij met een triconchale plattegrond waarop een vijftorengroep werd gepland. Deze planwijziging voor de oostpartij behoorde tot een meer omvattend plan waarin ook het concept van de westpartij veranderde: daar werd de bouw aan de geplande tweetorenfaçade gestopt. Alvorens de werkzaamheden aan het transept te hervatten, voltooide men eerst het gehele schip en, met een aangepast plan, de westpartij. In plaats van de monumentale tweetorenfaçade kreeg de geveltop van de westfaçade aan weerszijden twee kleine traptorens. Tijdens deze campagne verrezen ook het resterende deel van de westelijke vieringpijlers en de diafragmaboog tussen schip en viering.
De twee westelijke torens van de nieuwe vijftorengroep kregen een plaats boven de derde zijbeuktravee, waarvan de pijlers reeds gedeeltelijk gebouwd waren. Omdat deze traveeën niet voorbereid waren om de last van de torens te dragen, werd de omliggende bouwmassa aanzienlijk versterkt. Op de entreehallen kwam een verdieping met een gewelf dat de westzijde van het transept met de nieuwe torens kon schoren. In samenhang hiermee kregen de zijportalen een monumentalere uitstraling door middel van een bekronende driepasboog.
De nieuwe opstand van de oostpartij werd gebaseerd op de opstand van de nieuwe apsiden met een veel hogere scheiboogarcade dan in het schip. Dit vroeg om aanpassing van de al gerealiseerde lagere westelijke opstand van de middenbeuk. Om de niveaus van het schip aan te laten sluiten op die van de oostpartij werd in de westwand zowel een nissenzone als een echt triforium gepland. Voor de overwelving van het rechte deel van het transept werd nog steeds voor iedere arm uitgegaan van een zesdelig en een vierdelig kruisribgewelf.
Fase 3a. *In de derde fase werd het grootste deel van de nieuwe oostpartij gebouwd met uitzondering van de gewelven. Aan de westzijde kregen de vestibules een zaal op de verdieping die overwelfd werd: aan de noordzijde een tongewelf en aan de zuidzijde een half tongewelf. Tot dezelfde campagne behoorde de voltooiing van het aangepaste noordportaal en de bouw van het zuidportaal. Al deze werkzaamheden vonden plaats in samenhang met de aanpassing van de onderbouw van de westelijke torens en de aansluiting op de apsiden.*
In deze fase werd eerst aan de zuidzijde gewerkt, waar de werkzaamheden soms een wat experimenteel karakter hebben. Aan de noordzijde is de opbouw en de onderlinge aansluiting van de verschillende elementen soepeler. Na een minder geslaagde poging aan de zuidzijde om de trap een aparte traptoren te geven, werd besloten om deze aan de noordzijde in het torenlichaam zelf onder te brengen.
Op de galerijarcade van de westelijke transeptopstand werden achtereenvolgens een nissenzone en een triforium gebouwd om het hoogteverschil tussen en de gewijzigde indeling van de oude en de nieuwe opstand te overbruggen.
De gewelven en de lichtbeuk van de dubbeltravee en het gewelf van de travee tussen de torens moesten nog gebouwd worden, evenals de vrijstaande delen van de vijf torens.

Transept concept 3, fase 3b: aangepaste overwelving en lichtbeuk
Terwijl de realisatie van het concept van een triconchale aanleg met vijftorengroep volgens plan vorderde, werd besloten om een andere overwelving te bouwen over het rechte deel van de brede middenbeuk. Tussen de torens kwam een spits tongewelf in plaats van een vierdelig kruisribgewelf en over de dubbeltravee werd een vierdelig kruisribgewelf geslagen. In samenhang met de nieuwe overwelving kreeg de dubbeltravee een aangepaste lichtbeuk met een dubbelvenster in het midden. De halfzuil van de centrale deelpijler van deze travee werd boven het triforium niet voortgezet. Deze derde planwijziging, die de vierde bouwfase van het transept inluidt, is vergeleken met de eerdere planwijzigingen van ondergeschikt belang. Er is hier geen sprake van een wijziging van het concept.

Fase 3b. *In de vierde fase werd de overwelving van het rechte deel van het transept gerealiseerd samen met de lichtbeuk van de dubbeltravee en vervolgens in een aantal opeenvolgende bouwcampagnes de vieringtoren, de Sint-Janstoren, de Mariatoren, de Brunintoren en de Parochietoren. Weliswaar strekte de voltooiing van deze fase zich over meer dan een halve eeuw uit, maar de aanpassingen in de plannen betroffen vooral decoratieve aspecten en betekenden geen verandering van het concept.*
Binnen de drie concepten (1, 2, 3) of binnen de vier fases (1, 2, 3a, 3b) zijn er talrijke momenten geweest waarop besloten werd tot kleine wijzigingen in de bouw. Vooral bij de analyse van de westzijde van het transept zijn deze uitgebreid gesignaleerd. Zij zijn betekenisvol vanuit het oogpunt van de bouwchronologie, maar niet voor het concept van de kathedraal als zodanig. Wat dat laatste betreft is boven alles de overgang naar het derde concept van belang. Die markeert het moment waarop besloten werd de tweetorenfaçade aan de westzijde op te geven en te kiezen voor de drieapsidenaanleg en de vijftorengroep aan de oostzijde.

5.6.17 De bouwtijd van de kathedraal: de absolute datering

Schriftelijke bronnen voor de datering van de kathedraal zijn er nauwelijks, zo bleek eerder. De twee vermeldingen uit het midden van de 12de eeuw, die van de *nova fabrica* in 1141 en de wijding van de kathedraal in 1171, geven geen uitsluitsel over de toestand van het gebouw op dat moment (zie Inleiding § 5).
Vergelijking van de architectuur met die van andere kerken ten behoeve van een datering is lastig, omdat de meeste contemporaine kerkgebouwen in deze regio ofwel verdwenen zijn, ofwel onvergelijkbaar zijn vanwege hun (veel) lagere status en architectonische kwaliteit. Vergelijking met voor dit doel relevante sacrale architectuur elders wordt bovenal bemoeilijkt door de uitzonderlijkheid van het bouwconcept en de schaal van de oostpartij.
Op het gebied van de bouwdecoratie is wel vergelijking mogelijk met het oog op concrete bouwdata. Zo is een aantal kapitelen in de vestibules van de westpartij en tegen de buitenmuur van de zijschepen nauw verwant met kapitelen in Normandië uit de laatste decennia van de 11de eeuw. Voor de kapitelen van het schip zijn er vergelijkbare voorbeelden in Fécamp en Atrecht uit het begin van de 12de eeuw. Een begin van de werkzaamheden aan de westpartij en de buitenmuren van het schip kan mede daarom rond 1100 gesitueerd worden (zie § I.3.8).

Uit het archeologisch onderzoek kan met grote waarschijnlijk geconcludeerd worden dat bisschop Radboud in 1098 in de 11de-eeuwse voorganger van de huidige kerk werd begraven (zie § II.6.9). Als de bouw van de nieuwe westpartij en het schip toen al gestart waren ten westen van de toenmalige Onze-Lieve-Vrouwekerk, dan was deze bouw nog in een zeer pril stadium.
Dankzij het bouwhistorische en dendrochronologisch onderzoek van de dakstoelen van het transept is bekend dat de dakstoelen van het rechte deel van de transeptarmen na de overwelving gerealiseerd zijn. Het hout hiervoor werd in de jaren 1138-1146d gekapt. Het hout voor de monumentale spits van de vieringtoren werd tussen 1148 en 1158d geveld. Aangezien deze dakstoelen behoren tot de laatste fase van het transept, kan geconcludeerd worden dat de middenbeukgewelven van het transept omstreeks 1140 geslagen werden en de vieringtoren rond het midden van de eeuw werd opgetrokken. In de decennia daarvóór werd het grootste deel van het nieuwe concept voor het monumentale transept en het koor ten uitvoer gelegd. Daarvan is gebleken dat het in een hoog tempo moet zijn gedaan. In samenhang met een begin van de bouw van het schip rond 1100 is het aannemelijk dat tegen

1120 besloten moet zijn tot de radicale wijziging van de oostpartij. Het besluit om aangepast te overwelven kan omstreeks 1130-1135 zijn genomen.
De voltooiing van de vier transepttorens zou in een veel rustiger tempo plaatsvinden. Nadat de Sint-Janstoren al omstreeks 1150-1160 was voltooid, werden in de decennia daarna de laatste geledingen van de andere torens gebouwd. Als eerste die van de Mariatoren en vervolgens die van de Brunintoren. De bovenste geledingen van de Parochietoren kwamen begin 13de eeuw gereed.

6 Het 12de-eeuwse koor

6.1 Inleiding

In de huidige situatie heeft de Doornikse kathedraal een 12de-eeuws transept en een 13de-eeuws koor. Het huidige koor verving in de jaren 1242-1256 zijn voorganger.[1] In het voorafgaande hoofdstuk is beschreven dat er aan de oostzijde van het transept tal van bouwsporen zijn. Hieronder zal blijken dat een belangrijk deel daarvan behoort tot een koorpartij die onderdeel was van één grote 12de-eeuwse oostpartij.

6.2 Historiografie

Lange tijd heeft de vraag of er in de 12de eeuw daadwerkelijk een bij het transept behorend koor was gebouwd de architectuurhistorici beziggehouden. Zo waren Élie Lambert en Georges Gaillard van mening dat het koor dat in 1242 plaatsmaakte voor nieuwbouw, een 11de-eeuwse constructie betrof, die in 1070 was gewijd. Andere auteurs veronderstelden dat er in de tweede helft van de 12de eeuw wel met de bouw van een nieuw koor was begonnen, maar twijfelden of dit wel compleet gebouwd was.[2] De meest gangbare opvatting was dat het koor van de 12de-eeuwse kathedraal onder bisschop (1192-1203) Stephanus voltooid werd.[3]
Mogelijke overblijfselen van de voorganger van het huidige 13de-eeuwse koor komen in de historiografie al vroeg ter sprake. Jean Cousin schreef in de 17de eeuw dat het oude koor kwam tot de plaats waar de koperen lezenaar met een beeld van Mozes stond.[4] Waar deze lezenaar zich in de 17de eeuw exact bevond, is niet bekend, maar waarschijnlijk was dit op de plaats van de middeleeuwse koorlezenaar, op de grens van de vijfde en zesde travee van het koor (bijna 30 meter ten oosten van de triomfboog).[5]
In de 19de eeuw kwam in het koor een deel van een fundering tevoorschijn bij het wegnemen van de vloer. Le Maistre d'Anstaing meldde daarop dat de voorgangerbouw ongeveer een derde van de lengte van het huidige koor had, maar spreekt ook over circa de helft van de huidige lengte.[6] Volgens Renard kwam het koor tot en met de vierde travee.[7] Cloquet meende dat het koor 30 of 38 meter diep was.[8]
Toen tijdens het Archeologisch Congres van 1921 in Doornik stemmen opgingen om te zoeken naar de resten van een mogelijke crypte, wees Eugène Lefèvre-Pontalis erop dat men dan direct naar het Romaanse koor kon zoeken.[9] Het onderzoek naar de crypte – uitgevoerd door een wichelroedeloper – leidde niet tot enig serieus resultaat. Naar het koor werd niet gezocht.
Dehio en Von Bezold tekenden, waarschijnlijk op basis van hun interpretatie van de studies van

---

[1] Deléhouzée & Westerman 2013a: p.195-199.
[2] Lambert 1953a: p.85; Gaillard 1958a: p.52; Rolland 1934a; Warichez 1934-1935a: p.14.
[3] Cornet 1970a: p.179-182. Héliot 1969a: p.15.
[4] « Où est de présent le Moyse de cuivre, auquel on chante l'épistre és jours fériaux. d'autant que de nostre temps quand on a cuidé enterrer quelqu'un, l'on a trouvé un peu plus outre à costé, une sorte de puits profond avec de l'eau. » Cousin.1868a: III: p.163, 170. "Waar zich tegenwoordig de koperen [lezenaar met een beeld van] Mozes bevindt, alwaar men op weekdagen het epistel zingt. Te meer daar wanneer men daar recent iemand wilde begraven, men iets naar buiten aan de zijkant een soort diepe put met water heeft gevonden." Voorbeelden voor Mozes-afbeeldingen op lezenaars: in Brugge Carmelietenkerk (14de eeuw) en Mechelen (Sint-Rombaut) in: Van Doorslaer 1922a: p.123, 161.
[5] Pycke 2003a: p.139.
[6] Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a: I, p.46-47
[7] Renard 1852a: p.14.
[8] Cloquet 1912a: p.285; Cloquet 1906a: p.174.
[9] Saintenoy 1921a: p.9.

Renard en Le Maistre d'Anstaing, een reconstructie van het 12de-eeuwse koor (afb. I.6.1A).[10] Deze gaat uit van een recht en enigszins verhoogd koorgedeelte, waarop een apsis met omgang aansluit. Koortorens of koortraptorens ontbreken.

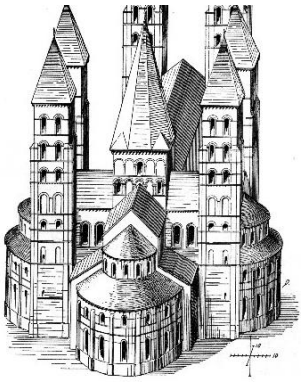

I.6.1A links: Georg Dehio & Gustav Von Bezold, reconstructietekening van de kathedraal, detail (Dehio & Von Bezold 1891-1901a: pl. 212).

Paul Rolland stelde in het midden van de jaren '30 een reconstructie van het 12de-eeuwse koor voor op basis van de architectuur het transept: een apsis met omgang geflankeerd door twee torens. In het verlengde van de as van het koor reconstrueerde hij een omgangskapel (afb. III.5.1.9C & 9D). Het koor zou op dezelfde wijze als het transept overwelfd zijn met een apsis met ribgewelf, een spits tongewelf tussen de torens en een groot kruisribgewelf boven een dubbeltravee tegen de vieringtoren.[11] Over de koortorens merkte hij op: "[...] hun aanwezigheid is vooral een kwestie van logica, want de plattegrond van het koor moet exact gelijk zijn geweest aan die van de transeptarmen." Rolland hield er wel rekening mee dat de twee koortorens nooit voltooid waren.[12] Raymond Lemaire achtte het onwaarschijnlijk dat een met beide transeptarmen vergelijkbare koorpartij (met torens) afgebroken zou zijn ten behoeve van het 13de-eeuwse koor.[13] Pierre Héliot volgde de opinie van kanunnik Lemaire en meende dat het feit dat de westtorens niet voltooid waren ook een indicatie was dat er geen koortorens waren gebouwd.[14]
Na een zorgvuldige analyse van de bouwhistorische sporen kwam Joseph Cornet tot de conclusie dat het 12de-eeuwse koor inderdaad gebouwd was en in opstand sterk geleken moet hebben op de transeptarmen. Cornet liet zich niet uit over de aanwezigheid van flankerende torens of de vorm van de koorsluiting. Wel maakte hij nog melding van enkele "recente proefboringen" die geen informatie opgeleverd hadden over het oude koor. [15]

6.3 De oostzijde van de vieringtoren

Van buiten oogt de vieringtoren laag en massief ten opzichte van de andere torens (afb. I.6.2A). In het interieur heeft de vieringtoren echter een bijzonder ijle werking en is goed zichtbaar hoe hoog dit bouwdeel is (afb. I.6.2B). De aanwezigheid van de 12de-eeuwse vieringtoren is een

[10] Dehio & Von Bezold 1891-1901a: II, Cap 15, Tafel 212.
[11] Rolland 1934a: p.12-16.
[12] Rolland 1937a: p.239-240.
[13] Lemaire 1952a: p.146.
[14] Héliot 1969a: p.33, 44.
[15] Cornet 1970a: p.151-157.

belangrijk argument voor de aanwezigheid van het koor: vanuit constructief oogpunt is het moeilijk denkbaar dat de bouwers van de kathedraal het risico zouden hebben genomen deze vieringtoren op te trekken zonder reeds gerealiseerde, substantiële steun aan de oostzijde. Tevens is het vrijwel uitgesloten dat – voordat met de 12de-eeuwse klaverbladaanleg werd gestart – zich op de plaats van het koor al een ouder bouwwerk van een dergelijke hoogte bevond dat de vieringtoren had kunnen schragen.

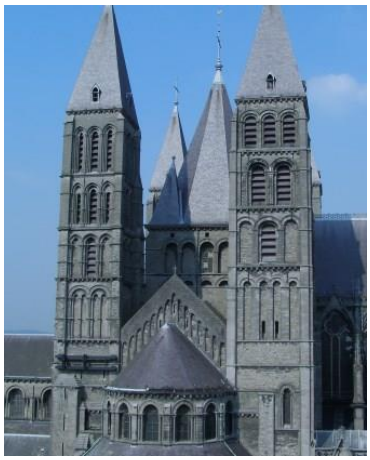
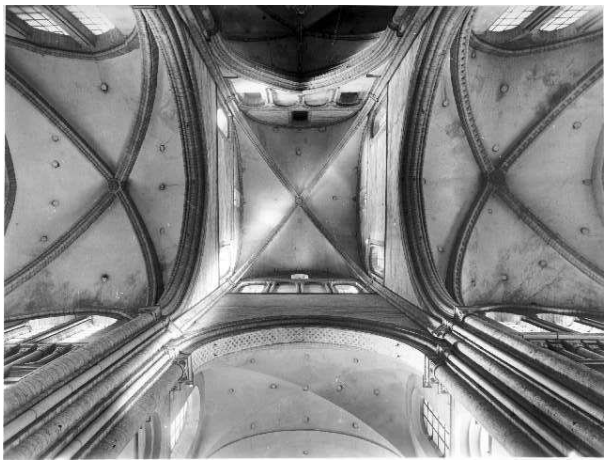

I.6.2A links: transept, zuidzijde, gezien vanaf het belfort (foto: JW).
I.6.2B rechts: zicht in de vieringtoren (foto: KIK-IRPA, B15057).

Het was constructief ook wezenlijk dat de vieringtoren een zo stabiel mogelijk basis kreeg. Omwille van de langzame zetting van de forse bouwmassa in Doornikse steen werd de oostpartij, evenals het schip, over de gehele omtrek in horizontale lagen opgetrokken.[16] Al eerder bleek dat de verschillende delen van het triforium van de oostpartij dezelfde stilistische kenmerken vertonen, wat laat zien dat deze zone in één en dezelfde campagne tot stand is gekomen. Omdat dit alles wijst op een gelijktijdige bouw van de gehele oostpartij, kan geconcludeerd worden dat het 12de-eeuwse koor grotendeels gereed was bij de bouw van de vieringtoren.
, is te zien
Aan de oostzijde van de vieringtoren is boven de gewelven, onder de 13de-eeuwse dakstoel, te zien waar het 12de-eeuwse koor aan de vieringtoren grensde: hier loopt de moet van de 12de-eeuwse dakstoel van het koor (afb. I.5.4.3A). De nok hiervan bevond zich lager dan die van de dakstoel aan de zijde van de transeptarmen. Dit laat zich verklaren uit het feit dat het 12de-eeuwse koor minder breed was dan de beide transeptarmen, zodat – bij een gelijke dakhelling – de nok van het koordak lager uitkwam. De breedte van het koor werd namelijk bepaald door de breedte van het schip, waardoor de vieringtoren een rechthoekige plattegrond kreeg. Omdat de nok van het 12de-eeuwse koor lager lag dan die van de transeptarmen, was er geen doorgang mogelijk van de lagere loopgang in de vieringtoren naar de dakstoel van het koor. Aan de transeptzijden is dit wel mogelijk, omdat de nok van de dakstoel daar hoger ligt. Het ontbreken van een doorgang vanuit de vieringtoren betekent dat er in het 12de-eeuwse koor ten minste één trap moet zijn geweest. Deze trap startte in ieder geval vanaf het niveau van de lichtbeuk, waarvan de loopgang aan de buitenzijde wel via het transept bereikbaar was. Dit zou kunnen wijzen op de aanwezigheid van een of meer koortorens of koortraptorens (zie § I.6.7).

[16] Met dank voor deze vriendelijke mededeling aan Laurent Deléhouzée die onderzoek heeft verricht naar de bouw van het 12de-eeuwse koor. Voor details wordt verwezen naar zijn toekomstige publicatie.

6.4 De opstand van het 12de-eeuwse koor

Naast de dakmoet tegen de vieringtoren bevat ook de oostzijde van het transept op een aantal andere plaatsen aanwijzingen voor een reconstructie van de opstand van het 12de-eeuwse koor. De bouwsporen bevinden zich in de regel spiegelbeeldig aan de noord- en aan de zuidzijde van de viering. Het gaat om de volgende plekken: (1) ter plaatse van de ingang tot de koorzijbeuken vanuit het transept, (2) aan de vieringpijlers en tegen de oostzijde van de vieringtoren en (3) in de oostelijke transepttorens.

De oostwand van het transept ter hoogte van de koorzijbeuken
(1) De oostwand van de dubbeltravee in de beide transeptarmen telt thans drie niveaus (afb. I.6.3A): de toegang tot de zijbeuk van het koor in de vorm van een grote spitsboog, het triforium en de lichtbeuk. Het muurwerk aan weerszijden van en boven de grote spitsboog bevat meerdere bouwsporen. Nabij de samengestelde pijlers, die de grote transepttravee loopt, bevindt zich een scherpe verticale bouwnaad (afb. I.6.3C). Aan de bovenzijde daarvan bevindt zich een ingemetseld kapiteel. Vooral aan de zuidzijde is dit nog goed zichtbaar (afb. I.6.3B), maar ook aan de noordzijde zijn er overblijfselen. Dit kapiteel bevindt zich op dezelfde hoogte als de kapitelen in de aangrenzende travee, daar waar zich de muurschilderingen bevinden. Enkele meters boven het kapiteel is opnieuw een strakke, verticale bouwnaad zichtbaar, zowel tegen de pijler van de oostelijke transepttoren als tegen de vieringpijler. Deze naad sluit aan op de geboorte van een incomplete rondboog, die zich in het metselwerk aftekent. Boven de huidige spitsboogopening naar de koorzijbeuk zijn deze rondboogfragmenten, die elk nog twee-derde van een rondboog beslaan, naast elkaar zichtbaar: de aanzet is bewaard bij de hoekpijlers van de dubbeltravee. Ook hier zijn de resten van een ingemetseld kapiteel te zien. Deze bevinden zich ongeveer op dezelfde hoogte als de kapitelen van de galerijen van de transeptapsiden.

I.6.3A links: zuidelijke transeptarm, dubbeltravee, oostzijde (foto: JW).
I.6.3B midden: zuidelijke transeptarm, dubbeltravee, oostzijde, aanzet van boogprofiel in het metselwerk naast de vieringpijler (foto: JW).
I.6.3C rechts: zuidelijke transeptarm, dubbeltravee, oostzijde, bouwnaad naast de vieringpijler onder het kapiteelfries van de 13de-eeuwse pijler (foto: JW).

De bouwsporen laten zien hoe de spitsboogingang van de 13de-eeuwse kooromgang is uitgebroken in de oostwand van het transept: in deze wand bevonden zich oorspronkelijk tweemaal twee scheibogen boven elkaar die paarsgewijs openingen vormden op de zijbeuk en de galerij van het transept. Beide traveeën werden waarschijnlijk van elkaar gescheiden door een

pijler op kruisvormige grondslag met doorlopende halfzuil, zoals tegen de westwand van het transept (afb. I.5.3.5A). Een aanwijzing hiervoor biedt de centrale pijler van het triforium, waar het middendeel aan de zijde van de middenbeuk een ruw oppervlak heeft dat wijst op een weggekapt element (afb. I.6.3A). De dubbeltravee had dus oorspronkelijk aan de oostzijde twee zijbeuktraveeën, zoals nu nog aan de westzijde.
Boven de voormalige galerij bevinden zich nog steeds het triforium en de lichtbeuk, die beide behoren tot het 12de-eeuwse werk en die niet gewijzigd zijn bij de bouw van het 13de-eeuwse koor. De 12de-eeuwse opstand van deze travee was dus vierdelig en volgde in grote lijnen de niveaus van de apsiden van het transept.
Deze vierdelige opstand van de oostwand van het transept was in ieder geval, wat de niveaus betreft, bepalend voor de opstand van de eerste travee van het koor. Het transept en het verdwenen koor hadden immers de hoektraveeën nabij de viering gemeen. Omdat deze opstand ook overeenkomt met die van de transeptapsiden, is het aannemelijk dat de koorapsis evenals de rest van de oostpartij een vierdelige opstand had met identieke niveaus vanaf de schaalsprong ter hoogte de torens, op de overgang van schip en transept. De triconchale aanleg van de oostpartij kenmerkte zich dus door een grote eenheid.
De niveaus van het triforium en de lichtbeuk van het 12de-eeuwse koor worden ook aangeduid door de loopgangen aan respectievelijk de binnen- en de buitenzijde van de oostelijke transeptwand. De loopgang van het triforium van het transept loopt namelijk achter de vieringpijler op hetzelfde niveau door en gaat over in het triforium van het koor. Het huidige 13de-eeuwse koortriforium bevindt zich op nagenoeg hetzelfde niveau als dat van het 12de-eeuwse koor. De loopgang aan de buitenzijde van de lichtbeuk van het transept gaat thans langs de vieringpijler over in de uitwendige loopgang van de koorlichtbeuk. Doordat het 13de-eeuwse triforium hoger is dan het 12de-eeuwse, ligt de loopgang voor de 13de-eeuwse koorlichtbeuk hoger: enkele treden overbruggen het hoogteverschil met het transept in de gang ter plaatse van de hoekpijler van de vieringtoren.

Sporen van het 12de-eeuwse koor tegen de vieringtoren
(2) Nadere aanwijzingen over de opstand van het 12de-eeuwse koor bevattenen de oostelijke vieringpijlers en de oostwand van de vieringtoren. Dat de totale hoogte van het 12de-eeuwse koor gelijk was aan het transept is af te leiden uit de sporen van de voormalige koordakstoel tegen de vieringtoren (afb. I.6.4A). Aangezien ook de zijbeuken en galerijen dezelfde hoogte hadden als in het transept, rest er voor het triforium en de lichtbeuk gezamenlijk dezelfde hoogte als bij het transept. Aangenomen mag worden dat de bouwlagen van koor en transept gelijke hoogtes kenden.

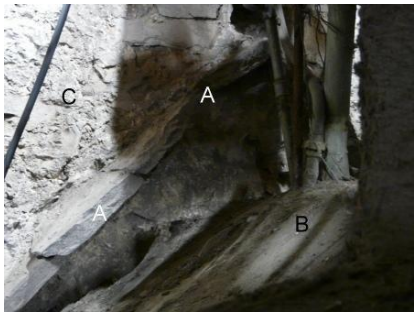

I.6.4A: detail van de dakmoet (A) van het 12de-eeuwse koor tegen de oostzijde van de vieringtoren (C) boven de gewelven van het 13de-eeuwse koor (B) (foto: JW).
I.6.4B rechts: zicht vanuit het schip op de oostwand van de vieringtoren (foto: JW).

In het interieur is goed te zien hoe het hogere 13de-eeuwse koor ingrijpt in de 12de-eeuwse vieringtoren. De 13de-eeuwse triomfboog zet hoger aan en komt ook aanzienlijk hoger uit dan de gordelbogen tussen viering en transept (afb. I.6.4B). In de zwikken van de huidige triomfboog zijn de resten te zien van de horizontale lijst die de zone van de 12de-eeuwse gordelboog aan de bovenzijde afsloot. Daarboven bevindt zich een vierdelige boogstelling, waarvan de middelste dubbele halfzuiltjes zijn afgesneden door de spitsboog. Vóór de bouw van het 13de-eeuwse koor had de oostzijde van de vieringlantaarn dus een geleding die vergelijkbaar was met die aan de westzijde.

Het 13de-eeuwse koor werd gebouwd tegen de oostzijde van de 12de-eeuwse viering. Men maakte daarbij gebruik van de 12de-eeuwse vieringpijlers. Deze werden aangepast om een zo goed mogelijke aansluiting te realiseren. Omdat het huidige, 13de-eeuwse koor breder is dan het 12de-eeuwse koor bleven bouwsporen achter op de gewijzigde vieringpijlers. Die maken het mogelijk om de opstand van het 12de-eeuwse koor nader te preciseren.

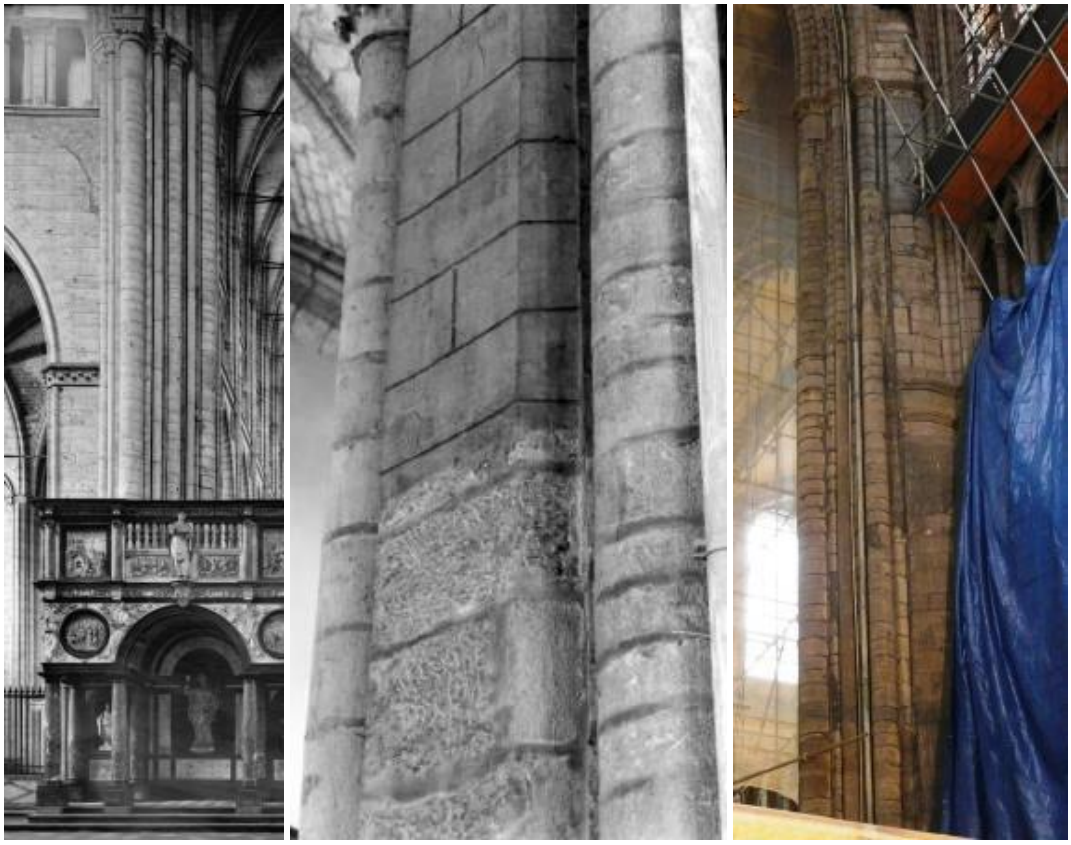

I.6.5A links: noordoostelijke vieringpijler gezien vanuit het westen (foto: KIK-IRPA F00503).
I.6.5B midden: zuidoostelijke vieringpijler, oostzijde, gezien vanaf het doksaal (foto: JW).
I.6.5C rechts: noordoostelijke vieringpijler, oostzijde, gezien vanuit het middenkoor (foto: JW).

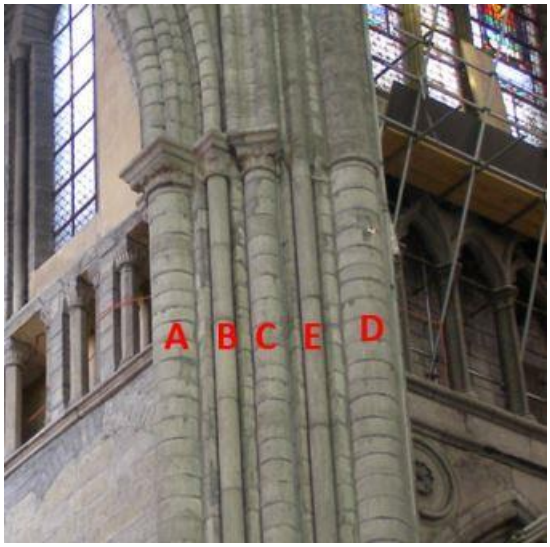

I.6.6A links: noordoostelijke vieringpijler gezien vanuit het zuidwesten (foto: JW).
I.6.6B rechts: noordoostelijke vieringpijler, oostzijde, gezien vanuit het middenkoor (foto: JW).

Het onderste deel van de vieringpijlers is ingebouwd in het doksaal, maar daarboven zijn de pijlers voor een belangrijk deel zichtbaar. Aan de transeptzijde hebben ze een brede halfzuil (A), geflankeerd door twee slanke colonnetten (B). Deze drie elementen worden bekroond door kapitelen, waarop de gordelbogen tussen de viering en de transeptarmen rusten. Naast de halfzuil met colonnetten bevindt zich een diagonaal geplaatste, driekwart zuil (C) die via de staande hoekribben van de vieringtoren naar de kruisribben van het vieringgewelf leidt. Naast de driekwartzuil – op de grens van viering en koor – bevindt zich opnieuw een halfzuil (D) geflankeerd door colonnetten (E). Dit samenstel draagt thans de 13de-eeuwse triomfboog.
Dat op de halfzuil (D) en colonnetten (E) ooit een boog op dezelfde hoogte aanzette als bij de transeptarmen, is nog te zien aan de aanwezige astragalen (of ringprofielen), die de plaats van de 12de-eeuwse kapitelen aangeven. De halfzuilen boven deze astragalen zijn 13de-eeuws en ogen donkerder. Dat laatste komt doordat deze stenen ter plekke zijn uitgehakt uit de aanzet van de middenbeukwand van het 12de-eeuwse koor en niet op de gebruikelijke manier in de steenhouwerswerkplaats, alvorens in het werk geplaatst te worden.
Naast deze elementen (D en E), die corresponderen met de 12de-eeuwse triomfboog, bevindt zich aan de koorzijde een driekwart zuil (F). Hierop rustte in de 12de-eeuwse situatie de kruisrib van de eerste travee van het middenkoor. In de 13de eeuw kon deze driekwart zuil door zijn ten opzichte van het nieuwe koor naar binnen gelegen positie geen dienst meer doen voor het nieuwe, bredere kruisribgewelf. Aan de zijde van het koor werd daarom aan de triomfboog een extra rib toegevoegd, die op deze zuil rust.
De oostkant van de vieringpijlers heeft een minder regelmatige detaillering en vertoont sporen van wijzigingen. Er is echter nog onmiskenbaar een aanzet over, die kan corresponderen met een brede halfzuil (G). In formaat moet deze ongeveer even dik zijn geweest als de pijlers van de transeptapsiden. Het grootste deel van de halfzuil is weggekapt, maar de aanzet is duidelijk in twee zones zichtbaar. De eerste loopt vanaf de vloer van het doxaal tot aan een niveau dat overeenkomt met de lagere, ingemetselde kapitelen in de oostwand van het transept. De boogaanzet van de scheiboogarcade van de koorzijbeuk bevond zich dus op gelijke hoogte als in de oostwand van het transept. In het verlengde hiervan is de vieringpijler aangesmeerd, maar iets hoger is de aanzet van een halfzuil opnieuw over enige meters zichtbaar. De hoogte van deze zone correspondeert met de galerij van het transept. Daarboven is de pijler opnieuw afgesmeerd.

De afgesmeerde gedeelten corresponderen met de plaats waar zich aansluitend metselwerk in de zwikken van de scheibogen bevond.
De conclusie is dat de vieringpijlers aan de oostzijde zowel op het niveau van de koorzijbeuk als van de galerij een halfzuil kenden. Deze halfzuil kan gecorrespondeerd hebben met een er tegenover gelegen zuil of halfzuil, waarop de scheiboogarcade van de eerste travee van het 12de-eeuwse koor rustte.[17]

Sporen van het 12de-eeuwse koor in de oostelijke transepttorens
(3) De zuidzijde van de Sint-Janstoren en de noordzijde van de Mariatoren sloten ook aan op het 12de-eeuwse koor. Vooral op de begane grond en op het niveau van de galerij zijn hiervan nog sporen aanwezig. Zo bevindt zich in de noordwand van de Mariatoren een doorgang naar de zuidelijke koorzijbeuk (afb. I.5.33A). Deze rondboogdoorgang met archivolt zonder bijzondere profilering is lager dan de scheibogen van het transept. De boog loopt bovendien enigszins schuin ten opzichte van de kooromgang en wel zodanig dat de kooromgang erdoor versmald werd. In de zuidzijde van de Sint-Janstoren is een vergelijkbare situatie te zien. Hier is de boog alleen nog in de binnenruimte van de toren zichtbaar, omdat de opening op de koorzijbeuk is dichtgemetseld (afb. I.5.26B). Aanvankelijk kon men via deze boogopeningen van de ruimte onder de torens in de koorzijbeuk komen.[18] De versmalling kan een aanwijzing zijn dat de 12de-eeuwse koorzijbeuk zich versmalde tot een breedte van één travee. Hoe de overgang van de twee traveeën aan de transeptzijde naar de enkele kooromgang plaatsvond blijft ongewis.[19]
Ook via een zaal op de verdieping van de torens was er een verbinding tussen de galerij van de transeptapsiden en de galerij van het koor. Een rondboogopening met eenvoudige impostlijsten opende zich vanuit de torenruimte op de galerij in de hoek van koor en transept. Bij de bouw van het 13de-eeuwse koor werden deze doorgangen versperd door de gewelven van de koorzijbeuk. De doorgangen werden dichtgemetseld met brokstukken van het 12de-eeuwse koorgewelf (afb. I.5.43B-43D; I.5.3.57B). De boogopening laat zien dat de galerijen van transept en koor zich op dezelfde of nagenoeg dezelfde hoogte bevonden.
Hoe de twee galerijtraveeën aan de oostzijde van het transept overdekt waren, is niet meer zichtbaar. Aangenomen mag worden dat ze overwelfd waren met een graatgewelf, zoals de overige galerijen van het transept. Het dak over de zolder van de galerij bevond zich ter hoogte van het triforium. Sporen tegen de buitenmuur van het triforium (afb. I.5.33A-33C, I.5.3.41B) geven aan dat de hoektravee met het koor een lessenaarsdak had, dat waarschijnlijk doorliep over de koorgalerij richting de kooromgang. De andere travee had een asymmetrisch zadeldak (afb. I.6.2B). De sporen tegen de buitenmuur van het triforium aan de oostzijde van het transept zijn echter niet helemaal eenduidig te interpreteren.[20]

Samenvattend kan geconcludeerd worden dat de opstand van het 12de-eeuwse koor, in ieder geval daar waar het op het transept aansloot, dezelfde niveaus kende als het transept. De vormgeving moet ook in aanzienlijke mate overeengekomen zijn. Wel wijst de aanzet van een halfzuil tegen de vieringtoren op andere pijlervormen.

---

[17] In Engeland komen pijlers met zeer brede halfzuilen voor in een aantal grote kerken, waaronder de abdijkerken van Waltham, Peterborough, Gloucester en Tewkesbury en de kathedralen van Norwich, Ely en Hereford.
[18] Jacques Lacoste (1963a: p.4-18) en Jacques Gardelles (1969a: p.45 noot 7) veronderstelden een dubbele kooromgang.
[19] Paul Saintenoy (1921a: p.79-80) opteerde voor een apsidiool tussen de toren en de kooromgang.
[20] Met dank aan Laurent Deléhouzée.

6.5 De plattegrond van het 12de-eeuwse koor

Bij een archeologische verkenning in het kader van het stabiliteitsonderzoek van het 13de-eeuwse koor, dat in 2000-2001 plaatsvond, is er op enkele plaatsen in het huidige koor beperkt gesondeerd. Dit gebeurde onder andere in de vijfde travee van het middenkoor.[21] Hier stootten de archeologen op een stuk gebogen funderingsmuur dat gehoord moet hebben bij een grote 12de-eeuwse apsis. De plaats van deze vondst komt redelijk overeen met de opmerkingen van Cousin en de 19de-eeuwse auteurs (zie § I.6.2). Op basis hiervan kan geconcludeerd worden dat het totale koor inderdaad ongeveer even diep was als de transeptarmen. De straal van de apsis met omgang was daarentegen iets groter dan die van de beide omgangsapsiden van het transept.

De opgraving bracht alleen een stuk fundering van de apsis van de 12de-eeuwse koorsluiting aan het licht. De plaats van de funderingsresten kan geen uitsluitsel geven over de aanwezigheid van een eventuele askapel. Tijdens de sonderingen zijn ook geen sporen gevonden van een straalkapel. De gevonden resten bieden ook geen aanknopingspunten voor een reconstructie van de overgang van de kooromgang naar het rechte gedeelte van het koor. Ook bestaat er nog onduidelijkheid over de aansluiting op de oostelijke transepttorens: hier flankeerden, tussen de viering en de oostelijke transepttorens, twee zijbeuktraveeën de dubbeltravee van de middenbeuk. Het blijft vooralsnog onbekend of zich naast deze twee traveeën aan de oostzijde nog twee vergelijkbare traveeën bevonden (afb. I.6.2B) of slechts één (afb. I.6.2C); als dat zo was, dan zou het transept zowel aan de oost- als westzijde een dubbele zijbeuk hebben gehad, of, zo men wil, met de vestibules van de zijportalen vergelijkbare, halachtige ruimtes. Wellicht was de situatie vergelijkbaar met het laat-12de-eeuwse koor van de kathedraal van Soissons, dat waarschijnlijk een dubbele koorzijbeuk had met een galerij boven de binnenste zijbeuk.[22]

[21] Tijdens het archeologisch onderzoek door het team van Raymond Brulet zijn er geen aanwijzingen gevonden voor een crypte in de 12de-eeuwse kathedraal. Brulet 2012a.
[22] Sandron 1998a: p.78-79. Zoals ook de abdijkerk Saint-Remi in Reims en de kathedralen in Meaux en Notre-Dame in Parijs (Kurmann 1971a: p.36).

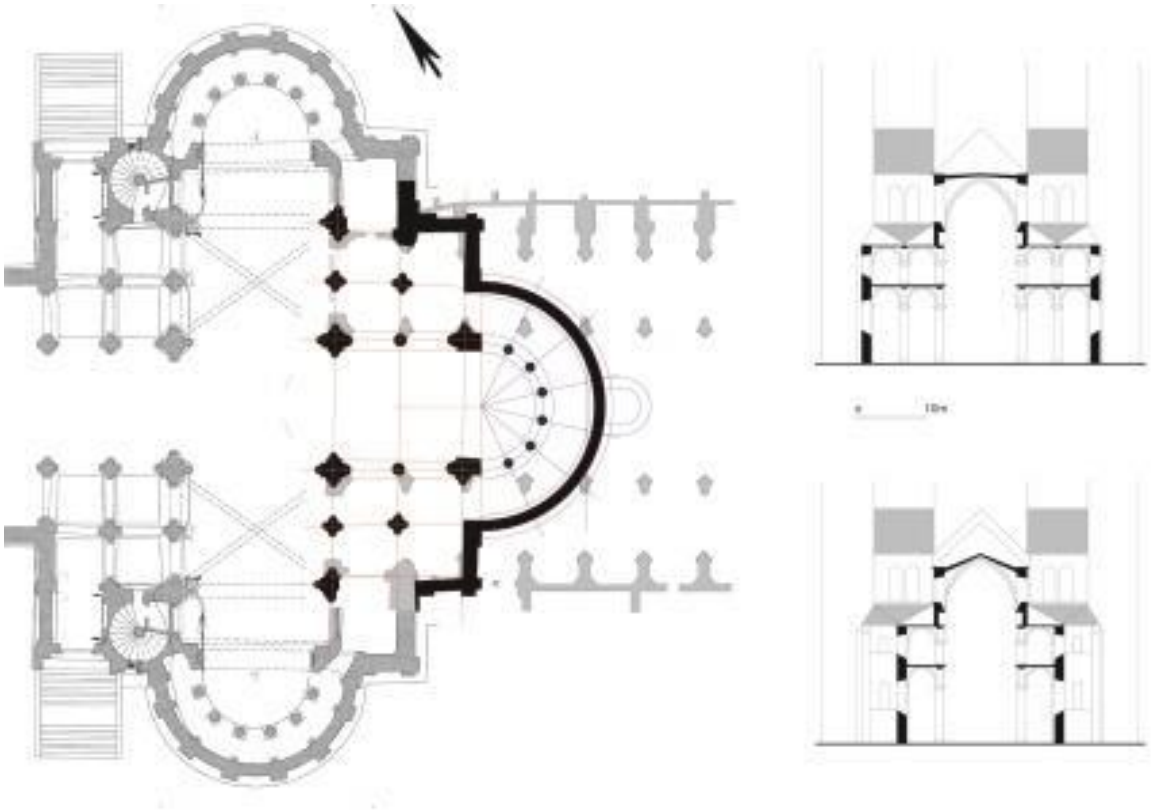

I.6.2A links: schematische reconstructie van de plattegrond en de opstand van het koor door Laurent Deléhouzée (tekening: Laurent Deléhouzée)
I.6.2B rechtsboven: reconstructie van de doorsnede van het koor over de tweede koortravee door Laurent Deléhouzée (tekening: Laurent Deléhouzée).
I.6.2C rechtsonder: idem, variant met enkele koorzijbeuk (tekening: Laurent Deléhouzée).

6.6 De gewelfdragers en het gewelf van het 12de-eeuwse koor

Het 12de-eeuwse koor was even breed als de viering en het middenschip en even diep als een transeptarm. De opstand moet een grote mate van overeenkomst hebben vertoond met de transeptapsiden. Op de gereconstrueerde halfzuilen tegen de vieringpijlers rustte een scheiboog, die neerkwam op een zuil, of eventueel een pijler met brede halfzuil. De op de diagonaal van de vieringpijler geplaatste driekwart schalk correspondeerde met de kruisgewelfrib van de middenbeuktravee. Als er, net zoals in het transept, sprake was van een dubbele travee met afwisselend een zware en een lichte pijler, dan was de zware pijler van het type vieringpijler, maar met een halfzuil voor de scheiboogarcade, en de lichte pijler een zuil (of bescheiden pijler met halfzuilen). De eerste middenkoortravee bestond in dat geval uit een grote vierkante travee die aan de noord- en zuidzijde door een dubbele arcade werd begrensd. Daarbij correspondeerden de zware pijlers met de kruisribben van het vierdelige kruisribgewelf van het middenkoor, terwijl de zuilen alleen de scheibogen en gewelven van de zijbeuk en de galerij droegen.
Het 12de-eeuwse middenkoor was overwelfd met in ieder geval één groot kruisribgewelf, vergelijkbaar met de twee grote traveeën van het transept. Van de kruisribben van dit gewelf heeft Laurent Deléhouzée namelijk fragmenten teruggevonden in het werk van het 13de-eeuwse koor, onder meer in de vulmuren, waarmee op galerijniveau de openingen van de torens naar het koor in de 13de eeuw waren dichtgezet (afb. I.5.43B-43D). De maten van deze ribben zijn

identiek aan die van de gewelven van het transept, maar de profielen zijn iets rijker gedecoreerd, wat voor de koorpartij als eerbiedwaardigste deel van het gebouw goed verklaarbaar is. De bewerkingssporen wijzen erop dat ze ten dele door eenzelfde, niet uit Doornik afkomstige ploeg steenhouwers, zijn gemaakt als de gewelfribben van het transept.[23]
Van de zijbeuken, de galerijen en de omgang mag aangenomen worden dat deze met graatgewelven waren overkluisd, zoals in het transept.

De teruggevonden bouwfragmenten wijzen er dus op dat het interieur van het koor niet alleen in grote lijnen, maar ook in details overeenkwam met het transept. Voor het exterieur is het aannemelijk dat de manier waarop het transept geleed en gedecoreerd was, ook bij het koor was toegepast, met bogen met flankerende zuiltjes rond vensters en doorlopende cordonlijsten. Mogelijk heeft de koorapsis, die in liturgische en theologische zin veel belangrijker was dan de andere twee apsiden, beide in exclusiviteit en rijkdom van uitvoering overtroffen. Vanuit de onderlinge hiërarchie tussen transeptapsiden en koorapsis kan ook verklaard worden dat deze laatste een bredere kooromgang had.

6.7 Koortorens of koortraptorens

De vraag of het 12de-eeuwse koor torens heeft gehad, is niet met zekerheid te beantwoorden. Daarbij kan ook overigens onderscheid gemaakt tussen koortorens en koortraptorens. Onder koortorens verstaan we torens die de koorpartij flankeren en een zekere omvang hebben, zoals de Doornikse transepttorens. Een traptoren is een bescheidener element dat geplaatst is tegen of in de bouwmassa en dat slechts ruimte biedt aan een wenteltrap. Een goed voorbeeld vormen de traptorens die het centrale deel van de westgevel van de kathedraal flankeren (afb. I.2.1.4).

Verschillende auteurs, in de eerste plaats Paul Rolland, hebben betoogd dat het 12de-eeuwse koor, net zoals het transept, geflankeerd werd door twee torens.[24] Raymond Lemaire daarentegen achtte het onwaarschijnlijk dat een met beide transeptarmen vergelijkbare koorpartij met torens, afgebroken zou zijn ten behoeve van het 13de-eeuwse koor.[25] Op grond van meerdere argumenten lijkt het inderdaad onwaarschijnlijk dat het koor flankerende torens van het formaat van de Doornikse transepttorens heeft gekend. Ten eerste was het koor iets korter dan de transeptarmen, zodat er weinig plaats voor dergelijke torens was. Deze zouden bovendien erg dicht bij de vieringtoren en de transepttorens hebben gestaan. Het 12de-eeuwse koor van de kathedraal van Laon, gesloopt in de vroege 13de eeuw, dat sterk op Doornik was geïnspireerd, werd evenmin door grote koortorens geflankeerd (§ III.5.1.2.1). Ook kan opgemerkt worden dat, toen halverwege de 13de eeuw in Doornik begonnen werd met de bouw van een nieuw koor, de aansluiting op het transept zo gekozen werd dat de transepttorens bewaard bleven, terwijl wel een gedeeltelijke vernieuwing van het transept was voorzien (zie § III.5.1.2.2). De vraag is dan of eventuele koortorens ook niet gehandhaafd zouden zijn.

---

[23] Deléhouzée & Westerman 2013a: p.192. De bewerkingssporen van de boogstenen van de kruisribben van transept en koor laten zien dat er twee groepen steenhouwers aan werkten: één groep die vertrouwd was met de Doornikse steen en die op dezelfde wijze werkte als elders in de oostpartij en één groep die dat nieuw was en waarschijnlijk afkomstig was uit een traditie waarin zachtere kalksteen werd bewerkt, mogelijk Picardië. Met dank voor deze vriendelijke mededelingen aan Laurent Deléhouzée over dit onderwerp.
[24] Rolland 1937a: p.239-240.
[25] Lemaire 1952a: p.146.

Het koor van de kathedraal heeft dus hoogstwaarschijnlijk ergens een trap gehad. Terwijl de galerij, het triforium en de loopgang voor de lichtbeuk vanuit het transept bereikbaar waren, ontbrak namelijk een doorgang van de vieringtoren naar de kap van het 12de-eeuwse koor. Om daar te komen was een trap noodzakelijk die het triforium of de uitwendige loopgang voor de koorlichtbeuk met de dakstoel verbond. Ook het ontbreken van trappen in de oostelijke transepttorens pleit ervoor dat er in het koor een mogelijkheid was om de galerijen te bereiken.[26]

Bij het transept vervullen de torens een belangrijke constructieve functie als steunbeer voor de zware transeptgewelven. Aangezien het koor vergelijkbare gewelven had, mogen we veronderstellen dat er in ieder geval aan de oostzijde flinke steunberen zijn geweest. Bevonden zich in deze steunberen wellicht traptorens? Indien het koor dergelijke steunberen ontbeerd heeft, zou de zwakke constructie een reden kunnen zijn geweest voor de nieuwbouw van het koor in de 13de eeuw.
Een goede mogelijkheid is dat er wel traptorens waren, bijvoorbeeld van het type van de westfaçade (afb. I.2.1.4). Traptorens tegen de koorsluiting van grote kerken werden vaker toegepast in de late 11de eeuw. Vooral in Normandië zijn invloedrijke voorbeelden bewaard gebleven, zoals de abdijkerken van La Trinité in Caen (afb. III.5.1.22A) en Saint-Vigor in Cérisy-la-Forêt.[27] In het bisdom Doornik zijn koortorens overgeleverd bij enkele parochiekerken. In Doornik zelf geldt dat voor de Sint-Jakobskerk (afb. III.5.1.23A & 23B) en in Oudenaarde voor de Sint-Walburga.[28] Het motief van de koortraptorens bij deze kerken, die dateren uit de tijd dat het 12de-eeuwse kathedraalkoor nog overeind stond, kan zijn oorsprong vinden in het 12de-eeuwse koor van de Doornikse kathedraal.

6.8 De datering van het 12de-eeuwse koor

Alle bouwhistorische en archeologische observaties wijzen erop dat de gehele 12de-eeuwse oostpartij als één ensemble is gebouwd: het koor dateert uit dezelfde tijd als het transept en is – in samenhang daarmee – voorafgaand aan de constructie van de vieringtoren gebouwd. De dakstoelen van het transept zijn dendrochronologisch gedateerd in de jaren 1138d-1148d, de vieringtoren een decennium later (1148d-1158d). De bouw van de vieringtoren kon pas van start gaan toen deze aan alle zijden de steun had van een stevig bouwlichaam, dat zich gelijkmatig had kunnen zetten. Een datering van de oostpartij in het tweede kwart van de 12de eeuw ligt daarmee voor de hand.[29]
Meerdere teksten zijn in verband gebracht met de 12de-eeuwse koorpartij. Werpt de nieuwe datering in het tweede kwart van de 12de eeuw daarop nieuw licht? Jean Cousin schreef in 1610 over het begin van de bouw van het nieuwe koor: “In het jaar [..] 1110 werden de funderingen van het nieuwe koor van de kathedrale kerk van Onze-Lieve-Vrouw van Doornik gelegd [..].” Deze vermelding, waarvoor Cousin geen bron geeft, lijkt nog steeds te vroeg om betrekking te

[26] In de kathedralen van Kamerijk en Atrecht waren er traptorens in zowel het westen, het centrum als het oosten van de kathedraal.
[27] Stöver 1990a: p.207-220. Waarschijnlijk hadden ook de abdijkerk van Saint-Étienne in Caen en de kathedralen van Bayeux en Coutances koortraptorens. In de 13de eeuw werd dit motief ook gehandhaafd bij de (gedeeltelijke) nieuwbouw van deze kerken. Het is ook aanwezig bij de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Norrey-en-Bessin. Voor de verschillende Normandische gebouwen, zie: Baylé 1997b: passim. Over de oorsprong van deze torens: Heitz 1997a: p.37-48.
[28] Zie: Rolland 1936b (Doornik). Devos 1976a (Oudenaarde).
[29] Over de spits van de vieringtoren, zie § I.5.4.1.

kunnen hebben op de 12de-eeuwse oostpartij, terwijl zij voor het schip te laat is.[30] Dat zou al eerder begonnen moeten zijn.
Er zijn andere teksten over de kathedraal, die met de bouw van het 12de-eeuwse koor in verband zijn gebracht. De belangrijkste daarvan dateren uit de late 12de eeuw. Toen hij in 1192 zijn bisschopszetel innam, constateerde bisschop Stephanus dat het werk aan de kathedraal stil lag: "*pendebant opera interrupta*." Zo vermeldt Joseph Warichez zonder bronvermelding in zijn biografie van Stefanus.[31] Enkele jaren later, in 1198, kocht de bisschop van Boudewijn, burggraaf van Doornik, de rechten af op de inkomsten van de tol[32] op de Schelde voor 10 jaar vanaf 2 februari 1199 en bestemde een kwart ervan voor de "gewelven" oftewel het "plafond" van de kathedraal.[33] Jean Cousin schreef deze akte over: "Environ l'an 1198 l'évesque Estienne donna une bonne somme de deniers *in opus majoris ecclesiae, ad formandam decenter testudinem, sive celaturam ipsius ecclesiae*, pour l'œuvre de la grande église, pour fermer proprement la voute ou estofferie de la mesme église."[34]
Deze teksten zorgen voor een dilemma, want zij kunnen geen betrekking hebben op de bouw van het 12de-eeuwse koor. Daarvan is hierboven duidelijk geworden dat het reeds voltooid was. De enige bouwdelen van de kathedraal uit de tijd van Stephanus zijn de bovenste geledingen van de westelijke transepttorens, maar het ligt niet voor de hand dat deze bedoeld zijn. *Testudo* en *celatura* (of *caelatura*) wijzen in de regel op gewelven of een plafond.[35] Een mogelijkheid is dat de donatie betrekking heeft op de decoratie (*estofferie*) van de kathedraal, bijvoorbeeld in de vorm van gewelfschilderingen. Daar zou de term *celatura* dan op wijzen. In het *Martyrologium van het refectorium* is inderdaad bij de notitie over Stephanus slechts sprake van *ad celaturam ecclesie*, wat er op wijst dat de gift bestemd was voor de aankleding van de kathedraal.[36] Toch blijft het ongemakkelijk dat deze vrij expliciete bron niet in overeenstemming gebracht kan worden met de gegevens die de kathedraal zelf levert: de omvang van de donatie is namelijk zo fors, dat deze geen betrekking kan hebben gehad op kleine werkzaamheden.
Het is ook goed mogelijk dat het geld dat Stephanus beschikbaar stelde een uiteindelijk niet uitgevoerd project betrof. In dat geval zou het kunnen gaan om een plan om na de oostpartij ook het schip te overwelven. Dat had immers als enige bouwdeel nog een houten plafond.[37]
Een andere hypothese is dat er– enige decennia na de bouw van de kathedraal – zodanige problemen met de gewelven van het koor waren dat grote werkzaamheden nodig waren.

---

[30] "L'année [...] 1110 furent mis les fondemens du choeur noeuf de l'église cathédrale de Nostre-Dame de Tournay, lequel n'a esté achevé et vouté que quatre-vingts ans après ou davantage soit à cause de la grandeur et profondeur que requéroit un corps de bastiment si grand, et si haut, que celuy qu'on encommençoit, ou à faute de diligence, ou de moyens. ...]." Cousin meende dat het ging om het 13de-eeuwse koor dat dan onder bisschop (1192-1203) Stephanus voltooid zou zijn. Cousin 1868a:, III: p.169.
[31] Warichez 1936a: p.405.
[32] De tekst gebruikt het woord *winage*, waarmee de verschuldigde som werd aangeduid, waarmee men recht van passage kreeg. In dit geval om de rivier over te steken of om van de doorvaart gebruik te maken. Rolland 1931a: p.107.
[33] Rolland 1925d: p.61, n.3. Warichez 1934a: p.213.
[34] Cousin 1868a: III: p.170. De nauwgezette transcriptie van deze akte "nous prouve que ce dernier savait, au moins parfois, puiser ses informations aux meilleures sources." (Héliot 1956a: p.6). Cousin trof de tekst van de akte aan in de archieven van het kapittel ("*tiré des registres de ceste église de Tournay*." Cousin 1868a: III: p.170). Een transcriptie van de akte is te vinden in ACT cartularium C, fº 44rº en ACT, *Martyrologium refectorii*, fº 93.
[35] Rolland 1934a: p.109-110. Niermeyer 1997a: *testitudo* (p.1027), *caelatura* (p.162). Met vriendelijke dank aan prof.dr. R.B.C. Huygens (Leiden) voor zijn advies.
[36] ACT, *Martyrologium refectorii*, f93r, geciteerd door Rolland 1934a: p.111n41.
[37] In Caen waren de 11de-eeuwse schepen van de twee abdijkerken van Saint-Étienne en La Trinité ook in vroege 12de eeuw overwelfd.

Aanwijzingen voor deze hypothese ontbreken.
Onderzoekers die, zoals Paul Rolland, uitgingen van het voltooien van het koor aan het begin van de 13de eeuw, baseerden dit op de notitie over bisschop Stephanus en op een mogelijke wijding in 1213 (zie § II.10.8). Hij bracht de gift voor het gebouw ook in verband met donaties van Stephanus ten behoeve van de aankleding van het koor en de voltooiing van de reliekschrijn van Onze Lieve Vrouw in 1205.[38] Rolland betrok bovendien nog een andere tekst op het koor. In het cartularium C van het kapittel is in een oorkonde uit 1174 sprake van een altaar dat gewijd is aan de *gloriosae Virginis Genitricis Dei beate Marie extra chorum* (het altaar *buiten het koor van de zalige moeder van God en glorierijke Maagd Maria*). Hij situeerde dit altaar in een askapel, de vermeende voorganger van de Mariakapel in het 13de-eeuwse koor.[39] De precieze situering van dit altaar "buiten het koor", dat wil zeggen buiten het priesterkoor en het kanunnikenkoor, staat geenszins vast. Het kan net zo goed in de kooromgang hebben gestaan, of in de zuidelijke transeptarm, waarvan bekend is dat er (ook) een Maria-altaar stond.[40]
Gezien de voltooiing van de koorgewelven omstreeks 1140/1145, is de voornaamste tekst die in verband kan worden gebracht met de oostpartij de vermelding van de *nova fabrica* (het nieuwe werk) als plaats waar de jonge kanunnik Hendrik in 1141 een visioen had (zie § II.8.3). Volgens de *Historiae Tornacenses*, die uit de tweede helft van de 12de eeuw dateren, vond dit visioen plaats, terwijl Hendrik 's avonds door het nieuwe werk van de Onze-Lieve-Vrouwekerk liep, "*per novam fabricam ecclesie Sancte Marie*."[41] Hij ging *vespertina hora* (op het uur van de vespers) *jam incumbente nocte, (*terwijl de nacht al viel) *sine aliquo timore* (zonder enige vrees) door het gebouw. Hoewel de tekst het niet expliciet vermeldt, lijkt de *nova fabrica* te doelen op een deel van de kerk, dat nog niet in gebruik was voor de liturgie. De sfeer die de tekst oproept, is niet die van een functionerend kerkgebouw. Voor de vespers zouden, zoals gebruikelijk, kaarsen zijn ontstoken en ook zouden er (nog) andere kanunniken in de kerk zijn geweest. Als deze gedachte klopt, liep Hendrik door de oostpartij[42], die toen bijna voltooid was.
Enkele jaren later, in 1148, overleed Anselmus (1146-1148), de eerste eigen bisschop van de Kerk van Doornik na meer dan vijf eeuwen. Hij werd begraven voor het hoogaltaar.[43]
Aangenomen mag worden dat de oostpartij op dat moment voltooid was met uitzondering van de vieringtoren. Uit de jaren daarna dateren meerdere berichten die wijzen op de ingebruikname van de nieuwe oostpartij. Tussen 1153 en 1156 schonk de monetarius Everard de Vigne een gouden

---

[38] Rolland 1934a: p.109-111.
[39] ACT, cartularium C f 32r; ACT, cartularium D f.58v; Rolland 1934a: p.116.
[40] Pycke 2003a: p.188.
[41] Cum domnus Simon jam fere XXIV annis pontificatum tenuisset, nullamque omnino diminutionis suspicionem haberet, contigit ut quidam adolescens canonicus Beatae Mariae, nomine Henricus, paschali tempore feria secunda XI Kalend. Maii, vespertina hora, jam incumbente nocte, solus forte per novam fabricam ecclesiae Sanctae Mariae sine aliquo timore transiret, et ecce subito voces quasdam velut cum impetu terribili advenientes magnae multitudinis audivit; torrem etiam flammeum super se venientem vidit, ita ut particulam tunicae suae ac carnis sub ea de brachio juxta pugnum combusserit. Statimque perterritus in terram cecidit [..]. *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.328. Rolland 1934a: p.133. Over kanunnik Hendrik: Pycke 1988a: p.148-149. Over de datering en de authenticiteit van de *Historiae*: Rolland 1925c: p.279. Het visioen omvatte de onthulling van het tweede deel van de *Vita Eleutherii*, de ELEUTHERII VITA SECUNDA (1658a: p.189-195). Zie § II.6.6.
[42] Opvallend is dat Jean Cousin (1868a: III: p.169) in de 17de eeuw al sprak over: la nouvelle fabrique du chœur: "[...] l'an 1145 quand Henry chanoine de Tournay receut la révélation de la vie de sainct Eleuthère [...] l'édifice n'estoit pas encore fermé, car cela luy advint passant au soir par la fabrique noeufve du choeur." Had Cousin nog andere bronnen of interpreteerde hij *nova fabrica* als het « nieuwe » koor uit de 13de eeuw ?
[43] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.326: Domo Anselmo defunto atque in ecclesia Sancte Marie ante majus altare sepulto Gerardus abbas Vilariensis successit anno dominice incarnationis 1149. Rolland, 1934a: p.126.

kelk voor de hoogmis aan het hoofdaltaar.[44] In 1160 werd Walter, abt van de Sint-Maartensabdij, begraven voor het altaar van Johannes de Doper, waarvan bekend is dat het in het zuidelijke transeptarm stond.[45] Toen in 1171 een grootse wijding plaatsvond, was de oostpartij mogelijk al enige tijd in gebruik.

6.9 Ouderwets en gebrekkig?

Vanaf 1242 werd het 12de-eeuwse koor afgebroken. Omdat het nieuwe 13de-eeuwse koor aanzienlijk verder naar het oosten zou reiken en voor een deel ook breder was gepland, was het mogelijk om al met het werk te beginnen, terwijl het oude koor nog overeind stond. Maar gezien de enorme fundering die voor het nieuwe koor noodzakelijk was en de hoge snelheid waarmee gebouwd werd, zal het oude koor toch vrij snel hebben moeten wijken. Het materiaal van het oude koor werd hergebruikt op de nieuwe bouwwerf.
Menigeen heeft zich verbaasd over het feit dat het 12de-eeuwse koor al vanaf 1242 gesloopt werd. Daarbij moet aangetekend worden dat deze auteurs er veelal vanuit gingen dat het oude koor pas eind 12de of zelfs begin 13de eeuw voltooid was.[46] In werkelijkheid was het koor in 1242 ongeveer een eeuw oud. Er waren ook voldoende redenen voor kapittel en bisschop om halverwege de 13de eeuw een nieuw nieuwbouw te plannen.[47]

De architectuur van de kathedralen, die een nauwe band hadden met het Franse koningschap, had vanaf de late 12de eeuw een metamorfose ondergaan die nieuwe ideeën en pretenties tot uitdrukking moest brengen. In alle bisschopssteden van de Reimser kerkprovincie waren daarom nieuwe kathedralen gebouwd met als zetel van de kerkheren prachtige en ruime koorpartijen. Koorpartijen uit het midden van de 12de eeuw hadden daar hetzelfde lot ondergaan. Zo maakte het omstreeks 1150 gebouwde omgangskoor van de kathedraal van Laon begin 13de eeuw plaats voor het huidige, grotere, rechtgesloten koor.[48] Mogelijk werd ook in Soissons vanaf 1195 een 12de-eeuws koor vervangen door het huidige koor.[49] Het nieuwe koor dat Suger in 1140 aan de abdijkerk van Saint-Denis bouwde, werd halverwege de 13de eeuw sterk veranderd.[50] In Reims week het nieuwe koor dat aartsbisschop Samson halverwege de 12de eeuw bouwde aan het begin van de 13de eeuw voor nieuwbouw.[51] In het nabijgelegen Kamerijk werd een groot koor gebouwd volgens het nieuwste, in Reims in aanbouw zijnde concept. Het koor van Doornik stak bij deze nieuwbouw in schaal, vorm en techniek bleekjes af.

---

[44] A.C.T., cartulaire C, f° 19, r°. Dumoulin & Pycke 1980a: p.71. Rolland, 1934a: p.126. Voor de data: Pycke 1988a: p.233.
[45] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.326. Tijdens de begrafenis werd voorgegaan door bisschop (1148-1166) Geraldus van Doornik en zijn collega Walter van Mortagne, bisschop van Laon (1155-1174). Waarschijnlijk ging het om Walter, voormalige scholaster van het kathedraal kapittel en tot abt van Sint-Maartens gewijd in 1136 door Simon van Vermandois, bisschop van Doornik (1123-1146) en Noyon (1123-1148). Zie: Pycke 1988a: p.134-135 en Rolland 1934a: p.126. Voor het altaar van Johannes de Doper, zie Pycke 2003a: p.187.
[46] Rolland 1934a: p.137; Warichez 1934a; Héliot 1969a: p.44.
[47] Deléhouzée & Westerman 2013a: p.199-201.
[48] Kimpel & Suckale 1990a: p.209. Plouvier, Saint-Denis & Souchon 2002a: p.100.
[49] Voor de kathedraal van Soissons kwam Dany Sandron (1998a: p.86-88) tot de conclusie dat het op grond van de bovengronds aanwezige resten niet met zekerheid uit te maken is of bij het bewaarde 12de-eeuwse zuidelijke transeptarm ook een (gepland of uitgevoerd) koor hoorde, zoals algemeen, in laatste instantie door Carl Barnes (1967: p.61), is aangenomen.
[50] Kimpel & Suckale 1990a: p.383-393.
[51] Kimpel & Suckale 1990a: p.184. Villes 2010a: p.42-48.

In Laon zou het oude koor al snel bouwvallig zijn geworden. Het is mogelijk dat dit ook in Doornik gespeeld heeft. Aangezien het 12de-eeuwse koor eenzelfde vierdelig kruisribgewelf moet hebben gehad als de beide transeptarmen, maar waarschijnlijk niet geflankeerd werd door torens, zoals bij de transeptarmen, kan de stabiliteit van het koor inderdaad een probleem zijn geweest. Maar of het 12de-eeuwse koor ook hoort tot de geschiedenis van constructieve problemen aan de Doornikse kathedraal, is een lastig uit te maken zaak.

6.10 Reconstructie van de oostpartij omstreeks 1160

De 12de-eeuwse oostpartij bestond uit een transept en een koor, die tegelijkertijd werden opgetrokken op een triconchale plattegrond en bekroond werden door vijf torens. Van deze oostpartij maakte het koor halverwege de 13de eeuw plaats voor het huidige koor. Het transept daarentegen is zonder grote wijzigingen bewaard gebleven, nadat begin 13de eeuw de laatste transepttoren voltooid was.
Over het uiterlijk van het 12de-eeuwse koor is in het huidige gebouw nog veel informatie te vinden, vooral in de opbouw van de oostzijde van het transept en in de viering. Verder zijn er informatieve bouwsporen met betrekking tot het oude koor bewaard gebleven op de plaats waar het koor op het transept aansloot. Bij recent archeologisch onderzoek is bovendien een deel van de fundering teruggevonden.[52] Op basis hiervan kunnen zowel de plattegrond als de opstand van het 12de-eeuwse koor globaal gereconstrueerd worden. De koorpartij was nagenoeg even diep als de transeptarmen, kende een apsis en een kooromgang en had een vierdelige opstand met eenzelfde onderverdeling in niveaus als bij het transept. De opstand was sterk vergelijkbaar met de transeptarmen, maar niet identiek. De dubbeltravee van het koor kende een afwisseling van pijlers en zuilen. Er zijn geen aanwijzingen dat het koor geflankeerd werd door torens. Mogelijk kende het wel kleinere, flankerende traptorens. Of bij het koor de eerste twee zijbeuktraveeën vanaf de viering ook dubbel waren, zoals aan de westkant van het transept, is niet met zekerheid te zeggen, maar lijkt wel waarschijnlijk.
De opstand van de nieuwe oostpartij en in het bijzonder die van de apsiden bepaalde de aanpassingen die aan de westzijde van het transept nodig waren om aan te sluiten bij het reeds in aanbouw zijnde schip. De overgang aan de westzijde van het transept springt erg in het oog, vanwege de deels vijfdelige opstand. De aansluiting op de opstand van het koor verliep op een ander punt echter veel subtieler: naarmate men dichter bij het koor komt, ligt het triforium van het transept steeds iets hoger. Het lijkt erop dat het triforium van het koor het hoogste was van de oostpartij.
Het vloerniveau van het transept was tenminste één trede hoger dan het niveau van het schip, zoals aan de sokkels en basementen rond de westelijke vieringtoren te zien is. Of het 12de-eeuwse koor weer hoger lag dan het transept, is onbekend: boven funderingsniveau zijn er geen resten bewaard gebleven.
Bij de bouwgeschiedenis van het transept (§ I.5.6) kwam al aan de orde dat de gerealiseerde vierdelige kruisribgewelven de laatste campagne vormen van de transeptarmen en een wijziging betekenden ten opzichte van de aanvankelijke plannen voor een zesdelig gewelf. In het koor ontbreken duidelijke sporen van een dergelijke planwijziging. De reconstructie van een zuil in plaats van een pijler in de opstand van de dubbeltravee kan er namelijk op wijzen

[52] Voor het overige is er weinig bekend over de fundering van de oostzijde van het transept en het voormalige koor. Aan de westzijde rusten de funderingen van de 12de-eeuwse kerk ten dele op die van de voorgangers uit eerdere eeuwen, zoals te zien is op de opgravingstekening in Brulet 2012: p.133.

dat, zoals in de kathedraal van Durham, de zware pijlers afgewisseld werd met een zuil. Koos het kapittel bij het koor direct voor een vierdelig kruisribgewelf, omdat men inmiddels aan zag komen dat het voor het transept geplande zesdelige kruisribgewelf geen goede oplossing was? Als dat het geval is, dan zal de oostelijke arm van de klaverbladaanleg de laatste van de drie armen zijn geweest waarmee begonnen werd. Vanwege de noodzaak om voor de vieringtoren een gelijkmatig gezette oostpartij op te trekken, zal er echter niet zoveel tijd hebben gezeten tussen het bouwbegin van de transeptarmen en dat van de oostelijke koorarm. Zoals de stilistische kenmerken van het triforium van het transept laten zien, werd in ieder geval dat deel van de oostpartij in horizontale tranches opgetrokken.

6.11 Datering van de 12de-eeuwse kathedraal

Dankzij de dendrochronologische datering van de transeptdakstoelen (1138-1146d) en de conclusie dat deze pas na de overwelving zijn gebouwd, weten we dat de oostpartij uiterlijk omstreeks 1145 overwelfd was. Omdat bisschop Radboud nog in 1098 begraven werd in de 11de-eeuwse Mariakerk, zal met de bouw van de nieuwe kathedraal niet veel eerder dan 1100 zijn begonnen. Met de voorbereiding van de enorme grondwerkzaamheden die voor de nieuwe kerk nodig waren, zou men eventueel al begonnen kunnen zijn.
Met de terminus post quem van 1100 en een terminus ante quem van 1145 waren er voor de bouw van de kathedraal zonder de vrijstaande verdiepingen van de torens ruim vier decennia beschikbaar zijn. Vergeleken met andere grote bouwprojecten van het begin van de 12de eeuw, zoals in Canterbury of Speyer, is dat een redelijke tijd.
Op enig moment in die circa vier decennia heeft de radicale planwisseling van tweetorenfaçade naar triconchale aanleg met vijftorengroep plaatsgevonden. De vraag wanneer dat kan zijn geweest, is afhankelijk hoeveel tijd er nodig moet zijn geweest voor het eerste bouwproject en hoeveel voor het tweede.
Het bouwvolume van de vijftorengroep (nog zonder de vrijstaande delen van de torens) is groter dan van het schip en de westpartij. Van de andere kant was het voor het eerste concept nodig een complete bouwwerf te installeren en forse grondwerken te verrichten, omdat de nieuwe kathedraal aanmerkelijk hoger kwam dan de voorganger. Ook moest deze voorgangerkerk gesloopt worden, aangezien deze zich op de plaats van het schip bevond.
Als men de bouwsculptuur beschouwt, valt de enorme rijkdom in het schip op. Hier moet ruim tijd aan besteed zijn. De veel schematischer decoratie en standaardisering van profielen in het transept verraadt een snellere werkwijze.
Met een begin van de bouwwerkzaamheden aan de westzijde omstreeks 1100 en het voltooien van de gewelven aan de oostzijde tussen 1140 en 1145 ligt het voor de hand dat de grote planwijziging uiterlijk rond 1120 heeft plaatsgevonden en dat er vanaf dat moment gewerkt werd aan de oostpartij op triconchale plattegrond en met een vijftorengroep.

7 Inrichting en gebruik van de kathedraal

7.1 Inleiding

Zoals in de overgrote meerderheid van de kerkgebouwen en met name in kapittel- en kloosterkerken, vormde ook in Doornik de oostpartij het belangrijkste gedeelte van de kathedraal. Hier kwam immers het kapittel dagelijks bijeen voor het *opus Dei*, het gebed tot God, dat vorm kreeg in de getijden en de misviering.[1] Een belangrijk deel van de oostpartij was hiervoor ingericht. Hoe die inrichting er bij de Doornikse kathedraal in de 12de eeuw uitzag, is bij gebrek aan specifieke bronnen slechts beperkt te reconstrueren. Al halverwege de 13de eeuw werd de inrichting van de kathedraal immers volledig vernieuwd na de bouw van het nieuwe koor. En ook de op dat moment gerealiseerde inrichting onderging in de loop der eeuwen aanzienlijke veranderingen.[2] Toch is het wel mogelijk iets te zeggen over het gebruik en de inrichting van dit deel van de kerk, mede op basis van de sterke traditie die de inrichting van het kerkgebouw bepaalde, zowel lokaal als in de gehele Romeinse Kerk.

7.2 Het domein van de clerus: het liturgisch centrum

Presbyterium

De Doornikse kathedraal is liturgisch georiënteerd: het koor van de kerk is gericht op het oosten.[3] Van dáár, alwaar de zon opkomt, zal Christus wederkeren als Licht van de Wereld (Johannes 8, 12) en de Zon die gerechtigheid brengt (Maleachi 3, 20). Het *sanctuarium* of *presbyterium* (priesterkoor), de ruimte waar de celebrant(en) rond het altaar de mis viert (vieren), lag in de oostelijke arm van de kathedraal. Hier werd, al naargelang de rang van het liturgische feest, onder leiding van de bisschop, de deken of één van de kanunniken, iedere dag en soms vaker, de mis gevierd. Aangenomen mag worden dat het koor ten minste twee altaren had.[4] Niet alleen voor het 13de-eeuwse koor is namelijk overgeleverd dat er twee altaren waren, maar ook voor het koor van de 10de-eeuwse kathedraal was dat al het geval. In de 12de-eeuwse *Historiae Tornacensis* is, in een passage die speelt tijdens het pontificaat (954-955) van bisschop Fulcher, sprake van *duo altaria que erant in presbiterio ecclesie sancte Marie Tornacensis sedis episcopalis*, twee altaren die zich bevonden in het koor van de kerk van de heilige Maria, bisschopszetel van Doornik. Een daarvan wordt in dezelfde tekst aangeduid als *maius altare*, hoofdaltaar.[5]
Zoals nog altijd het geval is en al vanaf de 13de eeuw is overgeleverd, zal het 12de-eeuwse hoofdaltaar aan de heilige Stephanus gewijd zijn geweest. Het Stephanus-patrocinium was overgenomen uit de voormalige Stephanuskerk, die deel had uitgemaakt van de bisschoppelijke kerkengroep (zie § II.4.5).
De aanwezigheid van twee altaren voorkwam dat op één dag aan hetzelfde altaar tweemaal de mis moest worden opgedragen, wat vooral – maar niet alleen – na pontificaal gebruik als niet passend werd beschouwd.[6] Zo kon het tweede altaar in het koor dienst doen op de dagen

---

[1] Pycke 1986a: p.247-250.
[2] De inrichting van de kathedraal vanaf de 13de eeuw en later is met name onderzocht door Jean Dumoulin, Jacques Pycke en Florian Mariage. Dumoulin 1983-1984a: passim; Dumoulin & Pycke 19080a: passim; Pycke 1986a: p.234-240; Pycke 2003a: p.134-228; Mariage & Pycke 2004a: passim.
[3] Feitelijk wijst de as van de kathedraal richting het zuidoosten. Omwille van de eenvoud en om aan te sluiten bij de liturgische oriëntatie wordt er hier vanuit gegaan dat de kerk op het oosten gericht is.
[4] Pycke 1986a: p.237-238.
[5] *HISTORIAE TORNACENSIS* 1883a *(Chronica Tornacensis)*: p.336.
[6] Jungmann 1962a, I: p.292. Reinle 1988a: p.2-6. Braun 1924a: I, p.373-377.

waarop er een tweede kapittelmis was, bijvoorbeeld vanwege een speciale gedachtenis.[7] Dit altaar kreeg in Doornik de naam *altare de requiem*.[8] Beide altaren moeten gestaan hebben in de lengteas van de kathedraal in de apsis en de rechte travee van het koor.[9] Nabij het hoogaltaar stonden de bisschopstroon (*cathedra*) en de zetels voor de celebranten (*sedilia*). De oostpartij vormde het heilig hart van de kathedraal. Bij het hoofdaltaar stonden of hingen reliekhouders, permanent of alleen bij bijzondere gelegenheden. De relieken konden ook een plaats krijgen op het tweede kooraltaar.[10] Herman van Doornik meldt van de relieken van de heilige Eleutherius dat zij, waarschijnlijk met andere relieken, in de sacristie bewaard werden.[11]

Het *chorus stallatus*

Het is van belang om onderscheid te maken tussen het priesterkoor (*presbyterium* of *sanctuarium*), dat in het oostelijke uiteinde van de kruisvormige plattegrond lag en het liturgische koor (*chorus stallatus*) ten westen daarvan.[12] Waar precies de grens tussen het priesterkoor en het liturgisch koor lag, is niet bekend, maar waarschijnlijk zal de overgang nabij of onder de triomfboog hebben gelegen.

In het liturgische koor stond het koorgestoelte met de zetels voor de geestelijkheid. De belangrijkste leden van het kapittel hadden hun zetel in het deel van het koorgestoelte direct grenzend aan het sanctuarium. Vooraan, nabij het altaar, en liturgisch rechts – dat wil zeggen gezien vanuit het altaar, dus aan de noordzijde – de deken, In het koor stonden en hingen verder talrijke andere objecten, zoals een of meer lezenaars, kaarsenstandaards en lampen. Hoe groot het koorgestoelte precies was, is niet bekend, maar waarschijnlijk zal het in ieder geval ten dele onder de vieringtoren hebben gestaan. Dat was ook in veel andere kathedralen en abdijkerken het geval.[13] Het zou wel eens kunnen dat de gehele viering tot het liturgische koor behoorde. De naar het oosten toe steeds hogere sokkels van de basementen van de westelijke vieringpijlers wijzen erop dat zich hier een niveauverschil van twee treden bevond, dat de opmaat naar het liturgische koor kon vormen. Het is minder aannemelijk dat het kanunnikenkoor in Doornik zich uitstrekte tot in het schip, zoals aanvankelijk in de 12de-eeuwse kathedraal van Laon, waarvan de oorspronkelijke oostpartij met apsidiaal gesloten koorpartij en transept met vijf torens op die van Doornik geïnspireerd was.[14] De opgravingen in de oostelijke traveeën van het schip hebben geen aanwijzingen opgeleverd dat daar een deel van het koorgestoelte stond.

Sinds de 13de eeuw bevinden priesterkoor en kanunnikenkoor zich in de middenbeuk van het koor. Het huidige doxaal uit 1599 bevindt zich op dezelfde plaats als het middeleeuwse doxaal dat tijdens de Beeldenstorm verloren was gegaan.[15]

---

[7] Dumoulin 1983-1984a: p.108.

[8] Pycke 2003a: p.155-156. Hoewel het niet is uitgesloten, is het onwaarschijnlijk dat de koorbanken in het 12de-eeuwse koor in de apsisronding stonden, zoals Jacques Pycke (2003a: p.146 n.54) opperde. Een dergelijke opzet zou voor Noordwest-Europa uitzonderlijk zijn. Erlande-Brandeburg 1989a: p.291-302.

[9] Over het gebruik van de beide altaren: Pycke 2003a: p.151-156.

[10] Braun 1924a: p.400.

[11] Herman van Doornik 2010a: p.179 (cap.110).

[12] Aldus zo genoemd in de kroniek van Sint-Truiden: *GESTORUM ABATUM TRUDONENSIUM, CONTINUATIO TERTIA*, 1852a: p.368.

[13] Bijvoorbeeld in de kathedralen van Noyon en Laon, alsmede in Reims, maar daar was de inrichting uitzonderlijk, omdat de inrichting aldaar rekening hield met de ceremonie van de koningskroning.

[14] Fernie 1987a: p.257-266. Vanaf circa 1200 werd het gebruikelijk om de westelijke beëindiging van het *chorus stallatus* te situeren tussen de oostelijke vieringpijlers, zoals enkele decennia eerder al was gebeurd in Parijs. Voorbeelden zijn te vinden in de kathedralen van Chartres, Laon (het nieuwe, rechtgesloten koor) en Beauvais.

[15] Dupont & Mariage 2006a.

I.7.1A links: oostelijke pijlers van de noordelijke schiparcade met rechts de vieringpijler, waar de basementen in oostelijke richting hoger geplaatst zijn (foto: JW).
I.7.1B rechts: zicht richting het koor met doxaal tussen de oostelijke vieringpijlers (oude ansichtkaart, collectie JW).

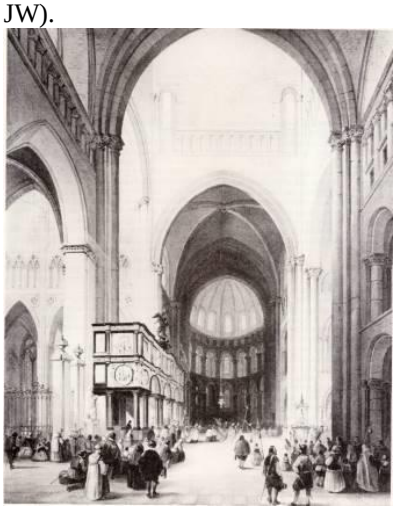

I.7.2A links: François Stroobant, transept van de kathedraal, lithographie, circa 1850

Graftombes

In het koor lagen waarschijnlijk ook de tombes van de Doornikse bisschoppen. In ieder geval werd bisschop Anselmus, de eerste eigen bisschop van Doornik na de onafhankelijkheid van Noyon, voor het hoofdaltaar begraven: *Domno Anselmo defuncto atque in ecclesia Sancte Marie ante maius altare sepulto*, na zijn overlijden werd heer Anselmus in de kerk van Sinte-Marie voor het hoofdaltaar begraven.[16] Van zijn opvolgers is niet bekend waar zij begraven werden[17], maar aangenomen mag worden dat de meesten van hen een graf in het koor van de kathedraal kregen, zoals vanaf 1250 met de toenmalige bisschoppen het geval was in het 13de-eeuwse koor.[18]

Kooromgang

Het 12de-eeuwse koor had een kooromgang, die vergelijkbaar zal zijn geweest met die van het transept, maar wel breder (zie § I.6). In tegenstelling tot het transept nemen wij aan dat deze kooromgang vanuit de koorzijbeuken goed toegankelijk is geweest, in het bijzonder omdat bij het koor waarschijnlijk met het transept vergelijkbare torens ontbraken. De kooromgang – in de eerste plaats een motief van groot prestige (§ III.5.4.1) maakt het mogelijk voor gelovigen om rond het presbyterium, waar zich de heilige relieken bevonden, te pelgrimeren.

---

[16] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: cap.118, p.190.

[17] Anselmus' opvolger Gerard (1048-1166) trok zich aan het eind van zijn leven terug in de Sint-Eligiusabdij van Noyon, waar hij op 14 juli 1166 overleed. Het is waarschijnlijk dat hij aldaar begraven werd. Van de bisschoppen Walter (+1172), Everard (+1190) en Stephanus (+1203) is niet bekend waar zij begraven zijn. Pycke 2003a: p.157-158. De tombe van bisschop (1203-1218) Gozewijn zou zich nabij die van de deken Letbertus en de zetel van de deken in het kapittelkoor bevonden hebben. Zie Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a, 2: p.58.

[18] Voor een overzicht zie: Pycke 2003a: p.157-166. Zie ook de bisschopslijst in de bijlage.

Of er in de kooromgang één of meer altaren hebben gestaan, is niet bekend. Het zou kunnen zijn dat er, bijvoorbeeld in de as van de kerk, een Maria-altaar stond. Dit zou dan voorganger zijn geweest van het altaar van Notre-Dame-la-Flamande dat halverwege de 13de eeuw in het nieuwe koor een ereplaats in de askapel kreeg.

7.3 De transeptarmen

Valt er ondanks de zeer schaarse bronnen over de inrichting en het gebruik van het koor toch nog het nodige te zeggen, over het gebruik van de armen van het transept is dat veel minder het geval. Dat geldt overigens niet alleen voor de Doornikse kathedraal. De functie van het transept in middeleeuwse kerken is in veel gevallen onduidelijk. Afgezien van de vermelding van aanwezige altaren zijn er weinig bronnen die inzicht bieden in het gebruik van deze ruimte.[19]
Helaas is er in Doornik ook vrij weinig bekend over de altaardispositie in de 12de-eeuwse kathedraal, zodat niet duidelijk is of hier van meet af aan nevenaltaren hebben gestaan. De belangrijkste bron voor de kennis over de altaardispositie zijn de vermeldingen van kapelanijen in het obituarium, schenkingsoorkonden en testamenten. De stichting ervan komt in de loop van de 12de eeuw op gang.[20] Aangezien in Doornik de oudste gedocumenteerde stichting van een kapelanij uit 1174 dateert, lijkt het erop dat deze ontwikkeling pas na de voltooiing van de kathedraal is begonnen. Het ontbreken van kapelanijen of informatie daarover, betekent echter niet dat er vóór 1174 geen nevenaltaren in de kathedraal waren.

Kort na de bouw van de oostpartij werden in ieder geval in het transept twee plaatsen voor een geprivilegieerd zijaltaar gecreëerd, door de scheibogen tegen de westwand van de onderbouw van de oosttorens dicht te zetten. In de noordarm betrof dit het altaar van de heilige Margaretha. De aan haar gewijde wandschilderingen getuigen hier nog van (zie § I.5.5.3). In de zuidelijke transeptarm kwam het altaar van Johannes de Doper, dat tevens een Maria-altaar werd (zie § I.5.5.1). Ook hier werd een iconografisch programma gerealiseerd, maar met een Hemels Jeruzalem en Petrus en Paulus lijkt dit van meer algemene aard en minder specifiek betrokken op het altaar.
Over andere altaren in het transept (plaats, ouderdom, patrocinium) is niets bekend van vóór de bouw van het 13de-eeuwse koor, die zorgde voor een hernieuwde inrichting van de gehele oostpartij, waarbij ongetwijfeld ook altaren van plaats veranderden
.
De apsiden van het transept zijn in hun inrichting niet behandeld als liturgische nevenkoren met een altaar in de as van de apsis, zoals bij een oost- of westkoor.[21] Aangenomen mag worden dat de reden hiervoor is dat altaren in de as van de transeptarmen onmogelijk op het liturgisch oosten gericht konden worden. Dat wordt onderstreept door de spoedige plaatsing van de twee genoemde nevenaltaren tegen de oostzijde. De oostelijke transeptwand was in veel kerken de gebruikelijke plaats voor nevenaltaren, al dan niet in een nevenapsis.[22] De situatie in andere triconchale kerken bevestigt dit beeld, Voor zover de altaardispositie daar bekend is, zijn ook daar geen altaren in de as van de transeptarmen.[23]

[19] De recente overzichtspublicatie van Michel Lheure (2007a) biedt helaas geen nieuwe inzichten.
[20] Pycke 1986a: p.184-190.
[21] Dit principe zou met name vanaf de 16de eeuw veelvuldig worden toegepast.
[22] Braun 1924a: p.393-395.
[23] Bij de andere kathedralen met een triconchale aanleg (Cambrai, Noyon, Soissons) is niet bekend dat op de noordzuidas van het transept altaren waren geplaatst. Ook bij Sankt Maria im Kapitol zijn er geen aanwijzingen dat er altaren waren die niet op het oosten georiënteerd waren. Ruf 2009a: p.203-218. Bij beide transeptarmen van de kathedraal van Pisa is wel een altaar in de apsis in de as van de dwarsbeuk geplaatst. De situatie in Pisa is

Van de Doornikse kathedraal is bekend dat er vanaf de 15de eeuw in de traveeën van de apsisomgangen talrijke altaren stonden: ten minste vijf aan de noordzijde en drie aan de zuidzijde. Aangenomen mag worden dat deze zo goed mogelijk georiënteerd waren. In de zuidelijke omgang bevond zich ook de doopkapel van de Onze-Lieve-Vrouweparochie.[24]

7.4 Het schip

Het is bekend dat er in het schip een lekenaltaar stond voor de *familila* van de kathedraal. De oudste vermelding ervan is te vinden in de bevestiging van de kapittelbezittingen door paus Clemens III op 22 juni 1190: *parochiam altaris sancti Nicholai, in majori ecclesia Tornacensi constructi*.[25] Dit was het altaar van de Onze-Lieve-Vrouweparochie dat aan Sint-Nicolaas gewijd was.[26] Het stond tegen de derde middenschipspijler van de zuidelijke schiparcade.[27] In 1517 werd deze functie verplaatst naar de nieuwe Onze-Lieve-Vrouwe of parochiekapel die gebouwd was op de zuidelijke vleugel van de pandhof, tegen de noordelijke zijbeuk van het schip. De plaatsing van het altaar tegen een van de eerste schippijlers laat wel zien dat de parochiële functie niet de voornaamste functie van het schip was.
Er zijn geen aanwijzingen dat in de Doornikse kathedraal ten westen van het kanunnikenkoor een kruisaltaar stond, een volks- of parochiealtaar zoals dat van tal van plaatsen bekend is.[28] Ook zijn er, noch uit de 12de eeuw, noch uit latere eeuwen, naast het parochiealtaar andere altaren bekend die zich in het middenschip of de zijbeuken van het schip zouden hebben bevonden.[29]
Het schip van de kathedraal lijkt daarom vooral als een monumentale, door bogen begeleide processieweg in het kader van de kapittelliturgie te hebben gefunctioneerd, waarbij men bijvoorbeeld vanuit de pandgang of de kapittelzaal kwam, die zich nabij de westpartij bevond. Drie portalen gaven toegang tot het schip. Het axiale westportaal, het zuidportaal en het Mantiliusportaal. Hiërarchisch zal het westportaal het voornaamste zijn, vanwege de ligging in de as van het gebouw. De rijke decoratie van de zijportalen laat echter zien dat dit bepaald geen ondergeschikte ingangen waren. Het zuidportaal lag aan de kant van het stedelijk bestuurscentrum en de Sint-Maartensabdij, terwijl het Mantiliusportaal uitgaf richting de Schelde.

7.5 Het gebruik van de hogere gedeelten van de kathedraal

De kapellen op de verdieping

In dit verband nog niet genoemd zijn de altaren in de zalen op de verdieping boven de ingangshallen van de zijportalen, die omstreeks 1130 gebouwd werden. Of deze van meet af aan bedoeld waren als kapellen, valt niet met zekerheid te zeggen. De zuidelijke zaal werd

---

echter wezenlijk anders, omdat de transeptarmen hier ruimtelijk afgescheiden zijn van de viering, doordat de zijbeuken en galerijen van het schip als een brug doorlopen naar het koor.
[24] Mariage & Pycke 2004a: p.19-20.
[25] ACT, cartularium C, f.31r-32r, cartularium D, f.4r-4v. Pycke 2003a: p.206-207.
[26] Dumoulin 1971a: p.28-31. Het parochiealtaar werd in 1517 verplaatst naar de nieuwe parochiekapel langs de noordflank van het schip. Rolland 1944d: p.46-48, met correctie door Pycke 2003a: p.207.
[27] Jean Cousin (1619-1620a: IV, p.276) vermeldt: "[..] contre le pilier de l'apostre S. Jacques le mineur à la nef."
[28] Jacques Pycke en Florian Mariage (Pycke 2003a en Mariage & Pycke 2004a) maken er geen melding van. Over het kruisaltaar: Braun 1924a: p.401-403; Jungmann 1962a: p.332.
[29] Voor de – ook schaarse – informatie over latere eeuwen: Pycke 2003a: p.208-212. Het lijkt erop dat de Doornikse burgerij in de late Middeleeuwen veel meer de stedelijke parochiekerken dan de kathedraal heeft begunstigd met stichtingen en giften.

waarschijnlijk vanaf 1174 ingericht als Sint-Catharinakapel (zie § I.4.3). Mogelijk dat de noordelijke zaal als Maria-Magdalenakapel dienst deed, maar vastgesteld is dat niet (zie § I.4.4). Deze zalen waren toegankelijk vanuit de trappenhuizen nabij de zijportalen, die gelijktijdig werden gebouwd.[30]

In de zaal op de verdieping van de Mariatoren zijn ook resten van een schildering bewaard die wijzen op de aanwezigheid van een altaar dat daar na de bouw van het 13de-eeuwse koor werd geplaatst. Daarmee samenhangend is mogelijk de reparatie van de trap die leidt van de zaal in de Parochie-toren naar de zuidelijke omgang. Dit was sinds de bouw van het 13de-eeuwse koor de enige route naar de zaal op de verdieping van de Mariatoren.

De westpartij met de Michaëlskapel

De westpartij van de kathedraal herbergt de axiale ingang tot het gebouw. De drie naast elkaar gelegen vestibules op de begane grond vormen de overgang tussen de buitenwereld en de gewijde ruimte van het kerkgebouw. Naast de zijruimtes in de westpartij lagen de trappen naar de verdieping van de westpartij. Deze rechte trappen waren met een breedte van 1m15 breder dan de wenteltrappen, die als diensttrap toegang gaven tot de hogere delen van de westpartij en het schip, zodat de op de verdieping gelegen kapel in processie bereikt kond worden.

Vanaf het einde van de 12de eeuw vormde de westpartij ook de verbinding tussen de kathedraal en de bisschoppelijke Vincentiuskapel. De opgang aan de zijde van de kapel, de zuidzijde, kreeg dan ook de naam *gradus capelle sancti Vincentii*, de trap naar de bisschoppelijke kapel uit 1198 met het Sint-Vincentiusaltaar.[31]

De trap aan de noordelijke zijde was de *gradus capelle beati Michaelis*. Deze diende als toegang tot de centrale westgalerij, alwaar zich het Michaëlsaltaar bevond. De oudst bekende vermelding van het patrocinium *in altari sancti Michaelis archangeli* dateert uit 1174.[32] Tussen 1174 en 1311 werden aan het altaar vier stichtingen verbonden. Uit een vermelding van een schenking van vijf lampen aan de kathedraal uit 1375 blijkt expliciet dat de Michaëlskapel boven de ingang van de kathedraal lag.[33] Gezien het feit dat het in de 12de eeuw al eeuwenlang een traditie was om een altaar op de verdieping en in het bijzonder in de westpartij of boven de hoofdingang van een kerkgebouw aan de aartsengel Michaël te wijden,[34] mag er vanuit worden gegaan dat de stichting van deze kapel op deze plek teruggaat tot de bouw. Het is goed mogelijk dat de 11de-eeuwse voorganger van de kathedraal ook al een Michaëlskapel op de verdieping van de westpartij had. Archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat deze kerk een centrale toren had die geflankeerd werd door twee traptorens.[35]

---

[30] De langsgalerijen van het schip waren dus niet noodzakelijk om deze kapellen te bereiken. In later tijd werden er wel doorgangen gemaakt tussen deze kapellen en de langsgalerij van het schip en werd de rechtstreeks toegang tot de trap dichtgezet.

[31] Pycke 2003a: p.211-212.

[32] ACT, *Cartularium D*, f.58v; ACT, registre 83, *Obituarium*, f.127r (12 december); ACT, *Cartularium C*, f.23r. Pycke 2003a: p.211-212, 213-214.

[33] Pycke 2003a: p.214. De vermelding betreft de schenking van vijf lampen. "Prima pendet subtus capellam beati Michaelis ante benedictorium retro hostia templi versus domum domini episcopi [...] tertia ante gradus capella beati Michaelis." (De eerste [lamp] hangt onder de kapel van de heilige Michael voor het wijwaterbekken achter de kerkdeuren aan de kant van het bisschoppelijk paleis. [..], de derde voor de trap van de Michaëlskapel). ACT, *Martyrologium refectorii*, f.77v. Tot aan het eind van de 18de eeuw zijn er talloze vermeldingen van de Michaëlskapel. Zie: Mariage & Pycke 2004a: p.37.

[34] Vallery-Radot 1929a: p. 453-478.

[35] Brulet 2012a: p.418.

De transepttorens
De vier transepttorens hebben sinds mensenheugenis een klokkenstoel in het vrijstaande deel van de toren, waarvan de openingen alle van galmborden voorzien zijn. In ieder geval had iedere toren in het begin 15de eeuw klokken.[36] Het zijn dus ook klokkentorens, die gebruikt worden voor de communicatie met de omgeving van de kathedraal. De hoge torens brengen het leven en de tijd van de Kerk naar de bewoners van de stad en omgeving. Hoe hoger de torens, hoe verder de klank van de klokken reikte.
In de 15de-eeuwse ordinarius van de kathedraal wordt zorgvuldig beschreven bij welke gelegenheden en hoe lang welke klokken geluid moesten worden. Er was een strikte hiërarchie en alleen voor de hoogste dignitarissen en uitzonderlijke gelegenheden werden de tien grootste klokken geluid, bijvoorbeeld bij de begrafenis van een bisschop of kapitteldeken.[37]
Dat alle vier de transepttorens klokken kregen, wil niet zeggen dat zij ook met dat doel gebouwd werden. De meeste kerken volstonden en volstaan met één klokkenstoel. Sommige belangrijke kerken hebben er twee, maar er is geen reden om aan te nemen dat de Doornikse kathedraal vier torens kreeg, omdat er vier klokkenstoelen nodig waren.

7.6 Niet-liturgisch gebruik

Uit de aard van het gebouw was het gebruik van de Doornikse kathedraal voornamelijk liturgisch, of dit nu de dagelijkse liturgie betrof of de viering van bijzondere gelegenheden, zowel op kerkelijk als ander maatschappelijk vlak. De kathedraal was verreweg het grootste gebouw van de stad en de wijde omgeving. Zij werd daarom ook voor tal van andere doelen gebruikt. Zo vond rond Pinksteren de jaarlijkse diocesane synode in de moederkerk plaats. Het bezoek van vorsten en andere hoogwaardigheidsbekleders aan de stad Doornik ging altijd gepaard met een ontvangst in de kathedraal, waarbij in de regel ook een liturgische plechtigheid zal hebben behoord. Van Philips II Augustus, Hendrik VIII van Engeland, Karel V en Lodewijk XIV en de koningen der Belgen is in ieder geval bekend dat zij tijdens een bezoek aan Doornik in de kathedraal ontvangen zijn, maar aangenomen mag worden dat alle vorsten die Doornik in het verleden bezochten ook de kathedraal aandeden.[38]

De gevangenis in de Brunin-toren
De ruimte naast het trappenhuis in de Brunin-toren en boven het gewelf van de Maria-Magdalenakapel, die afgesloten wordt door een zware houten deur, was een gevangenis.[39] In een acte van 2 april 1336 is sprake van deze kerkers: *prisonii ecclesie Tornacensis* (de kerkers van de Doornikse Kerk).[40] Hun plaats wordt nader aangeduid in een akte van drie jaar later (1339): *carceres ecclesie [..] in thure de Brunain* (de gevangeniscellen van de kerk in de Brunin-toren).[41] Aangezien er geen bouwkundige sporen die erop wijzen dat deze kerker later is aangelegd, was

[36] Pycke 2003a: p.216-217 en Mariage & Pycke 2004a: p.59-60, met correcties op Dumoulin & Pycke 1976a.
[37] Pycke 2003a: p.218-224.
[38] Zie voorbeelden bij Rolland 1956a: p.70-71, 176, 189-193, 227-228. Jan II in 1356 (p.122-123) en Lodewijk XI in 1464 (p.157) deden hun intrede in Doornik en hoewel het niet overgeleverd is, is het ondenkbaar dat hij de kathedraal niet bezocht. Lodewijk X zou in 1315 bij zijn ontvangst in Doornik door het stadsbestuur zijn uitgenodigd om zoals zijn vader naar Onze-Lieve-Vrouw-de-Vlaamse te gaan. De koning, in bittere strijd met het graafschap Vlaanderen, zou hebben geantwoord "qu'il n'iroit nie car elle estoit flamande" (dat hij niet ging, omdat zij Vlaams was). Rolland 1956a: p.101.
[39] Zie § I.5.2.6. Pycke, 1986: p.155. Mariage & Pycke 2004: p.53.
[40] De acte (Lille, ADN, 14 G 1, f.7r) maakt deel uit van de inventaris van het bisschoppelijk archief uit 1477, gepubliceerd door Vleeschouwers-Van Melkebeek (1983: p.202).
[41] ACT, Grand repertoire, f.3v-4r. Pycke 2003a: p,216. Pycke 2005a: p.155.

deze gevangenis vanaf de bouw van de Brunintoren onderdeel van de kathedraal. De thesaurarius oefende namens het kathedraalkapittel de rechtsmacht uit over de kapittelimmuniteit en kon daartoe ook gevangenen houden. Begin 14de eeuw werd een geestelijke van het bisdom Terwaan veroordeeld tot *panis doloris et aqua tristitie ad perpetuos* (brood van verdriet en water van droefheid) wegens het stelen van een zilveren eucharistische houder met het Lichaam van Christus, die boven het hoofdaltaar hing.[42]

7.7 Conclusie functiegebruik

De bronnen voor het 12de-eeuwse gebruik van de kathedraal zijn schaars. Maar wat er uit de opzet en inrichting van het gebouw en de beperkte schriftelijke bronnen geconcludeerd kan worden, geeft aan dat het gebruik van de Doornikse kathedraal maar weinig verschilde van dat van andere kathedralen. Daarbij valt op dat de functionele inrichting van de kathedraal maar in beperkte mate een relatie heeft met de opbouw en plattegrond van het gebouw, zoals meestal overigens. Er zijn geen aanwijzingen dat de voor de kathedraal gebruikte vormen, zoals de triconchale aanleg en de vijftorengroep, verklaard kunnen worden vanuit het liturgische gebruik van dit gedeelte van het gebouw.

[42] Pycke 2005a: p.154-155.

Deel II

Geschiedenis van kathedraal, stad en bisdom

Deel II
Geschiedenis van kathedraal, stad en bisdom

1 Inleiding

1.1 De moederkerk van Doornik

De Onze-Lieve-Vrouwekerk is sinds mensenheugenis de hoofdkerk van het bisdom Doornik. Tegenwoordig wordt ze aangeduid met haar kerkrechtelijke status van kathedraal, genoemd naar de bisschoppelijke zetel (*cathedra*) die er geplaatst is en die staat voor het bisschoppelijke gezag. Maar het algemene gebruik van de term kathedraal is van recente datum. In de Middeleeuwen werd de moederkerk, de *ecclesia mater*, meestal eenvoudig aangeduid met haar Mariapatrocinium: *ecclesia sancte Dei genitricis Marie semper virginis*[1], de kerk van de heilige Moeder Gods, Maria altijd maagd of *ecclesia beate Marie in urbe Tornacensi*[2], de kerk van de heilige Maria in de stad Doornik. Een enkele keer wordt ze wel aangeduid met *ecclesia cathedralis*, de kathedrale kerk, waarmee dan ook expliciet wordt gedoeld op het gebouw als bisschoppelijke zetelkerk.[3]
Meer dan in menig ander bisdom is de geschiedenis van de Doornikse kathedraal nauw verbonden met de geschiedenis van het bisdom. De bouw ervan vond plaats binnen een zeer specifieke historische context, die werd bepaald door de voorgeschiedenis en de ligging van stad en bisdom. Vanaf het begin van de 7de eeuw had het bisdom Doornik namelijk gedurende vijf eeuwen geen eigen bisschop, omdat het in personele unie verbonden was met het Noord-Franse bisdom Noyon. In 1146 maakte paus Eugenius III een einde aan de personele unie. Vanaf dat moment had Doornik weer een eigen bisschop. In de vijf en een halve eeuw daarvoor was de gezamenlijke bisschop in Noyon gekozen en hij zetelde ook daar.[4] Opvallend is dat beide bisdommen niet aan elkaar grensden.
De eerste tekenen van een Doorniks streven naar een eigen bisschop zijn zichtbaar in de loop van de 11de eeuw. Kennis van de vroege geschiedenis van het bisdom en de voorgangers van de huidige kathedraal is echter onontbeerlijk om de geschiedenis en de betekenis van het huidige gebouw te begrijpen. Daarom wordt in het hierna volgende eerst de geschiedenis van de Kerk van Doornik vanaf het eerste begin tot halverwege de 11de eeuw uiteengezet (§ II.1- § II.5). Daarbij zullen ook de voorgangers van de huidige kathedraal aan de orde komen. Vervolgens zal de aandacht gericht worden op de periode vanaf 1050 waarin het bisdom Doornik emancipeerde naar een geheel onafhankelijk bisdom (§ II.6- § II.10).

---

[1] Tessier 1943a: p.458. *Sancti Dei genetricis ecclesia* in een acte van bisschop Radboud uit 1089. ACT cartularium C, f.15r; Pycke 1986a: p.155.
[2] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.277; HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.42, cap.6. Elders spreekt Herman van Doornik van *ecclesia beate Marie Tornacensis* (HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.294; HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.87, cap.44), *ecclesie beate virginis Marie* (HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.318, cap.2; HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.149, cap.92) en *ecclesie beate Dei genetricis Marie* (HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.319).
[3] RADBOUD VAN MORTAGNE 1698a: p.91. Zie: § II.6.6.
[4] Dit heeft ertoe geleid dat velen die zich met de Franse kerkgeschiedenis hebben beziggehouden over het hoofd zagen dat er ook voor 1146 een bisdom Doornik was, een bisschoppelijke zetel in Doornik en een kathedraal in Doornik. Zie bijvoorbeeld: Pacaut 1957a: p.81. Ook in de *Atlas de l'an mil* geeft Michel Parisse (1994) te Doornik ten onrechte geen bisschopszetel aan.

1.2 De geografie van het bisdom Doornik

Hoewel het voor de vroegste tijden van het christendom uitermate gecompliceerd is om duidelijke bisdomgrenzen vast te stellen, is er geen reden om aan te nemen dat de grenzen van het bisdom Doornik in de loop van de Middeleeuwen op belangrijke punten gewijzigd zijn, nadat deze waarschijnlijk in de Karolingische periode waren vastgelegd. Pas in 1559, bij de kerkelijke herindeling van de Nederlanden, veranderde het gebied van het bisdom aanzienlijk.[5]

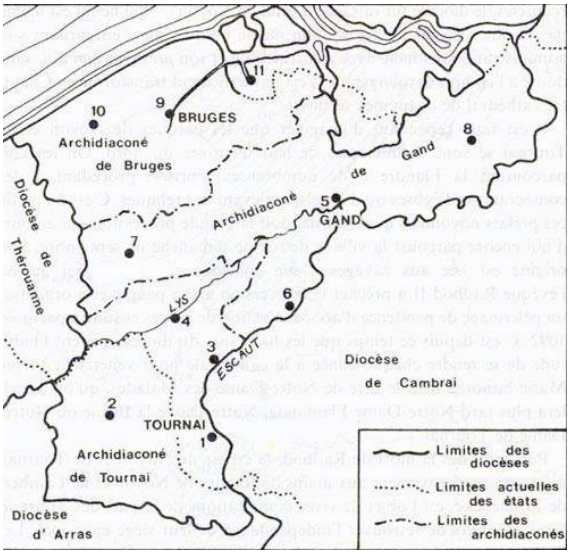

II.1A links: kaart van het bisdom Doornik met de dekenaten. 1. Doornik 2. Rijsel/ Lille 3. Helkijn/ Helchin 4. Kortrijk 5. Gent 6. Oudenaarde 7. Roeselare 8. Land van Waas 9. Brugge 10. Oudenburg 11. Aardenburg (uit: Pycke 1986a: p.28).
II.1B rechts: kaart van het bisdom Doornik met onderverdeling in aartsdiaconaten aan het eind van de 13de eeuw (uit: De Moreau 1940-1945a: tome complémentaire 1, carte I).

Tot die tijd bestreek het bisdom Doornik een gebied dat zich uitstrekte van Zeeuws-Vlaanderen in het huidige Nederland in het noorden, via grote delen van Oost- en West-Vlaanderen in het huidige België en een deel van Frans-Vlaanderen in het huidige Frankrijk, in het zuiden (afb. II.1B). De grenzen van het uitgestrekte middeleeuwse bisdom waren als volgt. Aan de oostzijde viel de grens samen met de rivier de Schelde, aan de overkant waarvan het bisdom Kamerijk zich uitstrekte. In het noorden vormde de Westerschelde de grens, met uitzondering van de enclave van de Vier Ambachten in het huidige Nederlandse Zeeuws-Vlaanderen, dat, evenals de eilanden ten noorden van de Westerschelde, tot het bisdom Utrecht behoorde. In het noordwesten grensde het bisdom aan de Noordzee, tot aan de

[5] Met de uitvaardiging van de bul *Super universas* op 12 mei 1559 stelde paus Paulus IV de nieuwe kerkelijke indeling van de Nederlanden vast, die mede op aandringen van koning Philips II tot stand was gekomen. De voormalige aartsdiaconaten Brugge en Gent werden nu zelfstandige bisdommen. Het oude aartsdiaconaat Doornik samen met wat aanpalend gebied vormde een “nieuw” bisdom Doornik, dat een suffragaan werd van Kamerijk, dat tot aartsbisdom verheven werd en waarvan de aartsbisschop voortaan metropoliet van de nieuwe kerkprovincie Kamerijk was. Dierickx 1964a: p.489-499. Na het concordaat van 1801 kreeg het bisdom bij besluit van 9 april 1802 zijn huidige oppervlakte, gelijk aan het toenmalige departement Jemappe, de latere Nederlandse en huidige Belgische provincie Henegouwen (Hainaut). Het bisdom Doornik is sinds 1802 een suffragaan van het aartsbisdom Mechelen, vanaf 1961 aartsbisdom Mechelen-Brussel.

monding van de IJzer. De westgrens met het bisdom Terwaan (Thérouanne) liep langs de IJzer tot aan Diksmuide, vervolgens door de Frans-Vlaamse heuvels tot aan de Leie nabij Warneton (Waasten) en dan langs de Leie tot bij Armentières (Armentieren). Vanaf de hoogte van Seclin volgde de grens met het bisdom Atrecht de Deule tot bij Douai (bij Pont-à-Vendin). Aan de zuidzijde volgde de grens de rivier de Scarpe tot aan haar samenvloeiing met de Schelde tegenover Mortagne.[6]
Het bisdom Doornik grensde daarmee in het noorden aan dat van Utrecht, behorend tot de kerkprovincie van Keulen. In het oosten grensde het aan het bisdom Kamerijk (Cambrai), in het zuiden aan dat van Atrecht (Arras, tot 1094 Kamerijk) en in het zuidwesten aan dat van Terwaan, alle drie evenals Doornik behorend tot de kerkprovincie van Reims. In 1331 telde het bisdom ruim 500 parochies.[7] Gedurende vele eeuwen had het bisdom slechts één aartsdiaken.[8] Pas vanaf 1141 is er sprake van een tweede aartsdiaken, die al spoedig *Flandrie archidiaconus* genoemd werd.[9] Tegen 1270 werd het grote aartsdiaconaat van Vlaanderen opgedeeld in de aartsdiaconaten Gent en Brugge.[10]
Verder is bekend dat het bisdom omstreeks 1090 elf dekenaten kende: Doornik (1), Rijsel / Lille (2), Helkijn / Helchin (3), Kortrijk (4) (die samen het latere aartsdiaconaat Doornik zullen vormen); Gent (5), Oudenaarde (6), Roeselare (7), het Land van Waas (8) (de vier dekenaten van het latere aartsdiaconaat Gent) en Brugge (9), Oudenburg (10) en Aardenburg (11) (de drie dekenaten van het latere aartsdiaconaat Brugge).[11] Aan de moederkerk, *Sancta Maria Tornacensis*, was een seculier kathedraal kapittel verbonden dat eind 12de eeuw 43 kanunniken telde.

[6] Moreau 1945a: p.65-69. Over de grens bij Saint-Amand: Platelle 1965a: p.42.
[7] Waarvan 219 in het aartsdiaconaat Doornik. Jacques 1973a: p.13-37. Het totale aantal parochies voor de 12de eeuw kan slechts worden geschat.
[8] Over de kerkelijke indeling zie: Desnoyers 1878a: p.52-194.
[9] Of *Tornacensis ecclesie archidiaconus in Flandria*. Zie over de aartsdiakens: Pycke 1986a: p.146-147. De opsplitsing van het bisdom in twee aartsdiaconaten vond dus niet pas plaats bij het einde van de personele unie met Noyon in 1146, zoals onder andere door Warichez (1923-1924a: p.69) is beweerd. Het is goed mogelijk dat na de splitsing de ene aartsdiaken voor het Franstalige en de ander voor het Nederlandstalige deel was, maar concrete aanwijzingen hiervoor zijn er niet. Een dergelijke situatie deed zich voor in het bisdom Terwaan. Zie: Van Werveke 1924a: p.63-64.
[10] Pycke 1986a: p.147.
[11] Pycke 1986a, vermeldt 10 dekenaten (het dekenaat in het Land van Waas ontbreekt) op p.25, maar tekent er 11 op het kaartje op p.28.

2 De stichting van het bisdom Doornik

2.1 Turnacum: Doornik in de Oudheid

Opgravingen die gedurende de afgelopen eeuw zijn verricht, hebben duidelijk gemaakt dat Doornik al in de Romeinse tijd een belangrijke plaats was.[1] De talrijke vondsten van gebouwen en voorwerpen tonen aan dat er al vanaf de vroege Oudheid een nederzetting bestond, die zich in de eerste eeuwen van onze jaartelling tot stedelijke omvang ontwikkelde. Tijdens de vroege keizertijd lag de plaats al op beide oevers van de Schelde. Doornik bevond zich op een kruispunt van land- en waterwegen. De landwegen leidden naar Bagacum (Bavay) in het zuidoosten, naar Gesoriacum (Boulogne-sur-Mer) via Viroviacum (Wervik) en Castellum Menapiorum (Cassel/Kassel) in het westen. In noordelijke richting leidde een weg naar Asse en in zuidelijke richting naar Nemetacum Atrebatum (Atrecht/Arras). In de stad vormden deze wegen de centrale assen waarop de stedenbouwkundige structuur was gebaseerd. De Schelde werd in de Oudheid al intensief bevaren. In deze tijd vond er al export van Doornikse steen plaats, zo blijkt uit vondsten in het stroomgebied van de Schelde.[2]

II.2A links: Peutingerkaart, Noordwest-Europa (foto: wikimedia.org).
II.2B rechts: Peutingerkaart, aanduiding van Doornik: *Turnaco* (foto: Peutinger.atlantides.org).

De oudste vermelding van Doornik is op de 3de-eeuwse Peutingerkaart, waarop de plaats *Turnaco* als postwisselstation staat aangegeven.[3] Doornik is ook een van de steden die genoemd worden in de zogenaamde *Notitia Galliarum*[4] en in de reistabel *Itinerarium Antonini Augusti*, die beide uit de 3de eeuw dateren.[5] In de *notitia* is Doornik de hoofdplaats van de *civitas* van de Menapiërs, onderdeel van de tweede 'Belgische' provincie (*Belgica secunda*). Deze status had de stad waarschijnlijk in de loop van de 3de eeuw gekregen.
De toenemende dreiging van buiten het Romeinse Rijk leidde in die tijd tot de bouw van een omwalling op de linkeroever van de Schelde, waarbinnen zich de bebouwing concentreerde. Zo veranderde de ruime handelsstad in een kleine vestingstad die de Schelde moest bewaken. Mogelijk dateren de eerste christelijke gemeenschappen in de stad uit deze tijd. Een zekere Piatus, genoemd als eerste zendeling in de streek rond Doornik, zou er als martelaar gestorven zijn.[6]

---

[1] Zie voor Doornik in de Oudheid onder meer: Vercauteren 1934a: p.234-236; Amand 1951a: p.383-406; Amand 1955a: p.17-26; Amand 1970a; Amand 1972a; Amand 1990a: p.169-202; Amand & Eykens-Dierickx 1960a; Dumoulin, Pycke & Mathieu 1986a: p.7-13; Brulet 1990c: p.203-210; Brulet 1990a; Brulet 1990b; Brulet 1991a; Brulet 1996a; Brulet, Coquelet, Deckers & Verslype 1999a: p.52-54; Brulet & Coulon 1977a; Brulet & Verslype 1999a, Brulet 2012a: p.26-32.
[2] Het bekendst zijn de resten van het Romeinse legerkamp bij Oudenburg, waar Doornikse steen was gebruikt.
[3] Weber 1976a.
[4] *NOTITIA GALLIARUM* 1931a: p.569.
[5] Löhberg 2006a.
[6] Mériaux 2006a: p.364. Inadequate notitie in: Châtelet-Lange 1976a: col.211. Zie § II.2.2.

De grote volksverhuizingen veroorzaakten chaos in het noorden van het Romeinse Rijk. Vanuit het oosten trokken de Vandalen het rijk binnen. In 407 zouden zij Doornik hebben verwoest, aldus een brief van de heilige Hiëronymus uit 409.[7] Niet lang daarna staken de Salische Franken de Rijn over en namen bezit van grote delen van de Romeinse provincie Belgica Secunda. Doornik en omgeving zouden omstreeks 430 in handen zijn gekomen van de legendarisch krijgsheer Clodio, die de vader zou zijn geweest van Merovech (†458), stamvader van de Merovingers en vader van koning (458-481/482) Childerik.[8]

2.2 De stichting van de *Ecclesia Tornacensis*, de Kerk van Doornik

Het lijkt erop dat de stichting van het bisdom Doornik plaatsvond aan het eind van de 5de eeuw, toen het Romeinse rijk plaatsmaakte voor nieuwe politieke verbanden. Het was waarschijnlijk tijdens het bewind (<482-†533) van de heilige aartsbisschop Remigius, dat de kerkprovincie *Belgica secunda*, met Reims als metropool, vorm kreeg.[9] Zoals elders in het voormalige Romeinse rijk, volgde de nieuwe kerkelijke structuur de oude staatsrechtelijke indeling. De meeste hoofdplaatsen van de *civitates* (waarvan de hoofdsteden ook met *civitas* aangeduid werden) werden de zetel van een bisschop, zo ook in de Romeinse provincie *Belgica secunda*, waarvan Reims de hoofdstad was. Zij vormden de centra van de nieuwe kerkelijke organisatie. Aldus werden Châlons-en-Champagne, Soissons, Saint-Quentin[10], Amiens, Beauvais, Senlis, Doornik en Kamerijk[11] suffragaanbisdommen van het aartsbisdom in de provinciehoofdstad Reims. Omstreeks 511 volgde de stichting van het bisdom Laon. Tussen 531 en 611 werd de bisschopszetel van de Vermandois verplaatst van Saint-Quentin naar Noyon.[12] Aan het einde van het koningschap (629-†639) van Dagobert I, werd ook Terwaan een bisschopsstad[13] met als eerste bisschop de heilige Audomarus (†670).[14]

---

[7] Gezien het feit dat Hiëronymus in Bethlehem in Palestina verbleef, mag de nauwkeurigheid van deze mededeling enigszins betwijfeld worden. HIËRONYMUS 1918a: p.92 (epistula 123). Deze brief wordt ook aangehaald door FLODOARDUS VAN REIMS (1998a: p.77) in zijn geschiedenis van de Kerk van Reims uit het midden van de 10de eeuw.

[8] Nonn 1999a: kol.1817-1818.

[9] Pietri 1984a: p.58-59. Heuclin 1998a: p.38-39.

[10] De bisschopszetel *Augusta Viromanduorum* (het latere Saint-Quentin) moet niet verward worden met de ten westen van Saint-Quentin gelegen plaats Vermand.

[11] In de Late Oudheid was Kamerijk als opvolger van Bavay de hoofdplaats van de Nerviërs geworden. Het is onwaarschijnlijk dat in de *civitas* Atrecht in deze tijd een bisschopszetel gevestigd werd, hoewel de later gegroeide traditie het tegenovergestelde uitdroeg. Zie: Kéry 1994a: p.424-425. Zie § II.7.6.

[12] Vercauteren 1934a: p.167.

[13] De discussie of er in de oude *civitas* Boulogne-sur-Mer, dat in de Middeleeuwen tot het bisdom Terwaan hoorde, ooit een eigen bisschop geweest is, heeft een lange geschiedenis. Zie: Van Werveke 1924a: p.11-13. De heilige Audomarus wordt bij Jonas van Bobbio (halverwege de 7de eeuw) vermeld als *Audemarus, Bononiae et Tharaonensis oppidi [episcopus]*. JONAS VAN BOBBIO 1902a: p.123. In de 9de en 10de eeuw zetelden de bisschoppen van Terwaan inderdaad enige malen in Boulogne, waar zij zich beter konden verdedigen tegen de Noormanneninvallen (Malo 1899a: p.56; Bernard 2000a: p.150, 164; Bernard 1981a: p.305-333). Omstreeks 1113 sprak bisschop (1099-1130) Jan van Terwaan over de kerk van Boulogne: "*Ego Joannes Dei gratia Morinorum episcopus omnibus in Christo renatis, praesentibus et futuris notum fieri volo, quod ecclesia beatae Mariae quae in urbe Bolonia sita est, sedes episcopalis et ecclesia cathedralis ab antiquis temporibus posita est*, Ik Johannes bij de gratie Gods bisschop van de Morini wil aan alle tegenwoordige en toekomstige herborenen in Christus laten weten dat de kerk van de heilige Maria die zich in de stad Boulogne bevindt, in oude tijden bisschoppelijke zetel en kathedraal geweest is." Miraeus & Foppens 1748a: IV, p.355; Van Werveke 1924a:

II.3A links: De middeleeuwse bisdommen tussen Rijn en Loire (uit: Guyotjeanin 2005a: p.17).

Doornik was vanaf 432 een belangrijke plaats in het gebied van de Merovingers en mogelijk een residentie of hoofdplaats in het gebied van koning Childerik. Hij werd er ook begraven (†481).[15] Later zou zijn zoon koning (481/482-511) Clovis, die omstreeks 466 wellicht in Doornik geboren is[16], het centrum van het rijk naar het zuiden verplaatsen. Volgens de traditie zou het bestuur van de *civitas Turnacensium* toen overgelaten zijn aan een zekere Eleutherius, die na de bekering van Clovis (498/499) bisschop van Doornik werd. Alvorens bisschop te worden zou deze Eleutherius dus eerst *comes* (let. graaf, koninklijk gouverneur) van Doornik zijn geweest.[17] Aangenomen wordt dat Clovis – op advies van Remigius zelf – Eleutherius benoemde.[18] Doornik kon dus gelden als een koninklijke stad, *regalis civitas*.[19]

---

p.12-13, Deze tekst vormt geen bewijs voor het bestaan van een bisdom Boulogne in de vroegchristelijke tijd. Pierre Héliot (1937d: p.56-57) ging ervan uit dat er in Boulogne een bisschop had gezeteld, Gérard Coolen (1948a: p.177-186) weerlegde dit.

[14] Het episcopaat van Audomarus was van vóór 639 tot na 667. Zie, ook over mogelijke legendarische voorgangers van Audomarus: Van Werveke 1924a: p.14-28. Dumoulin & Pycke 1982c: p.142-145. Uytfanghe 1999a: kol.1197-1198.

[15] Vlaeminck 1982a: p.69-70. Brulet 1983a. De tombe van Childerik is de belangrijkste aanwijzing van de belangrijke status die Doornik moet hebben gehad. Dierkens & Périn 2000a: p.269-270.

[16] Warichez 1923-1924a: p.66. Warichez,1934a: p.7. Er is geen bewijs voor de geboorte van Clovis in Doornik, maar aangezien de stad in de jaren '60 en '70 de voornaamste residentie van de Franken was, is deze veronderstelling gerechtvaardigd. Zie: Vercauteren 1934a: p.237.

[17] Aldus de 7de-eeuwse *Vita Medardi* (PSEUDO-FORTUNATUS 1698a: p.80; VENANTIUS FORTUNATUS 1885a: p.68. BHL, 5864, BHL Novum supplementum 5864 b, c. Henri Leclercq (1953a: kol.2497 en kol.2539-2540) en Jacques Pycke (1990c: p.212-215) onderschreven deze stelling, die wordt bestreden door Fernand Vercauteren (1934a: p.239) en Édouard de Moreau (Moreau 1945a: p.58).

[18] Heuclin 1998a: p.38-39.

[19] [...] *Tornacum vero quae quondam regalis extitit civitas* [...], in: *VITA ELIGII* 1902a: p.695. Deze *VITA ELIGII* zou uit het midden van de 8ste eeuw zijn. Van der Essen 1904a: p.389-390. Zie voor details: Van der Essen

De eerste bisschoppen

Volgens zijn uit Karolingische tijd daterende *passio* (lijdensverhaal) zou de heilige Piatus de eerste brenger van het evangelie in het Doornikse zijn geweest. Aan het einde van de 3de eeuw zou hij als martelaar gestorven zijn.[20] Piatus zou in Doornik zijn onthoofd en vervolgens met het hoofd in de hand tot aan Seclin (ten zuiden van Rijsel) gewandeld zijn, alwaar hij werd begraven. Over het bestaan van Piatus bestaat echter geen enkele betrouwbare contemporaine bron. De heiligengeschiedenis (*vita*) van Piatus is een compilatie van diverse heiligenlevens uit het midden van de 9de eeuw, die geen informatie bevat over de vroegste geschiedenis van het bisdom. Volgens de heilige legendes zou Piatus als een van de gezellen van de heilige Dionysius (Fr. *Denis*) vanuit Rome naar het noorden zijn gereisd om Gallië te kerstenen.[21]
Het eerste historische personage van de Kerk van Doornik is de al genoemde Eleutherius, die vermeld staat in de *Vita Medardi* (het heiligenleven van Medardus), geschreven door Pseudo-Fortunatus en daterend uit het begin van de 7de eeuw. Volgens deze tekst zou Eleutherius met Medardus de schoolbanken hebben gedeeld, voordat hij bisschop van Doornik en Medardus bisschop van Noyon werd.[22]
Eleutherius zou eind 5de eeuw bisschop van Doornik zijn geworden.[23] Hoewel er over zijn persoon en activiteiten niet meer bekend is, noch over de Doornikse bisschopszetel in die tijd, is er niet veel reden om te twijfelen aan zijn episcopaat.
Eleutherius was wellicht niet de *eerste* bisschop van Doornik. De *Vita Medardi* lijkt namelijk te veronderstellen dat er al een bisdom Doornik was. Het *Liber vitae Eleutherii*, geschreven in de 12de eeuw, vermeldt als voorganger een zekere Theodorus, maar van hem is geen enkele oudere vermelding bekend.[24] Maar ook Eleutherius komt, behalve in de *Vita Medardi*, niet in de Merovingische bronnen voor. Gregorius van Tours, de belangrijkste geschiedschrijver

---

1907a: p.329-336.

[20] ACTA PIATI 1765a: p.22-24; ACTA PIATI 1783a: p.22-24. In de levensbeschrijving van de heilige Eligius, toegeschreven aan de heilige Audoenus, wordt melding gemaakt van de vondst (*inventio*) van de relieken van Piatus door Eligius. Deze trof in de tombe spijkers aan, waarmee de heilige gemarteld zou zijn. In de Karolingische passie van Piatus keert dit verhaal niet terug. Dumoulin & Pycke 1975b: p.142.

[21] De lijdensgeschiedenis van Piatus (*Passio Piati*) is een compilatie op basis van de *vitae* van de heiligen Lucianus van Beauvais, Trudo (Truiden), Romanus en Mauritius. Zie: Moretus-Plantin 1953a: p.36-43, 119-131. De cultus van Piatus gaat in ieder geval terug tot het midden van de 8ste eeuw. Moretus-Plantin 1953a: p.42-43. Net zoals de heilige Dionysius behoorde Piatus tot de kephalophoren, martelaren die na hun onthoofding hun eigen hoofd in hun handen droegen.

[22] Deze *Vita Medardi* (München, Bayerische Staatsbibliothek, ms. lat. 3514. Edities: VENANTIUS FORTUNATUS 1885a: p.67-73; PSEUDO-FORTUNATUS 1698a: p.80), door een anonieme auteur met de noodnaam Pseudo-Fortunatus, is gebaseerd op een gedicht (*carmen*) van Venantius Fortunatus en werd geschreven tussen 602 en 612 tijdens de regering van koning Theodebertus, waarschijnlijk omstreeks 602. Zie; VENANTIUS FORTUNATUS 1885a: p.XXVI (inleiding); Van der Essen 1904a; Van der Essen 1907a; Van Dam 1993a: p.24-25; Delanchy 1996a: p.41.

[23] Warichez 1902a: p.41-57. Dhaenens 1963a: kol.150-153. Pycke 1990c: p.212-216. De traditionele data van zijn episcopaat zijn van 496 tot 531, maar deze jaartallen zijn gebaseerd op 12de-eeuwse bronnen in de vorm van visoenen waarin de heilige zijn levensverhaal vertelde. Zie § II.8.1. Het is de vraag of Eleutherius door Clovis belast werd met de wereldlijke macht op het moment (in 486) dat Clovis zijn residentie naar Soissons verplaatste, zoals beweerd door Joseph Cornet (1970a: p.19).

[24] Volgens de uitgevers van de *Acta sanctorum* is de betreffende tekst, die zij *Vita prima Sancti Eleutherii* noemden, samengesteld aan het eind van de 9de eeuw. Zie: *ELEUTHERII VITA PRIMA* 1658a: p.187-189. Paul Rolland (1925c: p.295) dateerde de tekst in 897. Zie ook: Pycke 1990c: p.213, n.12. De tekst dateert echter uit 1141 (Warichez 1902a: p.13-16) en hieronder § II.6.6. Jean Cousin (1868a, I: p.234-235) beklaagde zich er in de vroege 17de eeuw al over dat er over bisschop Theodorus niets te vinden was.

tijdens de Merovingische periode, noemt hem niet. Volgens de 12de-eeuwse overlevering zou Eleutherius op 30 juni 531 begraven zijn in de Sint-Pieterskerk in Blandain, enkele kilometers ten westen van Doornik.[25] Van een enkele opvolger is de naam bekend.[26] Volgens latere bronnen zou Eleutherius zijn opgevolgd door Medardus: de laat-11de-eeuwse *Vita Medardi* van de hand van bisschop Radboud van Noyon en Doornik beschrijft hoe de aan het Merovingische koningshuis gelieerde Medardus naast bisschop van Noyon ook bisschop van Doornik zou zijn geworden. Deze mededeling van Radboud werd sindsdien als een gegeven beschouwd. Zij zou ook bij de emancipatie van het bisdom Doornik in de 12de eeuw een rol spelen. Er is echter geen enkele aanwijzing dat Medardus inderdaad in de 6de eeuw bisschop van beide bisdommen was.

Doornik in de 6de eeuw

Nog tegen het einde van de 6de eeuw was Doornik een belangrijke en versterkte stad in het Merovingische rijk. Op de vlucht voor zijn broer Sigebert zocht Chilperik van Soissons – kleinzoon van Clovis, zoon van koning (511-†561) Clotharius en heerser van Neustrië (561-†584) –in 575 zijn toevlucht in de stad.[27] Sigebert slaagde er niet in de stad te veroveren en werd door toedoen van Chilperiks vrouw Fredegonde vermoord.[28] Hoewel Gregorius van Tours niet expliciet spreekt over de bisschop van Doornik, kan uit zijn relaas wel geconcludeerd worden dat er in deze tijd een bisschop was in de stad aan de Schelde. Deze geestelijke ontfermde zich over Samson, de zoon van Fredegonde en Chilperik, die te Doornik geboren was.[29] Deze bisschop zal in Doornik, zoals ook elders in het Merovingische rijk, de belangrijkste lokale bestuurder zijn geweest.[30] Volgens een latere overlevering zou Chilperik hem tot graaf van de stad hebben gemaakt en de Kerk van Doornik rijk begiftigd hebben.[31] De Merovingische koning zou daarom vanaf de 12de eeuw in de Doornikse kathedraal een bijzondere verering ten deel vallen (zie § III.5.2.8).

2.3 De vroegste kerkgebouwen in Doornik

De stad Doornik telde in deze vroege tijd meerdere kerken. In de eerste plaats waren er de kerken van het kathedrale complex. Daarover was tot voor kort feitelijk weinig bekend, al hoefde ook vóór de recente opgravingen niet aan het bestaan ervan getwijfeld te worden. De aanwezigheid van een bisschopszetel impliceert namelijk de aanwezigheid van de

[25] Ook deze overlevering is afkomstig uit de visioenen in 1141, waarin de heilige zijn levensverhaal vertelde. De *ELEUTHERII VITA SECUNDA* (1658a: p.192) noemt *pridie Kal.Iulij*, de dag voor de *Kalendae* van juli.
[26] Een zekere Agrescius, Agrestius of Agrestus, *Agrescio episcopo ecclesiae Toronnicae* (varianten: *toronn.*, *teronnicae*, *toronice*, was aanwezig op het concilies van Orléans in 549. Maassen 1893a: p.112. Mogelijk kwam deze bisschop uit Doornik en was hij een van de opvolgers van Eleutherius. In de goed gedocumenteerde lijst van Tours (*ecclesia Turonensis*), waarmee Doornik (*ecclesia Tornacensis*) verward zou kunnen worden, komt geen vergelijkbare naam voor. Een zekere Agrestius is ook aanwezig op het concilie van Parijs in 552. Maassen 1893a: p.117. Warichez 1902a: p.51-52. Leclercq 1953a: kol.2543. Deze bisschop komt niet voor in de 12de-eeuwse bisschoppenlijst. Holder-Egger 1885a: p.383, 750. Zie ook bijlage 1.
[27] Van deze versterkingen zijn nog geen archeologische sporen gevonden.
[28] GREGORIUS VAN TOURS 1994a: IV, p.50-51. Cession-Loupe 1982a: p.77-78.
[29] GREGORIUS VAN TOURS 1994a: IV, p.50; V, p.22. Zie: Pycke 1990c: p.217-218 en Leclercq 1953a: kol.2543.
[30] Geary 1989a: p.148-160.
[31] "Heer en graaf" schrijft Philippe Mouskès (PHILIPPE MOUSKES 1836-1838a: r.1093-1095) in de 13de eeuw. Over de context: Rolland 1931a: p.36; Rolland 1956a: p.46.

bijbehorende kerkelijke infrastructuur.[32] Deze bestond doorgaans uit meerdere kerkgebouwen. In Doornik was de patroonheilige van de oudste en voornaamste kerk waarschijnlijk Stephanus. Een tweede kerk was mogelijk aan Maria gewijd.[33] Tot deze infrastructuur kan ook een baptisterium hebben behoord met Johannes de Doper als patrocinium.[34] Tot de kerkgroep behoorden bestuursgebouwen, waaronder de residentie van de bisschop.
Rond en onder de huidige kathedraal zijn tussen 1991 en 2010 vele sporen van gebouwen uit de Late Oudheid en de Merovingische tijd gevonden die behoren tot de kathedrale kerkengroep. Ten noorden van het schip, op de plaats van de middeleeuwse pandgang, zijn overblijfselen gevonden van een representatief gebouw uit de 5de eeuw.[35] Op de plaats van het huidige schip blijkt niet veel later een vroegchristelijke basilica gebouwd te zijn, waarvan de teruggevonden resten gedateerd kunnen worden in de late 5de of de vroege 6de eeuw (afb. II.4A).[36] Waarschijnlijk is deze kerk een van de eerste cultusgebouwen van een vroegchristelijke kathedrale kerkengroep.
Enkele honderden meters ten oosten van deze kathedrale kerkengroep bevond zich in die tijd nog een cultusgebouw: de voorganger van de huidige Sint-Piatuskerk. Tijdens opgravingen in 1970-1971 kwam onder deze kerk een kleine grafbasilica uit het begin van de 6de eeuw tevoorschijn.[37] Of in deze grafbasilica toen ook al een Piatuscultus bestond, is niet bekend.

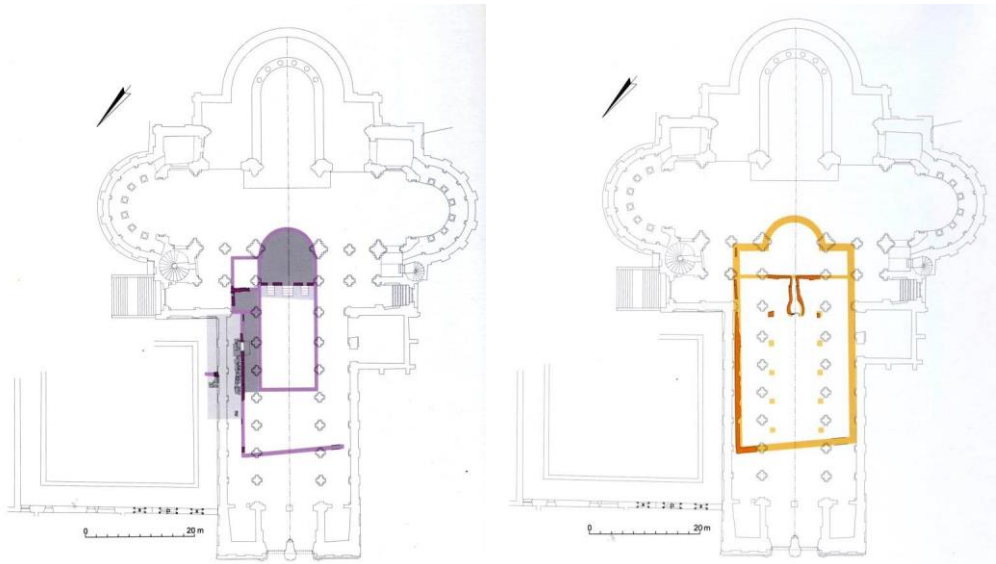

II.4A links: de Onze-Lieve-Vrouwekerk in de 6de eeuw (reconstructie: Brulet 2012a: fig.291).
II.4B rechts: de Onze-Lieve-Vrouwekerk in de 7de eeuw (reconstructie: Brulet 2012a: fig.295).

[32] Hubert 1963a. Erlande-Brandenburg 1989a: p.55-65.
[33] Rolland 1931b: p.350-351. Zie over de Stephanuskerk § II.4.5.
[34] Erlande-Brandenburg 1989a: p.66-72. Er is geen schriftelijke of archeologische aanwijzing dat er in de Merovingische tijd in Doornik een baptisterium was, maar naar analogie van andere kathedrale kerkengroepen is dit wel waarschijnlijk. Een Johannes de Doper-patrocinium is in Doornik in deze tijd niet aanwijsbaar. Voor de Karolingische tijd is een baptisterium aangetroffen tijdens de opgravingen in 2003. Zie § II.4.5. Dit lag in de noordelijke zijbeuk van de Onze-Lieve-Vrouwekerk.
[35] Brulet 2010a: p.10-11. Brulet 2012a: p.382-385. Zie voor de opgravingen tot 1994: Verslype 1994a: p.65-104
[36] Brulet 2010a: p.10-16. Brulet 2012a: p.385-388.
[37] Brulet 1990a: p.209. Ghenne-Dubois 1982a: p.149. Amand, Lambert & Roossens 1980a: p.47-69. Amand 1980a, II: p.217-222.

3 De personele unie met Noyon

3.1 De bisdommen Doornik en Noyon verenigd in personele unie

Aan het einde van de 6de of het begin van de 7de eeuw werd het bisdom Doornik samen met dat van Noyon onder eenzelfde bisschop in een personele unie verenigd. Mogelijk gebeurde dit tijdens het episcopaat van Acharius. Van hem is bekend dat hij in ieder geval tussen 626/627 en 637/638 bisschop was.[1] Acharius was – evenals de eerste bisschop van Terwaan Audomarus – een monnik van het klooster Luxeuil, waaruit in deze tijd veel Frankische bisschoppen afkomstig waren.[2] Acharius is de eerste bisschop die genoemd wordt als *Veromandorum et Noviomensis ac Tornacensis episcopus* (bisschop van de inwoners van Vermand, Noyon en Doornik).[3]

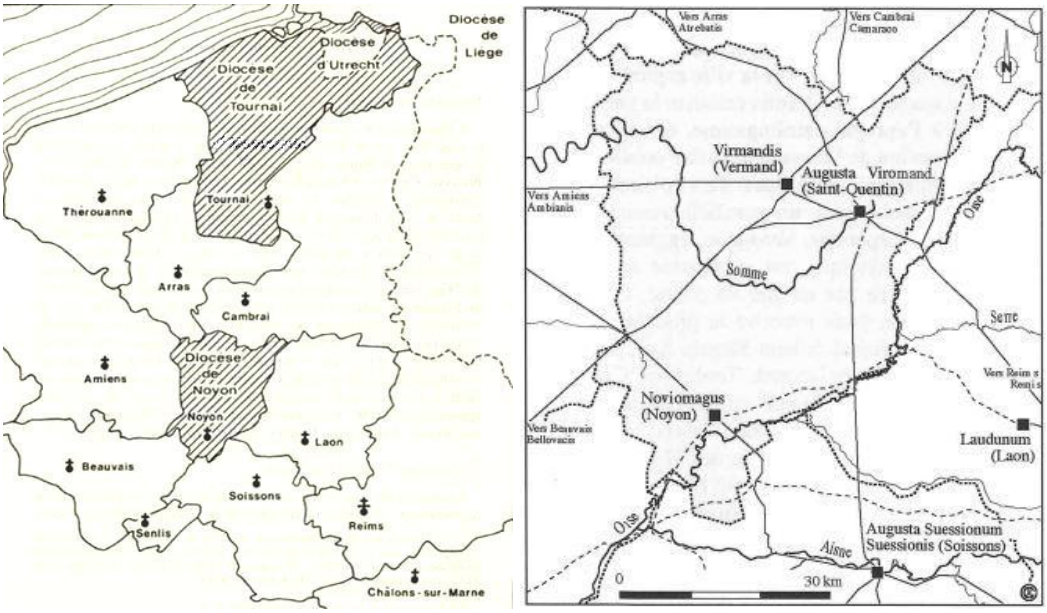

II.5A Links: de bisdommen Noyon en Doornik binnen de kerkprovincie Belgica secunda (uit: Pycke 1986a: p.26).
II.5B Rechts: de *Civitas Viromanduorum* (het latere bisdom Noyon) in de Late Oudheid (uit: Collart 204a: p.84).

3.2 Het bisdom Noyon

Het bisdom Noyon lag midden in de kerkprovincie Reims en grensde aan zes bisdommen[4]: in het noordwesten aan dat van Atrecht (Arras), in het noordoosten aan dat van Kamerijk (Cambrai), in het oosten aan dat van Laon, in het zuidoosten aan dat van Soissons, in het

---

[1] Acharius was de bisschop die Dagobert I aanraadde om Audomarus tot eerste bisschop van Terwaan te wijden en deze wijding ook voltrok, waarschijnlijk kort voor 639. *VITA AUDOMARI* 1910a: p.755. Van Werveke 1924a: p.18. In tegenstelling tot beweringen uit latere tijd was het niet de heilige Medardus die Doornik en Noyon onder één bisschop verenigde. Zie hierover § II.6.6.
[2] Coolen 1972a: p.3, 10.
[3] In de *Vita* van Sint-Eustasius door JONAS VAN BOBBIO (1668a: p.784 en 1902a: p.123). De hoofdplaats van het bisdom van de Vermandois werd in deze tijd verplaatst van Vermand naar Noyon. Vercauteren 1934a: p.167. De *VITA SANCTI AMANDI* (1685a: p.850) uit het begin van de 8ste eeuw situeert Acharius, bisschop van Noyon en Doornik, in 627. Op het concilie van Parijs van 614 is sprake van bisschop Berthmundus van Noyon. Duchesne 1915a, III: p.115. Leclercq 1956a: kol.2546. Er is ook wel gesuggereerd dat aanvankelijk de heilige Amandus tot bisschop van Doornik zou zijn benoemd, maar dat deze wat eigenwijze monnik zich daarna vooral zou hebben gericht op het stichten van kloosters in het Doornikse bisdom (Blandinium en Ganda bij Gent, Elno). Ondertussen zou de bisschop van Noyon, Acharius, zich over het bisdom Doornik ontfermd hebben. Mériaux 2006a: p.66.-67. Deze hypothese is echter lastig te verenigen met het feit dat Acharius en vanaf 640/641 Eligius juist in de *Vita Sancti Amandi* bisschop van Doornik worden genoemd.
[4] Het bisdom Noyon grensde niet aan dat van Senlis, zoals Seymour 1968a: p.5 beweert.

zuidwesten aan dat van Beauvais en in het westen aan het bisdom Amiens. Na Senlis was Noyon het kleinste bisdom van de kerkprovincie, maar met inbegrip van Doornik bestuurde de graaf-bisschop van Noyon een kerkelijk gebied dat binnen de kerkprovincie alleen vergelijkbaar was met het aartsbisdom Reims zelf. Het bisdom Noyon zou later, omstreeks 1300, ongeveer 300 parochies tellen, bijeengebracht in negen dekenaten[5] en verenigd in één aartsdiaconaat, dat van Noyon.[6] De moederkerk in Noyon, *Sancta Maria Noviomensis*, werd in de 12de eeuw bediend door een seculier kathedraal kapittel van circa 60 kanunniken.
Het bisdom Noyon was de opvolger van het in de 6de eeuw gestichte bisdom van de *Civitas Viromanduorum*, de Vermandois, waarvan de hoofdplaats *Augusta Viromanduorum* (het huidige Saint-Quentin) was. Aldaar zou in de 3de eeuw de heilige Quintinus de marteldood zijn gestorven. Als eerste bisschop van de Vermandois gold een zekere Sofronius die door koning Clovis zelf benoemd zou zijn.[7] De bisschopszetel van Noyon, die sinds de Merovingische tijd nauw met het koningschap verbonden was, had een hoge status. Bisschop (640-660) Eligius was een vertrouweling geweest van koning Dagobert. En hoewel Noyon geen koninklijke stad was, zoals het 20 km verderop gelegen Compiègne, had het een sterke band met het Franse koningschap: in Noyon werden Karel I (de Grote) en Hugo Capet tot koning gekroond, de laatste na zijn verkiezing in Senlis in 987. Tijdens de regering (1137-1180) van Lodewijk VII bereikte de verbondenheid met het koningschap een hoogtepunt: de koning bezocht de stad waar zijn neef Simon van Vermandois bisschop (1121-1148) was, minstens vijf maal.[8] De status van de bisschopszetel blijkt ook uit het feit dat de bisschop samen met de aartsbisschop van Reims en de bisschoppen van Beauvais, Châlons, Langres en Laon, uiteindelijk één van de zes kerkelijke *pairs* van Frankrijk werd: tijdens de koningskroning hield de bisschop van Noyon de bandelier (gordel), een van de regalia van de koning, vast.[9]
In ieder geval sinds het einde van de 10de eeuw bezat de bisschop de hoge rechtsmacht over de stad Noyon.[10] In de 11de eeuw liet de bisschop door een list de door een koninklijke castellanus of kastelein beheerde toren neerhalen, waarmee de laatste overblijfselen van de Karolingische *comitatus* verdwenen.[11] De graaf-bisschop was de leenheer van de heren van Varesnes, Béhéricourt, Beauraine en Reneval, van de commune van Noyon, van de kastelein van Noyon en van de graaf van Vermandois. Bovendien bezat hij naast de rechtsmacht in de stad een groot aantal seigneuriale rechten en gronden.[12]
Waarom de twee bisdommen überhaupt onder één bisschop verenigd werden, is niet duidelijk. Het is merkwaardig dat de zelfstandigheid van de Doornikse bisschopszetel werd opgegeven,

---

[5] *Doyennés* of *chrétientés* genoemd.
[6] Deze gegevens betreffen de situatie aan het begin van de 14de eeuw. De situatie rond 1100 zal niet wezenlijk verschillend zijn geweest. Zie: Longnon 1908a: p.176-192; Lot 1929a: p.76. Ter vergelijking: het bisdom Amiens telde aan het begin van de 14de eeuw 774 parochies, dat van Laon 343, Reims 776 en Senlis 86 parochies.
[7] Sofornius is onder andere vermeld als bisschop op het concilie van Orléans op 10 juli 511 als *Vermandensis* of *Viromandis*. Duchesne 1915a: p.99-102. Collart 2004a: p.99.
[8] Luchaire 1885a: p.62-68.
[9] Bonne, Colette, Le Goff & Palazzo 2001a.
[10] Bul van paus Johannes XV, zie: JOHANNES XV PAPA 1853a: kol.828-830. Guyotjeanin 1987a; p.44.
[11] Zie § II.5.2.
[12] Zie: Guyotjeannin 1987a: p.31-48, 182-194. Nota bene: de bisschop was leenheer van de graaf van Vermandois voor diverse goederen in de Vermandois, zoals de versterkte toren in Lassigny, maar niet voor het graafschap dat de graaf van de koning hield.

terwijl de stad nog in de 6de eeuw een belangrijke politieke en religieuze functie had. Zelfs in de vroege 8ste eeuw getuigt de *Vita Eligii* (de levensbeschrijving van de heilige Eligius) daar nog van.[13] De meeste onderzoekers vermoeden redenen van kerkelijke en culturele aard. Het zuidelijke bisdom Noyon zou meer gekerstend, sterker geromaniseerd en beter georganiseerd zijn geweest.[14] Maar waarschijnlijk speelden politieke motieven een veel belangrijkere rol. Het machtscentrum van de Franken was door koning Clovis en zijn opvolgers naar het zuiden verplaatst.[15] Noyon bevond zich dichter bij de nieuwe centra Parijs en Soissons. De stad was nog niet zo lang de hoofdplaats van het bisdom[16], maar wel een van de belangrijkste Merovingische steden met grote domeinen bestaande uit voormalige Romeinse imperiale goederen (*fiscus*).[17] Via de unie van de twee bisdommen behielden de vorsten rechtstreeks invloed in de noordelijke gebieden.

Het bestuur van twee *civitates* onder één bisschop was in deze tijd in Noord-Gallië overigens geen ongewoon verschijnsel. De hoofdplaatsen Atrecht en Kamerijk vielen beide onder het bisdom Kamerijk, terwijl Boulogne-sur-Mer en Terwaan beide onder Terwaan kwamen.[18] Opmerkelijk in het geval van Noyon en Doornik is het feit dat de twee *civitates* aanvankelijk eerst ieder afzonderlijk een bisschop hadden. In hoeverre het bestuur van de beide bisdommen geïntegreerd werd, is bij gebrek aan bronnen niet te beoordelen. Maar in de eeuwen daarna blijkt dat de twee niet-aangrenzende bisdommen binnen de unie ieder een volledig zelfstandige diocesane structuur behielden en verder ontwikkelden.

In de eerste helft van de 7de eeuw trok de heilige Amandus, waarschijnlijk als missiebisschop[19], door de valleien van de Scarpe en de Schelde. Nog tijdens het episcopaat van Acharius stichtte hij bij Gent de abdij van Sint-Pieter op de Blandijnberg (629/639, *Blandinium*) en de kerk van *Ganda* (voor 639), waaruit kort daarna de Sint-Baafsabdij zou ontstaan (ca.650-675).[20] Op een koninklijk domein aan de samenvloeiing van de Scarpe en de Schelde, geschonken door koning (629-639) Dagobert I, stichtte Amandus de abdij van Elno of Elnone. Hij stierf er op 6 februari 675/676. Rond zijn graf ontstond spoedig een heiligenverering, zodat de abdij al snel naar hem genoemd werd: Saint-Amand.[21] Deze kloosters ontwikkelden zich in de loop der eeuwen mede dankzij het beschermheerschap van de graven van Vlaanderen tot de belangrijkste abdijen in het bisdom Doornik.

---

[13] [...] *Tornacum vero quae quondam regalis extitit civitas* [...], in: *Vita Eligii* 1902a: p.695. Zie § II.2.2.

[14] Pycke 1990c: p.219. Het bisdom Doornik zou niet voldoende rijp zijn voor een eigen kerkelijke organisatie, aldus Warichez (1902a: p.58-70) en ook Leclercq (1953a: kol.2544), die overigens ook politieke motieven vermoedt. Dit argument is weinig steekhoudend als men bedenkt dat de bisdommen slechts in personele unie werden samengevoegd, terwijl zij hun eigen diocesane structuur ontwikkelden.

[15] Geary 1989a: p.102-110.

[16] Kort na 600 was de bisschopszetel vanuit de *civitas Augusta Viromanduorum,* het huidige Saint-Quentin, verplaatst naar Noyon. Zie: Vercauteren 1934a: p.167. Zie ook hierboven bij Acharius.

[17] Geary 1989a: p.184. In Noyon had zich een koninklijk paleis bevonden dat door Chlotharius III in het derde kwart van de 7de eeuw aan het klooster van Sint-Godeberthe was geschonken. Guyotjeannin 1999a: col.1314-1315.

[18] Duchesne 1915a, III: p.12. Coolen 1948a: p.177-186. Voor Terwaan: Van Werveke 1924a: p.12-14.

[19] Van Der Essen 1907a: p.337.

[20] Van der Essen 1907a: p.337, 339; Platelle 1962a: p.34-37.

[21] Van der Essen 1907a: p.339; Platelle 1962a: p.33.

3.3 Eligius en de verering van Gallische heiligen

In 640 werd Eligius (Elooy, Fr. *Éloi*, *590-†660) de opvolger van Acharius als bisschop van Noyon en Doornik. Samen met aartsbisschop Audoenus (Fr. *Ouen*) van Rouen zou hij op 14 mei 641 gewijd zijn.[22] Eligius, afkomstig uit een machtige familie, raakte als goudsmid verbonden aan het koninklijke hof, waar hij opklom tot schatbewaarder en vertrouweling van de koningen (584-629) Clotarius II en (629-638/639) Dagobert. Hij was in zijn tijd een van de invloedrijkste personen in het Frankische rijk. Eligius beijverde zich om de verering van de vroegchristelijke Gallische heiligen te stimuleren. In Tours zorgde hij voor de verheffing van de relieken van Sint-Maarten en Sint-Brixius, waarvoor de bisschop-goudsmid zelf reliekhouders maakt.[23] In Saint-Quentin zou hij de relieken van de heilige Kwinten verheven hebben. Eligius wijdde in het bisdom Noyon verder het nieuwe klooster van Mont-Saint-Quentin nabij Péronne. Te Seclin (bisdom Doornik, 10 km ten zuiden van Rijsel) erkende hij de relieken van de heilige Piatus, apostel van het Doornikse, die daar begraven was, en liet aldaar voor hem een nieuw mausoleum maken.[24]
Tijdens zijn episcopaat (640-660) zou Eligius in Doornik aan de rand van de stad vier kerken gesticht hebben: Sint-Maarten, Sint-Brixius (Saint-Brice), Sint-Kwinten (Saint-Quentin) en Sint-Piatus (Saint-Piat).[25] Hoewel de bronnen van later datum zijn, verraden de patrocinia van deze kerken mogelijk wel een hoge ouderdom. Sint-Maarten en Sint-Brixius waren beide belangrijke beschermheiligen van het Merovingische koningshuis.[26] De heiligen Piatus en Kwinten waren de missieheiligen die het christelijk geloof naar de bisdommen Doornik en Vermand hadden gebracht.
Doornik gold in deze tijd nog steeds als een belangrijke stad. Van de steden in het gebied waar Eligius bisschop, wordt Doornik in de *Vita Eligii* als eerste genoemd, voor Noyon, Gent en Kortrijk.[27] De Doornikse kathedrale kerkengroep moet in deze tijd, zoals al aan de orde kwam, uit meerdere gebouwen hebben bestaan. Het kerkgebouw uit deze tijd, dat is teruggevonden onder het schip van de huidige kathedraal, heeft een aanzienlijke omvang (afb. II.4B). Deze kerk van ruim 40 meter lang en 21 meter breed was over de vroegchristelijke voorganger heen gebouwd. Of deze kerk in meerdere beuken onderverdeeld was, is niet gebleken, maar gezien de breedte is dit zeer aannemelijk. De koorsluiting van de kerk is niet aan het licht gekomen. Tussen het voorkoor en het koor van deze kerk bevond zich een afscheiding, waarin een toegang was tot een *solea*. Deze *solea* vormde de verbindingsgang tussen het priesterkoor en de ambo in het schip. Eligius moet deze kerk, die in de late 6de of in de 7de eeuw gebouwd was en ook in de 8ste eeuw nog dienst deed, gekend hebben.
Na de dood van Eligius op 1 december 660 werd hij opgevolgd door Mummolinus, evenals Acharius afkomstig uit het klooster van Luxeuil. Mummolinus was door bisschop Audomarus

---

[22] Poulin 1999a: kol.1829-1830. Zie ook: Van der Essen 1907a: p.327.
[23] *VITA ELIGII* 1902a: liber I, cap.32, p.688. Ewig 1961a: p.8.
[24] *VITA ELIGII* 1902a: liber II, cap.7, p.699. Van der Essen 1907a: p.328-333. Het is onduidelijk of de betreffende passage in de *Vita Eligii* tot de Merovingische kern van het verhaal behoort of dat dit een van de vele toevoegingen uit de Karolingische tijd betreft. In de waarschijnlijk 9de-eeuwse *Passio* van Piatus wordt het graf van Piatus wel in Seclin gesitueerd, maar ontbreekt een vermelding van de reliekenverheffing door Eligius. Moretus-Plantin 1953a: p.41. In de crypte van de Sint-Piatkerk in Seclin bevindt zich nog altijd een laatantieke graftombe.
[25] Pycke 1990c: p.221. Dumoulin & Pycke 1983a: p.44.
[26] Van Dam 1993a: p.16-25.
[27] AUDOENUS VAN ROUEN 1902a: p.669-742.

van Terwaan aangesteld als eerste abt van Sithiu (Sint-Bertijns / Saint-Bertin bij Sint-Omaars / Saint-Omer) en behield ook die waardigheid tot aan zijn dood omstreeks 686.[28] Uit zijn *vita* blijkt dat Mummolinus juist geschikt was om bisschop van het tweetalige bisdom Doornik te worden, *quia praevalebat non tantum in Theutonica sed etiam in Romana lingua*, omdat hij niet alleen in de Dietse, maar ook in de Romaanse taal uitblonk.[29]

[28] In Sithius werd hij opgevolgd door Bertinus. Hubert Le Bourdellès 2000a: p.35. Ook Acharius, Audomarus en Bertinus kwamen oorspronkelijk uit de abdij van Luxeuil. Over de invloed van Luxeuil op de bisschopsbenoemingen: Heuclin 1998a: p.155-160.
[29] *VITA MUMMOLINI* 1845a: p.983. BHL 6025.

4 De Karolingische periode

4.1 De 8ste en 9de eeuw

De 8ste eeuw vormt de slechtst gedocumenteerde periode in de geschiedenis van Doornik. De bisschoppenlijst van Noyon en Doornik vermeldt wel een reeks bisschopsnamen, maar over de meeste van deze personen, als ze al werkelijk bestaan hebben, is niets bekend.[1] Na de dood van koning (751-768) Pepijn III de Korte worden zijn zonen Karel en Carloman beiden koning, elk over een deel van het koninkrijk. Op zondag 9 oktober 768 werd Karel, die als Karel de Grote de geschiedenis in zou gaan, tot koning gekroond in de kathedraal van Noyon. Op dezelfde dag werd Carloman gekroond in Soissons. Bij de ceremonie in Noyon speelde bisschop Gislebertus van Noyon en Doornik ongetwijfeld een voorname rol. Na de dood van Carloman in 771 werd zijn broer Karel (de Grote) koning over het gehele Frankische koninkrijk. Welke bisschop op dat moment de geünieerde zetel van Noyon-Doornik bezette, is niet bekend.[2] Mogelijk is het Pleo die enkele decennia later aanwezig is bij de wijding van de abdijkerk (799) van Centula (Saint-Riquier, bisdom Amiens).[3]
Pas in de 9de eeuw is het mogelijk een beter zicht te krijgen op de situatie van het bisdom Doornik, dankzij diplomatische, hagiografische, kunsthistorische en liturgische bronnen. Hieruit blijkt dat de Kerk van Doornik zich als een zelfstandig bisdom heeft ontwikkeld met een eigen diocesaan kapittel en een eigen diocesane structuur.[4] Uit deze tijd dateert ook de eerste vermelding over de kathedrale kerkengroep.
De bisschoppenlijst van Noyon en Doornik is nagenoeg ononderbroken vanaf 814, al zijn er in de 10de eeuw nog wel onzekerheden.[5] De bisschoppen, die vooral vanuit Noyon lijken te opereren, hechten overduidelijk ook waarde aan hun zeggenschap over de Kerk van Doornik. Meermaals volstaan ze niet met de vermelding “bisschop van Noyon” maar voegen daaraan toe “en van Doornik.” Zo noemde bisschop Gualbertus zich in 933: *episcopus Noviomensis, Vermandensis et Tornacensis Ecclesiae* (bisschop van de Kerken van Noyon, Vermand en Doornik).[6]
In deze tijd werden, zoals ook op andere plaatsen in het Karolingische rijk, de banden tussen de metropool en de suffragaanbisdommen versterkt. Aartsbisschop (845-882) Hincmar van Reims voerde als eerste een uitgesproken politiek, waarin hij nadrukkelijk zijn positie tussen de paus en de suffragaanbisschoppen opeiste. Om de banden tussen de metropoliet en de suffraganen te onderstrepen stuurde zijn opvolger aartsbisschop (883-900) Fulco aan een bisschop van Noyon en Doornik relieken van de heilige Nicasius, de aartsbisschop van Reims die door de Vandalen de marteldood was gestorven.[7] Volgens de Reimser geschiedschrijver Flodoardus werden deze relieken geplaatst in de hoofdkerken van Noyon en Doornik.[8] De hofkerk van de Vlaamse graaf in Brugge kan in deze tijd de relieken van Donatianus of Donaas, een andere heilige aartsbisschop van Reims, ontvangen hebben.[9]

---

[1] Voor de lijst met bisschoppen, zie bijlage.
[2] *CONTINUATIO CHRONICAE FREDEGARII* 1888a: p.193.
[3] ANGILBERTUS ABBAS 1887a: p.175.
[4] Op de kaarten in de *Atlas de l'an mil* geeft Michel Parisse (1994a) voor Doornik ten onrechte geen bisschopszetel aan.
[5] Pycke (1990c: p.232-233) wijst erop dat het in deze periode is dat de bisschoppenlijsten in de liturgie een rol gaan spelen. Zie voor een lijst met bisschoppen van Doornik en Noyon-Doornik, bijlage A.
[6] Pycke 1990c: p.222. Seymour 1968a: p.5.
[7] Zie § II.6.4. Flodoardus noemt geen naam, maar het zal om bisschop (880-902) Heidilo zijn gegaan. Heidilo werd in de 12de eeuw ook met de inventie van de relieken van de heilige Eleutherius in verband gebracht (zie § II.4.3). Ook de aanwezigheid van relieken van de heilige paus Calixtus te Cysoing, die ook in Reims werd vereerd, kan mogelijk in dit licht worden gezien.
[8] FLODOARDUS VAN REIMS 1998a: p.78.
[9] FLODOARDUS VAN REIMS 1998a: p.72.

Ook uit deze tijd dateert waarschijnlijk het al eerdergenoemde lijdensverhaal van de heilige Piatus (*Passio Piati*), waarvan de relieken al door Eligius zouden zijn gevonden.[10] Lang is aangenomen dat de eerste getuigenissen over de cultus van de Merovingische bisschop Eleutherius ook uit deze tijd zouden stammen.[11] De 12de-eeuwse bronnen die dit melden, bieden echter geen historische aanknopingspunten (zie § II.6.6).

4.2 Het kathedrale kapittel in de 9de eeuw

Een belangrijke gebeurtenis voor de ontwikkeling van het Doornikse kapittel vond plaats in 817. In dat jaar ontving bisschop Wendilmarus van keizer (814-840) Lodewijk de Vrome drie stukken grond voor de uitbreiding van de *claustra canonicorum*, het gebied van de gebouwen voor de kanunniken.[12] Uit deze schenking kan worden afgeleid dat er in Doornik al een kapittel aanwezig was. Hoewel zijn status en leefregel onbekend waren, mag ervan uit worden gegaan dat het een gemeenschap van geestelijken rond de kathedraal was.
De schenking van 817 past binnen de keizerlijke politiek om de gemeenschappen van geestelijken die niet, zoals de monniken, volgens de regel van Benedictus leefden, op uniforme wijze te organiseren. Uitgangspunt was dat deze geestelijken vast verbonden waren aan een kerk en daar ook permanent verbleven. Zij waren belast met de eredienst en de zorg voor de schatten van de kerk, waaronder de zorg voor de aldaar bewaarde relieken. Ten behoeve daarvan en van hun levensonderhoud kregen zij van de soeverein een reeks van goederen en inkomsten.[13] De belangrijkste daad in dit kader was de vaststelling in 816 te Aken van een *Institutio canonicorum*, een regel voor de kanunniken, ook wel de regel van Aken genoemd.[14] Doel van deze regel was om het gemeenschappelijke leven (*vita communis*) van de geestelijken, die geen monnik waren, te structureren. In deze regel was vervat dat de kanunniken op zijn minst gedeeltelijk een gezamenlijk leven zouden leiden. De oorkonde voor Doornik uit 817 is een concrete uitwerking van de keizerlijke politiek: ten behoeve van gebouwen voor de kapittelgemeenschap worden nieuwe gronden beschikbaar gesteld.[15]
De tekst spreekt van de uitbreiding van de *claustra*, de kapittelimmuniteit, die op dat moment dus reeds moet hebben bestaan. [16] De gronden waren deels afkomstig uit de koninklijke domeinen (fiscus), deels in leen gegeven aan een zekere Werimfredus en deels in ambtsleen van een zekere graaf Hruoculfus, die als vertegenwoordiger van de koning gezien kan worden.[17] Aangenomen mag worden dat de schenking bouwwerkzaamheden tot gevolg had.

---

[10] Moretus-Plantin 1953a: p.41-42.
[11] Dumoulin & Pycke 1975a: p.67. Pycke 1990c: p.213-214.
[12] Akte van 20 november 817, uitgegeven door Miraeus & Foppens 1723a: II, p.1127 (verkorte uitgave in: Miraeus & Foppens 1723a: I, p.336). Böhmer & Mühlbacher 1908a: n.658. Pycke 1990c: p.223. Kort daarvoor had Lodewijk al schenkingen gedaan aan de Kerken van Lausanne (814) en Vienne (815). Schöller 1989a: p.66.
[13] Meijns 2000a: p.281.
[14] Semmler 1995a: p.62-109. Meijns 2000a: p.151-196.
[15] In Kamerijk was het bezit van het kapittel al in 816 bevestigd door de keizer. Meijns 2000a: p.199.
[16] De door Vercauteren (1934a: p.243) gesignaleerde bevestiging van de immuniteit van de kathedraal op 24 december 842 heeft geen betrekking op Doornik, maar op Noyon. Zie de tekst van de oorkonde: Lefranc 1887a: p.177; Tessier 1943a: nº 173, 457-459.
[17] Rolland 1930a: p.9. Hruoculfus behoorde waarschijnlijk tot het machtige geslacht der Unrochingen (afstammelingen van Unroch, graaf van Ternois) dat decennialang het gebied van het latere Vlaanderen domineerde, omdat leden van deze familie op veel plaatsen de positie van gouwgraaf of abt van een belangrijke abdij wist te verwerven. Dhondt 1941-1942a: p.557-559. Meijns 2000a: p.285-297.

De opgravingen nabij en in de kathedraal hebben belangrijke grond- en bouwactiviteiten uit deze periode aan het licht gebracht, die hiermee in verband kunnen worden gebracht.[18] Volgens de eerste uitkomsten van het archeologisch onderzoek in het huidige middenschip, was de Onze-Lieve-Vrouwekerk kort daarvoor verbouwd, waarbij nieuwe apsiden werden gerealiseerd. Later in de Karolingische tijd zou de kerk nogmaals veranderd worden.[19]
Het kapittel dat aan de Doornikse Onze-Lieve-Vrouwekerk verbonden was, telde vanaf 855 maximaal 30 kanunniken.[20] Op 25 juli van dat jaar ratificeerde Karel de Kale de verdeling van de kerkelijke bezittingen in een bisschoppelijk deel (*mensa episcopalis*), en een deel voor het kapittel (*mensa fratrum*).[21]
De schenking van Lodewijk de Vrome uit 817 past in een proces waarbij de Kerk een steeds groter deel van de gronden en rechten in en om de stad Doornik in haar bezit kreeg.[22] Het belangrijkste deel van de oude, van oorsprong Romeinse, rijksdomeinen, de *caput fisci*, kwam aan het eind van de 9de eeuw aan de Kerk van Doornik, nadat het eerder door keizer (879-884) Carloman aan graaf Hilduinus in leen was gegeven.[23] Deze overdracht van de graaf aan de Kerk werd bevestigd in een bul uit 898 van koning (893/898-922) Karel III de Eenvoudige.[24] Hiermee kreeg de Kerk in de persoon van de bisschop, destijds (880-902) Heidilo, de grafelijke rechten over de stad. Alle koninklijke bezittingen vielen toe aan de clerus.[25] Deze betroffen nagenoeg het gehele gebied op de linkeroever van de Schelde en naaste omgeving van Doornik. Als oud koninklijk domein zal de stad immers nog voor het grootste deel uit publieke gronden hebben bestaan.[26] Daarbij behoren ook typisch koninklijke belasting- en accijnsrechten (*regalia*) alsmede het recht van muntslag (*moneta*), het marktrecht (*mercatum*), de havenrechten (*rivaticum*, het recht om aan te mogen leggen op de Scheldeoevers), de tolrechten (het *theoloneum* en *pontenagium*)[27] en het recht om verdedigingsmuren te bouwen of te herstellen (*districtum*).[28] Omdat de bisschop het grootste deel van de tijd in Noyon

---

[18] Verslype & Siebrand 1997a: p.453.
[19] Brulet 2010a: p.17.
[20] Tessier 1943a: p.458, nº 173; Pycke 1986a: p.98 (met correctie van de datum) en Pycke 1990c: p.226. Pas in 1170 wordt het aantal kanunniken uitgebreid. Pycke 1986a: p.99.
[21] De collegiale *mensa* was bestemd voor de kanunniken, de episcopale voor de bisschop en zijn entourage (de *familia*). Zie ook Rolland (1931a: p.37) die de belangrijkste passage citeert. Volgens Schöller (1989a: p.67) hadden de kanunniken van Doornik nog geen eigen zeggenschap over hun bezit, maar de tekst van de oorkonde spreekt van bezittingen die eerder geschonken waren. Mogelijk was er dan ook al voor 855 sprake van een zekere verdeling. Meijns 2000a: p.199. Zie ook: Schiefer 1976a: p.279.
[22] Pirenne 1925a: p.641-642; Rolland 1931a: p.27-34.
[23] Grat 1978a: p.219-220, n. 86. Opmerkelijk is dat deze bezitsafstand van Hilduinus ten faveure van de Kerk van Noyon is: *ad partem ecclesie Sancte Marie et Sancti Medardi in Noviomo infra muros constructe*. Bij de scheiding van de collegiale en bisschoppelijke *mensae* (geheel van bezittingen) in Noyon (kort voor 989) viel deze schenking aan de bisschop toe en kwam zo uiteindelijk terecht bij de Kerk van Doornik. Rolland 1930a: p.10-11. Rolland 1931a: p.37-38.
[24] Duvivier 1898a: p.3-5. Bouquet 1874a: p.492. Lauer 1940-1949a: I: p.1-4. Een afschrift van deze oorkonde werd rond 1300 gekopieerd uit het 13de-eeuwse cartularium van Noyon (Beauvais, AD Oise, G 1984) en opgenomen in een van de cartularia van de bisschoppen van Doornik: Doornik, AET. Cartularium 72, f.2v-3r, Zie: Vleeschouwers 1977a: p.65, 76-78. Zie ook: Wauters 1866a: I, p.149. Over de bevestiging van deze bul door paus Johannes XVI: Lauer 1940-1949a: II, p.2-4.
[25] Warichez 1902a: p.139, 164-165.
[26] Rolland 1931a: p.29-30. Genicot 1973a: p.110.
[27] In de vroege Middeleeuwen is een specifiek onderscheid tussen de verschillende begrippen zeer problematisch. Zie: Despy 1976a: p.12-17. Met dank aan Job Weststrate voor de informatie over dit onderwerp.
[28] Rolland 1931a: p.35, 38.

resideerde, berustte in Doornik de grafelijke macht feitelijk bij het kapittel. Het is weliswaar de bisschop die de stad in leen krijgt van de koning en zo de heer van de stad is, maar de kanunniken zijn in wezen mede-heren die Doornik feitelijk besturen.[29] In de loop van de 10de eeuw komen er meer bisschoppelijke rechten aan het kapittel. In 988 bevestigt paus Johannes XV, als vervolg op het keizerlijke diploma van 898, de rechten van de Kerk van Doornik.[30] Onder meer de grafelijke rechten (*districtus*), de tolrechten (*theloneum* en *rivaticum*) en het muntrecht (*moneta*) worden expliciet genoemd.[31] In deze bul worden de rechten van de bisschop en van het kathedrale kapittel nog gezamenlijk opgesomd. De verdeling van de rechten tussen de bisschop en het kapittel neemt in de tijd erna duidelijker vormen aan. Zo zal het waardevolle tolrecht (*theloneum*) op de Schelde in handen van het kapittel komen.[32]

Het aantal kloosters en abdijen in het bisdom nam toe. In deze tijd, in 854 of kort daarvoor, stichtten graaf (828-†867/868) Everard van Friaul (It. Friuli) en zijn echtgenote Gisela het Sint-Salvatorklooster in *Cisonium* (Cysoing), 13 km ten westen van Doornik.[33] Na zijn dood werd Everard er begraven. Dankzij de in de kloosterkerk aanwezige relieken van de heilige paus Calixtus kreeg het klooster al spoedig het patrocinium van Sint-Calixtus. Tijdens de Noormanneninvallen werden de relieken tijdelijk in veiligheid gebracht in Reims. De relatie met Reims zou langdurig blijken. In later tijd verschijnt deze gemeenschap van reguliere kanunniken als een aartsbisschoppelijk eigenklooster van Reims.[34] De verering voor Calixtus in Reims bleek ook bij de 13de-eeuwse nieuwbouw van de kathedraal, waarbij een van de portalen van de noordelijke transeptarm aan Calixtus gewijd werd.

4.3 Op de grens van twee rijken

Ondertussen was de macropolitieke situatie ingrijpend veranderd. Met het Verdrag van Verdun (843) was de Schelde voortaan de grensrivier tussen het West-Frankische rijk (*Francia occidentalis*) en het Middenrijk van Lotharius (*Francia Lotharii Regni*). Doornik werd daarmee een belangrijke grensstad.[35] Na de verzwakking en opdeling van het Middenrijk bij het Verdrag van Ribemont (880) wordt de Schelde de grens tussen West-Francië – waaruit het koninkrijk Frankrijk zal voortkomen – en Oost-Francië – dat zal uitgroeien tot het Roomse Rijk (*Romanum Imperium*) en later Heilige Roomse keizerrijk.[36] Gelegen aan de Schelde, met het hart van de stad op de linkeroever in het Frans-Frankische

[29] Rolland 1931a: p.38. De bisschoppen maken, voor zover bekend, geen gebruik van de titel comes. PHILIPPE MOUSKES 1836-1838a: vers 1095) geeft in zijn 13de-eeuwse rijmkroniek deze titel wel uitdrukkelijk aan de bisschop: “Signour et conte le clama” (Heer en graaf noemde hij hem).
[30] Rolland 1931a: p.35-36. Voor de verdeling van rechten tussen bisschop en kapittel, zie: Lefranc 1887a: annexe 2bis: p.180. Lohrmann 1983a: p.130.
[31] Over de verschillende tolsoorten en belastingen, zie: Adam 1996a: p.39 (theloneum), 61 (rivaticum).
[32] Rolland 1931a: p.38. Vercauteren 1934a: p.248.
[33] Meijns 2000a: p.292-293. Everard was een zoon van Unroch, graaf van Ternois, en dus een voornaam lid van het geslacht der Unrochingen.
[34] *TRANSLATIO SANCTI CALIXTI CISONIUM* 1887a: p.420-421.Berings 1999a: kol.405-406. Meijns 2000a: p.296-298. De abdij van Cysoing zou in 1136 toetreden tot de congregatie van Arrouaise. Milis 1969a: p.147-155.
[35] Brühl 1990a: p.115-119. De tekst van het Verdrag van Verdun is niet bewaard. In de Annalen van Sint-Bertijns (*Annales Bertiniani* bij het jaar 843) wordt de Schelde genoemd als grensrivier tussen het Middenrijk en het Westelijke Rijk. Zie: Rau 1958a: anno 843.
[36] Brühl 1990a: p.119-123. Voss 1987a: p.21-22.

koninkrijk, lag Doornik gedurende de rest van de Middeleeuwen op een strategische positie. Het gedeelte van de stad op de rechteroever,

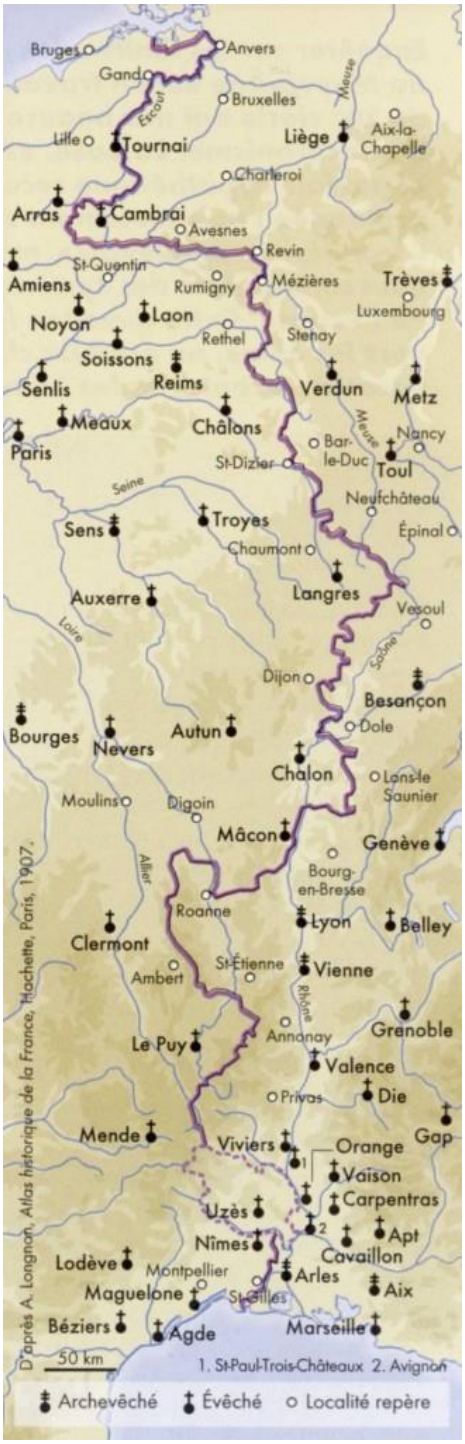

II.6A links: de grens tussen het West-Frankische rijk en het Middenrijk, later Roomse Rijk (uit: Guyotjeannin 2005a: p.17).

waarvan in de schriftelijke bronnen voor het eerst sprake is in 988[37], behoorde tot het keizerrijk, terwijl de linkeroever bij het koninkrijk behoorde. De rechteroever had een apart bestuur. Bovendien viel die rechteroever onder het (rijks)bisdom Kamerijk, terwijl de eigenlijke stad Doornik op de linkeroever de hoofdplaats was van het gelijknamige bisdom.[38] De ligging aan de rivier bracht ook gevaren met zich mee. Al in 859/860 verklaarde bisschop Immo dat hij uit angst voor de Noormannen niet naar het aan de Schelde gelegen hof, *curtis*, te Petegem kon gaan.[39] Volgens de annalen van de Sint-Vedastusabdij in Atrecht hebben de Noormannen Doornik in 880 of 881 ingenomen en geplunderd.[40] De bevolking zou de stad verlaten hebben, naar Noyon zijn gevlucht zijn en daarvandaan pas na 30 jaar zijn teruggekeerd.[41] Deze lange afwezigheid is niet aannemelijk.
Het is ook de vraag of de Noormannen inderdaad zo verwoestend hebben huisgehouden, als latere bronnen beweren. Achteraf vormden de invasies namelijk een eenvoudige verklaring voor de verdwijning of verplaatsing van relieken en archieven.[42]
Een gebeurtenis die wel in verband is gebracht met de terugkeer van de Doornikzanen naar hun stad is de verheffing van de relieken van de heilige Eleutherius door bisschop Heidilo.[43] Volgens 12de-eeuwse bronnen zou Heidilo deze daad, die feitelijk neerkwam op een heiligverklaring, verricht hebben in het ten westen van Doornik gelegen Blandain.[44] Deze verheffing, die wel in 897 gedateerd is, is ook een aanleiding geweest om te veronderstellen dat de Doornikse bevolking niet helemaal naar Noyon zou zijn gevlucht, maar zich in het nabije, wat hoger en verder van de Schelde gelegen Blandain zou hebben schuilgehouden.[45] Er zijn echter gegronde redenen om te twijfelen aan de 12de-eeuwse vermelding van de verheffing. Als deze vermelding al terug gaat op oudere, thans verloren, teksten over een laat-9de-eeuwse gebeurtenis, dan betreft deze niet de plaats Blandain bij Doornik, noch de heilige Eleutherius (zie § II.6.6-7).
De hierboven genoemde overdracht van de heerlijke rechten, eerst aan graaf Hilduinus en vervolgens aan de Kerk, zou overigens wel in verband kunnen staan met de Noormannendreiging. Hilduinus zou de te Doornik verkregen rechten geruild hebben voor veiliger bezittingen in Noyon en omgeving. Mogelijk heeft de overdracht ook te maken met een andere dreiging: de expansie van de Vlaamse graven.[46] In de tussentijd namelijk had graaf

---

[37] In een bul van paus (985-996) Johannes XV. JOHANNES XV PAPA 1853a: kol.828-830. Zie: Leclercq 1953a: kol.2493.
[38] De complexiteit van deze situatie blijkt nog in de late 12de eeuw uit de functies die Everardus van Avesnes bekleedde, alvorens bisschop van Doornik te worden. Hij was aartsdiaken van het bisdom Doornik van 1141-1173 (Pycke 1988a: p.39), maar tevens aartsdiaken van het bisdom Kamerijk. Volgens Vleeschouwers (1980a: p.25) was Everardus in het bisdom Kamerijk slechts aartsdiaken voor het Kamerijkse deel van de stad Doornik. Zie: Pycke 1986a en 1988a en Rolland 1931a.
[39] Pycke 1990c: p.228. Berings 1986a: p.125-134.
[40] *ANNALES VEDASTINI* 1958a: p.46 (anno 880): *Nortmanni vero Tornacam civitatem et omnia monasteria supra Scaldum ferro et igne devastant, interfectis accolis terrae atque captivatis*. D'Haenens (1967a: p.265) dateert de plundering in 881.
[41] *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.349. Rolland 1931a: p.32. D'Haenens 1967a: p.272-273.
[42] D'Haenens 1967a: p.262-267, 270-278.
[43] Bisschop (880-903) Heidilo was op 6 juli 900 bij de installatie van aartsbisschop Hervé van Reims.
[44] Pycke 1990c: p.228, 230. Mériaux 2006a: p.214-216. Lange tijd is aangenomen dat de *Vita prima* in het *Liber vitae Eleutherii* bij deze gelegenheid gecompileerd zou zijn. Zie § II.6.6.
[45] Aldus: Pycke 1990c: p.228.
[46] Zie: Rolland 1931a: p.33. De vraag is of Hilduinus nu juist voor of na de belangrijkste Noormannenaanval van 881 deze ruil bewerkstelligde. Genicot (1973a: p.111) suggereert dat Hilduinus dit juist voor elkaar kreeg als

(879-918) Boudewijn II van Vlaanderen zich meester gemaakt van het Doornikse (de *pagus Tornacensis*).[47] Hij beheerste nu bijna het gehele gebied van het bisdom Doornik, maar de stad Doornik veroverde hij niet. Wel vestigde hij een kastelein of burggraaf in een versterking op het Sint-Pancratiuseiland, een enclave gelegen in de bisschopsstad op een eiland voor de rechteroever van de Schelde, maar behorende tot het bisdom Doornik.[48] De kastelein, die militaire, bestuurlijke en juridische bevoegdheden had, resideerde dus in Doornik, maar zijn macht gold in de eerste plaats het gebied rond de stad, het Doornikse, waarvoor hij leenhulde bracht aan de Vlaamse graaf, nadat het kasteleinschap een feodaal goed was geworden.[49] Het is belangrijk om onderscheid te maken tussen de heerlijkheid van het Doornikse (*pagus Tornacensis*), die 75 dorpen omvatte, en de stad Doornik. De stad zelf, en haar banmijl, de directe omgeving die onder hetzelfde rechtsgebied viel (de *banlieue*), hield de bisschop in leen hield van de koning. De burggraaf had echter wel een positie in de stad: hij kreeg van de bisschop de kasteleinsrechten over de stad in leen, mogelijk vanaf het einde van de 9de eeuw.[50]
In de 10de eeuw is er ook voor het eerst sprake van een stedelijke voogd, *eiusdem urbis advocatus*.[51] Hij is afkomstig uit een groep van ridders, *milites*, uit Noyon aan wie bisschop Fulcherus de meeste bisschoppelijke rechten in leen zou hebben gegeven.[52] Deze voogd sprak recht namens de bisschop.[53]
Waarschijnlijk vanaf het midden van de 10de eeuw raakt een groep van aanzienlijke inwoners verenigd in de *advocatio hominum Beatae Mariae*, de verdedigers van Onze Lieve Vrouw. Deze *advocatio* bestaat feitelijk uit de wereldlijke entourage (*familia*) van de bisschop. Het gaat om ministerialen, vrije lieden (vrijgeborenen en vrijgelatenen) die zich onder het patronaat van Maria en Nicasius, later Eleutherius plaatsen. Zij betalen daarvoor jaarlijks en bij huwelijk en overlijden een bedrag, maar zijn vrijgesteld van tol en hebben enkele andere economische privileges. Veel van deze lieden moeten ook een feitelijke leenband met de bisschop hebben gehad.[54]

4.4 De stad Doornik in de 9de en 10de eeuw

Doornik was in de 9de eeuw een stedelijke nederzetting in ontwikkeling, met een economische activiteit van belang.[55] De hierboven genoemde markt-, haven en tolrechten wijzen daar reeds op. De handel langs de Schelde en via de doorgaande routes die in de stad samenkomen, spelen daarin een belangrijke rol. Op munten uit de jaren 875-887 is de stad aangeduid als

---

dank voor zijn steun bij de strijd tegen de Noormannen. Rolland (1931a: p.33) ging ervan uit dat Hilduinus zich tegenover het dreigende gevaar zo snel mogelijk van zijn noordelijke bezittingen in Doornik en omgeving wilde ontdoen. Over de grafelijke expansie: Meijns 2000a: p.299-301.
[47] Ganshof 1949a: p.20.
[48] Rolland 1931a: p.70. Het eiland dankt zijn naam aan de aan Sint-Pancratius gewijde burchtkapel, die behoort tot het bisdom Doornik.
[49] Een enigszins vergelijkbare situatie is bekend uit verschillende Vlaamse steden. Rolland 1931a: p.70.
[50] Vercauteren 1934a: p.250-251. Rolland 1931a: p.39, 99.
[51] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.278.
[52] In 952, volgens de *HISTORIAE TORNACENSES* (1883a: p.335-336).
[53] Vercauteren 1934a: p.249. Rolland 1931a: p.100-102.
[54] Zie in de eerste plaats: Rolland 1924b: p.233-250.
[55] Genicot 1973a: p.111.

haven, *portus*.[56] De bloei van de Schelde-handel komt ook ter sprake in een aantal verzen over Doornik die Milo (†872), monnik in de abdij van Saint-Amand[57], halverwege de 9de eeuw schreef:[58]
Urbs fuerat quondam, quod adhuc vestigia monstrant
Eens was het een echte stad, zoals de overblijfselen nog tonen,
Tornacus, nunc multiplici prostrata ruina
Doornik, nu een veelvoud van ruïnes, ingestort
Funditus. Ah! Turres deflet cecidisse superbas
tot de grond toe. Ach! Men betreurt de val van de trotse torens.
Est[59] *tamen inde frequens, quod aquis et merce redundat,*
Toch trekt deze plaats veel mensen, omdat zij bloeit door waterwegen en handel,
Nititur et geminis iam non lapsura columnis
Zij steunt op twee zuilen, die niet zullen vallen:
Namque arce in media templo surgente venusto
Immers, de fraaie kerk die zich midden in de versterkte stad (arx) verheft
Pontificale tenet solium, nec longe remota
bezit de bisschopstroon en niet ver daar vandaan
Nicasius recubat pretiosa martyr in urna
rust in een kostbare kist de martelaar Nicasius
Remorum praesul, felix cui vita coronam
bisschop van de Remi[60], de gelukkige aan wie het leven de kroon
Praebuit et rutilam fuso prosanguine palmam.
heeft gegeven en de rode palmtak van het vergoten bloed.

Milo beschrijft een stad met nieuwe kerkelijke gebouwen te midden van oude profane ruïnes. Hoewel de tekst in hoge mate de topoi bevat die men gewoonlijk aantreft in het stedendicht, geeft de dichter ook specifieke informatie over Doornik.[61] Het gedicht noemt de handel over de Schelde, de bisschopszetel en de relieken van de heilige Nicasius als bronnen van Doorniks hernieuwde welvaart. Onduidelijk is of de stad nog steeds omringd is door de versterkingen uit de Late Oudheid, die een oppervlakte van circa 15 hectare beschermden.[62] Milo beschrijft dat de bekroning van de muren en torens in slechte staat is.[63]

[56] Hoc 1970a: p.31-33. Over Doornik als vroegmiddeleeuwse handelsstad aan de Schelde, zie: mariage 2003a: passim. Mariage 2004a: p.84-88.
[57] Over Milo van Saint-Amand: Platelle 1962a: p.65-69.
[58] MILO VAN SAINT-AMAND 1896a, III: p.589.
[59] Est, volgens Pycke 1990c: p.227.
[60] De Remi zijn in de inwoners van de Reims.
[61] Zie: Stils 1990.
[62] Over de stadsmuur van Doornik van de Late Oudheid tot in de Karolingische tijd, zie Leclercq (1953a: kol.2486-2489. Brulet 2012a: p.27-29.
[63] MILO VAN SAINT-AMAND 1896a, III: p.589.

4.5 De kathedrale kerkengroep

In het gedicht van Milo is vooral de informatie over de kathedrale kerkengroep van belang. Het is de oudste niet-administratieve tekst waarin de kathedrale kerkengroep wordt genoemd. Milo noemt een kerk waar de bisschoppelijke zetel (*cathedra*) staat, een kathedraal.[64] Daarnaast vermeldt hij dat niet ver daarvandaan de relieken van Nicasius in een kostbare reliekenhouder (*pretiosa urna*), waarschijnlijk een kist, bewaard worden.[65] Het lijkt erop dat de bisschopszetel en de relieken zich niet in dezelfde ruimte bevinden, maar of dit twee verschillende gebouwen betreft, zodat we te maken kunnen hebben met een zetelkerk en een grafkerk, is niet uit te maken.

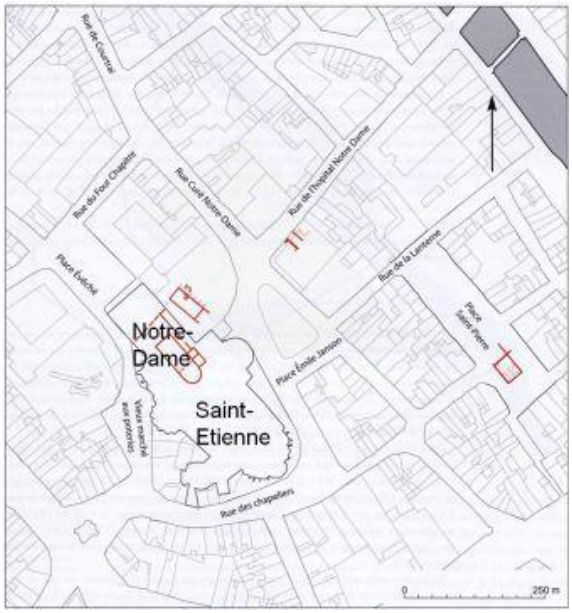

II.7A links: Situering van de Stephanuskerk en de Onze-Lieve-Vrouwekerk binnen de huidige wijk rondom de kathedraal (Westerman 2015a: p.64, naar: Brulet 2012a: p.31).

Uit latere bronnen is bekend dat de vroegmiddeleeuwse kerkengroep in Doornik ten minste twee kerken gehad moet hebben: één gewijd aan Onze Lieve Vrouw en de ander aan de heilige Stephanus. Volgens de *Elevatio Eleutherii* lag de Stephanuskerk achter de Onze-Lieve-Vrouwekerk en bevond deze zich in een ruïneuze toestand.[66] Hoe betrouwbaar de tekst

---

[64] Diverse auteurs hebben in de passage over Nicasius aanleiding gezien om te veronderstellen dat Nicasius in een crypte lag. Ook de archeoloog Marcel Amand (1957a; p.67 n.4) concludeerde uit de tekst van Milo van Saint-Amand dat in de 9de eeuw de relieken van Nicasius zich in een crypte bevonden. De tekst maakt er echter geen melding van en ook uit andere (schriftelijke en archeologische) bronnen is er geen crypte bekend. Zie ook: Dumoulin 1971a: p.32 n.26 met correctie van Dumoulin 1963a: p.270 en 277.

[65] Over de benaming van een kathedraal zie ook § II.1.1. Van Welie 1994a: p.186-192.

[66] De tekst over de elevatio maakt deel uit van de *Vita auctior* of *secunda* (*ELEUTHERII VITA SECUNDA* 1658a: p.193): "*Basilica B. Stephani protomartyris, quae situ est post ecclesiam Christi genitricis semperque Virginis Mariae, destructa est*." "De kerk van de eerste martelaar Stephanus, die gelegen is achter de kerk van Maria, moeder van Christus en altijd maagd, is verwoest." De datering van deze tekst is echter problematisch. Volgens Legrain (1984a: p.iii) en Pycke (1990c: p.213-214) dateert de tekst over de *elevatio* uit de late 9de eeuw, maar aangenomen moet worden dat deze tekst pas in de 12de eeuw tot stand kwam. Zie § II.6.6.

uit de 12de eeuw voor de laat-9de-eeuwse situatie is, blijft moeilijk te zeggen, maar aangenomen mag worden dat inderdaad een Sint-Stephanuskerk bestaan heeft.
De aan Stephanus gewijde kerk kan de zetelkerk zijn geweest, waarvan Milo de bisschopstroon noemt. Hoe oud deze kerk was en hoelang er al op deze plek een kerk stond, blijft ongewis. Ook elders in Gallië waren bisschoppelijke zetelkerken gewijd aan Stephanus, de eerste martelaar.[67] Niet ver daarvandaan, zo beschrijft Milo, bevonden zich de relieken van Nicasius. De kerk waarin deze rustten zal die van Onze Lieve Vrouw geweest zijn. Aan deze kerk was het gelijknamige kapittel verbonden.[68]
Het archeologisch onderzoek dat tussen 1986 en 2010 rond en onder de kathedraal is verricht, heeft wat dit betreft waardevolle informatie naar boven gebracht. De eerste opgravingen, onder het plein voor de westgevel, brachten geen resten van een kerk aan het licht. Bij de opgravingen in de kathedraal zelf, werden in het schip de resten van een reeks elkaar opvolgende kerkgebouwen aangetroffen. Uit de Karolingische tijd dateren de resten van twee daarvan, waarvan de oostelijke beëindiging ter plaatse van de viering moet hebben gelegen. Centraal in het sanctuarium lag een *confessio*, bij uitstek de plaats voor relieken. Bij de *confessio* zijn twee bisschopsgraven aangetroffen. Onder de noordelijke zijbeuk zijn binnen de tweede Karolingische kerk de resten van een 9de-eeuwse doopkapel aangetroffen: een doopbassin waar de doop door onderdompeling kon plaatsvinden. Het bassin werd overhuifd door een baldakijn op zes houten zuilen.[69]
Deze overblijfselen moeten betrekking hebben op de oude kapittelkerk van Onze-Lieve-Vrouw: de *confessio* zal ondermeer bestemd zijn geweest voor de relieken van Nicasius; de doopkapel wijst ook op het kapittel, aangezien dit de dooprechten van de stadsparochie bezat. De bisschoppelijke Stephanuskerk zal achter deze kerk, min of meer ter plaatse van het huidige kathedraalkoor gelegen hebben.[70]
De dateringen van de gevonden kerken zijn nog niet nauwkeurig. Uit de hierboven genoemde schenking van 817 kan afgeleid worden dat er begin 9de eeuw waarschijnlijk ook werkzaamheden zijn verricht aan de gebouwen ten behoeve van het kapittel. Of hier ook de kerken toe gerekend kunnen worden, is ongewis.
De conclusie mag zijn dat er halverwege de 9de eeuw ten minste twee kerken deel uitmaakten van de kathedrale kerkengroep: de Stephanuskerk – die in de eerste plaats de bisschoppelijke zetelkerk was – en de Onze-Lieve-Vrouwekerk, die primair voor het kapittel was bedoeld en daarnaast ook parochiële functies vervulde, zo blijkt uit de aanwezigheid van een doopkapel. Deze verdeling werd in de loop der eeuwen in de patrocinia gehandhaafd: de kathedraal was immer in de eerste plaats aan Maria gewijd, terwijl het hoofdaltaar, waar de bisschop celebreert, aan Stephanus gewijd bleef. [71] Aldus bezat Doornik net zoals veel andere

---

[67] In Noord-Frankrijk komt het Stephanus-patrocinium voor bij de bisschoppelijke kerken van Parijs, Meaux, Châlons-en-Champagne, Sens, Auxerre en Toul en Metz. Zie: Ewig 1960a: p.1-61.
[68] Zie hierboven: § II.4.2.
[69] Brulet 2012a: p.396-397.
[70] Van deze kerk zijn tot nu toe geen resten aangetroffen. Als deze zich inderdaad onder het huidige koor bevinden, is de kans dat deze bij de ingrijpende 13de-eeuwse funderingswerkzaamheden grotendeels verdwenen zijn, niet ondenkbeeldig. Als de Sint-Stephanuskerk de bisschoppelijke kerk was, dan zouden de bisschopsgraven die in de Onze-Lieve-Vrouwekerk gevonden zijn erop kunnen duideden dat de Sint-Stephanuskerk in ieder geval vanaf 1068 (sterfjaar bisschop Boudewijn) in onbruik was geraakt.
[71] Zie § II.10.7. Ook bijvoorbeeld in Utrecht (Buurkerk) en Trier (Liebfrauenkirche) bevond de doopvont zich in de Onze Lieve Vrouwekerk. In Trier is sprake van een bisschoppelijke Petruskerk naast een meer volkse Onze-Lieve-Vrouwekerk.

bisschopssteden in Noord-Frankrijk een kathedrale kerkengroep met ten minste twee voorname cultusgebouwen.[72]
In de 10de eeuw werd de Onze-Lieve-Vrouwekerk verbouwd, zo hebben de opgravingen uitgewezen. Het schip van de kerk behield dezelfde breedte. Op grond van de resten van sokkels is duidelijk dat deze kerk een pijlerbasiliek was. De oostpartij van de kerk, die wat hoger lag dan het schip, werd voorzien van een breed transept met apsiden aan de noord-, oost- en zuidzijde (afb. II.4.5.2A). Het hoogkoor was mogelijk afgesloten door een grote centrale apsis en twee nevenapsiden.[73] In de noordelijke zijbeuk van het schip zijn de resten van een baptisterium teruggevonden dat overhuifd werd met een zeshoekig *ciborium*. Het opnemen van een doopkapel in de kerk is in deze tijd vrij gebruikelijk. Dit kan er ook op wijzen dat de kathedrale kerkengroep tot dan toe een zelfstandige doopkapel had gehad.[74]

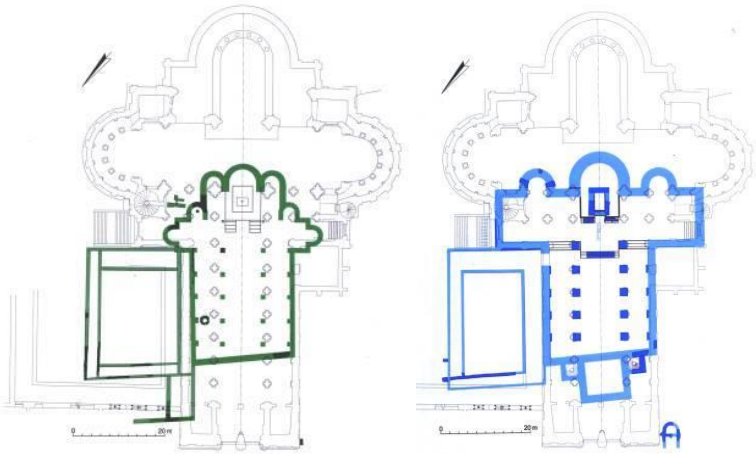

II.8A links: reconstructie van de plattegrond van de kathedraal in de 10de eeuw (tekening: Brulet 2012a: fig.299).
II.8B rechts: reconstructie van de plattegrond van de kathedraal in de tweede helft van de 11de eeuw (tekening: Brulet 2012a: fig.301).

Hoeveel andere cultusgebouwen nog deel uitmaakten van het complex, is niet bekend. Wel werden in 1993 ten zuiden van het huidige schip, nabij de huidige bisschoppelijke Sint-Vincentiuskapel, de apsis en een travee van een bescheiden gebouw gevonden dat hoogstwaarschijnlijk een kapel was. De functie en het patrocinium zijn niet bekend. Het is waarschijnlijk in de 11de eeuw gebouwd en bij de bouw van het 12de-eeuwse schip van de kathedraal gesloopt (afb. II.6.9.1B).[75] Vanwege de nabijheid van de latere bisschoppelijke Sint-Vincentiuskapel die in 1198 gebouwd werd, is verondersteld dat het om een voormalige

[72] Zie over deze "cathédrales doubles" het artikel van Jean Hubert (1963a: p.97-117; 1977a: p.169-176) over dit verschijnsel. Inmiddels is wel duidelijk dat er met name wat betreft de functieverdeling en het stelselmatig voorkomen van kerken met bepaalde, vaste functies, geen sprake is geweest. Wat wel is gebleken, is dat bijna alle vroegchristelijke en vroegmiddeleeuwse kathedralen bijna overal kerkengroepen waren met verschillende cultusgebouwen. Erlande-Brandenburg 1989a: p.55-65. Bonnet 2001a: p.145-154. Bonnet & Peillex 2009a: passim.
[73] Deze reconstructie is hypothetisch. Brulet 2012a: p.396.
[74] Het is ook mogelijk dat een inpandige voorganger van deze doopkapel zich op een andere plaats in de kerk bevond, waar tot nu toe geen opgravingen hebben plaatsgevonden.
[75] Verslype 1994a: p.94. Brulet 2012a: p.328-329, 399-401.

bisschoppelijke kapel ging.[76] Behalve de nabijheid zijn hiervoor geen aanwijzingen. Bovendien verdween de kleine kapel bij de bouw van het schip, vroeg in de 12de eeuw en dateert de huidige bisschoppelijk Sint-Vincentiuskapel uit 1198. Ook in de tussentijd had de bisschop ook in Doornik behoefte aan een kapel in of nabij zijn paleis. Ten noorden van de Onze-Lieve-Vrouwekerk zijn ook resten van een pandgang teruggevonden, die uit de late 9de of vroege 10de eeuw dateert.[77]

4.6 Kerken elders in de stad

Naast de gebouwen van de kathedrale kerkengroep waren er elders in de stad nog meer kerken: de Sint-Pieterskerk (Saint-Pierre), de Sint-Piatus (Saint-Piat) en de Sint-Kwinten (Saint-Quentin). De oudste pauselijke bevestiging van de bezittingen van het Doorniks kapittel uit 1108 vermeldt de Sint-Pieterskerk (Saint-Pierre) onmiddellijk na de kathedraal en zelfs nog voor de Piatuskerk. Dit wijst op een hoge status, die waarschijnlijk samenhing met haar ouderdom.[78] Ook het Petrus-patrocinium wijst in die richting.[79] Herman van Doornik en verschillende andere 12de-eeuwse auteurs melden dat zowel aan de kerk van *beati Petri de media urbe* (Sint-Pieter middenin de stad) als aan die van *sancti Quintini de foro* (de heilige Kwinten aan het marktplein), halverwege de 10de eeuw een kloostergemeenschap verbonden was.[80] Bij de Sint-Pieter zou het om een nonnenklooster gaan.[81] Deze kerken en hun bezittingen zouden door bisschop (952/954-955) Fulcherus[82] in leen zijn uitgegeven aan ridders uit Noyon. De Sint-Kwinten zou zelfs door Fulcherus verwoest zijn.[83] Herman beschuldigt het kathedrale kapittel ervan de kerk vervolgens te hebben geüsurpeerd. Hetzelfde zou het geval zijn geweest met de Sint-Pieter.[84] Bij opgravingen in de Sint-Kwinten na de verwoestingen in mei 1940 werden geen duidelijke resten van een mogelijke voorganger uit de 10de eeuw teruggevonden[85], maar tijdens opgravingen in 1997 op de Grand' Place zijn de funderingen van een kleine kerk met apsis gevonden, die in aanmerking kan komen als voorganger.[86] Elders in Doornik maakte de kleine grafkerk op de plaats van de huidige

[76] Brulet 2012a: p.401.
[77] Brulet 2012a: p.400-401
[78] In dergelijke opsommingen is het gebruikelijk in zekere mate een volgorde van anciënniteit aan te houden. Het gaat om een bevestiging van paus (1099-1118) Paschalis II, waarvan twee afschriften zijn opgenomen in de eerste bladen van de cartularia C en D. A.C.T., cartularium C (f.4v-5r) en cartularium D (fol.3v-4r). Uitgegeven door: Voisin 1867a: p.265-275.
[79] Ewig 1960a: p.10.
[80] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.89 (§.45); 1883a: p.295 (§ 45); 1883b: p.319.
[81] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.295 (§ 46). Diverse Merovingische bisschopssteden in de kerkprovincie Reims hadden inderdaad een of meer nonnenkloosters. Zie Dumoulin & Pycke 1980a: p.16.
[82] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.153 (§ 94), HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.319 (§5).
[83] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.308. Zie ook: Pycke 1990c: p,230. De getuigenis van Herman is weliswaar van veel latere tijd, maar details over de teruggave van kerkelijk bezit aan het begin de 12de eeuw lijken te bevestigen dat de Sint-Pieter in het bezit kwam van lieden uit Noyon. Op 19 mei 1101 doet een zekere Godefridus in aanwezigheid van bisschop Balderik te Noyon afstand van de jaarlijkse schatting van twee sol die de kanunniken hem schuldig waren voor de Sint-Pieter in Doornik. Dumoulin & Pycke 1980a: p.17.
[84] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.295.
[85] Rolland 1946b: p.5-7.
[86] Henton 1998a: p.49-50.

Piatuskerk in de loop van de 9de eeuw plaats voor een grotere, drieschepige aanleg.[87] De Sint-Brixius op de rechteroever van de Schelde zou in de latere 10de eeuw uitgebreid zijn tot een drieschepig bouwwerk.[88] Deze kerk werd de hoofdkerk van het aartsdiaconaat Brabant van het bisdom Kamerijk.[89]

[87] Amand, Lambert & Roossens 1980a: p.47-69.
[88] Pycke 1990c: p.225. Dumoulin & Pycke 1990a: p.14-19.
[89] Warichez 1923-1924a: p.65. De aartsdiaconaten in het bisschop Kamerijk zouden gesticht zijn onder bisschop Lietbert (1051-1076). Thiébaut 1975a: p.17.

5 Tussen Vlaanderen en Frankrijk

5.1 De graaf van Vlaanderen

In de nadagen van het Karolingische rijk groeide langs de kuststrook de macht en het territorium van de graven van Vlaanderen. Gebruikmakend van de zwakte van het centrale gezag van de Karolingische koningen eigenden de gouwgraaf (862-879) Boudewijn I en zijn zoon en opvolger graaf (879-918) Boudewijn II zich grote gebieden in Noord-West-Francië toe.[1] De expansie was van dien aard dat in het verleden dikwijls verondersteld is dat de stad Doornik daarna deel uitmaakte van het graafschap Vlaanderen.[2] Zoals hierboven al vermeld, maakte Boudewijn II zich inderdaad meester van het Doornikse, maar de *stad* Doornik veroverde hij niet. Doornik zou nimmer in Vlaamse handen komen.[3] De Vlaamse graven zouden zich echter blijvend voor de stad Doornik interesseren. De stad lag dicht bij het kerngebied van het graafschap met de belangrijke steden Brugge en Gent, waarover de Doornikse bisschop de kerkelijke macht uitoefende.

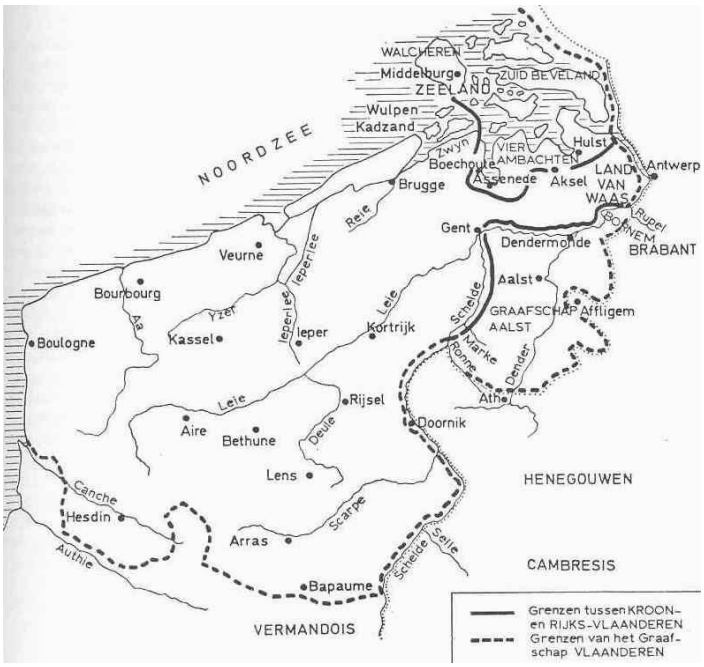

II.9A links: schematische weergave van de grenzen van het graafschap Vlaanderen rond 1200 (uit: Volmuller 1981a: p.317).

Net zoals andere machthebbers voerden ook de Vlaamse graven een actieve kerkelijke politiek, waarin zij met name kloosters steunden na in tal van gevallen het beschermheerschap (het patronaat), de voogdij of zelfs het abbatiaat over deze instellingen te hebben verworven.[4] Dat laatste gold onder andere voor de voorname Karolingische koningskloosters Sint-Bertijns, Sint-Vedastus, Ganda en Blandinium. Boudewijn I werd lekenabt van Sint-Pieters in Gent.[5] Het lekenabbatiaat in Gent en van andere abdijen zou voor zijn opvolgers een belangrijke machtsbasis vormen.[6] Boudewijn I trad op latere leeftijd in bij de monniken van Sint-Bertijns, alwaar († 2 januari 879) zijn lichaam werd begraven, terwijl zijn ingewanden in Gent in de

---

[1] Dunbabin 1985a: p.68-74.
[2] Van Der Kindere 1898a: p.400, 409, 488-492; D'Herbomez 1895a: I, p.6; Dutron 1912a: p.18.
[3] Rolland 1931a: p.39-48.
[4] Koch 1983a: p.361-369.
[5] Sint-Bertijns bij Sint-Omaars (Meijns 2000a: p.300), Sint-Baafs bij Gent, Sint-Pieter op de Blandijnberg (Declercq 1997a: p.29-40).
[6] Bozóky 1999a: p.274.

Sint-Pieter werden bijgezet.[7] Op initiatief van zijn opvolger Boudewijn II en bisschop (914 - † 932) Airardus van Doornik en Noyon zouden de relieken van de heilige Gerulphus naar Drongen zijn overgebracht.[8]
Na vanaf 918 het bestuur met zijn broer te hebben gedeeld, werd graaf Arnulf I in 933 heerser over het gehele graafschap Vlaanderen dat hij verder in zuidelijke richting vergrootte. Hij voerde een zeer actieve kerkelijke politiek en stichtte de kerk van Torhout en het kapittel van Sint-Donaas in Brugge. Een abdij die de graven zeer begunstigden en waar zij grote invloed ontwikkelden, was de abdij van Sint-Vedastus in Atrecht. In de loop van de 10de en 11de eeuw werden verschillende graven, waaronder Boudewijn II (van 892 tot 912) en Arnulf I (van 943 tot 953), zelf lekenabt van Sint-Vedastus.[9] Ook van de abdijen van Sint-Pieters in Gent, van Elnone in Saint-Amand en van Sint-Bertijns waren verschillende graven lekenabt.[10]
Maar naast de abdijen hadden de graven ook veel interesse voor de bisdommen die zich over hun graafschap uitstrekten: Terwaan, Kamerijk (inclusief het latere bisdom Atrecht) en Doornik. In 937 werd Transmarus, tot dan toe proost van het Sint-Vedastusklooster in Atrecht, bisschop van Doornik en Noyon (937-949). Zijn verkiezing duidt op de toenemende invloed van de Vlaamse graaf.[11] In Gent wijdde Transmarus de door de graaf gebouwde Sint-Johanneskapel. In 941 ging graaf Arnulf, in overleg met de bisschop, over tot de hervorming van de Gentse Sint-Pietersabdij. Hij riep daarvoor de hulp in van de Lotharingse kloosterhervormer Gerard van Brogne, nadat hij hiervoor toestemming van de koning had gekregen.[12] Op aandringen van Transmarus volgde in 946/947 de Sint-Baafsabdij.[13] Ook Saint-Amand bij Elno en de Sint-Bertijnsabdij werden hervormd. Daarbij zorgden de graven ervoor dat de abdijen voldoende bezittingen kregen om een bloeiend bestaan te kunnen lijden.[14] Meerdere bisschoppen die in de latere 10de en vroege 11de eeuw de gecombineerde zetel van Noyon en Doornik bezetten, waren afkomstig uit de invloedssfeer van de graven. Verderop zal blijken dat tegen het midden van de 11de eeuw, via de zetel van Noyon, de invloed van de Franse koning weer groter werd.[15]
Een bijzondere gebeurtenis, die van grote betekenis zou blijken was de kroning van Hugo Capet in de kathedraal van Noyon op 3 juli 987, nadat deze graaf van Parijs en hertog der Franken door de West-Frankische adel tot koning was gekozen. De bisschop van Noyon en Doornik was op dat moment Liudulfus, zoon van graaf Albert van Vermandois, die een tegenstander van de verkiezing van Hugo was, net zoals overigens graaf Arnulf II van Vlaanderen, die Hugo's tegenstander Karel van Neder-Lotharingen steunde.

---

[7] Meijns 2000a: p.299.
[8] Bozóky 1999a: p.276.
[9] De Cardevacque & Terninck 1865a; Terninck 1865-1868a.
[10] Platelle 1965a: p.40, 50 (Saint-Amand).
[11] FLODOARDUS VAN REIMS 1998a: p.437. Of wijst zijn naam in koninklijke richting? De verwantschap van zijn naam met die van koning (936-954) Lodewijk van Overzee (Ludovicus Transmarinus) gedurende wiens koningschap hij bisschop was, is opvallend. Een jaar voor de bisschopskeuze van Transmarus was Lodewijk in Laon tot koning gekroond.
[12] Berlière 1988a: p.100-101. Huyghebaert (1971a: p.13) wijst erop dat de overgeleverde oorkonden vervalsingen uit de 11de en 12de eeuw zijn, maar dat deze wel berusten op oorspronkelijke documenten. Mohr 1992a: p.3. De Clercq 1997b: p.29.
[13] De Clercq 1997b: p.30.
[14] Platelle 1962a: p.114-115.
[15] De namen lijken in ieder geval op noorderlingen te wijzen.

5.2 Bisschop Harduinus (998/1000-1030)

In 998 of 1000 werd Harduinus, afkomstig uit een lokale adellijke familie uit Rouy-le-Grand, 25 km ten noorden van Noyon, bisschop van Noyon en Doornik.[16] Hij was de opvolger van de bisschoppen (978/979-989/990) Liudulfus van Vermandois en (989/990-998/1000) Radboud I. Voor de Kerk van Noyon wist hij enkele kerkelijke bezittingen terug te krijgen, die in handen waren gevallen van de adel. In 1017 reisde hij zelf naar Rome en verkreeg daar een pauselijke bevestiging van deze restituties.[17] Tegen 1023 vond in Doornik een belangrijke vergadering plaats, waarvan het doel onduidelijk is, maar die Boudewijn met de Baard van Vlaanderen en zijn zoon, hertog Gozelo van Neder-Lotharingen en de bisschoppen van Luik, Kamerijk en Doornik bijwoonden.[18]
Op 14 mei 1027 was Harduinus te Reims aanwezig bij de kroning van Hendrik I tot medekoning van diens vader Robert de Vrome. Volgens 12de-eeuwse Doornikse bronnen zou Harduinus kort daarna met koning Robert in conflict zijn geraakt, omdat hij de toren van de koninklijke kastelein in Noyon had verwoest. Deze toren stond nabij de kathedraal en het bisschoppelijk paleis. Vervolgens had Harduinus de kastelein verjaagd en zich meester gemaakt van de grafelijke rechten.[19] De koning reageerde zeer ontstemd en verbande de bisschop, waarop Harduinus steun zou hebben gezocht bij de Vlaamse graaf (988-1035†) Boudewijn IV met de Baard. Boudewijn IV zou met succes bij de koning bemiddeld hebben, zodat Harduinus zijn bisschopszetel in Noyon weer kon innemen. Als dank zou de bisschop aan de graaf de inkomsten (*beneficium*) en benoemingsrechten (*collatio*) van 12 bisschoppelijke altaren geschonken hebben.[20] Ook de grafelijke abdij van Sint-Bertijns zou een Doornikse dankbetuiging in de vorm van kwijtschelding van verplichtingen ontvangen hebben.[21] In 1028 trouwde de zoon van de graaf, de latere Boudewijn V van Rijsel, met Adèle, de dochter van de Franse koning.
De Vlaamse graven blijven in deze periode de zeggenschap over de meeste belangrijke abdijen en kapittels houden. Abt Richard van Saint-Vanne voert met steun van de graven kloosterhervormingen door in de grote grafelijke abdijen. De graven traden bij die

---

[16] Pycke 2008b: p.324.Over Harduinus, zie: Pycke 1990a: kol.352-355 (met talrijke referenties). Voor de data: Cousin 1868a, III: p.56 en HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.319. GC 1751a, 9: kol. 993-994. Bouquet 1874a: p.236-237. Hij wijdde in 1009 of 1010 de Heilige Geestkapel in de toren van de Sint-Stephanuskerk in de abdij van Saint-Amand. Platelle 1965a: p.118. Huyghebaert 1971a: p.15.
[17] Lohrman 1976a: nr.6; Jaffé 1885a: I, p.510 (JL 4020).
[18] Rolland 1956a: p.52-53.
[19] De manier waarop de bisschop de toren weet in te nemen is opmerkelijk. Terwijl de kastelein afwezig is en de toren door ongewapende lieden bewaakt wordt, stuurt de bisschop een boodschap aan de vrouw van de kastelein: hij heeft een zijden lap waarvan hij graag een kazuifel zou laten maken. Hij kent niemand die dat zo goed zou kunnen als zij, met haar kuise handen. De kasteleinsvrouw geeft de bisschop toegang tot de toren. Binnen onthult de bisschop de ware aard van zijn bezoek. Ondertussen zijn de handlangers van de bisschop de toren binnengedrongen. De bisschop neemt de vrouwe bij de hand en brengt haar buiten gevaar, waarop de toren met de grond gelijk wordt gemaakt. Het smeuïge relaas van Herman van Doornik (HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.319-320), dat van een eeuw later dateert, moet kritisch gelezen worden, maar de kern van de geschiedenis lijkt in hoge mate waarschijnlijk. Zie vooral: Guyotjeannin 1987a: p.45-47. Pycke 1990a: kol.353-354. Verder ook: Lefranc 1887a: p.22-24.
[20] *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.337-340. In navolging van Nicolas Huyghebaert (1962a: p.245-246 speciaal p.245 noot 4) heeft Jacques Pycke (1990b: kol.354) enige twijfels over deze gebeurtenis, in tegenstelling tot Warlop (1968a: I, p.90).
[21] Pycke 1990b: kol.354.

gelegenheid gewoonlijk op in hun hoedanigheid van voogd (*advocatus*), als hoogste beschermheer van de religieuze instellingen in zijn territorium.[22] Soms werd deze bescherming gedelegeerd naar een vazal. In Doornik was dit de Doornikse bruggraaf die zijn kasteel op een eiland in de Schelde had.[23]

5.3 De personele unie in de vroeg-Capetingische tijd

In de onderhavige periode werd veelal door vorsten bepaald welke bisschoppen gekozen werden. De drie bisschoppen die in de periode 975-1025 achtereenvolgens de geünieerde zetels van Doornik en Noyon bestuurden waren gelieerd aan de Franse koning.[24] Dat geldt zeker voor Liudulfus van Vermandois en Radboud I. Ook Harduinus van Rouy stond dicht bij de Franse koning, hoewel hij ook goede betrekkingen met de Vlaamse graaf had, bij wie hij zijn toevlucht zocht op het moment dat hij in conflict kwam met de koning. Alle drie de bisschoppen komen voor in het *obituarium* van de kathedraal van Noyon en geen van hen in dat van Doornik. In het algemeen noemen zij zich ook bisschop van Noyon. Bij één gelegenheid noemt Harduinus zich *Noviomagensium ac Tornacensium presul* (bisschop van Noyon en Doornik).[25]

II.10A links: de Franse vorstendommen aan het begin van de 11de eeuw (uit: Guyotjeannin 2005a: p.23).

[22] Platelle 1965a: p.128-129.
[23] Rolland 1931a: p.98-100.
[24] De aangekondigde studie van Jacques Pycke naar de bisschoppen van Noyon en Doornik zal meer licht werpen op de verhouding tussen de beide bisdommen binnen de personele unie.
[25] Pycke 2008b: p.324-327. Zie ook § II.4.1.

5.4 Bisschop Hugo van Doornik en Noyon (1030-1044)

Na de dood van Harduinus op een 19de juli, waarschijnlijk in 1030[26], werd Hugo, proost van Doornik en aartsdiaken van Kamerijk, gekozen tot de nieuwe bisschop van Doornik en Noyon.[27] Clerus en volk van Noyon en Doornik (*clerus et populus Noviomagensis ac Tornacensis ecclesie*) meldden de keuze van de nieuwe bisschop in een brief aan de aartsbisschop en de bisschoppen van de Reimser kerkprovincie. Zij betreurden de dood van Harduinus en prezen zijn opvolger, die zij *communi voti* (met algemene stemmen) bij de koning hebben voorgedragen.[28] Hugo was echter in de eerste plaats de kandidaat van graaf (988-1035) Boudewijn IV met de Baard van Vlaanderen.[29] Deze laatste wist te profiteren van de crisis in het Franse koningschap en Hugo te doen verkiezen op de geünieerde zetel van de koningsbisdommen Noyon en Doornik.[30] Dat de benoeming van een nieuwe bisschop, vanwege alle politieke belangen die ermee gemoeid waren, niet eenvoudig was, blijkt uit de lange sedisvacatie.[31]

Hugo vertoonde zich zelden in Noyon.[32] Hij benoemde er een nieuwe abt in het Sint-Eligiusklooster en wijdde een kerkhof voor armen en vreemdelingen.[33] Verder is van hem geen enkele oorkonde voor het bisdom Noyon bekend. Ook staat hij niet vermeld in de schenkingenlijst die Guy, de thesaurarius van Noyon, ten tijde van het episcopaat van Hugo's opvolger Boudewijn (1044-1068), heeft opgesteld.[34]

Hugo was vooral aanwezig in zijn noordelijke bisdom en verkeerde er regelmatig in het gezelschap van de graaf. Samen met zijn collega-bisschop in Terwaan – en dat in tegenstelling tot de bisschop van Kamerijk – ondersteunde hij de graaf in het tot stand brengen van de zogenaamde Godsvrede (*treuga Dei*).[35] Het was de Vlaamse graaf die in zijn graafschap het initiatief had genomen in deze vredesbeweging, die er mede op gericht was om de lagere adel onder controle te krijgen.[36] In 1030 ging Hugo als voornaamste geestelijke voor

---

[26] Deze datum is niet zeker. Zie Pycke 1995a: kol.263; Pycke 1990b: kol.354 en Guyotjeannin 1987a: p.173.

[27] *Anno circiter 1030*. GC 1751, 9: kol. 995-996. Migne 1844-1855a: 141, kol.1111-1114. De verkiezing vond na 9 mei 1030 plaats. Van Mingroot 2005a: p.59-60. Pycke 1995a: kol.261-263. Guyotjeannin 1987a: p.173. Zie ook: Pfister 1885a: p.184.

[28] Pycke 2008b: p.327-328. Inderdaad schonk Harduinus omstreeks 1026 de vier altaren van Hettingeem, Adlingeem, Westkerke en Roxem aan de abdij van Sint-Bertijns. D'Hoop 1870a: p.276-277.

[29] Huyghebaert 1962a: p.247-250.

[30] Koning Robert II de Vrome (†1031) is in deze tijd in conflict met zijn twee zonen Hendrik en Robert. De brief waarin aan de koning wordt gevraagd de keuze van Hugo te bevestigen is bewaard (Migne 1844-1855a: 141, kol.1111-1114). Daarin maken *clerus et populus Noviomensis ac Tornacensis ecclesie* (de clerus en het volk van Noyon en Doornik) hun keuze voor Hugo bekend, *quem communi voto (!) pastorem eligimus* (die wij unaniem als herder kiezen) en zij vragen de koning om hun Hugo als bisschop te geven. De vermelding van een gezamenlijke keuze van de Kerk en het volk van Noyon en Doornik kan niet anders dan een weergave van een theoretische ideaal zijn. In werkelijkheid lagen de verhoudingen heel anders. Zie ook: Guyotjeannin 1987a: p.173; Pycke 1995a: kol.261.

[31] Guyotjeannin 1987a: p.174.

[32] Er zijn nauwelijks bronnen over de aanwezigheid van Hugo in Noyon. Huyghebaert 1962a: p.249. Guyotjeannin 1987a: p.174. Ook ontbreekt hij in de lijst met weldoeners van de kerk van Noyon die de thesaurier Guy van Noyon tijdens het episcopaat van bisschop (1044-†1068) Boudewijn opstelde. Pycke 1995a: kol.263.

[33] Pycke 2008b: p.328.

[34] Zie hieronder in § II.6.1. Pycke 2008b: p.327-329.

[35] Kéry 1994a: p.235.

[36] Moreau 1945b: p.59, 434-435.

in een grootse ceremonie bij Oudenaarde waarin de in 1024 in Reims afgekondigde Godsvrede werd bevestigd voor Vlaanderen. Alle voorname personen van het graafschap, edellieden, bisschoppen en abten, waren aanwezig. De graaf had de relieken van alle belangrijke heiligen van Vlaanderen samen laten komen. Op de heilige resten van Bavo, Amandus, Vedastus, Bertinus, Wandregisilus, Winok en vele anderen zwoeren de aanwezigen de Godsvrede te bestendigen.[37] Tijdens de bijeenkomst sloot Boudewijn IV vrede met zijn jonge, opstandige zoon Boudewijn, de latere graaf Boudewijn V van Rijsel (1035-1067).[38] Enkele jaren later, in 1035, verzoende bisschop Hugo te Esquelmes bij Doornik de bisschop en burggraaf van Kamerijk.[39] De verzoening hield geen stand, want in 1041 verscheen Hugo in Kamerijk, samen met graaf (1035-1067) Boudewijn V van Rijsel van Vlaanderen in een poging om een einde te maken aan dit langlopende conflict.[40]
In 1039 bekrachtigde Hugo samen met de graven Boudewijn V van Vlaanderen en Eustatius I van Boulogne in een plechtige oorkonde de stichting van de Sint-Christoffelabdij van reguliere kanunniken in Phalempin, 14 kilometer ten zuiden van Rijsel, door een zekere Saswalon.[41] Het jaar daarop (1040) wijdde hij de crypte van de abdijkerk van Saint-Amand.[42] Tijdens diens episcopaat stichtte de Vlaamse graaf een grafelijk kapittel in de kerk van Harelbeke nabij Kortrijk. Daar zou de legendarische stamvader van de Vlaamse graven, Liederik begraven zijn.[43]
In de stichtingsakte van de abdij van Phalempin noemt Boudewijn IV uitdrukkelijk de Doornikse bisschoppelijke zetel: *actum Tornaco pontificali sede* (uitgevaardigd te Doornik, zetel van de bisschop). Uniek is de benaming van de bisschoppelijke kanselier Hugo, *Tornacensis ecclesie cancellarius* (kanselier van de Kerk van Doornik).[44] Aangezien de kanselier een bisschoppelijke functionaris was, hadden de geünieerde bisdommen Noyon-Doornik gezamenlijk slechts één kanselier, die in de praktijk altijd als kanselier van Noyon werd aangeduid.[45] Maar net zoals de bisschop zich in Doornik bisschop van dat bisdom kon noemen, kon de kanselier zich blijkbaar in Doornik met deze naam tooien.
De vermeldingen tonen niet alleen de trots van beide geestelijken, die zich er in Doornik op voor laten staan dat ze ook daar machtig zijn, maar wijzen ook op het feit dat de Kerk van Doornik een afzonderlijk bisdom is. Een dergelijke houding kan hebben bijgedragen tot het ontstaan van gedachten aan onafhankelijkheid in Doornik.[46] Of deze al tijdens het episcopaat van Hugo aan de oppervlakte kwamen, blijft echter ongewis. Bisschop Hugo had er zelf geen enkel belang bij om te ijveren voor een onafhankelijke Doornikse zetel.

---

[37] Platelle 1971a: p.116.
[38] Grierson 1937b: p.89-90.
[39] Pycke 2008b: p.328.
[40] Pycke 2008b: p.329.
[41] Huyghebaert 1962a. Tussen 1142 en 1146 zou de abdij van Phalempin toetreden tot de congregatie van Arrouaise. Milis 1969a: p.147-155.
[42] Platelle 1962a: p.123. Huyghebaert 1971a: p.15.
[43] Tussen 1035 en 1042 werd aan de grafelijke eigenkerk een kapittel verbonden door graaf (1035-1067) Boudewijn V van Vlaanderen op verzoek van zijn echtgenote gravin Adèle. De stichting werd bevestigd in 1063 door bisschop Boudewijn en koning Philips I. Declercq 1983a: p.163-190. Over de Salvatorkerk: De Smidt 1940a: p.173-180.
[44] Deze vermelding komt verder niet voor tot 1146, wanneer Anselmus als eerste eigen bisschop van Doornik de kanunnik Letbert de Blonde als kanselier neemt. Huyghebaert 1955a: p.665-680; Pycke 2008b: p.329.
[45] Huyghebaert 1955a: p.665-680; Huyghebaert 1962a: 183-273.
[46] Pycke 2008b: p.329; Pycke 2012a: p.243.

Hugo was in de periode van de personele unie een van de weinige of misschien wel de enige bisschop die meer in Doornik dan in Noyon verbleven lijkt te hebben.[47]

Hugo overleed op 2 of 3 maart 1044.[48] Enkele weken later koos het kathedrale kapittel van Noyon Boudewijn als zijn opvolger, waaruit opnieuw bleek dat de personele unie en het primaat van Noyon daarin nog altijd een vanzelfsprekende zaak waren. [49] De kanunniken van Noyon kozen met Boudewijn een opvolger uit de omgeving van het koninklijk hof. Na de Vlaamsgezinde Hugo hoopten zij met de 'Franse' Boudewijn ongetwijfeld op meer aandacht voor de Kerk van Noyon. Tegelijkertijd is het niet ondenkbaar dat de luister die Hugo aan het noordelijke bisdom had gegeven, aldaar de gedachte had gevoed dat Doornik een eigen bisschop zou behoren te hebben.

[47] Huyghebaert 1962a: p.234, 251, 273.
[48] De verkiezing en wijding van Boudewijn vallen tussen 25 maart en 28 april 1044. Pycke <2008a> en Pycke 2008b: p.330. De dood van bisschop Hugo, voormalig aartsdiaken van Kamerijk, staat op 2 maart vermeld in het obituarium van de kathedraal van Kamerijk en op 3 maart in dat van de kathedraal van Doornik (Van Mingroot 2005a: p.26). In de Sint-Baafsabdij in Gent herdacht men hem op 3 maart en in de kathedraal van Noyon op 4 maart (Pycke 2008b: p.329).
[49] GC 1751, 9: kol. 996.

6 Een merkwaardige aflossing van heiligen: van Nicasius naar Eleutherius

6.1 De regeerperiode van bisschop Boudewijn (1044-1068)

Begin maart 1044[1] overleed bisschop Hugo (zie § II.5.4). Het kathedrale kapittel van Noyon koos als opvolger Boudewijn.[2] In tegenstelling tot zijn voorganger, die afkomstig was uit de kerkelijke hiërarchie in Vlaanderen, lijkt Boudewijn te behoren tot de lokale adel van Noyon, hoewel zijn naam erop lijkt te wijzen dat zijn familie ook banden met Vlaanderen had.[3] Hij behoorde tot de ridderstand. Zijn broer Anselmus ondertekende in 1049 een akte als *milis* (ridder).[4]
Als bisschop van Noyon en Doornik was Boudewijn een belangrijke vazal. In de bronnen komt hij in ieder geval naar voren als zeer trouw aan de vorst.[5] Hij bemiddelde bij diverse conflicten en ondertekende vele oorkonden van koning (1031-†1060) Hendrik I en zijn opvolger (1060-1108) Philips I. Zijn voorname positie blijkt op 23 mei 1059: bij de kroning van de zevenjarige Philips I wordt hij als eerste van de aanwezige bisschoppen genoemd.[6] Als raadgever was hij regelmatig te vinden in het gezelschap van Hendrik I: in Saint-Quentin (1046), Soissons (1047), Senlis (Pinksteren 1048), Parijs (1053) en Reims (1059).[7] De koninklijke invloed in Noyon nam in deze periode toe.[8] Onder zijn bewind voldeed Noyon weer aan de plicht van heertocht, het leveren van soldaten voor het koninklijke leger. De bisschop hield ook gevangenen van de koning in bewaring.[9] Op het door paus Leo IX voorgezeten concilie in Reims in 1049 staat Boudewijn niet vermeld bij de aanwezigen. Van de suffraganen van Reims worden alleen de bisschoppen van Senlis, Soissons en Terwaan vermeld.[10] De oorzaak kan liggen in de boycot van het concilie door de Franse koning, die er alles aan gedaan had om de bisschoppen in zijn rijk ervan te weerhouden aanwezig te zijn.[11] De koning beschouwde het concilie op zijn grondgebied als een bedreiging voor de koninklijke rechten binnen de Franse Kerk.[12] Dat die vrees niet ongegrond was, blijkt wel uit het eerste van de vastgestelde decreten, die handelde over de bisschopsbenoemingen: "Niemand kan zich het bestuur van de kerk toe-eigenen die niet door de clerus en het volk gekozen is."[13] Maar niet alleen de koning kon zich deze tekst aantrekken, ook de bisschoppen die in Noyon gekozen werden, maar ook over Doornik regeerden, konden zich afvragen hoe legitiem hun regering in het andere bisdom was.

---

[1] 2 maart volgens het obituarium van de Sint-Baafsabdij in Gent, 3 maart volgens dat van de Doornikse kathedraal en 4 maart volgens het obituarium van Noyon. Pycke 2008b: p.329.
[2] GC 1751a, 9: kol.996. De verkiezing en wijding van Boudewijn vallen tussen 25 maart en 28 april 1044. Guyotjeannin (1987a: p.174) ging nog uit van uiterlijk 29 januari 1045. Zie voor een algemene biografie: Warichez 1932b en Pycke <2008a> en Pycke 2008b: p.329-344.
[3] Bach 1953a: p.131.
[4] Guyotjeannin 1987a: p.174.
[5] Olivier Guyotjeannin (1987a: p.174-175) waarschuwt voor verwarring met de koninklijke kanselier Boudewijn (zie: GC 1751a, 9: kol.996. Huyghebaert 1962a: p.251), die bezittingen in de Vermandois had. Deze Boudewijn is bekend uit een akte van 2 december 1047, toen zijn naamgenoot al drie jaar bisschop was.
[6] Warichez 1932b: kol.1419.
[7] Pycke 2008b: p.330-331.
[8] Olivier Guyotjeannin (1987a: p.4-31) constateerde ook in Beauvais een sterke toename van de koninklijke macht aan het einde van het koningschap (1031-1060) van Hendrik I.
[9] Guyotjeannin 1987a: p.175.
[10] Pontal 1995a: p.156n2. Uit de kerkprovincie van Sens was alleen de bisschop van Nevers – dat niet tot de *regalia* behoorde – afwezig.
[11] Pycke (2008b: p.230) acht Boudewijns afwezigheid opmerkelijk en vermoedt dat die verklaard zou kunnen worden doordat hij zijn bisschopstitel op bedenkelijke wijze had verworven. Pycke <2008a>
[12] Pontal 1995a: p.154-158.
[13] *Ne quis sine electione cleri et populi ad regimen ecclesiasticum proveberetur*. Mansi 1759-1798a: vol.19, *ab anno DCCCCLXVII usque ad ann. MLXX exclusive*: kol.741. Amann 1948a: p.102; Pontal 1995a: p.157.

Na de dood van Hendrik I bleef Boudewijn raadgever van de nieuwe koning: in 1065 waren ze samen op een hofdag in Corbie[14], later dat jaar in Senlis en in 1066 in Rijsel en Reims. In 1067 wijdde Boudewijn de abdijkerk van Sint-Baafs bij Gent in aanwezigheid van de koning, de graaf van Vlaanderen en de bisschop van Kamerijk. Bij die gelegenheid werden de relieken van de heilige Macarius, patriarch van Antiochië, verheven.[15]
Boudewijn noemde zich bisschop van Noyon of van de Noyonenzers. De vermelding "van Doornik" ontbreekt in zijn ondertekening.[16] Hij was echter zeer regelmatig in zijn noordelijke bisdom. Voor de jaren 1046, 1047, 1049, 1059, 1063, 1065, 1066 (beide in Rijsel), 1067 (in Gent) en 1068 is zijn aanwezigheid overgeleverd in oorkonden.[17]
Boudewijn ondersteunde de kerkpolitiek van de Vlaamse graaf. Zo bevestigde hij in 1063 te Harelbeke de grafelijke stichting van het kapittel aldaar. Twee jaar later, in 1065 stichtte de Vlaamse graaf Boudewijn V te Rijsel (Lille) het kapittel van Sint-Pieter (Saint-Pierre), een belangrijke grafelijke stichting, die met 40 kanunniken zelfs groter was dan het Doornikse kathedrale kapittel.[18] Op 2 augustus 1065 wijdde bisschop Boudewijn samen met vier collega's de nieuwe kapittelkerk in Rijsel. Het jaar daarop werd het kapittel plechtig geïnstalleerd. Samen met bisschop (1030-1078) Drogo van Terwaan behoorde Boudewijn tot de tien priesters die het kapittel rijk was. Nadat Boudewijns opvolger Radboud ook in het kapittel had plaatsgenomen, werd de bisschop van Doornik *qualitate qua* kanunnik van Sint-Pieter.[19] Aan het kathedrale kapittel van Doornik – dat de rijk begiftigde stichting van Sint-Pieters in Rijsel met lede ogen moet hebben aangezien – schonk bisschop Boudewijn in 1052/1053 onder andere het altaar van Meetkerke.[20] Deze schenking wordt ook gememoreerd op de endotaaf die in het graf van Boudewijn is teruggevonden.[21]
Bij Noyon stichtte Boudewijn in mei 1064 de abdij van reguliere kanunniken van Saint-Barthélemy.[22] Oorkonden zijn bekend voor dit klooster, voor de abdij van Saint-Éloi en voor de priorij van Sint-Remigius (Saint-Rémi) in Noyon (1049) en het klooster van Sint-Quintinusberg (Mont-Saint-Quentin) (1049).[23] Tijdens het episcopaat van Boudewijn stelde zijn kanselier Guy, tevens schatbewaarder van het kapittel van Noyon, een overzicht op van belangrijke schenkingen aan de kathedraal dat hij opdroeg aan de deken van het kapittel, Robert. Deze *commemoratio* vormt een overzicht van pauselijke, koninklijke en allerlei andere oorkonden, die giften aan de kathedraal van Noyon noemen.[24]

---

[14] In aanwezigheid van Boudewijn V van Vlaanderen en zijn zoon.
[15] Huyghebaert 1971a: p.16.
[16] De enige akten uit 1046 en 1047 waarin hij zich bisschop van Noyon en Doornik noemt zijn kopieën uit de tijd van Simon van Vermandois van akten voor Sint-Pieters in Gent. Deze bisschop gebruikte de dubbele benaming juist veel. Pycke <2008a>.
[17] 1068 is niet schriftelijk overgeleverd, maar de bisschop overleed in de buurt van Doornik.
[18] Het kapittel van Sint-Pieter in Rijsel bestond uit 10 priesters, 10 diakens, 10 subdiakens en 10 acolieten. Hautcoeur 1896a: I, p.4-5.
[19] Over Sint-Pieter, Rijsel: Hautcoeur 1896a: I, p.11-12 (kapittel) en p.18-19 (wijding).
[20] Pycke & Vleeschouwers 2016a: p.68. Het gaat om *Marchirca*, het tegenwoordige Meetkerke (gemeente Zuienkerke, West-Vlaanderen). De oudste vermelding van de parochie dateert uit 961 (Miraeus). De toren van de Onze-Lieve-Vrouwekerk bevat nog veldsteenresten van de vieringtoren van een 11de of 12de-eeuwse kerk. www.vioe.be. Zie ook § II.6.11.
[21] Zie § II.6.11. Pycke 2012c: p.245. Welke giften de bisschop nog meer deed, is onbekend.
[22] Over de Sint-Bartholomeusabdij in Noyon: Warichez 1932b: kol.1420. Guyotjeannin 1981a: p.156. Becquet 1989a: p.88.
[23] Pycke 2008b: p.330. Saint-Remi: Becquet 1989a: p.148.
[24] AD Oise, G 1984, fol. 14 v° a-17 v°b. Zie: Guyotjeannin 1981a. Le Vasseur 1633a: p.1317-1318.

Het aantal overgeleverde vermeldingen van bisschoppelijke activiteiten in het bisdom Noyon is aanzienlijk kleiner dan in Doornik, zodat de conclusie gerechtvaardigd is dat Boudewijn, ondanks zijn veelvuldige aanwezigheid in de omgeving van de koning, zich in het noordelijke bisdom niet onbetuigd liet.

6.2 Oorlog in Vlaanderen, brand in Doornik

Tijdens het bewind van bisschop Boudewijn raakte de stad Doornik betrokken bij een groot conflict tussen onder meer keizer (1039-1056) Hendrik III en Boudewijn V van Vlaanderen. Boudewijn V was een bondgenoot van hertog Godfried II van Opper-Lotharingen, met wie de keizer in oorlog was. Inzet van de strijd met Vlaanderen was de macht over de gebieden ten oosten van de Schelde, die behoorden tot het keizerrijk. De 11de-eeuwse *Gesta pontificum Cameracensium* (*De daden van de bisschoppen van Kamerijk*) vermelden dat de keizer tijdens de strafexpeditie in 1054 het beleg voor Doornik sloeg, na eerst Rijsel te hebben belegerd.[25] De Franse koninklijke stad Doornik had feitelijk niets van doen met het conflict tussen de Vlaamse graaf en zijn keizerlijke leenheer. Het is dan ook aannemelijk dat het beleg de – naast Doornik op een eiland in de Schelde gelegen – burcht van de Vlaamse kastelein betrof. Pas in latere, 12de-eeuwse bronnen is er sprake van dat de keizerlijke legers de stad Doornik ingenomen, geplunderd en platgebrand zouden hebben.[26] Mocht Doornik inderdaad zwaar geleden hebben onder de keizerlijke veldtocht, dan blijft onduidelijk of de gebouwen van de kathedrale kerkengroep hiervan schade ondervonden. Bij opgravingen in de 8ste en 9de travee van het schip hebben de archeologen wel vastgesteld dat de vloer van de 11de-eeuwse kerk na een brand hersteld is. Deze vondst zou te maken kunnen hebben met het beleg in 1054, maar kan ook in verband gebracht worden met een brand van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in de jaren ‘60 van de 11de eeuw.[27] Volgens een 17de-eeuwse overlevering van een tekst uit het breviarium van Reims zou de Onze-Lieve-Vrouwekerk geteisterd zijn door een zware brand tijdens de regeerperiode (1055-1067) van de Reimser aartsbisschop Gervasius. Bij deze brand zouden de relieken van de heilige Nicasius verdwenen zijn.[28]

6.3 Heiligenrelieken in het bisdom Doornik

Zoals velen in zijn tijd, was bisschop Boudewijn een zeer actieve heiligenvereerder. Hij ging voor of assisteerde bij verheffingen en translaties van vele relieken. In Gent verhief hij de heiligen Flobertus (1049), Bavo (1059) en Macarius (1067) waarmee hij de politiek van de Vlaamse graven ondersteunde om in de belangrijkste machtscentra relieken bijeen te brengen.[29] De verheffing van de relieken van Macarius in Gent was in aanwezigheid van de jonge koning Philips I.[30] In Noyon ontving Boudewijn de monniken van Saint-Amand (1066)

---

[25] *GESTA PONTIFICUM CAMERACENSIUM* 1846a: p.494. Van Mingroot 1975a: p.281-332.
[26] Rolland 1931a: p.42-43. Rolland 1946a: p.53. *BREVE CHRONICON TORNACENSE SANCTI MARTINI* 1888a: p.1297: *1054 Henricus imperator super balduinum irruit tornacum igni tradidit*; Koch 1983a: p.377.
[27] Brulet, Brutsaert & Deckers 2007a: p.86.
[28] Zie § II.6.5.
[29] Bozóky 1999a: p.271.
[30] Guérin 1876a: p.316

die rondtrokken met de relieken van hun patroon om geld in te zamelen voor de herbouw van hun afgebrande kerk.[31]
Op 9 juni 1053 behoorde Boudewijn tot de bisschoppen die de authenticiteit van de Dionysius-relieken in de koninklijke abdij van Saint-Denis-en-France moesten vaststellen. Monniken van de abdij van Sint Emmeramus (Sankt Emmeram) uit Regensburg beweerden namelijk over het lichaam van de heilige te beschikken.[32] In 1066 verhief Boudewijn in de kathedraal van Noyon de relieken van de heilige Eligius. De belangrijkste heilige resten van de Kerk van Noyon werden geplaatst in een gouden reliekhouder.[33] In dezelfde tijd zouden in Doornik de relieken van de heilige Eleutherius uit de Sint-Pieterskerk (Saint-Pierre) in Blandain naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Doornik zijn overgebracht, maar deze translatie is uiterst twijfelachtig.[34] Daar zouden ze als vervanging voor de verdwenen relieken van de heilige Nicasius hebben moeten dienen. Op deze merkwaardige aflossing zal hieronder uitgebreid worden ingegaan (zie § II.6.5-6.6).
Wat betreft relieken is het opvallend dat de diocesane Kerk van Doornik nauwelijks eigen heiligen kende of voorname relieken had, waarmee zij zich kon onderscheiden van andere kerkelijke instellingen. De belangrijke relieken in het bisdom (die van Sint Amandus, Sint Bavo, Sint Lieven) waren verbonden met de monastieke traditie van de machtige abdijen waar zij bewaard werden; voor het bisdom zelf speelden zij geen rol. De enige heilige die eigen was aan de Kerk van Doornik en waarvan de verering al voor 1050 bekend is, was Piatus. Deze heilige verkondiger van het geloof in de streek rond Doornik was begraven in de kerk van Seclin. Ook in Doornik was een kerk aan hem gewijd. De belangrijkste relieken in de bisschopsstad waren van Nicasius, een heilige aartsbisschop van Reims.
Het gebrek aan eigen relieken was in belangrijke mate veroorzaakt door de personele unie. Doornik had geen bekende eigen bisschoppen uit de tijd voor de unie en ook geen bisschopsgraven. Daardoor was er geen mogelijkheid om een cultus te ontwikkelen voor één of meer heilige bisschoppen uit de vroege geschiedenis van het bisdom.[35] In andere steden is zichtbaar hoe dit werkte. De tijdens zijn leven zeer populaire bisschop Eligius werd begraven in Noyon en al snel ontstond er een cultus rond zijn graf aldaar. Vergelijkbaar is de situatie met de bisschoppen Remigius in Reims, Gaugericus in Kamerijk, Vedastus in Atrecht en Firminus in Amiens.

[31] Sigal 1976a: p.90, 94
[32] Große 2002a: p.20.
[33] De andere grote heilige van de Kerk van Noyon, Medardus, lag immers in de aan hem gewijde abdij in Soissons.
[34] Zie § II.6.7, II.6.8.
[35] Mériaux 2006a: p.233.

6.4 De relieken en cultus van de heilige Nicasius in Doornik

Tot in de 11de eeuw was de heilige Nicasius samen met de Maagd Maria de voornaamste patroon van de Kerk van Doornik. De monnik Milo van Saint-Amand (Sint-Amands) vertelt in het derde boek van zijn *Vita sancti Amandi* (10de eeuw) dat Doornik steunt op twee zuilen en daarom niet zal ondergaan: *Nititur et geminis iam non lapsura columnis.* De ene zuil is de bisschopszetel, de andere de relieken van de martelaar Nicasius.[36] Nicasius' resten rusten in een kostbare kist (*urna*), hoogstwaarschijnlijk in de Onze-Lieve-Vrouwekerk.[37]
Nicasius, de tiende aartsbisschop van Reims, zou op 14 december 407 op de drempel van zijn kathedraal de marteldood gestorven zijn tijdens de aanval van de Vandalen op Reims.[38] Hij werd in een grafveld buiten de Romeinse stad begraven, waar spoedig een verering ontstond en zich vele wonderen voordeden. Nicasius gold na Remigius als de belangrijkste heilige van de Kerk van Reims. Buiten het aartsbisdom Reims werd Nicasius op tal van plaatsen in Noord-Frankrijk vereerd. Behalve de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Doornik bezaten onder meer de Kerk van Noyon, en – in de 13de eeuw – die van Beauvais[39] en Atrecht[40] relieken van Nicasius.[41]
De relieken van Nicasius in Doornik waren een geschenk geweest van een aartsbisschop van Reims aan een bisschop van Noyon en Doornik: "Een zekere bisschop van Noyon had enige relieken van deze zalige bisschop en martelaar verworven en hen naar zijn stad gebracht. Men vertelt dat zij talrijke wonderen bewerkstelligden, zowel in Noyon als in het castrum van Doornik," zo schrijft Flodoardus in zijn *Geschiedenis van de Kerk van Reims* halverwege de 10de eeuw.[42] Deze reliekenschenking kan gedateerd worden in de tweede helft van de 9de eeuw en wordt toegeschreven aan aartsbisschop (883-900) Fulco van Reims.[43] Bekend is dat

---

[36] MILO VAN SAINT-AMAND 1896a, III: p.589; Bottiglieri 2006a: p.48. MILO VAN SAINT-AMAND 2006a. Cf. Stils 1990a: p. 195. Mériaux 2012a: p.87-98. Merkwaardigerwijze lijkt Giegler (1953a: p.46) te menen dat het om fysieke zuilen gaat: "An bekannten Topoi lesen wir: Türme, Burg, Tempel, Säulen, Wasser, Handel, endlich auch vom Heiligen: S. Nikasius."
[37] *Nicasius recubat pretiosa martyr in urna* (de martelaar Nicasius ligt er in een kostbare grafkist) MILO VAN SAINT-AMAND 1896a, III: p.589. Joseph Warichez (1931a: p.52; 1934a: p.203, 205) en in zijn gevolg Marcel Amand (1957; p.67 n.4) hebben uit deze passage geconcludeerd dat de relieken van Nicasius (en in latere tijd die van Eleutherius) zich in een crypte bevonden. De tekst maakt geen melding van een crypte en ook uit andere schriftelijke bronnen is geen crypte bekend. Cf. Dumoulin 1971a: p.32 n.26. Sinds de opgravingen in het schip van de kathedraal in de jaren 2002-2009 mag aangenomen worden dat de relieken rustten in de daar aangetroffen *confessio*. Een crypte is tijdens de opgravingen niet aangetroffen.
[38] FLODOARDUS VAN REIMS 1998a: p. 72-77.
[39] De Saint-Étienne in Beauvais, mogelijk de oudste kerk van de stad, bezat in ieder geval in 1230 enige relieken van Nicasius. Henwood-Reverdot 1982a: p.12.
[40] In of kort vóór 1255 werd in Atrecht ook een parochie gesticht gewijd aan Nicasius. Delmaire 1994a, II: p.426. Over deze verdwenen parochiekerk: Terninck 1879a: p.103. Tijdens het *Congrès Archéologique* de France in 1880 brachten de deelnemers een bezoek aan de Sint-Vedastusabdij. Kanunnik Van Drival berichtte dat in een gedeelte van het schrijn van de heilige Jacobus het achterste bovengedeelte van de schedel van Nicasius werd bewaard. Van Drival 1881a: p.65-71. Het zou interessant zijn te weten hoe de relieken in Atrecht terecht zijn gekomen en wat de relatie met de metropool Reims in dit verband was.
[41] Zie Pycke 2008b: p.318. Andere voorbeelden van Nicasiuscultus in Rouen, Conchy-les-Pots (Oise), Mesnil Saint-Nicaise (Somme), Haisnes (Pas-de-Calais). Givelet 1897a: p.5.
[42] FLODOARDUS VAN REIMS 1998a: p.77-78.
[43] Zie § II.4.1. Volgens Guillaume Marlot (1843a) vond de schenking plaats in de 7de eeuw. Zie Pycke 2008b: p.318.

Fulco in 893 de relieken van Nicasius liet overbrengen naar de Reimser kathedraal.[44] Waarschijnlijk zijn bij die gelegenheid relieken aan de bisschop van Noyon en Doornik geschonken, in dat geval bisschop Heidilo. Die bisschop zou ze hebben verdeeld tussen de Kerk van Noyon en de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Doornik.[45] Het deel van de relieken voor Noyon kwam uiteindelijk in een niet nader genoemde kerk in de stad Noyon terecht: Guibert van Nogent schrijft eind 11de eeuw in zijn memoires dat bisschop (998/1000-1028/1030) Harduinus in Noyon een parochiekerk gewijd had aan Nicasius, wiens relieken al een tijd in de stad waren.[46] Merkwaardigerwijs zijn er later in de Middeleeuwen in Noyon geen sporen van een Nicasiuskerk.[47]
De schenking van de Nicasiusrelieken door de aartsbisschop paste binnen het kerkpolitieke streven om de banden te versterken met de suffragaanbisdommen.[48] Juist relieken konden deze bisdommen op geheiligde wijze aan de metropool binden: zij representeerden de metropolitaanse kerk in de suffragane hoofdsteden. Het is betekenisvol dat hierbij gekozen werd voor relieken van heilige aartsbisschoppen, die bij uitstek de representanten van de metropolitaanse macht waren.[49] Aartsbisschop (845-882) Hincmar was een van de aartsbisschoppen die deze politiek toepaste. Zo vond onder zijn bewind of dat van zijn voorganger Ebo de translatie plaats van relieken van de heilige Donatianus of Donaas, een heilige aartsbisschop van Reims uit de 4de eeuw. Flodoardus beschrijft dat de relieken overgebracht werden naar de kustgebieden van het bisdom Noyon of Doornik en daar vele wonderen bewerkstelligden.[50] De relieken werden aanvankelijk bewaard in een klooster in Torhout en later overgeplaatst naar de hofkapel van graaf (862-879) Boudewijn met de IJzeren Arm in Brugge, die aan Donatianus gewijd werd.[51]
Zoals eerder vermeld kwam een deel van de Nicasius-relieken niet veel later terecht in Doornik, waar de Nicasius-verering voor de 9de, 10de en 11de eeuw is overgeleverd in administratieve, liturgische en archeologische bronnen. Een akte van de West-Frankische koning (936-954) Lodewijk IV uit de jaren 950-954, die bekend is uit de kapittelinventaris van 1422, maakte melding van *ob timorem Dei et venerationem perpetue Virginis genitricis beate Marie simulque egregii martyris Nichasi,* (uit vrees voor God en uit verering voor de

[44] Givelet 1897a: p.5.
[45] FLODOARDUS VAN REIMS 1998a: p.78. Het lijkt erop dat Marcel Amand (1957a: p.73-74) deze bron niet gekend heeft. Hij ging ervan uit dat de relieken van Nicasius sinds de Merovingische tijd te Doornik in een *confessio* ("une confession") werden bewaard. In zijn bespreking van het artikel van Marcel Amand spreekt P. Gorissen (1958a: p.180) zelfs van een Sint-Nicasiuskerk die bestaan zou hebben van de 5de tot de 9de eeuw.
[46] *Apud Noviomum ecclesia est parochalis, in beati Nichasii honore ab Alduino quondam episcopo dedicata.* GUIBERT VAN NOGENT 1981: III, 18 (19).
[47] Abel Lefranc (1887a: p.25.) maakt ook melding van een Nicasius-parochie, zonder bronvermelding. Noch in het polyptiek van Noyon (Longnon 1908a: p.176-192), noch in andere bronnen zijn sporen gevonden van een aan Nicasius gewijde kerk te Noyon.
[48] Bekend is dat aartsbisschop Hincmar begaan was met de eenheid van zijn kerkprovincie. Zie: Devisse 1976a: p.566-576, 635.
[49] Zie: Cousin 1619-1620a, III: p.49-50. Een vergelijkbaar geval, waarin de metropool door de donatie van relieken aan een suffragaan de afhankelijkheidsrelatie benadrukte is bekend tussen het aartsbisdom Keulen en het bisdom Utrecht. Rijntjes 1994a: p.155-156.
[50] FLODOARDUS VAN REIMS 1998a: p.72.
[51] Sot 1993a: p.371. BHL, 2278-2281; Van Dijk 1794a: p.496. Marlot 1666a: I, p.107. Grierson 1937a: p.170-190. Graaf Arnulf I bracht in 959 waarschijnlijk ook relieken van Nicasius en andere heiligen naar Brugge. Declercq 1991a: p.25. Samenvattende studie: Meijns 2002a.

heilige moeder Maria, altijd Maagd en evenzeer voor de voortreffelijke martelaar Nicasius.)[52] Dezelfde inventaris maakt melding van een schenking in 982 van twee kleine boerderijen en acht en een halve bunder land *in honorem B^ti^ Nichasii cujus corpus in ecclesia Torn.* [..], (ter ere van de heilige Nicasius wiens lichaam in de kerk van Doornik [ligt]).[53] Waarschijnlijk stond de *familia* van ministerialen (vrijen en vrijgemaakte horigen) van de Kerk van Doornik behalve onder het patronaat van de Moeder Gods (*advocatia hominum beate Marie*) tevens onder bescherming van Nicasius.[54] Zij vielen onder de rechtsmacht van het kapittel en waren ook anderszins juridisch gebonden aan de kerk.

In een 9de-eeuws sacramentarium dat in het scriptorium van Saint-Amand voor een belangrijke kerk – wellicht de kathedraal – in het bisdom Doornik moet zijn vervaardigd, komt Nicasius tweemaal voor: *natale S. Nicasii ep. et mart.* (jaardag[55] van de heilige Nicasius, bisschop en martelaar) en *dedicatio ecclesiae Nicasii ep.* (wijding van de kerk van de bisschop Nicasius).[56] Deze laatste vermelding, op 30 juli, die niet uit een andere bron bekend is, zou kunnen duiden op de Doornikse hoofdkerk, alwaar de Nicasiusrelieken bewaard werden, hoewel deze kerk in andere bronnen niet als *ecclesia Nicasii* maar als Onze-Lieve-Vrouwekerk wordt aangeduid. De wijding van deze kerk zou dan hebben plaatsgevonden op een 30ste juli tussen 882 en 897.[57] De Onze-Lieve-Vrouwekerk was de belangrijkste kerk van de bisschoppelijke kerkengroep geworden en de relieken kunnen een belangrijke rol hebben gespeeld in het verkrijgen van die positie. Flodoardus bericht in ieder geval dat de Nicasiusrelieken in Doornik vele wonderen verrichtten.[58]

De vermoedelijke plaats van de Nicasiusrelieken in de Doornikse Onze-Lieve-Vrouwekerk is aan het licht gekomen tijdens opgravingen onder de kathedraal. In het oostelijke gedeelte van het huidige middenschip, ontdekte het team archeologen onder leiding van Raymond Brulet tegen het koor een *confessio*, een kleine, overwelfde en verzonken ruimte, die deel uitmaakte van de 11de-eeuwse kerk.[59]

Het meest voorname overblijfsel van de Nicasius-verering in Doornik is het ivoren diptiek dat

---

[52] Afschrift in de kapittelinventaris van 1422. Voisin 1856a: p.304-305. Pycke 1990a: p.224, 231. De *Notae historicae* dateren de akte in 982 (ACT, Reg. 521, *NOTAE HISTORICAE PRO ECCLESIA TORNACENSIS*, folio 16). Pycke & Vleeschouwers 2016a: p.36.

[53] Voisin 1856a: p.305.

[54] Jacques Pycke (1986a: p.43-44) vermeldt dat de groep inwoners (*familia*) van Doornik die gevormd was uit vrijen en vrijgemaakte horigen en onder bescherming van de Kerk stond, tot 1054 "hommes de sainte Marie et de saint Nicaise" genoemd en na 1054 "hommes de Sainte-Marie et de Saint-Éleuthère". Paul Rolland (1924b: p.234) had al eerder de oude traditie van deze instelling erkend. HERMAN VAN DOORNIK (1883b: p.318) schrijft omstreeks 1141 dat koning Chilperik de *advocation hominum Beate Marie* aan de bisschop had geschonken. In 1173 deed Walter van Mortagne, bisschop van Laon (1155-1174) en oud-kanunnik in Doornik (Pycke 1988a: p.201), een schenking van zijn vrijgemaakte horigen aan het Onze Lieve Vrouw van Doornik *ut sanctum Eleutherium habeant advocatum* (opdat zij de heilige Eleutherius als voorspreker (letterlijk: voogd) krijgen). Cousin 1619-1620a, III: p.288. Voisin 1870a: p.282-283. Zie over dergelijke *familiae*: Angenendt 1994a: p.193-197.

[55] Het gaat om zijn sterfdag, die de hemelse geboortedag is.

[56] Coens 1936-1937a: p.49-53. Het betreft het handschrift Q.v.I, 41 te Sint-Petersburg. Leclercq 1939a: p.646-649.

[57] Het is opmerkelijk dat de datum van 30 juli het octaaf is van het feest van de translatie van de relieken van Nicasius in Reims. De vraag is of deze wijding niet op een andere Nicasiuskerk betrekking heeft.

[58] FLODOARDUS VAN REIMS 1998a: p.78. Zie bij Rolland (1934a: p.228-230) en Dumoulin (1971a: p.32-33) voor andere aanwijzingen over de aanwezigheid van de Nicasiusrelieken in Doornik.

[59] Brulet 2012a: p.400-401.

nog altijd in de kerkschat bewaard wordt.[60] Het rechterluikje van het diptiek toont drie scènes onder elkaar (afb. II.11A): onderaan een afbeelding van de kruisiging, met naast het kruis de personificaties van de Kerk en de Synagoge en van de zon en de maan. Daarboven twee engelen die een medaillon met daarin het Lam Gods dragen en helemaal boven Christus in majesteit, omgeven door vier medaillons met daarin de vier apocalyptische wezens, de symbolen voor de vier evangelisten. Het lijden, het offer van het Lam en de glorie van de Heer zijn in één verticale as gebracht. Het linkerluikje (afb. II.11B) is voor het grootste gedeelte voorzien van bladwerkdecoratie. In een centraal medaillon staat een heilige die een zegenend gebaar maakt. Links en rechts van hem staan twee figuren, die naar hem buigen. Een inscriptie identificeert de heilige: S[AN]C[TU]S NICASIUS EP[IS]C[O]P[US], de heilige bisschop Nicasius. De dienaren links en rechts van hem kunnen op basis van de *Vita* geïdentificeerd worden als zijn diaken Florentius en de lector Iucundus.[61]

II.11A links: Tournai, trésor de la cathédrale, diptiek van de Heilige Nicasius (foto: KIK-IRPA).
II.11B rechts: Tournai, trésor de la cathédrale, diptiek van de Heilige Nicasius, detail (foto: KIK-IRPA).

Of het ivoren diptiek in Doornik gemaakt is, is niet met zekerheid te zeggen. Mogelijk kwam het uit een atelier in Metz, Reims of Trier.[62] Over de datering bestaan uiteenlopende opvattingen: van de 8ste tot in de 11de eeuw.[63] Een datering in de late 9de of vroege 10de eeuw lijkt het meest waarschijnlijk en zou betekenen dat het diptiek kort na de aankomst van de Nicasius-relieken in Doornik vervaardigd is.

---

[60] Zie over het diptiek: Voisin 1856a: p.302 (goede beschrijving); Linas 1885a; Goldschmidt 1914-1926a: I, p.60, 77-79; Warichez 1934a: p.363-367, met oudere literatuur; Warichez 1934-1935a, I, pl.67; Grodecki 1947a: p.49; Steenbock 1964a: p.1007-1013. Elbern 1965a: p.55-56. Gaborit-Chopin 1978a: p.77-78; Thérel 1984a: p.153-154.

[61] Feestdag 12 december. De belangrijkste *Vita* van de heilige Nicasius is van Flodoardus in zijn geschiedenis van de Kerk van Reims. FLODOARDUS VAN REIMS 1998a: caput 6-7. LCI, VII: kol.224. LCI, VI: p.248.

[62] Joseph Warichez (1934a: planche 67), Wilhelm Vöge (1900a) en Paul Rolland (1930b: p.245-247) gingen er vanuit dat het diptiek in Doornik zelf gemaakt was. Maar de stijl ervan is eerder in verband te brengen met werken afkomstig uit centra die voortbouwden op de Karolingische traditie. Adolph Goldschmidt (1914-1926a, I: p.60, 77-79) hield een Doornikse oorsprong voor mogelijk, maar bespeurde ook invloeden vanuit de ateliers van Metz. Reims, zoals voorgesteld door graaf Joseph de Borchgrave d'Altena (1962b: p.312-313), is een andere mogelijkheid.

[63] Charles-Joseph Voisin (1856a: p.237) dateerde het rechterluikje in de 8ste-9de eeuw en het linker in de 11de eeuw. Edmond Reusens (1871-1875a, I: p.268) dateerde beide in 8ste of 9de eeuw, terwijl Marcel Laurent (1912a: p.53) voor eind 10de – begin 11de eeuw opteerde, daarin gevolgd door Joseph Warichez (1934a: p.366-367). Adolf Goldschmidt (1914-1926a: I, cat.160, pl. LXXI) dateerde het omstreeks 900. Volgens Danielle Gaborit-Chopin (1978a: p.77-78) dateert het uit het derde kwart van de 9de eeuw.

6.5 De roof van de Nicasiusrelieken

Volgens een 17de-eeuwse overlevering van het breviarium van Reims werd de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Doornik tijdens het bewind (1055-1067) van aartsbisschop Gervasius geteisterd door een zware brand:[64] "[..] Een lid van de Doornikse clerus, dat hoorde dat Gervasius begonnen was met het herstel van het genoemde heiligdom [van Sint-Nicasius in Reims], probeerde met alle middelen om dat gedeelte van het lichaam van Sint-Nicasius, dat bewaard werd in de kerk van Doornik, terug te brengen in zijn [Gervasius'] kerk. Wat hij zelf niet voor elkaar kon krijgen, gebeurde in een nacht waarin de kerk van Doornik aan een brand ten prooi viel die heel de stad bedreigde. Deze geestelijke, profiterend van de gelegenheid, ging stoutmoedig de brandende kerk binnen en nam de glorierijke schat, ging naar Reims en verklaarde aan Gervasius wat er gebeurd was. Deze ontving dit deel van het heilige lichaam en legde het bij het andere deel dat in het schrijn gebleven was [..]."
Deze merkwaardige translatie[65] is overgeleverd via de 17de-eeuwse geschiedschrijver Jean Cousin. In zijn *Histoire de Tournay* citeert hij deze lezing voor het feest van de Translatie van Sint-Nicasius uit het oude brevier van Reims.[66] Hoe betrouwbaar deze overlevering precies is, valt moeilijk te zeggen. Feit is dat er in de 10de en 11de eeuw relieken van Nicasius in Doornik vereerd werden en dat daar vanaf het derde kwart van de 11de eeuw geen sporen meer van zijn. Expliciet is een 12de-eeuwse tekst die het verdwijnen van de relieken noemt: in 1141 herinnerde de heilige Eleutherius in een visioen de kanunniken van Doornik eraan dat "uw voorgangers immers door onachtzaamheid de relieken van de zalige Nicasius waren kwijtgeraakt" (zie § II.6.6).[67] Dat de relieken bij een brand verdwenen, is goed mogelijk, aangezien bij archeologisch onderzoek in de Doornikse kathedraal brandsporen uit de 11de eeuw zijn aangetroffen.[68]
Het verdwijnen van de Nicasius-relieken in Doornik kan bovendien te maken hebben met het feit dat de Reimser aartsbisschop (1055-1067) Gervasius in de beginjaren van zijn pontificaat nabij de stad Reims de abdij van Sint-Nicasius – *Saint-Nicaise* herstichtte. In of kort na 1055 kocht Gervasius voor 100 pond de Sint-Nicasiuskerk (*ecclesia joviniana*) van graaf Thibault

[64] Volgens Warichez vond de brand plaats voor 1 april 1064, aangezien hij de translatie van relieken van de heilige Eleutherius op die datum als een *terminus ante quem* beschouwde (Warichez 1934a: p.205). Volgens Rolland (1934a: p.228) vond de brand plaats op 23 juli, de in Reims geldende feestdag van de translatie van relieken van Nicasius. Als de keuze van de feestdag van de translatie inderdaad zou samenhangen met de feitelijke dag van de roof, dan lijkt de (niet gekende) datum van aankomst in Reims eerder in aanmerking te komen. Het lijkt echter aannemelijker dat de datum van 23 juli betrekking heeft op het moment van de officiële `installatie' van de relieken in de abdijkerk in Reims.
[65] Geary 1978a: p.188. Over Gervasius van Reims: Kaiser 1999a: kol.1359-1360.
[66] De vermelding bij Cousin (Cousin 1619-1620a, III: p.51) is een citaat uit het oude brevier (dat van voor het concilie van Trente) van de kerk van Reims, dat gelezen werd als zesde les tijdens de metten van het feest van de translatie. "*Quidam igitur e clericis Tornacensibus audiens Gervasium praefatum sacrarium instaurare coepisse ut partem Beati Nicasii quae in Tornacensi ecclesia servabatur, suae restituat ecclesiae, omnibus modis elaborabat tempusque et locum perficiendo desiderio querit. Cumque id per se praestare non posset, quadam nocte Tornacensis ardet ecclesia, quod incendium universae civitatis minatur ruinam. Praedictus vero clericus opportunam nactus occasionem, intrepide ardentem ecclesiam ingreditur, gloriosumque thesaurum deferens Remos pervenit, Gervasioque ut res se habebat, ordine exponit. Qui exceptam hanc beati corporis partem ateri – quae in arca recondita erat) apponens, aequalia omnia invenit. Postmodum vero integrum corpus in aedem Divae virgini sacram, ubi nunc religiose colitur, translatum est.*"
[67] *predecessores enim vestri per negligentiam reliquias beati Nichasii perdiderunt.* In: Henschenius 1658a: p.186 n.30.
[68] Brulet 2012a: p.304.

van Champagne.[69] De herstichting van het klooster vond plaats tussen 15 oktober 1055 (aanvang van het pontificaat van Gervasius) en 1060, toen een eerste wijding werd voltrokken.[70]
Een relatie tussen het verdwijnen van de relieken uit Doornik en de restauratie van de aan hem gewijde (graf)kerk in Reims ligt voor de hand.[71] De breviertekst legt er namelijk de nadruk op dat een deel van de relieken in Doornik rustte en dat het de wens van de aartsbisschop was om het gehele lichaam in een reliekschrijn in Reims bijeen te brengen.
Dat er in Doornik relieken van Nicasius waren, bleek hierboven al. Dat zij zijn verdwenen lijdt ook geen twijfel. In 1070 waren de relieken waarschijnlijk al niet meer in Doornik. Op 3 juni van dat jaar vond, 25 km ten zuiden van Doornik, in Hasnon (bisdom Atrecht) de wijding plaats van de nieuwe abdijkerk, waarbij ook bisschop (1068-1098) Radboud van Noyon en Doornik assisteerde. Ter gelegenheid daarvan waren de relieken van circa 25 Vlaamse en Noord-Franse heiligen samengebracht. De relieken van de heilige martelaar Piatus, *sanctus Piatus martir de Siclinio,* waarmee het bisdom Doornik de sterkste band had, werden door een delegatie uit Seclin gebracht.[72] Nicasius wordt niet gemeld onder de aanwezige relieken.
Reliekenroof kwam in de Middeleeuwen wel vaker voor, maar leidde altijd tot grote ophef, vanwege het grote politiek-religieuze en economische belang.[73] Daarom is het bijzonder bevreemdend dat er niets bekend is over mogelijke Doornikse protesten tegen de roof of over een eis om de relieken terug te geven. Noch in de Doornikse archieven, noch elders zijn daarvan sporen gevonden. De roof van de relieken van de Doornikse patroonheilige zou toch aanleiding moeten zijn geweest tot veel commotie? De hierboven uit Jean Cousins boek bekende passage is samen met die in de *Vita Eleutherii* de enige vermelding van de reliekenroof. De afwezigheid van andere bronnen is opvallend en doet vermoeden dat de verering voor Nicasius' relieken in Doornik niet zo belangrijk was, ondanks het gedicht van Milo van Saint-Amand. Het past ook in het beeld dat in het Latijnse westen vooral relieken werden gestolen van zeer obscure heiligen.[74] Een eeuw later, in de genoemde wonderbaarlijke verschijning van de nieuwe Doornikse patroonheilige Eleutherius, komt het verdwijnen van de relieken van Nicasius nog wel ter sprake, maar het voorval behoort dan al duidelijk tot de geschiedenis.
Men zou zich kunnen afvragen of het feit dat de heilige martelaar Nicasius de roof van zijn relieken niet had verhinderd, gezien werd als een "heilige wil" om terug te keren naar zijn metropool. Of was er nog iets anders aan de hand? Eleutherius zinspeelt hierop in zijn opmerking over de onachtzaamheid van de kanunniken. Want in hoeverre was Doornik werkelijk gehecht aan deze heilige? Ondanks de indruk die het gedicht van Milo van Saint-Amand wekt, was de geschiedenis van Nicasius op geen enkele manier gelieerd aan de Kerk van Doornik.[75] Leven, werken en wonderen van deze heilige waren juist sterk verbonden met

[69] Tot die tijd hadden de graven van de Champagne deze aartsbisschoppelijke eigenkerk van de aartsbisschop in leen gehad, zonder dat er een kapittel- of kloostergemeenschap aan verbonden was geweest. Hirschmann 1998a: p.180, 194.
[70] Zie: Cossé-Durlin 1991a: p.35-37.
[71] Over aartsbisschop Gervasius, zie ook: Grierson 1937a: p.171-174.
[72] Meier 1561a: III: p.27. *AUCTARIUM HASNONIENSE* 1844a: p.441-442.
[73] Over de roof van relieken, zie: Geary 1978a.
[74] Geary 1978a: p.101.
[75] Nicasius ontbreekt in de catalogus van de tentoonstelling *Saint populaires dans le diocèse de Tournai,* die in 1975 in de kathedraal werd gehouden en waarin vele heiligen voorkomen die in de loop der eeuwen in Doornik zijn vereerd voorkomen. Zie: Tournai 1975a.

de aartsbisschoppelijke zetel te Reims. De Nicasiuscultus betekende voor Doornik dan ook het benadrukken van de afhankelijkheid van de aartsbisschop van Reims, terwijl er juist behoefte was aan een eigen heilige, die specifiek verbonden was met de Kerk van Doornik. Vanuit dit perspectief lijkt het of de translatie van Nicasius een elegante wijze was om een minder opportune patroonheilige aan de kant te zetten en te vervangen door een eigen heilige. Juist in het kader van het streven om de zelfstandige bisschopszetel te herstellen kon een eigen Doornikse schutspatroon een belangrijk wapen vormen in deze 'heilige strijd'. Tegelijkertijd blijft het een ongemakkelijke zaak om aan te nemen dat de Kerk van Doornik zich van de Nicasius-relieken wilde ontdoen: de spirituele en materiële waarde van relieken was zo hoog dat het ondenkbaar lijkt dat men er vrijwillig afstand van deed. Was het dan toch diefstal? Dan kwam die wellicht niet zo slecht uit en bood deze de kans om de Kerk van Doornik een nieuwe, eigen patroonheilige te geven.
Wat ook opvalt, is dat de verering voor Nicasius in Doornik niet verdween en na enige tijd weer opleefde. Was een deel van de relieken in Doornik achtergebleven of teruggegeven uit Reims? In het midden van de 13de eeuw kreeg zijn cultus namelijk een nieuwe impuls.[76] Zo werd hij op bepaalde dagen in het koorgebed herdacht.[77] In 1256/1257 werd ter ere van Nicasius een parochiekerk gesticht in het zuiden van de stad.[78] De (Nicasius?-)relieken die bij die gelegenheid in het hoofdaltaar van de kerk werden opgeborgen, kwamen na de opheffing van de parochie omstreeks 1770 aan de kathedraal. Daar worden ze nog altijd bewaard. Uiterlijk 1259 stichtte cantor Walter van Allain aan de kathedraal een *duplex* getijde ter ere van Nicasius. Aan het einde van de 13de eeuw omvatte de liturgie op de feestdag van Nicasius (14 december) metten met negen lezingen, net zoals andere belangrijke heiligenfeesten.[79] De relieken van Nicasius in Reims vormden nog in de 14de eeuw voor meerdere Doornikse kanunniken het doel van een bedevaart.[80] Zo bleef de herinnering aan Nicasius levend. Ook in de 15de-eeuwse ordinarius van de kathedraal staat vermeld dat daar ooit de relieken van de heilige Nicasius bewaard werden.[81]

---

[76] Al eerder, in 1131, was in de abdij van Sint-Amands een altaar aan Nicasius gewijd. Zie § II.7.18.
[77] Deze gewoonte verdween in de 15de eeuw. Pycke 2008b: p.321. In twee Doornikse missalen uit de 13de eeuw is Nicasius opgenomen in de heiligenkalender op 14 december (*dies natalis*) en 23 juli (translatie). Pycke 2008b: p.320.
[78] Dumoulin 1971a: p.39-40. De parochie werd opgeheven omstreeks 1770, omdat de herstelwerkzaamheden aan de vervallen kerk door het kapittel te kostbaar werden geacht. Desmons 1909-1910a: V: p.193-196; VI: p.5-7. De huidige straat *rue Roc-Saint-Nicaise* herinnert nog aan deze kerk. Interessant is dat ook het kathedrale kapittel van Atrecht omstreeks halverwege de 13de eeuw (uiterlijk in 1255) een parochie afscheidde van de parochie van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal aldaar, die gewijd werd aan Nicasius. Delmaire 1994a, II: p.426. Le Gentil 1875a: p.174-176.
[79] Pycke 1986a: p.254-255. De kanunniken kregen ter gelegenheid van het feest een uitkering van 36 deniers. Pycke 1986a: p.205-210. Ook op 23 juli werd Nicasius herdacht, waarbij een processie plaatsvond. De stichting van dit duplex officie op 14 december (waarbij de antifonen herhaald worden) dateert van vóór 1259 en staat als volgt vermeld in het obituarium: *Ordinatio duplicis beati Nichasii facta a domno Waltero de Alaing, cantore Tornacensi, in hunc modum*. AET, *obituarium* 52, laatste folio; naar Pycke 1988a: p.113. De stichting omvatte een uitdeling van 12 Parijse deniers bestemd voor de kanunniken die present waren bij de metten en eenzelfde bedrag voor zij die bij de mis aanwezig waren, *quoniam duplex fit in ecclesia Tornacensi, in festo beati Nichasii*. Naar: Pycke 1986a: p.258; ACT Obituarium, registre 83, folio 122v; ACT *Liber decani*, registre 343, folio 2r; registre 88/B, f.9r-v. Nog in de 17de eeuw werd het feest van Nicasius als *duplex* gevierd. Cousin 1619-1620a, III: p.52.
[80] Pycke 1971a: p.111-130. Met dank aan Jos Koldeweij (Radboud Universiteit Nijmegen) voor de gedachtewisseling over dit onderwerp.
[81] Pycke 2003a: p.118.

6.6 Op zoek naar een nieuwe patroonheilige: Eleutherius

Hoe het ook precies is gegaan, de relieken van Nicasius, de voornaamste relieken van de Kerk van Doornik, verdwenen tijdens het derde kwart van de 11de eeuw uit de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal. Uiteindelijk werd de nieuwe patroonheilige de heilige Eleutherius. Over hem is bijzonder weinig bekend, evenals over het ontstaan van zijn cultus en de wijze waarop hij de patroonheilige van Doornik werd.
De oudste vermelding van Eleutherius (zie § II.2.2) is te vinden in de *Vita secunda Medardi*, het tweede heiligenleven van de heilige Medardus uit de vroege 7de eeuw.[82] Daarin voorspelt Medardus dat zijn klasgenoot Eleutherius later bisschop zal worden. Eleutherius wordt vervolgens eerst graaf en daarna bisschop van Doornik. Dit zou aan het begin van de 6de eeuw gebeurd moeten zijn. Ook in de latere versies van de *vita* van Medardus uit de 11de eeuw of later komt Eleutherius voor als zijn klasgenoot en latere bisschop van Doornik.[83]
Naast de *Vita secunda Medardi* zijn uit het eerste millennium geen andere vermeldingen van Eleutherius bekend, ook niet in de andere Merovingische en Karolingische *Vitae Medardi*. Er is geen enkel spoor van een Eleutheriuscultus. Zijn naam komt niet voor in de martyrologia van Ado van Vienne en Usuardus.[84] Ook in de litanieën van heiligen ontbreekt hij.[85] In het 9de-eeuwse sacramentarium van Elno staat hij niet vermeld.[86]
De eerste vermelding van Eleutherius na de *Vita secunda Medardi* dateert uit het eind van de 11de eeuw, wanneer bisschop (1068-1098) Radboud van Noyon en Doornik een nieuwe versie van Medardus' levensverhaal schrijft.[87] De *Vita Medardi* van Radboud blijft in veel opzichten dicht bij de oudere versies van het verhaal, maar de auteur besteedt opvallend veel aandacht aan Eleutherius en aan de zetel van Doornik, die in het oudere *Vita Medardi secunda* slechts terloops ter sprake komen. Radboud beschrijft hoe de clerus en het volk van Doornik na de dood en begrafenis van Eleutherius zijn geliefde collega-bisschop Medardus kozen als opvolger: *subita sancti Spiritus inflammati inspiratione, unanimiter sanctum Medardum elegerunt* (onder de plotseling opvlammende inspiratie van de Heilige Geest kozen zij unaniem de heilige Medardus). Medardus aarzelde, achtte zich deze verkiezing onwaardig en weigerde aanvankelijk. Maar onder druk van de bisschoppen, de metropoliet en de koning die in de stem van het volk de Goddelijke stem herkenden (*Legerant siquidem, vocem populi, vocem ipsam esse Dominicam*), stemde Medardus uiteindelijk toe en werden de twee bisdommen onder zijn leiding één.[88] Vervolgens zou Medardus door de heilige Remigius als bisschop van Doornik zijn geïnstalleerd.[89] Op verzoek van de Doornikzanen behielden beide hoofdkerken de titel van kathedraal.[90]
Deze passage over de verkiezing van Medardus tot bisschop van Doornik komt niet voor in de oudere *vitae* en is saillant, niet alleen omdat zij de unie van de bisdommen verklaart.

---

[82] PSEUDO-FORTUNATUS 1698a: p.78-81. D'Haenens 1962a: kol.150-153.
[83] Henschenius & Papebrochius 1698a: p.72-105.
[84] Dubois 1965a; Dubois & Renaud 1984a: p.312.
[85] De enige vermelding is te vinden in een litanie uit het klooster van Marchiennes, maar het betreffende handschrift dateert uit de 12de of 13de eeuw. Coens 1963a: p.271-274, 277-278.
[86] Coens 1936-1937a: p.49-53. Terwijl er wel een wijding van een Sint-Nicasiuskerk in voorkomt. Zie § II.6.7.
[87] RADBOUD VAN MORTAGNE 1698a: p.87-95.
[88] RADBOUD VAN MORTAGNE 1698a: p.87 (cap.18).
[89] RADBOUD VAN MORTAGNE 1698a: p.90. In feite was de heilige Remigius (†533) allang dood.
[90] RADBOUD VAN MORTAGNE 1698a: p.91. *Ut utrique ecclesiae cathedralis semper honor maneret benigne concessit.*

Medardus is namelijk door clerus en volk van Doornik gekozen en zijn verkiezing is dus volledig canoniek. De Doornikzanen hebben dus zelf een personele unie gecreëerd, die volledig legitiem is. Met de mededeling over de kathedraal is de blijvende bisschoppelijke status van de Doornikse hoofdkerk verklaard.
Uit de *vita* kan geconcludeerd worden dat Radboud het als een gegeven beschouwde dat Doornik in de Merovingische tijd een eigen bisschop had gehad in de persoon van Eleutherius. In tegenstelling tot de oudere *Vita* schrijft Radboud bovendien over de *heilige* Eleutherius. Dat zou erop kunnen wijzen dat er in de laatste decennia van de 11de eeuw al sprake was van een verering van Eleutherius.[91]
De uit verschillende tijden daterende *Vitae Medardi* zijn opgenomen in het corpus van hagiografische teksten dat vanaf de 17de eeuw onder de titel *Acta Sanctorum* (Handelingen der heiligen) door geleerde Jezuïeten (Bollandisten) in Antwerpen en later Brussel werd uitgegeven.[92] In de immense verzameling heiligenlevens, gerangschikt in de volgorde van de feestdagen van de heiligen, bevindt zich ook een reeks *Vitae Eleutherii*, hierna verder aangeduid als het *Liber vitae Eleutherii* (boek van het heiligenleven van Eleutherius).[93]
Deze kleine groep van speciaal aan Eleutherius gewijde teksten is in de loop der tijd op verschillende wijzen geordend, gewaardeerd en gedateerd. De uitgever van dit deel van de *Acta Sanctorum* uit 1658, Godefroid Henskens (Henschenius), maakte onderscheid tussen verschillende teksten. Als oudste beschouwde hij de *Vita prima*, die hij dateerde voor de Noormanneninval in Doornik (880/881).[94] De *Vita prima* verhaalt over het leven van Eleutherius, welke wonderen hij verrichtte en hoe hij bisschop van Doornik werd. De tweede tekst, de *Alia vita auctior* (de andere, uitgebreidere *vita*), later ook *Vita secunda* genoemd, is een omvangrijker werk, waarvan de eerste twee hoofdstukken bestaan uit de tekst van de *Vita prima*.[95] Vervolgens verhaalt deze *Vita secunda* over de verheffing van de relieken van Eleutherius in Blandain door bisschop (880/881-902) Heidilo. Bij de *Vita secunda* is nog een geschrift gevoegd over de overbrenging van het lichaam van Eleutherius naar de stad Doornik (*De Translatione corporis S. Eleutherii in urbem Tornacensem*)[96] en een korte tekst over hemelse openbaringen die de Doornikse kanunnik Hendrik in 1141 zou hebben gehad (*Revelatio facta Henrico Tornacensi Canonico*).[97] Een volgende *vita*, de *Vita Eleutherii a Guiberto Tornacensis*, werd in de tweede helft van de 13de eeuw door de minderbroeder Guibert van Doornik geschreven voor "bisschop Johannes". Dit betreft Johannes Buchiau die van 1262 tot 1267 bisschop van Doornik was.[98] Deze laatste tekst kan in verband staan met de overbrenging (*translatio*) van de Eleutherius-relieken naar een nieuw reliekschrijn in 1247.

---

[91] In samenhang hiermee zou een vermelding van een aan Eleutherius gewijde kapel in Eine kunnen zijn. De betrouwbaarheid van deze vermelding is moeilijk in te schatten. In het archief van de kapittelkerk van Eine bevindt zich een laat-16de-eeuws afschrift, *ex quodam psalterio spectante ad ecclesiam Eynensem* (uit een psalter bedoeld voor de kerk van Eine), waarin sprake is van een schenking in 1078 door Berta Alsuendis, echtgenote van Robertus, die landerijen schenkt aan de kapel van Sint-Eleutherius in Eine. Van Der Donckt 1967a: p.1, 9, 39.
[92] De *Société des Bollandistes* in Brussel houdt zich nog altijd bezig met hagiografisch onderzoek en de publicatie daarvan. Zie: http://www.kbr.be/~socboll/index.php.
[93] Een recent overzicht van de *Vitae Eleutherii* is te vinden bij Bénédicte Legrain (1984a).
[94] *ELEUTHERII VITA PRIMA* 1658a: p.187-189. BHL 2455.
[95] *ELEUTHERII VITA SECUNDA* 1658a: p.189-195. BHL 2459-2462.
[96] *DE TRANSLATIONE CORPORIS S. ELEUTHERII IN URBEM TORNACENSEM* 1658a: p.195. BHL 2463.
[97] *REVELATIO FACTA HENRICO TORNACENSI CANONICO* 1658a: p.195-196.
[98] GUIBERT VAN DOORNIK 1658a: p.196-206.

De *Vita a Guiberto* voegt ten opzichte van de eerdere teksten weinig bijzonderheden toe.[99] De *Eleutherii vita quarta* ten slotte is een ongedateerde, uit het oude Doornikse brevier afkomstige tekst, die gebaseerd is op de *Vita secunda*.[100]
De uitgaven van de *Acta Sanctorum* zijn gebaseerd op verschillende handschriften, waarvan sommige inmiddels verloren zijn gegaan.[101] Voor zover te achterhalen valt, dateren de oudste handschriften met de tekst van het *Liber vitae* of een deel daarvan, uit het midden van de 12de eeuw.[102] De belangrijkste hiervan was *olim Tournai, Bibliothèque communale, ms. 169* dat in de Tweede Wereldoorlog verbrand is.[103] Een tweede handschrift dat de Bollandisten gebruikten, is een 12de-eeuws legendarium uit de abdij van Saint-Thierry in Reims. Dit bevat alleen het eerste deel van het *Liber vitae*. Een derde handschrift, eveneens afkomstig van de abdij van Saint-Thierry, bevat slechts een klein fragment van de tekst in een 12de-eeuws schrift op het laatste schutblad.[104]

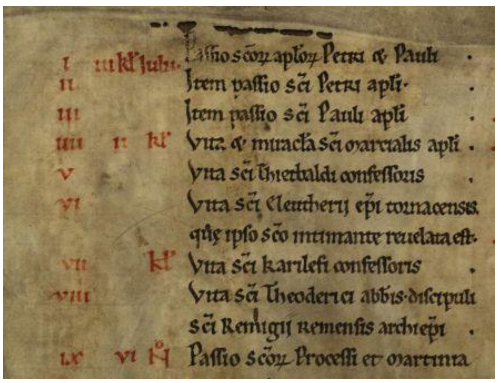

II.12A Links: vermelding van een *Vita sancti Eleutherii episcopi Tornacensis* in een eind-12de-eews handschrift met heiligenlevens (afkomstig uit de abdij Notre-Dame in Clairmarais (Saint-Omer, médiathèque, Ms.716,f.0r]

Volgens de teksten van het *Liber vitae* was de Eleutheriuscultus veel ouder dan de 12de eeuw. Zo is in hoofdstuk III van de *Vita secunda* sprake van een schrijver, een zekere priester Feriolus uit het bisdom Vienne, die door bisschop Heidilo (880/881-902) ingelicht zou zijn over de verheffing van de Eleutheriusrelieken in Blandain. Deze passage staat ook wel bekend als het *Tractatus miraculorum* of het *Tractatus sancti Ferioli*. Feriolus zou een tijdgenoot van Heidilo geweest zijn en de *Vita secunda* zou daarmee uit het einde van de 9de eeuw dateren. Aangezien de eerste twee hoofdstukken van de *Vita secunda* dezelfde zijn als de *Vita prima*, was lange tijd de conclusie dat deze ouder moest zijn en integraal was opgenomen in de *Vita secunda*. De *Vita prima* moest dan stammen van voor de Noormanneninval in Doornik (880/881).[105] Het tweede deel van de *Vita secunda* zou dan dateren uit de tijd van de

[99] Van Der Essen 1907a: p.397.
[100] *ELEUTHERII VITA QUARTA* 1658a: p.206-208.
[101] Een actuele analyse van de verschillende teksten op basis van de overgeleverde handschriften en uitgaven op basis van verdwenen handschriften ontbreekt. Deze zou meer licht kunnen werpen op de manier waarop de *Vitae* tot stand zijn gekomen, welke varianten er zijn en hoe de overleveringsgeschiedenis is. Het zou vooral interessant zijn, als achterhaald kon worden wat de bronnen waren voor de 12de-eeuwse teksten van de *Vitae*.
[102] Rolland 1925c: p.278.
[103] Wilbaux 1860-1876a: p.78-80.
[104] Respectievelijk Reims BMun, 1408, K.780, f.208v-210r en Reims BMun, 1409, K.794, laatste schutblad. Zie: Robert 1904a: p. 628, 634-635. Rolland 1925c: p.278.
[105] Rolland 1925c: p.294.

verheffing van de relieken te Blandain. Het laatste deel van de *Vita secunda* zou in de 11de eeuw vervaardigd zijn op het moment van de translatie van de relieken van Eleutherius van Blandain naar Doornik.[106]
De opkomst van Eleutherius als nieuwe patroonheilige van Doornik wordt in de *Vita secunda* als volgt verhaald. Na het verlies van de relieken van Nicasius begaven de inwoners van Doornik zich naar het nabijgelegen Blandain. Daar namen zij de stoffelijke resten van de heilige bisschop Eleutherius, die in de kerk van Sint-Pieter begraven lag en brachten deze naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Doornik.[107] Dat de heilige instemde met de translatie bleek uit de wonderen die er in Doornik plaatsvonden.[108] Kort na de translatie verscheen Eleutherius in gezelschap van Nicasius (!), Piatus, Amandus en Eligius aan een blinde en stomme vrouw die op zijn (Eleutherius') jaardag voor het altaar in slaap gevallen was. De heilige genas haar van haar kwalen.[109] Eleutherius werd uitgeroepen tot beschermheilige van de Kerk van Doornik.[110] In de *Vita secunda* staat vermeld dat de translatie plaatsvond op 1 april.[111] Over het jaar van deze translatie meldt het oude brevier van Doornik dat deze in 1064, tijdens de regering van bisschop Boudewijn, plaatsvond.[112]
Het grote probleem van deze teksten is de historische betrouwbaarheid, die door de late overlevering en het ontbreken van andere, ondersteunende bronnen moeilijk te beoordelen is. Joseph Warichez liet overtuigend zien dat de *Vita prima* en de *Vita secunda* feitelijk behoren tot één *Vita*, die hij toeschreef aan een zekere kanunnik Hendrik en dateerde in 1141.[113] Warichez' radicale oplossing voor de datering en het auteurschap was naast een interne analyse van de tekst ook ingegeven door een versje in het in 1940 verlorengegane handschrift 169 in de Doornikse Gemeentebibliotheek, afkomstig uit de oude kloosterbibliotheek van de Doornikse Sint-Maartensabdij (Saint-Martin). Aan het begin van het katern met de *Vita* (tekst *Vita secunda* inclusief *Vita prima*), enkele preken van Eleutherius, het zogenaamde Traktaat van Sint-Feriolus en het *Liber de antiquitate* (zie § II.8.1) stonden de volgende regels:[114]

Erat Tornaci clericus, puer, civis, canonicus,
Er was eens een Doornikse geestelijke, een jongen, een burger, een kanunnik
Henricus dictus nomine, alumpnus magne domine,
Hendrik genaamd, pupil van de grote Vrouwe
Cui revelantur omnia huius libri sequentia
Aan wie alles wat in dit boek volgt werd geopenbaard

---

[106] Rolland 1925c: p.295-296.
[107] *ELEUTHERII VITA SECUNDA* 1658a: p.194. Rolland 1934a: p.230.
[108] Warichez (1932c: kol.1419) veronderstelt dat de Doornikzanen hebben aangedrongen op de translatie omdat zij jaloers waren op de vele wonderen die Eleutherius in Blandain deed.
[109] Cousin 1619-1620a, II: p.XXVIII; Leuridan 1929a: p.330-331. Het feit dat Nicasius zich in dit gezelschap bevindt is opmerkelijk gezien het feit dat zijn relieken niet lang daarvoor waren verdwenen. Aan de andere kant onderstreept zijn verschijning juist de continuïteit van de reliekenverering in de Kerk van Doornik.
[110] Zie de *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p. 328. Cousin 1619-1620a, III: p.80-86 (met correctie van de datum: 1 april in plaats van 25 augustus).
[111] *Elevatio autem corporis mei a Blandino in ecclesia beate Maria facta est in kalendis aprilis*. *ELEUTHERII VITA SECUNDA* 1658a: p.194. Rolland 1934a: p.230.
[112] *Ex quo factum anno Domini millesimo sexagesimo quarto sedente Balduino episcopo*. *ELEUTHERII VITA QUARTA* 1658a: p.208. Rolland 1934a: p.230.
[113] Warichez 1902a: p.15. Warichez werd in zijn analyse gevolgd door Leon Van Der Essen (1907a: 394-397).
[114] Waitz 1883a: p.271. De Grieck 2009a: p.76-77. Vermeldingen bij: Warichez 1902a: p.14; Rolland 1925c: p.283.

Quae fuerunt igni data a gente nimis elata.
Dat waren onbekende feiten voor zeer verheven mensen

Het versje zinspeelt op de bijzondere gebeurtenissen die in 1141 zouden hebben plaats gevonden en die ook in andere teksten gedocumenteerd zijn.[115] Tijdens verschillende visioenen verscheen de heilige Eleutherius aan Hendrik, een jonge kanunnik van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel.[116] Na afloop van de visioenen reciteerde Hendrik verschillende teksten over Eleutherius en Doornik. Het zou om oude teksten gaan, die volledig in de vergetelheid waren geraakt. Bij het eerste visioen was dit, aldus Warichez, de *Vita prima*.[117] Na het tweede reciteerde hij de geschiedenis van de verheffing van de relieken van Eleutherius; volgens Warichez gaat het hier om hoofdstuk 6 van de *Vita secunda*. Veertig dagen later had Hendrik opnieuw een visioen. De tekst die hij daarna reciteerde was hoofdstuk 7 van de *Vita secunda*, dat een reeks wonderen door Eleutherius beschrijft. Hoofdstuk 4 zou een interpolatie zijn. De conclusie van Warichez is helder: het *Liber vitae Eleutherii* is tot stand gekomen in 1141 en ontsproten aan de verbeeldingskracht van kanunnik Hendrik.
De datering in 1141 sluit ook aan op de handschriftelijke overlevering. De oudste afschriften van de *Vita* zijn uit het midden van de 12de eeuw en later.[118] Het verlorengegane handschrift 169 was afkomstig uit de kloosterbibliotheek van de Sint-Maartensabdij en bevatte, zoals hierboven reeds vermeld, de *Vitae Eleutherii* en het *Liber de antiquitate*.
Eleutherius komt ook voor in andere geschriften van rond het midden van de 12de eeuw. De mededelingen die daar gedaan worden, corresponderen met de teksten van het *Liber vitae*. In zijn relaas over de Sint-Maartensabdij en de geschiedenis van Doornik (zie § II.9.2) schrijft Herman van Doornik dat Eleutherius vanaf 484 bisschop van Doornik was.[119] Hij noemt ook expliciet de vermelding van Eleutherius en naar de opvolging door Medardus, zoals in de *Vita Medardi* van bisschop Radboud te lezen is.[120] Nieuw is Hermans vermelding dat Eleutherius begraven werd in de Sint-Pieter in Blandain.[121] Hij vermeldt de genoemde verschijning van Eleutherius in het gezelschap van andere bisschoppen aan kanunnik Hendrik op een 21ste april. Tevens beschrijft hij hoe Hendrik enkele dagen na dat visioen de *vita* van Eleutherius reciteert en, na de volgende visoenen, de teksten over de verheffing van zijn relieken en de wonderen die door Eleutherius zouden zijn verricht.[122] Ook in de *Historiae Tornacenses*, die waarschijnlijk uit de jaren 1160-1180 dateren, wordt de geschiedenis van Eleutherius en de openbaring ervan aan Hendrik verhaald.[123]
Ondanks zijn heldere analyse met de conclusie dat het *Liber vitae* uit de 12de eeuw moet dateren, ging Joseph Warichez ervan uit dat delen ervan gebaseerd waren op vroegere teksten

---

[115] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.177 (§ 109). HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.325 (§ 20). Zie § II.8.1. *HISTORIAE TORNACENSIS* 1883a: p.328 (§ 2).
[116] Warichez 1902a: p.10-16. Jacques Pycke (1988a: p.148-149) identificeerde deze Hendrik voorlopig met de latere (1194-1205) *hospitalarius*.
[117] Met een deel van hoofdstuk 5 van de *VITA ELEUTHERII SECUNDA*. Warichez 1902a: p.12.
[118] Rolland 1925c: p.278.
[119] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.92 (§ 49). Herman begon zijn kroniek in 1142 in Rome en schreef eraan tot kort voor zijn vertrek op kruistocht in 1147. Andere vermeldingen: p.84, 146-147, 178-190. In de *HISTORIAE TORNACENSES* (1883a: p.328-329, 331, 332).
[120] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.146-147. RADBOUD VAN MORTAGNE 1698a: p.87-95.
[121] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.146.
[122] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.178-180.
[123] *HISTORIAE TORNACENSIS* 1883a: p.343 (§ 3).

die behoorden tot een oudere Eleutheriuscultus.[124] Paul Roland bouwde voort op deze aanname en probeerde aan te tonen welke passages in de overgeleverde tekst teruggingen op oudere, verlorengegane teksten. Warichez is hem daarin ook gevolgd.[125]
In zijn analyse kwam Paul Rolland tot de conclusie dat de delen van het *Liber vitae* een compilatie vormen van oudere teksten.[126] Zo wees hij op tegenstrijdigheden en het gebrek aan samenhang. Zijn conclusie was dat een gedeelte afkomstig is uit een oudere *Vita*, in het bijzonder de passage over de verheffing van de relieken te Blandain door bisschop Heidilo tegen het einde van de 9de eeuw. Volgens Rolland werd het zogenaamde *Tractatus Miraculorum* geschreven ter gelegenheid van de veronderstelde translatie van Eleutherius van Blandain naar Doornik na het verdwijnen van de relieken van Sint Nicasius.[127] Paul Rolland zag bij zijn analyse echter over het hoofd dat de reeks van geopenbaarde teksten in 1141 tot doel had in één keer over een complete teksttraditie te beschikken, die zou getuigen van een eeuwenlange verering van Eleutherius. Dat de tekstschrijver daarbij gebruik heeft gemaakt van oudere teksten is waarschijnlijk en komt overeen met de hagiografische praktijk.[128] Er is echter geen enkele noodzaak dat dit teksten waren die over Eleutherius gingen, aangezien het overnemen van tekstpassages uit andere heiligenlevens een frequent voorkomend fenomeen is in de middeleeuwse hagiografie. Dat verschijnsel moet overigens niet geïnterpreteerd worden als een gewetenloos knippen en plakken, maar als het vasthouden aan het archetypische, het eeuwig geldende dat heiligen en wonderen kenmerkt. Daarbij komen gebrek aan samenhang en tegenstrijdigheden vaak voor in de *vitae* van heiligen.[129] Een dergelijke, niet op Eleutherius betrokken, oorsprong vormt evenzeer een goede verklaring voor de ongerijmdheden die Warichez en Rolland in het *Liber vitae* constateerden.
De geloofwaardigheid van de teksten over Eleutherius wordt ook sterk ondermijnd door het ontbreken van oudere vermeldingen van een Eleutheriuscultus. Zo ontbreekt Eleutherius in de laat-11de-eeuwse opsomming van heiligenlevens van Sigebert van Gembloers.[130] Ook wordt hij niet genoemd bij de heiligen wier relieken aanwezig waren bij de eerder vermelde wijding van de abdijkerk van Hasnon op 3 juni 1070, waarbij relieken van zo'n 15 Vlaamse en Noord-Franse heiligen waren samengebracht.[131] In 1090, tijdens de grote epidemie in Doornik (zie § II.7.2), worden Eleutherius en zijn relieken niet genoemd, al is er in de overlevering wel sprake van *sanctorum pignores* (de reliekschrijnen van de heiligen) die in de processie worden meegedragen.[132] Ook in een vroeg-12de-eeuws overzicht van bisschoppen van Noyon en Doornik komt Eleutherius niet voor.[133] In een vroeg-12de-eeuwse kalender van de abdij van Saint-Amand ontbreekt Eleutherius eveneens.[134]
Het ontbreken van enige andere bron van vóór het einde van de 11de eeuw die duidt op een

[124] Warichez 1902a: p.50.
[125] Rolland 1925c: p.276-307; Warichez 1931a: p.139.
[126] Rolland 1925c: p.289-291.
[127] Rolland 1925c: p.294-296.
[128] Vergelijk de *vita* van de heilige Piatus: § II.2.2.
[129] Zie hierover: Angenendt 1994a: p.138-143.
[130] Van der Essen 1907a: p.386.
[131] Meier 1561a: III, p.27. *AUCTARIUM HASNONIENSE* 1844a: p.441-442.
[132] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.277, 291; HERMAN VAN DOORNIK 1996a: p.21, 60; HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.80 (§ 39).
[133] Zie bijlage 1 (bisschoppenlijst).
[134] Nicasius is wel vermeld, op 14 december, evenals, op 1 oktober, Piatus. Valenciennes, BMun ms 108 (101). Molinier 1894a: p.233.

Eleutheriuscultus, maakt het bijzonder onwaarschijnlijk dat de passages in het *Liber vitae* die over de periode vóór 1050 gaan, berusten op historische bronnen.
Dat de verering voor Eleutherius ook halverwege de 12de eeuw nog niet uitgebreid was, blijkt tenslotte duidelijk uit het *Liber vitae* zelf. De heilige bisschop doet in de visioenen aan kanunnik Hendrik tweemaal een oproep om zijn feesten te vieren. In de eerste verschijning vraagt hij om zijn bijzetting in Blandain te vieren op 30 juni.[135] En in de tweede draagt hij op om de translatie naar Doornik op 1 april te gedenken.[136] Volgens het latere brevier van Doornik zou dit in 1064 zijn geweest.[137] Het is echter onwaarschijnlijk dat een translatie in 1064 geen plaats in de liturgie gekregen had en enkele decennia later volledig vergeten was.

6.7 De kerk van Blandinium

Volgens de teksten van het *Liber vitae* was Eleutherius na zijn dood in 531/532 begraven in de plaats Blandain (*Blandinium*), ten westen van Doornik. Daar zouden zijn relieken zijn verheven op een 18de september omstreeks het jaar 900 (897?) door bisschop (880-902) Heidilo.[138] Niet alleen zijn er voor deze elevatie geen andere bronnen, er zijn überhaupt geen vermeldingen bekend van Blandain van vóór 1100.[139] Zo wordt Blandain in de aan Radboud toegeschreven *Vita Medardi* niet genoemd.[140] De plaats duikt voor het eerst op in de schriftelijke bronnen aan het begin van de 12de eeuw. Uit de bevestiging van de bezittingen van het kathedrale kapittel door paus Paschalis II uit 1108 blijkt dat dit in Blandain de tienden inde.[141] De rechten op het altaar van Blandain werden tussen 1130 en 1137 door de kanunnik (1103-1141) Guericus van Blandain en zijn jongere broer kanunnik (1130/1137-1146) Arnould van Blandain via bisschop Simon van Vermandois geschonken aan het kathedrale kapittel.[142] In de bezittingenlijst van het kapittel, die paus Clemens III in 1190 bevestigde, komen zowel het altaar als de tienden voor.[143]
Het ontbreken van een vroege vermelding van Blandain roept vragen op over het relaas dat Eleutherius daar begin 6de eeuw begraven en zijn relieken daar eind 9de eeuw zouden zijn teruggevonden. Het is opvallend dat er in al die eeuwen geen enkele aanwijzing is voor de aanwezigheid van een heiligengraf. De oudste vermeldingen van de nederzetting Blandain en de kerk van Sint-Pieter stammen pas uit de 12de eeuw. Een bisschopsgraf in Blandain, bijna tien kilometer buiten Doornik, past ook niet in de Merovingische traditie van bisschopsgraven en andere begravingen: deze vonden in de regel plaats in de laatantieke voorsteden

---

[135] *ELEUTHERII VITA SECUNDA* 1658a: p.189
[136] *ELEUTHERII VITA SECUNDA* 1658a: p.194.
[137] *ELEUTHERII VITA SECUNDA* 1658a: p.194, 208. Rolland 1925c: p.296-297. Sinds 1248 wordt dit feest op 25 augustus gevierd.
[138] Henschenius 1658a: p.185. Warichez 1902a: p.206. Pycke 1990c: p.228.
[139] De naam ontbreekt in de goederenlijsten van het kathedrale kapittel, die opgesteld werden onder Karel de Kale (Lot 1943a: I, nr.173, 457-459) in 855 en Karel de Eenvoudige tussen 893 en 900 (Lauer 1940-1949a: II, nr.2-4).
[140] BHL 5866-5867.
[141] Voisin 1867a: p.262.
[142] De exacte datum van deze schenking is niet bekend. De schenking vond plaats voor het overlijden van de moeder van beide stichters, Agatha van Blandain, aangezien in de schenkingstekst bepaald is dat zij het vruchtgebruik van dit altaar mag houden. Pycke 1988a: p.181, 190. ACT, cartularium C, f.16r. ACT, cartularium D, f.17r, ACT, Registre 42, Grand répertoire de 1422-1533, f.178v.
[143] Voisin 1867a: p.262: *altare de Blandain cum decima et hospitibus*.

(*suburbia*), voor de oude stadspoorten.[144] Er is daarom alle reden om te twijfelen aan de grond voor de traditie dat een bisschop Eleutherius in Blandain (*Blandinium*) begraven was.
De naam *Blandinium* was binnen het bisdom Doornik niet uniek. Godefroid Henskens (Henschenius), de bezorger van de *Vitae Eleutherii* in de *Acta Sanctorum*, wees er al op dat de Sint-Pietersabdij op de Blandijnberg in Gent dezelfde naam droeg.[145] Zowel de abdijkerk in Gent als de parochiekerk van Blandain waren bovendien aan Petrus gewijd. Is er wellicht sprake van een verwisseling van beide kerken? Charles Mériaux heeft gesuggereerd dat de auteur van het *Liber vitae Eleutherii* gebruik heeft gemaakt van een vermelding van een reliekenverheffing door bisschop Heidilo in de Sint-Pieterskerk van *Blandinium*. Deze tekst zou betrekking moeten hebben gehad op de Sint-Pietersabdij op de Blandijnberg bij Gent, maar zou door de schrijver van de *Vita* gesitueerd zijn in Blandain.[146] Een reliekenverheffing in de Sint-Pietersabdij zal meermaals voorgekomen zijn, aangezien de abdij in Gent een grote reliekenschat bezat. Juist in de late 9de eeuw kunnen aldaar bijzondere ceremonies hebben plaatsgevonden, nadat de Gentse monniken omstreeks 888 teruggekeerd waren van hun vlucht voor de Noormannen.[147]
Alles samengenomen leidt het ontbreken van enige oude vermelding van zowel Blandain als van Eleutherius in combinatie met de datering van het *Liber vita* in 1141 tot de conclusie dat de verheffing van de relieken van Eleutherius te Blandain aan het eind van de 9de eeuw als een geconstrueerde gebeurtenis kan worden beschouwd.

6.8 De vestiging van de Eleutheriuscultus

Nu er voldoende grond is om aan te nemen dat de erkenning van de relieken in Blandain door Heidilo een geconstrueerde geschiedenis is, moet ook de vraag gesteld worden hoe geloofwaardig het hierboven gebrachte verhaal van de 11de-eeuwse reliekentranslatie van Blandain naar Doornik is. Volgens de in 1141 neergeschreven *Vita* zouden de relieken naar Doornik zijn gekomen na het verlies van de Nicasiusrelieken (zie § II.6.5). Dat zou dan in de jaren 1060-1070 moeten zijn geweest.
Hierboven is al opgemerkt dat deze translatie amper drie generaties later al weer vergeten was. Behalve in de tekst van het *Liber vitae* is de oudste vermelding van de aanwezigheid van Eleutherius' relieken in Doornik te vinden in het *Liber de restauratione* van Herman van Doornik. Daarin beschrijft hij dat kanunnik Hendrik een tweede visioen had in het *secretarium* van het kapittel, *in quo sancti viri feretrum positum erat* (alwaar het schrijn van de heilige man stond).[148]
De tekstpassage in het *Liber vitae* over de translatie is vooral gericht op het vaststellen van een feestdag voor de translatie: Eleutherius vraagt hier om dit feest net zo uitgebreid te vieren als dat van de reliekenerkenning. Blijkbaar was dit nog niet het geval. Om de cultus van de

[144] Charles Mériaux (2006a: p.215-216) wijst er op dat Blandain pas in de 12de eeuw aan het kapittel geschonken werd. Een gewenste historische verankering van het kapittelbezit kon daarom ook aanleiding zijn om Blandain een plaats te geven in de geschiedenis van de Doornikse Kerk. Aangezien Blandain pas in de jaren '30 aan het kapittel kwam, zou dit betekenen dat het dorp pas laat deelgenoot werd in de Eleutherius-cultus.
[145] Henschenius 1658a: p.187, noot k. Berlière 1988a: p.69.
[146] Mériaux 2006a: p.216-217.
[147] *LIBER TRADITIONUM ANTIQUUS* 1950a: nr.49, cap.7, p.123-138.
[148] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.179 (§ 110).

heilige te bevorderen en geloofwaardig te laten zijn, moest deze in de liturgische kalender een voorname plaats krijgen. Daartoe waren meerdere gebeurtenissen nodig die als hoogfeest met octaaf gevierd konden worden: de sterfdag van de heilige (20 februari), de vondst (*inventio*) van zijn relieken in Blandain (30 juni) en de translatie van Blandain naar Doornik (1 april).[149] Het belang van aandacht voor die feesten wordt nog eens onderstreept door het mirakelverhaal van een vrouw die op Eleutherius' feestdag voor het altaar in slaap gevallen was, genezen werd van haar blindheid en stomheid.[150] De in slaap gevallene kan als een metafoor voor de Doornikse Kerk worden gezien en het wonder als een geruststelling voor de Doornikzanen dat de heilige hun eeuwenlange onachtzaamheid ten opzichte van hem had vergeven.

Voor al deze feesten was het dus van belang dat er passende teksten waren, die verhaalden van de gebeurtenissen die werden gevierd. Deze waren nodig voor de liturgie, onder meer als lezing in de nachtgetijden en als bron voor de wisselende gebeden en gezangen. De teksten over Eleutherius die in 1141 via kanunnik Hendrik werden geopenbaard, voorzagen in deze behoefte.

Verspreiding van de relieken droeg ook bij aan het verbreden en verankeren van de cultus. Behalve in de kathedraal kwam een reliek van Eleutherius terecht in het Sint-Maartensklooster. In het zogenaamde *Tractatus sancti Ferioli*, onderdeel van de via kanunnik Hendrik geopenbaarde teksten[151], meldde Eleutherius zelf over zijn hoofd: “Het mijne is, beschermd in een kostbare doek, overgebracht naar de kerk van het klooster van de heilige Martinus in Doornik.”[152] De kopreliek berustte dus in ieder geval al vóór 1141 bij de monniken van de Sint-Maartensabdij. Aangezien dit klooster in 1092 was gesticht (zie § II.7.4), kan die reliek daar op zijn vroegst in dat jaar terecht zijn gekomen.[153]

Op basis van al deze gegevens lijkt het er sterk op dat de formalisering van de Eleutheriuscultus omstreeks 1140 in een keer tot stand kwam en dat de teksten – in tegenstelling tot wat ze zelf beweren – pas op dat moment geredigeerd zijn. Daarbij is waarschijnlijk gebruik gemaakt van oudere teksten die niet over Eleutherius gingen, maar waar wel bisschop Heidilo in optrad ten behoeve van de Sint-Pietersabdij op de Gentse Blandijnberg. De erkenning van Eleutherius-relieken aan het eind van 9de eeuw blijkt aldus een 12de-eeuwse constructie, die historische grond lijkt te ontberen. De translatie van Blandain naar Doornik in 1064 is daarmee ook zeer twijfelachtig, aangezien de enige vermelding daarvan uit dezelfde 12de-eeuwse bron komt.

Was er dan werkelijk pas tegen 1140 sprake van een Eleutheriuscultus? Werd toen de cultus van deze heilige bisschop van Doornik ‘gelanceerd’, zoals Charles Mériaux meende?[154] Die conclusie lijkt toch in tegenspraak met de vermelding van *sanctus Eleutherius* als heilige bisschop van Doornik in de *Vita Medardi* van Radboud. Het feit dat Radboud het nodig achtte

---

[149] Henschenius 1658a: p.184.

[150] Cousin 1619-1620a, II: p.XXVIII; Leuridan 1929a: p.330-331.

[151] Tournai, Olim Bibliothèque communale, ms. 169, fol.128r (verlorengegaan in 1940). BHL 2470. Henschenius 1658a: p.186, n.30.

[152] *Meum vero in ecclesia beati Martini Tornacensis cenobii translatum est et linteolo honorifice protectum*. In 1233 werd het hoofd in een vergulde houder geplaatst. Cousin 1619-1620a, IV: p.233. Henschenius 1658a: p.186, n.27. Rolland 1938a: p.405-415.

[153] Een proces-verbaal van 11 november [het patroonsfeest van de Sint-Maartensabdij] 1233 maakt melding van de overbrenging van deze reliek naar een nieuwe reliekhouder in de vorm van een borstbeeld. Doornik, ACT, A 672. Dumoulin 1971b: p.50.

[154] Mériaux 2006a: p.216.

om deze verder onbekende heilige een nadrukkelijke plaats te geven in zijn betoog, betekent dat hij Eleutherius niet kon negeren. Dit wijst op een opkomende verering aan het eind van de 11de eeuw. Bovendien mag verondersteld worden dat toen het *Liber vitae Eleutherii* in 1141 opgetekend werd, dit ook geloofwaardig moest zijn. Uit de bronnen blijkt dat er op dat moment al Eleutherius-relieken in de Doornikse kathedraal en Sint-Maartensabdij aanwezig waren.
Aan de andere kant pretenderen de verschillende teksten die in 1141 werden geopenbaard juist uit verschillende perioden te stammen: in één keer werd een overleveringsgeschiedenis gecreëerd die het bewijs moest zijn voor een eerbiedwaardige, eeuwenlange traditie. Een dergelijke actie was alleen mogelijk, als de Eleutherius-cultus op dat moment nog niet sterk ontwikkeld was.[155]
Alles overziend, lijkt het er wel sterk op dat na het verdwijnen van de relieken van Nicasius een lokale verering van Eleutherius opkwam. Op dat moment was in Doornik immers de behoefte ontstaan aan een nieuwe patroonheilige. Maar het deze verering werd pas tegen 1140 geformaliseerd en actief gepromoot door de Doornikse clerus. Op die wijze kon de heilige ingezet worden ten behoeve van het onafhankelijkheidsstreven.

6.9 De Doornikse kathedraal in de 11de-eeuw

De hierboven aangehaalde teksten over de relieken van Nicasius en Eleutherius geven ook enige informatie over het gebouwcomplex van de kathedraal. Volgens het brevier van Reims zou de Onze-Lieve-Vrouwekerk immers tijdens het bewind van aartsbisschop (1055-1067) Gervasius door brand getroffen zijn, waarbij de relieken van Nicasius geroofd werden.[156] De tekst vermeldt echter niets over de ernst van de brand en over herstel- of reconstructiewerken die erop gevolgd zouden zijn.
Het *Liber vitae Eleutherii* (1141) vermeldt dat de Stephanuskerk al sinds de 9de eeuw een ruïne was. Zoals al eerder werd geconcludeerd (§ II.4.5), lag deze kerk ten oosten van de Onze-Lieve-Vrouwekerk, op de plaats van het huidige koor. Wanneer deze kerk vervallen en verlaten is, is niet bekend. Mogelijk waren er nog resten zichtbaar tot de plek van deze kerk werd bebouwd door het 12de-eeuwse koor. Opvallend is dat het koor van de achtereenvolgende Onze-Lieve-Vrouwekerken steeds op dezelfde plek heeft gelegen, namelijk ter plaatse van het westelijke deel van de huidige viering, terwijl in de loop der tijd wel uitbreidingen in andere richtingen plaatsvonden. De reden daarvan kan liggen in de aanwezigheid van de (resten van de) Sint-Stephanuskerk achter de Onze-Lieve-Vrouwekerk.[157]
Met de hierboven genoemde brand, waarbij de Nicasiusrelieken verdwenen, is een kerkwijding in verband gebracht die in 1066 of 1070 zou hebben plaatsgevonden. Maar ook van deze kerkwijding is de tekstuele overlevering laat en de betrouwbaarheid twijfelachtig. Zo vermeldt een anonieme aantekening in de *Ritus officii divinae ecclesiae Tornacensis* uit 1656

[155] Als inderdaad de cultus voor Eleutherius pas in de 12de eeuw gecreëerd is, dan heeft – o, ironie – bisschop Radboud mogelijk zelf het graf van de personele unie gegraven. Door Doornik voorafgaand aan Medardus een *heilige* bisschop te geven, schiep hij de mogelijkheid om vorm te geven aan een eigen heilige bisschop, die als voorspreker voor een onafhankelijk Doorniks bisdom kon worden ingeroepen.
[156] Zie § II.6.5.
[157] Westerman 2015a: p.57-70.

dat de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Doornik gewijd werd in 1066: *dedicatio ecclesiae est festivus dies in populus intra muros; triplex est cum octava et duplex primae classis*; [...] *videliscet novae anno 1066*. (De wijding van de nieuwe kerk, namelijk in 1066, is een feestdag voor de stadsbewoners, gevierd als *triplex* met een duplex octaaf van de eerste klasse).[158] Het is de vraag hoeveel waarde aan deze mededeling gehecht moet worden.[159]
Volgens de *Notae historicae pro ecclesia Tornacensis* wijdde Radboud in 1070 de gerepareerde kerk van Onze Lieve Vrouw, waarbij hij aan de adellijke burgers een schrijn, waarin hij relieken opborg, toevertrouwde (*Anno 1070 Radbodus ecclesiam B.Mariae reparatum dedicavit, quin et civibus nobilioribus dedit feretrum in quo reliquas inclusit*).[160] Ook in de kroniek van Villers in het 17de-eeuwse handschrift Du Fief is sprake van een wijding en een reliekentranslatie: *Anno 1070, in capsa que postea delata fuit per dominos de capitulo domicellis Tornacensibus, presento Letberto Cameracensi episcopo, inclusit sanctorum reliquias nona die maii, qua die dedicata fuit ecclesia Tornacensis.* (In het jaar 1070 borg hij [bisschop Radboud] op de negende dag van mei de heilige relieken in een houder die later vervangen werd door de heren van de broederschap van de jonkheren van Doornik; op die dag werd de kerk van Doornik gewijd).[161]
Opgemerkt moet worden dat al deze vermeldingen afkomstig zijn uit zeer late overleveringen. Het is dus lastig hen op waarde te schatten. Paul Rolland bracht deze vermeldingen in verband met brand in de kathedraal en het verdwijnen van de relieken van Nicasius en de translatie van Eleutherius van Blandain naar Doornik, gebeurtenissen die in de jaren ‘60 van de 11de eeuw zouden hebben plaatsgevonden.[162] Ze zouden dan betrekking hebben op de kerk die na de brand hersteld zou zijn.[163]
In de recente historiografie is aan de vermeldingen van wijdingen rond 1066/1070 geen bijzondere aandacht geschonken.[164] Er werd vanuit gegaan dat beide data niet gerelateerd konden worden aan het bestaande kerkgebouw en van voorgangers was niets bekend.
Nu onder het schip van de kathedraal op circa 2m50 diepte de resten van een 11de-eeuwse kerk zijn blootgelegd, kunnen deze wijdingen echter daarmee in verband gebracht worden.[165]

---

[158] *RITUS OFICII DIVINAE ECCLESIAE TORNACENSIS*, ACT, naar Huyghebaert 1971a: p.15 (met vermelding van verdere literatuur). Deze datum zou volgens Idesbald Le Maistre d'Anstaing (1842-1843a, I: p.105), en tot het begin van de 20ste eeuw velen na hem, betrekking hebben gehad op de wijding van de 12de-eeuwse kathedraal.
[159] Hoeber (1923a: p.42) verwierp deze datum, evenals Rolland (1934a: p.124, 227), omdat de passage *videliscet novae anno 1066* een later toegevoegde aantekening bij de tekst uit 1656 betreft. Ook Huyghebaert (1971a: p.15) plaatste grote vraagtekens bij de betrouwbaarheid vanwege de late overlevering.
[160] *NOTAE HISTORICAE PRO ECCLESIA TORNACENSI*, fº XVI. Tekst naar Cornet 1970a: p.21. Huyghebaert (1971a: p.16) geeft een kortere variant: *Anno 1070. Radbodus ecclesiam B. Mariae dedicavit.* Voisin (1860a: p.102) geeft een iets langere variant “uit een oude, gezaghebbende handgeschreven kroniek”: Radbodus Secundus. 1070 – *Tornaci ecclesiam Beatae Mariae reparatum dedicavi consecravitque, quin et civibus nobilioribus dedit feretrum in quo reliquas inclusit.*
[161] KBR Brussel, hs 13762-68, fº 56v. Rolland 1934a: p.227 n.146. Huyghebaert (1971a: p.16-17) wijst op mogelijke verwarring met de wijding van de abdijkerk van Hasnon, ook in 1070, alwaar Lietbertus van Kamerijk door Radboud werd geassisteerd. De broederschap van jonkheren, waar in de vermelding naar verwezen wordt, werd pas in 1280 opgericht.
[162] Rolland 1934a: p.228-232.
[163] Een zorgvuldige analyse van de handschriftelijke overlevering en hun context van de verschillende vermeldingen zou meer zicht kunnen werpen op hun betrouwbaarheid.
[164] Héliot 1969a; Cornet 1970a; Schwartzbaum 1977a; Westerman 2003a.
[165] Brulet 2012a: p.401, 418. Rolland 1934a: p.225-238.

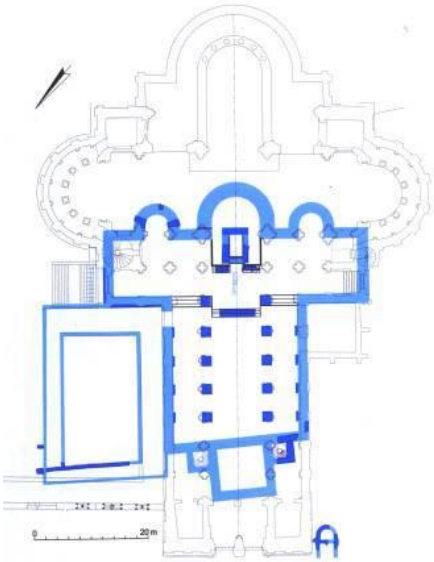

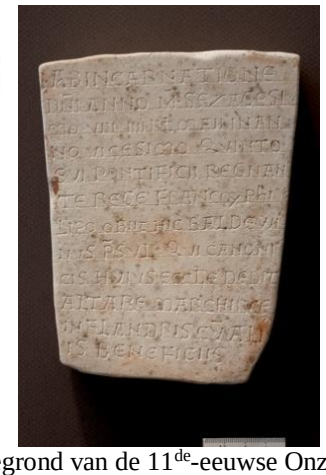

II.13A links: Reconstructie van de plattegrond van de 11de-eeuwse Onze-Lieve-Vrouwekathedraal in Doornik door Raymond Brulet (uit: Brulet 2012a: fig.301, p.399).
II.13B midden: Tournai, Trésor de la cathédrale, endotaaf uit het graf van bisschop Boudewijn, 1068 (foto: KIK-IRPA X008336).
II.13C rechts: Tournai, Trésor de la cathédrale, endotaaf uit het graf van bisschop Boudewijn, 1068 (foto: KIK-IRPA X008340).

Het feit dat de koorsluiting van deze 11de-eeuwse kerk tussen de westelijke vieringpijlers is teruggevonden, duidt erop dat het hier om de Onze-Lieve-Vrouwekerk gaat. De uit de bronnen bekende Stephanuskerk lag immers waarschijnlijk op de plaats van het huidige koor. Het is daarom de vraag of er van deze laatste kerk ooit nog substantiële resten kunnen worden teruggevonden. De funderingen van het 13de-eeuwse koor zijn namelijk zeer fors en diep. Archeologisch onderzoek is er lastig en levert waarschijnlijk weinig op, omdat het bodemarchief door de aanleg van het koor te veel verstoord is.[166]
De teruggevonden 11de-eeuwse kerk bevond zich op dezelfde plaats als de voorgangerbouw uit de Karolingische tijd. Het gebouw had de plattegrond van een Latijns kruis met een breed transept en een zeer kort koor dat uit een grote apsis bestond (afb. II.13A).[167] Van het driebeukige schip hadden de midden- en zijbeuken dezelfde breedte als die van het huidige schip. Het was wel aanzienlijk korter. De westwand van dat schip, die niet haaks op de zijwanden stond, lag ter hoogte van het tweede paar vrijstaande pijlers van de huidige schiparcade. Aan de westzijde sloot een westpartij aan die bestond uit een grote centrale westtoren op vierkante grondslag, geflankeerd in de hoeken met het schip door twee kleinere traptorens, eveneens op vierkante grondslag.
Het opvallend forse transept was even breed als het middenschip. Het was nagenoeg even lang als het nog bestaande transept minus de apsiden en hun omgang. Feitelijk besloegen beide 11de-eeuwse transeptarmen de ruimte van de dubbele zijbeuk aan de westzijde van het huidige transept.
Op beide transeptarmen sloot aan de oostzijde een apsidiool aan. De deels verhoogde viering gaf toegang tot de grote, centrale apsis van het koor. De koorsluiting van de 11de-eeuwse kerk

[166] Vriendelijke mededeling Laurent Deléhouzée.
[167] Beschrijving van de 11de-eeuwse kerk op basis van Brulet 2010a: p.19-21.

bevond zich in het midden van de huidige viering. Het verhoogde priesterkoor werd bereikt door twee trappen aan de voorzijde, die aan weerszijden van een reliekenkamer (*confessio*) lagen. Deze kamer vormde de onderbouw van het hoofdaltaar.
Voor de reliekenkamer zijn in de as van de kerk twee bisschopsgraven teruggevonden.[168] Beide graven zijn in het verlengde van elkaar aangelegd tussen de muren van de vroegmiddeleeuwse *solea* (de met cancelli afgebakende verbindingsgang tussen koor en ambo). Ze zijn afgedekt met grafstenen zonder inscriptie. In elk graf werd een skelet aangetroffen. Dankzij een kleine grafstèle in het graf direct aan de voet van de trap, een houten bisschopsstaf en een ring met de inscriptie BAL kon het skelet geïdentificeerd worden als bisschop Boudewijn I (Balduinus), die in 1068 overleed (zie § II.6.11). De tweede tombe ligt zodanig tegen de eerste aan dat deze later moet zijn aangelegd.[169] Ook in deze tombe werd, gezien de pontificalia die waren meegegeven, een bisschop gevonden. Hoogstwaarschijnlijk gaat het om de opvolger van Boudewijn, Radboud II (†1098).[170]
Op basis van het archeologische onderzoek wordt deze kerk gedateerd in het midden van de 11de eeuw. De archeologen gaan ervan uit dat bisschop Boudewijn in 1068 begraven is in een kerk die tijdens zijn episcopaat voltooid werd, maar mogelijk al eerder begonnen was.[171] In ieder geval is de *terminus ante quem* de bouw van het schip van de huidige kathedraal, die rond 1100 startte.
Wanneer precies begonnen werd met de bouw van deze Onze-Lieve-Vrouwekerk, is moeilijk te zeggen. De archeologen spreken van *la cathédrale de l'An Mil* (de kathedraal van het jaar 1000), maar die kwalificatie moet niet te letterlijk genomen worden. Dat Boudewijn zelf de bouwheer van de Onze-Lieve-Vrouwekerk was, is de vraag. De Onze-Lieve-Vrouwekerk was in de eerste plaats de kerk van het kapittel. Het ontbreken van een vermelding op zijn grafsteentje kan ook als een *argumentum ex silentio* beschouwd worden. Dit sluit echter niet uit dat de kerk tijdens zijn pontificaat gebouwd is.
Een interessant onderdeel van de kerk is de teruggevonden *confessio* of reliekenkamer. Hieruit zouden omstreeks 1060 de relieken van Nicasius verdwenen kunnen zijn en wellicht in 1070 andere relieken zijn ge- of herplaatst. Of er toen sprake was van relieken van Eleutherius is ongewis. De reliekenkamer op zich is daarvoor geen aanwijzing, aangezien deze evenzeer voor Nicasiusrelieken als voor andere relieken gebouwd kan zijn. Zoals al eerder genoemd, zouden op deze kerk de wijdingsberichten van 1066 en 1070 betrekking kunnen hebben gehad.[172]
Deze grote kerk verdween bij de bouw van het huidige schip, dat zo'n 2,5 meter hoger kwam te liggen, volledig onder de grond. Wel werd de breedte van de oude kerk overgenomen: een deel van de zijmuren van de oude kerk werd opgenomen in de funderingen van het nieuwe werk. Ook de westmuur van de dubbele zijbeuk van het nieuwe transept kwam op dezelfde plaats te staan als die van het oude transept, terwijl de pijlers van de nieuwe westelijke transeptarcade boven de oude oostmuur van het transept verrezen. Het is aannemelijk dat er in de buurt van de huidige transeptportalen ook al toegangen tot de 11de-eeuwse kerk waren, zeker aan de noordkant, alwaar de pandgang lag, al lag deze toegang niet in de lijn van het

[168] Brulet 2012a: p.305.
[169] Brulet 2012a: p.305.
[170] Brulet 2010a: p.232-237.
[171] Brulet 2010a: p.20. Brulet 2012a: p.418.
[172] Brulet 2012a: p.401, 418. Rolland 1934a: p.225-238.

latere Mantiliusportaal.[173]
De 11de-eeuwse kerk is de kerk die in oorkonden van bisschop Radboud wordt aangeduid met *actum Tornaci in ecclesia Sancte Dei Genitricis Marie* (gedaan te Doornik in de kerk van Maria, de Heilige Moeder Gods).[174] Hier verordende Radboud in 1090 de hernieuwing van de prebende van de deken met de vermelding: *in ecclesia Sancte Marie Tornacensis*.[175] Dit is ook de kerk die Herman van Doornik uit zijn jeugd, de jaren '90 van de 11de eeuw, kende en die hij voor ogen had bij zijn relaas over de lessen van de scholaster Odo.[176] Odo, zo verhaalt Herman, gaf in het koor van de kerk les aan tweehonderd leerlingen. Dit koor moet het verhoogd gelegen kanunnikenkoor met het koorgestoelte, het *chorus stallatus* zijn geweest. De plaats ervan is niet geïdentificeerd, maar gezien de relatief geringe diepte van het architecturale koor, zal dit eerder in de viering of het transept hebben gestaan (zie § I.7). Herman vertelt dat Odo 's nachts de astronomie onderwees voor de deuren van de kerk. Ook deze gebeurtenissen plaatste Herman tijdens de regering van bisschop (1068-1098) Radboud. Ten slotte is het de kerk waar deze bisschop zelf in 1098 werd begraven. In de tussentijd zouden zich belangrijke ontwikkelingen voordoen in de Noord-Franse bisdommen.

6.10 De vervalste bul van paus Alexander II

In Noyon bleef het toenemende zelfbewustzijn van de Doornikse Kerk niet onopgemerkt. Met de nieuwe Eleutheriuscultus zou Doornik immers een potentiële patroonheilige krijgen die geheel eigen was aan het noordelijke bisdom en verwees naar de tijd dat Doornik nog een eigen bisschop had. De passage in Radbouds *Vita Medardi* wijst daar mogelijk op.[177] Maar zelfs als de Eleutheriuscultus pas in de loop van de 12de eeuw opkwam, zullen er in Noyon al eerder signalen zijn geweest dat het broeide in Doornik. De situatie in Doornik stond ook niet op zich. Er waren in deze tijd vergelijkbare ontwikkelingen in het westelijke deel van het bisdom Kamerijk, waar in Atrecht een diocesane onafhankelijkheidsstrijd op gang kwam (zie § II.7.6). Deze ontwikkelingen tijdens het pontificaat van Radboud komen weldra aan de orde.
Eerst moet echter nog even worden ingegaan op een aanwijzing dat bisschop Boudewijn tegen het einde van zijn pontificaat actie zou hebben ondernomen om de personele unie te bestendigen. Dat zou blijken uit een bul van paus (1061-1073) Alexander II. Met deze bul, getiteld *Omni gallicane Ecclesie* (Aan de gehele Kerk van Frankrijk), zou de paus op 20 maart 1073 de unie van de twee bisdommen hebben bevestigd.[178]
Het lijkt er dus op dat Boudewijn de loop der dingen niet lijdzaam afgewacht had, want – zo meldt de bul – de paus handelde op persoonlijk en mondeling verzoek van Boudewijn, "*episcopus Noviomensium, Tornacensium atque Flandrensium*" (bisschop van de Noyonenzers, Doornikzanen en Vlamingen). De bul koppelt de bisschopszetel van Doornik

[173] Westerman 2015a: p.57-70.
[174] Oorkonde van 28 december 1089 ACT cartularium C, folio 15r. Voisin 1877e: p.73.
[175] Miraeus & Foppens 1723a: II, p.952; Pycke 1986a: p. 98, 130-131.
[176] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.275.
[177] Édouard de Moreau (Moreau 1945b: p.63) beschouwde de *Vita Medardi* ook al als het eerste teken dat er een onafhankelijkheidsstreven was bij de Doornikzanen.
[178] De bul (Jaffé 1885a: JL 4768) is opgenomen in het cartularium van Noyon (Beauvais, AD Oise, G 1984: f.32r. Zie ook: Le Vasseur 1633a: p.767-768. Anonymus 1869a: kol.406. Zie voor verdere gegevens: Rendu 1875a: p.2. Warichez 1923a.

blijvend aan die van Noyon en het kiesrecht voor de bisschop wordt toegekend aan de Kerk van Noyon. De unie van de twee bisdommen wordt gerechtvaardigd door te wijzen op de grote verdiensten van de bisschoppen van Noyon en Doornik, zoals Medardus en Eligius voor de kerstening van Vlaanderen. Tevens overwoog de paus in de bul de relatieve armoede van beide bisdommen; afzonderlijk zou ieder van hen een te smalle basis hebben voor een zelfstandig bestaan. Het slot van de bul vermeldt bezittingen van het kapittel van Noyon.
Op grond van de tekst van de bul zou geconcludeerd kunnen worden dat bisschop Boudewijn in de laatste jaren van zijn bewind met de top van het kapittel van Noyon naar Rome zou zijn gegaan om te vragen om bevestiging van de unie. Die missie zou dan uiteindelijk in 1073 met succes zijn bekroond. Maar de datering maakt de bul verdacht.[179] Deze is minstens vijf jaar na het veronderstelde bezoek aan Rome, want Boudewijn stierf in 1068. Bovendien is de overlevering van de bul eenzijdig: hij is alleen bekend uit het cartularium van het kapittel van Noyon. Opvallend is dat de aanhef van de bul van Alexander II (*Omni gallicane Ecclesie*) gelijk is aan die van een bul van Johannes XV, die ook verdacht is.[180] Daarnaast wordt Boudewijn vermeld als "bisschop van de Noyonenzers, Doornikzanen en Vlamingen," een formule die in geen enkele andere oorkonde is gebruikt.[181]
De conclusie lijkt onontkoombaar: de bul is een vervalsing. De datering van de bul (20 maart), slechts een maand voor het overlijden van Alexander II op 21 april, is waarschijnlijk niet toevallig. De vervalser hoopte dat het *falsum* op deze manier minder eenvoudig ontmaskerd zou worden.
De vervalsing moet vervaardigd zijn tijdens het bewind van Boudewijns opvolger, bisschop (1068-1098) Radboud (zie § II.7.1) en wel in de onmiddellijke omgeving van de bisschop.[182] De bul maakt namelijk melding van het bestuur van Medardus in Noyon en Doornik en de vroegst bekende vermelding hiervan is nu juist te vinden in de *Vita Medardi* van bisschop Radboud.[183] Ten slotte is het opvallend dat zowel in de bul als in de *Vita Medardi* Vlaanderen of de Vlamingen expliciet genoemd worden. Dit wijst op de politieke betekenis van deze documenten. Kerkelijk was Vlaanderen immers geen entiteit, maar viel voor een groot deel onder het bisdom Doornik.
De vervalste bul maakt duidelijk dat er in Noyon reële vrees was voor het uiteenvallen van de personele unie. Of die gebaseerd was op concrete aanspraken die in Doornik geuit waren of voortkwam uit vooruitziendheid van de Noyonenzers is niet meer vast te stellen.

[179] Warichez (1902a: p.43-44; 1923a: p.7) en Herbomez (1891-1892a: p.211) vonden de bul al verdacht vanwege de herkomst, de redactie, de aanhef en de manier van dateren. Nader diplomatisch onderzoek zou moeten aantonen of ook deze interne criteria argumenten leveren om de bul definitief te ontmaskeren als een vervalsing.
[180] Zie hierover: Guyotjeannin 1981a: p.177-183.
[181] Boudewijn ondertekende altijd als bisschop van Noyon. Zie § II.6.11.
[182] Guyotjeannin 1981a: p.177-178.
[183] Zie § II.6.6.

6.11 De dood van bisschop Boudewijn († 1068)

Bisschop Boudewijn stierf op de vierde van de *kalendae* van mei, 28 april 1068.[184] Er is altijd aangenomen dat hij daarna begraven was in de Sint-Bartholomeusabdij (*Saint-Barthélemy*) in Noyon, die hij zelf had laten bouwen en met reguliere kanunniken bevolkt had.[185] Groot was de verrassing toen op 13 december 2006 zijn graf werd teruggevonden onder de Doornikse kathedraal. Zoals het een bisschop betaamt, had Boudewijn een eervolle plaats gekregen: hij werd begraven in het midden van de 11de-eeuwse Onze-Lieve-Vrouwekerk, voor de traptreden die leiden naar het verhoogde priesterkoor en vlakbij de *confessio* met relieken (zie § II.6.9).[186]
Het is opvallend dat Boudewijn in Doornik begraven is, gezien zijn verbondenheid met Noyon en het Franse koningshuis. De vrij eenvoudige uitrusting die de bisschop in zijn graf meekreeg zou erop kunnen wijzen dat hij onverwachts in Doornik gestorven is. Dat de bisschop binnen de kathedrale kerkengroep niet in de Sint-Stephanuskerk werd begraven, die vroeger als bisschoppelijke zetelkerk had gefunctioneerd, kan verklaard worden uit het feit dat deze kerk inmiddels definitief buiten gebruik was geraakt.
Het Doornikse kathedrale kapittel zal moeite gedaan hebben om de bisschop in zijn kerk begraven te krijgen. Een bisschopsgraf betekende aanzien, maar ook inkomsten, dankzij de missen die voor de overleden bisschop gelezen zouden worden. Op zich was het ook legitiem om de bisschop in Doornik te begraven: Doornik was immers een van zijn twee bisdommen. Het bisschopsgraf van Boudewijn kon door de kanunniken ook ingezet worden als een extra argument voor de kathedrale status van de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Of deze status ook op dat moment al gezien werd als een strategisch element in de emancipatiestrijd van de Kerk van Doornik, is lastig te zeggen.
Er is een aanwijzing dat de kanunniken van Doornik zelf besloten Boudewijn in hun kerk te begraven. Bij het hoofd van Boudewijn werd namelijk een kleine endotaaf, een grafstèle met inscriptie (afb. II.13B & 13C), met de volgende tekst gevonden: IN HET JAAR VAN DE MENSWORDING VAN DE HEER 1068, DE VIERDE VAN DE KALENDAE VAN MEI, TIJDENS DE REGERING VAN PHILIPS, KONING DER FRANSEN, STIERF HIER BISSCHOP BOUDEWIJN, IN HET 25STE JAAR VAN ZIJN PONTIFICAAT. HIJ GAF AAN DE KANUNNIKEN VAN DEZE KERK HET ALTAAR VAN MEETKERKE[187] IN VLAANDEREN EN ANDERE VOORRECHTEN.[188] De tekst is duidelijk opgesteld

---

[184] De datum van 28 april staat vermeld op de endotaaf die in het graf van Boudewijn is gevonden en in de obituaria van de kathedralen van Doornik en Noyon, de abdijen van Saint-Amand van Elno, de abdijen van Sint-Baafs en Sint-Pieters in Gent, Sint-Eligius in Noyon, Sint-Quintinusberg (Mont-Saint-Quentin) bij Péronne en mogelijk Sint-Bartholomeus in Noyon. In Sint-Pieter in Rijsel werd de bisschop op 29 april herdacht. Boudewijn is in anciënniteit de eerste persoon die voorkomt in het obituarium van de Doornikse kathedraal. Er is een probleem met oorkondes van zijn opvolger Radboud die op 19 en 25 februari 1068 zouden moeten worden gedateerd. Guyotjeannin 1987a: p176. Pycke 2008b: p.334-335.
[185] Aldus kanunnik Jean Cousin (Cousin 1619-1620a, III: p.91): « Du règne de Baulduin de Monts, sçavoir est, l'an 1068, comme a escript Meier, deceda Baulduin Evesque de Noyon et de Tournay (…). Il fit bastir l'an 1064, hors les murs de la cité de Noyon, un monastère à l'honneur de S. Barthelemy au sommet du mont dict « des monuments », où il ordonna des Chanoines de l'ordre S. Augustin, et depuis y a été inhumé ». Meier (1561a: f.25v) geeft echter geen informatie over de begraafplaats van Boudewijn. Pycke <2008a>. Jacques Le Vasseur (1633a: p.768) – historicus van de Kerk van Noyon – volgt Jean Cousin.
[186] *Le Soir*, 14 december 2006.
[187] Gelegen in de gemeente Snellegem.
[188] De Latijnse tekst luidt: AB INCARNATIONE DNI ANNO M SEXAGESImO VIII IIII KL mAII IN ANNO VICESImO qVINTO SVI PONTIFICII REGNANTE REGE FRANCOR PhILIPO OBIIt HIC BALDEWINVS

vanuit het perspectief van de kanunniken van Onze-Lieve-Vrouw. Alleen een schenking van Boudewijn aan de Kerk van Doornik is vermeld.
Enkele decennia later, bij de nieuwbouw van de kathedraal rond 1100, kwam het graf van Boudewijn diep onder het vloerniveau van het nieuwe schip te liggen. Was het graf in de vroeg-12de-eeuwse kerk nog gemarkeerd in de vloer? Of kon de bisschop uit Noyon tegen die tijd maar beter diep weggestopt en vergeten worden?

PSVL qVI CANONICIS HVIVS ECCLE DEDIT ALTARE mARCHIRCE IN FLANDRIS CV ALIS BENEFICIIS.

7 Strijd voor onafhankelijkheid

7.0 De bisdommen Doornik en Noyon en de personele unie aan het eind van de 11de eeuw

Inleiding

In de voorafgaande hoofdstukken is in grote lijnen de geschiedenis van het bisdom Doornik, van de stad en van de kathedrale kerkengroep tot halverwege de 11de eeuw geschetst. De laatantieke stad werd eind 5de eeuw zetel van een bisdom, dat ruim een eeuw later in personele unie met het bisdom Noyon verenigd werd. Ondanks het ontbreken van een eigen residerend bisschop ontwikkelde Doornik zich tot een volwaardig bisdom met bijbehorende diocesane structuur, een kathedraal kapittel en een kathedrale kerkengroep.

In het vervolg zal de aandacht gericht worden op de periode waarin de oude Onze-Lieve-Vrouwekerk vervangen werd door een nieuwe kathedraal. Deze kerk, waarvan schip en transept nog steeds bestaan, werd begonnen rond 1100 (zie § I.3.8). De werkzaamheden vingen aan met de westpartij en de buitenmuren van de zijbeuken en moeten omstreeks 1120 een eind gevorderd zijn geweest. Op dat moment werd besloten tot een grondige wijziging van de oorspronkelijke plannen, waarvan de grootse, door torens gedomineerde, oostpartij het uiteindelijke resultaat zou zijn. Deze kerk was omstreeks 1160 voltooid met uitzondering van de transepttorens.

De bouw van één grote kathedraal ter vervanging van de oude kerken van de bisschoppelijke kerkengroep vond plaats in een cruciale periode in de geschiedenis van het bisdom Doornik. Na een strijd van vele decennia, lukte het de Kerk van Doornik om zich in 1146 los te maken uit de personele unie met het bisdom Noyon. Zoals hierboven bleek, zijn de eerste tekenen van deze emancipatiebeweging al zichtbaar in de tweede helft van de 11de eeuw. Maar het is in de 12de eeuw dat deze onafhankelijkheidsstrijd steeds heftiger wordt gevoerd. Na talrijke vergeefse pogingen onder de pausen Urbanus II (1088-1099), Paschalis II (1099-1118), Calixtus II (1119-1124) en Innocentius II (1130-1143), lukte het uiteindelijk tijdens het pontificaat (1145-1153) van Eugenius III om voor het bisdom Doornik een eigen bisschop te krijgen.[1]

Alvorens over te gaan tot de geschiedenis van de Kerk van Doornik en de kathedraal in de late 11de en 12de eeuw en de ontwikkelingen in het aangrenzende bisdom Kamerijk, is het wenselijk eerst kort de situatie tegen het einde van de 11de eeuw te schetsen. Naast de personele unie, het bisdom en de stad Doornik komt ook Noyon, het andere bisdom dat deel uitmaakte van de personele unie, aan de orde.

Het bisdom Doornik aan het einde van de 11de eeuw

Doornik mocht dan vanaf circa 700 geen eigen bisschop hebben gehad, uit het voorgaande is duidelijk geworden dat het bisdom Doornik gedurende de Merovingische, Karolingische en Capetingische periode een volwaardig bisdom was. Het bisdom besloeg een eigen territorium (zie § II.1.2) en had de volledige diocesane structuur.[2] Het ontbreken van een eigen bisschop had wel invloed op de kerkelijke administratie: het gehele, vrij uitgestrekte bisdom Doornik viel onder één aartsdiaken, terwijl in grootte vergelijkbare bisdommen in Noord-Frankrijk meerdere aartsdiakens hadden. De aartsdiaken, die in zijn aartsdiaconaat als rechterhand van

---

[1] Over de beëindiging van de personele unie van Doornik en Noyon, zie: *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.14, 340-346. Zie ook: Sdralek 1891a: p.66-71, 116-117. Warichez 1923a: p.3-12; Warichez 1923b: p.97-103, 145-152. Dimier 1953a: p.206-217; Dimier 1971a: p.48-59; Milis 1983a: p.5-14.

[2] Voor de grenzen van het bisdom, zie § II.1.2. Het feit dat er sprake was van een complete structuur, zou ook blijken bij het einde van de personele unie: er was alleen een nieuwe bisschop nodig. Opgemerkt wordt dat het bijzonder onwaarschijnlijk is dat de diocesane structuur zich in de loop van de vroege Middeleeuwen ontwikkeld zou hebben, terwijl het bisdom Doornik niet als volwaardig bisdom werd beschouwd. De aanwezigheid van de volwaardige diocesane instellingen vormde daarmee ook een argument voor de oorspronkelijke en opnieuw gewenste zelfstandigheid van het bisdom.

de bisschop functioneerde, trad in het geval van Doornik ook dikwijls op als vervanger van de in Noyon verkerende bisschop.[3] Het bisdom Doornik was verder opgedeeld in een tiental dekenaten, waarvan ieder uit een flink aantal parochies bestond.[4]
In de stad Doornik is, in ieder geval vanaf de Karolingische tijd, een kathedraal kapittel aanwijsbaar, evenals een kathedrale kerkengroep die uit meerdere kerken bestond, in ieder geval een Onze-Lieve-Vrouwekerk en een Sint-Stephanuskerk.[5] De Stephanuskerk raakte in de loop van de tijd in onbruik en verviel tot een ruïne. Halverwege de 11de eeuw kende Doornik één hoofdkerk: de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal. Hier werden tot circa 1070 de belangrijke relieken van de heilige Nicasius bewaard. Aan de kerk was een kapittel van maximaal dertig kanunniken verbonden. Het stond onder leiding van een proost en een deken, die beiden tot de dignitarissen behoorden, evenals de aartsdiaken en de thesaurier.[6] De kanunniken beheerden een gezamenlijke *mensa* en beschikten ieder afzonderlijk over een prebende. Het kapittel had de grote stadsparochie van Doornik (linkeroever) onder haar hoede en bezat daar alle rechten.[7] Het was verantwoordelijk voor de zielzorg en onderhield daarvoor meerdere stadskerken: Sint-Pieter (Saint-Pierre), Sint-Kwinten (Saint-Quentin) en Sint-Piatus (Saint-Piat) zijn daarvan de oudste. Zij worden genoemd in de oudste bevestiging van bezittingen van het kapittel uit 1108.[8] Opvallend is dat er tot het einde van de 11de eeuw in Doornik naast het kathedrale kapittel geen andere geestelijke gemeenschappen zijn. Latere bronnen spreken van kloostergemeenschappen in de Merovingische en Karolingische tijd. Mochten zij werkelijk bestaan hebben, dan gingen zij in de 9de of 10de eeuw teloor.
Elders in het bisdom bevonden zich enkele oude, eerbiedwaardige en door hun aanzien en bezittingen machtige abdijen: de abdij van Saint-Amand in Elno[9] en de abdijen van Sint-Pieters (*Blandinium*) en Sint-Baafs (*Ganda*) bij Gent. De bisschop oefende in deze abdijen de normale bisschoppelijke rechten (*jura pontificalia*) uit.[10] In de loop van de 11de eeuw nam het aantal kapittels sterk toe.[11] De voornaamste seculiere kapittels in het bisdom zijn het grafelijke kapittel van Sint-Donaas in Brugge en het kapittel van de omvangrijke nieuwe grafelijke stichting van Sint-Pieter in Rijsel.[12]

---

[3] Voor zover dat liturgisch en kerkrechtelijk mogelijk was. Met uitzondering van de kleine bisdommen Noyon en Senlis hadden alle bisdommen van de kerkprovincie Reims meerdere aartsdiakens: twee in Amiens, Atrecht, Laon, Reims en Terwaan, drie in Beauvais, vier in Soissons en vijf in Kamerijk. Pycke 1986a: p.146.
[4] Pycke 1986a: p.25; Moreau 1945b: p.25-26.
[5] Zie § II.4.5.
[6] Pycke 1986a: p.98-100, 127-169. De vier Doornikse dignitarissen hadden vooral bestuurlijke, financiële en organisatorische taken (proost, thesaurarius, aartsdiaken). Het ontbreken van een eigen bisschop is daar waarschijnlijk de oorzaak van, aangezien het kapittel bestuurlijke taken van hem overnam. In Noyon, waar de scholaster en de cantor dignitaris waren, lag de nadruk blijkbaar meer op de liturgische en kerkelijke taken van het kathedrale kapittel.
[7] Pycke 2011a: p.283-286.
[8] Zie over de mogelijke voorgeschiedenis van deze kerken § II.2.4 en § II.3.3.
[9] Platelle 1965a: p.43-44.
[10] De abdij van Saint-Amand claimde middels een vervalste bul pauselijke exemptie, maar had dit niet. Platelle 1965a: p.173-178. Een uitzondering moet wellicht gemaakt worden voor de abdij van Cysoing, die mogelijk rechtstreeks onder de aartsbisschop van Reims viel (Bataille 1934a: p.183; Plateau 2004a: p.20). Maar in dat geval is wel opvallend dat de Doornikse bisschoppen veelvuldig optreden ten behoeve van dit klooster.
[11] Meijns 2000a, pasim.
[12] Sint-Donaas: Devliegher 1978a: p.254-264. Devliegher 1991a: p.118-136. Meijns 2000a: p.303-325. Rijsel: Meijns 2000a: p.471.

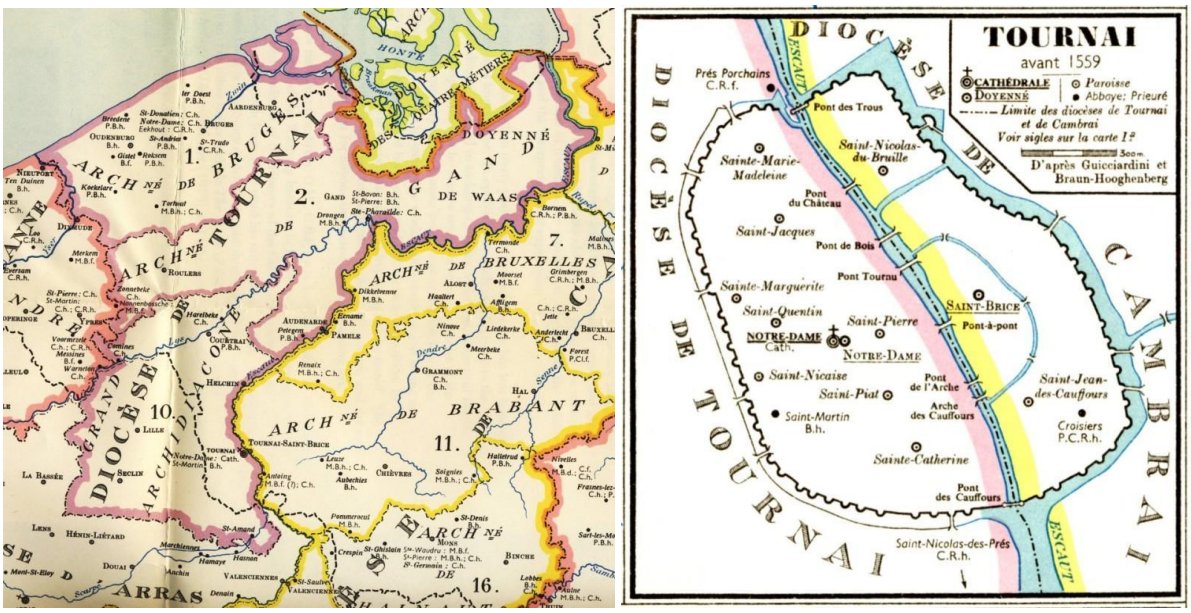

II.14A links: het bisdom Doornik tot het einde van de Middeleeuwen (uit: De Moreau 1940-1945a: tome complémentaire 1, carte I).
II.14B rechts: de kerkelijke instellingen in stad Doornik aan het einde van de Middeleeuwen (uit: De Moreau 1940-1945a: tome complémentaire 1, carte I).

De stad Doornik aan het eind van de 11de eeuw

Tegen het eind van de 11de eeuw begint in Doornik een tijd van welvaart en groei. De stad ontwikkelt zich tot een nijverheids- en handelsstad van belang. De 11de-eeuwse *vita* van de heilige Macarius beschrijft Doornik als een dichtbevolkte stad, rijk aan grondstoffen en goederen, nijverheid en handel. De wolhandel wordt expliciet genoemd.[13] Daarnaast zijn er de steengroeves en de kalkindustrie.
De benedenstad, nabij de haven aan de Schelde, is het economische hart van de stad. Hier werken en wonen kooplieden en ambachtslui. In de bovenstad ligt het bestuurshart: de kathedraal in het hart van de kapittelimmuniteit, het bisschoppelijk paleis[14] en vele gebouwen en woningen van het kapittel. Ten westen en oosten van de benedenstad, groeit de agglomeratie in beide richtingen langs de Schelde, terwijl ten zuiden van de bovenstad een plein (*forum*) ontstaat. Ook aan de overzijde van de Schelde verdicht zich de bebouwing. Hoewel de rechteroever formeel geen onderdeel is van de stad, neemt de invloed van de Doornikse stadsbestuurders er steeds meer toe.[15]

[13] EREMBOLDUS ABBATIS 1675a: p.877. *MACARII VITA ALTERA* 1675a: p.885. Rolland 1956a: p.5; Pirenne 1893-1894a: col.3-4.
[14] Over het bisschoppelijk paleis, Bozière 1874a: p.316-318. Pirlot 1978a: II, p.606-613. Garrigou Grandchamp 2013a: p.207-210.
[15] De rechteroever behoorde sinds het Verdrag van Ribemont (880) tot het Oost-Frankische Rijk, later het Roomse Rijk (*Romanum Imperium*), en lag in het bisdom Kamerijk. Maar de Kerk van Doornik verwierf er al snel gronden en tal van rechten, zodat nog in 1337 het kapittel kon verklaren dat het de heerlijkheid van Sint-Brixius (Saint-Brice) "alleen van God en Onze Lieve Vrouw hield." Rolland 1931a: p.65, n.1.

Het bestuur wordt gedomineerd door de Kerk.[16] De bisschop is de heer van de agglomeratie op de linkeroever van de Schelde. Hij bekleedt over de stad de grafelijke macht, ook al wordt hij meestal niet aangeduid als graaf. Een voorbeeld daarvan uit de 13de eeuw is te vinden in de rijmkroniek van Philippe Mouskès, die over de bisschop schrijft *qua ril fu de la ville quens* (want hij was graaf van de stad).[17] De Kerk van Doornik bezit naast de grafelijke rechten, ook het marktrecht, het laad- en losrecht, het stapelrecht, het muntrecht, en het tolrecht, kortom tal van koninklijke regalia.[18]
De bisschop is aan de koning trouw en bijstand verschuldigd, al is die in het geval van Doornik beperkt. Op een vraag van de koning dient de bisschop tien ridders met gevolg te sturen. Als Philips II Augustus in de rijmkroniek over het jaar 1187 aan bisschop Everard vraagt van wie hij de stad in leen houdt, antwoordt deze: *S'a au veske Evrart demandé / De quoi il tenopit la Chitet / Li veske respondi sans ire: / De Nostre-Dame et de Dieu, Sire / Si comme li veske d'ançois* (*Toen hij* [de koning] *aan bisschop Everard vroeg / van wie hij de stad hield / antwoordde de bisschop zonder vrees: / van Onze Lieve Vrouw en van God, sire, / zoals de eerdere bisschoppen*). Doornik is dus in de eerste plaats van Maria, zoals Utrecht van Sint-Maarten of Luik van Sint-Lambertus is. Pas daarna, zo vult de bisschop aan: *et de vous et des autres rois, / que j'en sierc à X cevaliers / Quant besoin leur est et mestiers* (*en van u en de andere koningen, die ik dien met tien ridders als er behoefte en noodzaak is*).[19]
Daar de bisschoppen het grootste deel van hun tijd in Noyon zijn, is de invloed van het kathedrale kapittel op het bestuur van de heerlijkheid Doornik groot, ook al blijft de bisschop leenman ten opzichte van zijn leenheer, de koning.[20] In het kapittel, dat als institutie permanent in Doornik is, zijn de belangrijke families uit de stad en omgeving vertegenwoordigd.[21] De deling van de macht gaat zover dat de kanunniken beschouwd kunnen worden als medeheren (*co-seigneurs*).[22] Veel heerlijke rechten zijn in de loop der tijd dan ook overgegaan op deze machtige medebestuurder.
Het dagelijks bestuur van de stad wordt gevoerd door een schepencollege dat gerekruteerd wordt uit de *homines beatae Mariae*, een groep van Doornikse burgers, die zich tegen betaling van een belasting onder de bescherming van de Kerk heeft geplaatst. Samen met de burggraaf en de voogd zijn zij verantwoordelijk voor het bestuur en de rechtspraak.[23]
De voogd en de burggraaf, beide leenmannen van de Kerk, spelen namens haar een belangrijke rol als uitvoerders van hun wereldlijke rechten. De voogdij – waar generaties lang de familie van Avesnes mee beleend is – omvat de uitvoering van het strafrecht, waarmee de clerus vanwege zijn geestelijke staat zich niet mag bezighouden. De burggraaf die heerst over het Doornikse – het gebied rond de stad dat hij in leen houdt van de Vlaamse graaf – komt uit

[16] Rolland 1931a: p.34-39; Rolland 1956a: p.45-57.
[17] PHILIPPE MOUSKES 1836-1838a: vers 1093; Rolland 1931a: p.36.
[18] Rolland 1956a: p.56.
[19] PHILIPPE MOUSKES 1836-1838a: vers 19300-19306; Rolland 1931a: p.36. Gislebertus van Bergen schrijft over dezelfde gebeurtenis in de kroniek van Henegouwen: *Op de vierde dag* [JW: na Kerst] *kwam hij* [JW: de koning] *naar Doornik. Het was niet bekend dat een van zijn voorgangers hier ooit geweest was. En de burgers, die altijd alleen de bisschop als hun heer hadden gehoorzaamd, werden toen onderworpen aan 's konings wil, want nadehand gehoorzaamden zij de koning naar zijn wil door hem geld te geven, en in expedities.*
GISLEBERTUS MONTENSIS 2005a: p.111 (§137). Baldwin 1986a: p.61.
[20] Rolland 1956a: p.47.
[21] Pycke 1986a: p.30.
[22] Rolland 1956a: p.46-47.
[23] Rolland 1924b: passim.

de familie van Mortagne en zetelt in een kasteel op een eiland in de Schelde. Belast met de verdediging van de stad, heeft hij in Doornik de belangrijke functie van militaire beschermer van de Kerk. Hij is de machtigste man in de stad na de bisschop en verwaardigt zich zelfs om een oorkonde aan te heffen met *divine dispositionis virtute princeps Tornacensis* (vorst van het Doornikse uit kracht van goddelijke beschikking) en te ondertekenen met *dominus de Tornaco* (heer van Doornik).[24] Tegen 1095 zou de burggraaf zelfs bisschop Radboud eens de toegang tot de stad ontzegd hebben.[25]
Op geringe afstand, maar van grote betekenis, is de machtige graaf van Vlaanderen. Het territorium van de stad Doornik (inclusief de banmijl) behoort niet tot zijn gebied; de bisschop is rechtstreeks leenman van de koning. Maar de streek rondom de stad, het Doornikse, houdt de burggraaf van de Vlaamse graaf in leen. Bovendien valt bijna het gehele territorium van het bisdom Doornik onder Kroon-Vlaanderen. Als machtigste heerser in de regio is de Vlaamse graaf de beschermer van de Kerk in zijn hoedanigheid als *advocatus superior*, opperste voogd.[26] In de stad Doornik komt deze kwaliteit de koning zelf toe, maar het is de vraag hoeveel hier in de praktijk van terecht kwam. Zijn feitelijke macht en invloed waren tot begin 12de eeuw zeer beperkt (zie § II.4.1).
De steeds dichter bevolkte en welvarender stad wordt dus zowel politiek als religieus bestuurd door een bisschop, die op afstand staat en op wiens verkiezing de lokale machthebbers, zowel geestelijk als wereldlijk (de graaf van Vlaanderen, regionale adel en patriciërs) beperkte invloed hebben. Hoewel het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw ondertussen wel heeft geprofiteerd van het feit dat de bisschop meestal in Noyon verblijft door talrijke van diens rechten en bezittingen te usurperen, missen de stad en de Kerk van Doornik het politieke en religieuze prestige dat een eigen bisschop met zich meebrengt. Tegen het eind van de 11de eeuw wordt de wens van een eigen bisschop steeds nadrukkelijker. Het is de Kerk van Doornik die het initiatief neemt in deze emancipatiebeweging.

Het bisdom Noyon aan het einde van de 11de eeuw

Het bisdom Noyon was voortgekomen uit de laatantieke *Civitas Viromanduorum*. In de 6de eeuw was de bisschopszetel van Saint-Quentin (*Augusta Viromanduorum*) naar Noyon verplaatst. Het kleine bisdom, dat uit één aartsdiaconaat bestond, was onderverdeeld in negen dekenaten en enkele tientallen parochies.[27]

[24] Herbomez 1895b: p.7-9.
[25] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.305.
[26] Rolland 1931a: p.41HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.305.
[27] De oudst bekende complete indeling is van kort voor 1300 (Longnon 1908a: p.175-192). Tot wanneer de indeling in dekenaten teruggaat, is niet duidelijk.

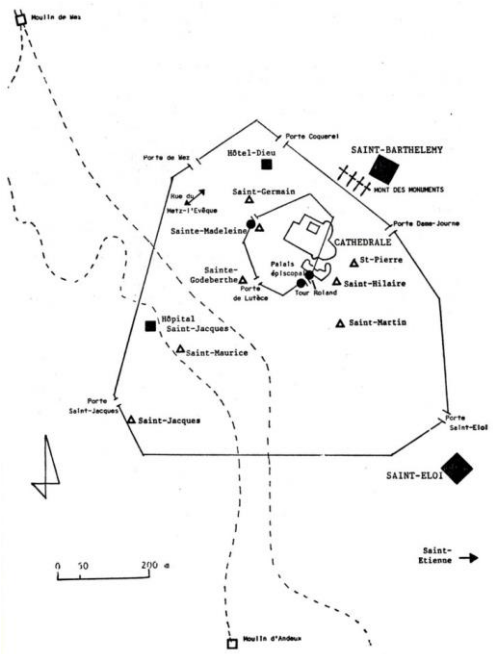

II.15A links: schematische plattegrond van Noyon in de 12de eeuw (uit: Guyotjeannin 1987a: carte 4).

Het kathedrale kapittel van Noyon telde in ieder geval in de 12de eeuw 60 kanunniken, waarvan vier dignitarissen: de deken, de cantor, de thesaurier en de scholaster. Het kapittel had belangrijke rechten en bezittingen in Noyon en daarbuiten. Na de kathedraal was de belangrijkste religieuze instelling van de stad de in de 7de eeuw gestichte abdij van de heilige Lupus van Troyes (Saint-Loup), die al snel de naam had aangenomen van Sint-Eligius (Saint-Éloi), die hier begraven was. De abdij, in de 10de en 11de eeuw een bisschoppelijk eigenklooster, had tijdens de Noormanneninvallen het lichaam van Eligius aan de kathedraal verloren.[28] Enkele andere oude kloosters, namelijk Sint-Maarten (Saint-Martin), Sint-Mauritius (Saint-Maurice), Sint-Stephanus (Saint-Étienne) en Sint-Godeberta (Sainte-Godeberthe) waren ondertussen parochiekerken geworden.[29] In de stad bevond zich de priorij van Sint-Remigius (Saint-Rémi), later ook Sint-Blasius (Saint-Blaise), vlak daar buiten de in 1064 gestichte abdij van Sint-Bartholomeus (Saint-Barthélemy).
Het bisdom kende enkele voornamere abdij- en kapittelkerken. Buiten Noyon bevinden de belangrijkste kerkelijke instellingen zich in Saint-Quentin, het oude *Augusta Viromanduorum*, en destijds de grafelijke hoofdstad van de Vermandois. Het kapittel van de heilige Kwinten (Saint-Quentin) was met 72 kanunniken omvangrijker dan dat van de kathedraal en claimde pauselijke exemptie. Een van de prebendes kwam toe aan de Franse koning.[30] Over de oude abdij van Sint-Prejectus (Saint-Prix) bij Saint-Quentin, een 10de-eeuwse stichting van de graven van Vermandois, is nagenoeg niets bekend.[31] Naast de grote kapittelkerk kende Saint-Quentin nog een tweede aan de heilige Kwinten gewijde abdij, Sint-Kwinten-op-het-eiland (Saint-Quentin-en-L'Isle), gebouwd op de plek waar het lichaam van de heilige gevonden zou

[28] Becquet 1989a: p.145-146. Guyotjeannin 1981a: p.42-43.
[29] Becquet 1989a: p.149.
[30] Becquet 1985a: p.91-92.
[31] Becquet 1986a: p.167.

zijn.[32]
Andere belangrijke kerkelijke instellingen in het bisdom waren de in 1068 gestichte kapittelkerk van Onze-Lieve-Vrouw en Sint-Quirinus (Notre-Dame et Saint-Quirin) in Vermand,[33] en die van Onze-Lieve-Vrouwe (Notre-Dame) in Ham-en-Vermandois. In 1108 stemde bisschop Balderik op verzoek van de lokale heer toe om de seculiere kanunniken aldaar te vervangen door regulieren.[34] Aan de grens met het bisdom Amiens lag bij Péronne de van oorsprong 7de-eeuwse abdij van de Heilige Drie-Eenheid en Sint-Quintinus, beter bekend als Sint-Quintinusberg (Mont-Saint-Quentin). Deze was omstreeks 1000 hersteld door de graven van Vermandois.[35]

7.1 Bisschop Radboud (1068-1098)

De opvolger van bisschop Boudewijn lijkt in eerste instantie een figuur van de oude stempel te zijn geweest. Bisschop Radboud II,[36] *nobilis vir*, een edelman,[37] was afkomstig uit een voornaam adellijk geslacht, waarvan de leden kastelein van Saint-Quentin, heer van Ribemont[38] en graaf van Oosterbant[39] waren. Zijn neef Everard werd omstreeks 1075-1080 kastelein van Doornik en Mortagne.[40] Radboud was een werelds heer voor wie simonie (de verkoop van kerkelijke ambten) geen taboe zou zijn geweest.[41] Zo beschuldigde Herman van Doornik hem halverwege de 12de eeuw ervan zijn bisschopszetels gekocht te hebben. Of hiermee aan de essentie van zijn persoon en bestuur recht wordt gedaan, is echter de vraag. Diezelfde Herman spreekt namelijk ook met veel lof over Radboud, de eerbiedwaardige bisschop van de stad, *urbis venerabilis episcopus*. In het licht van de belangrijke rol die de bisschop speelde bij de (her)stichting van het Sint-Maartensklooster, waarvan Herman abt was geweest, is dat ook niet verwonderlijk.[42]
De beschuldiging van simonie was eind 11de eeuw de meest effectieve vorm om een hoge geestelijke in diskrediet te brengen. De algemene praktijk van verkoop van en belening met kerkelijke ambten en rechten (simonie) werd onder invloed van de kerkelijke hervormingen in de tweede helft van de 11de eeuw steeds minder aanvaard. Als een van de eerste maatregelen na zijn pauskeuze liet paus (1073-1085) Gregorius VII simonie krachtig veroordelen door twee Romeinse concilies in 1073 en 1074. Besloten werd dat prelaten in het geval van simonie onherroepelijk uit hun ambt zouden worden gezet.
Dat de nieuwe bisschop van Noyon en Doornik in dit opzicht geen onomstreden bisschop

---

[32] Becquet 1986a: p.165.
[33] Becquet 1985a: p.127.
[34] Becquet 1977a: p.80.
[35] Becquet 1979a: p.133.
[36] *GC* 1751a, 9: kol.996-998.
[37] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.309.
[38] Ribemont (Departement Aisne, arrondissement Saint-Quentin), aan de Samber, 15 km ten oosten van Saint-Quentin.
[39] De oude *pagus Austrobatensis*, gelegen tussen Vlaanderen en Henegouwen, tussen de rivieren Schelde, Scarpe en Sensée. Cauchies 1999a: kol.1539-1540.
[40] Guyotjeannin 1987a: p.176.
[41] Zoals een prebende van het kathedrale kapittel van Doornik. HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.301. Guyotjeannin 1987a: p.176-177.
[42] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.275, 309.

was, blijkt uit diverse berichten. Gregorius VII zou de aartsbisschop van Reims in 1075 opgedragen hebben om Radboud tot de orde te roepen.[43] Op concilies in Autun (1077) en Poitiers (1078) werden de beschuldigingen aan zijn adres onderzocht.[44] Het lijkt er op dat Radboud in september 1077 in Autun zelfs simonie heeft toegegeven en bereid was om af te treden.[45] Dat dat laatste niet nodig bleek niet gebeurde, ligt waarschijnlijk aan het feit dat Radboud al in 1068, dus ruim voor de Romeinse concilies van 1073 en 1074, bisschop was gewijd. Uiteindelijk besloot paus (1088-1099) Urbanus II dat Radboud op zijn post kon blijven.[46]
Herman van Doornik hernieuwde halverwege de 12de eeuw de beschuldigingen aan het adres van Radboud met als doel de in Noyon gekozen bisschop opnieuw in diskrediet te brengen.[47] Want ofschoon Herman het niet expliciet formuleert, kan de conclusie niet anders zijn dan dat Radboud ten onrechte bisschop van Noyon en Doornik was geworden.[48] Voor Herman vormde het op dat moment een extra argument dat het bisdom Doornik recht had op een eigen bisschop.[49] Deze tekst in zijn boek *De restauratione* schreef Herman, toen hij in 1142 in Rome verbleef om te pleiten voor een eigen Doornikse bisschop (zie § II.9.1-2).

Uit de administratieve en verhalende bronnen komt Radboud naar voren als een actief bestuurder in beide bisdommen bij wie de vele facetten van het bisschopsambt tot hun recht komen. Hij was met grote regelmaat in zijn noordelijke bisdom. [50]
Als heer van Doornik en van Noyon was Radboud ook een vazal van de koning. In die hoedanigheid droeg hij met manschappen bij aan het koninklijke leger. Mannen uit Doornik en Noyon vochten met koning Philips I tegen graaf (1071-1093) Robrecht I de Fries van Vlaanderen en delfden het onderspit in de Slag bij Kassel (1071).[51] Op 25 december 1071 is Radboud een van de bisschoppen die voorging bij de feestelijke kroningsceremonie (Festkrönung) van koning Philips I in Laon.[52] Radboud was echter veel minder in het gezelschap van de koning dan zijn voorganger Boudewijn. Belangrijke momenten tijdens zijn

---

[43] Brief van paus Gregorius VII van 5 maart 1075 aan aartsbisschop (1069-1081/1083) Manasses I van Reims om zijn suffragaan tot de orde te roepen (GREGORIUS VII PAPA 1920-1923a: p.211-212 (II, 58). Moreau 1938a: p.247.
[44] Autun: Odette Pontal (1995a: p.178) concludeerde ten onrechte dat Radboud uiteindelijk zou zijn gedwongen om af treden. Poitiers: Brief van HUGO VAN DIE 1854a: p.509-511. Moreau 1938a: p.248. Pontal 1995a: p.181.
[45] Moreau 1938a: p.247-248.
[46] De Smet 1837-1865a: I, p.705. AHEB, 1865, 2: p.7. Delisle 1877a: p.712.
[47] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.309. In de beschuldigingen van simonie en nepotisme aan het adres van Radboud en de kanunniken van het kathedrale kapittel van Noyon speelt mee dat Herman het in zijn ogen verworden gedrag van de seculiere geestelijkheid afzet tegenover het zuivere monastieke ideaal dat hij aanhangt. Zie Pycke 1986a: p.110. Moreau 1938a: p.248.
[48] Ook bisschop Lambert van Zonnebeke, die na Radbouds opvolger Balderik de bisschopstroon van Noyon en Doornik innam, werd beschuldigd van simonie. Zie: § 8.15.
[49] Ook bisschop (954-955) Fulcherus (Fr. Foucher), voormalig deken van de Sint-Medardusabdij in Soissons, moet het bij Herman en zijn navolger(s) (HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.309. HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.319-320. *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.335-336, 339, 351. *VERSUS DE DIGNITATE* 1883a: p.359) ontgelden wegens simonie, zijn onwaardige afkomst (Herman maakt van hem de zoon van de koninklijke kok) en zijn verder toch al onwaardige leven. Zie ook § 4.6.
[50] Guyotjeannin 1987a: p.176; Lohrmann 1976a: p.96, 10a, 10b, 12; Moreau 1945b: p.59-62.
[51] Pycke 2008d: kol.37.
[52] Luchaire 1890a: p.143. Dergelijke *Festkrönungen* kwamen geregeld voor, vooral op kerkelijke hoogtijdagen. Andere voorbeelden voor de regering van koning Philips I zijn de kroningen op 16 mei 1098 in Tours en met Kerst 1100 in Reims.

pontificaat in Doornik zijn de instelling van de grote processie (zie § II.7.2), een mislukte poging tot hervorming van het kathedrale kapittel (zie § II.7.3) en de stichting van de Sint-Maartensabdij (zie § II.7.4). Nadat Atrecht zich als bisdom van Kamerijk had afgescheiden, leek het tegen het einde van zijn pontificaat te komen tot de opheffing van de personele unie. Radboud ondersteunde nieuwe kloosterstichtingen in zijn beide bisdommen, zoals het in 1068 gestichte kapittel van Onze-Lieve-Vrouw en Sint-Quirinus in Vermand (bisdom Noyon) dat tegen het einde van de eeuw werd hervormd tot een regulier kanunnikenklooster[53] en de stichting van het Sint-Maartensklooster in Doornik (1092). In zijn noordelijke bisdom ondersteunde hij de stichting van een kapittel te Petegem en bij de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge.[54] Daarnaast was hij weldoener van de kerk van Sint-Mauritius en Gezellen in Nevele (Oost-Vlaanderen), van het altaar van Rodenburg, de kapellen op het eiland Wulpen (Westerschelde), het kapittel van Harelbeke, dat van Sint-Pieter in Rijsel en Sint-Donaas in Brugge.[55] Bij graaf Robrecht I de Fries ijverde Radboud voor de teruggave van de inkomsten van twaalf altaren, die zijn voorganger bisschop Harduinus voor drie generaties in leen had gegeven aan graaf Boudewijn IV met de Baard. [56]

Op talrijke plaatsen ging Radboud voor in de wijdingen van kerken en altaren. Zo wijdde hij in 1070 de Sint-Pieterskerk te Oudenburg (tussen Oostende en Brugge).[57] Net buiten zijn noordelijke bisdom nam hij in hetzelfde jaar deel aan de wijding van de abdijkerk Hasnon (bisdom Kamerijk) en in 1087 vaardigde hij een oorkonde uit voor deze abdij. Ook was hij een weldoener van de abdij van Ename (bisdom Kamerijk) en van de abdij van Sint-Bertijns – *Saint-Bertin* (bisdom Terwaan).[58]

Uit zijn hierboven besproken *Vita Medardi* (§ II.6.6) bleek al Radbouds belangstelling voor heiligenlevens. Deze was niet altijd zo nadrukkelijk politiek gemotiveerd als bij de *Vita Medardi*. Tussen 1070 en 1084 vroeg de bisschop aan de monnik Drogo van Sint-Winoksbergen – *Saint-Winoc* om een *vita* te schrijven over de heilige Godelieve van Gistel (West-Vlaanderen).[59] Met deze beschrijving van haar heilige leven als onderbouwing ging de bisschop op 30 juli 1084 te Gistel over tot de plechtige verheffing (*elevatio*) van haar relieken.[60] Deze *elevatio* vormde, zoals gebruikelijk, de officiële erkenning van heiligheid. In 1084 en 1085 hield Radboud in januari een synode in Doornik.[61] In 1088 wijdde hij, samen met zijn collega Gerard van Kamerijk, de nieuwe abdijkerk van Saint-Amand, gebouwd na de verwoesting van het klooster door brand in 1066.[62] In 1089 vierde hij waarschijnlijk het hoogfeest van Kerstmis in Doornik, want op 29 december van dat jaar beslechtte hij aldaar een conflict tussen het kapittel en zijn thesaurier.[63]

---

[53] Becquet 1985a: p.127. Vermand (departement Aisne, arrondissement Saint-Quentin).
[54] Warichez 1905b: kol.536.
[55] Warichez 1905d: kol.536.
[56] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.159-160.
[57] Warichez 1905d: kol.536.
[58] Warichez 1905d: kol.536.
[59] Defries 2004a: p.370; Huyghebaert 1971b: p.91-256.
[60] Voor de *Vita sanctae Godelevae*, zie: BHL 3591f. DROGO VAN SINT-WINOKSBERGEN 1926a: p.103-137. DROGO VAN SINT-WINOKSBERGEN 1982a. DROGO VAN SINT-WINOKSBERGEN 2000a: p.359-373. Zie over de *Vita Godelevae* en de rol van bisschop Radboud: Vandewoude 2007a.
[61] Guyotjeannin, Pycke & Tock 1993a: p.317. In principe was er een jaarlijkse synode (in de tijd na Pinksteren). Het is niet duidelijk of de bisschop van Noyon-Doornik daarbij standaard in Doornik aanwezig was.
[62] *CRONICA BREVIS ELNONIS* 1836a: p.518-520. *ANNALES ELNONENSES* 1937a: p.160. Platelle 1965a: p.119.
[63] Pycke 1986a: p.155.

Op 16 maart 1088 en opnieuw op 19 februari 1090 was Radboud in Doornik, waar hij oorkondes voor het Sint-Pieterskapittel in Rijsel uitvaardigde.[64] In dat laatste jaar was hij ook in Doornik voor een synode. Op 1 juli 1090 vaardigde hij in Doornik een oorkonde uit voor de kathedraal.[65] In september 1090 verbleef hij wederom in Doornik, waar hij voorging in de grote processie tegen de pest.

7.2 De instelling van de Grote Processie (1090)

Evenals een groot deel van Vlaanderen werd Doornik in 1090 geteisterd door een pestepidemie, ook wel ergotisme of "Hellevuur" genaamd. "De door deze afschuwelijke plaag geteisterde bevolking begaf zich naar de aan de Moeder Gods gewijde kerken om de epidemie tot staan te brengen."[66] Bisschop Radboud organiseerde in Doornik een grote boeteprocessie waarbij de relieken van de kathedraal[67] rond de stadsmuren werden gedragen om het einde van de epidemie af te smeken. Mogelijk vormde de processie het sluitstuk van een boeteweek na het feest van Maria Geboorte (8 september), waarvoor Radboud naar Doornik zou zijn gekomen.[68] Toen de epidemie uitdoofde, concludeerde men dat de smeekbede was verhoord. Uit dankbaarheid en ter herinnering aan het verdwijnen van de epidemie werd besloten om jaarlijks een grote processie te houden op 14 september, het feest van Kruisverheffing en datum van de eerste processie.[69] Het aantal deelnemers moet indrukwekkend zijn geweest, zelfs al moeten de getallen die Herman van Doornik noemt (60.000 in 1094 en 100.000 omstreeks 1145) niet al te letterlijk worden opgevat.[70]
Hoe de Grote Processie aan het einde van de 11de eeuw exact was samengesteld en verliep, is niet bekend. Pas voor de 13de en 14de eeuw zijn er preciezere gegevens over deze jaarlijkse gebeurtenis. In die tijd bestond de processie uit drie ommegangen: één 's nachts, één 's ochtends en één 's middags. Tijdens de processie werden rond de stad op de vier windrichtingen de *initia* van de vier evangeliën gezongen, zodat de stad door een kosmisch kruis geheiligd werd en onder bescherming van het Evangelie kwam te staan.[71] Dit oude ritueel behoorde waarschijnlijk vanaf het begin tot de processie. Uit het relaas van Herman van Doornik valt namelijk op te maken dat de processie al in de late 11de eeuw rondom de

---

[64] Hautcoeur 1894a: I, p.13.
[65] Pycke 1988a: p.98, 173.
[66] Citaat afkomstig uit de *CHRONICON S.ANDREAE CASTRI CAMERACESII* (1846a: p.542), omstreeks 1133 geschreven door een anonieme monnik van Saint-André-du-Château, die vermeldde dat hij een ooggetuige was geweest. Dumoulin & Pycke 1992a: p.14. Zie: HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.277.
[67] *Cum sanctorum pignoribus*, HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.277. Helaas vermeldt Herman niet welke relieken.
[68] Dumoulin & Pycke 1992a: p.24.
[69] Dumoulin & Pycke 1992a: p.16. De traditie van de processie is zo goed als ononderbroken tot op de dag van vandaag. Nog altijd trekt de stoet iedere tweede zondag van september vanaf drie uur door de straten van Doornik. In moeilijke tijden werd de processie binnen de kathedraal gehouden. Tegenwoordig is dit bij regen het geval.
[70] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.277 en 291.
[71] Boyton, Dumoulin & Pycke (1992a: p.30) op basis van het *Liber fabricae* (folio 19r). De lezing van de vier *initia* gebeurde waarschijnlijk tijdens de eerste ommegang. Zie ook Cousin 1619-1620a, III: p.139. Een testament uit 1293 vermeldt een gift van twee *sous* aan de geestelijke *legens quatuor evangelia in processione circa villam in die Exaltationis Sancte Crucis*, die de vier evangeliën leest tijdens de processie rond de stad op het feest van Kruisverheffing. Pycke 1986a: p.355.

stad ging, *per circuitum urbis*. Hij noemt kanunniken, *qui iam urbe cum sanctorum pignoribus egressi fuerant,* die reeds met de schrijnen van de heiligen de stad verlaten hadden.[72] Hoewel een dergelijke dankprocessie, evenals een processie op het feest van Kruisverheffing, zeker niet ongebruikelijk was, is het opvallend hoe snel de Grote Processie al in de 12de eeuw een belangrijke plaats kreeg in het religieuze, politieke en sociale leven van de stad en het bisdom Doornik.[73]
De processie betekende de heiliging van het stedelijk gebied en het direct omliggende land en daarmee de afwering van toekomstig kwaad. In tegenstelling tot veel andere bisschopssteden, bijvoorbeeld Kamerijk, kende Doornik voor zover bekend geen statieliturgie tussen de kerken in de stad.[74] Het ontbreken van een residerende bisschop en van andere belangrijke kerkelijke instellingen (kloosters of kapittels) naast het kathedraalkapittel waren er de oorzaak van dat zich nauwelijks een stedelijke liturgie had ontwikkeld. Na de stichting van de Sint-Maartensabdij ontstond de traditie om de Palmzondagprocessie, die de intocht in Jeruzalem verbeeldde, van de buiten de stad gelegen abdijkerk naar de kathedraal te houden. Daarnaast ontwikkelden zich diverse processies tussen de kathedraal en de parochiekerken in de stad[75], zodat er in Doornik alsnog een stedelijke liturgie ontstond.

7.3 Ontwikkelingen rond het Doornikse kapittel tegen het eind van de 11de eeuw

De kathedraalschool
Omstreeks 1090 deden zich – mede op instigatie van bisschop Radboud – diverse ontwikkelingen voor rond het kathedrale kapittel, die alle met elkaar te maken hebben. De eerste was de opkomst van de Doornikse kathedraalschool. Bij het prestige van een kathedraal kapittel hoorde namelijk ook een kathedraalschool van niveau. Paus Gregorius VII had in 1079 verordonneerd dat bij alle kathedralen scholen gesticht moesten worden.[76] Die van Doornik maakte aan het eind van de 11de eeuw naam dankzij verschillende geleerden die eraan verbonden waren. De eerste en voornaamste was de genoemde Odo, die door het kapittel gevraagd was voor de functie van scholaster. Hij had tot circa 1086 die post aan de kathedraal van Toul bekleed. Herman van Doornik beschreef de faam van de in Orléans geboren geleerde, die met zijn onderricht in Doornik leerlingen van heinde en verre aantrok. Herman vergelijkt in dat verband de Doornikse kathedraalschool met de leerscholen in het antieke Athene.[77] Door het onderricht van Odo raakte het kapittel onder invloed van de kerkhervorming. De scholaster probeert de aanzet te geven tot een hervorming, maar toen dat niet lukte, besloot hij het te verlaten en zelf een klooster te stichten.[78]
Na het vertrek van Odo lijkt de cantor van het kapittel, Elbertus van Antoing aanvankelijk het onderwijs voor zijn rekening te hebben genomen. Maar ook Elbertus verlaat het kapittel om kloosterling te worden, nadat hij eveneens eerst getracht heeft om een hervorming van het

[72] HERMAN VAN DOORNIK (par.39): 1883a: p.277, 291; HERMAN VAN DOORNIK 1996a: p.21, 60.
[73] Dumoulin & Pycke 1992: passim.
[74] Platelle 1986a: p.65-80: Platelle: 1987a: p.13-33.
[75] Dumoulin 1971a: p.28-47.
[76] Pycke 1979a: p.433-434.
[77] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.35-37 (§ 1-2). Pycke 1986a: p.271-271. Nelson 1996a: p.174-175.
[78] Over Odo van Doornik, zie: HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.35 (§ 1). Vos 1898a: II, p.102-105; Boutemy 1949a: p.179-222; Leclercq 1962a: kol.1099; Pycke 1979a: p.433-434; Pycke 1988a: p.133; Resnick 1994a: p.1-28.

kapittel door te voeren.[79]
Ook na Odo en Elbertus gaven verschillende geestelijken van naam onderricht in Doornik. Na 1100 zijn achtereenvolgens de kanunniken Garmundus (†1107) bij zijn dood *templum philosophiae* genoemd, Hotfridus en Walter scholaster.[80] Walter, die als zevenjarige nog een leerling van Odo was geweest, werd in 1136 abt van de Sint-Maartensabdij die nog door zijn leermeester was gesticht.[81] Tegen 1130 werd Gerricus van Igny scholaster van het kapittel. Gerricus had waarschijnlijk zelf aan de kathedraalschool gestudeerd en daar – indirect – de invloed van Odo ondergaan. Omstreeks 1135 trad hij op aandringen van Bernardus van Clairvaux toe tot de kloostergemeenschap van de abdij van Clairvaux. Uiteindelijk werd hij abt van de cisterciënzer abdij van Igny.[82] Bij het vertrek van Gerricus werd de prebende van de scholaster opgeheven. Dat betekende een aderlating van het onderwijs door het Doornikse kapittel. Het is dan ook de vraag welke opleiding twee belangrijke geleerden hadden, die beiden met de Doornikse kathedraalschool in verband worden gebracht: *magister* Simon van Doornik, die omstreeks 1155 in Parijs aankwam[83] en Hugo van Sint-Victor.[84] Pas in 1179 stelde paus Alexander III de prebende van de scholaster weer in.[85]

Een mislukte hervorming van het kapittel

Het Doornikse kapittel was een wereldlijk of seculier kapittel. De kanunniken kenden eind 11de eeuw, afgezien van het koorgebed en de kapittelvergaderingen, al sinds geruime tijd geen gemeenschappelijk leven meer. Veel kanunniken waren ook geen priester of diaken, wat overigens in de meeste gevallen geen vereiste was.[86] De kanunniken woonden in individuele huizen (*curiae*) verspreid over de stad en beheerden hun eigen bezittingen.
Door de lessen en preken van Odo kwam het kapittel onder invloed van de ideeën van de kerkhervorming. De scholaster probeerde vervolgens het kapittel te hervormen. Odo was niet de eerste kanunnik die de idealen van een hernieuwd geestelijk leven in gezamenlijkheid en eenvoud probeerde uit te dragen. Al eerder in de 11de eeuw hadden verschillende kanunniken het kapittel verlaten om in te treden in een klooster.[87] Uit diverse bronnen blijkt een tendens naar meer eenheid en gezamenlijkheid, zonder dat het (weer?) tot een gemeenschappelijke levenswijze komt. Zo worden de kanunniken vanaf de late 11de eeuw meermaals als *fratres*, broeders, aangeduid, een woord dat voordien niet gebruikt werd voor de kanunniken en dat wijst op een monastieke tendens.[88]
De bisschop lijkt zelf ook een rol in deze ontwikkeling te spelen en ondersteunt het geestelijk leven van het kapittel. Mogelijk had bisschop Radboud Odo zelfs met dat doel naar Doornik gehaald. In juli 1090 verrijkt Radboud het Doornikse kapittel van Onze-Lieve-Vrouw met een

[79] Pycke 1988a: p.98-99, 133.
[80] Pycke 1979c: kol.319-321; Pycke 1988a: p.134-135.
[81] Pycke 1988a: p.134-135. Berlière 1890a: I, p.277-278.
[82] Pycke 1988a: p.135-137. Ferruolo 1985a: p.78-79. Dubois & Milcamps 1957a: p.238-248.
[83] Warichez 1914a: p.543-535. Ferruolo 1985a: p.194, noot 29-30. Het is onduidelijk of Simon lid was van het kathedrale kapittel. Pycke (1988a: p.398) ziet vooralsnog onvoldoende bewijs.
[84] Pycke 1986a: p.111.
[85] Pycke 1979a: p.442. Pycke 1986a: p.275.
[86] Het is betekenisvol dat van de kapitteldeken expliciet wordt vermeld dat deze priester dient te zijn. Veel dekens, die sinds eind 11de eeuw altijd uit het kapittel zelf afkomstig moesten zijn, waren op het moment van hun verkiezing nog geen priester. Pycke 1986a: p.132-133.
[87] Pycke 1986a: p.110-111.
[88] Pycke 1986a: p.114-115.

extra vicariaat[89] met de aantekening dat *mecum retractans saluberrimum esse eclesiis benefacere et earum beneficia ampliare,* niets zo heilzaam voor mij is als het weldoen aan kerken en het vergroten van hun inkomsten. Radboud stelt op dat moment ook de positie van de kapitteldeken opnieuw vast: de prebende van de deken wordt voortaan toegekend door de bisschop, nadat het kapittel uit haar midden (*ex gremio*) een nieuwe deken heeft gekozen. Het is een maatregel in de geest van de kerkhervorming waardoor de dekenale prebende niet langer een leengoed is, dat binnen eenzelfde familie werd doorvererfd.[90]
Al eerder was de deken de proost als voornaamste bestuurder van het kapittel voorbijgestreefd. Daarmee was de spirituele leiding van het kapittel, waarmee de deken belast was, geplaatst boven de materiële leiding van de proost, die belast was met het beheer van het kapittelbezit en de daaraan verbonden rechtshandhaving.[91]
Het streven naar hervorming van Odo en enkele andere kanunniken slaagde echter niet.[92] Het lukte Odo niet om het voornemen tot een gemeenschappelijk en soberder leven met meer nadruk op de religieuze discipline, binnen het kapittel gerealiseerd te krijgen. De oppositie binnen het kapittel was te groot.[93] Odo besloot daarop het kapittel te verlaten en zelf een klooster te stichten.

7.4 De stichting van de Sint-Maartensabdij (1092)

Aangezien de hervorming van het kapittel niet lukt, besluit Odo tot de stichting van een eigen klooster. Hij verlaat het kapittel en trekt zich met enkele volgelingen terug nabij een ruïneuze, aan Sint-Maarten gewijde, kapel (*ecclesiola sancti Martini*) ten zuiden van de stad, niet ver van de stadspoort. Op 2 mei 1092 stichtte hij daar een kloostergemeenschap.[94] Met Odo vertrekt een flink aantal medekanunniken. Samen met hun verwanten zorgen zij voor de financiële basis van het klooster.[95] In totaal treedt een dertigtal edellieden en kanunniken in. Zij vormen de elite van de kloostergemeenschap en bezetten de voornaamste posten. Bisschop Radboud ondersteunt de stichting van het klooster. Hij schenkt aan het Sint-Maartensklooster het altaar van Évregnies.[96] Op zondag 4 maart 1094 wordt Odo door bisschop Radboud tot eerste abt van de Sint-Maartensabdij gewijd.[97]
Maar in de zomer van 1094 besluiten Odo en zijn gemeenschap om Doornik te verlaten en voor het klooster een plek te zoeken die verder van het wereldse stadsleven verwijderd is. De kloosterlingen vertrekken en gaan op weg. Herman van Doornik schrijft dat Radboud grote moeite doet om het klooster bij de stad te behouden. De bisschop geeft bovendien geen toestemming voor een stichting op een andere plaats en draagt de monniken op terug te keren

[89] Pycke 1986a: p.98-99, 200. Het aantal kanunniken nam niet toe. Citaat bij Warichez 1905d: kol.536
[90] Pycke 1986a: p.56, 130-131.
[91] Pycke 1986a: p.152.
[92] Pycke 1986a: p.111.
[93] Pycke 1986a: p.111.
[94] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.278-279. Het *BREVE CHRONICON TORNACENSE SANCTI MARTINI* (1888a: p.1297, r.14) vermeldt: *1092 Restauratio coenobii Sancti Martini apud Tornacum.*
[95] Zie over de verhouding tussen het kapittel en de abdij van Sint-Maarten: D'Haenens 1962a: p.90-103.
[96] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.310. De officiële schenkingsakte werd in 1105 door zijn opvolger Balderik ondertekend. Herbomez 1898-1901a: I, p.13.
[97] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: §38; 1996a: p.57; 1883a: p.290. D'Haenens (1962a: p.91) hanteert een andere jaarstijl en dateert in 1095.

naar Doornik.[98] Hij weet Odo te overtuigen en op Radbouds verzoek vestigen de nieuwe kloosterlingen zich alsnog en nu definitief bij de ruïneuze Sint-Maartenskapel.[99]
Zowel Radboud als de stedelingen hechten grote waarde aan het klooster. De stad Doornik kent op dat moment geen kloostergemeenschap en de aanwezigheid van een abdij wordt voor de stad als een prestigieuze zaak beschouwd die zal bijdragen aan een hoogstaand spiritueel klimaat. Maar ook het economische potentieel van een nieuw gesticht klooster moet niet uit het oog verloren worden. De nabijheid van de stad betekent daarnaast ook zichtbaarheid van de kerkhervorming die zich in de 11de eeuw voltrok.
Na aanvankelijk de regel van Augustinus gevolgd te hebben, neemt het nieuwe klooster op advies van Emmerik, abt van Anchin[100] de regel van Benedictus aan, zodat de kloosterlingen voortaan geen reguliere kanunniken meer zijn, maar monniken.[101] Op aanraden van Radboud nemen de monniken ook de cluniacenzer gewoonten (*consuetudines*) van Anchin over. Abt Emmerik stuurt daarop enkele monniken uit Anchin naar Doornik.[102]
Odo blijft ruim tien jaar abt van de Sint-Maartensabdij. In 1105 wordt hij gekozen tot bisschop van Kamerijk. Nadat hij aanvankelijk zowel door keizer en paus is aanvaard, dwingt Paschalis II hem af te treden, omdat hij hem als te keizersgezind beschouwt.[103] Odo besluit zich terug te trekken in de abdij van Anchin, waar hij sterft op 19 juni 1113.[104]

7.5 De kerkelijke hervormingen in de tweede helft van de 11de eeuw

De ontwikkelingen in de Kerk van Doornik kunnen niet los gezien worden van een aantal algemene ontwikkelingen. Juist in de tweede helft van de 11de eeuw vond in de Latijnse Kerk een belangrijke hervorming plaats, vaak Gregoriaanse hervorming genoemd naar Gregorius VII (1073-1085) de belangrijkste hervormingspaus. De aanzet ertoe werd gegeven door paus (1049-1054) Leo IX en zijn opvolgers. Kern van de hervorming was het verminderen van de invloed van leken en wereldlijke heersers op de Kerk en de versterking van het pauselijke primaat over alle lokale Kerken. Daarbij wilde de Kerk een einde maken aan de handel in kerkelijke ambten en bezittingen. In 1078 vaardigde paus (1073-1085) Gregorius VII een verbod uit op de wereldlijke investituur van geestelijke ambten; deze handeling mocht niet langer door wereldlijke heersers verricht worden.[105] Binnen de Kerk werd de curie omgevormd van een pauselijke hofhouding tot een kerkelijk bestuursapparaat. Het kardinalencollege kreeg beslissende invloed op de pauskeuze. Het priestercelibaat werd voortaan als een eis opgelegd. Pauselijke legaten moesten ervoor zorgen dat de pauselijke richtlijnen overal in Europa werden nagekomen.
De aandacht van de kerkhervorming gaat in eerste instantie vooral uit naar de verhouding tussen de Kerk en het Roomse Rijk (*Romanum Imperium*), die leidt tot een hoogoplaaiende investituurstrijd tussen keizer en paus. Ondertussen blijft Frankrijk in de luwte en werken de

[98] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: §39; 1996a: p.58-60; 1883a: p.291.
[99] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.298,
[100] Emmerik (Haimericus; fr. Emmory / Aimeric) was van 1088-1102 de derde abt van Anchin (bisdom Atrecht).
[101] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.76-77 (§ 37).
[102] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.97 (§ 55); Gerzaguet 1998a: p.185-186.
[103] Kéry 1994a: p.413.
[104] Berlière 1894a: p.192.
[105] GREGORIUS VII PAPA 1920-1923a: p.400-406 (VI, 5b). Blumenthal 2001a: p.182-198, 238-242, 264-269.

kerkelijke hervormingen ook in het noorden van het Franse koninkrijk maar langzaam door. Want ondanks het feit dat Frankrijk geen rijksbisschoppensysteem kende, hadden ook de Franse koning en adel grote invloed op het bestuur van de bisdommen, abdijen en andere kerken, die vaak eigenkerken waren. Gezien de grote spanningen met de keizers wilde de paus de relatie met de koning niet op scherp stellen, zodat de Franse koning en veel van zijn vazallen een grote invloed konden houden op de kerken in hun gebieden.
In deze situatie komt verandering als op 12 maart 1088 de Franse kardinaal Odo van Châtillon (circa 1035-1099) tot paus wordt gekozen en de naam Urbanus II aanneemt. De invloed van het pausdom op de Franse Kerk wordt nu snel merkbaar. In zijn politiek streeft Urbanus naar voortzetting van de kerkhervormingen.[106] Daarbij gaat het hem in de eerste plaats om het vrijmaken van de Kerk van de invloed van leken. Urbanus voert zijn beleid echter op een gematigde, diplomatieke en pragmatische wijze uit.[107] Daarbij heeft hij grote aandacht voor de zielzorg. Een belangrijk punt in zijn politiek is de versterking van de bisschoppelijke structuur van de Kerk. Op dit punt kreeg hij het met de Franse koning aan de stok. Talrijke bisdommen, vooral in Noord-Frankrijk, waren gevestigd op de leengoederen van de koning en in de praktijk was er sprake van koninklijke investituur: de koning bepaalde wie er tot bisschop gekozen werd.[108]
Toen Urbanus II de troon van Petrus besteeg, was hij goed op de hoogte van de situatie in de kerkprovincie van Reims. Voordat hij in 1080 in Cluny intrad, was hij in Reims kanunnik en aartsdiaken geweest.[109] Als paus zou hij een belangrijke rol spelen bij de hervorming van de bisdommen in de kerkprovincie Reims. Een van eerste besluiten aangaande de provincie betrof de metropoliet zelf: de paus verleende aan hem de titel primaat van de gehele provincie Belgica Secunda: *primas totius secundae Belgicae provinciae*.[110]
Tijdens het pontificaat van zijn voorganger (1086-1087) Victor III had Odo van Châtillon, toen nog kardinaal-bisschop van Ostia, al het plan opgevat om het aartsbisdom Reims zijn veronderstelde oude krans van twaalf suffragaanbisdommen terug te geven, toen hij als pauselijk legaat in het Franse en Duitse Rijk rondreisde.[111] Het idee van de metropool Reims met zijn twaalf civitates was gebaseerd op de laat-Romeinse bestuurlijke indeling. Deze was opgetekend in de *Notitia Galliarum*, een laatantieke lijst die in Noord-Frankrijk bekend was.[112] Men ging ervan uit dat alle dertien civitates een bisschopszetel hadden gekregen. De *Notitia* was in de 9de eeuw al gebruikt door aartsbisschop (845-882) Hincmar van Reims in een brief aan zijn neef Hincmar, bisschop van Laon (858-871): *Nam Atrebatis, Viromandis et Bononia [..] antiquiores sedes cum episcopis propriis in Rhemorum provincia exstiterunt*. (Want Atrecht, Saint-Quentin en Boulogne [..] zijn in de kerkprovincie van Reims oude zetels met een eigen bisschop geweest).[113] Hincmar noemt Doornik niet. Dat is ook niet nodig;

---

[106] Kéry 1994a: p.308-333.
[107] Laudage 1993a: p.46-47.
[108] Pacaut 1957a: p.63-71.
[109] Becker 1964a: I: p.24-41.
[110] Tekst van het privilege: URBANUS PAPA 2007a: p.208-213. Becker 1999b: kol.658.
[111] Sdralek 1891a: p.66. Baluzius 1678-1715a: V, p.237-442. Zie: HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.320. *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.341.
[112] *NOTITIA GALLIARUM* 1892a: I, p.590-592. Delmaire 1994a, I: p.42. Kéry 1994a: p.219-221, 336-341. Van Werveke 1924a: p.11-13.
[113] HINCMAR VAN REIMS 1852a: kol.294; Zie over de brief van aartsbisschop (845-882) Hincmar van Reims aan zijn neef Hincmar van Laon. Kéry 1994a: p.219-220, 220 (noot 57), 424-425. Cf. ook: HINCMAR VAN REIMS 1852a: kol.200.

Doornik was immers altijd een bisdom gebleven, ook al werd het in personele unie met Noyon bestuurd. Met *Viromandis* moet Saint-Quentin bedoeld zijn, dat ooit de voorganger van Noyon was geweest. Het is opvallend dat deze zetel in combinatie met verdwenen zetels van Atrecht en Terwaan wordt genoemd.
Mogelijk speelde voor Hincmar de metafoor van het apostolisch college van twaalf leerlingen en de Leraar een belangrijke rol en streefde hij exact twaalf suffragaanbisdommen na.[114] Of deze gedachte in de 11de eeuw nog speelde, is onduidelijk. Het is vooral het pseudo-isidorische voorschrift dat een kerkprovincie elf of twaalf bisdommen diende te omvatten dat in de kerkorganisatorische praktijk van de late 11de eeuw werd aangehaald.[115] De bisdommen die paus Urbanus op het oog had, moeten naast Reims in ieder geval de tien bestaande suffragane zetels zijn geweest: Soissons, Châlons, Senlis, Laon, Noyon, Beauvais, Amiens, Kamerijk, Terwaan en Doornik.[116] Daarbij kwam Atrecht, dat op dat moment nog deel uitmaakte van het bisdom Kamerijk. Wellicht beschouwde hij Boulogne-sur-Mer als twaalfde suffragaan, maar die plaats kreeg in de Middeleeuwen geen eigen bisschopszetel.[117]
In de tweede helft van de 11de eeuw ging de Heilige Stoel zich steeds meer de stichting, wijziging en opheffing van bisdommen voorbehouden.[118] Tijdens de pontificaten (1073-1085) van Gregorius VII en Urbanus II, slaagde de paus erin het exclusieve recht te claimen om nieuwe bisdommen op te richten en de grenzen van bestaande bisdommen te wijzigen.[119] De verwerving van dit recht ging niet zonder slag of stoot en vooral de aartsbisschoppen verzetten zich tegen deze pauselijke centralisatie.[120] In de discussie over de (her)stichting van het bisdom Atrecht (1092-1094) stelde aartsbisschop Rainoldus nadrukkelijk dat voor de (her)oprichting van een bisdom een beslissing van een provinciale synode onder leiding van de metropoliet nodig was.[121] Zoals zal blijken, besliste Urbanus II echter anders.

7.6 De stichting van het bisdom Atrecht (1094)

In lijn met de ontwikkelingen in de Latijnse Kerk, maar naar het zich laat aanzien toch ook vrij plotseling, besloot Urbanus II op 12 december 1092 tot de (her)stichting van het bisdom Atrecht.[122] Atrecht was een van de voormalige Romeinse *civitates*, waarvan verondersteld werd dat ze in de vroegchristelijke tijd bisdom geworden waren. Na de dood van de heilige

---

[114] Vergelijk sommige kloosterstichtingen, waarbij twaalf monniken en een abt een nieuwe gemeenschap vormden.
[115] Delmaire (1994a, I: p.43) verbaasde zich over het belang van het getal van twaalf suffraganen. De pseudo-isidorische decretalen vormen een 9de-eeuwse verzameling vermeende pauselijke documenten over het kerkelijk recht. Kéry 1994a: p.383-394.
[116] Kéry 1994a: p.220-221, 336-341.
[117] Zie: § II.7.7. Van Werveke 1924a: p.12.
[118] Fawtier & Lot 1962a: p.161.
[119] Kéry 1994a: p.429.
[120] Kéry 1994a: p.431.
[121] Kéry 1994a: p.334. Voor de twee synodes in 1093 in Reims, zie: Pontal 1995a: p.220-221. Er mag vanuit worden gegaan dat op deze concilies in ieder geval bisschop Radboud van Noyon en Doornik een fel tegenstander van de oprichting van het bisdom Atrecht was. De (vooral Atrechtse) bronnen in dit dossier geven geen inzicht in de standpunten van de suffragaanbisschoppen van Reims.
[122] De afscheiding van het bisdom Atrecht is het meest uitgebreid onderzocht door Lotte Kéry (1994a). Zie over de (her)stichting van het bisdom Atrecht ook: Baluzius 1678-1715a: V: p.237-377; Cauchie 1891a: p.121-130; Duflot 1898; Delisle 1877a: p.738-757. Giordanengo 2007a en Falkenstein 2009a: p.277-283.

bisschop Vedastus zou de zetel bij die van Kamerijk zijn gevoegd of daarheen zijn verplaatst.[123]
Blijkbaar leefde tegen het einde van de 11de eeuw in Atrecht de wens om (weer) een zelfstandig bisdom te worden. Het waren de kanunniken van Atrecht die na de dood van bisschop (1076-†12 augustus 1092) Gerard II van Kamerijk de kans grepen om de (her?)oprichting van het bisdom te realiseren.[124] In Kamerijk woedde op dat moment een strijd tussen keizer- en pausgezinde partijen, waarbij de partijen het niet eens konden worden over de verkiezing van een nieuwe bisschop.[125] Hoe de voorgeschiedenis verlopen is, verhalen de bronnen niet, maar toen paus Urbanus II in december 1092 de clerus en het volk van Atrecht vroeg om een bisschop te kiezen, was er in Kamerijk nog geen verkiezing geweest.[126] Het is onwaarschijnlijk dat de paus eenzijdig tot de benoeming van een eigen bisschop in Atrecht besloot. Aangenomen mag worden dat de Franse koning en de Vlaamse graaf hierin ook een rol hebben gespeeld.
Aan aartsbisschop Rainoldus van Reims droeg Urbanus II op om na de verkiezing de gekozene te wijden.[127] Maar Rainoldus besloot eerst een provinciaal concilie bijeen te roepen, dat op 20 maart 1093 in Reims plaatsvond.[128] Onder de aanwezige bisschoppen was Radboud van Noyon en Doornik.
De Atrechtse clerus beargumenteerde uitgebreid ten faveure van het herstel van de Atrechtse bisschopszetel. Protesten uit Kamerijk, waar twee kandidaten elkaar de opvolging van Gerard II bestrijden, haalden weinig uit. Kamerijk kon niet aantonen dat Atrecht op grond van pauselijke privileges tot het bisdom Kamerijk behoorde, ook al pretendeerde het dergelijke stukken te hebben. Het concilie besloot beide partijen tot 29 mei de tijd te geven om aanvullende stukken bij de paus in te brengen.[129] Aartsbisschop Rainoldus raadde de Kamerijkse clerus aan om snel een eigen bisschop te kiezen als men in Kamerijk wilde voorkomen dat Atrecht zich zou afsplitsten.[130]
Eind mei vervoegde een delegatie uit Atrecht zich aan het pauselijk hof. Uit Kamerijk werd niets vernomen.[131] Urbanus schreef opnieuw aan Rainoldus[132] en aan de Kerk van Atrecht dat een nieuwe bisschop gekozen en gewijd kon worden.[133] Op 10 juli 1093 werd in Atrecht Lambert van Guînes, cantor van het Sint-Pieterskapittel in Rijsel (bisdom Doornik) tot nieuwe bisschop gekozen. Lambert, afkomstig uit de streek bij Calais (bisdom Terwaan), behoorde

---

[123] Kéry 1994a: p.213-214.
[124] GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.157. Kéry 1994a: p.288-289.
[125] GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.153-154. Kéry 1994a: p.289. In Kamerijk stonden tegenover elkaar: Manasses, kandidaat van de pausgezinden, aartsdiaken van Reims, en Walcherus (Gualcher), aartsdiaken van Brabant (bisdom Kamerijk) en thesaurier van Doornik en Noyon. Het is het begin van een schisma dat tot 1105 zou duren. Toen werd Odo van Doornik, de scholaster van het kathedrale kapittel daar, tot bisschop van Kamerijk werd gekozen en gewijd.
[126] GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.153-154; Jaffé 1885a: p.670 (JL 5472). Zie ook: Kéry 1994a: p.289.
[127] GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.153; 160-161; Jaffé 1885a: p.671 (JL 5473).
[128] GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.160-161.
[129] Kéry 1994a: p.296, 351-352.
[130] Cauchie 1891a: p.126. Kéry 1994a: p.289. Kort hierop wordt door de Kamerijkse clerus de kanunnik Manesses gekozen, de aanvankelijke kandidaat van de pauselijke partij, maar Hendrik IV weigerde aan hem de investituur.
[131] Kéry 1994a: p.353.
[132] JL 5484; GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.161-162.
[133] JL 5485; GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.162-163.

niet tot de clerus van Atrecht, noch tot die van Kamerijk.[134]
Rainoldus van Reims weigerde echter om Lambert te wijden uit angst dat Kamerijk zich van de kerkprovincie Reims los zou maken. De metropoliet liet weten dat hij deze beslissing op advies van zijn provinciale collega's had genomen.[135] Dat laatste is zeer aannemelijk, want Radboud van Noyon-Doornik en wellicht ook Gerhard van Terwaan zullen sterke druk uitgeoefend hebben om niet mee te werken aan de heroprichting van het bisdom Atrecht.[136] Radboud zal dat hebben gedaan uit vrees voor het verliezen van het bisdom Doornik en Gerhard vanwege mogelijke onafhankelijkheidssentimenten tegen Terwaan in Boulogne-sur-Mer.
Het Atrechtse kapittel legde zich hier niet bij neer en Lambert reisde met een delegatie naar Reims, waar men op18 december 1093 aankwam.[137] De aartsbisschop weigerde Lambert te wijden en verwees door naar Rome. Hoopvol gestemd door de eerdere steun van paus Urbanus reist de Atrechtse delegatie direct door naar de Eeuwige Stad, waar men op 17 februari aankwam. Urbanus II hield woord: op 19 maart 1094, de halfvastenzondag *Laetare*, wijdde de paus in de Sancta Maria Nova Lambert tot bisschop van Atrecht.[138] Terug in het noorden, op 28 mei 1094 vierde Atrecht in de Mariakerk – *Notre-Dame*, die zich voortaan kathedraal mocht noemen, de feestelijke intronisatie van bisschop Lambert, die ruim 20 jaar het bisdom Atrecht zou besturen (1094-1115).[139]
Eind 1094 richtte Urbanus II zich in een brief tot allen die betrokken zijn bij het nieuwe bisdom Atrecht. Hij schreef aan de aartsbisschop en zijn suffraganen, aan de reguliere en seculiere clerus in het deel van het voormalige bisdom Kamerijk dat voortaan het bisdom Atrecht vormde, aan de graaf van Vlaanderen en aan Lambert zelf.[140] Uit deze brieven en de gang van zaken rond de oprichting van het bisdom Atrecht blijkt dat Urbanus II het als zijn exclusieve recht beschouwde om bisdommen op te richten, te splitsen of samen te voegen. Daarmee handelde hij volgens het nog relatief recente *Dictatus papae* (1075) over het pauselijke primaatschap, waarin Gregorius VII onder andere de pauselijke bevoegdheden over de bisdommen had vastgesteld.[141] Het was een van de maatregelen, waarmee de kerkhervormers de invloed van de wereldlijke vorsten op de Kerk wilden beperken.
Vóór Gregorius VII zijn er geen aanwijzingen dat voor de stichting of wijziging van

---

[134] Kéry 1994a: p.354.
[135] GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.174. Kéry 1994a: p.359-360.
[136] Daarnaast waren, naast de aartsbisschop, de bisschoppen van Beauvais, Amiens, Laon en Soissons aanwezig. GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.160. De bisschoppen van Senlis en Châlons-en-Champagne waren blijkbaar afwezig. De (vooral Atrechtse) bronnen in dit dossier geven geen inzicht in de standpunten van de suffragaanbisschoppen van Reims.
[137] GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.179. Kéry 1994a: p.359.
[138] GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.171-176. Deze kerk bij het Forum Romanum is sinds de vroege 17de eeuw bekend als Santa Francesca Romana.
[139] GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.173.
[140] Het gaat om de volgende brieven die allen zijn opgenomen in de *Codex Lamberti*: brief van 25 maart 1094 van Urbanus II aan Rainoldus van Reims, Jaffé 1885a: p.674 (JL 5515), GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.177-178. Brief van 25 maart 1094 van Urbanus II aan de seculiere clerus van Atrecht, Jaffé 1885a: p.674 (JL 5513), GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.178-179; brief van 25 maart 1094 van Urbanus II aan de reguliere clerus van Atrecht, Jaffé 1885a: p.674 (JL 5514), GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.179-180. Brief van 31 maart 1094 van Urbanus II aan graaf Robrecht van Vlaanderen, Jaffé 1885a: p.675 (JL 5518), GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.180; brief van 23 maart 1094 van Urbanus II aan Lambert van Atrecht, Jaffé 1885a: p.674 (JL 5512), GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.181-182.
[141] GREGORIUS PAPA 1920-1923a: p.203 (II 55a; stelling 7). Zie Kéry 1994a: p.308.

bisdommen toestemming van de bisschop van Rome nodig was.[142] Van oudsher waren het de vorsten die het initiatief namen bij bisdomstichtingen, zoals onder de keizers in het noorden en oosten van het Ottoonse keizerrijk en in Polen. Soms werd de paus of zijn legaat erbij betrokken, ook om de medewerking te krijgen van bisschoppen die gebied verloren of om een onafhankelijke kerkelijke hiërarchie te stichten in nieuw gekerstende gebieden, zoals in Polen aan het einde van de 10de eeuw.[143] Sindsdien nam de pauselijke invloed op bisdomstichtingen toe, maar bleef de vorst deze voltrekken. Hoewel de paus zich vanaf 1075 het recht van bisdomstichting voorbehield, bleef de stichting of afscheiding van een bisdom zonder de toestemming en steun van wereldlijke heren een hachelijke onderneming.[144]
Urbanus II wist dat zijn besluit voor afsplitsing van het bisdom Atrecht niet gedwarsboomd zou worden door de belangrijkste vorsten in de regio, de Franse koning en de graaf van Vlaanderen. Kamerijk was een rijksbisdom waarvan de bisschop een voornaam leenman van de keizer van het Roomse Rijk (*Romanum Imperium*) was. Maar de invloed van de keizer op het bisdom was beperkt. Het gebied van het nieuwe bisdom Atrecht kwam overeen met het gedeelte van het bisdom Kamerijk op de linkeroever van de Schelde. Dit behoorde sinds 880 tot het West-Frankische Rijk. Met de stichting van een bisdom Atrecht zou een gedeelte van het Franse koninkrijk niet langer onder het rijksbisdom Kamerijk vallen.[145] Dit gegeven was zeker in het voordeel van de Atrechtse separatisten.
Bisschop Lambert van Atrecht kende het belang van een goede documentatie: hij stelde een uitgebreid dossier samen met documenten over de heroprichting van het bisdom. Een dergelijke verzameling zou bij hernieuwde aanspraken vanuit Kamerijk van pas komen. Deze documenten, overgeleverd als de *Codex Lamberti*, geven een zeer compleet beeld van de manier waarop de herstichting van het bisdom plaatsvond.[146] Het is opvallend dat dat dossier geen correspondentie van de paus met de Franse koning bevat. Terwijl de paus en de metropoliet zich meermaals tot de graaf wendden, zijn geen contacten met de koning bekend over deze zaak. De rol van de koning lijkt zeer beperkt te zijn geweest. Wel was koning Philips I aanwezig op het concilie in Reims, waar Lambert op 21 september 1094 trouw aan de metropoliet betuigde en de (her)stichting van het bisdom Atrecht werd bevestigd.[147] De reden van zijn aanwezigheid in Reims was echter zijn verhouding met Bertrada, waarvan hij hoopte dat deze na de dood van zijn wettige echtgenote Bertha van Holland (†1093) gelegaliseerd kon worden.[148] De instemming van de koning met de stichting van het bisdom

---

[142] Kéry 1994a: p.316-321.
[143] Kéry 1994a: p.324-325. Over de bisdomstichtingen in Midden-Europa en de tekst van de zogenaamde Dagome judex uit 991, zie: Labuda 1999a: 3, kol.430-431.
[144] Kéry 1994a: p.330. Zo zou ook blijken bij de onafhankelijkheid van het bisdom Doornik.
[145] Bernard Delmaire (1994a: p.44-45, p.52) lijkt het belang van toestemming van de koning onderschat te hebben. Hoewel Philips I door zijn scheiding van Bertha van Holland en het huwelijk met Bertrada van Montfort vanaf medio 1092 grote problemen met de Kerk kreeg, waarbij bisschop Lambert van Guînes zich duidelijk tegen de koning uitsprak, hoeft Philips nog niet tegen een nieuw bisdom Atrecht geweest te zijn. De koning is echter ook niet de initiatiefnemer te zijn geweest, zoals beweerd door Fliche 1946a: p.221-222. Bernard Delmaire (1994a: p.44, noot 43) lijkt zich in dit opzicht niet voldoende te realiseren dat ook het bewaarde materiaal in de *Gesta* van Lambert nadrukkelijk het karakter van de kerkhervorming draagt: uit de gekopieerde stukken moest ook blijken dat de (her)stichting van het bisdom een zaak van de Kerk – en vooral ook van paus Urbanus II – was.
[146] Zie hiervoor de uitgebreide studies van Lotte Kéry (1994a: p.10-144), Claire Giordanengo (2007a) en Ludwig Falkenstein (2009a).
[147] DE RESTITUTIONE 1994a: p.204-206.
[148] Kéry 1994a: p.402. De echtgenoot van Bertrada, graaf Fulco van Anjou, was echter nog in leven. Deze

Atrecht bleek enkele jaren later uit een brief van bisschop Lambert aan bisschop Odo van Kamerijk. Daarin schreef Lambert dat de stichting van het bisdom had plaatsgevonden *per licentiam et assensum Philippi Francorum regis* (met toestemming en instemming van Philips, koning der Fransen).[149]
Uit dezelfde brief bleek dat graaf (1093-1111) Robrecht II destijds de belangrijkste machtshebber in Atrecht was: Lambert schrijft over hem: *in cuius potestate Atrebatum erat* (in wiens macht Atrecht was)[150] en Urbanus II: *Atrebatensis civitas, que in comitatu tuo principalis est* (Atrecht dat in uw graafschap een voorname stad is).[151] Atrecht en Artesië - *Artois* behoorden tot het Vlaamse graafschap, totdat het leen in 1180 door het huwelijk van Isabel van Henegouwen met koning Philips II Augustus bij het Franse kroongebied kwam.[152] Atrecht was een van de hoofdsteden van het graafschap.[153] Na Brugge en Rijsel was de stad waar de Vlaamse graaf in de periode 1096-1123 het vaakst aanwezig was.[154]
Volgens de brief van Lambert steunde de graaf de stichting van het nieuwe bisdom *per consilium et auxilium* (met raad en hulp).[155] Zijn gewicht blijkt echter vooral uit het feit dat Urbanus onmiddellijk na de wijding van Lambert aan Robrecht II van Vlaanderen schreef om hem te vragen het nieuwe bisdom welwillend en vrijgevig te steunen.[156] Begin 1095 vroeg Urbanus Robrecht zorg te dragen voor de *temporalia* (de wereldlijke rechten en bezittingen) van het nieuwe bisdom, waardoor Atrecht aangemerkt kan worden als een grafelijk bisdom. Ook de aartsbisschop van Reims, Rainoldus en de pauselijk legaat Hugo van Die, de aartsbisschop van Lyon, richtten zich tot de graaf met de vraag Lambert te steunen.[157]
Het feit dat de drie kandidaten voor de Atrechtse bisschopstroon afkomstig waren uit het grafelijke kapittel van Sint-Pieter in Rijsel, wijst ook op grote betrokkenheid van de graaf.[158] Ook bisschop Lambert van Bailleul, die in 1082 door graaf Robrecht I met geweld op de troon van Terwaan was gezet, kwam uit het grafelijke kapittel van Sint-Pieter.[159] Lambert van Guînes had zeer goede betrekkingen met de graaf. Het is niet uitgesloten dat Robrecht II Lambert naar voren heeft geschoven, maar dat dit in de Atrechtse bronnen mogelijk opzettelijk onderbelicht is.[160]
De verhouding tussen de Kerk en het graafschap Vlaanderen was aan het eind van de 11de

---

kwestie zou nog lang aanslepen. Zie § II.7.12.
[149] LAMBERTUS ATREBATENSIS 2007a: p.486-489 (E116). De brief dateert uit de jaren 1111-115.
[150] LAMBERTUS ATREBATENSIS 2007a: p.486-489 (E116). Lambert schrijft in de brief in de verleden tijd, omdat Robrecht in het najaar van 1111 overleden was en op 6 oktober in de Sint-Vedastusabdij begraven was.
[151] Brief van paus Urbanus II aan Robrecht II van Vlaanderen. GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.180; Jaffé 1885a: p.675 (JL 5518).
[152] Baldwin 1970a: p.25.
[153] Lot 1903a: p.193
[154] Op basis van de plaatsen waar de oorkonden werden uitgevaardigd. Vercauteren 1938a: p. LXXXIV.
[155] LAMBERTUS ATREBATENSIS 2007a: p.486-489 (E116).
[156] Brief van Urbanus II aan graaf Robrecht I van Vlaanderen op 31 maart 1094 (GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.180; JL5518; URBANUS II PAPA 1853a: kol.385).
[157] Brief van Urbanus II aan graaf Robrecht I van Vlaanderen op 11 maart 1095 (GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.188, JL5546; URBANUS II PAPA 1853a: kol.406). Brief van aartsbisschop (1083-1096) Rainoldus van Reims, op of kort na 21 september 1094 (GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.185-186; Migne 1844-1855a: vol.162, kol.643) en in maart 1095 (volgens Kéry 1994a: p.376-377) van de pauselijk legaat Hugo, aartsbisschop van Lyon (GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.187; HUGO VAN DIE 1854a: kol.517.). Kéry 1994a: p.330. Delmaire 1994a: p.45.
[158] Kéry 1994a: p.383.
[159] WALTER ARCHIDIACONUS 1888a: p.1142.
[160] Kéry 1994a: p.355, 357n35, 383.

eeuw gecompliceerd. Aan de ene kant mengden de graven zich tegen de zin van de kerkhervormers zeer actief in kerkelijke benoemingen en eigenden zij zich kerkelijke rechten en bezittingen toe. Zo was het bisdom Terwaan feitelijk bijna een grafelijk eigenbisdom, waar de graaf naar believen zijn kandidaat kon benoemen en over de bezittingen waarvan hij kon beschikken.[161] Frappant genoeg kwam in maart 1093 tijdens hetzelfde concilie in Reims, waar de oprichting van het bisdom Atrecht werd behandeld, ook de toestand van de Kerk in Vlaanderen aan de orde, omdat de graaf nog steeds al te vrij met de bezittingen van de Kerk omging. Robrecht II bleef gebruik maken van het spoliatierecht – het recht van een vorst om zich bezittingen van overleden geestelijken toe te eigenen – ondanks een waarschuwing van de paus dit te laten.[162] Op het concilie werd de graaf gemaand onder dreiging van een interdict over heel Vlaanderen om de betreffende goederen voor Palmzondag 1093 terug te geven.[163] Aan de andere kant gaven de graven krachtig steun aan diverse kloosterhervormingsbewegingen.[164] Al met al bedreven de graven in kerkelijke zaken een zeer actieve en zelfstandige politiek. Als opponenten van keizer Hendrik IV die de graven van Henegouwen steunde, waren de Vlaamse graven voor de Kerk van Rome een belangrijke bondgenoot.[165] Voor Urbanus II was de (her)stichting van het bisdom Atrecht dan ook een manier om de Vlaamse graaf aan zich te binden.

Hoewel de Vlaamse graaf in de loop van de tweede helft van de 11de eeuw steeds meer invloed kreeg in het rijksbisdom Kamerijk,[166] was het in zijn belang om Atrecht, de hoofdplaats van Artesië- *Artois* en de belangrijkste stad in het zuidelijke gedeelte van zijn gebieden, los te maken uit de invloedsfeer van de rijksbisschop van Kamerijk.[167] Het pleidooi van de Atrechtse kanunniken om over te gaan tot (her)oprichting van hun bisdom, moet daarom de steun van de graaf hebben gehad. Een eigen bisschop in Atrecht versterkte de Vlaamse grafelijke kerk. Dat was nodig, want het zal de graaf niet welgevallig zijn geweest dat grote delen van zijn graafschap onder de bisdommen Kamerijk en Doornik ressorteerden, waarvan de zetels buiten het door hem gecontroleerde gebied lagen.[168] Enkele jaren later probeerde Robrecht II ook het Vlaamse deel van het bisdom Utrecht binnen de Vlaamse Kerk te halen. Een poging om dit bij het niet aangrenzende bisdom Terwaan te voegen, mislukte.[169] Zijn keuze om deze gebieden bij Terwaan te voegen in plaats van bij het aangrenzende bisdom Doornik, zal mede ingegeven zijn geweest door het feit dat de zetel van Noyon-Doornik buiten het rechtsgebied van de graaf viel. Zoals al genoemd, had de graaf in Terwaan juist grote invloed.

De positie van de Vlaamse graaf bleek nog eens in de jaren 1111/1112, toen Odo, bisschop van Kamerijk, probeerde de afsplitsing van het bisdom Atrecht ongedaan te maken. Hij wendde zich daarom met keizerlijke steun tot graaf (1111-1119) Boudewijn VII, de opvolger van Robrecht II, en niet tot bisschop Lambert, of tot de koning, om de *temporalia* van de kerk

---

[161] Delmaire 1994a: p.45.
[162] URBANUS PAPA 2007a: J104 « *Memento carissime* »: p.320-323.
[163] Kéry 1994a: p.74; 334-335. Verlinden 1935a: p.113-134.
[164] Meijns 2000a: p.597-616.
[165] Na moeilijkheden rond de benoeming van bisschop (1081-1082) Lambertus van Terwaan, die graaf Robrecht de Fries had doorgedrukt tegen de wens van het kapittel, stelde Gregorius VII zich zeer gematigd op ten opzichte van de Vlaamse graaf. Van Werveke 1924a: p.46-47.
[166] Trenard 1982a: p.30-35.
[167] Kéry 1994a: p.242-254, 355, 382-383, 395, 426-427.
[168] Ganshof 1942-1943a: p.103, Koch 1983a: p.375.
[169] Pirenne 1927a: p.112-119. De Smet 1961a: p.207-234. Milis 1983a: p.5-14.

van Kamerijk in het bisdom Atrecht terug te vorderen. Boudewijn VII stuurde de brief door aan bisschop Lambert, die reageerde met een ironisch antwoord: "De Kerk van Atrecht en ik wisten tot nu toe niet dat Atrecht in het keizerrijk lag [..]." Waarna Lambert duidelijk maakte dat iedereen ermee heeft ingestemd dat Atrecht een zelfstandig bisdom werd en of Odo zich in het vervolg met zijn eisen rechtstreeks tot hem zou willen wenden om de zaak samen met de andere bisschoppen van de kerkprovincie te bespreken.[170]

De geschiedenis van de herstichting van het bisdom Atrecht is een sterk voorbeeld van een *Invention of tradition*.[171] Alles wijst er namelijk op dat er vóór 1092 nooit een bisdom Atrecht geweest is. De veronderstelling van een Merovingisch bisdom in Atrecht berust op een verkeerde interpretatie van de historische bronnen, een geconstrueerde traditie en vervalste documenten.[172] Vóór de 11de eeuw is er geen enkele tekst bekend, die het bestaan van een bisdom in het eerste millennium onderbouwt. Zo is er in het door Karel de Kale opgestelde *capitulare missorum* van Servais (853) geen aanwijzing voor het bestaan van een *bisdom* Atrecht.[173] Het gebied van het latere bisdom Atrecht, dat wil zeggen het West-Frankische deel van het bisdom Kamerijk, is daarin verdeeld tussen de bisdommen Doornik en Terwaan. Een extra argument is dat het Atrechtse kapittel van Onze-Lieve-Vrouw, de latere kathedraal, waarschijnlijk niet ouder was dan de 11de eeuw.[174] In tegenstelling tot Doornik, dat ook eeuwenlang geen eigen bisschop bezat, had zich in Atrecht in de Merovingische en Karolingische periode geen zelfstandige diocesane structuur ontwikkeld.[175] Het enige gegeven waarop het bestaan van een vroegmiddeleeuws bisdom Atrecht kan worden gestoeld, is dat *bisschop* Vedastus te Atrecht actief was, daar stierf en begraven werd.[176]
Dat Atrecht in 1092-1094 plotseling en snel een zelfstandig bisdom werd, had vooral veel te maken met de geopolitieke situatie: het gebied was een gedeelte van het Franse koninkrijk dat kerkelijk bij het keizerlijke rijksbisdom Kamerijk hoorde. Daarmee was het een deel van het Franse koninkrijk dat niet tot een "Frans" bisdom behoorde. Ondanks de afwezigheid van een oude diocesane structuur bleek het dus vrij eenvoudig om een bisdom Atrecht te definiëren, namelijk dat deel van het rijksbisdom Kamerijk dat niet in het keizerrijk lag.
De stichting van het bisdom werd mogelijk gemaakt door de aanname dat Atrecht vroeger een eigen bisschop had gehad. Het ging dus niet om de stichting van een nieuw bisdom, maar om het herstel van een oude situatie. Juist een dergelijke terugkeer naar de vroege Kerk paste in de kerkelijke hervormingsgedachte. Het was ook de enige algemeen geaccepteerde reden om de al eeuwenlang bestaande kerkelijke organisatie te wijzigen.[177]
Behalve op de *Vita Vedastis* kon de Atrechtse clerus een beroep doen op enkele Kamerijkse

---

[170] Kéry 1994a: 413-414. LAMBERTUS ATREBATENSIS 2007a: p.486-489 (E116).
[171] Zie over dit concept: Hobsbawn & Ranger 1983a.
[172] Kéry 1994a: p.211-225, 335-345.
[173] Bisschop Immo van Noyon en Doornik († 859) wordt ook vermeld in het *capitulare missorum* van Servais. *CAPITULARE MISSORUM SILVACENSE* 1897a: p.275. Zie: Kéry 1994a: p.224-225. Bernard Delmaire (1994a: p.39-60) gaat met gebruikmaking van algemene argumenten wel uit van een vroegmiddeleeuws bisdom.
[174] Het kapittel is aantoonbaar vanaf de 11de eeuw. Een Mariakerk was er mogelijk in de 9de eeuw, maar pas in de 11de eeuw is er in Kamerijkse (!) bronnen sprake van een Merovingische oorsprong van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Atrecht. Kéry 1994a: p.255-264. De kerk die Jonas van Bobbio (1905a: p.313) in zijn *vita* van de heilige Vedastus vermeldt, hoeft niet deze Mariakerk geweest te zijn. Contra: Delmaire 1994a, II: p.421-422.
[175] Zie over Doornik in de Karolingische tijd: § II.4.
[176] Jonas van Bobbio 1905a: p.313.
[177] Kéry 1994a: p.424.

documenten uit de onmiddellijke omgeving van bisschop (1012-1051) Gerard I. De voornaamste daarvan is de *Gesta episcoporum Cameracensium*, die op meerdere plaatsen onderstrepen dat Atrecht onder Vedastus een bisschopszetel heeft gehad.[178] Het lijkt opmerkelijk dat dit juist in Kamerijkse bronnen wordt genoemd, maar deze vermelding had juist tot doel de positie van de Kamerijkse bisschop in Atrecht te versterken ten opzichte van de oppermachtige Sint-Vedastusabdij (Saint-Vaast). Gerard I hoopte de status van de Mariakerk in Atrecht te verhogen door haar als de oude kathedraal van Vedastus voor te stellen.[179] In hun oorkonden ondertekenden de Kamerijkse bisschoppen een enkele maal met *Cameracensis et Atrebatensis episcopi* (bisschop van Kamerijk en Atrecht). Dit zijn steeds documenten die betrekking hebben op de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Atrecht en de Sint-Vedastusabdij. Ook komt de kwalificatie *Cameracensis et Atrebatensis episcopi* voor in 11de-eeuwse teksten met vermeldingen van Kamerijkse bisschoppen (Vedastus, Autbertus, Vinditianus) uit de vroegste periode van het bisdom.[180] In Atrecht daarentegen lijkt in de eerste helft van de 11de eeuw nog op geen enkele wijze sprake van een onafhankelijkheidsstreven.[181] In het uitgebreide dossier over de (her)stichting, de genoemde *Codex Lamberti*, komen ook geen oudere documenten voor die daarop wijzen. Kortom, tot 1092 ontbreken aanwijzingen dat de Atrechtse clerus een eigen bisdom nastreefde.

7.7 Na Atrecht ook onafhankelijkheid voor Doornik?

In zijn brief aan Robrecht II van Vlaanderen schreef Urbanus II op 31 maart 1094 dat de [..] *ecclesie que in tua ditione sunt, tuis temporibus amissam recipiant dignitatem* [..] de Kerken die in jouw machtsgebied liggen, in jouw tijden hun verloren waardigheid herkrijgen.[182] Het feit dat Urbanus II in meervoud sprak over *ecclesie*, duidt erop dat de stichting van het bisdom Atrecht onderdeel was van een bredere politiek om de structuur van de Kerk in Vlaanderen te versterken.[183] Dit kan niet anders dan betrekking hebben op het bisdom Doornik en de personele unie met Noyon. Mogelijk doelde Urbanus ook nog op het bisdom Terwaan, dat naast Terwaan ook de oude *civitas* Boulogne omvatte, waarvan werd

---

[178] *GESTA EPISCOPORUM CAMERACENSIUM* 1846a: p.402-487.
[179] Kéry 1994a: p.262.
[180] Tailliar 1859a: p.367, 369, 420, 442. Dit betreft oorkonden van Gerard I uit 1031 en 1030/1036 ten gunste van de Sint-Vedastusabdij, van Lietbertus uit 1074 ten gunste van "de kerk van Maria, de Heilige Moeder Gods in Atrecht", van Gerard II in verband met een geschil tussen de abdij en de Mariakerk in Atrecht (1090) en een schenking aan de abdij (1090). In de laatste oorkonde is de aanhef *Cameracensis et Atrebatensis sedis episcopi en de ondertekening episcopi Atrebatensi*. In een oorkonde van 1091 voor Sint-Vedastus ondertekent Gerard met *episcopus Cameracensis*. Zie voor de betreffende oorkonden: Van Mingroot 2005a: p.54, 60, 121, 277-278, 286-287, 300. Vergelijk de bisschoppen van Noyon en Doornik die zich een enkele maal *bisschop van Noyon en Doornik*, of *bisschop van Doornik* noemen. Zie § II.5.3.
[181] Kéry 1994a: p.425-427.
[182] *GESTA ATREBATENSIUM* 1994a: p.180; URBANUS II PAPA 1853a: kol.385; Baluzius 1678-1715a: II, p.133; Jaffé 1885a: p.675 (JL 5518). De vertaling van *ditio* is lastig, daar hier niet bedoeld kan zijn dat de graaf ook werkelijk de macht over deze Kerken had. Kéry 1994a: p.382. De paus schrijft aan de graaf, maar aan de koning is geen brief bekend. Delmaire 1994a: p.45.
[183] Kéry 1994a: p.382. Of Urbanus en zijn opvolger Paschalis hierbij het oogmerk hadden om te komen tot een "Vlaamse kerk", zoals Ludo Milis (1983a: p.5-14) suggereert, valt te betwijfelen. Hij ziet ook de poging om het Zeeuwse gedeelte van het keizerlijke bisdom Utrecht los te weken ten gunste van het Vlaamse Terwaan in dit kader. Dat de Vlaamse graaf een 'Vlaamse Kerk' voor ogen heeft gehad is daarentegen zeer aannemelijk.

aangenomen dat dit vroeger ook een bisschopszetel had gehad.
Op welke wijze de bewegingen in Doornik en Atrecht elkaar in de decennia vóór 1092 hebben beïnvloed, is moeilijk uit te maken. Het lijkt erop dat in Doornik al eerder in de 11de eeuw een onafhankelijkheidsbeweging op gang was gekomen, als tenminste het verdwijnen van de relieken van Nicasius en de veronderstelde opkomst van de verering voor Eleutherius in de late 11de eeuw geïnterpreteerd mogen worden als eerste signalen van de Doornikse onafhankelijkheidsbeweging. In dat geval zal de situatie in Doornik eerder de geestelijken in Atrecht hebben geïnspireerd, dan andersom. Gezien de aanwezigheid van een complete diocesane structuur in de Doornikse Kerk en de gescheiden ligging van de bisdommen Noyon en Doornik is dat ook niet merkwaardig. In dat geval zal de stichting van het bisdom Atrecht in Doornik als een sterke aanmoediging zijn beschouwd om de strijd voort te zetten. Maar het omgekeerde, namelijk dat de ontwikkelingen in Atrecht de Kerk van Doornik tot een onafhankelijkheidsstrijd inspireerden, kan ook het geval zijn geweest.
Bisschop Radboud van Noyon en Doornik had bij de provinciale synode in Reims van maart 1093 gezien hoe belangrijk het was voor het bestaansrecht van een bisdom over een goed dossier te beschikken. Dat gold uiteraard ook als het erom ging de personele unie van bisdommen te verdedigen. Het kan de bisschop verder niet ontgaan zijn dat Kamerijk niet over een pauselijk privilege beschikte dat de historische eenheid van het bisdom kon bevestigen.[184] Hoe reëel een ingreep in de bestaande bisdomstructuur was geworden, merkte Radboud op 17 september 1094. Hij was die dag in Reims getuige van de plechtige gelofte die Lambert als eerste bisschop van Atrecht aflegde ten overstaan van aartsbisschop Rainoldus in aanwezigheid van koning Philips I, andere vorsten en vele bisschoppen.[185]
Het was dus zaak om voor Noyon alsnog een privilege te verkrijgen dat de personele unie Noyon-Doornik zou bekrachtigen. Aangezien paus Urbanus II welwillend stond tegenover het einde van de personele unie, leek het weinig zinvol om de paus om een dergelijk document te verzoeken. Het is waarschijnlijk dat hier de oorsprong ligt van de vervalste, in 1073 gedateerde bul, waarin Alexander II de unie van Noyon en Doornik zou hebben bevestigd (zie § II.6.10). Deze vervalsing zou dan uit circa 1094 zijn. De pauselijke kanselarij wist het *falsum* echter te ontmaskeren, want in een brief uit 1098 verklaarde de paus onomwonden dat een delegatie uit Noyon verschenen was met ten dele vervalste documenten.[186] Tot deze stukken behoorde ongetwijfeld de vervalste bul van Alexander II, die de paus weigerde te bevestigen vanwege gebrek aan authenticiteit.
Bij de (her)stichting van het bisdom Atrecht had Urbanus II de wens geuit om de twaalf bisdommen van de *Provincia Belgica Secunda* te herstellen en zo de metropool Reims haar oude glorie terug te geven.[187] Hij wilde dit echter op een geleidelijke manier bereiken en mogelijk daarom bevestigde hij ondertussen nog wel de unie van de bisdommen Doornik en Noyon.[188] Naar aanleiding van deze bekrachtiging, protesteerden de Doornikzanen bij de paus. Zij interpreteerden de pauselijke bevestiging als een definitieve sanctionering van de personele unie. Hierop liet de paus aan de aartsbisschop van Reims (1096-1106) Manasses II

[184] Het is op zich niet verwonderlijk dat Kamerijk geen stukken over de eenheid van het bisdom kon overleggen. De meeste bisdommen zouden dat niet gekund hebben.
[185] Kéry 1994a: p.114-115.
[186] Lohrmann 1976a: p.101, n.4, 5. Uitgave van de brief van Urbanus II uit 1098: URBANUS PAPA 2007a: p.392-393. URBANUS PAPA 1853a: kol.517D-518A, nr.248.
[187] URBANUS PAPA 1853a: kol.357D, nr.71-72.
[188] Sdralek 1891a: p.67. Deze documenten zijn niet bewaard.

weten dat deze bevestiging alleen gold voor de duur van het bewind van Radboud.[189] De brief van Urbanus II aan Manasses II is het eerste document, waaruit duidelijk blijkt dat er sprake is van een mogelijk einde van de personele unie.
Een eerdere actie van bisschop Radboud was het schrijven van een nieuwe versie van de *vita* van Medardus geweest (zie § II.6.6). Radboud had blijkbaar onderkend wat de vermelding van Eleutherius als bisschop van Doornik in de oude, 7de-eeuwse versie van de *Vita Medardi* kon betekenen, zeker omdat de gezaghebbende en als heilige beschouwde auteur Venantius Fortunatus als auteur van die tekst gold. In zijn nieuwe *vita* nam Radboud het pontificaat van Eleutherius over, maar vulde het aan met nieuwe 'feiten'. Daarbij richtte de bisschop zich niet alleen op het in stand houden van de personele unie met Doornik, maar ook op mogelijke aanspraken van het kapittel van Saint-Quentin. Dat kon er namelijk op bogen terug te gaan op de oorspronkelijke bisschoppelijke zetelkerk van de Vermandois. Radbouds *Vita Medardi* van omstreeks 1076 was dus in twee opzichten een verdediging van de positie van Noyon.[190]
Saint-Quentin was het oude *Augusta Viromanduorum*,[191] de voormalige Romeinse *civitas* waar in eerste instantie de bisschop van de Vermandois resideerde, alvorens de zetel naar Noyon werd verplaatst. In zijn *Vita Medardi* beweerde Radboud dat het Medardus was die de zetel van *Augusta* (Saint-Quentin) naar Noyon verplaatste. Na de verwoesting van de stad *Augusta* door de Vandalen, de Hunnen en de Hongaren had Medardus de troosteloze ruïnes achter zich gelaten. Hij trok naar Noyon en haar vruchtbare land aan de Oise, een gebied dat Radboud op zeer poëtische wijze beschrijft.[192]
In de oudere *Vitae Medardi* uit de 7de en 9de eeuw komt deze verplaatsing nog niet voor.[193] Radboud koppelde de verplaatsing van de bisschopszetel aan de vroegste – en na Eligius – belangrijkste heilige van de Kerk van Noyon. Aan de autoriteit van Medardus' optreden gaf Radboud nog extra nadruk, door hem door de heilige Remigius te laten wijden.[194]
Minstens zo belangrijk als de verhouding tot Saint-Quentin was voor Radboud de legitimatie van de personele unie met Doornik. Aangezien het pontificaat van Eleutherius lastig ontkend kon worden vanwege zijn vermelding in de oude *Vita Medardi*, koos Radboud ervoor om de passages over Eleutherius uit de tekst van Pseudo-Fortunatus te handhaven. Hij vulde deze

---

[189] URBANUS II PAPA 1878a: p.733-734. Sdralek 1891a: p.67; Jaffé 1885a: p.695 (JL 5717). Over aartsbisschop (februari 1096 – 17 september 1106) Manasses de Châtillon: Rivet de La Grange 1868a: p.297-302. URBANUS II PAPA 1853a: kol.517.
[190] RADBOUD VAN MORTAGNE 1698a: p.87-94. Warichez 1902a: p.17-18, 58-61. Van Der Essen 1904a: p.373-379. Delanchy 1996a: p.41.
[191] En niet het huidige plaatsje Vermand, ten westen van Saint-Quentin.
[192] RADBOUD VAN MORTAGNE 1698a: p.90. Dit zou dan in de eerste helft van de 6de eeuw geweest moeten zijn. Waarschijnlijk gebeurde dit in werkelijkheid pas aan het begin van de 7de eeuw. Zie § II.3.1. Vercauteren 1934a: p.167. Overigens komen dergelijke zetelverplaatsingen in de vroege Middeleeuwen meermaals voor. Men denke bijvoorbeeld aan de zetel van Tongeren, ook een voormalige Romeinse civitas, die via Maastricht uiteindelijk in Luik terecht kwam. De beschrijving van de paradijselijke, en dus geheiligde omgeving van een nieuwe stichting, is een topos dat veelvuldig voorkomt in de lofdichten op steden, de *laudes urbium*. Een sprekend voorbeeld is de poëtische beschrijving van Hendrik van Avranches van de verplaatsing van de stad Sarum naar Salisbury: van een doornige, ruïneuze, omgeving trekt de bisschop naar een geurig dal vol lelies en klaterende beekjes. HENDRIK VAN AVRANCHES 1935a: p.109-116.
[193] SUESSIONENSI ANONYMUS 1698a: p.82-86; VENANTIUS FORTUNATUS 1698a: p.78-79; PSEUDO-FORTUNATUS 1698a: p.79-81. Zie Warichez (1902a: p.59) voor meer referenties. Vercauteren 1934a: p.167. Medardus verbleef wel dikwijls in Noyon en omgeving en het is niet onwaarschijnlijk dat de verplaatsing van de bisschopszetel door hem in gang is gezet. De eerste vermelding van een bisschop te Noyon dateert echter uit 614: een zekere Berthmundus is aanwezig op het concilie van Parijs. Maassen 1893a: I, p.192. Zie ook: Delanchy 1996a: p.42.
[194] RADBOUD VAN MORTAGNE 1698a: p.90 (cap.19).

vervolgens aan met een beschrijving van wat er na de dood van Eleutherius gebeurde. Mogelijk moest Radboud ook rekening houden met een in Doornik opkomende Eleutheriuscultus.
Aldus beschreef Radboud hoe de clerus en het volk van Doornik na de dood van hun bisschop unaniem de heilige Medardus als opvolger kozen. Zoals hiervoor al is verteld, weigerde deze aanvankelijk, maar stemde Medardus uiteindelijk toe en werden de twee bisdommen onder zijn leiding één.[195] Vervolgens werd Medardus door de heilige Remigius als bisschop van Doornik geïnstalleerd.[196] Op verzoek van de Doornikzanen behielden beide hoofdkerken de titel van kathedraal.[197] Met deze laatste mededeling verklaarde Radboud de kathedrale status van de Doornikse hoofdkerk.
De conclusie van het verhaal is onontkoombaar: de Kerk van Doornik had zelf en onder Goddelijke inspiratie de vereniging van de twee bisschopszetels gewild. Vervolgens schetst Radboud hoe groot de verdiensten van Medardus waren geweest in de christelijke verheffing van *ferocem illam Flandrensium gentem*, dat woeste Vlaamse volk.[198] Belangrijk is de rol van de koning, de metropoliet Remigius en de collega-bisschoppen bij de verkiezing van en wijding van Medardus: hun betrokkenheid maakt de personele unie een kwestie die de gehele kerkprovincie en het koninkrijk aangaat.
Radbouds schrijflust was niet zonder effect. Zijn tekst verkreeg gezag. Binnen enkele decennia werd ook in Doornik Medardus gezien als de opvolger van Eleutherius en dus als bisschop van Noyon en Doornik. Volgens Herman van Doorniks *De restauratione* was bisschop Medardus van Noyon, nadat hij was voorgegaan bij de begrafenis van Eleutherius in Blandain,[199] inderdaad gekozen tot bisschop van Doornik.[200] Hij merkte daarbij op: “De clerus van Doornik kreeg al snel spijt dat ze de heilige Medardus als bisschop genomen hadden, want ze realiseerden zich dat wat ze gedaan hadden uit achting voor zijn persoon, na zijn dood onmogelijk meer ongedaan kon worden gemaakt.”[201] Met succes had Radboud de Doornikzanen voorgehouden dat de unie met Noyon eigenlijk hun eigen keuze was geweest.

7.8 Het einde van Radbouds episcopaat

De onzekere positie waarin de personele unie terecht was gekomen door het pauselijke handelen en het Doornikse separatisme, lijken niet van invloed te zijn geweest op het functioneren van Radboud in zijn noordelijke bisdom. Als diocesaan bisschop verrichtte hij in 1094 de wijding van de Doornikse abdijkerk van Sint-Maarten. Op 20 juni 1095 was hij opnieuw in Doornik[202] en op 14 september 1096 oorkondde hij er ten behoeve van de Gentse

[195] RADBOUD VAN MORTAGNE 1698a: p.87 (cap.18).
[196] RADBOUD VAN MORTAGNE 1698a: p.90. In feite was de heilige Remigius (†533) allang dood.
[197] RADBOUD VAN MORTAGNE 1698a: p.91. *Ut utrique ecclesiae cathedralis semper honor maneret benigne concessit.*
[198] RADBOUD VAN MORTAGNE 1698a: p.87 (cap.20). Moreau 1945b: p.63.
[199] Hoewel in de Doornikse Mariakerk een graf zou zijn voorbereid, aldus de *Vita secunda* (*ELEUTHERII VITA SECUNDA* 1658a: p.192), werd Eleutherius in Blandain begraven.
[200] Terecht merkt Paul Rolland (1925c: p.303) op dat Herman niet in de val trapte om de waarheid van de *Vita Medardi* van Radboud in twijfel te trekken. Dat zou immers ook zijn eigen geloofwaardigheid schenden.
[201] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.318.
[202] Pycke 1988a: p.166.

Sint-Baafsabdij.[203] In 1098 was hij in Doornik en vervolgens in Brugge.[204]
Ook andere bisschoppelijke taken werden normaal vervuld. Hierboven kwam al ter sprake dat hij aanwezig was bij een provinciale kerkvergadering in Reims in 1093 en bij de plechtige gelofte van trouw van de eerste bisschop van Atrecht in 1094. Op zondag 30 maart 1096 was hij samen met andere suffragaanbisschoppen opnieuw in Reims voor de wijding van de nieuwe aartsbisschop Manasses.[205] Later in dat jaar nam hij deel aan de wijding van diens naamgenoot Manasses, voormalige aartsdiaken van Reims, die tot bisschop van het verkleinde bisdom Kamerijk was gekozen.[206]
Op 24 maart 1098 overleed bisschop Radboud te Brugge.[207] Herman van Doornik beschreef de omstandigheden van Radbouds gruwelijke dood. De bisschop werd in afwachting van een aderlating onwel op het toilet, waarbij zijn gehele lichaam verlamd raakte, inclusief zijn tong. Omdat hij daardoor niet meer kon biechten, stierf hij zonder absolutie en in doodzonde. Radboud, aldus Herman, stierf een plotselinge dood, omdat hij zich met een valse eed vrij gepleit had van simonie, terwijl hij daar juist schuldig aan was. Zelfs zijn naaste collega-bisschoppen hadden zijn eed niet durven ondersteunen.
De bisschop werd begraven in de kathedraal van Doornik.[208]
Het was niet alleen omdat hij in zijn noordelijke bisdom overleden was, dat hij – net zoals zijn voorganger Boudewijn – in Doornik werd begraven en niet in de kathedraal van Noyon. Radboud stamde uit het geslacht van Mortagne, dat uit de streek ten zuiden van Doornik kwam en waarvan leden in Doornik burggraaf waren.[209] Als Radboud niet al zelf bepaald had dat hij in Doornik begraven wilde worden, dan zullen de kanunniken zich wel beijverd hebben om de gestorven bisschop bij zich te houden. De aanwezigheid van een extra bisschopsgraf in de Onze-Lieve-Vrouwekerk vormde een mooie ondersteuning van haar kathedrale status. In de strijd om onafhankelijkheid kon dit van pas komen. Er moet ook niet vergeten dat aan de begraving van een voornaam persoon uit een vermogende familie forse inkomsten verbonden konden zijn in de vorm van schenkingen en stichtingen zoals gedachtenismissen. Ook dat zal een reden zijn geweest voor het kapittel om het lijk te claimen.
Een bisschopsgraf dat in 2007 is teruggevonden tijdens opgravingen in de Doornikse kathedraal, is hoogstwaarschijnlijk het graf van Radboud.[210] In tegenstelling tot het nabijgelegen graf van bisschop Boudewijn (zie § II.6.11) bevond zich in de tweede tombe geen endotaaf (stèle met inscriptie). De bisschop die in dit graf werd gevonden, is daarom niet met zekerheid geïdentificeerd.[211] Zoals hiervoor al werd opgemerkt, concludeerden de archeologen dat dit graf, gezien de wijze waarop dit tegen het graf van Boudewijn aanligt, van recenter datum is. Het is waarschijnlijk dat het inderdaad gaat om Radboud, van wie ook is

[203] Vleeschouwers 1980a: p.14. Afgebeeld bij: Dumoulin & Pycke 1992a: p.15.
[204] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.309.
[205] Warichez 1905d: kol.536. Kéry 1994a: p.119; DE RESTITUTIONE 1994a: 208. De overlevering noemt de bisschoppen Lambert van Atrecht, Hugo van Soissons *cum ceteris province Remensis cooperantibus et assentientibus episcopis.*
[206] Kéry 1994a: p.121.
[207] Vermeld in het obituarium van de Sint-Maartensabdij. Berlière 1894a: p.166.
[208] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.125-126, cap.72. HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.309, cap.73. Pycke 1986a: p.327. Over de dood van Radboud: Moreau 1938a: p.245-249.
[209] HERMAN VAN DOORNIK 1988a: cap.73.
[210] Brulet 2012c: p.232-237.
[211] Brulet 2012a: p.401.

overgeleverd dat hij in de Doornikse kathedraal is begraven. Hij is bovendien de enige bisschop van Noyon-Doornik die in aanmerking komt, omdat toen in 1113 zijn opvolger Balderik overleed, de bouw van de nieuwe kathedraal reeds in volle gang was.[212]

7.9 Het begin van de nieuwbouw van de Doornikse kathedraal

Als het tweede bisschopsgraf inderdaad het graf van Radboud is, betekent dit dat het koor van de 11de-eeuwse Onze-Lieve-Vrouwekerk in 1098 nog in gebruik was. Waren aan de westzijde van het schip reeds de werken van een nieuwe kerk gestart met de funderingen van de westelijke traveeën en de westpartij? Aangezien de nieuwe kathedraal aanmerkelijk hoger kwam te liggen, was dit een hele onderneming. Zoals verderop zal blijken, zijn er diverse aanwijzingen dat de nieuwe Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, die halverwege de 12de eeuw voltooid werd, weliswaar in verschillende fases, maar niettemin in een hoog tempo is gebouwd. Toch zal het gehele werk aan dit enorme kerkgebouw enige decennia in beslag genomen hebben. Terugrekenend is een begin van de bouw dat veel later ligt dan rond de eeuwwisseling, dan ook niet aannemelijk. Het graf van Radboud zou dus weldra diep onder de vloer van de nieuwe kerk verdwijnen.
De nieuwbouw van de kathedraal was bovendien vanaf het begin een radicale breuk met de bestaande gebouwen. Afgezien van de breedte van schip en zijbeuken en de plaats van de westmuur van het transept werden van de oude Onze-Lieve-Vrouwekerk geen kenmerken overgenomen. Het feit dat het vloerniveau van de nieuwe kerk 2,5 meter hoger kwam te liggen dan de oude kerk is hiervan wel de meest treffende illustratie.
De nieuwe kathedraal zou ook aanmerkelijk verder naar het oosten worden uitgebouwd dan alle voorgangers, die met hun oostmuur nooit oostelijker kwamen dan halverwege de viering van de huidige kerk. Waarschijnlijk lagen, zoals al vaker werd vermeld, achter de Onze-Lieve-Vrouwekerk nog de resten van de oude Stephanuskerk. Deze werd gesloopt om plaats te maken voor de oostpartij van de nieuwe kathedraal.

7.10 De verkiezing van bisschop Balderik

Na de dood van Radboud besloten de kanunniken van Noyon met spoed hun medekanunnik Balderik, de aartsdiaken van Noyon, tot nieuwe bisschop te kiezen.[213] Balderik had zijn gehele kerkelijk parcours in Noyon doorlopen, maar was blijkbaar op het moment van zijn bisschopsverkiezing nog niet tot priester gewijd.[214] Naar verluidt was hij de zoon van de

[212] Het is immers niet uitgesloten dat een andere bisschop, die geen ordinarius van Noyon en Doornik was, om welke reden dan ook in de Doornikse kathedraal is begraven.
[213] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.309. Over Balderik, zie onder andere: GC 1751a, 9: kol.998-1000; Guyotjeanin 1987a: p.177. De wijding van Balderik was aanvankelijk door de aartsbisschop vastgesteld op 23 mei. Alvorens de verkiezing te kunnen houden, moesten de kanunniken eerst koninklijke toestemming vragen. Dit kan op zijn vroegst begin april zijn gebeurd. De verkiezing kon dan kort daarop plaatsvinden. Dat de gang van zaken zeer snel moet zijn gegaan blijkt uit de reactie van Lambert van Atrecht die aan de aartsbisschop meldde dat de uitnodiging voor de wijding te laat was. Zie hieronder. Over hoe de verkiezingsprocedure in een koninklijk bisdom begin 12de eeuw verliep, zie het voorbeeld van Chartres: Gaudemet 1979a: p.127-129.
[214] Over het feit dat hij nog voor zijn bisschopswijding tot priester gewijd moest worden, zie verderop.

burggraaf van Doornik, Everard van Mortagne en een neef van zijn voorganger Radboud.[215] Waarschijnlijk was zijn vader de bezitter van een kleine heerlijkheid ten zuidoosten van Sint-Omaars, aangezien Balderik in 1106 een aldaar gelegen en uit vererving verkregen allodium schenkt aan de kloosterzusters van Bourbourg.[216]
De Doornikzanen, die in de veronderstelling waren dat de personele unie slechts bevestigd was voor de duur van het episcopaat van Radboud, tekenden protest aan bij de aartsbisschop van Reims (1096-1106) Manasses tegen de verkiezing van Balderik.[217] Waarschijnlijk zochten zij ook direct de steun van bisschop Lambert van Atrecht, die ook in andere netelige zaken niet geaarzeld had om een duidelijk standpunt in te nemen.[218] Hoewel pas kort bisschop, stond Lambert in hoog aanzien. Zo vervulde hij al direct na zijn verkiezing belangrijke diplomatieke missies. Als fervent voorstander van de kerkhervorming steunde hij de beëindiging van de personele unie van Doornik en Noyon.[219]
Of de Doornikzanen ook direct bij de paus hebben geprotesteerd is niet bekend. Bij de (her)stichting van het bisdom Atrecht had juist Urbanus II de personele unie slechts voor het pontificaat van Radboud bevestigd, omdat hij het voornemen had de bisdommen van de provincie van Reims "in hun oude waardigheid" te herstellen.[220]
De precieze gang van zaken is niet overgeleverd, maar uit een aantal brieven in de Atrechtse *Codex Lamberti* kan het volgende opgemaakt worden. Na de snelle verkiezing van Balderik droeg het kapittel van Noyon hem ter wijding voor bij aartsbisschop Manasses, die als wijdingsdatum 23 mei 1098 vaststelde, de zondag *Trinitatis*, op het octaaf van Pinksteren.[221] Manasses nodigde Lambert van Atrecht nadrukkelijk uit voor de wijding van Balderik en vroeg hem ten minste de vrijdag of de zaterdag ervoor te komen, zodat Lambert Balderik, voorafgaand aan zijn bisschopswijding, de priesterwijding kon toedienen.[222]
Het protest uit Doornik en de bedenkingen van Lambert hielden de zaak echter op. De aartsbisschop weifelde. In Noyon zag men deze vertraging met lede ogen aan. Het was zaak Balderik zo snel mogelijk te wijden, zodat de kans op het einde van de personele unie zo klein mogelijk gehouden werd. Robert, deken (1098-1102) van Noyon[223], vroeg daarom Lambert met klem om de getormenteerde Kerk van Noyon te helpen en aan de aartsbisschop te laten

[215] Warichez 1932d: kol.1438. De samenstellers van de *Gallia Christiana* (GC 1751a, 9: kol.998) meenden dat Balderik afkomstig was uit Artesië, kapelaan was onder de bisschoppen Gerard I en Lietbertus van Kamerijk, kanunnik en cantor van het kathedrale kapittel van Terwaan, alvorens aartsdiaken in Noyon te worden. Dit berust echter op een verwisseling met andere geestelijken. Lefranc 1887a: p.34-35. *GESTA EPISCOPORUM CAMERACENSIUM* 1846a: p.393.
[216] Lohrmann 1983a: p.283.
[217] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.161 [cap.97/cont.9].
[218] Bijvoorbeeld in de kwestie van de echtbreuk van koning Philips I. Zie Kéry 1994a: p.407-412.
[219] Voor argumenten, zie: Kéry 1994a: p.390. Delmaire 1994a: p.47.
[220] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.161 [cap.97/cont.9].
[221] Volgens Jacques Pycke (1986a: p.326) is Balderik (Baudry) gekozen tussen 24 maart en 16 mei 1098 en uiteindelijk gewijd op 9 januari 1099. Joseph Warichez (1932d: kol.1438) vermeldt ook 9 januari 1099 als wijdingsdatum. Ook Jean Cousin (Cousin 1619-1620a, III: p.157) laat het bewind van Balderik beginnen in 1099. Olivier Guyotjeannin (1987a: p.177) gaat uit van een wijding op 22 mei 1098.
[222] Kéry 1994a: p.25. Uitgave van de brief van Manasses: Migne 1844-1855a: 162, kol.666; MANASSES VAN REIMS 2007a: p.382-385. Balderik was dus geen priester. De brief is bewaard in het dossier rond de stichting van het bisdom Atrecht, evenals de brief van paus Urbanus II aan Manasses over de wijding van een nieuwe bisschop van Doornik.
[223] Over deken Robert: GC 1751a: kol.1031.

weten dat hij de wijding van Balderik steunde.[224]
Lambert antwoordde aan Manasses dat hij de uitnodiging voor de wijding te laat heeft ontvangen, geldgebrek heeft en dat de wegen te gevaarlijk zijn, maar tevens dat er nog andere redenen zijn, die hij de aartsbisschop later uiteen zal zetten.[225] Daarnaast benadrukte hij dat alles wat de metropoliet zal doen wat niet tegen de heilige canons en de voorschriften van de Apostolische Stoel indruist, door hem geprezen zal worden. Lambert laat hiermee in bedekte termen zijn afkeuring over de gang van zaken blijken.[226] De handelwijze van Manasses is immers niet in overeenstemming met eerdere verklaringen van paus Urbanus II over de bisdommen in de Reimser kerkprovincie. Bovendien zijn de snelle, elkaar opvolgende wijdingen van Balderik in strijd met het canoniek recht.[227]
In Noyon besluit men niet te wachten op de aartsbisschop en stuurt een delegatie met Balderik naar Rome om de paus te vragen Balderik te wijden, zoals hij enkele jaren eerder met Lambert van Atrecht had gedaan. Urbanus II constateert dat de meegenomen documenten ten dele vals zijn[228] en stelt dat hij de unie slechts bevestigd had voor de duur van het episcopaat van Radboud. Toch neemt Urbanus II niet het besluit om zelf de unie te beëindigen. Hij delegeert de zaak, stuurt Balderik terug naar Manasses en draagt de aartsbisschop op de zaak af te handelen.[229] Blijkbaar wil de paus zijn vingers niet branden aan deze kwestie. Maar het kan ook zijn dat hij de aartsbisschop niet onnodig wil bruuskeren door opnieuw een bisschop uit zijn kerkprovincie te wijden.
Manasses besluit daarop om Balderik te wijden tot bisschop van Noyon en Doornik. Hij schrijft aan Lambert van Atrecht om hem te melden wat de paus geschreven heeft en nodigt hem wederom uit voor de wijding van Balderik, nu op 9 januari 1099, de zondag onder het octaaf van Driekoningen.[230] Of Lambert aan deze uitnodiging wel gehoor heeft gegeven, is niet bekend.
Op suggestie van de paus stuurt het Doornikse kapittel uit haar midden een delegatie om de zaak te bespreken. De cantor Elbertus[231] en kanunnik Geldulfus[232] reizen af naar Rome om de wijding van Balderik aan te vechten en te pleiten voor een eigen bisschop.[233] Maar ondertussen, op 29 juli 1099, sterft paus Urbanus II.[234] Twee weken later, op 14 augustus, wordt de kardinaal-priester Rainer van San Clemente, tevens abt van Sint-Laurentius-buiten-de-muren tot zijn opvolger gekozen. Hij laat zich tot paus kronen met de naam Paschalis II.[235] De missie van de twee Doornikse kanunniken, waarvan niet bekend is of zij tot Rome zijn

---

[224] Uitgave van de brief van Robert: ROBERTUS NOVIOMENSIS 2007a: p.384-385.
[225] Uitgave van de brief van Lambert: LAMBERTUS ATREBATENSIS 2007a: p.386-387.
[226] Guyotjeannin 1987a: p.177 n.24.
[227] Volgens het canonieke recht moest er enige tijd zitten tussen de verschillende wijdingen. Officieel gold er een minimumtijd van drie jaar tussen de priesterwijding en de bisschopswijding. Dit interval werd echter niet altijd gerespecteerd. Zie hoofdstuk 7 in de synodebesluiten van paus Silvester I: Hinschius 1863a: p.450.
[228] Het is aannemelijk dat de vervalste bul van Alexander II hier toebehoorde.
[229] Zie de brief *Quamvis clericorum* van Urbanus aan Manasses: JL 5715. Uitgaven: URBANUS PAPA 1853a: kol.517-518, nr.248; Baluzius & Mansi 1761-1764a: II, 144; Delisle 1877a: p.733; URBANUS PAPA 2007a: p.392-393.
[230] MANASSES VAN REIMS 2007a: p.392-393.
[231] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.341, 321. *Ailbert*, in Pycke 1988a: p.98-99. Dit is de latere stichter van Rolduc.
[232] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.321. Zie: *Geldulphe*, in: Pycke 1988a: p.168-169.
[233] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.321. *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.341.
[234] Becker 1999a: kol.1282.
[235] Jaffé 1851a: p.479.

geraakt, blijft zonder resultaat. De nieuwe paus lijkt de zaak Doornik-Noyon niet hoog op te nemen. Daarmee strandt deze eerst overgeleverde onafhankelijkheidspoging van de Kerk van Doornik.

7.11 Het bewind van bisschop Balderik (1099-1113)

Met Paschalis II als nieuwe paus begint Balderik zijn werk als bisschop van Noyon en Doornik. Hoewel hij voornamelijk in het zuidelijke Noyon moet hebben verbleven – in 1108 geeft hij Noyon een stedelijk charter[236] –, laat hij zich in de noordelijke bisschopsstad niet onbetuigd. In Doornik heeft men zich ook vrij snel bij het mislukken van de scheiding neergelegd, want in februari 1101 houdt Balderik in Doornik een bisschoppelijke synode, waar de meeste voorname geestelijken uit het bisdom aanwezig zijn.[237]
Regelmatig oorkondt Balderik te Doornik: in 1100 en op 8 maart 1101 voor het kathedrale kapittel[238], begin 1101 voor Sint-Pieter in Rijsel en op 31 maart 1101 voor het Onze-Lieve-Vrouwekapittel in Brugge en hetzelfde jaar – in Brugge – voor Sint-Donaas[239] en in de jaren daarna voor drie voorname abdijen in het bisdom Atrecht: de Sint-Salvatorabdij (Saint-Sauveur) van Anchin[240], de Sint-Vedastusabdij (Saint-Vaast) uit Atrecht (1102)[241] en de Sint-Pietersabdij (Saint-Pierre) in Hasnon (1106).[242] Balderik steunt de stichting van de Sint-Andriesabdij bij Brugge door de Vlaamse graaf Robrecht.[243] In 1103 ondertekent hij in Doornik meerdere schenkingsaktes voor de Sint-Maartensabdij.[244]
In 1106 oorkondt hij voor de kapel van Doest (*Thosan*) (bisdom Doornik).[245] In 1108 ondersteunt Balderik het verzoek van Roger, burggraaf van Rijsel, om het seculiere kapittel van Phalempin te hervormen tot een kapittel van reguliere kanunniken.[246] In 1110 oorkondt hij in Rijsel voor het kapittel van Sint-Pieter.[247] Ook in 1111 en 1112 vaardigt de bisschop voor dit kapittel oorkonden uit, terwijl hij zich in Doornik of omgeving bevindt.[248]
In de eerste jaren van zijn bewind reist Balderik heel wat af. De kerkhervormingen leiden tot een groot aantal concilies, onder andere over de benoeming van bisschoppen, de inbreuken op

[236] Warichez 1932d: kol.1438.
[237] Cousin 1619-1620a, III: p.164. Hoverlant de Beauwelaere 1805-1834a, III: p.187 en V, p.193. Pycke 1986a: p.137. Pycke & Vleeschouwers 2014a: p.154-156.
[238] ACT cartularium C, f.13r-14r. Pycke & Vleeschouwers 2014a: p.151-152. ACT cartularium C, f.12r-12v, cartularium R f.5v, cartularium D, f.19r. Pycke 1979a; p.435. Cousin (Cousin 1619-1620a, III: p.164) situeert deze ondertekening tijdens de synode. Pycke & Vleeschouwers 2014a: p.157-158.
[239] *Actum Tornaci, in ęcclesia Sanctę Marię.* Pycke & Vleeschouwers 2014a: p.158-160. Pycke 1979a: p.435. Pycke & Vleeschouwers 2014a: p.162-163. Pycke & Vleeschouwers 2014a: p.153-154.
[240] Duvivier 1898a: p.298-299. Uit 1101 dateert ook een oorkonde voor het Sint-Pieterskapittel in Rijsel, die in Doornik of omgeving werd uitgevaardigd. Hautcoeur 1894a: I, p.17. Pycke & Vleeschouwers 2014a: p.160-162.
[241] Duvivier 1898a: p.336-338.
[242] Duvivier 1898a: p.110-111. De tekst van de oorkonde vermeldt weliswaar niet dat deze in Doornik werd uitgevaardigd, maar de eerste mede-ondertekenaren zijn voorname leden van het Doornikse kapittel, zodat uitvaardiging in Doornik of omgeving voor de hand ligt.
[243] Pycke & Vleeschouwers 2014a: p.148-151.
[244] Pycke & Vleeschouwers 2014a: p.180-184.
[245] Van De Putte 1845a: II, p.1.
[246] Cousin 1619-1620a, III: p.168. Meijns 2000a: p.782-784.
[247] Hautcoeur 1894a: I, p.20-21.
[248] Hautcoeur 1894a: I, p.17. De belangrijkste medeondertekenaars van deze oorkonden zijn Doornikse kanunniken, zodat mag worden aangenomen dat de bisschop deze oorkonden Doornik zelf uitvaardigde.

kerkelijke bezittingen door de adel en de zedeloosheid van vooraanstaande edellieden. Een van de eerste belangrijke activiteiten van Balderik is de deelname aan een door Robrecht II bijeengeroepen Vlaams concilie in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Sint-Omaars op 14 juli 1099. Naast de vier bisschoppen van Atrecht, Kamerijk, Terwaan en Noyon-Doornik is ook de Reimser aartsbisschop Manasses aanwezig. Het concilie hernieuwt de Godsvrede die eerder in Soissons was afgekondigd.[249] Verder is Balderik in 1100 mogelijk in Soissons op een concilie over de verkiezing van de bisschop van Beauvais.[250] Waarschijnlijk neemt hij in juli 1105 in Reims deel aan de wijding van Odo van Doornik tot bisschop van Kamerijk.[251] Evenals zijn voorganger Radboud (in 1094 in Reims) raakt ook Balderik betrokken bij de zedenzaak over de geëxcommuniceerde Franse koning Philips I (zie § II.7.6), maar de Franse bisschoppen weten deze kwestie niet op te lossen. Uiteindelijk wordt Philips na toestemming van de Urbanus II weer tot de sacramenten toegelaten.[252]

Tijdens de eerste jaren van het episcopaat van Balderik vinden belangrijke wijzigingen plaats binnen het Doornikse kathedrale kapittel. Begin 1101, vlak na de bisschoppelijke synode, wordt Gonterus (Gonter/Gunterus/Gunther) de nieuwe proost (1101-1117) van het kathedrale kapittel. Hij is de opvolger van de kapittelproost (1080-1101) Herman die ingetreden was in het Sint-Maartensklooster.[253] Beiden behoren tot het voornaamste lokale geslacht Osmont-De le Vigne, dat gedurende de 12de eeuw alle proosten van het kapittel leverde.[254] Twee jaar later werd zijn bijna naamgenoot Gotherus deken (1103-1138/1140) van het kapittel. Gonterus en Gotherus spelen in de eerste decennia van de 12de eeuw een voorname rol in de Doornikse Kerk.

Proost Gonterus verschijnt in de oorkonden als een energiek man.[255] Hij nam het initiatief om aan de paus een bevestiging van de bezittingen van het kapittel te vragen. Paschalis II verleende deze in 1108.[256] De noodzaak tot financiële hervorming was extra groot, vanwege de nood aan extra middelen voor de nieuwbouw van de kathedraal, waarmee in de eerste jaren van de eeuw was begonnen. De nieuwbouw zou goed de aanleiding kunnen zijn geweest om de kapittelfinanciën te versterken.

Deken Gotherus bekleedde zijn functie uitzonderlijk lange tijd, bijna 40 jaar. Ook hij

---

[249] Mansi 1759-1798a: 20, kol.969-972. Pontal 1995a: p.240-241. Giordanengo 2007a: p.222-229. De aanpak van echtgenotes van getrouwde priesters wordt aan de diocesane bisschoppen zelf overgelaten.

[250] Pontal 1995a: p. 242-243 en voor een vergadering in Reims in 1103. Pontal 1995a: p.248, op basis van Gousset 1842-1844a, II: p.160.

[251] Mansi 1759-1798a: 20, kol.1191-1192. Pontal 1995a: p.238.

[252] De koning had zijn vrouw Bertha van Holland verstoten ten gunste van Bertrada, de vrouw van Fulco van Anjou en was daarom geëxcommuniceerd. Philips hoopte na de dood van Bertha van Holland (†1093) met de Kerk in het reine te komen. Mogelijk was Balderik daarom in april 1104 op een concilie in Troyes en op een vervolgvergadering op 30 juli in Beaugency aan de Loire waar deze kwestie besproken werd. Pontal 1995a: p.246-247. Mansi 1759-1798a: 20, kol.1179-1182, 1185-1186. In ieder geval was hij begin december voor een concilie in Parijs. Mansi 1759-1798a: 20, kol.1193-1194. Pontal 1995a: 247-248. Giordanengo 2007a: p.242-243. Als data van dat concilie worden zowel 2 als 9 december genoemd. Alle drie vergaderingen gingen over de opheffing van de excommunicatie. De Franse bisschoppen durfden de kwestie aanvankelijk niet zonder goedkeuring van de paus af te handelen. Uiteindelijk deed Philips I in Parijs boete voor de overspelige verhouding en belooft hij Bertrada nimmer meer te ontmoeten buiten de aanwezigheid van derden.

[253] Pycke 1988a: p.129.

[254] Pycke 1986a: p.167.

[255] Hij is de zoon van de vermoorde bisschoppelijke proost Tetbertus, zie voor referenties: Pycke 1986a: p.165. Pycke 1988a: p.129-131.

[256] JL 6202, Voisin 1867a: p.267.

beijverde zich voor het herstel van de bezittingen van het kapittel. Onder zijn leiding werd in 1107 een prebende voor de cantor gecreëerd.[257]
De aartsdiaken van Doornik was op dat moment Lambert van Zonnebeke. Lambert was nog benoemd door bisschop Radboud en gold als het voornaamste lid van het kapittel. In de ondertekening van oorkonden verschijnt hij als eerste van de kanunniken. In het bisdom Doornik moet hij grote macht gehad hebben, omdat de bisschop vaak in Noyon is.[258]

De Sint-Medarduskapel
De stichting van de Sint-Maartensabdij kanaliseerde niet alle idealen van hervormingsgezinde kanunniken. Al aan het begin van het episcopaat van Balderik, waarschijnlijk rond 1100, verliet de cantor van de kathedraal Elbertus van Antoing het kapittel, nadat hij nog in 1099 voor het kapittel naar Rome was gereisd om de onafhankelijkheid van het bisdom te bepleiten.[259] Elbertus die mede de stichting van het Sint-Maartensklooster heeft ondersteund, was geïnspireerd door Odo, wiens onderricht hij nog op de kathedraalschool had gevolgd. Waarschijnlijk nadat ook hem gebleken was dat een hervorming van het kapittel kansloos was, gaf hij al zijn bezittingen weg en stichtte een klein kerkje op een heuvel ten zuiden van de stad, waar hij enige tijd als kluizenaar leefde.[260] In 1104 trok Elbertus met twee volgelingen oostwaarts om op het territorium van de hertog van Limburg in de omgeving van Aken – al of niet op diens verzoek – het klooster Rolduc te stichten.
Of het kathedrale kapittel Elbertus ondersteunde in zijn initiatief een kluis te stichten, zoals het kapittel ook de Sint-Maartensabdij had gesteund, is niet duidelijk. Het is interessant dat in deze tijd het Medardus-patrocinium in Doornik opduikt, kort nadat bisschop Radboud aan deze bisschop van Noyon de rol van vereniger van de beide bisschopszetels had toebedeeld. Het kerkje dat Elbertus volgens de *Annales Rodenses* zelfstandig bouwde ten zuiden van Doornik was waarschijnlijk de kapel van Sint-Medardus, die in 1108 in de lijst van bezittingen van het kathedrale kapittel verschijnt. Decennia later – zonder dat er sprake lijkt van een monastieke continuïteit – zal bisschop Simon van Vermandois aan Oger, regulier kanunnik van de abdij van Mont-Saint-Éloi (Sint-Eligiusberg – bisdom Atrecht) vragen om er een klooster van reguliere kanunniken te stichten.[261]

7.12 Het kathedrale kapittel in conflict met de Sint-Maartensabdij

Een van de opvallendste ontwikkelingen in de Kerk te Doornik aan het begin van de 12de eeuw is de almaar verslechterende verhouding tussen de nieuwe Sint-Maartensabdij en het kathedrale kapittel. De in 1092 gestichte abdij ontwikkelde zich na een moeizaam begin tot een steeds welvarender klooster. In belangrijke mate was dit te danken aan leden van het kathedrale kapittel en hun families die de overstap naar het klooster hadden gemaakt en veel bezittingen inbrachten. In de eerste 50 jaar van zijn bestaan ontving het klooster de rechten op

[257] Pycke 1988a: p.6.
[258] Pycke 1986a: p.146.
[259] Pycke 1986a: p.111-112.
[260] De Annales Rodenses vermelden ten westen van de stad, maar dit komt waarschijnlijk door een afwijkende windrichtingenbenadering. Zo werd Doornik gesitueerd op de noordoever van de Schelde in plaats van de westoever.
[261] Jacques & Pycke 2008a: p.7-10. Meijns 2000a: p.779-782.

inkomsten van 21 altaren, alle afkomstig van of uit de omgeving van het kathedrale kapittel.[262] De achterblijvers in het kapittel moesten met lede ogen aanzien hoe hun bezit kromp. Sluimerende concurrentie ontaardde in een openlijke strijd. Het verloop van het conflict is beschreven door oud-abt Herman in zijn werk over de stichting van de abdij. Herman keek vanuit het perspectief van het klooster, dat hij afschilderde als de *underdog* die fysiek kwetsbaarder, maar spiritueel hoogstaander was.
Het conflict brak uit na de verkiezing van abt Odo tot bisschop van Kamerijk (1105).[263] Tijdens zijn abbatiaat was het klooster nog via zijn persoon aan de kathedraal gelieerd; Odo was immers zelf oud-scholaster van het domkapittel. Zijn opvolger abt (1105-1127) Segardus[264] lijkt echter geen speciale relatie met het kapittel gehad te hebben. De band van het klooster met de kathedraal werd losser. Toen het kathedrale kapittel zijn invloed op het klooster steeds meer dreigde te verliezen, claimde het dat Sint-Maartens slechts een *capella* (kapel) was, die rechtstreeks afhing van het kapittel en geen zelfstandige abdij vormde.[265] Als medestichter beschouwde het kapittel het klooster namelijk als een eigenkerk. De monniken stelden echter dat het ging om de herstichting van een oude Sint-Maartensabdij, waarvan de bezittingen in de loop der tijd door het kapittel waren geüsurpeerd.
De status van het klooster was niet alleen zaak van macht en prestige, maar had ook belangrijke financiële gevolgen. Het domkapittel bestreed in het bijzonder het recht van het nieuwe Sint-Maartensconvent om *extranei*, lieden van buiten de kloostergemeenschap, te begraven op het kloosterkerkhof. Het klooster daarentegen eiste dat iedereen begraven kon worden op zijn grond. De schenkingen die met begravingen gepaard gingen, vormden een belangrijke bron van inkomsten. Daarnaast eiste het klooster vrijstelling van de betaling van tienden aan het kathedrale kapittel. Voor het kapittel waren beide inkomsten echter van groot belang.
Het is juist in deze tijd dat proost Gonterus de financiën van het kapittel probeerde te versterken, nadat in het voorgaande decennium veel geld en goederen naar het Sint-Maartensklooster waren gevloeid. Enerzijds ging het om bezittingen van kanunniken die voortaan voor een kloosterleven kozen, anderzijds betrof het schenkingen van burgers ten behoeve van hun zielenheil. Zij verkozen de kloostergemeenschap, vanwege hun strengere spirituele leven, boven de wereldse kathedrale geestelijken, om te bidden voor hun heil.
Om weerstand te kunnen bieden aan de kanunniken wendden de monniken zich tot hun voormalige abt Odo, ondertussen bisschop van Kamerijk, die bij paus Paschalis een bevestiging verkreeg van de status van abdij.[266] De kanunniken, aldus Herman, zouden ziedend zijn geworden en een lastercampagne gestart zijn tegen het klooster, dat de Doornikzanen tot dan toe zo goed gezind waren.[267] In Doornik[268] komt het tot gevechten tussen getrouwen van het kapittel en de monniken en hun aanhang. De paus geeft bisschop Balderik de opdracht de zaak op te lossen en recht te doen aan de aanspraken van het klooster.[269] In Doornik neemt het geweld ondertussen alleen maar toe. Nadat de monnik

[262] Albert D'Haenens (1962a: p.92-95) stelde een overzicht op van het grote aantal bezittingen dat van het kapittel naar het Sint-Maartensklooster ging.
[263] D'Haenens 1962a: p.97-98.
[264] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.315.
[265] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.316.
[266] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.316.
[267] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.316.
[268] Niet in Noyon, zoals Sdralek 1891a: p.67 abusievelijk aanneemt maar in Doornik.
[269] Zo blijkt uit de brief van Paschalis II die HERMAN VAN DOORNIK (1883a: p.317) opnam in *De restauratione*,

Gerulfus, afkomstig uit een Doorniks riddergeslacht, gemolesteerd zou zijn door mannen van het kapittel, neemt zijn familie het voor hem op. Bij de daaropvolgende slachtpartij vallen, volgens Herman, 18 doden onder de getrouwen van het kapittel.[270]
Aangezien Balderik aarzelt om in te grijpen, schrijft Paschalis aan de bisschop een tweede brief.[271] De paus geeft deze mee aan Gonterus, die als kapittelproost de zaak van het kapittel in Rome is gaan bepleiten.[272] Tijdens zijn bezoek aan de Heilige Stoel zal Gonterus niet nagelaten hebben de paus te vragen om een eigen bisschop voor Doornik, maar daarover zijn geen bronnen bewaard. De paus geeft het dossier over de strijd tussen het kapittel en de abdij in handen van een commissie waarin de bisschoppen van Terwaan en Atrecht, die het klooster in bescherming moeten nemen, zitting hebben.[273] Lambert van Atrecht vraagt ook de abten van Hasnon, Marchiennes en Sint-Vedastus (Saint-Vaast) in Atrecht om tot de commissie toe te treden.[274]
Delegaties van beide partijen worden geconvoceerd op de dertiende van de *Kalendae* van de maand augustus (20 juli) voor het derde uur van die dag in het kasteel van Robert van Péronne te Cappy (dep. Somme). Bisschop Balderik is aanwezig, evenals zijn collega Odo uit Kamerijk, de oud-abt van de Sint-Maartensabdij. De commissie onder leiding van Lambertus van Atrecht bereikt het volgende resultaat dat op 17 [sic] juli 1108[275] door de partijen wordt onderschreven: het kapittel moet het begraven bij Sint-Maartens toestaan voor de leden van de kloostergemeenschap in brede zin, de *familia*. Voor anderen moet de abdij toestemming vragen aan het kapittel. Sint-Maartens hoeft geen tienden te betalen, behalve over het verkochte fruit uit de kloosterboomgaard en over de moestuinen en het vee in de parochie van Doornik.[276] De monniken krijgen vrijstellingen binnen het kloosterdomein, maar niet voor de rest van de Doornikse parochie. Volgens Herman is het compromis bereikt door ingrijpen van de burggraaf van Doornik, Everard van Mortagne. Hoewel hij officieel geen rol heeft in het conflict, zou de burggraaf het compromis hebben opgelegd. Als het klooster hier niet mee akkoord zou gaan, dreigde Everard het te verwoesten. Het kapittel en het klooster zouden daarop het geschil bijgelegd hebben.[277] Uit de overgeleverde akten blijkt dit niet, maar het is goed mogelijk dat Everard druk uitgeoefend heeft om tot een compromis te komen. Deken Gotherus vraagt aan Lambert van Atrecht om het oordeel op schrift te zetten en te zegelen.[278]

---

gedateerd op een 29ste oktober. Albert D'Haenens (1962a: p.99) verwarde deze brief met het gesloten compromis.

[270] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.317.par.89

[271] Kéry 1994a: p.80. Het dossier van de commissie onder leiding van Lambert van Atrecht is onderdeel geworden van de *Codex Lamberti*. Arras, BMun, ms.1051: p.115-122; Arras, BMun, ms. 1061: f.55r-58v. Uitgegeven in: Baluzius 1678-1715a: p.369-376 en Baluzius & Mansi 1761-1764a: II, p.156. Recent uitgegeven en vertaald door Claire Giordanengo (2007a: p.288-301). Zie over de overlevering: Kéry 1994a: p.62, 68. De abdij van Sint-Petrus-en-Marcelinus van Hasnon (bisdom Atrecht) lag tegenover Saint-Amand (bisdom Doornik) aan de andere zijde van de Scarpe.

[272] Zo blijkt uit een brief van Lambert van Atrecht aan paus Paschalis II: Giordanengo 2007a: p.298-299 [Q92].

[273] Brief van Paschalis II aan de bisschoppen van Atrecht en Terwaan in: Giordanengo 2007a: p.288-289 [Q87].

[274] Brief van Lambert van Atrecht aan deze abten: Giordanengo 2007a: p.288-291 [Q88]. Brief van Lambert van Atrecht aan de abt van Sint-Maartens: Giordanengo 2007a: p.290-291 [Q89]. Brief van Lambert van Atrecht aan deken Gotherus en proost Gonterus van de Kerk van Doornik: Giordanengo 2007a: p.292-293 [Q90].

[275] De uitnodigingen bevatten de datum 20 juli, terwijl het akkoord op 17 juli gedateerd is. Is de bijeenkomst vervroegd of is er een vergissing met de data?

[276] Baluzius & Mansi 1761-1764a: II, p.157.

[277] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.317.

[278] Brief van deken Gotherus aan Lambert van Atrecht: Giordanengo 2007a: p.292-293 [Q91].

Tevens krijgt hij een begeleidende brief van Lambert aan Paschalis II.[279] Een Doornikse delegatie, waarin onder meer proost Gonterus, reist met de brief van Lambert naar Rome, waar de afspraken door de paus worden bekrachtigd.[280] Opnieuw bood dit de proost de gelegenheid om te pleiten voor het einde van de personele unie van Noyon en Doornik.
Het lijkt erop dat hiermee de strijdbijl tussen het kapittel en de abdij begraven is. In de daaropvolgende decennia bestaan beide instellingen in harmonie naast elkaar, zo wordt door Herman benadrukt. [281] Maar dat de strijd tussen beide instellingen nog enige tijd heeft voortgeduurd blijkt uit een brief van Paschalis II van omstreeks 1113, waarin hij bisschop Balderik opnieuw vraagt om ervoor te zorgen dat de kanunniken en monniken vredig naast elkaar leven.[282] Daarna zijn er geen berichten meer over het conflict. De bereikte *status quo* maakte het mogelijk dat geestelijken van het kapittel en van de abdij zich gezamenlijk inzetten voor de strijd om in Doornik een eigen bisschop te krijgen.
Interessant in dit verband en in verband met de relaties tussen Doornik en Atrecht is dat in de jaren 1106-1118 bij de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Atrecht een handschrift van het *Decretum Gelasianum* werd vervaardigd, waaraan een lijst met pausen en met de twaalf *civitates* van Reims was toegevoegd.[283] In de lijst met pausen worden alleen bij Urbanus II en Paschalis II extra opmerkingen gemaakt. Deze gaan over de diverse bisdomstichtingen van deze pausen. De reden om dit handschrift te vervaardigen was mogelijk in de eerste plaats de behoefte om een reeks relevante canonieke teksten ter onderbouwing van de onafhankelijkheid van Atrecht ter beschikking te hebben. Maar gezien de tijd van ontstaan zou deze activiteit ook betrekking gehad kunnen hebben op de pogingen van de Kerk van Doornik om los te komen van Noyon.[284]

7.13 Het pontificaat van Paschalis II (1099-1118)

Niet alleen in de Kerk van Doornik rommelde het. Ook in Reims, maar vooral aan de top van de Latijnse Kerk was het een roerige tijd. Het pontificaat (1099-1118) van Paschalis II geldt als zeer bewogen, zowel in Rome als daarbuiten.[285] De relatie met Frankrijk werd zeer gespannen door de buitenechtelijke verhouding en onwettige scheiding van koning Philips I en onenigheid over de investituur van bisschoppen. Tot een breuk tussen paus en koning kwam het niet: het huwelijksconflict werd in 1107 bijgelegd.[286] De relatie met de Engelse koning Hendrik I was lastiger, omdat de vorst contact met Rome zoveel mogelijk uit de weg ging en zijn eigen kerkpolitiek voerde.[287] Maar het was vooral het conflict over de investituur met keizer Hendrik V van het Roomse Rijk – die Paschalis in 1111 korte tijd gevangenhield – dat de kerk in een zware crisis stortte. De positie van de paus werd bijna onhoudbaar.

---

[279] Brief van Lambert van Atrecht aan Paschalis II: Giordanengo 2007a: p.298-299 [Q92].
[280] Baluzius & Mansi 1761-1764a: II, p.156-157; Pycke 1988a: p.130. Tekst van het bereikte akkoord: Giordanengo 2007a: p.294-299 [Q92].
[281] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.317.
[282] PASCHALIS PAPA 1854a: kol.310-311, nr.353.
[283] Dit handschrift, afkomstig uit de kapittelbibliotheek van de kathedraal van Atrecht bevindt zich tegenwoordig in Boulogne-sur-Mer: Boulogne-sur-Mer, BMun, ms.37.
[284] Kéry 1994a: p.386-389.
[285] Diverse voorbeelden in Servatius 1979.
[286] Monod 1907a: p.54-58. Servatius 1979a: p.205-209.
[287] Servatius 1979a: p.312.

Ook het aartsbisdom Reims maakte een onrustige periode door. Na de dood van Manasses (18 september 1106) ontstond een jarenlange strijd tussen de twee kandidaten Gervasius van Réthel en Radulphus. Het leidde ertoe dat de kroning van Lodewijk VI de Dikke (*Ludovicus Crassus*) op 3 augustus 1108 niet in Reims plaatsvond, maar in Orléans, door de aartsbisschop van Sens.[288] Kort daarop werd in Reims het pleit beslecht in het voordeel van Radulphus (episcopaat 1108-1124) die nog in hetzelfde jaar de aartsbisschoppelijke troon besteeg. Op 25 december 1108 zwoer hij de eed van trouw aan de koning.

7.14 Oplopende spanningen in Doornik

In de geschetste lokale, regionale en internationale situatie, was het niet verwonderlijk dat de strijd van de Doornikse Kerk om een eigen bisschop te krijgen naar het tweede plan verschoof. De paus en de aartsbisschop hadden belangrijker zaken aan hun hoofd. Bovendien lijkt het bewind van bisschop Balderik in het eerste decennium van zijn regering zonder grote spanningen te zijn verlopen.
Aan deze rustige periode kwam een einde in 1112. In Doornik raakten de gemoederen hevig verhit, toen Balderik het interdict over de stad afkondigde. De reden daarvan is niet bekend.[289] Gesteund door de publieke verontwaardiging over het onthouden van de sacramenten was dit voor het kapittel het moment om opnieuw actie te ondernemen tegen de unie met Noyon.[290] Proost Gonterus[291] en deken Gotherus[292] riepen het kapittel bijeen, waarna de kanunniken Walter[293] en Movinus[294] naar Rome vertrokken.[295] Daar bepleitte de delegatie de zaak bij paus Paschalis II.
Paschalis moet al eerder op de hoogte zijn geweest van het Doornikse streven naar een eigen bisschop. Tijdens zijn verblijf in de kerkprovincie Reims in 1107, waarbij hij contact had met talrijke prelaten uit Noord-Frankrijk, zal hij op enig moment ook op de hoogte zijn gesteld van de situatie van de bisdommen Doornik en Noyon.[296] Leden van de Doornikse clerus waren immers in de voorafgaande jaren naar Rome gereisd in verband met de strijd tussen het kathedrale kapittel en de Sint-Maartensabdij.[297] Zo was proost Gonterus, een neef van de abt en kroniekschrijver Herman van Doornik, in verband met dit geschil in 1108 aan het pauselijk hof geweest.[298]
De Doornikse delegatie die komt pleiten voor een eigen bisschop weet de paus te overtuigen:

---

[288] SUGER VAN SAINT-DENIS 2007a: p.85. Luchaire 1890a: p. clxvii.
[289] *Pro quadam causa commutus* uit: HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.321, cap.9. HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.162, cap.97.
[290] Warichez 1932d: kol.1439.
[291] *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.341. Pycke 1988a: p.129-131.
[292] *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.341. Pycke 1988a: p.5-6.
[293] *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.341. Voor biografische gegevens over Walter (circa 1085-1163), die later scholasticus (1125-1126) van het kapittel en vierde abt van Sint-Maartens (1136-1160/1163) zou worden, zie Pycke 1988a: p.134-135.
[294] Movinus was kanunnik van 1101 tot 1152 en *precentor* (cantor) vanaf 1140. Pycke 1988a: p.102.
[295] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.321. *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.341.
[296] Monod 1907a: p.49-58.
[297] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.321. *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.341. Sdralek 1891a: p.67-68. Over de strijd tussen het kathedrale kapittel en de abdij, zie § II.7.12.
[298] Baluzius & Mansi 1761-1764a: II, p.157. Voor referenties, zie ook Pycke 1988a: p.130.

Paschalis II besluit tot een onmiddellijk einde van de personele unie.[299] In een bul gedateerd te Anagni op 6 november 1113 draagt hij het kathedrale kapittel van Doornik op om over te gaan tot de verkiezing van een eigen bisschop, *communicato comprovincialum episcoporum Morinensis et Atrebatensis consilio* (na te rade te zijn gegaan bij de bisschoppen van Terwaan en Atrecht uit dezelfde kerkprovincie).[300]
Er lijkt hier sprake te zijn van een opmerkelijke samenloop van omstandigheden. Op 2 november 1113 zou bisschop Balderik van Noyon en Doornik namelijk te Terwaan zijn overleden[301] en het is onmogelijk dat dit nieuws vier dagen later in Rome bekend was.[302] Ook de *Historiae Tornacenses* melden dat Balderik tijdens de missie van Movinus en Galterus overleed.[303] Een andere bron meldt echter dat Balderik al op 29 maart zou zijn gestorven en ook de datum van 31 mei wordt genoemd.[304] De handelwijze van de paus zou meer in overeenstemming zijn met een overlijdensdatum van Balderik in het voorjaar van 1113.[305]
Een sedisvacatie was immers het beste moment om de twee bisschopszetels te scheiden. In 1092 had Urbanus II na de dood van Gerhard van Kamerijk immers ook besloten tot de afsplitsing van het bisdom Atrecht[306] en voor Doornik had Urbanus II de personele unie bevestigd voor de duur van het episcopaat van Radboud.[307] Los van wat de exacte volgorde der gebeurtenissen was, keerde de Doornikse delegatie met de bul en brieven van de paus terug naar het noorden.[308]
In Noyon wachtte men de ontwikkelingen in Rome niet af. In een poging om de personele

---

[299] Een belangrijke eigenschap van Paschalis II zou zijn gebrek aan eigen initiatief zijn geweest, waardoor hij regelmatig de greep op de gebeurtenissen verloor. Servatius 1979a: p.337. Ook in de kwestie Doornik-Noyon lijkt dit het geval: de paus reageerde op de aanspraken uit Doornik, maar na protest van de Kerk van Noyon en de Franse koning bedacht hij zich.
[300] PASCHALIS II PAPA 1854a: epistola 368, kol.332. Brial 1877a: p.55; Jaffé 1885a: 6358. Voor de datering van deze bul op 6 november 1113 zie: Luchaire 1890a: p.87-88, nr.172.
[301] Huyghebaert 1974a: p.860-861.
[302] De reistijd van Doornik naar Rome bedroeg in de 12de eeuw 6 à 8 weken, afhankelijk van de route en het jaargetijde. Bisschop Lambert van Atrecht vertrok op 24 december 1093 uit Reims, vierde Kerst in het Allerheiligenklooster in Châlons-en-Champagne en reisde via Troyes, Molesmes en Dijon naar Lyon, waar hij een week verbleef. Op 17 februari kwam hij in Rome aan. Berichten konden sneller overgebracht worden, maar een ruime maand lijkt toch wel een minimum. Gegevens bij Kéry 1994a: p.359, 378.
[303] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.321, 9, 12-13; *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.341, 2, 41-42.
[304] Olivier Guyotjeannin (1987a: p.177) wijst erop dat er in Paris B.N.F. lat 12692, f.287 en f.286 twee *obit* zijn voor de dood van Balderik: één op de *Kalendae* van november en één op de vierde van de *Kalendae* van april. Dom Nicolas-Norbert Huyghebaert (1974a: p.860-861) en Jacques Pycke (1986a: p.326) houden de datum van 2 november aan. Volgens Joseph Warichez (1932d: kol.1439), Armand d'Herbomez (1891-1892a: p.215) en Pontal (1995a: p.259) stierf Balderik op 31 mei 1113. Cyriel Vleeschouwers (1980a: p.7) en Ludo Milis (1983a: p.9) hanteren een andere jaarstijl en dateren de dood van Balderik in 1112. De *Gallia christiana* (GC 1751a: kol.999) noteerde 31 mei 1112.
[305] Opgemerkt zij dat Balderik niet bij de aanwezigen staat bij een synode in Châlons-en-Champagne, waar naast de koning en de aartsbisschop van Reims de bisschoppen van Soissons, Amiens, Meaux, Parijs, Orléans, Chartres, Troyes, Amiens en Senlis aanwezig waren. Deze vond plaats tussen 20 mei en 3 augustus 1113. Pontal 1995a: p.259.
[306] Jaffé 1885a: p.670 (JL 5472); Kéry 1994a: p.287-289.
[307] Zie § II.7.10.
[308] Brief van 13 december 1113 uit het Lateraan van Paschalis aan de kanunniken aan Doornik (Jaffé 1885a: p.750 (JL 6361)) en brief (Jaffé 1885a: p.750 (JL 6362) van dezelfde datum aan Rodolphus van Reims. *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.342. Sdralek 1891a: p.66-71. Het probleem met het jaartal van de pauselijke bul komt doordat de pauselijke kanselarij in deze jaren zowel de Pisaanse, de Florentijnse als de Kerststijl gebruikte. Dit maakt een juiste datering van de bullen nogal problematisch.

unie te behouden koos het kathedrale kapittel ondertussen Lambert van Zonnebeke tot bisschop van Noyon en Doornik.[309] Lambert was aartsdiaken van Doornik sinds 1095/1096 en proost (1072-1110) van het kapittel van Zonnebeke (bisdom Terwaan).[310] Hoopte de clerus van Noyon met de keuze van de Doornikse aartsdiaken de gemoederen aldaar tot bedaren te brengen? Was er de verwachting dat de Doornikzanen zouden inbinden tegenover een nieuwe bisschop uit hun eigen gelederen? Als aartsdiaken was Lambert tegelijkertijd de rechterhand van de bisschop en lid van het Doornikse kapittel geweest.[311] Doordat de bisschop het grootste deel van de tijd in Noyon zetelde, had hij in het bisdom Doornik een invloedrijke positie gehad.[312] Bovendien was hij als jongste zoon van de burggraaf van Ieper een telg uit een van de voornaamste families van het graafschap.[313] Daarmee kon de verkiezing waarschijnlijk ook de goedkeuring en mogelijk zelfs steun van de Vlaamse graaf krijgen.
Zo soepel verliep het echter niet.
Volgens Herman van Doornik (in zijn *Liber de restauratione*) probeerde Lambert, met gebruikmaking van zijn rijkdom, steun te verwerven buiten de stad Doornik.[314] De auteur van de *Historiae Tornacenses* meldt dat het kapittel van Noyon voor Lambert had gekozen, omdat hij met zijn vele geld zijn tegenstanders wel tot rust zou brengen.[315] Zo trof Lambert – evenals zijn voorganger Radboud – de zware beschuldiging van simonie en daarmee van ketterij.[316] Zijn verkiezing was eigenlijk onrechtmatig, zo wilden de Doornikse kroniekschrijvers duidelijk maken. Te Kortrijk zou hij geprobeerd hebben de geestelijkheid van het bisdom Doornik voor zich te winnen. Maar abt Segardus van de Sint-Maartensabdij zou verklaard hebben dat de bisschopskeuze alleen maar plaats kon hebben op de plaats van de bisschopszetel, dus in Doornik zelf, en in aanwezigheid van de deken en proost van het kathedrale kapittel, die in Rome waren.[317]

Na terugkomst van de delegatie uit Rome en op grond van de pauselijke toestemming ging men in Doornik over tot de verkiezing van een bisschop. Paschalis II had aan de bisschoppen van Atrecht en Terwaan opgedragen het Doornikse kapittel te adviseren. Lambert van Atrecht was echter ernstig ziek[318], zodat alleen bisschop (1099-1130) Johannes van Terwaan beschikbaar was. De uitkomst van de verkiezing was hieraan waarschijnlijk niet vreemd. Het kapittel koos namelijk Herbert, de aartsdiaken van Terwaan, als nieuwe bisschop van Doornik.[319] Het ligt voor de hand dat ook de Vlaamse graaf zich heeft gemengd in de verkiezing. Het einde van de unie met Noyon opende voor hem de mogelijkheid om invloed te krijgen op de Kerk van Doornik. Dat de bisschop van Terwaan daarbij een rol speelde kwam hem goed uit, aangezien het bisdom Terwaan weliswaar niet officieel, maar *de facto* een grafelijk eigenbisdom was.

---

[309] GC 1751a, 9: kol.1000.
[310] Pycke 1988a: p.35-36.
[311] Gabriel Le Bras (1959-1964a: p.391-394) sprak van de “eerste minister” van de bisschop.
[312] Zie over de aartsdiakens van Doornik tot 1300: Pycke 1986a: p.145-153, met bibliografie.
[313] Warlop 1968a: I, p.138-140.
[314] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.321.
[315] *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.341.
[316] Over simonie: Schieffer 1999a: kol.1922-1925 (met bibliografie).
[317] Saillant is dat Lambertus enige tijd later een brief aan abt Segardus stuurt, waarin hij hem berispt voor het zonder toestemming verlaten van het klooster. Gousset 1842-1844a: I, p.187.
[318] Over Lambert van Atrecht: Berger 1973a: p.167. Milis 1983a: p.9.
[319] *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.341.

Geconfronteerd met twee kandidaat-bisschoppen – Herbert uit Doornik en Lambert uit Noyon – besluit de aartsbisschop van Reims Radulphus om eerst nadere instructies uit Rome af te wachten. De aartsbisschop en zijn suzerein, koning Lodewijk VI, zijn tegen de scheiding van de twee bisdommen en steunen Lambert, de kandidaat van Noyon.

7.15 Koninklijke interventie in de bisschopsverkiezing

Het Franse koninklijke hof bemoeit zich nu nadrukkelijk met de kwestie, want de koning lijkt niet gerust op een goede afloop. Daarom stuurt hij de bisschoppen van Parijs en Orléans naar Rome om het handhaven van de personele unie te bepleiten, onder meer met het argument dat het bisdom Noyon na de scheiding als zelfstandig bisdom te klein is om levensvatbaar te zijn. Met de missie van de bisschoppen van Parijs en Orléans overstijgt de kwestie de kerkprovincie van Reims. Waarschijnlijk brengen de beide bisschoppen een brief van bisschop (1090-1116) Ivo van Chartres aan paus Paschalis.[320] Ivo, een belangrijke adviseur van de koning, schrijft aan de paus dat hij vernomen heeft dat geestelijken uit Doornik zich tot de Apostolische Stoel hebben gewend met de vraag een eigen bisschop te mogen kiezen. Ivo erkent volledig de rechten van de Heilige Stoel om eigenmachtig de grenzen van bisdommen vast te stellen, maar waarschuwt de paus voor het gevaar van schismatieke bewegingen die ernstige schade kunnen toebrengen aan de verhouding tussen de Heilige Stoel en de koning van Frankrijk. Die laatste is een van de belangrijkste beschermers van de Romeinse Kerk in een tijd waarin de paus en de keizer volop in de investituurstrijd verwikkeld zijn.[321]
Verder wijst Ivo erop dat de unie van de twee bisdommen op geen enkele manier afbreuk doet aan de majesteit van de Apostolische Stoel en ook niet aan de waardigheid van het bisdom Doornik: de unie is door haar vierhonderd jaar lange geschiedenis geheiligd. Er is geen reden om de grenzen van de Doornikse Kerk, die de kerkvaders hebben vastgesteld, te wijzigen.[322] Voor de Kerk is het vooral van belang dat de wereldlijke (*regnum*) en de geestelijke (*sacerdotium*) macht met elkaar in overeenstemming zijn.[323] Bij het oprichten van een nieuw bisdom moet de Kerk zich niet laten weerhouden door de wereldlijke macht, maar wel de harmonie van de wereldlijke en geestelijke macht voor ogen houden, zo stelt Ivo.

Vergelijkt men – in het licht van de uitspaken van Ivo van Chartres – de

---

[320] IVO CARNOTENSIS 1854a: Epistola 238, kol.245-246. Miraeus & Foppens 1723a: II, p.1154-1155. Voor sommige fanatieke hervormers was elke lekeninvestituur van een bisschop verwerpelijk. Zij zagen het bisschopsambt als één ondeelbaar ambt. Anderen verdeelden het ambt echter in twee delen, *spiritualia* en *temporalia*. Deze visie werd ontwikkeld door Ivo van Chartres en had de basis gevormd voor een akkoord tussen paus Paschalis II en koning Philips I in 1107. Ook in het keizerrijk vond deze opvatting veel weerklank. Zie Chodorow 1970a: p.612 (met literatuur).
[321] "Quia audivimus clericos Tornacenses ad apostolicam sedem venisse, petituros ut apostolica praeceptione proprium possint habere episcopum, et Noviomensi Ecclesiae frustrare privilegium. Quod ne fiat, sicut filii et fideles rogamus et consulimus, ut statum Ecclesiarum, qui quadrigentis ferme annis duravit, inconcussum manere concedatis, ne hac occasione quod est in Germanico regno adversus sedem apostolicam, in Galliarum regno suscitetis." IVO CARNOTENSIS 1854a: Epistola 238, kol.245-246. Miraeus & Foppens 1723a: II, p.1154-1155.
[322] IVO CARNOTENSIS 1854a: Epistola 238, kol.245.
[323] IVO CARNOTENSIS 1854a: Epistola 238, kol.245-246: "Novit enim paternitas vestra, quia cum regnum et sacerdotium inter se conveniunt, bene regitur mundus, floret et fructificat Ecclesia."

onafhankelijkheidsstrijd van het bisdom Atrecht en die van Doornik, dan valt op dat bij de stichting van het bisdom Atrecht Urbanus II steun kreeg van de graaf van Vlaanderen, de Franse koning en uiteindelijk ook de metropoliet van Reims.[324] In het geval van Doornik ontbrak echter de steun van de laatste twee. De koning die grote invloed had op de zetel van Noyon was mordicus tegen het verzelfstandigen van de Doornikse zetel.[325] In dit politieke licht was de beslissing van Paschalis om de personele unie te beëindigen opmerkelijk. Het lijkt erop dat hij zich niet eerst vergewist heeft van de instemming van de koning. Omdat hij in een precaire positie verkeerde door het conflict met de keizer, kon Paschalis zich bovendien geen ruzie met de Franse koning veroorloven. Uit politieke overwegingen zal hij dus niet gehandeld hebben. Eerder was Paschalis er als hervormer van overtuigd dat een volwaardig bisdom, zoals Doornik, kerkrechtelijk nu eenmaal recht had op een eigen bisschop en dat dit ook voor een goed bestuur van de Kerk noodzakelijk was.
Maar Paschalis bleek gevoelig voor de druk van Lodewijk VI die Ivo van Chartres verwoord had. De mening van Ivo, een gematigde rechtsgeleerde van grote reputatie, zal in Rome zeer serieus bestudeerd zijn. In Noyon werd de brief van Ivo van Chartres beschouwd als steun voor het handhaven van de unie. Het kapittel nam de tekst op in het cartularium.[326]

Om te voorkomen dat de zaak op het spits wordt gedreven en om zelf zijn handen vrij te houden, stuurt de paus de Franse delegatie terug met een brief. Daarin draagt hij de zaak over aan de aartsbisschop van Reims, Radulphus.[327] Met steun van, maar wellicht eerder in opdracht van de koning, besluit Radulphus daarop Lambert van Zonnebeke tot bisschop van Doornik en Noyon te wijden.[328]
Op 8 maart 1114 wordt Lambert gewijd.[329] Ter gelegenheid van de wijding laat Lodewijk VI de aartsbisschop zijn suffraganen naar Reims roepen voor een provinciale synode, waar de koning ook zelf aanwezig is. Volgens Doornikse bronnen zou de koning bij deze gelegenheid de bisschoppen de vrijheid hebben gegeven om toe te stemmen in de scheiding van de bisdommen als dit de zielzorg ten goede zou komen. Daarop zou Johannes, bisschop van Terwaan, een appel op het geweten van zijn collega's hebben gedaan. Die oproep bleef echter zonder gevolg.[330] Interessant is dat in de Doornikse bronnen de aartsbisschop naar voren komt als degene die de scheiding van de twee bisdommen tegenhield. Het is echter aannemelijker dat de koning de beslissende rol speelde in het voorkomen van het einde van de personele unie, maar dat de koning in de Doornikse bronnen werd ontzien ten koste van de aartsbisschop. Zowel de brief van Ivo van Chartres als de aanwezigheid van de koning bij de wijding van Lambert wijzen op de zeer persoonlijke betrokkenheid van de vorst.[331]

Nog op 27 maart 1114 zou Paschalis II de zielzorg voor het vacante bisdom Doornik tijdelijk

---

[324] Kéry 1994a: p.382-383, 389.
[325] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.320; *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.341.
[326] Beauvais, AD Oise, G 1984 (cartularium van het kapittel van Noyon): f.53r. Seymour 1968a: p.16. Rendu 1875: p.67.
[327] Deze brief is bekend via HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.321 en via de latere brief van Paschalis II van 28 juni 1114 aan de aartsbisschop Radulphus van Reims.
[328] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.321; Srdalek 1891a: p.70-71.
[329] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.321. *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.342. Kéry 1990a: p.331.
[330] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.321.
[331] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.320; *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.341, Sdralek 1891a: p.69; Warichez 1923a: p.12; Kéry 1994a: p.331

hebben overgedragen aan de bisschop van Terwaan.[332] De paus was kennelijk nog niet op de hoogte van de wijding van Lambert in Reims, drie weken daarvoor. Paschalis vroeg aan bisschop (1099-1130) Johannes van Terwaan, en waarschijnlijk ook aan bisschop Lambert van Atrecht, om de Kerk van Doornik te ondersteunen en een vrije bisschopsverkiezing mogelijk te maken ten overstaan van de graaf van Vlaanderen en andere heren. Daarbij verzocht Paschalis aan Johannes van Terwaan om tot het aantreden van een nieuwe bisschop de bisschoppelijke taken in het bisdom Doornik waar te nemen. Zoals gebruikelijk zal Paschalis II ook naar de metropoliet in Reims geschreven hebben om hem te vragen de verkiezing te steunen en zowel de kandidaat van Noyon als die van Doornik te wijden.[333] Beide brieven waren inmiddels achterhaald, als ten minste de dateringen ervan kloppen. De dateringen van de gebeurtenissen en documenten rond de dood en opvolging van Balderik in de periode 1112-1114 vragen namelijk nog om een zorgvuldige analyse, die mogelijk meer precisie in de volgorde ervan kan brengen.

Na de wijding van Lambert te Reims werd vanuit Doornik onmiddellijk een nieuwe delegatie naar Rome gestuurd. Leden van het kathedrale kapittel[334] en abt Segardus van Sint-Maarten vertrokken met de elect Herbert naar Rome met het doel hem door de paus zelf te laten wijden. Om buiten het bereik van de koning en de aartsbisschop te blijven, reisden ze via Lotharingen.[335] Ook bisschop Lambert reisde naar Rome en wist de paus en de curie te overtuigen, volgens de *Historiae Tornacensis* met veel geld, waarmee Lambert dus van simonie werd beschuldigd.[336]
Uiteindelijk blijft de status-quo dus gehandhaafd. De paus vraagt aan de clerus van Doornik ter wille van de vrede in Frankrijk voorlopig af te zien van de onafhankelijkheid en Lambert als bisschop te accepteren. Er is Paschalis veel aan gelegen om de Franse koning te vriend te houden in zijn strijd met de keizer. De Doornikse delegatie keerde huiswaarts en Herbert nam zijn functie van aartsdiaken in Terwaan weer op.[337]
De Doornikse Kerk ging blijkbaar niet zonder slag of stoot akkoord met de mislukking van de onafhankelijkheidsstrijd, want de aartsbisschop vaardigde het interdict uit over de monniken van de Sint-Maartensabdij en de kanunniken van het kathedrale kapittel om hun tegenstand te breken. Toen Lambert vervolgens in de loop van 1114 zijn intrede deed in Doornik, werd hij vijandig ontvangen en haastte zich de stad weer te verlaten. Dat het enige tijd duurde voor de verhitte gemoederen gekalmeerd waren, kan blijken uit het feit dat de vroegst bekende bisschoppelijke oorkonde van Lambert in Doornik pas uit 1116 dateert.[338]

---

[332] Brief (uitgave: Sdralek 1891b: p.115-116) gedateerd de zesde dag van de *Kalendae* van april. De brief kan zowel uit 1113 als uit 1114 dateren, gezien het parallelle gebruik van de Pisaanse en de Florentijnse jaarstijl aan de pauselijke kanselarij in deze tijd. Max Sdralek dateerde de brief in 1114 (1891b: p.115-116).
[333] Deze brief is niet bewaard; Sdralek 1891a: p.68. Waarschijnlijk werd de paus in deze zaak ondersteund door zijn legaat in Frankrijk, Conon van Palestrina. Zie: Milis 1983a: p.12-14.
[334] Volgens de continuator (HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.321) ging proost Gonter; volgens de *HISTORIAE TORNACENSIS* (1883a: p.342) de kanunniken Movinus en Walter, die al eerder naar Rome waren gereisd (*HISTORIAE TORNACENSIS* 1883a: p.341). Pycke 1988a: p.102.
[335] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.321.
[336] *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.342.
[337] In het cartularium van Terwaan bevinden zich twee akten van Herbert: één uit de periode 1114-1126 en één uit 1124. Duchet & Giry 1881a: p.8, 12.
[338] In dat jaar vaardigde hij een oorkonde uit ten behoeve van de abdij van Bourbourg (Duvivier 1898a: p.233-234) en de kerk van Rumbeke.

Uit protest tegen de handelwijze van de aartsbisschop stuurde de Doornikse Kerk een nieuwe missie naar de paus. Proost Gonterus ging opnieuw naar Rome. Daar kreeg hij van de paus een brief voor de aartsbisschop, gedateerd 28 juni 1114, waarin Paschalis Radulphus berispt voor het feit dat hij Lambert als nieuwe bisschop van Noyon ook gewijd heeft voor het bisdom Doornik. Hij verwijt hem Lambert gewijd te hebben terwijl het bisdom Doornik hem niet wil, de twee bisdommen te ver uit elkaar liggen en bovendien Doornik het grootste en dichtstbevolkte van de twee bisdommen is. Ook neemt Paschalis hem het afgekondigde interdict kwalijk, dat de paus zelf opheft.[339] Daarbij draagt hij Radulphus op om de Kerk van Doornik tegen Lambert in bescherming te nemen. Radulphus richt zich daarop in een brief tot de inwoners van Doornik met de vraag zich met Lambert te verzoenen. Ook vroeg Paschalis hen om in het belang van de kerkvrede zich nog een tijdje aan de bisschop van Noyon te onderwerpen.[340]

7.16 Het bewind van Lambert van Zonnebeke (1114-1123)

Met Lambert van Zonnebeke kwam een telg uit een belangrijk Vlaams adellijk geslacht op de bisschopstronen van Noyon en Doornik.[341] Als jongste zoon van de burggraaf (1084-1100/1105) van Ieper Theobald I beschikte hij over een netwerk in de hoogste adellijke kringen. De *castellani* (burggraven) van Ieper behoorden tot de meest voorname edelen van het graafschap Vlaanderen en waren zeer welgesteld.[342] Omstreeks 1072 hadden ze, niet ver van Ieper, in het bisdom Terwaan, vlakbij de grens met het bisdom Doornik, het kapittel van Onze Lieve Vrouw van Zonnebeke gesticht.[343] In ieder geval vanaf 1093 was Lambert de proost van het kapittel van Zonnebeke.[344] Mogelijk was hij al vanaf 1087 kanunnik in Doornik.[345] Bisschop Radboud benoemde hem uiterlijk in september 1096 tot aartsdiaken van Doornik.[346] Als hoogste kerkelijke gezagsdrager na de bisschop was hij in feite de meest invloedrijke man in het noordelijke bisdom. Zijn benoeming als aartsdiaken en later als bisschop zijn tekenen van een toenemende Vlaamse invloed op de gecombineerde zetels van Noyon en Doornik.
De aanvankelijke weerstand tegen de benoeming van Lambert zal na enige tijd zijn weggeëbd. De Kerk van Doornik zal zich bij het onvermijdelijke neergelegd hebben en Lambert in de dagelijkse praktijk als bisschop hebben geaccepteerd. Ook de steun van bisschop Johannes van Terwaan, die in Reims nog voor de afscheiding van Noyon had gepleit, was wellicht minder groot dan verwacht. Het bisdom Terwaan omvatte ook de havenstad Boulogne-sur-Mer, waar men in de veronderstelling was in vroeger tijden een eigen bisschop gehad te hebben.[347] Bisschop Johannes zal ervoor gewaakt hebben mogelijke

[339] Sdralek 1891a: p.58; Sdralek 1891b: p.116. Zie ook: Milis 1983a: p.13.
[340] *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.342. Deze laatste twee brieven aan het volk van Doornik zijn niet bewaard. Zie ook; Sdralek 1891a: p.72.
[341] Over de kanunnik en aartsdiaken: Pycke 1988a: p.35-36. Over de bisschop: Pycke 2008c: kol.35-40.
[342] Warlop 1968a: I, p.138-140.
[343] Huyghebaert 1974a: p.855-883. Deseyne 1982a: p.99-114.
[344] Huyghebaert 1974a: p.860-861.
[345] Pycke 1988a: p.35.
[346] Warlop 1968a: I, p.139-140. Strubbe & Voet 1960a: p.246. Huyghebaert 1974a: p.855-883. Pycke 1988a: p.35 met literatuurverwijzingen.
[347] Zie § II.7.5.

separatisten in Boulogne aan te moedigen.[348]
Het is niet verbazingwekkend dat Lambert als lid van de Vlaamse adel buiten de stad Doornik wel veel in zijn noordelijke bisdom vertoefde. Zo was hij in 1114 in Ieper op een samenkomst van Vlaamse edelen en prelaten ter voorbereiding van een campagne naar Normandië.[349] Lambert komt uit de bronnen naar voren als een vrij traditionele bisschop, die in zijn beide bisdommen met een gelijke mate van intensiteit opereert.[350] De meeste van zijn oorkonden zijn voor de traditionele kloosters en kapittels.[351] Hij onderschrijft slechts vier maal als getuige van een aartsbisschoppelijke oorkonde, aanzienlijk minder dan de andere suffraganen, wat er op wijst dat hij weinig in Reims is. Onder die oorkonden is overigens een acte op 2 september 1114 te Reims ten behoeve van Sint-Bertijns.[352] Het lijkt erop dat bisschop Lambert met deze abdij bijzondere banden onderhield, in het bijzonder met zijn naamgenoot abt Lambert: op 29 mei 1114 is hij zelf in Sint-Omaars.[353] Verder verbleef hij op 28 maart 1115 in Reims voor een concilie onder leiding van de pauselijke legaat Conon van Palestrina. Lambert is een van de ondertekenaars van een oorkonde ten behoeve van de graaf van Vlaanderen en de abdij van Saint-Amand.[354] In 1117 was hij in Gent op een kerkvergadering ter hervorming van de leefregels van de Sint-Pietersabdij.[355] In 1119 bevestigde hij een grafelijke schenking aan het Sint-Pieterskapittel in Rijsel.[356] In juni van datzelfde jaar bevestigde Lambert te Roeselare de schenking van de altaren van Lissewege, Snaaskerke, Eernegem en Bovenkerke aan de abdij van Sint-Bertijns.[357]
Als heer van Doornik is hij ook een vazal van de koning: Lambert draagt met manschappen uit Doornik en Noyon bij aan het leger. In september 1119 begeleidt hij zelf zijn leenheer bij de belegering van Breteuil (Eure).[358] Tijdens de oorlog van Lodewijk VI tegen Hendrik I van Engeland, doet de koning een beroep op de manschappen van talrijke vazallen, zodat ook krijgers uit Doornik en Noyon aan de zijde van de koning vechten.[359] Lambert lijkt echter geen enkele koninklijke oorkonde ondertekend te hebben. In algemene zin valt zijn afwezigheid in de omgeving van de koning op.[360]

Uit oorkonden blijkt dat hij in 1120 in Seclin was.[361] Op 1 mei 1121 gaat Lambert in de abdijkerk in Oudenburg samen met bisschop Lisiard van Soissons voor in de verheffing van de relieken van de heilige Arnulfus van Soissons, die op 17 oktober 1120 tijdens het tweede

---

[348] Hoewel Jan van Terwaan zelf wel probeerde samen met de graaf gebied van het bisdom Utrecht los te weken. Zie: Milis 1983a.
[349] Callewaert 1925a: I, p.6.
[350] Jacques Pycke (2008c: kol.38) telde 14 oorkonden voor Noyon en 12 voor Doornik. Deze zijn terug te vinden in Pycke & Vleeschouwers 2016a.
[351] Pycke 2008c: kol.38-39.
[352] Pycke 2008c: kol.37.
[353] Vercauteren 1938a: acte 64.
[354] Gousset 1842-1844a: II, p.186. Pontal 1995a: p.262. Ramackers 1934a: p.102-103.
[355] Vercauteren 1938a: acte 83.
[356] Vercauteren 1938a: actes 86 en 92.
[357] Blockeel & Warlop 1967a: p.54-55. D'Hoop 1870a: p.10-11. Deze schenking werd in 1125 bevestigd door zijn opvolger bisschop Simon. D'Hoop 1870a: p.12-13.
[358] Luchaire 1890a: p.124.
[359] Aldus ORDERICUS VITALIS 1854a: III, p.488 (liber XII, caput 19).
[360] Pycke 2008c: kol.37.
[361] Hautcoeur 1894a: I, p.25.

concilie van Beauvais heilig verklaard is.[362] Uit 1122 is een akte voor Onze-Lieve-Vrouw in Brugge bekend.[363]
Opvallend blijft dat hij nauwelijks oorkondt in de stad Doornik. Het kan er een aanwijzing voor zijn dat de bisschop weinig in zijn noordelijke bisschopsstad verblijft omdat hij er niet erg welkom is. Bekend is dat Lambert in 1116 te Doornik was, waar hij oorkondde voor de abdij van Sint-Bertijns.[364] In 1118 bevestigt hij een grafelijke schenking aan de Sint-Maartensabdij in Doornik.[365]

In hoeverre bisschop Lambert betrokken is geweest bij het bouwproject van de Doornikse kathedraal is uit de bronnen niet op te maken. Er lijken in ieder geval weinig oorkonden van Lambert voor het kathedrale kapittel te zijn geweest.[366] Ook anderszins zijn er geen tekenen van Lamberts bemoeienis met het Doornikse kapittel, waarvan hij toch als aartsdiaken 25 jaar lid was geweest. Ook is, in tegenstelling tot de meeste andere bisschoppen, niet van hem bekend dat hij enige schenking heeft gedaan ten behoeve van het kapittel en de kathedraal. Ten slotte ontbreekt zelfs zijn naam in het *obituarium* van het kapittel, zodat er, in ieder geval na 1235 (de oudste redactie van het *obituarium*) niet meer voor zijn zielenheil gebeden werd.[367] Het lijkt er al met al op dat Lambert zich in zijn contacten met het Doornikse kapittel heeft beperkt tot een minimum. Het is daarom ook aannemelijk dat de bouw van de kathedraal en de ontwikkelingen die daar plaatsvonden tijdens het bestuur van Lambert, nog meer dan op andere plaatsen en andere tijden, volledig een aangelegenheid van het kapittel zal zijn geweest.
Tijdens het bewind van Lambert bleef het onafhankelijkheidsstreven in Doornik levend. Enkele jaren na Lamberts benoeming, omstreeks 1117, besluit het kapittel opnieuw een poging te wagen de zaak bij de paus aanhangig te maken. Een nieuwe delegatie vertrekt naar Rome onder leiding van de kapittelproost Gonterus. De missie komt echter voortijdig tot een einde. Gonterus sterft onderweg in Noord-Italië.[368] Zijn lichaam wordt teruggebracht naar Doornik en daar begraven in de kathedraal. Het is de laatste diplomatieke poging van de Kerk van Doornik om een eigen bisschop te bepleiten tijdens het pontificaat van de hervormingsgezinde, maar vaak ook vrij machteloze paus Paschalis II, die sterft op 21 januari 1118.

---

[362] Gousset 1842-1844a: II, p.194. Pycke 2008c: kol.37-38. Odile Pontal (1995a: p.293-294) lijkt ten onrechte te suggereren dat er op het concilie te Beauvais, zowel een bisschop van Noyon als van Doornik aanwezig waren. Zie: Nip 1995a: p.249-251. Huyghebaert 1960a: p.57-58.
[363] Miraeus & Foppens 1723a, II: p.963. De plaats van uitvaardiging is niet vermeld, maar bij de ondertekenaars zijn meerdere namen die bij Doornikse kanunniken passen, zodat aangenomen mag worden dat de akte, zo niet in Brugge zelf, dan toch in het bisdom Doornik uitgevaardigd werd.
[364] Pycke 1988a: p.174.
[365] Vercauteren 1938a: actes 86 en 92.
[366] Dit is een eerste, voorlopige conclusie op basis van recente publicaties. De verwachte publicatie van Jacques Pycke over de oorkonden van de bisschoppen van Doornik en Noyon zal hier meer inzicht in geven.
[367] Pycke 1988a: p.35-36.
[368] *Gonterus prepositus dum rursus Romam repetit in villa que dicitur Sarracenas in dyocesi Lunensi*. Gonterus stierf waarschijnlijk in de Ligurische kustplaats Sarzana (bisdom Luni, thans bisdom La Spezia) ten noorden van Pisa (Gams 1873-1886a: p.817). Mogelijk moet de dood van Gonterus in 1118 of 1119 gedateerd worden. Zie ook: Pycke 1988a: p.130. In de *Continuatio* komt de dood van Gonter pas na de verkiezing van Simon van Vermandois ter sprake. HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.322.

7.17 De pro-Franse paus Calixtus II (1119-1124)

Drie dagen na de dood van paus Paschalis II kwam kardinaal Johannes van Gaeta op de troon van Petrus als Gelasius II. Of Gelasius, wiens pontificaat (1118-1119) van korte duur en zeer turbulent was, zich met de kwestie Doornik-Noyon heeft beziggehouden, is niet bekend. Hij stierf op 29 januari 1119 in Cluny.[369] Enkele dagen later kozen de aldaar aanwezige kardinalen de aartsbisschop van Vienne (1088-1119) Guido van Bourgondië, als opvolger.[370] Guido, die de naam Calixtus II aannam, stamde uit het huis van de graven van Bourgondië, dat dankzij een zeker machtsvacuüm tussen keizer- en koninkrijk grote invloed had weten te verwerven. Hij was de benjamin uit een kroost van minstens elf kinderen van graaf Willem van Bourgondië en gravin Stephanie van Vienne.[371]
Via bloedverwantschap en huwelijken van zijn verwanten was Calixtus gelieerd aan de belangrijkste regerende families van Europa.[372] Zijn jongste zus Clementia was getrouwd met graaf Robrecht II van Vlaanderen (†1113).[373] Zij is de moeder van graaf (1111-1119) Boudewijn VII, voor wie zij korte tijd regentes was en een tante van graaf (1119-1127) Karel de Goede. Calixtus' nicht Adelaïde was in 1115 getrouwd met de Franse koning (1108-1137) Lodewijk VI. Calixtus onderhield aldus goede betrekkingen met zowel de koning van Frankrijk als met het Vlaamse grafelijk huis. Omgekeerd hadden de Vlaamse graven via gravin Clementia – ook al voor de pauskeuze – een directe toegang tot de hoogste regionen in de Kerk.
De keuze voor Calixtus II blijft niet zonder gevolgen voor de aspiraties van de Kerk van Doornik. De paus moet al snel goed op de hoogte zijn geweest van de situatie in de Tweede Belgische Kerkprovincie: na zijn verkiezing verblijft hij geruime tijd in Reims in verband met onderhandelingen met de keizer van het Roomse Rijk die in het najaar van 1119 in Mouzon plaatsvinden. Tijdens een groots concilie in Reims (oktober 1119)[374] bevestigt hij op voorspraak van zijn zuster Clementia de bezittingen van het vrouwenklooster te Bourbourg (bisdom Terwaan).[375] Als gravin voerde zij een actieve kerkpolitiek. Naast Bourbourg stichtte zij meerdere kloosters en ondersteunde diverse andere, waaronder het Doornikse Sint-Maartensklooster,[376] waarvan de abt, Herman, ook zelf op het concilie in Reims aanwezig was.[377] Tijdens hetzelfde concilie bevestigt de paus de schenking van de priorij Sint-Andries bij Brugge door bisschop Lambert aan de abdij van Affligem.[378]
Calixtus, een fervente kerkhervormer, is gekozen om tegenwicht te bieden aan keizer (1111-

---

[369] Blumenthal 1999a: kol.1197-1198.
[370] Maurer 1889a: p.15.
[371] Guido genoot zijn opleiding in de omgeving van Besançon en was bij zijn benoeming op de zetel van Vienne eigenlijk niet oud genoeg voor de bisschoppelijke waardigheid, zo blijkt uit een schrijven van Urbanus II. Jaffé 1885a: p.676-677 (JL 5548). Over paus Calixtus II: Robert 1891a; Robert 1891b; Schilling 1998a.
[372] Robert 1891a: p.3.
[373] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.292.
[374] Maurer 1889a: p.60-95. Chodorow 1971a: p.629-640. Tijdens het concilie kwam de mededeling van de dood van zijn neef, graaf Boudewijn van Vlaanderen. Daarop kwamen de concilievaders met de paus samen om te bidden voor zijn zielenrust. ORDERICUS VITALIS 1868a: p.74. Maurer 1889a: p.74. Over het concilie van Reims: Pontal 1995a: p.275-278.
[375] Op 22 oktober 1119. Zie: De Coussemaker 1882-1891a: p.20. Jaffé 1885a: p.787 (JL 6757).
[376] Bouquet 1870a: p.248. HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.292 (§42); 1996a: p.67. Meer algemeen, zie: Meijns 2000a: p.524, 924.
[377] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.282 (§ 18); HERMAN VAN DOORNIK 1996a: p.35.
[378] Ramackers 1934a: p.106.

1125) Hendrik V.[379] Al voor zijn verkiezing was Guido van Vienne een voornaam kerkleider die streed tegen het recht op investituur dat Paschalis II onder zware druk aan de keizer had toegekend.[380] In zijn strijd met de keizer is de nieuwe paus onder geen beding bereid de goede verhouding met de Franse koning op het spel te zetten. De beëindiging van de personele unie van Noyon en Doornik, die die relatie aanmerkelijk zou kunnen doen bekoelen, heeft voor Calixtus dan ook geen prioriteit.
Integendeel, Calixtus blijkt bereid om de unie officieel te bekrachtigen. Op 9 december 1121 bevestigt hij de unie van de twee bisdommen in de bul *Patres tui.* Noyon wordt aangewezen als huidige en toekomstige hoofdstad (*caput*) van het dubbelbisdom.[381] De paus merkt wel op dat "de twee bisdommen ver uit elkaar liggen en elk van beide zou volstaan om een bisschop te onderhouden."[382]
Uit de adressering blijkt dat het verzoek voor de bul afkomstig is van koning Lodewijk VI. Nadat het de koning dus gelukt was om Paschalis II te laten afzien van de beëindiging van de unie, kreeg hij van Calixtus een ondubbelzinnige bevestiging ervan. In Noyon werd de pauselijke bul met grote vreugde begroet. De kanunniken van Noyon namen hem op in hun cartularium.[383] In Doornik moet de pauselijke uitspraak als een grote tegenslag ervaren zijn. Een spoedige onafhankelijkheid van het bisdom was opeens heel ver weg.[384] De inspanningen van de voorgaande decennia leken tevergeefs geweest.

De bouw van een nieuwe oostpartij voor de nieuwe kathedraal
In de tussentijd was in Doornik verder gebouwd aan de nieuwe kathedraal, waarvan de westpartij en het schip uiterlijk aan het begin van de 12de eeuw begonnen waren. Terwijl de eerste twee niveaus van de westpartij en schip gereedkwamen, werd besloten tot de ingrijpende verandering. Zoals uit de bouwgeschiedenis van de kathedraal is gebleken (zie § I.5.6.16), werd de tweetorenfaçade van de westpartij opgegeven ten gunste van een monumentale oostpartij met vijf torens en een klaverbladaanleg. Wanneer tot deze planwijziging werd besloten, is niet bekend, maar gezien de datering van de verschillende delen van de kathedraal, moet de planwijziging in het decennium rond 1120 hebben plaats gehad. Wat de concrete aanleiding tot de planwijziging is geweest, bijvoorbeeld de bevestiging van de unie door de bul van Calixtus II, kan niet vastgesteld worden. Maar dat de planwijziging plaatsvond in een periode waarin de zo vurig gewenste onafhankelijkheid een steeds moeilijker te bereiken doel leek te worden, staat vast. De nieuwe oostpartij kan daarom gekoppeld worden aan de steeds sterkere inspanningen om in Doornik een eigen bisschop te

[379] Chodorow 1971a: p.619-620.
[380] Chodorow 1971a: p.616.
[381] Bul uitgevaardigd te Nicastro (Lamezia Terme, Calabrië) tijdens een reis door Zuid-Italië op de V^{e} van de Iden van december, indictione XV, incarnationis Dominice anno 1122 (Pisaanse stijl). Uitgaven: Le Vasseur 1633a: II, p.872; Miraeus & Foppens 1723a, II: p.1157; CALIXTUS II PAPA 1854a: kol.1225; Robert 1891b, I, 1119-1122: p.382-383 (bul 263). Zie verder: Robert 1874a: II, p.98; Jaffé 1885a: p.802 [reg.6936]; Robert 1891a: p.137-138, 237; Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a, II: p.40-42.
[382] Luchaire 1890a: p.144.
[383] Rendu 1875a: p.67, Beauvais, AD Oise, G 1984 (cartularium van het kapittel van Noyon): f.52r.
[384] Beate Schilling (1998a: p.539) suggereerde dat de koning nog in januari 1122 abt Suger van Saint-Denis naar de paus stuurde in verband met de kwestie Doornik-Noyon. Wat kon de koning echter nog meer verlangen dan de reeds uitgevaardigde pauselijke bul van 9 december 1121? Het lijkt erop dat Suger om andere redenen (de investituurstrijd of de belangen van de abdij van Saint-Denis) de paus opzocht. Zie ook: Binding & Speer 2000a: p.87 noot 101.

krijgen. De grootse oostpartij verschijnt aldus als representatie van het feit dat de onafhankelijkheid van de Doornikse Kerk voor het kapittel een zaak van het grootste belang was, waarvoor – ook op de lange termijn – alles op alles zou worden gezet. Dat daarvoor meer nodig was dan de talrijke diplomatieke missies, was al gebleken.

7.18 De hoogadellijke bisschop Simon van Vermandois (1123-1146/1148)

Op 6 juli 1123 sterft bisschop Lambert te Noyon.[385] De sedisvacatie duurt niet lang. Gesteund door de pauselijke bul van 1121 gaan de kanunniken van Noyon met toestemming van koning Lodewijk VI over tot de verkiezing van een opvolger. De kandidaat is hun reeds onder couvert toegeschoven: de hoogadellijke Simon van Vermandois,[386] regulier kanunnik van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel in Montdidier, ten westen van Compiègne. Nog in 1123 wordt Simon in Reims gewijd tot bisschop van Noyon en Doornik.[387]
De nog jonge bisschop is de zoon van de machtige graaf Hugo van Vermandois en een kleinzoon van koning Hendrik I. Hij is een neef van koning Lodewijk VI. Simons broer, graaf Raoul van Vermandois, behoort tot de machtigste edellieden van het koninkrijk.[388] Simon verkeert veelvuldig aan het koninklijk hof.[389] In 1126 bevestigt Lodewijk VI op zijn verzoek de bezittingen van het kathedrale kapittel van Onze-Lieve-Vrouw en Sint-Medardus in Noyon.[390] Op 10 mei 1128 is hij voor een provinciaal concilie in Atrecht, bijeen geroepen door de aartsbisschop van Reims, waar ondermeer de verwildering van de zeden in het koninklijke Sint-Johanneskloster (Saint-Jean) in Laon aan de orde komt. Lodewijk VI en Bernardus van Clairvaux zijn ook aanwezig.[391] In het vroege voorjaar van 1129 is hij in Parijs op een concilie in aanwezigheid van de koning over bezittingen van de abdij van Saint-Denis.[392] Met Pasen 1129 neemt Simon in Reims deel aan de feestkroning van kroonprins Philips, de oudste zoon van Lodewijk VI.[393] De bisschop heeft ook nauwe familiebanden met Vlaanderen. Hij is de zwager van de Vlaamse graaf Karel de Goede, die getrouwd is met Margaretha van Clermont, Simons halfzus.
In tegenstelling tot de gang van zaken bij de benoemingen van Balderik (1099) en Lambert (1114) lijken de Doornikzanen vooralsnog te berusten in de keuze voor Simon. Door het prestige van de nieuwe bisschop, zijn machtige netwerk en de bul van Calixtus lijken diplomatieke acties vooralsnog weinig zin te hebben. Het blijft rustig in Doornik, niet alleen op het moment van zijn verkiezing, maar ook in het eerste decennium van zijn bewind. Volgens Herman van Doornik was het dankzij graaf Karel de Goede dat de nieuwe bisschop ook in zijn noordelijke bisdom aanvaard werd.[394] Mogelijk is er een stille hoop dat de

---

[385] GC 1751a, 9: kol.1000. Pycke 1988a: p.36.
[386] GC 1751a, 9: kol.1000-1002.
[387] Pycke 1986a: p.326; Pycke 1988a: p.175. In 1123 gaf *Simon Dei gratia Noviomensis atque Tornacensis episcopus* (Simon, bij de gratie Gods bisschop van Noyon en Doornik) een oorkondde af voor het kapittel van Saint-Fursy in Péronne (bisdom Noyon). Newman 1977a: p.32-33.
[388] Op 27 juni 1131 verleende Raoul in het aan hem behorende Crépy-en-Valois gastvrijheid aan Innocentius II. Jaffé 1885a: p.850. Seymour 1939a: p.42.
[389] Luchaire 1980a: p.171-172, 190-191, 193-194, 200-202.
[390] Luchaire 1890a: p.171-172.
[391] Mansi 1759-1798a: vol.21, kol.37.
[392] Pontal 1995a: p.304
[393] Luchaire 1890a: p.200-201. GC 1751, 10, *instrumenta*: kol.192.
[394] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.322. Ross 1960a: p.18.

Vlaamse graaf dankzij zijn familiebanden met de nieuwe bisschop het einde van de personele unie kan bewerkstelligen.[395] Waarschijnlijker is dat in Doornik begrepen wordt dat zonder steun van de Vlaamse graaf een einde van de personele unie onhaalbaar is.
Simon probeert de twee bisdommen samen te houden door zich vrijgevig op te stellen tegenover het noordelijke bisdom en zijn kapittel. Hij bevestigt voor het kapittel van Doornik de rechten op de altaren te Landas[396], Ere, Willems, Blandain en Hem/Ham.[397] Ook ten behoeve van de abdijen van Sint-Bavo en Sint-Pieter bij Gent bekrachtigt hij de schenking van enkele altaren.[398] De Doornikse Sint-Maartensabdij bevestigt hij in het bezit van de Sint-Amanduskapel en drie bijbehorende wijngaarden in de streek van Noyon en het gebied van Lassigny.[399]
De nieuwe bisschop lijkt zich bewust van de precaire situatie waarin de personele unie zich bevindt. Nog meer dan zijn directe voorgangers vertoont Simon zich in het noordelijke van de twee bisdommen. Hoewel het bisschoppelijke paleis te Noyon zijn eerste residentie blijft, is het opvallend hoe vaak de bisschop in Doornik en elders in het noordelijke bisdom aanwezig is. In verschillende steden zou hij een blijde intocht gehouden hebben.[400] In 1124/1125 oorkondde hij in Rijsel.[401] In 1125/1126 vaardigde hij in Doornik de stichtingsakte van de Sint-Medardusabdij (Saint-Médard) uit.[402] Het jaar daarop hield hij een synode in Doornik.[403]
Een dramatisch moment in de regeerperiode van Simon vormt de moord op zijn zwager, de graaf van Vlaanderen Karel de Goede, op 2 maart 1127 in Brugge in de kerk van Sint-Donaas, wat leidt tot een korte oorlog in Vlaanderen. In de maanden daarna is de bisschop een voorname rol toebedeeld. Hij gaat als residerend bisschop voor in een aantal belangrijke plechtigheden en fungeert ook als vertrouweling van de koning. Op vrijdag 22 april beginnen in Brugge de eerste begrafenisplechtigheden. Op maandag 25 april 1127 verricht Simon in aanwezigheid van koning Lodewijk VI de rituele reiniging van de paleiskerk van Sint-Donaas, die door de moord ontheiligd en ontwijd is. Ook worden er plechtigheden gehouden die de toorn van God en de beschermheilige van de kerk moeten verzoenen. De graaf-martelaar wordt bijgezet *in medio chori*.[404] De dag daarvoor, op zondag *Jubilate* 24 april, had de bisschop de eveneens ontheiligde en uitgebrande Brugse Salvatorkerk opnieuw gewijd.[405]

---

[395] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.322. Warichez 1923b: p.97.
[396] ACT, *cartularium C*, f.16r. De schenking is niet gedateerd. Het altaar van Landas kwam toe aan de aartsdiaken (1114-1138) Robert van Rijsel, die het uiteindelijk per testament aan de kathedraal schonk. De schenking werd effectief na zijn dood op de Mont-Saint-Éloi op 16 april 1160. AET, *Obituarium* 52, op 19 april. Zie: Pycke 1988a: p.36-38.
[397] Warichez 1923b: p.98, op basis van ACT, *Cartularium D*, f.17^{r}. Voisin 1877e: p.78. De altaren van Ère, Willems, Blandain en Hem/Ham werden tussen 1130 en 1137 door de kanunniken en broers Gerricus en Arnulphus van Blandain geschonken. Pycke 1988a: p.181, 182, 190.
[398] Warichez 1923b: p.98. De altaren van Eecke, Auweghem en de kapel van *Coefvoorda* (thans de kapel van Sint-Gilles in het Land van Waas) in 1123 aan Sint-Pieters; het altaar van Wattrelos in 1123 en dat van Moerseke in het Land van Dendermonde in 1125 aan Sint-Baafs. Miraeus & Foppens 1748a, IV: p.357-358, 361.
[399] 10 km ten westen van Noyon. Aldus Warichez 1923b: p.98.
[400] Warichez 1923b: p.98.
[401] In het kapittel van Sint-Pieter, akte ten behoeve van de Sint-Bavoabdij bij Gent (Vleeschouwers 1990a: p.27) en voor het Sint-Pieterskapittel in Rijsel. Hautcoeur 1894a: I, p.25-26.
[402] Vos 1879a: I, p.5-7. Vos 1873a: p.5. Warichez 1923b: p.98. Meijns 2000a: p.806-808, 916. Jacques & Pycke 2008a: p.10-11.
[403] Pycke 1986a: p.140.
[404]In het midden van de kerkruimte. GALBERT VAN BRUGGE 1999a: cap. 77 en 78: p.217-218; HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.288. Devliegher 1978a: p.261.
[405] De derde zondag na Pasen. GALBERT VAN BRUGGE 1999a: cap. 78: p.218. Huyghebaert 1971a: p.18.

In het chaotische jaar dat volgt op de moord op Karel de Goede, probeert de Franse koning Vlaanderen binnen zijn invloedssfeer te krijgen door het steunen van de jonge graaf Willem Clito van Normandië. Er ontstaat in Vlaanderen echter al snel veel tegenstand tegen deze kandidaat van de koning.[406] Volgens Galbert van Brugge droeg Willem Clito de rechten van twaalf kerken over aan de bisschop om zich op deze wijze als beschermer en verdediger (*advocatus et defensor*) van de Kerk te betonen.[407] In april 1128 schakelt Lodewijk VI bisschop Simon in om allen die partij hebben gekozen voor de andere pretendent, Diederik van de Elzas, te excommuniceren. Bovendien kondigt Simon het interdict af over de stad Gent.[408] De zaak komt ook aan de orde op de al genoemde vergadering in Atrecht in mei 1128, waar de koning en talrijke bisschoppen aanwezig zijn.[409] In navolging van de koning steunt de kerkelijke hiërarchie Willem Clito. Op 6 mei spreekt de aartsbisschop van Reims strenge straffen uit over Diederik en zijn aanhang. In ruil voor kerkelijke steun zou Willem Clito aan de bisschoppelijke *mensa* van Doornik 12 altaren teruggeven die ooit in handen van Boudewijn IV met de Baard waren gekomen.[410] Voordat deze teruggave een feit is, raakt Willem echter dodelijk gewond (juli 1128). Nog hetzelfde jaar brengt Diederik van de Elzas leenhulde aan Lodewijk VI, die zich bij de feiten neerlegt en de nieuwe graaf accepteert. Met het aantreden van Diederik breekt een politiek stabiele tijd aan in Vlaanderen. Er zijn geen tekenen dat de aanvankelijke steun van de Kerk voor Willem Clito de relaties met Diederik van de Elzas heeft vertroebeld.

Bisschop Simon blijft onverminderd actief in zijn noordelijke bisdom en verricht er de taken die van een *ordinarius* verwacht mogen worden. In 1131 is hij in Saint-Amand voor de wijding van drie altaren in de abdijkerk, waarvan er één aan de heilige Nicasius.[411] Op 6 oktober 1132 wijdt hij in Doornik de kloosterkerk van de Sint-Maartensabdij[412], waarvan hij, enkele jaren eerder, waarschijnlijk ook de nieuwe abt (1127-1136) Herman had gewijd. Ook in 1132 is hij in Rijsel bij het Sint-Pieterskapittel.[413] In maart 1135 is hij opnieuw in Doornik voor een diocesane synode en in 1136 opnieuw in Saint-Amand voor de wijding van twee altaren in de zuidelijke crypte van de abdijkerk.[414] In 1136 wijdt hij Walter tot nieuwe abt van het Doornikse Sint-Maartensklooster.[415] Walter – een oud-scholaster van Onze-Lieve-Vrouw die zich teruggetrokken had in het klooster van Saint-Amand, volgt Herman van Doornik op, die – zoals hiervoor al werd vermeld - teruggetreden is en weer als monnik door het leven gaat.[416] Herman zal echter in de daaropvolgende jaren een voorname politieke rol spelen in de Doornikse onafhankelijkheidsstrijd.

Een belangrijke stap voor het diocesane bestuur zette Simon rond 1140, toen hij besloot tot de

---

[406] Van Caenegem 1978a: p.35-37.
[407] GALBERT VAN BRUGGE 1999a: cap.107. Rider & Murray 2009a: p.48-49.
[408] GALBERT VAN BRUGGE 1999a: cap.114, 116.
[409] GALBERT VAN BRUGGE 1999a: p.56. Pontal 1995a: p.302.
[410] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.288 en 324. Luchaire 1890a: p.188-189. Hemptinne 1982a: p.377-379. GALBERT VAN BRUGGE 1999a: p.248, 259.
[411] Op 16 augustus 1131. Wauters 1868a: p.161. Platelle 1962a: p.175. Huyghebaert 1971a: p.18-19. Pycke & Vleeschouwers 2016a: p.358.
[412] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.325. *CONTINUATIO TORNACENSIS* 1844a: p.444. Cousin 1619-1620a, III: p.214. Huyghebaert 1971a: p.19.
[413] Hautcoeur 1894a: I, p.25-26.
[414] Platelle 1962a: p.175. Huyghebaert 1971a: p.18-19.
[415] Berlière 1890a: p.277-278.
[416] Over Walter: Pycke 1988a: p.134-135.

oprichting van een tweede aartsdiaconaat in het bisdom Doornik. Op deze wijze verkreeg de Kerk in het noordelijke bisdom meer bestuurlijke slagkracht. Tot dan toe had het bisdom één aartsdiaken gekend, die het gehele diocees als zijn werkgebied had. De aanstelling van een tweede aartsdiaken betekende een erkenning van de omvang en het belang van het Doornikse bisdom. Dit hield ongetwijfeld verband met de groei van de bevolking en de toegenomen rijkdom in de zich emanciperende Vlaamse steden. Maar wellicht hoopte Simon met een tweede aartsdiaken de onafhankelijkheidsstrijders de wind uit de zeilen te nemen: het ontbreken van een eigen bisschop kon immers tot op zekere hoogte worden opgevangen door de beschikbaarheid van een tweede aartsdiaken, die een aantal van de bisschoppelijke taken kon overnemen.[417] Het is niet duidelijk hoe de verdeling tussen de twee aartsdiakens aanvankelijk was, mogelijk was er een voor de omgeving van Doornik (Doornik, Rijsel, Kortrijk) en een voor het Vlaamse kerngebied (Oudenaarde, Roeselare, Gent en Brugge). Niet uitgesloten mag worden dat een aartsdiaken het Nederlandstalige deel van het bisdom onder zijn hoede kreeg en de andere het Franstalige deel.

Uit de overgeleverde bronnen blijkt dat bisschop Simon op constructieve wijze met het kathedrale kapittel van Doornik heeft samengewerkt. De activiteiten die Simon in zijn noordelijke bisdom ontplooit, wijzen daar al op. Een aantal specifieke maatregelen gaat in het bijzonder het kathedrale kapittel aan. De belangrijkste daarvan betreft de kapittelstatuten, die Simon op verzoek en met instemming van het kapittel heeft opgesteld. De nieuwe statuten worden tijdens een plechtige synode in aanwezigheid van veel voorname geestelijken uit het bisdom en van elders op 12 maart 1135 gepromulgeerd. Een belangrijke vernieuwing vormt de verplichte residentie.[418] Vanaf dat moment zijn de kanunniken verplicht te kiezen tussen een residentie bij de kathedraal (*mansionarius*) of een verblijf elders (*foraneus*). In het eerste geval deelt de geestelijke volop in de inkomsten van het kapittel, heeft hij een stem in het kapittel, beschikt hij over een eigen zetel in het koorgestoelte en krijgt hij een eigen huis binnen de immuniteit. In het tweede geval krijgt de kanunnik slechts een bescheiden basisvergoeding. Een belangrijk doel van de nieuwe statuten is om de aanwezigheid van kanunniken in het koor te bevorderen en het kapittel als organisatie meer samenhang te geven. Gezien de voortgang van de bouw aan de kathedraal zal de synode in het nieuwe schip van de kathedraal hebben plaatsgevonden (zie § I.3.8). De oostpartij was op dat moment nog volop in aanbouw.
Enkele jaren eerder, in 1126, was op initiatief van deken Gotherus de prebende voor de *hospitalarius*, de kanunnik die verantwoordelijk was voor het gasthuis van het kapittel, ingesteld.[419] Al vroeger in de 12de eeuw, vanaf 1112, had het kapittel de zorg voor de armen en zieken kunnen uitbreiden dankzij enkele grote giften. In tegenstelling tot bijna alle andere prebenden had bisschop Simon het benoemingsrecht van de gasthuiskanunnik aan het kapittel

[417] Over de aartsdiakens en de nieuwe indeling: Pycke 1986a: p.146-147.
[418] Uitvaardiging (*actum in Tornacensi synodo*) van de statuten op 12 maart 1135. ACT, *Cartularium D*, f.5^{r}. Miraeus & Foppens 1723a, II: p.965. Pycke 1986a: p.101-102, 115-116. Over de aanwezige kanunniken: Pycke 1986a: p.115-116. Volgens Seymour (1968a: p.45, 124) werd de synode in Doornik gehouden omdat de kathedraal van Noyon niet beschikbaar was na de verwoestende brand van 1131 (vermelding van de brand in: BNF, ms fr 12030, f.168r). Het is echter aannemelijker dat de synode het bisdom Doornik betrof en daarom daar gehouden werd. Onder de aanwezige abten is er slechts één uit het bisdom Noyon. Deze synode kan daarom niet worden gebruikt als argument voor de bouwgeschiedenis van de kathedraal van Noyon.
[419] Pycke 1970a; Pycke 1986a: p.289-300.

gelaten.[420] De eerste kanunnik die deze taak op zich nam, was een zekere Gerardus die in 1139 van Innocentius III een bul verkreeg waarin hij het kapittelgasthuis onder zijn bescherming nam en de bezittingen ervan bevestigde.[421] Het is mogelijk dat de bul door Gerard of een van zijn medekanunniken verkregen is tijdens een van de reizen naar Rome om de onafhankelijkheid van de Doornikse bisschopszetel te bepleiten.
Simon, zelf een regulier kanunnik, is ook betrokken bij de stichting van nieuwe kloostergemeenschappen in zijn bisdommen. Op verzoek van de bisschop vestigde Oger, een hervormingsgezinde monnik uit het klooster van Mont-Saint-Éloi, zich in 1125 bij de verlaten kapel van Sint-Medardus niet ver ten zuiden van de stad. Het kerkje was na het vertrek van Elbertus van Antoing aan het kapittel gekomen, zo blijkt uit de bul van Paschalis II aangaande de kapittelbezittingen uit 1108. Met steun van Simon stichtte Oger in 1126 aldaar een abdij van reguliere kanunniken.[422] Vanwege geldgebrek en ontevredenheid over de locatie verhuisde de gemeenschap in 1132 naar de Scheldevallei, net ten zuidoosten van de stad. Het klooster zou vervolgens bekend raken onder de naam *Monasterium Sancti Nicolai in Pratris* (Sint-Niklaas-in-de-Velden – *Saint-Nicolas-des-Prés*).[423] De Sint-Medarduskerk bleef eigendom van de abdij en werd er ook door bediend. Tegen 1134 sloot het klooster zich aan bij de congregatie van Arrouaise.[424] In 1144 werd de abdijkerk gewijd aan de heilige Drie-Eenheid en Sint-Nicolaas.[425]
Ook andere kloosters sloten zich aan bij grotere verbanden. In 1136 ondersteunt bisschop Simon de toetreding tot de Orde van Prémontré van het klooster van Zalegem in het noorden van het bisdom. Twee jaar later wordt het volledige klooster verplaatst naar Drongen ter vervanging van het wereldlijke kapittel dat daar, in ieder geval sinds de 11de eeuw, bestond en dat weer terugging op een waarschijnlijk 10de-eeuws klooster.[426] Opvallend is dat de oorkonde van graaf Diederik van de Elzas die de verplaatsing regelde, niet ondertekend werd door Simon, maar door bisschop Milo van het buurbisdom Terwaan.[427] Mogelijk is Simon op dat moment in Noyon, zodat de graaf ervoor kiest om zijn vertrouweling Milo te laten meetekenen. Simon zelf was in 1140 in Gent, alwaar hij de altaren in het bezit van de Sint-Pietersabdij bevestigde.[428]
Ook in zijn zuidelijke bisdom ondersteunt Simon kloosterstichtingen en –hervormingen. Zo vindt in 1130 de stichting plaats van de cisterciënzer abdij van Ourscamp, een dochterklooster van de abdij van Clairvaux. In 1134 wijdt hij aldaar de eerste abdijkerk[429], die hij zal kiezen

---

[420] Miraeus & Foppens 1723a, II: p.963-964. Pycke 1970a: p.20-22. De akte vermeldt weliswaar geen plaats van ondertekening, maar de medeondertekenaars zijn Doornikse kanunniken. De *hospitalarius* was naast de deken en de houder van de halve prebende een van de weinig kanunniken die door het kapittel zelf gekozen werden. Eind 12de kwam daar ook nog de scholaster bij. Pycke 1986a: p.56. Het collatie- en investituurrecht hield de bisschop wel aan zichzelf.
[421] Pycke 1988a: p.146. Dit is de enige bekende pauselijke bul voor een kapittelgasthuis in de kerkprovincies van Reims en Sens. Lohrmann 1983a: p.236-237.
[422] Meijns 2000a: p.806-808, 916. Jacques & Pycke 2008a: p.10-11.
[423] Pycke 1986a: p.112. Jacques & Pycke 2008a: p.11
[424] Pycke 1986a: p.112. Jacques & Pycke 2008a: p.11-13.
[425] Jacques & Pycke 2008a: p.11-13.
[426] Oorkonde afgegeven te Noyon in: *APPENDICES CHRONICI TRUNCHINIENSIS* 1837a: p.704-705 (oorkonde uit 1136) en p.707 (oorkonde uit 1138). Meijns 1998a: p.135-162.
[427] De Mey, Hemptinne & Verhulst 1988a: p.80-81.
[428] Miraeus & Foppens 1723a, II: p.967-968.
[429] Stichtingsacte: Paris, BnF, Baluze, ms. 47 f° 322. Becquet 1989a: p.181-184. Bruzelius 1981a: p.28-40; Héliot 1957c: p.146-162.

als zijn begraafplaats. In 1135 laat Simon de oude kapittelkerk van Onze-Lieve-Vrouw bij het kasteel van Chauny overgaan naar de reguliere kanunniken van de orde van Arrouaise.[430] In 1144 dwingt hij het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw en Sint-Quirinus – *Notre-Dame et Saint-Quirin* in Vermand om de regel van Prémontré aan te nemen.[431] In 1140 is hij bij koning Lodewijk VI in Compiègne. Die verleent hem een bevestiging van de stadsrechten van Noyon.[432]

7.19 Het pontificaat van Innocentius II (1130-1143)

Niet lang na het aantreden van Simon van Vermandois in 1123 overleed Calixtus II († 13 december 1124), de paus die in 1121 de unie van Noyon en Doornik bezegeld had. Er zijn geen aanwijzingen dat Calixtus' opvolger Honorius II (1124-†1130) zich met de zaak Noyon-Doornik heeft beziggehouden. Ook vanuit Doornik en Noyon zijn er tijdens zijn pontificaat geen ontwikkelingen in de diplomatieke strijd over de personele unie bekend.
Na de dood van Honorius († 13 februari 1130) werden op 14 februari 1130 twee pausen gekozen: Gregorius, kardinaal-aartsdiaken van Sant'Angelo, die de voorkeur kreeg van een groep van vooral Franse en Noord-Italiaanse kardinalen en die de naam Innocentius II (1130-†1143) aannam, en Petrus Pierleoni, een oud-monnik van Cluny en pauselijk legaat, die door een kleine meerderheid van de kardinalen gekozen werd en de naam Anacletus II (1130-†1138) aannam.
Gregorius was nog door Paschalis II tot kardinaal gecreëerd en had onder Calixtus II als pauselijk legaat in Worms met de keizer onderhandeld.[433] De strijd tussen Anacletus en Innocentius zou de Latijnse Kerk tot 1138 in zijn greep houden. Het conflict splitste ook de Franse Kerk in tweeën. Innocentius kreeg steun van de Franse koning en de Noord-Franse bisschoppen, terwijl Anacletus vooral in het machtige Aquitanië steun genoot. Innocentius vluchtte kort na zijn verkiezing naar het noorden. In het voorjaar van 1131 reisde hij door Noord-Frankrijk. Op 16 maart verbleef deze paus in Kamerijk, op slechts een tweetal dagreizen van Doornik. De paus zal ongetwijfeld zijn ingelicht over de stand van zaken in de kerkprovincie van Reims waar hij doorheen reisde en daarbij zal ook de kwestie Noyon-Doornik aan de orde zijn geweest. Vanuit Kamerijk reisde Innocentius via Lobbes, waarvan we weten dat hij er overnachtte, naar Luik voor een ontmoeting met de Rooms-koning (1125-1137) Lotharius van Süpplingenburg.[434]
Vanuit Luik reisde hij in ieder geval via Laon naar de koninklijke abdij van Saint-Denis waar hij Pasen vierde. Op 24 juni verbleef de paus in Compiègne alwaar hij op verzoek van abt Herman het Doornikse Sint-Maartensklooster onder pauselijke bescherming nam en de rechten en bezittingen van het klooster bevestigde.[435] Ongetwijfeld zal de paus door abt Herman geïnformeerd zijn over de kwestie Noyon-Doornik.
In het najaar hield hij een grote synode in Reims waar op 25 oktober de jonge kroonprins Lodewijk (de latere Lodewijk VII) feestelijk als koning werd gekroond, zodat Lodewijk VI in

[430] Becquet 1985a: p.89-90.
[431] Becquet 1985a: p.127.
[432] Lefranc 1887a: p.58, 189.
[433] Chodorow 1971a: p.631.
[434] Jaffé 1851a: p.564.
[435] Herbomez 1898-1901a: I, p.50. Ramackers 1934a: p.113-114.

geval van overlijden onmiddellijk opgevolgd zou worden door zijn tweede zoon.[436]
Er zijn overigens geen bronnen die expliciet vermelden dat de Doornikse partijen hebben geprobeerd bij een van beide pausen hun zaak te bepleiten. Het Doornikse kapittel zal hebben ingezien dat openbare actie voor een scheidingspoging weinig kans van slagen had, zolang de positie van een van de twee pausen niet steviger was. De kwestie 'Doornik' had in de pauselijke tweestrijd geen betekenis, maar een besluit tot beëindiging van de personele unie zou aan het Franse hof niet goed zijn worden ontvangen. Zeker Innocentius II kon zich dit niet veroorloven, omdat hij de steun van Franse koning en de Noord-Franse bisschoppen nodig had. Aan de andere kant werd Anacletus II in Noord-Frankrijk niet erkend, zodat een voor Doornik positief oordeel van zijn kant door de koning en de Noord-Franse Kerk onmiddellijk als ketters terzijde zou zijn geschoven en zo de Doornikse zaak eerder kwaad dan goed zou hebben gedaan.
Nadat Anacletus II in januari 1138 te Rome was overleden, kon Innocentius II zich de enige en rechtmatige opvolger van Petrus noemen. De relatie tussen Innocentius II en de Franse kroon werd daarop snel losser. De positie van de paus werd bovendien aanzienlijk versterkt door het grote Tweede Lateraanse Concilie in 1139.

De situatie in Reims en Doornik rond 1140

Uitgerekend in 1139 belandde de Kerk van Reims in een crisissituatie. Na de dood van aartsbisschop Rainaldus op 13 januari kende het aartsbisdom een turbulente sedisvacatie, die bijna twee jaar zou duren. De burgers van Reims maakten van de gelegenheid gebruik om aan Lodewijk VII, die krachtens de regalia tijdens de sedisvacatie het bestuur over de stad uitoefende, stedelijke vrijheden te vragen. De jonge koning stemde toe en gaf Reims een stedelijk charter. Fel protest vanuit de Kerk deed de koning besluiten de verleende gunsten in te trekken en toen in datzelfde jaar Samson van Mauvoisin tot nieuwe aartsbisschop (1140-1166) werd gekozen, beleende de koning hem, tot grote verontwaardiging van de Reimser burgers, met hetzelfde goed en dezelfde rechten als zijn voorganger Rainaldus. Begin 1141 was de situatie in Reims weer tot rust gekomen. [437]
In Doornik bleven de veranderende verhoudingen tussen de Kerk en de Franse koning, de versterkte positie van de paus en de verzwakking van het aartsbisdom Reims niet onopgemerkt. Kort na 1140 zijn er weer aanwijzingen voor hernieuwde pogingen de unie te beëindigen. De versterkte positie van Innocentius II was voor de Doornikzanen de aanleiding om opnieuw een poging te wagen de onafhankelijkheid te herkrijgen.
Ondertussen had het Doornikse kapittel zich al decennialang met wisselende inspanningen ingezet voor een eigen bisschop. Dignitarissen die het begin van de strijd nog hadden meegemaakt, maakten plaats voor nieuwe. Zo stierf omstreeks 1140 deken (1103-1138/1140) Gotherus zonder zijn inzet voor een eigen bisschop met resultaat beloond te hebben gezien. Zijn opvolger Willem bleef slechts zeer kort: al na een jaar werd hij abt in een cisterciënzer klooster.[438] Mogelijk is ook een zekere Hugo in die tijd deken geweest, maar van hem is zo goed als niets bekend. [439]

---

[436] Pontal 1995a: p.311-314. De eerste zoon, Philips, was in 1131 omgekomen bij een ongeluk met zijn paard.
[437] Desportes 1983a: p.112-113; Demouy 2005a: p.623-625.
[438] Over zijn optreden als deken is zo goed als niets bekend. Pycke 1986a: 140; Pycke 1988a: p.7. Willem komt voor in het verslag van het visioen van kanunnik Hendrik, als Hendrik na het visioen bij hem te biecht gaat. *HISTORIAE TORNACENSIS* 1883a: p.328.
[439] Hugo zou van 1141 tot 1147 deken zijn geweest. Het zou gaan om de deken die in het obituarium van het

Het lijkt erop dat na de dood van Gotherus eerst proost Diederik van Osmont de feitelijke leiding over het kapittel had, gevolgd door proost Letbert van Bailleul, totdat Walter in 1147 de nieuwe kapitteldeken werd.[440] Proost Diederik was een ervaren man. Hij was al proost vanaf 1118 en cumuleerde dat vanaf 1132 met de positie van thesaurier. Een andere oudgediende op een voorname positie was Movinus, die vanaf circa 1140 cantor was. Hij was vanaf 1100 kanunnik en al eens namens het kapittel naar Rome gereisd om te pleiten voor een eigen bisschop (zie § II.7.14). Aartsdiaken Robrecht van Rijsel daarentegen verliet omstreeks 1140 het kapittel om in te treden als regulier kanunnik in de abdij van Mont-Saint-Éloi. Uit de voorname regionale adel kwamen de twee nieuwe aartsdiakens: Radboud van Mortagne en Everard van Avesnes. Opgemerkt zij dat de aartsdiakens niet noodzakelijk voorstanders van een eigen Doornikse bisschop waren. Voor hen betekende de situatie met een bisschop op afstand immers een grotere onafhankelijkheid, meer vrijheid van handelen en ongetwijfeld hogere inkomsten.

kapittel staat vermeld op 14 december als “eodem die interfectus est Hugo, decanus et levita” (deze zelfde dag is Hugo, deken en diaken, vermoord). AET, *Obituaire* 52. Pycke 1988a: p.7-8. Andere vermeldingen van deze deken Hugo zijn niet bekend. Het is opvallend dat de moord van een kapitteldeken niet voorkomt in de Doornikse kronieken die juist over deze tijd uitgebreid rapporteren. Zolang er bovendien geen enkele door hem ondertekende oorkonde is, lijkt de situering van zijn dekenaat een hachelijke zaak.

[440] Er is geen reden voor de aanname (Jacques Pycke 1988a: p.8) dat na de verzelfstandiging van de Doornikse bisschopszetel een nieuwe deken werd gekozen. Er was echter voor het kapittel geen enkele aanleiding om op dat moment een nieuwe deken te kiezen: voor het kapittel veranderde er kerkrechtelijk niets met de komst van een eigen Doornikse bisschop. Zie over de kanunniken: Pycke 1988a: p.84-85 (Diederik), p.102-103 (Movinus), p.36-38 (Robrecht), p.38-39 (Radboud), p.39-40 (Everard).

8 Goddelijke tussenkomst

8.1 De visioenen van kanunnik Hendrik

Op een maandag in april, in de Paastijd van het jaar 1141, op het uur van de vespers, terwijl de nacht al invalt, loopt een jonge kanunnik van Onze-Lieve-Vrouw met de naam Hendrik zonder enige vrees door de *fabrica nova*, het nieuwe bouwwerk van de kathedraal. Plotseling hoort hij stemmen en krijgt hij een visioen. Hendrik werpt zich ter aarde. Even later ontwaart hij zichzelf in een bloemenveld, waar het zalig ruikt. Voorafgegaan door vier in wit gehulde wierook- en kaarsendragers, ziet hij drie heilige bisschoppen verschijnen.[1] Een inscriptie op hun gouden mijters onthult hun identiteit: in het midden nadert *Sanctus Eleutherius episcopus*, met aan weerszijden *Sanctus Eligius episcopus* en *Sanctus Acharius episcopus*. De heilige Eleutherius nadert Hendrik, geeft hem een handschrift met zijn heiligenleven en beveelt hem deze hardop voor te lezen. Vervolgens neemt hij het boek terug. Eligius geeft hem ook zijn *vita* te lezen, terwijl Acharius hem een tekst toont: "In naam van de Heer Jezus is door mij een dode opgewekt." De heiligen verdwijnen. Hendrik komt weer bij zinnen, staat op en gaat naar huis.
Nadat hij de vrijdag daarop heeft gebiecht bij deken Willem en de absolutie heeft ontvangen, gaat hij op zondag ter communie, waarop hij, wonderbaarlijk genoeg, de tekst van de *Vita Eleutherii* reciteert die hij zes dagen eerder heeft moeten oplezen. Terstond wordt de tekst op papier gezet.
Het visioen van Hendrik wordt onmiddellijk beschouwd als een Goddelijk signaal aan de Kerk van Doornik, waarvoor het zaak is ook buiten Doornik erkenning te vinden. Uit de aard van het verschijnsel is het voor anderen dan degene die het ondergaat weinig tastbaar. De teksten die Hendrik moest reciteren zijn dat wel. De schriftelijke neerslag biedt een sterke basis voor een brede erkenning van de Goddelijke interventie. Besloten wordt om het dossier voor te leggen aan een concilie dat enkele weken later zal worden gehouden.
Met Pinksteren 1141 (18 tot 25 mei 1141) verzamelden zich namelijk in de aartsbisschoppelijke stad Sens eminente geestelijken, theologen en wereldlijke vorsten voor een kerkvergadering over de doctrinaire uitspraken van de theoloog Petrus Abelardus.[2] Aanwezig waren de belangrijkste geestelijke en wereldlijke leiders, waaronder de Franse koning, graaf Theobaldus van Champagne, de aartsbisschoppen en de meeste bisschoppen van de kerkprovincies van Reims en Sens, Bernardus van Clairvaux en Petrus Abelardus zelf.

---

[1] Het visioen is beschreven in de *HISTORIAE TORNACENSES* (1883a: p.328-329) en in de kroniek van Herman van Doornik (HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.177-179). Volgens de kroniek vond het eerste visioen plaats op *Paschali tempore, feria secunda, XI° kalendas maii*, in de Paastijd, op de tweede dag van de week, de elfde van de *Kalendae* van mei (21 april). Het jaartal is niet overgeleverd. Van de jaren rond 1140 waarop 21 april op een maandag viel (1130, 1141 en 1147), komt alleen 1141 in aanmerking. 1130 is te vroeg en in 1147 had Doornik al een eigen bisschop. Maandag 21 april 1141 was de dag na zondag *Jubilate*, de vierde zondag van Pasen. Hendrik ging de vrijdag erna, *sequenti feria sexta*, te biecht. Dit was dus op 25 april 1141. Toen vertelde hij zijn visioen in het kapittel. Dat visioen werd vervolgens voorgelegd aan het concilie van Sens, dat plaatsvond onder het octaaf van Pinksteren (18 tot 25 mei).

[2] Constant J. Mews (2002a: p.342-382) heeft laten zien dat het Concilie van Sens in 1141 gedateerd dient te worden en niet in 1140 (Vacandard 1891a: p.235-245), zoals wel is gedacht, vanwege een abusievelijke datering van het visioen van kanunnik Hendrik in dat jaar in de voortzetting van de kroniek van Sigebert van Gembloers in het cisterciënzer klooster van Vaucelles in het bisdom Kamerijk (*Continuatio Valcellensis*). Deze kroniek dateert zowel het visioen als het concilie van Sens in 1140. Het visioen zou dan hebben plaatsgevonden op 22 april 1140, want 21 april viel in 1140 op een zondag, de derde zondag van Pasen (zondag *Misericordia Domini*), maar de kroniek van Herman van Doornik vermeldt dat het visioen op een maandagavond plaatsvond. Elphège Vacandard (1891a: p.240) verklaarde de afwijkende dag van de maand door een schrijffout in de kroniek van Herman van Doornik. In plaats van de *XIe* van de *Kalendae* van mei (21 april) had er de *X^{e}* van de *Kalendae* van mei (22 april) moeten staan. Als er al sprake is van een schrijffout dan kan die eerder verondersteld worden in de 13de-eeuwse *Continuatio Valcellensis* en niet bij de oudere kroniek van Herman van Doornik. Odette Pontal (1995a: p.322-323) stelde abusievelijk dat het concilie van Sens plaatsvond vóór de verkiezing van Godfried van Péronne (1141-1145) tot bisschop van Doornik. Zie § II.8.4.

Het concilie nam ook kennis van het visioen en verklaarde dat er gewacht moest worden op verdere openbaringen van de Goddelijke Wil.[3] Het deed, voor zover bekend, geen uitspraak over de kwestie Noyon-Doornik. De tekst die het concilie in Sens kreeg voorgelegd bestond uit het eerste deel van het latere *Liber vitae Eleutherii*. Door de compilatoren van de *Acta Sanctorum* is deze tekst als *Vita prima* benoemd. Dankzij de aparte opschriftstelling voor het concilie kreeg deze tekst een eigen verspreiding. De oudst bekende versie is die in een handschrift uit de abdij van Sint-Theodoricus - *Saint-Thierry* in Reims (zie § II.6.6).[4]
Niet lang na het concilie in Sens voelt Hendrik, op 30 juni 1141, wederom een visioen opkomen. Samen met enkele medekanunniken gaat hij het vertrek (*secretarium*) in, waar de resten van de heiligen liggen. Plotseling valt hij ter aarde en de aanwezigen horen hem het relaas van *elevatio* of de verheffing van de relieken van Eleutherius opzeggen. En op de vele vragen die de aanwezigen hem stellen, krijgen ze antwoord. Nadat de extase voorbij is, wordt opnieuw de tekst die Hendrik reciteerde, ditmaal over de *elevatio*, genoteerd.[5]
Als er veertig dagen voorbij zijn, op 8 augustus 1141, de vrijdag voor het feest van Sint Laurentius, voelt Hendrik een derde visioen opkomen.[6] Hij belijdt zijn zonden en na de mis gehoord en de communie ontvangen te hebben, gaat hij opnieuw naar het *secretarium*, waar de relieken van de heilige bewaard worden. Na een kwartier begint hij te reciteren welke wonderen de heilige Eleutherius heeft verricht en opnieuw weet hij te antwoorden op de vragen die de aanwezigen hem stellen. Hendrik meldt ten slotte *quod Ecclesia Tornacensis infra non multum tempus proprium esset episcopum habitura, et pristinam dignitatem receptura* (dat de Kerk van Doornik over niet al te lange tijd een eigen bisschop zal hebben en zijn oude waardigheid zal hervinden).
Hendrik reciteerde tijdens zijn visioenen nog een tekst: het *Liber de antiquitate urbis Tornacensis*. Volgens dit boek over de ouderdom van de stad Doornik, zou deze in 606 voor Christus door de Romeinen gesticht zijn. Nadat de stad in conflict zou zijn gekomen met Rome werd zij eerst Hostille (de vijandige) en later Nervius genoemd. Na de verwoesting van Nervius door Julius Caesar, hoewel de stad dapper werd verdedigd door zijn koning Turnus, zou onder Nero op dezelfde plaats aan de Schelde een nieuwe stad zijn gebouwd. Deze kreeg als eerbetoon aan de vorige koning de naam Turnacum. De tekst is geïnspireerd op verhalen van tal van antieke auteurs, waaronder Hiëronymus, Jordanes, Aurelius Victor, Vergilius en Livius.[7]

---

[3] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.179 (§ 109). HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.325.
[4] Rolland 1925c: p.278, 286.
[5] Het tweede visioen vond plaats *post paucos dies* enkele dagen later, dat wil zeggen enkele dagen na het Concilie van Sens. HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.179-180 (§ 110). Nog eens 40 dagen later, op de vrijdag voor Sint-Laurentius vond het derde visioen plaats. Sint-Laurentius (10 augustus) viel in 1141 op zondag. Het visioen was dus op vrijdag 8 augustus 1141, waarmee het tweede visioen dus op 30 juni zou hebben plaatsgevonden. Het visioen vond plaats op de vooravond van het feest van de heiligen Rusticus en Eleutherius, gezellen van de heilige Dionysius van Parijs. Deze Eleutherius moet niet verward worden met de heilige bisschop van Doornik, zoals Mews (2002a: p.378) lijkt te doen.
[6] Beschreven door HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.180 (§ 111).
[7] De verschillende bronnen zijn geanalyseerd door Georg Waitz (1883a) en Paul Rolland (1925c). Zie: Small 1993a: p.84-92.

8.2 De geopenbaarde teksten

De belangrijkste teksten die Hendrik na zijn visioenen reciteerde, vormen samen het *Liber vitae Eleutherii*, dat opgebouwd is uit verschillende delen. Zoals hierboven al ter sprake kwam (§ II.6.6), doet deze tekst vóórkomen dat hij ten dele uit oudere teksten over Eleutherius is samengesteld. De geconstrueerde compilatie suggereert namelijk dat deze ten dele zeer oud is en dat passages uit de 9de en 11de eeuw stammen en dat deze zouden zijn aangevuld met teksten uit de visioenen van Hendrik. Alles spreekt er echter voor dat alle teksten van het *Liber vitae Eleutherii* in een keer verwoord zijn in 1141.
Ten eerste is geen van de teksten uit oudere bronnen bekend. Niet alleen zijn die bronnen sinds het begin van de Doornikse geschiedschrijving in de 17de eeuw niet bekend, ook in de 12de eeuw kende men ze niet. Daarvan getuigt het versje in het handschrift uit de bibliotheek van Sint-Maartens dat eindigt met: *Quae fuerunt igni data a gente nimis elata* (dit waren onbekende feiten voor zeer verheven mensen).[8] Daarom was het ook nodig dat Hendrik al deze teksten reciteerde ten overstaan van getuigen. Men kende ze niet, omdat ze niet bestonden.[9]
Een tweede probleem is dat er nauwelijks sporen zijn van een Eleutherius-cultus vóór de 12de eeuw en ten derde blijkt ook het dorp Blandain, dat in de *Vita* een belangrijke rol speelt, onbekend voor het begin van de 12de eeuw. Zo bleek hierboven al (zie § II.6.6-6.8)
Daar komt nog bij dat elementen uit de *Vita Medardi* van bisschop Radboud (eind 11de eeuw) overgenomen zijn in het *Liber vitae* en dat er belangrijke overeenkomsten zijn met de geschriften van Herman van Doornik die uit de jaren ‘40 van de 12de eeuw dateren. Zo wordt de unie van beide bisdommen onder Medardus niet in twijfel getrokken. In het gedeelte van de *Liber vitae*, dat bekend staat als het *Tractatus miraculorum* en waarvan gesuggereerd wordt dat het in de late 9de of vroege 10de eeuw geschreven was door een zekere priester Feriolus uit het aartsbisdom Vienne, komen de Doornikse aanspraken op die onafhankelijkheid duidelijk naar voren. Ook dat wijst op een datering in de 12de eeuw en niet op een rond 900.[10]
Vanzelfsprekend vermeldt een tekst die op Goddelijke ingeving berust, geen aardse auteur, maar de vraag waar de teksten vandaan komen die de jonge kanunnik Hendrik reciteerde, is niettemin intrigerend. Volgens Paul Rolland was de auteur van de door Hendrik geciteerde teksten Herman, de voormalige abt van de Sint-Maartensabdij.[11] Inderdaad zijn er belangrijke aanwijzingen in die richting. Zo was Herman op een van zijn reizen naar Rome te gast bij de aartsbisschop van Vienne, waarmee een relatie bestaat in verband met de genoemde priester Feriolus. Herman schreef ook andere heiligenlevens en ging zelf naar Soissons om de *Vita Medardi* te bestuderen.[12] Vooral dit laatste is interessant: de *Vita Eleutherii*, zoals door Hendrik geopenbaard, is ook een hagiografisch antwoord op de *Vita Medardi* van bisschop

[8] Olim BCT ms.169. Zie § II.6.6.
[9] Opgemerkt moet worden dat het op zich niet bijzonder is dat Hendrik teksten hardop leest. In de Middeleeuwen was het gebruikelijk om hardop te lezen.
[10] Rolland 1925c: p.304.
[11] Rolland 1925c: p.305-307. D'Herbomez (1907a: p.53) ging er echter vanuit dat de kapitteldeken (1140-1141) Willem de auteur van de geschriften was. Over deze verder vrij onbekende deken Willem: Pycke 1988a: p.7.
[12] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.146 (§ 90): [..] *sicut Suessionis in Vita eius scriptum repperi,* [..].

Radboud.[13]
In zijn *Vita* had Radboud geschreven dat Medardus door tussenkomst van de Heilige Geest ook tot bisschop van Doornik gekozen was. Goddelijke interventie was daarom opnieuw nodig om het einde van de unie te bewerkstellen. Het is de Goddelijke interventie die autoriteit geeft aan de inhoud van de Eleutherius' verschijning in visioenen.
De drie bisschoppen die verschijnen in het eerste visioen zijn drie heilige bisschoppen, die zich identificeren met hun naam op de mijter.[14] Eleutherius is daarvan de voornaamste, hij verschijnt dan ook in het midden, geflankeerd door de andere twee, Eligius en Acharius, die aanwezig zijn om extra autoriteit te geven aan de verschijning van Eleutherius. Eligius en Acharius zijn beiden bisschoppen van Noyon en Doornik. Vooral de aanwezigheid van Eligius, patroonheilige van de Kerk van Noyon en vertegenwoordiger van het heilige bisschopsambt van Noyon, is belangrijk. Zijn relieken in de kathedraal van Noyon genoten een grote devotie in West-Europa. Eligius' presentie moet voor de Kerk van Noyon duidelijk maken dat de inhoud van de visioenen zeer serieus genomen moet worden. Hij maakt het voor de Kerk van Noyon lastig om de inhoud van de visioenen aan te vechten.
De derde bisschop is de heilige Acharius, bisschop van Doornik en Noyon rond 600. Acharius' aanwezigheid is opvallend. Zoals in de historische inleiding al bleek, is hij de oudst bekende bisschop die beide bisdommen bestuurde (§ II.3.1), maar vanaf de late 11de eeuw had de opvatting postgevat dat de personele unie onder de heilige Medardus tot stand was gekomen, vooral dankzij de *Vita Medardi* van bisschop Radboud (§ II.6.6). Dat juist Medardus niet verschijnt in het visioen is dan ook opvallend, maar misschien ook wel begrijpelijk. De aanwezigheid van de bisschop die de beide bisdommen zou hebben samengebracht zou de aandacht van het gewenste einde van de personele unie afgeleid hebben. Medardus treedt overigens wel op in de door Hendrik gereciteerde teksten, als jeugdvriend en opvolger van Eleutherius.
Het doel van de visioenen is in eerste instantie bekendheid geven aan de oudst bekende bisschop van Doornik. Eleutherius dicteert daartoe aan Hendrik zijn levensloop, zodat zijn *vita* meer bekendheid en zijn cultus vorm zou krijgen, dankzij de in de visoenen geleverde data die nodig waren voor de liturgische kalender. Bijzonder interessant is dat er geen sprake is van één visioen, maar van drie, een aantal dat als een heilig getal geldt en dat aanduidt dat het niet een incident maar een doelgerichte aangelegenheid betreft. Het eerste visioen handelt alleen over de heilige Eleutherius en zijn goede werken als eerste bisschop van Doornik. De tekst van dit visioen wordt naar het concilie in Sens gestuurd. Deze tekst is niet controversieel of uitzonderlijk. Er blijkt uit dat Doornik in de Merovingische tijd een "eerste" bisschop had, die heilig geworden is.
De conciliedeelnemers nemen er kennis van en adviseren te wachten op nieuwe Goddelijke tekens. Die komen er. Een tweede visioen verhaalt van de wonderen van Eleutherius na zijn dood en de verheffing van zijn relieken in Blandain. Ook deze tekst is hagiografisch niet bijzonder en vooral gericht op het stimuleren van de viering van het feest van de reliekenverheffing.

[13] Rolland 1925c: p.307.
[14] De bisschoppen identificeren zich niet met een attribuut. Eleutherius (en waarschijnlijk ook Acharius) had dat (nog) niet.

Pas in het derde visioen en wel aan het eind, is de zeer saillante profetie opgenomen dat Doornik weldra een eigen bisschop zal krijgen. Dankzij de eerste twee visioenen, die op geen enkele wijze aanleiding konden geven tot achterdocht, heeft het derde visioen een veel grotere kracht gekregen.
Van groot gewicht is dat er in de visioenen de nadruk op wordt gelegd dat het om de eigen bisschop van Doornik, Eleutherius, gaat. Het belangrijkste argument om het bisdom Doornik een eigen bisschop te geven, was namelijk niet dat het heilzaam zou zijn voor de Kerk in Vlaanderen en de zielen in het bisdom. Het sterkste argument was dat er werd teruggegrepen op de situatie van de vroege Kerk, een argument dat indruk moet hebben gemaakt op de kerkhervormers in de 11de en 12de eeuw, omdat zij de kerk uit de begintijd in hoge mate idealiseerden.

8.3 De *nova fabrica*: de kathedraal als plaats van de visioenen

De plaats waar Hendrik zijn visioenen kreeg, was de Onze-Lieve-Vrouwekerk, de kathedraal, de hoofdkerk van het bisdom en zetelkerk van de bisschop. Daarbij preciseert de schrijver dat het bij het eerste visioen om de *nova fabrica*, het nieuwe bouwwerk gaat. De vermelding *nova fabrica* komt zowel voor in de tekst van Herman van Doornik als in de *Historiae Tornacenses*.[15] Deze *nova fabrica* doelt op de 12de-eeuwse kathedraal, die op dat moment nagenoeg gereed is (zie § I.6). Het schip was reeds enige tijd voltooid. Ook de gewelven van koor en transept waren zo goed als gereed; er werd gewerkt aan de dakstoelen en aan het voltooien van de vieringtoren.
In de literatuur over de kathedraal heeft deze passage lange tijd een belangrijke rol gespeeld om de bouwgeschiedenis te reconstrueren. De aanduiding *nova fabrica* biedt echter geen helder aanknopingspunt om te bepalen of deze het schip, het transept of het koor betreft, bovendien kan deze zowel op een recent voltooid als op een in aanbouw zijnd gebouw betrekking hebben. De enige conclusie die de tekst toelaat, is dat de kathedraal (of een deel ervan) in 1140/1141 in aanbouw of recent voltooid was. Aangezien het schip al enkele jaren gereed was, ligt het voor de hand om in de *nova fabrica* de oostpartij te zien, waarvan bekend is dat deze uiterlijk omstreeks 1145 overwelfd was (zie § I.5.6).
De situering van het eerste visioen in de nieuwgebouwde, voor zijn tijd uitzonderlijke grote kathedraal is opmerkelijk. De heilige bisschop Eleutherius verschijnt – in gezelschap van de bisschoppen Eligius en Acharius – op de plaats waar hij en zijn opvolgers thuishoren: de kathedraal. Het is de kathedraal die, op dat moment meer dan ooit, staat voor de zelfstandigheid van de Kerk van Doornik. De kathedraal is de representatie in steen van het recht dat Doornik heeft op een eigen bisschop. Ook de andere twee visioenen vinden plaats in de kathedraal, en wel in het *secretarium, in quo sancti viri feretrum positum erat* (in de sacristie, alwaar het schrijn van de heilige man was geplaatst).[16] De heilige verschijnt dus in onmiddellijke nabijheid van zijn relieken, waarmee deze ook direct van hun wonderdadige krachten getuigen.
Ten slotte is het opmerkelijk dat degene aan wie Eleutherius verschijnt geen oude, ervaren

[15] De vermelding nova fabrica komt zowel voor in de tekst van HERMAN VAN DOORNIK 2010a: cap.109, p.177 als in de *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.328 (§ 2).
[16] HERMAN VAN DOORNIK 2010a:.179 (§ 110).

geestelijke is, maar een jonge kanunnik, *iuvenis*, jeugdig nog, niet belast, bevooroordeeld en getekend door de frustratie van de al decennia voortslepende onafhankelijkheidsstrijd. In plaats van een figuur van het verleden, is de jonge kanunnik Hendrik voor de Kerk van Doornik de verpersoonlijking van een glorierijke toekomst waarin recht zal worden gedaan aan de heilige boodschap die hij, in zijn jeugdige onschuld, heeft mogen ontvangen.[17]

8.4 Ontwikkelingen in de Franse Kerk

De visioenen van kanunnik Hendrik kwamen als geroepen. Door deze Goddelijke tussenkomst krijgt de emancipatiestrijd van de Doornikse Kerk hernieuwde kracht. Bovendien vinden ze plaats op een moment dat er ruimte komt voor Doornik in de internationale kerkpolitieke agenda. De positie van paus Innocentius II is aanzienlijk versterkt dankzij het einde van het schisma en het Lateraanse concilie. Ook de Kerk van Reims is in rustiger vaarwater gekomen.
Terwijl zich in Doornik wonderbaarlijke zaken voordoen, raakt Lodewijk VII in openlijk conflict met de paus, omdat de koning weigert de op canonieke wijze op 26 mei 1141 gekozen Pierre de la Châtre als aartsbisschop van Bourges te aanvaarden. Innocentius II wijdt de elect uiteindelijk zelf te Rome en trotseert zo de koning. Die weigert daarop aan de nieuwe aartsbisschop de toegang tot het aartsbisdom Bourges. Innocentius II buigt niet en vaardigt het interdict uit over het Franse koninkrijk en alle plaatsen waar Lodewijk VII en kroonprins Philips zich zullen begeven.[18] De zaak 'Bourges' was niet het enige probleem van Lodewijk VII met de Kerk. Begin jaren '40 ontspon zich een affaire rond graaf Raoul van Vermandois, de broer van bisschop Simon van Noyon en Doornik. Raoul had onder het voorwendsel van te nauwe familiebanden zijn vrouw Eleonora van Champagne verlaten en trouwde met Petronilla van Aquitanië, zus van koningin Eleonora en schoonzus van Lodewijk VII.[19] De nietigheid van het eerste huwelijk werd bevestigd door de bisschoppen Bartholomeus van Laon, Petrus van Senlis en Simon van Noyon-Doornik, die vervolgens het nieuwe huwelijk inzegenden. Graaf Theobaldus (*Thibault*) van Champagne nam het echter op voor zijn nicht en protesteerde tegen de onrechtmatige scheiding. Hij bracht de zaak voor de paus,[20] die zijn legaat Ivo, kardinaal van Sint-Laurentius, een kerkvergadering bijeen liet roepen om over de kwestie te oordelen. Deze vond plaats in Lagny (bisdom Meaux) in de periode voor Pasen (19 april) 1142.[21] Raoul werd geëxcommuniceerd en de drie bisschoppen werden gesuspendeerd.[22] Simons afwezigheid op het grote concilie in Reims in 1141 kan mogelijk al

[17] Hendrik was waarschijnlijk nog geen priester op dat moment en zou later *hospitalarius* van het kapittel worden. Pycke 1988a: p.148-149. Dat een wonder plaatsvond in een visioen aan een geestelijke, is in deze tijd gangbaar. Sigal 1985a: p.288-310.
[18] Pacaut 1957a: p. 94. Pacaut 1964a: p.43.
[19] Pacaut 1964a: p.43. Petronilla wordt ook wel Alix genoemd.
[20] *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.343.
[21] De laatste ondertekening van Ivo van Laurentius in Rome voor zijn vertrek naar Frankrijk dateert van 15 januari 1142. JL 8197. Janssen 1961a: p.36.
[22] Mansi 1759-1798a: 21, col.581. HERMAN VAN DOORNIK 1855a: kol.125. Zie: Pontal 1995a: p.320 en Dimier 1971a: p.56-57. Voor de datum, zie de studie van Gerlinde Niemeyer (1971a: p.148-149) in combinatie met die van Wilhelm Janssen (1961a: p.35-37) en Adrien de Florival (1877a: p.375). Het betreft de plaats Lagny (bisdom Meaux) tussen Senlis en Meaux, het huidige Lagny-le-Sec (dep. Oise). Uiteindelijk bekrachtigde paus Eugenius III in 1148 de scheiding. Van Kerrebrouck 2000a: p. 539.

in het licht van deze affaire gezien worden.[23]
Het interdict en de excommunicatie van Raoul van Vermandois, een van zijn belangrijkste bondgenoten, zetten Lodewijk VII aan tot actie. Hij verklaart de oorlog aan Theobaldus van Champagne, die in de ogen van de koning samenspant met de Kerk. De graaf biedt namelijk ook onderdak aan Pierre de la Châtre, de gekozen aartsbisschop van Bourges.[24] Na jaren van gewapende strijd tussen de koninklijke troepen en die van Theobaldus wordt uiteindelijk met bemiddeling van de heilige Bernardus een compromis bereikt tijdens het pontificaat van paus Coelestinus II (12 maart 1144).[25]

[23] Mansi 1759-1798a: 21, k.573. Pontal 1995a: p.319.
[24] Pacaut 1964a: p.43.
[25] Pacaut 1964a: p.44.

9 Doornik krijgt een eigen bisschop

9.1 Een nieuwe poging tot onafhankelijkheid

Simon van Vermandois moest dus begin jaren '40 het hoofd bieden aan de meest ernstige crisis tijdens zijn bewind. Zijn positie raakte ernstig verzwakt door de suspensie vanwege de affaire van zijn broer Raoul. De aangeslagen toestand van bisschop Simon vormde voor de Doornikzanen een aanleiding om opnieuw een poging te wagen de onafhankelijkheid te herkrijgen. Dat de gebeurtenissen rond Simon vanuit Doornik nauwlettend werden gevolgd, blijkt wel uit het feit dat de kwestie 'Vermandois-Champagne' uitgebreid wordt beschreven in de Doornikse bronnen, zoals in de *Historiae Tornacenses.*[1]
Op initiatief van proost (1118-1143) Diederik[2] vraagt het kapittel in die tijd aan Herman, voormalig abt (1127-1137) van de Sint-Maartensabdij, om de zaak van de Kerk van Doornik aan het pauselijk hof te bepleiten. Herman reist in het najaar van 1142 af naar Rome.[3] Met behulp van de onafhankelijkheidsbul van Paschalis II uit 1113 hoopt hij de paus te overtuigen. In zijn bagage zitten ongetwijfeld ook de teksten die aan kanunnik Hendrik geopenbaard zijn. Aangezien hij geen vast verblijf in Rome heeft, wordt hem gastvrij onderdak geboden door abt (1129-1146) Anselmus van de Sint-Vincentiusabdij – *Saint-Vincent* in Laon, die in Rome is om een pauselijke bevestiging te vragen van de bezittingen van zijn abdij.[4] Als dank stuurt Herman aan Anselmus een hagiografische tekst over de heilige Vincentius die hij tijdens een bezoek aan Zaragossa had afgeschreven.[5]
Innocentius II toont zich ontvankelijk voor de eisen van de Kerk van Doornik.[6] Op 28 december 1142 geeft hij zijn goedkeuring aan beëindiging van de personele unie.[7] Hij draagt de Kerk van Doornik op een eigen bisschop te kiezen en deze te laten wijden door de aartsbisschop van Reims, of – mocht deze dat niet willen doen – om met de elect zelf naar hem toe te komen (*cum eodem electo ad nostram presentiam veniatis*). Met een brief van de paus keert Herman naar Doornik terug.[8]
Begin 1143 verenigen zich in Doornik de *personae diocesis*, de belangrijkste clerici in het bisdom, voor de verkiezing van een eigen bisschop. De keuze valt op Absalom, sinds 1123 abt van de abdij van Saint-Amand.[9] Absaloms goede contacten met Bernardus van Clairvaux zijn mogelijk niet vreemd aan deze keuze.[10] Maar ondanks de pauselijke toestemming weigert

---

[1] *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.343.
[2] Over Diederik, zie Pycke 1988a: p.84-85, 131.
[3] Herman van Doornik noemt deze reis in de proloog van zijn *De restauratione*. HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.33-34.
[4] De bevestiging aan de Sint-Vincentiusabdij dateert van 12 december 1142. JL 8253. Niemeyer 1971a: p.149. Wyard 1858a: p.377.
[5] Brief van Herman van Doornik aan abt Anselmus: HERMAN VAN DOORNIK 1883c, in: AB 2: p.243-246.
[6] Marcel Pacaut (1957a: p.99 n.7) reduceert de motieven van Innocentius II om de unie te beëindigen tot het willen straffen van Simon van Vermandois vanwege zijn aandeel in de annulering van het eerste huwelijk van Raoul de Vermandois en om hem in zijn macht te beknotten. Simon was echter al gesuspendeerd in verband met de scheidingsaffaire. Voor het straffen van de persoon van één bisschop lijkt een ingrijpend besluit met blijvende gevolgen als het beëindigen van een eeuwenlange personele unie tamelijk overdreven.
[7] De brief is opgenomen in het ACT, *cartularium D*, f.2v. De datering luidt 28 december 1142, hoewel volgens de gehanteerde Kerststijl het nieuwe jaar al op 25 december begonnen was. Jaffé 1885a: p.898 (JL 8165) vermeldt als datering 30 december (*Laterani*) en plaatst deze bul bij 1141. Uitgave: Loewenfeld 1885a: p.93-94 (op basis van: Parijs, BnF ms. Lat.16992 f.87r). De brief is gericht aan de aartsdiakens R. en E., de proost T en de andere kanunniken van Doornik. De proost was Diederik (Teodericus), die vanaf 1118 tot 1143 proost was (Pycke 1988a: p.131) en vanaf 1132 thesaurier (Pycke 1988a: p.85). De aartsdiaken E. zal Everard van Avesnes zijn, die vanaf 1141 als aartsdiaken bekend is (Pycke 1988a: p.39) en de aartsdiaken R. Radboud van Mortagne (Pycke 1988a: p.38), eveneens vanaf 1141 bekend.
[8] Nelson 1996a: p.12. HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.183 (§ 113).
[9] Henri Platelle (1965a: p.163) noemt hem *un grand abbé*. *CHRONIQUE DE SAINT-AMAND-D'ELNONE*, in: Bouquet 1870a: p.454.
[10] Platelle 1962a: p.180-181. Abt (1124-1145) Absalom van Saint-Amand en kanunnik Absalom van Laon

de aartsbisschop van Reims de elect te wijden, ongetwijfeld vanwege oppositie door de koning, bisschop Simon en zijn broer graaf Raoul van Vermandois. Deze situatie was voorzien en de bul voorzag daarom in een wijding in Rome. Maar Absalom, die geweten moet hebben welke vernedering de elect Herbert in 1114 aan het pauselijk hof ten deel was gevallen (zie § II.7.15), weigert op reis te gaan.
Enkele Doornikse geestelijken, waaronder Herman van Doornik, vertrekken echter wel opnieuw naar Rome, nu met het proces-verbaal van de verkiezing. Daar verblijven zij van Pasen tot na Pinksteren 1143 in afwachting van een pauselijke reactie op de weigering van de aartsbisschop.[11] Het is in deze tijd dat Herman zijn relaas over de geschiedenis van de Sint-Maartensabdij schrijft (zie § II.9.2).
In Rome zet Herman uiteen hoe groot de zielennood in Vlaanderen is: zo zouden er in de voorbije tien jaar onder de 900.000 gelovigen in het bisdom Doornik 100.000 zonder vormsel gestorven zijn. Tevens zijn er 11000 schuldigen aan zware misdaden die geen openbare penitentie hadden kunnen doen.[12] Omdat het in beide gevallen sacramenten betreft die alleen door de bisschop in persoon kunnen worden voltrokken, laten ze zien hoe groot de noodzaak van een eigen bisschop is. Herman onderstreept daarmee de afstand tot Noyon. Ook wijst hij op de bul van Paschalis II uit 1113. Herman benadrukt ook nog eens op dat het niet gaat om de persoon van Simon van Vermandois, maar om de noden van het bisdom Doornik. Door de nadruk te leggen op de pastorale noodzaak, probeert hij de kerkpolitieke kant van de strijd te minimaliseren. De paus erkent de geldigheid van de Doornikse argumenten en blijft bij zijn standpunt dat de unie beëindigd moest worden. Simon van Vermandois heeft echter niet in lijdzaamheid afgewacht en is ook naar Rome gereisd om zijn zaak te bepleiten. Volgens de Doornikse bronnen zou Simon de pauselijke curie hebben omgekocht met 500 zilveren marken. Hoe dan ook, de machtige Simon van Vermandois weet de zaak – met steun van de Franse koning – te rekken. De paus erkent weliswaar de noodzaak van een eigen bisschop in Doornik, maar laat verdere actie om dit te bewerkstelligen vooralsnog achterwege en verwijst de zaak naar een toekomstige kerkvergadering onder leiding van de metropoliet.[13] Blijkbaar wilde de paus niet én de koning, én de aartsbisschop van Reims én Simon van Vermandois tegen zich in het harnas jagen. Met bedrukt gemoed keert de Doornikse delegatie huiswaarts.

9.2 De geschriften van Herman van Doornik

Tijdens zijn verblijf in Rome schrijft Herman van Doornik zijn bekendste werk: het *Liber de restauratione ecclesie sancti Martini Tornacensis*, het Boek over het herstel van de Doornikse Sint-Maartenskerk.[14] Daarin verhaalt Herman de geschiedenis van zijn klooster, vanaf de

---

kwamen uit een familie die waarschijnlijk uit de streek van Laon afkomstig was, mogelijk Saint-Nicolas-au-Bois, alwaar abt Absalom monnik was geweest, alvorens hij door Simon van Vermandois voor de abdij van Saint-Amand werd gevraagd. HERMAN VAN DOORNIK 2008a: p.237. Over de kanunnik: Pycke 1988a: p.211-212. Twee kanunniken met de naam Johannes (Pycke 1988a: p.203-204, 267-268) die ook banden met Laon hadden, zijn een broer en neef (oomzegger) van Absalom.

[11] HERMAN VAN DOORNIK (2010a: p.33-34) meldt in de proloog van *De Restauratione*, waaraan hij in die tijd begon, dat hij van het octaaf van Pasen (26 april) tot het octaaf van Pinksteren (14 juni) moest wachten op het antwoord van de paus.

[12] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.184 (§ 114). HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.326, 344.

[13] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.184 (§ 114). HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.326, 344.

[14] Van de tekst bestaan twee edities: HERMAN VAN DOORNIK 1883a en 1883b door Georg Waitz in de

vermeende herstichting aan het einde van de 11de eeuw.
In 1094 waren zijn beide ouders met hun kinderen in het klooster getreden. Herman was er opgegroeid en had onderricht gehad van de eerste abt Odo. Hermans vader Raoul werd de eerste proost van het klooster. Hoewel het de bedoeling was dat Herman het proostschap voortzette, zag hij hiervan af. Toch werd hij in 1127 de derde abt van het Sint-Maartensklooster. Na tien jaar trad hij om onduidelijke redenen terug.[15] Waarschijnlijk bleek hij niet voldoende in staat leiding te geven aan een kloostergemeenschap, waarvan de discipline steeds zwakker werd.[16] Na zijn emeritaat bleef Herman actief als schrijver en diplomaat. Hierboven bleek al dat hij tweemaal op verzoek van het kapittel naar Rome reisde om te pleiten voor een onafhankelijke Doornikse bisschopszetel. In 1147 vertrok hij met de Tweede Kruistocht. Op weg naar het Heilige Graf in Jeruzalem verdween hij in Anatolië. Over zijn lot werd nimmer iets vernomen.[17]
De Restauratione is een belangwekkend document voor de geschiedenis van Doornik en Vlaanderen aan het begin van de 12de eeuw. Georg Waitz – de eerste uitgever in de *Monumenta Germaniae Historiae* – onderscheidde in zijn uitgave een gedeelte van Herman van Doornik zelf en een *continuatio* van de hand van een of meer andere schrijvers. Paul Rolland en Robbert Huygens erkenden dat het einde van de *continuatio*, alwaar Hermans verdwijning tijdens de Kruistocht wordt vermeld, niet van hemzelf kan zijn. Na analyse en vergelijking van alle tekstdelen concludeerden Rolland en Huygens echter overtuigend dat de rest van de door Waitz als *contnuatio* aangemerkte hoofdstukken door Herman zelf geschreven zijn, waarbij deze later op een aantal plaatsen is geinterpoleerd.[18]
Van Herman van Doornik zijn in ieder geval nog twee andere geschriften overgeleverd: *De incarnatione* en de *Miracula sancte Marie Laudunensis*.[19] Ook aan hem wordt een tekst toegeschreven waarin hij aan het kathedrale kapittel de langdurige onderhandelingen en intriges om een eigen bisschop te krijgen, uiteenzette. [20]
De teksten van Herman vormen de belangrijkste verhalende bron over de onafhankelijkheidsstrijd van de Doornikse Kerk. Weliswaar is het duidelijk dat de auteur op een aantal plaatsen ernstig overdrijft en op enkele plaatsen bisschoppen van Noyon zwart maakt[21], toch bieden de teksten een schat aan informatie over de Doornikse Kerk en maatschappij in de eerste helft van de 12de eeuw. In hoeverre twee andere teksten, de

---

Monumenta Germaniae Historiae, Scriptores en HERMAN VAN DOORNIK 2010a door R.B.C. Huygens in het *Corpus Christianorum. Continuatio mediaevalis.* Tevens bestaat er een vrij losse vertaling naar het Engels van Lynn Nelson (HERMAN VAN DOORNIK 1996a). Zie daarover: Huygens 2008a: p.498-502.
[15] Over de datum van terugtreden: Huygens 2010a: p.8, n.8.
[16] Huygens 2010a: p.8-9.
[17] Huygens 2010a: p.7. HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.189.
[18] Rolland 1925c: passim. Huygens 2010a: p.20-21. Het door Georg Waitz (HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.318-327) als *continuatio* aangemerkte deel, betreft bij Huygens de paragrafen 90-119 (HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.146-190.
[19] HERMAN VAN DOORNIK 1855b: kol.9-36 (*De incarnatione*). HERMAN VAN DOORNIK 1855c: kol.37-38 (*Miracula*). HERMAN VAN DOORNIK 2008a (*Miracula*). Huygens 2010a: p.9. Daarnaast is er nog een *vita* van de heilige Ildefonso van Toledo, die aan hem wordt toegeschreven.
[20] Dit document is verloren gegaan, maar kan gereconstrueerd worden op basis van grote fragmenten die in andere teksten zijn overgenomen. Het gaat waarschijnlijk om de tekst van boek 4 van de *HISTORIAE TORNACENSES* (1883a: p.340-346). Zie: Pycke 1990b: col.1456-1457. Rolland 1925c.
[21] Bijvoorbeeld in de geschiedenis van bisschop (954-955) Fulcherus. HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.319; *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.335; Guyotjeannin 1987a: p.39.

Historiae Tornacenses en het in het visoen geopenbaarde *Liber de antiquitate urbis Tornacensis* (zie § II.8.2) van Herman zelf zijn, is niet met zekerheid te zeggen. Aangezien beide teksten zeer sterk verwant aan de zijne, komen zij in ieder geval uit zijn directe omgeving.[22]

9.3 Simon van Vermandois houdt stand

Enige maanden later, op 24 september 1143, sterft Innocentius II. De pontificaten van zijn twee opvolgers Coelestinus II (1143-1144) en Lucius II (1144-1145) zijn zodanig kort, dat het niet tot een doorbraak komt in de zaak Doornik-Noyon. Bovendien lijken beide pausen de Franse koning welgezind te zijn geweest. Zo hief Coelestinus II onmiddellijk na zijn verkiezing het interdict op dat Innocentius in verband met de kwestie Bourges over het Franse koninkrijk had uitgesproken. Lucius II plaatste – tijdens een synode in mei 1144 te Rome – het Bretonse aartsbisdom Dol onder de door de koning gecontroleerde aartsbisschoppelijke zetel van Tours. Het is niet duidelijk wat het Doornikse kapittel tijdens deze twee korte pontificaten aan onafhankelijkheidspogingen ondernam. Mogelijk hield een verblijf in Reims in 1144 van de Doornikse kanunnik Arnulfus, daarmee verband, maar hij kan evengoed voor een andere kwestie zijn afgereisd.[23]
Het conflict over de personele unie verhinderde Simon van Vermandois niet om zijn bisschoppelijke taken in zijn noordelijke bisdom uit te blijven voeren. De spanningen liepen blijkbaar niet zo hoog op dat dit onmogelijk werd. De uitspraak van Herman in Rome, dat het niet om de persoon van Simon ging, werd in de praktijk bevestigd. Bovendien is voor bepaalde sacramenten en handelingen nu eenmaal de bisschop vereist. Zo ging Simon in 1143 te Seclin voor bij de translatie van de relieken van de heilige Piatus, een van de voornaamste heiligen van het bisdom. Een voor deze gelegenheid geschreven *Vita* van Piatus is aan hem opgedragen.[24] Bij dit of een ander bezoek aan het bisdom Doornik in hetzelfde jaar, oorkondde hij voor het kapittel van Sint-Pieter in Rijsel.[25] In 1144 was hij in Doornik zelf om de kerk van de voor de stadsmuur gelegen Saint-Nicolas-des-Prés te wijden aan de Heilige Drie-Eenheid en Sint-Nicolaas.[26] In hetzelfde jaar trad Simon van Vermandois op als concelebrant bij een andere kerkwijding, en wel één die in de architectuurgeschiedenis een prominente plaats heeft gekregen. Hij was uitgenodigd om een van de altaren te wijden in het nieuwe koor dat abt Suger had laten bouwen voor de abdijkerk van Saint-Denis. Naast de koning en vele hoge gasten waren bijna alle bisschoppen van de kerkprovincie Reims aanwezig. Simon verrichte de wijding van het Innocentius-altaar.[27]

---

[22] Paul Rolland (1925c: p.282-313) schreef het *Liber de antiquitate* [*LIBER DE ANTIQUITATE* 1883a] ook aan Herman toe, terwijl Armand d'Herbomez (1907a: p.53) het toeschreef aan een kanunnik van het kathedrale kapittel, mogelijk deken Willem zelf. passim. Zie voor meer referenties: Pycke 1990b: kol.1457.
[23] Pycke 1988a: p.190.
[24] *ACTA PIATI* 1765a: p.22-24.
[25] Hautcoeur 1894a: I, p.25-26.
[26] Cousin 1868a, III: p.238; Vos 1879a: p.50; Huyghebaert 1971a: p.19. Dumoulin & Pycke 1983a: p.36-38. Het voltrekken van een kerkwijding was in principe voorbehouden aan de zetelend bisschop. Jacques & Pycke 2008a: p.11-13.
[27] Aldus abt SUGER VAN SAINT-DENIS (2000a: p.238-239, 246-247) in *De consecratione*. Alleen de bisschoppen van Laon en Amiens waren afwezig.

9.4 *Laetare Tornacum*: een eigen bisschop voor Doornik (1146)

Na de dood van Lucius II werd Bernardus Paganelli, abt (1141-1145) van het cisterciënzer klooster van Tre Fontane in Rome, tot paus gekozen (15 februari 1145). Drie dagen later werd deze voormalige monnik van Clairvaux gekroond en nam hij de naam aan van Eugenius III (1145-1153). Deze cisterciënzer en oud-leerling van abt Bernardus van Clairvaux was de eerste paus die voortkwam uit deze machtigste en hervormingsgezinde kloosterorde van de 12de eeuw.

De keuze van Paganelli zal in Doornik hoopvol zijn begroet. Een nieuwe paus bood nieuwe kansen voor de Doornikse zaak, zeker een cisterciënzer paus, die niet ongevoelig zou zijn voor de mening van zijn oude leermeester Bernardus van Clairvaux. De invloedrijke abt van Clairvaux moet zich immers uitdrukkelijk met de zaak Noyon-Doornik hebben bemoeid, zo blijkt uit Doornikse bronnen (zie hieronder).[28]

Eind 1145 besluit de Kerk van Doornik om een nieuwe delegatie naar Rome te sturen om te proberen schot in de zaak te brengen. Ditmaal staat de afvaardiging onder leiding van de jonge en energieke kanunnik Letbert de Blonde. Hij bepleit bij de paus wederom de zelfstandigheid van de Doornikse zetel te realiseren, mede op basis van besluiten van zijn voorgangers. Ondertussen was wel de elect-bisschop Absalom op 20 september 1145 in Saint-Amand gestorven.[29]

In Rome vindt de Doornikse delegatie begin 1146 een gewillig oor bij de paus. Eugenius III besluit tot de beëindiging van de personele unie en geeft de onafhankelijkheid terug aan "de Kerk van Doornik waarvan bekend is dat de bisschopszetel in oude tijden bestaan heeft en een eigen herder had – *Tornacensis ecclesia ex antiquo episcopalis sedes noscitur extitisse et proprium pastorem habuisse*."[30] De Doornikse delegatie nam echter geen genoegen met deze verklaring over het einde van de unie en hernieuwde pauselijke toestemming voor een bisschopsverkiezing. Deze werd immers al meermaals verkregen. Belangrijker was immers de daadwerkelijke wijding van een eigen bisschop. Terug in het noorden zouden bisschop Simon van Vermandois, de aartsbisschop van Reims en de Franse koning opnieuw bezwaar maken en de wijding van de elect blokkeren, zo was de gedachte. Omdat de elect-bisschop Absalom overleden was, had de Doornikse delegatie de vrijheid om aan Eugenius III te vragen ter plekke een nieuwe bisschop voor Doornik te wijden. De paus zou daarop Anselmus, abt van de Sint-Vincentiusabdij – *Saint-Vincent* in Laon, als kandidaat-bisschop hebben voorgesteld.

---

[28] Robert Wyard (1858a: p.386) situeert op dit moment in de geschiedenis de overlevering dat Godfried van Péronne, prior van Clairvaux, geweigerd zou hebben bisschop van Doornik te worden. Over de mogelijke voordracht van Godfried, zie verderop in § II.9.4. Over de bemoeienis van Bernardus van Clairvaux kan opgemerkt worden dat niet bekend en bijzonder onwaarschijnlijk is dat Bernardus begin 1146 in Rome was. Op 31 maart preekte Bernardus te Vézelay voor een nieuwe kruistocht. Phillips 2007a: p.66. Tyerman 2006a: p.278. Vacandard 1884a. Bovendien zou Herman van Doornik Bernardus' aanwezigheid in Rome niet onvermeld hebben gelaten.

[29] *ANNALES ELNONENSES*, sub anno 1145 (Grierson 1937b). De vermelding *sub anno 1146* in de *CATALOGUS ABBATUM SANCTI AMANDI ELNONENSIS UBERIOR* (1881a: p.388). Platelle 1962a: p.163.

[30] Miraeus & Foppens 1723a, II: p.1166-1167. Het belang van de pauselijke beslissing voor de Kerk van Doornik moge blijken uit het feit dat de uitgevaardigde bul het verso vormt van het openingsblad van het cartularium D van de kapittelarchieven. ACT cartularium D, fº 1vº. Het openingsblad zelf bevat de *donatio Chilperici* (Miraeus & Foppens 1723a, II: 1310). Zie § III.5.2.8.

De abt was op dat moment in Rome om zaken voor zijn abdij te regelen en om een pauselijke bevestiging van de abdijbezittingen te krijgen.[31] Anselmus was voor de Kerk van Doornik bovendien geen onbekende. Zoals hiervoor al bleek, verbleef Herman van Doornik in 1142 bij hem in Rome tijdens een eerdere poging om de personele unie te beëindigen.[32]
De Doornikse delegatie onder leiding van de jonge Letbert aarzelde niet, volgde de voordracht van de paus en ging ter plekke over tot de verkiezing van Anselmus tot bisschop van Doornik.[33] Anselmus ambieerde de benoeming in het geheel niet, zo wordt geschreven, maar stemde uit gehoorzaamheid toe.[34] Op 10 maart 1146, de feestelijke halfvastenzondag *Laetare*[35], wijdde Eugenius III Anselmus tot bisschop van Doornik. Het bisdom kreeg haar *antiqua dignitas*, de waardigheid van weleer, weer terug.[36] Na ruim vijf eeuwen kwam er een einde aan de personele unie met Noyon en was er reden tot *laetare Tornacum* (verheugt u, Doornik).
Volgens het betoog van Herman was Anselmus voor abdijzaken in Rome en werd daarom min of meer toevallig bisschop van Doornik. Of de gang van zaken werkelijk zo spontaan was als de schriftelijke getuigenissen doen voorkomen, is echter de vraag. De teksten die verhalen over het einde van de personele unie komen allemaal uit de omgeving van Herman van Doornik, voor zover ze niet door hem zelf zijn geschreven. Andere bronnen zijn er niet. Er is daarom enige reden tot kritische beschouwing ervan. De zaak van een eigen bisschop was voor de Kerk van Doornik veel te belangrijk om deze aan de Heilige Voorzienigheid over te laten. Het ligt eerder voor de hand dat Anselmus' reis naar Rome *niet* toevalligerwijs samenviel met die van de Doornikse delegatie. Het is namelijk merkwaardig dat de al op leeftijd gekomen abt uit Laon, na een vergelijkbaar bezoek eind 1142, amper drie jaar later alweer zelf in Rome is met een hernieuwd verzoek om een pauselijke bevestiging van de bezittingen van de abdij.[37] Er is dan ook reden om aan te nemen dat Anselmus naar Rome reisde onder het mom van abdijzaken, maar met het geheime doel om aldaar tot bisschop van Doornik te worden gewijd, na ter plekke officieel door de Doornikse delegatie gekozen te zijn.
Vanzelfsprekend kon Herman dit niet schrijven in zijn kroniek, omdat hij de paus dan ernstig zou schofferen, maar er zijn meerdere argumenten, waarom het zo gegaan zou kunnen zijn. Het belangrijkste argument is dat de wijding van een bisschop door de paus eigenlijk de enige oplossing uit de langslepende kwestie was. In Doornik wist men dat het met de oprichting van het bisdom Atrecht ook zo was gegaan. Er moest dus een bisschopskandidaat in Rome aanwezig zijn en wel iemand die in de kerkprovincie van Reims vertrouwd en geaccepteerd

---

[31] Pauselijke bul *Religiosis desideriis dignum* voor Sint-Vincentius in Laon van Eugenius III, gedateerd de dag voor de *Kalendae* van maart (28 februari). Bewaard in: Paris, BnF, Col.Grenier, t.267, f.240r. Jaffé 1888a: p.31 (JL 8874). Wyard 1858a: p.385; Dubrulle 1924a: kol.460. Vleeschouwers 1980a: p.7-9.
[32] Zie § II.9.1. Brief van Herman van Doornik aan abt Anselmus: HERMAN VAN DOORNIK 1883c: p.243-246. HERMAN VAN DOORNIK 2008a: p.68-69.
[33] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.326; *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.345.
[34] HERMAN VAN DOORNIK 2008a: p.240-243 (§ 21).
[35] De zondag *Laetare* is genoemd naar het intredegezang *Laetare Ierusalem* (*Verheug u, Jeruzalem*, naar Jesaja 66, 10-11). Het is de vierde zondag van de Vastentijd die op feestelijke wijze de Halfvasten markeert. In de liturgie wordt vooruitgeblikt op het komende Paasfeest. Op dezelfde dag had Urbanus II in 1094 Lambert van Atrecht gewijd.
[36] HERMAN VAN DOORNIK 2008a: p.240-243 (§ 21).
[37] Op zich kwam het wel vaker voor dat kerkelijke instellingen bij een nieuwe paus een bevestiging vroegen van de bezittingen, maar al na drie jaar is zeer snel.

zou worden. De eerbiedwaardige abt van de koninklijke abdij in Laon had daarvoor het goede profiel. Na de vernederingen die Herbert en Absalom ten deel waren gevallen (zie § II.7.15 en II.9.1), zal Anselmus echter niet het risico hebben willen nemen om als elect afgewezen te worden door de aartsbisschop en de koning. Hij ging onder een dekmantel naar Rome, zodat hem een blamage bespaard zou blijven, als de hele onderneming zou uitlopen op een echec. Als de zaken inderdaad zo gegaan zijn, kan de genius achter dit scenario eigenlijk alleen Herman van Doornik zijn geweest. Hij kende Anselmus namelijk waarschijnlijk goed. Het gastvrije onderdak in Rome in 1142 bij de abt uit Laon was zeker niet de eerste kennismaking. Herman was al veel langer goed bekend in Laon en omgeving. De Doornikse Sint-Maartensabdij had er talrijke bezittingen[38] en Herman verbleef regelmatig aan het hof van de bisschop van Laon, Bartholomeus van Joux, waar zijn aanwezigheid is aangetoond voor 1131, 1136 en 1144.[39] Bartholomeus vaardigde maar liefst tien oorkonden uit ten behoeve van de Sint-Maartensabdij. Tijdens die verblijven in Laon zal Herman, die toen nog abt (1127-1137) van Sint-Maarten was, zeker zijn collega-abt Anselmus ontmoet hebben. Die was sinds 1129/1130 abt van de Sint-Vincentiusabdij[40], na de kathedraal de belangrijkste kerkelijke instelling van die stad en tevens necropool van de bisschoppen van Laon.
In de oudere, ervaren abt Anselmus, die contacten onderhield met de hoogste kringen van de Kerk en het koninklijk hof werd een uistekende kandidaat voor de Doornikse zetel gevonden. Anselmus was als abt van de koninklijke Sint-Vincentiusabdij waarschijnlijk ook voor de koning acceptabel. Onder zijn bewind had het klooster een bloeitijd doorgemaakt. Anselmus was overigens een oud-monnik van de eveneens koninklijke Sint-Medardusabdij (Saint-Médard) in Soissons. Dit ontlokte de auteur van de *Historiae Tornacenses* de opmerking dat het de heilige Medardus was geweest die beide bisdommen bij elkaar had gebracht en dat, nu God aan Doornik een eigen herder had gegeven, hij het bisdom een monnik van Sint-Medardus tot bisschop gaf.[41]
Enkele dagen na de wijding van Anselmus, op 15 maart 1146, verstuurde de paus vanuit Rome een reeks brieven. Een eerste, met de aanhef *Tornacensis ecclesia*, was voor de gelovigen en de clerus in het bisdom Doornik. Hij onthief hen daarin van de eed van gehoorzaamheid aan de bisschop van Noyon.[42] Eugenius maakte ook gebruik van de gelegenheid om in een aparte brief de Vlaamse graaf en de burgers van Doornik op te roepen voor de kruistocht.[43] Enkele weken eerder namelijk, op 1 maart, had hij de oproep tot de Tweede Kruistocht van december 1145 met de bul *Quantum predecessores* hernieuwd.[44]

---

[38] Saint-Denis 2006a: p.1631.
[39] Saint-Denis 2006a: p.1631.
[40] HERMAN VAN DOORNIK (2010a) vermeldt: “sinds 17 jaar”
[41] *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.346. Over Anselmus en de Sint-Medardusabdij in Soissons: Delanchy 1996a: p.151. Over de sterfdatum van Medardus: Delanchy 1996a: p.43. Over de vermeende rol van Medardus bij de samenvoeging van de zetels van Doornik en Noyon, zie § II.2.3 (over de voorgeschiedenis): § II.6.6 (over de *Vita Medardi*).
[42] De brieven zijn gesigneerd *Trans Tiberim*. De brief is bewaard in een 12de-eeuws handschrift uit de abdij van Saint-Amand (Valenciennes, Bibliothèque municipale, 482: fol.72v) en daarnaast in Paris, BnF ms. Lat.16992 f.85r. Uitgave bij Loewenfeld 1885a: p.104; Miraeus & Foppens 1723a, II: p.1168-1169. Jaffé 1888a: p.32 (JL 8886); EUGENIUS III PAPA 1855a: kol.1122.
[43] De *HISTORIAE TORNACENSES* (1883a: p.345) maken melding van een dergelijke brief. Deze is niet overgeleverd.
[44] Jaffé 1888a: p.31 (JL 8876).

De kanunniken van het kathedrale kapittel kregen een eigen brief: de verkiezing van de nieuwe bisschop had immers maar door een kleine delegatie van het kapittel plaatsgevonden. De paus vraagt hun Anselmus te gehoorzamen.[45] Aan Simon van Vermandois schreef de paus in te willen stemmen met de onafhankelijkheid van het Doornikse bisdom.[46] Ook de bisschoppen Alvisius van Atrecht (1131-1147) en Milo van Terwaan (1130-1159) kregen een brief[47], waarin de paus ook de rol van Alvisius bij de verkiezing memoreerde.[48] Klaarblijkelijk had hij bemiddeld bij de beëindiging van de personele unie. De beide bisschoppen werd verzocht om Anselmus goed te ontvangen en hem bij de graaf van Vlaanderen aan te bevelen. Een brief om de nieuwe bisschop te erkennen ging ook rechtstreeks naar de graaf van Vlaanderen, Diederik van de Elzas.[49] Welke rol de graaf gespeeld heeft in de scheiding van de twee bisdommen, is niet duidelijk. Er zijn geen signalen dat de graaf bezwaar had, maar ook geen tekenen dat hij zich voor de afscheiding heeft beijverd. Ook schreef de paus aan de andere bisschoppen van de Reimser kerkprovincie, opdat zij Anselmus als broeder en medebisschop zouden verwelkomen en Simon van Vermandois hem niet zou tegenwerken.[50]

Een volgende, zeer belangrijke brief (*Oportet nos*) richtte Eugenius III aan Lodewijk VII om hem aan te sporen de nieuwe bisschop te erkennen en te beschermen.[51] Dat van de koning protest werd verwacht, blijkt uit een andere brief die Eugenius liet sturen aan Bernardus van Clairvaux om voorspraak voor Anselmus bij de koning. De paus benadrukte dat het herstel van de Doornikse bisschopszetel op geen enkele wijze afbreuk zou doen aan de rechten van de koning.[52] De brief laat daarmee ook duidelijk zien dat het bisdom Doornik een koninklijk bisdom was en zou blijven.

Op de negende van de *Kalendae* van augustus (24 juli) 1146 sprak Eugenius te Viterbo de definitieve scheiding van de twee zetels uit en bevestigde dit op verzoek van Anselmus in de bul *Sacrosanctae Romanae Ecclesiae*.[53] Zo kwam er een definitief einde aan de personele unie van de twee bisdommen. Opvallend is dat Eugenius III, nog ruim een jaar later, op 13 juni 1147 vanuit Meaux een brief (*Memoriter retinere*) stuurde aan de clerus en bevolking van Doornik om Anselmus goed te ontvangen en te ondersteunen bij zijn werk als bisschop.[54]

---

[45] Brief van Eugenius aan de kanunniken van Doornik van 15 maart 1146. Loewenfeld 1885a: p.101; Jaffé 1888a: p.32 (JL 8887).

[46] Aldus de *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.346; Jaffé 1888a: p.32 (JL 8890).

[47] De brief *Et tua frater*, in: Miraeus & Foppens 1723a, II: p.1167. RHF, 15: p.437. Jaffé 1888a: p.32 (JL 8892). De brieven aan het volk van Doornik (Jaffé 1888a: p.32, JL 8886) en aan de Franse koning (Jaffé 1888a: p.32, JL 8891) kwamen waarschijnlijk ook terecht in het Atrechtse dossier over de (her)stichting van het bisdom Atrecht. Kéry 1994a: p.47.

[48] Miraeus & Foppens 1723a, II: p.1167. RHF, 15: p.437; EUGENIUS III PAPA 1855a: kol.1123. Over Alvisius: Sproemberg 1931a: p.179.

[49] Aldus de *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a p.345; Jaffé 1888a: p.32 (JL 8889).

[50] Loewenfeld 1885a: p.100 (op basis van Paris, BnF ms.Lat.16992 f.88v).

[51] Miraeus & Foppens 1723a, II: p.1169. Jaffé 1888a: p.32 (JL 8891); EUGENIUS III PAPA 1855a: kol.1122. RHF, 15: p.437 (nr.XX). Ook bewaard in het handschrift uit Saint-Amand (Valenciennes, Bibliothèque municipale, 482: fol.72v).

[52] De brief "Caritatis zelo" in: Miraeus & Foppens 1723a, II: p.1167-1168. RHF, 15: p.438 (nr.XXII). EUGENIUS III PAPA 1855a: kol.1124. Jaffé 1888a: p.32 (JL 8893). Twee kardinalen worden ook nadrukkelijk over de kwestie ingelicht, zo blijkt uit een latere brief. Zie § II.9.6. Miraeus & Foppens 1723a, II: p.1168.

[53] EUGENIUS III PAPA 1855a: kol.1151-1152. Miraeus & Foppens 1723a, II: p.1166-1167; Dimier 1971a: p.58 n.48. GC 1751a, 10: kol.378.

[54] Jaffé 1888a: p.44. Tekst bij Loewenfeld (1885a: p.104-105).

De wijze waarop Doornik een eigen bisschop kreeg, heeft parallellen met de gang van zaken bij de creatie van het bisdom Atrecht, vijftig jaar eerder. Zowel in Atrecht als in Doornik was de nieuwe bisschop niet afkomstig uit een van de twee betrokken bisdommen, maar uit een naburig diocees. De nieuwe Doornikse bisschop Anselmus was immers abt van de Sint-Vincentiusabdij in het bisdom Laon. De eerste bisschop van Atrecht, de oorspronkelijk uit het bisdom Terwaan afkomstige Lambert van Guînes, was cantor geweest van de in het bisdom Doornik gelegen collegiale Sint-Pieterskerk in Rijsel.[55] Zowel Anselmus als Lambert werden in Rome gekozen door een afvaardiging van de lokale kerk en vervolgens door de paus zelf gewijd. In beide gevallen gebeurde dat op halfvasten, op zondag *Laetare*.[56]
Van doorslaggevend belang was in beide gevallen het beroep op de onafhankelijke status van beide kerken in de vroegste periode van hun geschiedenis. Eugenius III benadrukte dit ook in de bul, waarmee Doornik een eigen bisschop kreeg.[57] Een verandering in de diocesane structuur was blijkbaar alleen te verdedigen op basis van historische argumenten. Zowel Doornik als Atrecht had ooit een eigen bisschop gehad, zo was het betoog. In het geval van Atrecht was het daarbij van belang te bewijzen dat de stad in de vroegchristelijke tijd naast Kamerijk ook daadwerkelijk een afzonderlijke *civitas* geweest was, waar de heilige Vedastus bisschop was geweest. In Doornik bleek het vooral van belang om aan te tonen dat de heilige Eleutherius ooit de bisschop van het zelfstandige diocees Doornik was geweest.
Hoewel het proces tot verzelfstandiging in Doornik veel langzamer ging dan in Atrecht, was de beëindiging van de personele unie tussen Doornik en Noyon veel minder ingrijpend dan de oprichting van het bisdom Atrecht. In het geval van Doornik en Noyon waren er al twee diocesane structuren die beide zelfstandig en onafhankelijk van elkaar functioneerden. Doornik had een eigen kathedraal – en wat voor een! – met kathedraal kapittel en een bisschoppelijk paleis. In Atrecht betekende de oprichting van het bisdom het complete optuigen van een nieuwe bisdomorganisatie, de omvorming van het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw tot kathedraal kapittel en de bouw van een kathedraal.[58]
Dat de unie van Noyon en Doornik uiteindelijk op harmonieuze wijze kon worden beëindigd, is ook in belangrijke mate te danken aan de inmenging van Bernardus van Clairvaux, op dat moment de invloedrijkste geestelijke van het Westen. Zijn pleidooi voor het einde van de unie was een belangrijke steun geweest voor het Doornikse streven. Hij was aanwezig geweest op het concilie van Sens, toen daar de kwestie aan de orde kwam naar aanleiding van het visioen van kanunnik Hendrik. Zijn rol in de kwestie Noyon-Doornik is op verschillende momenten gedocumenteerd en er zijn tal van aanwijzingen dat deze groot was.[59] Zo schrijft Herman van Doornik over de betekenis van Bernardus in deze aangelegenheid.[60] Bernardus was niet

[55] Kéry 1994a: p.354-355.
[56] Lambert werd gewijd op 19 maart 1094. Kéry 1994a: p.380-381.
[57] EUGENIUS III PAPA 1855a: kol.1151-1152: *Tornacensis Ecclesia ex antiquo episcopalis sedes noscitur exstitisse, et pastorem proprium habuisse: cujus curam et administrationem quamvis Noviomensis episcopus longo tempore habuerit, non tamen Noviomensi Ecclesiae subjecta aut unita fuisse legitur*.
[58] Overigens was in Atrecht al voor de stichting van het bisdom een proces op gang gekomen om de bisschoppelijke rechten in de stad te versterken ten opzichte van de oppermachtige Sint-Vedastusabdij. Kéry 1994a: p.1-2.
[59] In zijn artikel uit 1953 onderzocht pater Anselme Dimier de invloed van Bernardus van Clairvaux op het einde van de personele unie van Doornik en Noyon (Dimier 1953a). Een aangepaste versie van dit stuk verscheen in *Horae Tornacenses* (Dimier 1971a).
[60] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.180 (§ 112). HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.325 (§ 21).

onbekend met de situatie in de noordelijke bisdommen van de kerkprovincie van Reims. Hij was er meermaals geweest. In 1128 was hij voor een kerkvergadering in Atrecht. In 1131 reisde hij samen met paus Innocentius II via Kamerijk en Lobbes naar Luik voor een ontmoeting met Rooms-koning Lotharius. Op 5 april 1139 was hij in de West-Vlaamse Ter Duinenabdij in het bisdom Terwaan voor de installatie van de eerste abt.[61] Ook kende Bernardus de Doornikse situatie via Gerricus van Igny, met wie hij mogelijk al sinds 1125 bevriend was.[62] Gerricus was scholaster van Doornik vanaf circa 1130 totdat hij omstreeks 1135 in de abdij van Clairvaux intrad.[63]

Bernardus ageerde nadrukkelijk tegen prelaten die een weelderig leven leidden, zoals bisschop Simon van Vermandois. Kort voor 1141 zou Bernardus aan Simon gevraagd hebben om af te zien van de zetel van Doornik.[64] Absalom, de abt van Saint-Amand, die in 1142 tot eigen bisschop van Doornik werd gekozen, maar de zetel niet kon bezetten, was een goede vriend van Bernardus. Maar de sterkste aanwijzingen voor de invloed van Bernardus zijn dat de beëindiging van de personele unie plaatsvond door Eugenius III, de eerste cisterciënzer paus, en dat de bisschop, die na het overlijden van de door Eugenius gewijde Anselmus in Doornik gekozen werd, Geraldus, abt van het cisterciënzer klooster van Villers-en-Brabant, was.

Een kwestie die ook verband heeft met Bernardus, is het verhaal dat Godfried van Péronne bisschop van Doornik had moeten worden. In het eerste jaar van zijn prioraat in de abdij van Clairvaux (1140) zou hem namelijk de zetel van Doornik zijn beloofd.[65] Godfried werd echter nooit bisschop in Doornik en uit Doornikse bronnen is ook niet bekend dat hij kandidaat-bisschop was geweest.[66] Gezien de bemoeienis van Bernardus met het einde van de unie, zou het echter niet vreemd zijn, als er inderdaad een kandidaat-bisschop uit de cisterciënzer gelederen in beeld was geweest.

Paus Eugenius lette erop de rechten van de koning zoveel mogelijk te respecteren. Zo verzekerde hij de koning dat de pauselijke keuze en wijding van Anselmus als een uitzondering moest worden gezien en niet als een precedent dat inbreuk zou maken op de legitieme rechten van de koning.[67] De relatie tussen paus en koning raakte niet verstoord:

---

[61] Referenties bij Édouard de Moreau (Moreau 1945c: p.34, 398-399).

[62] Pycke 1988a: p.136. Beide mannen deelden hun vriendschap met Ogier, kanunnik van Mont-Saint-Éloi (bisdom Atrecht) en stichter van de abdij van Sint-Nicolas-des-Prés bij Doornik in 1125-1126.

[63] In 1138 werd hij abt van het cisterciënzer klooster van Igny (aartsbisdom Reims). Morson 1965a: kol.1113-1122.

[64] Warichez 1923a: p.3-12. Warichez 1923b: p.97-103.

[65] Elphège Vacandard (1891a: p.244-245) concludeerde dit op basis van een vermelding in een cisterciënzer handschrift uit de 13de en 14de eeuw (Troyes, Médiathèque de l'agglomération troyenne MS 1402). Weliswaar vermeldt dit handschrift *Nannetensem* (Nantes, dat inderdaad vacant was van 1140-1142) en niet *Tornacensem* (Doornik), maar in andere versies van dit verhaal is er inderdaad sprake van Doornik. Godfried van Péronne was volgens Petrus van Blois (PETRUS BLESENSIS 1904a: col.325 (Epistola CII), col.546 (Epistola CCXL) en Petrus Cantor (PETRUS CANTOR.1855a: col.168 (caput 54. *Contra ambitiosos*) kandidaat geweest voor de bisschopszetel van Doornik. Volgens dat relaas zou Godfried, zelfs na een dreigement tot kloosteruitzetting door Bernardus, geweigerd hebben om bisschop te worden. Petrus Cantor situeerde deze gebeurtenis onder paus Eugenius III, wiens pontificaat in 1145 begon, maar Godfried stierf op een 15de januari, uiterlijk in 1144. Zie ook: Vacandard 1895a: 1, p.395. RHF, 15: p.426-427. Zie: Mews 2002a: p.351. Dimier 1971a: p.55-56. Hefel 1912a: V: p.753 (bewerkt door H. Leclercq). Het blijft de vraag of niet het oorspronkelijke *Nannetensem* correct is, maar de latere vermeldingen laten in ieder geval zien hoe sterk de bemoeienis van Bernardus was verbonden met het einde van de personele unie.

[66] Herman van Doornik (2010a) meldt deze geschiedenis niet.

[67] RHF, 15: p.437-438. De handelwijze van Eugenius III was overigens niet ingegeven doordat het kiescollege in

begin 1146 had Lodewijk reeds de pauselijke oproep tot een kruistocht beantwoord en aan de vooravond daarvan verbleef Eugenius in 1147 geruime tijd in Saint-Denis en Parijs. Ook voor Samson, de aartsbisschop van Reims, was de bemoeienis van Bernardus welkom. Zo kon hij het aan de abt van Clairvaux overlaten om de koning ervan te overtuigen de splitsing van de twee bisdommen te accepteren.[68]
Het einde van de personele unie was voldoende belangrijk om nog vermeld te worden in de 13de-eeuwse kroniek van Willem van Nangis, monnik in Saint-Denis bij Parijs: "MCXLVI. De Kerk van Doornik die, sinds de tijd van de heilige Medardus ongeveer 600 jaar onderworpen was aan de bisschop van Noyon en zonder eigen bisschop, kreeg weer een eigen bisschop, toen Anselmus, abt van Sint-Vincentius in Laon, door paus Eugenius gewijd werd en aangesteld werd als bisschop in die stad."[69]

9.5 *Ecce sacerdos magnus*. De Doornikse kathedraal ontvangt haar eigen bisschop

Na zijn wijding keerde bisschop Anselmus met de Doornikse delegatie terug naar het noorden. In Laon wachtte hem een groots onthaal in zijn oude abdij, waar een opvolger werd gekozen, "zodat de monniken van Sint-Vincentius (*Saint-Vincent*) niet als wezen vaderloos achterbleven."[70] Van zijn intocht in Doornik zijn geen getuigenissen bekend, maar er kan weinig twijfel bestaan over de glorieuze inkomst die de nieuwe bisschop ten deel moet zijn gevallen. De intronisatie van Anselmus – de wijding had Eugenius III al voltrokken – vond in de nieuwe kathedraal plaats in aanwezigheid van onder meer de Vlaamse graaf Diederik van de Elzas.[71] Zeer toepasselijk zal de bisschoppelijk introïtusantifoon *Ecce sacerdos magnus* (*Zie de grote priester*) hebben geklonken, toen Anselmus in de kathedraal binnentrad.[72]
Kon de nieuwe oostpartij al gebruikt worden, of was deze nog niet voldoende gevorderd en vormde het majestueuze schip daarom het meest passende kader voor dit memorabele moment? De nieuwe kathedraal kon in ieder geval voor het eerst de functie vervullen waarvoor ze gebouwd was: als hoofdkerk van een bisdom met een zelfstandige, eigen bisschop.
Doornik kende al een bisschoppelijke residentie, maar bij de scheiding van de bisdommen Doornik en Noyon werd de plaats van het bisschoppelijk paleis veranderd. De oude residentie in het *Châtelet* te Doornik werd verlaten. [73] Het nieuwe paleis werd gebouwd naast het nieuwe

---

Doornik het niet eens was geworden, zoals Pacaut (1957a: p.37) meldt, maar omdat de delegatie uit Doornik de paus zelf had verzocht onmiddellijk een kandidaat te wijden om zo de aartsbisschop van Reims te passeren. Zie ook: Jaffé 1888a: p.32 (JL 8891); EUGENIUS III PAPA 1855a: kol.1122.
[68] Demouy 2005a: p.625. HERMAN VAN DOORNIK 1855a: kol.112-127.
[69] WILLEN VAN NANGIS 1824a: 1146. De Latijnse tekst luidt: MCXLVI. Ecclesia Tornacensis, quæ per annos circiter sexcentos a tempore beati Medardi sub episcopo Noviomensi sine proprio fuerat sacerdote, proprium cœpit habere espiscopum, Anselmo abbatesancti Vincentii Laudunensis ab Eugenio papa consecrato, et eidem urbi in episcopum destinato.
[70] HERMAN VAN DOORNIK 2008a: p.242-243 (cap.21). *Rediens ergo a Roma et cum magna processione Lauduni susceptus, nolens priores filios Sancti Vincentii monachos relinquere orphanos, unum ex eis domnum Balduinum aetate juvenem, sed moribus gravem, loco suo abbatem eis constituit, et a domno Bartholomaeo episcopo fecit ordinari* [..].
[71] Rolland 1931a: p.41. Hennebert 1866a: k.325-326.
[72] Dit een hypothese. Er zijn geen details bekend over de blijde inkomst en intronisatie van Anselmus.
[73] Voisin 1859b: p.95 en schets tussen p.80-81. Vleeschouwers – Van Melkebeek 1985a: p.115-116.

schip van de kathedraal.
Bisschop Anselmus koos Letbert de Blonde, die de diplomatieke missie naar Rome met succes had volbracht, als zijn kanselier. De lange terugreis uit Rome naar Doornik hadden ze samen afgelegd. Daarmee werd Letbert de eerste titulair kanselier van de Kerk van Doornik, aangezien zijn voorgangers allen uit Noyon kwamen.[74]

Anselmus was slechts twee jaar bisschop.[75] Van hem is niettemin een achttal oorkonden bewaard gebleven, die hij uitvaardigde ten gunste van het Sint-Pieterskapittel in Rijsel, de Sint-Calixtusabdij in Cysoing, de abdijen van Phalempin en Drongen, de Sint-Maartensabdij in Doornik, de Sint-Bavoabdij in Gent en (als enige buiten het bisdom) de Sint-Vedastusabdij in Atrecht. Een gemiddelde van vier oorkonden per regeringsjaar is voor Doornik halverwege de 12de eeuw vrij hoog.[76] Daarnaast was hij samen met bisschop Milo van Terwaan getuige bij een schenking van de graaf van Saint-Pol aan de Sint-Nicolaasabdij in Veurne, in 1147 of begin 1148.[77] Dit aantal kan wijzen op een zekere dynamiek die ontstond na de emancipatie van de bisschopszetel. Anselmus maakte ten minste één reis door zijn bisdom gedurende welke hij in 1148 de crypte van de Sint-Baafsabdij in Gent wijdde.[78] Op een onbekende datum – mogelijk gedurende dezelfde reis naar Gent – voltrok hij nabij die stad de wijding van de kapel voor de leprozen in Akkergem, op het terrein van dezelfde Sint-Baafsabdij.[79] Tijdens Anselmus' korte regeerperiode stichtte Diederik van de Elzas nabij Rijsel de cisterciënzer abdij van Loos. Mogelijk was Bernardus van Clairvaux, die in 1147 een reis door Vlaanderen maakte, bij de plechtige stichting aanwezig.[80] Het is niet uitgesloten dat Bernardus bij deze gelegenheid ook in Doornik zelf is geweest, dat slechts 20 km oostelijk van Loos ligt. Of Anselmus in maart 1148 in Reims was voor het grote concilie onder leiding van paus Eugenius III, is niet bekend.[81] Mogelijk was die reis al te ver voor de oude bisschop. Hij stierf op 24 augustus 1148 en werd begraven voor het hoofdaltaar van de Doornikse kathedraal.[82] Anselmus' graf was waarschijnlijk het eerste bisschoppelijke graf in de nieuwe 12de-eeuwse Onze-Lieve-Vrouwekathedraal.

9.6 Hernieuwde discussie over de personele unie

Hoe de verkiezing van Anselmus' opvolger in Doornik precies verliep is niet bekend. Er zal het Doornikse kapittel veel aan zijn gelegen geweest om na de dood van de bisschop op 24 augustus 1148 direct over te gaan tot de verkiezing van een opvolger, beducht voor de

[74] Pycke 1988a: p.12-14. Vleeschouwers 1980a: p.5-55.
[75] Vleeschouwers 1980a: p.5-12. Dubrulle 1924a: kol.460.
[76] Vleeschouwers 1980a: p.11.
[77] Dubois 1936a: p.379-381.
[78] Huyghebaert 1971a: p.19.
[79] Huyghebaert 1971a: p.19.
[80] Moreau 1945c: p.399. Bernardus was onder andere in Atrecht, de Sint-Bertijnsabdij en Brugge. Williams 1935a: p.269.
[81] Odette Pontal (1995a: p.328-333) verwijst voor de lijst met aanwezigen naar: Oxford, Corpus Christi College ms.137: folio 99v-100r (niet geraadpleegd).
[82] GC 1725a, 3: kol.212. Over zijn sterfjaar: Vleeschouwers 1980a: p.9-12. In de *obituaria* van de kathedraal en de Sint-Medardusabdij staat Anselmus ingeschreven op 24 augustus. Cousin 1868a, III: p.269. Ook de dodenkalender van de Sint-Maartensabdij vermeldt 24 augustus. Berlière 1894a: p.208.

mogelijkheid dat de net verworven onafhankelijkheid weer teniet zou worden gedaan. En blijkbaar kreeg het kapittel snel toestemming van de koning en de aartsbisschop om tot een verkiezing over te gaan. Nog voor het eind van 1148 had Doornik nieuwe elect-bisschop. De keuze viel op de cisterciënzer monnik Geraldus (Gerard/Girald)[83], een pupil van Bernardus uit de moederabdij Clairvaux en sinds 1147 abt van Villers in Brabant. De datum van de verkiezing van Geraldus is niet bekend. Bisschop Geraldus was aanwezig bij een kerkvergadering in Reims in 1148.[84] De belangrijke rol die Bernardus en de cisterciënzer paus Eugenius gespeeld hadden bij de emancipatie van het bisdom Doornik is waarschijnlijk niet vreemd aan deze benoeming, hoewel onduidelijk is wie met de voordracht van Geraldus kwam.[85] De keuze kan gezien worden als een blijk van erkentelijkheid jegens de invloedrijke abt van Clairvaux en jegens paus Eugenius III. Bovenal was het een strategische keuze, omdat Bernardus zich zo nodig sterk zou maken voor bescherming van zijn leerling en ordegenoot in het geval van moeilijkheden met Noyon en Parijs. De keuze voor een geestelijke afkomstig uit de kloosterwereld en niet uit die van het bestuur, zal bij de wereldlijke machthebbers weinig weerstand hebben opgeroepen. De Franse koning kan overigens zelf het initiatief genomen hebben om te voorkomen dat een bisschop uit de machtige families van Vlaanderen of Henegouwen op de Doornikse zetel kwam.

De vrees in Doornik dat de recente onafhankelijkheid bedreigd zou worden, bleek gerechtvaardigd. De dood van Anselmus vormde voor het kapittel van Noyon aanleiding om de pas twee jaar oude scheiding ter discussie te stellen.[86] In Noyon was de zetel namelijk ook vacant. Bisschop Simon van Vermandois was op 10 februari 1148 in Syrië overleden en dat nieuws moet in de loop van datzelfde jaar Noyon bereikt hebben. Simons lichaam werd teruggebracht en in de door hem gestichte cisterciënzerabdij van Ourscamp ten zuiden van Noyon begraven.[87] Dat er in Doornik geen rancune bestond ten opzichte van de oude bisschop blijkt wel uit het feit dat zijn gedachtenis zowel in het *obituarium* van het kathedrale kapittel als dat van de Sint-Medardusabdij (*Saint-Médard*) opgenomen werd.[88]

De gelijktijdige sedisvacatie bood de Kerk van Noyon echter wel een kans om voor herstel van de unie te pleiten. Het kathedrale kapittel van Noyon vocht de bisschopsverkiezing in Doornik daarom aan. Het verweet het Doornikse kathedrale kapittel dat het niet was uitgenodigd om in een gezamenlijke zitting een nieuwe, gezamenlijke, bisschop te kiezen.[89] Blijkbaar waren de kanunniken van Noyon op het moment van het overlijden van Anselmus (24 augustus 1148) nog niet overgegaan tot de keuze van een opvolger voor Simon. Het appel van Noyon is bekend vanwege een brief van de kardinaal-diakens Odo van Sint-Joris-in-Velabro en Jacintus van Onze-Lieve-Vrouw in Cosmedin (de latere paus Coelestinus III) aan

[83] Zie over zijn abbatiaat: Coomans 2000a: p.583. Dimier 1984b: kol.805.

[84] Op deze bijeenkomst werd een schenking aan de abdij Saint-Lucien in Beauvais bekrachtigd. Beauvais, Archives départementales de l'Oise, H1165. Demouy 2005a: p.656. In Doornik komt de nieuwe bisschop voor het eerst in de bronnen voor op 21 mei 1149. Hij was dus in ieder geval geïnstalleerd in Doornik voor 21 mei 1149. Pycke 1986a: p.327.

[85] Dimier 1971a: p.58-59. Zie over cisterciënzer de eerste bisschoppen: Pacaut 1994a: p.41-47.

[86] Vleeschouwers 1980a: p.12-13.

[87] AET, Obituaires, 52: f.61v. Andere bronnen. Vleeschouwers 1980a: p.13. Volgens het obituarium van Sint-Maartens, Doornik op 9 februari.

[88] Op 10 februari. Cousin 1868a, III: p.269.

[89] Vleeschouwers 1980a: p.14.

Desiderius, aartsdiaken van Doornik en proost van Sint-Pieter in Rijsel.[90] Hieruit blijkt dat de paus na rijp beraad had besloten het appel van Noyon af te wijzen.[91] In Noyon waren de kanunniken overigens al vrij snel overgegaan tot de verkiezing van een nieuwe bisschop. Simons opvolger, bisschop Boudewijn II van Boulogne, is al in 1148 als bisschop van Noyon vermeld.[92]
Het appel van Noyon zorgde er waarschijnlijk voor dat Geraldus zijn zetel niet direct kon innemen. Zijn eerste, gedocumenteerde activiteit in zijn bisdom dateert namelijk pas van halverwege het jaar 1149. Op 21 mei 1149 bemiddelde hij tussen gravin Sibilla, regentes van Vlaanderen, en graaf Boudewijn IV van Henegouwen. De graaf van Henegouwen had Vlaanderen aangevallen, terwijl de Vlaamse graaf Diederik van de Elzas met de belangrijkste edellieden van het graafschap op kruistocht was.[93]
Enkele jaren later, op 31 december 1156 verkrijgt bisschop Geraldus van paus Adrianus IV een bul, waarin de zelfstandigheid van het bisdom Doornik en een deel van zijn kerkelijke bezittingen, werden bevestigd en waarin de paus verklaarde de Doornikse Kerk onder zijn bescherming te nemen.[94] Op dezelfde dag ondertekende de paus een vergelijkbare bul voor het Sint-Maartensklooster.[95]

9.7 Terwaan en Boulogne, een op handen zijnde bisdomsplitsing?

De afsplitsing van het bisdom Atrecht van dat van Kamerijk kon eind 11de eeuw de onafhankelijkheidsgevoelens in Doornik aanwakkeren. Mogelijk gebeurde hetzelfde met Boulogne-sur-Mer in het bisdom Terwaan, toen de personele unie tussen Noyon en Doornik beëindigd werd. Al eerder in de 12de eeuw werd in hervormingsgezinde kringen in Vlaanderen bijzondere waarde gehecht aan het idee dat de kerkprovincie Reims ooit een twaalftal bisdommen had gekend, zoals uit de later aan Remigius toegeschreven *Notitia Galliarum* bleek (zie § II.2.1). Zo had bisschop (1099-1130) Johannes van Terwaan al in 1113 gesproken over “de kerk van de heilige Maria, die in de stad Boulogne is gelegen, en die in vroegere tijden als kathedraal en bisschopszetel gebouwd is” – *ecclesia beatae Mariae, quae in urbe Bolonia sita est, sedes episcopalis et ecclesia cathedralis ab antiquis temporibus posita est*.[96]
Hoewel Johannes van Terwaan wellicht alleen duidde op het feit dat Boulogne de voorganger van Terwaan was geweest als bisschopszetel, is zijn uitspraak toch opmerkelijk. De bisschop bood hiermee een argument om (de omvang van) zijn eigen bisdom ter discussie te stellen. Johannes, een jeugdvriend van Lambert van Atrecht, kende de situatie in Atrecht goed, hij was de eerste aartsdiaken van het nieuwe bisdom Atrecht geweest.[97]
Tegen 1160 ontstond er inderdaad beroering in het bisdom Terwaan. Na de dood van bisschop

[90] Vleeschouwers 1980a: p.15. Over Desiderius van Kortrijk: Pycke 1988a: p.54; Van Cappel 1952a: p.381.
[91] RHF, 15: p.448.
[92] M. Lecomte (1932a: p.1420-1421) verwijst naar de correspondentie over deze verkiezing tussen de regent abt Suger van Saint-Denis en de kapitteldeken, de paus en Boudewijn zelf.
[93] Geraldus was verder aanwezig bij de wijding van de abdijkerk van Vaucelles op 26 mei en die van Hasnon op 29 mei 1149. Vleeschouwers 1980a: p.12. Van Melkebeek & Vleeschouwers 1981a: p.14.
[94] ACT, Cartularium C: f. 3r. Ramackers 1934a: p.209-211, nr.83. Een belangrijk deel van de wereldlijke goederen ontbreekt overigens in deze lijst. Lohrmann 1983a: p.130.
[95] Ramackers 1934a: p.211-212.
[96] Miraeus & Foppens 1748a, 4: p.355; Van Werveke 1924a: p.12-13, Zie ook § II.2.2.
[97] Berger 1958-1970a: p.508.

(1130-1159) Milo I weigerden de kanunniken van Boulogne-sur-Mer de nieuwe bisschop Milo II – een naamgenoot en neef van zijn voorganger – te accepteren.[98] Zij protesteerden bij aartsbisschop Samson van Reims en bij de paus. Wellicht was de aartsbisschop gevoelig voor het argument dat de metropool zijn oude luister pas werkelijk terug zou hebben met twaalf suffragaanbisdommen onder zich in plaats van de bestaande elf.[99] Over een eventuele stellingname van de Vlaamse graaf en de Franse koning in deze zaak is niets bekend. De Franse koning stond mogelijk welgezind tegenover het opsplitsen van het bisdom, aangezien Terwaan onder sterke invloed van de Vlaamse graaf stond.[100]
Milo II en het kapittel van Terwaan brachten de zaak voor bij paus Alexander III in september 1159. Bij verstek van de tegenpartij uit Boulogne-sur-Mer liet deze de situatie ongewijzigd. Opvallend is dat de paus te Anagni zelf de elect Milo II tot bisschop (1159-1169) van Terwaan wijdde.[101] Blijkbaar was de delegatie uit Terwaan er niet gerust op dat een wijding van Milo door de aartsbisschop en zijn collega-bisschoppen probleemloos zou verlopen. Pas vier eeuwen later kregen de kanunniken van Boulogne alsnog hun zin. Dat gebeurde bij de herindeling van de bisdommen in de Nederlanden in 1559, toen Boulogne onder koning Philips II van Spanje tot bisdom werd verheven. De stad Terwaan was enkele jaren daarvoor al door keizer Karel V verwoest (1553) en de bisschopszetel verplaatst naar Sint-Omaars (Saint-Omer).

[98] Van Werveke 1924a: p.12-13.
[99] Demouy 2005a: p.435-436, met referenties.
[100] Moreau 1945c: p.20-23.
[101] Zie de brieven van Alexander III aan de clerus en het volk van Terwaan op 4 januari 1160 (Duchet & Giry 1881a: p.33) en aan aartsbisschop Samson op 18 januari 1160 (RHF, 15: p.74).

10 De verankering van de eigen bisschop

10.1 Het bewind van bisschop Geraldus (1148-1166)

Na het korte, maar zo wezenlijke episcopaat van Anselmus, zorgden de 17 pontifcaatsjaren van bisschop Geraldus voor een gedegen verankering van de eigen bisschoppelijke zetel. De aanwezige structuren, zowel organisatorisch (bisdom, kapittel), als ruimtelijk (kathedraal, bisschoppelijk paleis) droegen daar in belangrijke mate aan bij. De regering van Geraldus was weinig spectaculair, maar oogt degelijk. De bronnen geven geen blijk van ingrijpende vernieuwingen, maar wel van gematigde hervormingen. Zo werd de situatie van kanunniken die niet bij de kathedraal woonden en niet aan het koorgebed deelnamen, vastgesteld. Op zijn verzoek vaardigde paus Alexander III in 1159 of 1160 een bul uit waarin bepaald werd dat de niet-residerende kanunniken slechts een beperkt, vast jaargeld kregen.[1] Dit gold niet voor hen die in verband met studie elders verbleven en daarvoor toestemming hadden gekregen.[2]
Uit de circa vijftig oorkonden die van Geraldus bekend zijn, blijken de vele activiteiten van deze cisterciënzer bisschop ten gunste van de geestelijke gemeenschappen in het bisdom. In tegenstelling tot zijn vaak reislustige voorgangers, verbleef Gerald vooral in Doornik. Van Geraldus' oorkonden die met plaatsaanduiding ondertekend zijn, komt de grote meerderheid uit de bisschopsstad.[3] Aangezien hij geen bisschop met twee zetels was, was de noodzaak tot reizen ook veel minder dan voor de opheffing van de personele unie. Hij verschijnt ook veel minder in de omgeving van de koning. Wel reisde hij meerdere malen door zijn bisdom. Zo was Geraldus in 1152 in de abdij van Saint-Amand en in 1154 en 1163 in Brugge.[4] In dat laatste jaar was hij ook in Gavere (bisdom Kamerijk, ten noorden van Oudenaarde) en in Rijsel.[5] Aan het begin van zijn pontificaat nam hij op 26 mei 1149 deel aan de wijding van de cisterciënzer abdijkerk van Onze-Lieve-Vrouw van Vaucelles (bisdom Kamerijk) en op 29 mei aan die van de abdijkerk van Hasnon (bisdom Atrecht).[6] In 1153 ondertekende hij samen met bisschop Milo van Terwaan een schenking, waarschijnlijk te Terwaan zelf.[7] In 1162 zal Gerald waarschijnlijk de aartsbisschop van Reims, Hendrik van Frankrijk, hebben ontvangen omdat Doornik op diens route naar Vlaanderen zal hebben gelegen, waar hij in dat jaar rondreisde.[8] Geraldus stierf op 14 juli 1166, nadat hij zich kort daarvoor in de Augustijnen abdij van Mont-Saint-Éloi zou hebben teruggetrokken. Hij werd niet in de Doornikse kathedraal begraven.[9]

10.2 Het kerkelijk landschap in de stad Doornik

Het lijkt erop dat de komst van een eigen bisschop voor het kerkelijk landschap in de stad Doornik zelf weinig betekende. Het kapittel bleef verantwoordelijk voor de kathedraal en de

---

[1] Miraeus & Foppens 1723a: II, p.1198 (met correctie van de toeschrijving, zie: Pycke 1986a: p.117).
[2] ACT, Cartulaire C, f. 7r. Ramackers 1934a: p.223. Pycke 1986a: p.287.
[3] Onderzoek naar de ondertekenaars van de oorkonden zonder plaatsaanduiding kan nog meer informatie verschaffen over de waarschijnlijke plaats van uitvaardiging.
[4] Dimier 1984b: kol.805. Waarschijnlijk was hij in 1161 in de Sint-Pietersabdij op de Blandijnberg in Gent. Van Melkebeek & Vleeschouwers 1981a: p.24 (met referentie).
[5] Zie referentie bij: Van Melkebeek & Vleeschouwers 1981a: p.17.
[6] Vleeschouwers 1980a: p.12. Voor de wijding van Hasnon: *Auctarium Hasnoniense* 1844a: p.441-442. Voor Vaucelles: Van Melkebeek & Vleeschouwers 1981a: p.14 (met referenties).
[7] Hij onderschreef daar een oorkonde voor de cisterciënzer abdij Ter Duinen. Van De Putte 1864a: p.448-449. Gezien de vijf kanunniken van het kathedrale kapittel van Terwaan te midden van de ondertekenaars gebeurde de ondertekening waarschijnlijk in Terwaan.
[8] Falkenstein 1993a: p.149.
[9] Zijn sterfdatum staat vermeld in het obituarium van het kapittel (met het jaartal 1166) en dat van de Sint-Maartensabdij op 14 juli. Rijksarchief Doornik, Obituaires, 52, f.82v; Kapittelarchief Doornik, Cartularium B.2, f.22r. Vleeschouwers 1980a: p.18. Berlière 1894a: p.198. Voor zijn graf: zie bijlage A2.

stadsparochie op de linkeroever en alle kerken – kerkrechtelijk feitelijk kapellen – die daartoe behoorden. Dat waren in ieder geval de Sint-Pieter (Saint-Pierre), de Sint-Piatus (Saint-Piat), de Sint-Eligius (Saint-Éloi) en de Sint-Kwinten (Saint-Quentin) binnen de stad. Net ten zuiden en zuidoosten van de stad lagen de Sint-Maartensabdij (Saint-Martin) en de Sint-Niklaas-in-de-Velden (Saint-Nicolas-des-Prés). Bij geen van deze kerken is bekend dat er grote bouwactiviteiten werden ontplooid, al moet daar onmiddellijk bij aangetekend worden dat schriftelijke bronnen daarover zo goed als ontbreken en dat van de zes kerken er drie volledig verdwenen en twee geheel herbouwd zijn, zodat de bouwwerken zelf niet of nauwelijks meer als bron kunnen dienen. Mogelijk stichtte het kapittel tijdens het episcopaat van Geraldus een kerk gewijd aan Jacobus in een snelgroeiende nieuwe wijk ten westen van de stad, die aanvankelijk nog niet binnen de muren lag. De kerk wordt voor het eerst genoemd in 1167.[10] Wellicht gaan de oudste delen van de westelijke toren tot deze periode terug.[11] Tijdens het bewind van Geraldus werd nabij de stad aan de weg naar Rijsel de leprozerie van Val d'Orcq gesticht, mogelijk op verzoek van burgers die de leprozen niet in de stad wensten. De leprozerie met bijbehorende kapel kwam te liggen binnen het gebied van de Sint-Kwinten, waar het kapittel, net zoals in de rest van de stadsparochie, het patronaatsrecht had. De bisschop gaf aan het kapittel de verantwoordelijkheid voor de leprozerie en de kapel, die dezelfde patroonheilige als kapittel en kathedraal kreeg: Onze-Lieve-Vrouw. Na de officiële bevestiging van de commune in 1180 namen de schepenen het beheer van de leprozerie over. Die bleef onder auspiciën van het kapittel dat ook het benoemingsrecht behield. Diverse leden van het kapittel deden in de loop der tijd schenkingen aan de leprozerie.[12] De Onze-Lieve-Vrouwekapel van deze leprozerie – later veranderd in Lazaruskapel – bestaat nog steeds. Het gaat om een eenvoudige kerkruimte met een kleine apsis.[13]

10.3 De kathedraal nadert haar voltooiing

Het grootste bouwproject in de stad, de kathedraal, naderde tijdens de regering van Geraldus haar voltooiing. Het koor en het transept waren bij zijn aantreden overwelfd en voorzien van hun dakstoelen, die dendrochronologisch gedateerd zijn tussen 1138-1146. Inmiddels werd gewerkt aan de imposante vieringtoren. De datering van de bijzondere dakstoel van de spits van deze toren, eveneens op basis van dendrochronologisch onderzoek, varieert tussen 1148 en 1158 (§ I.5.4). Naast de vieringtoren werd er ook in etappes aan de vrijstaande verdiepingen van de transepttorens gebouwd, eerst aan de oostzijde en vervolgens aan de westzijde. De zuidwestelijke Parochietoren zou na 1200 als laatste toren voltooid worden.

10.4 De verkiezing van bisschop Walter

Na het overlijden van bisschop Geraldus op 14 juli 1166, probeerde de Kerk van Noyon opnieuw om de twee bisdommen weer te verenigen onder één bisschop.[14] In een appel aan

[10] Dumoulin 1971a: p.38.
[11] Cornet 1951b: p.567.
[12] Vleeschouwers 1980a: p.15-17. Pycke 1986a: p.301-305 (met overzicht van schenkingen).
[13] Winance 1975-1976b: p.155-157.
[14] Falkenstein 1993a: p.120-123. Pacaut 1957a: p.84. Vleeschouwers 1980a: p.19-21.

paus Alexander III vroeg het kapittel van Noyon de twintig jaar oude scheiding ongedaan te maken. De paus vaardigde daarop een verbod uit, *specialem prohibitionem*, waarin het kapittel van Noyon, de deken en het kapittel van Doornik en de aartsbisschop van Reims (1162-1175) Hendrik van Frankrijk[15] verboden werd in deze kwestie ook maar enige actie te ondernemen.[16] Waarschijnlijk nam de paus hierop contact op met koning Lodewijk VII, de broer van de aartsbisschop.[17] Het Doornikse kapittel koos ondertussen uit zijn midden deken Walter tot bisschop en aartsbisschop Hendrik bleek bereid om de kandidaat-bisschop te wijden.[18] Het negeren van het pauselijke verbod door de aartsbisschop wijst erop dat de koning zijn toestemming voor een verkiezing al gegeven had, want het is onwaarschijnlijk dat de metropoliet zowel tegen de paus als de koning zou handelen.
De wijding vond uiterlijk in april 1167 plaats, want in een brief aan aartsbisschop Hendrik van 30 april 1167 uitte Alexander III zijn woede en teleurstelling over het feit dat zijn verbod genegeerd was. De paus eiste van Hendrik dat deze ervoor zorgde dat Walter zijn ambt zou neerleggen en met het Doornikse kiescollege naar Reims zou komen voor een afstraffing.[19] Zover is het niet gekomen.[20] Alexander III stond geïsoleerd in deze kwestie, terwijl de aartsbisschop de steun van de koning had. In Noyon, waar ondertussen ook bisschop (1148-1167) Boudewijn II was overleden, zag het kapittel in dat een herstel van de unie niet langer haalbaar was. Het koos nog hetzelfde jaar als opvolger bisschop (1167-1175) Boudewijn III.[21] Uiteindelijk legde de paus zich neer bij de situatie. In een schrijven van 16 maart 1168 bevestigde hij Walter in zijn bisschopsambt, “op verzoek van koning Lodewijk VII en aartsbisschop Hendrik van Reims”. Uit de brief blijkt dat de paus een eigen bisschopskandidaat in Doornik had willen benoemen, maar niet dat hij het plan had gehad om

---

[15] Hendrik, de derde zoon van koning Lodewijk VI de Dikke, was bisschop van Beauvais vanaf 1149 tot aan zijn verkiezing (14 januari 1162) tot aartsbisschop van Reims, als opvolger van Samson van Mauvoisin († 21 september 1161). Falkenstein 1993a: p.103-104.
[16] ALEXANDER III PAPA 1855a: kol.443c-444b (brief 438).
[17] Falkenstein 1993a: p.121 n.6.
[18] De wijding vond plaats na 14 juli 1166 (dood van bisschop Gerald), maar vóór 30 april 1167 (brief van paus Alexander III aan de aartsbisschop Hendrik van Frankrijk over de wijding van Walter/Gautier). Pycke 1988a: p.9. Het is opvallend dat Hendrik van Frankrijk, de broer van koning Lodewijk VII, in deze zaak handelt ten voordele van de Kerk van Doornik. In de voorafgaande decennia waren zijn voorgangers in deze kwestie steeds op de hand van de Franse koning geweest. De grond van Hendriks handelen is hoogstwaarschijnlijk gelegen in zijn vroegere monnikschap van de abdij van Clairvaux, dat überhaupt van invloed was op zijn werkwijze als aartsbisschop. Zie: Falkenstein 1993a. Zoals al aan de orde kwam, waren de uitgesproken opvattingen van de heilige Bernardus over de personele unie van Noyon en Doornik van belangrijke invloed op het uiteindelijke einde van de personele unie. Hendrik handelde dus niet in het belang van het koningschap, maar in dat van de Kerk, in de geest van Bernardus en de cisterciënzer paus Eugenius III. Dat Hendrik deze vrijheid kon nemen, kan ook beschouwd worden als een aanwijzing dat koning Lodewijk VII geen ernstige bezwaren meer had tegen de zelfstandigheid van de Doornikse bisschopszetel.
[19] De brief, *data Laterani, II Kalendas Maii*, is gepubliceerd in: ALEXANDER III PAPA 1855a: kol.733. Falkenstein 1991a: p.123.
[20] Ondanks de woede van de paus werd aartsbisschop Hendrik geheel ontzien. De financiële nood van Alexander, die kort daarvoor aan de aartsbisschop om extra geld had gevraagd, was er mogelijk niet vreemd aan. Falkenstein 1991a: p.123.
[21] De chronologie van de gebeurtenissen in Noyon is niet helder. Lecomte (1932a: k.1421) meldt tegelijkertijd dat Boudewijn II op 4 mei overleed en dat Boudewijn III op 27 april voorging bij een translatie in de kathedraal (Lecomte 1932b: k.1421). Vleeschouwers 1980a: p.21. Was Boudewijn II al ziek en had hij zich teruggetrokken uit het actieve ambt?

de personele unie met Noyon te herstellen.[22] De kanunniken van Doornik hadden echter het door de paus uitgevaardigde *mandatum* (bevel) als een bedreiging voor de onafhankelijkheid gezien.[23] De snelle verkiezing van een bisschop in Noyon in 1167 en de brief van Alexander III wijzen erop dat de dreiging van een hernieuwde samenvoeging niet reëel was geweest. Deze bleek definitief afgewend. Er zijn uit Noyon geen verdere pogingen bekend om de twee bisdommen weer samen te voegen. De Doornikse strategie om zo snel mogelijk een nieuwe bisschop uit eigen gelederen te kiezen was in ieder geval wel effectief geweest. Niet alleen was de zelfstandigheid ten opzichte van Noyon versterkt, maar ook was voorkomen dat de paus het kapittel, de aartsbisschop en de koning gepasseerd zou hebben bij de bisschopsverkiezing.
Dat de pauselijke gemoederen niet zo verhit waren geweest, kan blijken uit een oorkonde van 11 maart 1168. Daarin verklaarde Alexander het bisdom onder zijn bescherming te nemen en erkende hij, in navolging van zijn voorgangers Eugenius en Adrianus, de zelfstandigheid van de Doornikse bisschopszetel.[24]

10.5 Het pontificaat van Walter

Walter (Walterus/ Galterus/ Gautier) was voor zijn verkiezing tot bisschop geruime tijd deken van het kathedrale kapittel geweest en had als zodanig van 1147 tot 1166 leidinggegeven aan het college van kanunniken.[25] Hij kende het kapittel dan ook bijzonder goed. Als deken was hij ook nauw betrokken bij de bouw van de kathedraal, waarvoor het kapittel als opdrachtgever verantwoordelijk was.
Walter verloochende zijn nauwe band met het kathedrale kapittel niet. Tijdens zijn korte episcopaat (1166-1172) zette hij zich bijzonder in voor een verbetering van de kapittelorganisatie. Het doel was om de economische basis van het kapittel te versterken en de aanwezigheid van de kanunniken in het koor te bevorderen. De voltooiing van de kathedraal, de herbouw van de kapittelgebouwen en de pandgang en de toename van de inkomsten speelden hierbij een belangrijke rol.[26] In 1167 kende Walter het eerste jaar van inkomsten van vrijgekomen prebenden toe aan het Officium van het Refectorium. Deze niet onaanzienlijke inkomsten kwamen mogelijk goed van pas voor de afbouw en uitstoffering van de kathedraal. De transepttorens waren nog niet voltooid, in het bijzonder de Brunin-toren en de Parochietoren. Ook de aankleding en inrichting van de kathedraal waren kostbaar.[27]
Twee leden van het kapittel waren nauw betrokken bij de nieuwe maatregelen. De eerste was Letbert van Bailleul, die Walter als deken was opgevolgd en die tevens proost en

[22] ACT, Cartularium C: f.8r. Ramackers 1934a: p.256-257. Demouy 2005a: p.421, 435. Pacaut 1936a: p.287. Alexander was wel van plan geweest om het kapittel van Noyon de gelegenheid te geven bij de Franse koning Lodewijk VII en de Reimser aartsbisschop uiteen te zetten waarom het Doorniks kapittel opnieuw de bisschop van Noyon zou moeten erkennen. Vleeschouwers 1980a; p.20-21.
[23] Het *mandatum* waarvan hier sprake is, is een van de oudste bekende. Over de pogingen van Alexander III om meer greep te krijgen op bisschopsbenoemingen: Pacaut 1936a: p. 287-288.
[24] ACT, Cartularium C: f. 6r. Ramackers 1934a: p.255-256.
[25] Pycke 1988a: p.8-10. Hoewel het kapittel normaliter de deken *ex gremio* (uit de eigen geleding) koos, is het goed mogelijk dat Walter geen kanunnik in Doornik was, toen hij gekozen werd. Hij komt namelijk niet voor bij de lijsten met kanunniken in de jaren voor zijn verkiezing. Pycke 1986a: p.132.
[26] Pycke 1986a: p.99.
[27] Pycke 1986a: p.141.

waarschijnlijk ook thesaurier was.[28] De tweede was de cantor Letbert de Blonde die bovendien sinds 1146 bisschoppelijk kanselier was en in die hoedanigheid een vertrouweling van de bisschop. Hij was nog in Rome aanwezig geweest bij de beëindiging van de personele unie en de wijding van bisschop Anselmus.[29] Beide kanunniken waren ook aan elkaar verwant, doordat de zuster van Letbert de Blonde getrouwd was met de broer van Letbert van Bailleul.[30]

Belangrijke maatregelen betroffen het op orde brengen van de administratie van het kapittel, zoals het ordenen van het archief. Belangrijke aktes en privileges van het kapittel werden in het kader van deze activiteit opgenomen in het oudst bekende cartularium van het Doornikse kapittel. De kapittelbezittingen werden daarentegen opgetekend in een polyptiek. Uit deze tijd dateert ook de oudst bekende versie van het privilegium van Chilperik (zie § III.5.2.8). De statuten van het kapittel werden voorgelegd aan en bevestigd door paus Alexander III.[31]

Om het aanzien van het kapittel te vergroten en de eredienst in de kathedraal meer luister bij te zetten, vroeg bisschop Walter pauselijke toestemming voor een uitbreiding van het kapittel van 30 naar 40 kanunniken.[32] Sinds 1163 bepaalde een pauselijk voorschrift dat het aantal prebenden in een kapittel in principe gelijk moest blijven. Tevens stelde het voorwaarden aan een eventuele verhoging van dat aantal. Doorslaggevend daarbij was de vraag of er voldoende middelen aanwezig waren om de kanunniken genoeg inkomsten te verschaffen, zodat deze geen redenen hadden om bij andere kapittels prebenden te verwerven.[33] Op 14 maart 1170 gaf paus Alexander III toestemming voor de uitbreiding: "*quoniam igitur indignum est tam celebram ecclesiam copiam clericorum sibi deservientum non habere"* (want het is immers onwaardig dat een zo beroemde kerk niet een overvloed aan geestelijken heeft om deze te bedienen).[34] Vanaf dat moment werd tijdelijk iedere vrijkomende prebende gesplitst en door de bisschop toegewezen aan twee kanunniken.[35] Bij de dood van Walter was dit proces nog niet voltooid.

Met de toename van het aantal kanunniken, hield waarschijnlijk ook de toename van het aantal groot-vicarissen verband. In 1171 vindt de stichting van de eerste groot-vicarieën plaats.[36] Deze groot-vicarissen, clerici die geen kanunnik waren, werden speciaal aangesteld voor de eredienst en waren verplicht om bij de kathedraal te wonen.[37] De groot-vicarissen waren nodig, omdat de eredienst in de kathedraal in deze tijd een steeds uitgebreider en gevarieerder karakter kreeg. Naast het koorgebed van het kapittel en de belangrijke plechtigheden, waarin de bisschop of de deken voorgingen, waren er missen aan het parochiealtaar en aan andere altaren. Daarbij kreeg de liturgie in de kathedraal een extra facet door de opkomst van de kapelanieën. De oudst bekende vermelding van de stichting van een

[28] Pycke 1988a: p.10-12.
[29] Pycke 1986a: p.141. Pycke 1988a: p.12-14.
[30] Pycke 1988a: p.11.
[31] Pycke 1986a: p.141.
[32] Pycke 1986a: p.57, 99.
[33] Lohrmann 1983a: p.151, 321. Verwijzing bij: Pycke 1986a: p.99.
[34] GC 1725a, instrumenta: col.48; Pycke 1986a: p.99.
[35] GC 1725a, instrumenta: col.47-48.
[36] In 1171 vond de stichting van een groot-vicarie plaats door Letbert de Blonde en een tweede door Thomas, burger van Doornik en een onbekende stichter. In of omstreeks 1180, 1189, 1198, 1200, 1205 en 1218 zouden nog nieuwe groot-vicarissen worden aangesteld. Zie het schema bij: Pycke 1986a: p.180.
[37] Pycke 1986a: p.181-182.

kapelanie in de Doorniks kathedraal dateert uit 1173.[38] Een kapelanie was een individuele stichting, waarbij de stichter een vermogensfonds instelde uit de opbrengst waarvan een kapelaan werd betaald om missen te lezen voor het zielenheil van de stichter, en soms ook voor zijn verwanten. Deze missen werden gelezen aan daartoe aangewezen, of soms speciaal daarvoor opgerichte, altaren. De stichtingen zorgden voor extra inkomsten, maar betekenden ook extra werk. De kapelaans die deze taken uitvoerden waren ook gehouden om aan het volledige koorgebed mee te doen.[39]
De periode waarin Walter bisschop was, betekende een relatief rustige periode voor het bisdom. Onder de graven (1128-1168) Diederik en (1168-1191) Philips van de Elzas groeide in Vlaanderen de welvaart, vooral dankzij een krachtige binnenlandse politiek en een stabiel buitenlands beleid. De macht van de Vlaamse graaf bereikte een hoogtepunt met de verwerving van de Vermandois, de Valois en Amiens (1163) na het huwelijk van Philips met Elisabeth van Vermandois in 1156.In het graafschap werden de gerechtelijke en administratieve instellingen vernieuwd en grote projecten opgezet, zoals de stichting van havens en de inpoldering van landerijen. In de eerste jaren van het bewind van Philips speelde zijn kanselier, Robrecht van Ariën, daarin een belangrijke rol. Dankzij de groei van de industrie en de handel kwamen de Vlaamse steden, waarvan er vele in het bisdom Doornik lagen, tot grote bloei. Dat gold ook voor de stad Doornik zelf. De toenemende welvaart in het bisdom bracht ook de Kerk extra inkomsten uit bezittingen, belastingrechten en schenkingen. Walter was vooral binnen zijn bisdom actief. Over reizen buiten zijn bisdom is weinig bekend. Hij was in 1168 in Reims voor een kerkvergadering over een geschil aangaande de Reimser abdij van Sint-Theodoricus (*Saint-Thierry*).[40] Tijdens zijn bewind vond op 6 juni 1170 in de Sint-Maartenskerk in Doornik een plechtige translatie plaats van uit Keulen afkomstige relieken van Ursula en enkele van haar elfduizend maagdelijke metgezellen.[41]

10.6 Activiteiten rond en aan de kathedraal

De uitbreiding van het kapittel had in meerdere opzichten te maken met de voltooiing van de kathedraal. Dankzij de toename van het aantal kanunniken, maar vooral door de aanstelling van groot-vicarissen en de stichting van de eerste kapelanieën namen de activiteiten in de kerk toe. Niet alleen wilde men aan de nieuwe, uitzonderlijke kerk een groter aantal geestelijken verbinden, men kon zich deze inmiddels ook veroorloven omdat de voltooiing van de kathedraal betekende dat veel inkomsten van het kapittel weer beschikbaar kwamen voor andere zaken. Door deze overvloed voor de Kerk (*ob abundantiam ecclesie*, zo staat er in de bul van Alexander III) kon het aantal prebenden worden uitgebreid van 30 naar 40.[42]
Overigens moet het kapittelbezit als zodanig in de loop van de 12de eeuw sterk toegenomen zijn. Enerzijds kwam dit door schenkingen van adel en rijke burgerij, anderzijds door de sterke toename van de inkomsten uit de opkomende Vlaamse steden. Daarnaast zorgde de herziening van de organisatie van het kapittel voor een doelmatiger gebruik van middelen. Dit

[38] Pycke 1986a: p.184, 186: 1173 stichting van een kapelanie door dekaan Letbert de Blonde en in 1174 vier kapelanieën door Boudewijn zoon van Awide.
[39] Pycke 1986a: p.187-188.
[40] Demouy 2005a: p.657. Reusens 1880-1883a: kol.507-508.
[41] Berlière 1894a: p.134.
[42] Lohrmann 1983a: p.151, 321.

kwam ook ten goede aan het gebouw en de liturgie, maar ook aan andere activiteiten van het kapittel zoals onderwijs, armen- en ziekenzorg.
Wellicht kan een schenking van Everardus de Vinea ook in verband worden gebracht met de voltooiing van de kathedraal. Tussen 1153 en 1156 schonk deze muntmeester een gouden kelk ten behoeve van de hoogmissen aan het hoofdaltaar.[43] In de schenking wordt de nadruk gelegd op het voorgaan van de bisschop aan het hoofdaltaar, waarmee ook een verband met de herwonnen bisschoppelijke onafhankelijkheid lijkt te worden gelegd.

10.7 De kerkwijding van 1171

De Doornikse *continuatio* (voortzetting) van de kroniek van Sigebert van Gembloers, van de hand van een monnik van de Doornikse Sint-Maartensabdij, vermeldt voor het jaar 1171: [..] *Eodem etiam anno nobilis ecclesia Tornacensis beatae Mariae semper virginis dedicata est ab illustro viro domno Henrico Remensi archiepiscopo pluribus secum adunatis episcopis* [..]. (In hetzelfde jaar werd de nobele kerk van Doornik van de zalige Maria altijd Maagd gewijd door de illustere heer Hendrik, aartsbisschop van Reims, in vereniging met vele andere bisschoppen.)[44]
De voltooiing van de kathedraal gaf dus aanleiding tot een feestelijke wijding in 1171, een hoogtepunt in het korte pontificaat van bisschop Walter. In iedere kerk is de herdenking van de kerkwijding een van de hoogfeesten in het kerkelijk jaar. Op die dag wordt de plechtige ingebruikname van het kerkgebouw herdacht, een plechtigheid die haar wortels heeft in het Oude Testament (I Makk. 4, 36-59) en ook al uit de vroegchristelijke tijd bekend is. In tegenstelling tot de wijding van kerken van een lokale of besloten gemeenschap, zoals die van parochies of kloosters, is de wijding van de kathedraal, de moederkerk van een bisdom, niet alleen een hoogfeest in de betreffende kerk zelf, maar in het hele bisdom.[45] De datum van de kathedraalwijding komt daarom voor op de diocesane heiligenkalenders in missalen en brevieren. Het is dankzij dit feit dat voornamelijk de wijdingsdata van kathedralen bekend zijn gebleven. De rituelen en tradities rond de kerkwijding zijn pas in de loop van de Middeleeuwen tot een uniforme praktijk binnen de gehele Latijnse Kerk uitgegroeid. Dat gold evenzeer voor de jaarlijkse herdenking ervan, die vaak pas later ingang vond. Het is niet voor niets dat het Romeinse missaal een herdenkingsfeest kent voor alle kerken waarvan de wijdingsdatum niet bekend is.[46]
Canoniek rechtelijk gezien vindt een wijding plaats op het moment dat een kerk in gebruik wordt genomen voor de eredienst. Idealiter gaat het om een voltooid gebouw. In de Middeleeuwen was dit eerder uitzondering dan regel en blijken er wijdingen te hebben plaatsgevonden op diverse momenten, die soms wel en soms niet met de bouwactiviteiten te maken hadden. Wijdingen die verband houden met bouwwerkzaamheden zijn wijdingen bij de eerstesteenlegging, bij het onder

[43] Everardus De Vinea of Éverard de le Vigne. ACT, Cartularium C, f.q19r-19v. Voisin 1866b: p.334-335. Rolland 1931a: p.126. Dumoulin & Pycke 1980a: p.71n.3. Voor de correcte jaartallen: Pycke 1988a: p.104.
[44] *CONTINUATIO TORNACENSIS* 1844a: p.444; Du Mortier 1848a: p.210. Zie ook: Rolland 1934a: p.123-126. Huyghebaert 1971a: p.20-21.
[45] Het wijdingsfeest van kerken waarvan de wijdingsdatum onbekend is, wordt in de Nederlandse kerkprovincie tegenwoordig op 25 oktober gevierd.
[46] De mis ter gelegenheid van het kerkwijdingsfeest, de kerkmis, en alle feestelijkheden waarmee dit gepaard ging, liggen aan de basis van het woord “kermis”. Nissen 2002a.

dak brengen of bij voltooiing van een gebouw of de (her)plaatsing van het hoofdaltaar. Indirect hiermee te maken hebben wijdingen door zeer hoge prelaten, wier, soms toevallige, aanwezigheid een reden is om tot de wijding van een nog te voltooien of juist allang voltooid gebouw of altaar over te gaan. Daarnaast zijn er de herwijdingen die plaatsvinden na de ontheiliging van een kerk door geweld of heiligschennis.
Het *Pontificale romanum* geeft aan dat de zondag of een feestdag de meest gepaste dag is voor de wijding van een kerk. Dat dit geen absoluut voorschrift was blijkt uit een brief van paus Innocentius III aan bisschop Stephanus van Doornik van 7 februari 1205 die opgenomen is in de decretalen van paus Gregorius IX (†1241) en daarmee onderdeel is geworden van het canonieke recht. Innocentius III liet aan de bisschop weten dat hij in zijn bisdom de kerkwijding zowel op zondag als op enige andere dag van de week kan voltrekken.[47]

Of de wijding plaatsvond op 9 mei, de in Doornik overgeleverde feestdag van de kerkwijding van de kathedraal, vermeldt de kroniek niet. Het feit dat 9 mei in 1171 op een zondag viel, maakt dit al waarschijnlijker, maar er zijn nog meer argumenten die voor deze datum pleiten.[48] In twee 13de-eeuwse missalen staat de datum van 9 mei vermeld als de liturgisch gevierde verjaardag van de kerkwijding.[49] Ook in de vroeg-13de-eeuwse necrologie van het Doornikse Sint-Maartensklooster staat op 9 mei: *In civitate Tornaco dedicatio ecclesie sancte Marie matris Domini*, (Wijding van de kerk van de heilige Maria moeder Gods in de stad Doornik).[50]
In 1171 viel 9 mei op de laatste zondag van de Paastijd, drie dagen na Hemelvaart en een week voor Pinksteren. Dat was midden in een belangrijke periode van het Doornikse kerkelijk en stedelijk jaar. Sinds de Karolingische tijd was Pinksteren het feest bij uitstek waarop de inwoners van een bisdom naar de moederkerk pelgrimeerden.[51] En rond Pinksteren werd in de stad een grote jaarmarkt gehouden, die twintig dagen duurde, van Hemelvaart tot de tweede dinsdag na Pinksteren. Het is aan te nemen dat de jaarmarkt rond het gebruik van de diocesane pelgrimage naar de moederkerk ontstaan is.[52] De keuze voor een wijding op de zondag voor Pinksteren zal

---

[47] GREGORIUS IX PAPA 1881a: compilationis liber III. Titulus XL: De consecratione ecclesiae vel altaris: *Innocentius III. Tornacensi Episcopo: Tua fraternitas + requiri fecit a nobis, utrum tibi dedicationes ecclesiarum tam diebus dominicis quam privatis liceret celebrare; super quo Inquisitioni tuae taliter respondemus, quod in dioecesi tua licet tibi ecclesiis dedicationem impendere tam diebus dominicis quam privatis. Datum Romae VII. Id. Febr. A. VII. 1205.* Budot 1909a: p.40.
[48] *Consécration*, in: *Dictionnaire de droit canonique* 4, 1949, Paris: kol.262. Zie ook: Michaud 1978a. Paul Rolland (1934a: p.124) vergiste zich een week en meende dat op 9 mei 1171 Pinksteren werd gevierd. In 1171 viel 9 mei echter op de zondag na Hemelvaart, de zondag *Exaudi*, de laatste zondag van de paastijd, een week voor Pinksteren. Het Pinksterfeest viel in 1171 op 16 mei, vijftig dagen na Pasen dat in 1171 op 28 maart was gevierd. Het is overigens uitgesloten dat Pinksteren op 9 mei valt, omdat dit 21 maart als paasdatum veronderstelt, hetgeen onmogelijk is: Pasen valt nooit vroeger dan 22 maart. Zie voor de data: De Mas Latrie 1889a: p.134, 266, 310 of Grotefend 1991a: p.156.
[49] Huyghebaert 1971a: p.20-21. Het oudste missaal is Doornik, BCC, ms. A 10, dat in de eerste helft van de 13de eeuw gedateerd kan worden. Zie: Dumoulin 1971b: p.49. Het tweede missaal (Doornik, BCC ms. A 11) dateert van omstreeks 1265. Zie: Stones 1971a: p.51-52. Jean Cousin (1868a) vermeldt de wijding van 1171 niet, waarschijnlijk omdat hij de tekst niet kende. Pycke (2005a: p.134) wijst op diverse (niet nader genoemde) bisschoppelijke en kapitteloorkonden die van de datum melding maken.
[50] Berlière 1894a: p.134.
[51] In de Merovingische tijd werd nog bepaald dat de gelovigen op de grote liturgische feesten naar de hoofdkerk dienden te pelgrimeren. In de Karolingische tijd was dit gebruik beperkt geraakt tot het Pinksterfeest. Dumoulin & Pycke 1987a: p.15.
[52] Volgens Rolland (1934a: p.124) en Pycke (1986a: p.45) was de jaarmarkt rond Pinksteren een herdenking van de wijding van de kathedraal. Het zou in dat geval iet waarschijnlijker zijn geweest dat de jaarmarkt niet jaarlijks rond

op zijn beurt weer samengehangen hebben met de al bestaande pelgrimage en jaarmarkt.[53] Rond Pinksteren vonden ook andere plechtigheden plaats. Zo werden op maandag, dinsdag en woensdag onder het Pinksteroctaaf de reliekschrijnen van de patroonheiligen van de gilden vanuit de kathedraal over de markt gedragen.[54] In de week na Pinksteren vond ook de bisschoppelijke synode plaats.[55]
De verjaardag van het wijdingsfeest werd in Doornik ieder jaar op 9 mei op grootse wijze gevierd en een octaaf lang herdacht, zoals ook elders het gebruik was. Het was een hoogfeest met de status *duplex* (hoogdubbel) met negen lezingen. De bisschop zelf ging voor in de liturgie en er vonden meerdere processies plaats.[56] Op de feestdag zelf trok een plechtige processie rondom de kathedraal die via het hoofdportaal door de immuniteit (*vicus canonicorum*) voerde.[57]
Het feest van de kerkwijding viel samen met het feest van de overbrenging (translatie) naar Bari van de relieken van de heilige Nicolaas, de patroonheilige van het parochiealtaar in de kathedraal.[58] Voor de kanunniken was de verjaardag van de kathedraal ook in materieel opzicht belangrijk: afgezien van het hoogfeest van Kerstmis en de gedenkdag voor koning Chilperik (zie § III.5.2.8), was er geen dag waarop zij zo'n fors bedrag uit de opbrengst van de *mensa capitularia* (hun gezamenlijk goederen) uitgekeerd kregen.[59] Normaal kregen zij op feestdagen standaard 41 Parijse stuivers (*denarii*), soms met een aanvulling. Op de verjaardag van de kerkwijding ontvingen zij bijna het driedubbele, namelijk 113 Parijse stuivers.[60]

Weinig is bekend over het hoofdaltaar en de andere altaren van de nieuwe kathedraal. Waarschijnlijk was het hoofdaltaar gewijd aan Sint-Stephanus, waarmee de oude bisschoppelijke Stephanuskerk geïncorporeerd werd in de nieuwe kathedraal. Het Stephanus–patrocinium zou later ook weer aan het hoofdaltaar van het 13de-eeuwse koor worden verbonden.[61]
Vanzelfsprekend kende de kathedraal ook ten minste één voornaam Maria-altaar. Dit altaar wordt genoemd in een schenking uit 1169 waarin de kunstenaar (*faber*) Bernard zeven lampen schenkt die de hele nacht moeten branden bij het Maria-altaar.[62]

Pinksteren, maar rond 9 mei zou zijn gehouden.
[53] Ook de wijding van de bisschoppelijke Sint-Vincentiuskapel tussen de kathedraal en het bisschoppelijk paleis vond plaats in de periode van de jaarmarkt, en wel op Pinksterdinsdag 19 mei 1198. Dumoulin & Pycke 1991a: p.17-18.
[54] Zo blijkt althans uit het 14de-eeuwse *Liber decani*. Dumoulin & Pycke 1987a: p.17. Voor het begin van de 13de eeuw is bekend dat de Heilig Kruisreliek op Pinksterwoensdag op de jaarmarkt getoond werd. Pycke 1983-1984a: p.77.
[55] Pycke 1986a.
[56] De kerkwijding was een van de "zeteldagen" (*festi cathedrali*), dagen waarop de bisschop zelf (of bij zijn afwezigheid de deken van het kapittel) voorging. Pycke 1986a: p.205. Dit is gedocumenteerd voor de 13de eeuw, maar gold ongetwijfeld ook al in de 12de eeuw.
[57] De route voerde langs de oven van het kapittel (*furnus capituli*), de *Moncel* (*Monticulum*, het plein ten noorden van de kerk), langs het belfort en de Grote Markt (*forum*), het kwartier van Onze-Lieve-Vrouw (*vicus beate Marie*, nu *Rue Notre-Dame*) en het bisschoppelijk paleis *(domus episcopi*) weer terug naar de kathedraal Voor het ceremonieel rond de verjaardag van de wijding en processieroute omstreeks 1420, zie Pycke 2003a, in het bijzonder rubriek 162, p.101: "*In Dedicatione ecclesie*".
[58] Pycke 1986a: p.255. Op 9 mei 1087 waren de relieken van de heilige Nicolaas in Bari vanuit Myra aangekomen. Dit translatiefeest verspreidde zich al spoedig over de westerse wereld.
[59] Pycke 1986a: p.205-208.
[60] Pycke 1986a: p.208.
[61] Pycke 2003a: p.151.
[62] Pycke 2003a: p.254, met verwijzing naar het obituarium van het kapittel (ACT, obituaire, f.88r), bij de datum 28 augustus. Uit de vermelding van de dood van abt Walter van het Sint-Maartensklooster (†1160) in de kroniek van

10.8 De betekenis van de wijding van 1171

Het jaartal 1171 is een van de weinige die de 12de-eeuwse bronnen met betrekking tot de kathedraal noemen. Aangezien de vermelding afkomstig is uit een eigentijdse kroniek, geldt zij ook als betrouwbaar. Bovendien vonden er rond 1171 allerlei gebeurtenissen plaats, die kunnen wijzen op de voltooiing en wijding van de kathedraal. Dit gegeven is door veel architectuurhistorici aangegrepen om een uitspraak te doen over de bouwgeschiedenis van de kerk. Aanvankelijk is er dan ook vanuit gegaan dat de wijding samenviel met de voltooiing van het bouwwerk, of in ieder geval met een deel ervan (schip of schip en transept).[63] Zoals we hiervoor al zagen, was dat lang niet altijd het geval.[64] Er mag dus niet voetstoots vanuit worden gegaan dat de wijding samenviel met de voltooiing van de kathedraal als geheel.
Zoals vermeld door de *continuator* van de kroniek van Sigebert van Gembloers was de wijding van 1171 een zeer plechtige gebeurtenis. De vraag is of aartsbisschop (1162-1175) Hendrik van Reims en zijn collega-bisschoppen speciaal voor deze gelegenheid naar Doornik waren getogen. Niet uitgesloten is dat zij om een andere reden samengekomen waren en dat de aanwezigheid van dit illustere gezelschap een goede aanleiding was om tot de kerkwijding over te gaan. Ook kan opgemerkt worden dat de wijding van de kathedraal wellicht al eerder had kunnen plaatsvinden, maar dat door de commotie rond de benoeming van Walter mogelijk enig uitstel wenselijk was geweest.
Als een van de voornaamste kerkelijke riten kan een kerkwijding uitsluitend door een bisschop voltrokken worden. Dat kan de zetelend bisschop zijn. Kerkrechtelijk is het niet vereist dat daar andere (aarts)bisschoppen bij aanwezig zijn, maar het was en is bij de wijding van een kathedraal gebruikelijk om collega-bisschoppen uit te nodigen. Bij voorkeur liet men de wijding voltrekken door een prelaat van zo hoog mogelijke rang, het liefst door de paus zelf. De wijding door de paus of een pauselijke legaat verleende aan de kerk een bijzondere heiligheid en prestige. Kerkrechtelijk, zoals vastgelegd in het *Decretum Gratiani*, kan een kerk als geheel slechts eenmaal gewijd worden. Afgezien van de vraag of deze regel in de Middeleeuwen strikt werd nageleefd, vonden er veelvuldig wijdingen plaats bij verbouwing of nieuwbouw, bij het stichten van altaren en bij het weer in gebruik nemen van ontwijde gebouwen.[65] De teksten maken daarbij vaak geen onderscheid tussen deze verschillende wijdingen, die alle met *dedicatio* of *consecratio* worden aangeduid.[66]
Door de mogelijke verwarring over de exacte aard van de wijding is het gebruik van wijdingsdata voor de datering van middeleeuwse kerken een gecompliceerde zaak. Het is, zoals gezegd, vaak onduidelijk of een kerkwijding ook correspondeert met de voltooiing van het gebouw. Dikwijls gaat het om altaarwijdingen in kerken in aanbouw, waarvan onduidelijk is hoe ver de werkzaamheden gevorderd zijn. In Deutz bij Keulen werd het altaar van de in aanbouw

---

Herman van Doornik (HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.190 (§ 118)) is niet duidelijk of de gestorven abt voor het Johannes de Doper-altaar in de kathedraal of in de abdijkerk begraven is. Dat laatste is waarschijnlijker, maar Rolland (1934a: p.127) meende dat het om de kathedraal ging. In de kathedraal is in 1174 sprake van een Johannes de Doper-altaar in het transept. Rolland 1934a: p.126.
[63] Zie bijvoorbeeld: Héliot 1956a, p.60.
[64] Binding 1999b: kol.1178-1188.
[65] Zoals door bisschop Simon van Vermandois bij de Brugse Sint-Donaas na de bezoedeling van het kerkgebouw door de moord op graaf Karel van Denemarken. Zie § II.7.18.
[66] Binding & Speer 2000a: p.406.

zijnde kloosterkerk gewijd "opdat de wijding de voortgang van het muurwerk moge bevorderen en God er sneller geëerd moge worden."[67] Omdat de wijding dikwijls plaatsvond wanneer er een prelaat van hoge rang in de buurt was, moet men in dat geval bijzonder voorzichtig zijn met het trekken van conclusies ten aanzien van de staat van voltooiing van het betreffende bouwwerk. In het bijzonder bij pauselijke kerkwijdingen kan ervan uit worden gegaan dat de wijdingsdatum nauwelijks een indicatie is voor de chronologie van de bouwwerkzaamheden. De aanwezigheid van de paus was in de meeste steden een uitzonderlijk zeldzame gebeurtenis, die meestal het gevolg was van politieke omstandigheden. Dit gold in mindere mate voor de aartsbisschoppen, omdat die immers in de regio zelf resideerden.[68]
Bij de wijding van 1171 was de hoofdcelebrant de aartsbisschop van Reims, metropoliet van de kerkprovincie waar ook het bisdom Doornik deel van uit maakte. Hendrik dankte zijn hoge rang en aanzien niet alleen aan zijn positie, maar ook aan het feit dat hij de broer was van koning Lodewijk VII.[69] De wijding van een belangrijke kerk binnen zijn kerkprovincie, maar buiten zijn eigen aartsbisdom, was voor de aartsbisschop van Reims geen unicum, zodat de kerkwijding in Doornik niet van zijn toevallige aanwezigheid aldaar hoefde af te hangen. De uit de bronnen bekende wijdingen die door hem werden voltrokken, betreffen echter vooral abdijkerken.[70] Van de suffragaankathedralen in de kerkprovincie is van Laon[71] (1114) en Senlis (1191) bekend dat zij door de aartsbisschop werden gewijd.[72] Verder ging aartsbisschop Samson van Reims voor bij de translatie van de relieken van de heilige Eligius in de kathedraal van Noyon op 25 juni 1155/1157.[73] De meest prestigieuze kerkwijding binnen de kerkprovincie van Reims in de 12de eeuw is die van de Sint-Stephanuskathedraal / *Saint-Étienne* van Châlons-en-Champagne in 1147 door paus Eugenius III.[74] Eugenius was op dat moment op reis in Frankrijk en Duitsland

---

[67] LANTBERT VAN LUIK 1844a: p.746. Binding 1986a: p.12.
[68] Crozet 1946a: p.5-46. Het lijkt er wel op dat er een zekere wetmatigheid is: hoe hoger de rang van de prelaat, des te minder waarde er gehecht kan worden aan de betekenis van de wijdingsdatum voor de datering van een gebouw.
[69] Als aartsbisschop van Reims (1162-1175) was hij een van de *pairs* van Frankrijk en degene die de koning kroonde. Hendrik van Frankrijk was bovendien de zoon van koning Lodewijk VI en de broer van Lodewijk VII. Demouy 1999a: p.1129-1132.
[70] Zo wijdde Manassès I in 1069 de abdijkerk van Sint-Kwinten (Saint-Quentin) in Beauvais, Renaud II in 1134 de abdijkerk van Ourscamp, aartsbisschop Samson in 1149 de abdijkerken van Hasnon (Dewez 1890a: p.567) en Vaucelles en Willem van Champagne in 1177 de abdijkerk van Marchiennes. Demouy 2005a: p.455-457.
[71] Van de kerken in de kerkprovincie van Reims waarvan Patrick Demouy (2005a: p.455-457) vermeldt dat zij in de 11de en 12de eeuw door de aartsbisschop zijn gewijd, is de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Laon (naast die van Doornik) de enige bisschopskerk (wijding in 1114). HERMAN VAN DOORNIK (2008a: III, 1), ooggetuige van de gebeurtenissen in Laon, noemt de aartsbisschop echter niet bij de aanwezigen, terwijl hij wel de bisschoppen van Soissons, Senlis en Châlons-en-Champagne noemt. Overigens had deze wijding een zeer bijzonder karakter: in 1112 was de stad Laon in opstand gekomen tegen de bisschop. Een felle, gewapende strijd kostte velen het leven, onder wie bisschop Gaudry en veel van zijn mannen. De kathedraal raakte beschadigd. Door koninklijke interventie werd de orde hersteld en een nieuwe bisschop benoemd. Na herstel moest de ontwijde kathedraal weer gewijd worden. Dit gebeurde op zondag 6 september 1114. Plouvier, Saint-Denis & Souchon 2002a: p.79. GUIBERT VAN NOGENT 1981a: III, 10.
[72] Door aartsbisschop Willem (*Guillaume aux Mains Blanches*) op 16 juin 1191 in aanwezigheid van de bisschoppen van Noyon, Soissons, Laon, Meaux en Senlis. Aubert 1922a: p.22. De wijding in Senlis wordt niet genoemd door Patrick Demouy (2005a).
[73] Tijdens het pontificaat van Boudewijn II. Charles Seymour (1968a: p.47) dateert 1157 in navolging van Fernand Brière (1904a: p.35-51). Volgens Patrick Demouy (1995a: p.457) was het in 1155.
[74] Tijdens deze wijding – op zondag 26 oktober – deed zich een volledige zonsverduistering voor. Ravaux 1980a: p.363.

om steun te verwerven voor zijn politiek. Het is onduidelijk of er ook een bouwkundige aanleiding voor deze wijding was.[75]
Het was dus geen regel dat de kathedraal van een suffragaanbisdom door de Reimser aartsbisschop werd gewijd, maar het was ook niet uniek.[76] De metropoliet kan heel goed speciaal voor deze plechtigheid zijn gekomen.[77] Er zijn geen andere redenen bekend die de aanwezigheid van de aartsbisschop op 9 mei 1171 in Doornik verklaren. Hendrik kende de kathedraal waarschijnlijk al van zijn bezoek aan Vlaanderen in 1162.[78]
Als aartsbisschop Hendrik in 1171 inderdaad speciaal voor de wijding is gekomen, dan is dat nog een extra aanwijzing dat de kerk zo goed als af was. Uit de bouwgeschiedenis van de kathedraal bleek al (zie § I.5.6.16) dat in 1171 het transept en het koor al voltooid waren met uitzondering van de bovenste gedeelten van de westelijke transepttorens. De werkzaamheden daaraan hadden echter geen invloed op de binnenruimte van de kathedraal. Geconcludeerd kan worden dat de kerkwijding in Doornik plaats vond op het moment dat de kathedraal als geheel in gebruik genomen kon worden.[79] De wijding van 1171 markeerde de voltooiing van de kathedraal (*Schlußweihe*).
De datum van 9 mei is sinds de 13de eeuw aantoonbaar de datum waarop de wijding van de kathedraal is gevierd. In 1213 zou ook nog een wijding plaatsvinden, die door sommige onderzoekers wel gezien is als de wijding van het complete bouwwerk. Zij gingen er echter vanuit dat de gewelven in het transept pas van het episcopaat (1192-1203) van bisschop Stephanus waren.[80] De in 1171 regerende bisschop Walter kon zelf nog eenmaal, als eerste eigen bisschop, voorgaan op de verjaardag van de kerkwijding van de glansrijke moederkerk van het geëmancipeerde bisdom, hoogstwaarschijnlijk dus op 9 mei 1172. Niet lang daarna, op 19 augustus 1172, overleed hij.[81] Hij werd opgevolgd door bisschop (1173-1190) Everard van Avesnes.

---

[75] Waarschijnlijk betrof de wijding een nieuwe koorpartij Ravaux (1980a: p.362-363). Een andere mogelijkheid is het herstel van de kerk na een brand in 1138.
[76] Op basis van Demouy 2005a: p.455-458.
[77] Dit is natuurlijk slechts een *argumentum ex silentio*, aangezien de precieze gangen van Hendrik van Frankrijk niet meer zijn na te gaan. Voor de wijding van zijn nieuwe bisschoppelijke kapel in 1198 nodigde Stephanus van Doornik twee collega-bisschoppen uit. Dumoulin & Pycke 1991a: p.17-18.
[78] Falkenstein 1993a: p.149.
[79] Veel auteurs betrokken de wijding van 1171 alleen op het schip (Cornet 1970a: p.185) of op het schip en het dwarsschip (Rolland 1934a: p.114-115, 121, 135-136). Pierre Héliot (1956a: p.21) veronderstelde dat in 1171 de muren en daken van de kathedraal stonden, maar dat de overwelving en hogere delen van de torens later volgden.
[80] Pycke 2003a: p.134; Pycke 2005a: p.673-695 (zie § I.5.6). 9 mei 1213 viel op een donderdag; het was de vierde donderdag na Pasen en geen zondag. Mogelijk ging het om een wijding van minder belang, bijvoorbeeld van een altaar. Deze wijding had dan niet betrekking op de kerkwijding die in de liturgische kalender als de wijding van de kathedraal werd gevierd. Nicolas-Norbert Huyghebaert (1971a: p.16) suggereerde dat de overgeleverde wijding van de kerk in 1070 ook reeds op 9 mei plaats had gevonden. Deze moet dan de voorganger van de huidige kathedraal hebben betroffen. 9 mei 1070 viel op de voorlaatste zondag van de Paastijd, vier dagen voor Hemelvaart. Dit kan niet uitgesloten worden. De overlevering van de wijding van 1070 is echter nog summierder dan de andere jaartallen en bovendien problematisch door zijn late overlevering.
[81] Vleeschouwers 1980a: p.25. De veertiende van de *Kalendae* van september. Zowel de necrologie van het kapittel als die van de Sint-Maartens- en de Sint-Amandsabdij vermelden Walter bij 18 augustus. Berlière 1894a: p.206. De dodenlijst van Sint-Medardus vermeldt 19 augustus. Of Walter in de nieuwe kathedraal begraven werd, is onbekend.

11 Samenvatting en conclusie van een turbulente geschiedenis

Het laat-11de-eeuwse bisdom Doornik was in vele opzichten een doorsnee middeleeuws bisdom, dat in structuur en opzet overeenkwam met honderden andere middeleeuwse bisdommen in West-Europa. Bisdommen waren de belangrijkste bestuurseenheid binnen de Latijnse Kerk en omvatten een geografisch redelijk nauwkeurig afgebakend gebied met zijn eigen bevolking. Binnen het bisdom was de parochie de belangrijkste entiteit. In het Doornikse diocees waren de parochies gegroepeerd in twaalf dekenaten. Het bisdom kende aanvankelijk één en vanaf 1140 twee aartsdiaconaten.
De Kerk van Doornik had zoals ieder bisdom een bisschop, die zijn macht in hoge mate autonoom kon uitoefenen. Hij was de hoogste spirituele autoriteit in het bisdom, maar daarnaast beschikte hij over talrijke wereldlijke rechten en bezittingen. In Doornik zelf was de bisschop heer van de stad. Dankzij de aanwezigheid van de bisschoppelijke zetel was Doornik de hoofdplaats van het bisdom. Zijn zetel, de cathedra, stond in de moederkerk van het bisdom, de hoofdkerk of kathedraal, aanvankelijk een kathedrale kerkengroep, waarvoor het seculiere kathedrale kapittel verantwoordelijk was.[1] Elders in de stad stonden nog andere parochiekerken, al waren dat er minder dan in de andere bisschopssteden van Noord-Frankrijk en ontbraken tot 1090 monastieke instellingen. In de overige steden in het bisdom en op het platteland trof men parochiekerken, maar ook her en der een of meer kapittel- en kloosterkerken aan. Sommige van die laatste bestonden uit uitgebreide gebouwencomplexen. Oorkonden, cartularia, kronieken en andere schriftelijke bronnen geven een beeld van het kerkelijk bestuur met zijn problemen en successen.
In één belangrijk opzicht was het Doornikse bisdom anders dan de meeste bisdommen in het Franse koninkrijk. Sinds de vroege Middeleeuwen was de bisschoppelijke zetel in een personele unie verbonden met een ander bisdom, namelijk met dat van Noyon, dat 100 km zuidelijker ligt.[2] De bisschop van Noyon was ook bisschop van Doornik. Toch was Doornik in de Merovingische tijd begonnen als een zelfstandig bisdom. De geschiedenis ervan leek aanvankelijk op dat van de andere bisdommen in de regio. Als hoofdplaats van een voormalige Romeinse *civitas* en later bestuurscentrum en residentie van de Merovingers had Doornik in de 5de eeuw een bisschopszetel gekregen. Tijdens de opgravingen in het schip van de huidige kathedraal is een kerkgebouw uit het midden van de 5de eeuw ontdekt.[3] Slechts van één bisschop is uit deze vroege periode de naam overgeleverd: de heilige Eleutherius, die aan het einde van de 5de eeuw bisschop van Doornik moet zijn geweest. Als in de 7de eeuw opnieuw een bisschop van Doornik in de bronnen opduikt, is het Doornikse bisdom inmiddels in personele unie met Noyon verbonden, zonder dat duidelijk is waarom en hoe deze vereniging tot stand is gekomen.

Van de 7de tot de 12de eeuw werd het bisdom Doornik bestuurd door een bisschop die in Noyon werd gekozen, een plaats waar de koninklijke invloed in de Merovingische en Karolingische tijd groot was. Na de opkomst van het graafschap Vlaanderen – waarvan de kern gelegen was in het bisdom Doornik – kreeg de Vlaamse graaf in Noord-Frankrijk zoveel

---

[1] De studies van Jacques Pycke (in de eerste plaats 1986a en 1988a) over het Doornikse kathedrale kapittel laten heel goed zien hoe het Doornikse kapittel, met al zijn kleine eigenaardigheden, vergelijkbaar is met andere kathedrale kapittels.
[2] Bij Terwaan en Boulogne ging de Kerk van Boulogne in de vroege Middeleeuwen op in het bisdom Terwaan. De afsplitsing van het bisdom Atrecht, dat tot 1092 onder het bisdom Kamerijk viel, werd in de 11de eeuw beschouwd als een herstichting van een vroegmiddeleeuws diocees.
[3] Brulet 2012a: p.385-391, 410-411.

macht, dat hij ook meermaals sterke invloed kon uitoefenen op de bisschopskeuze. Sommige bisschoppen schijnen zelfs actiever te zijn geweest in hun noordelijke dan in hun zuidelijke bisdom. Meest opvallend in dit opzicht is bisschop (1030-1044) Hugo, die een van zijn weinig overgeleverde oorkondes zelfs ondertekende met *actum Tornaco, pontificali sede*, getekend te Doornik, zetel van de bisschop. Zijn opvolger Boudewijn was dan weer veelvuldig in de omgeving van de Franse koning te vinden.

Het kathedrale kapittel, waarvan het bestaan vanaf de vroege 9de eeuw aantoonbaar is, had al vanaf 855 een eigen goederencomplex. De beperkte aanwezigheid van de bisschop in Doornik droeg eraan bij dat het kapittel, waarin de belangrijkste Doornikse families en de regionale adel domineerden, een steeds sterkere rechtspositie kreeg, steeds meer bestuurstaken waarnam en over een toenemend bezit kon beschikken. Zo kwam ook het lucratieve tolrecht (*theloneum*) op de Schelde in handen van het kapittel.

Zoals uit de analyse van archeologische en schriftelijke bronnen naar voren is gekomen, bestond het liturgische en bestuurlijke centrum van de Doornikse Kerk tot in de 11de eeuw uit een kathedrale kerkengroep met ten minste twee kerken: de Stephanuskerk – mogelijk in de eerste plaats de bisschoppelijke zetelkerk – en de Onze-Lieve-Vrouwekerk, met de relieken van de heilige Nicasius. Aan de laatste kerk was het Onze-Lieve-Vrouwekapittel verbonden. Omdat in deze kerk de sporen van een doopkapel zijn aangetroffen, zal zij ook een parochiële functie hebben gehad. Waarschijnlijk was de Onze-Lieve-Vrouwekerk van oorsprong de hoofdkerk van de Doornikse oerparochie. Het is deze kerk, die zich ontwikkelde tot het dominante en uiteindelijk enige cultusgebouw van de kathedrale kerkengroep. In ieder geval vanaf de 11de eeuw kan zij als kathedraal worden aangeduid. De Stephanuskerk moet uiterlijk in die tijd verlaten zijn.

De afwezigheid van een residerend bisschop had als consequentie dat – in tegenstelling tot andere bisdommen – Doornik geen graven bezat van (potentieel heilige) bisschoppen uit haar vroege geschiedenis. Het gevolg hiervan was dat de clerus en het kerkvolk van Doornik nimmer konden overgaan tot de verering van bisschoppen van de lokale Kerk. De meeste andere bisdommen in de Latijnse Kerk beriepen zich juist wel op hun eigen heiligen zoals Eligius in Noyon, Remigius in Reims of Lucianus in Beauvais. De relieken van de heilige Piatus, die als eerste missionaris het geloof in het Doornikse zou hebben verkondigd, lagen niet in Doornik, maar in het ten zuiden van Rijsel gelegen Seclin. Van de verder onbekende bisschop Eleutherius was geen graf bekend.
Vanaf de Karolingische tijd was na Maria de heilige martelaar Nicasius, de door de Vandalen vermoorde aartsbisschop van Reims, de belangrijkste heilige van Doornik. Zijn relieken werden in de Onze-Lieve-Vrouwekerk bewaard. Van de verering van Nicasius zijn meerdere getuigenissen bewaard gebleven uit de periode tot 1050. Volgens een 17de-eeuwse overlevering zouden de relieken kort daarna bij een brand in de kathedraal gestolen en overgedragen zijn aan bisschop Gervasius van Reims. Hoe het ook zij, de relieken van Nicasius verdwenen rond het midden van de 11de eeuw en zonder dat de Kerk van Doornik zich daar merkbaar druk over maakte. Als nieuwe patroonheilige koos de Kerk van Doornik uiteindelijk voor de heilige Eleutherius, die uitsluitend dankzij een korte vermelding in de 7de-eeuwse *Vita Medardi* als bisschop van Doornik bekend was.

Tegen het einde van de 11de eeuw zijn er de eerste duidelijke tekenen dat de Kerk van Doornik een eigen bisschop nastreeft. Deze signalen komen overigens niet uit Doornik, maar uit Noyon, waar bisschop (1068-1098) Radboud een heiligenleven van bisschop Medardus van Noyon schreef. Daarin presenteerde hij deze aan het Merovingische koningshuis gelieerde bisschop als de eerste gezamenlijke kerkvorst van beide bisdommen, die bovendien door de Doornikzanen zelf gekozen zou zijn als opvolger van de heilige Eleutherius. Een vervalste pauselijke oorkonde die de unie moest bekrachtigen, dateert waarschijnlijk uit dezelfde tijd, maar werd, zoals hiervoor al bleek, ontmaskerd door de pauselijke kanselarij.

De onafhankelijkheidsstrijd in Doornik vond plaats in de context van de kerkhervorming, de investituurstrijd en ook de politieke en economische opkomst van Vlaanderen. Ook stond de emancipatie van het bisdom niet geheel op zich. Politieke moeilijkheden in het aangrenzende keizerlijke bisdom Kamerijk zorgden ervoor dat de Kerk van Atrecht zich eind 11de eeuw binnen enkele jaren kon afscheiden van Kamerijk en door paus Urbanus II (1088-1099) tot zelfstandig bisdom werd verheven (1094). Mede dankzij een goed dossier wisten de Atrebaten overtuigend te beargumenteren dat hun stad in de vroege Middeleeuwen een eigen bisschopszetel was geweest die was gesticht door de heilige Vedastus.
De overwinning in Atrecht moet de Doornikzanen inspiratie hebben gegeven. Omstreeks 1095 vroegen zij Urbanus II het recht om een eigen bisschop te mogen kiezen. De paus reageerde positief op dit verzoek, maar handhaafde de unie voor de duur van het episcopaat van Radboud. Na de plotselinge dood van bisschop Radboud te Brugge (1098), koos het kapittel van Noyon daarom snel hun aartsdiaken Balderik tot opvolger. Het Doornikse kapittel protesteerde bij de paus, die de aartsbisschop van Reims opdroeg om de zaak op te lossen. Die besloot om Balderik te wijden. Daarop begaven de Doornikzanen zich opnieuw naar Rome. Ondertussen overleed echter Urbanus II (+1099).
In de jaren daarna deed de Doornikse clerus meerdere pogingen om de onafhankelijkheid te verkrijgen. Ondertussen was men in Doornik al begonnen met de bouw van een nieuwe kathedraal, waarvan alleen het schip al groter was dan de gehele 11de-eeuwse voorganger. Zoals uit de bouwgeschiedenis is gebleken, betreft het een grootschalige basilicale aanleg met een prestigieuze, vierdelige opstand en een rijke decoratie in het interieur en aan het exterieur. De kerk moest twee zwaartepunten krijgen: een tweetorenfaçade aan de westzijde en een door een vieringtoren bekroonde koorpartij met transept aan de oostzijde. Het concept vormde een indrukwekkende uiting van de aanspraken en ambities van het kapittel.

In de onafhankelijkheidsstrijd leek schot te komen toen bisschop Balderik overleed (1112/1113) en paus Paschalis II aan Doornik het recht gaf om een eigen bisschop te kiezen. De Franse koning protesteerde heftig bij de paus en op aandringen van de koning wijdde de aartsbisschop van Reims de kandidaat van Noyon, de Vlaamse edelman en Doornikse aartsdiaken Lambert van Zonnebeke. Daar Paschalis II zijn relatie met de Franse koning niet op het spel wilde zetten, dreef hij de zaak niet op het spits. Zo bleef ook deze Doornikse onafhankelijkheidspoging vruchteloos. In 1117 ondernam het kapittel wederom een missie naar Rome onder leiding van proost Gonterus, maar deze stierf onderweg in Noord-Italië. Toen in 1119 de pro-Franse paus (1119-1124) Calixtus II de Stoel van Petrus besteeg, verdween voor de Kerk van Doornik voorlopig ieder uitzicht op onafhankelijkheid. Op verzoek van koning Lodewijk VI herbevestigde Calixtus II de unie van de twee bisdommen in de bul *Patres tui* (1121). En met de keuze van de hoogadellijke Simon van Vermandois

kregen Noyon en Doornik in 1123 een voorname bisschop met een dermate machtig netwerk, dat de Doornikzanen, al murw door de bul van Calixtus II, leken te berustten in de situatie. Er zijn in de volgende jaren geen berichten over diplomatieke missies en andere pogingen om een eigen bisschop te krijgen.

Maar in Doornik zelf was het allesbehalve stil. Het is rond deze tijd dat het kapittel besloot tot een radicale planwijziging voor de nieuwe kathedraal. De bouw van het schip was nog volop in gang: de eerste twee niveaus (zijbeuken en galerijen) naderden hun voltooiing en de westpartij kreeg gestalte als onderbouw van een tweetorenfaçade. Deze werd nu opgegeven ten faveure van de bouw van een enorme oostpartij op een klaverbladvormige plattegrond, die bekroond werd door vijf torens in de vorm van een quincunx: de vieringtoren in het midden en vier transepttorens daaromheen.
Wanneer het kathedrale kapittel precies tot deze opzienbarende planwijziging besloot, zal wel nooit vastgesteld kunnen worden. Gezien de datering van de verschillende delen van de kathedraal, moet dit echter rond 1120 geweest zijn. De planwijziging vond dus plaats in een periode waarin de gewenste onafhankelijkheid van Noyon een steeds onbereikbaarder ideaal leek te worden. De bul van Calixtus II (1121) waarin de unie werd bekrachtigd, maakte het de gefrustreerde Doornikzanen duidelijk dat de onafhankelijkheidsstrijd een kwestie van lange adem zou worden, waarvoor meer nodig was dan diplomatieke missies.
De planwijziging kan daarom geïnterpreteerd worden als de krachtige inspanning van het zelfbewuste kapittel om het prestige van de Doornikse zetel nog nadrukkelijker tot uitdrukking te brengen en wel door middel van het uitzonderlijk pretentieuze nieuwe concept voor de oostpartij van de in aanbouw zijnde kathedraal.

Op het diplomatieke vlak bleef het tot 1140 rustig rond de onafhankelijkheidsstrijd. Bisschop Simon toonde zich ondertussen zeer actief in zijn noordelijke bisdom. Hij zette zich in voor nieuwe statuten voor het Doornikse kathedrale kapittel, waarin residentie van de kanunniken verplicht werd gesteld (1135). De positie van de opvolgers van paus Calixtus II was kwetsbaar, onder andere door een langdurig schisma in de Kerk, zodat er weinig kans bestond op een doorbraak. Maar na de versterking van het pauselijk gezag door het tweede Lateraanse Concilie onder leiding van paus (1130-1142) Innocentius II, ontstond er een nieuwe situatie.

Terwijl midden in de stad de nieuwe, monumentale kathedraal verrees, concludeerden de Doornikzanen dat ze nooit een eigen bisschop zouden krijgen zonder hulp van de Goddelijke Voorzienigheid. Deze manifesteerde zich in 1140 in drie visioenen van de jonge kanunnik Hendrik, waarin de heilige Eleutherius en andere heiligen verschenen. In deze openbaringen gaf Eleutherius, de eerste heilige bisschop van Doornik, zelf vorm aan zijn cultus. Hij deed dit door de openbaring van een complete set teksten, die nodig was voor de viering van zijn sterfdag, van de elevatie van zijn relieken en de translatie ervan naar Doornik. In het derde visioen verklaarde hij dat Doornik weldra weer een eigen bisschop zou krijgen. Eleutherius openbaarde ook een geschiedenis van Doornik, waaruit bleek hoe glorieus het verleden van deze stad was geweest, die ooit de status van het *alter Roma*, het andere Rome, had.
Het feit dat de verschijningen van Eleutherius aan kanunnik Hendrik plaatsvonden in de kathedraal – het eerste visioen vond zelfs plaats in de *nova fabrica* – laat zien hoe sterk het concept van het nieuwe gebouw en de realisatie ervan waren verbonden met de notie van de eigen bisschopszetel. Het is de vernieuwde kathedraal die hier staat voor de Kerk van Doornik

en die het dwingende en voor iedereen zichtbare bewijs in steen was van de anomalie dat in Doornik geen eigen bisschop zetelde. Eleutherius verscheen daar waar hij wilde wonen en van ouds thuis was: in zijn kathedraal, in de onmiddellijke nabijheid van zijn relieken, die hiermee ook direct hun wonderdadige kracht manifesteerden.

In het najaar van 1142 reisde abt Herman van Sint-Maarten naar Rome met de bul van Paschalis uit 1113 en op 28 december van dat jaar gaf Innocentius II zijn goedkeuring aan de beëindiging van de personele unie, waarop de Doornikse clerus abt (1123-1145) Absalom van Saint-Amand tot bisschop koos. Maar de aartsbisschop van Reims weigerde de elect te wijden. Kort daarop stierf Innocentius II (24 september 1143) en mislukte ook deze poging jammerlijk. Het geduld van de Doornikzanen werd nogmaals op de proef gesteld.

Waarschijnlijk met de steun van de heilige Bernardus van Clairvaux keerde uiteindelijk het tij bij het aantreden van de cisterciënzer paus (1145-1153) Eugenius III. Eind 1145 vertrok een nieuwe delegatie uit Doornik naar Rome. Deze wist niet alleen gedaan te krijgen dat een paus voor de derde keer in 50 jaar instemde met het einde van de unie, maar tevens dat Eugenius III zelf de nieuwe bisschop wijdde. Zo werd abt Anselmus van het Sint-Vincentiusklooster in Laon de nieuwe en zelfstandige bisschop van “de Kerk van Doornik waarvan bekend is dat de bisschopszetel in oude tijden bestaan heeft en een eigen herder had.”[4] Aldus kreeg Doornik op zondag *Laetare* 1146 voor het eerst sinds vijf eeuwen een eigen bisschop. De Franse koning en de aartsbisschop van Reims verzetten zich ditmaal geen van beiden tegen de beslissing van de paus. Het was waarschijnlijk de heilige Bernardus zelf die de koning overtuigde van de wijsheid van de pauselijke beslissing.
In het voorjaar van 1146 maakte Anselmus zijn glorieuze intocht in zijn stad Doornik. Of de nieuwe oostpartij toen al gebruikt kon worden, is niet zeker, maar de nieuwe en trotse kathedraal was al grotendeels gereed. De Doornikse kathedraal kreeg toen waarvoor zij opnieuw en met zoveel allure en zeggingskracht gebouwd was: haar eigen bisschop.

Herman van Doornik, de voormalige abt van het Sint-Maartensklooster, kan beschouwd worden als de *auctor intellectualis* van de succesvolle diplomatieke en hagiografische strategie. De zaak van de Doornikse onafhankelijkheid was te belangrijk om aan het toeval over te laten. Het is daarom aannemelijk dat Herman namens het kapittel Anselmus heeft aangezocht om in Rome als beoogde maar nog geheime kandidaat-bisschop aanwezig te zijn. Ook de constructie van de Doornikse geschiedenis en het heiligenleven van Eleutherius kunnen met grote waarschijnlijkheid worden toegeschreven aan Herman. De zorgvuldige, getrapte opbouw van de aanvankelijk weinig controversiële visioenen en het gebruik ervan ten behoeve van de Doornikse zaak verraadt grondige kennis van de wereldlijke en kerkelijke omstandigheden en inzicht in de eigentijdse mentaliteit rondom de heiligen- en reliekenverering.

Daarna ging het erom de herwonnen aanwezigheid van een eigen bisschop te continueren. Na het korte episcopaat (1146-1148) van Anselmus koos het Doornikse kapittel dan ook onmiddellijk de cisterciënzer monnik Geraldus van Villers als opvolger. Enerzijds kan die keuze beschouwd worden als een blijk van erkentelijkheid jegens Eugenius III en Bernardus

[4] Miraeus & Foppens 1723a, II: p.1166-1167.

van Clairvaux, anderzijds verzekerde het kapittel zich daarmee van hun beider steun, in geval van moeilijkheden met Noyon en Reims. Voor de wereldlijke machthebbers zal de keuze voor een geestelijke die geen partij was in de tegenstrijdige politieke belangen, weinig problemen hebben opgeroepen. Desalniettemin vocht de Kerk van Noyon de bisschopskeuze in Doornik aan. Het appel bleef zonder gevolgen en enkele jaren later bevestigde paus Adrianus IV in 1156 nogmaals de zelfstandigheid van het bisdom Doornik. Na het overlijden van bisschop Geraldus op 14 juli 1166 deed de Kerk van Noyon een, voor zover bekend, laatste en vruchteloze poging om de unie te herstellen.
Tijdens het pontificaat van Geraldus naderde het bouwproject van de kathedraal zijn voltooiing. Mogelijk werd er in het begin van zijn episcopaat nog gewerkt aan de voltooiing van de gewelven van koor en transept. Snel daarna verrees de indrukwekkende vieringtoren. Naast de vieringtoren werd er ook in etappes aan de vrijstaande verdiepingen van de oostelijke transepttorens gebouwd.

Na de lange regeerperiode van bisschop Geraldus, betekende de verkiezing van de kapitteldeken Walter tot bisschop (1166-1172) een verdere stabilisatie van de Doornikse bisschopszetel. Hij verkreeg in 1170 van paus Alexander III toestemming voor de uitbreiding van het kapittel “want het is immers onwaardig dat een zo beroemde kerk niet een overvloed aan geestelijken heeft om deze te bedienen.”[5] Het jaar daarop, in 1171, werd de nagenoeg voltooide Doornikse kathedraal gewijd door Hendrik van Frankrijk, aartsbisschop van Reims. Zo werd een mijlpaal bereikt in de geschiedenis van de Kerk van Doornik. Voor het eerst sinds het herstel van de zelfstandigheid van de zetel, beschikten het bisdom, het kapittel, en de bisschop over een meer dan volwaardige moederkerk. Aan de complete en uiterst imposante vijftorengroep werd bijzondere waarde gehecht. In de decennia daarna werden namelijk, zij het in een relatief laag tempo, ook de westelijke transepttorens alsnog voltooid, in tegenstelling tot de latere kathedralen (Laon, Chartres, Reims) waar de tweetorenfaçades van de transepten onvoltooid bleven. Begin 13de eeuw kreeg Doornik met de voltooiing van de Parochietoren een complete en in haar dimensies onovertroffen veeltorengroep, waarvan de betekenis in het laatste deel van de dit boek nader zal worden onderzocht.

De kracht van de kathedraal als representatie van de bisschoppelijke zetel van het onafhankelijke bisdom Doornik werd door het concept van haar architectuur, op bijzondere wijze verankerd in de cultus voor de heilige bisschop Eleutherius, die als stichter en herstichter van het bisdom werd beschouwd en aan wie een beslissende rol bij het verwerven van de onafhankelijkheid werd toegekend. De nieuwe patroonheilige kreeg als attribuut de kathedraal in de vorm van een *pars pro toto*: een model van de vijftorengroep als kernachtige samenvatting van de sterkste karakteristiek van de bisschoppelijke moederkerk. Bijzonder krachtig is dit beeld aanwezig op de oudste voorstelling van Eleutherius: op de kop van de somptueuze reliekschrijn die tussen 1243 en 1247 werd vervaardigd voor het nieuwe 13de-eeuwse koor.

Hoe betekenisvol het beeld van de vijftorengroep en daarmee van de kathedraal was, bleek bij de nieuwbouw van dat nieuwe koor. Ondanks de schaalsprong tussen het 12de en 13de-eeuwse werk was van een radicale breuk geen sprake. Het koor werd op zorgvuldige wijze

[5] GC 1725a, instrumenta: col.48.

aangesloten op het 12de-eeuwse transept. Daarbij werd het koor ingepast tussen de beide oostelijke transepttorens. Zij moesten gehandhaafd blijven. In de opstand van het nieuwe koor werd aangesloten op het niveau van het triforium van de 12de-eeuwse oostpartij. Toch was ook een aanpassing van het transept voorzien, met een hogere lichtbeuk en nieuwe gewelven, zo blijkt uit de aanzetten op de oostelijke hoeken van de vieringtoren, en waarschijnlijk hoorde daarbij ook een nieuw triforium. De aansluiting op de bestaande niveaus duidt er echter ook op dat geen totale nieuwbouw voorzien was: de vijftorengroep als wezenlijk kenmerk van de architectuur van de kathedraal moest gehandhaafd blijven.

II.16A links: Doornik, Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, schatkamer, Eleutheriusschrijn: de heilige Eleutherius met in zijn hand een model van de kathedraal (Foto: KIK-IRPA).

Deel III

Betekenissen van de 12de-eeuwse kathedraal

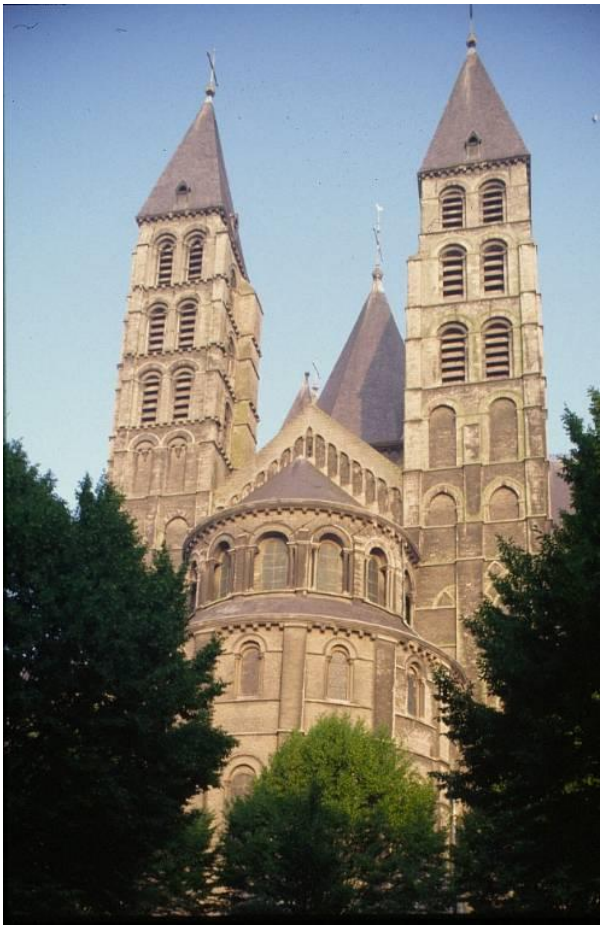

Deel III
Betekenissen van de 12de-eeuwse kathedraal

1 Inleiding

De bouwgeschiedenis van de Doornikse kathedraal in de 12de eeuw, zoals beschreven in deel I, laat zich als volgt samenvatten. Vanaf het begin van de eeuw werd op een opgehoogd bouwterrein een nieuwe kerk gebouwd, die aanzienlijk groter was dan de voorgangers. Deze nieuwe kathedraal was gepland met een tweetorenfaçade, een basilicaal schip, een van zijbeuken voorzien transept en een vieringtoren. Opvallend aan het concept is de vierdelige opstand met grote galerijen in het inwendige. Overwelving was alleen voorzien voor de zijbeuken. Hoe de oostzijde van het transept en het koor in dit eerste concept voor de nieuwe kerk eruit hadden moeten zien, is onbekend.
Het concept voor de nieuwe kerk werd een eerste maal gewijzigd, toen het kapittel besloot de middenbeuk van het transept te overwelven. Ongetwijfeld behoorde tot dat gewijzigde concept ook de overwelving van de gehele oostpartij, zoals die op dat moment voorzien was. Niet lang daarna, waarschijnlijk omstreeks 1120, vond een tweede, ingrijpender conceptwijziging plaats. Het project voor de westelijke tweetorenfaçade werd geschrapt. In plaats daarvan kwam een indrukwekkende oostpartij met een triconchale plattegrond, bekroond door een vijftorengroep. Het aan de westzijde al deels gerealiseerde transept werd opgenomen in dit nieuwe concept, waarbij de vierdelige opstand werd verhoogd en met andere maatverhoudingen werd gebouwd om aan te kunnen sluiten op de opstand van de nieuw geplande apsiden. Aan de westzijde van het schip werd in plaats van de tweetorenfaçade een eenvoudiger gevel met traptorentjes gerealiseerd, waarvan de daklijn de basilicale opzet van het schip volgt.

De historische context van de nieuwbouw werd sterk bepaald door de bijzondere situatie van de Kerk van Doornik. Het van oorsprong Merovingische bisdom was sinds de 7de eeuw in personele unie verenigd met het bisdom Noyon. Sindsdien werd door het kapittel van Noyon en door de Franse koning bepaald wie in Doornik bisschop zou worden. Bovendien had Doornik door het ontbreken van een eigen bisschop als diocesane hoofdstad een zekere groeiachterstand opgelopen ten opzichte van andere bisschopssteden in Noord-Frankrijk. Vanaf het einde van de 11de eeuw emancipeerde de Kerk in Doornik. Het kapittel onderging een reorganisatie, twee nieuwe kloosters werden gesticht, de Sint-Maartensabdij en de Sint-Medardusabdij, en er kwamen nieuwe parochiekerken. De Doornikse Kerk beriep zich, ondermeer via de *donatio Chilperici*, op de koninklijke herkomst van het eigen bezit en organiseerde de verering van de heilige bisschop Eleutherius, de enige eigen bisschop van een zelfstandig bisdom Doornik, die uit de Merovingische tijd bekend was.

In dit derde deel zal gekeken worden naar de betekenis van de concepten van de verschillende delen van de kathedraal in hun respectievelijke bouwtijd en op welke wijze de specifieke geschiedenis van de Kerk van Doornik een rol heeft gespeeld in hun totstandkoming. Daartoe zullen vier achtereenvolgende concepten onderzocht worden: de tweetorenfaçade als oorspronkelijke project voor de westpartij, het schip met zijn vierdelige opstand, het project tot overwelving van het transept en ten slotte de monumentale oostpartij op triconchale plattegrond bekroond door een quincunx.

2 De vroeg-12de-eeuwse westpartij: poortgebouw tot de kathedraal

Prominent onderdeel van het eerste concept voor de nieuwe 12de-eeuwse kathedraal was een tweetorenfaçade: een dwars voor het schip geplaatst bouwdeel, symmetrisch van opzet, met twee torens en een tweelingportaal in de as van het gebouw. Hoewel van de twee torens slechts de onderbouw gerealiseerd is, zijn er voldoende aanwijzingen dat een tweetorenfaçade gepland was (zie § I.2.5). De geplande tweetorenfaçade was een westpartij die in de compositie van het kerkgebouw tegenover het *georiënteerde* (letterlijk: op het oosten gerichte) koor ligt. Zoals een door torens geflankeerde stadspoort de toegang tot een stad verschaft, zo vormt de tweetorenfaçade de imposante entree van het kerkgebouw.[1] Tegenwoordig geldt de tweetorenfaçade als de 'archetypische' westgevel van een kerkgebouw, wat vooral te danken is aan de grote Franse kathedralen van de late 12de en vroege 13de eeuw en hun navolgers.[2] Het is echter een schema dat pas relatief laat in de middeleeuwse kerkbouw met enige frequentie is toegepast, en dan nog alleen maar bij belangrijke kerkgebouwen.

III.2.1A links: Paris, cathédrale Notre-Dame, westgevel, omstreeks 1200 (foto: wikimedia.org).
III.2.1B midden links: Washington D.C., National Cathedral (foto: wikimedia.org).
III.2.1C midden rechts: Paris, Sainte-Clothilde, tussen 1851 en 1870 (foto: Édouard Baldus, wikimedia.org).
III.2.1C rechts: Haarlem, Sint-Bavokathedraal, 1970 (foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort).

2.1 De tweetorenfaçade in de kerkbouw tot het eind van de 11de eeuw

Over de oudste toepassing van de tweetorenfaçade in de christelijke kerkbouw bestaat veel onduidelijkheid. Uit het eerste millennium zijn nauwelijks voorbeelden in opgaand werk bewaard gebleven, zodat men afhankelijk is van de interpretatie van opgravingen, oude beschrijvingen en enkele schaarse afbeeldingen van verdwenen gebouwen.
Lange tijd is aangenomen dat de vroegste tweetorenfaçades in de Karolingische tijd waren gebouwd. De ontwikkeling ervan zou passen binnen het in die tijd wijdverbreid gebruik om west- en oostpartijen van kerkgebouwen te benadrukken door brede en hoge, samengestelde volumes. Maar er zijn oudere voorbeelden van tweetorenfaçades, met name in het oostelijke

[1] Er zijn ook wel kerken die een tweetorenfaçade zonder centraal portaal hebben. Bekende voorbeelden zijn de Dom van Trier (met portalen aan weerszijden van een apsis), de Sint-Servaaskerk in Maastricht (zowel aan de oost- als westzijde), de Saint-Barthélémy in Luik (als westpartij zonder portaal). In deze gevallen flankeren de torens een recht- of apsidiaal gesloten koor. Opgemerkt wordt dat ook de Doornikse transeptgevels tweetorenfaçades vormen.
[2] In het Frans wordt een tweetorenfaçade aangeduid met *façade harmonique*. McAleer 1984a: p.33-37.

Middellandse Zeegebied.[3] Het gaat daarbij om vrij bescheiden torens, die vaak niet boven het eigenlijke gebouw uitsteken. Als het om vroege tweetorenfaçades in het westen gaat, wordt wel de narthex van de San Vitale in Ravenna (526-542) genoemd met zijn flankerende traptorens.[4]
Maar ook elders in West-Europa zijn er oude tweetorenfaçades geweest. Zo moet de koninklijke abdijkerk van Saint-Martin in Autun, gesticht door en grafkerk van koningin (566-613) Brunichilde, een tweetorenfaçade hebben gehad.[5] Een belangrijk voorbeeld is de tweetorenfaçade van de abdijkerk van Saint-Denis, die in 775 in aanwezigheid van Karel de Grote gewijd werd. Abt Suger noemde in zijn relaas over de herbouw van de tweetorenfaçade in de 12de eeuw expliciet de oudere voorganger: "Daar aldus, in het voorste deel, aan de noordzijde, bij de hoofdingang van de voornaamste toegangsdeuren, waar een doorgang aan beide zijden versmald was door twee torens, die niet hoog, noch bijzonder fraai waren, veeleer dreigden in te storten, zijn wij hier met het werk begonnen." Tijdens opgravingen zijn inderdaad funderingen blootgelegd, die passen bij een tweetorenfaçade en die toegeschreven kunnen worden aan de vroeg-Karolingische kerk.[6]

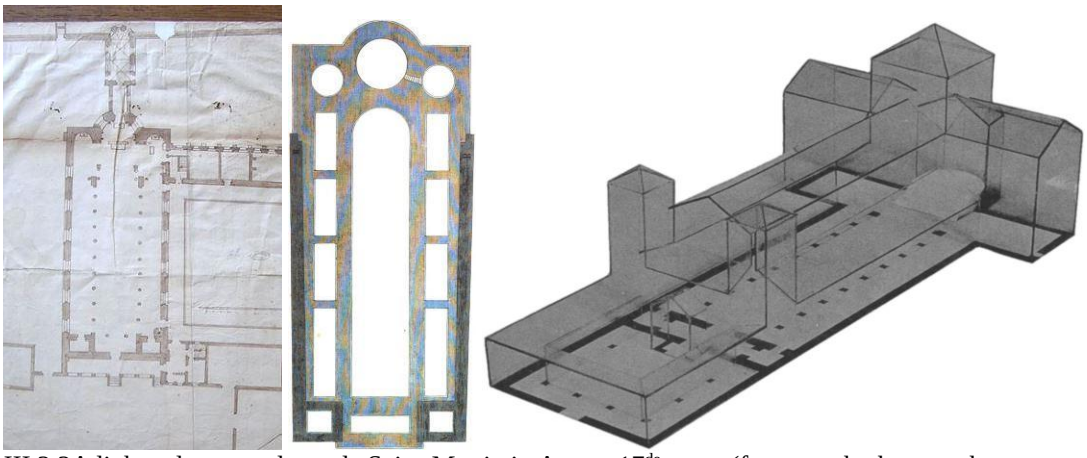

III.2.2A links: plattegrond van de Saint-Martin in Autun, 17de eeuw (foto: cecab-chateaux-bourgogne.fr)
III.2.2B midden: plattegrond van de Saint-Martin in Autun, reconstructie van Jacques Gabriel Bulliot (foto: Bulliot 1849a: pl.1).
III.2.2C rechts: Reconstructie van de abdijkerk van Saint-Denis in 775 (naar Crosby) (foto: Schaeffer 1945a: fig.19).

Ook voor de 10de eeuw bestaat over het voorkomen en het uiterlijk van de tweetorenfaçades nog veel onzekerheid. In Ravenna zouden in de 10de eeuw meerdere tweetorenfaçades gepland zijn geweest, maar zeker is dat niet.[7] Mogelijk had de 10de-eeuwse uitbreiding van de

[3] Herwin Schaeffer (1945a: p.98-101) wees al op de torens aan weerszijden van de ingangsporticus in een aantal Syrische kerken, in Klein-Azië en in Armenië. Zie ook: Krautheimer & Ćurčić 1986a: p.151-156 (Syrië), 162-163 (Klein-Azië en Armenië).
[4] Reinle 1976a: p.199. Op de houten deuren van de Santa Sabina (5de eeuw) is ook een gebouw met twee torens afgebeeld. Het is onduidelijk of het hier om westtorens of koortorens gaat. Schaeffer 1945a: p.98, 103.
[5] Op basis van verschillende beschrijvingen en een plattegrond uit de 17de en 18de eeuw concludeerde Christian Sapin (1986a: p.143-146) dat de kerk al rond 600 een tweetorenfaçade kreeg.
[6] SUGER VAN SAINT-DENIS 2000a: p.208-209 (cap.16, 115-122). "Quia igitur in anteriori parte ab aquilone principali ingressu principalium valvarum, porticus artus hinc gemellis nec altis nec aptis multum, sed minantibus ruinam turribus angebatur [..] laborare [..] incoepimus [..]." Crosby 1942a: p.152. Périn 1998a: 172-178. Jacobsen & Wyss 2002a: p.76-87.
[7] Mekking 1991b: p.131. Brucher 1987a: p.22.

kathedraal van Reims door aartsbisschop (969-989) Adalbero een tweetorenfaçade.[8] Ook de 11de-eeuwse abdijkerk van Saint-Remi in Reims, naast Saint-Denis de voornaamste abdijkerk van het Franse koninkrijk, had waarschijnlijk een tweetorenfaçade.[9]
Een kerk die al vroeg een indrukwekkende tweetorenfaçade van 40 m breed kreeg, was de kathedraal van Straatsburg (omstreeks 1015).[10] Verder werd een tweetorenfaçade gerealiseerd bij een aantal kerken in Zuid-Duitsland.[11] Het is onduidelijk of de Italiaanse tweetorenfaçades uit de 11de eeuw onder noordelijke invloed zijn ontstaan of dat het omgekeerde het geval is.[12] Opmerkelijk is de groep van façades die de Utrechtse bisschop (1027-1054) Bernold op instigatie van keizer Hendrik III liet bouwen in zijn bisschopsstad. De kapittelkerken van Sint-Pieter en Sint-Jan en de abdijkerk van Sint-Paulus kregen of hadden een tweetorenfaçade moeten krijgen.[13] In de Midden-Rijnvallei vormt de westfaçade van de St. Kastor in Koblenz (midden 11de eeuw) een vroeg en goed bewaard voorbeeld.[14]

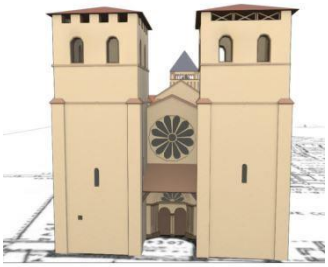
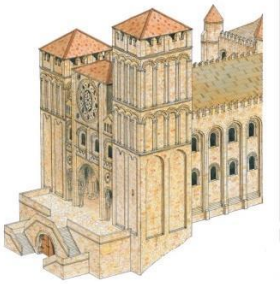

III.2.3A links: Toulouse, Saint-Sernin, onvoltooide westfaçade (foto: wikimedia.org).
III.2.3B midden: Cluny, reconstructie van de westfaçade (foto: Clunypedia.org).
III.2.3B Rechts: Santiago de Compostela, Catedral, reconstructie van de westfaçade (foto: artehistoria.com).

Vanaf het einde van de 10de eeuw zijn in Bourgondië meerdere tweetorenfaçades gebouwd, waarbij de abdijkerk van Cluny II (kort vóór 1000) een belangrijke rol wordt toegedicht als voorbeeld voor andere kerken, wat op grond van het snel groeiende prestige van de abdij goed voorstelbaar is.[15] Fraaie voorbeelden zijn nog bewaard aan de kathedraal van Saint-Vincent te Mâcon (circa 1020), de Saint-Philibert in Tournus (circa 1040) en de abdijkerk van Paray-le-Monial.[16] Ook de voorkerk (*galilea*) van de abdijkerk van Cluny III kreeg in de eerste helft van de 12de eeuw een tweetorenfaçade.[17] Daarvoor al, vanaf de tweede helft van de 11de eeuw, werd een tweetorenfaçade gepland bij de Saint-Sernin in Toulouse, waarvan de onderbouw is

[8] Balcon & Berry 2002a: p.125. Het is echter waarschijnlijker dat de door Henri Deneux in 1919 gevonden funderingen behoren tot de tweetorenfaçade die tegen 1152 door aartsbisschop (1140-1161) Samson werd gebouwd. Ibidem, p.109.
[9] Ravaux 1972a: p.51-98.
[10] Compleet overzicht van de historiografie en analyse van de opgravingen in: Meyer 1998a: p.89-141. Deze façade zou een belangrijke voorbeeldfunctie vervullen langs de Bovenrijn.
[11] Reinle 1976a: p.199-200. Binding 1999a: kol.1261-1262.
[12] Schaefer 1945a: p.85-108
[13] Alleen van de tweetorenfaçade van Sint-Pieter is bekend hoe deze eruit heeft gezien dankzij een tekening van Saftleven uit 1674, afgebeeld bij: Mekking 1991b: p.129.
[14] Kubach & Verbeek 1976a, 1: p.483-487.
[15] De voorkerk van Cluny II, daar en ook wel elders *galilea* genoemd, werd geflankeerd door torens. Sapin 1986a: p.70. Er is wel aangenomen dat de tweetorenfaçade zijn oorsprong had in de kringen van hervormingsgezinde monniken in Gorze en Cluny. Mekking 1991b: p.128.
[16] De huidige westpartij van Paray-le-Monial uit het laatste kwart van de 11de eeuw is een navolging van Cluny II. Dit is de opvolger van een eerdere westpartij uit het begin van de 11de eeuw. Rollier 2009a: p.103. Elders in Bourgondië werd het motief toegepast aan de kloosterkerk van Saint-Marcel-lès-Châlon (rond 1000), die omstreeks 980 een priorij van Cluny was geworden. Sapin 2006a.
[17] Stratford 2010a: p.108-109.

gerealiseerd. Ook de Sainte-Foy in Conques en de kathedraal van Compostella kregen een tweetorenfaçade.[18]
Een opvallende groep tweetorenfaçades verrees in de 11de eeuw in het Normandische hertogdom en het koninkrijk Engeland. De Onze-Lieve-Vrouwekerk van de abdij van Jumièges vormt daarvan het vroegst bewaarde voorbeeld.[19] Later volgden meerdere kathedralen (Avranches, Bayeux, Coutances) en belangrijke kloosterkerken, waaronder de beide hertogelijke stichtingen in Caen: Saint-Étienne en La Trinité. Over de herkomst van de Normandische tweetorenfaçade is heel verschillend gedacht. Sommigen hebben wel aangenomen dat de voorbeelden gezocht moesten worden in de keizerlijke Ottoonse architectuur, maar tegenwoordig overheerst de opinie dat beide teruggaan op Karolingische voorbeelden, die talrijker moeten zijn geweest dan aanvankelijk werd aangenomen.[20]

III.2.4A links: Jumièges, ancienne abbatiale Notre-Dame, westfaçade (foto: wikimedia.org).
III.2.4B midden: Caen, ancienne abbatiale Saint-Étienne, westfaçade (foto: wikimedia.org).
III.2.4C rechts: Saint-Denis, basilique cathédrale de Saint-Denis, 1844-1845, Félix Benoist (foto: wikimedia.org).

De Normandische aartsbisschop Lanfranc paste de tweetorenfaçade toe bij de herbouw van de kathedraal van Canterbury (1070), een van de eerste grote bouwprojecten na de Normandische overname van de Engelse kroon. Uit dezelfde tijd, maar misschien al eerder gepland, was de façade van de omstreeks 1045/1050 begonnen abdijkerk van Westminster door koning (1042-1066) Edward de Belijder.[21] Ook St Augustine's Abbey in Canterbury kreeg een tweetorenfaçade (rond 1110), evenals de kathedraal van Durham en de kapittelkerk

[18] Hoewel de voltooiing van de westgevels in Santiago de Compostella en Toulouse pas decennia later plaatsvond (Santiago) of niet tot stand kwam (Toulouse), is er geen reden dat deze niet van meet af aan gepland waren. Een andere tweetorenfaçade die omstreeks 1050 gerealiseerd werd, is die van Saint-Mexme in Chinon. Andrault-Schmidt & Lorans 2002a: p.251-259. In Auvergne werden tweetorenfaçades gerealiseerd bij de kerken van Saint-Nectaire en Orcival.
[19] Véronique Chaix (2011a: p.282) dateert de onderbouw van de torens tijdens het abbatiaat (1017-1027) van Thierry. De ruïnes van de Karolingische abdijkerk Saint-Pierre (late 8ste eeuw – eerste helft 9de eeuw) hebben traptorens aan weerszijden van een centrale westgalerij. Het is echter ongewis of dit ensemble de sokkel vormde van een tweetorenfaçade. Le Maho 2002a: p.282-284. Chaix 2011a: p.278-280.
[20] Gedurende lange tijd werd vooral aan de abdijkerken van Centula (Saint-Riquier) en Corvey een grote invloed toegekend. Bijvoorbeeld: Heitz 1987a: p.139-149, 252-256. Zie: Chaix 2011a: p.19. Ook sommige Angelsaksische kerken zouden rechtstreeks teruggaan op Karolingische voorbeelden. Zie: Gem 1984a: p.244, 249, 272; Gem 1991a: p.324.
[21] McAleer 1984a: p.38-42, 63-67. McAleer 1984b: p.91-99. McAleer 2002a: p.310.

van Southwell (midden 12de eeuw). Bij een aantal van deze kerken, zoals Canterbury, Durham en Southwell, werden de torenvolumes zo goed mogelijk geïntegreerd in het kerkgebouw waardoor het exterieur en het interieur ervan een grotere eenheid vertonen.[22]
Vooral de machtige westfaçade van de hertogelijke stichting van Saint-Étienne in Caen wordt in de architectuurgeschiedenis beschouwd als het 'archetype' van de 12de en 13de-eeuwse tweetorenfaçades in Frankrijk.[23] Na de hierboven al genoemde herbouw van de westpartij van Saint-Denis (voltooid 1140) werd de tweetorenfaçade in het Franse koninkrijk het gangbare concept voor de westpartij van talrijke voorname kerken, waaronder nagenoeg alle kathedralen van de koninklijke bisdommen.

2.2 De tweedeling van de façade en het dubbele westportaal

De westgevel van de Doornikse kathedraal had oorspronkelijk een dubbelportaal met twee gelijkwaardige openingen. Op basis van observaties van de 19de-eeuwse restauratiearchitect Bruno Renard wordt aangenomen dat dit dubbelportaal al vrij snel na de bouw gewijzigd werd door de aanleg van een (driepas?)boog die beide portalen omvatte. Zo ontstond het beeld van één hoofdportaal met twee toegangen aan weerszijden van een centrale pijler (zie § 2.1.7). Mogelijk vond deze wijziging plaats, nadat eerst de zijportalen van een driepasboog waren voorzien. Ook is een verband met de conceptwijziging van de westpartij aannemelijk. Op het moment dat afgezien werd van een tweetorenfaçade was er aanleiding om de westzijde van de kerk op een andere manier monumentaliteit te geven.

De aanvankelijke tweedeling van het centrale deel van de westpartij, waarbij werd afgezien van een hoofdportaal in de as van de kerk, en in plaats daarvan twee gelijkwaardige rondboogdoorgangen werden aangebracht, is opmerkelijk. Bij kerken met een westportaal bevindt de ingang zich namelijk bijna altijd in de as van het kerkgebouw, die dezelfde is waarop zich in het oosten het hoofdaltaar en het priesterkoor bevinden.[24] Soms zijn twee portaalopeningen met een rechte latei, gescheiden door een trumeau, verenigd onder een grote boog, maar tezamen vormen deze dan één portaal.[25]
De oost-west gerichte lengteas van het kerkgebouw was in de Middeleeuwen (en daarna) overduidelijk betekenisvoller dan de dwarsas. In hiërarchisch opzicht was er daarom een belangrijk verschil tussen een transeptfaçade en de façade die zich in de as van de kathedraal tegenover het hoogkoor bevindt. Het belang van de as is ook zichtbaar in talrijke kerken, waar een apsiskapel of een axiaal venster in het koor groter of rijker versierd is, dan de andere vensters van een apsis of kooromgang.[26]
Ook een axiaal portaal op de 'liturgische as' was daarom in de middeleeuwse kerkbouw een bijna absolute regel, waarop –afgezien van de dubbelkorige kerken – niet zoveel uitzonderingen bestaan. Die uitzonderingen zijn meestal te verklaren door externe factoren zoals de geografische gesteldheid van het terrein, de aanwezigheid van omliggende bebouwing of de aanwezigheid van een dominante toegangsweg, die uitkomt op een andere dan de westgevel. Dat laatste kan ook in Doornik gespeeld hebben, waar rijk gebeeldhouwde portalen in de oksels van schip en transept werden gerealiseerd. De ligging van de westpartij in het *claustrum* was

[22] Chaix 2011a: p.23.
[23] Over de architectuur van de tweetorenfaçades in Frankrijk vanaf het einde van 11de eeuw raadplege men: Röder 2010a: passim.
[24] Met westportaal wordt hier het portaal bedoeld dat zich tegenover het koor bevindt, ongeacht of de kerk georiënteerd is.
[25] Zoals in Conques en Oloron-Sainte-Marie (Pyrenées-Atlantiques) waar twee deuropeningen in de vorm van een boogopening verenigd zijn onder een grotere boogopening.
[26] Een mooi voorbeeld vormt het asvenster van de koorapsis van de kathedraal van Amiens.

hier wellicht een reden voor. Een ander voorbeeld van een gelijkwaardig dubbelportaal in een westgevel is dat van de Saint-Sernin in Toulouse.[27] Deze kerk had de voornaamste ingang, de *Porte Miégeville*, in de zuidmuur van het schip, in de as van de toegangsweg vanuit de stad. In Doornik was sprake van een vergelijkbare situatie, waarbij de zijportalen in de oksels van het schip en transept een voorname rol kregen.[28]
Bij de Doornikse kathedraal correspondeert de tweedeling van het westportaal met de twee traveeën van de erachter liggende vestibule. Deze openen zich op hun beurt ieder via een boog op het schip. De keuze voor de tweedeling van de vestibule kan ingegeven zijn door de wens om het ritme van de scheibogen van de zijbeuken voort te zetten tegen de kop van het schip, maar er kan ook een symbolische betekenis aan ten grondslag liggen.[29] De vestibule was bovendien te breed om in een keer te overwelven, aangezien de aanzet van het gewelf bij gelijkblijvende hoogte erg laag zou komen te liggen. Maar met een driedeling van de vestibule zou het wel mogelijk zijn geweest om een centraal portaal en een overwelfde vestibule te combineren. Gezien het belang dat men bij middeleeuwse kerkfaçades hechtte aan het benadrukken van de centrale as van het kerkgebouw, moet de afwijkende keuze voor een tweeledige toegang met gelijkwaardige portalen, zeer welbewust gemaakt zijn.

Er bestaan enkele andere westfaçades die een vergelijkbare tweedeling vertonen. Voorbeelden zijn de westpartijen van Sainte-Adèle in Orp-le-Grand (Vlaams-Brabant, afb. I.3.41A)[30] en St. Servatius in Quedlinburg (afb. I.3.41B). Beide kerken, die ook een westgalerij hebben, hadden echter oorspronkelijk geen westingang.[31] Het is onwaarschijnlijk dat een dergelijke opzet zonder portalen in Doornik gepland was.[32]
Het feit dat er in Doornik later blijkbaar alsnog een overkoepelende archivolt over beide westportalen werd aangebracht, wijst erop dat de twee gelijkwaardige portalen uiteindelijk toch als een van de ideaalsituatie afwijkende, en daardoor toch niet wenselijke, uitzondering werden ervaren. Interessant in dit opzicht is de Sankt Patrokli in Soest (afb. III.2.6A), waar een axiaal westportaal gerealiseerd is, terwijl in het interieur de galerij tegen de westgevel een tweedeling kent.[33] Twee gelijke rondboogportalen zijn ook terug te vinden bij de Munsterkerk in Roermond. Hier werden aan de westzijde twee portalen in de as van de kerk aangelegd. Deze geven toegang

---

[27] Pradelier 2002a: p.269. In Toulouse is er geen sprake van een uit twee traveeën bestaande vestibule. Hoe precies de oorspronkelijke westpartij van de Saint-Sernin gepland was, is ten dele onduidelijk, omdat het gedeelte vanaf galerijniveau pas later werd gerealiseerd en ook dat uiteindelijk onvoltooid bleef. Ook bij de Saint-Sernin is er namelijk sprake van een westfaçade met onvoltooide torens. De zware steunberen laten geen twijfel bestaan over de ambitieuze plannen van het kapittel. De kerk kent nog een vergelijkbare situatie met een gelijkwaardig "dubbelportaal´ met erachter liggende traveeën bij de dichtgezette *Porte des Comtes* aan de zuidelijke transeptarm. Durliat 1978a: p.76.
[28] Zie over het belang van de zijportalen in de Doornikse kathedraal: Westerman 2015a.
[29] De westgevel van de abdijkerk van Anchin uit de tweede helft van de 12de eeuw kende een portaal met een vergelijkbare opzet (afb. I.3.45A-45B), die mogelijk op de Doornikse kathedraal geïnspireerd was. Van Anchin is echter niet bekend hoe de interne ruimtelijke opbouw van de westpartij was.
[30] Genotte 1998a.
[31] Op de galerij in Quedlinburg (Sachsen-Anhalt) zijn de boogopeningen onderverdeeld met een middenzuiltje. Héliot (1963b: p.293) verwijst naar de 10de-eeuwse situatie in de St. Cyriakus in Gernrode (Sachsen-Anhalt) en naar de kerk van St. Marien auf dem Münzenberg bij Quedlinburg (Sachsen-Anhalt), die mogelijk ook een westgalerij had. Ook in de St. Georg und Pankratius in Hecklingen (Sachsen-Anhalt) werd een westgalerij van twee traveeën breed gebouwd, maar deze dateert uit het tweede kwart van de 13de eeuw. Er is ook geen westingang. Wulf 1996a: p.186-187. De kerk van Bursfelde heeft eveneens een galerij op twee bogen. Wulf 1996a: p.65-72.
[32] De smalle nevenportalen van de westpartij zijn veel te bescheiden om te kunnen dienen als hoofdingangen aan deze zijde. De portalen in de oksels van schip en transept liggen veel te ver van de westpartij om als ingang voor het schip te kunnen dienen. De teruggevonden portaalsculptuur is de meest concrete aanwijzing dat westportalen voorzien waren.
[33] Lobbedey 1999a: p.281-280.

tot een twee traveeën brede vestibule, die de onderbouw vormt van het westkoor op de galerij.[34] In Roermond werden beide bogen echter van meet af aan overspannen door een brede rondboog (afb. III.2.5B). Zoals in Roermond, is er in Doornik sprake van een duidelijk verband tussen de twee gelijke portaalopeningen en de onderverdeling in twee traveeën van de onderbouw van de westgalerij.

III.2.5A links: Calotypie van de westfaçade van de Saint-Sernin in Toulouse, 1865 (foto: wikimedia.org).
III.2.5B rechts: Roermond, (foto: Antone.01, wikimedia.org).

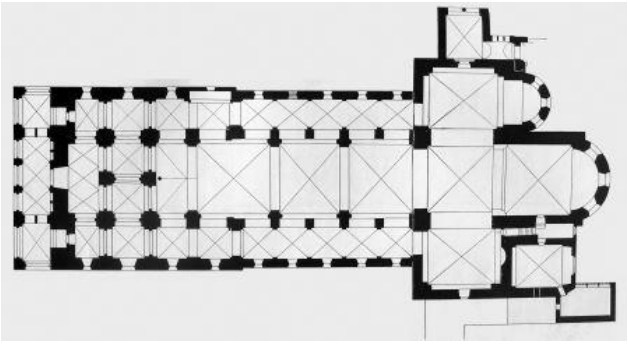
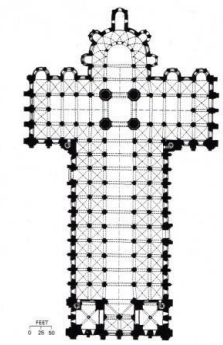

III.2.6A links: Soest, Sankt Patrokli (foto: Antone.01, wikimedia.org).
III.2.6B rechts: Toulouse, Saint-Sernin, plattegrond (foto: wikimedia.org).

Een tweeledige opzet van een façade komt bij transeptgevels vaker voor, in het bijzonder in het Anglo-Normandische gebied, maar ook in Zuidwest-Frankrijk en Noordwest-Spanje. Bij dergelijke transeptfaçades is er aan de binnenzijde meermaals sprake van een transeptgalerij tegen de kopgevel.[35] De onderbouw van deze galerij bestaat uit twee traveeën volgens het stramien van de zijbeuken met een samengestelde pijler in het midden. De middenbeuk van

[34] De westbouw dateert uit de jaren 1254/1258. Kubach & Verbeek 1976a, II: p.965-970. Hoewel de kerk in de 19de eeuw zwaar werd verbouwd door Cuypers, gaat de dispositie van de dubbele westingang terug op de oorspronkelijke situatie. Van Agt 1964a: p.98.

[35] Geplande, uitgevoerde en/of verdwenen galerijen die een dubbeltravee tegen een transeptgevel overwelven om de galerijen van schip en koor met elkaar te verbinden, waren/zijn onder meer te vinden in de kathedralen van Bayeux (verdwenen), Canterbury (verdwenen), Coutances (verdwenen), Winchester, in de abdijkerken van Saint-Étienne in Caen, Cérisy-la-Forêt, Jumièges (restant), Saint-Georges in Saint-Martin-de-Boscherville, Bernay (restant), Notre-Dame de Guibray (Falaise), Saint-Taurin in Évreux, Lessay (niet gerealiseerd of verdwenen), Saint-Martin in Tours (restant), Saint-Remi in Reims (verdwenen), Saint-Genoux (Indre), Saint-Sever (Landes), Preuilly-sur-Claise Indre-et-Loir), Saint-Chef (Dauphiné). Verder de San Michele in Lucca en de Saint-Nicolas in Caen. Zie onder andere: Rolland 1937a: p.250-251. Bij de Saint-Martin in Tours, de Saint-Sernin in Toulouse, de Saint-Remi in Reims en de kathedralen van Winchester, Santiago de Compostella, Atrecht (verdwenen) en Laon is sprake van doorlopende galerijarcaden rondom het transept. In Ely, Norwich en Conques is er een verbindende passage tussen de galerij aan de westzijde van het transept en die aan de oostzijde. Andere kerken met een tweedeling in de transeptgevel zijn de kathedraal van Speyer, de Sankt Michael in Hildesheim en de Sainte-Foy in Conques.

het transept heeft bijgevolg de breedte van tweemaal de zijbeuktravee.[36] In enkele gevallen is er zelfs sprake van een dubbelportaal, zoals dat in de Doornikse westfaçade.[37]
De abdijkerk van Preuilly-sur-Claise (Touraine) heeft een galerij van twee traveeën tegen de transeptgevels, waarbij de galerijruimte afgescheiden is van de middenbeukruimte en de wand boven de galerijarcade doorloopt tot tegen het transeptgewelf. De opzet in Preuilly is waarschijnlijk ontleend aan die van de Sint-Maartensbasiliek in Tours, waar de galerijen rondom het transept liepen, net zoals bij de Saint-Sernin in Toulouse (afb. III.2.5A & 6B) en de kathedraal van Santiago de Compostella.[38] Bij al deze kerken heeft de galerij een tweedeling. De abdijkerk van Saint-Sever in de Gascogne kent tegen beide transeptfaçades een galerij in de vorm van een platform. Deze heeft een borstwering en arcade naar de middenbeuk, maar is – zonder eigen gewelf of afdekking – open tot aan het middenbeukgewelf.[39]
Bij vergelijkbare Anglo-Normandische voorbeelden is er in de regel sprake van een platform tegen de binnengevel dat over de volledige hoogte geopend is op de middenbeuk, vergelijkbaar met de huidige open westgalerij van de Doornikse kathedraal. Vooral in transeptbeuken komt dit voor (zie § III.2.3.1). Noch in Normandië, noch in Engeland zijn er echter voorbeelden bekend van een galerij tegen een westgevel of een transeptgevel met twee gelijke portalen. Zoals we hiervoor al zagen kreeg een enkele grote kerk buiten deze beide historisch nauw verbonden rijken in de late 11de en 12de eeuw wel dergelijke portalen in de transeptgevel.[40]

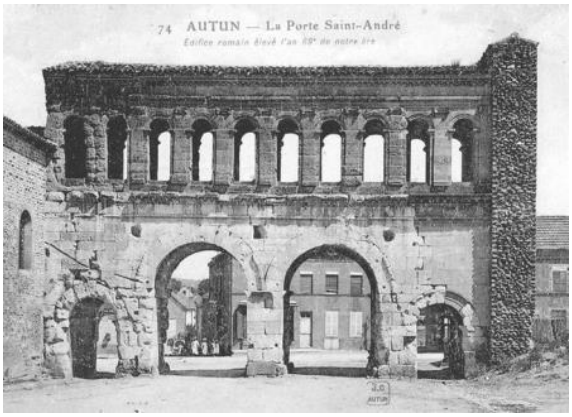

III.2.7A links: Autun, Porte Saint-André, omstreeks 1910.
III.2.7B rechts: Verona, Porta Borsari (foto: JW).

Hierboven werd de tweetorenfaçade al even vergeleken met een stadspoort. Interessant is dat juist bij Romeinse stadspoorten een tweedeling met gelijke ronde boogdoorgangen zeer gebruikelijk was: een boog voor het verkeer stad inwaarts en de ander voor het verkeer stad

[36] Ook een aantal kerken zonder omgaande zijbeuk en galerijen tegen de transeptfaçade heeft een tweedeling in de façadeopbouw. Het gaat onder meer om de kathedralen van Rouen (11de eeuw), Rochester, Ely en Norwich, de kapittelkerk van Southwell en de abdijkerken van Mont-Saint-Michel, La Trinité in Caen en Peterborough. Bij de abdijkerk van Romsey hebben zowel het koor als de beide transeptarmen een tweeledige indeling. De westfaçade, hoewel zonder ingangsportaal, heeft een driedeling.
[37] Bij de *Portes des Comtes* van de Saint-Sernin in Toulouse en het dwarsschip van de kathedraal van Laon zijn er galerijen aan de binnenzijde. Bij de kathedraal van Straatsburg (zuidelijke transeptarm) weerspiegelen de tweedeling van de gevel en de twee portalen de tweebeukige opzet van het transept.
[38] De kerk van Preuilly is in zijn gehele opzet sterk beïnvloed door het voorbeeld van de Saint-Martin in Tours. Crozet 1933a: p.320.
[39] Héliot 1965c: p.200-236.
[40] Voorbeelden zijn de kathedralen van Santiago de Compostella, Atrecht en Laon en de kloosterkerken van Saint-Sernin in Toulouse en Saint-Martin in Tours. Pierre Héliot (1963b) wees ook op de tweeledige structuur van de westgevel van de Saint-Omer in Lillers, maar deze façade heeft wel een axiaal portaal en geen westgalerij.

uitwaarts.[41] De twee openingen in het midden waren bestemd voor karren. Zij konden vergezeld gaan van twee kleinere openingen voor voetgangers. De Porte Saint-André in Autun (afb. III.2.7A) en de Porta Borsari in Verona (afb. III.2.7B) zijn sprekende voorbeelden van dergelijke stadspoorten. De Doornikse westfaçade vertoont hetzelfde schema. Juist omdat dit schema in westfaçades van kerken zo uitzonderlijk is, is het aannemelijk dat Romeinse stadspoorten of de afbeeldingen daarvan tot voorbeeld zijn geweest voor de Doornikse westfaçade. Tijdens hun reizen, in het bijzonder naar Rome, zullen de Doornikse kanunniken diverse antiek stadspoorten hebben gezien. Het motief heeft bovendien ook in de middeleeuwse iconografie een beeldtraditie. Over de betekenis van de stadspoort voor het concept van de kerkfaçade zal verderop worden ingegaan bij de analyse van de betekenis van de tweetorenfaçade.

2.3 De westgalerij

De kathedraal van Doornik kent zowel een galerij tegen de binnenzijde van de westgevel als langsgalerijen in het schip en het transept. In algemene zin is een galerij (Fr. tribune, Dui. Empore, Eng. gallery) een hoger gelegen bouwdeel dat zich opent naar het interieur of het exterieur van een gebouw. In het inwendige van middeleeuwse kerken kan *grosso modo* onderscheid gemaakt worden tussen twee types galerijen: 1) de galerij die onderdeel is van een kopse façade, zoals een west- of transeptgevel. Men kan deze met façadegalerij aanduiden, maar ook wordt wel de term tribune gebruikt.[42] 2) galerijen die zich in de lengte van het kerkgebouw, boven de zijbeuken (langs het schip of transept) of de kooromgang uitstrekken. Deze langsgalerijen worden ook wel zijbeukgalerijen of kooromganggalerijen genoemd, al naar gelang de plaats waar zij voorkomen.

Het motief van de galerij of tribune tegen een façade, op de lengteas van de hoofdbeuk van schip of transept, komt in allerlei vormen voor in het inwendige van middeleeuwse kerkgebouwen.[43] Soms is de galerij onderdeel van de hoofdruimte van het belendende bouwdeel en bestaat deze, zoals in Doornik, uit een platform tegen de kopse gevel. Het is ook mogelijk dat een westgalerij onderdeel is van een zaal in een toren of westpartij, die uitkijkt op de middenbeuk van het aanpalende schip. In Doornik is de westgalerij onderdeel van een gepland tweetorenfront en vormt tegelijkertijd de schakel van een doorlopende galerij aan weerszijden van het schip.[44]
In Doornik had de oude Onze-Lieve-Vrouwekerk, de voorganger van de huidige kathedraal (zie § II.6.9) waarschijnlijk ook al een westgalerij. Deze kerk moet namelijk een centrale westtoren hebben gehad, die geflankeerd werd door traptorens (afb. II.13A). Hoe de opstand van deze westpartij eruitzag, is echter niet met zekerheid te zeggen. Er kan zowel sprake zijn geweest van een centrale toren die door twee lagere traptorens werd geflankeerd (zoals in Zinnik/ Soignies), als van een lagere middenpartij met aan elke zijde een hogere traptoren (zoals in Jumièges). In beide gevallen is het waarschijnlijk dat de verdieping van het centrale volume als een tribune op het schip was geopend. De 12de-eeuwse Doornikse westgalerij bouwde dus waarschijnlijk voort op een bestaande lokale situatie.

---

[41] Andere voorbeelden zijn de Porta Praenestina (thans Porta Maggiore) in Rome, de Porta Nigra in Trier, de Porte d'Arroux en de Porta Leone in Verona.
[42] Een voorbeeld van een buitengalerij (*Scheinaltan*) biedt de Mariakerk van Mühlhausen (Sachsen-Anhalt). De term transeptgalerij kan beter vermeden worden, omdat deze zowel zou kunnen slaan op de galerij tegen de kopse gevel, als de langsgalerij boven de zijbeuken van het transept.
[43] Over de galerij in algemene zin: Rave 1924a en Erffa 1960a. Beide onderzoekers beperken zich tot een architectonische analyse van de galerij.
[44] De windrichtingen worden liturgisch gebruikt, waarbij de westpartij tegenover het georiënteerde liturgische centrum wordt gesitueerd.

In de middeleeuwse religieuze architectuur is de façadegalerij een frequenter motief dan de langsgalerij. De bouwtradities waarbinnen beide typen galerijen voorkomen, vertonen overeenkomsten, maar toch lijken de beide soorten galerijen een eigen plaats en betekenis binnen de kerkelijke architectuur te hebben. De façadegalerij behoort tot een bouwdeel dat ten opzichte van de rest van het gebouw bijna altijd een zekere zelfstandigheid heeft. De façadegalerij bevindt zich in de regel op de kop van hoofdbeuk van een kerk. De langsgalerij daarentegen is een integraal onderdeel van de opstand van een schip of koorpartij en neemt over de gehele lengte daarvan een prominente plaats in. Vanwege de verschillen in plaats in de bouwmassa, uitvoering en functie worden de tradities van de façadegalerij en de langsgalerij hieronder afzonderlijk van elkaar behandeld.[45] Hieronder zullen eerst de typologie en betekenis van de westgalerij geanalyseerd worden. De langsgalerijen zullen bij de interpretatie van het schip uitgebreid aan de orde komen.

2.3.1 Een galerij tegen de façade

In de huidige situatie is de westgalerij van de Doornikse kathedraal een platform in de middenbeuk van de westpartij dat naar de middenbeuk van het schip over de volledige hoogte geopend is en daarmee een doorlopend gewelf deelt. Al eerder is opgemerkt dat er aanwijzingen zijn dat aan de zijde van het middenschip oorspronkelijk een arcade van twee bogen gepland was (zie § I.2.3).
Ook bleek al dat het dubbelportaal in de westgevel samenhangt met de tweedeling van de Doornikse façadegalerij. Zoals twee gelijkwaardige portalen in een westgevel zeldzaam zijn, zo is ook een westgalerij met tweedeling weinig courant. De kerken van Orp-le-Grand en Quedlinburg, al genoemd in verband met de tweedeling van het exterieur, kennen ook een tweedeling in het interieur in de vorm van een twee traveeën brede westgalerij. Ook in de St. Ursula in Keulen bevindt zich een tweeledige vestibule met tribune tegen de binnengevel van de westpartij. Bij deze kerk lag echter een pandhof voor de westfaçade, zodat er minder aanleiding was voor een monumentaal axiaal westportaal, maar volstaan kon worden met een eenvoudige ingang in de noordelijke travee van de vestibule.[46]
Een galerij tegen de kopse binnengevels van het transept kwam hierboven ook al even ter sprake. Deze galerijen tegen transeptfaçades zijn meestal symmetrisch toegepast in zowel de noordelijke als de zuidelijke transeptarm. Dergelijke, in de hoofdbeuk van het transept geïntegreerde, galerijen komen vooral voor in Normandië en Engeland. Dit betreft zowel kerken zonder transeptzijbeuken en langsgalerijen,[47] als van langsgalerijen voorziene kerken, zoals de Saint-Étienne in Caen. Deze laatste kerk biedt bij beide transeptarmen een karakteristiek voorbeeld van een galerij die zich als een platform voor de (transept)façade bevindt.[48] Het platform in deze kerk maakte het mogelijk om van de schipgalerijen naar die van het verdwenen 11de-eeuwse koor te geraken.[49]

[45] Voor de langsgalerij, zie § III.3.3.
[46] Kubach & Verbeek 1976a: p.603-609.
[47] Voorbeelden zijn de kerken in Boscherville, Lessay en Caen (La Trinité en Saint-Nicolas). In Lessay was de tribune gepland, maar werd niet gerealiseerd. Van La Trinité in Caen is niet bekend of deze gerealiseerd is en weer verdwenen, of alleen gepland was, zoals in Lessay.
[48] Zoals in Cérisy-la-Forêt, Lessay en Saint-Nicolas in Caen (verdwenen), Paul Rolland (1937a: p.250) noemt talrijke voorbeelden., maar in de meeste gevallen is er geen sprake van galerijen in het schip. Hier zijn alleen die voorbeelden genoemd waar een westgalerij gecombineerd is met schipgalerijen.
[49] Ook de abdijkerken van St. Michael in Hildesheim en Saint-Sever (departement Landes) kennen een transeptgalerij. Héliot 1966a: p.7-20.

Ook bij de westfaçade van deze kerk was aanvankelijk een galerij gepland, zoals nog aan sporen bij de zuidtoren zichtbaar is.[50] Deze westgalerij werd niet uitgevoerd, zodat de middenbeuk hier over de gehele hoogte tot aan de westgevel doorloopt.

2.3.2 De oorsprong van de galerij

Het meest opvallende element binnen de Doornikse westpartij is de galerij op de verdieping. Dit motief behoort tot de oudste concepten van de heersersarchitectuur. Op de verdieping toont zich de door god gesanctioneerde heerser aan de wereld. In deze zin gaat het hier dan om een epifanie, een openbaring van de godheid of diens representant. Nauw verwant aan de galerij is het motief van de loggia of balkon, dat nog altijd actueel is. De zegening *Urbi et orbi* vanaf het balkon van de Sint-Pieter is er het bekendste hedendaagse voorbeeld van, maar ook de koninklijke balkonscène op Prinsjesdag stamt hier rechtstreeks vanaf. De verheven positie van de galerij toont de hiërarchie in de aardse maatschappij (de vorst en zijn onderdanen), maar vooral de ontmoeting tussen het hemelse en het aardse.[51]
Zoals het balkon of de loggia is de westgalerij in de Middeleeuwen, en lang daarna, bij uitstek de plaats waar de door God gegeven heerser zich openbaart.[52] Deze 'heerlijke' (=seigneuriale) symboliek is er de reden van dat de westgalerij voorkomt in middeleeuwse kerkgebouwen die behoren tot een voorname kerkelijke instelling of een kerk die op een of andere wijze onderworpen is aan een wereldlijke heerser.[53] De westgalerij benadrukt daarmee dat de westpartij van deze kerken kan staan als pool van het 'regnum', alwaar de wereldlijke macht wordt gerepresenteerd, tegenover de geestelijke macht ('sacerdotium') in de oostpartij.[54] In de beschrijving van de kathedraal van Santiago in de 12de-eeuwse *Codex calixtinus* verschijnt de galerij als een besloten, edele plaats, en niet als een volkse en openbare plek. De galerij is ook verbonden met het naast de kathedraal gelegen bisschoppelijk paleis.[55] Over de nadere betekenissen van de galerij zal bij de langsgalerijen van het schip nog nader worden ingegaan.

Het motief van de galerij gaat terug tot ver vóór het christendom. In de vroegste paleisarchitectuur werd deze plek geformaliseerd tot een epifanieloge of -galerij.[56] Via de contacten met de hoven en dankzij de vergoddelijkte koningscultus in het Nabije Oosten werd de galerij gerecipieerd in de antieke bouwkunst[57] en is daar ook aan te treffen in de *cellae* van tempels en in openbare gebouwen als de hypodroom en het circus. In belangrijke basilica's kwamen ook galerijen voor, zoals in de Basilica Emilia op het Forum in Rome. De Byzantijnse bouwkunst kende de galerij als onderdeel van voorname kerken van de 5de tot de 15de eeuw. Veel van deze kerken kunnen in verband gebracht worden met het keizerlijke hof.

---

[50] Baylé 1997b: p.59.
[51] Een zeer fraai voorbeeld dat bovendien met beelden is geïllustreerd vormt de al genoemde buitengalerij (*Scheinaltan*) voor de pronkfaçade (zuidelijke transeptgevel) van de Mariakerk in Mühlhausen. Op het balkon staan beelden van Keizer Karel IV met koningin Elisabeth en twee hovelingen.
[52] Mekking & Roose 2009a: p.42-43.
[53] Dit kan ook een geestelijke of een geestelijke instelling zijn met wereldlijke macht zijn. Met name in de late Middeleeuwen kan het ook een vrouwenklooster betreffen, waar de galerij het afgezonderde nonnenkoor vormt.
[54] Mekking 1986a: p.233-235.
[55] Castiñeiras Gonzáles 2010a: p.59. Horst 2012a: p.142.
[56] Smith 1956a: p.19-20. Mekking 1986a: p.222-224, afb.98). De galerij zou ook bij sommige middeleeuwse paleizen een belangrijk motief blijven. Een fraai voorbeeld is de galerij van het bisschoppelijk paleis van Auxerre, thans de zetel van de prefectuur.
[57] Smith 1956a: p.201-202. Reinle 1976a: p.305-330.

Er zijn in Noordwest-Europa geen kerken met galerijen van vóór de Karolingische tijd overgeleverd. De paleiskerk van Karel de Grote in Aken (eind 8ste eeuw) moet een sleutelrol hebben gespeeld in de introductie van dit motief. Daar troonde de keizer op de westelijke galerij, recht tegenover de voornaamste altaren, waaronder het Salvator-altaar.[58] De Oost-Romeinse (later Byzantijnse) keizerlijke architectuur, of die daarvoor werd aangezien, stond model voor de Akense centraalbouw, in de eerste plaats de San Vitale in Ravenna (526-547)[59], de Hagios Polyeuktos (524-527)[60] en de Hagioi Sergios en Bacchos (527-536) in Constantinopel. Evenals de Hagia Sophia (532-537) van keizer Justinianus werd de Akense paleiskapel beschouwd als een representatie van de tempel van Salomo. De nieuwe, christelijke heerser van het westen bouwde op deze manier een kerk die paste bij zijn keizerlijke en priesterlijke aspiraties. Hij was immers koning (*rex*) en priester (*sacerdos*), net zoals de oudtestamentische koningen[61] De aanwezigheid van de galerij in de kerk van Karel de Grote zorgde ervoor dat dit motief voortaan bij uitstek als symbool van de christelijke heerser gebruikt kon worden. Dit betrof in het bijzonder de galerij aan de westzijde, waar de keizerstroon, een representatie van de troon van Salomo, stond.
Op grond van zijn betekenis en hoge status is de Akense galerij daarna vele malen in andere vorstelijke kerkgebouwen gerecipieerd. Doordat de Akense paltskerk een centraalbouw is, was de kerk voor veel geestelijke en wereldlijke gemeenschappen minder geschikt om in zijn totale opzet over te worden genomen. In plaats van het complete concept werden daarom ook onderdelen van de paleiskerk gerecipieerd. Het westwerk, de galerij op de verdieping en de zuilstellingen van de (westelijke) galerijarcade, die alle te maken hebben met het epifanieniveau van de paleiskapel, zijn de meest verbreide elementen die zijn nagevolgd. Wat betreft de galerij ging het vooral om de westgalerij.[62]

III.2.8A links: Jumièges, ancienne église Saint-Pierre, reconstructie van het schip richting het westen (foto: seinemaritime.net).
III.2.8B midden: Jumièges, ancienne église Saint-Pierre, schip (rechts) en westfaçade (links) (foto: wikimedia.org).

Het belang van de galerij blijkt wel uit het feit dat deze een wezenlijk bestanddeel vormde in latere navolgingen of representaties. Dat geldt zowel voor gebouwen waar de totale hofkerk werd gerecipieerd, zoals de kerk in Ottmarsheim (Elzas) of bij de verdwenen paleiskerken in

[58] Grimme 1994a. Er is in Aken zowel sprake van een langsgalerij als van een westfaçadegalerij.
[59] Hoewel de San Vitale waarschijnlijk niet met steun van het hof tot stand is gekomen (Krautheimer & Ćurčić 1986a: p.232-237), was de kerk blijkens het iconografisch programma aan de keizer opgedragen. In de Karolingische tijd moet deze kerk, die voor de Karolingers de best bereikbare Byzantijnse kerk was, zonder meer als keizerlijke kerk zijn beschouwd.
[60] Harisson 1989a: passim.
[61] Naast de Byzantijnse voorbeelden koos Karel de Grote ook voor Romeinse motieven, waarmee hij door middel van beide Romeinse keizerlijke hoofdsteden zijn aanspraken op de keizerstitel in beeld bracht. Zie: Mekking 2003a: p.62-66. Ook: Mekking 2005a: p.137-139.
[62] Erffa 1960a: p.274. Behalve in de paleiskerk van Aken en zijn directe navolgingen zijn in de Karolingische architectuur geen voorbeelden van zijbeukgalerijen bekend.

Compiègne[63] en Brugge[64], als voor plaatsen waar een deel van de Akense paleiskerk werd gerepresenteerd, zoals in de Ottoonse stiftskerk in Essen[65] en bij St Maria im Kapitol in Keulen (zie § III.3.3.5 & § III.5.2.5.2). Het motief van de westgalerij werd daarnaast ook zonder expliciete verwijzing naar de Akense paleiskerk toegepast.
In tal van Karolingische en Ottoonse kerken is een westgalerij aanwezig, vaak als onderdeel van een grotere westpartij, ook wel westbouw of westwerk genoemd, zoals in de St. Ludgerus in Werden bij Essen of de St. Pantaleon in Keulen. In sommige gevallen is er sprake van een westkoor op de verdieping met een complexe opzet. Het indrukwekkendste voorbeeld hiervan is de abdijkerk van Corvey in Westfalen (873-885). Ook de kerk van Saint-Riquier/ Centula (Picardië, gewijd in 799) moet een groot, hoger gelegen westkoor gehad hebben, dat speciaal gebruikt werd met Pasen en op enkele andere hoogfeesten.[66] De opzet van de vroeg 11de-eeuwse westpartij van de Saint-Pierre in Jumièges, met een westgalerij en smalle langsgalerijen, gaat waarschijnlijk terug op deze of vergelijkbare Karolingische voorbeelden.[67]
In de 11de eeuw is een westgalerij die zich opent op het schip een gangbaar motief geworden in voorname kerken. Tal van voorbeelden daarvan zijn te vinden in het Roomse Rijk, zoals de 11de-eeuwse kloosterkerken van Quedlinburg en Gandersheim, die nauw aan de Ottoonse heersers gelieerd waren.[68] Soms gaat het om een tamelijk afgesloten ruimte met een of meer openingen op het schip, die onderdeel is van een westtoren. Voorbeelden in Frankrijk zijn de westtorens van Saint-Germain-des-Prés bij Parijs, Saint-Savin-sur-Gartempe en Notre-Dame in Poissy.[69] Grootser van opzet zijn de meertorengroepen met een westgalerij, zoals bij de Normandische abdijkerken Notre-Dame in Jumièges (afb. III.3.3.8A-8C) en La Trinité in Caen.
Opvallend is dat de westgalerij van Doornik van het type is dat vooral voorkomt bij transeptfaçades in de Engelse en Normandische gebieden. De samenhang met de langsgalerijen is vergelijkbaar met het transept van de laat-11de-eeuwse kathedraal van Winchester. Ook hier loopt de zijbeukgalerij soepel over in een façadegalerij, die naar boven toe geheel geopend is. Het is overigens mogelijk dat juist in Winchester de oorspronkelijke westpartij ook een inwendige vestibule met galerij kende.[70] Als het gaat om inwendige galerijen tegen westfaçades lijkt de oorspronkelijk bedoelde uitvoering van de westgalerij in Doornik vooral verwant te zijn geweest met enkele kerken waar tegen de westfaçade een galerij met een tweedeling was gebouwd, waarbij juist een westportaal ontbrak, zoals de genoemde kerken in Quedlinburg of Orp-le-Grand.

2.4 De trappen en loopgangen in de westpartij

Karakteristiek in de opzet van de Doornikse westpartij is de plaats van de trappen en de loopgangen. De westgalerij was toegankelijk via rechte stenen trappen in de dikte van de

[63] Heitz 1987a: p.158-159. Vielliard-Troiekouroff 1971a: p.89-108.
[64] Devliegher 1991b: p.46-92.
[65] Zimmermann 1956a: p. 227-238.
[66] In laatste instantie: Bernard 2009a: p.55-82.
[67] De westpartijen van de dom van Paderborn, de abdijkerk in Romainmôtier en de Saint-Philibert in Tournus, met zijn indrukwekkende Michaëlskapel bouwen voort op deze Karolingische traditie met een driebeukige ruimte op de verdieping.
[68] Andere voorbeelden in ondermeer Freckenhorst, Werden (bij Essen), Minden. Zie: Lobbedey 2001a: p.270-274. Lobbedey 2002a: p.67-75.
[69] Poissy (dép. Val d'Oise). Andere voorbeelden in Saint-Savin-sur-Gartempe (dép. Vienne), Mozat (dép. Puy-de-Dôme), Chartres - Saint-Pierre (dép. Eure-et-Loir), Meung - Saint-Lifard (dép. Loiret).
[70] Crook 1993a: p.26.

zijmuren, die later vervangen zijn door de huidige houten bordestrappen. Het is daarnaast mogelijk om de westgalerij te bereiken via de langsgalerijen van het schip. De rechte trappen naar de galerij werden aan de binnenzijde aangelegd: in de zuidelijke nevenruimte tegen de zuidmuur en in de noordelijke nevenruimte tegen de noordmuur. Deze rechte trappen maakten een knik in de hoek van de westpartij. Hier bevond zich de toegang tot de wenteltrap naar de galerijzolders, die thans toegankelijk is vanuit de houten bordestrappen.
Rechte trappen zijn in de 11de-eeuwse architectuur zeker niet onbekend. Voor de toegang tot crypten en confessio's werd vanaf de vroege Middeleeuwen meestal een rechte of lichtgebogen trap toegepast. De meeste trappen naar (west)galerijen zijn echter wenteltrappen. Soms wordt de galerij bereikt via een combinatie van rechte en wenteltrappen.[71]
Bij de plaatsing van een wenteltrap had de middeleeuwse bouwmeester verschillende mogelijkheden, die zich tussen twee uitersten bevonden. Enerzijds was het mogelijk om de trap onder te brengen in een zelfstandige traptoren, anderzijds kon de trap volledig weggewerkt worden in de dikte van de muur, meestal op de hoek van een bouwvolume, dikwijls een toren. Vaak werd een tussenoplossing gekozen in de vorm van een plaatselijke uitwendige verdikking van het muurwerk, zoals in Doornik bij de vrijstaande delen van de transepttorens. In Doornik is bij de westpartij voor het opnemen van de wenteltrap in de dikte van de muur, waarbij de wenteltrap in de buitenhoeken van de westpartij zijn geplaatst. Een identieke plaatsing van wenteltrappen treft men ook aan bij enkele tweetorenfaçades in Engeland.[72]

2.5 De Doornikse westfaçade en de architectuur van zijn tijd

De Doornikse westfaçade sluit in zijn opzet vrij nauw aan bij het achterliggende schip. Vooral in het exterieur is opvallend hoe weinig de torensokkels uitspringen ten opzichte van het aansluitende schip. In de plattegrond is de westpartij nadrukkelijker zichtbaar en ook in het interieur is dat het geval op zijbeukniveau. Vanaf het galerijniveau en vooral daarboven, is de aansluiting in het interieur heel soepel.
De integratie van de architectuur van een westpartij in die van het aansluitende schip is een thema dat vrij prominent aanwezig is in de 12de en 13de-eeuwse bouwkunst en dat opdrachtgevers en bouwmeesters heeft beziggehouden. Twee tendensen zijn bespeurbaar: het zo goed mogelijk integreren van de westpartij in de compositie van het exterieur enerzijds en het zo naadloos mogelijk doen aansluiten in het interieur anderzijds. Vooral vanaf de tweede helft van de 12de eeuw ligt de nadruk op het interieur, waarbij de torens opvallen door de forse hoeksteunberen. Tegelijkertijd krijgt de westpartij in het interieur zoveel mogelijk de vorm van een reguliere travee van het aansluitende schip.[73] Hiermee hangt samen dat galerijen en in het bijzonder westgalerijen, steeds minder voorkomen.
In enkele laat-11de-eeuwse en vroeg-12de-eeuwse tweetorenfaçades, waaronder de Doornikse kathedraal, valt op dat is gestreefd naar een nauwe aansluiting bij het achterliggende schip, hoewel in de meeste gevallen het grondvlak voor de torens toch duidelijk meer ruimte in beslag neemt dan dat van de aangrenzende zijbeuktraveeën. Ook bij de kathedralen van Canterbury en Durham, waar de inpassing van de torensokkels gelijkenis vertoont met die van de Doornikse kathedraal, is dat goed te zien. Bij deze twee kathedralen is overigens in het interieur sprake van een soepelere aansluiting, doordat de binnenzijde van de torens nagenoeg dezelfde opstand heeft als de aangrenzende schipfaçade, wat mogelijk is door het ontbreken

[71] Voorbeelden zijn de kathedraal van Ely en de kloosterkerk van Limburg an der Lahn.
[72] Voorbeelden zijn de kathedralen Canterbury, Durham en Chichester, de kapittelkerk van Southwell en de Cluniacenzer priorijkerk van Castle Acre.
[73] Zie over dit thema: Röder 2010: passim.

van een westgalerij. De arcade van de torentravee en van de zijbeuk zijn echter wel van elkaar gescheiden door een aanzienlijk zwaardere pijler dan de overige traveeën van de schiparcade. Veel vaker werd de tweetorenfaçade geleed door prominent aanwezige uitwendige steunberen. De Saint-Étienne in Caen is daar ook een goed voorbeeld van (afb. III.3.4B). Interessant aan de vergelijking met de tweetorenfaçade aldaar is dat bij deze kerk het façadeblok geleed wordt door nadrukkelijke pilasters, wat ook in Doornik het geval is. Daar komt bij dat de oudste vrijstaande bouwlaag van de Doornikse transepttorens, namelijk de bouwlaag van de Mariatoren met de reeks hoge smalle blindnissen, sterke gelijkenis vertoont met de eerste vrijstaande verdieping in Caen (zie afb. I.5.3.54A). De reconstructie van de tweetorenfaçade van de kathedraal van Bayeux wijst op eenzelfde vormgeving (afb. III.2.9B).

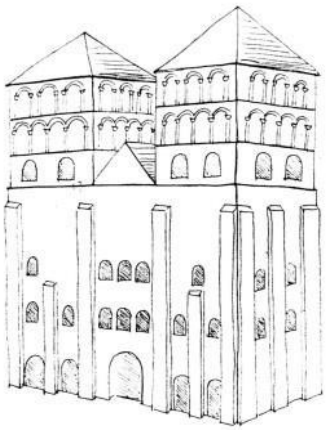

III.2.9A links: Canterbury, Christ Church Cathedral, westtorens, met links de 11de-eeuwse toren. Gravure van J. LeKeux naar een schilderij van G. Cattermole, 1821 (uit: Britton 1835a: I, fig.VI).
III.2.9B midden: Bayeux, reconstructie van de 11de-eeuwse situatie door Philip McAleer (1984b: afb.8).
III.2.9C rechts: Durham, westpartij met twee torens (uit: Billings 1843a: fig.25).

In de literatuur is veel naar de abdijkerk in Caen verwezen,[74] maar ook andere 11de-eeuwse en vroeg-12de-eeuwse tweetorenfaçades uit het Anglo-Normandische gebied vertonen gelijkenis met de Doornikse kathedraal. Zo zijn de overeenkomsten met de kathedraal van Canterbury treffend. De Normandische monnik Lanfranc, die aldaar door Willem de Veroveraar tot aartsbisschop was benoemd, liet in de jaren ’70 een geheel nieuwe kathedraal bouwen, die overigens in grote lijnen wel sterk beïnvloed moet zijn geweest door de Saint-Étienne in Caen. Hoewel de kerk van Lanfranc al in de Middeleeuwen grotendeels verdween, is er in de huidige kerk nog op meerdere plaatsen muurwerk van bewaard. De pas in de 19de eeuw afgebroken noordwesttoren is bovendien goed gedocumenteerd (afb. III.2.9A). De opbouw van de façade, de plaatsing van de wenteltrappen, de openingen naar de zijbeuken en het middenschip en de smalle ingangen in de torentraveeën had de verdwenen kathedraal met Doornik gemeen.[75] De laat-11de-eeuwse kathedraal van Canterbury had ook zijbeukgalerijen en een transeptgalerij, maar er zijn geen aanwijzingen dat er een westgalerij was.
Een nog bestaande tweetorenfaçade die een indruk geeft hoe de beoogde westfaçade in Doornik er in grote lijnen uit had kunnen zien, is die van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Southwell (Nottinghamshire). Deze westpartij sluit in de plattegrond en aan de buitenzijde op eenzelfde wijze aan op het schip als in Doornik. De torentraveeën springen slechts licht uit ten opzichte van de zijbeuken en de eerste pijler van de schiparcade is, zoals in Doornik, zwaarder en afwijkend van vorm. Belangrijkste verschil is dat er in Southwell – net zoals in

[74] Anfray 1939a: p.233-236; Cornet 1970a: p.210.
[75] Over Lanfrancs kerk in Canterbury: Fernie 2000a: p.104-106.

Canterbury – geen westgalerij is. Wel is er in Southwell een grote pilaster die westpartij en schip scheidt van vloer tot plafond. De wenteltrappen zijn, net zoals in Doornik, in de naar buitengerichte hoeken van de torens geplaatst. Deze overeenkomsten betekenen overigens niet dat er een directe relatie tussen de beide kerkfaçades is. De kerk van Southwell was in aanbouw omstreeks 1110, maar de westgevel, die waarschijnlijk van enkele decennia later dateert, is jonger dan die in Doornik.[76] Het is aannemelijker dat zowel het concept van de westpartij in Doornik als in Southwell recepties bevat van vergelijkbare kerken uit het Anglo-Normandische gebied, zoals de kathedraal van Canterbury.

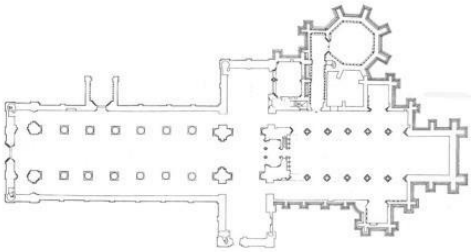

III.2.10A links: Southwell, Minster in 1672, Wenceslaus Hollar. (uit: Thoroton 1677a).
III.2.10B midden: Southwell, Minster, westfaçade (foto: JW).
III.2.10C rechts: Southwell, Minster, plattegrond (foto: wikimedia.org).

2.6 Betekenis van de tweetorenfaçade

Een centrale vraag die zich voordoet bij de analyse van ieder bouwwerk, is of het bouwconcept, of een aspect ervan, tot stand is gekomen op basis van materiele functionaliteit. Uit architectuurhistorische analyses blijkt steeds opnieuw dat er meerdere oplossingen mogelijk zijn om materiele functionaliteit te bereiken. Bij de keuze voor een van de mogelijkheden komt dan een andere vorm van functionaliteit in het spel, namelijk de immateriële. Deze vorm van functionaliteit, die betrekking heeft op de representatie van idealen, status en pretenties van de opdrachtgever en (soms ook) van de bouwmeester, heeft vaak een dominante rol gespeeld. Vooral bij middeleeuwse gebouwen blijkt dat de immateriële functionaliteit uitgangspunt en leidraad is geweest bij het ontwerpen van representatieve architectuur.[77]
Bouwkunst is op een bepaald niveau een vorm van toegepaste kunst. In dat kader kan de vraag gesteld worden of er een materieel-functionele verklaring bestaat voor de bouw van twee of meer torens aan een kerk, en dus ook voor het fenomeen tweetorenfaçade. Dat vanaf de tweede helft van de 12de eeuw het aantal geluien in de kerktorens toenam, kan zeker te maken hebben met de bouw van tweetorenfaçades. Hier ligt echter het gevaar op de loer oorzaak en gevolg te verwisselen. Het feit dat er twee torens aan een façade werden gebouwd, creëerde namelijk juist de mogelijkheid in deze torens klokken onder te brengen. In de behoefte klokken op een hoge plaats onder te brengen, zodat ze van verre hoorbaar zijn, kan bovendien op talloze wijzen worden voorzien, en niet per se in flankerende geveltorens.

[76] De bouw van de kapittelkerk staat vermeld in een brief van aartsbisschop Thomas van York, waarin hij de gelovigen van Nottinghamshire opriep bij te dragen aan de bouw de Mariakerk van Southwell om er een co-kathedraal van te maken. Dimock 1898a: p.7-8. Het is aannemelijk dat dit aartsbisschop (1108/1109-1114) Thomas II was en niet aartsbisschop (1070-1100) Thomas van Bayeux. Fernie 2000a: p.181. Philip McAleer (1990a: p.63) dateert de façade in de periode 1140-1170. Zie ook: McAleer 1996a: p.136-140.
[77] Mekking 1994a: p.219-252. Mekking 1998a: p.205-223, 247. Millon & Nochlin 1980a: passim.

De mogelijkheid om in meerdere torens een gelui onder te brengen was het gevolg van een ontwerp dat op geheel andere gronden tot stand was gekomen.[78] In de late Middeleeuwen kregen de vier transepttorens van de Doornikse kathedraal allemaal een gelui. Niets wijst erop dat deze torens in de 12de eeuw met dat doel gebouwd werden. Voor de functie van klokkentoren is één toren voldoende.[79] Het onvoltooid laten van de transepttorens in Laon, Chartres, Reims of Saint-Denis laat ook zien dat deze torens niet gebouwd werden vanwege de noodzaak er klokkenstoelen in aan te brengen. Ook voor ander praktisch gebruik lijkt er geen reden om een kerkgebouw meerdere torens te geven. Daar waar kerktorens als uitkijk- of vuurtoren worden gebruikt, is er in het algemeen juist sprake van één toren.[80] Ook de oudste tweetorenfaçades die bij kerken bekend zijn, in Syrië, Armenië en Anatolië, schijnen geen praktische functie gehad te hebben.

De tweetorenfaçade blijkt uit zijn aard een architectuurvorm met een grote symbolische lading. Naar de geschiedenis en betekenis ervan is echter nog weinig samenhangend onderzoek gedaan, al zijn wel enkele perspectiefrijke hypothesen geformuleerd.[81] Hoewel de tweetorenfaçade in de christelijke kerkbouw aanvankelijk slechts een zeer beperkte rol speelde, kent de bouwvorm van een door torens geflankeerd volume, zoals gezegd, een hoge ouderdom.

III.2.11A links: Keizersbul van Karel de Grote, circa 800-810, Rome als stadspoort (naar Klinkenberg 2010a: p.423).
III.2.11B midden: Autun, Porte d'Aroux (foto: wikimedia.org).
III.2.11C rechts: Porta San Sebastiano, Rome (foto: wikimedia.org).

De oudste en meest verbreide vorm van de tweetorenfaçade is de stads- of paleispoort.[82] Stadspoorten zijn veel meer dan doorgangen in de muur die de stad en zijn ommeland scheiden. Het zijn in de eerste plaats materialisaties van de overgang tussen twee zijnssferen – in de Middeleeuwen de stedelijk-civiele en de landelijk feodale- en in de tweede plaats

[78] Vanaf de 12de eeuw nam het aantal klokkengeluien in kerktorens toe. Zo kon het ene gelui van de kerk zelf zijn en het ander van de stad. Wat betreft de zwaarte van de kerktorenconstructie is er mogelijk wel een verband tussen de ontwikkelingen in de torenbouw in de 13de eeuw en het gieten van steeds grotere luiklokken. Met vriendelijke dank aan Bernd Röder voor deze mededeling en de gedachtewisseling over de klokkenstoelen.
[79] Bij kerken waar vrijstaande klokkentorens gebouwd werden, zoals in Italië vanaf de Karolingische tijd, is steeds sprake van één toren.
[80] Bij een uitkijktoren is het juist onpraktisch om in de nabijheid een tweede toren te hebben, omdat deze het uitzicht belemmert. Ook als versterkte weertoren volstaat één toren. Overigens – met de Utrechtse Domtoren als treffend voorbeeld – ook veel enkele kerktorens zijn veel hoger dan praktisch noodzakelijk is. Bij versterkte torens is de weerbaarheid bovendien dienstbaar aan de representatie van de seigneuriale macht, zodat symboliek en praktische functie hier samenvallen.
[81] Smith 1956a: p.52-73. Reinle 1976a: p.194-204.
[82] De stads- en paleispoort behoren in wezen tot hetzelfde iconografische schema, waarbij de stad staat voor de hemelstad en het paleis de zetel is van de door God vergeven macht. Smith 1956a: p.75. Zie ook: Mekking 1986a: p.234.

pronkgebouwen die de kracht en weerbaarheid van de stad tot uitdrukking brengen. Zij hebben daarmee een uitgesproken representatief karakter.[83] De stadspoort is vanaf de Klassieke Oudheid de iconografische representatie van de stad als zodanig. Vooral op munten, reliëfs en mozaïeken werd het motief van de stadpoort met twee torens dikwijls gebruikt als pars pro toto voor een stad. Deze beeldtraditie werd in de Karolingische tijd voortgezet, voornamelijk op munten en zegels.[84] Een mooi voorbeeld van de receptie van een (nog bestaande) antieke stadpoort als toegangspoort voor een kerkgebouw treft men aan in de façade van de kathedraal van Autun, waar de Romeinse Porte d'Aroux in dezelfde stad gerecipieerd is.
De tweetorenfaçade bij het kerkgebouw zou afstammen van de door torens geflankeerde Romeinse stadspoorten (afb. III.2.11C).[85] Inderdaad kunnen Romeinse stadspoorten, waarvan er in Europa in de Middeleeuwen nog veel bewaard waren, een voorbeeld zijn geweest voor de kerkbouw.[86] Het zal daarbij echter niet om het hernemen van een Romeinse stadspoort zijn gegaan, maar om het motief van de stadspoort als beeld van de stad, en wel de Hemelse Stad.[87] De door twee torens geflankeerde ingang van het kerkgebouw werd op deze manier een representatie van het Hemelse Jeruzalem. Tegelijkertijd werd de tweetorenfaçade een monumentale markering van de toegang tot het kerkgebouw als geheiligde plaats. Het voorkomen van altaren met engelen-patrocinia, in de eerste plaats Michael, in de door torens bekroonde westpartijen is onderdeel van deze hemelstadsymboliek.

2.7 Het Michaëlsaltaar

Zoals al eerder bleek, was in Doornik het altaar op de westgalerij gewijd aan de heilige aartsengel Michaël (zie § I.7.5). In veel belangrijke 11de en 12de-eeuwse kerken was op de galerij boven de ingang of in de westtoren een Michaëlskapel gesitueerd.[88] De aartsengel werd bij uitstek vereerd als aanvoerder van de hemelse heerscharen en als opperste strijder tegen het kwaad. Als hemelbewoner werd hij bij uitstek vereerd op hoger gelegen plaatsen. Michaëlverschijningen werden ook meestal op hoge plekken gezien: voorbeelden zijn de Engelenburcht in Rome, de Monte Gargano in Apulië, de San Michele ten westen van Turijn, de Mont-Saint-Michel in Normandië en – aan de overzijde van het Kanaal – St Michael's Mount in Cornwall.
De kloosterplattegrond van St. Gallen (circa 820) toont naast het westkoor twee traptorens die toegang boden tot aan de aartsengelen Michaël en Gabriël gewijde kapellen. In de traditie om de hemelse helpers en boodschappers op de verdieping te vereren, passen ook de altaarpatrocinia van de op een heuvel (!) gelegen Michaëlskerk in Hildesheim.[89] Bisschop Bernward plaatste in deze kerk het Michaëlsaltaar in de westpartij, terwijl op de galerijen tegen de sluitwanden van de transeptarmen nog eens acht altaren aan de Engelenkoren werden gewijd, zodat in de kerk negen altaren aan de hemelse heerscharen waren opgedragen.[90]

---

[83] Smith 1956a: p.52-73 (over de stadspoort). Reinle 1976a: p.255.
[84] Klinkenberg 2010a: p.420-480.
[85] Bandmann 1951a: p.111.
[86] Bekende voorbeelden: een reeks stadspoorten in Rome zelf, de Porta Nigra in Trier, stadspoorten in Lugo, Autun, Barcelona, et cetera.
[87] Reinle 1976a: p.194.
[88] Vallery-Radot 1929a. Het proefschrift van Claire Étienne-Steiner (1990, Université de Paris X – Nanterre, *Les chapelles hautes dédiées à saint Michel*) is helaas niet gepubliceerd en niet aangetroffen in de bezochte bibliotheken. Reinle 1988a : p.4-5.
[89] Ook de Sint-Michaelsabdij in Bamberg werd op een heuveltop gesticht.
[90] Beseler & Roggenkamp 1954a: p.61-62, 180-181.

Bij de keuze voor het Michaël-patrocinium voor de westgalerij speelde ook het westen een belangrijke rol als hemelstreek van de ondergaande zon, alwaar zich de wereld van de doden zou bevinden. Deze kwaadafwerende prins der engelen, de zielenweger die bij het Laatste Oordeel de uitverkorenen en verdoemden scheidt, werd als een belangrijke voorspreker beschouwd.[91]
Dat de aartsengel juist in kapellen boven poorten en ingangen een altaar kreeg, zoals in Doornik, past bij zijn rol als bewaker van de hemelpoort.[92] De derde abdijkerk van Cluny had een Michaëlskapel boven de narthex, net zoals de abdijkerk van Jumièges. In Saint-Denis was het centrale altaar in de westpartij gewijd aan Maria en Michaël.[93] In de noordelijke transeptarm van de Karolingische kathedraal van Reims zou op de galerij een Michaëlsaltaar hebben gestaan.[94] Ook in enkele Normandische kerken, waar Doornik wat betreft de architectuur veel verwantschap mee vertoont, is er sprake van een Michaëlsaltaar op de galerij van de westpartij.[95]
Het Michaël-patrocinium van kapellen in torens en aan de westzijde van kerkgebouwen onderstreept de functie van het kerkgebouw als representatie of voorafbeelding van het Hemelse Jeruzalem, als de door engelen beschermde Stad Gods.[96] Het zijn immers de engelen die volgens Openbaringen 21, 12 de stadspoorten van het Hemelse Jeruzalem bewaken.[97] In het centrale deel van de westpartij van de abdijkerk van Corvey (873-885) onderstreept een grote inscriptie de betekenis van het bouwwerk: *Civitatem istam tu circumda Domine et angeli tui custodiant muros eius*. (Omring, Heer, deze stad en mogen uw engelen haar muren bewaken).

III.2.12A links: Corvey, St. Stephanus und St. Vitus, inscriptie over de hemelstad (foto: wikimedia.org).
III.2.12B midden: Corvey, St. Stephanus und St. Vitus, westfaçade, (foto: wikimedia.org).
III.2.12C rechts: Caen, La Trinité, omstreeks 1860 (foto: wikimedia.org).

[91] Hourihane 2012a: p.78.
[92] Streich 1984a.
[93] Baud 2003a: p.168.
[94] Demouy 1987a: p.306. Mogelijk kan het Laatste Oordeeltimpaan in de façade van de huidige noordelijke transeptarm hiermee in verband worden gebracht.
[95] In de kathedraal van Coutances en in de Notre-Dame in Jumièges (beide genoemd in de 14de eeuw, maar waarschijnlijk ouder). Chaix 2011a: p.63-66. Andere voorbeelden in de kathedralen van Metz, Toul, Verdun, Clermont en Santiago de Compostella, de abdijkerken van Corvey, Essen, Reichenau-Mittelzell, Saint-Germain-des-Prés, Tournus, Conques, Cluny III en Vézelay. Heitz 1963a: p.189-200.
[96] Reinle 1988a: p.4-5. Reinle 1976a: p.327-330. Ook andere patrocinia kwamen overigens voor in westgalerijen. In de westtoren van de kathedraal van Châlons-en-Champagne bevond zich een altaar dat aan Laurentius gewijd was. Demouy 1987c: p.302-303. De kathedraal van Troyes had waarschijnlijk een westkoor of westpartij met een Christus Salvator-altaar. Demouy 1987b: p.310-311.
[97] Ringbeck 2012a: p.11-13.

2.8 Vorstelijke façades

Binnen de christelijke traditie komt de tweetorenfaçade in de eerste eeuwen op beperkte schaal voor bij een aantal kerken in het oostelijk Middellandse Zeegebied, maar in de loop van de vroege Middeleeuwen wordt de tweetorenfaçade ook in West-Europa toegepast, zo bleek hierboven al.
Twee van de oudst bekende tweetorenfaçades in het Frankische rijk behoorden tot een vorstelijke abdijkerk, die tevens koninklijke grafkerk was. Waarschijnlijk al in de 7de eeuw kreeg de kerk van Saint-Martin in Autun een tweetorenfaçade.[98] Eind 8ste eeuw verrees een tweetorenfaçade bij de abdijkerk van Saint-Denis-en-France. De westfaçade had een sterke koninklijke connotatie, aangezien deze gebouwd was op het graf van koning Pepijn de Korte. Enkele jaren na de wijding gaf Karel de Grote opdracht om Pepijns vrouw Bertrade († 783) naast haar man te begraven en liet de westpartij uitbreiden tot een *memoria* voor de Karolingers.[99]
De tweetorenfaçade was daarmee, al vóór de paleiskerk van Karel de Grote in Aken, een motief dat toegepast werd bij vorstelijke kerken. Die traditie zou – mede dankzij de grote betekenis van de Akense paleiskerk – in de eeuwen daarop worden uitgebouwd. Zo kregen kerken met een vorstelijke status, zoals de Saint-Étienne en La Trinité in Caen een tweetorenfaçade, evenals de koninklijke abdij van Westminster bij Londen. Opvallend is dat bij de Angelsaksische koningskathedraal van Winchester (Old Minster) de koningen van Wessex de opdrachtgever waren voor de westpartij. Bij de Normandische moederkerk, de kathedraal van Rouen, was hertog Richard I de bouwheer van de westpartij.[100] Ook bij bisschopskerken, die veelal een koninklijke status hadden, werden tweetorenfaçades gebouwd, zoals bij de kathedraal van Orléans.[101] Deze koninklijke status kwam tot uitdrukking in de rechten die de koning had tijdens sedisvacaties en bij de keuze van nieuwe bisschoppen. Ook bij de abdijkerk van Saint-Denis woog de koninklijke betekenis van de tweetorenfaçade zwaar: toen abt Suger in de jaren ’30 van de 12de eeuw het westwerk liet herbouwen, koos hij opnieuw voor een tweetorenfaçade.
De tweetorenfaçade speelde aldus in de invloedssfeer van de Franse en Anglo-Normandische vorsten een belangrijke rol als representatie van de wereldlijke macht van de hoogste voogd van de betreffende kerkelijke instelling (de Franse koning in Saint-Denis, de Normandische hertog in Caen) of van een kerkelijk heerser (de bisschop, het kapittel, de abt) zelf.

Een intrigerend aspect van de tweetorenfaçade is ten slotte dat het hier in aanleg om een representatie van het voorwerk van de Salomonische tempel in Jeruzalem gaat. Over de tempel, die op verschillende plaatsen in de Bijbel staat beschreven, vermeldt 2 Kronieken 3,4: “En het voorhuis, dat vooraan was, was in de lengte, over de breedte van het huis, twintig ellen, en de hoogte honderd en twintig; [..].[102]
Hoewel tegenwoordig de meeste onderzoekers ervan uitgaan dat dit bouwdeel niet hoger was dan de tempel zelf, werd de Salomonische Tempel in het verleden met twee torens (de

[98] Over de aanname dat de Merovingische Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Parijs een tweetorenfaçade gehad heeft, zie: Barbier, Busson & Soulay 2012a: p.19-21.
[99] Jacobsen & Wyss 2002a: p.79-80, 85-86. Ook de 9de-eeuwse abdijkerk van Sankt Alban in Mainz, waar Karel de Grotes echtgenote Fastrada werd begraven, had mogelijk een tweetorenfaçade.
[100] Chaix 2011a: p.43. Musset 1987a: p.123, 127.
[101] Ottaway 1987a: p.256-257.
[102] In de Vulgaat: *Porticum vero ante frontem, quae tendebatur in longum, iuxta mensuram latitudinis domus, cubitorum viginti; porro altitudo centum viginti cubitorum erat.*

'coclea') aan weerszijden van de ingang gereconstrueerd.[103] Dit voorwerk van de tempel is in de loop der tijd meermaals als een westpartij met twee flankerende torens weergegeven. Een voorbeeld hiervan is wederom de westpartij van de Akense paleiskerk, waar de twee torens als traptorens een centrale, seigneuriale toren flankeren. Van deze kerk is bekend dat deze bedoeld was als een expliciete representatie van de tempel van Salomo.[104] In Aken representeerde de galerij binnen de westpartij de troonzaal van Salomo op de verdieping en de flankerende trappen de 'coclea' van de tempel.[105] Of bij andere kerken deze betekenis ook aanwezig was en of het daarbij expliciet om de twee torens ging of dat ook een monumentale westpartij in meer algemene zin kon staan voor de voorbouw van de tempel van het Oude Verbond, is niet uit te sluiten. Met de Salomonische tempel hebben zij in ieder geval de koninklijke status gemeen.

[103] Opgemerkt moet worden dat dit de enige beschrijving van de tempel is waarin sprake is van een voorwerk met de enorme hoogte van 120 el, die waarschijnlijk veroorzaakt is door een schrijf- of transcriptiefout. Naredi-Rainer 1994a: p.20. Deze suggestie van Aart Mekking – waarvoor dank – verdient nader onderzoek.
[104] Binding 1996b: p.268-277. Dat de receptie van de (vermeende) voorbouw van de Salomonische tempel niet beperkt bleef tot de christelijke kerkbouw, is te zien aan de hoofdingang tot de voorhof van de grote keizerlijke moskee die sultan (1520-1566) Süleyman I (= Salomo!) op de derde van de zeven heuvels van Istanbul liet bouwen. Deze moskee, die een navolging is van de Hagia Sophia (ook al een representatie van Salomons tempel, van keizer Justinianus), heeft een grote ingangspoort aan de westzijde die de westpartij van de tempel verbeeldt. Mekking 2005a: p.138-140 (fig.8).
[105] Mekking 1986a: p.225, afb.95 & 96. Mekking 2005a: 140-141.

3 Het schip: een majestueuze processieweg

Het schip behoort, evenals de westpartij, tot de vroeg-12de-eeuwse bouwfase van de kathedraal. Het kan gerekend worden tot de grote kerkschepen van zijn tijd. Met zijn negen traveeën en 50 meter lengte en bijna 25 meter hoogte is het vergelijkbaar met de schepen van veel kathedralen en grote abdijkerken.[1] Kenmerkend voor het schip is de basilicale opzet met de vierdelige opstand van de middenbeuk, waarin de weidse galerijen opvallen. De opstand kent een sterke nadruk op horizontaliteit door de afwezigheid van verticaal geledende elementen en per bouwlaag wisselende pijlervormen. Bijzondere aandacht verdient de lichtbeuk met zijn opvallende patroon aan nissen en openingen in het interieur en de loopgang voor de lichtbeukvensters aan de buitenzijde. Aan de oostzijde van het schip was een vieringtoren gepland. Alle genoemde karakteristieken vragen om een analyse en vergelijking met kerken elders om in beeld te brengen wat mogelijke voorbeelden zijn geweest en welke betekenis eraan kan worden toegekend.

3.1 De basilicale opzet van het schip

Zodra de christenen na het zogenaamde Edict van Milaan (313) openbare kerkgebouwen konden bouwen, bedienden zij zich van verschillende gebouwentypes, waarvan de basilica al snel de voornaamste werd.[2] De keuze van dit gebouwtype voor de eerste grote Romeinse kerken die in opdracht van Constantijn de Grote tot stand kwamen, was bepalend voor deze voorkeur.[3] Als gebouwtype uit de representatieve staatsarchitectuur was de basilica tegelijkertijd een gebouw met een openbaar karakter en verbonden aan de voornaamste machtsfactor in de nieuwe religie, de keizer.[4] De ruime, halachtige opzet bood voldoende plaats voor de gelovigen, de clerus en de ontplooiing van een (staats)liturgie vol pracht en

---

[1] Met name in Engeland zijn rond 1100 enkele kerken gebouwd met een schip van uitzonderlijke lengte. Belangrijke voorbeelden zijn de kerken van St Albans, Winchester, Norwich, Bury St Edmunds en Ely met respectievelijk 10, 12, 14, 12 en 13 traveeën. Ook grote grafbasilieken, zoals de Saint-Remi in Reims, de Saint-Martin in Tours en de Saint-Sernin in Toulouse hadden een zeer lang schip met 11 of 12 traveeën.

[2] De antieke basilica was een openbaar en representatief gebouw, waarvan de voornaamste functie die van ontmoetingsplaats was. Van de activiteiten die er plaats konden vinden, was rechtspraak een voorname: het tribunaal zat op een podium dat zich op verschillende plaatsen in de hal kon bevinden. Dikwijls werd de apsis daarvoor gebruikt. Een beeld van de keizer liet zien dat in zijn naam recht werd gesproken en contracten werden afgesloten. In de loop van de Keizertijd, met de ontwikkeling van de keizercultus, kreeg de basilica ook steeds meer een religieus karakter. Dit gold voor de stedelijke hallen, voor de ontvangsthallen van de keizerlijke paleizen en voor de veldbasilica's in legerkampen. Sommige oosterse godsdiensten gebruikten basilica's voor hun bijeenkomsten. Het gebouwentype werd ook gebruikt voor synagogen. Overigens was de basilica zeker niet het exclusieve gebouwentype binnen de vroegchristelijke architectuur. Talrijke andere bouwvormen werden ook toegepast, in het bijzonder voor kerken met een specifieke functie, zoals paleiskerken, baptisteria, grafkerken en mausolea.

[3] Het gaat hier om een aantal prestigieuze gebouwen: in Rome de *Basilica Salvatoris* (de huidige Sint-Jan-van-Lateranen, vanaf 313) en de *Basilica Vaticana* (de Sint-Pieter, vanaf 319/322) boven het graf van de belangrijkste apostel. In Jeruzalem werd in het complex van het Heilig Graf een grote martyrium-basilica gebouwd. In de keizerlijke stad Trier verrees een dubbelbasilica die de oppervlakte van twee huizenblokken in beslag nam.

[4] De christelijke huiskerken uit de eerste eeuwen waren te klein en vooral niet representatief. De antieke tempel kwam als gebouwtype om verschillende redenen nauwelijks in aanmerking. De tempel was sterk verbonden met het pantheon van de antieke goden, waarvan de verering nog algemeen was. Praktisch voldeed het gebouw met zijn besloten cella ook niet, omdat de christelijke cultus om grote ruimtes voor de samenkomsten van de gelovigen vroeg. Op beperkte schaal heeft wel hergebruik van oude tempels als kerk plaatsgevonden, bijvoorbeeld bij het Maison Carrée in Nîmes of de kathedraal van Syracuse.

praal.[5] In plaats van het keizersbeeld kreeg de basilica een bisschopszetel, in de regel in de apsis.[6]
In navolging van de eerste grote kerkstichtingen onder auspiciën van Constantijn verrezen in de loop van de 4de en 5de eeuw talrijke grote en kleinere basilieken. Kenmerken van dit nieuwe cultusgebouw zijn een langgerekte plattegrond met de nadruk op de lengteas, een hoge middenbeuk met lichtbeuk en aan weerszijden een of twee lagere zijbeuken, een houten dakstoel (open of met plafond) en een podium voor de eredienst dat in een recht- of apsidiaal gesloten annex in het verlengde van de lengteas, was ondergebracht. De scheibogen van de zijbeuken rustten op zuilen, die veelal afkomstig waren uit tempels en andere antieke gebouwen. Het is dit type basiliek dat de standaard zou worden voor belangrijke kerken in het westen. In het oosten, waar aanvankelijk ook veel kerken in de vorm van een basilica werden gebouwd, kreeg onder keizer (527-565) Justinianus de koepelarchitectuur op een centraliserende plattegrond de overhand.[7]

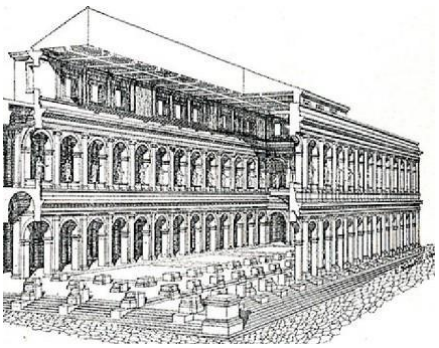

III.3.1.1A links: Reconstructie van de Basilica Iulia op het Forum Romanum, Rome (tekening: Hülsen 1909a).
III.3.1.1B midden: Tekening van de Oude Sint-Pieter naar een verloren gegaan fresco in de Vaticaanse grotten onder de Sint-Pieter (foto: wikimedia.org).
III.3.1.1C rechts: schip naar het oosten gezien (foto: KIK-IRPA B3208).

In de 6de en 7de-eeuw nam het aantal kerkstichtingen af. Voor zover er in Noordwest-Europa resten van kerken uit deze periode bewaard of opgegraven zijn, lijkt het erop dat zij een meer gecompartimenteerde opzet kregen dan de laatantieke basilica.[8] Veel nieuwe, grote kerken met meerdere beuken lijken er in Noordwest-Europa in deze tijd niet gebouwd te zijn. Dat wil

[5] Architecturaal kon een basilica allerlei vormen hebben: een eenvoudige, langgerekte of brede zaal, al dan niet voorzien van een apsis. Grotere basilica's hadden een middenbeuk en enkele of dubbele zijbeuken, waarboven soms galerijen waren. Het gehele gebouw kon onder één groot zadeldak gebracht zijn, maar bij een hoger opgetrokken middenbeuk kon deze voorzien worden van een lichtbeuk, die een eigen dakstoel kreeg. In de late Keizertijd werden sommige basilica's overwelfd, zoals de Basilica van Maxentius bij het Forum Romanum, maar dit bleef uitzonderlijk.
[6] De verbondenheid met de keizercultus was van wezenlijk belang, aangezien het christendom sinds Constantijn nauw aan de keizerlijke macht gelieerd was en eind 4de eeuw onder keizer Theodosius de officiële rijksreligie werd.
[7] Het is in de architectuurgeschiedenis gebruikelijk geworden om te spreken van een basilicale opzet, wanneer het kerkgebouw bestaat uit een hoog middenschip dat geflankeerd wordt door lagere zijbeuken met eventueel galerijen en dat rechtstreeks verlicht wordt via de lichtbeuk. Het is echter de vraag of deze architectuurhistorische notie van de basilica ook in de 11de en 12de eeuw zo werd ervaren. Kerken die tegenwoordig soms worden beschouwd als hallenkerken of pseudo-hallenkerken, zoals de Sant'Ambrogio in Milaan, de Saint-Sernin in Toulouse of de kathedraal van Santiago, mogen in een doorsnede op een hallenkerk lijken en er constructief mee verwant zijn, maar de ruimtewerking in het interieur is die van een dominant, hoog middenschip en lage zijbeuken. Het onderbrengen van al deze kerken onder de noemer 'hallenkerken', zoals door Isolde Köhler-Schommer en Hans-Erich Kubach (1997a: p.51-57 [Frankrijk] & p.111-112 [Italië]) overtuigt daarom niet.
[8] Untermann 2006a: p.61-78.

echter niet zeggen dat het bouwtype van de basiliek verdween. Het kerkelijke landschap bleef gedomineerd door de basilieken die in de periode van de 4de tot 6de eeuw gebouwd waren. Vanaf de Karolingische tijd werd, binnen het kader van de politiek van de *renovatio Imperii* (het herstel van het Romeinse keizerrijk), teruggegrepen op de vroegchristelijke en antieke architectuur. Veel kathedralen en kloosterkerken werden volgens het basilicale model ge- of herbouwd.[9] In Saint-Denis-en-France verrees omstreeks 770 een zuilenbasiliek, mogelijk sinds lange tijd de eerste drieschepige kloosterkerk in het Frankische rijk.[10] Ook in Rome zelf werden opnieuw kerken gebouwd volgens een klassieke opzet: in plaats van een scheiboogarcade werd weer de zuilencolonnade met een architraaf toegepast.[11] Nieuw in Noordwest-Europa in deze periode is de pijlerbasiliek, waar pijlers in plaats van zuilen de zijbeukarcade dragen. Vanaf de 9de eeuw zijn verreweg de meeste nieuwe basilicale kerken ten noorden van de Alpen pijlerbasilieken, soms met een afwisseling van pijlers en zuilen.

III.3.1.2A links: Reichenau, Mittelzell, St Maria und Markus, pijlerbasiliek (foto: wikimedia.org).
III.3.1.2B rechts: Paray-le-Monial, Basilique du Sacré-Cœur, schip naar het oosten (foto: JW).

Aan de westzijde van het basilicale schip werd bij belangrijke kerken steeds vaker een complexe westpartij, bestaande uit verschillende volumina, gerealiseerd. Aan de oostzijde werd tussen de apsis en het schip een extra travee geschoven zodat er een omvangrijke koorpartij ontstond, die ruimte bood aan de groeiende groep geestelijken en de uitgebreide liturgie die recht moest doen aan de status van de clerus.[12] Deze tendens zette door in de 10de en 11de eeuw. Er was echter ook meermaals sprake van een teruggrijpen op de vroegchristelijke kerkbouw. De Romeins-keizerlijke aspiraties zorgden ervoor dat juist onder de Ottoonse keizers de basilicale hoofdvorm weer op de voorgrond trad.
Vanaf de 11de eeuw is de basilicale opzet met hoge middenbeuk en lage zijbeuken de gangbare vorm voor voorname kerken in West-Europa.[13] Het is niet onaannemelijk dat de sterke aanhang die er in Frankrijk was voor de door de pausen ingezette kerkelijke hervormingsbeweging, hieraan heeft bijgedragen. De alleen aan de paus onderworpen orde van Cluny speelde hierin een voorname rol. Zij onttrok zich aan het gezag van de lokale bisschoppen en manifesteerde zich in de kerkbouw door een sterke oriëntatie op de Romeinse architectuur, in het bijzonder op de Romeinse basilieken van Sint-Pieter en Sint-Paulus-

[9] De Akense paltskerk, die geldt als het voornaamste bouwwerk van de Karolingische tijd, is door zijn specifieke functie als keizerlijke hofkapel niet representatief voor de kerkelijke architectuur van zijn tijd.
[10] Untermann 2006a: p.107-109.
[11] Onder andere de kerken van Santa Prassede en San Martino al Monte.
[12] Een crypte werd een gangbaar onderdeel van de oostpartij, maar deze komt ook voor onder sommige westpartijen. Deze crypte kan gedeeltelijk buitenwerks zijn en complexe vormen aannemen met een omgang, diverse nevenruimtes en verschillende niveaus.
[13] Opvallende uitzondering vormen de kathedralen en enkele andere kerken in Aquitanië die een enkel schip, overwelfd met een reeks koepels kregen. Zie: Westerman 2004a.Ook specifieke kerktypes, zoals paleiskerken en baptisteria, gaan terug op andere voorbeelden.

buiten-de-Muren. Voorbeelden hiervan zijn het toepassen van de vijfschepigheid bij belangrijke kerken en de bouw van een atrium voor de kerk, zoals bij de abdijkerk van Cluny III en in navolging daarvan de kerken van Souvigny en La Charité-sur-Loire.[14] Ook het gebruik van gecanneleerde pilasters en andere antiquiserende decorelementen in deze kerken, zoals basementen en kapitelen, verwijst naar de Romeinse architectuur.
Voor de receptiegeschiedenis is van belang dat in de 11de en 12de eeuw de meeste Romeinse basilieken uit het eerste millennium nog overeind stonden. De talrijke middeleeuwse Rome-reizigers zagen dus vele vroegchristelijke kerken, maar ook gebouwen uit de Karolingische tijd, die er sterk op geïnspireerd waren. Dit bood de mogelijkheid om terug te grijpen op de architectuur uit de stichtingstijd van de Kerk op momenten dat het gewenst was hiernaar te verwijzen, bijvoorbeeld ter legitimatie van apostolische, pauselijke of keizerlijke macht of om zich te positioneren binnen de kerkelijke hervormingsbeweging.

3.2 De vierdelige opstand van de middenbeuk

Zoals hiervoor al bleek, is het opvallendste kenmerk aan het inwendige van het Doornikse schip de vierdelige opstand van de middenbeukwand bestaande uit – van beneden naar boven – een scheiboogarcade, galerijarcade, nissenzone en lichtbeuk (afb. III.3.1.1C). In het architectuurhistorisch onderzoek is er veel aandacht geweest voor deze karakteristiek, omdat al vroeg geconcludeerd werd dat de schipwanden in Doornik mogelijk het oudste nog bestaande voorbeelden van een vierdelige opstand zijn. In het bijzonder Paul Rolland, Jean Bony, Pierre Héliot en Joseph Cornet hebben gezocht naar de oorsprong van dit motief.[15]

Door zijn monumentale opzet en hoogte komt een vierdelige opstand alleen voor bij grote kerkgebouwen. Het aantal ons bekende kerken met een dergelijke opstand is beperkt en betreft bijna allemaal kathedralen of belangrijke kloosterkerken. In Noord-Frankrijk kregen – naast de Doornikse kathedraal – de moederkerken van Noyon (afb. III.3.1C), Atrecht, Laon, Parijs en Soissons en de kapittel- en kloosterkerken van Saint-Germer-de-Fly, Sint-Donaas in Brugge, Notre-Dame-la-Grande in Valenciennes, Saint-Remi in Reims (afb. III.3.1B), Notre-Dame-en-Vaux in Châlons-en-Champagne en Notre-Dame in Mouzon, een vierdelige opstand. Daarnaast is er een vierdelige opstand in het koor van de abdijkerken van Montier-en-Der (bisdom Châlons-en-Champagne) en dat van de parochiekerk van Chars (aartsbisdom Rouen, afb. III.3.1A). Aangenomen wordt dat ook de verdwenen kathedraal van Kamerijk een vierdelige opstand had.[16] Al deze gebouwen hebben een opstand met zowel galerijen als een triforium of nissenzone.[17] De kathedralen van Rouen en Meaux hebben gedeeltelijk een vierdelige opstand dankzij de aanwezigheid van schijngalerijen.
Van enkele belangrijke verdwenen kerken waarvan we niet weten of deze (geheel of gedeeltelijk) een vierdelige opstand gehad hebben, ligt dit wel voor hand. De eerste is het omgangskoor van de kathedraal van Reims, gebouwd door aartsbisschop Samson in de jaren 1140-1160. Dit was precies in de periode dat meerdere suffragaankathedralen een vierdelige opstand kregen. De tweede is de koninklijke abdijkerk van Saint-Denis-en-France. Voor het koor van abt Suger (1141-1144) is een vierdelige opstand denkbaar[18], mogelijk met oculi

[14] Baud 2003a: p.172-173.
[15] Rolland 1937a; Bony 1937a; Bony 1937b; Héliot 1956a; Cornet 1970a.
[16] Thiébaut 1976a: p.406-433.
[17] Bij de Notre-Dame in Parijs en de Saint-Sulpice in Chars was deze nissenzone op een bijzondere wijze uitgevoerd in de vorm van oculi die van maaswerk voorzien waren.
[18] Sumner McKnight Crosby (1942: p.264-265) meende overigens dat het 12de-eeuwse koor van Saint-Denis geen galerijen had. Hij reconstrueerde een opstand, die vergelijkbaar is met de kathedraal van Sens. Zie ook Clark 1986a: p.114.

tussen het galerijniveau en de lichtbeuk, net zoals bij de kathedraal van Parijs. Het koor van de Saint-Sulpice te Chars (Val d'Oise), een eigenkerk van Saint-Denis, zou in dat geval een navolging van het dionysische koor zijn. Deze parochiekerk in het aartsbisdom Rouen werd in 1176 door Johannes van Gisors onttrokken aan de Sint-Maartensabdij van Pontoise en geschonken aan Saint-Denis. Kort hierna kreeg de kerk een nieuw koor. Het ligt voor de hand dat daarbij de architectuur van de nieuwe moederabdij werd gerepresenteerd.[19]
Alle genoemde bestaande en verdwenen vierdelige opstanden zijn jonger dan het Doornikse schip, zodat deze niet als voorbeeld in aanmerking komen.[20]

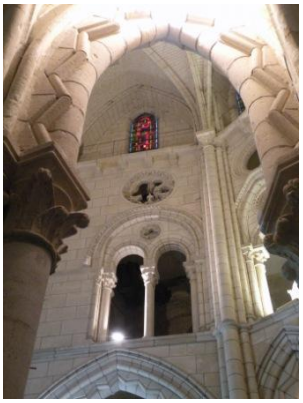

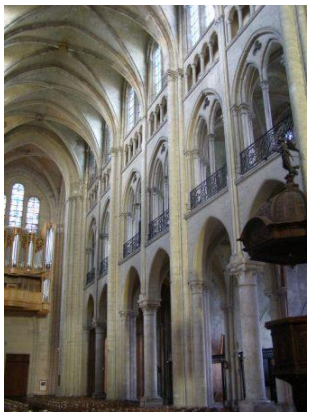

III.3.2.1A links: Chars, Saint-Sulpice, koor, interieur (foto: wikimedia.org).
III.3.2.1B midden links: Reims, ancienne abbatiale Saint-Remi, interieur (foto: JW).
III.3.2.1C midden rechts: Cluny, ancienne abbatiale Saints-Pierre-et-Paul, voorhal, tekening, 18de eeuw.
III.3.2.1D rechts: Noyon, cathédrale Notre-Dame, interieur (foto: JW).

Volgens Jean Bony kwam de vierdelige wandgeleding eind 11de eeuw tot stand door de letterlijke ontmoeting van twee verschillende vormen van wandopbouw in één gebouw. Hij zag namelijk in de transepten van de laat-11de-eeuwse abdijkerken van Tewkesbury (Gloucestershire) en Pershore (Worcestershire) de overblijfselen van een vierdelige opstand. Deze zou terug te voeren zijn op de samenkomst van de verschillende driedelige opstanden van koor en schip in het transept. Vooral in Tewkesbury (afb.III.3.2.2A-2C) leek dit inderdaad het geval, maar recent onderzoek heeft uitgewezen dat het transept van beide kerken oorspronkelijk een driedelige opstand met galerij en triforium had en overwelfd was door een tongewelf. De schijnbaar vierdelige opstand in de zijwanden van het transept van deze kerken is het resultaat van laatmiddeleeuwse verbouwingen, waarbij het tongewelf verdween.[21]

[19] Lefèvre-Pontalis 1901a: p.7-29; Kimpel & Suckale 1985a: p.513. Kimpel & Suckale 1990a: p.119. Timbert 2011a.
[20] In Vlaanderen is de opstand van de abdijkerken van Sint-Bertijns, Sint-Amands, Sint-Baafs en Sint-Pieter in Gent onvoldoende bekend. Het is niet uitgesloten dat een van deze voorname kerken een vierdelige opstand had, maar daar zijn geen concrete aanwijzingen voor. In Gent kreeg de parochiekerk van Sint-Niklaas in de 13de eeuw een vierdelige opstand, In Duitsland hebben de St. Georg in Limburg an der Lahn en de St Peter in Bacharach am Rhein (beide bisdom Trier) een vierdelige opstand, maar bij deze gebouwen – die zich in tijd en plaats op vrij grote afstand van de Doornikse kathedraal bevinden – is er geen aanleiding om andere dan wellicht verre en indirecte invloed van de Doornikse kathedraal te vermoeden. Dat geldt waarschijnlijk ook voor de Sint-Leonarduskerk van Zoutleeuw in Brabant (bisdom Luik).
[21] Bony 1937a: p.281-290; Bony 1937b: p.503-504. Marcel Anfray (1939a: p.31-76) en Charles Seymour (1939a: p.116) onderschreven de opvattingen van Jean Bony. Voor de overtuigende reconstructie van een driedelige opstand in Tewkesbury en Pershore: McAleer 1982a: p.549-563; Thurlby 1985a: p.5-17.

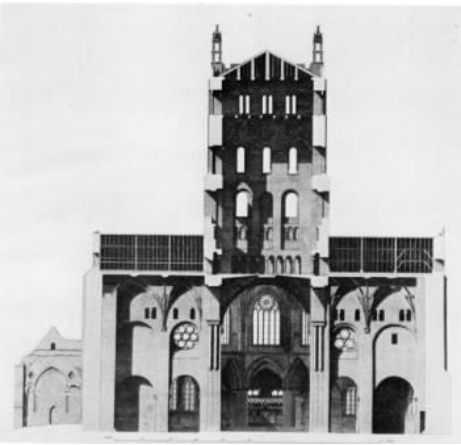
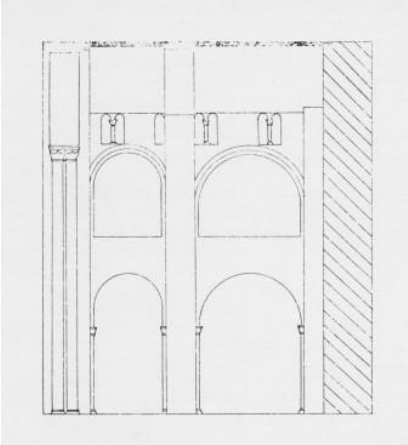

III.3.2.2A links: Tewkesbury, Abbey Church of St Mary the Virgin, oostzijde zuidelijke transeptarm (Thurlby 1985a: ill. VIIc).
III.3.2.2B midden: Tewkesbury, Abbey Church of St Mary the Virgin, doorsnede transept richting oosten (Thurlby 1985a: ill. XVII).
III.3.2.2C rechts: Tewkesbury, Abbey Church of St Mary the Virgin, oostzijde zuidelijke transeptarm, reconstructie met tongewelf (Thurlby 1985a: p.39c).

Hans Sedlmayr volgde Bony in zijn verklaring van de oorsprong van de vierdelige opstand, maar wees ook op de abdijkerk Cluny III (afb. III.3.2.1C). De voorhal (*galilea*) van de abdijkerk aldaar had inderdaad gedeeltelijk een vierdelige opstand met een scheiboogarcade, een triforium, en een dubbele lichtbeuk.[22] Deze werd gebouwd vanaf circa 1120. Deze opstand ontbeert een galerij en is bovendien jonger dan het Doornikse schip.
Robert Branner beschouwde de ontwikkeling van een vierdelige opstand als het gevolg van het streven naar meer hoogte en het benadrukken van verticaliteit. Met name door het overwelven van de galerijen zou een stevige basis ontstaan voor de lichtbeuk en de overwelving van het middenschip. De ruimte onder het lessenaarsdak van de galerij zag hij bovendien als een geëigende plaats voor steunmuren of bescheiden onderdakse luchtbogen. De blinde muur tussen galerij en lichtbeuk die dit tot gevolg had, zou esthetisch niet aanvaardbaar zijn geweest, aldus Branner, vandaar dat deze van een nissenzone of een triforium zou zijn voorzien.[23] Branner lijkt vooral gekeken te hebben naar de vierdelige opstand in de kathedralen van Noyon en Laon, maar deze zijn decennia jonger dan het Doornikse schip. In Doornik was er geen sprake van overwelfde galerijen en – afgezien van de twee bogen tegen de vieringpijler – zijn er ook geen steunmuren of bogen onder het lessenaarsdak van de galerijen.

[22] Sedlmayr 1950a: p.223-224. Conant 1968a: p.112, ill.27.
[23] Aangezien de architectuur van de 12de eeuw zich kenmerkt tot het steeds verder opheffen van vlakke muurvlakken, aldus Branner. Door een zeer late datering van het Doornikse schip (1140-1160) was in de ogen van Robert Branner de betekenis van Doornik voor andere gebouwen maar zeer beperkt. Branner 1963a: p.92-94, 103-104. En in navolging van Branner ook Eric Carlson (1986a: p.63).

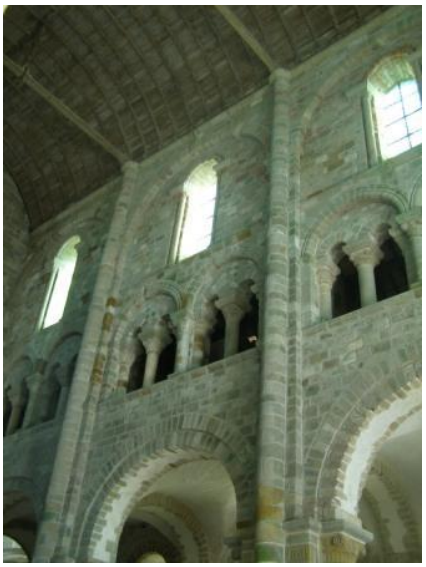

III.3.2.3A links: Lillers, Saint-Omer, noordzijde schip (foto: JW).
III.3.2.3B midden: Mont-Saint-Michel, abbatiale Saint-Michel, zuidzijde schip (foto: JW).
III.3.2.3C rechts: Ely, Cathedral of the Holy and Undivided Trinity, noordzijde schip (foto: JW).

De opstand van het schip van de Doornikse kathedraal toont in feite een combinatie van twee types opstand die beide vanaf de 11de eeuw courant zijn in basilicaal opgezette kerken. Het gaat enerzijds om een basilicaal kerkgebouw met zijbeuken, *galerijen* en lichtbeuk, zoals de Sint-Vincentiuskerk in Zinnik (afb. III.3.2.4B) of de Saint-Remi in Reims (afb. III.3.2.1B). Anderzijds is er het type met zijbeuken, *zijbeukzolder* met nissenzone boven de zijbeukarcade en lichtbeuk, zoals de Saint-Omer in Lillers (afb. III.3.2.3A). Vooral in Normandië en Engeland is volgens beide schema's gebouwd. Van het eerste type kunnen als voorbeelden genoemd worden de abdijkerken van Jumièges en Saint-Étienne in Caen en de kathedralen van Norwich en Ely (afb. III.3.2.3C), van het tweede type de abdijkerken van Mont-Saint-Michel (afb. III.3.2.3B), Lessay en La Trinité in Caen. Door de combinatie in één schipwand van zowel een galerij als een nissenzone ter hoogte van de zijbeukzolder, werd in Doornik een vierdelige opstand bereikt. De Doornikse kathedraal is het oudst bekende gebouw waar deze combinatie werd toegepast.[24]

Als men de wandopbouw van de grote 11de en 12de-eeuwse kerken met een driedelige opstand onderzoekt, blijkt dat in kerken zonder galerij in de loop van de 11de eeuw de zone tussen de zijbeukarcade en de lichtbeuk steeds vaker geleed werd door een architecturale decoratie in de vorm van nissen of openingen.[25] In kerken met galerijen blijft deze zone aanvankelijk ongeleed, zoals bij de Saint-Remi in Reims en de abdijkerk van Montier-en-Der. Het was echter niet zo'n grote stap om ook bij een opstand met galerijen een geleding van deze zone onder de lichtbeuk te realiseren. Dat is wat er in Doornik is gebeurd.
Deze ontwikkeling past in een algehele tendens om een architectonisch steeds rijkere wandgeleding te creëren. De eerste voorbeelden daarvan worden al in de Karolingische tijd gesignaleerd, maar vooral vanaf de 11de eeuw werd de bewuste zone ook architecturaal geleed en al of niet van openingen voorzien. De driedelige opstand die hiermee werd gecreëerd, werd

[24] Joseph Cornet (1970a: p.209) meende dat de zijbeuken en galerijen van het schip tot een eerdere campagne behoorden dan het triforium en de lichtbeuk. Hij veronderstelde dat de eerste bouwmeester een gebouw met galerijen, maar zonder nissenzone had voorzien en dat de tweede, zich inspirerend op voorbeelden zonder galerij maar met een nissenzone, koos voor de blinde zone tussen galerij en lichtbeuk. Er zijn echter geen indicaties in de kathedraal dat een dergelijke planwijziging heeft plaatsgevonden, hoewel deze ook niet uit te sluiten is.
[25] Héliot 1969a: p.76-77.

in de loop van de 11de eeuw steeds gangbaarder. Een vroeg voorbeeld is te vinden in de abdijkerk van Bernay. Vooral in Normandië werd de driedelige opstand in de tweede helft van de eeuw toegepast, maar ook elders in Frankrijk zijn belangrijke voorbeelden te vinden zoals in Saint-Benoît-sur-Loire, Vignory en Cluny.

Dit wil overigens niet zeggen dat de schipwanden van oudere basilica's kaal waren. De decoratie van de schipwand was daar waarschijnlijk niet zozeer architecturaal maar picturaal van aard, door het aanbrengen van schilderingen of mozaïeken op 'blinde' muurzones die horizontaal gemarkeerd konden zijn door cordonlijsten. Twee mooie voorbeelden zijn te vinden op het eiland Reichenau: de apsis van de kloosterkerk St. Peter und Paul in Niederzell (Reichenau) (afb.III.3.2.5C) en het schip van St. Georg (Oberzell) (afb.III.3.2.4A).[26] Ten opzichte van de picturale wanddecoratie werd met de architecturale wanddecoratie een veel nadrukkelijkere structuur en plastiek van het muurwerk werd bereikt.

III.3.2.4A links: Reichenau, Oberzell, St Georg, schip, zuidzijde (foto: wikimedia.org).
III.3.2.4B midden: Soignies (Zinnik), ancienne collégiale Saint-Vincent, schip (foto: JW).
III.3.2.4C rechts: Reims, ancienne abbatiale Saint-Remi, interieur, schip (foto: wikimedia.org).

Het streven naar een steeds rijkere geleding en een meer plastische decoratie van het kerkgebouw bereikte in de 12de eeuw een hoogtepunt. De bogen werden steeds rijker en verfijnder geprofileerd en blinde muurvlakken werden architecturaal geleed en gedecoreerd. Het is opvallend dat deze toenemende articulatie en decoratie van de wand ervoor zorgde dat deze steeds meer gelijkenis ging vertonen met die van de klassieke bouwkunst. Het is mogelijk dat de wandbehandeling in de sterk klassieke Oost-Romeinse of Byzantijnse architectuur sinds Justinianus een voorbeeldfunctie heeft vervuld in het genoemde proces van een toenemend architectonisch-decoratieve behandeling van de wand van het kerkgebouw.[27]

[26] Erdmann 1993a: p.23. Een ander treffend voorbeelden van wandschilderingen in de middenzone van een kerkschip is te vinden in de San Julián de los Prados in Oviedo. Zie: Arias 1999a: p.58-94.
[27] Sedlmayr 1959a: 1, p.80.

III.3.2.5A links: Montier-en-Der, église Saint-Rémy (ancienne abbatiale Saints-Pierre-et-Paul), schip.
III.3.2.5B midden: Montier-en-Der, église Saint-Rémy (ancienne abbatiale Saints-Pierre-et-Paul), koor.
III.3.2.5C rechts: Reichenau, St. Peter und Paul, geschilderde bogen geleding in de apsis (foto: wikimedia.org, Zairon).

Een vergelijking van de Doornikse schipmuren met de wandopstand van de enkele decennia oudere Sint-Vincentiuskerk in Zinnik (afb. III.3.2.4B) illustreert dit treffend. Het belangrijkste verschil tussen beide kerken is dat de zone tussen de galerij en de lichtbeuk – die correspondeert met het lessenaarsdak van de galerij – in Zinnik uit vlak muurwerk bestaat, terwijl er in Doornik een nissenzone met kleine openingen gerealiseerd is. Illustratief in dit kader is ook de abdijkerk van Montier-en-Der (afb. III.3.2.5A & 5B). Het 11de-eeuwse schip kent een driedelige opbouw met galerijen. De blinde zone tussen galerijen en lichtbeuk neemt veel plaats in.[28] Bij de nieuwbouw van het koor in de vroege 13de-eeuw koos men voor een vierdelige opstand, van het type dat terug te vinden is in de Saint-Remi in Reims, in de Notre-Dame-en-Vaux in Châlons-en-Champagne en in de abdijkerk van Mouzon.[29] Het verschil tussen de architectuur van het midden van de 11de eeuw en de vroege 13de eeuw wordt hier treffend geïllustreerd.

Bouwkundig is de toevoeging van een nissenzone nauwelijks van belang. Zo is er in het Doornikse schip geen sprake van een triforium met loopgang, maar slechts van de hierboven genoemde nissenreeks. Pas in het Doornikse transept werd op ditzelfde niveau een loopgang aangebracht met zuiltjes aan de zijde van de middenbeuk en een muur als achterwand, zodat een tweeschalig wandsysteem ontstond, zoals bij de lichtbeuk van het schip. Voor de geleding van de wand had de nieuwe nissenzone in het Doornikse schip echter wel belangrijke gevolgen: er is sprake van een aanzienlijke verrijking van de articulatie en de plasticiteit van de wandopbouw. Of het idee hierachter ook werkelijk het streven naar meer verticaliteit was, zoals Branner beweerde, is twijfelachtig. De extra zone benadrukt juist de horizontale lijnen en daarmee de lengte van het schip.[30]

Het idee om een blinde muurzone tussen de galerijen en de lichtbeuk te decoreren, is tegen het midden van de 11de eeuw mogelijk al toegepast in de rechte koortravee van de Munsterkerk in Essen (afb. III.3.2.6A).[31] Toch is er geen aanleiding om te veronderstellen dat de toepassing in Essen een voorbeeld voor Doornik geweest is. Het gaat bij dit en andere Karolingische en

[28] Ronot 1981a: p.287-293; Delhumeau 1995a: p.229-232. Het schip van de abdijkerk werd in belangrijke mate gereconstrueerd na een bombardement in 1940.
[29] Notre-Dame-en-Vaux: Prache 1977a: p.279-297, Pressouyre 1995a: p.127-134, Corsepius 1997a. Over de bouwgeschiedenis van Mouzon: Beer 2007a en Pérouse de Montclos 1995a: p.236-238.
[30] Branner 1963a: p.92-104.
[31] Kubach & Verbeek 1976a: p.273-274; Zimmermann 1956a: p.242-243. De westelijke vieringtoren van de St. Ludger in Werden had mogelijk ook een nissenzone tussen de galerij en de lichtbeuk en daarmee een vierdelige opstand. Kubach & Verbeek 1976a: p.1222.

Ottoonse voorbeelden steeds om de opstand van een of twee traveeën en nooit over de lengte van een complete beuk. Zij komen ook niet in aanmerking als bron voor het Doornikse schip, aangezien die gebouwen in opzet, tijd, plaats en politiek-historische relevantie te ver afstaan van de Doornikse kathedraal.[32]
De Anglo-Normandische architectuur van de late 11de-eeuw staat veel dichter bij die van Doornik. Aannemelijk is dat deze wel een rol heeft gespeeld bij de totstandkoming van een vierdelige opstand, al was het dan niet in de vorm die Jean Bony zich voorstelde. De loopgang die zich in veel grote Anglo-Normandische kerken aan de binnenzijde voor de lichtbeukvensters bevindt (zie § III.3.4.5) wordt in de regel aan de middenbeukzijde begrensd door een arcade, die tenminste de venstervorm volgt. Vaak is de middelste boog – die het venster omkadert – aanzienlijk hoger dan de tussenliggende bogen, zoals in Winchester (afb. III.3.2.6B) en Norwich (afb. III.3.2.6C).

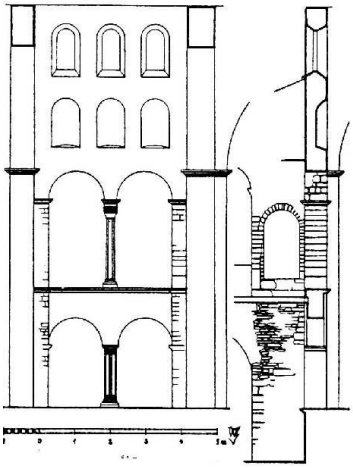
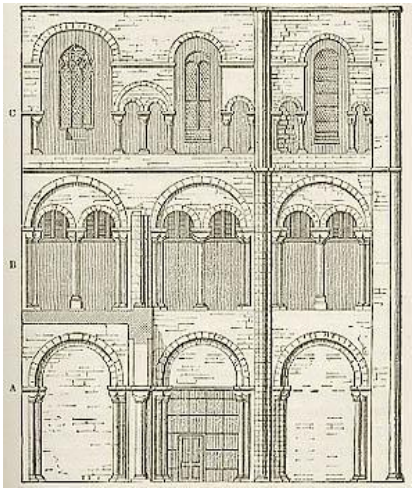

III.3.2.6A links: Essen, Münster, reconstructie van de opstand van de koortravee (uit: Zimmermann 1956a: p.242).
III.3.2.6B midden: Winchester, Cathedral Church of the Holy Trinity, westopstand van de zuidelijke transeptarm (uit: Willis 1845a: p.23).
III.3.2.6C rechts: Norwich, Cathedral of the Holy and Undivided Trinity (foto: JW).

In een dergelijke opzet zijn er binnen de lichtbeuk twee niveaus aanwezig. In deze gevallen bevindt de vloer van de loopgang zich ook een stuk lager dan de onderzijde van het (oorspronkelijke) lichtbeukvenster. De zone onder de lichtbeukvensters correspondeert deels met het niveau van de zolder van de galerij. Door dit gedeelte af te scheiden van de lichtbeukzone en te veranderen in een nissenzone, kan men komen tot een vierdelige opstand.[33]

De Doornikse nissenzone fungeert als sokkel van de lichtbeukzone. Vanwege de loopgang voor de lichtbeukvensters was een dikke middenbeukwand noodzakelijk. Deze dikke muur boven de galerij werd aan beide zijden substantieel lichter gemaakt door een reeks nissen, waarvan de bogen als ontlastingsbogen functioneren. Aan de zijde van de middenbeuk gebeurde dit door per travee twee diepe nissen aan te brengen, terwijl aan de zijde van de zijbeukzolder per travee een ondiepe spaarnis werd aangebracht (afb. I.3.10C). In enkele Normandische kerken met een inwendige loopgang voor de lichtbeukvensters, maar zonder

[32] Charles Seymour (1939a: p.116 n.39) suggereerde dat de opstand van de Akense paltskapel ook al wijst richting een vierdelige opstand. De opstand van de decagoon van St. Gereon in Keulen kan hier ook nog genoemd worden (Kubach & Verbeek 1976: II, p.538-539).
[33] In veel kerken is deze situatie in de Late Middeleeuwen veranderd door de helling van de galerijdaken te verlagen, zodat er ruimte ontstond om de vensters te vergroten, zoals in Winchester het geval is.

galerij, droeg een nissenzone ook bij aan het lichter maken van de muur (Saint-Nicolas[34] en La Trinité in Caen, Lessay). In Doornik gebeurde dit echter – voor zover wij weten – voor het eerst bij een kerk met langsgalerijen.

3.3 De ruim opgezette galerijen aan weerszijden van het schip

Het schip van de kathedraal heeft aan beide zijden grote langsgalerijen, representatieve ruimtes met grote vensters in de buitenmuur en met brede, ongedeelde, boogopeningen naar de middenbeuk. De galerijen hebben dezelfde afmetingen als de eronder gelegen zijbeuken, maar ogen aanzienlijk ruimer dankzij de lichtere structuur, de afgeschuinde pijlers en de betere lichtinval.[35] Zij hadden oorspronkelijk geen gewelf (zie § I.3.7). De reeks diafragmabogen, waarop het plafond rustte, zorgde voor een sterke compartimentering.
De Doornikse galerijen behoren tot de grootste van hun tijd. Er zijn weinig middeleeuwse kerken waar de galerijen in de opstand zo'n voorname plaats innemen.[36] In de meeste kerken met langsgalerijen zijn de zijbeuken namelijk aanzienlijk hoger dan de galerij. Het motief van de galerij als een verheven ruimte op de verdieping kwam al ter sprake bij de westpartij. Hieronder wordt daarom specifiek ingegaan op het fenomeen van de langsgalerij.

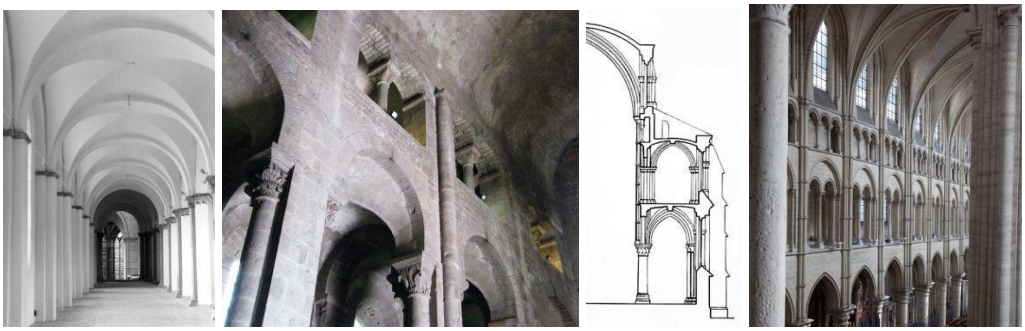

III.3.3.1A links: noordelijke galerij van het schip (foto: JW).
III.3.3.1B midden links: Orcival, Notre-Dame, schip, galerij (foto: M. Knospe).
III.3.3.1C midden rechts: Laon, cathédrale Notre-Dame, doorsnede.
III.3.3.1D rechts: Laon, cathédrale Notre-Dame, schip, opstand zuidzijde (foto: wikimedia.org).

3.3.1 Galerij of zijbeukzolder

In de meeste kerken met een basilicale opzet bevindt zich tussen de arcade van de zijbeuken en de lichtbeuk van de middenbeuk een zone die correspondeert met de zolder van de zijbeuk. Het lessenaarsdak van de zijbeuk rust tegen deze zone, vaak een blinde muur. Dikwijls is de wand vlak, maar in een aantal gevallen is deze gedecoreerd met nissen of een blindarcatuur. Het komt ook voor dat er openingen zijn aangebracht die vanuit het middenschip licht op de ruimte onder het dak boven de zijbeuk brengen. Bij een beperkte groep kerken ligt boven de zijbeuk een galerij.

[34] De behandeling van de muur in het schip van de Saint-Nicolas is verder zeer eenvoudig. Dit zal verband houden met het feit dat het hier om een voormalige parochiekerk gaat.
[35] De grotere lichtinval is ook te danken aan het feit dat de aanbouwen en belendende gebouwen van de kathedraal bij de hoger gelegen galerijvensters minder licht weghouden. Toen het schip werd gebouwd had de noordelijke zijbeuk bovendien aanzienlijk kleinere vensters. Zie § I.3.6.
[36] Vergelijkbaar met Doornik zijn de grote galerijen in enkele Anglo-Normandische kerken (Saint-Étienne in Caen, kathedraal van Norwich), de Saint-Remi in Reims en de Saint-Vincent in Zinnik.

III.3.3.2A links: Rouen, cathédrale Notre-Dame, zicht vanuit de zuidelijke zijbeuk naar de noordzijde van het schip (foto: wikimedia.org, Cccefalon).
III.3.3.2B midden links: Rouen, cathédrale Notre-Dame, schip, opstand zuidzijde (foto: wikimedia.org).
III.3.3.2C midden: Rouen, cathédrale Notre-Dame, schip, zijbeuk, zicht naar het oosten, 1910 (foto: wikimedia.org/ 3/16/1910. Brooklyn Museum Archives, Goodyear Archival Collection, S03_06_01_008 image 1045).
III.3.3.2D midden rechts: Modena, Cattedrale Metropolitana di Santa Maria Assunta in Cielo e San Geminiano, schip, zuidzijde van de middenbeuk richting het westen (foto: JW).
III.3.3.2E rechts: Vézelay, Basilique Sainte-Marie-Madeleine, koor, noordgalerij, met kunstlicht op de galerij (foto: JW).

Over het begrip galerij bestaat in de literatuur geen eenduidigheid. In het Nederlands wordt *galerij* of *zijbeukgalerij* gebruikt voor iedere vorm van een zijbeukverdieping die geopend is naar het middenschip. Het kan gaan om de zijbeukzolder die openingen heeft naar het middenschip, maar meestal betreft het een grotere ruimte met een eigen buitenmuur, vensters en/of een gewelf. Het Nederlandse woordgebruik is vergelijkbaar met het Franse woord *tribunes*, dat zowel kan doelen op echte galerijen, als op een zijbeukzolder met boogopeningen in de muur tussen het middenschip en de zolder.[37] Met *triforium* wordt in het Frans en het Nederlands een loopgang aangeduid die zich onder de lichtbeuk bevindt, ter hoogte van de zijbeuk- of galerijzolder, en die geopend is naar het middenschip. Engelse architectuurhistorici gebruikten de term *triforium* aanvankelijk voor alle typen openingen boven de zijbeukarcade en onder de lichtbeuk, dus zowel voor galerijen als triforia en ook nog voor lichtbeukloopgangen.[38] Tegenwoordig wordt er in het Engels verschil gemaakt tussen *gallery* voor een functionele galerij en *triforium* voor een loopgang of nissenzone met openingen naar de zijbeukzolders, terwijl de loopgang voor de lichtbeuk aangeduid wordt met *clerestory passage*. In het Duits ontwikkelde Paul Ortwin Rave een uitgebreide terminologie voor verschillende typen galerijen, die echter nauwelijks gebruikt wordt.[39] In de praktijk wordt vooral onderscheid gemaakt tussen *echte Emporen* en *unechte Emporen.* Men spreekt van *unechte Emporen* bij een zijbeukzolder met openingen naar het middenschip. Soms wordt hiervoor ook de term *Scheinemporen* gebruikt, al wordt die term ook gebezigd als de middenschipswand een dubbele zijbeukarcade heeft, met twee bogen boven elkaar.[40] In dat geval wordt in het middenschip de suggestie gewekt dat er een galerij is, terwijl er feitelijk sprake is van een in de hoogte voortgezette zijbeuk. In het Frans spreekt men in dat geval van *fausses tribunes.*[41]

[37] Viollet-le-Duc (1854-1868a) gebruikte het woord *triforium* voor alle soorten bogen en openingen in de zone tussen de zijbeukarcade en de lichtbeuk. Jean-Marie Pérouse de Montclos (1989a: p.406-407) wijst op het verschil tussen galerijen (*tribunes*) en openingen op de zijbeukzolder (*comble ouvert sur le vaisseau central*), maar in de praktijk wordt in het Frans in beide gevallen vaak *tribunes* gebruikt.
[38] In alle drie betekenissen komt de term al voor bij Gervasius van Canterbury in de tweede helft van de 12de eeuw. Greggersen 2000a: p.3-5. Fernie 2000a: p.315
[39] Zie: Rave 1924a.
[40] Günther Binding (1998a: p.93-95) gebruikt *Scheinempore* voor beide gevallen.
[41] Voorbeelden van dergelijke 'schijngalerijen' zijn te vinden in de kapittelkerken van Vignory en Eu en de kathedralen van Rouen en Meaux. Vignory: Vergnolle 1995a. Eu: Coutan 1937a: p.388-412. Grant 2005;

In deze studie is een *galerij* (i.c. langsgalerij) een boven de zijbeuk gelegen ruimte met een eigen buitenmuur en vaak ook eigen vensters. Naar het schip is de galerij geopend, onder één grote boog per travee, of onder een samenstel van bogen (zie hierover § 3.3). De galerij kan overwelfd zijn, maar ook een houten plafond of open dakstoel hebben. Onderscheidend criterium om te spreken van een galerij is dat deze, in tegenstelling tot de zijbeukzolder, behoort tot het representatieve interieur van het kerkgebouw.
De galerij kan een praktische functie vervullen. In dat geval is de galerij goed begaanbaar en bereikbaar via een redelijk comfortabele trap.[42]
De *zijbeukzolder* is de ruimte boven het plafond of het gewelf van de zijbeuk, onder het dak. Deze kan in verbinding staan met en verlicht worden door grotere of kleinere vensterachtige openingen in de binnenwand van het middenschip. Meestal hebben deze de vorm van een arcade, die soms vrij groot is. Soms zijn er ook kleine vensters in een lage buitenwand, die dan een borstwering in het verlengde van de zijbeukmuur is (bijvoorbeeld in het koor van de abdijkerk in Vézelay). De middenschipwand kan ter hoogte van de zijbeukzolder ook blind zijn, al dan niet versierd met schilderingen (zoals de Sankt Georg in Oberzell, Reichenau, afb.III.3.2.4A) of met mozaïeken, of geleed met een blindarcade. In de literatuur wordt er in dat laatste geval vaak gesproken van een blindtriforium of een schijntriforium, wat ongelukkige termen zijn, omdat een loopgang ontbreekt en dat juist een wezenlijk onderdeel is van hetgeen doorgaans met triforium wordt aangeduid.[43] De zijbeukzolder is via een trap of ladder toegankelijk voor onderhoud en reparatie van het gebouw.

3.3.2 De geschiedenis van de langsgalerij

De geschiedenis van de langsgalerij is nog niet goed onderzocht, maar het motief gaat in de kerkbouw in ieder geval terug tot de vroegchristelijke tijd. Vooral in het oostelijke Middellands Zeegebied werden al vroeg enkele kerken met langsgalerijen gebouwd.[44] Maar de galerij is ouder dan de christelijke kerk: sommige belangrijke Griekse *stoai* en Romeinse *basilicae* kenden ook al galerijen. Mogelijk het eerste en in ieder geval het oudste voorname voorbeeld van een kerk met een galerij is de grote vijfschepige martyrium-basiliek, die het eerste grote gebouw vormde van het door keizer Constantijn I gestichte Heilig-Grafcomplex (*325/326). De in 335 gewijde basiliek werd in 1009 verwoest op last van kalief Al-Hakim bi-Amr Allah en – ook na de verovering van Jeruzalem door de kruisvaarders – niet meer herbouwd. De achter de basiliek gelegen Anastasis-rotonde rond het eigenlijke Heilige Graf, werd toen ook ernstig beschadigd, maar kon tussen 1012 en 1036, weliswaar in gewijzigde vorm, hersteld worden. Over de vraag of de Anastasis-rotonde al vóór de 11de eeuw galerijen had, zijn de architectuurhistorici het niet eens.[45]
De martyrium-basiliek in Jeruzalem was niet de enige belangrijke vroege kerk met galerijen. In de noordelijke keizerhoofdstad Milaan verrees tussen 395 en 402 de imposante kerk van

---

Meaux: Kurmann 1971a; Rouen: Heinzelmann 2003a: p.222-227. Over deze *fausses tribunes*: Pérouse de Montclos 1989a: p.407.

[42] Dit is niet altijd een rechte trap, maar kan ook een wenteltrap zijn. In de kathedralen van Laon (noordelijke transeptarm) en Soissons (zuidelijke westtoren) zijn er voorbeelden van wenteltrappen die versmallen, zodra zij het niveau van de galerij hebben aangedaan.

[43] Voor de term triforium, zie § III.5.5.4.

[44] Paul Ortwin Rave (1924a: p.28-29) noemt tal van voorbeelden uit de 4de en 5de eeuw.

[45] Klinkenberg 2010a: p.115-117. Krüger (2000a: p.54-57, 77-79, 233) meent op basis van een bouwhistorische en architectuurhistorische analyse dat dit niet het geval was. Indien de galerijen pas in de 11de eeuw zijn gerealiseerd, zou er sprake kunnen zijn van een verband tussen het na 1009 opgeven van de van galerijen voorziene martyrium-basiliek en het toevoegen van galerijen aan de Anastasis-rotonde.

San Lorenzo Maggiore, een uitzonderlijk ambitieuze centraalbouw die in opzet en uitwerking sterk afwijkt van de andere Milanese kerken uit de late 4de eeuw. Deze kerk kan eigenlijk niet anders dan in relatie met het keizerlijk hof tot stand zijn gekomen. Waarschijnlijk was het de paleiskerk van regent Flavius Stilicho en keizer Honorius.[46]
Vanaf de 6de eeuw werd de galerij in de Byzantijnse kerkbouw toegepast bij enkele grote centraalbouwkerken van hoge rang. Beroemde voorbeelden zijn de kerken in Constantinopel (Hagia Sophia, Hagioi Sergios en Bacchos (afb.III.3.3.3C & 3D), Hagios Polyeuktos) en Ravenna (San Vitale). Van de basilicale kerken met galerijen uit deze tijd is de bekendste de Hagios Demetrios in Thessaloniki (afb.III.3.3.3B), een keizerlijke stichting op een belangrijk heiligengraf.[47]

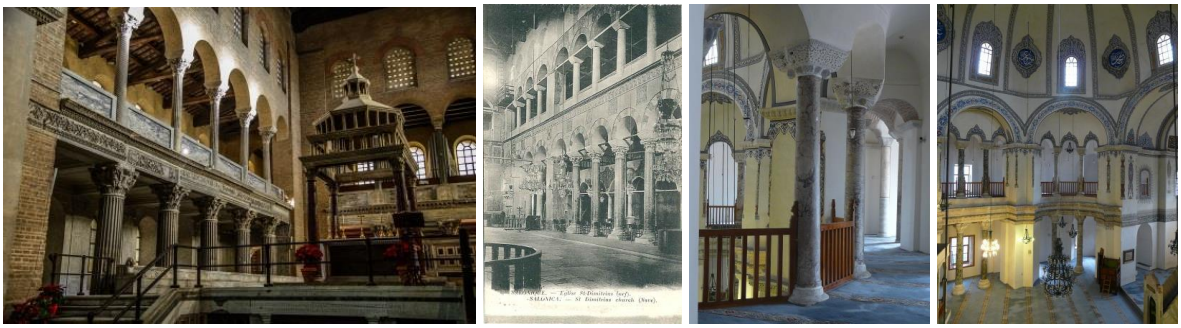

III.3.3.3A links: Roma, Basilica maggiore di San Lorenzo fuori le mura, interieur (foto: wikimedia.org).
III.3.3.3B midden links: Thessaloniki, Hagios Demetrios, interieur, situatie voor de brand 1919 (ansichtkaart Éditions Visé; foto: wikimedia.org).
III.3.3.3C midden rechts: Istanbul, Küçuk Ayasofya Camii/ Hagioi Sergios kai Bachos, interieur (foto: JW).
III.3.3.3D rechts: Istanbul, Küçuk Ayasofya Camii/ Hagioi Sergios kai Bachos, interieur, galerij (foto: JW).

In Rome werd de galerij toegepast bij twee kerken boven een prominent martelaarsgraf: in de San Lorenzo fuori le mura (579-590) en Sant'Agnese fuori le mura (625-638). Beide coemeteriale of kerkhofkerken waren gebouwd tegen een buiten de stad gelegen heuvel waarin zich de catacombe met het martelaargraf van de desbetreffende heilige bevond.[48] De ligging tegen de heuvel kan een verklaring zijn voor het gebruik van galerijen om zo het ontstane hoogteverschil binnen het gebouw te kunnen overbruggen.[49] Bij de – zoals destijds in Rome gebruikelijk – met het koor op het westen[50] gerichte San Lorenzo, kwam men aan de oostzijde binnen op het niveau van de galerij. Het overige gedeelte van de kerk lag aan de voet van de helling en bestond daarom uit twee niveaus (afb.III.3.3.3A).
De beide kerken tonen invloeden van de Byzantijnse architectuur, zoals vrij algemeen geldt voor de Romeinse kunst van de 6de eeuw. Het is aannemelijk dat het concept van de galerij, dat in de vroegchristelijke kerkbouw in Rome tot dan toe niet of nauwelijks bekend was, een bewuste receptie uit de keizerlijke Byzantijnse architectuur is. Rechtstreekse invloed van de Heilig-Grafbasiliek in Jeruzalem, een zeer adequaat voorbeeld een martelarenkerk, is ook mogelijk. De galerij werd eerst toegepast in de San Lorenzo en nagevolgd in de jongere Sant'Agnese.[51]

[46] Kubach & Verbeek 1976a, 3: p.1086. Fieni 2004a: p.87. In laatste instantie: Löx 2008a: p.407-438 en Neri, Lusuardi Siena & Greppi 2015a: p.115-164.
[47] Krautheimer & Curcic 1986a: p.125-128.
[48] Volgens recent onderzoek zou de grote omgangsbasilica bij de Sant'Agnese met een soort galerij zijn gebouwd, die echter aan de buitenzijde raamloos was en dus eigenlijk een zijbeukzolder vormde. Zie: De Blaauw 2010a: p.40-41 (met verwijzingen). Hugo Brandenburg (2013a: p.76) verwierp deze aanname.
[49] Krautheimer & Curcic 1986a: p.268-270 en Krautheimer 1996a: p.98-99.
[50] De Blaauw 2010b: p.20-21.
[51] Krautheimer 1996a: p.80-81. D'Onofrio 1999a: p.212-247.

Zoals hierboven bij de westgalerij al ter sprake kwam, zijn er vóór de Karolingische tijd in Noordwest-Europa geen kerken met galerijen bekend. In de keizerlijke paleiskerk te Aken (eind 8ste eeuw) kreeg de galerij een prominente plaats (afb.III.3.3.7C, 8A-8C). De galerij is hier door het centraalbouwkarakter van de paleiskerk zowel een langsgalerij als een westgalerij. Naast de paleiskerk en zijn directe navolgingen zijn er echter ook in de Karolingische architectuur geen andere voorbeelden van zijbeukgalerijen bekend.[52]

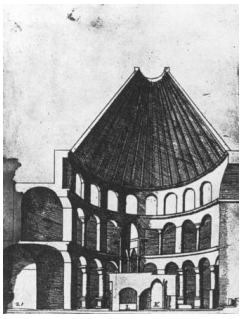
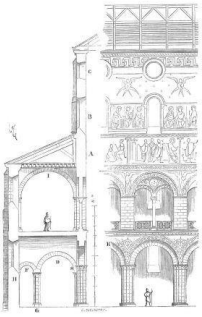
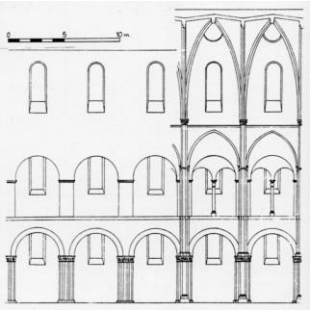

III.3.3.4A links: Gernrode, St. Cyriakus (foto: JW).
III.3.3.4B midden links: Jeruzalem, H. Grafkerk, Anastasis-rotonde, gravure, J. Callot, 1609.
III.3.3.4C midden rechts: Reims, Saint-Remi, reconstructie van het schip (Viollet-le-Duc 1854-1868a).
III.3.3.4C rechts: Reims, Saint-Remi, reconstructie van het schip (Vergnolle 1994a: p.100, naar Ravaux 1972a).

Bijna twee eeuwen na de Akense paleiskerk werd het motief van de langsgalerij toegepast in het schip van de St. Cyriakus in Gernrode (afb. III.3.3.4B). De omstreeks 975 gebouwde damesabdij was gesticht door de nauw met keizer Otto II verbonden markgraaf Gero.[53] In 982 vond een wijding plaats. Algemeen wordt verondersteld dat de galerij van Gernrode rechtstreeks geïnspireerd is op de keizerlijke Byzantijnse architectuur. Het was de tijd dat de uit Constantinopel afkomstige keizerin Theophanu in het nabijgelegen Quedlinburg resideerde en haar gemaal keizer Otto II zichzelf uitriep tot keizer van het gehele Romeinse Rijk. De heilige Cyriakus, wiens relieken in de 10de eeuw in Gernrode aankwamen, speelde bovendien een rol in de aan Constantijns moeder keizerin Helena verbonden legende van de vinding van het Heilig Kruis, zodat de aan hem gewijde abdijkerk van Gernrode op bijzondere wijze bij de antieke keizerlijke traditie aansloot.[54]
Het is ongewis hoeveel andere van galerijen voorziene kerken in Europa in de 9de tot 11de eeuw zijn gebouwd, die later plaats hebben gemaakt voor nieuwbouw. Van weinig voorname kerken uit deze tijd is een wezenlijk deel van het opgaande werk bewaard gebleven. In een enkel geval is er een schriftelijke bron, bijvoorbeeld de vermelding van een altaar op de verdieping. Het lijkt er echter op dat in het Roomse Rijk de langsgalerij niet in kathedralen werd toegepast. Bij de 11de-eeuwse kathedralen van Mainz, Speyer, Worms, Keulen, Trier, Bamberg en Hildesheim zijn geen aanwijzingen dat er een langsgalerij was. In West-Francië zijn er wel aanwijzingen voor galerijen in de kathedralen van Le Mans en Reims. Maar hoe verbreid galerijen in het voormalige West-Frankische rijk waren, is moeilijk te zeggen. Wel is het opvallend dat in de 11de en 12de eeuw in Noord-Frankrijk, waar verwijzingen naar de

[52] Erffa 1960a: p.274. Niet uitgesloten kan worden dat er kerken met langsgalerijen verdwenen zijn. Uit schriftelijke bronnen zijn daarvan geen voorbeelden bekend.
[53] De galerij was waarschijnlijk bij aanvang van de bouw nog niet voorzien. Erffa 1960a: p.275.
[54] Winterfeld 2001a: p.263-264. In Gernrode en Gandersheim zijn er ook in de liturgie duidelijke Byzantijnse invloeden. De Byzantijnse invloed in Saksen zou tot ver in de Middeleeuwen doorwerken. Nog in de 16de eeuw werd in de keizerlijke abdij van Gandersheim het Pinksterfeest in het Grieks gevierd. Goetting 1973a: p.88-89, 250-251.Het is overigens denkbaar dat het motief van de galerijen in de St. Cyriakus via de keizerlijke Laurentiuskerk in Maagdenburg afkomstig was van de San Lorenzo fuori le mura in Rome. Zie: Helten 2009a: p.83-86. In de tweede helft van de 11de eeuw werd onder Byzantijnse invloed de kathedraal van Pisa voorzien van brede galerijen. Thümmler 1939a: p.186.

Karolingische architectuur lang betekenisvol bleven, de langsgalerij in veel belangrijke kerken voorkwam.[55]
Aangenomen wordt dat de aartsbisschoppelijke kathedraal van Reims in ieder geval in de 10de eeuw galerijen had. De kathedraal was sinds de doop van de Frankische koning Clovis door aartsbisschop Remigius (498) sterk verbonden met het Frankische koningschap en was ook voor de Karolingers een van de belangrijkste kerken in hun rijk. Lodewijk de Vrome koos de kathedraal uit om zich door paus Stephanus IV tot keizer te laten kronen (816). Niet lang daarna begon aartsbisschop (816-841) Ebbo met de bouw van een nieuwe, grotere kerk, die zijn opvolger Hincmar in 862 wijdde. De westpartij van deze kerk had een verdieping, waar zich een Salvator-altaar bevond.[56] Aartsbisschop (969-989) Adalbero verbouwde deze 9de-eeuwse kathedraal. Hij sloopte het grootste deel van het Karolingische westkoor en liet een nieuwe toren tegen de westzijde oprichten.[57] Uit een beschrijving van Richer, monnik van de abdij Saint-Remi, kan men niet zonder meer concluderen dat deze kerk langsgalerijen had.[58] Een belangrijke aanwijzing is echter afkomstig uit archeologisch onderzoek dat heeft uitgewezen dat er in de 10de eeuw in het schip een kettingfundering werd aangebracht tussen de pijlers van de zijbeuken. Deze versteviging van het fundament, die op een verzwaring van de constructie wijst, zou verklaard kunnen worden door het voornemen langsgalerijen te bouwen.[59]
Naast de kathedraal kende Reims een tweede kerk die minstens zo sterk met het koningschap verbonden was: de ten zuidoosten van de stad gelegen koninklijke abdijkerk van Saint-Remi. Het hart van de huidige abdijkerk gaat nog voor een groot gedeelte terug op de 11de-eeuwse kerk. Met de bouw daarvan was abt (1007-1035) Airardus begonnen. Zijn opvolger abt (1035-1046) Theodoricus zette deze, na wijziging van de plannen, voort, zodat de kerk onder abt (1046-1071) Herimar kon worden voltooid.[60] In de jaren 1170-1190 werd de 11de-eeuwse kerk overwelfd en uitgebreid met een imposante koorpartij en een nieuwe westfaçade.[61] Van de 11de-eeuwse abdijkerk zijn het monumentale schip (14,5 m breed, elf traveeën lang) en transept nog in grote lijnen aanwezig. Boven de brede zijbeuken (6,7 m), waarvan onzeker is of ze van meet af aan overwelfd waren, bevinden zich even brede langsgalerijen, die ook tot de 11de-eeuwse aanleg behoren (afb. III.3.3.3B & III.3.4.4C).[62] De galerijopeningen op het schip hadden oorspronkelijk geen onderverdeling. De onderverdelende bogen werden aangebracht tussen het eind van de 11de en het midden van de 12de eeuw.[63] De lichtbeukvensters vormden het derde niveau van de geleding van de middenbeuk.

---

[55] Een gedetailleerde studie naar de plaats en betekenis van galerijen binnen de middeleeuwse architectuur is in voorbereiding.
[56] Fels & Reinhardt 1933: p.351-355.
[57] Bur 1984a: p.297-302.
[58] Deze tekst is namelijk onvoldoende eenduidig om de aanwezigheid van een langsgalerij aan te nemen. Het lijkt eerder te gaan om een galerij in een westpartij. Berry & Neiss 2000a: p.52-55.
[59] Berry & Neiss 2000a: p.56; Barral i Altet 1990b: p.178-182.
[60] Prache 1978b: p.15. Voor de bouwgeschiedenis van de abdijkerk zijn de voornaamste studies die van Anne Prache (1977a, 1978b, 1981a, 1995b) en Jean-Pierre Ravaux (1972a).
[61] Nadat de kerk in de 19de eeuw was gerestaureerd werd deze zwaar getroffen tijdens de Eerste Wereldoorlog, waarbij een aanzienlijk deel van het schip instortte. Dit werd na de oorlog gereconstrueerd.
[62] Prache 1978b: p.15-16.
[63] Jean-Pierre Ravaux (1972a: p.97-98) onderbouwde met bouwhistorische argumenten dat de onderverdeling in twee bogen pas na de bouw werd aangebracht. Anne Prache was aanvankelijk (1978b: p.19, 24) van mening dat de onderverdeling behoorde tot het 11de-eeuwse project, maar betoogde later (1981a: p.124-125) dat deze in de 12de eeuw was aangebracht. De stelling van Ravaux (1972a: p.97-98) dat de onderverdeling in twee bogen gelijk met de verbouwing van het schip in het derde kwart van de 12de eeuw was gebeurd, is moeilijk te aanvaarden. De *übergriffene* rondbogen en hun kapitelen behoren namelijk tot een ander vormenrepertoire dan de laat-12de-eeuwse gewelven en bijbehorende schalken van het schip. De onderverdelende bogen van de galerijen moeten daarom na de 11de-eeuwse voltooiing van de kerk, maar voor de 12de-eeuwse verbouwing gerealiseerd zijn.

De abdij van Saint-Remi was de voornaamste abdij van het aartsbisdom Reims en met de abdij van Saint-Denis de belangrijkste abdij voor het Franse koningschap.[64] De abdij was gesticht bij het graf van de Reimser aartsbisschop Remigius, die de Merovingische koning Clovis had gedoopt en daarmee het Frankische rijk tot het christendom had gebracht. Als haar belangrijkste heilige gold Remigius, die als apostel voor de Kerk van Reims werd vereerd, ook al was hij bij lange na niet de eerste aartsbisschop geweest. Zijn verering strekte zich, net zoals bij de heilige Martinus van Tours, uit tot ver buiten het eigen bisdom. Zijn relieken lagen in een monumentale graftombe in de abdijkerk. Daar werd ook de ampul met heilige olie bewaard, die volgens het door aartsbisschop Hincmar in zijn *Vita Remigii* (9de eeuw) opgetekende verhaal, door een uit de hemel neerdalende duif was aangereikt om dienst te doen bij de doop van Clovis. Met deze heilige olie werden vanaf de tijd van aartsbisschop Hincmar de nieuwe heersers over het West-Frankische rijk, en daarna over Frankrijk, tot koning gezalfd.
Een met de abdijkerk van Saint-Remi vergelijkbaar voorbeeld van langsgalerijen is te vinden in het in het zuidoosten van de Champagne gelegen koninklijke klooster te Montier-en-Der (afb. III.3.2.5A & 5B), dat tegen het einde van de 10de eeuw een nieuwe abdijkerk kreeg. De galerijen van het schip, in hun huidige vorm in belangrijke mate een reconstructie van na de verwoestingen in de Tweede Wereldoorlog, dateren waarschijnlijk uit de eerste decennia van de 11de eeuw.[65] De wanden van dit schip hebben verder, net zoals aanvankelijk in de abdijkerk van Saint-Remi, geen nadrukkelijke horizontale of verticale geleding.

III.3.3.5A links: Caen, Saint-Étienne, schip, noordgalerij nabij de westpartij (foto: JW).
III.3.3.5B midden links: London, oude St. Paul's Cathedral, schip, ets, 1658, Wenceslaus Hollar (foto: wikimedia.org).
III.3.3.5D rechts: Fécamp, La Trinité, enig overgebleven deel van de vroeg 12de-eeuwse galerij (foto: JW).

Vanaf de 11de eeuw werd de langsgalerij een markant kenmerk bij een reeks voorname kerken in *Normandië*, die alle gelieerd zijn aan de hertogelijke dynastie: de abdijkerken van Notre-Dame in Jumièges, Saint-Étienne in Caen (afb. III.3.3.5A), Saint-Vigor in Cérisy-la-Forêt en La Trinité in Fécamp (afb. III.3.3.5D) en de kathedralen van Bayeux, Coutances, Avranches en Rouen. Het is waarschijnlijk dat ook in de andere Normandische kathedralen (Lisieux, Évreux, Sées) galerijen aanwezig waren. In Rouen werden bij de algehele nieuwbouw van de kathedraal vanaf het eind van de 12de eeuw in het schip schijngalerijen gerealiseerd, die louter een aanduiding van galerijen in de middenbeukwand zijn (afb. III.3.3.2A, 2B & 2C).

[64] Kramp 1995a: p.275-276.
[65] Arnoult 1957a: p.262-281. Herveline Delhumeau (1995a: p.232) wees op de formele verwantschap met de galerijen in de kerk van Ottmarsheim, die omstreeks 1030-1040 gebouwd werd.

Na de verovering van *Engeland* werden galerijen toegepast in verschillende belangrijke kerken: de kathedralen van Canterbury, Londen (afb. III.3.3.5B), Winchester, Norwich en Ely (afb. III.3.3.5C), maar ook in diverse grote abdijkerken, zoals St Albans, Gloucester en Peterborough.[66] Het nieuwe Normandische koningshuis bediende zich in Engeland van dezelfde krachtige architectonische concepten als in hun stamland Normandië, zowel om hun nog jonge machtspositie in Engeland te legitimeren als om de eenheid van hun rijk te benadrukken. Daarbij voerden zij een hervorming door van de Angelsaksische Kerk, die net zoals de Kerk in Normandië een door de vorst gedomineerde rijkskerk werd.
De toepassing van de galerij in de Normandische rijkskerken kan, samen met het gebruik van koortorens, gezien worden als een expliciete verwijzing naar de Karolingische architectuur. Juist de Normandische hertogen, nieuwkomers onder de West-Europese heersers, die zich op enigszins gekunstelde wijze konden laten voorstaan op hun 'Karolingische' afstamming, hadden behoefte aan krachtige architectonische representaties ter legitimering van hun macht.[67]

Dichter bij Doornik waren er waarschijnlijk galerijen in het schip van de abdijkerk van Sint-Baafs bij Gent (afb. III.3.3.6A), dat halverwege de 11de eeuw gedateerd kan worden.[68] Tegen het einde van de 11de eeuw verrees het schip van de Sint-Vincentius in Zinnik (Soignies) met ruime galerijen boven de zijbeuken (afb. III.3.3.6C).[69] In hoeverre belangrijke kerken in Vlaanderen als de Sint-Pieter in Gent, de Sint-Vedastusabdijkerk in Atrecht, de abdij van Sint-Amands in Elnone en de Sint-Bertijns bij Saint-Omer in de 11de en 12de eeuw galerijen hadden, is niet bekend.[70] Voor de Vlaamse graven golden in wezen dezelfde motieven als voor de Normandische hertogen, al was hun Karolingische afkomst direct en onbetwist.[71] Zij claimden hun afstamming van Karel de Grote via zijn achterkleindochter Judith van West-Francië, die in 861 door Boudewijn I van Vlaanderen was geschaakt en die hij uiteindelijk trouwde. Het gebruik van Karolingische motieven in de architectuur, die op instigatie of onder invloed van de Vlaamse graven gebouwd werd, onderstreepte de Vlaamse aanspraken als *primus inter pares* ten opzichte van andere vorsten. Zeer krachtig was de representatie van het Karolingische keizerdom in de 10de-eeuwse grafelijke Sint-Donaaskerk. Deze burchtkerk vormde een getrouwe kopie van de Akense paleiskerk, inclusief de rondomgaande galerijen. Toen deze huiskerk van de Vlaamse graaf eind 12de eeuw werd vervangen door een grotere kruisbasiliek, kreeg deze nieuwe kerk wederom galerijen (afb. III.3.3.6B & C).[72]
Zoals hierboven al bleek was het aantal kerken met langsgalerijen in het Roomse Rijk, afgezien van de genoemde voorbeelden, lange tijd vrij beperkt. Vanaf het begin van de 12de eeuw dateren de galerijen in Sankt-Ursula in Keulen en – met overwelving – van de tweede Mariakerk en de oudste Sint-Nicolaaskerk in Utrecht. Met deze laatste kerken zijn enkele kerken in Noord-Italië verwant.[73] Aldaar kregen in de 11de en 12de eeuw meerdere abdij- en kapittelkerken een galerij: Santo Sepolcro (11de eeuw) en Sant' Ambrogio (begin 12de eeuw)

---

[66] Op basis van receptie uit de Normandische architectuur (in het bijzonder de abdijkerk van Jumièges) zou de midden-11de-eeuwse abdijkerk van St Peter in Westminster ook al galerijen hebben gekregen (Gem 1981a). De Noord-Italiaanse kathedralen van Modena, Parma en Piacenza hebben ook allen zijbeukzolders.
[67] Stöver 1990a; Stöver 1994a.
[68] De Smidt 1956a: p.31, 88-89.
[69] Ghislain 1998a.
[70] De abdij van Sint-Amands werd in de 17de-eeuw nagenoeg volledig gereconstrueerd volgens een uitzonderlijk concept, dat waarschijnlijk sterk beïnvloed was door de middeleeuwse abdijkerk. Aangezien galerijen in de opstand van de 17de-eeuwse kerk een dominante rol speelden, is het goed denkbaar dat de 11de-eeuwse abdijkerk ook galerijen had. Over Saint-Amand: Héliot 1955b: p.3-15.
[71] Freise 1989a: p.203-243.
[72] Devliegher 1991a: p.118-136.
[73] Deze Mariakerk was een directe representatie van de kathedraal van Novara. Zie: Mekking 2007a: p. 72-73.

in Milaan, San Michele in Pavia (1120-1130) en de Santa Maria Maggiore in Bergamo (tweede kwart 12de eeuw). In sommige gevallen is het overigens bij deze kerken lastig om uit te maken of het om een zijbeukzolder of een galerij gaat. Mogelijk had de San Fedele in Como al eerder, in de 10de eeuw, een galerij gekregen (zie § III.5.2).

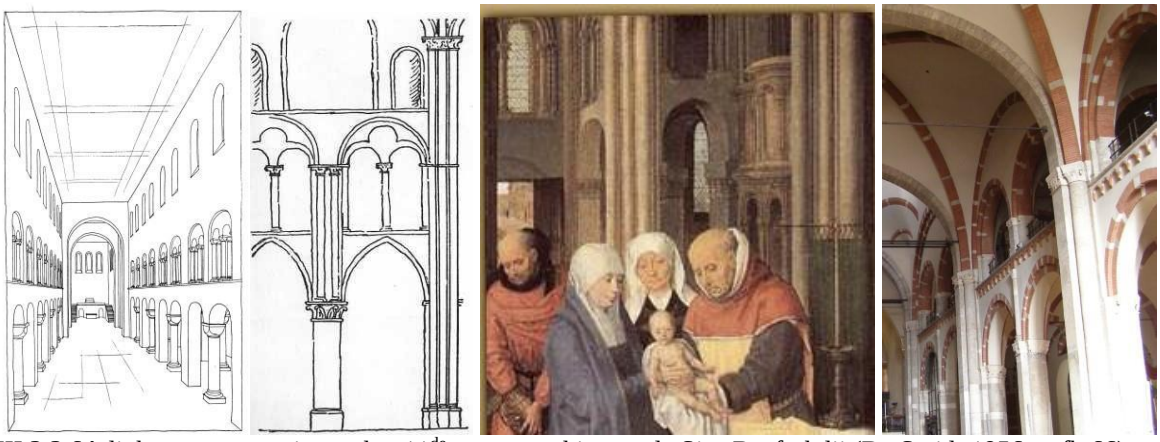

III.3.3.6A links: reconstructie van het 11de-eeuwse schip van de Sint-Baafsabdij (De Smidt 1956a: afb.66).
III.3.3.6B midden: Brugge, Sint-Donaas, tekening van de opstand van de 12de-eeuwse kerk door John Essex, 1773 (De Vliegher 1978a: afb.107).
III.3.3.6C midden rechts: Detail van het 12de-eeuwse interieur van de Sint-Donaas, Hans Memling, Triptiek van Jan Floreins, Sint-Janshospitaal, Brugge (detail) (foto: wikimedia.org).
III.3.3.6D rechts: Milano, Basilica di Sant'Ambrogio, begin 12de eeuw, galerij van het schip (foto: wikimedia.org).

3.3.3 De langsgalerij en de westgalerij

Bij de paleiskerk van Karel de Grote in Aken strekte de galerij zich op de verdieping uit over alle zestien traveeën rond de centrale, octogonale ruimte (afb. III.7C, 8A-8C). Deze galerij is ook een belangrijke karakteristiek van de diverse navolgingen van de Akense paleiskerk, zoals die te Ottmarsheim, Essen, Como (San Fedele) en de verdwenen paleiskerken in Compiègne[74] en Brugge (Sint-Donaas, afb. III.3.3.7A & 7B).[75] In al deze kerken is (was) er sprake van een combinatie van een westgalerij en een langsgalerij, ook al is de vorm van de centraalbouw een wezenlijk andere dan die van de longitudinale bouw. Vooral de westgalerij of -tribune zou bij veel kerken toegepast worden, terwijl longitudinale galerijen veel zeldzamer zijn. Met name in het Roomse Rijk zijn er veel kerken, die een westgalerij hebben en geen langsgalerijen.

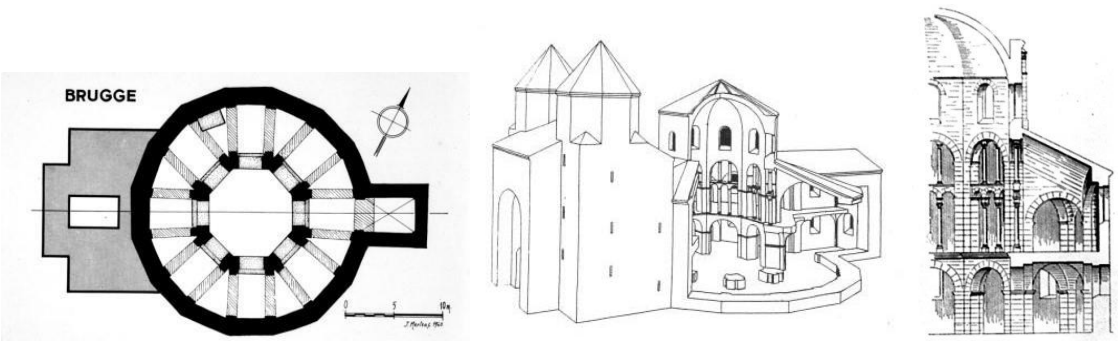

[74] Heitz 1987a: p.158-159. Vieillard-Troiekouroff 1971a: p.89-108.
[75] Devliegher 1991b: p.46-92.

III.3.3.7A links: Brugge, Sint-Donaas, reconstructie van de plattegrond van de Karolingische paleiskerk door Joseph Mertens (1963a: fig.5).
III.3.3.7B midden: Brugge, Sint-Donaas, reconstructie van de Karolingische paleiskerk door Luc De Vliegher (Leclercq-Marx 1997a: p.163).
III.3.3.7C rechts: Aachen, Dom, doorsnede (uit: Dehio & Von Bezold 1887-1901a: afb.1).

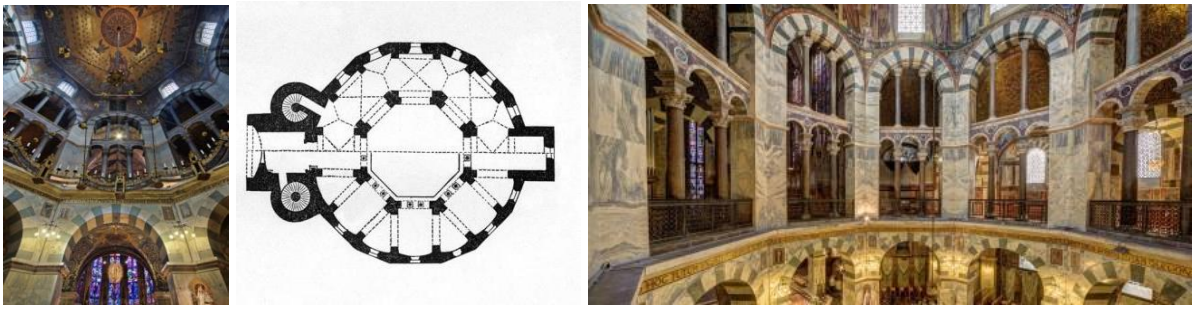

III.3.3.8A links: Aachen, Dom, interieur, opstand van het octogoon naar het oosten (foto: karldergrosse2014.de).
III.3.3.8B midden: Aachen, Dom, plattegrond, reconstructie van de situatie omstreeks 800 (foto: wikimedia.org).
III.3.3.8C rechts: Aachen, Dom, galerij (foto: panoramico.com).

De Doornikse kathedraal kent, zoals reeds gememoreerd, zowel een façadegalerij als langsgalerijen. Zij sluiten ruimtelijk nauw op elkaar aan: er zijn geen afscheidingen of hoogteverschillen tussen beide.[76] Het lijkt een vanzelfsprekende gedachte dat bij de longitudinaal opgezette kerken de langsgalerijen aan weerszijden van een schip met elkaar verbonden zijn door een vergelijkbare galerij tegen de westgevel. Deze situatie, zoals die in Doornik bestaat, is echter zeldzaam. In de Saint-Sernin van Toulouse (afb.III.3.3.12C)[77], de Saint-Étienne in Caen[78] en later de kathedraal van Laon[79] zijn er weliswaar smalle loopgangen tegen de westgevel, maar is er geen sprake van een brede galerij. Vooral in Toulouse is dit opvallend, aangezien daar de galerijen zich wel voor de transeptgevels voortzetten (afb. III.3.3.12A). Bij de Sint-Vincentiuskerk in Zinnik, bevond zich in de westtoren een tribune. Deze strekte zich waarschijnlijk ook uit over een deel van de eerste middenschiptravee en verbond zo op gelijk niveau de beide langsgalerijen van het schip.[80] De verbinding tussen de westgalerij en de langsgalerijen was echter aanzienlijk smaller dan de galerijen zelf.

III.3.3.9A links: Caen, Saint-Étienne, (foto: wikimedia.org, Chatsam).
III.3.3.9B midden: Orcival, Notre-Dame, (foto: wikimedia.org, Jochen Jahnke).
III.3.3.9C rechts: Soignies, ancienne collégiale Saint-Vincent (foto: Kubach & Verbeek 1989a: afb.160).

[76] In de huidige situatie is er slechts een kleine passage tussen de westgalerij en de schipgalerijen als onderdeel van het 17de-/18de-eeuwse trappenhuis, maar oorspronkelijk waren de zijruimtes van de westpartij overwelfd en sloten de vloeren van de west- en langsgalerijen naadloos op elkaar aan. Zie § I.2.3.
[77] Pradelier 2002a: p.297.
[78] In Caen betreft het twee loopgangen boven elkaar. Liess 1967a: p.199.
[79] De transeptarmen van Laon tonen wel een mooi voorbeeld van een galerij die als platform tegen een façade is gesitueerd.
[80] Ansieau, Deveseleer, Doperé & Sartieaux 2009a: p.195-206.

Bij de kerken waar beide voorkomen (het eerste concept van de Saint-Étienne in Caen[81]; de kathedralen van Bayeux en Coutances), sluiten de westgalerij en de langsgalerijen niet naadloos op elkaar aan: er is hoogteverschil en de verbinding tussen de ruimtes is via kleinere doorgangen in scheidingsmuren. Ook in het westwerk van de Notre-Dame van Jumièges is de façadegalerij met de langsgalerij verbonden via een zaal op de verdieping in de westtorens.[82] In La Trinité in Caen behoorden de verdiepingen in de torens tot een grote zaal op de westgalerij, maar bij deze kerk ontbreken langsgalerijen.[83] Bij de westpartij van de kathedraal van Compostella werd wel een overwelfde façadegalerij gerealiseerd die zonder grote overgang of sprong doorliep in de langsgalerijen.[84]

III.3.3.10A links: Jumièges, ancienne abbatiale Notre-Dame, westpartij (foto: wikimedia.org).
III.3.3.10B midden links: Jumièges, ancienne abbatiale Notre-Dame, galerij in de westpartij (foto: wikimedia.org).
III.3.3.10C midden rechts: Jumièges, ancienne abbatiale Notre-Dame, gezicht vanuit het koor richting het westen westpartij (foto: rockyontheroad.wordpress.com).
III.3.3.10D rechts: Winchester, Cathedral (foto: wikimedia.org, Akoliasnikoff)

Bij kerken waar de langsgalerijen zich voortzetten boven de zijbeuken van het transept bevindt zich soms ook een doorlopende langsgalerij voor de kopse transeptfaçaden, hetzij in de vorm van een afgescheiden galerij (zoals in Toulouse of Santiago), hetzij in de vorm van een platform dat naar boven toe geopend is (zoals in Winchester of Laon). De Saint-Sernin in Toulouse en de kathedraal van Santiago behoren tot de enkele grote basilieken, opgericht ter ere van de aldaar begraven heilige, waar de galerij tegen de façade van het transept deel uitmaakt van een zich rondom gehele middenbeuk uitstrekkende galerij. Dit was ook het geval bij de Saint-Remi in Reims[85] en de Saint-Martin in Tours.[86]

3.3.4 Functie en betekenissen van galerijen

Zoals meestal met betrekking tot het toepassen van bouwconcepten en –vormen in de Middeleeuwen zijn er ook in Doornik geen teksten overgeleverd die informatie verschaffen over de motieven van de opdrachtgever. Zoals in de eeuwen ervoor en ook nog wel erna, was

[81] Bij de Saint-Étienne in Caen was wel een westgalerij gepland, maar deze werd niet gerealiseerd. Baylé 1991a: p.234. Chaix 2011a: p.44.
[82] Liess 1967a: p.152-153.
[83] Opbouw van de tweetorenfaçade en aansluiting bij het schip: Bayle 1979a: p.49-51.
[84] Bij de Saint-Remi in Reims is onvoldoende bekend over de 11de-eeuwse westpartij om hier een uitspraak over te kunnen doen.
[85] Vergnolle 1994a: p.100-101.
[86] De galerijen in enkele kerken in de Auvergne (zoals Saint-Nectaire en Notre-Dame-du-Port in Clermont-Ferrand) en in de Limousin behoren mogelijk tot de bouwtraditie van de grafbasilica's van Sainte-Foy in Conques en Saint-Martial in Limoges. Hier is nader onderzoek noodzakelijk.

het in de 12de eeuw gebruikelijk om besluiten en vooral motiveringen te codificeren, als daar een speciale reden voor bestond. Wat op schrift werd gesteld, betrof vooral zaken van juridisch belang en dan nog slechts vooral afwijkingen van de gebruikelijke gang van zaken of conflicten: de 'gewone' gang van zaken behoorde tot de traditie, die bekend werd verondersteld. De genoemde bouwconcepten en –vormen zijn daarom een belangrijke bron, zeker als ze in hun context worden beschouwd en vergeleken.[87] In combinatie met schriftelijke en iconografische bronnen is het mogelijk een aantal aspecten te onderscheiden die een rol gespeeld kunnen hebben bij de keuze voor galerijen. Sommige van deze aspecten zijn in het verleden al sterk benadrukt, andere zijn juist ondergewaardeerd. Achtereenvolgens zullen aan de orde komen: de rol van de galerij in de bouwkundige constructie, de betekenis voor de 'ruimtelijk-esthetische' beleving van het gebouw, de praktische gebruiksfunctie (liturgische of anderszins) en de symbolische betekenis.[88]

De galerij als onderdeel van de bouwkundige constructie

Bij een aantal kerken in Zuidwest-Frankrijk en Noord-Spanje beschouwen veel architectuurhistorici de galerij in combinatie met zijn gewelf in de eerste plaats als een constructief element. Het gaat om monumentale drie- of vijfbeukige kerken zonder lichtbeuk waar zijschepen en zijbeukgalerijen het door een tongewelf overwelfde middenschip flankeren. De galerijen geven met hun (halve) tongewelven steun en tegendruk aan het zware tongewelf van het middenschip.[89]

III.3.3.11A links: Saint-Savin-sur-Gartempe, ancienne abbatiale, doorsnede (Viollet-le-Duc 1854-1868a: I, p.195).
III.3.3.11B midden: Saint-Savin-sur-Gartempe, ancienne abbatiale, schip (wikimedia.org, GO69).
III.3.3.11C rechts: Toulouse, Basilique Saint-Sernin, doorsnede (foto: Wikimedia.org, JMaxR).

[87] Voorbeelden zijn te vinden bij Kimpel & Suckale 1985a; Mekking 1986a; Bosman 1990a.

[88] In de literatuur wordt in plaats van de ruimtelijke betekenis ook gesproken van de esthetische betekenis. Soms wordt onderscheid gemaakt tussen de liturgische betekenis en de praktische betekenis. Aangezien in een kerkgebouw de uitoefening van de liturgie het voornaamste praktische gebruik van het gebouw is, wordt dit onderscheid hier niet gemaakt. Erffa 1960a: p.265.

[89] Doordat deze kerken geen lichtbeuk hebben, worden zij soms ingedeeld bij de groep van zogenaamde hallenkerken. Kubach & Köhler-Schommer 1997a: p.51-52. Het verschil met hallenkerken, waarbij de zij- en middenbeuk ongeveer dezelfde hoogte hebben en er daardoor geen lichtbeuk is in de middenbeuk, is echter zeer groot. De opbouw met zijbeuken en galerijen is in deze kerken namelijk veel dominanter dan het ontbreken van de lichtbeuk. Belangrijkste nog bewaarde voorbeelden zijn de grafbasilieken van Saint-Sernin in Toulouse en de heilige Jacobus in Santiago de Compostella, waar de galerijen ruim van opzet zijn. Vergelijkbaar was de situatie in de Saint-Martin in Tours en de Saint-Martial in Limoges (beide verwoest; Vergnolle 1994a: p.158-165), Sainte-Foy in Conques, de kathedraal van Lugo, de kerken van Notre-Dame-du-Port in Clermont-Ferrand, van Beaulieu-sur-Dordogne, Orcival, Saint-Nectaire en Issoire.

III.3.3.12A links: Toulouse, Basilique Saint-Sernin, noordelijke transeptarm (foto: wikimedia.org).
III.3.3.12B midden: Toulouse, Basilique Saint-Sernin, galerij (foto: wikimedia.org).
III.3.3.12C rechts: Toulouse, Basilique Saint-Sernin, de 17de-eeuwse orgelgalerij tegen de westgevel kende geen voorganger (foto: wikimedia.org).

Maar ook in kerken zonder overwelfd middenschip kan de galerij een constructieve functie vervullen, bijvoorbeeld door een hogere middenbeuk te schragen. Bij de Saint-Étienne in Caen wordt de hoge middenbeuk gesteund door de met halve tongewelven overwelfde galerij. Ook in Doornik heeft de galerij een zekere constructieve betekenis, omdat deze het mogelijk maakt om een hoger en lichter bouwwerk neer te zetten, dan bij een middenschipswand met alleen zijbeuken mogelijk was. De diafragmabogen van de galerijen tussen de buitenmuur en de middenschippijlers zorgen voor een versteviging en verstijving van de onderbouw van de middenschipwand, waarop zich de muur met de nissenzone en daarboven de lichtbeuk verheft. Een vergelijkbare situatie is aan te treffen bij een aantal Normandische en Engelse kathedralen en abdijkerken.

Bij de oudste overwelfde Noord-Franse kathedralen hadden galerijen eveneens een constructieve functie. De van graatgewelven (Doornik, transept) of van kruisribgewelven (Noyon, Laon, Senlis) voorziene galerijen droegen ertoe bij dat de zijwaartse krachten van het middenschipsgewelf werden opgevangen.[90] Bij latere projecten (Soissons, Chartres, Bourges) werd deze functie overgenomen door luchtbogen en steunberen. Aangezien het bouwen in de Middeleeuwen een kwestie van ervaring en inzicht was en niet van op berekeningen berustende constructies, is de vraag of volgens de huidige op kennis van de mechanica berustende inzichten de galerij en zijn gewelf ook daadwerkelijk een wezenlijke constructieve rol vervulden, niet zo relevant.
Dat galerijen geen voorwaarde waren om een hoge middenbeuk op te trekken of deze te overwelven, laten andere voorbeelden zien. ‘Hallenkerken’ of gelijkbeukige kerken, zoals de abdijkerk in Saint-Savin-sur-Gartempe (afb. III.3.3.11A-11B) of Notre-Dame-la-Grande in Poitiers, konden volledig overwelfd worden met een tongewelf zonder toepassing van galerijen. Voor kruisribgewelven gold hetzelfde. Tot de oudst bekende kruisribgewelven over een middenbeuk in Noord-Europa behoort de kerk van Lessay, die geen galerij kent.

Ruimtelijke-esthetische betekenis
Zoals reeds opgemerkt droeg de galerij in grote Normandische en Engelse kerken uit de 11de en 12de eeuw bij aan het realiseren van een monumentale basilicale opzet, onafhankelijk van overwelving. De galerij droeg daarmee in belangrijke mate bij aan de luister en weidsheid van het kerkgebouw.

[90] De situatie was waarschijnlijk vergelijkbaar in de kathedraal van Atrecht en het schip van de kathedraal van Kamerijk.

III.3.3.12D links: Santiago de Compostela, Catedral, galerij boven het westportaal (foto: epapontevedra.com).
III.3.3.12E links midden: Santiago de Compostela, Catedral, galerij van het koor, noordzijde (foto: flickr.com, Jocercid).
III.3.3.12F rechts midden: Santiago de Compostela, Catedral, doorsnede van de westpartij met galerij (foto: porticodelagloria.com).
III.3.3.12G rechts: Santiago de Compostela, Catedral, galerij van het koor, noordzijde (foto: wikimedia.org, Iago Casabiell González).

Het leidt geen twijfel dat ook in die tijd belang gehecht werd aan uiterlijke schoonheid. De schoonheidsleer van de 12de eeuw stond echter ver van het principe van *l'art pour l'art*. Middeleeuwse teksten over de 'schoonheid' van architectuur zijn zeldzaam en moeilijk interpreteerbaar. Een kwalitatief begrip als *spatiosus* (Ned. ruim of ruimtelijk) komt wel voor in de middeleeuwse beschrijving van gebouwen.[91] Het handboek van de Romeinse architect Vitruvius was het enige antieke werk over de architectuur dat bekend was. In het kader van de steeds terugkerende hernieuwing van de Klassieke Oudheid (*renovatio*) werd het steeds weer genoemd, maar het daadwerkelijke gebruik ervan blijft schimmig, vooral omdat de tekst van Vitruvius weinig helder is.[92] Uiteindelijk is de middeleeuwse esthetische beleving van architectuur in essentie een ethische: dat wat moreel goed is, is mooi, en dat wat mooi is, is goed.
Een uitzonderlijke vermelding van de waardering van architectuur, die nota bene over galerijen gaat, staat in de beschrijving van de 12de-eeuwse kathedraal van Santiago de Compostella in de zogenaamde pelgrimsreisgids in de *Codex Calixtinus*: "Als je bedroefd de trappen hebt genomen en rondgaat door de galerijen (*naves palacii*), ga je er blij en getroost vandaan, omdat je de perfecte schoonheid (*optima pulcritudo*) van deze kerk hebt aanschouwd."[93]
Elders in de *Codex Calixtinus*, maar ook uit andere beschrijvingen, blijkt dat gebouwen lovend worden beschreven in kosmologische termen, zoals harmonie, proportie, omvang, en in termen van goed vakmanschap en materiële kwaliteit, zoals die van een goede constructie en kostbare materialen. Daaruit kan worden afgeleid dat de perceptie van de architectuur een esthetische component heeft, die steeds in allegorische en dus moraliserende (ethische) – zin geduid wordt. Centraal stond daarbij de duiding van het kerkgebouw als de Hemelse Stad die haar harmonische verhoudingen aan de door God geschapen kosmos ontleende.[94]
Het beklimmen van de trap naar de galerij kan in dit licht ook gezien worden als contemplatieve verheffing.[95] Dat de verhoogd gelegen galerij daarbij nadrukkelijk als een

[91] Voorbeelden bij De Bruyne 1946a, II: p.75-92. VITRUVIUS 1912a: VI, 7, 3.
[92] Kruft 1995a: p.31. Einhard, die Vitruvius met behulp van Vergilius probeert te begrijpen, spreekt over de antieke schrijver in een brief: "Verba et nomina obscura est libri Vitruvi." Beseler & Roggenkamp 1954a: p.147-150. Over de antieke invloed op de middeleeuwse architectuurtheorie: Kruft 1995a: p.30-32. Veel belangrijker dan Vitruvius waren de geschriften van Boethius (met name *De musica*, *De geometria* en *De arithmetica*). Zie: Mantius 1965a.
[93] LIBER SANCTI JACOBI 1990a: p.93-92: *Qui enim sursum per naves palacii vadit, si tristis ascendit, visa optima pulcritudine ejusdem templi, letus et gavisus efficitur.*
[94] Beseler & Roggenkamp 1954a: p.150.
[95] Horst 2012a: p.142.

verheven, hemelse, ruimte kon worden beschouwd, is al gebleken uit het feit dat de altaren op de verdieping bij uitstek aan engelen werden gewijd.

3.3.5 Het gebruik van de galerijen: mensenmassa's, liturgie en theater

De galerij als plaats voor gelovigen

In het onderzoek naar middeleeuwse kerkarchitectuur zijn in de loop der tijd diverse vormen van verondersteld praktisch gebruik gepresenteerd als verklaring voor de bouw van een galerij. Galerijen zouden, zoals de balkons in een theater, een oplossing zijn geweest als de gemeenschap der gelovigen te omvangrijk werd voor de begane grond van een kerk.[96] Die verklaring is ook voor de Doornikse kathedraal als reden voor de bouw van galerijen genoemd. Met name bij de grote toevloed aan pelgrims voor de septemberprocessie (§ II.7.2) zouden de galerijen hun dienst bewezen hebben.[97]

Meer plaats voor gelovigen was in sommige laatmiddeleeuwse stadskerken inderdaad de reden dat galerijen werden ingebouwd. Zo werd in de St Leonhard in Bazel tegen de westgevel een breed platform gebouwd, zonder verdere opbouw, zodat het zicht op preekstoel en altaar goed was. Vanaf de 16de eeuw werden langsgalerijen gerealiseerd in de protestantse kerkbouw, bijvoorbeeld in de vorm van meerdere houten galerijen boven elkaar (Le Temple te Charenton, 1623). In de 17de eeuw bouwde men in de kathedralen van Grasse en Vence galerijen omdat deze kerken te klein waren geworden voor het aantal gelovigen.[98] Dit type galerijen, dat geen deel uitmaakt van de opstand van een middenschip, is echter wezenlijk anders dan in de 12de-eeuwse kerken, waar de galerij volledig geïncorporeerd is in het totaalconcept van de architectuur.

Eugène-Emanuel Viollet-le-Duc meende dat galerijen slechts van nut konden zijn tijdens grote plechtigheden, en dan nog konden volgens hem alleen de eerste twee of drie rijen gelovigen zien wat zich in de kerk afspeelde.[99] Het slechte zicht, gecombineerd met de hoge ligging, zou de reden zijn geweest waarom de galerij eind 12de eeuw verdween uit de Franse kathedraalbouw, aldus Dieter Kimpel en Robert Suckale. Door de opkomst van de elevatie van de hostie tijdens de mis, de visuele communie en het gebruik om daarbij te knielen, zouden galerijen niet langer geschikt zijn geweest.[100] De praktijk wijst uit dat men vanuit langsgalerijen op slechts een enkele plek het altaar kan zien, omdat het zicht bijna altijd door de pijlers van de middenbeuk belemmerd wordt.[101] Deze verklaring gaat ook voorbij aan het feit dat er na de 12de eeuw nog menige kerk met galerijen is gebouwd.

Een praktische verklaring die is aangevoerd voor het bestaan van galerijen is dat op het moment van bedevaarten er bij onvoldoende plaats in de herbergen van een stad onderdak zou zijn op de galerij. De herkomst van deze verklaring is onduidelijk. Mogelijk heeft deze hypothese zijn oorsprong in een vermelding dat in de abdijkerk in Conques pelgrims de gehele nacht in de kerk bleven.[102] De betreffende tekst gaat echter over gelovigen die een nachtwake in de kerk houden en vermeldt noch het gebruik van de galerij, noch het slapen in

[96] Hubert 1968a: p.482.
[97] Pycke 2012a: p.244.
[98] Doré 1933a: p.339-354. Doré 1933b: p.355-366.
[99] Violett-le-Duc 1854-1868a: IX, p.280-281.
[100] Kimpel & Suckale 1990a: p.251.
[101] Deze constatering is op basis van het bezoek aan de galerijen van enkele tientallen kerken uit de 11de en 12de eeuw.
[102] Erffa 1960a: p.378. Duby 1967a. Kimpel & Suckale 1990a: p.250.

de kerk.[103] Het ligt ook niet voor de hand dat in bedevaartsoorden waar talrijke gasthuizen en herbergen waren, galerijen gebouwd werden om pelgrims onder te brengen.
Ook van andere kerken is wel gesuggereerd dat de galerijen bestemd waren om plaats te bieden aan een grote toestroom van gelovigen of dat pelgrims er de nacht door konden brengen als er elders geen plaats meer was.[104] Er is echter geen enkele aanwijzing dat een dergelijk gebruik een reden voor de bouw van een galerij was.[105] Hetzelfde geldt voor het door Viollet-le-Duc veronderstelde gebruik van de galerijen in westpartijen voor boetelingen.[106]

De weidse galerijen in de Normandische en Engelse kerken zijn al meermaals ter sprake gekomen. Behalve langsgalerijen, kenden veel van deze kerken ook een galerij tegen de transeptgevel. Bij de kathedraal van Bayeux en in Jumièges (Onze-Lieve-Vrouwekerk) besloeg de galerij zelfs de beide transeptarmen als geheel.[107] Uit het feit dat in Bayeux de traptreden uitgesleten waren, kan wel geconcludeerd worden dat de galerij regelmatig in gebruik is geweest, maar onbekend is door wie en voor welke gelegenheid.[108] Ook voor de Saint-Étienne in Caen is wel aangenomen dat de opvallende grootte van de galerijen zou wijzen op een praktische functie.[109] De vraag blijft echter wat deze dan behelsde. Het altaar in de viering was vanuit de transeptgalerijen in Caen en Bayeux alleen zichtbaar voor de eerste twee rijen aanwezigen. Onduidelijk is bovendien of er oorspronkelijk balustrades aanwezig waren.

De galerij als plaats voor vrouwen
De aanwezigheid van galerijen in grote kerkgebouwen in het Oost-Romeinse Rijk in de vroegchristelijke en de Byzantijnse periode is wel verklaard uit het feit dat een belangrijk deel van het schip door de geestelijkheid werd gebruikt en er dus elders plaats voor de gelovigen moest komen. In het westen daarentegen gebruikte de clerus, afhankelijk van de institutie waartoe het kerkgebouw behoorde, aanvankelijk vooral de apsis en belendende traveeën. [110] Zo was het schip of een belangrijk deel ervan beschikbaar voor de gelovigen. Met name in kloosterkerken zou ook het schip echter steeds meer door de clerus gebruikt gaan worden.
In de Oosterse Kerk zou de galerij voornamelijk voor vrouwen zijn bedoeld. Het Italiaanse woord voor galerij, *matroneo* (van het Latijnse *matrone*, dame) lijkt er ook op te wijzen. Dit zou ook passen in de Midden-Oosterse traditie om vrouwen uit het zicht te houden. In de Hagia Sophia werden de galerijen inderdaad gebruikt door de keizerin en haar gevolg, terwijl

[103] De mythe dat de pelgrims op de galerij sliepen, heeft volgens Manuel Castiñeiras (2010a: p.59) hier zijn oorsprong (bron geciteerd door Castiñeiras). Ook in andere kerken elders zijn er geen vermeldingen dat bij vigilies de galerijen open werden gesteld voor bedevaartgangers. Ook Ronny Horst (2012a: p.141) stelt nadrukkelijk dat de galerijen niet als doel hadden om de pelgrims een slaapplek te verschaffen.
[104] Bij de Notre-Dame in Parijs zou uit rekeningen blijken dat er bij hoogfeesten tijdelijke balustrades werden geplaatst in de galerijen. Zie: Jalabert 1935a: p.37. Jalabert vermeldt echter geen bron, evenmin als Marcel Aubert (1919a: p. 10-11), die wijst op de vier vrij brede wenteltrappen. Aubert (1919a: p.10-11) vermeldt dat de voorganger van de huidige kathedraal op de plaats van het huidige kerkplein al galerijen had.
[105] Ook Jean Hubert (1977a: p. 481-484) meende dat de galerijen voor de gelovigen bestemd waren, maar biedt geen overtuigende voorbeelden van de bouw van galerijen ten behoeve van het kerkvolk. Hubert lijkt er overigens impliciet vanuit te gaan dat de altaren op de verdieping toegankelijk waren voor het gewone volk.
[106] Viollet-le-Duc 1854-1868a, 7: p.282.
[107] Vallery-Radot 1958a: p.12-13, 26-35.
[108] Hubert 1977a: p.484.
[109] Over gebruik van de galerijen in de Saint-Étienne is niets bekend. Véronique Chaix (2011a: p.253) stelt dat de galerijen in deze kerk zorgden voor een verdubbeling van de capaciteit voor gelovigen. Dat is echter een grote overschatting van de capaciteit van galerijen, aangezien deze alleen boven de zijbeuken aanwezig waren en dus nooit de complete oppervlakte van de begane grond konden verdubbelen.
[110] Krautheimer & Curcic 1986a: p.100-101.

de keizer beneden actor was in de heilige rituelen.[111] In de Hagia Sophia werd de communie speciaal naar de galerij gebracht. Of vrouwengalerijen in synagogen teruggaan op synagogen uit de late Oudheid of dat dit fenomeen pas later ontstond binnen de Joodse bouwtraditie, is onduidelijk.[112]
Wat echter vooral opvalt is dat veel Byzantijnse kerken met galerijen nauw gelieerd zijn aan de keizer en het keizerlijke hof. En naast de keizerin en haar gevolg maakte ook de keizer gebruik van de galerij. Zo ontving hij op de galerij van de Hagia Sophia ambassadeurs om met hen de plechtigheden bij te wonen.[113]

Het beperkte aantal middeleeuwse kerken met galerijen laat al zien dat de scheiding van mannelijke en vrouwelijke kerkgangers geen verklaring kan zijn voor het voorkomen van galerijen, nog afgezien van het feit dat galerijen in parochiekerken bijna nooit voorkomen.[114] Als zijbeukgalerijen al op een dergelijke manier zijn gebruikt, lijkt het hier eerder te gaan om een gevolg van de aanwezigheid van galerijen, dan een reden voor de bouw ervan.
Overigens kende (en kent) het middeleeuwse westen ook echte 'vrouwengalerijen'. Het betreft de galerijen in nonnenkloosters, waar de vrouwelijke geestelijken de liturgie op de galerij vierden, buiten het zicht van de overige aanwezigen.[115] Daarbij was zicht op het altaar voldoende, aangezien er, in tegenstelling tot de mannenkloosters, geen sprake kon zijn van concelebreren.[116] Vanaf de 12de eeuw werd een afgescheiden koor in vrouwenkloosters, bijvoorbeeld op een galerij, de regel. Het tweede Lateraanse Concilie (1139) bepaalde dat de kanunnikessen hun koorgebed niet meer samen met kanunniken in het koor mochten houden.[117] Een afgezonderd nonnenkoor op een galerij werd in ieder geval binnen het Roomse Rijk een vast onderdeel voor slotzusters, zoals de cisterciënzerinnen.[118]
Vooral in Westfalen zijn talrijke voorbeelden van dergelijke galerijen: Essen, Meschede, Gandersheim, Freckenhorst[119] en Herford.[120] Ook in de Sankt Maria im Kapitol in Keulen was er een westgalerij als nonnenkoor. Een fraai voorbeeld is de 13de-eeuwse Munsterkerk in Roermond, de grafkerk van de graven van Gelre en tevens een kloosterkerk voor cisterciënzerinnen.[121] Aangezien het hier vooral ging om adellijke damesstiften, kan de toepassing van galerijen in deze kloosterkerken ook in verband worden gebracht met de galerij als vorstelijke symbool (zie § III.5.2.12).

De galerij als plaats voor de eredienst
Nadat christelijke kerken aanvankelijk slechts één altaar hadden, kwamen er vanaf de 7de eeuw in sommige kerken naast het hoofdaltaar nog een of meer andere altaren. In het bijzonder in kloosterkerken ontstond de behoefte aan talrijke altaren, toen het regel werd dat iedere priester-monnik dagelijks op zichzelf de mis diende te lezen. Ook in andere kerken werden steeds vaker andere altaren geplaatst, vaak vanwege de aanwezigheid van relieken en

[111] Mainstone 1988a: 142-143. Overigens had ook de voorganger van de Hagia Sophia al galerijen (Mainstone 1988a: p.232).
[112] Bitton 2000a: p.53-64. Zie: http://www.afmeg.info/spip.php?article121.
[113] Onasch 1981a: Empore.
[114] De scheiding tussen mannen en vrouwen was in de middeleeuwse kerk – en ook daarna – overigens wel gebruikelijk. In het schip stonden de mannen in de regel aan de noordzijde en de vrouwen aan de zuidzijde. Zie: Müller 1961a: p.65-81.
[115] Voorbeelden bij: Reißer 1996a.
[116] Chaix 2011a: p.67. Dat altaar kon overigens ook op de galerij staan.
[117] Mansi 1759-1798a: 21, col.532. Schäfer 1965a: p.188.
[118] Kosch 2001a: p.19-39.
[119] Thümmler 1965a: p.13.
[120] Ook in Gernrode werden in de 12de eeuw nonnengalerijen in het oostelijke dwarsschip gebouwd. Erdmann, Jacobsen, Kosch & Winterfeld 1988a: 269.
[121] Mekking 2007b: p.145-148.

de specifieke cultus van individuele heiligen. Ook op sommige galerijen werden altaren geplaatst. Deze altaren werden in ieder geval met enige regelmaat aangedaan ten behoeve van de misviering.
Het plaatsen van altaren op de galerij van een kerk is in West-Europa bekend sinds de Karolingische tijd. In de paleiskerk in Aken stond op de verdieping het altaar van Christus Salvator. Er zijn geen aanwijzingen voor de aanwezigheid van altaren op de galerij in de Byzantijnse kerken in Constantinopel en Ravenna, die als voorbeeld voor de Akense paleiskapel gelden.

In de meeste gevallen zijn de altaren op galerijen slechts bekend uit schriftelijke bronnen. In Doornik is dit wat betreft het Michaëlsaltaar op de westgalerij ook het geval. De galerij als plaats van altaren ter ere van de engelen, in het bijzonder Michael, kwam al aan de orde bij de westgalerij (zie § I.2). De altaren konden, in gezamenlijkheid, een afspiegeling vormen van de hemelse hiërarchieën van Christus, de heiligen en de engelen.[122]
In de Doornikse kathedraal bevonden zich andere altaren op de verdieping, maar deze stonden niet op de galerij. Zij waren bij de bouw van het schip ook nog niet voorzien (zie § I.7). In de Sint-Catharinakapel in de zuidelijke oksel van schip en transept zijn het altaar en de decoratie bewaard gebleven (zie § I.4). In de ruimte die het noordelijke pendant vormt, vaak aangeduid met Maria-Magdalenakapel, ontbreken eenduidige sporen van liturgisch gebruik.[123]

De Salvator- en Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Le Mans, die in 834 door bisschop (832-857) Alderik werd gewijd, had vijf altaren op de galerij.[124] In de kathedraal van Reims was er in de 9de eeuw een westgalerij met een Salvator-altaar. Na een verbouwing in de 10de eeuw maakte dit plaats voor het altaar van de heilige Calixtus.[125] In de 11de-eeuwse abdijkerk van Jumièges bevonden zich op de verdieping altaren van Maria Magdalena, de Maagd Maria en de Heilige Belijders, en in de westpartij een Michaëlsaltaar. Afgezien van het Michaëlsaltaar is de precieze plaats van deze altaren, die genoemd worden in een 13de-eeuwse ordinarius, onbekend.[126] De galerijen van het schip in Jumièges waren goed bereikbaar via de trappen in de westpartij. De kathedraal van Compostella kende drie altaren op de westgalerij: het voornaamste, geplaatst in de as van de kerk en te beschouwen als een soort hoofdaltaar voor dit deel van de kerk, was gewijd aan Michaël.[127] Daarnaast was een eerste zijaltaar gewijd aan Benedictus en een tweede aan Paulus en Nicolaas.[128] In de Saint-Martin in Tours stonden in het transept altaren op de verdieping.[129]

---

[122] Angenendt 1994a: p.170. Bandmann 1962a. Schlink 1978a: p.103-139.
[123] In de zaal op de verdieping van de Mariatoren zijn ook resten van een schildering bewaard die wijzen op de aanwezigheid van een altaar dat daar na de bouw van het 13de-eeuwse koor werd geplaatst.
[124] *Deambulatoria siquidem sursum per totum in circuitu ipsiusa ecclesiae fecit, inquibus et altaria quinquc nobiliter construxit atque sacravit*. In: *GESTA ALDRICI EPISCOPI CENOMANENSIS*, in: BALUZIUS 1678-1715a: I, p.81. Het betrof een altaar tegen de westgevel, gewijd aan alle heiligen, en altaren op de langsgalerijen voor Martinus en Petrus (links) en Dionysius en Maria (rechts). Lasteyrie 1909a: p.238-239. Le Maître 1980a: p.43-64. Hubert 1938a: p.21.
[125] Fels & Reinhardt 1933a: p.352. Of zich in de vroeg 11de-eeuwse Saint-Remi in Reims altaren op de verdieping bevonden, is niet bekend. Prache 1978b: p.18.
[126] Rouen, BMun Ms. Y113. Zie: Morganstern 2003a: p.89-90. In een ordinarius (ms. Rouen, BMun A 593) uit de jaren 1297-1325/1330 worden deze altaren op de verdieping – behalve het Michaëlsaltaar –niet genoemd.
[127] Horst 2012a: p.146.
[128] LIBER SANCTI JACOBI 1990a: p.106-109.
[129] Over de galerijen in Santiago en de exacte situering van de altaren: Horst 2012a: p.141-147.

III.3.3.13A links: Noyon, cathédrale Notre-Dame, piscinae in de buitenmuur van de koorgalerij (foto: JW).
III.3.3.13B midden: Roermond, Munsterkerk, altaar in een nis in oostwand van het westkoor (foto: www.historieroermond.nl).
III.3.3.13C rechts: Soissons, cathédrale Saints-Gervais-et-Protais, westgalerij, piscina en plaats van altaar (foto: Sandron 1998a: p.119).

Waar de genoemde altaren exact stonden, is meestal onbekend, omdat de genoemde kerkgebouwen zijn verdwenen. Maar ook in nog bestaande gebouwen zijn er nauwelijks Middeleeuwse altaren op galerijen bewaard. Soms getuigt een *piscina* (wasbekken), *armarium* (kast voor liturgisch vaatwerk) of schildering nog van het bestaan ervan. Dit is bijvoorbeeld het geval in de koorgalerij van de kathedraal van Noyon (afb.III.3.3.13A) en de westgalerij van de kathedraal van Soissons, waar nog *piscinae* aanwezig zijn. In Soissons is de plek van het altaar nog goed zichtbaar (afb.III.3.3.13C). Complete altaren kan men nog aantreffen tegen de oostwand van de westgalerij in de 13de-eeuwse Munsterkerk van Roermond (afb.III.3.3.13B). [130]

De langsgalerij als processieroute

Dat er in Doornik processies plaatsvonden over de galerijen is niet schriftelijk overgeleverd.[131] Het 15de-eeuwse ceremoniale maakt er geen melding van.[132] Maar de uitzonderlijke brede wenteltrap in de Brunin-toren vormt een aanwijzing dat het gebruik van de galerijen in Doornik gangbaar was.[133] Het is aannemelijk dat de clerus de langsgalerijen gebruikte als processieroute om naar de altaren op de verdieping te gaan, bijvoorbeeld op de feestdagen van heiligen die aldaar hun altaar hadden. In de kathedraal van Laon trok het kapittel regelmatig naar de altaren op de verdieping in de westpartij en het transept, onder andere naar de altaren van de heilige Laurentius en Johannes de Doper. Sinds 1173 werd ieder jaar op 29 december, gedachtenis van de heilige Thomas Becket, zijn altaar op de noordelijke transeptgalerij aangedaan.[134] Daarnaast zullen de altaren in ieder geval op Witte Donderdag zijn aangedaan in processie ter ontbloting van de altaren.

Een interessant aspect van de Doornikse galerijen is dat het in de 12de-eeuwse kathedraal mogelijk was om op de verdieping de gehele kerk via brede galerijen en trappen rond te gaan. Bij centraalbouwkerken met galerijen komt dit geregeld voor, maar in kerken met een basilicale aanleg is dit uitzonderlijk. Deze doorlopende galerijen maakten het mogelijk om op de verdieping met een processie rond te trekken. Andere middeleeuwse kerken met deze mogelijkheid zijn de kathedraal van Compostella en de kathedraal van Laon, die laatste tot de

[130] In een van deze altaren is in 2011 een reliekenschat aangetroffen: http://nos.nl/artikel/496723-unieke-reliekenschat-in-roermond.html.
[131] Of de galerijen een praktische rol vervulden tijdens de septemberprocessie is echter niet bekend.
[132] Pycke 2003a: passim.
[133] Deze trap behoort tot de bouwfase van het huidige transept. Het is niet bekend of en in welke vorm er trappen waren voorzien bij het transept dat aanvankelijk gepland was.
[134] Chevalier 1897a: p.220. Martinet 1967a: p.70-82. Saint-Denis 2011a: § 18.

vernieuwing van het koor in de vroege 13de eeuw.[135] Bij sommige kerken lopen de galerijen weliswaar niet door voor de kopgevel van het transept, maar is er toch sprake van een loopgang die voldoende breed is voor een bescheiden processie. Dit is bijvoorbeeld het geval in Ely en in Limburg an der Lahn. In Conques, Norwich, Noyon en Peterborough is er weliswaar ook de mogelijkheid om op galerijniveau voor de transeptgevel langs te gaan, maar de smalle doorgangen moeten bedoeld zijn geweest voor dienstverkeer en niet voor plechtige gelegenheden.

De galerij als plaats voor muziek en liturgische spelen
Tegenwoordig worden de galerijen van middeleeuwse kerken nog weleens gebruikt ten behoeve van de kerkmuziek. Vaak staat het orgel op de westgalerij (afb.III.3.3.12C) en soms het zangkoor, zo ook in Doornik. Dat ook in de Middeleeuwen al muziek op de galerij kon klinken, blijkt uit een vermelding over de kathedraal van Maagdenburg. Na afloop van de paasviering werd op de galerij (*Bisschofsgang*) een kleine versnapering /snack geserveerd aan de geestelijken en zangers.[136]
De galerij kon ook een rol spelen in het opvoeren van liturgische spelen, zoals in Gernrode, waar een Paasspel werd opgevoerd. In Essen werd in de Goede Week op de westgalerij bij het Michaëlsaltaar een tent opgericht als Heilig Graf. In het wit geklede kanunniken begaven zich via de noordgalerij naar het graf en speelden daar voor engelen. Langs de zuidkant kwamen drie kanunnikessen die zich als de drie Maria's voordeden, even later gevolgd door een oude en een jonge kanunnik als Petrus en Johannes.[137] Bij deze spelen ging het vooral om het benutten van reeds bestaande ruimten ten behoeve van een bijzonder liturgisch effect. Er zijn geen aanwijzingen dat kerkgebouwen een speciale indeling kregen voor liturgische spelen.[138] In Doornik is theatraal gebruik van de galerijen niet bekend.[139]

Al deze vormen van verondersteld gebruik, als plaats voor altaren, voor gelovigen, voor liturgische spelen, en als slaapplaats voor pelgrims, laten zien op welke wijze de galerij benut kon worden. De schriftelijke bronnen zijn echter schaars en in geen enkel geval biedt het praktische gebruik een uitputtende verklaring voor de oprichting van de galerijen. Het lijkt er eerder op dat de aanwezigheid van galerijen de mogelijkheid bood om deze ook te gebruiken.

3.3.6 **De langsgalerij: twee tradities**

Een beschouwing van de toepassing van langsgalerijen tot in de tweede helft van de 12de eeuw laat zien dat er ten minste twee belangrijke tradities zijn geweest, waarbinnen langsgalerijen een plaats kregen en die naast elkaar een eigen receptiegeschiedenis kennen. In de ene traditie werden galerijen opgenomen in grafkerken van een heilige geloofsverkondiger,

---

[135] Mogelijk behoorden de kathedraal van Atrecht en de Saint-Martin in Tours ook tot deze selecte groep. In Toulouse en Conques ontbreekt een brede galerij tegen de west- resp. de transeptgevel.
[136] Kroos 1986a: p.90. Schlink 1989a: p.141-146.
[137] Ogden 2002a: p.42-43 (Essen) en 56, 117-120 (Gernrode).
[138] Soms zijn wel voorzieningen aangebracht, zoals het zogenaamde *Himmelsloch*, een opening in het gewelf, waar bijvoorbeeld met Hemelvaart een beeld van Christus door omhoog gehesen kon worden of met Pinksteren een duif kon afdalen. Krause 1987a: p.281-353.
[139] Wel is er een prachtig voorbeeld hoe het 13de-eeuwse koor als decor diende voor een liturgisch spel. In de vroege 16de eeuw werd tijdens de Gulden Mis (*Aurea Missa*) op de woensdag in de vierde week van de Advent de aankondiging van Christus' geboorte aan Maria als liturgisch spel gespeeld op twee speciaal opgerichte podia. Terwijl de diaken de evangelietekst zong, werd vanuit het triforium een kunstduif omringd door brandende kaarsen naar beneden gelaten richting de Maagd Maria als teken van het neerdalen van de Heilige Geest. Young 1933a, 2: p.480-482. Tydeman 2002a: p.109-112.

die vereerd werd als universele, regionale of lokale apostel. De andere groep kerken heeft een vorstelijke status. Beide tradities zouden uiteindelijk teruggevoerd kunnen worden op de martyrium-basiliek van het Heilig-Graf-complex in Jeruzalem, een van heiligste plaatsen van het christendom. Deze keizerlijke stichting was, indien niet de eerste, dan wel een van de eerste belangrijke kerken met galerijen.

De vorstelijke traditie

De vorstelijke traditie lijkt zijn aanvang te hebben genomen in het Oost-Romeinse Rijk met de bouw van prestigieuze keizerlijke kerken in Constantinopel, Thessaloniki en Ravenna. Ook in het Westen kregen hofkerken of aan het hof gelieerde kerken zijbeukgalerijen, zoals de San Lorenzo in Milaan en de San Vitale in Ravenna. Vanuit de (Oost-)Romeinse architectuur werd de galerij overgenomen in de paleiskerk in Aken en kreeg, dankzij keizer Karel, ook in het westen de betekenis van de verschijnings- of epifanieplek van de christelijke heerser als *alter Salomo,* de nieuwe Salomo, de met goddelijke wijsheid begiftigde koning.[140] Zoals al eerder opgemerkt is, vormde de galerij een vaste component van de navolgingen van de Akense paltskerk, die net zoals de kerk van Karel de Grote een centraliserende opzet of een deel daarvan kregen.

De 10de-eeuwse Sankt Cyriakus in Gernrode in de Harz vormt een vroeg voorbeeld van de toepassing van de galerij in een longitudinale kerk. De context waarin deze receptie plaatsvond, was de Ottoonse keizerlijke politiek om zich als opvolgers van de Romeinse keizers zoveel mogelijk met de Karolingers te vereenzelvigen, in de eerste plaats vanwege de aanspraken op het totale Karolingische Rijk. Zij konden hierbij ook teruggrijpen op de galerij als heerserselement in de Byzantijnse (Oost-Romeinse) architectuur.

In Normandië, Engeland en wellicht ook in Vlaanderen werd de galerij in de 11de eeuw een voornaam element in tal van belangrijke kerken, die gelieerd zijn aan de dynastieën die heersten over deze vorstendommen.

De apostolische traditie

Naast de vorstelijke traditie van kerken met galerijen, is er die van kerken met heiligengraven, in het bijzonder van ‘lokale apostelen’. Aan het begin van deze traditie staan twee Romeinse coemeteriale basilieken: de grafkerken van San Lorenzo en Sant’Agnese. Weliswaar zijn beide heiligen geen apostelen in de zin van directe leerlingen van de Heer, maar wel betrof het twee belangrijke bloedgetuigen van het geloof, die van groot belang waren voor de Romeinse Kerk en die in die zin apostolische status hadden.

De ‘apostolische’ bouwtraditie is vooral manifest in een aantal kerken met een belangrijk heiligengraf dat in de loop van de 11de eeuw werd gebouwd. Het gaat dan om de kerken van Tours met de tombe van Sint Maarten, Reims met het graf van Remigius, Toulouse met de relieken van Sint Saturninus, Limoges met de tombe van Sint Martialis en de beroemde bedevaartskerk te Compostella met het graf van de apostel Jacobus de Meerdere. Hierbij kan ook nog de abdijkerk van Sainte-Foy in Conques gevoegd worden. In elk van deze heiligdommen rustte het lichaam van een belangrijke geloofsverkondiger in de desbetreffende streek. Vaak is er in de *vitae* van de betreffende heiligen sprake van een directe lijn naar de apostelen. De eerste vier kerken waren bovendien, zoals de twee basilieken in Rome, gebouwd buiten de stad, boven het graf van de heilige. De verering van Martinus in Tours kreeg al in de 5de eeuw grote bekendheid. De tombe van Jacobus de Meerdere in Compostella, zelf een van de twaalf apostelen en broer van Johannes de Evangelist, had universele betekenis voor de Kerk en werd vanaf de 11de eeuw het doel van een belangrijke pelgrimage. In al deze kerken, die in de 11de eeuw herbouwd werden, werden toen langsgalerijen

[140] Mekking 2003a: p.62-66. Heckner 2014a: p.354-363.

gerealiseerd. Waarschijnlijk is de Saint-Martin in Tours de oudste en de kathedraal van Compostella de jongste van deze groep.[141]

Nauw verwant aan de kerken in Zuidwest-Frankrijk en Spanje is de abdijkerk van Saint-Remi in Reims, waar grote galerijen deel uit maken van de opstand. Het belang van de abdijkerk kwam hierboven al aan de orde.[142] Het apostolische karakter van de abdijkerk werd benadrukt door de opzet van het gebouw: het lange schip met zijn basilicale opzet en het weidse transept verwijzen naar de Romeinse basilieken en in de eerste plaats de grafkerk van de prins der apostelen: de Sint-Pieter in Rome.[143] Ook bij de meeste andere hier genoemde kerken is, zoals bij de Sint-Pieter, sprake van een zeer lang schip en breed transept. De heiligdommen in Tours en Toulouse hadden daarbij ook nog eens een vijfbeukig schip, een grandeur waarmee nadrukkelijk naar de grote Romeinse kerken en in het bijzonder de Sint-Pieter werd verwezen en die slechts enkele kerkelijke instellingen in de Latijnse christenheid zich konden permitteren.[144]
Naast de betekenis als apostelkerk, was de Saint-Remi ook een voorname koninklijke abdijkerk. Het graf van de heilige aartsbisschop Remigius had grote betekenis voor de Franse koningen. Remigius had immers de Frankische koning Clovis tot het christendom bekeerd en had daarmee apostolische status verworven. Dat hij al vele voorgangers op de zetel van Reims gehad en dus niet de eerste geloofsverkondiger in Reims was geweest, deed daar weinig aan af. De belangrijkste betekenis van de kerk was tenslotte de flacon met heilig oliesel die er bewaard werd: deze zou bij de doop van Clovis op wonderbaarlijke wijze door een duif uit de hemel zijn gebracht en werd sindsdien gebruikt om de Frankische, later Franse koningen te zalven. In het kerkgebouw van Saint-Remi komen de vorstelijke en de apostolische traditie van de galerij samen.

De combinatie van de apostolische en de vorstelijke traditie
Hoe de galerijen deel uitmaakten van een betekenisvol concept, is goed te zien bij de grote grafkerken in Reims, Tours, Limoges, Toulouse en Santiago. Daar gaat het om grote,

---

[141] De discussie over de chronologie van deze kerken zal mede bij gebrek aan gegevens over de verdwenen kerken van Tours en Limoges waarschijnlijk nooit verstommen. Lange tijd werd de Saint-Martin in Tours gezien als de oudste kerk van de groep, omdat deze zou zijn gebouwd aan het begin van de 11de eeuw onder schatbewaarder Hervé. Na het onderzoek van Charles Lelong (1986a) leek deze vroege datering niet meer houdbaar. Lelong kwam tot een datering omstreeks 1080, gelijktijdig met Saint-Sernin. Henri Pradelier (2002a: p.256-301) dateerde het begin van de bouw echter omstreeks 1060, waarmee de Saint-Sernin ouder zou zijn dan de Saint-Martin. Recent onderzoek van Pierre Martin naar de bouwgeschiedenis van de Saint-Martin (zie: Andrault-Schmitt [2006]: p.233) wijst uit dat de grote basilicale Sint-Maartenskerk met galerijen en omgangskoor toch al in het tweede kwart van de 11de eeuw is gebouwd. Martin 2010a: p.242-243. De kathedraal van Compostella wordt gedateerd vanaf 1070/1075. Moralejo 1996a: p.127-143. Het omgangskoor van de Sainte-Foy in Conques werd waarschijnlijk al in de jaren ’30 van de 11de eeuw begonnen, maar kort na 1060 sterk gewijzigd naar voorbeeld van de Saint-Sernin. Pradalier, Pouthomis-Dalle & Vergnolle 2009a: p.71-160. Volgens de laatste inzichten werd de Saint-Martial in Limoges na 1028 begonnen en was deze kerk, na een planwijziging, in 1095 zo goed als voltooid. Pradelier 2006a: p.329-330.
[142] Kramp 1995a: p.271-276.
[143] De abdijkerk van Saint-Remi bevatte ook een expliciete verwijzing naar het Heilig Graf in Jeruzalem: in de Heilige Drievuldigheidskapel bevond zich een representatie van het Heilig Graf (*Dominicum sepulchrum eleganter imaginatum*). Prache 1978b: p.17.
[144] Dat de vijfschepigheid gereserveerd was voor kerken van hoge rang moge blijken uit de volgende voorbeelden. Uit de vroegchristelijke tijd stamden de vijfschepige kerken van de Sint-Pieter, de Sint-Jan-van-Lateranen en de Sint-Paulus-buiten-de-muren in Rome, de martyrium-basiliek van het Heilig Graf-complex in Jeruzalem, de Byzantijnse Geboortekerk in Bethlehem en de Hagios Demetrios in Thessaloniki. De Merovingische Sint-Stephanuskathedraal in Parijs had ook vijf zijbeuken, net zoals zijn opvolger, de huidige Notre-Dame. Uit de 11de eeuw dateren de vijfschepige kapittelkerken van Saint-Martin in Tours en Saint-Sernin in Toulouse, de kathedraal van Orléans en de abdijkerken van Ripoll, Cluny III, La Charité-sur-Loire en Souvigny, in Italië de Dom van Pisa en de Sant’Abondio in Como.

prestigieuze kerken met een pseudo-basilicale opzet met een langgerekt, door een tongewelf overwelfd schip met galerijen, een breed transept dat voorzien was van zijbeuken en een kooromgang met straalkapellen. Behalve de Saint-Remi hadden alle genoemde grafbasilieken een kooromgang.
De gesignaleerde apostolische en vorstelijke tradities tonen in algemene zin twee tradities waarbinnen de toepassing van langsgalerijen in kerkgebouwen plaatsvond. Zoals de abdijkerk van Saint-Remi laat zien, zijn beide tradities zeker niet strikt gescheiden van elkaar. Ook de Saint-Martin in Tours, waar de Franse koning de lekenabt was, past nadrukkelijk in beide tradities.
Het zou overigens een vergissing zijn om aan de galerij als afzonderlijk element, als ware het een attribuut, buiten de context van het totale bouwconcept een betekenis te geven. Bij iedere kerk waren er vele factoren die een rol speelden bij het tot stand komen van het bouwconcept en de beoogde betekenissen die het in zich droeg. Het is dus niet zo dat iedere kerk met langsgalerijen automatisch binnen een van de genoemde tradities valt. Er kunnen andere redenen zijn, waarom besloten werd tot het toepassen van een galerij.

De galerij als plaats van de hemelse en aardse heerser
Het verband tussen de vorstelijke status van een kerk en de aanwezigheid van langsgalerijen hangt direct samen met de galerij als (verschijnings-)plaats van de door God gegeven heerser. Het is de plek van de hooggeplaatste personen. Bij de behandeling van de westgalerij kwam dit thema al aan de orde. De verheven betekenis van de galerij als hoger gelegen bouwdeel komt voort uit het hiërarchische, in de goddelijke orde verankerde, wereldbeeld van de middeleeuwse samenleving. Niet alleen uit theologische teksten, maar ook uit vele afbeeldingen blijkt hoe wezenlijk de verticale hiërarchie was: hoe belangrijker, hoe hogergeplaatst.[145] Deze elementaire notie is terug te vinden in de registers van timpanen of gebrandschilderde ramen, en in talloze miniaturen. In portalen met een Laatste Oordeel-iconografie is de hel beneden weergegeven, terwijl Christus in de top in de hemel troont. Veelzeggend zijn miniaturen van de Hemelse Stad, de *civitas Dei*, waar de volgens het goddelijke heilsplan geordende gemeenschap der uitverkorenen in het bouwwerk van de hemelstad verschijnt (afb. III.3.3.14A).[146] De aan engelen gewijde altaren op de verdieping van een kerkgebouw vormen ook een krachtige representatie van deze hiërarchische structuur. Het Christus Salvator-altaar op de verdieping, zoals in Aken in het oosten, of in Centula en Reims in het westen, past evenzeer in deze uitbeelding van de hemelse hiërarchie: Christus' plaats is op een troongalerij.
Samen met deze ecclesiologische uitleg heeft de galerij ook politiek-allegorische betekenis. Aangezien de aardse christelijke samenleving een afspiegeling is van de goddelijke hiërarchie in het Hemelse Jeruzalem (*sicut in caelo et in terra*, zoals in de Hemel, zo ook op aarde, naar Mattheus 6: 10), is de galerij zowel de plaats van de aardse, van God gegeven christelijke heerser, als van de bewoners van de Hemelse Stad.

[145] Mekking 1986a: p.226-241.
[146] Afbeeldingen bij Mekking 1986a: p.226-227, 241.

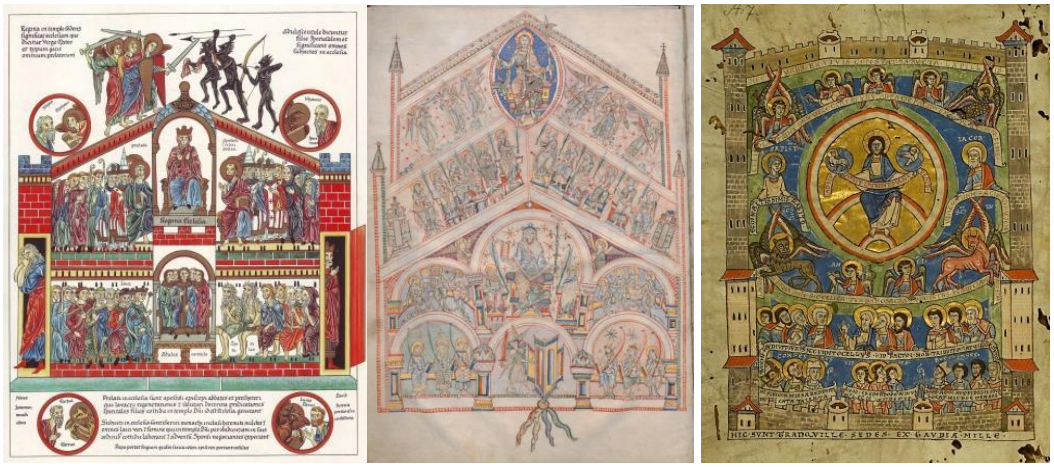

III.3.3.14A links: De Kerk die troont in de Stad Gods, circa 1180, Herradus van Landsberg, *Hortus Deliciarum*, f.225v (olim Strasbourg BM) (foto: wikimedia.org).
III.3.3.14B midden: Aurelius Augustinus, *De Civitate Dei*: de hemelse stad. Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Plutei XII, 17, f.2v (foto: tecabmlonline.it).
III.3.3.14C rechts: Aurelius Augustinus, *De Civitate Dei*: de hemelse stad. Praha, Knihovna pražské metropolitní kapituly, A7, f.1v (foto: ngprague.cz).

Het motief van de galerij als plaats van de heerser komt uit de antieke architectuur. Zo had de keizer in het circusstadion een eigen loge, die monumentale proporties kon aannemen, zoals de galerijloge (*pulvinar*) in het Circus Maximus in Rome. In Constantinopel had het grote hippodroom van Theodosius een indrukwekkende keizerlijke loge (afb.III.3.3.15A).[147] Als verheven plaats van de heerser werd de galerij onderdeel van Byzantijnse kerken die nauw met het keizerlijke hof en het keizerlijke gezag verbonden waren. Deze Byzantijnse voorbeelden werden nagevolgd in de San Vitale in Ravenna, in Karel de Grotes paleiskerk in Aken en in talrijke andere vorstelijke kerken.

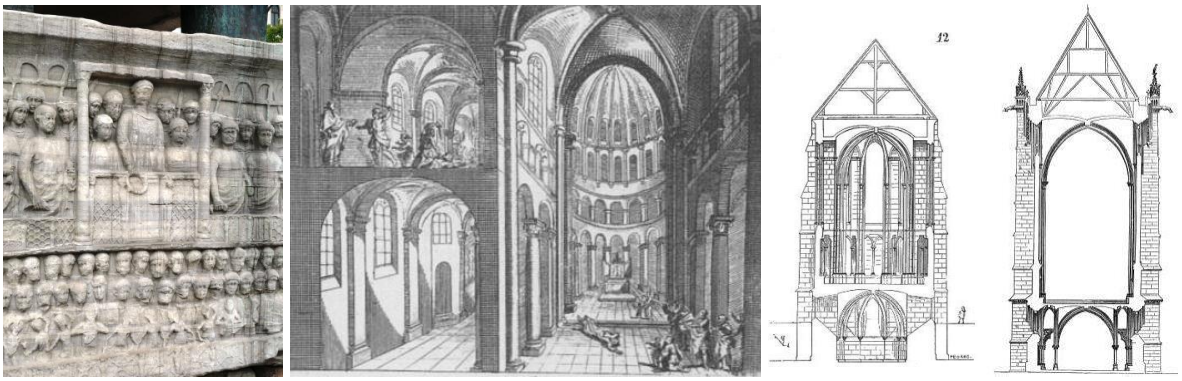

III.3.3.15A links: Istanbul, Theodosius Dikilitaşı, obelisk van Theodosius I, 390: reliëf op de sokkel met de keizerlijke loge in het circus (foto: JW).
III.3.3.15B midden links: “De moord op Karel de Goede in de Sint-Donaaskerk”, gravure, 1727 (uit: Wydts 1727a: I, p.153).
III.3.3.15C midden rechts: Reims, aartsbisschoppelijke kapel, doorsnede van de dubbelkapel Sint-Nicolaas (boven) en Sint-Pieter (onder), circa 1230 (tekening: Viollet-le-Duc 1854-1868a: *chapelle*).
III.3.3.15D rechts: Paris, Sainte-Chapelle-du-Palais, doorsnede van de dubbelkapel H. Kruis en H. Doornenkroon (boven) en Onze Lieve Vrouw (onder), wijding 1248 (tekening: Viollet-le-Duc 1854-1868a: *chapelle*).

Vanaf de Karolingers maakten regionale heersers die zich met het keizerlijk huis associeerden of aanspraak maakten op bloedverwantschap, gebruik van het galerijmotief. Vaak gebeurde

[147] Henze & Hönle 1981a: p.183-197.

dit in de vorm van een westgalerij binnen een nadrukkelijk vormgegeven westpartij, zoals hierboven al ter sprake kwam. De plaats op de galerij was immers een bevoorrechte positie. De al genoemde beschrijving van de galerijen in de kathedraal van Compostella duidt ook op het vorstelijke karakter van de galerij. De galerijen worden er omschreven als *naves palacii*, beuken van het paleis, en deze naam wordt ook verklaard: *que etiam dupliciter velut regale palacium operatur*, die zelfs dubbel, zoals een koninklijk paleis (!), is gebouwd.[148] Ondubbelzinnig wordt de galerij hier als vorstelijk element benoemd.
De galerij speelde dus een belangrijke rol in vorstelijke kerken. De heerser troonde (feitelijk of symbolisch) op de verdieping, de *piano nobile*, als vertegenwoordiger van God op aarde. In paleiskapellen, met als voornaamste voorbeeld de Akense paleiskerk, is de verdieping een terugkerend motief. In de geschiedenis van de moord op graaf Karel de Goede (1127) beschrijft Galbert van Brugge de ligging van het grafelijk oratorium op de verdieping (*solarium*) van de Sint-Donaaskerk, een representatie van de Akense paltskapel. In andere paleiskerken werden geheel van elkaar gescheiden niveaus gerealiseerd. Het bekendste voorbeeld daarvan is de Sainte-Chapelle in Parijs.[149] Ook geestelijke vorsten, in het bijzonder bisschoppen en abten, kozen vaak voor de dubbelkapel om hun, via de koning van God afgeleide, wereldlijke macht uit te drukken, zoals nog te zien in de bisschoppelijke paleizen van Laon en Reims (afb. III.3.3.15C).[150]
In Doornik zelf is de Vincentiuskapel die bisschop Stephanus van Doornik in 1198 over de straat tussen de kathedraal en het bisschoppelijk paleis liet bouwen, een treffend voorbeeld van een heerserskapel op de verdieping (afb. I.12.14C). Uit de kathedraal zelf komt een toepasselijk voorbeeld uit de late Middeleeuwen. Na de inname van de stad in 1513 door de Engelse troepen werd op een galerij nabij de Brunin-toren een oratorium ingericht voor koning Hendrik VIII. Het oratorium keek uit op de oostwand van de noordelijke transeptarm, alwaar het altaar van Sint-Margaretha werd vervangen door een altaar voor Sint-Joris, de patroonheilige van Engeland.[151]

Niet alleen paleiskapellen en –kerken bij residenties van wereldlijke vorsten werden uitgerust met galerijen. Ook in kathedralen en abdijkerken was de galerij een middel om de verbondenheid met de vorst tot uitdrukking te brengen, zoals de voorbeelden in Normandië en Engeland, waar de galerij een belangrijk representatiemotief was voor de Anglo-Normandische Kerk, die op zijn beurt, een voornaam bestuursinstrument was van de vorst. Zoals hiervoor al is opgemerkt, hebben in Engeland veel belangrijke kathedralen (Canterbury, London, Winchester, Norwich) en abdijkerken (Westminster, St Albans, Gloucester) langsgalerijen. In Durham en Chichester zijn er ook galerijen, maar aanmerkelijk minder groot en licht dan bij de andere genoemde kerken.[152] De kapittelkerk van St Michael and St Mary in Melbourne met zijn opvallende galerij behoorde bij een koninklijke residentie.[153] Ook belangrijke regionale adel, die een stapje lager op de hiërarchische ladder stond, kon zich van de galerij bedienen om zich te verbinden met of te spiegelen aan de koninklijke macht: de

[148] LIBER SANCTI JACOBI 1990a: p.92-93.
[149] Bandmann 1955a: p.196-215.
[150] Treffende voorbeelden in Laon, Noyon, Speyer, Schwarzrheindorf, Hereford, Mainz en Keulen.
[151] Warichez 1934a: p.138. Florian Mariage en Jacques Pycke (2004a: p.61-62) situeren deze galerij als een aparte constructie tegen de Brunin-toren. Tegen het eind van de 16de eeuw werd het patrocinium van dit altaar gewijzigd in een Sint-Andreas-patrocinium. Mariage & Pycke 2004a: p.24.
[152] De galerijen van Durham hebben zijmuren en vensters en vallen daarmee onder de omschrijving van galerijen. In de praktijk komen ze – mede vanwege de hoge ligging - meer over als zijbeukzolders. Voor de galerijen van Chichester geldt dit ook in zekere mate.
[153] Gem 1989a: p.24-29. Fernie 2000a: p.239-242. Wood 2006a.

kloosterkerk in Castle Rising is hier een voorbeeld van. De abdij werd gesticht door Willem van Warenne, een van de trouwste vazallen van Willem de Veroveraar.[154]
In Noord-Frankrijk werd de galerij in de 12de eeuw toegepast bij de meeste koninklijke bisschopskerken in het aartsbisdom Reims. Het betreft de kathedralen van Doornik, Noyon, Senlis, Kamerijk, Laon en Soissons. Ook de kathedraal van Parijs (aartsbisdom Sens) kreeg een galerij. De kathedralen van Amiens en Beauvais kenden in de 12de eeuw geen grote bouwprojecten. Van Reims is onbekend of de kathedraal een galerij had.[155]

De galerij, samenvattend
Zoals andere bouwdelen in het kerkgebouw kunnen galerijen diverse functies en verschillende betekenissen hebben. Galerijen kunnen een praktische of constructieve functie rol spelen. Als vaste plaats voor vrouwen komt de galerij niet in aanmerking, aangezien deze bij verreweg de meeste kerken ontbreekt. Als ruimte voor gelovigen biedt de galerij weinig gebruiksgemak. De werkelijke noodzaak om een langsgalerij te bouwen om praktische of constructieve redenen is eigenlijk nergens geconstateerd. Genoemde praktische functies gaan echter ook altijd samen met een symbolische functie.
De symbolische betekenis van de galerij is, zoals al is betoogd, verankerd in zijn verhoogde ligging. Deze betekenis had in de tijd van de bouw van de Doornikse galerijen, zoals we zagen, al een lange traditie. De verheven positie maakt de galerij tot de plaats van de ontmoeting van hemel en aarde. Zo kunnen galerijen, heel ‘praktisch’, gebruikt worden voor de liturgie, in de eerste plaats in verband met de altaren die er geplaatst worden. Deze altaren, helemaal als ze zijn gewijd aan engelen gewijd, onderstrepen dat het kerkgebouw de representatie van het hemelse paleis is.
Dit kan enerzijds gezien worden in een theologische perspectief, waarbij de nadruk ligt op de verering van de hemelse boodschappers en bemiddelaars, met in de eerste plaats de aartsengel Michaël. Tegelijkertijd past de galerij ook in het hiërarchische middeleeuwse wereldbeeld als de hoger gelegen zone van de door God gegeven heerser.[156] Beide perspectieven komen samen in het goddelijke heilsplan. Deze combinatie van representaties is ook in Doornik aanwezig.
Daarnaast was de langsgalerij een belangrijk element in een reeks van ‘lokale apostelkerken’. Voor Doornik zullen in dit opzicht vooral de abdijkerk van Saint-Remi in Reims en waarschijnlijk ook die van Saint-Martin in Tours van bijzondere betekenis zijn geweest. Beide kerken speelden een grote rol in de geschiedenis van de Frankische Kerk. Sint Maarten gold als de apostel van Frankrijk, terwijl Remigius bij uitstek de heilige van het christelijke Frankische koningschap was. Zowel de vorstelijke als de apostolische traditie kunnen uiteindelijk teruggevoerd worden op het meest eerbiedwaardige heiligdom van de christenheid: het Heilig-Graf-complex in Jeruzalem. In dit monument voor Christus’ verrijzenis ligt de opdracht besloten het rijk Gods op aarde te realiseren: door het woord (de apostel) en door de daad (de vorst).

Met het toepassen van grote galerijen realiseerde het Doornikse kapittel een nieuw schip van grote monumentaliteit. Het gebouw kon dankzij de galerijen hoog opgetrokken worden en zo ontstond het interieur met een rijkere ruimtelijkheid. De galerijen boden aanvullende ruimte voor de liturgie. Door de keuze voor galerijen manifesteerde de kathedraal zich in de traditie van ‘apostolische’ grafbasilieken en bedevaartskerken. Dankzij de symbolische betekenis van de galerij als vorstelijk element, kon het kapittel tevens de koninklijke oorsprong van het bisdom en van de kapittelbezittingen onderstrepen.

[154] Impey 2008a: p.33-35.
[155] Bernard 1983a: p.7-45.
[156] Mekking & Roose 2009a: p.42-45.

De galerij was een belangrijk motief in de 12de-eeuwse Noord-Franse architectuur. Van deze kathedralen is Doornik de oudst bekende. Tegen 1200 raakte de galerij in het Franse koninkrijk echter in onbruik. In het nieuwe koor van de kathedraal van Laon werd de galerij nog gehandhaafd omwille van de eenheid van de architectuur. Ook in Engeland verdween het motief van de galerij, al is het triforium in veel Engelse kathedralen aanzienlijk breder en hoger dan op het Europese vasteland. In de kathedralen van Rouen en Meaux en de kerk van Eu is de galerij nog gesuggereerd door het handhaven van de galerijboogarcade. Op dat moment waren de nieuwe koorpartijen van de kathedralen van Chartres en Soissons al volop in aanbouw; de daar ontwikkelde driedelige opstand werd de maatstaf voor de 13de eeuw. Toen het Doornikse kapittel in 1242 besloot een nieuw koor te bouwen, zal er dan ook weinig discussie zijn geweest over de vorm die dat moest krijgen. Een galerij hoorde daar niet meer bij.

3.4 Bijzondere kenmerken van de middenbeuk

Een opvallende eigenschap van het Doornikse schip is het ontbreken van een verticale geleding die over meer dan één bouwlaag doorloopt (afb. III.3.4.1B). De vier bouwlagen die de opbouw van de middenbeuk vormen, zijn weliswaar volgens een strak ritme van traveeën boven elkaar geplaatst, maar tussen de pilaster die de westpartij afbakent en de diafragmaboog die het schip van de viering scheidt, zijn zij nergens geleed door een verticaal doorlopend element. De prominente cordonlijsten begrenzen de bouwlagen en benadrukken de horizontaliteit. De samengestelde pijlers van de verschillende niveaus zijn niet visueel met elkaar verbonden. Er zijn zelfs geen colonnetten, halfzuilen of pijlers die de volledige hoogte van een enkele laag beslaan.

III.3.4.1A links: Winchester, cathedral Church of the Holy Trinity, Saint Peter, Saint Paul, and Saint Swithun, schip (foto: wikimedia.org).
III.3.4.1B midden: schip (foto: KIK-IRPA B 3208).
III.3.4.1C rechts: schip, noordelijke zijbeuk, eerste travee (foto: KIK-IRPA B 15074).

3.4.1 De pijlervormen

Zoals in de beschrijving al bleek, kent het Doornikse schip drie karakteristieke pijlervormen: tegen de buitenmuur van de zijbeuken bevinden zich pilasters geflankeerd door colonnetten (afb. III.3.4.1C), de scheiboogarcade tussen zijbeuk en schip, wordt gedragen door pijlers op

kruisvormige grondslag met halfzuilen en colonnetten (afb. III.3.4.2D) en de galerijarcade rust op achthoekige pijlers met colonnetten (afb. III.3.4.3A).
Op begane grondniveau valt op dat de samengestelde kruisvormige pijlers met halfzuilen en colonnetten in de oksels geheel in dienst staan van de zijbeukarcade en de zijbeukgewelven. Dat is opvallend, omdat juist dit type kruisvormige pijler in veel andere kerken onderdeel is van een verticale geleding van de schipwand over meerdere niveaus (afb. III.3.4.1A & 2C). Deze pijlervorm komt vanaf het midden van de 11de eeuw in diverse varianten voor in grote delen van West-Europa, met name in Lombardije, grote delen van Frankrijk – onder meer in het Loiredal en in Bourgondië – en in het Anglo-Normandische gebied. In de regel werd een gedeelte van de pijler aan de zijde van het middenschip als halfzuil of pilaster doorgetrokken over de volgende bouwlaag, al dan niet geflankeerd door colonnetten. Dergelijke aan de Doornikse kruisvormige pijlers verwante voorbeelden zijn te vinden in de abdijkerken van Saint-Étienne in Caen en Saint-Vigor in Cérisy-la-Forêt (afb. III.3.4.2A) en in de kathedraal van Winchester. Bij deze kerken werd de halfzuil aan de zijde van het schip doorgetrokken over de gehele hoogte van de middenbeukwand tot aan het plafond.
Vanaf het einde van de 11de eeuw wordt deze pijlervorm elders steeds vaker gebruikt in verband met de overwelving van een middenschip (afb. III.3.4.2C).[157] Als onderdeel van een samenhangend systeem van pijlers en gewelfribben zal deze pijlervorm in allerlei gemoduleerde varianten vanaf het midden van de 12de eeuw een wezenlijke rol spelen in de architectuur die wij nu met 'gotisch' aanduiden. Maar in het Doornikse schip is de zeer rijke pijlervorm op de grens van schip en middenbeuk louter gericht op het dragen van de archivolten van de zijbeukarcade.

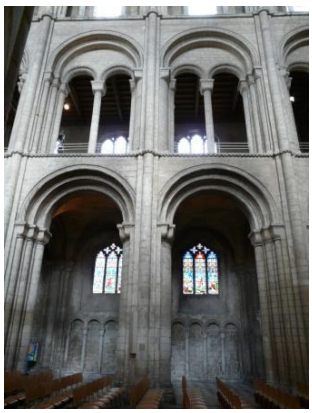
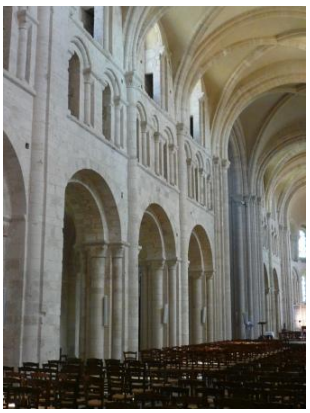

III.3.4.2A links: Cérisy-la-Forêt, ancienne abbatiale Saint-Victor, schip (foto: JW).
III.3.4.2B midden links: Ely, Cathedral Church of the Holy and Undivided Trinity of Ely, schip (foto: JW).
III.3.4.2C midden rechts: Lessay, ancienne abbatiale Notre-Dame, schip (foto: JW).
III.3.4.2D rechts: zijbeuk van het schip (foto: JW).

De pilaster met flankerende colonnetten tegen de wanden van de zijbeuken is een minder gangbare pijlervorm. Deze vorm kan gezien worden als een segment van een kruisvormige pijler met verkorte kruisarmen en met colonnetten in de oksels daarvan.
Op galerijniveau is een geheel andere pijlervorm toegepast: een achthoekige gekantonneerde pijler met vier *en délit*-colonnetten. Deze zeldzame vorm is verwant met pijlers die vanaf 1120 werden toegepast in de kathedraal van Ely en de abdijkerk (thans kathedraal) van Peterborough. In beide kerken komen ronde pijlers voor, die worden geflankeerd door vier colonnetten. In Peterborough komen ook enkele achthoekige exemplaren voor. In het priesterkoor van de kathedraal van Canterbury (circa 1178) bevinden zich nabij het

[157] Belangrijke voorbeelden zijn de kerken van Saint-Étienne in Nevers, Saint-Sernin in Toulouse en de abdijkerk van Cluny III.

hoofdaltaar octogonale pijlers, die geflankeerd worden door donkere colonnetten in zwart 'marmer'.[158] Achthoekige pijlers kan men ook aantreffen in de kerken van Worksop en Oxford.[159]

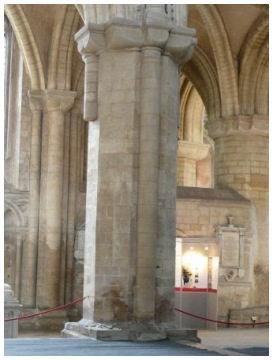

III.3.4.3A links: opstand van het schip (foto: JW).
III.3.4.3B midden: Peterborough, Cathedral Church of St Peter, St Paul and St Andrew, pijler in het koor (foto: JW).
III.3.4.3C rechts: Canterbury, Christ Church Cathedral, koor (foto: wikimedia.org)

Net zoals de pijlers op de begane grond staan ook de pijlers op de Doornikse galerij louter in dienst van de boogconstructies op die bouwlaag. Hetzelfde geldt voor de nissenzone, terwijl de inwendige lichtbeuk geen verticale elementen in de vorm van pijlers of colonnetten kent. De rijkdom aan pijlervormen in het schip van de Doornikse kathedraal sluit vooral aan bij de Engelse kerkelijke architectuur van de late 11de en de 12de eeuw. Maar terwijl in Doornik de pijlers per pijlerreeks identiek zijn, kennen de Engelse kerken juist gevarieerde pijlervormen binnen dezelfde zijbeuk- of galerijarcade. De keuze, in Doornik, om iedere bouwlaag zijn geheel eigen pijlervorm te geven, benadrukt de eigenheid van iedere bouwlaag en daarmee de horizontale opbouw van de middenbeukwand.

3.4.2 De horizontale gelaagdheid van de opstand

Op zich is het ontbreken van doorlopende verticale elementen in de middenbeuk van het Doornikse schip niet zo bijzonder. In talrijke kerken uit de late 11de en vroege 12de eeuw kan men deze situatie aantreffen. Veelal gaat het om kleinere kerkgebouwen van lagere statuur met een sobere architectuur zonder sterk doorgevoerde pijlergeledingen. In het Roomse Rijk ontbreekt ook bij sommige voorname kerken een verticale wandgeleding, met name in Italië. Er is wel verondersteld dat de verticale geleding in kerken vooral samenhangt met overwelving. Van belang is daarom te constateren dat er geen noodzakelijk verband bestaat tussen de aanwezigheid van doorlopende verticale elementen en het voornemen tot overwelven. In tal van Engelse en Normandische kerken uit de 11de en 12de eeuw waar geen gewelf voorzien was, zijn wel doorlopende halfzuilen, pilasters en colonnetten aanwezig en is sprake van een sterke ritmering in traveeën (afb. III.3.4.2B).[160] Ook in de Dom van Speyer werden de schipwanden al bij het eerste bouwconcept van een verticale geleding voorzien, terwijl geen gewelven gepland waren.[161] Omgekeerd is het verband sterker: bij veel kerken

[158] Bony 1983a: p.159-165.
[159] Er is een frappante formele gelijkenis tussen de Doornikse gekantonneerde pijlers en de beroemde gekantonneerde pijlers van de kathedraal van Chartres (vanaf 1195).
[160] Voorbeelden in Caen (Saint-Étienne, Saint-Nicolas), St Albans, Waltham Abbey, Christchurch, Blyth, Norwich, Ely en Peterborough.
[161] Winterfeld 1993a: p.73.

waar een overwelving werd gepland, is er sprake van doorlopende halfzuilen of pilasters. Toch zijn ook hier belangrijke uitzonderingen, zoals de koorpartij van de abdijkerk van Fleury (Saint-Benoît-sur-Loire).
Naast de variatie aan pijlervormen in de Doornikse kathedraal sluit ook de rijkdom aan profileringen van de arcades en de samengestelde pijlers aan bij die in de Engelse kerken. De sterke nadruk op de horizontale lijnen in de opbouw van de schipwand is eveneens in enkele Engelse kerken terug te vinden. Ook al kennen sommige van deze gebouwen een wezenlijk andere pijlervorm of zijn zij van later datum, met Doornik hebben zij de stapeling van arcades gemeen.[162]

Het ontbreken van een verticale geleding 'was in het verleden vaak aanleiding om het Doornikse schip als ouderwets of archaïsch te bestempelen.[163] Aangenomen werd dat 'vernieuwingen' in de architectuur, die in artistieke centra elders (Bourgondië, Normandië) hadden plaatsgevonden, het noorden van Frankrijk nog niet bereikt hadden. Een dergelijke notie van 'ouderwets' en 'modern' is echter nauwelijks bruikbaar in het kader van de studie van middeleeuwse architectuur, zoals ook anderen al hebben laten zien[164] en hieronder zal blijken.
Met zijn sterke horizontale accent neemt het schip inderdaad een uitzonderlijke positie in binnen de toenmalige bouwtradities in West-Europa. In plaats van te denken aan een veronderstelde 'achterlijkheid' van de architectuur, en dus van de opdrachtgevers en de bouwmeester van het schip, ligt het eerder voor de hand dat met het hier gaat om een bewuste keuze op basis van de betekenis van de aan het Doornikse kapittel bekende architectuur.

In tegenstelling tot de kerken in de Franse gebieden die hierboven aan de orde kwamen, is het ontbreken van een verticale wandgeleding veel gangbaarder bij kerken uit de Karolingische en de Ottoonse periode, met name – maar niet alleen – in het Roomse Rijk en vooral ook in Italië. Er zijn ook enkele belangrijke 11de-eeuwse voorbeelden in het Franse koninkrijk, zoals de abdijkerken van Saint-Remi in Reims en Montier-en-Der.[165]
Het ontbreken van een verticale geleding is echter in de eerste plaats een belangrijke karakteristiek van de vroegchristelijke basilica's. Van doorlopende halfzuilen of colonnetten over meerdere niveaus is in deze kerken geen sprake. In Rome zelf bleef de bouwtraditie gedurende de hele Middeleeuwen gedomineerd werd door een conservatieve houding: het vroegchristelijke basilica-concept bleef bepalend voor de kerkbouw. Het is een aspect dat noorderlingen moet zijn opgevallen in vergelijking met hun Noord-Europese kerken met veelal verticaal geritmeerde middenbeukopstand.

Dat het vroegchristelijke concept van de basilicale opzet zonder nadrukkelijke verticale geleding juist in de Karolingische en Ottoonse kerken werd gerealiseerd, kan verklaard worden uit het streven naar de *renovatio Imperii*, de politieke ambitie van de heersers om het Romeinse keizerrijk in christelijke zin te doen herleven. In de context van het ontwerpproces

---

[162] Oudere voorbeelden zijn de abdijkerken van Gloucester en Tewkesbury. Het ontbreken van een doorlopende verticale geleding in deze kerken hangt samen met de opbouw van de zijbeukarcade uit grote, gemetselde zuilen, waarvan de ronde vorm minder geschikt is voor het toevoegen van colonnetten of halfzuilen. De kapittelkerk van Southwell, St Bartholomew in Londen en de kerk in Worksop die alle drie een sterke horizontale opzet hebben, zijn van latere datum dan de Doornikse kathedraal.
[163] Het meest extreem in zijn afwijzing van de Doornikse kathedraal als belangrijk gebouw voor de architectuurgeschiedenis was Robert Branner (1963a: p.97). Hij kwalificeerde de kathedraal als "eclectic and provincial rather than a *force novatrice* in the formation of Gothic design." Een recent voorbeeld van deze opvatting is te vinden in: Chantraine 1993a: p.170 en Greggersen 2000a: p.131.
[164] Mekking 1991a: p.293-299. Beuckers 1998a. Mekking 1998a: p.206-223.
[165] Ook het koor van de abdijkerk van Saint-Benoît-sur-Loire kent geen verticale geleding.

van de Doornikse kathedraal is er echter geen aanleiding om de machtspolitieke ambitie van de *renovatio imperii* als aanleiding te beschouwen voor de keuze van dit concept.
Het 'archaïsme' in de Doornikse kathedraal kan wel verklaard worden uit de wens om te verwijzen naar de tijden van de vroegchristelijke Kerk. Juist in de kringen van de kerkhervorming, die de zaak van de Doornikse onafhankelijkheid ondersteunden (zie § II.7.5), kan het teruggrijpen op de vroegchristelijke architectuur – of wat daarvoor aan werd gezien – gezien worden als een beeld van de vroege Kerk. Een dergelijke verklaring doet meer recht aan het middeleeuwse Doornikse kerkhistorische kader, waarin geijverd werd voor het herstel van de vroegchristelijke situatie met een eigen bisschop, dan een vermeende culturele of architectonische 'achterstandspositie', waarvoor geen enkele aanleiding is.

De horizontaliteit van het Doornikse schip is niet het enige aspect van de kathedraal dat teruggrijpt op een eerbiedwaardige traditie binnen de kerkelijke architectuur, zo is al gebleken bij de analyse van de galerij. In het vervolg zal nog zal blijken dat ook in de volgende concepten van de Doornikse kathedraal in meerdere opzichten welbewust gebruik gemaakt is van oude bouwconcepten met voorname connotaties.

3.4.3 Galerijscheibogen zonder onderverdeling

Iedere travee van de Doornikse galerij opent zich onder één grote boog zonder onderverdeling naar het middenschip. In de 12de eeuw is dit eerder uitzonderlijk, daar de meeste galerijarcades in deze tijd een onderverdeling met een middenzuil kennen.[166] De galerijscheiboog met onderverdeling was in het Westen al toegepast in de Karolingische architectuur, zoals in de Akense paltskapel en zijn navolgingen. De abdijkerk van Notre-Dame in Jumièges kreeg halverwege de 11de eeuw een arcadegalerij met een onderverdeling in drie bogen, terwijl in de tweede helft van die eeuw de kerken in Tours, Limoges, Conques, Toulouse en Compostella een onderverdeling met twee boogopeningen kregen, net zoals de kathedralen van Durham en Chichester en de abdijkerken van Cérisy-la-Forêt, Saint-Germer-de-Fly en Saint-Lucien bij Beauvais. Ook de nieuwe kathedralen in Noyon, Laon en Soissons, die later in de 12de eeuw verrezen, hebben een onderverdeelde galerijarcade. Dit is het geval met bijna alle kerken met een vierdelige opstand.[167]
Er zijn enkele voorname kerken uit de tweede helft van de 11de en het begin van de 12de eeuw die – zoals de Doornikse kathedraal – geen onderverdeling van de galerijarcade kennen, voornamelijk in Noordwest-Europa.[168] De belangrijkste voorbeelden komen uit het Anglo-Normandische gebied: de abdijkerken van Saint-Étienne in Caen en die van St Albans, Lanfrancs kathedraal in Canterbury en de kathedralen van Londen (St Paul's), Norwich (afb. III.3.4.4A) en (waarschijnlijk) de 11de-eeuwse kathedralen van Bayeux, Coutances (afb. III.3.4.4B) en Rouen.[169] Dichter bij Doornik ligt de Sint-Vincentius in Zinnik.[170]

---

[166] Er is sprake van *übergreifende* en *übergriffene* Bogen. Mekking 1986a: p.177-187.
[167] Met uitzondering van de kathedraal van Rouen, waar de schijngalerij geen onderverdeling heeft. De situatie in Fécamp is onzeker. Brockhaus 2009a: p.94.
[168] De galerijarcades van enkele kerken in Lombardije (waaronder de Sant'Ambrogio en San Sepolcro in Milaan) kennen ook geen onderverdeling.
[169] Andere voorbeelden zijn de abdijkerken van Gloucester (koor), Waltham en Tewkesbury (koor), de kerken van Blyth en Selby en de kapel van de Tower in London. Voor Coutances en Bayeux: Liess 1967a: fig.1, 8. Voor Rouen wordt dit aangenomen vanwege de keuze om de arcade van de schijngalerij in de laat-12de-eeuwse nieuwbouw ook zonder onderverdeling uit te voeren.
[170] De talrijke voorbeelden van niet onderverdeelde bogen in westpartijen van 9de tot 12de-eeuwse kerken zijn buiten beschouwing gelaten (bijvoorbeeld St. Vitus in Corvey). Voorbeelden die jonger zijn dan Doornik bevinden zich voornamelijk in Groot-Brittannië: de munsterkerk in Southwell, het schip van de kathedraal van Carlisle, St

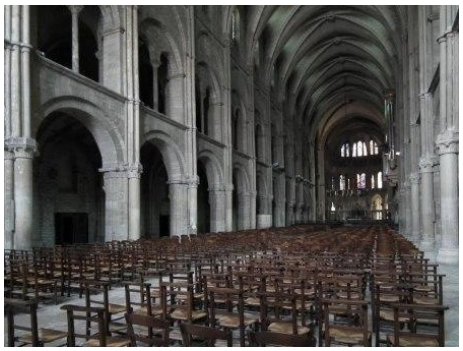

III.3.4.4A links: Norwich, Cathedral Church of the Holy and Undivided Trinity, schip (foto: JW).
III.3.4.4B midden: Coutances, cathédrale Notre-Dame, achterzijde van de in de 13de eeuw opgevulde 11de-eeuwse galerijopeningen (foto: JW).
III.3.4.4C rechts: Reims, ancienne abbatiale Saint-Remi, schip (foto: JW).

Het schip van de abdijkerk van Saint-Remi in Reims kreeg aanvankelijk in het midden van de 11de eeuw een galerijarcade zonder onderverdeling. Waarschijnlijk in de loop van de 12de-eeuw werd de galerijarcade voorzien van tweelingbogen (afb. III.3.4.4C). De bogen van de oostgalerij van het transept bleven tot aan de nieuwbouw van het koor (1170-1185) zonder onderverdeling.[171] Vergelijkbaar en mogelijk ouder dan Saint-Remi, is het slecht gedateerde – en na de Tweede Wereldoorlog grotendeels gereconstrueerde – schip van de abdijkerk van Montier-en-Der dat ook een galerij heeft met onderverdeelde bogen.[172]
De keuze voor een galerijopening zonder onderverdeling was bij de bouw van de Doornikse kathedraal, zeker in Frankrijk, niet meer vanzelfsprekend. Bij nagenoeg alle kerken met langsgalerijen werd gekozen voor de rijkere vorm met een onderverdeling in twee bogen en een timpaan. In Engeland verrees gedurende de 12de eeuw nog een aantal belangrijke kerken met niet-onderverdeelde integrale galerijopeningen, al werden ook daar in de loop van de 12de eeuw steeds meer galerijarcades onderverdeeld.

3.4.4 De bijzondere ritmiek van de lichtbeuk

De lichtbeuk is het hoogste niveau van de vierdelige opstand. In de huidige situatie bestaat deze uit een vlakke wand onder de gewelven, waarin de vensters zijn uitgespaard. Tot 1754, toen de middenschipgewelven gebouwd werden, kende de lichtbeuk aan de binnenzijde een levendig ritme, zo bleek uit de analyse van dit bouwdeel (zie § I.3.8). Niet alleen bevonden zich schuin boven ieder lichtbeukvenster aan weerszijden kleine nissen, maar ook tussen de vensters bevonden zich, ditmaal rechtgesloten, nissen recht boven de schippijlers, dus op de traveescheidingen.

Botolph's in Colchester, het schip van de abdij van Dunfermline, het koor van de kathedraal van Kirkwall, het schip van de abdijkerk van Shrewsbury. Ook de kathedraal van Roskilde in Denemarken hoort in dit rijtje. Dichter bij Doornik en mogelijk onder directe invloed ontstaan: de kathedraal van Senlis en de abdijkerk van Clairmarais en mogelijk het schip van de kathedraal van Kamerijk (opstand niet met zekerheid bekend). In de late 12de eeuw kreeg de nieuwe kathedraal van Rouen ook nog een schijngalerij, waarvan de arcade geen onderverdeling kent. Ten slotte is er een reeks van koorsluitingen, waar de galerijscheibogen geen onderverdeling kennen, doordat de pijlers in het gebogen deel van het koor dichter op elkaar staan, zodat er geen ruimte is voor een onderverdeling van de galerijarcade met een tussenzuil. Voorbeelden zijn de apsiden van de kathedralen van Atrecht en Noyon, de Sint-Donaas in Brugge en de abdijkerk in Montier-en-Der. In deze kerken was er in de rechte delen van schip en koor wel sprake van een onderverdeling in de bogen van de galerijarcade.
[171] Ravaux 1972a: p.51-98. Prache 1978a: p.15-24. Vergnolle 1994a: p.100. Prache 1995b: p.290-296.
[172] Delhumeau 1995a: p.229-232.

Deze oorspronkelijke wandgeleding is uitzonderlijk voor de 11de en 12de-eeuwse architectuur en kent geen echte parallellen. In de Anglo-Normandische architectuur zijn enkele voorbeelden te vinden van een muur- of wandgeleding waarbij openingen of nissen niet in de as van de travee, maar in de as van de pijlers zijn geplaatst. In het schip van de abdijkerk van Bernay (1030) bevinden zich spaarvelden in de as van de schiparcadepijlers en de trekbalken van de kap, tussen de boogopeningen die uitkomen op de zijbeukzolders en de lichtbeukvensters (afb. III.3.4.5C). Bij het schip van de Saint-Nicolas in Caen (voltooid circa 1083) worden de lichtbeukvensters aan de buitenzijde geflankeerd door ondiepe blindnissen (afb. III.3.4.5A). Deze bevinden zich telkens tussen twee vensters, zodat de verticale as van de nis zich precies op de traveescheiding bevindt.

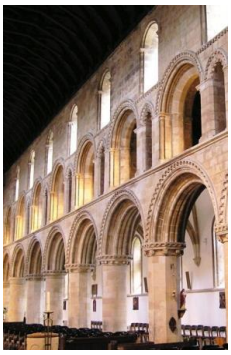

III.3.4.5A links: Caen, Saint-Nicolas, schip, exterieur (foto: wikimedia.org).
III.3.4.5B midden: Worksop, The Priory Church of Saint Mary and Saint Cuthbert. Opstand van de zuidelijke schipwand (foto: wikimedia.org).
III.3.4.5C rechts: Bernay, ancienne abbatiale Notre-Dame, opstand van het schip (foto: JW).

Een merkwaardige verspringing doet zich voor in de kerk van Worksop uit de tweede helft van de 12de eeuw (afb. III.3.4.5B).[173] De zijbeukzolderarcade van deze kerk bestaat afwisselend uit grote openingen in de as van de onderliggende scheibogen en uit smalle rondboogopeningen, die zich recht boven de middenschippijlers bevinden. De lichtbeukvensters zijn in dezelfde as als de smalle zijbeukzolderopeningen geplaatst, zodat deze vensters recht boven de middenschippijlers staan.
De genoemde voorbeelden tonen een vrij zeldzaam verschijnsel dat incidenteel is toegepast bij kerken zonder overwelving, waarbij ook een doorlopende verticale geleding ontbreekt. Het is vooralsnog onduidelijk waar dit gebruik vandaan komt en of er een specifieke betekenis aan toegekend kan worden. Het motief past in ieder geval in de algemene tendens om de muurvlakken in een kerkgebouw te voorzien van een architecturale decoratie.

3.4.5 De buitenloopgang voor de lichtbeukvensters

De loopgang voor de buitenzijde van de lichtbeukvensters is een opvallend element van het Doornikse schip. Een in de lichtbeukzone geïntegreerde loopgang aan de binnenzijde werd in de tweede helft van de 11de eeuw bij veel kerken in Normandië en Engeland toegepast.[174] Paul Rolland beschouwde de loopgang als een bepalend onderdeel van wat hij het dubbele muursysteem noemde.[175] Opgemerkt wordt dat dit dubbele muursysteem tot halverwege de 12de eeuw vooral bestond op het niveau van de lichtbeuk met een loopgang aan de binnen- of

[173] Stoll 1966: p.346.
[174] Rolland 1940a: p.169-188.
[175] Rolland 1940a: p.169-188.

buitenzijde.[176] Alleen in uitzonderlijke gevallen, zoals bij een aantal transeptgevels of in vieringtorens, is er in deze tijd sprake van een dubbel muursysteem over meerdere bouwlagen. Dit zou veranderen met de opkomst van het triforium. Vanaf het tweede kwart van de 12de eeuw was er door het gebruik van het triforium steeds vaker sprake van meerdere bouwlagen met een dubbel muursysteem.
Bij de Engelse en Normandische voorbeelden gaat het in alle gevallen om een loopgang aan de binnenzijde en bevindt de opening van de lichtbeukvensters zich in het vlak van de buitenmuur (afb. III.3.4.6D). Een buitenloopgang onder het dak werd, al vóór de bouw van het Doornikse schip, toegepast bij de apsiden van een aantal kerken in het Roomse Rijk, meestal als een zogenaamde dwerggalerij. Deze kleine galerijen komen sinds het einde van de 11de eeuw voor aan de met bogen gelede apsis van een aanzienlijk aantal kerken, vooral in de Rijnvallei en Noord-Italië, waar zij hun primaire betekenis ontlenen aan de relatie met de keizerlijke erfenis van Karel de Grote.[177] Daarnaast kan de dwerggalerij, in combinatie met de bogengeledingen van de koorapsis, verwijzen naar de gestapelde arcades van de Anastasis-rotonde, die hierboven al ter sprake kwam.[178] De plaats en de formele aard van een dergelijke dwerggalerij is erg verschillend van de loopgang aan de buitenzijde van het Doornikse schip. In de meeste gevallen bevindt deze galerij met loopgang zich boven het apsisgewelf van het koor.[179] Dwerggalerijen werden ook niet gecombineerd met een lichtbeuk.
Een galerij die wel een zekere formele gelijkenis vertoont met die van de Doornikse kathedraal, is de buitengalerij aan het transept van de kathedraal van Speyer van omstreeks 1100 (afb. III.3.4.6A). Enkele Italiaanse kerken zoals de kathedralen van Modena en Trento hebben een smalle buitengalerij langs de zijgevel van het schip. Andere kerken hebben een of meerdere loopgangen tegen de westfaçade of rond de apsis. Maar in de meeste gevallen gaat het om buitengalerijen onder de daklijst zonder relatie met lichtbeukvensters. Zij staan in vorm en plaats ver af van de Doornikse kathedraal.[180]

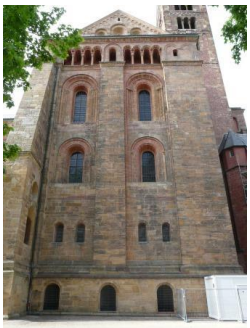
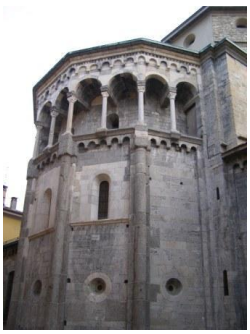

III.3.4.6A links: Speyer, Dom, zuidelijke transeptarm (foto: JW).
III.3.4.6B midden links: Como, San Fidele, apsis (foto: JW).
III.3.4.6C midden rechts: Modena, Duomo San Geminiano, zuidzijde (foto: JW).
III.3.4.6D rechts: Norwich, Cathedral Church of the Holy and Undivided Trinity, interieur, loopgang van de noordelijke middenschipswand (foto: JW).
III.3.4.6E links onder: Oudenaarde, Onze-Lieve-Vrouwe van Pamele (foto: wikimedia.org).

[176] Met name in enkele Engelse kerken is er in het transept sprake van een dubbel muursysteem over meerdere bouwlagen. In sommige kerken met een galerij in het schip kreeg het transept op galerijniveau een loopgang in de dikte van de muur. Voorbeelden zijn de abdijkerk van Saint Albans en de kathedraal van Norwich.
[177] Mekking 1986a: p.138-144.
[178] Bandmann 1953a: p.28-46.
[179] Een ander voorbeeld van een buitengalerij is aan de heilige Godehard gewijde bisschoppelijke kapel tegen de noordzijde van de Dom van Mainz, alwaar zich een heerersloge bevindt.
[180] Andere latere voorbeelden in Schoenenwerd (CH), bij de apsiden van de kathedralen van dom Modena en Pisa, de San Frediano en Santa Maria Forisportam in Lucca en de St. Simeon (in de Porta Nigra) in Trier, verder aan de apsis en de westfaçade van de San Michele in Foro in Lucca en de Santa Maria delle Pieve in Arezzo.

III.3.4.6F midden onder: Laon, cathédrale Notre-Dame, opstand van de apsis van de noordelijke transeptkapel op de verdieping (foto: King 1858a: plate 4).
III.3.4.6G rechts onder: Soissons, ancienne abbatiale Saint-Léger (foto: wikimedia.org, Yoann Gonthier).

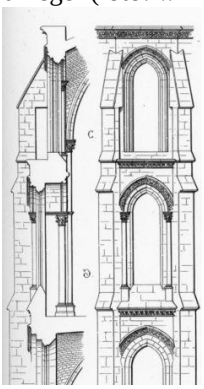
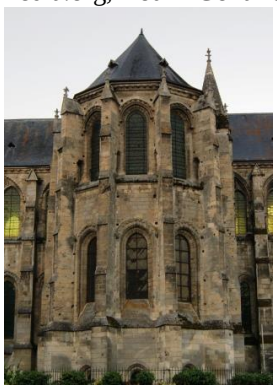

De Doornikse kathedraal is de oudste bekende kerk waarbij aan de buitenzijde een loopgang voor de lichtbeukvensters van het schip is toegepast. Het motief werd vele malen nagevolgd, in het bijzonder binnen het eigen bisdom en de aangrenzende regio. De Sint-Jakobskerk, de Sint-Niklaas en de Sint-Kwinten zijn voorbeelden in de stad Doornik zelf. Elders in het bisdom liggen de Sint-Niklaas in Gent en de Sint-Donaas in Brugge. Aan de Schelde tegenover Oudenaarde, net in het voormalige bisdom Kamerijk, kan de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Pamele (afb. III.3.4.66E) genoemd worden.
Het motief zou in de late 12de eeuw bij verschillende Noord-Franse kathedralen en andere belangrijke kerken worden toegepast: aan het transept van de kathedraal van Noyon, het koor van de kathedraal van Atrecht en mogelijk het transept van de kathedraal van Kamerijk.
Het koor van de Saint-Léger van Soissons (afb. III.3.4.6G) en de dubbelkapellen tegen de oostwand van het transept van de kathedraal van Laon (afb. III.3.4.6F) kregen een buitenloopgang voor de lichtbeukvensters, waarbij verbindende doorgangen in de steunberen waren uitgespaard. Een vergelijkbare loopgang aan de buitenzijde werd gerealiseerd bij meerdere grote kathedralen: Soissons (vanaf 1195), Bourges (schip, na 1215), Reims (vanaf 1211) en Amiens (vanaf 1220). Bij deze kerken was echter geen sprake meer van een overdekte loopgang, laat staan van een dubbele muur op lichtbeukniveau, zoals bij het schip van de Doornikse kathedraal. Het motief van een loopgang voor de vensters bouwde echter wel degelijk voort op het principe van de dubbele muur met loopgang ertussen. Bij al deze kerken ligt de loopgang voor de lichtbeukvensters namelijk recht boven die van het triforium. Twee boven elkaar gelegen loopgangen waren op deze wijze al gerealiseerd in de 12de-eeuwse oostpartij van de Doornikse kathedraal. In Doornik werd de loopgang bij het 13de-eeuwse koor opnieuw toegepast: in het verlengde van het transept kreeg de koorlichtbeuk een loopgang buiten voor de vensters.
Het succes van de loopgang kan waarschijnlijk verklaard worden uit het feit dat op deze wijze de hogere delen van de steeds grotere kerkgebouwen goed bereikt konden worden. Zij boden met name de mogelijkheid om eenvoudiger bij de lichtbeukvensters te komen. Als kwetsbaarste onderdeel van de opstand moesten zij immers regelmatig gerepareerd worden om het gebouw water- en winddicht te houden.[181]

3.4.6 De arcadeversiering van het exterieur

Niet alleen in het inwendige, maar ook aan de buitenzijde wordt het schip van de Doornikse kathedraal geleed door verschillende reeksen van boven elkaar gelegen bogen (afb.

[181] Daarnaast kon de uitholling van de massieve muren een materiaalbesparing beteken.

III.3.4.7B). In de beschrijving van dit gedeelte van de kerk zijn deze al uitvoerig geanalyseerd (zie § I.3). Op het eerste niveau van de schipwand zijn de zijbeukvensters omkaderd door bogen die rusten op colonnetten met kapitelen. Op galerijniveau wordt dit motief hernomen met verdubbeling van het aantal bogen, omdat ook op de steunberen een boog op zuiltjes als decoratie is aangebracht. Op lichtbeukniveau is de dikke muur door een loopgang verdeeld in een binnenschil, waarin zich de vensters bevinden, en een buitenschil, die geheel is opengewerkt in de vorm van reeksen zuiltjes die een architraaf dragen. Ter hoogte van ieder venster wordt deze colonnade onderbroken door een grote boog. Deze decoratie van het uitwendige van het schip leidt in verticale zin naar een climax, een 'Steigerung': hoe hoger, hoe rijker gedecoreerd. Dit principe is ook in sommige torens toegepast.

III.3.4.7A links: Caen, Saint-Étienne, schip, exterieur (foto: wikimedia.org)
III.3.4.7B rechts: Tournai, cathédrale, exterieur van het schip aan de zuidzijde (foto: JW).

Het is interessant om deze buitengeleding van het Doornikse schip in breder verband te beschouwen. Een opvallende ontwikkeling in de religieuze architectuur van de 11de eeuw is namelijk de toenemende geleding van muurdelen, die ook al bij het interieur gesignaleerd is. Vlakke muurdelen, zowel in het interieur als aan het exterieur, werden steeds vaker voorzien van een architectonische decoratie in de vorm van bogen, nissen, lijsten en profielen. Vooral het gebruik van bogenreeksen aan het exterieur werd in deze tijd steeds gangbaarder. In het interieur waren deze muurdelen eertijds vaak versierd met wandschilderingen of mozaïeken, maar aan de buitenzijde betekende deze nieuwe vorm van decoratie een belangrijke stap in de architecturale verrijking van dit gedeelte van het kerkgebouw.
De oorsprong van deze bogenreeksen ligt waarschijnlijk in het Middellandse Zeegebied. In de vroegmiddeleeuwse kerken van Constantinopel, Rome, Milaan en Ravenna zijn er reeds voorbeelden van te vinden. Ook uit latere eeuwen zijn er wel voorbeelden, maar deze zijn relatief schaars.[182] Vanaf de 11de eeuw wordt het motief aan apsiden en façades gangbaar in West-Europa.[183]
De wijze waarop bogenreeksen aan de Doornikse kathedraal zijn toegepast sluit, zoals gezegd, vooral aan bij de bouwkunst in Normandië en Engeland. Het schip van de Saint-Étienne in Caen is daar een vroeg voorbeeld van (afb. III.3.4.7A). De zijbeuk- en galerijvensters van deze kerk zijn aan de buitenzijde voorzien van een verder niet-gedecoreerde omkadering, maar op lichtbeukniveau zijn zij onderdeel van een doorlopende bogenreeks die de lichtbeukvensters omgeeft. Ieder venster wordt hier geflankeerd door twee blindbogen. De omkadering van vensters door middel van een boog, gedragen door zuiltjes

[182] Vergnolle 1994a: p.114-115.
[183] Zie over spaarnissen en blindbogen: Sedlmayr 1985a: p.80-81. Mekking 2007a: p.69-76. Beseler & Roggenkamp 1954a: p.61-62, 108-109.

met kapiteel, werd ook toegepast in de crypte (circa 1090) en de erboven gelegen apsis (1100-1110) van La Trinité in Caen (afb. III.3.4.8A).[184]
De versiering van gevels nam in de late 11de en de 12de eeuw een grote vlucht in de Anglo-Normandische territoria, waarbij er in Engeland in de loop van de 12de eeuw sprake was van een *horror vacui* waarbij geen muurvlak onbenut werd gelaten om bogenreeksen aan te brengen, zoals in het geval van de kathedraal van Ely en de abdijkerk van Peterborough.

Zoals opgemerkt komen schema's van gestapelde reeksen bogen in de loop van de 11de eeuw steeds vaker voor aan kerkgevels, om te beginnen bij apsiden en façades.[185] Interessant is de parallel in het gebruik van dit motief in miniaturen, waar gestapelde arcades verschijnen in uitbeeldingen van de Tempel van Salomon en het Hemelse Jeruzalem.[186] Dit is zeer expliciet in een aantal openingsminiaturen van *De civitate Dei* (*Over de stad Gods*) van Augustinus (afb. III.3.4.8B). Ook in de monumentale kunsten komen gestapelde arcades voor in uitbeeldingen van het Hemelse Jeruzalem (afb. III.3.4.8C).[187]

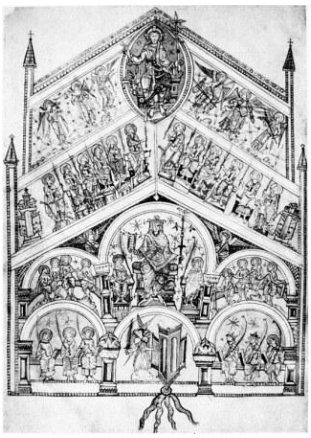
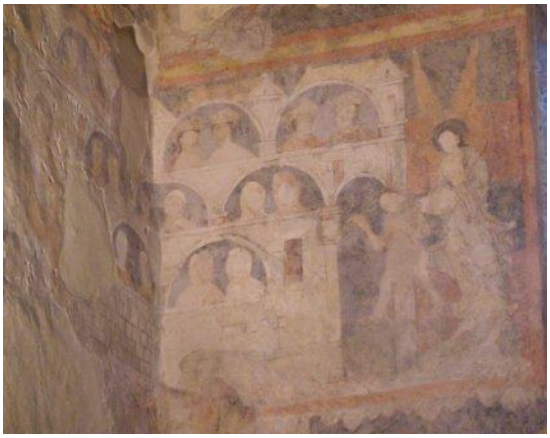

III.3.4.8A links: Caen, ancienne abbatiale de La Trinité, exterieur van de apsis (foto: JW).
III.3.4.8B midden: Openingsminiatuur in een handschrift van Aurelius Augustinus, *De civitate Dei*, Firenze, Biblioteca Medici-Laurenziana, Plu.XII f.2v (foto naar: Klinkenberg 2010a: p.90).
III.3.4.8C rechts: Le Puy-en-Velay, chapelle Saint-Michel-d'Aiguille, muurschildering met het Hemelse Jeruzalem (foto: JW).

Onderzoek naar de beeldtradities waarbinnen gestapelde arcades voorkomen, wijst erop dat deze zich in eerste instantie voordoen in de architectuur en pas later in de beeldende kunsten. Emanuel Klinkenberg heeft laten zien dat de gestapelde arcades hun betekenis ontlenen aan gebouwde navolgingen van de Salomonische tempel, waaronder de Hagia Sophia en de Hagios Polyeuktos in Constantinopel (afb. III.3.4.9A) en de Akense paleiskerk (afb. III.3.4.9B). Wellicht moet in de Anastasis-rotonde (afb. III.3.4.9C), die ook aan de Salomonische Tempel gelijkgesteld werd, de oorsprong van het verwijzende gebruik van gestapelde arcades gezocht worden.[188] De stapeling van arcades vormt namelijk ook een belangrijk motief in latere, gebouwde navolgingen van de Heilig Grafkerk. Enkele aansprekende voorbeelden hiervan zijn de Saint-Sauveur in Charroux (vanaf 1018, afb.

[184] Baylé 1997b: p.53. Evenals aan de abdijkerk van Lessay (vanaf 1090) (Baylé 1997b: p.97).
[185] De arcadestapeling werd overigens ook toegepast in wereldlijke gebouwen, zoals paleizen en burchten. De aardse machthebbers beschouwden zichzelf immers ook als onderdeel van het goddelijk heilsplan en hun residenties vormden daarmee ook een voorafbeelding van de Hemelse orde.
[186] Klinkenberg 2010a: p.100-113.
[187] Gestapelde bogen komen ook voor in handschriften als omkadering voor canontafels of genealogieën, waar dit patroon als ordenend principe gebruikt is, maar ook hier kan er verband zijn met tempeluitbeeldingen. Klinkenberg 2010a: p.114.
[188] Klinkenberg 2010a: p.115-117, 140-141.

III.3.4.9D), de Saint-Bénigne in Dijon (1001-1018) en het baptisterium in Pisa (vanaf 1157) zijn.[189]
Tegelijkertijd gold de Anastasis-rotonde als een voorafbeelding van het Hemelse Jeruzalem. Met zijn omtrek van 144 el had de rotonde de in Openbaringen 21, 17 vermelde omvang van de Hemelstad. Dat gestapelde arcades bij uitstek geschikt waren om de Hemelse Stad mee aan te duiden, blijkt ook uit de toepassing in Laatste Oordeel-portalen, waar de architectuur van de Hemelstad vaak dit kenmerk heeft.[190]

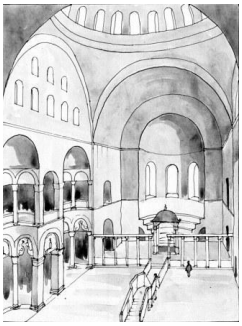

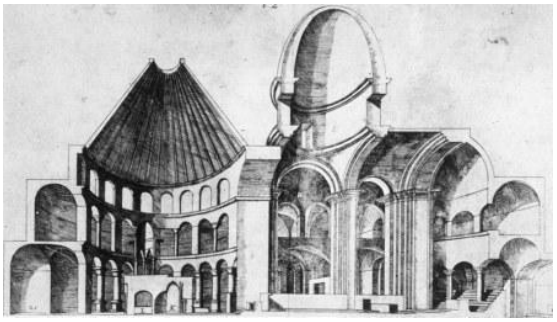

III.3.4.9A links: Interieur (naar het oosten) van de Hagios Polyeuktos (524-527) in Constantinopel. (Reconstructie: Harrison 1989a: fig. 167).
III.3.4.9B midden links: Aachen, Dom, voormalige paleiskerk (foto: wikimedia.org).
III.3.4.9C midden rechts: Jeruzalem, reconstructie van de Anastasis-rotonde, lengtedoorsnede, gravure uit 1609 (foto: Krautheimer 1969a, fig. 30).
III.3.4.9D rechts: Charroux, ancienne abbatiale Saint-Sauveur, kern van de rotonde (foto: wikimedia.org).

De toepassing van gestapelde arcades in de Doornikse kathedraal kan gesitueerd worden binnen deze tendensen. Vooral in het interieur, maar ook aan het exterieur van de kathedraal, is dit structurerende beeldschema prominent aanwezig. Aldus onderstreepten de gestapelde arcades dat de kathedraal een representatie was van de Tempel en van het Hemelse Jeruzalem, en aldus zijn plaats had in de goddelijke ordening van de aardse maatschappij die ook in de architectuur tot uitdrukking kwam.

3.5 De vieringtoren

De huidige vieringtoren behoort tot de drieapsidenaanleg. Maar het eerste concept van de 12de-eeuwse kathedraal omvatte ook al een vieringtoren, zo is gebleken uit de bouwgeschiedenis. De duidelijkste aanwijzing dat een vieringtoren van meet af aan voorzien was, vormen de zware, samengestelde vieringpijlers aan de oostzijde van het schip (zie § I.5.3.4). Hoe deze bij het vroeg-12de-eeuwse concept van de tweetorenfaçade en het schip behorende vieringtoren er precies uit had moeten zien, is niet meer te achterhalen. Een aantal vieringtorens van met de Doornikse kathedraal verwante gebouwen kan wel een indruk geven wat voor vieringtoren er in Doornik aanvankelijk gepland was.

De vieringtoren als middelpunt van het kerkgebouw

De vieringtoren bekroont de kruising van de twee axiale hoofdruimtes van de kathedraal en vormt op die manier het compositorische middelpunt van het gebouw. Het motief van een

[189] Andere aansprekende voorbeelden uit de 12de eeuw zijn de Holy Sepulchre Church in Cambridge en de kerk van Neuvy-Saint-Sépulcre in de Berry.
[190] Over arcades en gestapelde arcades bij de uitbeelding van het Hemelse Jeruzalem in portalen: Westerman 2005a: p.155-172.

centraliserend element dat de intersectie van de armen van een kruisvormige plattegrond benadrukt, behoort tot de oudste motieven van representatieve architectuur.[191] In de christelijke kerkbouw komt het benadrukken van de viering in de vorm van een koepel of toren al zeer vroeg voor, in het bijzonder bij gebouwen met een centraliserende grondslag. Soms stond onder de vieringtoren een altaar of bevond zich er een heiligengraf, maar voor de symbolische betekenis van de toren was dit niet doorslaggevend. Deze markeert immers het (kosmische) snijpunt van de kruisvormige plattegrond van het totale kerkgebouw. Als centraliserend element is de vieringtoren ook verwant aan gebouwen op centraliserende grondslag, zoals mausolea en doopkapellen.[192] Net zoals deze bouwtypen zijn vieringtorens dikwijls op een achthoekige plattegrond opgetrokken.

In Doornik is de op een rechthoekige plattegrond gerealiseerde vieringtoren een lantaarn die van grote hoogte licht brengt in de kern van het gebouw en zo in de binnenruimte het hart van de kruisvormige kerkplattegrond benadrukt. Tegelijkertijd is de toren als het ware een baldakijn dat het kerkgebouw als bijzonder heilig oord aanduidt, beschermt en verheft. Het gegeven van het baldakijn gaat terug op oeroude gebruiken om het heilige (de haard, de troon, het graf, het altaar) te beschermen en te eren, in zijn oudste vorm als een met doeken van kostbare stof (*baldak*) gedekte constructie die door vier palen werd gedragen. [193] Het bekendste voorbeeld is de Verbondstent van de Israëlieten in de woestijn (Exodus 25 en 26).[194]

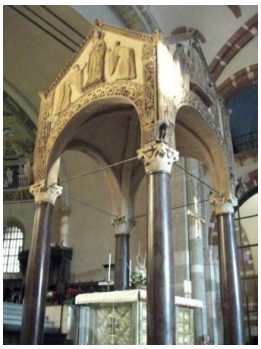

III.3.5.1A links: zogenaamd ciborium van Angilbertus, 9de eeuw, Sant'Ambrogio in Milaan (foto: JW)
III.3.5.1B midden: Vieringtoren in de kerk van San Pedro de la Nave, Campillo (Zamora) (foto: wikimedia.org).
III.3.5.1C rechts: maquette van de laatantieke kathedraalgroep, Trier (foto: wikimedia.org).

De tent of het baldakijn verbeeldt door zijn overhuivende vorm en functie het hemelgewelf. Algemeen wordt aangenomen dat de vieringtoren in de kerkbouw is voortgekomen uit het altaarbaldakijn of *ciborium* dat in veel vroegchristelijke kerken over het altaar stond. Het plaatsen van een dergelijk ciborium gaat terug tot de eerste openbare kerkstichtingen: keizer Constantijn schonk een baldakijn voor het altaar van de Lateraanse basiliek.[195]
Het gebruik van een ciborium boven een altaar, vooral het hoofdaltaar, kwam overal in Europa voor, maar nergens op zo'n grote schaal en zo langdurig als in Italië (afb. III.3.5.1A).

[191] Zowel in de bouwkunst van het Midden-Oosten als Europa. Mekking 2009a: p.37-38. Paskaleva 2009a: p.96-97.
[192] Reinle 1976a: p.204-213. In dubbelkorige kerken met oost- en westtransept kan er sprake zijn van twee vieringtorens, zoals de St. Michael in Hildesheim. De kathedraal van Ely heeft een oostelijke vieringtoren en daarnaast een centrale toren boven het westtransept.
[193] Bandmann 1998a: p.191-192.
[194] In de Hagia Sophia in Constantinopel verwijzen de op de pendentieven van de centrale koepel aangebrachte afbeeldingen van cherubijnen evenzeer naar de beschrijving van de Verbondstent in Exodus 25-26.
[195] Reinle 1988a: p.21-22.

In het middeleeuwse Noordwest-Europa werd juist de vieringtoren een wijd verbreid architectuurmotief, terwijl het altaarciborium er minder voorkomt. Het is een belangrijk argument voor de stelling dat de vieringtoren de functie van het altaarbaldakijn kon overnemen.[196]
De nauwe verwantschap tussen de vieringtoren en het *ciborium* blijkt ook uit de taal. Gregorius van Tours schreef dat bisschop Apollinaris van Clermont begin 6de eeuw een ciborium boven het altaar van de Sint-Antolinuskerk in Clermont bouwde en gebruikte daarvoor het woord *turris*, toren.[197] In Nantes voltooide bisschop (549-582) Felix de kathedraal die zijn voorganger was begonnen en bouwde, aldus Gregorius, een monumentale toren, *turris*, hetzelfde woord waarmee hij eerder het ciborium aanduidde.[198]

Vieringtorens in West-Europa
De 6de-eeuwse herbouw van de laat-4de-eeuwse kathedraal van Trier door bisschop Niketius kreeg een torenachtige constructie op de kruising (afb. III.3.5.1C), waarvan aangenomen wordt dat deze van ramen was voorzien en licht in het gebouw bracht.[199] Vroege vieringtorens zijn in West-Europa bewaard gebleven in de 7de en 8ste-eeuwse Visigotische en Asturische kerkbouw op het Iberisch schiereiland. Het betreft kerken van bescheiden afmetingen, waarvan de plattegrond gebaseerd is op een Grieks kruis, hetgeen verwijst naar een funeraire functie (afb. III.3.5.1B).[200] De architectuur ervan doet sterk denken aan Laat-antieke en Byzantijnse mausolea, zoals dat van Galla Placidia in Ravenna.
Vanaf de Karolingische tijd markeert de vieringtoren steeds vaker de kruising van schip en transept van voorname kerkgebouwen.[201] Aanvankelijk is er meestal geen verbinding tussen het inwendige van de toren en de eronder gelegen kerkruimte, maar steeds vaker kreeg de vieringtoren de vorm van een lantaarn, die zich op de viering boven het kerkgebouw verhief.

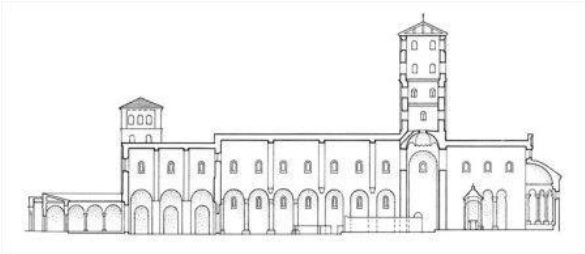
III.3.5.2A links: St. Michael, Hildesheim, begin 11de eeuw (foto: wikimedia.org).
III.3.5.2B midden: reproductie uit 1612 van een 11de-eeuwse tekening van de abdij van Centula/ Saint-Riquier (foto: wikimedia.org).
III.3.5.2C rechts: Cluny, reconstructie van de laat-10de-eeuwse abdijkerk (tekening: K.J. Conant).

De reconstructie van de grote, laat-8ste-eeuwse abdijkerk van Centula kent twee veelhoekige vieringtorens, die waarschijnlijk naar de kerkruimte geopend waren.[202] Ook van andere kerken uit de 9de en 10de eeuw is bekend dat zij een vieringlantaarn hadden, zoals de hofkapel van Germigny-des-Prés (afb. III.5.2.4.4A en 4B) en de kloosterkerken van Oberzell &

[196] Bandmann 1998a: p.191. Ook een beknopt overzicht van de *ciboria* buiten Italië bevestigt deze indruk. Uitzonderlijk zijn de vrijstaande, vierzijdige *ciboria* boven een hoofdaltaar buiten Italië en haar directe invloedssfeer. Kroesen 2013a: p.189-222.
[197] GREGORIUS TURONENSIS 1885a: p.81-82.
[198] Heitz 1987a: p.90-91. Monteil 2013a: p.23.
[199] Het gaat om de zogenaamde Bau IV. Zink 1980a: p.29-30.
[200] Een voorbeeld is San Fructuoso in Montelios bij Braga (Portugal). Untermann 2006a: p.69.
[201] Vooral bekend uit beschrijvingen en van miniaturen, zoals de aanbiedingsminiatuur van het evangeliarium van Egmond (Den Haag, KB, hs.76 F 1). Kozok 2004a: p.95.
[202] Bernard 2009a passim.

Mittelzell (afb. III.4.2.B) op het eiland Reichenau. In de vroege 11de eeuw werden vieringtorens gebouwd op abdijkerken als die van St. Michael in Hildesheim en Limburg an der Haardt, in Hildesheim zowel boven de westelijke als de oostelijke viering.[203] In Frankrijk zijn uit deze tijd voorbeelden bekend van een vieringlantaarn bij de kathedraal van Orléans en de kerken van Perrecy-les-Forges, Saint-Vorles in Châtillon-sur-Seine en Saint-Sauveur in Redon.[204] Of de vieringtoren van de abdijkerk van Cluny II ook naar de eronder gelegen kruising geopend was, is onbekend.[205]
In Fontenelle (Saint-Wandrille) is sprake van een *turris in media basilica* (een toren in de as van de kerk.[206] Weinig is met zekerheid te zeggen over het uiterlijk van deze kerk. Onduidelijk is bijvoorbeeld of de toren naar beneden toe geopend was. Dat geldt ook voor de eerste fase van de kathedraal van Speyer (circa 1040, Speyer I), waar ook een vieringtoren toe behoorde, die later werd vervangen.[207]
Vanaf de 11de eeuw komen vieringtorens veelvuldig voor bij grote kerken in West-Europa. Opvallend is dat in de 11de eeuw in Normandië bijna alle belangrijke kerken van het hertogdom een grote vieringtoren kregen.[208] Een van de oudste, nog gedeeltelijk bewaarde, grote vieringtorens die naar beneden toe geopend is, is de indrukwekkende toren van de omstreeks 1050 gebouwde Onze-Lieve-Vrouwekerk van de abdij van Jumièges.[209]
Onder Normandische invloed werden in Engeland grote vieringtorens gebouwd, mogelijk als eerste bij de abdijkerk van Westminster.[210] Na de Normandische verovering in 1066 kregen de meeste belangrijke abdijkerken zoals die van St Albans en Gloucester en kathedralen zoals die van Canterbury, Winchester en Norwich, een vieringtoren.[211] Al deze vieringtorens hebben een vierkante of rechthoekige grondslag en de meeste zijn als lantaarn op de kerkruimte geopend. De aanzet van de bogen die de toren dragen, bevindt zich ter hoogte van de lichtbeukvensters van schip en transept.
Mogelijk naar Anglo-Normandisch voorbeeld kregen ook in Vlaanderen en Brabant belangrijke kerken een vieringtoren, zoals de abdijkerken van Gent en de kapittelkerk van Zinnik/Soignies. In deze gebieden waren al in de Karolingische tijd voorname kerken met een vieringtoren uitgerust, zoals de kerk van Saint-Riquier in Centula. Ook de abdijkerk van Sint-Bertijns had een vieringtoren.[212] De vieringtorens bij belangrijke kerken in Vlaanderen en Brabant werden in de 12de en 13de nagevolgd bij talrijke andere kerken in deze regio.[213] In navolging van de Doornikse kathedraal kregen in Noord-Frankrijk meerdere kathedralen in de tweede helft van de 12de eeuw een vieringtoren (Atrecht, Kamerijk, Laon, Terwaan).[214]

---

[203] Bij de St. Michael in Hildesheim zijn de vieringtorens op vierkante grondslag – in de huidige gereconstrueerde situatie – niet naar de kerkruimte geopend. Bij de abdijkerk van Limburg wordt een achtzijdige vieringlantaarn gereconstrueerd.
[204] Orléans: Ottaway 1987a: p.256-257. Redon: Tillet 1982a: p.75-79. Châtillon-sur-Seine: Vergnolle 1989a: p.53-76.
[205] Conant 1971b: p.10-12.
[206] MIRACULI SANCTI WANDREGESILI 1727a: p.282. Zie voor de betekenis van *in media*: Oswald 1969a en Luchterhandt 2007a.
[207] Kubach & Verbeek 1989a: p.104-105.
[208] Chaix 2011a: passim. De meeste van deze torens kregen een vieringlantaarn, die licht bracht in de kerk. De vieringtorens van La Trinité in Caen, Saint-Vigor in Cérisy-la-Forêt waren niet geopend naar de kerkruimte.
[209] De Saint-Étienne in Caen moet een indrukwekkende 11de-eeuwse vieringtoren gehad hebben. Deze stortte in de 16de eeuw in en werd vervangen. Chaix 2011a: p.252.
[210] Zoals prachtig te zien op de afbeelding van de abdijkerk op het geborduurde wandkleed van Bayeux.
[211] Het was de Normandisch georiënteerde koning Edward de Belijder die de nieuwe abdijkerk van Westminster liet bouwen. De kathedralen van Winchester en Canterbury moeten indrukwekkende 11de-eeuwse vieringtorens gehad hebben. In Canterbury werd deze in de late Middeleeuwen vervangen. De toren in Winchester stortte in 1107 in, niet lang na de bouw.
[212] Héliot 1953b: p.93-96.
[213] Deléhouzée e.a. 2000a: p.109-123.
[214] De kathedraal van Noyon kreeg halverwege de 12de-eeuw geen vieringtoren.

III.3.5.3A links: Doornik, Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, vieringtoren (foto: JW)
III.3.5.3B midden links: St Albans, vm. abdijkerk (vm. bisdom Lincoln), vieringtoren (foto: wikimedia.org).
III.3.5.3C midden: Norwich, kathedraal, vieringtoren vanuit het zuiden (foto: JW).
III.3.5.3D midden rechts: Norwich, kathedraal, vieringtoren, interieur (foto: JW).
III.3.5.3E rechts: Montivilliers (vm. aartsbisdom Rouen), Notre-Dame, gewelf vieringtoren (foto: Musset 1985a).

Vieringlantaarn en vieringtoren

Er zijn vieringtorens waarvan de binnenruimte is geopend op de kerkruimte en de vensters daglicht in het interieur brengen en er zijn torens die afgesloten zijn van de binnenruimte van het kerkgebouw. In het eerste geval kan ook gesproken worden van een vieringlantaarn. Het Frans maakt onderscheidt tussen een *tour lanterne* (vieringlantaarn) en *tour de croisée* (vieringtoren).[215] De gesloten toren kon als klokkentoren dienstdoen. Sommige vieringtorens, zoals die van Jumièges, St Albans en Norwich, kennen een combinatie van beide vormen: de benedenzone van de toren heeft vensters en zorgt voor licht in de kerkruimte, terwijl de bovenzone van de toren achter de galmgaten een klokkenstoel herbergt.[216]

De vieringtoren van Doornik is in zijn huidige gedaante een vieringlantaarn die past in de Anglo-Normandische traditie. De opbouw van de muren van de toren met een dubbele wand waartussen zich een loopgang bevindt, wijst op de receptie van Normandische en Engelse voorbeelden. Een opvallend verschil met de meeste Anglo-Normandische torens is dat in Doornik de vensters zich in de binnenmuur bevinden, zodat de twee boven elkaar gelegen loopgangen in de buitenruimte liggen. De Doornikse vieringtoren volgt wat dit betreft de opzet van de lichtbeuk van het schip in de eigen kathedraal (zie § I.3.2). Buitenloopgangen bij torens waren overigens ook toegepast bij de westtorens van de kathedraal van Trier en de vieringtoren van de Dom van Speyer.[217] Naast de Anglo-Normandische vieringtorens kan ook gewezen worden op de zogenaamde bedevaartskerken (Tours, Limoges, Toulouse, Conques en Santiago). Ook zij hadden een vieringtoren, zij het steeds op achthoekige grondslag.

Het bouwen van een vieringtoren was geen sinecure. In Winchester was de laat-11de-eeuwse vieringtoren in 1107 ingestort en ook in andere kerken zou de vieringtoren het begeven.[218] Opvallend aan de Doornikse lantaarn, die omstreeks 1150 gebouwd werd (zie § I.5.6.13), is dat deze overwelfd is met een kruisribgewelf. De sluitsteen bevindt zich op 49 m hoogte. De meeste Normandische en Engelse parallellen waren niet overwelfd. Nagenoeg alle vieringtorens van de grote 11de- en 12de-eeuwse kerken kregen een houten plafond, dat soms nadien werd vervangen door een gewelf. Overwelfde vieringlantaarns waren overigens al heel vroeg gerealiseerd in kerken op kleinere schaal, waar de krachten van het gewelf in een

[215] Pérouse de Montclos 1989a: p.44.
[216] Fernie 1993a: p.41-44, 73-76. Thurlby 1997a: p.86.
[217] Thurlby 1997a: p.86. Kubach & Verbeek 1989a: p.138-139 (Trier).
[218] Alfred Clapham (1934a: p.59) noemt ook nog Evesham (circa 1207), Bury St Edmunds (1210), Lincoln (1240) en Ely (1322). In de late Middeleeuwen stortte de vieringtoren van de Saint-Étienne in Caen in. Ook de bouw van andere torens was risicovol. In Worcester stortte in 1175 een van de westtorens in. Wilson 1978a: p.80-81. Ook in Laon waren er problemen met de stabiliteit van de torens. Clark & King 1983a: p.44 n12, 49.

vrijstaande toren eenvoudiger beheersbaar waren.[219] In Zuidwest-Frankrijk werd de viering vaak met een koepelgewelf overwelfd.[220]
Een grote vieringlantaarn uit de eerste helft van de 12de eeuw, die mogelijk overwelfd was, was de achtzijdige lantaarn op trompen op de viering van het grote transept van de derde abdijkerk van Cluny.[221] Een uitzonderlijke overwelving vormt het achtdelige gewelf op rechthoekige grondslag van de abdijkerk van Notre-Dame in Montivilliers (aartsbisdom Rouen) (afb. III.3.5.3E). Omstreeks 1140 werd dit kruisribgewelf gerealiseerd in de 11de-eeuwse vieringlantaarn.[222] Dit lijkt het oudst bekende ribgewelf in een vieringtoren op vierkante of rechthoekige grondslag in Noordwest-Europa.
Het gewelf dat omstreeks 1150 in de Doornikse lantaarn werd gebouwd, was voor een vieringlantaarn van een niet eerder vertoonde omvang. De realisatie van dit grote kruisribgewelf in de hoge, vrijstaande vieringtoren behoort tot de stoutmoedigste operaties van de Doornikse bouwwerf. Het is aannemelijk dat, zoals bij de gewelven van het transept (zie § I.5.6.12), ook bij het gewelf van de vieringtoren expertise van elders benut werd. Na Doornik volgden tegen het eind van de 12de eeuw meerdere grote overwelfde vieringlantaarns in de kerk van La Trinité in Fécamp (vm. aartsbisdom Rouen), in de kathedralen van Laon en Lisieux en in de abdijkerk Saint-Yved in Braine (vm. bisdom Soissons).

Het eerste project voor een vieringtoren
Zoals vermeld valt niet meer aan het huidige gebouw af te lezen hoe de vieringtoren er in het eerste project uit had moeten zien. Als de middenbeuk van het oorspronkelijk geplande transept even breed was als het schip, had deze vieringtoren een vierkante grondslag. Omdat het bewuste transept dezelfde hoogte zal hebben gehad als het schip, ligt het bovendien voor de hand dat de aanzet en mogelijk ook de hoogte van de oorspronkelijke vieringtoren lager was gepland. Gezien de verwantschap van het Doornikse schip met de architectuur in Normandië en Engeland, mag ervan uit worden gegaan dat de oorspronkelijke toren ook een vieringlantaarn was. De vieringtorens van St Albans en Norwich dateren uit de late 11de en vroege 12de eeuw en kunnen een indruk geven van de vieringtoren die rond 1100 in Doornik gepland werd.
Over het innerlijk van de toren kan men verder slechts speculeren. Aangenomen mag worden dat de toren een houten plafond zou krijgen, net zoals het schip. Ook op basis van vergelijking met mogelijke voorbeelden, is het onwaarschijnlijk dat de vieringtoren van plan I een stenen gewelf had moeten krijgen. Geen enkele van de 11de- en vroeg 12de-eeuwse kerken in Engeland en Normandië heeft een overwelfde viering, terwijl de oppervlakte van de Doornikse viering juist zou vragen om een torengewelf van aanzienlijke omvang.
Onduidelijk is of een klokkenstoel voorzien was, zoals in sommige Anglo-Normandische vieringtorens. Aangezien het eerste concept voor de kathedraal tevens een tweetorenfaçade omvatte, kon een klokkenstoel ook in de westelijke torens gepland zijn.

De gerealiseerde vieringtoren van de oostpartij
Bij de radicale planwijziging voor de oostpartij moest ook het ontwerp voor de vieringtoren worden aangepast. De onderbouw van de vieringtoren werd verhoogd. Door de schaalsprong van schip naar transept en de realisatie van gewelven in de middenbeuken van de oostpartij

[219] Dat geldt in West-Europa bijvoorbeeld voor een aantal Asturische kerkjes uit 9de eeuw. In Frankrijk zijn de 11de-eeuwse vieringtorens van Saint-Vorles in Châtillon-sur-Seine (Vergnolle 1989a: p.53-76) en de kerk van Perrecy-les-Forges (Vergnolle 1994a: p.64) overwelfd. In het Byzantijnse rijk werden vieringen al vanaf de 5de eeuw overwelfd door koepels.
[220] De kerk van Saint-Martin in Angers heeft een overwelfde lantaarn uit het midden van de 11de eeuw.
[221] Stratford 2012a: p.96-115.
[222] In de 15de eeuw werd lager in de vieringtoren een nieuw gewelf gebouwd, zodat het 12de-eeuwse gewelf in de kerk van Montivilliers nu aan het oog onttrokken is. Baylé 1997b: p.121.

kwam de aanzet van de diafragmabogen naar de transeptarmen en het koor hoger te liggen dan bij het schip. Dit verschil werd overbrugd door een hoge blinde zone aan de zijde van het schip.
De vieringtoren in Doornik heeft een ongebruikelijke rechthoekige plattegrond waarvan de lange zijden in het verlengde liggen van die van het schip. De reden hiervoor is dat het transept breder is dan het schip en het (verdwenen 12de-eeuwse) koor.[223] De arcatuur aan weerszijden boven de vieringboog aan de zijde van het schip legt de nadruk op de oost-westas van de kerk. Het benadrukken van de oost-westas ter plaatse van de viering is ook terug te vinden in een aantal Engelse kerken, onder andere in Winchester en Southwell, waar de viering ook een rechthoekige vorm heeft. Eric Fernie sprak in dit verband van een *directional crossing*.[224]

De gerealiseerde en nog bestaande vieringtoren heeft twee bouwlagen, die corresponderen met vensters op twee niveaus. Ieder niveau kent aan de buitenzijde een loopgang voor de vensters. Het gebruik van loopgangen in een vieringtoren komt, zoals hiervoor reeds werd vermeld, veelvuldig voor in de Normandische en Engelse architectuur van de late 11de en 12de eeuw. Verschillende vieringtorens hebben zelfs twee loopgangen boven elkaar, net zoals in Doornik.[225] Zoals al eerder is opgemerkt, behoort de loopgang bij de Engelse kerken in de regel bij de binnenruimte, terwijl deze zich in Doornik bevindt in de buitenruimte.[226]

De diafragmaboog tussen schip en viering
Een opvallend aspect aan de Doornikse viering is het feit dat de diafragmaboog tussen het schip en de viering op bijzondere wijze gedecoreerd was (zie § I.3.3). Tussen de grote boogopening en het plafond was het muurwerk namelijk aan beide zijden versierd met een blinde arcatuur. Delen hiervan zijn nog te zien tegen de vieringtoren in de gewelfzwikken van de oostelijke schiptravee (afb. I.3.14A-14E). Bruno Renard meende dat deze arcatuur over de gehele breedte van liep en dat de vieringboog later verhoogd werd (afb. III.3.5.4B), maar hiervoor zijn geen aanwijzingen.[227]
Een dergelijk motief is op zich misschien niet spectaculair, maar wel zeldzaam. Het geheel of gedeeltelijk decoreren van de scheidingsmuur boven de vieringboog met een open of blinde arcatuur komt maar in enkele kerken uit de 10de tot 12de eeuw voor, in een enkel geval ook naar de transept- en koorzijde. Zo heeft de Saint-Étienne in Vignory (circa 1050) een opengewerkte arcatuur boven de westelijke vieringboog. Dit is ook het geval in de abdijkerk van Morienval (tweede helft 11de eeuw) en de St. Bonifatius in Freckenhorst.[228] Het motief van een open arcatuur is in Doornik zelf toegepast bij de viering van de Sint-Jakobskerk

[223] Eugène Lefèvre-Pontalis (1906a: p.10) vergeleek de rechthoekige viering van Doornik met die van de keizerlijke kathedralen van Mainz, Speyer en Worms en de kerken van Bonn en Maria Laach.
[224] Fernie 1993a: p.73-76. In sommige gevallen hebben ook de vieringpijlers een langgerekte vorm, die de lengteas van de kerk volgt. Fernie 2000a: p.257.
[225] Voorbeelden zijn de Saint-Étienne in Caen, de abdijkerken van St Albans, Romsey en de kathedraal van Norwich.
[226] De vieringlantaarn van de abdijkerk van St Albans heeft drie loopgangen boven elkaar. Twee zijn er geopend naar de binnenruimte: een triforium, direct boven de diafragmabogen, dat de zolders met elkaar verbindt, en vervolgens een loopgang voor de lichtbeuk van de toren en ten slotte, aan de voet van de klokkenstoel, een loopgang die geopend is naar de buitenzijde. Thurlby 1997a: fig. 2, 7 & 8.
[227] Renard 1852a.,
[228] De vieringtoren in Morienval is bovendaks gesloopt. Bij een aantal kerken in de Auvergne (Orcival, Clermont-Ferrand – Notre-Dame-du-Port, Saint-Saturnin, Saint-Nectaire, Issoire, Ennezat), bij de Saint-Martin-d'Ainay in Lyon, de kerk van Perrecy-les-Forges (Saône-et-Loire) en in Saint-Marcel-des-Suazet (Drôme) bevinden zich enkele boogopeningen boven de westelijke vieringboog. De kerk in Quarante (Hérault) kent boven de westelijke vieringboog aan de schipzijde een getrapte blindnissendecoratie. Afbeelding bij Vergnolle 1994a: p.97.

(III.3.4.6E en 6F), en wel in een rijke variant met een opgewerkte bogenreeks en met een loopgang.[229]
Ook als blindarcades, zoals in de Doornikse kathedraal, is het motief zeldzaam. In Engeland komt een blindboogmotief voor bij de viering van de kathedraal van Norwich, waarvan het lagere deel van de vieringtoren uit het begin van de 12de eeuw dateert (afb. III.3.5.3C).[230] Het betreft een decoratie met nissen boven de diafragmaboog tussen viering en koor (aan de koorzijde). Onbekend is of een dergelijke decoratie ook aan de schipzijde aanwezig was.[231]

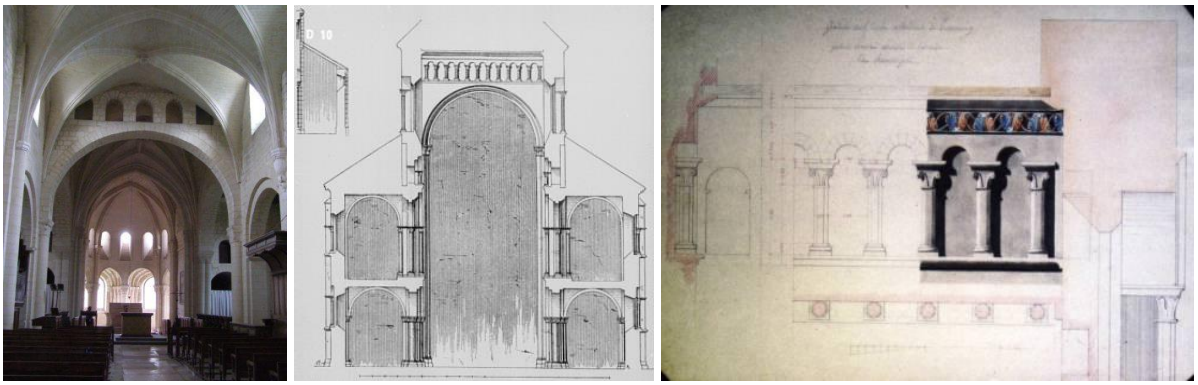

III.3.5.4A links: Morienval, ancienne abbatiale Notre-Dame, interieur schip gezien richting het koor (foto: wikimedia.org).
III.3.5.4B midden: Doornik, Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, doorsnede van het schip richting de viering, reconstructie volgens Bruno Renard (uit: Dehio & Von Bezold 1891-1901a).232
III.3.5.4C rechts: ACT, section XI, 1: Bruno Renard, tekening van de blindarcatuur boven de diafragmaboog tussen schip en viering (foto: JW).

Toen in Doornik de huidige diafragmaboog tussen schip en viering gebouwd werd, was al besloten tot de bouw van een nieuwe oostpartij met een breder transept. De arcatuur aan weerszijden van deze boog kan zijn toegevoegd om de toegang tot de oostpartij van de kerk te benadrukken. Van de andere kant past deze ook goed bij de ongemeen levendige geleding van de lichtbeuk van het schip.

De Doornikse vieringtoren
Alles in acht genomen, passen de opzet en de vormen van de Doornikse vieringtoren in de traditie van de Anglo-Normandische vieringtorens, waarvan Jumièges het oudst bewaarde voorbeeld is. De Doornikse toren vertoont vooral overeenkomsten met de torens die vanaf het einde van de 11de eeuw in Engeland werden gebouwd en waarvan de oudst bewaarde die van St Albans is. Die toren was mogelijk naar voorbeeld van de vieringtoren op Lanfrancs nieuwe kathedraal in Canterbury gebouwd en beide Engelse torens kunnen teruggevoerd worden op de vieringtoren van de Saint-Étienne in Caen.
Bijna alle Engelse kathedralen uit de late 11de en uit de 12de eeuw kregen een vieringtoren, die uitwendig meestal als het prominentste bouwdeel verschijnt.[233] Dat geldt in het bijzonder voor

[229] Het is niet ondenkbaar dat het kapittel, dat de gehele stadsparochie bezat en opdrachtgever was voor alle parochiekerken, er bij deze voornaamste parochiekerk voor koos om met dit motief naar de kathedraal te verwijzen. Ook de Sint-Kwinten in Doornik, die een forse vieringtoren heeft, kan een dergelijke arcatuur gehad hebben. De huidige Neo-Romaanse vieringtoren dateert echter van na de Tweede Wereldoorlog,
[230] Marcel Anfray (1939a: p.78) wees al op deze overeenkomst. Voor Norwich, zie: Fernie 1993a: p.39-41.
[231] In de huidige situatie wordt dit muurdeel van de toren aan de schipzijde aan het oog onttrokken door de schipgewelven die na de brand van 1463 werden gebouwd. Of hierboven nog resten zichtbaar zijn, is niet bekend.
[232] In de tekening van Georg Dehio en Gustav Von Bezold is de diafragmaboog naar de viering onjuist getekend: dit is namelijk een licht geknikte spitsboog.

die kerken die geen andere grote torens kregen en waar de vieringtoren ook dienst deed als klokkentoren. De al genoemde vieringtorens van St Albans en Norwich zijn daarvan een goed voorbeeld.[234] De vieringtoren domineerde het totaalbeeld van deze kerken en zorgde ervoor dat juist het transept en het koor, kortom de oostpartij, sterk werd benadrukt. De architectuur onderstreepte op die manier het voornaamste deel van het kerkgebouw: het liturgisch centrum met hoofdaltaar, reliekschrijnen en het koorgestoelte van de kanunniken dat zich onder en nabij de viering bevond.[235]

3.6 Een weids transept met zijbeuken en galerijen

Het transept geeft aan de plattegrond van het kerkgebouw de zo karakteristieke plattegrond van twee haaks op elkaar staande assen die een kruis vormen. Het kruispunt van de twee assen is de ruime viering die het hart van het gebouw vormt. Het huidige apsidiaal gesloten transept, destijds onderdeel van de drieapsidenaanleg, is weids van opzet. Maar ook het eerste concept van de 12de-eeuwse kathedraal kende al een breed opgezet transept, geflankeerd door zijbeuken en galerijen.
In de kruisvormige plattegrond werd reeds vroeg een verwijzing gezien naar het kruis van Christus.[236] Afhankelijk van de regio en de daar ontstane tradities was dit een gelijkarmig of Grieks kruis, of een Latijns kruis met een langere, staande balk. Dit laatste komt veel meer voor in de territoria die ooit deel uitmaakten van het West-Romeinse rijk, terwijl het eerste frequent verschijnt in het Oost-Romeinse en later Byzantijnse Rijk. De kruisvorm voor plattegronden is een oeroud fenomeen dat in zeer verschillende beschavingen steeds weer heeft gestaan voor het schema van de kosmos.[237] Deze representatie van de schepping werd in de vroegchristelijke tijd moeiteloos verbonden met het christelijke kruis waaraan de Schepper de wereld had verlost. Om beide redenen werd de kruisvorm vooral passend geacht voor *martyria*, heiligdommen op plaatsen die op bijzondere wijze getuigen van het christelijk geloof, omdat er bijvoorbeeld graven van martelaren of belijders aanwezig zijn.[238] De aan universele en/of lokale apostelen gewijde kerken kunnen daartoe gerekend worden.

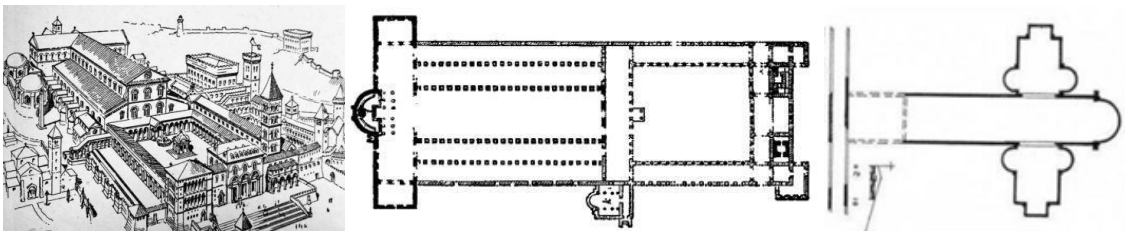

III.3.6.1A links: Rome, oude Sint-Pieter, reconstructie in vogelvluchtaanzicht (foto: wikimedia.com).
III.3.6.1B midden: Rome, oude Sint-Pieter plattegrond (foto: wikimedia.com).
III.3.6.1C rechts: Milano, San Nazaro Maggiore, plattegrond (foto: wikimedia.com).

---

[233] De kathedraal van Exeter, die aan weerszijde van het transept een monumentale toren kreeg, had geen vieringtoren. In Canterbury kreeg de viering van het tweede transept, dat behoorde tot de verlenging van de oostpartij van de kathedraal die onder aartsbisschop (1093-1109) Anselmus gerealiseerd werd, ook geen toren. De uitbreiding van Anselmus sloot aan op de viering van de kathedraal van aartsbisschop (1070-1089) Lanfranc, waarvan het schip, het transept en de vieringtoren werden gehandhaafd.
[234] Fernie 1993a: p.40-44 (Norwich).
[235] De helft van de Engelse kathedralen waren kloosterkathedralen (overzicht: Fernie 2000a: p.26) met een groot koor voor de monniken of reguliere kanunniken.
[236] Grabar 1946a: p.247-249.
[237] Mekking 2009a: p.37-38.
[238] Naast de kruisvorm konden martyria ook andere plattegrondvormen hebben. Zie: Grabar 1946a: passim. Bandmann 1951a: p.185-190 (*Der Kreuzfoermige Grabbau*).

Het transept is al te vinden in de vroegchristelijke kerkgebouwen.[239] De oude Sint-Pieter in Rome is daarvan het belangrijkste en mogelijk ook het eerste voorbeeld.[240] Het brede, op het westen georiënteerde transept van de Sint-Pieter vond sindsdien op herkenbare wijze navolging. Of met de toevoeging van de dwarsbouw aan de basilicale aanleg van de Sint-Pieter ook bedoeld werd er een kruisvormige plattegrond van te maken, die verwees naar het Heilige Kruis van Golgotha, is onzeker.[241] Van de door Ambrosius in Milaan eind 4de eeuw gestichte Apostelenkerk (de latere San Nazaro Maggiore) is wel bekend dat de kruisvormige plattegrond nadrukkelijk verwees naar het kruis van Christus.[242]
In de loop der tijd werd de kruisvormige plattegrond in de kerkbouw steeds belangrijker en kregen veel voorname kerken een transept, waardoor de kruisvormige plattegrondschema's van de transept-basilica en van het kruisvormige martyrium met elkaar versmolten. Op basis van de traditie dat naast Christus, martelaren en stichter-heiligen, waaronder de apostelen, door architectuur op kruisvormige grondslag op passende en effectieve wijze konden worden gerepresenteerd, werd ook de kruisbasiliek in deze traditie ingelijfd.[243] In de hoge Middeleeuwen is de situatie zelfs zo, dat het juist opvalt als een grote kerk geen transept heeft.[244] Zelfs veel eenvoudige kerken en kapellen worden dan gebouwd met een transept.

Vanaf de 11de eeuw kregen sommige grote kerken een zeer breed en diep transept met een basilicale opbouw: de middenbeuk werd aan weerszijden geflankeerd door een zijbeuk met galerij. Door architectuurhistorici is binnen deze verzameling kerken een groep van al eerder genoemde grafkerken onderscheiden: Saint-Martin in Tours, Sainte-Foy in Conques, Saint-Martial in Limoges (afb. III.3.6.2A), Saint-Sernin in Toulouse (afb. III.3.6.2B) en de kathedraal van Jacobus de Meerdere in Compostella. Deze kerken zouden hun brede transepten met zijbeuken te danken hebben aan hun functie als bedevaartskerken op de pelgrimsroute naar Santiago de Compostella. De basiliek in Tours zou het prototype zijn.[245] Maar het is zeer de vraag of de pelgrimsroute naar Compostella werkelijk de verbindende factor tussen de vormovereenkomsten bij deze kerken vormt. Ook elders komen vergelijkbare transepten met zijbeuken en galerijen voor, zoals in de kathedralen van Orléans[246], Pisa[247] (afb. III.3.6.2D), Winchester en Ely en de abdijkerk van Saint-Remi in Reims (afb.

[239] Zie voor een typologisch-chronologisch overzicht van het transept de schematische inventarisatie van Michel Lheure (2007a).
[240] Dit in tegenstelling tot de Basilica Salvatoris (Sint-Jan-van-Lateranen), die pas in de 12de eeuw een echt transept kreeg op het grondplan van de zijbeukvleugels uit de Constantinische tijd. De Blaauw 1987a: p.108-109. Blaauw 1994a: p.221-224.
[241] Bandmann 1951a: p.172-185 (*Das Querhaus als Thronsaal*); De Blaauw 1987a: p.108-111. De Blaauw 1994a: 221-227.
[242] Porter 1917a: II, p.632-633. Verdere literatuur bij: Krautheimer & Ćurčić 1986a: p.467.
[243] Bandmann 1951a: p.172-185, 185-190.
[244] Zo is de opvallende afwezigheid van een transept bij de twee grote metropolitaanse kathedralen van Sens (midden 12de eeuw) en Bourges (einde 12de eeuw - begin 13de eeuw) en enkele andere Noord-Franse kathedralen (Senlis, Notre-Dame in Parijs – tot midden 13de eeuw) nog altijd niet verklaard.
[245] Auguste Bouillet (1893a) stelde als eerste voor om de kerken van Conques, Toulouse, Limoges en Compostella als een samenhangende groep te zien. Sinds Émile Mâle (1922a: p.299) de Saint-Martin in Tours als prototype van deze kerken heeft voorgesteld, worden deze kerken steevast aangeduid als *églises de pélerinage.* In het Nederlands wordt veelal het begrip pelgrimskerken gebruikt, maar bedevaartskerken is een juistere vertaling.
[246] Van de kathedraal van Orléans is niet met zekerheid bekend of deze kerk galerijen had. Jary & Lefèvre-Pontalis 1904a: p.309-372.
[247] De plattegrond van het transept van de kathedraal van San Cyriaco in Ancona (Favole 1993a: p.190) vertoont sterke gelijkenis met de kathedraal van Pisa.

III.3.6.2C). Bij de kloosterkerken van Stavelot, Brauweiler en St. Maria im Kapitol zijn er wel zijbeuken aan weerszijden van het transept, maar geen galerijen.[248]

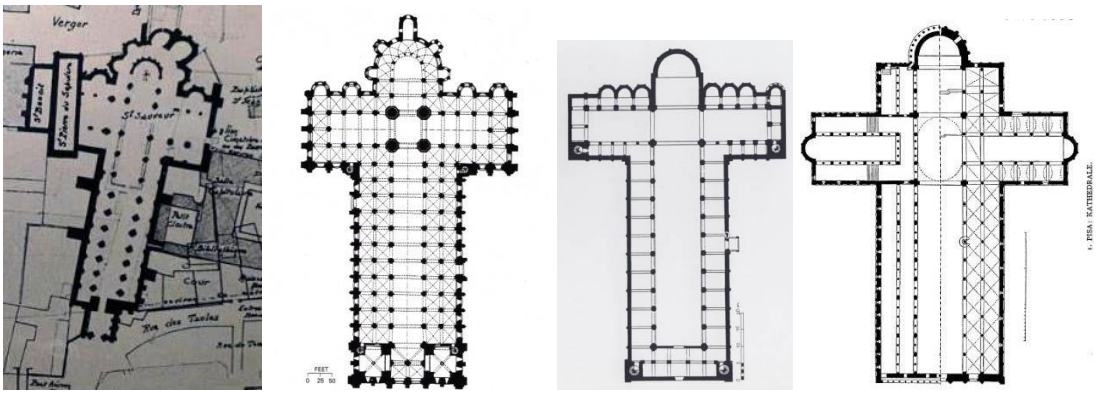

III.3.6.2A Links: plattegrond Saint-Martial in Limoges, plattegrond (uit: wikimedia.org).
III.3.6.2B Links midden: Toulouse, Saint-Sernin, plattegrond (uit: wikimedia.org).
III.3.6.2C Rechts midden: gereconstrueerde plattegrond van de abdijkerk van Saint-Remi in Reims, omstreeks 1040 (uit: Vergnolle 1994: ill.113, naar Ravaux 1972a).
III.3.6.2D Rechts: plattegrond van de kathedraal van Pisa (uit: Dehio & Von Bezold).

In enkele kerken werd de transeptzijbeuk langs de kopgevels voortgezet, zodat een doorlopende omgang werd gerealiseerd, meestal inclusief een galerij op de verdieping. Dit is het geval in Tours, Toulouse, de Saint-Remi in Reims en de kathedralen van Compostella, Winchester en – gepland maar niet gerealiseerd – Ely. Het gaat hier om een zeer beperkte groep van uiterst voorname kerken uit de 11de en vroege 12de eeuw, die stuk voor stuk tot de meest monumentale gebouwen van hun tijd behoren. De nadrukkelijke transepten in deze kerken zijn veelvuldig in verband gebracht met de apostolische kerken in Rome, in de eerste plaats de Sint-Pieter, waarvan de forse doorlopende dwarsbeuk, samen met de westelijke oriëntatie van de apsis, een belangrijk kenmerk vormde dat ook als zodanig in later tijd, vooral in keizerlijke context werd gerecipieerd.[249]
In talrijke Normandische kerken werd een platform op galerijniveau tegen de kopgevels van het transept gebouwd of gepland (zie § III.2.2). Bij de Notre-Dame in Jumièges en de kathedralen van Bayeux en Rouen was de gehele transeptarm overdekt met een platform dat de galerijen van schip en koor met elkaar verbond, zodat hier ook sprake was van doorlopende zijbeuken en galerijen.[250]
Het brede transept met omgang op zowel zijbeuk- als op galerijniveau maakt dat de kathedraal van Doornik al vanaf het vroeg-12de-eeuwse concept tot deze selecte groep van kerken behoort. Het laat zien dat het kapittel al vóór de keuze voor de bijzondere combinatie van klaverbladaanleg en vijftorengroep door middel van de weidsheid van het transept beoogde de kathedraal een plaats te geven in de 'hoogste divisie' van de contemporaine kerkbouw. Met de schaal van het transept zette het kathedrale kapittel een nieuwe standaard voor de kathedralen die elders in Noord-Frankrijk zouden verrezen. Het lange transept in Noyon kreeg geen omgaande zijbeuken en galerijen, maar dat was wel het geval in Laon, Atrecht, Soissons en Kamerijk.

[248] Kubach & Verbeek 1976a: p.1046-1049 (Stavelot), p.557-568 (St. Maria im Kapitol) en p.141-142 (Brauweiler). Hans Erich Kubach en Albert Verbeek (1989a: p.101) brachten de kerken van Stavelot, Keulen en Brauweiler weliswaar in verband met de 'bedevaartskerken', maar stelden ook vast dat de relaties tussen deze kerken niet eenvoudig te ontrafelen zouden zijn.
[249] Over dit kenmerk van de twee grote Romeinse apostelbasilieken, zie o.a.: Krautheimer 1942b: p.1-38. Jacobsen 1999b: p.623-642. Voor recente discussie over dit thema in relatie tot de kwalificatie *more Romano*: Emerick 2011a: p. 127-131.
[250] Chaix 2011a: p.129.

3.7 Conclusie: het eerste concept van de 12de-eeuwse kathedraal

De Doornikse kathedraal, waarvan de bouw aan het begin van de 12de eeuw was gestart, werd als volgt gepland: aan de westzijde een tweetorenfaçade met galerij, daarop aansluitend een basilicaal schip met vierdelige opstand met galerijen en nissenzone en een buitenloopgang voor de lichtbeuk. Tegen de voorlaatste zijbeuktravee van het schip kwam aan beide zijden een vestibule met een portaal. Aan de oostzijde moest deze kerk een weids transept krijgen, voorzien van zijbeuken en bekroond door een vieringtoren. Hoe de koorpartij van deze kerk eruit had moeten zien, is niet bekend.
Architectuurhistorici zijn het erover eens dat deze kerk in veel opzichten verwant is met de laat-11de en vroeg-12de-eeuwse kerken in Normandië en Engeland, zowel in haar algemene opzet, als in de uitwerking van de samenstellende delen. In de combinatie van tweetorenfaçade, zijbeukgalerijen en vieringtoren is de Doornikse kathedraal vergelijkbaar met gebouwen als de abdijkerk van Saint-Étienne in Caen, de kathedraal van Canterbury vóór de uitbreiding door aartsbisschop Anselmus en de kathedralen van Chichester en Durham. De opstand van het schip heeft vooral verwantschap met de kathedralen van Canterbury, Londen en Norwich en de abdijkerk van St Albans.
Aangezien niet bekend is hoe de oostpartij van de vroeg-12de-eeuwse kathedraal eruit had moeten zien, is een nadere situering van het concept van de complete kerk problematisch. Of het Doornikse kapittel voor de gehele kathedraal één concreet kerkgebouw als voorbeeld voor ogen had en welk dat dan was, is daarom niet te bepalen.
Vanwege de formele overeenkomsten (algemene opzet, tweetorenfaçade, galerijen, vieringtoren) is de Saint-Étienne in Caen vaak als voorbeeld voor de Doornikse kathedraal genoemd. Toch lijkt dat onwaarschijnlijk, want de hertogelijke abdijkerk, grafkerk van Willem de Veroveraar, was erg sterk met het Normandische vorstenhuis verbonden. Vanuit dat perspectief lag het niet voor de hand dat het Doornikse kapittel deze kerk als voorbeeld zou kiezen, ondanks het grote prestige dat de abdijkerk als grafkerk van de koning-hertog gehad moet hebben. Bovendien was de Saint-Étienne geen kathedraal. Juist in de Doornikse context, waarin aanspraak werd gemaakt op een eigen bisschop, was het wezenlijk dat de nieuwbouw van de Doornikse hoofdkerk ondubbelzinnig als een kathedrale kerk zou verschijnen.
Hierboven bleek al dat er meerdere kathedralen in het Anglo-Normandische Rijk zijn, die in aanmerking komen als voorbeeld voor de Doornikse kathedraal, vanwege hun algemene opzet of op onderdelen. De aanvankelijk geplande tweetorenfaçade heeft Doornik gemeen met Canterbury, Chichester of Durham. Een vieringtoren vormde het hart van bijna alle Engelse en Normandische kathedralen. De grote galerijen zijn terug te vinden in Winchester, Ely en Norwich. Die laatste twee, evenals de kathedraal van Chichester, zijn interessant, omdat beide de hoofdkerken van een verplaatste of nieuwe bisschopszetel waren. Zijbeuken aan weerszijden van het transept zijn aanwezig in Winchester en Ely.
Naast de algemene karakteristieken van het concept wijzen ook bepaalde aspecten in de richting van de Anglo-Normandische en in het bijzonder de Engelse kerkbouw. Dit zijn met name de horizontale opzet van het schip (zie § III.3.4.1), de gestapelde arcadereeksen (zie § III.3.2), de rijke decoratie met bogen van het uitwendige van de kathedraal (zie § III.3.4.6), de aanwezigheid van loopgangen voor de vensters (zie § III.3.4.5) en het gebruik van een houten zoldering (zie § III.3.1).
Interessant in dit opzicht is de grote 12de-eeuwse kapittelkerk van Onze-Lieve-Vrouw in Southwell. In deze kerk zijn de tweetorenfaçade, de vieringtoren en de opstand met galerij in één concept verenigd (afb. III.2.10B). De kerk van Southwell, gebouwd naast een paleis van

de aartsbisschoppen van York, diende binnen het uitgestrekte aartsbisdom York als co-kathedraal voor Nottinghamshire. Voor de gelovigen in het zuidelijke deel van het aartsbisdom gold een pelgrimage naar de kerk in Southwell als het jaarlijks verplichte bezoek aan de moederkerk van het bisdom (het zogenaamde bankruis). Aldus had aartsbisschop (1108-1114) Thomas II van York, de opdrachtgever van de 12de-eeuwse nieuwbouw van de kapittelkerk, verklaard.[251]
Als voorbeeld voor de Doornikse kathedraal komt de kapittelkerk van Southwell echter niet in aanmerking. De kerk is niet alleen jonger, maar er was voor de Doornikse kanunniken geen enkele reden om een Engelse net-niet-kathedraal zonder eigen bisschop na te volgen. Saillant is echter dat het kerkgebouw in Southwell, net zoals dat in Doornik, een kathedrale pretentie moest uitstralen. Het feit dat, onafhankelijk van elkaar, bij beide kerken een vergelijkbare opzet werd gekozen, laat zien dat de monumentale kruisbasiliek met galerijen, vieringtoren en tweetorenfaçade passend was voor een kathedraal. Het vormde een concept dat een prestigieuze kathedraal aan het begin van de 12de eeuw waardig was. Die representatie was wat in Doornik gewenst was.
Een voorname kerk waarvan de opzet die van de Doornikse kathedraal dicht naderde, is de aartsbisschoppelijke kathedraal van Canterbury, die gebouwd was door aartsbisschop (1070-1089) Lanfrancus, de voormalige abt van Saint-Étienne in Caen die door Willem de Veroveraar aan het hoofd van de Engelse Kerk was geplaatst. De 11de-eeuwse kathedraal van Canterbury had een tweetorenfaçade, grote galerijen en een forse vieringtoren. De westelijke torens zijn zowel in Canterbury als in Doornik nauwelijks ‘hors-oeuvre’ gesitueerd. Ook wordt de galerijarcade van Canterbury met grote enkelvoudige boogopeningen gereconstrueerd, zonder onderverdelende bogen.[252] De invloed van Lanfranc op de architectuur van de kerkbouw moet, gezien zijn positie, groot geweest.[253] Ook vanuit dat perspectief is het goed denkbaar dat de kapittelkerk van Southwell naar voorbeeld van Canterbury gebouwd is.
Talrijk waren de relaties tussen Doornik, Normandië en Engeland.[254] De stad profiteerde van de intensieve betrekkingen op politiek en kerkelijk niveau en de vele handelsrelaties tussen Vlaanderen enerzijds en Normandië en Engeland anderzijds. Het belang ervan blijkt bijvoorbeeld uit de aandacht die Herman van Doornik in zijn kroniek aan gebeurtenissen in Engeland en Normandië besteedde.[255]
Zowel Engelse als Doornikse geestelijken maakten deel uit van het internationale klerikale netwerk dat elkaar op concilies, synodes en andere kerkelijke bijeenkomsten trof. Ook wereldlijke heren waren daar te vinden. Bekend is verder dat de voogd van Doornik, Boudewijn, die aanvankelijk als diplomaat voor de graaf van Vlaanderen had gewerkt, eind 11de eeuw intrad in het Normandische klooster Le Bec.[256] Toen abt Anselmus naar Engeland vertrok, omdat hij was benoemd tot aartsbisschop van Canterbury, vroeg hij aan Boudewijn om hem te vergezellen. In Canterbury was Boudewijn de vertrouweling en rechterhand van Anselmus en een centrale figuur aan het aartsbisschoppelijk hof.[257] Abt Herman van Doornik beschrijft dat hij in zijn jonge jaren zelf Anselmus had ontmoet.[258]

---

[251] Dimock 1898a: p.7-8.
[252] Gem 1982a: p.1-19. Blockley, Sparks & Tatton-Brown 1997a: p.111-121.
[253] Fernie 2000a: p.33.
[254] Voor een overzicht zie: Ghislain 1993a: p.116-127.
[255] Herman van Doornik 2010a: § 11, 14-16, 25.
[256] Boudewijn, voogd van Doornik, Warlop 1975-1976a: iv, 1169.
[257] Zijn positie was zo machtig dat koning Rufus hem in 1095 naar het continent verbande om Anselmus dwars te zitten Vaughn 1987a: p.186. Boudewijn volgde Anselmus tijdens diens ballingschappen in 1097 en 1103 en overlegde namens hem met de paus in 1102, 1104 en 1106-1107. Hij zat aan het doodsbed van Anselmus in 1109. Brett & Gribbin 2004a: p.37.
[258] Herman van Doornik 2010a: § 54.

Engeland was aan het einde van de 11de eeuw bovendien een belangrijke handelspartner van Vlaanderen en omliggende gebieden. Vanuit Doornik werd vanaf het eind van de 11de eeuw Doornikse steen naar Normandië en Engeland geëxporteerd. Een van de oudste voorbeelden is de dekplaat voor het graf van koningin Mathilde (+1083) in La Trinité in Caen.[259]
Op politiek niveau waren er vele contacten vanuit het gebied van het bisdom Doornik. In 1101 en 1103 sloot de Vlaamse graaf een akkoord met de Engelse koning, al waren er in die tijd ook talrijke spanningen.[260] De handel tussen Vlaanderen en Engeland was intensief. Belangrijke kerkelijke instellingen in het bisdom hadden bezittingen aan de overkant van het Kanaal.[261]

Een mogelijke rol van de Vlaamse graaf

Binnen deze context wekt het geen verbazing dat de Doornikse clerus goed op de hoogte moet zijn geweest van de kerkbouw in Engeland. En deze was bijzonder spectaculair. Meer nog dan op het vaste land, bouwden de Normandische heersers in Engeland kathedralen en abdijkerken die opvielen door hun grootse schaal: langgerekte, hoge gebouwen met tenminste één grote (viering)toren.[262] Deze gebouwen moeten een grote indruk gemaakt hebben.
Hoe opvallend de overeenkomst tussen de Doornikse en de Anglo-Normandische kathedralen in menig opzicht ook is, dit geldt in het geheel niet voor de religieuze en politiek-historische context waarin enerzijds de Doornikse kathedraal en anderzijds de betreffende Engelse bisschopskerken tot stand kwamen.
De Anglo-Normandische Kerk had nadrukkelijk het karakter van een rijkskerk, minstens zo sterk als de Kerk in het Roomse Rijk. De invloed van de koning in kerkelijke zaken, waaronder de bisschopsbenoemingen, was groot. Toch werd deze situatie door de kerkhervormers, die ijverden voor de scheiding van wereldlijke en geestelijke macht, in hoge mate gedoogd. De paus en de hervormingsgezinde partijen hadden het immers al ernstig te stellen met de Roomse keizer, wiens macht ook direct een bedreiging vormde voor de Kerkelijke staat op het Italiaanse schiereiland. Bovendien ondersteunden de Anglo-Normandische vorsten wel de hervorming van kerkelijke instellingen volgens Romeins model.[263]
De Engelse kerken, gebouwd naar voorbeeld van de Normandische hertogelijke kathedralen en abdijkerken, representeerden nadrukkelijk de door de koning beschermde en gebruikte vorstelijke Kerk.[264] Dit aspect lijkt in Doornik niet bepaald van toepassing. Ook op andere historische gronden lijkt er geen enkele aanleiding om van een bewuste receptie van een Engelse kathedraal aan de Schelde te spreken. Of toont het gebouw van de Doornikse moederkerk hier een verband dat anderszins nog niet aan het licht is gekomen?
De manier waarop de Anglo-Normandische koningen de Kerk gebruikten voor bestuurlijke en politieke doeleinden, zal andere vorsten geïnspireerd hebben. Gezien de geografische nabijheid en de intensieve betrekkingen tussen de vorstendommen, zal dat zeker voor de Vlaamse graaf hebben gegolden. De beperkte schriftelijke bronnen melden geen directe bemoeienis van de Vlaamse heersers met de Kerk van Doornik. Het is echter moeilijk denkbaar dat de achtereenvolgende Vlaamse graven, die in de 11de en 12de eeuw een zeer actieve kerkelijke politiek voerden, zich volledig afzijdig zouden hebben gehouden van de Doornikse bisschopszetel. Het bisdom Doornik besloeg immers een belangrijk deel van het

[259] Ghislain 1993a: p.132.
[260] Varenbergh 1874a: p.62-64; Dept 1928a: p.18; Meijns 2000a: p.524-525.
[261] Toll 1922a: p.22.
[262] Fernie 2000a: p.33.
[263] Het eerste voorbeeld is de uitnodiging, in 1001, van hertog Richard II aan Willem van Volpiano om het hertogelijke klooster van Fécamp te hervormen.
[264] Fernie 2000a: p.33.

stamland Vlaanderen, de kern van het graafschap, waar de graven hun huismacht uitoefenden. We weten bovendien dat de graaf zich intensief mengde in de gang van zaken rond de bisschopszetel van Kamerijk, het bisdom Terwaan behandelde als een grafelijk eigenbisdom en nauw betrokken was bij de (her)stichting van het bisdom Atrecht in 1094 (zie § II.7.6). Op het gebied van klooster- en kapittelstichtingen en hervormingen van bestaande instellingen voerden de graven een zeer actieve politiek.[265] Als *advocatus* (voogd) was de Vlaamse graaf de opperste beschermheer van de Kerk van Doornik, een functie die hij in de praktijk door de burggraaf van Doornik liet uitvoeren.[266]
De graaf van Vlaanderen zal dus wel degelijk flinke invloed in Doornik hebben gehad, ook al zijn er weinig vermeldingen over concrete interventies. Verondersteld mag worden dat hij evenzeer als in Terwaan, Kamerijk en – na 1094 – Atrecht zich bemoeide met de gang van zaken in de Kerk van Doornik. Zijn vanzelfsprekende positie blijkt uit de brief die paus Eugenius III aan graaf Diederik van de Elzas richtte op het moment dat de personele unie met Noyon eindelijk werd beëindigd (§ II.9.4-5). Diederik zelf was in 1146 ook aanwezig bij de plechtige intronisatie van bisschop Anselmus als eerste eigen bisschop van Doornik.[267] Ook daaruit blijkt het belang dat de Kerk van Doornik voor de Vlaamse graaf had. Representeerde de Doornikse kathedraal, naar Engels voorbeeld, de grafelijke ambitie van een Vlaamse Kerk? Een dergelijke situatie zou zich op zich goed kunnen verenigen met het Doornikse streven om weer een eigen bisschop te krijgen.

Het eerste concept als apostolische moederkerk
Hoe het ook zij, in algemene zin kan geconcludeerd worden dat de globale opzet van het eerste concept voor de 12de-eeuwse kathedraal duidelijke verwantschap vertoonde met de Anglo-Normandische architectuur. De sterke focus in de historiografie op de Anglo-Normandische architectuur heeft mede te maken met het feit dat er veel bekend is over het monumentale landschap op de Britse eilanden rond 1100. In verhouding tot het vaste land zijn er veel kerkgebouwen geheel of voor een aanzienlijk deel bewaard gebleven.
Dat laatste kan niet gezegd worden van de architectuur in Noord-Frankrijk. In Vlaanderen, Artois, Picardië, Île-de-France en Champagne is slechts van enkele monumentale kerken van vóór 1100 het concept bekend. Zonder meer de belangrijkste daarvan is dan wel weer een kerk met een uitzonderlijke status: de abdijkerk van Saint-Remi in Reims. Evenals de abdijkerk van Saint-Denis-en-France was deze kerk van cruciaal belang voor het Franse koningschap.
De Saint-Remi behoort tot een vrij beperkte groep van grote monumentale grafbasilieken waar de relieken van een belangrijke universele of lokale apostel werden vereerd. Andere kerken die tot deze groep gerekend worden, zijn al herhaalde malen genoemd: de Sint-Maartensbasiliek in Tours, de grafkerken van Toulouse, Limoges, Toulouse, Conques en Compostella (zie § III.3.3.6).
Naast de verwantschap met Normandische en Engelse kathedralen, toont het eerste concept voor de 12de-eeuwse kathedraal in Doornik namelijk belangrijke overeenkomsten met de genoemde grafkerken. Deze groep kerken, in de literatuur wel aangeduid als de groep van bedevaartskerken, heeft, evenals het eerste concept van de Doornikse kathedraal, langsgalerijen. De meeste van deze kerken werden ook gepland met een tweetorenfaçade en een vieringtoren.[268] Bovendien wordt het transept in deze kerken geflankeerd door een zijbeuk

[265] Meijns 2000a: passim.
[266] Rolland 1931a: p.98-100. Niet te verwarren met de *advocatus urbis* of *advocatus laicus*, die in Doornik verantwoordelijk was voor de rechtshandhaving. Leuridan 1899a.
[267] Jaffé 1888a: p.32 (JL 8889). Hennebert 1866a: k.325-326.
[268] De vieringtorens bij deze kerken zijn op achthoekige grondslag.

met daarboven een galerij, net zoals bij de Doornikse kathedraal, een element dat bij de meeste Anglo-Normandische kerken niet aanwezig is.[269]
De 'apostolische' connotatie van deze kerken was voor de Doornikse moederkerk bijzonder aantrekkelijk. Op deze wijze kon het architectonische concept van de kathedraal de begintijd van de christelijke Kerk representeren. Ook de als archaïserend te kwalificeren architectuur van het Doornikse schip en de nadrukkelijk basilicale opzet kunnen beschouwd worden als een verwijzing naar de vroege Kerk, waar de 11de-eeuwse kerkhervorming op teruggreep.

Een aanvankelijk tweepolig concept
Terwijl bij de voltooide 12de-eeuwse Doornikse kathedraal het zwaartepunt van de architectuur nadrukkelijk op de oostpartij zou liggen (§ III.5), was dit in het eerste 12de-eeuwse concept nog niet zo sterk het geval. Hoewel onbekend zal blijven hoe de vroeg-12de-eeuwse oostpartij eruit had moeten zien, is in ieder geval duidelijk dat het eerste concept voor de kathedraal tweepolig was met een tweetorenfaçade in het westen en een lang transept met een vieringtoren in het oosten. Een dergelijke tweepoligheid was in de vroege Latijnse kerkbouw onbekend. Vanaf de Karolingische tijd kregen sommige voorname, seigneuriale kerken deze tweepoligheid, door de aanleg van een nadrukkelijke westpartij tegenover het georiënteerde presbyterium. Bekende voorbeelden zijn de abdijkerken van Saint-Denis, Centula (Saint-Riquier), Sankt Ludger in Werden, Mittelzell op de Reichenau en de abdijkerk die staat getekend op de plattegrond van Sankt Gallen. Ook de Karolingische kathedraal van Keulen kende een dergelijke tweepoligheid. De keizerlijke paleiskerk in Aken had vooral een nadrukkelijke westelijke of seigneuriale, in dit geval keizerlijke, pool.[270]
In de tweepolige kerken representeerde de westelijke pool aldus de 'wereldlijke' – maar evenzeer van God gegeven – macht (*regnum*). Naast de westpartij kreeg het liturgisch centrum met het koor en het hoofdaltaar voor de clerus (*sacerdotium*) het vereiste accent in het oosten.[271] Aldus werden de geestelijke macht van het priesterschap (*sacerdotium*) en de wereldlijke macht (*regnum*) in het gebouw verenigd.[272]
Een dergelijke bipolariteit is nadrukkelijk aanwezig in de grote, aan de keizer gelieerde bouwprojecten vanaf de late 10de eeuw. Of het nu gaat om de kathedralen van Trier, Speyer, Mainz, Worms of Paderborn of om de grote klooster- en kapittelkerken van Gernrode, Quedlinburg of Sint-Servaas in Maastricht, al deze kerken hebben zowel een machtig oostkoor als een nadrukkelijke westpartij, vaak met inbegrip van een westkoor. De kruispunten van de hoofdassen van het kerkgebouw werden in veel gevallen door een vieringtoren en/of breed transept geaccentueerd, soms zowel aan de west- als oostzijde. Daarnaast konden torens de oost- en/of westapsis flankeren en zo het betreffende deel van het kerkgebouw benadrukken.

---

[269] Uitzondering hierop vormen de kathedralen van Winchester en mogelijk die van Londen, en de abdijkerk/kathedraal van Ely. Ely is hoogstwaarschijnlijk een navolging van Winchester en de transeptzijbeuken van die laatste kathedraal kunnen ook teruggevoerd worden op de kerken van Tours, Santiago en Saint-Remi in Reims. Eric Fernie (2000a: p.120) noemt ook nog de abdijkerk van Stavelot. Opgemerkt kan worden dat zowel Ely als Winchester ook de grafkerk waren van een belangrijke heilige (respectievelijk van de heilige Etheldreda en de heilige Swithun).
[270] De Akense westpartij is eeuwenlang nagevolgd in het kerngebied van Karel de Grotes rijk, in het bijzonder in *Francia media* of Lotharingen, waar heersers, die veelal afstammelingen waren van de Karolingers, hun machtsaanspraken legitimeerden met een beroep op de als heilige vereerde herstichter van het Romeinse keizerrijk. Mekking 2005a: p.138.
[271] Bij sommige kerken was onder invloed van de grote Romeinse basilieken het voornaamste koor op het westen gericht.
[272] Mekking 1986a: p.225-227.

Bij sommige van deze kerken zijn in de westpartij nadrukkelijke verwijzingen naar het Hemelse Jeruzalem aanwezig, bijvoorbeeld door de voorname plaats die aan engelen is toebedeeld. Zo blijkt uit de omschrijving van de vrijstaande westelijke kerktorens op de 9de-eeuwse plattegrond in St. Gallen dat boven in deze torens aan de aartsengelen Michael en Gabriël gewijde altaren zijn gesitueerd. Ook de als een torenhoog middenblok met flankerende zijtorens opgetrokken westpartij van Corvey, verwijst nadrukkelijk naar de Hemelstad en de engelen, die in een op de westgevel aangebrachte inscriptie expliciet worden genoemd (zie § III.2.3.2 & III.2.7).[273]

Het blijkt dat de tweepoligheid op verschillende manieren tot uitdrukking kon komen. In het keizerrijk zijn er vaak twee tegenover elkaar geplaatste (apsidiale) koren op de as van de kerk. Deze nadrukkelijke bipolariteit bleef echter niet beperkt tot het kerngebied van het keizerrijk tussen Maas en Elbe, maar nam in de loop van de 9de en 10de eeuw een grote vlucht in heel West-Europa. In West-Francië is er vaker sprake van een koorapsis aan de ene (meestal oostelijke) zijde, vanaf de 11de eeuw vaak met kooromgang en straalkapellen, en daartegenover, aan de andere (meestal westelijke) zijde een monumentale ingangspartij met één of meer torens. Belangrijke nog bestaande voorbeelden uit de eerste helft van de 11de eeuw zijn de abdijkerken van Tournus en Jumièges. Bij deze kerken is er sprake van een monumentale westpartij in de vorm van een tweetorenfaçade met ingang op de oost-westas van de kerk en een kapel of altaar op de verdieping.

Het concept van de vroeg-12de-eeuwse Doornikse kathedraal behoort tot het type kerkgebouw met een door torens bekroonde of geflankeerde westelijke ingangspartij en een door een vieringtoren gemarkeerde oostpartij. Of bij dit concept een kooromgang hoorde, is niet uit te maken. De 11de-eeuwse voorganger van de Doornikse kathedraal had geen kooromgang gehad. Bij de 11de-eeuwse Anglo-Normandische kathedralen en abdijkerken die verwantschap vertonen met de Doornikse kathedraal zijn er zowel kerken met (Winchester, Norwich, Rouen), als zonder (Canterbury, Durham, Bernay, Boscherville) kooromgang. In het Franse koninkrijk is de kooromgang het meest gangbaar, ook bij de grote kerken binnen de orde van Cluny, maar er zijn ook belangrijke kerken zonder kooromgang, zoals de abdijkerk van Saint-Remi in Reims. De kooromgang was een belangrijk motief bij andere voorname 'apostolische' grafkerken, waarvan al eerder geconstateerd is dat zij een rol gespeeld kunnen hebben bij de totstandkoming van het concept voor de Doornikse kathedraal.[274]

De tweepolige opzet van de kathedraal, waarin het schip de verbindingsweg vormde, zou uiteindelijk aanzienlijk afgezwakt worden. Bij de grote conceptwijziging werd immers de tweetorenfaçade opgegeven ten gunste van een veel nadrukkelijker oostpartij met vijf torens en drie apsiden. Blijkbaar moest alle aandacht gericht worden op de oostpartij. Weliswaar bleef er op de etage van de westelijke galerij een Michaëlskapel behouden, maar voor het overige werd de westpartij gereduceerd tot een vrij eenvoudige ingang tot het schip, dat een met arcaden omzoomde processieweg naar de monumentale oostpartij vormde, zoals als het ware afgebeeld op de triomfboog van de Santa Maria Maggiore (afb. III.3.7.1A).[275] Die doorgangsfunctie werd extra benadrukt door de realisatie van een monumentaal portaal in de westfaçade op de oost-westas van de kerk.

---

[273] De tekst luidt: CIVITATEM ISTAM TU CIRCUMDA D[OMI]NE ET ANGELI TUI CUSTODIANT MUROS EIUS (Omgeef deze stad, o Heer, [met uw bescherming] en mogen Uw engelen haar muren bewaken). Ringbeck 2012a: p.11-13. De tekst is afkomstig uit het koorgebed voor de dinsdagen in november. Gerke 1985a: p.43.
[274] Met uitzondering van de Saint-Remi in Reims, die geen kooromgang had.
[275] Baldwin Smith 1956a: p.156, 181.

III.3.7.1A Roma, basilica Santa Maria Maggiore, triomfboog, presentatie in de tempel (foto's: christianiconography.info).

Behalve verzamelruimte voor gelovigen bij grote plechtigheden, waren het kerkschip en de zijbeuken dus ook van belang als processieweg, zowel voor de reguliere liturgie van het kapittel als bij bijzondere plechtigheden. Net als alle andere kathedralen was de Doornikse kathedraal als hoofdkerk een verplicht pelgrimsdoel van de inwoners van het bisdom, waarbij de parochies, tijdens hun 'bankruis', als het ware leenhulde aan de moederkerk brachten.[276]

In het voorafgaande zijn de dominante karakteristieken, van de vroeg-12de-eeuwse Doornikse kathedraal, voor zover deze bekend zijn, geplaatst binnen de traditie van de toenmalige kerkbouw. De bepalende en onderscheidende onderdelen van het gebouw laten zien dat het kathedrale kapittel als opdrachtgever geheel op de hoogte was van het vormenareaal dat zijn status en ambities optimaal kon representeren. De vormen die het selecteerde voor het nieuwe kerkgebouw, werden gekozen vanwege hun betekenisvolle functionaliteit binnen de traditie van de christelijke kerkbouw en de daarbinnen tot stand gebrachte vorm-betekenisrelaties. De geschiedenis van de kerkbouw laat zien dat het er steeds weer om ging de specifieke ambities van de door God in zijn ambt bevestigde opdrachtgever tot uitdrukking te brengen in geijkte variaties op en zinvolle toevoegingen aan het vormenareaal van het christelijke cultusgebouw. Daaraan moest steeds weer worden gerefereerd omdat dit het uitgangspunt was voor alle bouwen in de Heilstijd die met de komst van Christus was aangebroken.[277]

Voor een opdrachtgever was het van belang om enerzijds tot uitdrukking te brengen dat zijn project herkenbaar en onlosmakelijk behoorde tot de maatschappelijke orde als afspiegeling van het goddelijk heilsplan. Anderzijds positioneerde hij zich door middel van het door hem gerealiseerde gebouw in het krachtenveld van de kerkelijke en wereldlijke machtspolitiek, die vaak nauwelijks van elkaar te onderscheiden waren. De functionele eisen, die met betrekking tot de middeleeuwse religieuze architectuur vaak worden overschat, speelden in dit krachtenveld slechts een beperkte rol.

De inrichting van het kerkgebouw, die voor een groot deel tamelijk onafhankelijk van de architectuur gerealiseerd kon worden, was sterk bepaald door de liturgische conventies. Deze laatste golden – met lokale en regionale varianten – voor alle kerkgebouwen. De ruimtelijke indeling van de cultus in de oude kathedraal en lokale tradities konden hierbij een voorname rol spelen, maar dat lijkt in Doornik rond 1100 niet het geval te zijn geweest: de nieuwe kathedraal betekende in schaal en vorm een breuk met de 11de-eeuwse voorganger. Door middel van zijn concept- en vormkeuze kon de opdrachtgever zijn feitelijke of gepretendeerde plaats in de door God geordende maatschappij tonen. Hij realiseerde het concept en de

[276] Over deze bankruisprocessies: Berlière 1922a: p.419-446.
[277] Bandmann 1998a: p.62.

uitwerking daarvan, als een samenstel van reeds elders geijkte bouwschema's en –vormen, want alleen datgene dat al betekenis heeft, kan betekenis verlenen.

4 De gewelven als hemelse baldakijnen

4.1 Gewelven in plaats van een plafond

De voorafgaande hoofdstukken betroffen het eerste concept voor de 12de-eeuwse kathedraal: een grote kerk met een basilicale opzet voor schip en transept, met een tweetorenfaçade in het westen en bekroond door een vieringtoren aan de oostzijde. De hoofdbeuken van dit kerkgebouw waren voorbestemd om met een plafond te worden afgedekt.
De beslissing om het transept te overwelven vormde dan ook een belangrijke wijziging van het concept voor de nieuwe kathedraal. Zoals uit de bouwgeschiedenis (§ I.5.6.16) is gebleken, werd deze beslissing genomen, terwijl het met een houten zoldering af te dekken schip nog in aanbouw was.
Ten behoeve van de overwelving werd een aantal wijzigingen aangebracht in de opstand. Deze werden doorgevoerd vanaf de westzijde van het transept. Zo kregen de pijlers van de middenbeuk met het oog op de gewelfribben een andere vorm. Tevens werd de transeptgalerij voorzien van een overwelving; in het schip had deze een plafond gekregen. Of het verhogen van de opstand van de westwand van het transept door het toevoegen van een triforium ook bij deze wijzigingen hoort, is bouwhistorisch niet meer vast te stellen. Voordat het triforiumniveau werd bereikt, vond namelijk opnieuw een belangrijke planwijziging plaats: de introductie van de drieapsidenaanleg met de vijftorengroep betekende het derde concept voor de 12de-eeuwse kathedraal. Aangezien het triforium nauw aansluit bij de opstand van de uiteindelijke oostpartij, ligt het voor de hand dit met het concept van de drieapsidenaanleg te verbinden.
De bouwhistorische observaties hebben laten zien dat het aanvankelijk het plan was om de dubbeltraveeën aan weerszijden van de viering met een zesdelig ribgewelf te overkluizen en de travee tussen de torens met een rechthoekig, vierdelig kruisribgewelf (zie § I.5.6.12).

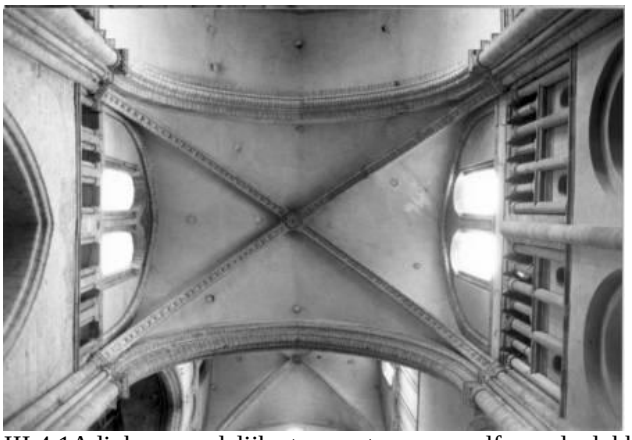
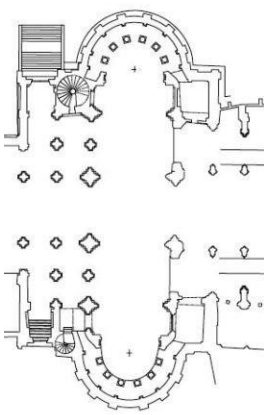

III.4.1A links: noordelijke transeptarm, gewelf van de dubbeltravee (foto: JW).
III.4.1B midden: plattegrond van het transept (foto: Genicot 1970a).
III.4.1C rechts: transept, interieur gezien vanaf de galerij van de noordelijke transeptarm (foto: Laurent Deléhouzée).

De periode waarin volgens dit tweede concept gebouwd is, was van korte duur en alleen aan de westzijde van het transept ter hoogte van de zijbeuken en de galerijen zijn hier sporen van. Voordat de hogere niveaus bereikt werden, vond al de introductie van het volgende concept plaats: de triconchale oostpartij met veeltorengroep. De gerealiseerde gewelven behoren dan ook tot dit derde concept, waarbij pas in tweede instantie gekozen werd voor de uiteindelijke gewelfvorm. Toen kregen de beide dubbeltraveeën een vierdelig kruisribgewelf en de traveeën tussen de torens een spits tongewelf.

Aan de oostkant van het huidige transept en ter plaatse van het toen geplande koor zijn geen bouwhistorische resten uit deze tijd bekend niet bekend. Dit is overigens niet verbazingwekkend, daar de ontwikkelingen elkaar zo snel opvolgden. Het lijkt erop dat men in deze fase alleen nog aan de westzijde van het transept werkte.
Aangezien de geschiedenis van de traditie van de overwelving van christelijke kerken laat zien dat juist de apsiden en koorpartijen als eerste overwelfd werden (zie hieronder), gaan wij ervan uit dat in het tweede concept de overwelving van die gehele oostpartij was voorzien. Of de vieringtoren in dit stadium ook overwelfd had moeten worden, valt evenmin af te lezen aan het huidige gebouw, maar lijkt minder aannemelijk. Het overwelven van een vrij oprijzende toren met zo'n omvangrijke binnenruimte en op zo grote hoogte als in Doornik, zou begin 12de eeuw technisch een uitzonderlijke uitdaging zijn geweest. Vergelijkbare vieringlantaarns in Normandische en Engelse kerken kennen in deze periode geen overwelving (zie § III.3.5).

4.2 De overwelving van kerkgebouwen

De kunst van het overwelven is veel ouder dan de Middeleeuwen en gaat terug tot ver vóór onze jaartelling. De antieke beschavingen van het Nabije Oosten (Soemerië, Assyrië, Egypte) kenden verschillende vormen van gewelfbouw, zowel met natuursteen als baksteen. Met name de Romeinen verspreidden de gewelfbouw over het gehele Middellands Zeegebied en tot in West-Europa. Zij ontwikkelden geavanceerde bouwtechnieken om grote ruimtes te overwelven. Beroemde voorbeelden in Rome zelf zijn het Pantheon, de grote thermencomplexen en de basilica van Maxentius en Constantijn. Overwelving gebeurde vooral in baksteen en beton, maar er zijn ook voorbeelden in natuursteen, zoals de zgn. tempel van Diana in Nîmes.[1]
In de vroegchristelijke architectuur van West-Europa kreeg overwelving een beperkte, maar uitgelezen plaats. Van de kerken met een basilicale opzet werd in de regel de apsis overwelfd. Centraalbouwen, zoals paleiskerken, baptisteria, martyria en mausolea, kregen meestal ook een overwelving.[2]

III.4.2A links: Roma, Santa Sabina, interieur, 5de eeuw (foto: wikimedia.org).
III.4.2B rechts: Reichenau, Mittelzell, St. Maria und Markus, tweede kwart 11de eeuw (foto: wikimedia.org)

[1] De zgn. tempel van Diana was waarschijnlijk geen tempel, maar een basilica in een groter gebouwencomplex. Darde 2005a: p.66-69. Over de overwelving: Viollet-le-Duc 1854-1868a: IX, p.477-478.
[2] Zie voor voorbeelden: De Blaauw 2012a; Krautheimer & Ćurčić 1986a; Brandenburg 2013a. Een belangrijke uitzondering vormt de kerk van Santo Stefano Rotondo.

De beperkte toepassing van gewelven kan men in samenhang zien met de keuze van de basilica als gebouwtype voor de nieuwe christelijke kerken. Verreweg de meeste meerschepige antieke basilica's waren niet overwelfd.[3] Voor het christelijke cultusgebouw bleek overwelving ook geen vereiste en de midden-, dwars- en zijbeuken van de longitudinale kerkgebouwen bleven zonder gewelven. Alleen de apsis, de focus in de as van het kerkgebouw, met het altaar, de banken van de geestelijkheid en de troon van de bisschop, kreeg een gewelf (afb. III.4.2A). In de antieke basilica stonden in de apsis de zetels van rechters als vertegenwoordigers van het hoogste gezag of cultusbeelden. Daarom was deze plek bij uitstek geëigend voor het altaar en de presbyterbanken met de cathedra.[4]
In het Oost-Romeinse imperium ontwikkelde zich ondertussen een rijke traditie op het gebied van het overwelven. De overwelving van kerkgebouwen werd er gedomineerd door koepelgewelven, maar ook andere gewelfvormen, zoals tongewelven en graatgewelven werden toegepast. Het meest voorkomende kerktype, dat van de kruiskoepelkerk, kent een centrale koepel en dikwijls ook een reeks nevenkoepels.

In het westen bleef het met een vlakke zoldering of open dakstoel gedekte kerkgebouw tot en met de 10de eeuw het meest gangbare type, waarbij de apsis nog steeds een gewelf kreeg (afb. III.4.1.2B). Van de overwelfde centraalbouwen – een kerktype waar overwelving ook in het westen al vroeger werd toegepast – is de Akense paleiskerk de spectaculairste. Daarnaast vond overwelving van cryptes en confessio's, als plaats waar de heiligenrelieken werden bewaard, vanaf het eind van de 8ste eeuw algemene toepassing. De overwelving van cryptes volgt uit de aard van dit bouwonderdeel, dat beschouwd kan worden als de opvolger van de vroegchristelijke catacomben. Deze grafruimtes waren daardoor de heiligste plaatsen van het gebouw. De gewelven moesten zowel aan de catacomben als oudste bewaar- en vindplaatsen van heiligenrelieken herinneren, als voor een brandbestendige overdekking van de heilige objecten zorgen.[5] Een bijzonder aansprekend voorbeeld is de crypte onder de kerk die Einhard vanaf 820 in Steinbach im Odenwald liet bouwen en die bestemd werd voor de relieken van Petrus en Marcellinus. Speciaal voor deze kerk liet hij Romeinse bakstenen vervaardigen.[6]

In de loop van het eerste millennium deed zich langzaam maar zeker een kentering voor op het gebied van de overwelving. Vanaf de 8ste eeuw werden op verschillende plaatsen kleine kerken overwelfd. Een zeer vroege groep vormt een aantal kerken in het Asturische koninkrijk.[7] Tongewelven en graatgewelven waren – naast de koepel en de apsiskalot – de gewelfvormen die werden toegepast. In sommige grotere kerken uit deze tijd kregen de zijbeuken soms al gewelven. Mogelijk was de abdijkerk van Cluny II (948-981) de eerste voorname kerk in West-Europa die geheel overwelfd was, maar de reconstructie van de opstand blijft onzeker.[8] Wel kan geconstateerd worden dat vanaf het midden van de 10de eeuw steeds meer kerken en delen van kerken in steen overwelfd werden, met name in Catalonië en Bourgondië. In sommige gevallen beperkte de overwelving zich in eerste instantie tot het koor. Een goed voorbeeld vormt de Saint-Vorles in Châtillon-sur-Seine (Côte d'Or), waarvan het schip pas veel later overwelfd werd.[9]

---

[3] De basilica van Constantijn bij het forum vormt hierop een uitzondering.
[4] Uitzonderingen hierop in Rome zelf zijn de grote kerkhofbasilieken met omgang zoals de Sant'Agnese en San Sebastiano, die geen overwelfde apsis hadden en de centraalbouw Santo Stefano Rotondo, die eveneens niet was overwelfd maar vlak gedekt.
[5] Vanaf eind 10de eeuw worden in sommige kerken grote, meerbeukige cryptes gerealiseerd (bijvoorbeeld Sainte-Bénigne in Dijon, Sankt Maria im Kapitol en diverse voorbeelden in Italië).
[6] Untermann 2006a: p.137-138. Binding 1995a: p.29-46. EINHARD 1925a: p.4-21.
[7] Untermann 2006a: p.124-132.
[8] Heitz 1972a: p.81-87. Sapin 1986a: p.68. Vergnolle 2010a: p.82.
[9] Vergnolle 1989a: p.53-76.

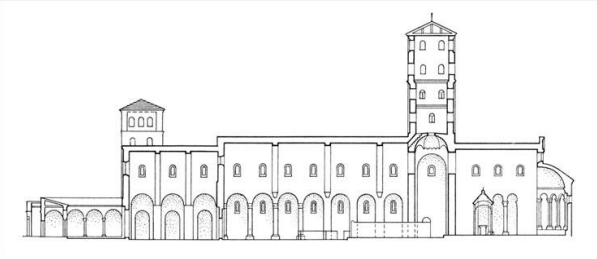

III.4.3A links: Châtillon-sur-Seine, Saint-Vorles, exterieur (foto: Jochen Jahnke, wikimedia.com).
III.4.3B midden: Châtillon-sur-Seine, Saint-Vorles, interieur (foto: Christophe Finot, wikimedia.com).
III.4.3C rechts: reconstructie van de abdijkerk van Cluny II, door Kenneth John Conant (uit: Conant 1968a).

Terwijl de oostpartij van kerken een steeds rijkere en complexere opzet kreeg, behield het schip nog lang de eenvoudige vormen van de vroegchristelijke en vroegmiddeleeuwse basiliek, soms met een galerij boven de zijbeuken. De middenbeuken van de meeste grote kerken kregen tot de 11de eeuw een vlak plafond of open dakstoel, maar steeds talrijker werden de kerken waarin naast de apsis ook de rechte koortravee en de nevenkoren overwelfd waren, in de regel met een tongewelf.[10] Daarnaast zijn er vroege voorbeelden van de overwelving van de viering, meestal in de vorm van een koepel op trompen.
In Bourgondië, Zuid-Frankrijk en Spanje werd in de loop van de 11de eeuw de complete overwelving van het kerkgebouw algemeen.[11] In Noord-Frankrijk, Engeland en het keizerrijk ten noorden van de Alpen handhaafde men de houten zoldering over de middenschepen. De zijbeuken kregen vaak graatgewelven, terwijl de eventuele galerijen meestal niet overwelfd werden.[12] Deze situatie gold ook voor het rond 1100 begonnen Doornikse schip.
De vormgeving van de kerken met een houten middenbeukzoldering kon heel verschillend zijn. Er waren grote contrasten in muurbehandeling: van een uiterste soberheid met vlakke wanden en eenvoudige vierkante pijlers zonder kapitelen tot een rijke geleding met samengestelde pijlers, kapitelen, talrijke profielen, nissen, archivolten en pilasters.
Interessant is dat de wereldlijke en kerkelijke contacten juist tussen een aantal regio's waar kerken op een geheel verschillende wijze werden afgedekt, zeer intensief waren. Zo waren er talrijke relaties tussen Normandië (en later ook Engeland) en Noord-Frankrijk enerzijds en Bourgondië en Italië anderzijds. Hoewel hoge geestelijken, zoals Willem van Volpiano, Lanfranc en Anselmus van Canterbury, vertrouwd waren met belangrijke overwelfde kerkgebouwen, zoals die in Bourgondië voorkwamen, traden zij in Normandië en Engeland op als opdrachtgever van kerkgebouwen van geheel andere aard, namelijk grote basilieken met een vlak plafond.[13] De verklaring hiervan kan gevonden worden in het gebruik van een architectonische traditie, die de regionale politiek-historische situatie het meest adequaat kon representeren. Hier blijkt dat nieuwe constructies en vormen werden genegeerd als zij niet bruikbaar waren om een bepaalde positie of traditie te representeren.
De grootste technische uitdaging voor de bouwmeesters bleek de realisatie van een gewelf over een middenbeuk in combinatie met lichtbeukvensters van enige omvang. Hoe gecompliceerd dit was, bleek in 1127, toen een deel van het gewelf van de abdijkerk van Cluny III instortte.[14] Het was de ontwikkeling van het kruisribgewelf die het uiteindelijk mogelijk maakte om directe lichtinval via de lichtbeuk van de middenbeuk te combineren met

[10] Vergnolle 1994a: p.72, 150. Een ander voorbeeld is de kerk van Saints-Pierre-et-Paul in Perrecy-les-Forges (Saône-et-Loire).
[11] Vroege voorbeelden naast mogelijk Cluny II zijn de abdijkerk Saint-Philibert in Tournus (Saône-et-Loire), de Sainte-Marie in Quarante (Hérault) en de priorijkerk van Romainmôtier (Zwitserland).
[12] De halve tongewelven over de schipgalerijen van de Saint-Étienne in Caen vormen binnen de Anglo-Normandische Kerk een uitzondering.
[13] Oursel 1986a: p.333.
[14] Timbert 2006a: p.255-277.

de overwelving, zonder de stabiliteit van de constructie in gevaar te brengen. De eerste grote kruisribgewelven werden tegen 1100 op ongeveer hetzelfde moment gerealiseerd in twee regio's waar tot dan toe de middenbeuken van kerken met een houten zoldering waren gedekt: in Lombardije en in het Anglo-Normandische rijk. In de eerste regio geldt het middenbeukgewelf van de Sant'Ambrogio in Milaan als een van de oudst bewaarde voorbeelden. In Noord-Europa zijn dat het koorgewelf van de abdijkerk van Lessay gaat, weldra gevolgd door de middenbeukgewelven van Durham.[15] Er zijn aanwijzingen dat in Noord-Oost-Engeland, al voorafgaand aan de bouw van de kathedraal van Durham, experimenten met kruisribgewelven plaatsvonden.[16]
De zaal op de begane grond in de noordtoren van de westpartij van de kathedraal van Bayeux kreeg al in het derde kwart van de 11de eeuw een kruisribgewelf.[17] Ook de relatief bescheiden apsidiolen van de abdijkerk van Tewkesbury werden eind 11de eeuw met ribben geleed.[18]
Bij deze gebouwen voegt zich de Dom van Speyer, waarvan de beide transeptarmen in de eerste jaren van de 12de eeuw een machtig kruisribgewelf kregen.[19] Het eerste kwart van de 12de eeuw kende meer experimenten met kruisribgewelven.[20] Zo kreeg de voorhal van de abdijkerk van Moissac omstreeks 1120 een kruisribgewelf op de begane grond en op de verdieping een twaalfdelig ribgewelf met ringvormige sluiting.[21]
Dat kruisribgewelven ook goed toegepast konden worden in bestaande middenbeuken, laten de twee hertogelijke abdijkerken in Caen zien. In de jaren 1110-1130 kreeg het middenschip van de Saint-Étienne een zesdelig kruisribgewelf en kort daarna dat van La Trinité.[22]

III.4.3D links: Caen, La Trinité: overwelving van het middenschip (foto: Chatsam, wikimedia.org).
III.4.3E midden: Caen, Saint-Étienne: overwelving van het middenschip (foto: Supercarwaar, wikimedia.org).
III.4.3F rechts: Speyer, Dom, noordelijke transeptarm, gewelf (foto: JW).

Het is in deze periode dat ook in Doornik besloten werd om de middenbeuk van de oostpartij te overwelven. Gezien de belangrijke formele overeenkomsten met de Anglo-Normandische

[15] Het is niet uitgemaakt welke gewelven ouder zijn, Lessay, Milaan of Durham. De kerk van Lessay werd omstreeks 1080 begonnen. De zoon van de stichter Eudes au Capel, seneschalk van Willem de Veroveraar, werd in 1098 in het koor begraven dat toen waarschijnlijk voltooid was. Baylé 1997b: p.97-100. De zijbeuken van de kathedraal van Durham werden tussen 1093 en 1104 gebouwd. Bilson 1899a: p.289-319. Fernie 2000a: p.131-140. Over de Sant'Ambrogio: Brucher 1987a: p.51-52. Cassanelli 2010a: p.132-133.
[16] Thurlby 2014a: p.71-92.
[17] Baylé 1997b: p.59.
[18] Wilson 1985a: p.36-51. Fernie 2000a: p.162.
[19] Winterfeld 1993a: p.77-78. Kubach 1998a: p.74-75, 99-100.
[20] Hoewel het niet mogelijk is om rechtstreekse verbanden te leggen tussen specifieke gebouwen, ligt het voor de hand dat de techniek van de overwelving met ribben onder invloed van de Islamitische architectuur in West-Europa kwam. In Moissac kan de nabijheid van het Omajadenrijk in Spanje een rol hebben gespeeld. Voor de Normandiërs gold dat zij vanaf de jaren '60 van de 11de eeuw goed bekend waren in het Middellandse Zeegebied: vanaf 1061 vormde Sicilië een Normandische vazalstaat.
[21] Séraphin 2014a: p.278-279.
[22] Baylé 1997b: p.53-54, 61. Het gewelf van La Trinité werd in de 19de eeuw nagenoeg geheel vernieuwd met respect voor de 12de-eeuwse vormen.

bouwkunst, ligt een verband tussen de Doornikse kathedraal en de abdijkerken van Caen voor de hand. Daarop wijst ook het in Doornik geplande zesdelige kruisribgewelf, een gewelftype dat, voor zover onze kennis strekt, voor het eerst in de beide kerken in Caen werd toegepast.

4.3 Motieven om te overwelven

De geschiedenis van de overwelving van kerkgebouwen heeft de afgelopen eeuwen een grote fascinatie uitgeoefend op architectuurhistorici. In Frankrijk werd de zogenaamde Romaanse architectuur van de 11de en 12de eeuw ingedeeld in regionale bouwscholen, waarbij in de meeste gevallen de gewelfvorm het onderscheidende criterium was.[23] Voor sommigen, zoals Alfred Clapham in Engeland en Eugène Lefèvre-Pontalis in Frankrijk vormde het thema van de overwelving de kern van de middeleeuwse architectuurgeschiedenis.[24] En aangezien vanaf de vroegchristelijke tijd in de longitudinale kerkgebouwen eeuwenlang het houten plafond domineerde, is er inderdaad reden om de vraag te stellen waarom vanaf de late 10de eeuw steeds meer kerken overwelfd werden, totdat rond 1200 overwelving in bijna alle streken van Europa de norm was geworden.
Er zijn verschillende motieven die de keuze om een kerkgebouw te overwelven kunnen verklaren. De in de literatuur meest genoemde zijn bescherming tegen brand, gebrek aan hout, betere akoestiek, fraaiere architectuur en de symbolische betekenis van het gewelf als representatie van het hemels uitspansel. Sommige middeleeuwse teksten maken er ook melding van. Zo staat er een interessante passage over overwelving in een tekst over de abdijkerk van Saint-Hilaire-le-Grand in Poitiers: “Terwijl de basiliek van dezelfde Heilige [Hilarius] eerder, op de oude wijze, met een houten plafond gedekt was, verkozen in die tijd enige burgers om ter bescherming tegen brand en ter vervolmaking van het bouwwerk [*ad compositionem operis*] het geheel in steen te maken en, nadat het plafond verwijderd was, het te bedekken met een gewelf van stenen [..]”[25]

Het gewelf als bescherming tegen brand
Zoals bij de Saint-Hilaire zal brandveiligheid bij veel kerken een belangrijk motief zijn geweest voor de bouw van gewelven. Stenen gewelven konden het interieur van de kerk behoeden voor de anders catastrofale gevolgen van een brand van de dakstoel. Aangezien bij gebrek aan technische en logistieke middelen het blussen van een brand bijna onmogelijk was, moest brandveiligheid vooral gerealiseerd worden door middel van een stenen scheiding. Dankzij een stenen gewelf was niet alleen het gebouw, maar ook de rijke en kostbare inventaris minder kwetsbaar voor blikseminslag of een stadsbrand.[26] Omgekeerd kon een ongeluk met één van de vele lampen en kaarsen in een kerkgebouw minder snel leiden tot een aantasting van de constructie ervan.[27] Gezien het belang van de Kerk in de middeleeuwse

[23] Bijvoorbeeld: Deshoulières, Bilson, Clapham, zie bij Fernie 2000a: p.267-268.
[24] Fernie 2000a: p.267-268.
[25] “Cum enim Sancti ejusdem basilica prius, antiquo more, testitudine supra fuisset camerata, ad tutelam ignis et compositionem operis, libuit quibusdam civibus illius temporis eam totam fieri lapideam, ac, testitudine amota, supra lapidum tegi voltura [..]” Vermeld in de Miraculi sancti Hilarii, Paris BnF, ms. lat. 5316, f. 35r, gepubliceerd door Mortet 1911a: p.142. Voor de context zie: Camus 1982a: p.110.
[26] Het lijkt er niet op dat de toenemende overwelving een relatie heeft met de opkomst van de steden, waarbij een dichtere bebouwing rondom de kerken een hoger brandrisico zou kunnen betekenen. Kloosterkerken op het platteland, waaronder de vele nieuwe cisterciënzer abdijkerken in de 12de eeuw en later, werden immers ook overwelfd.
[27] Fernie 200a: p.266. De constatering van Eric Fernie dat het brandgevaar voor kerken in de 11de en 12de eeuw niet groter was, dan in de eeuwen daarvoor, zegt weinig over de noodzaak die gevoeld kan zijn om de brandveiligheid te vergroten.

samenleving wekt het geen verwondering dat ook in dit opzicht voor het sacrale en seigneuriale kerkgebouw alleen het beste goed genoeg was.
Een andere passage over brandveiligheid is te vinden in de *vita* van Sint-Erkenwald, die melding maakt van de verwoestende brand van de Londense kathedraal in 1087. De schrijver vermeldt dat "de hand van onze bouwmeester destijds nog niet volledig, zoals nu wel, in staat was stenen bogen te bouwen, die we in de volkstaal *gewelven* noemen (*vulgo dicimus voltas*)."[28]
Van gewelven werd dus aangenomen dat zij bij brand bescherming boden. In mei 1940 werd in Doornik proefondervindelijk vastgesteld hoe gewelven een kerk inderdaad konden behoeden voor een catastrofe. De brandbommen van de *Luftwaffe* zetten het dak van het schip in lichterlaaie, maar de 17de- en 18de-eeuwse gewelven weerstonden de brandende balken van de instortende dakstoelen, zodat de kathedraal grotendeels behouden bleef.[29]

Gebrek aan hout
Wat voor Noord-Europa onwaarschijnlijk mag lijken, was in het Middellandse zeegebied en vooral het Nabije Oosten een realiteit: door de afwezigheid van voldoende hout van goede kwaliteit, was men bijna gedwongen om in steen te overwelven. De antieke geograaf Strabo vermeldde dit als reden waarom in Babylon de huizen overwelfd werden.[30] Gregorius, bisschop (372-+395) van Nyssa (bij Harmandalı) in Cappadocië, schreef in 382 een brief aan zijn collega-bisschop Ampilochius van Iconium (Konya). Daarin vroeg hij om bekwame metselaars die bij gebrek aan hout een koepel konden bouwen voor het martyrium dat hij gepland had. Gregorius merkte daarbij op dat een gewelf veel langer zou standhouden dan een houten afdekking.[31] Omgekeerd is op basis van de veronderstelde beperkte beschikbaarheid van goed hout ook wel aangenomen dat de gewelfbouw lange tijd vooral beperkt bleef tot het Middellandse Zeegebied. Aangezien in de bossen van Noord-Europa voldoende hout voorradig was, bestond daar geen noodzaak tot overwelven.[32]

De muzikale weerklank van het stenen gewelf
Een heel ander soort argument is dat de ontwikkeling van gewelven zou samenhangen met de kerkmuziek. Het (Gregoriaanse) gezang zou namelijk beter weerklinken onder een stenen gewelf, in het bijzonder een tongewelf, dan onder een plafond of open dakstoel. Zo zou de abdijkerk van Cluny II door abt Odo van Mercoeur mede zijn overwelfd om de liturgische gezangen volmaakter te laten klinken door middel van hun weerkaatsing tegen het gewelf.[33] Daarbij zou het ook nog uitmaken onder welk type gewelf er werd gezongen.[34] Er zijn geen aanwijzingen dat dit ook werkelijk een rol heeft gespeeld. Omgekeerd lijkt het eerder denkbaar dat de realisatie van gewelven in kloosterkerken van invloed was op de

[28] Whatley 1989a: p.122-123. Nondum arcus lapideos, quos vulgo dicimus voltas, nostri manus artificis ita plene, sicut nunc, attigerat [..].
[29] Zie: Westerman 2015a.
[30] STRABO 1917-1932a: VII, p.200-201 (liber XVI, 1, 5).
[31] GREGORIUS VAN NYSSA 2007a: p.200.
[32] Oursel 1986a: p.333.
[33] Oursel 1986a: p.332.
[34] Raymond Oursel (1986a: p.332) meldt dat het zangkoor van de kathedraal van Dijon nog recent zou hebben ervaren dat het gregoriaans beter klonk onder het spitse tongewelf van de kapittelkerk van Beaune, dan onder de kruisribgewelven van de Saint-Bénigne-kathedraal in Dijon, waar echo's en interferenties de helderheid van de klank verstoorden. De conclusie zou dan zijn dat de akoestiek er met de toenemende overwelving in de 11de eeuw aanvankelijk sterk op vooruitging, om vervolgens te verslechteren bij de introductie van de kruisribgewelven in de 12de eeuw.

ontwikkeling van de liturgische zang.[35] Het feit dat er geregeld klankpotten in overwelvingen en muren van de koorruimtes werden aangebracht, laat zien dat er nadrukkelijk aandacht was voor de akoestiek, maar relativeert tegelijkertijd de akoestische kwaliteiten van de gewelven.[36]

Het gewelf als bekroning van de sacrale ruimte

Het meest sacrale gedeelte van de kerk, het hoogkoor met hoofd- en eventueel reliekenaltaar, werd vaker en eerder overwelfd. Zoals hierboven al bleek, werden gewelven aanvankelijk beperkt tot de apsis, het koor en de parallelle apsidiolen die aansloten op de transeptarmen. Vervolgens werden gewelven ook toegepast in de viering en in het transept, wellicht omdat deze ruimtes ook geheel of gedeeltelijk deel uit konden maken van het liturgische koor. Spectaculair is het voorbeeld van de Saint-Bénigne in Dijon, waar de grote rotonde aan de oostzijde drie overwelfde bouwlagen kende, terwijl het basilicale schip aan de westzijde geen gewelven had. Hoewel het verschil in afdekking in Dijon ook verklaard kan worden uit de traditie een centraalbouw te overwelven en niet het longitudinale gedeelte, dient men te bedenken dat de rotonde van Saint-Bénigne eerst en vooral het meest sacrale deel van het complex vormde. Er zijn ook talrijke voorbeelden van 'gewonere' kerken, zoals de midden-11de-eeuwse kerk van Château-Gontier in de Anjou, waar het koor en transept overwelfd werden, terwijl het schip een open dakstoel kreeg.[37] Een ander voorbeeld is de 11de-eeuwse abdijkerk op de Mont-Saint-Michel, waar de oostpartij overwelfd moet zijn geweest, terwijl het even oude schip een houten afdekking kreeg.[38] Ook in de kathedraal van Durham kreeg aanvankelijk alleen het koor een gewelf. Later volgde het schip.[39] Zeer illustratief is de Saint-Nicolas in Caen, waarvan de oostpartij (koor en transept) overwelfd werd en het schip een houten afdekking kreeg, hoewel beide een nagenoeg gelijke wandgeleding hebben.[40]
Ook in Doornik werd in de 12de eeuw voorrang gegeven aan de overwelving van de oostpartij. Dat het hier om een latere planwijziging ging en de gewelfbouw zich in de tussentijd verder ontwikkeld had, doet weinig af aan het feit dat het meest sacrale deel van de kathedraal als eerste overwelfd werd. Ook nadat de gewelven van de oostpartij omstreeks 1140 voltooid waren, bleef het schip vooralsnog gedekt met een zoldering. In andere kerken, zoals de abdijkerken van Caen, was het schip ondertussen ook al overwelfd, maar ook daar was het koor eerder overwelfd dan het schip. Uiteindelijk werd het schip in Doornik in de 18de eeuw alsnog overwelfd (zie § I.3.6). Mogelijk heeft men echter aan het einde van de 12de eeuw overwogen om het schip ook toen al te overwelven (zie § I.6.8). Dit zou goed passen bij het gegeven dat vanaf circa 1130 overwelving voor kathedralen in Noord-Frankrijk de standaard werd: de nieuwe kathedralen die toen werden aangevangen (Sens, Noyon, Senlis, Laon, Parijs) kregen een stenen overwelving.
De tekst over de Saint-Hilaire-le-Grand in Poitiers noemt naast bescherming tegen brand nadrukkelijk ook het vervolmaken van de opzet van het bouwwerk (*compositio operis*). Het gewelf kon dus, volgens destijds geldende opvattingen, bijdragen tot het ideale kerkgebouw.

---

[35] Zoals Christian Sapin heeft gesuggereerd: http://www.bienpublic.com/edition-dijon-agglo/2014/08/27/cluny-ii-la-premiere-eglise-en-pierre-sonnante. De monniken zouden van de weerklank van het gewelf gebruik gemaakt hebben om door middel van gezang hun klooster eenheid en harmonie te laten uitstralen.
[36] Recent is uitgebreid onderzoek gedaan naar deze zogenaamde akoestische potten die in gewelven en kerkmuren werden ingebouwd. Palazzo-Bertholon & Valière 2012a.
[37] Mallet 1984a: p.101-104. Deyres 1985a: p.359-389.
[38] Hoewel het 11de-eeuwse koor verdwenen is, mag op grond van de overwelfde viering en de overwelfde transeptarmen, die wel behouden zijn, aangenomen worden dat de gehele oostpartij overwelfd was. Andere voorbeelden van overwelfde oostpartijen en met een plafond gedekte schepen zijn de Saint-Nazaire in Bourbon-Lancy (Saône-et-Loire) en de Saint-Léger in Ébreuil (Allier).
[39] Fernie 2000a: p.134-135.
[40] Vergnolle 1994a: p.154. Chaix 2011a: p.255.

Deze vervolmaking kan evenzeer betrokken worden op de realisatie van de kerk als een perfecte heilige cultusplaats, als op het vervolmaken van het kerkgebouw als afspiegeling van de hemelse volmaaktheid: de schoonheid van het gebouw is intrinsiek gelegen in de heiligheid ervan. Als voorafbeelding van de Hemelse Stad helpt het kerkgebouw de gelovigen het Paradijs te bereiken.
De aanvankelijke beperking van de overwelving tot de apsiden en later de voorkeur om het koor en de oostpartij van kerken te overwelven, laat de bijzondere behandeling zien van het meest sacrale gedeelte van het kerkgebouw. Dat het inderdaad minder belangrijk werd gevonden om de gehele kerk te overwelven, is terug te vinden in een 13de-eeuwse instructie voor de bouw van dominicanenkerken: "Laat onze broeders bescheiden en nederige huizen hebben. [..] Men maakt geen gewelven van steen behalve misschien over het koor en de sacristie (*non fiat lapidibus testudinata nisi forte super chorum et sacristiam*)."[41] Het afzien van overwelving werd binnen de dominicaanse spiritualiteit dus beschouwd als een teken van nederigheid.

Gewelven in de wereldlijke architectuur
De voornaamste gewelven – dat wil zeggen de technisch meest ontwikkelde, architectonisch zorgvuldig ontworpen en ook de grootste gewelven – zijn te vinden in kerkgebouwen. De bijzondere betekenis van het gewelf kan echter ook geïllustreerd worden door de toepassing ervan in de wereldlijke architectuur. In vestingwerken en kastelen, en vergelijkbare bouwwerken zoals paleisaula's en donjons, werden gewelven toegepast in kelders, (stads)poorten en torensokkels. De toepassing van gewelven in dit soort bouwwerken geschiedde vooral om bouwtechnische en defensieve redenen en bleef daarom lange tijd beperkt tot de genoemde delen van de desbetreffende gebouwen.
Bij kastelen en versterkte huizen valt op dat representatieve ruimtes tot de 13de eeuw over het algemeen in hout werden gedekt.[42] Vanuit het oogpunt van brandveiligheid zou men juist in deze, met open vuren gestookte vertrekken een stenen gewelf verwachten. Er was echter één representatieve ruimte in kastelen die wel vaak overwelfd werd: de kapel.[43] Blijkbaar was het gewenst dat de sacrale ruimte deze waardige overhuiving kreeg.

4.4 Het gewelf als hemels uitspansel

Het gebruik, en wellicht zelfs de creatie van het stenen gewelf als representatie van het hemelgewelf sluit naadloos aan op de representatie van de hemelse stad in de architectuur van het kerkgebouw. De gelijkstelling van het geconstrueerde gewelf aan het hemelgewelf kan men al aantreffen in voorchristelijke cultusgebouwen (apsiscalot, overwelving van de centraalbouw) en is misschien wel even oud als het gewelf zelf.[44]
Zo stond het apsisgewelf in de 4de-eeuwse kerken in de ogen van de gelovigen voor dat deel van het hemelse gewelf, waar zich de heilbrengende/onoverwinnelijke zon, de *Sol salutis/invictus* verheft, waar Christus ten hemel is gevaren en vanwaar hij als zon der

[41] Sundt 1987a: p.398 (met bronpublicatie en verdere verwijzingen). Het gewelf op de sacristie heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat hier tal van kostbaarheden, waaronder het kostbare liturgische vaatwerk, werden opgeborgen. Nog belangrijker was dat in de sacristie vaak (een deel van) de reliekenschat werd bewaard.
[42] Kelders kregen al vrij vroeg als sokkel van een gebouw, een gewelf. In deze zin zijn ze vergelijkbaar met cryptes.
[43] Fernie 2000a: p.266.
[44] In zijn studie over de kosmische betekenis van de cirkel en de koepel gaat Louis Hautecœur uitgebreid in op de betekenis van het gewelf in de antieke en vroegchristelijke architectuur en laat overtuigend zien dat de symboliek van de koepel ook geldt voor de apsis en andere gewelfvormen (tongewelf, graatgewelf). Hautecœur 1954a: p.220.

gerechtigheid, *Sol Iustitiae*, zal terugkeren om te oordelen.[45] Middeleeuwse schrijvers probeerden het woord apsis etymologisch af te leiden van het Griekse woord (*apto*) voor het aansteken van een fakkel, duidend op de plaats waar het licht vandaan komt.[46] De inscriptie in de apsis van de Sint-Maartensbasiliek in Tours verwees, vrij naar Genesis 28, 17, rechtstreeks naar de hemelse staat: '*Quam metuendus iste locus, vere Templum Dei est et porta coeli'*(hoe vreeswekkend is deze plaats, dit is waarlijk de tempel Gods en de poort van de hemel).[47]

De hemelse iconografie van gewelfdecoraties

De hemelse connotatie van het gewelf is in talrijke kerken aanschouwelijk gemaakt door een expliciete iconografie. Deze kon heel eenvoudig bestaan uit een afbeelding van het firmament in bijvoorbeeld goud en blauw, met sterren en andere hemellichamen. Zo beschreef Paulinus van Nola de met sterren bezaaide koepel (*stellato tholo*) van het baptisterium in het heiligdom van de heilige Felix in Cimitele bij Nola. Achthonderd jaar later werd in Parijs de Sainte-Chapelle-du-Palais gebouwd, een dubbelkapel waarvan de gewelven een sterrenhemel op een donkerblauwe achtergrond laten zien (afb. III.4.4A).[48]

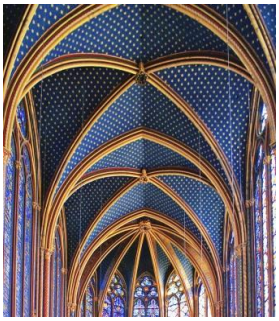

III.4.4A links: Parijs, Sainte-Chapelle-du-Palais, intérieur (foto: Didier B. wikimedia.com).
III.4.4B midden: Istanbul, Hagia Sophia, interieur, pendentief met serafijn (foto: JW).
III.4.4C links: Hosios Loukas, Katholikon, interieur, de centrale koepel met Christus-Pantokrator (foto: Jean Housen).

Meer nog dan in het Latijnse westen werd de hemelse betekenis van het gewelf in de bouwkunst van het Griekse of Byzantijnse Oosten uitgebreid verbeeld in de iconografie. Paulus Silentiarius schreef in 562 over de centrale koepel van de Hagia Sofia: "In het centrum is binnen een cirkel het teken van het Kruis in mozaïek afgebeeld, zodat de Verlosser van de wereld de kerk altijd zal beschermen."[49] In de 10de eeuw, na de iconoclastische periode, werden de pendentieven die de centrale koepel dragen, gedecoreerd met afbeeldingen van immense serafijnen (afb. III.4.4B), waardoor zij als het ware het hemelse gewelf dragen. In dezelfde tijd werd in het zenit van de koepel het kruismozaïek vervangen door een afbeelding van Christus Pantokrator.[50]

In nagenoeg elke Byzantijnse kerk werd een iconografisch programma aangebracht, waarbij de verschillende delen (koepel, tamboer, pendentieven, bogen, pijlers, muren) gedecoreerd werden met passende materialen en hiërarchisch opgebouwde iconografische programma's. De gewelven staan in deze hiërarchie voor de hemel, waarbij de Christus-Pantokrator de voornaamste plaats bezet, de centrale koepel of apsis (afb. III.4.4C). De representatie van de schepping in het kerkgebouw is zelfs zo consequent doorgevoerd, dat de marmeren

[45] Hautecœur 1954a: p.214-217.
[46] Hautecœur 1954a: p.218.
[47] Cabrol & Leclercq 1900-1902a: I, p.184.
[48] Trout 1999a: p.152.
[49] Geciteerd naar de Engelse vertaling bij Mainstone 1988a: p. 126.
[50] Mainstone 1988a: p.116.

wandbekleding van de wanden gelijk staat met de golvende zee. Geschriften die teruggaan tot de 10de eeuw zetten uiteen dat op basis van structurele en theologische principes het kerkgebouw een representatie is van de kosmos die nadrukkelijk de heilsgeschiedenis omvat.[51] Hier is vooral van belang dat de gewelven in het Oost-Romeinse kerkgebouw de hemelen representeren.[52]
Dat er juist in de Byzantijnse kunst tot op grote hoogte sprake was van gecodificeerde regels voor de iconografische uitmonstering van de sacrale architectuur, komt voort uit de streng geordende en zeer hiërarchische samenleving, waarin de keizer de plaatsbekleder van Christus op aarde en zijn rijk Gods rijk op aarde was en dus een voorafschaduwing van het Hemelse Jeruzalem. De, anders dan in het westen, intact gebleven Romeinse administratie en bijbehorende bestuurscultuur strekte zich ook uit tot de kerk.

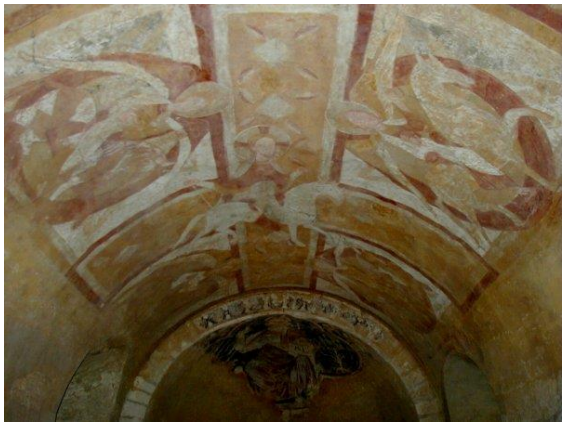

III.4.5A Links: Ravenna, mausoleum van Galla Placida, hangkoepel boven de viering (foto: wikimeida.org).
III.4.5B Rechts: Auxerre, kathedraal Saint-Étienne, crypte, gewelf van de askapel met muurschildering van de apocalyptische Christus op het witte paard, omringd door engelen (foto: wikimedia.org).

Het hemelse gewelf in de westelijke kerkarchitectuur
De rijke iconografie van de Byzantijnse kerken zou bijna doen vergeten dat ook in het Latijnse Westen het stenen gewelf een rijke, de Heilsgeschiedenis, de wederkomst van Christus en – niet in de laatste plaats – het Hemelse Jerusalem afbeeldende iconografische traditie heeft.[53] Ook hier stond van meet af aan het apsis- of koepelgewelf, dat het *sanctuarium* van de kerkruimte overspant, voor het hemelse uitspansel. In talrijke voorstellingen is de kosmische betekenis van het gewelf zichtbaar gemaakt. De vroegste voorbeelden van met sterren gedecoreerde gewelven zijn al te vinden in de catacomben.[54] Vanaf de 4de eeuw verschijnen op apsisgewelven en in koepels afbeeldingen met hemelse thema's.[55] De overwelfde apsis van veel basilica's kreeg een mozaïek of schildering met een *theophanie* (Godsverschijning) als onderwerp met Christus zelf als centrale figuur.[56] Een mooi voorbeeld van een hemels gedecoreerd gewelf is bewaard gebleven in de centraalbouw van het mausoleum van Galla Placida, een annex van de Heilig Kruiskerk in Ravenna. De

[51] Zie over het voorafgaande de studie van Otto Demus (1948a: p.14-29). Demus 1948a: p.14-29.
[52] In het Oost-Romeinse rijk speelde ook mee dat het gebied tevens de bakermat omvatte van de oudste gewelfvormen in de architectuur van de God-koning en die teruggaan op het ciborium of de baldakijn, een representatie van het hemelgewelf zoals later ook de koepel en het gewelf. Hautecœur 1954a: p.45-60, 161-175.
[53] Ook een synthese van de verschillende betekenissen van de onderdelen van het sacrale bouwwerk in het gekerstende West-Romeinse Rijk leidt tot dezelfde conclusie Zie: Mekking 2009a: p.42-44.
[54] Wilpert 1916a; I, p.54.
[55] Hautecœur 1954a: p.198-210.
[56] In sommige gevallen werd, onder invloed van het Byzantijnse iconoclasme, Christus gerepresenteerd door het Kruis, zoals in de Hagia Irene in Constantinopel of de San Appolinare in Classe in Ravenna.

hangkoepel van de viering van het mausoleum is gedecoreerd met honderden sterren rondom het zenitaal geplaatste triomferende kruis (afb. III.4.5A).
Dat de symbolische betekenis van het gewelf zich verder uitstrekte dan de apsiskalot of de centrale koepel, blijkt uit andere voorbeelden, die inzicht geven in hoe rijk de decoratie van middeleeuwse kerken in dit opzicht geweest moet zijn. De uitzonderlijk gaaf bewaarde muurschilderingen in de abdijkerk van Saint-Savin-sur-Gartempe laten dit zien. De schilderingen van het hoogkoor en het apsisgewelf zijn verdwenen, maar aangenomen mag worden dat hier een *Majestas Domini* of aanverwant thema uitgebeeld was. Het middenbeukgewelf van de abdijkerk toont daarentegen nog in volle glorie de heilsgeschiedenis van de Schepping tot aan het Oude Verbond, terwijl in de westtoren een passiecyclus (op de galerij) en scènes uit de Apocalyps uitgebeeld zijn.[57] In de crypte van de kathedraal van Auxerre toont het centrale gewelf van de apsiskapel (vanaf 1023) de apocalyptische Christus op een wit paard. Hij bevindt zich in het centrum van een door een monumentaal assenkruis gedomineerde compositie (afb. III.4.5B).[58]
In plaats van de Christus-Pantokrator in het voornaamste gewelfvak verschijnt in het Westen ook het Lam Gods, soms tronend op de paradijsberg, waaruit de vier paradijsstromen ontspringen.[59] Vanaf de 12de eeuw verschijnt ook vaak het Lam Gods op de sluitsteen van het gewelf, zoals in het koor van de kathedraal van Noyon (afb. III.4.6A).[60]

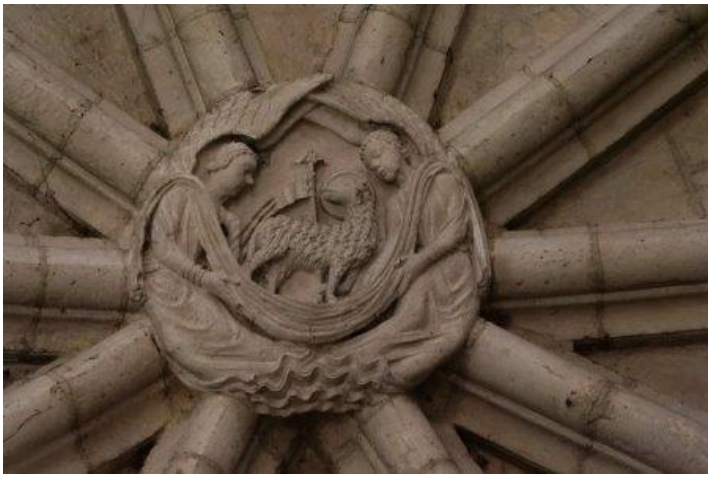

III.4.6A links: Noyon, cathédrale Notre-Dame, gewelfsteen van de koorsluiting (foto: JW).
III.4.6B rechts: Soissons, cathédrale Saints-Gervais-et-Protais, gewelfsteen van de koorsluiting.

In de Anjou, de Touraine en nabije regio's werden uitgebreide iconografische programma's gerealiseerd op de sluitstenen van de gewelven. Deze hebben vaak een "hemelse" icongrafie, die betrekking heeft op de wederkomst van Christus.[61]
De halfronde vorm en de iconografie van het apsisgewelf zouden vanaf de 11de eeuw getransponeerd worden naar talrijke kerkportalen: deze kregen een monumentaal timpaan, waarvan de iconografie in het algemeen ook een theophaniekarakter had, zoals de Majestas Domini, de Aanbidding der koningen, de Hemelvaart van Christus of het Laatste Oordeel.[62]

[57] Riou 1993a; Jeannin s.d.a.
[58] Franzé 2010a: p.83.
[59] Dit sloot overigens niet uit dat ook de vlakke zoldering voor de hemel symbool kon staan, zoals in de kerk van Sankt Martin in Zillis.
[60] Skubiszewski 1993-1994a: p.689-699.
[61] Skubiszewski 1996a: p.105-153.
[62] Christe 1969a.

Ciborium
Een bouwwerk dat nauw verwant is aan het gewelf is het ciborium of baldakijn, dat bescherming en hemelse betekenis geeft aan de persoon of de plaats die het overhuift. De betekenis ervan kan vergeleken worden met die van de apsis of in wijdere zin, het gewelf. Als representatie van de hemel stamt het gewelf zelfs van het ciborium af. Een gewelf kan gezien worden als een in het gebouw geïntegreerd ciborium over een heilige ruimte of, meer specifiek bij een apsis of vieringtoren (zie ook § III 3.5), over het heiligste deel van het gebouw. Zoals een baldakijn een altaar overhuift, zo markeert en beschermt een vieringtoren het kosmische middelpunt van het kerkgebouw. De hemelse aard van het baldakijn kan ook iconografisch benadrukt worden: zo droegen gebeeldhouwde adelaars het keizerlijke baldakijn van keizer Theodosius.[63]
Het ciborium is hierboven al ter sprake gekomen bij de vieringtoren. Terwijl de gewelven van het kerkgebouw een uitgebreide versie vormen van het enkele gewelf als representatie van het uitspansel, en daarmee van het Hemelse Rijk, is het ciborium, en naar analogie daarvan de vieringtoren, de centraliserende en de zich daardoor in het middelpunt van de kosmos bevindende oorspronkelijke versie ervan.

Kruisribgewelven
Eric Fernie meende dat het gebruik van ribben aan gewelven een extra symbolische betekenis gaf. Een aanwijzing in die richting zag hij in de in mozaïek weergegeven diagonalen in de koortravee van de San Vitale in Ravenna en de kruisribben van het ciborium van de Sant'Ambrogio in Milaan. Hij wees erop dat ribgewelven vaker voorkomen in het koor van kerken en noemt daarbij de voorbeelden van de apsiden van Sant'Abondio in Como en de abdijkerk (nu kathedraal) van Peterborough.[64] Er zijn echter in Normandië ook voorbeelden van het omgekeerde: zo hebben de apsiden van de Saint-Nicolas in Caen en van de Saint-Georges in Saint-Martin-de-Boscherville een apsiskalot zonder ribben, terwijl de rest van de kerk met kruisribgewelven overwelfd is.

4.5 De overwelving van de oostpartij van de Doornikse kathedraal

De geplande en gerealiseerde gewelven van het Doornikse transept
Zoals al eerder bleek (zie § I.5.6.12), kent het Doornikse transept een zeldzame staalkaart van gewelftypes. De middenbeuk van het transept wordt gedekt door een kruisribgewelf over de dubbeltravee, een tongewelf over de travee tussen de torens en een samengesteld ribgewelf van uitwaaierende tongewelfjes over de apsis. De zijbeuken, galerijen en omgang van de apsis hebben graatgewelven. Al deze gewelven kwamen, evenals de gewelven van het verdwenen 12de-eeuwse koor, in de periode 1120-1140 tot stand.
Uit de bestudering van de bouwgeschiedenis bleek dat het eerste overwelvingsproject een zesdelig gewelf over de dubbeltravee en een vierdelig gewelf over de travee tussen de torens betrof. Hoe deze gewelven er precies moesten uitzien, is niet meer te achterhalen, maar gezien de ook op andere punten gesignaleerde verwantschap met de Anglo-Normandische architectuur ligt het voor de hand dat – zoals hiervoor al bleek – de Doornikse plannen verwantschap vertonen met de gewelfbouw aldaar.
Voordat de geplande overwelving ook daadwerkelijk gerealiseerd kon worden, vond de al meermaals vermelde conceptwisseling plaats, die leidde tot de triconchale oostpartij met vijftorengroep. Het nieuwe concept hoefde feitelijk geen gevolgen te hebben voor de overwelvingsplannen. Zowel de dubbeltraveeën, als de aangrenzende traveeën (nu tussen de

[63] Hautecœur 1954a: p.171.
[64] Fernie 2000a: p.266.

torens) hadden evengoed vóór als ook na de conceptwijziging respectievelijk zes- en vierdelig overwelfd kunnen worden.
Toch werd voor andere gewelfvormen gekozen. Het spitse tongewelf kwam in de plaats van het geplande vierdelig kruisribgewelf. Dat zware tongewelf was ook pas mogelijk geworden door de bouw van de torens, die zorgden voor tegenwicht aan weerszijden. Het kan dus niet behoord hebben tot een eerdere fase. De dubbeltravee kreeg het huidige vierdelige, in plaats van het geplande zesdelige kruisribgewelf. In dat laatste geval speelde waarschijnlijk mee dat de centrale gordelboog van een zesdelig gewelf te weinig tegendruk zou krijgen bij gebrek aan een zware steunbeer halverwege de lichtbeuk van de dubbeltravee. Het ligt dus het meest voor de hand dat er uiteindelijk om redenen van constructieve eenvoud gekozen werd voor de huidige oplossing.

Motieven om de Doornikse oostpartij te overwelven
Het schip van de Doornikse kathedraal met zijn vierdelige opstand, rijke geleding en uitbundige sculptuur straalt een hoge ambitie uit. Opvallend is daarom dat er geen gewelf was voorzien, terwijl dit bij uitstek een prestigieus onderdeel was van steeds meer grote kerkgebouwen aan het begin van de 12de eeuw. Dat was het geval in Normandië en Engeland, de regio waarmee de opzet van de nieuwe Doornikse kathedraal de meeste vormverwantschap heeft. In de periode rond 1100 kregen aldaar de kerken van Lessay, Durham en Caen indrukwekkende kruisribgewelven. Zoals we hiervoor al zagen, kregen ook in Bourgondië en in het Roomse Rijk prominente kerken een stenen gewelf over middenbeuken van meer dan 10 meter breed. In Zuidwest-Europa waren de grote basilieken, zoals die in Tours en Toulouse en hun navolgers met een tongewelf overwelfd.
Terwijl in Doornik de bouw van de kathedraal in volle gang was, werd omstreeks 1115-1120 besloten om alsnog de oostpartij te overwelven. Deze beslissing werd genomen op het moment dat het schip van de nieuwe kathedraal al zichtbaar vorm begon aan te nemen: de zijbeuken en een aanzienlijk deel van de galerijen moeten toen gereed zijn geweest.
Verschillende motieven kunnen een rol hebben gespeeld bij de beslissing om over te gaan tot overwelving van de oostpartij van de nieuwe kathedraal. In hoeverre brandpreventie in Doornik een rol speelde, is moeilijk uit te maken.
De technische ontwikkeling in de tussenliggende periode kan zeker een rol hebben gespeeld: het is in de eerste decennia van de 12de eeuw dat het kruisribgewelf verder werd ontwikkeld. Juist een kruisribgewelf bood betere mogelijkheden om het gewelf over een brede middenbeuk met lichtbeukvensters te combineren.
Het zesdelige kruisribgewelf dat in Doornik voorzien was, moet tot de eerste zesdelige kruisribgewelven hebben behoord, ongeveer gelijktijdig met die van de Saint-Étienne in Caen.[65] De bijzondere betekenis van deze gedeelten van het gebouw, zal ook in Doornik, uiteindelijk het motief zijn geweest om deze hoogst sacrale ruimtes te overwelven.
De keuze om de oostpartij te overwelven vormde de eerste stap van het kapittel om de sacraliteit van dit deel van de kathedraal te benadrukken en om tevens het prestige van het gebouw te vergroten. Door deze daad van het kapittel voegde de kathedraal zich bij de kleine groep van kerken die in deze tijd werd uitgerust met kruisribgewelven over de middenbeuk. Bovendien werd hiermee veel duidelijker gemaakt dat de oostpartij het Hemelse Jeruzalem moest representeren.
Dat de representatie van de Hemelse Stad door de oostpartij van de kathedraal als bijzonder belangrijk werd beoordeeld, bleek korte tijd later. Niet lang na het besluit om te gaan overwelven werd besloten tot de volgende en radicale stap, die leidde tot de triconchale

[65] Baylé 1979a: p.142. Maylis Baylé dateert de gewelven van La Trinité enkele jaren later.

oostpartij met vijftorengroep. Dit was destijds de sterkste en meest ostentatieve architectonische representatie van de Hemelse Stad, zo zal blijken in het volgende hoofdstuk.

5 De oostpartij als Hemelse Stad en martyrium

5.1 De opstand van de oostpartij: de vijftorengroep

De 12de-eeuwse oostpartij van de Doornikse kathedraal vormde een uitzonderlijk bouwdeel, waarvan geen tweede voorbeeld uit de middeleeuwse bouwkunst bekend is. De manier waarop in dit bouwdeel verschillende belangrijke architectuurschema's uit het middeleeuwse bouwen zijn gecombineerd, was uniek.
De plattegrond van deze oostpartij had als basis een triconchale aanleg, waarbij zowel het koor als de transeptarmen van de kruiskerk eindigden in apsiden met omgang zonder straalkapellen. Op deze centraliserende plattegrond verrees een bouwdeel van basilicale opzet: hoge middenbeuken met lichtbeukvensters, aan weerszijden begeleid door lagere zijbeuken. Het ensemble kreeg als bekroning een veeltorengroep waarvan de torens een quincunx vormen met de viering als centrum. Door de combinatie van de triconchale aanleg en de plaatsing van de torens kregen beide transeptfaçades een apsis met flankerende torens.
Op de oost-westas van de kerk, die zich in het westelijk deel manifesteert in het vroeg-12de-eeuwse schip, werd aan de oostzijde een omgangskoor zonder straalkapellen gebouwd. Onder de vieringtoren kruist deze as de noord-zuidas van het transept. De forse vieringtoren vormt tevens het hart van het diagonale kruis van een quincunx, waarvan de assen door de vier transepttorens gemarkeerd worden.
In het navolgende zullen deze verschillende architectuurschema's een voor een gesitueerd en geanalyseerd worden binnen de traditie van de kerkelijke architectuur. Onderzocht zal worden wat hun is betekenis voor het ensemble van de kathedraal en hun plaats is in de architectuurgeschiedenis. De vergelijking beperkt zich tot die gebouwen die wezenlijke overeenkomsten bezitten met de hierboven genoemde schema's. Daarbij zullen steeds de historische verbanden met de Doornikse kathedraal betrokken worden.

De veeltorengroep domineert letterlijk en figuurlijk de andere schema's. Het ensemble van vijf torens, zichtbaar tot in de verre omtrek, vormt het silhouet van de kathedraal en beheerst de skyline van de stad. Dit motief zal als eerste aan de orde komen (§ III.5.1.1).
Dé andere dominante architectuurvorm die in de oostpartij is toegepast, is de triconchale aanleg: de kruisvormige plattegrond waarvan drie armen met een apsis worden beëindigd. Deze bijzondere vorm, die teruggaat tot het vroege christendom en verder, zal zeer ongewoon voor een kathedraal blijken (§ III.5.2).
De noordelijke en zuidelijke transeptfaçades van de kathedraal bestaan uit prestigieuze pronkfaçades opgebouwd uit een apsis met flankerende torens, een motief dat in de regel gebruikt werd voor oost- en westkoren. Bij de Doornikse kathedraal richten zij zich juist naar het noorden en zuiden (§ III.5.4).
Als onderdeel van de triconchale aanleg had het 12de-eeuwse koor een kooromgang. Het betrof een omgangskoor zonder straalkapellen (§ III.5.3.1). Opvallend is ook het zeer uitgestrekte transept (§ III.5.3.2).
De basilicale opzet van de oostpartij sluit aan bij het schip. Dat geldt ook voor de vierdelige opstand (§ III.5.5.1), die in de oostpartij hoger is en andere verhoudingen heeft gekregen. Anders is dat het derde niveau is uitgevoerd als een echt triforium (§ III.5.5.2), in plaats van de nissenzone in het schip. Ook nieuw in de oostpartij zijn de gewelven van de middenbeuk, die in het schip nog met een plafond was gedekt. De gerealiseerde kruisribgewelven behoren tot de grootste van hun tijd. Bijzonder is de overwelving van de apsiden, waar de lichtbeuk en een apsidiaal ribgewelf zijn geïntegreerd (§ III.5.6).

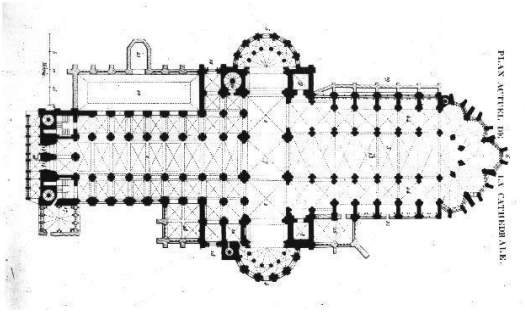

III.5.1.1A links: Doornik, kathedraal, de torens van het transept vanuit het zuiden (foto: KIK-IRPA).
III.5.1.1B midden: Doornik, kathedraal, vanuit het noordwesten (foto: KIK-IRPA).
III.5.1.1C rechts: Doornik, kathedraal, plattegrond, Du Mortier, 1841 (foto: KIK-IRPA B3186).

5.1.1 De torens van de kathedraal

De indrukwekkende oostpartij van de Doornikse kathedraal wordt nog altijd gedomineerd door de vijftorengroep van de vieringtoren en vier transepttorens. Ook na de bouw van het 13de-eeuwse koor wordt de torengroep, ook op grote afstand, nog als zeer indrukwekkend ervaren, De kathedraaltorens zijn zeer herkenbaar voor de beschouwer en domineren het silhouet van de stad. Zij hebben een sterke afstandswerking (*Fernwirkung*). De vijftorengroep wordt als zó kenmerkend gezien, dat deze steeds weer – in een meer of minder gestileerde versie – wordt gebruikt in reclames en logo's (afb. III.5.1.2A, 2B, 2C).

III.5.1.2A links: logo van het bisdom Doornik.
III.5.1.2B midden: logo van het binnenstedelijke ontwikkelingsplan *Coeur cathédral.*
III.5.1.2C rechts: logo van de vriendenvereniging van de kathedraal.

Voor de architectuurhistoricus zijn middeleeuwse kerktorens lastige objecten. Vaak zijn ze onvoltooid gebleven. Aan de andere kant blijken torens – ook als ze maar gedeeltelijk voltooid zijn – veelal de meest bestendige onderdelen van het kerkgebouw. Talrijk zijn de kerken waarbij de toren van de voorganger is blijven staan of dient als onderbouw voor een latere bekroning.[1] Toch is ook een groot aantal kerktorens verloren gegaan, juist omdat torens het politiek meest expressieve en militair het meest strategische deel van het gebouw vormden.[2] Daarnaast waren vele torens en torenopbouwen vanwege de hoogte kwetsbaar voor blikseminslag en vielen, zeker als ze in hout gebouwd waren, vaak ten prooi aan brand. Torens behoren tot de slechtst gedateerde onderdelen van middeleeuwse kerken, zeker als het om de bovenste geldingen gaat.[3] Eigentijdse vermeldingen over het voltooien van een toren zijn zeldzaam. Een enkele keer is bekend dat er klokken in een toren zijn geplaatst. De dakstoelen van torens zijn in de loop der eeuwen vaak vervangen. Als er dan wel oud hout aanwezig is, lijkt dendrochronologisch onderzoek van torenspitsen, klokkenstoelen en ander

[1] Voorbeelden in de kerkprovincies van Reims en Sens: de westtoren van de verdwenen kathedraal van Kamerijk, de westtorens van de kathedraal van Chartres of de transepttoren van de kathedraal van Châlons-en-Champagne. In Nederland is de Sint-Jan in Den Bosch een goed voorbeeld.
[2] Een voorbeeld vormen de kerktorens in Midden-Limburg die tijdens de Tweede Wereldoorlog verwoest werden vanwege hun functie als uitkijkpost.
[3] Dit geldt met name voor de periode tot 1300. In de 14de en 15de eeuw neemt de documentatie over de bouw toe.

houtwerk in torens veel minder te gebeuren dan van dakstoelen van de kerkschepen. Bij verdwenen kerken is de reconstructie van een toren op basis van opgravingsresultaten vaak een hachelijke zaak: aanwijzingen dat een verdwenen volume een grote hoogte had, zijn schaars. Al dan niet als gevolg van de genoemde complicaties is er bovendien relatief weinig vergelijkend onderzoek naar middeleeuwse torens gedaan.[4]

5.1.1.1 Het eerste concept: een tweetorenfaçade met vieringtoren

Zoals uit de bouwgeschiedenis is gebleken (§ I.6), waren van meet af aan drie torens onderdeel van het concept voor de nieuwe kathedraal die aan het begin van de 12de eeuw verrees. Aan de westzijde was men begonnen met een tweetorenfaçade, waarvan de onderste twee bouwlagen werden gerealiseerd. Op de viering was een vieringtoren gepland, zo blijkt uit de versterkte fundamenten in de oostelijke schiptraveeën en de zware vieringpijlers. Westelijke transepttorens waren niet voorzien en over de plannen voor de koorpartij van de vroeg-12de-eeuwse kerk is verder niets bekend. De concepten van de tweetorenfaçade (§ III.2), het schip (§ III.3) en de vieringtoren (§ III.3.5) zijn hiervoor reeds besproken.

5.1.1.2 De torens van de oostpartij

Terwijl gebouwd werd aan het schip, besloot men om de plannen voor de kathedraal radicaal te wijzigen. De westtorens werden opgegeven en de façades van het transept kregen vier rijzige torens. Deze torens, gebouwd op de zijbeuken van het transept, begeleiden de vieringtoren en flankeren de apsidiaal gesloten transeptarmen. Zij behoren tot twee dominante bouwschema's van de oostpartij. De transepttorens zijn namelijk onderdeel van (1) de vijftorengroep, die de vorm van een quincunx heeft (§ III.5.1.2), terwijl (2) de torenparen in het aanzicht ook bepalend zijn in de beide transeptgevels: pronkfaçades die volgens het schema van de apsis met flankerende torens zijn uitgevoerd (§ III.5.4).
De vier transepttorens hebben hun karakteristieke opzet gemeen: het zijn hoge, slanke torens, bekroond door een steile spits. Hun sokkels zijn grotendeels ingebouwd in de oksels van schip, transept en koor. Aan weerszijden van de apsisomgang is bij drie van de vier transepttorens de geleding vanaf het maaiveld te volgen. Alleen bij de Parochietoren is dit niet mogelijk door de aanwezigheid van de traptoren. Het vrijstaande gedeelte van de torens begint bij alle torens ter hoogte van de daklijst van het transept.

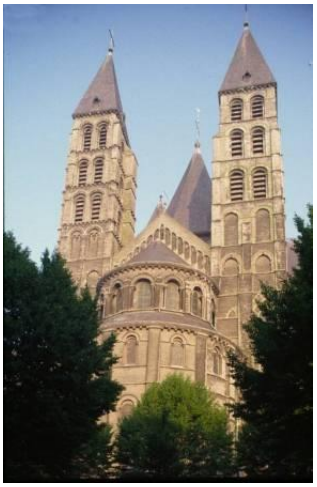

III.5.1.3A links: noordelijke transeptarm, apsis met Sint-Janstoren (links) en Brunintoren (rechts) (foto: JW).
III.5.1.3B rechts: zuidelijke transeptarm, apsis met Parochietoren (links) en Mariatoren (rechts) (foto: JW).

[4] Een recente uitzondering: Röder 2011a. Oudere publicaties: Labouchère 1927a, Ter Kuile 1941a. Zie ook de studie van Thomas von der Dunk (2015a).

Opvallend bij de Doornikse torens is de wijze waarop de hoeksteunberen een geledende rol hebben en sterk bijdragen aan de verticale werking, ondanks de aanwezigheid van talrijke horizontale lijsten.
De bouwlagen van de torens zijn door hoge openingen of nissen geleed. Vooral de twee torens aan de noordelijke transeptarm hebben een opvallend harmonieuze en evenwichtige opbouw van enerzijds horizontale (bouwlagen, waterlijsten) en anderzijds verticale elementen (hoeksteunberen, pilasters, colonnetten). In de vrijstaande torendelen zijn de traptorens ondergebracht op de vanuit de omgeving minst zichtbare hoek, namelijk aan de zijde van de viering. De bovenste drie bouwlagen zijn per zijde steeds geleed door twee of drie openingen, waarin galmborden zijn aangebracht. Dit deel van de zuidwestelijke of Parochietoren, dat als laatste werd voltooid, heeft een vormgeving die past bij de late 12de en vroege 13de eeuw, met spitsbogen en knopkapitelen. De vormgeving van de eerste bouwlaag van het vrijstaande deel van de zuidoostelijke Mariatoren (afb. III.5.1.3B) wijkt ook af van de andere torens: iedere zijde is gedecoreerd met een arcade van vier, smalle en hoge rondboognissen zonder profilering. Deze eenvoudige vormgeving is bij de andere torens niet terug te vinden en kan erop wijzen dat dit deel van de Mariatoren van alle torens het oudste is.

III.5.1.4A links: Soignies (Zinnik), Saint-Vincent, omstreeks 1914-1918 (foto: KIK-IRPA B015652).
III.5.1.4B rechts: Gent, Sint-Jacobskerk, westfaçade (foto: wikimedia.org).

In de omgeving van Doornik zijn weinig torens bekend die verwantschap vertonen met de Doornikse transepttorens. In Henegouwen, Brabant en Vlaanderen zijn überhaupt weinig belangrijke kerktorens uit de 11de en 12de eeuw bewaard. Uit archeologische resten en schriftelijke of iconografische bronnen is wel bekend dat de abdijkerken van Sint-Amands, Sint-Bertijns en de Gentse Sint-Baafs en Sint-Pieter elk een of meer torens hadden. De opzet daarvan was voor zover bekend wezenlijk verschillend van de Doornikse torens, daar zij vermoedelijk slechts zeer beperkt geleed waren. Dat geldt ook voor de nagenoeg ongelede torens van de Sint-Vincentiuskerk in Zinnik/Soignies (afb. III.5.1.4A). Van de parochiekerken in het bisdom Doornik heeft de zwaar gerestaureerde Sint-Jakobskerk in Gent (afb. III.5.1.4B) een tweetorenfaçade uit het midden van de 12de eeuw. Alleen de bovenste twee bouwlagen van die torens kennen enige, zij het bescheiden en vlakke geleding.[5]

[5] Mogelijk kenden de torens van Affligem, die uit dezelfde tijd als de Doornikse torens dateerden, in hun opzet enige overeenkomst met de Doornikse torens. Verleyen 1983a: p.143-146. Deléhouzée 2000a: p.92. Leurs 1922a: p.97-101.

De algemene opzet en vormgeving van de Doornikse torens sluit vooral aan op de bouwtraditie in Noordwest-Frankrijk, met name in de noordelijke Île-de-France, Picardië en Normandië. Het onderbrengen van een stenen wenteltrap in een hoekmassief van de toren is kenmerkend voor Anglo-Normandische kerktorens, waar trappen in plaats van de tot dan toe en elders ook nog gebruikelijke houten laders en trappen zijn aangebracht. Voorbeelden zijn de torens van de abdijkerken van Caen, de kerk van Ver-sur-Mer en de kathedralen van Winchester en Canterbury. De dubbelwandigheid met loopgang in beide verdiepingen van de Doornikse vieringtoren is ook in Anglo-Normandische kerken aanwezig, zo bleek hierboven al (§ III.3.5).
De smalle, hoge blindnissen van de Doornikse Mariatoren vertonen sterke gelijkenis met de geleding van de torens van de Saint-Étienne in Caen (bisdom Bayeux, afb. III.5.1.5B) en de Notre-Dame in Montivilliers (aartsbisdom Rouen, afb. III.5.1.5C).

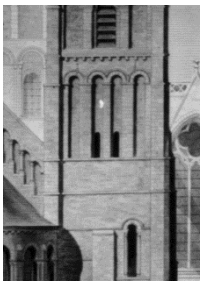

III.5.1.5A links: Doornik, Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, detail van de zuidoostelijke of Mariatoren, tekening Constant Sonneville, detail (foto: KIK-IRPA).
III.5.1.5B midden: Caen (Calvados), Saint-Étienne, detail westtorens (foto: JW).
III.5.1.5C rechts: Montivilliers (Seine-Maritime), Notre-Dame, detail westtoren (foto: JW).

In de 12de eeuw werd de geleding van de torens in Normandië en vooral in Engeland steeds rijker. Door de sobere toepassing van boogreeksen en nissen hebben de Doornikse torens echter een aanmerkelijk strenger uiterlijk dan de meestal rijk gedecoreerde Normandische en Engelse tijdgenoten. Ook kennen deze torens in de regel geen doorlopende verticale geleding.

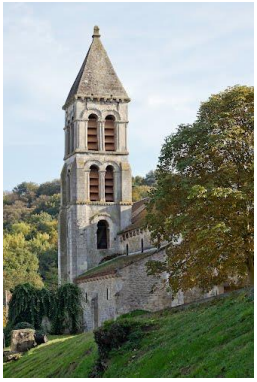

III.5.1.6A links: Rhuis (Oise), Saints-Gervais-et-Protais (foto: wikimedia.org).
III.5.1.6B midden: Morienval (Oise), Notre-Dame (foto: wikimedia.org).
III.5.1.6C rechts: Doornik, Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, noordelijke transeptarm, links de Sint-Janstoren, rechts de Brunintoren (foto: JW).

Wat de geleding en decoratie betreft zijn de treffendste overeenkomsten met de Doornikse torens te vinden in de Île-de-France (vooral de Oisevallei) en Picardië, zoals bij de koortorens van de Notre-Dame in Morienval (afb. III.5.1.6B) en de kerk van Rhuis (afb. III.5.1.6A), beide gelegen in het voormalige bisdom Soissons en daterend uit de late 11de eeuw.[6] Hier treft

[6] Prache 1983a: p.479-494.

men ook de verjongende steunberen aan, die – zoals aan de noordoostelijke of Sint-Janstoren in Doornik – bij de voorlaatste bouwlaag tenietgaan. Dergelijke verjongende hoeksteunberen zijn ook aan te treffen bij de omstreeks 1145/1150 gebouwde westpartij van de priorij van Saint-Leu-d'Esserent (vm. bisdom Beauvais), waar ook de bij de Doornikse torens veelvuldig aanwezige tweedeling te vinden is.[7]

5.1.1.3 De vieringtoren

De machtige Doornikse vieringtoren die de kruising van de twee axiale hoofdruimtes van de kathedraal bekroont, vormt het compositorische middelpunt van het gebouw. Een vieringtoren was al onderdeel van het eerste concept voor de 12de-eeuwse kathedraal, zo is uit de bouwgeschiedenis gebleken (§ I.5.3.4). De bijzondere betekenis van de vieringtoren kwam ook reeds ter sprake (§ III.3.5): de toren markeert als een hemels baldakijn het kosmische snijpunt van de kruisvormige plattegrond van de kathedraal. Bijzonder aan de Doornikse vieringtoren is het spectaculaire kruisribgewelf dat op grote hoogte in de vrijstaande toren werd gerealiseerd. Uitzonderlijk is de monumentale spits, waarvan de dakstoel bewaard is gebleven.

5.1.2 De quincunx met vijf torens

5.1.2.1 De veeltorengroep in de middeleeuwse architectuur

In zijn *Dictionnaire de l'architecture médiévale* publiceerde Viollet-le-Duc een in zijn optiek ideale versie van de kathedraal van Reims met zeven voltooide torens (afb. III.5.1.9A): twee voor iedere façade en een centrale vieringtoren. Zijn idee van de door torens gedomineerde kathedraal werd een icoon in de kunstgeschiedschrijving.[8] Enkele decennia later maakten Georg Dehio en Gustav von Bezold een reconstructietekening voor de complete 12de-eeuwse kathedraal van Doornik (afb. III.5.1.9B): een tweetorenfront in het westen en in het oosten tweemaal twee transepttorens en een vieringtoren.[9] De Duitse kunsthistorici gingen er vanuit dat de bouw van de kathedraal was begonnen met een westelijke tweetorenfaçade en dat deze onvoltooid was gebleven. Zij voegden de twee westtorens daarom toe aan het beeld van de gerealiseerde vijftorengroep aan de oostzijde.
Paul Rolland gaf zijn reconstructie van de kathedraal in 1934 (afb. III.5.1.9C-9D) zelfs negen torens. Naar analogie van de transeptarmen kreeg ook het koor een door torens geflankeerde apsis. Voor Rolland was het, gezien de overeenkomsten die hij constateerde tussen de opstand van het transept en het 12de-eeuwse koor, moeilijk voorstelbaar dat er geen flankerende koortorens zouden zijn geweest. Omdat hij meende dat de transepttorens een constructieve rol vervulden als steunbeer voor de grote middenbeukgewelven, achtte hij ook om die reden koortorens onontbeerlijk.[10] Na Rolland raakte de kwestie van het geplande aantal torens voor de

[7] Hanquiez 2012a: p.143-172.
[8] Viollet-le-Duc 1854-1868a, II: p.324. Later zou deze tekening gezien worden als Viollet-le-Ducs voorstelling van de ideale gotische kathedraal. Villes 2009a: p.36. Viollet-le-Duc dacht dat de kathedraal van Reims ook daadwerkelijk vijf torens op het transept had gehad en dat deze bij de grote brand in 1481 verwoest waren. In werkelijkheid was er alleen een houten vieringtoren gerealiseerd. Deze brandde in 1481 af en werd niet meer herbouwd. Villes 2009a: p.615.
[9] Dehio & von Bezold, 1891-1901a: pl. 212.
[10] Rolland 1934a: p.118. Rolland 1937a: p.239. De vrijstaande vieringtoren laat zien dat steun verlenende torens voor de overwelving niet noodzakelijk waren. Roland was niet de eerste die dacht dat het Doornikse koor ook flankerende torens had gehad. Louis Vitet, schrijver van een monografie over de kathedraal van Noyon ging er ook al vanuit. Vitet 1845a: p.218-219.

oostpartij op de achtergrond. Joseph Cornet ging in zijn studie naar het 12de-eeuwse koor niet op deze vraag in.[11]

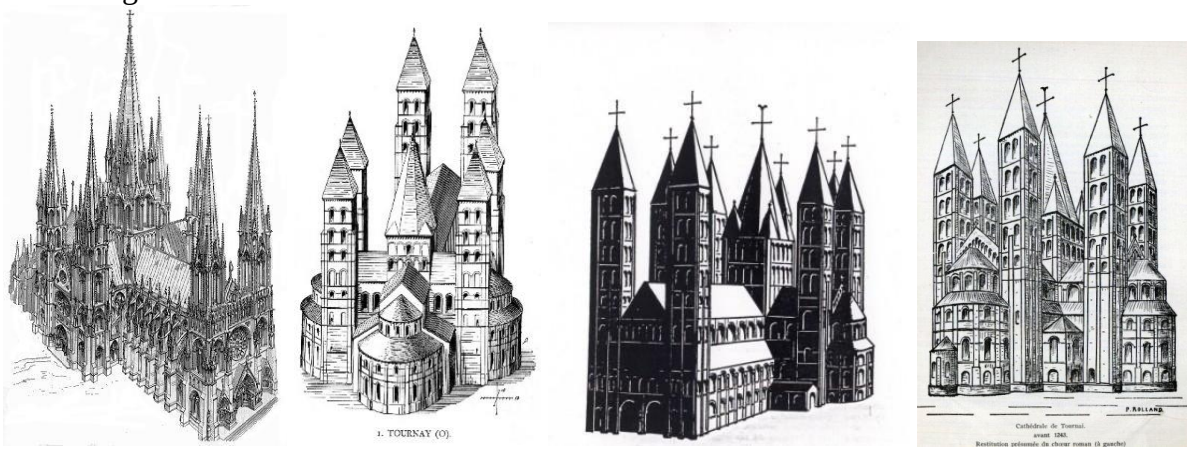

III.5.1.9A links: reconstructietekening van de kathedraal van Reims, Viollet-le-Duc.
III.5.1.9B midden links: reconstructietekening van de kathedraal van Doornik, Georg Dehio en Gustav von Bezold (tekening: Dehio & Von Bezold, 1891-1901a: pl. 212).
III.5.1.9C midden rechts: reconstructietekening van de kathedraal van Doornik, Paul Rolland.
III.5.1.9D rechts: reconstructietekening van de kathedraal van Doornik, Paul Rolland.

Met drie maal twee flankerende torens en een centrale vieringtoren zou de Doornikse oostpartij hetzelfde programma hebben gekregen als later het koor en het transept van de kathedraal van Chartres. Naast de oudere westtorens waren daar een vieringtoren en flankerende torens voor koor en transept gepland.[12] Het plan voor de vieringtoren werd in Chartres al spoedig verlaten, maar de andere torens werden als torso gerealiseerd. De octogoon met spits die ze hadden moeten krijgen, werd nooit gebouwd (afb. III.5.1.10C).[13]

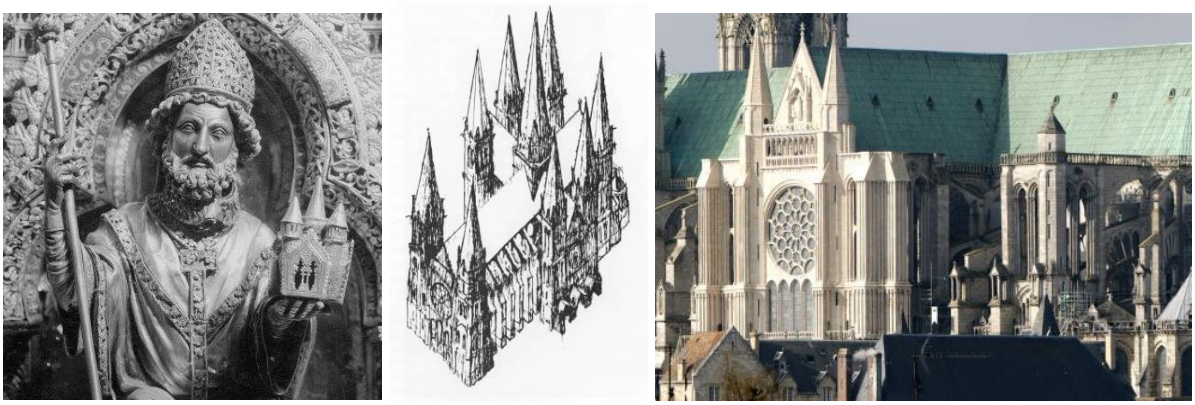

III.5.1.10A links: Tournai, Trésor de la cathédrale, reliekschrijn van Sint-Eleutherius, de heilige met model van de kathedraal (foto: KIK-IRPA B098556).
III.5.1.10B midden: Chartres, cathédrale Notre-Dame, reconstructie van het oorspronkelijke concept (John James).
III.5.1.10C rechts: Chartres, cathédrale Notre-Dame, zuidzijde, transept- en koortorens (foto: wikimedia.org).

De reconstructie van Paul Rolland is spectaculair en verleidelijk. Het is echter onwaarschijnlijk dat de 12de-eeuwse oostpartij in Doornik naast de gerealiseerde transepttorens nog twee koortorens heeft gehad of had moeten krijgen. Er is namelijk geen enkele aanwijzing dat de Doornikse kathedraal met de transepttorens vergelijkbare koortorens heeft gehad (§ I.6.7). Zo zijn er geen restanten van de koortorens in het huidige gebouw. Bij het onderzoek naar de

[11] Cornet 1970a: p.150-157. Over een traptoren tussen de lichtbeuk en de dakstoel van het koor: § I.6.7.
[12] John James (1990a: p.76) maakte een reconstructie (afb. III.5.1.10B).
[13] Röder 2011a: p.341-342.

hergebruikte stenen van het 12de-eeuwse koor in de muren en gewelven van de 13de-eeuwse opvolger zijn geen elementen aangetroffen die wijzen op torens.[14] Bovendien was er tussen de oostelijke transepttorens en het verdwenen koor weinig ruimte om ook nog aan weerszijden een toren in te passen. De koortorens zouden zeer dicht bij de transepttorens gestaan hebben.
Van de latere 12de en 13de-eeuwse kathedralen met een veeltorengroep is die van Chartres de enige met koortorens. De kathedralen van Laon en Reims, die in tijd, plaats en context veel dichter bij Doornik stonden, kregen rond de kruising wel een vijftorengroep in de vorm van een quincunx, maar geen koortorens. Het ontbreken daarvan kan als een aanwijzing beschouwd worden dat Doornik ze ook niet had.[15] Immers, als in Doornik ook koortorens tot het concept hadden behoord, dan zou dit voor de opdrachtgevers in Laon, maar ook voor de metropolitaanse Kerk in Reims aanleiding kunnen zijn geweest om bij de kathedralen aldaar ten minste eenzelfde aantal torens te realiseren.

Er is dus geen aanleiding om aan te nemen dat de oostpartij van de Doornikse kathedraal ooit in totaal negen torens had moeten krijgen. Maar ook de genoemde reconstructie van Dehio en Von Bezold met in totaal zeven torens – vijf rond de kruising en twee op de westfaçade – overtuigt niet. Het onderzoek naar de bouwgeschiedenis (§ I.5.6) heeft namelijk laten zien dat de twee westtorens niet alleen onvoltooid zijn gebleven, maar dat het idee om deze te bouwen tussentijds geheel was verlaten. Vanaf het derde niveau van de opstand van het schip, boven de galerijen, werd namelijk geen rekening meer gehouden met mogelijke torens aan de westzijde. De muren zijn hier aanmerkelijk dunner en de pijlers slanker dan op zijbeuk- en galerijniveau. Op lichtbeukniveau zet de opengewerkte lichtbeukarcade – die niet meer kon dienen als deel van een toren – zich voort tot aan de flankerende traptorentjes van de westfaçade (afb. I.2.15A-15B).[16] Er werd geen rekening gehouden met de voltooiing van westelijke torens op een later tijdstip. Eveneens is duidelijk dat de westtorens van het transept, respectievelijk de noordelijke Brunin- en de zuidelijke Parochietoren, aanvankelijk niet gepland waren. Hun onderbouw heeft in eerste aanleg dezelfde opzet als de reguliere traveeën van het schip. Vooral bij de noordwestpijler van de Parochietoren en de zuidwestpijler van de Brunintoren is dit goed te zien (§ 5.6.8). Pas vanaf het galerijniveau werden alle hoeken van deze torens verzwaard uitgevoerd, rekening houdend met de massa die zij moesten gaan dragen.
Uit dit alles blijkt dat het verlaten van het plan voor torens aan de westfaçade rechtstreeks samenhangt met het besluit om aan de oostzijde een vijftorengroep te realiseren. Blijkbaar was de gewenste nadruk op de oostpartij zo belangrijk dat werd afgezien van de westtorens. Had men de westtorens in een later stadium willen voltooien, dan waren ook de bovenste niveaus van de westpartij voorbereid op de later te realiseren torens, zoals in zoveel andere kerken gebeurde.[17] Uit het doortrekken van de nissenzone en de lichtbeuk van het schip tot aan de westgevel blijkt dat die optie niet open gehouden is. De conclusie die daaruit volgt is dat een kathedraal met zeven torens evenmin een beeld geweest is dat het kapittel voor ogen had.

5.1.2.2 Het torenensemble van de oostpartij

De vijftorengroep is de kroon op de 12de-eeuwse kathedraal. Dat er bijzondere betekenis aan dit schema werd toegekend, blijkt niet alleen uit het opgeven van het plan voor de westtorens. Ook het ontwerp van de vieringtoren wijst erop. De opvallend hoge spits van deze toren zorgt

[14] Vriendelijke mededeling van Laurent Deléhouzée. Het koor had mogelijk wel kleinere koortraptorens. Zie § I.6.7.
[15] Toen in Laon omstreeks 1200 het rondgesloten koor alsnog werd vervangen door een aanzienlijk dieper, rechtgesloten koor, werden ook geen koortorens toegevoegd.
[16] Alleen de bredere muurdam en de extra colonnetten tussen het laatste en voorlaatste venster wijzen nog op het feit dat er in de onderbouw zwaardere muren ten behoeve van een toren waren gebouwd.
[17] Zoals bij de kerken van Laon, Chartres, Reims, Saint-Denis en Rouen, waar torenrompen van transept- en koortorens aanwezig zijn.

er namelijk voor dat in het beeld van de kathedraal de op zichzelf lagere middentoren een krachtig middelpunt vormt te midden van de hogere transepttorens.[18]
Ook het feit dat decennia na de voltooiing van de eerste drie transepttorens het vrijstaande deel van de zuidwesttoren (de Parochietoren) alsnog werd opgetrokken, laat zien dat aan het voltooien van de vijftorengroep grote waarde werd gehecht.[19] Het belang van de vijftorengroep als essentie en pars pro toto van de gehele kathedraal werd ook zichtbaar in het attribuut dat gekozen werd voor de heilige Eleutherius, de nieuwe patroonheilige van het bisdom Doornik: een model van de kathedraal in de vorm van een centraalbouw met vijf torens (afb. III.5.1.10B).
Dat de torengroep het merkteken van de kathedraal was geworden, verklaart ook waarom er bij de nieuwbouw van het koor halverwege de 13de eeuw voor gekozen werd om aan te sluiten bij de bestaande bouw. Dit handhaven van bestaande bouwdelen staat in contrast met de gang van zaken elders in Noord-Frankrijk, waar bij de meeste 12de en 13de-eeuwse nieuwbouwprojecten de oude kathedraal volledig werd gesloopt. Weliswaar was het ook in Doornik in de 13de eeuw de bedoeling geweest om na het koor ook het transept, en daarna ongetwijfeld het schip, te herbouwen in de nieuwe stijl, maar de vijftorengroep zou behouden blijven.[20]
De Doornikse torengroep baarde opzien en sprak blijkbaar aan door de betekenis ervan. Na Doornik volgde een reeks veeltorengroepen bij Noord-Franse kathedralen die hierboven ook al aan de orde kwam. In Laon werd als eerste getracht de Doornikse kathedraal te overtreffen door zowel een westelijke tweetorenfaçade als vijf torens rond het transept te plannen (afb. III.5.1.11C). Het machtige kapittel van Laon had als hoeder van de voornaamste suffragaankathedraal van Reims alle reden om de Doornikse torengroep naar de kroon te steken.[21] Maar het bleef deels bij een voornemen, aangezien van de twee oostelijke transepttorens het vrijstaande deel nooit gerealiseerd werd. In Laon werden geen koortorens gepland, ook niet toen rond 1200 het koor aanzienlijk werd verlengd.[22]
Het onvoltooid blijven van torens was het lot van alle kathedralen waar het concept van de veeltorengroep werd overgenomen. Dat gold ook voor de kathedraal van Chartres waar vanaf 1195 met een plan voor in totaal negen torens werd gestart.
De metropolitaanse kathedraal in Reims kon omstreeks 1220 niet achterblijven bij de kathedraal van Doornik en vooral niet bij die in het nabijgelegen Laon dat, zoals gezegd, in Reims beschouwd werd als het voornaamste suffragaanbisdom in de kerkprovincie. In Reims was het bovendien van belang om de status van de kathedraal als kroningskerk te benadrukken door een monumentaal transept, waarvan de viering het theater voor de kroningsplechtigheden moest vormen. Ook dat transept moest bekroond worden door een vijftorengroep. Maar net zoals in Laon bleef het ensemble in Reims onvoltooid: de transepttorens kwamen uiteindelijk niet boven

[18] In tegenstelling tot de kathedraal van Laon, waar de vieringtoren in het uitwendige bescheiden bleef.
[19] Dit in tegenstelling tot de kathedralen van Laon en alle navolgers, waar eenmaal gestokte projecten voor transepttorens niet meer werden opgepakt (Chartres, Reims, Saint-Denis, Rouen).
[20] Complete (geplande) nieuwbouw was onder meer het geval in Sens, Noyon, Laon, Parijs, Soissons, Auxerre, Reims, Troyes, Amiens en Beauvais.
[21] De ondergeschiktheid van de suffragaanbisdommen van Reims en hun onderlinge hiërarchie zijn verbeeld op de lichtbeukvensters van de koorlantaarn van de kathedraal van Reims. In de as van de kerk bevindt zich de Kerk van Reims. Aan haar rechterhand (voor de beschouwer links) staat Laon. Doornik bevindt zich als een van de laatste helemaal rechts. Behalve in Laon werd in de tweede helft van de 12de eeuw ook in Atrecht/Arras een flink aantal torens gerealiseerd, maar hier lijkt geen sprake te zijn geweest van een samenhangend ensemble. Het gaat om twee torens op de westfaçade, een vieringtoren en twee torens tegen de gevel van de noordelijke transeptarm, die een pronkfaçade vormde (afb. III.5.1.11A).
[22] De torengroep in Laon stond waarschijnlijk model voor de veeltorengroep van de kapittelkerk in Limburg an der Lahn en die van de Dom in Bamberg. Dit laatste kerkgebouw vond op zijn beurt weer navolging in de kathedraal van Naumburg

de daklijst uit (afb. III.5.1.11D). Een vieringtoren, die echter niet geopend was op de kerkruimte, werd wel gerealiseerd, maar brandde af in 1481 en werd niet herbouwd.[23]

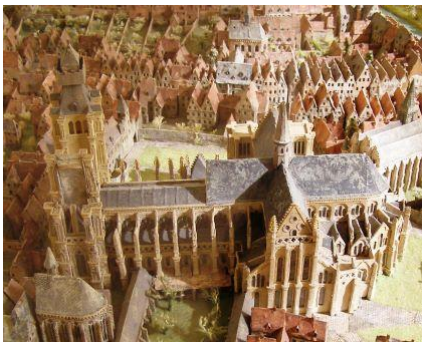

III.5.1.11A links boven: Arras, Musée Saint-Vaast: maquette van Atrecht: Onze-Lieve-Vrouwekathedraal (foto: JW).
III.5.1.11B midden boven: Limburg an der Lahn, Dom (foto: wikimedia.org, A. Köppl).
III.5.1.11C rechts boven: Laon, cathédrale Notre-Dame (foto: (flickr.com/photos/geoffsphotos/).
III.5.1.11D links onder: Reims, cathédrale Notre-Dame (foto: google.maps).
III.5.1.11E rechts onder: Saint-Denis, cathédrale basilique de Saint-Denis (foto: google.maps).

De opzet van de dwarsbeuk met flankerende transepttorens in Reims was op zijn beurt bepalend voor het centraalbouwachtige transept van de abdijkerk van Saint-Denis, als pantheon van de Franse koningen net als de kroningskathedraal een koninklijke kerk bij uitstek.[24] In Saint-Denis werden de torens niet direct tegen de middenbeuk van het transept geplaatst, maar op de tweede zijbeuk, zodat ze een zelfstandiger verschijningsvorm kregen (afb. III.5.1.11E).[25] Ook in de ambitieuze kathedraalprojecten in Rouen, Beauvais, Clermont-Ferrand, Narbonne en Bordeaux werd een vijftorengroep voor het transept gepland.[26] Geen enkel van deze plannen werd voltooid, al kwam men in Rouen een heel eind.[27]
Tussen circa 1180 en 1235 werden te Limburg an der Lahn de hogere delen van de oostpartij van de op een burchtheuvel gelegen kapittelkerk van de heilige Joris en Nicolaas zodanig omgebouwd dat dit deel van de kerk het karakter van een centraalbouw kreeg (afb. III.5.1.11B). De graven van Leiningen, destijds de voogden van deze kerk, lieten deze veranderingen doorvoeren om het graf van de kerkstichter, graaf Konrad Kurzbold, dat zich in de viering bevond, sterk te benadrukken. Daarmee wensten zij het belang van de kerkstichter en zijn stichting op een zeer imposante wijze te representeren (afb. III.5.1.11B). Deze memoriebouw is naast Doornik een van de weinige kerken waarbij een vijftorengroep rondom een transept ook

[23] Het ging om een houten dakstoel, waarin klokken hingen. Villes 2009a: p.615.
[24] Kimpel & Suckale 1990a: p.393.
[25] Het is onduidelijk of er in Saint-Denis nog een vieringtoren gepland was. Er zijn geen sporen of berichten van een 13de-eeuwse vieringtoren in Saint-Denis.
[26] Voorbeelden bij Villes 2009a: p.244-249.
[27] Heinzelmann 2003a: p.257-258.

daadwerkelijk voltooid werd.[28] Het feit dat de complete realisatie in Limburg gelukte, is ook te danken aan de relatief bescheiden vorm van de transepttorens, die in feite traptorens op de hoeken van het transept zijn.

5.1.2.3 De quincunx

De groep van vijf torens van de Doornikse oostpartij kan op verschillende wijzen benoemd worden. Een eerste kwalificatie om aan te geven dat hier een samenhangend ensemble gerealiseerd is, waarvan de visuele impact gepland was, is die van een *vijftorengroep*. Door de wijze waarop zij zich verhouden ten opzichte van elkaar en ten opzichte van de beuken van de kruiskerk vormen de vijf torens van het Doornikse transept ook een *quincunx*: vijf elementen, ingeschreven in een vierkant of rechthoek, waarvan vier elementen de assen van het diagonaal kruis markeren en het vijfde element de kruising van deze assen. De bekendste voorbeelden zijn het getal vijf op een dobbelsteen en op een speelkaart (afb. III.5.1.12A-12B).
In het geval van de Doornikse kathedraal betreft de quincunx de vier transepttorens die een rechthoek vormen met de vieringtoren in het centrum. Binnen de groep van vijf torens is het schema in Doornik nogmaals aanwezig bij de vieringtoren, waarvan de centrale spits wordt begeleid door vier hoekspitsen. De term quincunx, zoals het grootste deel van de begrippen die de architectuurgeschiedenis gebruikt, is geen term die in de 12de eeuw in deze context werd gebezigd. Toch was het ook toen al een betekenisvol schema. Dat wordt vooral duidelijk bij bestudering van afbeeldingen van architectuur in de middeleeuwse beeldende kunst.

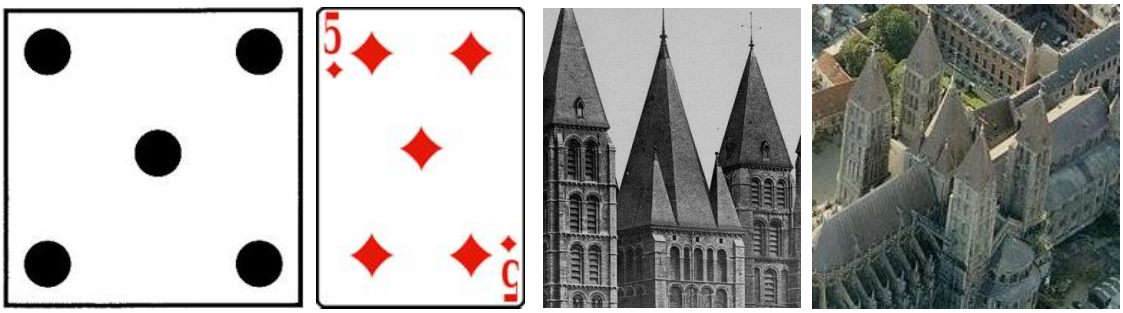

III.5.1.12A: quincunx op een dobbelsteen.
III.5.1.12B: quincunx op een speelkaart: ruiten vijf.
III.5.1.12C: de vieringtoren vanuit het westen, met hoektorentjes (foto: KIK-IPRA B15011).
III.5.1.12D: luchtfoto van de kathedraal (foto: www.linternaute.com).

In Doornik is sprake van een uitgerekt diagonaal kruis, waarvan de assen niet haaks op elkaar staan. Dit komt doordat de torens nog een andere functie hebben: zij vormen een wezenlijk onderdeel van de transeptfaçade die volgens het schema van de apsis met flankerende torens is opgezet. Daar komt bij dat de exacte rangschikking van de torens in de plattegrond ondergeschikt zal zijn gebleven aan het beoogde beeld van de dominante torengroep op een centraliserende aanleg: een centraal element dat op de vier hoeken begeleid wordt door flankerende elementen.
Beschouwing van de plattegrond laat zien dat de centraliserende aanleg wordt versterkt door de triconchale of drieapsidenaanleg van de oostpartij: de drie armen zijn nagenoeg even lang en door de verdubbelde traveeën in de zijbeuken rond de vieringtoren wordt het centrum benadrukt. In het interieur van de kathedraal doen de apsidiaal gesloten armen de blik van de beschouwer steeds terugkeren naar het centrum.

Het schema van een centrale toren omringd door vier torens is te vinden in talrijke middeleeuwse architectuuruitbeeldingen. Een mooi voorbeeld van dit beeldschema biedt het middenregister van

[28] Metternich 1994a: p.200-203.

het *Gouden altaar* in de Sint-Michielskerk in Sahl op Jutland (circa 1200). De architectuuruitbeelding in Sahl is hiërarchisch opgebouwd: de middentoren is forser dan de andere torens en gedecoreerd. In de grote poortopening staat Christus, die als middelpunt van de hemelstad verschijnt (afb. III.5.1.13A). Op een vergelijkbaar, iets ouder, maar architectonisch minder uitgewerkt altaar in Lisbjerg biedt de inscriptie CIVITAS HIERUSALEM een ondubbelzinnige identificatie voor de architectuur.[29] De relatie met de kruisdood en Christus' graf is in Sahl tot uitdrukking gebracht in de verticale as: op de middentoren staat het kruis van Golgotha en op de kruin van de boog is het Heilig Graf afgebeeld. De verbondenheid van Hemelstad en Heilig Graf blijkt reeds bij Eusebius van Caesarea (ca. 260-voor 341), die de Anastasis Rotonde van het Heilig Grafcomplex in Jeruzalem het Nieuwe Jeruzalem noemde,[30] omdat daar het aardse en Hemelse Jeruzalem elkaar raken, zoals uiteindelijk zal gebeuren volgens de Openbaring van Johannes (21,2). Een vijftorengroep of quincunx kan ook Christus' graf bekronen.[31] Het is in dit verband vermeldenswaardig dat het motief van de quincunx in de vorm van vijf kruisen zich vanaf 1100 over het westelijk Avondland verspreidde in een bijzondere vorm, namelijk als wapen van de kruisvaarders.

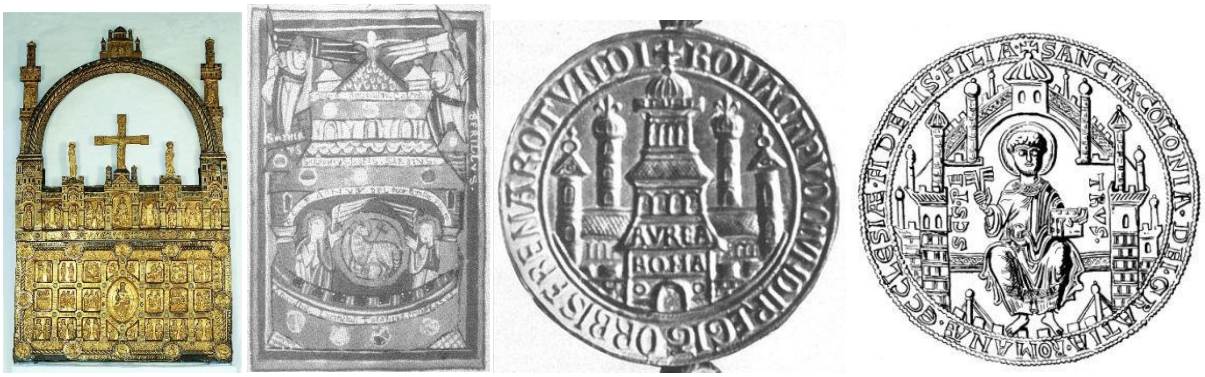

III.5.1.13A links: Sahl (Viderup), Sahl Kirke, "Gouden altaar" (foto: denstoredanske.dk).
III.5.1.13B midden links: miniatuur bij de kerkwijdingshymne *Urbs beata Hierusalem* in een 12de-eeuws officieboek (Vlaanderen/Rijnland, 12de eeuw), Brussel, KB, hs. 3089, f.23v (uit: Klinkenberg 2009a).
III.5.1.13C midden rechts: koningsbul van koning (1222-1235) Hendrik VII, Rome als het nieuwe Jeruzalem, 1126 (uit: Hausherr 1977-1979a: III, afb.23).
III.5.1.13D rechts: stadszegel van Keulen met Petrus omringd door vier grote en acht kleine torens, matrijs uit circa 1147-1149 (uit: Klinkenberg 2009a: p.453).

Een in dit kader interessante afbeelding van een quincunx is een 12de-eeuwse, mogelijk in Vlaanderen vervaardigde miniatuur bij de kerkwijdingshymne *Urbs beata Hierusalem* (afb. III.5.1.13B).[32] De tekst van de hymne, vast onderdeel van de liturgie van de metten en vespers van het feest van de kerkwijding, legt een rechtstreeks verband tussen het kerkgebouw en de uit levende stenen gebouwde Hemelstad.[33] De hemelse stad is uitgebeeld als een ommuurde stad met daarin het Lam Gods tussen twee engelen. Over hen heen rijst een gestileerde koepel, geflankeerd door vier torens. Het gebruikte beeldschema van de miniatuur is verwant aan dat van Christus' graf, zodat daar ook in dit geval een verbinding mee wordt gelegd.[34] De twaalf grote

[29] Anderssohn 1986a; Klinkenberg 2009a: p.52-53.
[30] Klinkenberg 2009a: p.117.
[31] Voorbeelden bij Klinkenberg 2009a: p.53-54.
[32] Brussel, KB, 3089, fol. 23. Er is geen overeenstemming over datering en herkomst: laat-12de-eeuws Rijnland (Gaspar & Lyna 1937a: p.91-92) of eerste helft 12de-eeuws Vlaanderen (Swarzenski 1973a: p.22).
[33] Zie voor de hymnetekst: Blume 1908a: p.110-112.
[34] Zie voor deze relaties: Klinkenberg 2009a: p.53-54 (met verdere verwijzingen).

edelstenen, die op de muren zijn aangebracht, verwijzen nadrukkelijk naar het Hemelse Jeruzalem.[35]
Vooral op zegels verbeeldt de quincunx veelvuldig de Hemelse Stad, zoals op de bullen van de keizers Lotharius III, Frederik I, Frederik II, Rooms koning Hendrik VII (afb. III.5.1.13C), (tegen)paus Clemens III en tegenkoning Hendrik Raspe.[36] Ook zijn voorbeelden van de hemelstad als quincunx te vinden op stadszegels, zoals dat van Keulen. Hier is Petrus onder een koepel het centrum van een quincunx van vier grote torens (afb. III.5.1.13D). Samen met acht andere kleine torens vormen de twaalf torens samen de representatie van de twaalf stammen Israëls en de twaalf apostelen en verzinnebeelden zo het Hemelse Jeruzalem, dat aldus Keulen als de hemelstad op aarde toont.[37] Ook op de stadszegels van Mainz, Frankenberg, Utrecht, Bonn, Worms legt een torenquincunx de associatie van deze steden met het Hemelse Jeruzalem.[38]

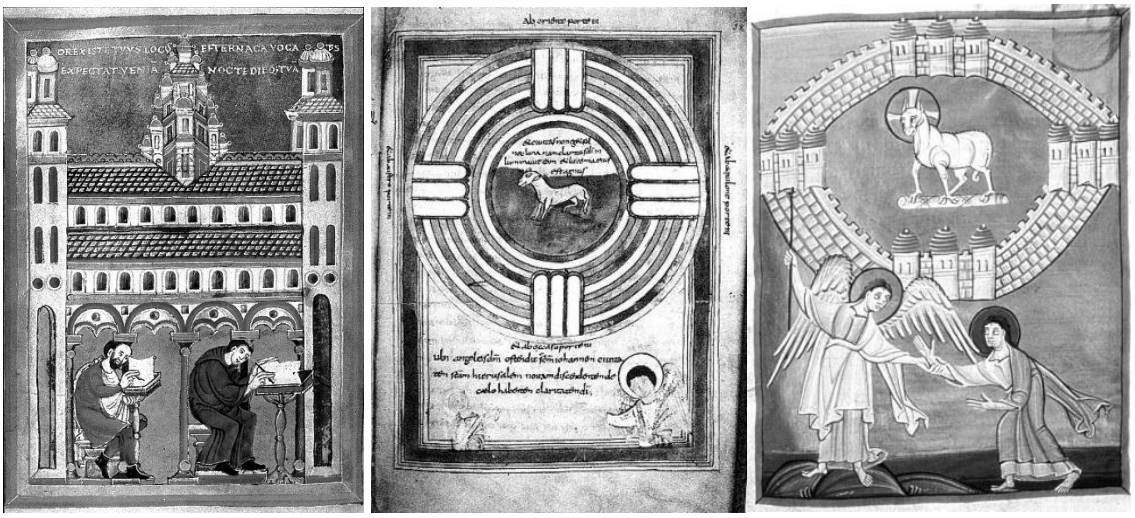

III.5.1.14A links: Kopiist en verluchter in de abdijkerk van Echternach, Perikopenboek van keizer Hendrik III, Echternach, 1039-1043; Bremen, Staats- und UB, b.21, fol. 124v (naar: Spang 1983, afb. op 28).
III.5.1.14B midden: Het Hemelse Jeruzalem, Apocalypshandschrift, Saint-Amand, begin 9de eeuw; Valenciennes, BM, ms 99, f.38r (naar: Kühnel 1987, fig. 78).
III.5.1.14C rechts: Het Hemelse Jeruzalem, *Bamberger Apokalyps*, Reichenau, begin 11de eeuw; Bamberg, Staatsbibl., Hs 140, f.55r (naar: Galtier Martí 2001, fig. 143).

Een enkele maal is het mogelijk een specifieke relatie te leggen tussen een architectuuruitbeelding en de gebouwde architectuur. Dit is het geval met de miniatuur achter in het perikopenboek voor koning/keizer (1039/1046-1056) Hendrik III, vervaardigd tussen 1039 en 1043 in het scriptorium van Echternach (afb. III.5.1.14A). Op de miniatuur schrijft een monnik aan het boek, terwijl de verluchter het versiert. Zij bevinden zich in een met een quincunx bekroond bouwwerk dat zich op deze wijze als het Hemelse Jeruzalem presenteert.[39] Het gebouw is echter ook herkenbaar als de abdijkerk van Echternach met zijn karakteristieke scheibogenarcade met omvattende (*übergreifende*) en ondergeschikte (*übergriffene*) bogen.[40] De abdijkerk van Echternach had in de 11de eeuw echter alleen twee westtorens; de oosttorens

[35] Wellicht ten overvloede zij opgemerkt dat de quincunx niet de enige manier was om de Hemelse Stad te duiden. Daarvoor waren verschillende beeldschema's geëigend, zoals ook uit de diverse iconografische voorbeelden blijkt.
[36] Klinkenberg 2009a: p.433-440.
[37] Klinkenberg 2009a, p.453, afb.480 en verwijzingen naar verdere literatuur.
[38] Klinkenberg 2009a: p.451-456; p.493-497.
[39] Klinkenberg 2009a: p.51-52.
[40] Mekking 1986a: p.166-167. De begrippen *übergreifende* en *übergriffene Bogen* werden voor het eerst toegepast door Hans Sedlmayr in 1933. Zie: Sedlmayr 1959a: p.85.

werden pas in de late 12de eeuw gebouwd. De in de miniatuur weergegeven quincunx kan teruggevoerd worden op de beeldtraditie van het Hemelse Jeruzalem en laat de Echternacher abdijkerk in het miniatuur verschijnen als een Hemels Jeruzalem.[41]
Hoe de kosmische assen van de hemelstad gevisualiseerd konden worden, is te zien in twee vergelijkbare miniaturen bij de Openbaring van Johannes 21 en 22, waarin de engel aan Johannes het Nieuwe Jeruzalem, de Stad van het Lam, toont. De miniatuur uit Saint-Amand (afb. III.5.1.14B) toont een abstracte versie van de stad met concentrische ringen en bogen in de vier windrichtingen. Twee eeuwen later wordt hetzelfde beeldschema in Reichenau gebruikt (afb. III.5.1.14C). Daar wordt de afbeelding figuratiever uitgewerkt: de concentrische ringen zijn nu uitgebeeld als muren en op iedere windrichting staan drie torens. De vergelijking tussen beide afbeeldingen toont hoe architecturale schema's, die in de regel een hoge mate van abstractie hebben en het tekstuele kader van de miniaturen missen, hun betekenis uitdragen. De afbeeldingen uit Saint-Amand en Reichenau laten zien dat het benadrukken van de kosmische assen zowel zonder als met een uitgewerkte architectuuruitbeelding mogelijk was.[42]

5.1.2.4 De quincunx in de architectuur

In de architectuur bestaat de quincunx uit een centraal bouwdeel met op gelijke afstand van het centrum vier flankerende elementen. De quincunx uit zich in de gebouwde architectuur in de eerste plaats in de plattegrond. Wanneer de assen en elementen van de quincunx ook in het opgaande werk van de architectuur gemarkeerd worden, neemt de beeldwerking toe. In de Byzantijnse bouwkunst zijn talrijke kerken met koepels in een quincunxopstelling gebouwd. De meest pregnante manier om een quincunx in een gebouw te visualiseren is door middel van torens. Quincunxen met vijf afzonderlijke torens, zoals in Doornik, zijn echter een zeldzaam gegeven. Met de kanttekening dat in het middeleeuwse architectuurhistorisch onderzoek in het algemeen teveel waarde wordt gehecht aan praktische verklaringen, kan opgemerkt worden dat de bouw van een veelvoud aan torens vraagt om een zeer forse investering in 'nutteloze' architectuur. Waar een quincunx in torenopstelling voorkomt, is dat dan ook des te meer aanleiding om de context en betekenis ervan te onderzoeken.

De paleiskerk van Kalundborg

In Kalundborg (bisdom Roskilde) op het Deense Sjaelland werd rond 1200 een kerk gerealiseerd in de vorm van een quincunx waarin de verwijzing naar het Hemelse Jeruzalem sterk werd doorgevoerd. De kerk bestaat uit een centrale, vierkante middentoren, die op basis van een Grieks kruis geflankeerd wordt door vier slankere achthoekige torens. De twaalf vensters, drie in elk van de vier torens, en de maatvoering verwijzen naar de hemelstad. De middelste toren – herbouwd na 1827 – werd aan Maria gewijd en de vier hoektorens aan andere vrouwelijke heiligen, respectievelijk Anna, Gertrudis, Maria Magdalena en Katharina. De patrocinia geven daarmee ook een hiërarchisch onderscheid tussen de centrale toren en de vier hoektorens aan. De bouwtijd van de kerk is onbekend, maar ligt waarschijnlijk in het begin van de 13de eeuw. De versterkte Mariakerk werd door de Deense graaf Esbern Snare (1127 - † 1204) of zijn zoon bij hun burcht gebouwd. Toen in 1187 de inname van Jeruzalem door de troepen van Saladin bekend raakte, riep Esbern aan het Deense koninklijke hof in Odense op tot een onmiddellijke kruistocht om de heilige stad te ontzetten. De slotkerk van Kalundborg kan beschouwd worden als de architectonische uitdrukking van deze ridderlijke toewijding, waarmee de graaf op basis van de quincunx een eigen Jeruzalem creëerde.[43]Aron Andersson opperde dat de kruisvormige

[41] Klinkenberg 2009a: p.51-52.
[42] Klinkenberg 2009a: p.51-52.
[43] Andersson, 1968a, II: p.229, 235-236. Untermann 1989a: p.195-198. Klinkenberg 2009a: p.52-53. Over de datering: Zie de bijdrage van Søren Juul (Universiteit van Roskilde) op

plattegrond van Kalundborg van Byzantijnse oorsprong zou zijn.[44] Die invloed zou dan afkomstig zijn van de indrukken die de Deense kruisvaarders onderweg naar het Heilig land hadden opgedaan (Esbern ging overigens zelf niet mee). In de Byzantijnse architectuur spelen torens echter niet of nauwelijks een rol. De torens van Kalundborg met hun prominente silhouet behoren daarentegen onmiskenbaar tot de Noordwest-Europese bouwkunst.

III.5.1.15A links: Kalundborg, Vor Frue Kirke, circa 1200, plattegrond (foto: wikimedia.org).
III.5.1.15B midden: Kalundborg, Vor Frue Kirke, circa 1200, exterieur (foto: wikimedia.org).
III.5.1.15C rechts: Kalundborg, Vor Frue Kirke, circa 1200, interieur (foto: wikimedia.org).

De als quincunx uitgevoerde torengroep is een zeldzaam fenomeen en hoewel de burchtkerk van Kalundborg een gebouw van een heel ander type en schaal dan de Doornikse kathedraal is, bestaan er wel degelijk verbanden. Zo zijn er aanwijsbare relaties tussen Doornik en de top van de Deense clerus en adel. De broer van Esbern Snare, bisschop (1158-1191) Absalom van Roskilde kende Noord-Frankrijk. Hij had in Parijs gestudeerd in het klooster van Sainte-Geneviève. Op aanraden van Absalom stuurde de machtige edelman Sune Ebbensen zijn zoon Peder voor studie naar het Parijse klooster, waar op dat moment Stephanus, de latere bisschop van Doornik, abt was. Terug in Denemarken werd Peder de opvolger van Absalom als bisschop (1191-1214) van Roskilde. Peder bleef in contact met Stephanus en correspondeerde nog met hem toen deze inmiddels bisschop in Doornik (1192-1203) was.[45]
De banden tussen Stephanus en de Denen zouden echter nog nauwer worden, nadat de Deense prinses Ingeborg, zus van koning Knut VI, ten huwelijk was gegeven aan koning Philips II Augustus. De koning belastte Stephanus met de taak om de bruid en haar gezelschap op weg naar de bruiloft in Amiens in Atrecht te verwelkomen. Tot haar gevolg behoorde ook bisschop Peder Sunesen. Maar tijdens de kroningsceremonie van de nieuwe koningin op 15 augustus 1193, daags na de bruiloft in de kathedraal van Amiens, verstootte Philips plotsklaps zijn nieuwe bruid en sommeerde de Denen om haar mee terug te nemen. Deze weigerden.[46] Stephanus, vertrouweling van de koning en ongetwijfeld concelebrant bij de ceremonies in Amiens, nam het op voor Ingeborg. De koningin verbleef vervolgens enige tijd in het klooster Cysoing in het bisdom Doornik.[47] Ondertussen bepleitte Stephanus haar zaak bij de aartsbisschop van Reims, Willem van Champagne.[48] Hij weigerde echter in maart 1196 – met excuses en vanwege zijn hoge leeftijd – om in verband met deze zaak voor de koning te

http://www.vorfruesogn.dk/index.php?id=13223 (d.d. 11 04 2014). Over de Deense betrokkenheid bij de derde kruistocht: Skovgaard-Petersen 2001a.
[44] Andersson 1968a: p.236.
[45] STEPHANUS VAN DOORNIK 1893a. Olrik 1902a: p.592-595. Jørgensen 1887a: p. 70–81.
[46] Warichez 1937a: p.273-274.
[47] Het is niet helemaal duidelijk in welk(e) klooster(s) Ingeborg verbleef. Stephanus (STEPHANUS VAN DOORNIK 1893a: p.264; brief 213) noemt Cysoing. Dit betreft de benedictijnenabdij van Saint-Calixte in Cysoing, tussen Doornik en Rijsel. Maar ook de van deze abdij afhankelijke nonnenpriorij van Beaurepaire (bisdom Atrecht, tussen Valenciennes en Douai) komt in aanmerking. Zie: Warichez 1937a: p.274. Deuchler 1967a: p.114. Mogelijk verbleef de koningin eerst in Cysoing en daarna in Beaurepaire.
[48] Warichez 1937a: p.158..

verschijnen.[49] Stephanus bleef zich tot het eind van zijn leven (+ 1203) inzetten voor Ingeborg, die na jarenlange pressie vanuit de Kerk in 1213 alsnog door Philips als wettige echtgenote werd geaccepteerd.
Stephanus had in die jaren met regelmaat contact met Deense geestelijken die tot het gezelschap van de koningin hoorden. Zij moeten toen ook de Doornikse kathedraal met haar vijf torens gezien hebben. Het idee van het uitzonderlijke vijftorenschema in Kalundborg zou daardoor verklaard kunnen worden. Dat de Mariakerk in Kalundborg heel anders van opzet is dan de Doornikse kathedraal, komt doordat het twee zeer onderscheiden functietypen betreft: een slotkerk, eigenkerk van een edelman, tegenover een kathedraal, moederkerk van een bisdom. Daarbij zijn zowel het materiaal (baksteen) als de uitwerking van het concept onderscheiden.

De quincunx in de laatantieke en vroegmiddeleeuwse kerkbouw
De Mariakerk in Kalundborg is dus een mogelijke navolger van Doornik, net zoals – direct of indirect – de transeptpartijen van Noord-Franse kathedralen, die al eerder aan de orde kwamen. De vraag is waar dit thema al eerder werd toegepast en in welke context dat was. Geconstateerd werd al dat de quincunx als veeltorengroep in de afgebeelde architectuur van het christelijke Westen veelvuldig voorkomt[50], maar veel zeldzamer is in de gebouwde architectuur. Toch komt het schema al bij de vroegste christelijke kerkgebouwen voor. Ten minste twee prominente 4de-eeuwse kerken in Romeinse hoofdsteden, hadden een veeltorengroep in de vorm van een quincunx: de kathedraal van Trier en de San Lorenzo in Milaan.

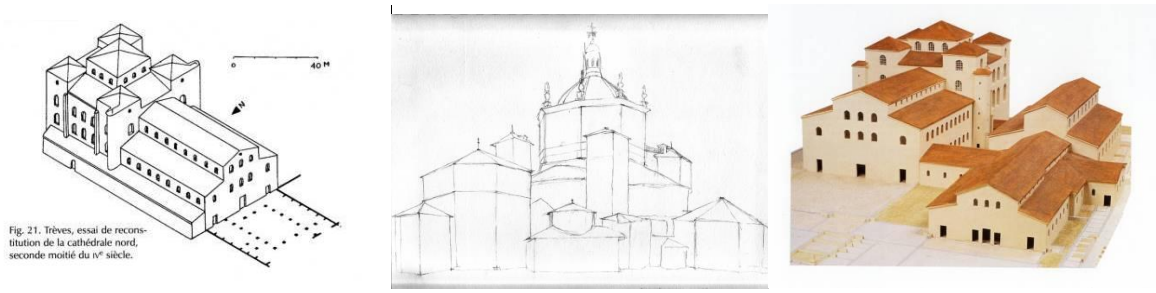

III.5.1.16A links: Trier, reconstructie van de vroegchristelijke kathedraal (uit: Lheure 2007a).
III.5.1.16B midden: Milano, San Lorenzo, volumetrie (tekening: flickr.com/sketchitaly)
III.5.1.16C rechts: Trier, maquette van de vroegchristelijke bisschoppelijke kerkengroep (foto: Gauthier 2001a: p.136).

De eerste, de kathedraal van de laat-Romeinse hoofdstad Trier, behoort tot de oudste kerken van Noord-Europa. De kerk zou volgens de overlevering door keizerin Helena (†329/330) gesticht zijn in haar eigen paleis, maar deze werd na een halve eeuw herbouwd onder keizer (375-†383) Gratianus. De kern van de oostpartij van de huidige Dom gaat, ondanks vele latere wijzigingen, nog altijd in belangrijke mate tot deze tijd terug. Theo Kempf reconstrueerde op basis van het onderzoek van de bouwsubstantie een centrale vieringtoren met vier lagere hoektorens (afb. III.5.1.16A & 16C).[51] Van de veranderingen in later eeuwen was vooral de verbouwing en uitbreiding halverwege de 11de eeuw onder aartsbisschop (1016-†1047) Poppo ingrijpend. De quincunx was toen niet meer herkenbaar. Maar ondertussen hadden de

[49] STEPHANUS VAN DOORNIK 1893a: p.267 (brief 215).
[50] In het overzichtswerk van Emanuel Klinkenberg (2009a) zijn tientallen – lang niet altijd expliciet als quincunx benoemde – voorbeelden te vinden.
[51] Zink 1980a: p.23-28. Overzicht bij: Kubach & Verbeek, 1976a, II: p. 1085-1089. Baldwin Smith (1956a: p.80) ziet in de 4de-eeuwse Dom van Trier een voormalige troonzaal, keizerlijk mausoleum of martyrium en in de torenquincunx het voorbeeld voor de middeleeuwse met torens bekroonde kerken van het Rijnland.

kathedraal en andere Romeinse gebouwen in Trier bijgedragen aan de verspreiding van Romeins-keizerlijke architectuurelementen.[52]
In tegenstelling tot de dom van Trier was de quincunx van de San Lorenzo Maggiore (afb. III.5.1.16B) in Milaan ook in de 12de eeuw nog zeer herkenbaar.[53] De tetraconchale centraalbouw met vier flankerende torens en centrale koepel wordt algemeen tegen het einde van de 4de eeuw of het begin van de 5de eeuw gedateerd.[54] De kerk is een perfect voorbeeld van een quincunx, waarbij vier relatief slanke, deels vrijstaande torens een grote centraalbouw flankeren. Latere wijzigingen en toevoegingen hebben dit beeld intact gelaten: de 4de-eeuwse opzet ervan nog goed bewaard.
In de periode dat de kerk gebouwd werd, was Milaan een van de hoofdsteden van het Romeinse Rijk.[55] De opmerkelijke plattegrond van de San Lorenzo doet vermoeden dat het concept afkomstig is uit de keizerlijke paleisbouw.[56] Algemeen wordt dan ook aangenomen dat de kerk een 4de-eeuwse keizerlijke stichting is of tot stand kwam door een opdracht van de keizer of uit de kringen rond het keizerlijk hof.[57] De kerk bevond zich niet ver van de keizerlijke residentie en kan de functie van paleiskerk, martyrium en/of mausoleum gehad hebben.[58]

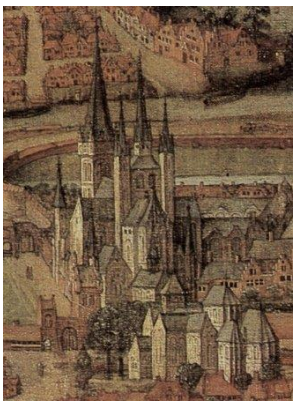

III.5.1.17A links: Istanbul, Bodrum Camii – de voormalige Ekklesia tou Myrelaion (foto: wikimedia.org).
III.5.1.17B midden: Ronse, Sint-Hermeskerk, noordelijke transeptarm met resten van 11de-eeuwse traptoren (foto: KIK-IRPA B39108).
III.5.1.17C rechts: Gent, Sint-Baafsabdij op de kaart van Gent uit 1534, Stadsmuseum, Gent (foto: burenvandeabdij.be).

In de architectuurgeschiedenis wordt de quincunx echter vooral in verband gebracht met de Byzantijnse architectuur. Het motief is daar veelvuldig toegepast in koepelkerken, waar een

[52] De keizerlijke status was in latere eeuwen een voortdurend argument bij strijd om de plaats van Trier in de kerkelijke en wereldlijke hiërarchie. Klinkenberg 2009a: p.299-303.
[53] Fieni 2004a: passim.
[54] Een recente, gecombineerde natuurwetenschappelijke datering van het metselwerk (o.a. C14-datering en thermoluminescentiedatering) komt op de periode 390-410, zie: Ardovino 2004a. Paolo Piva (2010b: p.113) komt tot een datering in het eerste decennium van de 5de eeuw.
[55] Krautheimer & Ćurčić 1986a: p.78-81. Schwarz 1989a: p.38-39.
[56] Baldwin Smith 1956a: p.130-151.
[57] Het is eigenlijk nauwelijks denkbaar dat een dergelijke kerk in de late 4de eeuw, toen Milaan, één van de hoofdsteden van het Romeinse Rijk was, zonder keizerlijke bemoeienis tot stand is gekomen. Zie hierover: Lewis 1973a: p.200-202; Ardovino 2004a: p.91-96. Zie verder ook: Krautheimer & Ćurčić 1986a: p.78-81. Kleinbauer 1968a: p.2-22. Kleinbauer 1976a: p.1-9.
[58] Volgens André Grabar (1946a, I: p.408) is de San Lorenzo in Milaan een *martyrium* vanwege de ligging buiten de stad, het patrocinium en het feit dat de toegevoegde kapellen ook aan martelaren gewijd zijn. De plattegrond zou teruggaan op antieke mausolea.

centrale koepel wordt geflankeerd door vier kleinere koepels (*pentyrigion*). Bij deze kerken wordt de plattegrond gevormd door een Grieks kruis ingeschreven in een vierkant. De oudst bekende kerken van dit kruis-in-vierkanttype zijn uit de 9de eeuw (het Myrelaion (afb. III.5.1.17A) en de Nea Ekklesia in Constantinopel). Het type kent een bredere verspreiding vanaf de 11de eeuw. [59] Er zijn echter ook eerder enkele kerken met een aan de quincunx verwante opzet gebouwd. De voornaamste daarvan, de kerk van de Heilige Apostelen in Constantinopel, heeft mogelijk als prototype gediend. Deze kerk, die aanvankelijk door keizer (310-337) Constantijn als zijn grafkerk was gesticht, werd door keizer (527-565) Justinianus I herbouwd tussen 536 en 550. De plattegrond van deze kerk was eveneens op een Grieks kruis gebaseerd en waarschijnlijk bekroond met vier koepels rond een grotere centrale koepel.[60] Afgezien van enkele bijzondere gevallen – de San Marco in Venetië en de Saint-Front in Périgueux – zijn er geen aanwijzingen dat er een direct verband is tussen de Byzantijnse architectuur en het gebruik van de quincunx in middeleeuws West-Europa.[61]

Veeltorengroepen uit de 11de en 12de eeuw

Het is lastig om te bepalen hoe talrijk de veeltorengroepen in de gebouwde architectuur in het westen in de periode tussen de 6de en 12de eeuw zijn geweest. Het verlies van verreweg de meeste gebouwen uit deze tijd is hiervan de oorzaak. Op basis van muurresten die bij archeologisch onderzoek worden gevonden, is het zelden mogelijk om te komen tot een overtuigende reconstructie van de opstand, zelfs als er meer dan alleen fundamenten zijn overgeleverd. Een voorbeeld hiervan is de Sint-Hermeskerk in Ronse (afb. III.5.1.17B), 30 km ten noordoosten van Doornik. Onderzoek naar de 11de-eeuwse crypte van deze abdijkerk bracht Albert Cambier tot de conclusie dat de oostpartij van deze kerk een quincunx vormde met een centrale vieringtoren geflankeerd door vier slankere torens aan zowel de oost- als westzijde van het transept.[62] Het is echter twijfelachtig of aan de westzijde ook daadwerkelijk de hoog opgaande traptorens bestaan hebben, of zelfs maar gepland waren. Waarschijnlijker is dat er alleen aan de oostzijde traptorens waren, zoals bij de Sint-Baafsabdij in Gent (afb. III.5.1.17C) en de abdij in Mesen.
Vanaf de Karolingische tijd werden steeds meer kerken met stenen torens uitgerust. Het bekendste en vroeg bewaard gebleven voorbeeld is de Akense paleiskapel met de door traptorens geflankeerde westtoren. De laat-8ste-eeuwse abdijkerk van Centula, bekend uit oude afbeeldingen beschrijvingen en opgravingen, kende zowel een westkoor als een oostkoor met drie torenachtige bekroningen.[63] Ook de kerk op het beroemde abdijplan van St. Gallen had meerdere torens. Wel bewaard is de westpartij van de abdijkerk in Corvey an der Weser (af. III.2.12B). Veeltorengroepen werden in de eeuwen daarop gerealiseerd bij belangrijke kerken in de kerngebieden van het oude Karolingische rijk.[64] De torengroepen van deze gebouwen bestaan veelal uit westelijke en/of oostelijke viering- of koortorens, die geflankeerd worden door kleinere torens, vaak traptorens die bescheidener van doorsnede en hoogte zijn dan de grotendeels vrijstaande Doornikse torens.

---

[59] Voorbeelden bij: Krautheimer & Ćurčić 1986a: p.285-300, 355-369. 524.
[60] Krautheimer & Ćurčić 1986a: p.241-242. Dit thema zou later ook in de Ottomaanse architectuur worden overgenomen. Baldwin Smith 1956a: p. 193-196. De kerk werd na de val van Constantinopel gesloopt en in 1469 vervangen door de Fatih-moskee. De bekendste en waarschijnlijk meest trouwe “afbeelding” van deze kerk is de San Marco in Venetië. Deze was op zijn beurt het voorbeeld voor de Saint-Front in Périgueux, de kerk van Frontinus/Frontius, apostel van de Périgord en een leerling van de heilige Marcus, Westerman 1994a. Over het belang van de Heilige Apostelenkerk voor architectuuruitbeeldingen: Klinkenberg 2009a: p.53,
[61] Naast de driedimensionale vorm komt de quincunx ook tweedimensionaal voor, met name als polychroom ornament in mozaïekvloeren. Pajares-Ayuela 2002a: p.198.
[62] Cambier 1960a: p.76-77. Cambier 1974-1975a: passim.
[63] Bernard 2009a: passim.
[64] De Karolingische Dom van Keulen behoort tot de oudst bekende voorbeelden. Deze kende zowel een westelijke als een oostelijke vieringtoren en twee westelijke koortorens.

De meeste kathedralen en ook enkele voorname abdij- en kapittelkerken in het Roomse Rijk werden in de 11de en begin 12de eeuw voorzien van torenensembles: twee ensembles van twee torens aan de oost- en westzijde van de kathedralen van Verdun, Luik en Toul, een ensemble van twee oost- en drie westtorens aan de Sint-Servaas in Maastricht, tweemaal drie torens aan de kathedralen van Worms en Speyer en, volgens Luc-Francis Genicot, een groep van drie en een groep van vier torens aan de abdijkerk van Sint-Truiden.[65] In opzet verschillen deze gebouwen sterk van de Doornikse kathedraal.
Geen van deze torengroepen is gebaseerd op de quincunx, behalve mogelijk Sint-Truiden. De reconstructie van het oostelijke transept van de abdijkerk van Sint-Truiden is in dit kader een interessant voorbeeld, omdat hier de torens de hoeken van de transeptarmen markeerden, een plaatsing die vergelijkbaar is met de situatie in Doornik als men de apsiden buiten beschouwing laat. Belangrijk verschil met de Doornikse kathedraal is dat de vieringtoren ontbreekt. Bovendien wordt in Sint-Truiden het transept lager dan het schip gereconstrueerd. Ook waren de transepttorens waarschijnlijk lager dan het dak van het schip en dus niet als één torengroep te zien. Bovenal was het in Sint-Truiden de indrukwekkende westpartij, waarvan de middentoren nog bewaard is, die de abdijkerk domineerde.
Hoewel de opzet van de veeltorengroep van de Doornikse kathedraal van een andere orde is dan de hierboven genoemde kerken, kan de keuze voor een veeltorengroep in Doornik wel degelijk mede ingegeven zijn door de bouwprojecten bij belangrijke kerkelijke instellingen in de regio. Zo had de kapittelkerk van Zinnik/Soignies een oostpartij met een vieringtoren geflankeerd door traptorens (1050-1060) en een westtoren, eveneens met traptoren. Bij de Sint-Baafsabdijkerk (Ganda) in Gent werden in de loop van de 12de eeuw twee torengroepen gerealiseerd, waarvan de eerste – rond de oostpartij – in dezelfde tijd als het Doornikse transept tot stand kwam.[66] De torens van de abdijkerk van Ronse kwamen hierboven al ter sprake.
De waarschijnlijk meest torenrijke kerk van de Middeleeuwen is de derde abdijkerk van Cluny, die kort na 1080 werd begonnen en bij de wijding op 25 oktober 1130 door paus Innocentius II grotendeels voltooid moet zijn geweest.[67] De *maior ecclesia* kreeg op haar twee transepten vier grote torens plus twee forse traptorens aan de uiteinden van het grote transept. In de periode na 1130 verrees in het verlengde van het schip de grote voorhal (*galilea*) die een imposante tweetorenfaçade kreeg. Het complete ensemble moet een ongekende monumentaliteit hebben vertoond, waarbij de in totaal acht torens een grote rol speelden. De plaatsing en de vorm van de torens in Doornik is echter zeer verschillend van die in Cluny, waar de voornaamste torens geen flankerende torens waren, maar als vieringtorens op de kruisingen van de middenbeuk en de zijbeuken van het schip met de twee transepten verrezen. In algemene zin ligt er zeker een overeenkomst met de Doornikse kathedraal. Beide kerken konden met hun vele torens een expliciete verwijzing naar de torenrijkdom van de Hemelse Stad vormen (§ III.5.1.2.5).

Engelse voorbeelden
De prestigieuze oostpartij van de Doornikse kathedraal is een van de weinige bekende vijftorengroepen in de middeleeuwse architectuur die ook daa1dwerkelijk voltooid is. Hierboven bleek al dat verschillende opdrachtgevers in Frankrijk later in de 12de en in de 13de eeuw een veeltorengroep planden, maar deze nooit volledig realiseerden. Oudere voorbeelden van een geplande vijftorengroep zijn schaars, maar er zijn er meerdere in Engeland, ook al zijn de flankerende torens daar over het algemeen bescheidener van afmetingen. In alle gevallen gaat het om kathedralen en abdijkerken die verrezen in een periode van ongekende bouwwoede in de decennia na de Normandische verovering.

[65] Genicot 1970b: p.3-91; Genicot 1972a: p.33-34.
[66] De Smidt 1956a: p.221-223.
[67] Stratford 2010a: p.96-115.

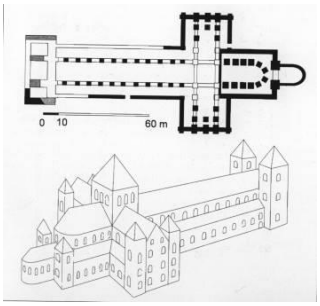

III.5.1.18A links: Winchester, Cathedral, plattegrond en reconstructie van het 11de-eeuwse concept, tekening: John Croke 1993a (uit: Lheure 2007a: p.119).
III.5.1.18B rechts: Winchester, Cathedral, noordgevel van het transept met aanzet van torens (foto: wikimedia.org).

De aan Sint-Swithin, Petrus en Paulus gewijde kathedraal van Winchester werd vanaf 1079 door de Normandische bisschop Walkelin herbouwd (afb. III.5.1.18A & 18B).[68] Deze nieuwe kathedraal in de voormalige West-Angelsaksische hoofdstad werd in afmetingen een kerk met keizerlijke pretenties, groter dan alle kerken die de Normandiërs tot dan toe – in Normandië en in Engeland – gebouwd hadden.[69] Naast de kathedraal bouwde koning Willem I een paleis; het was pas in het begin van de 12de eeuw dat het complete hof in Westminster bij Londen terecht kwam. Onder leiding van Walkelin verrees één van de langste kerken van dat moment. De bisschop plande ook een westwerk en een oostpartij met torens op alle armen van de kathedraal.[70] De veeltorengroep van Winchester werd echter nooit gerealiseerd, wat wellicht mede het gevolg was van het instorten van de vieringtoren in 1107. Analyse van de hoektraveeën van het transept, waarop de transepttorens moesten verrijzen, laat zien dat het om relatief bescheiden torens moet zijn gegaan. Boven het galerijniveau werd het idee van torens verlaten: de lichtbeuk van het transept houdt geen rekening meer met mogelijke torens. Behalve met het instorten van de vieringtoren kan het opgeven van de transepttorens ook te maken hebben gehad met werkzaamheden aan de andere zijde van de kathedraal. Winchester kreeg namelijk aan de westzijde een grote westpartij met een centrale toren bovenop een westtransept.[71] Hiermee kreeg de kathedraal een aanzien dat vergelijkbaar was met dat van de keizerlijke kathedralen van het Roomse rijk.[72]

De westpartij van de kort na Winchester begonnen abdijkerk en (vanaf 1109) kathedraal van Ely Sint-Etheldreda (Aethelthryth) kan een idee geven van dit westtransept met centrale toren (afb. III.5.1.19B). De noordarm van dit transept stortte in de 15de eeuw in, maar de centrale toren en de zuidarm laten zien hoe de complete westpartij eruit had gezien. Een grote westelijke vieringtoren op vierkante grondslag bekroonde een dwarsbeuk, die op de vier uiterste hoeken door forse traptorens geflankeerd werd, zodat het westtransept van Ely met een quincunx bekroond werd. Ook de westelijke vieringtoren zelf, met zijn vier hoektorens, had een quincunx-opzet. De voltooiing van de westpartij vond plaats onder bisschop (1173-1189) Ridel, maar het begin van de werkzaamheden aan dit bouwdeel kan al omstreeks 1120 gesitueerd worden.[73]

[68] Crook 1993a: p..21-36.
[69] Fernie 2000a: p.117.
[70] Gem 1983b: p.1-12. Willis 1846a: p.25-27.
[71] Fernie 2000a: p.118. McAleer 1994a; p.129-147.
[72] De westpartij, waarvan slechts een fragment bewaard is, werd in de 14de eeuw afgebroken. De plattegrond is bekend uit een 19de-eeuwse opgraving. John Crook (1993b: p.24-26) reconstrueerde een tweetorenfaçade., terwijl Eric Fernie (2000a: p.118) tot een drietorengroep kwam.
[73] Fernie 2003a: p.95, p.103.

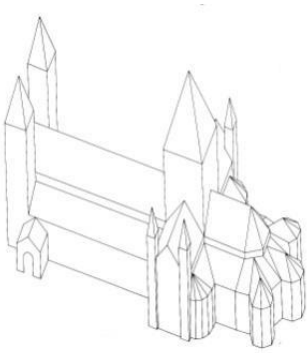

III.5.1.19A links: Gloucester, St Peter, reconstructietekening, Christopher Wilson (foto: Wilson 1985a: fig.1).
III.5.1.19B rechts: Ely, Cathedral Church of the Holy and Undivided Trinity, westgevel (foto: Diliff / wikimedia.org).

Behalve het westwerk hadden de kathedralen van Ely en Winchester ook hun grote lengte en brede oosttransept met omgang gemeen.[74] De overeenkomsten tussen de twee kerken zijn niet zo vreemd, als men bedenkt dat de nieuwbouw in Ely werd geïnitieerd door abt (1082-1093) Simon. Hij was de broer van bisschop Walkelin; ze waren beide afkomstig uit de Normandische hoofdstad Rouen. Voor zijn benoeming in Ely was Simon onder Walkelin prior van het kathedrale kapittel in Winchester geweest.[75]
Het is interessant om de bouwgeschiedenis van de kathedraal van Ely te situeren in de geschiedenis van de kerkelijke instelling: de nieuwe abdijkerk, waar vanaf circa 1085 aan gebouwd werd, promoveerde in 1109 tot kathedraal van het nieuwe bisdom Ely. Op dat moment was de oostpartij in aanbouw, maar aan de westpartij moest nog begonnen worden. Of op dat moment ook al de gerealiseerde monumentale westpartij voorzien was, is niet bekend, maar het zou niet vreemd zijn als de verheffing van Ely tot bisdom heeft geleid tot aanpassing van de plannen voor de in aanbouw zijnde kerk.

In West-Engeland herbouwde abt (1072-1100) Serlo, oud-monnik van het klooster op de Mont-Saint-Michel, de abdijkerk van St Peter in Gloucester. Het transept van de kerk werd bekroond door een grote vieringtoren, terwijl op de vier hoeken van de dwarsbeuk traptorentjes kunnen worden gereconstrueerd (afb.III.5.1.19A). De wenteltrappen die zij moeten hebben bekroond, zijn bewaard gebleven.[76]
Hoewel aanvankelijk niet als samenhangende torengroep gepland, kende de kathedraal van Canterbury – moederkerk van de Engelse Kerk – vanaf het begin van de 12de eeuw vijf torens. De twee westtorens en de vieringtoren behoorden tot de kerk die kort na de Normandische verovering was gebouwd door aartsbisschop (1070-1089) Lanfranc. De twee oosttorens flankeerden het koor en de koorzijkapellen van de uitbreiding die aartsbisschop (1093-1109) Anselmus kort na zijn aantreden in gang zette en die in 1130 gewijd werd. Deze uitbreiding, waarmee de kathedraal van Lanfranc in omvang verdubbelde, bestond uit een diep, op een grote crypte gebouwd omgangskoor met een oosttransept, grote omgangskapellen en een askapel op vierkante grondslag. Aanvankelijk kreeg dit koor twee flankerende torens tegen de beide omgangskapellen. Hoewel wat bescheidener van afmetingen dan de westtorens, werden deze koortorens ervaren als prominent onderdeel van het ensemble, zo blijkt uit de beschrijving van de kathedraal door de monnik Gervasius. Hij maakt geen onderscheid tussen de torens van

[74] In navolging van Ely werd halverwege de 12de eeuw bij het transept van de abdijkerk van Peterborough een quincunx van torens gebouwd, bestaande uit traptorens op de hoeken van de transeptarmen en een vieringtoren in het midden.
[75] Keynes 2003a: p.48-51.
[76] De kern van de 11de-eeuwse abdijkerk bleef ondanks grote verbouwingen in de 14de en 15de eeuw behouden. Zie: Wilson 1985a: p.36-51.

verschillende afmetingen.[77] Op de vrij nauwkeurige tekening van het waterleidingplan van prior (1151-1167) Wibert zijn de oosttorens links te zien (afb. III.5.1.20A). De beide torens werden afgebroken na de brand van 1174. Deze koortorens moeten overigens niet verward worden met de twee traptorens uit het derde kwart van de 12de eeuw die nog steeds aan de westzijde van het oosttransept staan. Deze overleefden de brand van 1174 en werden geïntegreerd in de laat-12de-eeuwse herbouw van de oostpartij. Een van de aanwijzingen hiervoor zijn de brandsporen die nog zichtbaar zijn in het trappenhuis van de zuidwestelijke transepttoren. Deze transepttorens zijn niet getekend op de waterleidingkaart en dateren van na 1151.[78] Als aan het tweede kapittelzegel van Canterbury een portretmatigheid mag worden toegekend, valt hun datering na 1155/1158, toen het kathedraal kapittel dit nieuwe zegel in gebruik nam (afb. III.5.1.20B).[79] Het zegel toont de kerk vanuit het zuiden met links de westtorens, in het midden de vieringtoren en rechts de koortorens. Bij het zegel zal, meer dan het streven naar realistische portretmatigheid, de wens doorslaggevend zijn geweest om de kathedraal als Hemels Jeruzalem te verbeelden en daarvoor het beeld van de quincunx te gebruiken.

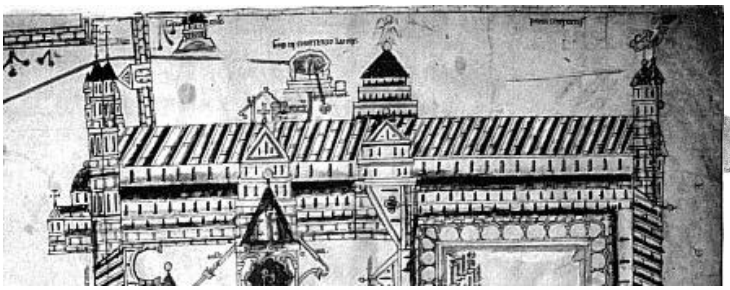

III.5.1.20A links: Tekening van de kathedraal op het plan van het waterleidingsysteem voor het kathedraalklooster van Canterbury.
III.5.1.20B rechts: Tweede domkapittelzegel van Canterbury, in gebruik vanaf 1155/1158 (foto: Klinkenberg 2009a).

De Engelse voorbeelden zijn interessant voor de Doornikse kathedraal, omdat zij contemporain zijn met de bouw van de oostpartij en afkomstig zijn uit een regio waar Doornik veel contact mee had. Al bij de analyse van het schip bleek dat er belangrijke overeenkomsten waren met de Engelse architectuur (§ III.3). Of er bij het Doornikse transept sprake is van hernieuwde Engelse invloed is moeilijk te zeggen, maar er is in ieder geval sprake van enkele interessante paralellen.

Behalve in de vorm van een veeltorengroep, die de as van een kerkgebouw bekroont en flankeert, komt de quincunx bij enkele Engelse kerken ook voor bij vieringtorens: het centrale bouwdeel wordt dan op de hoeken geflankeerd of bekroond door hoektorentjes of decoratieve elementen. Een vroeg voorbeeld hiervan is de vieringtoren van de abdijkerk van St Albans, die vanaf 1077 onder leiding van de Normandische abt Paulus werd gebouwd.[80] Het fraaiste voorbeeld van een vieringtoren met elementen op de vier hoeken is de al genoemde westelijke vieringtoren van de kathedraal van Ely. De weelderig gedecoreerde toren is op elke hoek voorzien van een traptoren.

---

[77] GERVASIUS VAN CANTERBURY 1879-1880a.
[78] Kahn 1991a: p.114. Tatton-Brown 1994a: p.22-27. Fernie 2000a: p.141-143.
[79] Over het zegel: Klinkenberg 2009a: p.515-516. Het is overigens wel mogelijk dat de onderbouw van de transepttorens wel ouder was dan 1151 en dat er een trap tussen koor en crypte in was ondergebracht.
[80] Dit motief kan afkomstig zijn van de vieringtoren van de kathedraal van Canterbury, waarvan de bouw enkele jaren eerder was begonnen door Pauls oom Lanfranc. Uit Canterbury nam Paul namelijk ook de liturgische gewoonten over. Fernie 2000a: p.111-114. Klukas 1983a: p.143. De 11de-eeuwse vieringtoren van Canterbury werd in de 15de eeuw vernieuwd, waarbij de toren (opnieuw?) hoektorentjes kreeg. Aan de andere kant kan worden opgemerkt dat op de tekening van het waterleidingnet en het kapittelzegel de vieringtoren geen hoektorentjes heeft.

In Doornik werd – omstreeks 1145 – het quincunxschema bij de vieringtoren niet gerealiseerd met behulp van traptorens, maar door middel van vier hoekspitsen die aan de torenbekroning werden toegevoegd: de achthoekige vieringspits is op de vier hoeken geflankeerd door spitsen op vierhoekige grondslag. Een dergelijke quincunxopbouw van een toren of torenspits werd vanaf de tweede helft van de 12de eeuw steeds gangbaarder. Vanaf de 13de eeuw werden in Vlaanderen talrijke kerktorens en belforten op deze manier bekroond.[81]

5.1.2.5 Het kerkgebouw als het Hemelse Jeruzalem

De veeltorengroep in de vorm van een quincunx is een motief dat niet voorbehouden is aan de kerkelijke architectuur en kunst van de Middeleeuwen. De quincunx als representant van de kosmos is als oeroud motief aanwezig in de (bouw)kunst van vele culturen, niet alleen in de christelijke wereld.[82] Als prominent voorbeeld geldt een aantal tempelcomplexen in Angkor (Cambodja), de oude hoofdstad van het Khmer-rijk, waaraan de quincunx ten grondslag ligt. [83] Het immense tempelcomplex van Angkor Wat werd gerealiseerd onder koning (1113-1150) Suryavarman II, precies in de tijd dat de quincunx bij de Doornikse kathedraal gebouwd werd. Ondanks de gelijktijdigheid is er vanzelfsprekend geen enkele aanleiding om te veronderstellen dat er sprake zou zijn van een historische relatie tussen Doornik en Angkor Wat. De hoge ouderdom en het wereldwijde gebruik van de quincunx in de religieuze architectuur doen echter wel de vraag rijzen naar de betekenis van dit motief.

De quincunx met torens of koepels is een combinatie van de twee kosmische assenkruisen: het kruis dat de vier windrichtingen aanduidt (het gelijkarmige of Griekse kruis) en het diagonale kruis dat de hoeken van de aarde vastlegt en daarmee eveneens de kosmos (de wereldorde) aanduidt (het *crux decussata*). Het middelpunt van de twee kruisen afzonderlijk en van de combinatie van beide representeert het middelpunt van de wereld, alwaar zich de verticale as verheft die hemel en aarde verbindt. Het kruis wordt als zodanig in verband gebracht met tal van kosmische verschijnselen die aan het getal vier gerelateerd kunnen worden: de vier windrichtingen, de vier jaargetijden, de vier elementen, et cetera.[84] In het centrum van het kruis staat de kosmische mens, die zich met behulp van de assen – en de genoemde viertallige fenomenen – oriënteert in de kosmos. De quincunx staat daarmee dus voor het zich kunnen oriënteren, dat wil zeggen het verwerven van de plaats in de wereld, tussen hemel en aarde en uiteindelijk in de hemel.
Specifiek binnen de context van de middeleeuwse theologie maken de Doornikse torens in hun quincunxopstelling op een zeer monumentale wijze zichtbaar dat het gebouw het Hemelse Jeruzalem representeert, of in christelijk-theologische taal, er de aardse voorafbeelding van is. De Doornikse kathedraal staat aldus voor de kosmische stad bij uitstek, het Hemelse Jeruzalem, die het middelpunt van het universum vormt. Het gebouw markeert de sacrale plaats waar de verbinding tussen hemel en aarde tot stand komt.
Nu is dit zichtbaar maken van de verticale as tussen hemel en aarde de functie van elke kerktoren: iedere kerktoren vormt daardoor een kosmische as, onafhankelijk van andere betekenissen en functies die de kerktoren kan vervullen: klokkentoren, uitkijktoren, vuurtoren, weertoren, of machtssymbool van een heerser en zijn door God gesanctioneerde plaats in de wereldlijke hiërarchie. Sterker nog, de symboliek van het Hemelse Jeruzalem geldt voor ieder kerkgebouw, ook zonder toren: het kerkgebouw is als Huis Gods een voorafbeelding van het

[81] De wisselwerking tussen stedelijke torens, verdedigingstorens en kerktorens vormt een interessant onderzoeksgebied, dat met uitzondering van versterkte kerktorens nog nauwelijks onderzocht is
[82] In de Chinese cultuur is sprake van vijf elementen (vuur, water, lucht, aarde en hout), die betrokken worden op de in totaal vijf armen van het vierarmige kruis en de verticale as. Zie: Huang 2012a.
[83] Mekking 2009a: p.37-38. Zie ook: Müller 1961a: p.135-159.
[84] Müller 1961a; Esmeijer 1973a.

Hemelse Jeruzalem en een afspiegeling van de goddelijke ordening van de wereld. De oorsprong van deze fundamentele gedachte met betrekking tot de middeleeuwse kerkbouw gaat terug tot de antieke voorchristelijke traditie. Zeer invloedrijk in de christelijke traditie is de passage in de Openbaring van Johannes (21: 2) over het neerdalen van de heilige hemelstad, het Nieuwe Jeruzalem, die door veel theologen is becommentarieerd. Het is Augustinus die dit thema – significant genoeg na de val van heilige stad Rome – op grootse wijze geformuleerd heeft in *De civitate Dei* (Over de Stad Gods).[85]

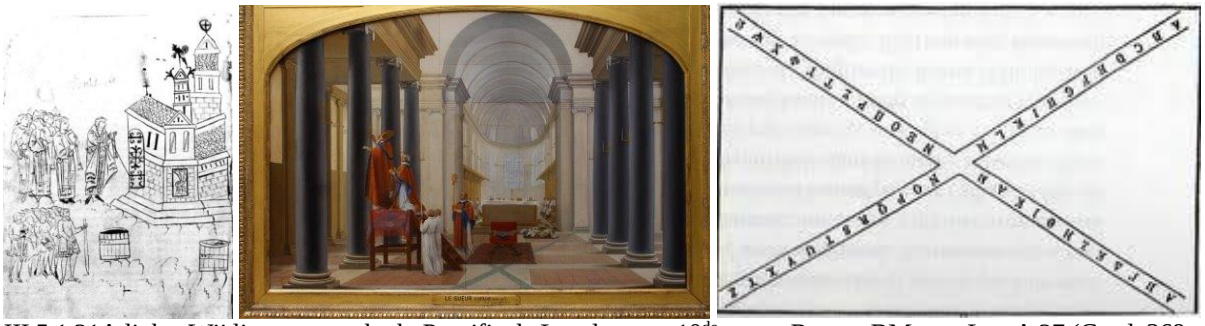

III.5.1.21A links: Wijding van een kerk. Pontificale Lanalatense, 10de eeuw. Rouen, BM, ms. Lat. A 27 (Catal. 368, Jumièges K 26) f.2v.(foto: Iogna-Prat 2006a: afb.6).
III.5.1.21B midden: Atelier Eustache Le Sueur (1616-1655), *Wijding van een Karthuizer kerk*, Paris, Musée du Louvre (foto: RMN-Grand Palais / René-Gabriel Ojéda).
III.5.1.21C rechts: het Griekse en Latijnse alfabet

De bijzondere betekenis van het kerkgebouw in relatie tot de quincunxvorm komt nadrukkelijk naar voren in de liturgie van de kerkwijding, waarin de allegorie van het kerkgebouw als representatie van het Hemelse Jeruzalem een prominente plaats inneemt. In de liturgie speelt het diagonale kruis (*crux decussata*) een bijzondere rol tijdens de zogenaamde alfabetritus (het *abcdarium*). In de Middeleeuwen werd dit ritueel in de te wijden kerk door de bisschop voltrokken na de intochtritus van de clerus. Met zijn staf schreef hij in uitgestrooid zand of as op de vloer van de kerk de letters van het Latijnse en Griekse alfabet (afb. III.5.1.21B & 21C): van A tot Z en van Alpha tot Omega, eerst van noordoost naar zuidwest en vervolgens van zuidoost naar noordwest (bij een georiënteerde kerk).[86]
Het diagonale kruis vormt de X, initiaal van Christus en kruis van het Christusmonogram. Door dit kruis op de vloer van de kerk te tekenen wordt het gebouw door het Woord geheiligd en aan God gewijd.[87] Zo neemt de bisschop de kerkruimte in bezit namens Christus, die heerser over de kosmos en de Alpha en Omega is, het begin en het einde van de schepping (Openbaring van Johannes 1,8).[88] Het kerkgebouw wordt aldus onttrokken aan de onheilige aardse chaos en verenigd met de kosmische orde, waardoor het daar tegelijkertijd de representatie van vormt. Ook in het ritueel van de altaarwijding, dat eveneens onderdeel is van de kerkwijding, speelt de quincunx een belangrijk rol. Tijdens de plechtigheden zalft de celebrant vijf kruisen: één in het midden en vier op de vier hoeken van de altaarmensa. De vijf kruisen worden, behalve als de kosmische punten, geïnterpreteerd als de vijf wonden van Christus.[89] Dankzij zijn immer herhaalde offer op het altaar kan de gemeenschap der gelovigen blijven delen in de genade die hij als Verlosser van de wereld heeft verworven en aldus deel zijn van de universele orde.

---

[85] AURELIUS AUGUSTINUS 1955a. Bandmann 1998a: p.63-67. Mekking 1986a: p.226-227.
[86] Greenwell 1853a: p,.33.
[87] Puniet 1920a: p.389-390. Het is onduidelijk vanaf wanneer het gebruikelijk wordt om het diagonale kruis in zand of as op de grond te strooien en daarin de letters van het alfabet te schrijven. In de oudste pontificalen komt dit nog niet voor, zie bijvoorbeeld: Greenwell 1853a: p.33.
[88] Brinkhoff 1958-1968a: I, kol. 87-88 (Alfabet).
[89] Zie over deze vijfvoudige kruissymboliek: Koldeweij 1985a: p.83-88.

Tegelijkertijd is het altaar dankzij de erin geborgen heiligenrelieken een representatie van de Hemelse Stad, waarvan de heiligen de bewoners zijn. Als beeldteken is de quincunx dan ook op talrijke middeleeuwse altaartafels aanwezig: in het midden en nabij de vier hoeken van de mensa zijn met een kruisteken de vijf zalvingsplekken aangegeven.[90]

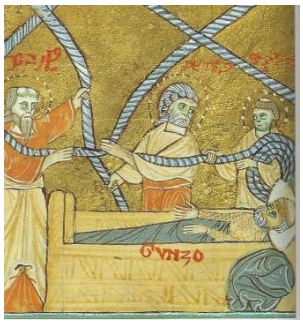

III.5.1.22A Mosteiro de Alcobaça, Sala dos Reis, tegeltableau: engelen die door knopen in touwen te leggen de kosmische maten voor de plattegrond vastleggen (foto: wikimedia.org).
III.5.1.22B Mosteiro de Alcobaça, Sala dos Reis, tegeltableau: met het hemelse meetsnoer wordt de plattegrond van de abdijkerk uitgezet (foto: wikimedia.org).
III.5.1.22C rechts: Gunzo Miscellanea secundum usum ordinis Cluniacensis (12de/13de eeuw), Bibliothèque nationale de France, ms.lat. 17716, f.46r (foto: monastirs.cat).

De liturgische wijdingsplechtigheid van het kerkgebouw kan eveneens beschouwd worden als een geritualiseerde herhaling van het ontwerpproces. Niet alleen uit de praktijk, maar ook uit stichtingslegenden is bekend dat de plattegrond van een kerk door middel van touwen en paaltjes in rechthoeken en diagonalen op de bouwplaats uitgezet werd.[91] Zo werd de monnik Gunzo in Cluny door de heiligen Petrus, Paulus en Stephanus in een visioen opgedragen om een kerk te bouwen volgens het geometrische schema dat zij voor hem met touwen hadden uitgezet (afb. III.5.1.22C). Ook in de stichtingslegende van de Portugese koningsabdij van Alcobaça wordt de nieuwe stichting met hemelse touwen, en daarin met knopen vastgelegde kosmische maten, in het veld uitgezet, zo is te zien op de 18de-eeuwse tegeltableaus in de koningszaal (*Sala dos Reis*) van het klooster (afb. III.5.1.22A-22B).[92] Wezenlijk aan deze legendes is dat de afgepaste touwen, de daarin vervatte maten en instructie van de wijze waarop zij uitgelegd moesten worden, van hemelse oorsprong waren.

In de middeleeuwse kunst zijn afbeeldingen van de architectuur van de Hemelse Stad alom tegenwoordig.[93] Vooral in de boekschilderkunst en iets minder in de monumentale kunst komen afbeeldingen van het Hemelse Jeruzalem veel voor, zo bleek hierboven al (§ III.5.1.2.3). Door de brede en algemeen geldende sacraliteit van het kerkgebouw zijn er in de loop van de eeuwen verschillende beeldschema's ontwikkeld die deze symboliek verbeelden en die hun toepassing vonden op wandschilderingen, glasramen en in beeldhouwwerk. De bijbehorende beeldschema's kunnen gebaseerd zijn op de veronderstelde architectuur van oudtestamentische voorafbeeldingen of typen van het Hemelse Jeruzalem, zoals het Paradijs, de Paradijspoort, de ark van Noach, het Tabernakel, de Ark des Verbonds, het paleis van David, de Salomonische

[90] Vergelijkbaar met de vijf kruizen op de altaarmensa zijn de vijf kruizen in de baard van de sleutel van Sint-Servatius in de schatkamer van de Maastrichtse Sint-Servaasbasiliek. De in een quincunx geplaatste vijf kruizen vormen als het ware de code van de sleutel waarmee de heilige Servatius toegang tot de hemel kan verlenen. Zoals op het dubbelreliëf in de westpartij te zien is, zou de heilige deze sleutelmacht net zoals Petrus rechtstreeks van Christus gekregen hebben. Koldeweij 1985a: p.83-88.
[91] Het is mogelijk dat de rite uiteindelijk teruggaat op de antieke *agrimensores* die in hun meetkundige werk letters als aanduiding gebruikten, waarbij de X (chi) de belangrijkste letter was. Müller 1961a: p.36-45.
[92] Rodigues 2007a: p.95-105.
[93] Zie de talrijke voorbeelden bij Adolf Reinle (1976a: passim) en vooral Emanuel Klinkenberg (2009a: passim).

tempel van Jeruzalem, het aardse Jeruzalem op de berg Sion of de tempel van Ezechiël. Andere beeldschema's zijn gebaseerd op nieuwtestamentische typen, zoals het Graf van Christus, de aardse stad Jeruzalem, het apocalyptische Nieuwe Jeruzalem, of komen voort uit de christelijke exegese, zoals Maria als Toren der Wijsheid of Toren van David (op basis van Hooglied 4,4). Uiteindelijk gaan al deze typologieën terug op de antieke cultus van de vergoddelijkte heersers en de architectuur die daarbij hoorde: het heilige paleis, de koningshal en de afgebakende heilige plek of *templum*, die alle de kosmische ordening verbeelden.[94]
Ook overgeleverde bouwwerken of afbeeldingen van antieke architectuur waren van invloed op de ontwikkeling van de beeldtraditie. Door torens geflankeerde stadspoorten (§ III.2.2) en vestingtorens moeten een voorname rol hebben gespeeld.[95] Reeds bij Augustinus wordt de Hemelse Stad uit de Apocalyps geïnterpreteerd als een aardse stad, hetgeen betekende dat de gebouwde stad en afbeeldingen daarvan als een representatie van het Hemelse Jeruzalem konden worden gezien.[96]
Hoe deze representatietraditie vorm kon krijgen in de afbeeldingen van de kosmische stad, is ook in de Doornikse kathedraal te zien. Uit de 12de eeuw zijn twee afbeeldingen van het Hemelse Jeruzalem bewaard: in het beeldhouwwerk van het zuidportaal en als schildering tegen de oostwand van de zuidelijke transeptarm (§ III.5.1.2.1).

5.1.2.6 Het Hemelse Jeruzalem in de Doornikse kathedraal

Het zuidportaal van de kathedraal (*Porte du Capitole*), dat omstreeks 1120-1125 gedateerd kan worden, heeft als hoofdthema het Laatste Oordeel. Op de binnenste archivolt is aan weerszijden de opstanding van de doden uitgebeeld. Op de sluitsteen verschijnt de hemelstad in vogelvlucht (afb. III.5.1.23A), herkenbaar aan de rondom lopende stadsmuur en enkele torens.[97] Ondanks de verweerde staat van het reliëf is wel te zien dat het gaat om een cirkelvormige stad met een poorttoren in de as van de voorstelling.

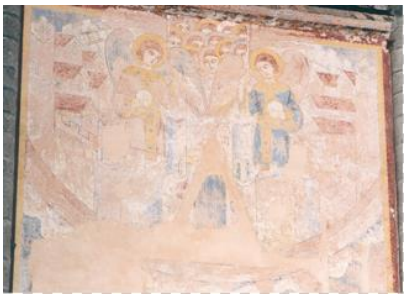

III.5.1.23A links: Zuidportaal, eerste archivolt, sluitsteen: Het Hemelse Jeruzalem (foto: JW).
III.5.1.23B rechts: Zuidelijke transeptarm, oostzijde, muurschildering: Het Hemelse Jeruzalem (foto: KIK-IRPA).

Enkele decennia na het zuidportaal werd – waarschijnlijk omstreeks 1160 – een schildering aangebracht op de oostwand van de zuidelijke transeptarm, tegen de onderbouw van de Mariatoren.[98] De in 1998 gerestaureerde schildering toont de Hemelse Stad als een polygonale ommuring tussen torens op een golvend wolkendek (afb. III.5.1.23B). Een poort, geflankeerd door torens, markeert de as van de stad. Direct achter de poort staan twee engelen, ieder gekleed

[94] Zie: Bandmann 1951a; Smith 1956a; Reinle 1976a; Mekking 2009a Het voert te ver om dit thema hier verder uit te diepen.
[95] Smith 1956a: p.11-17,95. Een interessante analogie vormt de Mesopotamische ziggoerat, die als voorbeeld voor de islamitische minaret heeft gediend. Heinrich 1982a: p.21.
[96] Reske 1973a: p.79.
[97] Het reliëf is zeer ernstig verweerd en moeilijk leesbaar. Alle onderzoekers die zich met de portalen hebben beziggehouden, onderschrijven de identificatie van het Hemelse Jeruzalem. Zie onder meer: Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a: I, p.305. Schwartzbaum 1977a: p.162-163.
[98] De schildering werd omstreeks 1865 blootgelegd. Voisin 1865b: p.165; Moris 2009a: p.71.

in een rijk gedecoreerde tuniek met *loros*. Zij houden beide met de ene hand een staf met wapperende banier vast en dragen in de andere een globe.[99] Ze worden geïdentificeerd als de aartsengelen Gabriël en Michaël.[100] De stad wordt bevolkt door een twaalftal engelen, verwijzend naar de twaalf engelen bij de twaalf stadspoorten (Openbaring van Johannes 21: 12). Onder de voorstelling zijn de resten van twee grote figuren met nimbus zichtbaar. De rechterfiguur draagt een tekstband met een vers uit de brief aan de Hebreeën (13: 14): NON HABEMUS HIC M[ANE]N[TE]M CI[VITA]TEM // [S]ED FUTURUM [INQ]U[IR]IMU[S] (Wij hebben hier geen blijvende stad, maar zijn op zoek naar de toekomstige [stad]). De tekst en zijn uiterlijk maken duidelijk dat deze figuur Paulus moet zijn. De fragmentarisch bewaarde figuur tegenover hem zal Petrus zijn geweest, de sleuteldrager van het Koninkrijk der Hemelen (Mattheus 16:18), zoals ook de Doornikse kanunnik Denis Waucquier (geboren 1689) zich uit zijn jeugd meende te herinneren.[101] Petrus en Paulus zijn bij uitstek het apostelpaar dat staat voor de (Romeinse) Kerk en haar exclusieve vermogen om de mensheid deel te laten hebben aan de genade Gods.
Beide voorstellingen – de portaalsculptuur en de wandschildering – ondersteunen de betekenis van de kerk, in dit geval de Doornikse kathedraal, als Hemels Jeruzalem. Het feit dat zij gebruik maken van verschillende beeldschema's doet daar niets aan af. Beide afbeeldingen maken gebruik van het motief van de stadsmuur en verschijnen in een ondubbelzinnige context die duidelijk maakt dat het Hemelse Jeruzalem bedoeld is: de sluitsteen in de archivolt bekroont de scènes van de opstanding op de Jongste Dag, terwijl de stad op de transeptschildering bevolkt is met engelen en de tekstband van Paulus rechtstreeks naar de toekomstige stad verwijst.

Soms onderstreept ook de architectuur zelf zeer expliciet de status van het kerkgebouw als voorafbeelding van de Hemelse Stad. Het voorbeeld van Kalundborg liet dit al zien. Nog veel indrukwekkender dan de Deense paleiskerk toont de Doornikse oostpartij met zijn vijftorengroep de quincunx van de Hemelstad. Het vijftorenschema is bij de Doornikse kathedraal niet voor het eerst toegepast in een monumentaal gebouw, maar krijgt hier met vijf grote torens een ongekende monumentaliteit.
Dat ieder kerkgebouw een voorafbeelding van het Hemelse Jeruzalem is, werd hierboven al gememoreerd. Het is in wezen niet noodzakelijk om dat ook nog eens extra te onderstrepen door de architectuur. Het Doornikse kathedraal kapittel had echter blijkbaar een sterke behoefte om de oostpartij van de kathedraal extra nadrukkelijk te markeren als representatie van het Hemelse Jeruzalem. Het kapittel ging daarom op zoek naar een concept van in deze streken niet eerder vertoonde grandeur, waarmee het Hemelse Jeruzalem gepresenteerd kon worden. De vijftorengroep in quincunxopstelling vormt daar de kern van. Het veelvoud aan torens werd op zich echter als onvoldoende beschouwd om de aanspraken van de Doornikse Kerk te visualiseren. De vijftorengroep werd namelijk gekoppeld aan een plattegrond met drie apsiden, een zeer specifiek motief van eerbiedwaardige betekenis en ouderdom. Hierop zal in het volgende hoofdstuk nader worden ingegaan (§ III.5.2).

5.1.2.7 De koorsluiting en koortraptorens

Zoals hierboven al ter sprake kwam, zijn er geen aanwijzingen dat het koor van de Doornikse kathedraal ooit werd geflankeerd door torens die vergelijkbaar waren met de transepttorens (§ I.6.7). Hoe zag de koorsluiting er dan uit? Dehio & Von Bezold reconstrueerden een vrij brede kooromgang – breder dan die van de beide transeptarmen – zonder askapel, maar lieten

[99] Volgens Voisin (1865b: p.172), Louis Cloquet (1906a: p.198) en Paul Rolland (1946a: Pl. XXIX). Stéphanie Moris (2009a: p.61) opteert voor een aardbol.
[100] Een inscriptie op de banieren boven hun hoofd met de teksten [MI]CAEL EN S GA//BRIEL zou in de 19de eeuw nog goed zichtbaar zijn geweest. Voisin 1865a: p.173, pl. V.
[101] Kort daarna werd het transept gewit en verdwenen de schilderingen onder een pleisterlaag. Warichez 1934-1935a: I, p.127.

de aansluiting tussen de koortravee en de apsis wijselijk wat in het vage (afb. III.5.1.9B). Op basis van de teruggevonden resten van het 12de-eeuwse koor lijkt het er inderdaad op dat deze omgang wat breder was.
In ieder geval zullen de hoeken van de grote travee van het 12de-eeuwse koor, die net zoals in het transept overwelfd was met een groot kruisribgewelf (§ I.6.6), verstevigd zijn geweest om de spatkrachten van het gewelf op te vangen. In het westen bood de vieringtoren voldoende steun voor het gewelf. Op de oostelijke hoeken van deze travee, aan de zijde van de apsis, zouden bescheiden koortorens gestaan kunnen hebben, waarin ook tenminste één trap was ondergebracht. De aanwezigheid van tenminste één trap in het koor was noodzakelijk, omdat de dakstoel van het 12de-eeuwse koor niet bereikbaar was via de vieringtoren: de restanten van de dakmoet tegen de oostzijde van de vieringtoren liggen immers lager dan de onderste loopgang van de toren (zie § I.6.4).
Het ligt voor de hand om voor de vorm van deze mogelijke traptorens te kijken naar de westgevel van de kathedraal, waar dergelijke torentjes omstreeks 1120 gerealiseerd werden, nadat besloten was om het concept van de tweetorenfaçade te verlaten (afb. III.5.1.24B en 24C). Interessant is dat vergelijkbare traptorens als koortraptorens aanwezig zijn bij kerken in het bisdom Doornik, zoals de Sint-Jakob in Doornik (afb. III.5.1.25A en 25B) en de Sint-Walburga in Oudenaarde.[102] Daar op deze wijze de band met de moederkerk tot uitdrukking kon worden gebracht, kan de aanwezigheid van deze torens bij de parochiekerken een indicatie zijn voor de aanwezigheid ervan bij de Doornikse kathedraal.

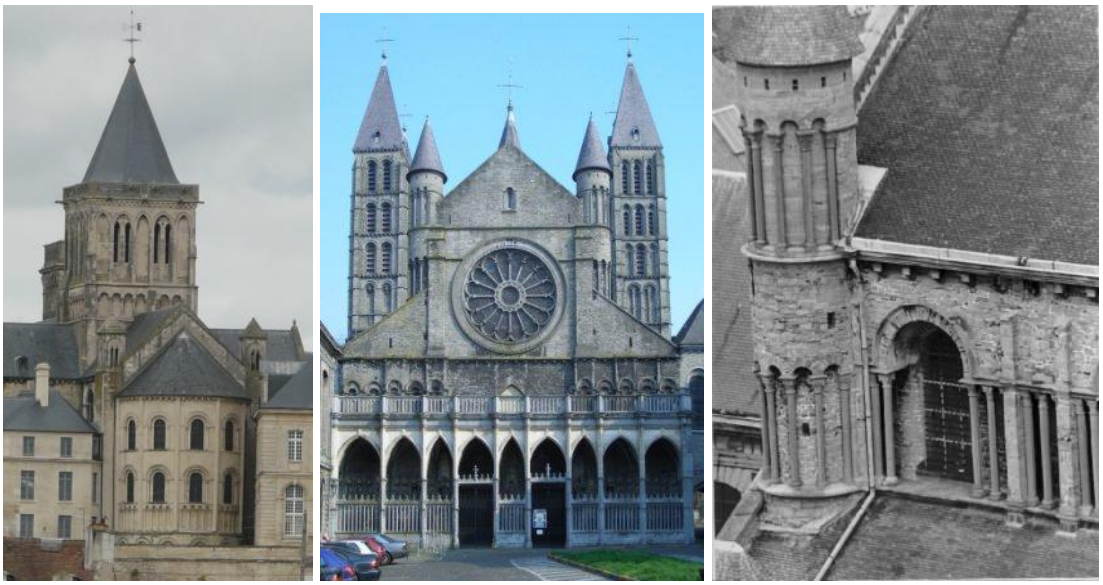

III.5.1.24A links: Caen, La Trinité, koor met flankerende traptorentjes (foto: JW).
III.5.1.24B midden: westfaçade met traptorentjes (foto: JW).
III.5.1.24C rechts: traptorentje van de westgevel, gezien vanuit het zuidoosten (foto: JW).

[102] Vergelijkbare traptorens komen ook voor bij andere kerken, maar dan aan de gevel van het schip of transept. Voorbeelden zijn de Sint-Niklaas en Sint-Kwinten in Doornik en de Onze-Lieve-Vrouw van Pamele, tegenover Oudenaarde.

III.5.1.25A links en rechts: Tournai, Saint-Jacques, koor met flankerende traptorentjes (foto: JW).
III.5.1.25B onder links en rechts: Tournai, Saint-Jacques, koor met flankerende traptorentjes (foto: JW).

De oorsprong van koortraptorens zou ook kunnen liggen in de Anglo-Normandische architectuur. De koortraptorens van de 13de-eeuwse koren van de kathedraal van Bayeux en de Saint-Étienne in Caen wijzen erop dat koortraptorens een prominent element vormden in de architectuur in het hertogdom Normandië. Van de bewaard gebleven koorpartijen met flankerende traptorens uit de late 11de en 12de eeuw zou de Sainte-Trinité in Caen een voorbeeld voor Doornik kunnen zijn geweest (afb. III.5.1.24A). Maar het is ook mogelijk dat de koortorens in beide groepen kerken teruggaan op gemeenschappelijke Karolingische voorbeelden.[103]

5.2 De plattegrond van de oostpartij: de triconchale aanleg

5.2.1 Inleiding

Een van de lastigste vragen met betrekking tot de oostpartij van de Doornikse kathedraal is de aard en de herkomst van de klaverbladvormige of triconchale plattegrond, ook wel drieapsidenaanleg genoemd. Vanaf het midden van de 19de eeuw heeft deze kwestie een voorname rol gespeeld in het wetenschappelijk debat over de kathedraal. Tot voor kort behoorde tot dat debat ook de vraag of er überhaupt ooit een klaverbladaanleg geweest of gepland was. Sinds de recente opgravingen is echter duidelijk (zie § I.6) dat de oostpartij van de kathedraal inderdaad een drieapsidenaanleg heeft gehad.[104]
Onder een triconchale aanleg (Grieks: *tri* = drie; *concha* = schelp, apsis) of *triconchos* wordt hier verstaan: een gebouw of bouwdeel op een plattegrond met een centrale concha of middenapsis op de middenas, en haaks op de middenas, ter beëindiging van de dwarsas, telkens een concha of nevenapsis (afb. III.5.2.1.1A-C). Anders gezegd: het gaat om een kruisvormig (kerk)gebouw, waarvan het koor en de beide transeptarmen bestaan uit of beëindigd worden door een apsis. Triconchale aanleg en drieapsidenaanleg worden meestal als synoniemen gebruikt.[105]
Het onderzoek naar de herkomst van de klaverbladplattegrond is vaak bepaald door wat de auteur onder het begrip klaverbladvorm verstond en welke (sub)categorieën zij/hij daar al dan niet in meende te onderscheiden. Zo is er onderscheid gemaakt tussen een klaverbladaanleg

[103] Stöver 1988a.
[104] Dat er een 12de-eeuws koor was geweest, was al eerder aangetoond (Rolland 1934a, Cornet 1970a), maar de plattegrond van dit koor was tot voor kort onbekend.
[105] Het Duits gebruikt daarvoor *Dreikonchenanlage*, resp. *Kleeblattanlage*, het Engels *triconch* en *trefoil* en het Frans *plan tréflé* of *plan à trois absides*.

waarbij apsiden rechtstreeks op een viering aansluiten en klaverbladen met langgerekte armen. Er zijn echter geen aanwijzingen dat dergelijke subcategorieën in de Middeleeuwen een betekenis hadden.[106] Dit onderscheid is daarom in deze studie buiten beschouwing gelaten. Daarmee wordt overigens niet beweerd dat specifieke vormen binnen een triconchale aanleg geen rol zouden hebben gespeeld bij het representeren van relaties tussen individuele gebouwen.

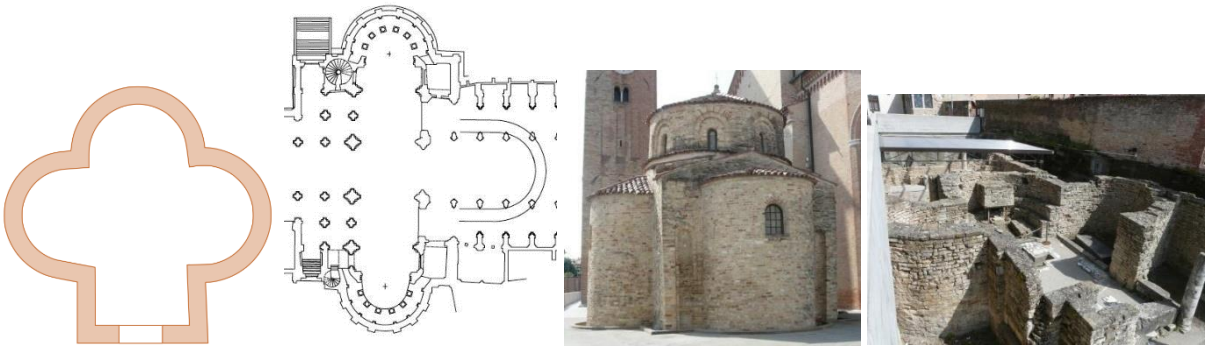

III.5.2.1.1A links: Triconchale vorm met apsiden die rechtstreeks op de viering aansluiten, ook *cella trichora* genoemd (afbeelding: wikimedia.org).
III.5.2.1.1B midden links: plattegrond van de 12de-eeuwse drieapsidenaanleg (plaats koorapsis ingetekend in de plattegrond van het huidige koor) (tekening: Laurent Deléhouzée)
III.5.2.1.1C midden rechts: Concordia Sagittario (Veneto), baptisterium, 11de eeuw (foto: JW).
III.5.2.1.1D rechts: Concordia Sagittario (Veneto), resten van de vroegchristelijke *cella trichora* van het martyrium van de heiligen Donatus, Secundianus en gezellen (foto: JW).

De Latijnse term *trichorum* (= drie koren) werd al in de Oudheid gebruikt. De antieke betekenis ervan lijkt echter ruimer te zijn geweest, dan uitsluitend een plattegrond met drie, aan het uiteinde van haaks op elkaar staande assen geplaatste *conchae*. Zo zouden ook drie naast elkaar gelegen apsiden hiermee aangeduid kunnen zijn.[107] Daarom wordt deze term hier vermeden. Naast *trichorum* komt ook de benaming *cella trichora* voor. Deze is over het algemeen gebruikt voor kleine funeraire kapellen, vaak *martyria*, waarvan de plattegrond bestaat uit een vierkant met apsiden aan drie zijden (afb. III.5.2.1.1D).[108]

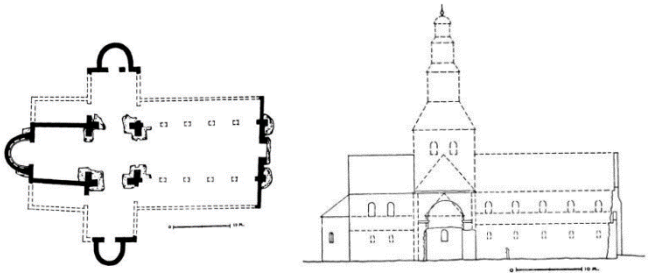

III.5.2.1.2A links: Angers, Saint-Martin, reconstructie van de 10de-eeuwse plattegrond (tekening: Forsyth 1950a).
III.5.2.1.2B rechts: Angers, Saint-Martin, reconstructie van de 10de-eeuwse kerk (tekening: Forsyth 1950a).

In de literatuur wordt ook veel gesproken over *klaverbladvorm* of *–aanleg*. Soms bedoelt men dan uitdrukkelijk een compacte plattegrond waarbij apsiden direct op een viering aansluiten, zoals bij de *cella trichora*. Het gebruik van deze terminologie is echter niet consequent. In deze studie wordt het begrip klaverbladvormig gebruikt voor alle kerken, waarvan zowel het koor als de beide transeptarmen een apsis als beëindiging hebben en de drie armen van de triconchale

[106] Het onderscheid om te werken met steeds nader gedefinieerde subcategorieën heeft in de 19de eeuw zijn intrede gedaan. Kultermann 1966a: p.303.
[107] Deichmann 1954a: p.944-945.
[108] Voor het eerst door De Rossi 1877a: p.473-477. Verbeek 1958a: p.468.

aanleg in grote lijnen gelijkwaardig zijn. Dat geldt ook voor de Doornikse kathedraal (afb. III.5.2.1.1B), voordat in 1242 met de bouw van een nieuw koor werd begonnen.[109]
Vooral in Franse teksten wordt gesproken over de klaverbladplattegrond (*plan tréflé*) of over met een halfrond beëindigde transeptarmen (*croisillons terminés en hémicycle*). Bij het gebruik van de tweede benaming wordt – soms impliciet – verondersteld dat de twee armen van het transept niet zozeer een onderdeel van een triconchale aanleg zouden zijn, die als een samenhangend geheel kan worden gezien, maar vooral de beëindiging van een bouwlichaam.[110] Het gaat er dan met name om in hoeverre de apsidiale vorm de opstand domineert.
De benaming triconchale aanleg beschrijft in de eerste plaats de plattegrond, maar veronderstelt ook de aanwezigheid van de apsisvorm in het opgaande werk. Daarin zijn gradaties mogelijk. Zo kan een apsis slechts een beperkte hoogte hebben ten opzichte van het aangrenzende bouwwerk, waardoor de impact op het totaalbeeld bescheiden is. Een voorbeeld daarvan is de reconstructie van de Saint-Martin in Angers (afb. III.5.2.1.2A,2B).[111]

5.2.2 De Doornikse triconchale aanleg

De triconchos is in de eerste plaats een vorm die zichtbaar is in de plattegrond van een gebouw. Uit wat er bekend is over de middeleeuwse kerkbouw, kan geconcludeerd worden dat gebouwen in hoge mate op basis van de plattegrond werden geconcipieerd.[112] Dat men in de 11de en 12de eeuw reeds op een lange traditie van deze tweedimensionale conceptie van architectuur kon bogen, blijkt uit overgeleverde tekeningen en vermeldingen. Het uitzetten van de plattegrond van een kerkgebouw op de bouwplaats vormde een belangrijke symbolische handeling bij nieuwbouw, die verricht of geleid kon worden door de opdrachtgever zelf.[113]
Als vanuit die achtergrond naar de kenmerken van de plattegrond van de Doornikse oostpartij wordt gekeken, valt in de eerste plaats het totaalconcept van de klaverbladaanleg op (afb. III.5.2.1.1B). Daarnaast is het opmerkelijk dat het koor en het transept zijbeuken hebben en de apsiden een omgang. De hoofdruimtes van de kathedraal worden dus rondom begeleid door een nevenruimte. Uitbouwen in de vorm van apsidiolen of andere annexen ontbreken. In de plattegrond (en ook in de opstand van de façades) benadrukken de omgangen met galerij de halfronde vorm van de transeptapsiden. Alleen aan de westzijde van het transept bevinden zich vestibules, maar deze sluiten zowel in de plattegrond als in de opstand naadloos aan bij de zijbeuken van het schip en het transept. Dit alles in ogenschouw nemend, betekent het denken vanuit een plattegrond voor de oostpartij van de Doornikse kathedraal dat de drieapsidenaanleg zich als een wezenlijk aspect van het ontwerp vertegenwoordigt, waaraan grote betekenis moet zijn gehecht.

Verschillende 19de-eeuwse architectuurhistorici meenden dat de oorsprong van het Doornikse klaverbladmotief direct of indirect gezocht moest worden in Noord-Italië, en meer precies in Lombardije. Sommigen, zoals Edmond Reusens, zagen een rechtstreekse ontlening aan

[109] In sommige kerken, zoals in de abdijkerk in Rolduc sloot de drieapsidenaanleg aan op een transept. Hardering 1998a: p.115-117. In dat geval kan ook gesproken worden van een klaverbladkoor.
[110] Bijvoorbeeld bij Sandron 1998a: p.66.
[111] Forsyth 1950a: p.308-318.
[112] Ten noorden van de Alpen is tot het einde van de Middeleeuwen geen enkele maquette bekend, waaruit ook blijkt dat de bouwplanning tot die tijd louter op een tweedimensionaal medium (perkament, papier) plaatvond papier. Helten 2006a: p.235.
[113] Binding 1985a: p.9-24. Zie ook het schetsboek van Villard de Honnecourt.

Lombardische voorbeelden.[114] Ook Louis Cloquet was deze mening toegedaan. Hij zag in het bijzonder verbanden met een aantal kerken in Milaan.[115]
Groter was de groep wetenschappers die keek naar de kerken in het Rijnland, waarvan overigens algemeen werd aangenomen dat ook zij teruggingen op Lombardische voorbeelden.[116] De eerste moderne onderzoeker van de kathedraal, Idesbald Le Maistre d'Anstaing, wees al op het klaverblad als gemeenschappelijk kenmerk van de plattegrond van de Doornikse kathedraal en meerdere kerken in Keulen.[117] Vooral St. Maria im Kapitol en Groß St. Martin (afb. III.5.2.2.1A) werden gezien als directe voorbeelden voor Doornik.[118] Camille Enlart veronderstelde dat de klaverbladaanleg vanuit het Rijnland via Doornik in Noord-Frankrijk terecht was gekomen, terwijl Marcel Anfray de verschillen met St. Maria im Kapitol te groot vond om deze als een voorbeeld voor Doornik te kunnen beschouwen.[119]

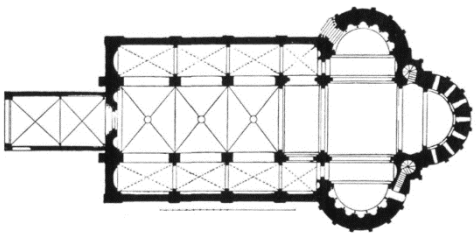

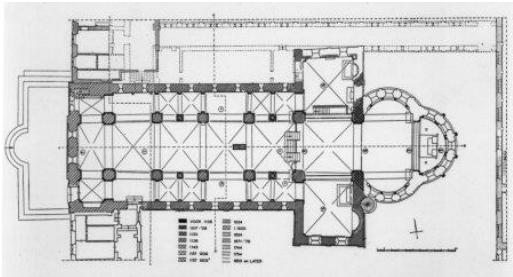

III.5.2.2.1A links: Köln, Groß Sankt Martin,
III.5.2.2.1B rechts: Kerkrade, abdijkerk van Rolduc, plattegrond (uit: Van Agt, GBMGK Zuid-Limburg p.323).

Een voorname rol in deze discussie speelde een vermelding in de *Annales Rodenses*, de kroniek over de abdij van Rolduc (afb. III.5.2.2.1B), dat Elbertus[120], voormalig scholaster van het Doornikse kapittel, in Rolduc een crypte bouwde met daarop een kerk *scemate longobardino* (volgens de Lombardische wijze of stijl).[121] Omdat deze kwalificatie met de klaverbladvorm van de crypte en de koorpartij van de abdijkerk in verband werd gebracht, veronderstelde men dat via het netwerk van Elbertus de triconchale vorm vanuit Lombardije via het Rijn- en Maasland in Doornik bekend was geworden. Inmiddels is duidelijk dat de klaverbladvorm in Rolduc pas uit het begin van de 13de eeuw dateert. Daarmee is de klaverbladvorm te jong om beschreven te zijn in de *Annales Rodenses* en kan de kwalificatie *schemate longobardino* er niet op gedoeld hebben.[122]
Ook andere kerken werden als voorbeeld voor de Doornikse kathedraal genoemd. Al zeer vroeg (1851) zag Barthélemy Dumortier Sr. de Geboortekerk in Bethlehem als herkomst van de klaverbladaanleg.[123] Pierre Héliot wees op de verdwenen Noord-Franse abdijkerken van Saint-Lucien-lès-Beauvais en Saint-Pierre in Corbie.[124]

[114] Reusens 1885a: p.339.
[115] Cloquet 1893b: p216.
[116] Enlart 1905b: I, p.507; Enlart 1927b: I, p.281. Deshoulières 1925a: p.234; De Lasteyrie 1929a: p.214; Vallery-Radot 1931a: I, p.289.
[117] Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a: I, p.96-97.
[118] Joseph Warichez (1934-1935, I: p.3, fig.3) verwees naar Groß St. Martin.
[119] Enlart 1905b: p.489-490. Cornet 1970a: p.213. Anfray 1939a: p.73.
[120] Pycke 1988a: p.98-99.
[121] Voor een overzicht over de bouwgeschiedenis van Rolduc: Hardering 1998a: p.142-143.
[122] Klaus Hardering (1998a: p.98-120) heeft laten zien dat het klaverbladkoor van Rolduc (gewijd in 1224) een navolging is van dat van de Munsterkerk in Roermond.
[123] Dumortier 1851a: p.160-169.
[124] Héliot 1969a: p.78.

5.2.3 De triconchale aanleg in de christelijke kerkbouw

De oorsprong van de triconchale aanleg
Algemeen wordt aangenomen dat de triconchale aanleg een motief is dat in de Hellenistisch-Romeinse wereld is geconcipieerd. Het lijkt erop dat de triconchale bouwdelen aanvankelijk vooral een plaats kregen in de keizerlijke architectuur in Rome en andere residenties elders.[125] Met name in grote villa's en paleizen zijn zalen teruggevonden met een triconchale aanleg. Deze kunnen vaak geïdentificeerd worden als *triclinia* (eetzalen). Belangrijke voorbeelden zijn de Villa Adriana bij Tivoli (afb. III.5.2.3.1B & 1C) en de Villa del Casale bij Piazza Armerina. Het motief werd in de late Oudheid in het gehele Middellandse Zeegebied toegepast, zodat de groep antieke triconchale bouwwerken groot is. De triconchale vorm komt ook voor in tal van andere representatieve ruimtes, zoals bronhuizen (nymphea), badgebouwen en mausolea.
Vanaf het vroege christendom werd de klaverbladaanleg ook in religieuze architectuur gebruikt, zowel in kleine kapellen als grootse kerkgebouwen. Vooral bij mausolea, grafkerken, gedachteniskerken (*memoriae*) en reliekenkapellen komen ze relatief vaak voor.[126] Een beroemd voorbeeld is de basilica met triconchale beëindiging die de heilige Paulinus in 401/402 bouwde bij het martyrium voor de heilige Felix op zijn landgoed Cimitele bij Nola ten oosten van Napels (afb. III.5.2.3.1A).[127]
Vooral in het zuidelijke en oostelijke deel van het Middellandse Zeegebied is de triconchale aanleg al vroeg veel toegepast en ook in de latere Byzantijnse kerkelijke architectuur komt deze vaak voor. Belangrijke voorbeelden zijn de kathedraal van Hermopolis (Ashmunein), het *martyrium* van de Sint-Menas in Abu Mîna (omstreeks 490), beide in Egypte, en de 6de-eeuwse herbouw van de Geboortekerk in Bethlehem (560-603/604) (afb. III.5.2.3.2A).[128] Hoe ver weg deze kerken in plaats en tijd ook verwijderd zijn, zij laten interessante overeenkomsten zien met de Doornikse kathedraal.

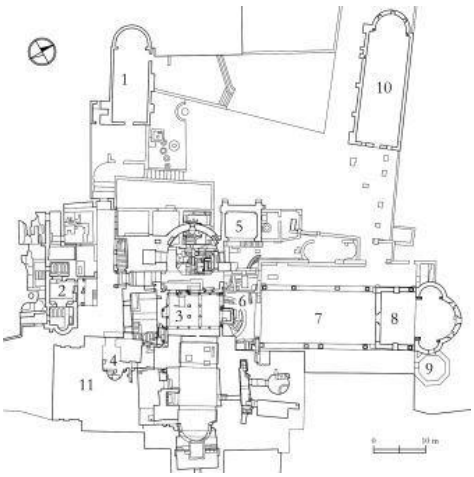

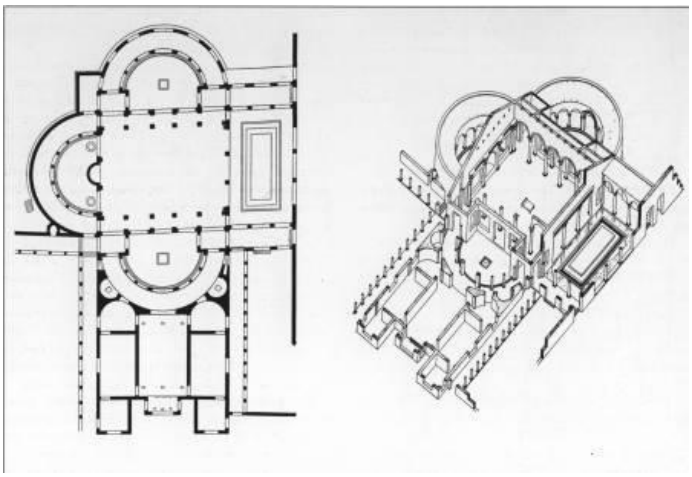

III.5.2.3.1A links: Cimitele (Campania), plattegrond van het *martyrium*-complex van de heilige Felix (uit: Ebenista 2011a: p.397).
III.5.2.3.1B & 1C midden en rechts: Tivoli (Lazio), Villa Adriana, reconstructie van het kleine triclinium (naar: Lheure 2007a: fig.12).

Bij de eerste twee kerken hebben de transeptarmen een omgang. Ook de langgerekte tetraconch in Sergiopolis (R'safa, Syrië), waarvan de beide "armen" op de oost-westas (koor - schip) langer waren dan de armen van het transept, heeft omgangen rondom drie apsiden (afb. III.5.2.3.2B).

[125] Smith 1950a: p.120.
[126] Voor overzichten zie: Rahtgens 1913a; Grabar 1946a; Reyers 1988a
[127] Krautheimer & Ćurčić 1986a: p.195-196.
[128] Krautheimer & Ćurčić 1986a: p.110-112 (Abu Mina), 113-114 (Hermopolis) en 266 (Bethlehem).

Daarnaast kent deze kerk aan de oostzijde torenachtige annexen die de apsis flankeren. Deze kerk, lange tijd voor een *martyrium* gehouden, fungeerde waarschijnlijk als kathedraal.[129]
Van alle genoemde triconchale kerken kan de Geboortekerk in Bethlehem als de hoogste in rang en aanzien gelden. Hoe de onderlinge relaties tussen deze vroege kerken zijn geweest, is moeilijk te achterhalen. Mogelijk werden ontwerpen voor deze gebouwen vanuit het keizerlijk bouwbureau in Constantinopel aangeleverd. Een dergelijke werkwijze is bekend van de Johannesbasilica in Efese.[130]

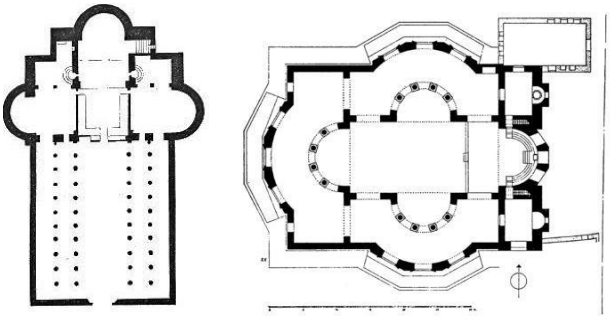

III.5.2.3.2A links: Bayt Lahm, Kanisat al-Mahd (Bethlehem, Geboortekerk), plattegrond (foto: wikimedia.org).
III.5.2.3.2B rechts: R'safa (Sergiopolis), plattegrond van een tetraconchale kerk (kathedraal?) (foto: Kleinbauer 1972a: p.259).

Het is aannemelijk dat de triconchale vorm vanuit de context van de eetzalen (*triclinia*) in paleizen en aanverwante gebouwen binnen de antieke bouwtraditie werd overgenomen ten behoeve van christelijke kerken en kapellen met een graf- of gedachtenisfunctie. Het laatantieke Romeinse triclinium had immers al een geheiligd karakter, zodat deze architectuur ook geëigend was voor de christelijke gedachtenisarchitectuur.[131] Het vroegchristelijke gebruik om gedachtenismaaltijden ter ere van overledenen, in het bijzonder martelaren en andere heiligen, te houden, en het gegeven dat de christelijke eucharistie in essentie een dank- en gedachtenismaal is, vormt ook een verbinding met het *triclinium*.
Naast de oorsprong in de tricliniumarchitectuur kan de triconchale aanleg ook uit de opzet van troonzalen met een triconchale aanleg voortkomen. De overname van dit motief uit de paleisarchitectuur voegt zich bij de andere parallellen tussen de antieke keizerlijke heerserscultus en de daarop gebaseerde nieuwe Christuscultus. Deze herkomst biedt ook een verklaring voor de toepassing van een tri- of tetraconchaal schema bij kerken die geen expliciete *martyrium*-functie hadden, zoals de Geboortekerk in Bethlehem en de kathedraal van Hermopolis.

5.2.4 De triconch en de tetraconch

De tetraconch of vierpas in de middeleeuwse kunst
Onafhankelijk van de verklaring van de herkomst van de triconchos uit de ceremoniële tricliniumarchitectuur kan de vraag gesteld worden in hoeverre de triconchale plattegrond een afgeleide is van de volmaakte tetraconchale vorm, de vierpas (afb. III.5.2.4.1B). Als verklaring voor de oorsprong van de triconchale vorm is de vierpas echter problematisch, aangezien triconchale gebouwen veel vroeger voorkomen, dan tetraconchale.

[129] Vanwege de aanwezigheid van een *cathedra* en een doopvont. Krautheimer & Ćurčić 1986a: p.262-263.
[130] Krautheimer & Ćurčić 1986a: p.242-245.
[131] Lassus 1965a: p.600-606. Lavin 1962a: p.5-7.

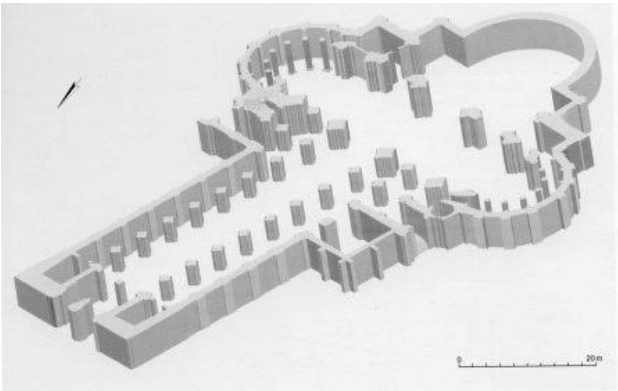

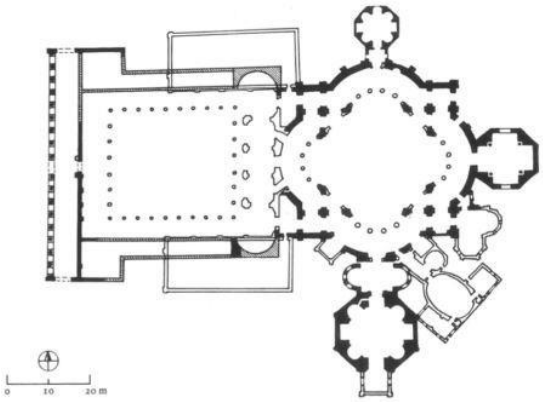

III.5.2.4.1A links: Doornik, het concept van de kathedraal met triconchale aanleg, invulling koor niet aangeduid (uit: Brulet 2012a: fig.311).
III.5.2.4.1B rechts: Milano, San Lorenzo Maggiore, plattegrond van de tetraconch met annexen en atrium (foto: wikimedia.org).

Dat laat onverlet dat de tetraconch (vierpas) een veel voorkomend motief in de Middeleeuwse kunst is. In de loop der eeuwen werd de triconchale vorm (driepas) dan ook gezien als een afgeleide van de tetraconch. De centralistische en alzijdig symmetrische vorm van de tetraconch bleek namelijk uitermate geëigend voor kosmische schema's, die alomvattendheid moeten verbeelden. Zo is dit schema in de Oudheid en de Middeleeuwen ook gebruikt. De vier conchae kunnen bijvoorbeeld staan voor de vier windrichtingen die elkaar kruisen op de plaats van de wereldas, de *axis mundi*. De tetraconch is dan ook bij uitstek geschikt om de christelijke kosmische stad, het Hemelse Jeruzalem, te representeren. In middeleeuwse afbeeldingen wordt de vorm ook zo gebruikt: zowel voor het Hemelse Jeruzalem, voor één van zijn voornaamste voorafbeeldingen, de Tempel van Salomo, als voor het aanduiden van de openbaring van de goddelijke sfeer in meer algemene zin.[132]
In de 13de eeuw wordt de veelpas, en vooral de vierpas, een alomtegenwoordig motief.[133] Zo komt de veelpas, individueel of in reeksen, voor in maaswerk (zowel blind- als venstermaaswerk) en als ordenend element in gebrandschilderde ramen (afb. III.5.2.4.2A, 2C), waarbij het aantal lobben kan variëren van drie tot acht en zelfs meer. Vaak zijn boogzwikken met een veelpas versierd. In hoeverre aan de vierpas in laatmiddeleeuws maaswerk een algemene betekenis kan worden toegeschreven, is niet duidelijk, maar binnen een specifieke context blijkt het motief gedurende de hele Middeleeuwen een bijzondere zeggingskracht te hebben.[134]
Als zelfstandige vorm binnen de christelijke kunst reikt de vierpas terug tot het vroege christendom, dat antieke kosmische schema's overnam.[135] Als ordenend schema is de vierpas vaak gebruikt als illustratie bij theologische en exegetische teksten, waarbij het goddelijke (Christus, het Lam, het Kruis) in het centrum wordt omringd door betekenisvolle viertallen in de vier lobben: de wezens van de Apocalyps, de vier evangelisten, de vier jaargetijden of de vier windrichtingen (afb. III.5.2.4.2B, 2C). Zo is in het Reichenauer perikopenboek van omstreeks 1020 een pinkstervoorstelling in een vierpas geplaatst met in het centrum de Heilige Geest. De vier lobben van de vierpas duiden de vier windrichtingen aan, waarheen de apostelen, drie per

[132] Klinkenberg 2010a: p.174.
[133] Leonhard Helten (2006a: p.235-239) heeft laten zien hoe in Duitsland het maaswerk in de tweede helft van de 13de eeuw alle kunstuitingen in toenemende mate gaat beheersen.
[134] Het unieke en zeer vroege vierpasvenster, waardoor men van buiten de kerk in de hoofdkamer van het laat-11de-eeuwse Heilig Graf in de Sankt Cyriakus in Gernrode kijkt, laat zien dat de vierpas als venstervorm een bijzondere positie en daarmee betekenis kan hebben.
[135] Voorbeelden bij: Esmeijer 1973a en Van Run 1989a: p.152-178.

windrichting, worden uitgezonden bij de uitstorting van de Heilige Geest (afb. III.5.2.4.2D).[136] Vergelijkbare vierpasschema's komen ook voor in de edelsmeedkunst, bijvoorbeeld in medaillons van email, waarbij Christus in het centrum is afgebeeld op een vierkante emailplak waarop aan alle zijden een halfronde lob aansluit.[137]

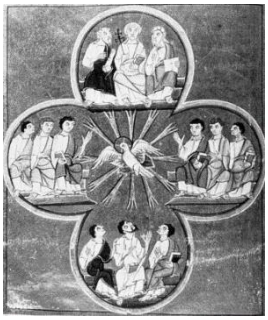

III.5.2.4.2A links: Amiens, cathédrale Notre-Dame, Detail van de westgevel van de 1225 (foto: CEphoto, Uwe Aranas / CC-BY-SA-3.0).
III.5.2.4.2B links midden: Fylacterion met reliek van de heilige Hubertus, 1230-1235. Namur (Namen), Trésor d'Oignies. Musée provincial des arts anciens du Namurois (foto: KIK-IRPA).
III.5.2.4.2C rechts midden: Bourges, cathédrale Saint-Étienne, kooromgang, raam van de Apocalyps, circa 1200 (foto: ndoduc.free.fr).
III.5.2.4.2D rechts: Uitstorting van de Heilige Geest. Reichenauer perikopenboek, circa 1020 (afb. Klinkenberg 2010a: p.171).

Dat de vierpas en de driepas dezelfde of zeer verwante betekenis kunnen hebben, blijkt uit het gebruik ervan in de reeks geïllustreerde handschriften van het commentaar op de Apocalyps van Beatus van Liébana. Een aantal van deze manuscripten bevat een miniatuur met een vierpas bij het Bijbelvers: "[..] en de tempel Gods in de hemel is geopend, en de ark van zijn verbond is gezien in zijn tempel" (Apocalyps 11:7). De Escorial-Beatus (circa 1000) geeft met een inscriptie de sleutel tot de beeldverklaring: een tweeluikje in het centrum wordt benoemd met de woorden ARCA TESTAMENTI DEI (de ark van Gods verbond) (afb. III.5.2.4.3B). De vierpas die de ark omringt stelt de Hemeltempel, de tempel in het Hemelse Jeruzalem, voor.[138] Zoals in de Escorial-Beatus is in een aantal van deze handschriften de vierpas als zelfstandig motief afgebeeld.
In een andere tak van de Beatus-traditie is de vierpas aan één zijde geopend, zodat een driepasvorm ontstaat. Deze wordt echter in dezelfde situatie gebruikt als de vierpas in andere handschriften. De driepas is in die gevallen blijkbaar een vierpas, waar een lob aan ontbreekt. In de Girona-Beatus (circa 975) blijkt dat de driepas ook gebruikt kan worden om er een kerkgebouw mee aan te duiden, zoals de kerk die de brief (Openbaringen 3: 7-12) aan de gemeente van Philadelphia illustreert (afb. III.5.2.4.3A). Op dezelfde wijze kan de plattegrond van een kerkgebouw worden geanalyseerd: een triconchale oostpartij is dan een vierpasvorm waarvan de vierde of westelijke pas is weggelaten om een aansluiting te maken met het longitudinale schip.

[136] München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 233338, f.104v. Schiller 1966-1991a: IV.1, p.21. Klinkenberg 2010a: p.171.
[137] Gauthier 1972a: p.136-138.
[138] Emanuel Klinkenberg (2010a: p.165) heeft de betekenissen van deze vierpassen als uitbeelding van Gods tempel in de Hemel geanalyseerd.

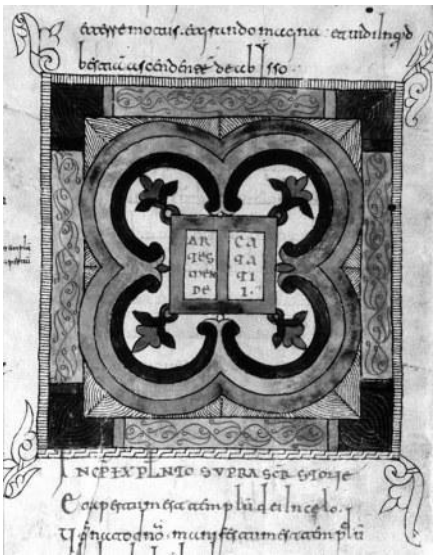

III.5.2.4.3A links boven: Boodschap aan de Kerk van Philadelphia, Girona Beatus, f.94r (Williams 1994-2003a: III, afb.310).
III.5.2.4.3B rechts boven: De ark des Verbonds in de hemeltempel. Beatus-handschrift uit San Millán de la Cogolla, circa 1000. El Escorial, Biblioteca Monasterio Cod. & II.5, f.103v (Williams 1994-2003a: III, p.193).
III.5.2.4.3C links onder: De Tempel met de Ark des Verbonds en het beest uit de afgrond, Morgan Beatus, f.156v (Williams 1994-2003a: II, afb.68).
III.5.2.4.3D rechts onder: Gozbertus, wierookvat van verguld brons, 12de eeuw. Trier, Domschatz (foto: Klinkenberg 2010a: afb.31).

In de Morgan-Beatus (circa 940-945) wordt de driepas omringd door vier torens, die als geheel de Hemelstad representeren. In twee latere handschriften uit de Beatus-reeks, de Rylands-Beatus (omstreeks 1175) en de Arroyo-Beatus (eerste helft 13de eeuw), is het driepasmotief gecombineerd met een quincunx, waardoor de thema's van de Hemeltempel en de Hemelstad samenkomen. De combinatie van de driepas en de quincunx in de genoemde miniaturen komt terug in het concept voor de 12de-eeuwse oostpartij van de Doornikse kathedraal. Binnen deze contexten zijn quincunx, vierpas en driepas alle drie motieven die aangeven dat er sprake is van een goddelijke of hemelse sfeer.
Het gebruik van de vierpas om de goddelijke wereld weer te geven, gaat tenminste terug tot de 5de eeuw, zoals blijkt uit het mozaïek op het gewelf van de kapel van Johannes de Evangelist bij het Lateraanse baptisterium, waar deze het Lam Gods omkadert. De genoemde

voorbeelden uit de Spaanse Beatus-handschriften zijn uit de late 10de, 11de en 12de eeuw. Maar daarvóór komt de vierpas ook al voor in 9de-eeuwse Byzantijnse miniaturen. Ook bij meerdere evangeliaria van omstreeks 850 uit het scriptorium van Saint-Martin in Tours is het begin van de evangelietekst in een vierpasvorm geplaatst.
Letterlijk en figuurlijk veelzijdig is de driedimensionale uitbeelding van de hemelse sfeer op het 12de-eeuwse wierookvat van Gozbertus (afb. III.5.2.4.3D) in de schatkamer van de Dom van Trier.[139] Het vat toont een tetraconchale centraalbouw met rijke architectuur en kent een uitgebreide iconografie die bovendien door inscripties ondersteund wordt. Afbeeldingen van profeten en oudtestamentische typologieën voor de heilsgeschiedenis sieren de bouwlagen. Bovenop troont koning Salomon, op zijn door leeuwen gedragen troon, als type voor Christus. Salomon en de vier hoektorens vormen samen een quincunx. Aan de troon van Salomo is de kettinghouder bevestigd, waarop Christus, omringd door vier apostelen, troont als Salomons antitypus. De architectuur van het wierookvat vertegenwoordigt door middel van de vierzijdige gekanteelde muur de Hemelstad.[140] De drievoudige openingen in de stadsomwalling die de Apocalyps beschrijft, zijn terug te vinden in de vier gevels.
In het begin 12de-eeuwse traktaat *De diversis artibus* van de monnik Theophilus blijkt hoe sterk de architectuursymboliek is doorgedrongen in de toegepaste kunsten, bijvoorbeeld als het gaat om de decoratie van wierookvaten.[141] Theophilus beschrijft een met die uit Trier vergelijkbare wierookbrander als *similitudinem civitas, quam vidit propheta in monte*, naar de gelijkenis van de stad die de profeet op de berg zag, waarmee de Hemelstad of één van zijn aardse types is aangeduid.[142] Samen met de inscripties op het exemplaar in Trier maakt de tekst van Theophilus duidelijk dat de wierookbrander een meerduidige afbeelding is van hemelse architectuur die zowel de oudtestamentische tempel, de apocalyptische Hemelstad, als de nieuwe tempel in het centrum daarvan representeert.

De uitbeelding van de Hemeltempel door het kerkgebouw is slechts een kleine stap binnen de christelijke exegese. Paulus (Galaten 4, 25; Hebreeën 12, vers 22-23) schreef al dat de Kerk op aarde vooruitwijst naar het eind der tijden en in ononderbroken samenhang is met het Hemelse Jeruzalem waar God en de uitverkorenen verblijven. Dit Paulinische thema werd veelvuldig ontwikkeld in de christelijke theologie, waarbij de grootste invloed toekomt aan Aurelianus Augustinus' gezaghebbende werk *De civitate Dei contra paganos* (426), dat in hoge mate bijdroeg aan de verspreiding van het beeld van de Kerk als stad.[143]
Het kerkgebouw kan dienen als afbeelding voor de Hemelstad of de Hemeltempel en omgekeerd kunnen beeldschema's die gebruikt worden voor de afbeelding van de Hemelse Stad toegepast worden op het kerkgebouw.[144]
De horizontale doorsnede van het wierookvat is een centraalbouw waarvan de vier korte armen eindigen in een apsis: het is een vierapsidenaanleg, een tetraconch. In de oksels van de armen zijn torens weergegeven. De opzet van deze hemelse architectuur, die een combinatie is van een vierapsidenaanleg en een quincunx, komt dicht in de buurt van de oostpartij van de Doornikse kathedraal. Beide kunnen beschouwd worden als uitingen van eenzelfde beeld- of representatietraditie, die teruggaat tot het vroege christendom.

---

[139] Er zijn meer van dergelijke wierookvaten bekend, maar de symboliek is het meest expliciet op dit exemplaar uit Trier. Over de symboliek en andere voorbeelden: Gousset 1982a: p.81-94. Over het wierookvat in Trier: Legner 1982a: p.76, 182, nr. 331. Euw 1985a: I, p.478.
[140] Klinkenberg 2010a: p.48-49.
[141] Vooral in de hoofdstukken 60 en 61 van het derde boek. Gousset 1982a: p.81-106.
[142] THEOPHILUS MONACHUS 1986a: p.112. Zie ook: Gousset 1982a. Dodwell 1986a: p. xviii-xliv (over de datering en het auteurschap van het traktaat); Westermann-Angerhausen 1988a: p. 45-51.
[143] Iogna-Prat 2006a.
[144] Skubiszewski 1985a: p.145.

De tetraconch in de architectuur

Niet alleen in de beeldende kunst en de kunstnijverheid zijn er voorbeelden van tetraconchale kerkgebouwen die de Tempel van Salomon representeren, ze zijn ook gebouwd. De in 806 aan Christus Salvator gewijde paleiskapel van bisschop Theodulfus van Orléans in Germigny-des-Prés werd opgetrokken op een vierkante plattegrond met centrale apsiden in alle vier de windrichtingen (afb. III.5.2.4.4A & 4B).[145] Dat het hier om een representatie van de Tempel gaat, wordt onderstreept door het apsismozaïek in de centrale oostapsis: twee reusachtige engelen flankeren de Ark des Verbonds (afb. III.5.2.4.4C). De opdrachtinscriptie onder het mozaïek benoemt de afbeelding als het heilig orakel (*sanctum oraculum*) en de Ark van Gods Verbond (*testamenti arca Dei*). Op deze wijze representeert de apsis het allerheiligste en het kerkgebouw de Tempel van Salomon, die op zijn beurt de Oudtestamentische voorafbeelding van de Hemelse Stad is.[146]

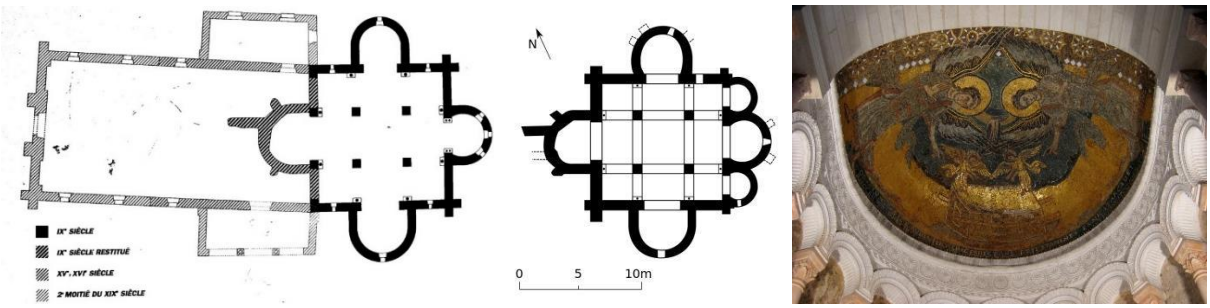

III.5.2.4.4A links: Germigny-des-Prés (dép. Loiret), reconstructie van de plattegrond (tekening: ekladata.com).
III.5.2.4.4B midden: Germigny-des-Prés (dép. Loiret), reconstructie van de plattegrond (tekening: wikimedia.org, JMaxR).
III.5.2.4.4C rechts: Germigny-des-Prés (dép. Loiret), apsis, mozaïek van de Ark des Verbonds (foto: wikimedia.org).

De paleiskerk van Theodulfus vormde aanvankelijk een compacte ruimte op basis van een tetraconchale plattegrond. Halverwege de 11de eeuw, toen de functie van paleiskerk was verdwenen en de kerk in verval was geraakt, werd de kerk hersteld door de abt van Fleury, die er een kleine priorij aan verbond. Aan de westzijde werd de tetraconch opengebroken en verlengd met een schip. Zo ontstond in Germigny uit een tetraconch een triconch, waarop een andere ruimte is aangesloten die de vorm heeft van het longitudinale schip van een kerkgebouw.
De symbolische betekenis van de tetraconch kan op deze wijze verenigd worden met de praktische noodzaak om plaats te bieden aan een menigte gelovigen die zich naar de altaarruimte richt. In het triconchaal beëindigde kerkgebouw heeft de schare der gelovigen – de *ecclesia* – vanuit het schip uitzicht op de triconchale aanleg, die de Hemelse Stad, verblijfplaats van de uitverkorenen bij God, representeert.

Tetraconchale kerken komen vooral voor in het oostelijke Middellands Zeegebied en de Kaukasus, maar ook in Noord-Italië. De vroegste bewaarde christelijke tetraconchale aanleg is namelijk de kerk van San Lorenzo in Milaan (afb. III.5.2.4.1B), die hierboven al aan de orde kwam vanwege de veeltorengroep in de vorm van een quincunx (§ III.5.12.4.2). Algemeen wordt aangenomen dat de kerk een 4de-eeuwse keizerlijke stichting is of tot stand kwam door

[145] Berland 1980a: p.149-165. Over de authenticiteit van het huidige gebouw: Poilpré 1998a: p.281-297.
[146] Naredi-Rainer 1994a: p.124. In de tempelrepresentatie ligt ook de verklaring voor de eigentijdse vermelding dat de kerk in Germigny naar voorbeeld van de kerk in Aken gebouwd werd. De paleiskerk in Aken was namelijk ook een representatie van de Tempel in Jeruzalem. De paleiskerk werd immers gebouwd "naar de Alwijze Salomon." Zie: ALCUINUS 1895a: p.234-235.

een opdracht van de keizer of uit de kringen rond het keizerlijk hof in de tijd dat Milaan een van de hoofdsteden van het Romeinse Rijk was.[147]
Vermoed wordt dat het voorbeeld voor de San Lorenzo in het Oost-Romeinse Rijk gezocht moet worden.[148] Mogelijk gaat de kerk terug op een voorbeeld in de keizerlijke kerkbouw van Constantinopel.[149] Als het voorbeeld voor de San Lorenzo een verdwenen keizerlijke kerk uit deze nieuwe hoofdstad van het Rijk is geweest, zou dit verklaren waarom de tetraconchale kerken met omgang zowel in Italië als in het oostelijk deel van het Middellandse Zeegebied en de Kaukasus voorkomen.[150] Tot de Oost-Romeinse invloedssfeer behoort ook de 6de-eeuwse kathedraal van de Romeinse stad Teurnia (Sankt-Peter-im-Holz) in Binnen-Noricum (Karinthië), die een triconchale oostpartij had.[151]
De Milanese San Lorenzo – waar de klaverbladaanleg met centrale koepel ook nog eens geflankeerd wordt door vier torens (zie § 5.1.2.4) – is wel genoemd als mogelijk voorbeeld voor de Doornikse kathedraal.[152] Inderdaad is de San Lorenzo naast de Doornikse kathedraal de enige kerk waar een klaverbladaanleg gecombineerd is met omgangen en galerijen en geflankeerd wordt door torens. Toch verschilt deze kerk sterk van de Doornikse kathedraal door zijn compacte centraliserende karakter. Problematisch is vooral een mogelijk politiek-historisch verband tussen beide kerken. Er zijn geen aanwijzingen dat de San Lorenzo een rol heeft gespeeld bij het Doornikse concept. Noch de historische betekenis van deze Milanese kerk, noch het Laurentiuspatrocinium bieden aanknopingspunten voor een relatie met de Kerk van Doornik. Eerder lijkt het te gaan om een gelijkaardige toepassing van de twee belangrijke 'hemelse' schema's: de quincunx en de klaverbladvorm.

5.2.5 Triconchale gebouwen in West-Europa

Hierboven is al geconstateerd dat er in de historiografie meermaals een verband gelegd is tussen de kerkelijke architectuur in Lombardije en de Doornikse kathedraal, waarbij het motief van het klaverblad of de afgeronde transeptarmen een voorname rol speelde.[153] Milaan en het omliggende Lombardije kenden namelijk verhoudingsgewijs veel kerken met een triconchale aanleg.[154] In Milaan hebben, behalve de San Lorenzo, ook de vroegchristelijke kerken van Santo Sepolcro (H. Graf) (afb. III.5.2.5.1A) en San Satiro (Sint Satyrus) een klaverbladvormige plattegrond. Mogelijk is er een verband met het feit dat Milaan van 286/293 tot 402 een van de hoofdsteden van het West-Romeinse Rijk was. De door Ambrosius gestichte Sancti Apostoli (H. Apostelen), later omgedoopt tot San Nazaro Maggiore (Sint-Nazarus de Meerdere), werd bij een verbouwing in de 11de eeuw voorzien van apsiden tegen de transeptarmen, waardoor de kerk een drieapsidenaanleg kreeg.
De kerk van San Fedele (Sint-Fidelis) in Como (afb. III.5.2.5.1B-1C) heeft een basilicaal opgezet schip met als oostpartij een klaverbladaanleg met grote transeptomgangen, die voorzien zijn van galerijen. De oostpartij vertoont in hoofdzaak de kenmerken van een

[147] Het is eigenlijk nauwelijks denkbaar dat een dergelijke kerk in de late 4de eeuw, toen Milaan, één van de hoofdsteden van het Romeinse Rijk was, zonder keizerlijke bemoeienis tot stand is gekomen. Zie hierover: Lewis 1973a: p.200-202; Ardovino 2004a: p.91-96. Zie verder ook: Krautheimer & Ćurčić 1986a: p.78-81. Kleinbauer 1968a: p.2-22. Kleinbauer 1976a: p.1-9.
[148] Krautheimer & Curcic 1986a: p.81.
[149] Kleinbauer 1987a: p.287-292.
[150] Karivieri 1994a: p.110-111.
[151] Untermann 2006a: p.49 (met afbeelding). De stad Terunia werd begin 7de eeuw verlaten.
[152] Cloquet 1893a: p.216-230. Warichez 1934-1935a: p.12. Laurent 1928a. Zie ook: Rolland 1937a: p.233-234.
[153] Reusens 1871-1875a, I: p.339; Cloquet 1893a: p.216-230. Zie ook, voor de associatie met het *scemate longobardino* en de klaverbladvorm: Hardering 1998a: p.142-143.
[154] Reyers 1988a: p.46-50. Cassanelli & Piva 2010a.

triconchale aanleg, zij het dat de plattegrond en massa door de dominante transeptapsiden naar een centraalbouw op veelhoekige grondslag neigen. De datering van de kerk is problematisch, mede door de verbouwingen in de 17de en 18de eeuw en de ingrijpende restauraties in de 19de en 20ste eeuw. Het is echter aannemelijk dat de vroegste opzet van de triconchale aanleg, inclusief de eerste bouwlaag, uit de 10de eeuw stamt. De hogere delen van de kerk dateren uit latere eeuwen.[155]

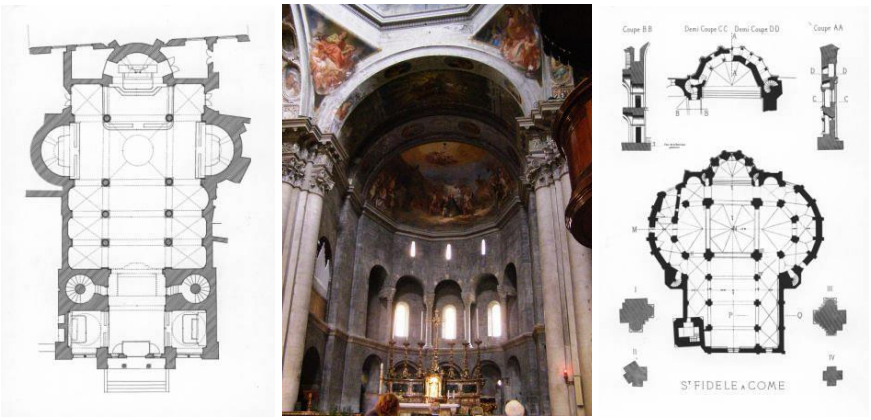

III.5.2.5.1A links: Milano (Lombardia), Santo Sepolcro, plattegrond (uit: Cassanelli & Piva 2010a: p.166).
III.5.2.5.1B midden: Como (Lombardia), San Fedele, interieur van de koorapsis (foto: JW).
III.5.2.5.1C rechts: Como (Lombardia), San Fedele, plattegrond (uit: Cassanelli & Piva 2010a: p.171).

In de historiografie is de San Fedele aanvankelijk vooral gerelateerd aan de architectuur ten noorden van de Alpen. Vanwege de triconchale opzet met transeptomgangen is in het bijzonder gewezen op de Sankt Maria im Kapitol in Keulen (zie hieronder).[156] Afgezien van de triconchale aanleg zijn er echter weinig overeenkomsten tussen de twee gebouwen.[157] De galerijen en polygonale opzet van de transeptapsiden ontbreken bij de kerk in Keulen. Frappant daarentegen zijn de overeenkomsten met de Akense paleiskerk, met name als het om de transeptconchae met hun min of meer octogonale grondslag. Opvallend is ook de bijna identieke pijlervorm.[158] De gelijkenis van de kerk in Como met de keizerlijk kerk in Aken kan in verband gebracht worden met de talrijke interventies van keizers en rijksbisschoppen in Como gedurende de 10de en 11de eeuw.[159] Voor de herkomst van het concept is ook gewezen op tal van voorbeelden uit de late Oudheid en de vroege Middeleeuwen, in de eerste plaats op de San Lorenzo Maggiore in Milaan en de verschillende triconchale kerken in die stad.[160]
De voorgangerkerk van de San Fedele was met het patrocinium van Sint-Eufemia in de vroege Middeleeuwen de kathedraal van Como geweest. De kerk verloor deze positie in de loop van de 10de eeuw, waarschijnlijk in 964, toen de relieken van de heilige Eufemia overgeplaatst werden naar de nabijgelegen kerk van Sint-Marie, die de nieuwe kathedraal werd. De oude kathedraal kreeg een herbestemming door er de relieken van de heilige martelaar Fidelis onder te brengen, die voortaan de patroonheilige van deze kerk werd.[161]
Interessant is dat de triconchale aanleg dankzij de 10de-eeuwse datering verbonden kan worden met de aankomst van de relieken van de heilige martelaar Fidelis. De keuze voor de triconchale opzet past in de, uit vroegchristelijke tijd stammende, traditie om deze vorm te gebruiken voor een martyrium. In dezelfde tijd verloor de San Fedele de kathedrale status.

[155] Zie over San Fedele: Brucher 1987a: p. 44-49. Cassanelli & Piva 2010a: p.170-179.
[156] Conant 1959a: p.239. Timmers 1976a: p.28.
[157] Brucher 1987a: p.45.
[158] Brucher 1987a: p.46.
[159] Cassanelli & Piva 2010a: p.178.
[160] Brucher 1987a: p.46, 48.
[161] Beretta 2006a: p.34.

Ondanks het verlies van de bisschopszetel behield de San Fedele samen met de nabijgelegen nieuwe kathedraal Santa Maria Maggiore en de doopkapel San Giovanni in Atrio een voorname plaats in de stad Como.[162] Kon de keuze voor de triconchale vorm ook verwijzen naar de eerbiedwaardige geschiedenis van deze voormalige moederkerk?

Ten noorden van de Alpen bleef het motief van de drieapsidenaanleg aanvankelijk zeldzaam. Bij opgravingen zijn wel enkele kerken met een triconchale of tetraconchale aanleg teruggevonden, zoals de kleine grafkerk uit de vroege 8ste eeuw in Rosny-sur-Seine (afb. III.5.2.5.2A).[163] Dankzij het apsismozaïek is de betekenis van de tetraconch van de al genoemde kerk van Germigny-des-Prés bijzonder expliciet.[164] In Doornik zelf kende de Karolingische Mariakerk, de voor-voorganger van de huidige kathedraal, een transept dat zowel aan de oostzijde als aan de kopse kanten beëindigd was met apsidiolen (zie § I.4.5).[165] De restanten hiervan verdwenen echter al bij de bouw van de 11de-eeuwse opvolger diep onder de grond en kunnen daarom geen rol gespeeld hebben bij de formulering van het concept van de 12de-eeuwse kathedraal.[166]

5.2.5.1 11de-eeuwse triconchale kerken

In Noord-Frankrijk verrezen in de 11de en vooral de 12de eeuw verschillende grote kerken met een klaverbladaanleg. De 11de-eeuwse abdijkerk van Corbie kende een triconchale koorpartij, die alleen uit oude tekeningen bekend is. De apsidiaal gesloten transeptarmen van Saint-Germain-des-Prés zijn iets beter gedocumenteerd, maar ook zij zijn verdwenen. Ten dele opgegraven en dankzij enkele oude prenten vrij goed bekend is de abdijkerk van Saint-Lucien bij Beauvais, die van omstreeks 1100 dateert. Deze kerken zullen hierna nog uitgebreid aan de orde komen.
Een belangrijke groep kerken met een drieapsidenaanleg is te vinden in Keulen en omgeving. De meeste van deze kerken dateren uit de tweede helft van de 12de eeuw of later, maar aanzienlijk ouder is de St. Maria im Kapitol. Deze kerk, zo bleek al, heeft in de historiografie een belangrijke rol toebedeeld gekregen bij de verbreiding van dit type oostpartij in het Rijnland en aangrenzende gebieden en zal hieronder uitgebreider aan bod komen.

5.2.5.2 Een voorname triconchale aanleg in het noorden: Sankt Maria im Kapitol

De kerk die in de literatuur het vaakst genoemd is als voorbeeld voor de oostpartij van de Doornikse kathedraal, is de abdijkerk van St. Maria im Kapitol, na de Dom in rang de voornaamste Keulse kerk.[167] Deze 11de-eeuwse abdijkerk combineert een basilicaal schema (hoog middenschip met lagere zijbeuken) met een drieapsidenaanleg. Schip, transept en koor hebben een nevenbeuk in de vorm van een zijbeuk of omgang (afb. III.5.2.5.2B). De aanleg van de oostpartij is nagenoeg symmetrisch: de armen van koor en dwarsschip kennen eenzelfde plattegrond. De verdubbeling van de zijbeuken aan de oostzijde van het transept, doet denken aan de situatie aan de westzijde van het Doornikse transept, al vormde deze ruimte in Doornik de

[162] Beretta 2006a: p.46.
[163] Untermann 2006a: p.94-95.
[164] Uit de 9de en 10de eeuw kunnen verder nog genoemd worden de Sankt-Georg in Oberzell op de Reichenau (Rahtgens 1913a: p.153), de Sankt-Stephan in Böckweiler en de Sankt-Stephan in Essen-Werden. In Midden en Oost-Europa verrezen in de 10de en 11de eeuw een groot aantal kerkjes met klaverbladplattegrond, onder meer op adellijke en koninklijke burchten (Praag, Krakau).
[165] Brulet 2012a: p.398.
[166] Onder de noordelijke arm van het transept van de Sint-Servaaskerk in Maastricht zijn moeilijk te dateren resten gevonden van een polygonale structuur. Zie: Panhuysen 1991a: p.20. Er zijn echter onvoldoende aanknopingspunten om deze te beschouwen als de resten van een triconchale aanleg.
[167] Over deze kerk, zie: Kubach & Verbeek 1976a: p.557-568. Krings 1985a: p.103-105. Kitschenberg 1990a. De bundel van *Colonia Romanica*, 24 uit 2009 is volledig aan de kerk gewijd.

vestibule voor de zijportalen, terwijl deze plaats in de Sankt Maria im Kapitol eerder bestemd zal zijn geweest voor zijaltaren.

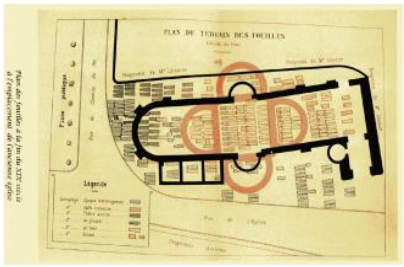

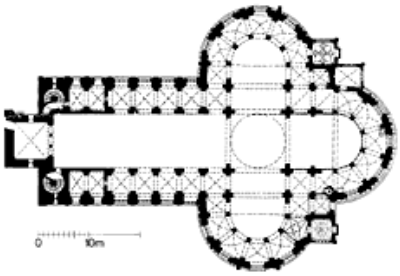

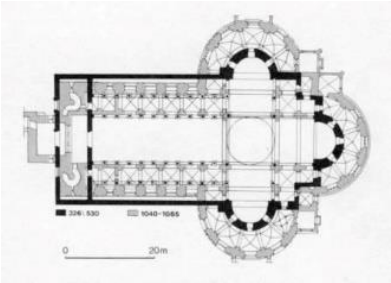

III.5.2.5.2A links: Rosny-sur-Seine (dép. Yvelines), plattegrond van een tetraconchale kerk, opgravingstekening uit 1892 door Henri Thomas (uit: www.rosnyavenir.fr/ville%20d'histoire%20b.htm).
III.5.2.5.2B midden: Köln, St. Maria im Kapitol, plattegrond (foto: Schäfke 1987a: p.167).
III.5.2.5.2C rechts: Köln, St. Maria im Kapitol, plattegrond met ingetekend de Geboortekerk in Bethlehem (foto: Schäfke 1987a: p.172).

Als stichteres van St. Maria im Kapitol werd de hoogadellijke Plectrudis[168], echtgenote van de Merovingische huismeier Pepijn de Middelste van Herstal († 714), vereerd. Samen met haar man en haar moeder stichtte zij verscheidene kerken, waaronder de abdij van Echternach. Na Pepijns dood was Plectrudis drie jaar regentes, tot zij in 717 aftrad onder druk van haar stiefzoon Karel Martel. Toen zij omstreeks 726 overleed, werd zij bijgezet in de door haar gestichte Mariakerk, vermoedelijk nabij de Keulse residentie van de Merovingische hofmeiers, waaruit het geslacht der Karolingers zou voortkomen.[169] Het oorspronkelijke kanunnikessenstift werd door de Keulse aartsbisschop (953-965) Bruno hervormd tot benedictinessenklooster. Abdis Ida († circa 1060), uit het aan de Ottoonse keizers verwante geslacht der Ezzonen, begon omstreeks 1040 met de bouw van de nog bestaande kloosterkerk. Deze werd in 1049 door paus Leo IX en vervolgens nogmaals in 1066 door aartsbisschop Anno gewijd. Na talrijke aanpassingen, reparaties en reconstructies – vooral na de zeer zware schade in de Tweede Wereldoorlog – is dit in grote lijnen de kerk die er nu staat.
Voor de oostpartij van de 11de-eeuwse kerk werd een, tot dan toe ten noorden van de Alpen ongekende, vorm gekozen: een monumentale drieapsidenaanleg met omgangen. De herkomst hiervan is al sinds de 19de eeuw onderwerp van debat. Hoewel lange tijd werd aangenomen dat de triconchale vorm überhaupt pas in de 11de eeuw ten noorden van de Alpen was toegepast, zijn er toch wel, zoals reeds vermeld, enkele voorbeelden van oudere gebouwen bekend. Niet zo ver van Keulen is een voorbeeld te vinden in de kapel van St. Stefan in Werden bij Essen uit circa

[168] Schaefer 1902a: p.67-75, 90-92; Rahtgens 1913a: p..33-36; Wampach 1929-1930a: I, p.113-135; Mühlberg 1962a: p.21-23; Werner 1980a: p.166-169, 426-430.
[169] Middeleeuwse bronnen situeerden dit paleis op de Kapitoolsheuvel in het zuidoosten van de stad. Deze plek dankte zijn naam aan een antieke tempel die hier had gestaan. Deze was gewijd aan de Romeinse staatsgoden (de *trias capitolina*: Jupiter, Iuno en Minerva) die in Rome op het Kapitool vereerd werden. Jordanus van Osnabrück schrijft in *De praerogativa Romani imperii* (omstreeks 1280-1285) over de oorsprong van St. Maria im Kapitol: "De huismeier Pepijn had zijn belangrijkste woning in Keulen op de plaats waar zich nu het klooster bevindt dat St. Maria im Kapitol wordt genoemd. Hier stichtte Plectrudis, de echtgenote van Pepijn bijgenaamd de Dikke, ter ere van de Moeder Gods een convent, bevolkte het met kloosterlingen en op deze plaats, die door veel rijkdom en door de schoonheid van de omgeving uitmuntte, wilde zij na haar dood begraven worden." JORDANUS VAN OSNABRÜCK 1868-1869a: p.63-64: Pipini vero maioris domus principale domicilium erat in Colonia Agrippina in loco ubi nunc est monasterium quod dicitur sancte Marie in Capitolio. Hoc siquidem Plectrudis, dicti Pipini Grossi conjunx, fundavit in honore genetricis Dei, ibique conventum monialum congregavit, et ipsum locum multis divitiis et ornatu regio sublimavit, in quo etiam post mortem voluit sepeliri. Het hier vermelde convent werd in werkelijkheid pas rond 953-962 door aartsbisschop Bruno bij de kapittelkerk gesticht. Hlawitschka 1966-1967a: p.2-16. Zie ook: Mekking 1986a: p.314-316.

825.[170] In deze kerk, waarschijnlijk gebouwd naar voorbeeld van de kleinere graf- en gedachteniskapellen in het Middellandse Zeegebied, is de vroegchristelijke traditie van memoriaalkapellen op triconchale grondslag voortgezet. Dat de grootse aanleg met omgangen bij St. Maria im Kapitol van een bescheiden kapel zou zijn overgenomen, lijkt echter onwaarschijnlijk. Mogelijk illustreerde de kapel voor de opdrachtgever van de St. Maria im Kapitol een betekenisvol schema dat ook anderszins bekend was. Er is wel geopperd dat de mogelijk triconchaal opgezette zalen in de keizerlijke paltscomplexen in Aken en Ingelheim een rol speelden, en in het verlengde daarvan paleiszalen in Trier (basilicacomplex), Rome (Lateraanse paleis) of Tivoli (Villa Adriana).[171]

Als concreet voorbeeld voor de Mariakerk in Keulen is gewezen op de eveneens aan Maria gewijde **Geboortekerk in Bethlehem**. Deze kerk werd in de 6de eeuw herbouwd op initiatief van keizer (527-565) Justinianus I. De overeenkomsten tussen de afmetingen van St. Maria im Kapitol (zonder de omgangen) en de Geboortekerk in Bethlehem zijn dermate opvallend, dat geopperd is dat het om een kopie zou gaan (afb. III.5.2.5.2C).[172] Het is de vraag of deze overeenkomst in afmetingen tussen de Geboortekerk en de Sankt-Maria-im-Kapitol het gevolg is van een bewuste overname of toeval. Opgemerkt is dat juist de punten waar de plattegronden overeenstemmen, lastig te meten of over te dragen zijn op een ander gebouw.[173] Het overnemen van de maten van een verenswaardig kerkgebouw is een fenomeen dat bekend is uit een contemporaine kerkstichting. Bisschop (1009-1036) Meinwerk van Paderborn stuurde omstreeks 1033 abt Wino van Helmershausen naar Jeruzalem om de maten van de Heilig Grafkerk en het Heilig Graf op te meten ten behoeve van een nieuwe kloosterstichting in Paderborn.[174] Het blijkt echter dat het, zoals in dit laatste geval, eerder ging om de verwerking van de afmetingen als abstracte getallen in het concept van het gebouw, dan om de maatvoering en dus de formele nabootsing, als zodanig. De maten waren 'heilige maten/getallen' die als een soort relieken in een ander gebouw werden verwerkt en op deze wijze tot de representatie van het ene kerkgebouw in het andere bijdroegen.[175]
Veel wezenlijker dan een mogelijke maatovereenkomst met de Geboortekerk is de aanwezigheid van de drieapsidenaanleg in beide gebouwen in combinatie met het Mariapatrocinium en de symbolische betekenis van de beide kerken.[176] De associatie met Christus' menswording bestond in de St. Maria im Kapitol niet alleen uit de gelijkenis met de plattegrond van de Geboortekerk, en uit het patrocinium, maar ook uit de rol die deze belangrijkste Mariakerk in de Keulse stedelijke liturgie vervulde. De aartsbisschop vierde in deze kerk de Kerstnachtmis, één van de voornaamste plechtigheden van het kerkelijk jaar.[177] Als Bethlehem in Keulen was de kerk een krachtige representatie van de eigenlijke Geboortekerk in het Heilig Land.

---

[170] Kubach & Verbeek 1976a: p.1236.
[171] Georg Dehio en Gustav Von Bezold (1891-1901a, I: p.51-56) dachten dat de klaverbladaanleg terugging tot de troonzaal van een Romeins paleis op deze plek. In hoeverre er in die tijd nog antieke ruïnes met een drieapsidenaanleg in West-Europa zichtbaar waren, is niet bekend.
[172] Zie de tekening van Otmar Schwab (1975a: p.23-28), ook afgebeeld bij Schäfke 1987a: p.172.
[173] Beuckers 2009a: p.255.
[174] Bannasch 1972a: p.245-247.
[175] Krautheimer 1942a: p.13. Mekking 1995
[176] Over de toevoeging *in Capitolio*, die in 1189 voor het eerst opduikt en de mogelijke betekenis hiervan, zie: Mekking 1986a: p.314-316.
[177] De liturgische betekenis van de Santa Maria im Kapitol is vergelijkbaar met die van de Santa Maria Maggiore in Rome. Daarnaast kende Rome ook de kerk Santa Maria de Capitolio, Onze-Lieve-Vrouw van het Kapitool, later Santa Maria in Aracoeili genoemd, gebouwd op de plaats van de tempel van Juno Moneta. Deze kerk speelde in middeleeuwse Romeinse statieliturgie geen rol, maar werd met de opkomst van de Romeinse commune belangrijk als kerk van de Senaat, die in de aangrenzende gebouwen op het Kapitool zetelde. Krautheimer 1996a: p.225.

Naast de navolging van de Geboortekerk kan de keuze voor de triconchale aanleg in Keulen ook verklaard worden uit de wens om de stichteres van het klooster Plectrudis († ca. 726?) een memoriebouw te geven die een zo voorname en heilige vrouw waardig was. Plectrudis had in de 11de eeuw namelijk nog steeds niet de status van heilige verkregen.[178] Dat de kloostergemeenschap en haar hoge afstammelingen streefden naar de heiligverklaring van Plectrudis blijkt ook uit de graftombe (derde kwart 12de eeuw), waarop zij met nimbus is afgebeeld.[179] Het nieuwe kerkgebouw dat in de tweede helft van 11de eeuw verrees, bracht deze ambities op twee manieren tot uitdrukking: het westwerk kreeg met de arcade in de scheiboog op de verdieping een expliciete verwijzing naar de Karolingische hofkerk van Karel de Grote in Aken, terwijl de oostpartij een monumentale klaverbladvorm kreeg, zodat deze zich toonde als een indrukwekkende *memoria* voor de als heilige vereerde Plectrudis.

5.2.6 Drie kerken met een triconchale oostpartij in Noord-Frankrijk

De intentie om met de triconchale vorm te verwijzen naar het verre, eerbiedwaardige verleden van de stichting en de heiligheid van de stichter(es) en het daaruit voortvloeiende prestige van de huidige instelling speelde ook een rol in enkele Noord-Franse abdijkerken. De betreffende kerken bevonden zich zowel geografisch, kerkelijk-politiek als cultureel aanmerkelijk dichter bij Doornik, dan de Rijnlandse en Lombardische kerken. Het gaat om de kloosters van Saint-Germain-des-Prés, Corbie en Saint-Lucien bij Beauvais. In de eerste kerk zijn de apsiden afgebroken, terwijl van de andere twee de (middeleeuwse) kerk geheel verdwenen is. Uit opgravingen en oude afbeeldingen kan echter afgeleid worden dat deze kerken een triconchale oostpartij hadden.

5.2.6.1 De abdijkerk van Saint-Germain-des-Prés

Als de uitdrukking “wie schrijft, die blijft” op enig moment in de middeleeuwse architectuurgeschiedenis van toepassing is, dan is het wel op de geschiedenis van de kerkelijke architectuur rond 1140. Met zijn teksten over de bouw van de nieuwe abdijkerk van Saint-Denis verwierf bouwheer abt Suger voor de nieuwe abdijkerk voor eens en voor altijd een plaats in het brandpunt van de architectuurgeschiedenis. En ondanks talrijke, goed onderbouwde studies die laten zien dat de nieuwbouw van de façade en het koor van Saint-Denis niet dé, maar “slechts” één van de belangrijkste bouwprojecten van zijn tijd was, is de mythe dat Suger in Saint-Denis een nieuwe bouwstijl uitvond onverwoestbaar. Bouwprojecten als de nieuwbouw van de abdijkerk van Saint-Germer-de-Fly, de kathedraal van Sens en de uitbreiding van de abdijkerk van Saint-Germain-des-Prés speelden eveneens een grote rol in de ontwikkeling die de architectuur in de Île-de-France in de jaren 1130-1140 doormaakte.[180] Saint-Germain-des-Prés (*Sanctus Germanus a Pratis*) bij Parijs was één van de voornaamste koninklijke kloosters van Frankrijk.[181] Het abdijcomplex lag in de Middeleeuwen ‘in de velden’ (*pratum* = Lat. weide) ten zuidwesten van de hoofdstad. De Merovingische koning (511-558) Childebert I, zoon van Clovis, stichtte de abdij en koos de abdijkerk als zijn laatste rustplaats. De aanvankelijk aan Sint-Vincentius en het Heilig Kruis gewijde kerk, een

[178] Vanaf de tweede helft van de 12de eeuw schrijven visuele en schriftelijke bronnen de stichting van de Keulse stiftskerk St. Maria im Kapitol aan Plectrudis († ca. 726?) toe. Zie over Plectrudis en haar stichting: Hlawitschka 1966-1967a: p.1; Hilger 1985a: p.3 en de volgende noten.
[179] Toen in de 13de eeuw bleek dat de heiligverklaring geen haalbare zaak meer zou worden, werd ze afgebeeld als koningin. Klinkenberg 2010a: p.402.
[180] Over de kathedraal van Sens: Henriet 1982a: p.81-168. Over de abdijkerk van Saint-Germer-de-Fly: Henriet 1985a: p.7-142. Over Saint-Germain-des-Prés: Plagnieux 2000a: p.6-87; Schoofs 2014a.
[181] Prache 1983a: p.33-37. De meest recente bouwhistorische studie is: Plagnieux 2000a: p.6-87. Zijn conclusies over de bouwgeschiedenis vormen hier het uitgangspunt. Zie ook: Kramp 1995a en Schoofs 2014a.

kruisvormige martyrium, werd op 23 december 558 door de Parijse bisschop (552-576) Germanus in gebruik met de begrafenis van de koning.[182] Germanus zelf werd na zijn dood begraven in de naastgelegen kapel van Saint-Symphorien. De grote verering voor de Germanusrelieken zorgde ervoor dat zijn patrocinium al in de 7de eeuw werd toegevoegd aan dat van de abdij. In 756 werd Germanus' lichaam in het bijzijn van koning (751-768) Pepijn de Korte en zijn zoon, de latere keizer Karel, overgebracht naar de eigenlijke abdijkerk.

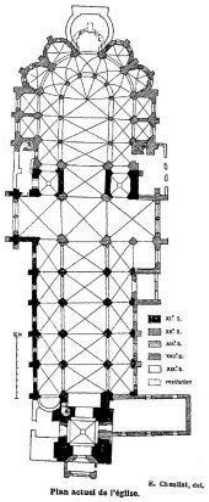

III.5.2.6.1A links: tekening van de graftombe van koning Chilperik in de Saint-Germain-des-Prés (foto: wikimedia.org).
III.5.2.6.1B links midden: Paris, Saint-Germain-des-Prés, plattegrond (foto: wikimedia.org).
III.5.2.6.1C rechts midden: Paris, Saint-Germain-des-Prés, tekening van de transepttorens (foto: wikimedia.org).
III.5.2.6.1D rechts: J. Hill, naar John-Claude Nattes: koorsluiting van Saint-Germain-des-Prés, Parijs, begin 19de eeuw (foto: www.fr.muzeo.com).

In de 9de eeuw had de abdij ernstig te lijden onder de Noormanneninvallen. Abt (990-1014) Morard begon met steun van de Franse koningen met de herbouw van de kerk. De westtoren en het schip dateren uit deze bouwcampagne. Over de historie van het bijbehorende koor bestaat geen consensus. Philippe Plagnieux meende dat de gehele kerk in de loop van de 11de eeuw herbouwd werd, terwijl Alain Erlande-Brandenburg betoogde dat aan de 6de-eeuwse oostpartij in de 11de-eeuw onder meer flankerende koortorens toegevoegd werden.[183] Hoe het ook zij, eind 11de eeuw moet de Saint-Germain een kruisvormige plattegrond hebben gehad met een basilicaal aangelegd schip en aan de westzijde een forse toren. De oostpartij bestond uit een uitstekend transept en een vrij diep eenbeukig koor, met een nevenkoor aan iedere zijde. In de oksels van koor en transept stonden twee rijzige torens. Omdat de transeptarmen uitliepen in apsiden, had de kerk een triconchale aanleg.

De apsidiale beëindiging van de transeptarmen heeft in de literatuur weinig aandacht gekregen, ondanks het feit dat de reconstructie ervan overtuigend is. Tijdens archeologisch onderzoek in de jaren 1878-1880 ontdekte Théodore Vacquer aan de buitenzijde van de kerk namelijk de fundamenten van een apsis tegen de kopse muur van de zuidelijke transeptarm. Vacquer interpreteerde deze resten als de overblijfselen van de Julianuskapel, een onderdeel van de Merovingische stichting van Childebert.[184] Het is echter waarschijnlijker dat deze resten

[182] *Vita Sancti Doctrovei*, in: Bapst 1887a: p.145. Hubert 1938a: p.9. Périn 1996a: p.29-36.
[183] Plagnieux 2000a: p.14-18. Erlande-Brandenburg 2011a: p.14. Of Robert de Vrome ook zelf bijdroeg aan de bouw van het schip, zoals De Lasteyrie (1912a: p.229) beweert, is niet overgeleverd. Kramp 1995a: p.169.
[184] Bibliothèque Historique de la Ville de Paris, papiers Vacquer, ms.227, fol.116.

behoorden tot de 11de-eeuwse kerk, waarvan het schip en transept nog bestaan. Vóór deze interpretatie pleit dat de fundering van de zuidelijke apsis exact aansluit op de kopse gevel van het transept. Bovendien was het opgaande gedeelte van het muurwerk van de teruggevonden apsis opgebouwd uit dezelfde kleine stenen als de 11de-eeuwse noordelijke transeptarm.[185] Hoewel aldaar geen fundering van een afsluitende apsis is blootgelegd, zijn er goede gronden om ook daar een apsis te veronderstellen. Op een 17de-eeuwse abdijplattegrond is namelijk te zien dat op de plaats waar zich de noordapsis moet hebben bevonden een loze ruimte was tussen de transeptgevel en de zuidgevel van het 13de-eeuwse refectorium. De noordapsis op deze plaats moet dan tussen de 14de en 17de eeuw zijn afgebroken.[186]

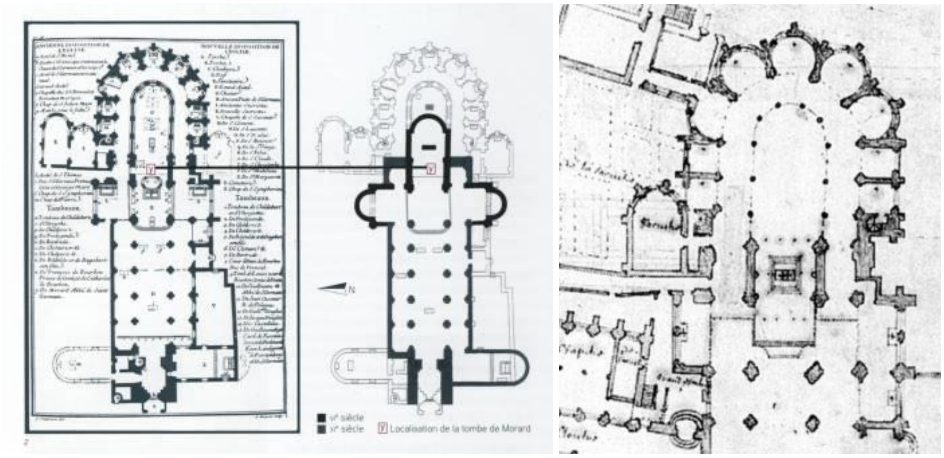

III.5.2.6.2A links: Paris, Saint-Germain-des-Prés, plattegrond, 1724, Dom Bouillart (uit: Erlande-Brandenburg & Mérel-Brandenburg 2011a: p.14).
III.5.2.6.2B midden: Paris, Saint-Germain-des-Prés, plattegrond met reconstructie van de triconchale aanleg (uit: Erlande-Brandenburg & Mérel-Brandenburg 2011a: p.14).
III.5.2.6.2C rechts: Placide Roussel, Plan de Saint-Germain-des-Prés, 1653, detail (foto: www.mappinggothicfrance.com).

Het koor van de abdijkerk werd vanaf circa 1145 vervangen door een omgangskoor met straalkapellen dat overwelfd werd door kruisribgewelven en gestut door steunberen en luchtbogen. De beide torens en het transept bleven gehandhaafd. Op 21 april 1163 wijdde paus (1159-1181) Alexander III het nieuwe koor. Nadien werd de kerk meermaals aangepast. Met name in de 17de en 18de eeuw heeft de Saint-Germain belangrijke verbouwingen ondergaan, die het aanzicht van de kerk hebben gewijzigd. Dit betrof onder andere de overwelving van het schip, het vergroten van de lichtbeukvensters van het koor en de sloop van de transeptapsiden.

De abdij had bijzondere betekenis als belangrijkste grafkerk van de Merovingers en wedijverde met de abdij van Saint-Denis om de koninklijke gunst. Nadat Saint-Germain in de 6de en begin 7de eeuw de belangrijkste grafkerk voor de Merovingische vorstenfamilie was geweest, nam Saint-Denis in de loop van de 7de eeuw de rol van voornaamste koninklijk mausoleum over en zou dit tot de Revolutie blijven. De monniken van Saint-Germain bleven echter iedere kans aangrijpen om de koninklijke status van de abdij te onderstrepen.[187]

[185] Plagnieux 2000a: p.17-18. Uit een handschrift uit 1656 (Bibliothèque nationale de France, ms.18816, fol.66v, geciteerd door Plagnieux 2000a: p.15) blijkt dat toen in 1644 nieuwe ramen in de transeptgevels werden geplaatst, de zuidmuur van pleisterwerk was en de noordmuur dreigde in te storten: […] *il n'y avoit qu'une muraille de plastre. Le gros mur* [..] *qui est opposé à celuy cy menoicoit ruïne* [..]. Dit wijst erop dat de toenmalige transeptgevels geen deel uitmaakten van het 11de-eeuwse metselverband.
[186] Hubert 1950a: p.92-82.
[187] Kramp 1995a: p.247-248.

Hoe belangrijk de Merovingische koningen voor de abdij van Saint-Germain waren, blijkt uit de opdracht voor een reeks grafmonumenten voor de in de abdijkerk begraven koningen die halverwege de 12de eeuw voor het nieuwe koor werden besteld. Het grafmonument voor de stichter Childebert was daarvan het belangrijkste. Het bestaat nog altijd, maar bevindt zich tegenwoordig bij de koningsgraven in… Saint-Denis. Tot de reeks behoorde ook een monument voor koning Chilperik I,[188] een vorst die in Doornik als weldoener van het kapittel werd vereerd (zie § III.5.2.8). Zijn monument werd in maart 1791 door revolutionairen verwoest, maar is bekend dankzij enkele tekeningen.[189] Daarop is te zien dat Chilperik een duidelijk herkenbare leliekroon draagt.[190]
Opvallend is dat de grafmonumenten die in de 12de eeuw in Saint-Germain gerealiseerd werden, precies betrekking hebben op die koningen en koninginnen van wie in destijds bekende teksten vermeld was, dat zij in de Vincentiuskerk begraven waren. Het betreft Childebert I, Chilperik I, Clotarius II en koningin Fredegonde.[191] Dat wijst erop dat de oorspronkelijke graven niet meer bekend waren en dat het oprichten van een serie gedenkstenen voor de Merovingische koningen de bewuste hernieuwing van dit vroegmiddeleeuwse pantheon beoogde. Waarschijnlijk in dezelfde tijd als waarin de grafmonumenten werden gemaakt, voegden de monniken van Saint-Germain een gedachtenis (*memoria*) voor Childebert toe aan hun liturgie.[192]
Naast de rivaliteit met Saint-Denis waren er regelmatig conflicten met de bisschoppen van Parijs, die met lede ogen aanzagen hoe de abdij met haar vele bezittingen zich aan de bisschoppelijke macht onttrok. De abdij beriep zich op de exemptie die bij de stichting zou zijn toegekend. Volgens een privilege van bisschop Germanus had de abdij een onafhankelijke status gekregen, zodat deze gevrijwaard zou blijven van inmenging door de Parijse bisschoppen.[193] Deze laatsten probeerden echter steeds weer greep op het klooster te krijgen. In de 12de eeuw stond de abdij blijkbaar dermate onder druk, dat elke nieuwe paus gevraagd werd om een herbevestiging van de vrijheden en rechten van de abdij.[194]
Daarbij ontwikkelde Saint-Germain zich vanaf de late 11de eeuw tot een centrum van de kerkelijke hervorming en een steunpunt van de paus in zijn pogingen om de Franse koning ertoe te brengen zich niet langer in te laten met kerkelijke zaken.[195] Het mag geen verwondering wekken dat in die context de steun van de vorsten in de 12de eeuw afnam en zij in hoge mate de voorkeur gaven aan de abdij van Saint-Denis.[196]

5.2.6.2 De abdijkerk Saint-Pierre in Corbie

Naast de abdij van Saint-Germain-des-Prés zijn er in Noord-Frankrijk nog twee andere abdijkerken bekend die een drieapsidenaanleg hebben gehad. De in de 11de eeuw gebouwde abdijkerk van Sint-Petrus-en-Paulus in Corbie (bisdom Amiens) had een triconchale aanleg, zo

---

[188] Kramp 1995a: 212-213. Huard 1935a: p.35-53.
[189] Kramp 1995a: p.203.
[190] Kramp 1995a: p. 207-208.
[191] Genoemd in respectievelijk de *Historia Francorum* van Gregorius van Tours (twee maal), de *Kroniek van Fredegarius* en het *Liber Historiae Francorum*. Zo kreeg Childerik II geen nieuw monument, omdat men veronderstelde dat hij niet in Saint-Germain was begraven, maar in Rouen. Zijn graf werd echter in 1656 in Saint-Germain-des-Prés teruggevonden.
[192] Plagnieux 2000a: p.20.
[193] Het privilege stamt waarschijnlijk in zijn huidige vorm uit de 9de of 10de eeuw, maar bevat waarschijnlijk wel authentieke elementen. Kramp 1995a: p.158.
[194] De pausen Paschalis II (1107), Calixtus II (1122), Innocentius II (1130), Lucius II (1144), Eugenius II (1146), Anastasius IV (1152), Adrianus II (1159) en Alexander III (1162) bevestigden de privileges van Saint-Germain-des-Prés.
[195] Kramp 1995a: p.170.
[196] Kramp 1995a: p.171-189.

heeft Pierre Héliot op basis van oude plattegronden aannemelijk gemaakt.[197] Deze kerk zou tussen 1050 en 1075 gereed zijn gekomen. Van de bekende triconchale oostpartijen die ouder zijn dan de Doornikse kathedraal, was Corbie met 125 kilometer afstand het dichtst bij Doornik gelegen.[198]
Net als Saint-Germain had ook Corbie een koninklijke Merovingische oorsprong. Het was een stichting (657/662) van regentes-koningin Batilde (†680/681) en haar minderjarige zoon koning (663-673) Clotarius III. De abdij, één van de rijkste van Noord-Frankrijk, genoot exemptie en vormde een eigen feodale heerlijkheid met veel bezittingen. De abdij van Corbie onderhield intensieve relaties met de Franse koning en zijn voornaamste vazallen in het Noorden, waaronder de Vlaamse graaf. Verder had de abdij een belangrijk netwerk in de Duitse en Scandinavische landen.[199]

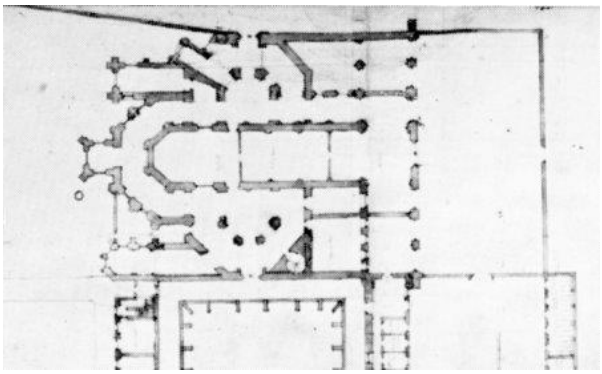

III.5.2.6.3A links: Corbie (dép. Somme), zicht op de abdijkerk vanuit het noorden, afgebeeld in het Monasticon Gallicanum, 1677 (uit: Héliot 1957a).
III.5.2.6.3B rechts: Corbie (dép. Somme), tekening van de plattegrond van de abdijkerk, 17de eeuw (uit Héliot 1957a: planche X).

De bouw van de 11de-eeuwse abdijkerk zou omstreeks 1052 zijn begonnen en in de jaren 1070-1073 voltooid zijn. Van die kerk is op dit moment niets meer over, aangezien deze in de 17de en 18de eeuw afgebroken is. Héliot veronderstelde ronde of polygonale transeptarmen met omgang op basis van een oude plattegrond en een afbeelding van de kerk in het *Monasticon Gallicanum* (afb. III.5.2.6.3A en 3B).[200]

5.2.6.3 De abdijkerk van Saint-Lucien bij Beauvais

Vergeleken met de eveneens verdwenen triconchale plattegronden van Saint-Germain-des-Prés en Corbie is die van de Saint-Lucien bij Beauvais een stuk beter gedocumenteerd. De kerk is in de literatuur meermaals genoemd als mogelijk voorbeeld voor de kathedraal van Doornik, maar zonder dat de relatie tussen beide instellingen nader onderzocht werd. Aangezien een monografische studie ontbreekt, zal hieronder kort op de geschiedenis van de abdij en de architectuur van de abdijkerk worden ingegaan.[201]

---

[197] Héliot 1957a: p.78-81.
[198] Ter vergelijking: Noyon ligt op 130 km van Doornik, Beauvais op 170 km, Parijs op 230 km, Keulen op 280 km. Het is niet uitgesloten dat de 11de-eeuwse abdijkerk van de op 25 km van Doornik gelegen abdij van Sint-Amands een triconchale aanleg had. De 17de-eeuwse opvolger van deze kerk had polygonaal gesloten transeptarmen. Pierre Héliot (1955b) heeft er terecht op gewezen dat de opzet van die kerk sterk beïnvloed is door de middeleeuwse voorganger.
[199] Zie: Héliot 1957a; Gaillard 1963a. Zie ook: Caron 1994a.
[200] *Corbeia Vetus illustrata, Monasticon Gallicanum* (III.5.2.6.3A). Afbeelding: Héliot 1957a: p.81. De 17de-eeuwse plattegrond (III.5.2.6.3B) wordt bewaard in de *Archives nationales* in Parijs (N.III 13/1, Somme).
[201] Voornaamste recente literatuur: Aubert 1965a; Hubert 1966a; Fons 1975a; Leman 1977a; Gardner 1980a; Henriet 1983a (herdrukt in Henriet 2005a), Gardner 1986a en Hanquiez 2008a.

Ten noordwesten van Beauvais bevond zich tot de Franse Revolutie de abdij van Saint-Lucien-lès-Beauvais. Bij het complex hoorde een indrukwekkende abdijkerk, waarvan de plattegrond deels bekend is dankzij opgravingen. Bouwfragmenten en vooral enkele oude afbeeldingen leveren belangrijke informatie voor het uiterlijk van de kerk.
Enkele vermeldingen werpen licht op de bouwtijd. Zo is er een oorkonde van bisschop (1114-1133) Petrus I van Beauvais die een oorkonde van zijn voorganger (1089-1095) Fulco herbevestigt. De oorkonde betreft een schenking aan de abdij ten behoeve van de bouw van de nieuwe abdijkerk van Saint-Lucien.[202] De oorkonde van Petrus I, die circa 1115 gedateerd wordt, vermeldt dat de kerk nog onvoltooid is. Enkele jaren later, in 1121, kent dezelfde bisschop aflaten toe aan bezoekers van de abdijkerk. Deze noodzaak tot inkomsten wijst erop dat er ook toen nog aan de kerk gebouwd werd. Een loden tekstplaatje dat in 1815 gevonden werd in een tombe in het middenkoor van de kerk, vermeldt de translatie van de resten van bisschop (882/888-†901) Honoratius in 1109.[203]
Op grond van deze gegevens mag aangenomen worden dat de bouw van de kerk uiterlijk omstreeks 1095 begonnen is en dat deze in 1109 voldoende ver gevorderd was om Honoratius in het koor te kunnen begraven. In hoeverre het koor toen gereed was, is onbekend. In de loop van de 12de eeuw werd er verder gewerkt aan de kerk. De overgeleverde bouwfragmenten leveren ook argumenten voor een datering in deze periode. Zij kunnen op basis van een vergelijking met andere gebouwen gedateerd worden in de periode 1050-1150. Zo is er een kapiteel dat verwantschap heeft met Normandische architectuur van omstreeks 1060 en zijn er fragmenten van ribben die vergelijkbaar zijn met die in het koor van de abdijkerk van Morienval (circa 1130).[204]
Een aantal afbeeldingen uit de 17de en 18de eeuw geeft ons een idee hoe de abdijkerk er in die periode uitzag. Het lijkt erop dat de kerk toen nog in grote lijnen het 12de-eeuwse bouwwerk was, ondanks het feit dat de abdij zwaar te lijden had gehad van de belegering van Beauvais door de Engelse koning Edward III in 1436.[205]

De abdijkerk bestond uit een schip van acht traveeën en een triconchale oostaanleg, waarvan het koor iets langer was dan de twee transeptarmen (afb. III.5.2.6.4A). Schip, transept en koor werden geflankeerd door zijbeuken en omgangen. Aan de oostzijde van de transeptarmen bevond zich aan beide zijden een schuin geplaatste kapel. Tussen de oostelijke transeptkapellen en de kooromgang werd in later tijd aan iedere zijde een kapel toegevoegd. De kooromgang gaf toegang tot een askapel op vierkante grondslag. De kerk kende een drieledige opstand met galerijen met dubbelarcades die geheel rondom liepen en daarboven een lichtbeuk (afb. III.5.2.6.4D). De zijbeuken, maar mogelijk ook een deel van de middenbeuk, waren overwelfd.[206] De viering van de kerk werd bekroond door een vieringtoren met twee traptorentjes tegen de oostzijde. In de oksels van schip en transept bevonden zich traptorens die toegang gaven tot de galerijen. De omgang van de drie apsiden rustte op gemetselde zuilen, terwijl de rechte delen van de beuken samengestelde pijlers op kruisvormige grondslag hadden. De westgevel van de kerk bestond uit een centrale topgevel geflankeerd door lage torens en kende een axiaal ingangsportaal. Op bepaalde punten blijft de

[202] De oorkonde is overgeleverd via de 17de-eeuwse historicus Dom Percheron. Compleet citaat bij Henriet 2005a: p.77.
[203] Henriet 2005a: 77-78. Lange tijd werd aangenomen dat de translatie van 1109 ook de voltooiing van de kerk betekende.
[204] Hanquiez 2008a: p.43-49. Fons 1975a, p.234-243.
[205] Henwood-Reverdot 1982a: p.4.
[206] Ernst Gall (1926a: p.59-71) reconstrueerde een kooromgang met kapellenkrans overwelfd door kruisribgewelven, overwelfde galerijen en luchtbogen onder de galerijdaken. Hij kende aan de kerk een belangrijke rol toe in de ontwikkeling van de gotische stijl. Henriet (1983a) corrigeerde de reconstructie van Gall.

reconstructie van de abdijkerk en de plaatsbepaling ervan binnen de architectuur van zijn tijd lastig. Dat betreft behalve de datering, de opstand van het interieur en de vraag of en hoe de middenbeuken van de kerk overwelfd waren.
Volgens de overlevering was de abdijkerk gesticht op de plaats van het graf van de heilige Lucianus, die in de 3de eeuw het christelijk geloof in de Beauvaisis zou hebben verkondigd en door onthoofding als martelaar gestorven zou zijn. Bij zijn graf zou in de vroegchristelijke tijd een klooster zijn gesticht, dat vervolgens geplunderd en verwoest zou zijn bij een inval van de 'heidenen' (*paganorum irruptione vastata atque destructa*). In 606 (!) zou de abdij dankzij de Merovingische koning (561-584) Chilperik I weer zijn opgericht en onder koninklijke bescherming zijn geplaatst. Chilperik werd in de abdij vereerd als stichter: jaarlijks op 13 februari werd zijn gedachtenis in een plechtige liturgie gevierd.[207]

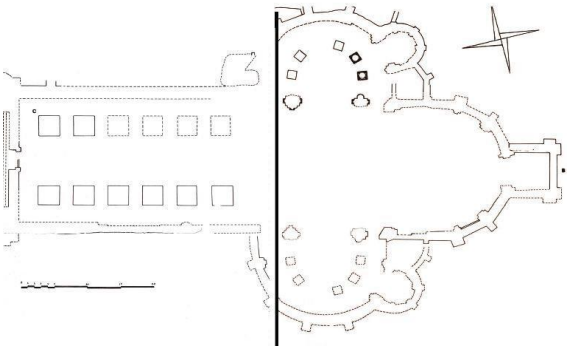

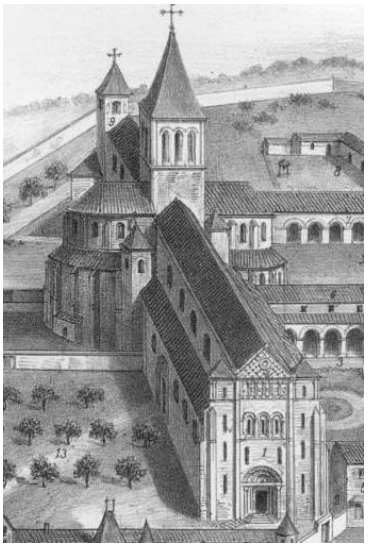

III.5.2.6.4A Boven: plattegrond van de abdijkerk van Saint-Lucien bij Beauvais opgesteld door Jacques Henriet (2005a: p.80) op basis van het opgravingsverslag van Pierre Leman (1977a). Het binnenkoor is niet ingetekend.
III.5.2.6.4B links: vogelvluchtzicht van de abdijkerk van Saint-Lucien bij Beauvais. Steendruk van Deroy naar een verloren tekening uit 1673 (BnF, Paris) (foto: wikimedia.org).
III.5.2.6.4C rechts: zicht vanuit het zuiden op de abdijkerk van Saint-Lucien bij Beauvais. Tavernier de Dejonquières, 1778 (?), BnF (foto: wikimedia.org).

[207] De gedachtenis was samen met die van Karel de Kale. Deladreue & Mathon 1871a: p.668. Deze vermelding is overgeleverd in een obituarium uit de 17de eeuw, maar ontbreekt in een fragment van een obituarium uit de 14de eeuw.

III.5.2.6.4D Onder: zicht vanuit het noorden op de ruïnes van de abdijkerk van Saint-Lucien bij Beauvais, begin 19de eeuw. Steendruk van Deroy naar een verloren tekening van Van den Berghe (foto: wikimedia.org).

Er zijn geen contemporaine bronnen die de stichting door Chilperik onderbouwen. De abdij van Saint-Lucien verschijnt vanaf de 9de eeuw in de schriftelijke bronnen, namelijk in het testament van abt Angesisus van Fontenelle (†833)[208] en in oorkondes van koning Karel de Kale uit 847 en 868/869.[209] De buiten de stad gelegen abdij zou in de Karolingische periode gedurende enige tijd de bisschoppelijke residentie zijn geweest en had mogelijk een groter belang dan de kathedraal.[210] Nadat in de 10de eeuw de bisschoppen zich bij de kathedraal van Saint-Pierre aan de rand van de voormalige Romeinse stad hadden gevestigd, bleef de Saint-Lucien een belangrijke bisschoppelijke kerk *extra muros*. In 1002 werden in de kerk op wonderbaarlijke wijze kledingstukken van de heilige Lucianus gevonden. Bisschop (998-1025) Roger ging voor bij deze *inventio* (vondst) van deze relieken.[211]

Bijzondere betekenis had de abdij in de eerste plaats als grafkerk van de martelaar Lucianus, apostel van de Beauvaisis. In latere *vitae* van Lucianus wordt hij bisschop genoemd.[212] In ieder geval vanaf de 11de eeuw werd Lucianus algemeen gezien als de eerste bisschop van Beauvais. Hij was de patroonheilige van de bisschopszetel. Zijn grote betekenis bleek in het bijzonder bij het aantreden van een nieuwe bisschop. De nacht voorafgaand aan zijn installatie bracht de elect-bisschop door in de abdij. Vanaf het heiligengraf vertrok hij vervolgens in processie voor zijn plechtige intrede in de stad.[213] De nauwe banden tussen de abdij en het bisdom blijken ook uit het feit dat de abt van Saint-Lucien meermaals tot bisschop van Beauvais gekozen werd. Saint-Lucien was ook de grafkerk voor vele bisschoppen van Beauvais: zij lieten zich begraven *ad sanctum*, in de nabijheid van hun heilige voorbeeld en voorganger. Ook veel kanunniken van het kathedrale kapittel kozen Saint-Lucien als begraafplaats.
Niet alleen politiek-religieus was de abdij van groot belang, ook economisch speelde ze een grote rol voor de Kerk van Beauvais. Als bisschoppelijk eigenklooster behoorde de abdij met zijn grote bezittingen tot het bisschoppelijk temporale.[214] Sleuteldocument in de

[208] Henriet 2005a: p.77.
[209] Vercauteren 1928a: p.107; Guyotjeannin 1987a: p.8.
[210] De kerkelijke topografie van Beauvais is in de vroege Middeleeuwen sterk aan verandering onderhevig. Henwood-Reverdot 1982a: p.4. De ten zuiden van de huidige kathedraal Saint-Pierre gelegen kerk van Saint-Étienne zou de oudste kerk van Beauvais en eerste kathedraal zijn geweest.
[211] Guyotjeannin 1987a: p.20-21.
[212] Plantin-Moretus 1953a: p.34. De *vitae* van Lucianus bevatten zeer tegenstrijdige elementen. Volgens de oudste vita zou hij door Petrus zelf zijn gestuurd, volgens een ander door paus Clemens en weer een ander door Sint-Quintinus. Zie: Plantin-Moretus 1953a.
[213] Guyotjeannin 1987a: p.17.
[214] Zo blijkt uit een oorkonde van koning Karel de Kale uit 868. Guyotjeannin 1987a: p.17. Over het bezit: Lohrmann 1976a: p.45-46. De bisschoppen van Beauvais waren machtige feodale heren, die over het algemeen

bezitsaanspraken van de abdij vormde een schenkingsoorkonde van koning Chilperik. In maart 1283 lieten de monniken de oorkonde vidimeren (bekrachtigen) door koning Philips III.[215] Op grond van de oorkonde claimde de abdij koninklijke status en maakte aanspraak op steun van de koning als het ging om het beschermen van haar eigendommen en prerogatieven. Fernand Vercauteren heeft inzichtelijk gemaakt dat dit document een pseudo-Merovingische oorkonde is, die waarschijnlijk in de 11de eeuw is opgesteld op basis van Merovingische en Karolingische voorbeelden.[216] Het stuk is mogelijk gefabriceerd voor het herstel van het goederenbezit van de abdij na een moeilijke periode in de 9de en 10de eeuw, toen de abdij meerdere Noormanneninvallen te verduren kreeg.

Als martyrium voor de heilige Lucianus, de patroonheilige van de bisschopszetel van Beauvais, vormde de klaverbladaanleg van de Saint-Lucien een uitzonderlijk bouwdeel. De monumentaliteit ervan werd versterkt door de omgangen rondom koor en transeptarmen en de opstand met galerijen. De kerk behoorde tot de meest imposante abdijcomplexen voor de muren van Noord-Franse bisschopssteden.

5.2.7 Een tussenstand: onderlinge verbanden en mogelijke relaties met de Doornikse kathedraal

De Sankt Maria im Kapitol, Saint-Germain-des-Prés en de Saint-Lucien in Beauvais vormen, zover onze kennis reikt, de voornaamste 11de-eeuwse kerken met een triconchale aanleg in de regio tussen Elbe en Loire. Mogelijk behoorde daartoe ook de abdijkerk van Corbie, waarvan echter weinig bekend is. Daarom wordt deze kerk verder alleen zijdelings betrokken bij de vraag naar de oorsprong van het concept van de oostpartij van de Doornikse kathedraal.

Sankt Maria im Kapitol

Er zijn meerdere redenen waarom de Sankt Maria im Kapitol van belang kan zijn geweest voor de Doornikse kathedraal. In de eerste plaats zijn er sterke vormovereenkomsten. Bij beide kerken zijn de drie armen van het klaverblad in hoge mate gelijk en beide kerken hebben een klaverbladaanleg op basilicale grondslag, waarbij de apsiden begeleid worden door omgangen.[217] In de tweede plaats had de Keulse Mariakerk een hoge status. Het gebouw moet wijd bekend zijn geweest, wat bijvoorbeeld blijkt uit de overeenkomsten in de opzet van de crypte van de Keulse kerk en die van de kathedraal van Canterbury.[218]

Vanuit de context van beide gebouwen zijn er echter weinig elementen die een directe receptie aannemelijk maken. Het verschil tussen beide instellingen – een adellijk vrouwenklooster tegenover de kathedraal van een bisdom – is groot.

Zoals hierboven bleek kan de Geboortekerk in Bethlehem een belangrijke rol gespeeld hebben bij het concipiëren van de Sankt Maria im Kapitol. Voor een programmatische relatie tussen de Doornikse kathedraal en de Geboortekerk, die Barthélémy Du Mortier al in 1863 opperde, lijkt onvoldoende aanleiding te zijn. Het feit dat dat in de vroege 12de eeuw de bekendheid met de Geboortekerk dankzij de kruistochten aanzienlijk moet zijn toegenomen, vormt op zichzelf onvoldoende grond om een relatie tussen beide gebouwen te veronderstellen.[219]

---

sterke banden met de Franse koningen hadden. In de loop van de 11de eeuw verwierven zij de grafelijke rechten in de Beauvaisis, zodat zij graaf-bisschoppen waren. Guyotjeannin 1987a: p.3-31.

[215] Vercauteren 1928a: p.84.

[216] Vercauteren 1928a.

[217] Deze overeenkomsten gelden voor meerdere van de Noord-Franse triconchaal opgezette oostpartijen in vergelijking met die van de St. Maria im Kapitol. Kubach & Verbeek 1989a: p.280.

[218] Fernie 2000a: p.141, 144.

[219] Over Doornik en de Kruistochten: Hocquet 1937a: p.373-392. Rolland 1938b: p.161-181.

De koorpartij van de St. Maria im Kapitol had als eerste van een reeks in Keulen en omgeving een klaverbladvormige grondslag.[220] Een aantal van deze kerken, met name Groß St. Martin en St. Aposteln, zijn ook genoemd in verband met de oostpartij in Doornik.[221] De bouw van deze Keulse triconchale oostpartijen vond echter pas plaats in de tweede helft van de 12de eeuw en later. De Doornikse klaverbladaanleg was toen al voltooid.[222]

De abdijkerk in Corbie

Of de apsidiaal gesloten transeptarmen van de abdijkerk in Corbie een rol gespeeld hebben bij het concept van de Doornikse kathedraal is moeilijk te zeggen. De rol en het belang van het Merovingische koningshuis bij de stichting en dotatie van de beide instellingen hebben de beide kerken gemeen, maar specifieke aanknopingspunten om de instellingen met elkaar in verband te brengen ontbreken. Lastig is dat (de vorm van) de triconchale aanleg in Corbie erg onzeker is. Het feit dat Corbie van de bekende kerken met een triconchale plattegrond die ouder zijn dan de Doornikse kathedraal, op 125 kilometer afstand het dichtst bij Doornik gelegen was, is op zich onvoldoende reden om de abdijkerk als mogelijk voorbeeld te zien.

De abdijkerk van Saint-Germain-des-Prés

Terwijl tussen de Sankt Maria im Kapitol en de Doornikse kathedraal – zeker gezien de zeldzaamheid van het triconchale schema – de formele overeenkomsten vrij sterk zijn, valt bij de Saint-Germain-des-Prés juist op dat de historische context belangrijke aanknopingspunten biedt.

Afgezien van de gebruikelijke contacten binnen de hoge clerus, waren er tussen het bisdom Doornik en de Parijse abdij historische banden. Zo vonden de monniken van Sint-Amands tijdens de Noormanneninvallen hun toevlucht bij Saint-Germain, samen met de relieken van hun heiligen.

Van grotere betekenis was de gedeelde Merovingische geschiedenis van de Parijse abdij en het Doornikse kapittel. Beide instellingen beriepen zich op een eerbiedwaardige ouderdom en koninklijke status die terugging tot de Merovingische vorsten uit de stichtingstijd van de instelling. Zoals hierboven (§ III.5.2.6.1) bleek, vormde de stichting door koning Childebert en het feit dat de kerk als necropool voor de generaties Merovingische koningen na Clovis had gediend, een belangrijk rechtvaardiging voor de positie van de abdij van Saint-Germain. Hoe belangwekkend deze traditie was, blijkt uit de koninklijke grafmonumenten die halverwege de 12de eeuw tegelijkertijd met het nieuwe koor vervaardigd werden. Hiertoe behoorde ook het hierboven genoemde monument voor koning (561-584) Chilperik I.[223] Chilperik draagt daarop een duidelijk herkenbare leliekroon, net zoals op het zegel van het Doornikse kapittel.[224] Dezelfde Chilperik zou ooit in Doornik bescherming hebben gekregen

[220] Kerken in het Rijnland en omgeving met een klaverbladaanleg zijn de St. Andreas en St. Aposteln (rond 1200) in Keulen, de St. Cassius-und-Florentius in Bonn (vanaf circa 1145), het westkoor van de Dom in Mainz (omstreeks 1200), de Sint-Quirinus in Neuss (1209), de Munsterkerk en de Sint-Christoffelkathedraal in Roermond en de abdijkerk van Rolduc.

[221] Warichez 1934-1935a: I, fig.3. Rolland 1937a: p.234. Héliot 1956a: p.45.

[222] Cornet 1970a: p.213. De enige andere Keulse kerk met een triconchale opzet die ouder is dan de Doornikse kathedraal is de St. Georg. Deze kerk met zijn verlaagde dwarsschip heeft echter, behalve de aanwezigheid van transeptconchae, weinig gemeen met Doornik. Andere kerken in Noordwest-Europa, waar een klaverbladvorm is teruggevonden: Sint-Nicolaas in Kampen, Sint-Lievens/Onze-Lieve-Vrouw-Monsterkerk in Zierikzee, de abdijkerk in Rijnsburg, St. Stephan in Werden en de Saint-Nicolas-en-Glain bij Luik. Verder werd een drieapsidenaanleg gebouwd in Plettenburg, Harburgerberg, Breslau, Bücken an der Weser, Neurenberg en Sankt Elisabeth in Marburg. Deze staan echter letterlijk en figuurlijk verder verwijderd van de kerken aan de Rijn. Wolfgang Götz (1968a: p.90) zag in de Mariakerk in Brandenburg een mogelijke navolging van de Doornikse kathedraal met klaverbladplattegrond (tetraconch), galerijen en vier torens in de hoeken.

[223] Kramp 1995a: 203, 212-213. Huard 1935a: p.35-53.

[224] Kramp 1995a: p. 207-208.

toen hij op de vlucht was voor zijn broer Sigebert en zou, volgens een latere overlevering, uit dank daarvoor de Kerk van Doornik grote bezittingen hebben geschonken (zie § II.2.2), die vanaf de 12de eeuw beschouwd werden als de kern van het bezit van het kathedrale kapittel (zie § III.5.2.8).

In tegenstelling tot de abdij van Saint-Germain beschikte het Doornikse kapittel aanvankelijk niet over historische getuigenissen, die de aanspraken op de Merovingische oorsprong van het kapittelbezit konden onderbouwen. Een architectonische verwijzing naar de Parijse abdijkerk kon deze aanspraken versterken. Dat de abdijkerk van Saint-Germain ook nog eens de laatste rustplaats was van Chilperik I, maakte de Saint-Germain een extra interessant voorbeeld voor de Doornikse kathedraal.
Saint-Germain was voor de Doornikse kanunniken om nog een andere reden aantrekkelijk om naar te verwijzen. De abdij was een medestichting van de voornaamste Merovingische bisschop van Parijs, Germanus, die in het Franse rijk een grote verering genoot. De associatie van koningschap en bisschoppelijke heilige in de abdij van Saint-Germain paste goed bij de veronderstelde stichter-bisschop Eleutherius van wie men aannam dat hij onder Clovis door de heilige Remigius als bisschop van Doornik was aangesteld (zie § II.2.2).[225]
Ten slotte kan ook nog gewezen worden op de pauselijke gezindheid van de Saint-Germainabdij in de periode van de kerkhervorming. Ook dit gegeven was aantrekkelijk voor de Doornikse kanunniken, aangezien de steun van de paus en de context van de kerkhervorming voor de gewenste onafhankelijkheid van hun bisdom een factor van doorslaggevende betekenis was.

De abdijkerk van Saint-Lucien bij Beauvais
De meest recente bekende triconchale aanleg in het Franse koninkrijk op het moment dat in Doornik gekozen werd voor de triconchale vorm van de nieuwe oostpartij, vormde de kerk van Saint-Lucien in Beauvais, waarvan de oostpartij mogelijk al omstreeks 1120 voltooid was. Net zoals de Sankt Maria im Kapitol en de Doornikse kathedraal was de Saint-Lucien een grote basilicale kerk met als oostpartij een drieapsidenaanleg met omgangen. De Saint-Lucien had, net zoals de Doornikse kathedraal, galerijen langs de middenbeuken van koor, schip en transept en een forse vieringtoren. Daar komt nog bij dat de abdijkerk in Beauvais en de kathedraal in Doornik in een verwante vormentaal werden opgetrokken.
Naast de formele overeenkomsten zijn er belangrijke overeenkomsten in de historische context van beide gebouwen. De geschiedenis en positie van de bisschoppelijke abdijkerk boden de kanunniken van Doornik namelijk de mogelijkheid van een hoge mate van identificatie.
Als eerste bisschop van Beauvais kon Lucianus gelijkgesteld worden met de Doornikse bisschop Eleutherius die in Doornik als feitelijke stichter van de bisschopszetel werd beschouwd.
In de tweede plaats voerde de Saint-Lucienabdij, net zoals het Doornikse kapittel, de kern van zijn bezit terug op een schenking van koning Chilperik I. Voor beide instellingen gold hij als de grote weldoener.
Voor het kathedrale kapittel van Doornik kon de Saint-Lucien ook een gewenst voorbeeld zijn vanwege de eenheid van bisschop en kapittel. Het feit dat in de Saint-Lucien ook de kanunniken van het kathedrale kapittel van Beauvais werden begraven, is een uiting van het ideaal van eenheid en gemeenschappelijkheid van bisschop en kapittel, een ideaal dat ook in de kringen van de kerkhervorming leefde.[226]

[225] *HISTORIAE TORNACENSIS* 1883a: p.332 (cap.2).
[226] Guyotjeannin 1987a: p.97.

5.2.8 De Merovingische oorsprong van de Kerk van Doornik

Uit het voorafgaande is gebleken dat de Merovingische oorsprong bij meerdere triconchale bouwwerken (Saint-Germain bij Parijs, Saint-Lucien bij Beauvais en Saint-Pierre in Corbie) in het Franse koninkrijk een belangrijke rol speelde. De Merovingische oorsprong van de Doornikse Kerk was in de 12de eeuw bijzonder actueel. Niet alleen vanwege de opkomst van de cultus voor de heilige stichter-bisschop Eleutherius, maar ook door de nadrukkelijke manier waarop het kapittelbezit werd teruggevoerd op een schenking van de Merovingische koning Chilperik.[227] Deze verering voor Chilperik kwam hierboven bij de Saint-Germain-des-Prés al kort aan de orde.

5.2.8.1 Doornik en de schenking van koning Chilperik

Volgens Gregorius van Tours had de Merovingische koning Chilperik zich in een jarenlang voortslepende twist met zijn broer Sigebert, te Doornik verschanst (575). En terwijl Chilperik daar vreesde voor zijn leven, kwam het bericht dat Sigebert vermoord was.[228] Volgens 12de-eeuwse Doornikse bronnen zou Chilperik uit dank voor de bescherming die hij had genoten, grote schenkingen hebben gedaan aan de bisschop en het kapittel. De passage komt voor in het relaas van Herman van Doornik, die uitgebreid melding maakt van de diverse bezittingen en rechten die de Kerk ten deel vielen.[229] Bovendien zou dankzij koning Chilperik de kathedraal aanmerkelijk vergroot zijn: *Chilperici, qui ecclesiam beate Marie Tornacensis valde ampliavit*.[230]

Een grote Merovingische schenking is inderdaad prominent terug te vinden in de archieven van het kapittel. Het betreft het zogenaamde *privilegium Hilperici*, dat in 1566 bij de Beeldenstorm verbrandde, maar waarvan de tekst uit meerdere kopieën en vermeldingen bekend is. De oorkonde, gedateerd op 1 mei 716, vermeldde dat Chilperik, koning der Franken, alle tol- en belastinginkomsten en alle daaraan verbonden rechten in Doornik had geschonken *ad aecclesiam ipsius pontificis domni Chrasmari quae est in honore sanctae Mariae in ipso Tornaco constructa* (aan de kerk van genoemde bisschop Chrasmarus, gebouwd ter ere van Onze Lieve Vrouw in de genoemde [stad] Doornik) om te dienen voor de uitkeringen aan de kanunniken.[231]

Een bisschop Chrasmarus komt ook voor in de 12de-eeuwse bisschopslijst van Noyon en Doornik, en wel aan het begin van de 8ste eeuw. Wat betreft koning Chilperik is er sprake van een persoonsverwisseling. De koning Chilperik bij Gregorius van Tours betreft koning (561/575-†584) Chilperik I. Het privilege staat echter op naam van koning (715-†720/721) Chilperik II.

De betekenis van de schenkingsoorkonde blijkt uit de plaats waar deze in het kapittelarchief was opgeborgen: in de eerste doos op de eerste plank (*in prima capsa prima lecti*).[232] In de loop van de 14de, 15de en 16de eeuw werd de tekst meermaals gekopieerd en opgenomen in de

---

[227] Rolland 1926a: p.143-188. Fourez 1947a: p.109-116. Tournai 1982a: p.215-234.

[228] Aldus Gregorius van Tours (GREGORIUS TURONENSIS 1994a: IV, 50): "Toen Chilperik zich realiseerde dat Gunthram zich opnieuw met Sigebert had verzoend, verschanste hij zich met vrouw en kinderen binnen de muren van Doornik." En (GREGORIUS TURONENSIS 1994a: IV, 51): "Toen hij [Sigebert] dit hoorde stuurde hij een legertje om zijn broer in Doornik te belegeren. [...] Chilperik wist met de hele situatie niet goed raad. Hij was er niet zeker van of hij zou weten te ontkomen dan wel zou sterven, totdat boodschappers hem de dood van zijn broer [i.e. Sigebert] berichtten. Onmiddellijk verliet hij met zijn vrouw en kinderen Doornik [...]."

[229] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: par.92; *HISTORIAE TORNACENSIS* 1883a: p.335.

[230] HERMAN VAN DOORNIK 1996a: p.64. HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.293.

[231] ACT, cartularium C, f.1r. Over de schenking van Chilperik en alle diplomatische bronnen, zie in laatste instantie: Guyotjeannin, Pycke & Tock 1993a: p.322-324, 378-393, 398-401. Zie ook: Tournai 1982a: p.215-234 en Rolland 1926a.

[232] ACT, ms.42 (*Magnum repertorium*): fº 1rº. Uitgave: Pycke 2008c: p.19. Zie ook: Warichez 1927a: p.229. Guyotjeannin, Pycke & Tock 1993a: p.297-301.

documentenoverzichten van het kapittel. Prominent is ook de plaats in de *cartularia* van het kapittel. Drie ervan openen met een afschrift van de oorkonde.[233] In 1291 waarmerkte koning Philips de Schone een kopie van de oorkonde.[234]
Het grote belang van het *privilegium Hilperici* lag in de aanzienlijke rechten die het kapittel eraan kon ontlenen. Deze tol-, marktrechten en andere belastingen van koninklijke oorsprong (*regalia*) vormden een aanzienlijk deel van de kapittelinkomsten. Erkenning van de schenking was belangrijk om deze rechten te kunnen handhaven ten overstaan van iedereen, die deze ter discussie stelde.
Hoewel het aannemelijk is dat de kern van het kerkelijke bezit in Doornik inderdaad teruggaat op Merovingisch koningsgoed (zie § II.2), is het *privilegium Hilperici* een vervalsing. Aanvankelijk ging men er vanuit dat de akte in de eerste helft van de 12de eeuw gemaakt was met behulp van Merovingische en Karolingische oorkonden. Nader intern onderzoek wees vervolgens in de richting van een falsum uit 9de of 10de eeuw.[235]
Het is echter opvallend dat de schenking ontbreekt in de lijst van kapittelbezittingen in de pauselijke bevestiging van dat bezit uit 1108, terwijl een vermelding bij uitstek daar verwacht zou mogen worden.[236] Er zijn ook geen oudere vermeldingen van de schenking bekend. De vroegst bekende vermelding van Chilperik als weldoener van de Kerk van Doornik is de genoemde passage in de kroniek van Herman van Doornik van kort na 1140.[237] Vervolgens wordt de schenking vanaf de tweede helft van de 12de eeuw frequent genoemd in administratieve en verhalende bronnen. Het in 1178 opstelde cartularium C opent met de akte van schenking.
Hoewel niet helemaal uitgesloten is dat het *falsum* van de schenking van Chilperik ouder is, is duidelijk dat Chilperik in ieder geval vanaf het tweede kwart van de 12de eeuw beschouwd werd als de grote weldoener van de Kerk van Doornik.

5.2.8.2 Gedachtenis van Chilperik

Jaarlijks herdacht het kathedrale kapittel de vorstelijke weldoener op 28 maart, waarvan men in Doornik dacht dat het de sterfdatum van koning Chilperik II was.[238] Vanaf circa 1200 is er een schriftelijke overlevering van deze herdenking. Hoe oud deze toen al was is niet bekend,

---

[233] Het gaat om de cartularia C f° 1r^{o} (tweede helft 12de eeuw), D f° 1r^{o} (tegen 1285) en R f° 1r^{o} (13de eeuw). Pycke 1982b: p.226.
[234] Voor een overzicht van afschriften en kopieën, zie: Rolland 1926a en Guyotjeannin, Pycke & Tock 1993a. Het 'vidimus' van Philips de Schone beschrijft de afbeelding op het zegel aan de *donatio* als de buste van een koning met rondom de inscriptie HILPERICUS REX FRANCORUM. Guyotjeannin, Pycke & Tock 1993a: p.385, 389, 390.
[235] Of de vervalser gebruik heeft gemaakt van een Merovingisch origineel of dat hij op basis van voorbeelden van Karolingische en Merovingische akten archaïsch aandoende formuleringen heeft gebruikt, is onduidelijk. Volgens Paul Rolland (1926a: p.143-188; 1949a: p.253-259) werd de akte tussen 1130 en 1146 gemaakt door het aanbrengen van wijzigingen in een authentieke Merovingische akte. Volgens Warichez (1927a: p.223-231) zou de vervalste oorkonde van Chilperik gemaakt zijn in Doornik in een in vervalsingen gespecialiseerd atelier, waarvan melding wordt gemaakt door bisschop Stephanus van Doornik: "*Falsas litteras Tornaci fabricatas quarum bullam culpatam vobi misimus*" in: STEPHANUS VAN DOORNIK 1893a: p.372. Guyotjeannin, Pycke en Tock (1993a: p.382-391) houden onder andere op grond van een aantal typisch Karolingische formuleringen een datering in de 9^{e} eeuw waarschijnlijker. De akte zou dan gefabriceerd moeten zijn in de periode van de scheiding van de collegiale en bisschoppelijke bezittingen, die in Doornik plaatsvond in 855. Zie § II.4.2. Een andere mogelijke context zou de scheiding van de bisschoppelijke en collegiale bezittingen te Noyon aan het eind van de 10e eeuw kunnen zijn, kort voor 989.
[236] Pycke 1971b: p.67-69.
[237] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.148-151, 174-175.
[238] Volgens Olivier Guyotjeannin, Jacques Pycke en Benoît Tock (1993a: p.393) kwam 28 maart overeen met de sterfdag van Chilperik II, maar het obituarium van Saint-Lucien-lès-Beauvais vermeldt 13 februari 721 als sterfdag. Zie: Semmler 1977a: p.25. Zie verder: Vos 1894a: p.16. Chilperik I werd in september 584 vermoord.

maar mogelijk bestond deze toen al enige tijd.[239] De koninklijke *memoria* werd gevierd volgens de *ritus triplex*, de meest plechtige liturgie.[240] De grootste weldoener van het kapittel werd in de liturgie dezelfde eer bewezen als een overleden paus, met dien verstande dat de zwarte koorgewaden van de kanunniken vervangen werden door gewaden met een boord van lelies.[241] Het belang van de gedachtenis werd onderstreept door het feit dat 28 maart één van de zes dagen in het jaar was waarop de kapitteldeken zelf in het officie voorging.[242]
Het opvallendst is de plaats van de feestdag in de verdeling van kapittelinkomsten. Op geen enkele andere dag in het jaar ontvingen de kanunniken een vergelijkbaar hoog bedrag. Uit de inkomsten van het *Officium cellarii* en het *Officium refectorii* kregen zij op 28 maart namelijk een bijzondere uitkering van *420 deniers*. *obitus Chilperici*.[243] Omdat 28 maart dikwijls in de vastentijd viel, zal de feestelijke onderbreking daarvan extra nadrukkelijk beleefd zijn. Bij de gedachtenisviering hoorde ook het uitdelen van brood en andere levensmiddelen aan de armen.
De viering van de sterfdag van Chilperik met bijzondere plechtigheden duurde tot 1797.[244]

5.2.8.3 Het zegel

De bijzondere positie van Chilperik als koninklijke weldoener blijkt ook uit het middeleeuwse kapittelzegel. Op de voorzijde ervan is koning Chilperik afgebeeld. Dit is opvallend, omdat men daar Maria, de beschermvrouwe van het kapittel, zou verwachten.[245] Van het kapittelzegel is een zeldzame ivoren matrijs bewaard gebleven (afb. III.5.2.8.1A-1B).[246]
Afgebeeld is een gekroonde figuur in een wijdgeplooide mantel. In zijn linkerhand draagt hij een tweede kroon met lelies, in zijn rechter houdt hij een scepter. Rondom staat de inscriptie: + SIGNUM S[AN]C[T]E MARIE TORNACENSIS ECCL[ESI]E, het zegel van de kerk van de heilige Maria te Doornik.[247]
Een opvallend gegeven zijn de twee kronen. Op zijn hoofd draagt hij een diadeemkroon met lelies. In zijn linkerhand draagt hij een beugelkroon met een lelie. Chilperik I was eerst koning van Neustrië en later van Austrasië. Het is daarom mogelijk dat de twee kronen wijzen op de twee rijken.[248]

---

[239] Pycke 1982c: p.226.
[240] Dumoulin 1982a: p.226-228. Ook uit de 15de-eeuwse ordinarius blijkt de bijzondere positie van het feest. Pycke 2003: p.83 (117), 92 (142), 112 (187).
[241] Guyotjeannin, Pycke & Tock 1993a: p.393.
[242] De andere dagen waren Palmzondag, Witte Donderdag, Goede Vrijdag en Stille Zaterdag en de zaterdag voor Pinksteren. Pycke 1986a: p.133.
[243] Deze gegevens zijn van het eind van de 13de eeuw. Pycke, 1986a: p.207. Ter vergelijking: met Kerst, in orde van hoogte van uitbetaling na de gedachtenis van Chilperik de belangrijkste dag van het jaar, kregen de kanunniken een bijzondere uitkering van 149 *deniers*, Pycke, 1986a: p.210.
[244] Dumoulin 1982a: p.234. Dumoulin 1994b: 219-220.
[245] Op de regel dat kerkelijke instellingen hun patroonheilige op het zegel afbeeldden komen overigens wel meer uitzonderingen voor. Het koninklijke kapittel van Onze Lieve Vrouw in Étampes had een afbeelding van de koning (mogelijk de stichter Lodewijk de Vrome) op zijn zegel staan.
[246] Matrijzen waren bijna altijd in metaal en soms in hout. Pastoureau 1981a: p.31-32. Hoewel bijzonder is de Doornikse matrijs niet uniek. Zo worden in het British Museum twee 11de-eeuwse Angelsaksische zegelmatrices van walrusivoor bewaard. Backhouse, Turner & Webster 1984a: p.113-114. Ook in het Castello Sforzesco – Museo Civico in Milaan bevindt zich een ivoren zegelmatrijs. Klinkenberg 2010a: p.469. Aan het eind van de 19de of begin 20ste eeuw raakte de matrijs zoekgeraakt. Joseph Warichez (1927a: p.230-231) meldde in augustus 1921 de matrijs als vermist. In ieder geval in 1947 was deze weer boven water. Fourez 1947a.
[247] Voisin 1861a: p.343-351; Pycke 1971c: p.37-38. Dumoulin 1982b: p.225. Pycke 1982d: p.224-225. Hier is het zegel in afgedrukte vorm beschreven. De matrijs is vanzelfsprekend in spiegelbeeld (zie foto).
[248] Rolland (1949a: p.259) noemt hier Chilperik I. Deze werd echter geen koning van Austrasië, zoals duidelijk blijkt bij Gregorius van Tours bij het einde van boek IV (hoofdstuk 51). Neustrië en Austrasië zouden in retrospectief kunnen staan voor het westelijke Franse (konink)rijk en het oostelijke Duitse (keizer)rijk.

Fig. VI. — Sceau capitulaire a l'effigie de Chilpéric (milieu du XIIe siècle).

III.5.2.8.1A links: afdruk van het kapittelzegel met koning Chilperik, 12de eeuw (uit: Fourez 1947a).
III.5.2.8.1B midden: Tournai, Trésor de la cathédrale, ivoren matrijs van het kapittelzegel, 12de eeuw (foto: IKI-IRPA E30227).
III.5.2.8.1C rechts: Metz, munt met de steniging van Stephanus.

De matrijs dateert waarschijnlijk uit het tweede kwart van de 12de eeuw.[249] Een charter uit 1159 voor de Sint-Medardusabdij (Saint-Nicolas-des-Prés) in Doornik is het oudst bekende dat met het Chilperikzegel bezegeld is.[250] Maar al in 1150 is er sprake van een zegel van het kathedrale kapittel (*sigullum capitulli*).[251] Het zegel werd dus waarschijnlijk vanaf het midden van de 12de eeuw gebruikt.[252] Dit stemt overeen met het gebruik van de lelie door de koning van Frankrijk dat vanaf het midden van de 12de eeuw bekend is.[253] Het zegel werd in ieder geval tot 1435 gebruikt.[254]
In de late Middeleeuwen ging de herinnering aan de afbeelding op het zegel mogelijk verloren en werd de vorstelijke Chilperik aangezien voor Sint-Stephanus, de tweede kerkpatroon en patroonheilige van het hoofdaltaar.[255] De iconografie van het zegel voldoet echter niet aan een afbeelding van Stephanus: de figuur heeft geen nimbus en draagt als diaken geen dalmatiek. Vergelijking met andere zegels en munten waarop Stephanus staat afgebeeld maakt duidelijk dat Stephanus in de regel heel anders werd afgebeeld. Op het kapittelzegel van de Sint-Stephanuskathedraal/Saint-Étienne van Agen is zijn marteldood door steniging afgebeeld. Ook op munten en zegels uit de steden Metz en Périgueux, waar Stephanus patroonheilige van de kathedraal was – staat de steniging van Stephanus afgebeeld. Op het zegel van de Sint-Stephanusabdij/Saint-Étienne in Fesmy (vm. bisdom Kamerijk / departement Aisne), dat in

[249] Fourez 1947a: p.115. Pycke 1971c: p.37.
[250] Warichez 1927a: p.230.
[251] In een oorkonde voor de Sint-Pietersabdij in Gent. Van Lokeren, *Chartes et documents de l'abbaye de Saint-Pierre au Mont Blandin*, I: o.144-145, n.242 [=]. Het is niet zeker dat deze vermelding om hetzelfde zegel gaat, maar andere, oudere zegels zijn niet bekend.
[252] Lucien Fourez (1947a: p.115) ging uit van een datering tussen 1100 en 1159. Jacques Pycke meent dat het zegel "vanaf de 12de eeuw (?)" gebruikt werd. Zie: Guyotjeannin, Pycke & Tock 1993a: p.393. In Noyon is het gebruik van een kapittelzegel voor het eerst aantoonbaar in 1136. Marchand 1994a: p.139.
[253] Lodewijk VII wordt dan ook wel *Ludovicus Florus* genoemd. Voisin 1861a: p.343-351.
[254] Dumoulin 1982b: p.225. Guyotjeannin, Pycke & Tock 1993a: p.393.
[255] In 2003 concludeerde Jacques Pycke (2003a: p.134) dat niet Chilperik maar Stephanus op het zegel staat afgebeeld. De reden hiervoor zou een vermelding zijn op folio 290r-291v van het *Liber decani* (van kort na 24 mei 1434), waarin sprake is dat van akten die verzegeld worden *perpetuo sigillo presentis ecclesie, quodquidem sigillum insignitum est ymagine sancti Stephani prothomartiris, cuius in honore nomine antedictum maius altare fundatum esti* (het blijvende zegel van deze kerk, welk zegel voorzien is van een afbeelding van de heilige eerste martelaar Stephanus, in wiens eervolle naam het voornoemde hoofdaltaar gesticht is). Jacques Pycke is later teruggekomen op deze conclusie. http://fasti.univ-paris1.fr/reunion_010705.php

ieder geval in 1212 in gebruik was, is Stephanus knielend en onder een regen van stenen afgebeeld.[256]
Als juridische middel ter bekrachtiging van officiële stukken stond het zegel voor de authenticiteit en de rechten en plichten van de eigenaar. De afbeeldingen op het zegel representeerden tevens de status, het zelfbeeld en de aanspraken van de zegelaar.[257] De keuze van het kapittel om de koning-weldoener op het zegel te plaatsen, laat zien hoe belangrijk het voor het kapittel was om duidelijk te maken dat het kapittelbezit een oude en eerbiedwaardige oorsprong had.
Tot in de late Middeleeuwen behield de schenking van Chilperik een grote autoriteit. Hierboven werd al genoemd dat ze werd bevestigd door een *vidimus* van koning Philips de Schone in 1291.[258] Eind 15de eeuw plaatste het kapittel in de kathedraal nieuwe gebrandschilderde ramen met afbeeldingen van episodes uit de geschiedenis van de schenking van Chilperik.[259] Fragmenten van deze ramen kregen later een plaats in de omgang van de zuidelijke transeptapsis. In de late 16de eeuw werd de geschiedenis van Chilperik ook afgebeeld op een serie reliëfs in de porticus tegen de westgevel van de kathedraal. [260]

5.2.8.4 De schenking van Chilperik en de kathedraal

In de loop van de 12de eeuw kreeg koning Chilperik een sleutelrol toebedeeld in de legitimering van de rechten en bezittingen van het kapittel. Aan hem werd immers de oorsprong van het temporele bezit toegeschreven. Daarmee had het kapittel een sterke troef in handen. Op deze manier werden de kapittelrechten teruggevoerd op een hoogst eerbiedwaardige traditie. De hierboven vermelde passage bij Gregorius van Tours ondersteunde de motivatie van de schenking. Chilperik kreeg een ereplaats op het kapittelzegel, werd ieder jaar herdacht op 28 maart en het *Privilegium Hilperici* kreeg een voorname plaats in de archieven en daarmee in de later opgestelde *cartularia*.
Chilperik gold niet alleen als de schenker van het kapittelvermogen. In de 12de eeuw werd ook aangenomen dat hij in zijn tijd de kathedraal aanzienlijk had uitgebreid, zo werd hierboven al gememoreerd: *qui ecclesiam beate Marie Tornacensis valde ampliavit.*[261] Op een andere plaats schrijft de kroniekschrijver "*Hoc itaque modo amplificata ecclesia beate virginis Marie*, [..]." En op vergelijkbare wijze vergrootte hij de kerk van de zalige maagd Maria, [..].[262] De Merovingische koning wordt hier zo expliciet met de kathedraalbouw verbonden dat men zich af kan vragen of de prestigieuze uitbreiding die de kathedraal vanaf 1120 onderging, ook niet gerelateerd kan worden aan het voorbeeld dat de Merovingische koning eeuwen eerder had gegeven. Op dit aspect zal verderop nog nader worden ingegaan bij de bespreking van de transeptfaçades in de vorm van een apsis met flankerende torens (zie § III.5.4).

[256] Demay 1873a: p.221 (beschrijving geen afbeelding).
[257] Pastoureau 1981a: p.65.
[258] Pycke 1982a: p.215-218. Zie voor de vermelding van de *vidimus* in de zogenaamde rotulus van Chilperik: Guyotjeannin, Pycke & Tock 1993a: p.385-387
[259] Helbig 1961a: p.203-281; Milet 1982a: p.228.
[260] Huvelle 1982a: p.230-233.
[261] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.84 (§ 43)
[262] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.149-150 (§ 92).

5.2.9 De oostpartij van de nieuwe kathedraal in Noyon

Halverwege de 12de eeuw werd in Noyon begonnen met de bouw van een nieuwe kathedraal, waarschijnlijk tussen 1145 en 1150.[263] Het was na Doornik de eerste kathedraal in Noord-Frankrijk met apsidiaal gesloten transeptarmen. Gezien de nauwe banden tussen de twee bisdommen is het niet verwonderlijk dat al zeer vroeg een verband is gelegd tussen de triconchale aanleg in Noyon en die in Doornik. Victor Hugo, die veronderstelde dat in Noyon de bouw in 1153 was begonnen, was in 1837 één van de eersten: "Het is ook erg waarschijnlijk dat de ronde vorm van de deze twee transeptarmen is gehandhaafd als herinnering aan de kathedraal van Doornik, de zus van onze kathedraal. In Doornik bestaan inderdaad nog de twee Byzantijnse transeptarmen in hun oorspronkelijke majesteit, met hun rij van hoge, massieve zuilen. In 1153 was de scheiding van de twee zetels pas sinds zeven jaar uitgesproken. De herinnering aan deze twee bewonderenswaardige transeptarmen was toen nog heel vers, en het is misschien een getuigenis van het ongenoegen, en als een soort van protest tegen de bul van de Heilige Vader, dat het kapittel van Noyon wenste dat de transeptarmen van zijn nieuwe kerk, ten minste via de plattegrond, zouden verwijzen naar die van kathedraal, die ze verloren hadden [..]."[264] Ook na Victor Hugo veronderstelden de meeste architectuurhistorici dat de apsidiaal gesloten transeptarmen in Noyon overgenomen waren uit Doornik.[265] Toen in Noyon aan het transept werd begonnen was de Doornikse oostpartij net in grote lijnen voltooid. Dankzij de personele unie en de daarmee gepaard gaande intensieve betrekkingen tussen de twee bisdommen zal een aanzienlijk deel van de Noyonenzer clerus de nieuwe Doornikse kathedraal goed gekend hebben.[266]

Opvallend in Noyon is dat de transeptarmen geen omgang hebben in tegenstelling tot de kathedraal in Doornik en de kerken van Corbie en Beauvais. Ook de apsidiaal gesloten transeptarmen van de kathedralen van Soissons en Cambrai zouden eind 12de eeuw een omgang krijgen. De verklaring voor het ontbreken van een omgang in Noyon zou gelegen kunnen zijn in plaatsgebrek: de kathedraal lag namelijk ingeklemd tussen het bisschoppelijk paleis aan de zuidzijde en de kapittelgebouwen aan de noordzijde.[267] Maar daar kan tegenin worden gebracht dat deze gebouwen tijdens of kort na de bouw van de kathedraal werden vernieuwd.

Van de hier besproken Franse triconchale kerkgebouwen had de abdijkerk van Saint-Germain-des-Prés als enige eveneens een triconchale aanleg zonder omgangen rond de transeptapsiden. In dat verband is het zeer interessant dat de plattegrond en de eerste bouwlaag van de midden-12de-eeuwse koren van Noyon en Saint-Germain-des-Prés bijna identiek zijn. De overeenkomsten zijn zo groot dat architectuurhistorici nog altijd discussiëren over de vraag welke van de twee het

---

[263] De datering van Charles Seymour (1939a: p.41-53) zijn bevestigd of overgenomen door alle onderzoeken na hem.

[264] « Il est très-probable aussi que la forme arrondie de ces deux transsepts a été conservée en souvenir de la cathédrale de Tournay, cette sœur de notre cathédrale. À Tournay, en effet, les deux transsepts byzantins subsistent encore aujourd'hui dans leur majesté primitive, avec leur ceinture de hautes et massives colonnes. En 1153, la séparation des deux sièges n'était prononcée que depuis sept années. La mémoire de ces admirables transsepts était encore toute fraîche, et c'est peut-être en témoignage de ses regrets, et comme une sorte de protestation contre la bulle du Saint-Père, que le chapitre de Noyon voulut que les transsepts de sa nouvelle église lui rappelassent, au moins par leur plan, ceux de la cathédrale qu'il avait perdue...». Hugo 1987a: 1, p.104-105.

[265] Na de vergelijking door Victor Hugo werd deze relatie ook door anderen gelegd, onder meer door Eugène-Émanuel Violet-le-Duc (1854-1868a: II: p.302) Ludovic Vitet (1845a) en Dieter Kimpel en Robert Suckale (1990a: p.125). Charles Seymour (1939a: p.124-125) wees in zijn monografie over de kathedraal van Noyon naast Doornik als voorbeeld ook naar andere kerken.

[266] Algemeen wordt het begin van de bouw van de kathedraal Noyon gedateerd omstreeks 1145-1150, vanaf 1165 zou aan het transept zijn gewerkt. Bideault & Lautier 1987a: p.259.

[267] De dubbelschalige architectuur van het transept van de kathedraal van Noyon zou zelfs beschouwd kunnen worden als een gereduceerde uitwerking van een transept met galerijen en triforium.

oudste is en dus voor de ander als voorbeeld kan hebben gediend, al wordt in het recente onderzoek meestal het primaat aan het koor van Saint-Germain toegekend.[268]

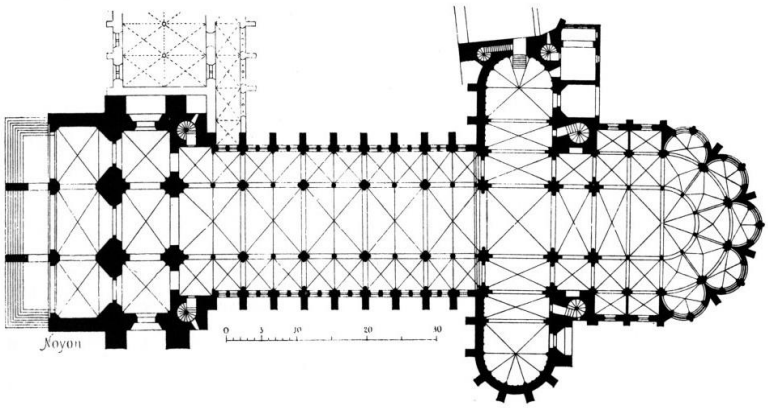

III.5.2.9.1A links boven: Noyon, cathédrale Notre-Dame, plattegrond (uit: Dehio & Von Bezold).
III.5.2.9.1B rechts boven: Noyon, cathédrale Notre-Dame, exterieur van de zuidelijke transeptarm vanuit het zuidwesten (foto: JW).
III.5.2.9.1C links onder: Noyon, cathédrale Notre-Dame, doorsnede van het koor (uit: Dehio & Von Bezold).
III.5.2.9.1D rechts onder: Noyon, cathédrale Notre-Dame, interieur van de zuidelijke transeptarm (foto: JW).

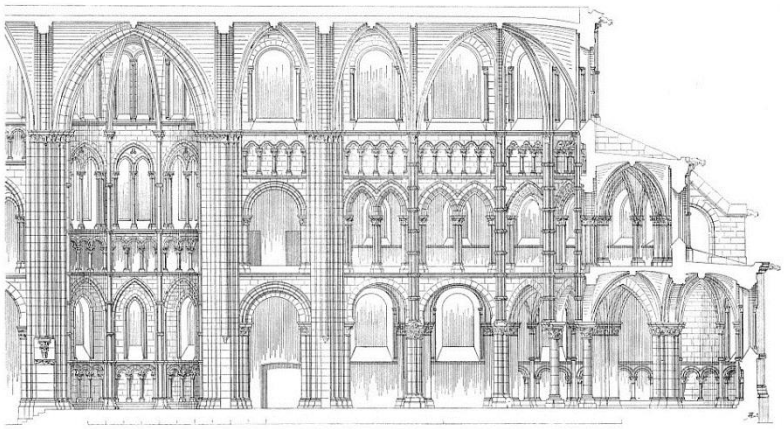

De koren van de Saint-Germain en de kathedraal van Noyon lijken dus sterk elkaar, maar ook de beide transepten. In beide kerken eindigen de transeptarmen in apsiden zonder omgang en beide kerken kennen flankerende torens in de oksels van koor en transept. Aangezien bij de Saint-Germain-des-Prés de torens en het transept aanmerkelijk ouder zijn dan het midden-12de-eeuwse koor, kan worden geconcludeerd dat niet alleen het koor, maar de gehele oostpartij van Saint-Germain in Noyon is nagevolgd. Binnen dit totaalconcept is het omgangsloze oosttransept met koortorens in Noyon[269] een midden-12de-eeuwse vertaling van het oudere, eveneens omgangsloze, transept van Saint-Germain.[270]

[268] Eugène Lefèvre-Pontalis (1920a, p.343-344) dateerde Noyon vroeger dan Saint-Germain, maar latere onderzoekers kwamen tot de conclusie dat de Parijse kerk ouder moet zijn. Charles Seymour (1939a: p.116) concludeerde al voorzichtig dat Noyon waarschijnlijk jonger is. Philippe Plagnieux (2000a; p.6-87) en Till Schoofs (2014a) dateren het koor van Saint-Germain vroeger dan dat van Noyon. Alleen Dieter Kimpel en Robert Suckale (1990a: p.121-125) menen dat het koor van Saint-Germain pas tegen 1150 werd begonnen en daarom geen voorbeeld voor dat van Noyon kan zijn.
[269] Het is Noyon noodzakelijk om te spreken van een oosttransept, omdat de kathedraal ook een westtransept kent dat onderdeel is van de westelijke tweetorenfaçade.
[270] Maryse Bideault & Claudine Lautier (1987a: p.259) wezen in hun lemma over de kathedraal van Noyon al op de apsidiaal gesloten transeptarmen van Saint-Germain zonder daar conclusies aan te verbinden.

Er waren meerdere redenen waarom het kapittel van Noyon een beroep kon doen op de architectuur van Saint-Germain bij het formuleren van het concept van de nieuwe kathedraal. De eerste is een verwijzing naar de eerbiedwaardige en oude koninklijke status van de abdij. De kathedraal van Noyon kon zich namelijk ook laten voorstaan op sterke banden met de Franse koningen vanaf de Merovingische tijd. De kathedraal was in 768 de kroningskerk geweest, waar Karel de Grote tot Frankisch koning gekroond was, lang voordat hij in Rome de keizerskroon ontving. In 987 werd Hugo Capet er in navolging van de grote keizer tot koning gekroond.
Net zoals de abdijkerk van Saint-Germain was de kathedraal van Noyon een koninklijke grafkerk. Daarnaast lag in Noyon Chilperik II (†721), de laatste Merovingische koning, begraven. De associatie van de kathedraal met de kerk van Saint-Germain als belangrijkste grafkerk van Frankrijks vroegste koningen was daarom passend.
Ten slotte, en daarmee komen we tot de belangrijkste reden, werd de nieuwe kathedraal in Noyon de schrijn voor de relieken van de heilige Eligius (†660), goudsmid, koninklijk schatbewaarder en bisschop. Eligius, één van de populairste Merovingische heiligen, was bisschop van Noyon en Doornik geweest (zie § II.3.3). Als vertrouweling van koning Dagobert I had Eligius grote politieke invloed gehad. Hij werd in Noyon begraven, op de plaats van het latere Sint-Eligiusklooster. Frappant is dat men er in de Middeleeuwen van overtuigd was dat de goudsmid Eligius zelf de vervaardiger was van de schrijn van de heilige Germanus die een plaats kreeg in de Saint-Germain.[271]
De relieken van Eligius, verreweg de belangrijkste heilige van de Kerk van Noyon, werden vanaf 1060 in de kathedraal van Noyon vereerd. Het was voor de kanunniken van Noyon van groot belang om de kathedraal als enige en rechtmatige bewaarplaats van Eligius' relieken te presenteren. De Sint-Eligiusabdij voerde gedurende de hele Middeleeuwen strijd om de relieken van hun patroonheilige terug te krijgen. Aldus vonden de kanunniken van Noyon in de recent vernieuwde monumentale grafkerk van de heilige Germanus een geëigend voorbeeld voor de grafkerk van zijn collega-bisschop Eligius.

De receptie van de oostpartij van Saint-Germain-des-Prés in Noyon is zowel formeel als inhoudelijk veel beter te onderbouwen dan de veronderstelde receptie van de oostpartij van de Doornikse kathedraal. Het hernemen van een gereduceerde versie van de Doornikse oostpartij bij de nieuwbouw van de kathedraal van Noyon lag niet voor de hand. Waarom zou de Kerk van Noyon ervoor kiezen om zo nadrukkelijk te verwijzen naar het verlorengegane bisdom en zo de aandacht te vestigen op het grote verlies aan macht en prestige dat de recente opheffing van de personele unie voor hen betekende? Met de voorbeeldkeuze van Saint-Germain daarentegen onderstreepte zij juist haar oude Merovingische en koninklijke status en realiseerde een passend schrijn voor de relieken van Sint-Eligius. Daarbij werd het oude en eerbiedwaardige concept van de triconchale aanleg met flankerende torens opgetrokken naar voorbeeld van Saint-Germain in de nieuwe, spectaculaire en verfijnde architectuurvormen van de Île-de-France in het midden van de 12de eeuw, die sterk met de opkomende Franse koningsmacht moeten zijn geassocieerd.[272]

5.2.10 De triconchale concepten in Kamerijk en Soissons

Na de Notre-Dame in Noyon kregen tegen het einde van de 12de eeuw nog twee kathedralen binnen het aartsbisdom Reims apsidiaal gesloten transeptarmen: de Saints-Gervais-et-Protais in Soissons en de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal in Kamerijk. Deze laatste kathedraal is in de

[271] Aldus de *Vita sancti Doctrovei*, zie: Bapst 1887a: p.145.
[272] Dieter Kimpel en Robert Suckale (1990a: p.125-139) hebben prachtig beschreven hoe geraffineerd de architectuur van het transept van Noyon is.

decennia na de Franse Revolutie volledig afgebroken. Maar dankzij een aantal oude afbeeldingen en plattegronden kunnen de plattegrond en het uitwendige van het gebouw betrouwbaar gereconstrueerd worden.
Van de klaverbladaanleg in Soissons is de zuidelijke transeptarm bewaard. De noordelijke werd omstreeks 1300 afgebroken om plaats te maken voor de huidige transeptarm. Sporen aan de noordkant van de viering tonen dat deze dezelfde opstand had als de zuidelijke arm.[273]
Bij beide kathedralen werden de plannen gedurende de bouw ingrijpend gewijzigd. Het transept in Soissons vormde het begin van de complete nieuwbouw van de kathedraal. Tijdens de bouw van het transept besloot het kapittel omstreeks 1195 tot de bouw van een aanzienlijk hoger koor en schip, waar de beide transeptarmen op zorgvuldige wijze ingepast werden: precies zoals in de 13de eeuw in de Doornikse kathedraal zou gebeuren, werd de hoogte van de nieuwe zijbeukarcade gelijk aan die van de oude zijbeuk en de galerij samen, zodat het triforium op gelijke hoogte bleef. De lichtbeuk van schip en koor werd echter aanzienlijk hoger opgetrokken. De opzet van de bewaarde zuidelijke transeptarm met schuin geplaatste kapellen wijst in de richting van de Saint-Lucien bij Beauvais en de kathedraal van Kamerijk, waarvan het robuustere concept waarschijnlijk iets ouder was dan dat van Soissons.[274] In zijn uitwerking heeft de architectuur van de zuidelijke transeptarm in zijn vormentaal ook sterke overeenkomsten met de kathedraal van Laon.[275]

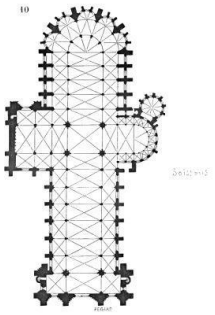

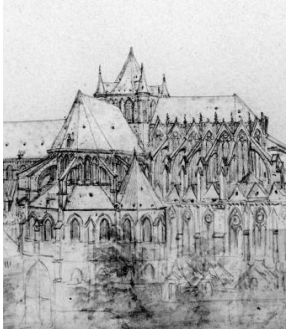
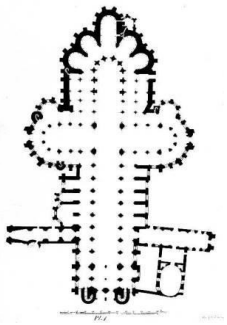

III.5.2.10.1A links: Soissons, cathédrale Saints-Gervais-et-Protais, plattegrond (uit: Viollet-le-Duc 1854-1868: II, p.313).
III.5.2.10.1B midden links: Soissons, cathédrale Saints-Gervais-et-Protais, zuidelijke transeptarm (foto: GO69).
III.5.2.10.1C midden rechts: Kamerijk (Cambrai), Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, zuidelijke transeptarm, tekening Frans-Adam Van der Meulen (foto: Mobilier nationale, Paris).
III.5.2.10.1D rechts: Kamerijk (Cambrai), Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, plattegrond van Boileux (uit: Le Glay 1843a).

De kathedraal van Kamerijk kreeg tegen het einde van de 12de eeuw een grandioos transept, waarvan mag aangenomen worden dat het onderdeel vormde van een plan voor een complete triconchale oostpartij. [276] Beide transeptarmen werden als apsis met omgang beëindigd met een portaal in de lengteas. Uit wat er bekend is over de verdwenen kathedraal, blijkt dat het transept in Kamerijk sterk geleken moet hebben op de zuidelijke transeptarm in Soissons. Tegen de oostkant bevond zich aan weerszijden van het koor een forse, enigszins schuin geplaatste kapel, net zoals in Soissons. Opvallend is de aanwezigheid van ingangen in de as van de

[273] De bouwgeschiedenis van de kathedraal van Soissons is uitgebreid onderzocht door Dany Sandron (1998a). De zuidelijke transeptarm (Sandron 1998a: p.63-88) had ook moeten verdwijnen voor een bouwlichaam met de hoogte het 13de-eeuwse schip. Dit nieuwbouwplan werd echter nooit uitgevoerd. Sandron 1998a: p.85-86.
[274] Sandron 1998a: p.149-150.
[275] Sandron 1998a: p.154.
[276] Thiébaut 1975a; Thiébaut 1976a; Thiébaut 2006a: p.83-85; Thiébaut 2015a .

transeptapsiden. Hierin komt de Kamerijkse kathedraal overeen met de Sankt Maria im Kapitol.[277]

5.2.11 Koninklijke kerken van Merovingische oorsprong?

Een belangrijke gemene deler van de tot nu toe besproken Noord-Franse kerken met triconchale aanleg, vormde de claim op de Merovingische oorsprong van de betreffende instellingen en daaraan verbonden aanspraken op macht en bezit. Deze drieapsidenkerken uit de 11de en 12de eeuw bevinden zich ook binnen het oudste kerngebied van de Merovingische vorsten in Noord-Frankrijk, grofweg het gebied tussen Seine en Schelde.
Ook Soissons was onder de Merovingers een belangrijke stad geweest en gedurende meerdere periodes koninklijke residentie. Het patrocinium van de kathedraal van Soissons, de Heiligen Gervasius en Protasius, wijst ook op de Merovingische periode, waarin de verering voor deze heiligen groot was. Eén van de altaren van de H. Vincentius en H. Kruiskerk die Childebert ten zuiden van Parijs stichtte (de latere Saint-Germain-des-Prés), was ook gewijd aan de beide Milanese heiligen.
De Merovingische oorsprong was van wezenlijk belang in de geschiedenis van het bisdom Kamerijk. De Kerk van Kamerijk had eind 11de eeuw de afsplitsing van het bisdom Atrecht moeten verwerken (zie § II.7.6). Er was daarom alle reden om de Merovingische oorsprong van het eigen bisdom, waarin met name de heilige Gaugericus een belangrijke rol had gespeeld, naar de voorgrond te halen. Gaugericus' relieken lagen weliswaar niet in de kathedraal, maar in het naar hem vernoemde klooster (Saint-Géry), maar dat deed niets af aan het belang van deze heilige bisschop uit de Merovingische periode voor de Kamerijkse kathedraal.
Wedijver met het stroomafwaarts aan de Schelde gelegen Doornik was Kamerijk overigens ook niet vreemd. Het is opmerkelijk dat de Kamerijkse kathedraal, zoals die er in de tweede helft van de 13de eeuw uitzag, net zoals de Doornikse, in drie bouwfasen tot stand is gekomen. Het Kamerijkse schip zou van omstreeks 1140-1150 dateren, het transept van vlak vóór 1200 en het koor uit het tweede kwart van de 13de eeuw.[278] Het schip (begonnen omstreeks 1100) en transept (begonnen omstreeks 1120) van de Doornikse kathedraal gingen aan de betreffende bouwdelen in Kamerijk vooraf. In de zuidelijke Scheldestad werd al eerder met een nieuw koor begon, terwijl dat in Doornik pas in 1242 het geval was.[279] In tegenstelling tot in Doornik werd het koor dat hoorde bij het concept van het laat-12de-eeuwse transept in Kamerijk nooit gerealiseerd.[280]
Hoewel het belang van de Merovingische koningen voor alle kerken met een triconchale aanleg in het Noord-Franse gebied groot was, blijft het de vraag of dit een betekenis is die zo stellig verbonden kan worden aan dit bouwschema. Op basis van hetgeen wij weten omtrent de (bouw)geschiedenis van de bekende monumentale kerken met een oostpartij in de vorm van een klaverblad, is het lastig om de hypothese dat de klaverbladvorm bij de Noord-Franse kerken in

[277] Jacques Thiébaut (2015a: p.303-304) vermeldt dat de abdijkerk van Hénin-Liétard ook apsidiaal gesloten transeptarmen had.
[278] Thiébaut 2006a: p.80-81.
[279] Deléhouzée & Westerman 2012a: p.195-201.
[280] Thiébaut 2015a: p.415-416. De Schelde stroomafwaarts vanuit Kamerijk, werd eind 12de eeuw in Valenciennes de kerk van Notre-Dame-la-Grande gebouwd. Deze kerk behoorde bij een priorij van het klooster Hasnon, waarvan de kerk werd gebouwd in de jaren 1180-1230. Deze kreeg een klaverbladaanleg met transeptarmen en een koor die beëindigd werden door vijfhoekige apsiden. In de oksel van koor en transept waren torens gepland. De opdrachtgever in Valenciennes – hoeder van een belangrijke Mariareliek, een gordel die aan haar behoord zou hebben – liet zich waarschijnlijk vooral inspireren door de imposante Mariakathedralen van Doornik en Cambrai. Over Valenciennes: Platelle, Sivery & Thiébaut 1982a; Serbat 1903a: p.366-383; Serbat 1906a: p.9-21, 242-252. Serbat 1908a: p.193-204. Serbat 1929a: p.365 435. Thiébaut 1980a: p.331.

algemene zin verwees naar de koninklijke Merovingische voorgeschiedenis van de betreffende instelling, met voldoende argumenten te onderbouwen.
Wel is in het voorafgaande duidelijk geworden dat tussen een aantal van deze kerken onderling sprake was van specifieke relaties. In het kader daarvan werden de voorbeelden niet zozeer op grond van een algemene, bijvoorbeeld 'Merovingische', betekenis gerecipieerd, maar vanwege de bijzondere betrekkingen tussen een of meer kerken onderling. Het is daarom waarschijnlijk dat er bij het overnemen van de klaverbladopzet van één of enkele van deze kerken sprake was van een nadrukkelijke voorbeeldkeuze, omdat deze vanwege zijn specifieke connotaties een belangrijke rol kon spelen in de context van het hernieuwde concept van een van de andere kerken. Dat neemt niet weg dat de Merovingische stichtingsgeschiedenis bij meerdere van de bedoelde kerkelijke instellingen nog steeds een voorname rol speelde wat de representatie van de status en aanspraken van de kerkelijke instelling betreft. Een sterk voorbeeld hiervan is de receptie van de oostpartij van Saint-Germain-des-Prés in het nieuwe concept van de kathedraal van Noyon.

5.2.12 De triconchale aanleg in cisterciënzer context: de kerken van Chaalis, Quincy en Roermond

Om de mogelijke betekenis van de triconchale aanleg nader te kunnen preciseren, kan het de moeite waard zijn om de blik te wenden naar een kleine, specifieke groep kerken met een triconchaal koor, namelijk de bekende triconchale cisterciënzer kerken van Chaalis, Quincy en Roermond.
Aan het eind van de 12de eeuw en begin van de 13de eeuw werd tenminste driemaal een triconchale plattegrond bij een cisterciënzerklooster toegepast. Dat is opvallend, omdat de architectuur van de abdijkerken van deze orde in de regel vrij strakke voorschriften volgde. Tegen deze achtergrond bieden deze drie kerken de mogelijkheid om een triconchale aanleg te onderzoeken op specifieke betekenis.
De gemeenschap van het cisterciënzer klooster van Chaalis (bisdom Senlis), een dochterklooster van de abdij van Pontigny, bouwde tussen circa 1200 en 1219 eeuw een nieuwe abdijkerk met triconchale oostpartij. Het transept kreeg veelhoekig gesloten armen met rondom straalkapellen. Het koor van de kerk, bestaande uit een rechthoekige travee en een apsis, is even groot als de middenbeuk van de transeptarmen.[281] De oostpartij van Chaalis is een klaverbladaanleg met transeptkapellen.
Het toepassen van polygonale transeptarmen was voor een cisterciënzer klooster ongebruikelijk. Er zijn maar weinig kerken binnen de orde, die een drieapsidenaanleg kregen. De triconchale plattegrond van Chaalis is in de historiografie dan ook al vroeg in verband gebracht met de 12de-eeuwse triconchale kerken in Noord-Frankrijk, waaronder de kathedralen van Noyon en Soissons.[282] Zo werd de opzet van de abdijkerk in Chaalis wel gezien als een vereenvoudiging van de kathedraal van Noyon.[283]
De afwijking van de binnen de cisterciënzer orde gebruikelijke concepten is des te opvallender, omdat het binnen de orde gedurende lange tijd gebruikelijk was om bij nieuwe stichtingen de architectuur van het moederklooster als uitgangspunt te nemen. Nu zijn er bij nadere beschouwing wel degelijk belangrijke overeenkomsten tussen Chaalis en het moederklooster in

[281] Caroline Bruzelius (1982a: p.447) zag in het kleinere koor een reden om de kerk van Chaalis niet als een klaverbladaanleg te zien, maar als een kerk met afgeronde transeptarmen. De plattegrond laat echter zien dat gekozen is voor een opzet waarin de middenbeuken van koor en transeptarmen juist wel een identieke plattegrond hebben.
[282] Lefèvre-Pontalis 1903a: p.12.
[283] Kimpel & Suckale 1990a: p.277.

Pontigny.[284] Zo zijn in Chaalis net zoals in Pontigny de kapellen rondom het hele transept geplaatst. De vormgeving van de kapellen, waaronder de zeshoekige grondvorm, en talrijke details, komt overeen met de straalkapellen van het omgangskoor van Pontigny. Ook in de details van de architectuur zijn er overeenkomsten met Pontigny en de andere dochterkerken van deze moederabdij.[285] Het bouwen van een groot aantal kapellen rond het transept past ook in een ontwikkeling binnen de cisterciënzer architectuur die in de loop van de 12de eeuw begon en zich in de 13de eeuw voortzette.[286]
De overeenkomsten tussen de transeptarmen van Chaalis en het koor van Pontigny tonen de verhouding van moeder- en dochterklooster, maar verklaren niet de keuze voor afgeronde transeptarmen. De aanleiding voor de stichting van Chaalis biedt echter wel een verklaring voor deze bijzondere oostpartij. Toen Lodewijk VI in 1136 besloot in de destijds al bestaande priorij (*cella*) van Chaalis een cisterciënzer abdij te vestigen, deed hij dit ter nagedachtenis aan zijn vermoorde neef, graaf Karel de Goede van Vlaanderen (†1127). Deze wens werd in 1138 door Lodewijk VII tot uitvoering gebracht met aanzienlijke materiële steun van de bisschop van Senlis. Het klooster kreeg de betekenisvolle naam *Caroli locus* (plaats van Karel). Naast gedachtenisklooster voor Karel de Goede werd de abdijkerk ook de grafkerk voor de bisschoppen van Senlis. In totaal 13 bisschoppen kregen hun laatste rustplaats in de kerk.[287]

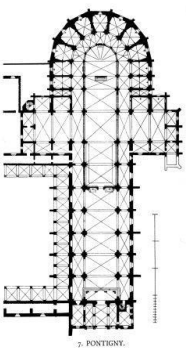

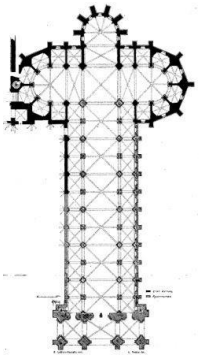

III.5.2.12.1A links: Pontigny, cathédrale Notre-Dame-et-Saint-Edme, koor (foto: Christophe Finot).
III.5.2.12.1B midden links: Pontigny, cathédrale Notre-Dame-et-Saint-Edme, plattegrond (uit: Dehio & Von Bezold : Taf.191).
III.5.2.12.1C midden rechts: Chaalis, ancienne abbatiale Notre-Dame, plattegrond, reconstructie door Eugène Lefèvre-Pontalis (1903a: p.10).
III.5.2.12.1D rechts: Chaalis, ancienne abbatiale Notre-Dame, ruïnes van de noordelijke transeptarm (foto: JW).

De dubbele gedachtenisfunctie voor Karel de Goede en voor de bisschoppen van Senlis, plaatst de keuze voor de triconchale aanleg van de abdijkerk in Chaalis in de lange traditie van martyrium- en memoriekerken met een triconchale aanleg. De abdijkerken van Saint-Lucien bij Beauvais, maar ook de kathedralen van Doornik en Noyon vormden daarbij eigentijdse voorbeelden van het gebruik van het triconchale schema als representatie van de bijzondere positie van de aldaar begraven heiligen.[288]
Vooral de in het aangrenzende bisdom Beauvais gelegen abdijkerk van Saint-Lucien bood een passend voorbeeld, aangezien deze martyriumbasiliek voor de heilige Lucianus tegelijkertijd ook de necropool was voor de bisschoppen van Beauvais.

---

[284] Zoals aangetoond door Caroline Bruzelius (1982a: p.447-450).
[285] Zie de analyse van Caroline Bruzelius (1982a: p.452-454).
[286] Bideault & Lautier 1987a: p.132. De abdijkerken van Pontigny (bisdom Auxerre, dép. Yonne), Fontainejean (aartsbisdom Sens, dép. Loiret), Cîteaux (bisdom Langres, dép. Côte d'Or), Preuilly (aartsbisdom Sens, dép. Seine-et-Marne) kenden kapellen rondom een rechtgesloten transept.
[287] Lefèvre-Pontalis 1902a: p.466-487.
[288] Dit zal in mindere mate voor de abdijkerk van Saint-Germain-des-Prés hebben gegolden, die inmiddels was uitgebreid met midden-12de-eeuwse koor.

Bij de invulling van het triconchale concept moest in Chaalis dus wel rekening gehouden worden met de specifieke eisen van de cisterciënzer architectuur. De voornaamste was de al genoemde behoefte aan veel kapellen met eigen altaren, zodat er voldoende plekken waren voor de priestermonniken om een eigen mis te kunnen opdragen.[289] Deze kapellen kregen een plaats rond de beide transeptarmen, omdat het niet passend was deze direct – zonder kooromgang – te laten uitkomen op het hoofdkoor dat geheel op het hoofdaltaar gericht was.
Chaalis was niet de enige dochter van Pontigny met afgeronde transeptarmen. Ook de verdwenen laat-12de-eeuwse abdijkerk van **Quincy** (bisdom Langres) had een triconchale aanleg.[290] De abdij werd in 1133 gesticht vanuit Pontigny en de eerste kerk werd gewijd in 1139. Vanaf het einde van de 12de eeuw werd een nieuwe abdijkerk gebouwd, die voorzien werd van polygonale transeptarmen.[291] In dezelfde tijd werd Quincy een grafkerk voor de familie van Courtenay.
De heren van Courtenay waren in de loop van de 12de eeuw tot hoog aanzien gekomen. Petrus van Frankrijk, zesde zoon van Lodewijk VI en broer van Lodewijk VII, werd omstreeks 1150 heer van Courtenay, dankzij zijn huwelijk met de erfgenaamloze Elizabeth van Courtenay. Via deze verbintenis kwam een groot aantal heerlijkheden in het gebied tussen de Île-de-France en Bourgondië binnen de invloedssfeer van de kroon.[292]

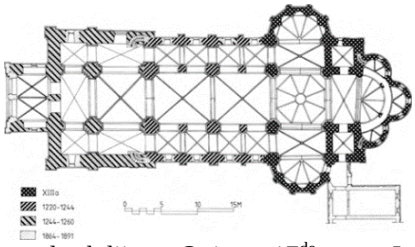

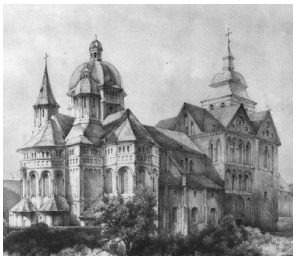

III.5.2.12.2A links: zicht op de noordzijde van de abdij van Quincy. 17de eeuw. Israël Sylvestre, *Veuë de l'Abbaye, et de l'Estang de Quincy, du Diocese de Langre* (foto: ebay.com).
III.5.2.12.2B midden links: Roermond, Munsterkerk, plattegrond.
III.5.2.12.2C rechts: Roermond, Munsterkerk, 19de-eeuwse tekening uit het Gemeentemuseum in Roermond (foto: RCE).

De Courtenay's ondersteunden verschillende kloosters en waren zeer actief betrokken bij een aantal kruistochten. Drie maal in de 13de eeuw werd een heer van Courtenay Latijns keizer van Constantinopel. De familie begunstigde aanvankelijk vooral het cisterciënzer klooster van Fontainejean (aartsbisdom Sens), dat Elizabeths oom Milo in 1124 had gesticht. Peters nakomelingen kozen echter voor Quincy dat de functie kreeg van adellijke necropool.[293] Evenals in Chaalis vormt het funeraire karakter in Quincy een aannemelijke verklaring voor de triconchale aanleg van deze cisterciënzer abdijkerk.
Hoewel het erop lijkt dat Quincy wat ouder is dan Chaalis, is het geen uitgemaakte zaak welke van de twee kerken als eerste is begonnen en daardoor waarschijnlijk het voorbeeld voor de ander is geweest.[294] Het is namelijk goed mogelijk dat de 12de-eeuwse voorganger van de abdijkerk van Chaalis, vanwege de memoriefunctie, ook al een triconchale aanleg had en dat deze plattegrondvorm in de 13de eeuw werd gehandhaafd. De voorgangerkerk was immers ook al de grafkerk voor de bisschoppen van Senlis en de gedachteniskerk voor Karel de Goede.[295] In

[289] Lucet 1954a: p.273.
[290] Seymour 1968a: p.127.
[291] Branner 1960a: p.165-166.
[292] Zie: Saunier-Seité 1998a.
[293] Voor enkele vermeldingen van schenkingen en begravingen: http://fmg.ac/Projects/MedLands/CHAMPAGNE%20NOBILITY.html (10 juni 2014).
[294] Net zoals Chaalis had Quincy zeven altaren in iedere transeptarm. Seymour 1968a: p.127, n.26.
[295] Lefèvre-Pontalis 1903a: p.6.

dat geval kan een triconchale aanleg in Chaalis als voorbeeld hebben gediend voor de kerk in Quincy. Onderzoek van het bodemarchief van de kerk in Chaalis zou hierover meer duidelijkheid kunnen geven.[296]

Een derde cisterciënzer kerk met een drieapsidenaanleg is de kerk van de voormalige **Onze-Lieve-Vrouweabdij** in **Roermond**, beter bekend als de Munsterkerk. Graaf (1207-1229) Gerard IV van Gelre stichtte de abdij – een dochter van de abdij van Kamp (ten oosten van Geldern)[297] – in 1218. In 1220 en 1224 vonden wijdingen plaats, die betrekking moeten hebben gehad op het oostkoor.[298] Nog meer dan Chaalis en Quincy wijkt de grootse kerk in Roermond, met zijn rijke volumes en flankerende torens, af van de gebruikelijke eenvoud van de cisterciënzer architectuur. De verklaring hiervan ligt in het feit dat de kerk van Roermond tegelijkertijd een adellijk vrouwenklooster was – de moeder van Gerard IV was de eerste abdis – en een mausoleum voor het Gelderse grafelijke huis. Aldus combineerde de kerk twee functies in één gebouw. In het westelijke deel zetelden de adellijke nonnen op de verdieping, de '*piano nobile'*, terwijl in het oostkoor voor het hoofdaltaar het mausoleum van de stichters een centrale plaats kreeg in de klaverbladaanleg: het stichtersechtpaar werd recht onder de vieringtoren begraven.[299] De opzet van de oostpartij is vooral verwant aan Rijnlandse kerken van rond 1200, zoals de St. Aposteln in Keulen en de St. Quirin in Neuss. Maar de Munsterkerk vertoont ook verwantschap met St. Maria im Kapitol. Deze beide kerken met een Mariapatrocinium waren adellijke dameskloosters en kenden daartoe een westkoor op de verdieping, terwijl het oostkoor de vorm had van een drieapsidenaanleg. Beide adellijke vrouwenkloosters hadden de functie van een *memoria* voor hun stichter: Plectrudis in Keulen en de Gelderse graven in Roermond.[300] Het is mogelijk dat de Sankt Maria im Kapitol wat deze aspecten betreft tot voorbeeld was voor de Munsterkerk. Op haar beurt zou de klaverbladaanleg van de Munsterkerk, zoals al ter sprake kwam, tot voorbeeld zijn voor de nieuwe koorpartij van de abdijkerk van Rolduc.

Hoewel er geen directe relatie lijkt te zijn tussen de kathedraal van Doornik en deze drie cisterciënzer abdijkerken, vormen de cisterciënzer klaverbladkoren wel een goede illustratie van de betekenis van het triconchale schema voor martyria en grafkerken. Vooral bij de gedachteniskerk voor Karel de Goede en grafkerk voor de bisschoppen van Senlis in Chaalis komt dit betekenisaspect zeer sterk in de architectuur naar voren.

5.2.13 Kathedralen met een drieapsidenaanleg

De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik blijkt dus de oudste bekende kathedraal in Noordwest-Europa met een triconchale aanleg. Voor zover wij weten – en er zijn geen aanwijzingen dat het tegendeel het geval was – bestond er in deze regio geen oudere traditie waarin kathedralen een klaverbladaanleg kregen. Kort na Doornik volgde de kathedraal van Noyon. Daarna zijn de later in de 12de eeuw gebouwde kathedralen van Cambrai en Soissons de enige andere bekende kathedralen in Noordwest-Europa met een triconchale aanleg uit deze tijd.
Speelde bij één of meer van deze vier kerken de kathedrale status een rol bij de keuze voor een triconchale aanleg? Deze vraag verdient het gesteld te worden, omdat het juist voor de

[296] De bescheiden opgravingen die in Chaalis hebben plaatsgevonden, waren gericht op het terugvinden van de bisschopsgraven en hebben zover bekend geen gegevens over de voorgangerkerk opgeleverd,
[297] Daarmee hoorde Roermond tot de familie van de abdij van Morimond.
[298] Hardering 1998a: p.116-117. Van Deijk 1994a: p.154-160.
[299] Over het praalgraf: Kockerols 2016a: p.18-33.
[300] Zie: Mekking 2007b: p.145-148.

Doornikse kathedraal van belang was om de status van zetelkerk van de bisschop en moederkerk van het bisdom te onderstrepen. De bouw van de kathedraal vond immers plaats in de tijd dat de Doornikse Kerk ijverde voor de onafhankelijkheid van de bisschopszetel en de planwijziging die leidde tot de triconchale aanleg valt hiermee in verband te brengen (zie § II.7.17). Kon de triconchale aanleg de kathedrale status benadrukken?
Binnen de Noord-Franse context ontbreken echter aanknopingspunten om de triconchale vorm op zich in verband te brengen met 'kathedraalarchitectuur'. In tegenstelling tot de Doornikse situatie, was er in Noyon, Soissons of Kamerijk geen aanleiding om de kathedrale status van de bisschoppelijke hoofdkerk te benadrukken. Die was er wel in Atrecht, dat eind 11de eeuw was afgescheiden van het bisdom Kamerijk en juist daar werd geen triconchale aanleg toegepast.

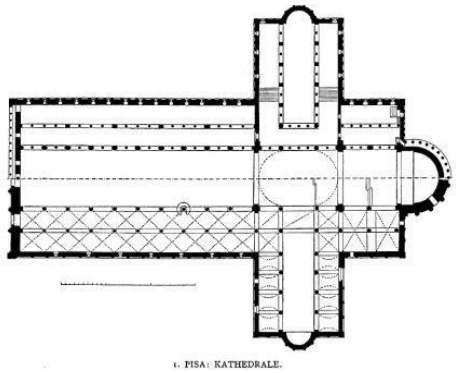

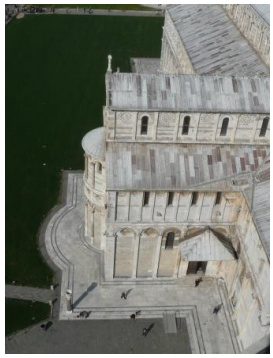

III.5.2.13.1A links: Pisa, Cattedrale Metropolitana Primaziale di Santa Maria Assunta (duomo), plattegrond (foto: wikimedia.org).
III.5.2.13.1B rechts: Pisa, Cattedrale Metropolitana Primaziale di Santa Maria Assunta (duomo), zicht op de zuidelijke transeptarm vanaf de klokkentoren (foto: JW).

De vier 12de-eeuwse Noord-Franse kathedralen zijn echter niet de enige bisschopskerken met drie apsiden. In het Middellandse Zeegebied waren eerder al enkele kathedralen met een drieapsidenaanleg gerealiseerd. De voornaamste van deze kerken is de kathedraal van Pisa. Deze kreeg in de tweede helft van de 11de eeuw een transept met apsidiale afsluitingen.[301] De transeptapsiden van deze kerk zijn echter bescheiden ten opzichte van het totale transept, waardoor de vraag gesteld kan worden welke samenhang de drie apsiden hadden. Dit wordt nog eens versterkt door de doorlopende binnenzijbeuken en hun galerij die de middenbeuk van schip en koor scheiden van de middenbeuk van de transeptarmen. In Pisa vormen deze laatste hierdoor vrijwel zelfstandige kerkruimten. Ook het feit dat – in tegenstelling tot de Noord-Europese kerken – in Pisa de transeptaltaren voor de apsis in de as van het transept staan, draagt hier aan bij.
In navolging van de dom te Pisa kregen de kathedralen van Parma en Piacenza ook apsiden tegen de kopse gevels van het transept, waarbij het transept in Parma ook oostelijke apsiden kreeg, zodat er sprake is van een pentaconchale opzet of vijfapsidenaanleg. Ook voor deze kerken geldt dat deze apsiden ten opzichte van de totale kathedraal als zeer bescheiden overkomen.[302] Een andere Noord-Italiaanse kerk die in deze periode apsidiaal gesloten transeptarmen kreeg, was de al genoemde San Nazaro Maggiore in Milaan (zie § III.5.2.5).

Deze voorbeelden laten zien dat gedurende de 11de en 12de eeuw de triconchale vorm weliswaar bij meerdere belangrijke kathedralen werd toegepast, maar dat de vorm geen wijde verbreiding kende. Er zijn ook geen aanwijzingen dat van de verdwenen middeleeuwse

[301] Brucher 1987a: 129-139 (Pisa).
[302] Vincent & Abel 1914a: p.183-187.

kathedralen in West-Europa vele een triconchale aanleg kenden. De triconchale vorm was blijkbaar geen voor de hand liggend concept om de kathedrale status van een kerk tot uitdrukking te brengen.
In het eerste millennium zijn kathedralen met een drieapsidenaanleg eveneens zeldzaam. De tetraconchale kerk van R'safa (Sergiopolis) functioneerde mogelijk als kathedraal (zie § III.5.2.3). In 1100 werd de Geboortekerk in Bethlehem de kathedraal van het nieuwe bisdom Bethlehem dat door de kruisvaarders werd gesticht.[303] In Armenië, waar de triconchale vorm een grote verspreiding kende, kregen meerdere kathedralen een drieapsidenaanleg: de 7de-eeuwse kathedralen van Dwin en Talin en de kathedraal van Kutais van omstreeks 1000.[304] Al deze kerken staan in tijd, plaats en betekenis erg ver af van de Doornikse kathedraal en het is niet aannemelijk dat deze een rol hebben gespeeld bij de totstandkoming van het concept.

5.2.14 De koppeling van triconchale aanleg aan het *patrocinium*

Een mogelijk ander verband dat nog niet aan de orde is geweest, betreft de mogelijke samenhang tussen de triconchale vorm en de *patrocinia* van de Doornikse kathedraal. Eén van de manieren waarop een middeleeuws kerkgebouw een ander kerkgebouw en de daaraan verbonden betekenis kon representeren, was namelijk de overname van het *patrocinium*.[305] In dat verband is de vraag relevant of er een relatie kan hebben bestaan tussen de Maria- en Stephanuspatrocinia van de kathedraal en de triconchale aanleg.
Het Mariapatrocinium was in de loop der eeuwen het dominante patrocinium van de kathedraal geworden. Daarbij had de Mariaverering in Doornik aan het eind van de 11de eeuw een hoge vlucht genomen, nadat in 1090 het einde van een pestepidemie aan de interventie van de Moeder Gods was toegeschreven. Sindsdien wordt er in Doornik elk jaar op 14 september (of tegenwoordig op de tweede zondag van september) een grote dankprocessie gehouden (§ II.7.2). De nieuwbouw van de kathedraal vond plaats in de decennia na de instelling van de processie.
Het Mariapatrocinium heeft de Doornikse kathedraal gemeen met belangrijke triconchale kerken als de Geboortekerk in Bethlehem en de St. Maria im Kapitol in Keulen en met de later gebouwde kathedralen van Noyon en Kamerijk. Ook de kathedraal van Pisa is aan de Heilige Maagd gewijd, al is hierboven al geconstateerd dat het triconchale karakter van deze aanleg zeer bescheiden is. Zoals hierboven al ter sprake kwam, kan de oostpartij van de dom van Parma met die van de kathedraal van Pisa in verband worden gebracht. Manfred Luchterhandt heeft onderzocht of de transeptapsiden van de dom van Parma specifiek bedoeld waren voor een meerpolige Mariaverering binnen de kathedraal. Luchterhandt verwijst in dat kader ook naar de Mariaverering in Sankt Maria im Kapitol, maar erkent zelf dat de liturgie niet gebonden was aan de triconchale of – in het geval Parma – pentaconchale bouwvorm.[306] Het Mariapatrocinium komt echter zo algemeen voor dat het onmogelijk is om alleen hieraan specifieke conclusies te verbinden.[307]
Het Stephanus-patrocinium van het Doornikse hoofdaltaar biedt om dezelfde redenen geen aanknopingspunten. De overgrote meerderheid van de kathedralen staat onder bescherming van Maria of Stephanus en ook de combinatie van de Moeder Gods en de proto-martelaar als patrocinium is niet uitzonderlijk.[308] Alleen al in Noord-Frankrijk (kerkprovincies van Reims

[303] Brucher 1987a: p.66-71 (Parma) 71-75 (Piacenza).
[304] Strzygowski 1918a: p.163-164. Krautheimer & Ćurčić 1986a: p.323.
[305] Krautheimer 1942a: p.15-16.
[306] Luchterhandt 2009a: p.162-163.
[307] Tenzij het om een relatief zeldzaam expliciet Mariapatrocinium gaat, zoals dat van Maria Boodschap.
[308] Ewig 1960a: p.1-61.

en Sens) hadden van de 20 kathedralen er elf Maria als patrones en vier Stephanus.[309] Een mogelijke relatie tussen het patrocinium van een voorname/kathedrale kerk met een triconchale oostpartij, kan dus niet worden gelegd.

5.2.15 De Doornikse aanleg en de tricliniumarchitectuur

In de zoektocht naar de betekenis die verbonden is geweest aan de triconchale vorm, zijn verschillende tradities, waarbinnen deze vorm werd toegepast, de revue gepasseerd. In de vroegchristelijke tijd, maar ook later, werd de triconchale vorm bij een aantal zeer belangrijke gebouwen geassocieerd met de paleisbouw. De eetzalen van paleizen, die ook een religieuze functie hadden, hebben waarschijnlijk een voorbeeldfunctie gehad voor vroegchristelijke kerken met een klaverbladaanleg (zie § III.5.2.3).
Ook na de Kerkvrede (313) werden belangrijke *aulae* aangelegd met apsiden aan drie of vier zijden, zoals het *triclinium* in de pauselijke paleizen van het Lateraan, later nagevolgd in de grote keizerzaal van het Karolingische paleiscomplex in Aken. In dezelfde traditie zouden paleiskerken een dergelijke aanleg hebben gekregen, zoals mogelijk de San Lorenzo in Milaan. Er zijn echter nauwelijks aanwijzingen dat deze aan de paleisarchitectuur ontleende typologie in verband kan worden gebracht met de Doornikse kathedraal, al was de paleisaula van het Lateraan waarschijnlijk wel bekend bij de Doornikse kanunniken. Zij waren immers meermaals naar Rome gereisd in de eerste decennia van de 12de eeuw, onder meer in 1113 om bij paus Paschalis II voor een eigen bisschop te pleiten (zie § II.7.10).

5.2.16 De Doornikse kathedraal als apostolische kerk

De Merovingische oorsprong en koninklijke status van de abdijkerken van Saint-Germain en Saint-Lucien maakten dat hun oostpartijen passende voorbeelden voor de nieuwe Doornikse kathedraal konden zijn. Belangrijker nog was waarschijnlijk dat de klaverbladschema's bij beide kerken benadrukten dat het hier om een *martyrium* van een belangrijke heilige ging, in beide gevallen een heilige bisschop. Bij beide kerken werd teruggegrepen op het antieke martyrium-karakter van de klaverbladaanleg, reden waarom deze vorm gekozen was.
In het geval van de Saint-Lucien ging het om de grafkerk voor de bisschop-stichter van het bisdom Beauvais. Ook de Saint-Germain-des-Prés herbergde het graf van de heilige bisschop Germanus, zodat die kerk ook vanuit dat oogpunt voor de Kerk van Doornik de mogelijkheid tot identificatie bood. Dat Germanus niet de stichter-bisschop van zijn bisdom, noch de belangrijkste heilige bisschop van Parijs was, laat onverlet dat deze vroege en eerbiedwaardige bisschop van Parijs als een lokale apostel vereerd werd.

Een betekenis-relatie van de Doornikse kathedraal die al bij het schip aan de orde kwam met betrekking tot de toepassing van galerijen en de omlopende zijbeuken is die met de representatie van de "apostolische" traditie, die in een reeks van kerkgebouwen is geconstateerd (zie § III.3.3.6). Onder de kerken met een triconchale aanleg die in dit hoofdstuk aan de orde zijn gekomen, zijn er ook meerdere die als "apostelkerken" aangemerkt kunnen worden. Het gaat daarbij om kerken waar de relieken van belangrijke vroege

[309] Aan Maria waren de kathedralen van Reims, Laon, Kamerijk, Doornik, Atrecht, Amiens, Noyon, Senlis, Parijs en Chartres gewijd. De hoofdkerken van Sens, Auxerre, Meaux en Châlons-en-Champagne waren aan Stephanus gewijd. De kathedraal van Beauvais was gewijd aan Petrus, die van Soissons aan Gervasius en Protasius, die van Troyes aan Petrus en Paulus, die van Orléans aan het Heilig Kruis en die van Nevers aan de heiligen Cyricus en Julitta.

bisschoppen cq. bisdomstichters vereerd werden. Dat geldt bijvoorbeeld voor de Saint-Germain-des-Prés en de Notre-Dame in Noyon – vanwege Germanus en Eligius – en in het bijzonder voor de Saint-Lucien bij Beauvais als grafkerk voor Lucianus, de apostel van de Beauvaisis. De oostpartijen van deze kerken vormden eigentijdse voorbeelden van een triconchale aanleg, een plattegrondschema dat geassocieerd kon worden met de begintijd van het christelijk geloof, de gedachtenis van martelaren en heiligen en de daarbij behorende martyrium-architectuur.

De opzet van de klaverbladaanleg in Doornik, met drie nagenoeg gelijke armen en aan alle drie de uiteinden een apsis met omgang, vertoont veel meer overeenkomst met de abdijkerk bij Beauvais dan met die bij Parijs. Ook de algemene opzet van de architectuur en de aanwezigheid van galerijen hebben de Doornikse kathedraal en de Saint-Lucien gemeen. Bovendien was laatstgenoemde kerk nog in aanbouw of wellicht bijna voltooid op het moment dat in Doornik besloten werd tot de aanleg van de klaverbladaanleg en daarmee zeer actueel. De oostpartij van de Saint-Germain was al een stuk ouder.

De nieuwe kathedraal met de triconchale aanleg en de quincunx met vijf torens kon de Doornikse kanunniken dan ook helpen om duidelijk te maken dat ook het Doornikse bisdom een eigen heilige bisschop-stichter had in de persoon van Eleutherius. Zijn bestaan en aanwezigheid in de vorm van relieken zou de aanspraken van de Doornikse Kerk op een eigen, onafhankelijke bisschop aanzienlijk kunnen versterken.

Daar, zoals uit de 12de-eeuwse geschiedenis van het bisdom is gebleken (zie § II.7.17), de aanspraken van de Doornikse Kerk op het niveau van de eigen kerkprovincie en het Franse koninkrijk onvoldoende weerklank kregen, was het van belang om aan te sluiten bij een voorbeeld op het niveau van de gehele Latijnse Kerk. Dat voorbeeld werd mogelijk gevonden in de Apostelkerk in Rome, de hoofdstad van de westerse Christenheid, waar uiteindelijk over de Doornikse onafhankelijkheid beslist zou worden. Deze kerk in het centrum van de hoofdstad van de Latijnse christenheid is niet eerder met de Doornikse kathedraal in verband gebracht.

De Sancti Apostoli in Rome

Als gevolg van de versterking van de pauselijke macht tijdens de kerkhervorming in de 11de eeuw werd Rome steeds vaker een reisdoel voor de voorname geestelijkheid, hoewel de pausen en hun hof, daartoe gedwongen vanwege politieke onrust of uit eigener beweging, ook nog veel rondreisden. Leden van de Doornikse clerus kwamen vanaf het eind van de 11de eeuw zeer frequent in Rome (zie § II.7). Soms moesten zij er geruime tijd verblijven alvorens zij ontvangen werden aan het pauselijk hof.[310] Ongetwijfeld bezochten zij de talrijke pelgrimsdoelen en kerken in en rond de Eeuwige Stad. Een van de kerken die ze daar konden aantreffen is in dit kader bijzonder interessant. Het betreft de *Sancti Apostoli*, een kerk met een klaverbladvormige plattegrond.

De midden in het antieke Rome gelegen kerk behoorde direct na de zeven grote basilieken tot de hoogste klasse van Romeinse hoofdkerken. De kerk werd gesticht door paus (556-561) Pelagius I en voltooid door zijn opvolger paus (561-574) Johannes III. De kerk bezat relieken van de apostelen Jacobus en Philippus.[311] Uit de geschiedenis van de Romeinse statieliturgie blijkt dat de kerk de opvolger was van een eerdere Apostelenkerk, de *Basilica Julia*, gesticht

[310] Zoals HERMAN VAN DOORNIK (2010a: p.33-34) beschrijft in de proloog van zijn *Liber de Restauratione*.
[311] Krautheimer 1937a: p.77. Buchowiecki 1967a: p.61-89. Claussen 2002a: p.110-220.

door paus (337-352) Julius I.[312] De hoge ouderdom en het belang van de stichting verklaren waarom de kerk vijf staties had in het temporale van de statieliturgie.[313] Daarmee kwam deze kerk na de *Basilica Salvatoris* (de Lateraanse basiliek), de Sint-Pieter en de Santa Maria Maggiore op de vierde plaats wat aantal staties in het temporale betrof. Daarnaast werd de kerk ook aangedaan op de feestdag van Jacobus en Philippus. Uiteindelijk werd de kerk in de 11de eeuw een titelkerk met eigen kardinaal-priester.[314]

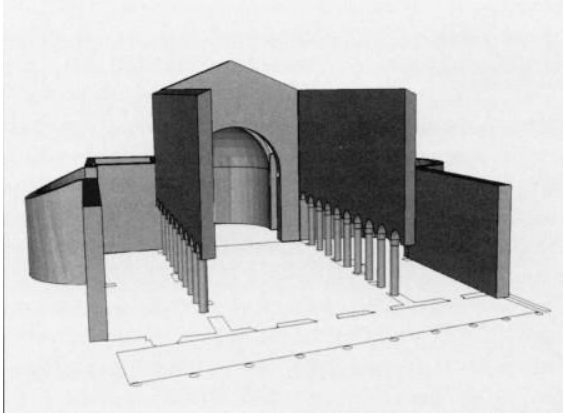
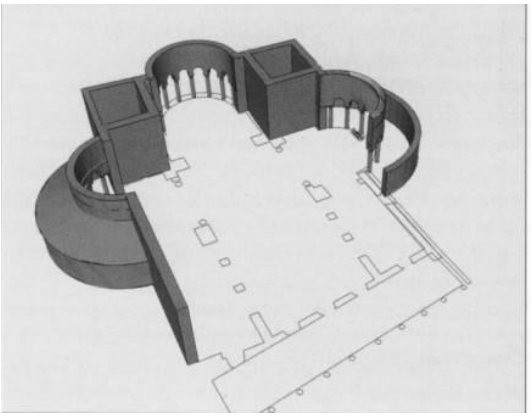

III.5.2.16.1A links: Roma, SS. Dodici Apostoli, reconstructietekening van de vroegchristelijke kerk Sancti Apostoli: zicht op het schip, door Georg Schelbert (uit: Schelbert 2012a).
III.5.2.16.1B rechts: Roma, SS. Dodici Apostoli, reconstructietekening van de vroegchristelijke kerk Sancti Apostoli: zicht op de triconchale aanleg, door Georg Schelbert (uit: Schelbert 2012a).

De huidige kerk van de Twaalf Apostelen (*SS. Dodici Apostoli*) dankt zijn uiterlijk aan een grote bouwcampagne uit 1701 door paus Clemens XI, waarbij een aanzienlijk deel van de oudere kerk verloren ging. Deze dateerde toen nog in aanleg uit de 6de eeuw, maar was in latere eeuwen meermaals gewijzigd, onder andere onder paus (885-891) Stephanus VI. In de 13de eeuw bevond de kerk zich in bouwvallige toestand. Een belangrijke bouwcampagne vormde het nieuwe koor dat eind 15de eeuw werd gebouwd.[315] Bijzonder aan dit 15de-eeuwse koor was de triconchale opzet. Deze is in de literatuur beschouwd als het eerste triconchale kerkkoor in de Nieuwe Tijd.[316] Richard Krautheimer vermoedde echter al dat de triconchale opzet ervan terugging op een oudere, mogelijk vroegchristelijke kerk.[317] Recent heeft Georg Schelbert laten zien dat de *Sancti Apostoli* in zijn 6de-eeuwse opzet inderdaad al een klaverbladaanleg kende en dat daarvan bovendien aanzienlijke resten bewaard zijn. Deze was zelfs van omgangen voorzien, zo blijkt uit de antieke zuilen die tussen de muurrestanten van de 15de-eeuwse transeptapsiden tevoorschijn kwamen. In de 15de eeuw was de colonnade van de apsis eenvoudig weg dichtgezet met een vulmuur.[318] De reconstructie van de 6de-eeuwse situatie door Schelbert toont een triconchale opzet met annexen tussen de dwarsbeuk en het koor (afb. III.5.2.16.1A-B).[319]
De oorsprong van de 6de-eeuwse triconchale opzet van de Sancti Apostoli ligt wellicht in Byzantium. De kerk werd gebouwd tijdens de periode van de Byzantijnse overheersing in

[312] Geertman 1975a: p.134. Geertman 2004a: p.21-22. Een waarschijnlijk 14de-eeuwse inscriptie in de voorhal van de huidige SS. Dodici Apostoli verwijst naar de stichting van Julius I. Buchowiecki 1967a: p.639-640.
[313] Voor een overzicht van de staties: De Blaauw 1987a: p. 568-569.
[314] De Blaauw 1987a: p.13.
[315] De Blaauw 1999a: p.475-482. De Blaauw 2000a: p.179-199.
[316] Uitgebreide referenties in Schelbert 2012a en Claussen 2002a.
[317] Krautheimer 1937a: p.77-p.80. De kerk komt weinig voor in de naoorlogse literatuur. Kenmerkend is dat het overzichtswerk van Hugo Brandenburg (2013a) over de vroegchristelijke kerkbouw in Rome de kerk niet noemt.
[318] Schelbert 2012a: p.105-106.
[319] Er zijn geen aanwijzingen dat deze annexen hoger de onderbouw van torens zouden kunnen zijn.

Rome. De gezamenlijke verering van Jacobus en Philippus was ook afkomstig uit het oosten.[320] Ook andere kerken uit deze tijd tonen kenmerken die in die richting wijzen. Enkele jaren eerder (538-545) was ook een triconchale aanleg gerealiseerd in de kerk van Santi Quirico e Giulitta, die ten zuiden van de Sancti Apostoli lag, niet ver van het voormalige Forum van Nerva.[321]

5.2.17 De Doornikse triconchale aanleg als stichtingskerk van een bisdom en grafkerk voor de stichter-bisschop

De toepassing van een triconchaal schema voor de plattegrond van een oost- of westpartij van een kerkgebouw vormde binnen de religieuze architectuur van de 11de en 12de eeuw een uitzondering. Slechts een klein deel van de kerken in West-Europa werd in die tijd voorzien van een dergelijke aanleg. Dat geldt in het bijzonder voor kathedralen, abdij- of kapittelkerken. Bij die kerken waar dit schema wel werd toegepast, is er extra aanleiding om de receptie hiervan te onderzoeken.
Zoals hierboven gebleken is, kent het triconchale schema een hoge ouderdom. Vanaf de vroegchristelijke tijd werd het in de kerkelijke architectuur gebruikt. Het schema kende niet alleen een traditie in de kerkbouw, maar ook in de beeldende kunst. Het is in verschillende beeldtradities toegepast om de Hemelstad of Hemelse sferen aan te duiden. Die betekenis is ook bij uitstek van toepassing op kerkgebouwen met een martyrium- of memoriafunctie en juist bij dat type gebouwen is de tri- en tetraconchale plattegrondvorm gebruikt.[322]
De associatie van dit schema met het vroege verleden van de Kerk, in het bijzonder de tijd van apostelen en martelaars, lijkt ook in de 11de en 12de eeuw nog aanwezig te zijn geweest. De triconchale vorm kan in meerdere gevallen verbonden worden met de aanwezigheid van relieken van plaatselijke heilige martelaren en belijders, die de status van lokale of regionale apostel hadden. De San Fedele in Como, de Saint-Lucien bij Beauvais en de Saint-Germain bij Parijs zijn daarvan belangrijke voorbeelden.
De casussen van de cisterciënzer kerken in Chaalis, Quincy en Roermond laten daarnaast op een andere manier zien hoe betekenisvol het triconchale schema in de late 12de en vroege 13de eeuw nog was. Juist binnen de context van de cisterciënzer architectuur, die in het algemeen gekenmerkt wordt door uniformering en een sterke relatie tussen moeder- en dochterkloosters, blijkt dat het schema geëigend was voor de functie van grafkerk of memoriebouw. Een vergelijkbare betekenis is ook aanwezig bij de 11de-eeuwse abdijkerk van Sankt Maria im Kapitol, alwaar de stichteres Plectrudis als heilige werd vereerd.
De historische context van de Saint-Lucien bij Beauvais en de Saint-Germain bij Parijs maakte dat deze kerken betekenisvol konden zijn voor de opdrachtgevers van de Doornikse kathedraal. In beide gevallen betroffen het koninklijke kloosters, waar de eerste (Saint-Lucien), dan wel een zeer prominente (Saint-Germain) heilige bisschop was begraven. In beide gevallen betrof het de kerk van een Merovingische koninklijke stichting.
Dat Merovingische aspect was belangrijk voor de Doornikse Kerk: het kapittel baseerde zijn bezitsaanspraken in belangrijke mate op de schenking van koning Chilperik, aangevuld met schenkingen van latere vorsten. Nog belangrijker echter was voor het Doornikse kapittel dat de nieuwe kathedraal als bisschopskerk voor een onafhankelijk bisdom Doornik moest verschijnen.

---

[320] Krautheimer 1996a: p.89.
[321] Krautheimer 1996a: p.80-81, 111-112.
[322] Dat ook baptisteria deze vorm kregen, past in de theologische betekenis van de doop als de wedergeboorte van de gelovige christen, in wie de oude ongelovige heiden sterft.

De sterke link tussen het triconchale type en funeraire architectuur, zoals grafkerken en *martyria*, wijst erop dat de nieuwe Doornikse kathedraal ook deze betekenis moest uitdragen. Wat dat betreft is er aanleiding om de triconchale vorm te bezien in samenhang met de opkomst, gedurende de eerste helft van de 12de eeuw, van de cultus voor de heilige Eleutherius, die onder de Merovingers bisschop van Doornik zou zijn geweest (zie § II.6.6). Als 'stichter' van het bisdom werd Eleutherius in dezelfde tijd dat oostpartij van de kathedraal werd gebouwd naar voren geschoven als de patroon van Doornik, als hoeder van de bisschoppelijke status van de kathedraal, maar bovenal als pleitbezorger van een eigen en onafhankelijke Doornikse bisschop. Hoewel hij één of meer voorgangers zou hebben gehad, werd hij feitelijk gezien als een bisschop-stichter. Het belang van deze heilige voor de Doornikse Kerk was groot, ondanks dat zijn verering nooit grootse vormen heeft aangenomen en het zeker geen populaire heilige is geworden. Onderpand voor de historische onafhankelijkheid van het bisdom Doornik vormden de relieken van de heilige Eleutherius, waarover de kathedraal vanaf een gegeven moment in de late 11de of vroege 12de eeuw beschikte.

Doordat Eleutherius' heilige relieken pas zo recent in de kathedraal werden vereerd, waren zij nogal onbekend. Een prestigieus martyriumachtig gebouw kon in belangrijke mate bijdragen aan de cultus. Daarom kozen de Doornikse kanunniken in de jaren 1110-1120 voor de grandioze klaverbladaanleg, waarvan het imposante transept nog steeds de getuige is.

Hierin is er ook een overeenkomst van de Sankt-Maria-im-Kapitol: zowel in Keulen als in Doornik moest het gebouw bijdragen aan het vergroten van de status van de als heilige vereerde stichter. In Keulen was het niet vanzelfsprekend dat de stichteres Plectrudis als heilige vereerd zou worden en een groots martyrium droeg bij aan haar gepretendeerde heilige status. In Doornik moest de heilige Eleutherius een waardig onderkomen krijgen in de nieuwe oostpartij om zijn bekendheid te vergroten. In tegenstelling tot Plectrudis zal er over de status van Eleutherius als heilige waarschijnlijk geen discussie zijn geweest: als bisschop-stichter uit de allervroegste tijd van het bisdom was zijn heiligheid vanzelfsprekend. Eleutherius was echter een bijzonder onbekende heilige. De triconchale vorm was zowel in Doornik als in Keulen een verwijzing naar het verre, eerbiedwaardige verleden van de stichting en de stichter(es).

De betekenis van Eleutherius als feitelijke bisschop-stichter van het bisdom toont de relatie met de beide Noord-Franse abdijkerken. Ook daar werden ook de relieken van een bisschop-stichter vereerd: in Beauvais die van de apostel van de Beauvaisis, de heilige Lucianus, en in Parijs die van de voorname Merovingische bisschop Germanus.

De betekenis van de Sankt-Maria-im-Kapitol, de Saint-Lucien en de Saint-Germain was voor het Doornikse kapittel echter niet zo sterk dat één van deze kerken als bepalend voor het basisconcept van oostpartij kan worden beschouwd, laat staan dat er sprake is van een citaat of kopie. Geen van deze gebouwen was voor het Doornikse kapittel voldoende prestigieus om het complete concept van deze kerken over te nemen. Het lijkt er eerder op dat deze gebouwen aan het Doornikse kapittel konden laten zien dat de klaverbladaanleg als type een geëigende vorm voor de nieuwe kathedraal was, waarin de eigen Doornikse heilige bisschop als stichter en "herstichter" van het bisdom een plaats kreeg.

Naast de triconchale aanleg van de Sankt-Maria-im-Kapitol, de Saint-Germain-des-Prés en vooral die van Saint-Lucien bij Beauvais kan ook de Santi Apostoli in Rome een belangrijke rol hebben gespeeld bij de totstandkoming van het concept van de nieuwe oostpartij. Juist deze kerk, waarvan in de 12de eeuw zal zijn aangenomen dat deze uit de tijd van het vroege Christendom toonde stamde, dat het triconchale schema juist voor een apostolische heilige geschikt was.

Een triconchaal schema voor een kathedraal was omstreeks 1120 een uitzonderlijk concept, dat ook later slechts bij enkele andere kathedralen (Noyon, Soissons, Cambrai) zou worden nagevolgd. De keuze voor dit bijzondere schema was een zeer bewuste beslissing van het

kapittel om de nieuwe kathedraal te laten verschijnen als de hoofdkerk van een eerbiedwaardige instelling, waarvan de stichter (Eleutherius) en de weldoener (koning Chilperik) geëerd werden als patronen. Voor dit programma werd een passend concept gevonden. Als plattegrond van de moederkerk, die tevens het martyrium van de eigen, lokale 'apostel' was, koos men een antiek schema dat verwees naar de tijden van het vroege christendom, toen de Kerk van Doornik nog zelfstandig was.
Het centraalbouwkarakter van de oostpartij van de kathedraal werd bovendien versterkt door de realisatie van een vijftorengroep. De kracht van de Doornikse oostpartij is namelijk dat de transeptapsiden met flankerende transepttorens in combinatie met de vieringtoren en het koor twee belangrijke schema's konden presenteren: de quincunx in de vorm van de vijftorengroep en aan twee zijden de apsiden met flankerende torens. Beide schema's staan voor het Hemelse Jeruzalem en onderstrepen ook nog eens hoe de moederkerk van het bisdom de geprivilegieerde plek is in het goddelijk heilsplan.

5.3 De armen van de triconchale aanleg: omgangskoor en transept

De basis voor het concept van de oostpartij van de Doornikse kathedraal bestaat uit de triconchale aanleg in combinatie met de door vijf torens gevormde quincunx. Terwijl de triconchale aanleg in de eerste plaats als een alomvattend schema verschijnt, kunnen de afzonderlijke armen van de oostpartij ook beschouwd worden binnen de gangbare opzet van middeleeuwse kerkgebouwen met een kruisvormige plattegrond. In dat perspectief vormen de noordelijke en zuidelijke arm van de triconchale aanleg het transept dat als dwarsbeuk haaks op de oost-westas van de kerk ligt. De oostelijke arm van de klaverbladaanleg vormde het architectonische koor.[323]

5.3.1 Het omgangskoor zonder straalkapellen

Het koor van de Doornikse kathedraal kende een kooromgang waarvan op grond van het archeologisch onderzoek aangenomen wordt dat deze ongeveer even breed was als de koor- en schipzijbeuken.[324] Daarmee was deze breder dan de omgang van de transeptapsiden. Hoogstwaarschijnlijk kende de kooromgang geen straalkapellen, maar dit is niet zeker. Daarvoor is het oppervlak waarop archeologisch onderzoek gedaan is, te beperkt. De opstand van het koor was in hoge mate vergelijkbaar met die van de transeptarmen, zo bleek uit de bouwhistorische analyse van de oostzijde van het transept. De teruggevonden elementen van het afgebroken 12de-eeuwse koor, die in het huidige 13de-eeuwse koor zijn hergebruikt, bevestigen dit beeld (zie § I.6).
De kooromgang rondom de apsis (Lat. *ambitus*, *deambulatorium*) komt in de vroegchristelijke Romeinse architectuur al voor.[325] Oude voorbeelden zijn de Romeinse basilieken, waaronder de *Basilica Salvatoris* (Sint Jan van Lateranen) en de Santa Maria Maggiore.[326] Aanvankelijk diende de al dan niet verdiepte kooromgang vooral als processieweg rondom het hoofdaltaar en de voorname relieken die zich bevonden in het binnenkoor of in een *confessio*, een verdiept gelegen of ondergrondse nis of kamer, meestal

[323] Het architectonische koor is het gedeelte van de kerk ten oosten van de kruising of viering. Het liturgische koor omvat dat gedeelte van de kerk dat afgescheiden is voor de clerus en bestaat uit het kapittelkoor met het koorgestoelte en het hoogkoor met het hoofdaltaar. Zie § I.7.2.
[324] Op basis van het archeologisch onderzoek: Brulet 2012a: p.401-403.
[325] Over de kooromgang, zie: Binding 1998a: p.28-32; Bosman 1990a: p.133-149.
[326] De Blaauw 1987a: p.108, 175.

onder het koor, waarin relieken werden bewaard. In de vroege Middeleeuwen kregen sommige crypten een omgang rondom de onder het koor gelegen *confessio*. In later tijd werd bij een aantal kerken rondom de koorapsis een kooromgang met straalkapellen aangelegd. Deze omgang was tevens de ontsluiting van deze kapellen, waarheen veelal de relieken waren verplaatst die vroeger in het omgangsloze koor of in de crypte werden bewaard. Om uiteenlopende redenen kregen in de 11de en 12de eeuw vooral belangrijke kerken in het Franse gebied een kooromgang met straalkapellen.

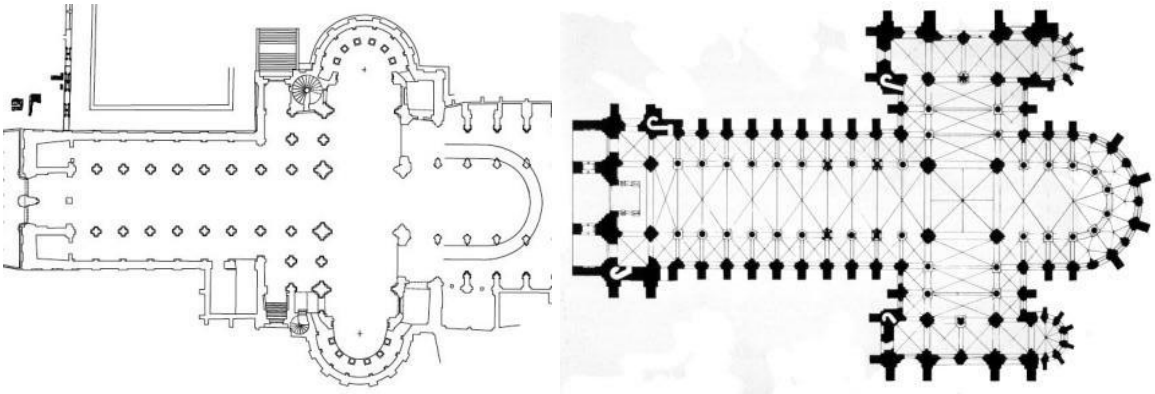

III.5.3.1A links: Doornik, kathedraal, reconstructie van de 12de-eeuwse situatie, met schematische weergave van het koor
III.5.3.1B rechts: Laon, kathedraal, reconstructie van het eerste project voor de 12de-eeuwse kathedraal met apsidiaal gesloten koor.

De kooromgang is in de middeleeuwse architectuur in de eerste plaats een architectonisch pronkstuk[327], een element dat passend was voor kerken die in hoog aanzien stonden vanwege de bijzondere status van de bijbehorende instelling of de aanwezigheid van belangrijke relieken. Het is niet voor niets dat de naar eenvoud strevende cisterciënzer orde, die wars was van uiterlijk vertoon, aanvankelijk de kooromgang niet toepaste in haar kerkbouw, ook al zouden de straalkapellen praktisch zijn geweest in verband met de talrijke altaren die nodig waren voor de priester-monniken.

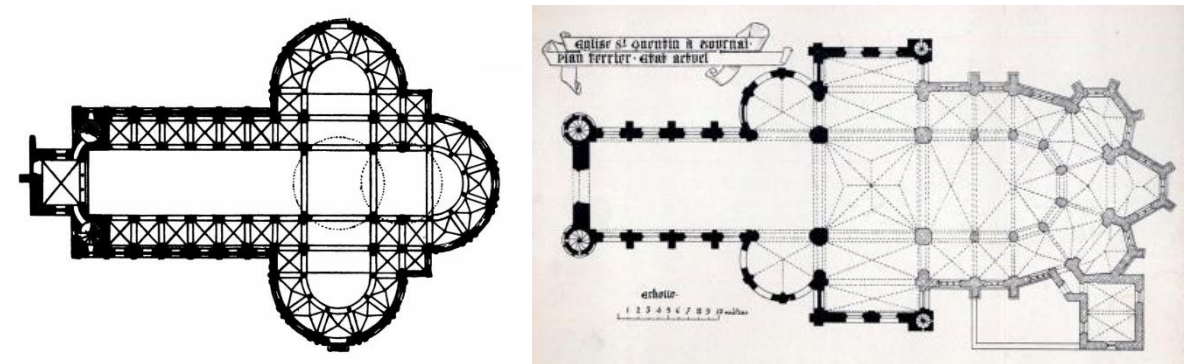

III.5.3.2A links: Keulen, St. Maria im Kapitol, plattegrond.
III.5.3.2B rechts: Tournai, Saint-Quentin, plattegrond (uit: Gent, UB, BRKZ.TOPO.659.E.01).

In meerdere kathedraalsteden van Noordwest-Europa was de kooromgang lange tijd voorbehouden aan de kathedraal en bleven parochiekerken en minder voorname klooster- en kapittelkerken verstoken van deze bouwvorm.[328] Dit was ook het geval in Doornik, waar pas

[327] Gall 1912a: p.517; Gall 1954a: kol.579.
[328] Aart Mekking (1998a: p.210-211) heeft laten zien dat kapittel- en parochiekerken in de kathedraalsteden Keulen, Luik en Utrecht tot in de late Middeleeuwen verstoken bleven van het omgangskoor.

in de 15de eeuw de parochiekerk Sint-Kwinten (Saint-Quentin) als eerste kerk naast de kathedraal een kooromgang kreeg (afb. III.5.3.2B). In niet kathedraalsteden kregen voorname kerken al eerder een kooromgang.
Was de kooromgang met kapellenkrans in de 12de eeuw met name in de Franse gebieden een vrij courante bouwvorm, zeldzamer waren, in Frankrijk en daarbuiten, de kerken met omgang zonder kapellenkrans. Een bekend voorbeeld is de St. Michael in Hildesheim, die begin 11de eeuw gebouwd werd met een half verzonken westelijke ringcrypte. In het Rijn- en Maasland verrezen halverwege de 11de eeuw drie grote kerken met een kooromgang zonder kapellen: de abdijkerken van Stavelot, Brauweiler en de kerk van St. Maria im Kapitol in Keulen.[329] Bij deze laatste kerk – die hierboven al ter sprake kwam – vormt het omgangskoor zonder kapellen de oostelijke afsluiting van de klaverbladaanleg (afb. III.5.3.2A).
Bij triconchale aanleggen met omgangen zijn kapellen, en zeker een reeks straalkapellen, zeldzaam. De symmetrische opzet van de drie apsiden was leidend. Zo kan de keuze voor een kooromgang zonder kapellen bij de St Maria im Kapitol verklaard worden uit de symmetrische opzet van de klaverbladvormige plattegrond met drie gelijke, apsidiaal gesloten, armen. Daarbij moet wel opgemerkt worden dat een damesabdij als St Maria im Kapitol aanvankelijk niet zozeer behoefte had aan kapellen voor altaren, hoewel deze later wel opgericht werden, vooral dankzij particuliere stichtingen.[330]
Bij de meeste Noord-Franse triconchale aanleggen kregen de beide transeptarmen een oostelijke kapel, enigszins diagonaal geplaatst tegen de transeptarm. Dit was het geval bij de Saint-Lucien bij Beauvais, de kathedralen van Soissons en Kamerijk en de Notre-Dame-la-Grande in Valenciennes. In Beauvais en Valenciennes kreeg ook de oostelijke apsis een askapel, maar verder geen straalkapellen.[331] Bij de kathedraal van Cambrai bleef de laat-12de-eeuwse drieapsidenaanleg onvoltooid. De oostelijke arm werd in de eerste helft van de 13de eeuw gebouwd met een op de kathedraal van Reims geënt omgangskoor met zij- en straalkapellen.

Interessant in vergelijking met de Doornikse oostpartij is de oorspronkelijke oostpartij van de kathedraal van Laon, die rond 1150 gebouwd werd. Deze oostpartij, waarvan het koor rond 1200 plaats moest maken voor een langer, rechtgesloten koor, had aanvankelijk een omgangskoor zonder straalkapellen (afb. III.5.3.1B). De eerste oostpartij van Laon greep in hoofdopzet terug op de oostpartij van de Doornikse kathedraal, weliswaar zonder de triconchale aanleg, maar met de quincunx van vijf torens, de vierdelige opstand en de rondomlopende zijbeuken en galerijen. Het is aannemelijk dat ook het waarschijnlijk kapellenloze omgangskoor van Laon – dat ook ongeveer even diep was – is overgenomen uit Doornik. De relaties tussen de beide bisdommen waren intensief in de eerste helft van de 12de eeuw. Deken (1142-1155) en vervolgens bisschop (1155-1174) Walter van Mortagne, die een belangrijk aandeel had in de bouw van de nieuwe kathedraal in Laon, was in de jaren ’20 en ’30 van de 12de eeuw kanunnik in Doornik geweest, waar toen de nieuwe kathedraal in aanbouw was.[332] In dezelfde tijd, en ook daarna, onderhield abt (1127-1136) Herman van het Doornikse Sint-Maartensklooster tijdens en na zijn abbatiaat uitstekende betrekkingen met de kerkelijke instellingen in Laon.[333]

---

[329] Bosman 1987a: p.142.
[330] Ruf 2009a: p.207.
[331] Voor Soissons is niet bekend hoe het koor dat behoorde tot hetzelfde concept als de gerealiseerde 12de-eeuwse apsidiaal gesloten transeptarmen eruit had moeten zien. Omgangskoren met enkel een apsiskapel werden in de 12de eeuw gebouwd bij de kathedralen van Sens, Atrecht en Lausanne. In de 13de eeuw kreeg het koor van de Doornikse kathedraal ook slechts een askapel, al suggereert de vorm van de kooromgang wel radiaalkapellen.
[332] Over Walter van Mortagne: Voisin 1870a; Petit 1974a; Petit 1984a; Pycke 1988a: p.201-202.
[333] Huygens 2008a: p.498-502. Saint-Denis 2006a: p.1611-1647. Saint-Denis 2008a.

De kapelloze vorm van het eerste koor in Laon versterkt de aanname dat ook het koor in Doornik geen straalkapellen kende, net zoals bij de St. Maria im Kapitol. Was de triconchale aanleg zodanig wezenlijk voor de oostpartij dat de drie apsiden zo identiek mogelijk werden opgezet, zowel qua plattegrond als qua opstand?

5.3.2 Het weidse transept met zijbeuken en galerijen

De nauwe verwantschap van de oostpartijen van Doornik en Laon omvat ook het lange transept, waarvan de armen ver uitsteken. In Doornik behoren beide transeptarmen tot de triconchale aanleg en eindigen ze in een apsis, in Laon zijn ze recht gesloten. De transeptarmen, de koorpartij en het schip doen in beide gevallen weinig voor elkaar onder in maat en monumentale opbouw. Bovendien komen deze bouwdelen in beide kerken samen in de grote, monumentale viering. Daardoor dragen de transeptarmen niet alleen in hoge mate bij aan het sterk centraliserend karakter aan de oostpartij, maar spelen ze, in beide kerken, ook een essentiële rol in het zichtbaar maken van de kruisvormige plattegrond van het gebouw. Het weidse transept was in Doornik al onderdeel van het eerste concept van de 12de-eeuwse kathedraal. Bij de analyse daarvan is ook dit thema aan de orde geweest (zie § III.3.6). Het brede transept bleef onderdeel van de triconchale opzet. De reeds gerealiseerde aanzet van een weids transept kan medebepalend geweest zijn voor de lengte van de armen van de triconchale opzet voor de Doornikse oostpartij.

5.3.3 Combinatie van longitudinale bouw en centraalbouw

Met de planwijziging waardoor de oostpartij de vorm van een klaverbladaanleg kreeg (het derde concept), werd de Doornikse kathedraal een combinatie van een longitudinale bouw en een centraalbouw. In de kerkbouw is deze combinatie zeldzaam, maar wel zeer oud. In bijna alle gevallen gaat het om kerken met een belangrijk memorie- of graffunctie. Vroege voorbeelden zijn twee Constantijnse heiligdommen in Palestina. Zo bestond de Geboortekerk in Bethlehem uit de koppeling van een basiliek en een octogonaal *martyrium*.[334] Bij de verbouwing onder Justinianus maakte de octogoon plaats voor een klaverbladaanleg. Iets ouder en veel invloedrijker is het complex van de Heilig Grafkerk in Jeruzalem dat een grote vijfschepige basiliek (de Martyrium-basilica) en een vrijstaande rotonde (Anastasis) combineerde (afb. III.5.3.4A). Beide kunnen teruggaan op een antiek mausoleumtype dat langsbouw en centraalbouw verbond.[335]
Vanaf de Karolingische tijd zijn meerdere grote complexen bekend, waar de longitudinale bouw en de centraalbouw gecombineerd werden, zoals Corvey, Saint-Germain in Auxerre of Flavigny-sur-Ozérain. Ook in de 11de eeuw werden grootschalige kerken gebouwd, waarin een basilicaal schip met een centraalbouw in de vorm van een rotonde of polygoon werd gecombineerd. Voorbeelden hiervan zijn: de Saint-Bénigne in Dijon (afb. III.5.3.4B), St Augustin's in Canterbury (11de eeuw) en de Salvatorkerk van Charroux (11de eeuw) in de Poitou.[336]

[334] Grabar 1946a, I: p.247.
[335] Grabar 1946a, I: p.248-249.
[336] Hubert 1938a: p.78-79.

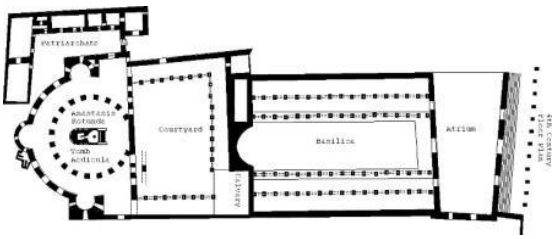

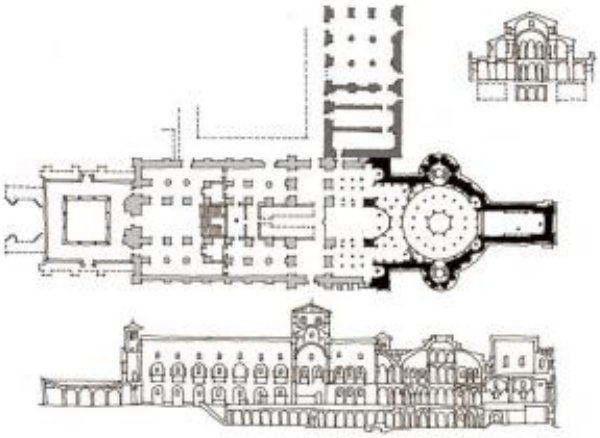

III.5.3.4A links: Jeruzalem, reconstructie van de plattegrond van het Heilig Grafcomplex met rotonde en martyrium (tekening: Talmoryair, wikimedia.org).
III.5.3.4B rechts: Dijon, abdijkerk Saint-Bénigne, reconstructie van de plattegrond naar A.S. Wethey (tekening: Jochen Jahnke, wikimedia.org).

De meeste triconchale bouwwerken in de Middeleeuwen, en in het bijzonder de grote kerken met een dergelijke aanleg, vertonen een geïntegreerde vorm van de combinatie van longitudinale bouw en centraalbouw. Deze kerken zijn hierboven al aan de orde geweest (Saint-Germain-des-Prés, St. Maria im Kapitol, Corbie, Saint-Lucien bij Beauvais). In de combinatie van longitudinale bouw en centraalbouw werd de betekenisvolle centraalbouw in deze kerken gecombineerd met de praktische vereisten van een longitudinale bouw om ruimte voor de geestelijkheid en de gelovigen te hebben. Voor een kathedraal, zoals in Doornik, die als moederkerk plaats moest bieden aan grote menigten, gold dat des te meer. Een longitudinaal schip bood ook ruimte voor plechtige processies.

5.4 Prestigieuze pronkfaçades: de apsiden met flankerende torens

Behalve dat het koor en de twee transeptarmen samenstellende onderdelen van de triconchale aanleg zijn, doet zich los daarvan ook de vraag voor naar de betekenis van de opstand en de façades van de Doornikse oostpartij. Aan de buitenzijde toont de kathedraal aan de noord- en zuidzijde namelijk twee indrukwekkende tweetorenfaçades met apsis. De voorbeelden die daarbij nagevolgd werden, zeggen opnieuw veel over de ambities van het Doornikse kapittel. In het interieur werd de vierdelige opstand die in het schip was gerealiseerd aangepast aan de drieapsidenaanleg (§ III.5.5).

De twee armen van het Doornikse transept worden afgesloten met een door torens geflankeerde apsis met omgang. Zij vervullen bij uitstek een rol aan de buitenzijde, hoewel de torensokkels ook in het interieur zichtbaar zijn door de aangepaste opstand met zware pijlers en relatief lage en smalle doorgangen van de zijbeuken naar de apsisomgangen (zie § I.5.2-3). De eerste en voornaamste functie van de torens in het exterieur is hun rol als onderdeel van de indrukwekkende vijftorengroep, zo is hierboven al gebleken (§ III.2). Maar daarnaast domineren de twee paren transepttorens ook de noord- en zuidfaçades van de kerk: aan beide uiteinden van het transept flankeren zij de apsis met omgang en vormen zo indrukwekkende pronkfaçades (afb. III.5.4.1D & 1E).
Dit schema van de apsis met flankerende torens zou gelezen kunnen worden als een bijkomstigheid van de combinatie van de triconchale aanleg met de vijftorengroep. Maar daarmee wordt voorbijgegaan aan het feit dat juist deze combinatie de mogelijkheid bood om in diverse richtingen, maar in de eerste plaats naar het noorden en zuiden, een pronkfaçade te

realiseren. Zowel richting de Schelde (noordoostwaarts), als richting de Grand' Place en de (huidige) Rue Saint-Martin (zuidwestwaarts) werd op deze wijze een indrukwekkend architectonisch statement gemaakt.
De combinatie van een klaverbladplattegrond en een vijftorengroep bleek al uitzonderlijk; dit geldt echter evenzeer voor de Doornikse transeptfaçades. Transeptfaçades met torens kwamen al ter sprake in de paragraaf over de veeltorengroep (§ III.5.1.2.2). Apsidiaal beëindigde transeptarmen zijn besproken bij de triconchale plattegrond (§ III.5.2.5). Transeptarmen die afgesloten worden door een apsis met flankerende torens zijn voor zover bekend een unicum in de middeleeuwse bouwkunst. De enige kerk waar deze combinatie van torens en apsiden ook te vinden is, is de vroegchristelijke tetraconchale aanleg van San Lorenzo Maggiore in Milaan (afb. III.5.2.4.1B), die al eerder aan de orde kwam.

5.4.1 De apsis met flankerende torens

Het schema van de apsis met flankerende torens is de middeleeuwse bouwkunst een bekend schema, dat werd toegepast bij de oost- en westkoren van een aantal kerken. In de meeste gevallen waren dit koren zonder omgang. Apsiden met flankerende torens komen alleen voor bij kerken van een zekere rang, dat wil zeggen behorend bij een kerkelijke instelling van belang of gelieerd aan een politieke machthebber van gewicht.
De door torens geflankeerde koorapsis is in de historiografie vooral in verband gebracht met de grote kerken in het Roomse Rijk. Inderdaad werden in de 11de en 12de eeuw de oost- en/of westkoren van vele bisschopskerken en talrijke abdij- en kapittelkerken in het keizerrijk van dit schema voorzien. Onder hen zijn de prestigieuze kathedralen van Keulen, Trier, Maagdenbrug, Speyer, Bamberg, Worms, Verdun, Metz en Luik.[337] Ook een aantal voorname abdij- en kapittelkerken hoort bij deze groep, zoals de abdijen van Maria Laach, de St-Gereon in Keulen en de beide kapittelkerken van Maastricht: de Sint-Servaas en de Onze-Lieve-Vrouw. Bij al deze kerken flankeren de torens de koortravee. In enkele andere gevallen, zoals bij de oostpartij van de dom van Mainz, is de apsis ingebed in een brede pronkfaçade met portalen en hoektorens.
Ook in het West-Frankische rijk is de apsis met flankerende torens bij een aantal belangrijke kerken toegepast. Voorbeelden zijn de kerk van Vignory in de oostelijke Champagne, de Notre-Dame in Melun, de Saint-Germain-des-Prés bij Parijs en de kathedraal van Noyon.

5.4.2 Mogelijke oorsprong van het schema

Waar het schema van torens aan weerszijden van een koorapsis in het westen voor het eerst werd toegepast, is niet bekend, maar er zijn sterke aanwijzingen dat de vroegste voorbeelden – als we de tetraconchale San Lorenzo Maggiore in Milaan hier buiten beschouwing laten – in de late 8ste of vroege 9de eeuw zijn gerealiseerd.[338] De betreffende kerken zijn vooral bekend dankzij oude afbeeldingen of de analyse en interpretatie van opgravingen. De laat 8ste-eeuwse oostpartij van de abdij van Centula (Saint-Riquier) is op basis van de overgeleverde

[337] Bij de kathedraal van Mainz bevinden de torens zich verder verwijderd van de apsis. Hier domineert het schema van de apsis met flankerende portalen. In Trier zijn de portalen ook dominant aanwezig, maar hier bevinden deze zich in de onderbouw van de flankerende torens.
[338] Er zijn geen aanwijzingen dat de annexen bij de Santi Apostoli in Rome hoger opgetrokken waren of hadden moeten zijn en zo als onderbouw van torens bedacht waren. In het oostelijk Middellands Zeegebied had de vroegchristelijke tetraconchale aanleg in Sergiopolis (R'safa, Syrië) aan de oostzijde torenachtige annexen die de apsis flankeren (afb. III.5.2.3.2B).

afbeeldingen en opgravingen in de huidige kerk gereconstrueerd met een apsis met flankerende torens.[339] Bij deze kerk domineerden echter vooral de twee vieringrotondes de opstand in het uitwendige.
Ondubbelzinniger is de reconstructie van de Karolingische Dom van Keulen. Het westelijke Sint-Petruskoor had een apsis met flankerende torens, zo is gebleken uit het archeologisch onderzoek onder de huidige kathedraal. Ook de afbeelding van de Dom in de Hillinus-codex (afb. III.5.4.0A &0B) toont het schema van de apsis met flankerende torens. De omstreeks 800 gebouwde westpartij had aan weerszijden van de apsis traptorens met wenteltrappen.[340]

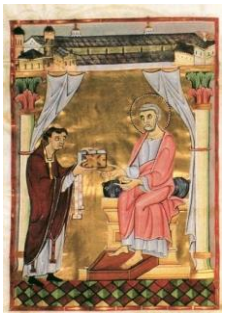
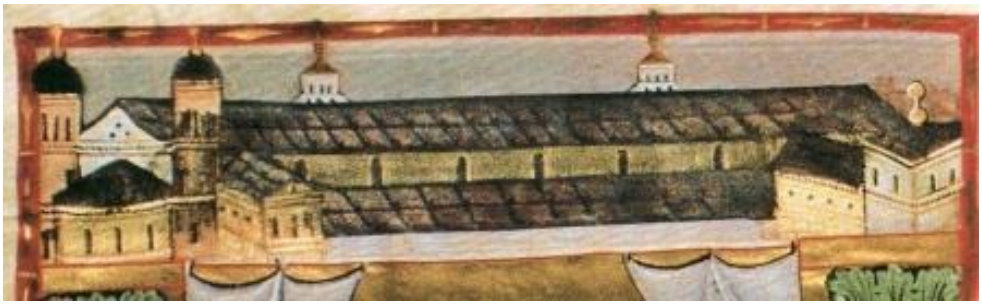

III.5.4.0A links: Hillinus-evangeliarium, Köln, Diözesan- und Dombibliothek, Codex 12, f.16r, circa 1020 (foto: wikimedia.org).
III.5.4.0B rechts: Hillinus-evangeliarium, detail van afb. 0A met de oude Dom (foto: wikimedia.org).

De resten van de wellicht oudste nog bestaande flankerende torens zijn te vinden in de Sint-Bonifaciusabdij in Fulda.[341] De tweekorige abdijkerk werd tussen 791 en 819 gebouwd. Aan de westzijde verrees een op de Romeinse Sint-Pieter geïnspireerd martyrium met groot transept voor de heilige Bonifacius (*occidentale templum*). Na een brand werd het oostkoor (*orientale templum*), waar de monniken hun koor hadden, opnieuw gewijd in 948. Het is waarschijnlijk dat in deze bouwfase een apsis met flankerende traptorens werd gerealiseerd. Deze traptorens bestaan onder hun barokke bekleding nog altijd.[342]
In Trier werd in dezelfde tijd (934-952) de abdijkerk van St. Maximin volledig herbouwd onder leiding van abt Ogo. De kerk kreeg zowel aan de oost- als westzijde een apsis met flankerende traptorens, die toegang gaven tot altaren op de verdieping.[343] Hoe hoog de traptorens waren, kan niet meer worden uitgemaakt, maar het is aannemelijk dat de koorfaçades van St. Maximin vergelijkbaar waren met de het westkoor in Keulen of het oostkoor in Fulda.

5.4.3 De apsis met flankerende torens in het keizerrijk

Afgezien van Fulda dateren de in opstand oudst bewaarde voorbeelden van apsiden met flankerende torens in het keizerrijk van omstreeks 1000. Twee vroege ensembles met dergelijke torens, de kathedralen van Aosta en Ivrea, zijn te vinden in Noordwest-Italië, op de pasroutes van de Grote-Sint-Bernard, een van de wegen die de koning/keizer kon nemen tussen Duitsland en Italië. Deze routes hadden bijzondere politiek-symbolische betekenis, omdat de keizer-elect deze gebruikte om zich naar Rome te begeven voor de keizerskroning.

[339] Bernard 2009a: p.55-82. De reconstructies van deze 8ste eeuw kerk op basis van 17de-eeuwse kopieën van 12de-eeuwse tekeningen in combinatie met de opgravingsresultaten blijft nogal onzeker.
[340] Dom, bouwfase VIIa. Doppelfeld & Weyres 1980a: p.472. Eind 9de eeuw (bouwfase VIIb) werden de betreffende bouwvolumes verzwaard. Doppelfeld & Weyres 1980a: p.442-451.
[341] Untermann 2006a: p.110-112.
[342] Untermann 2006a: p.110-112. Sippel 1993a: p.256.
[343] Untermann 2006a: p.172-173. Neyses 2001a: passim.

De kern van de huidige kathedraal van Ivrea zou begonnen zijn door de mogelijk Duitse, in ieder geval door Otto III benoemde en zeer keizersgezinde bisschop (969-1005/1011) Warmundus/Weremundus. Tot dat gebouw behoorden een nog bestaand apsidiaal gesloten westkoor met crypte en twee torens, dat gedateerd wordt rond het jaar 1000.[344] Kort na Ivrea werd de kathedraal in het nabijgelegen Aosta herbouwd tijdens het pontificaat (994-1026) van de uit Bourgondië afkomstige bisschop Anselmus. Het oostkoor werd aan beide zijden geflankeerd door een toren.[345] Zowel in Ivrea als Aosta vormde de begane grond van de toren een kapel naast het koor en was er ook een kapel op de verdieping. Verder naar het zuiden is bij de opgravingen onder de huidige Florentijnse dom gebleken dat de voorgangerbouw Santa Reparata een apsidiaal koor met flankerende torens had.[346]

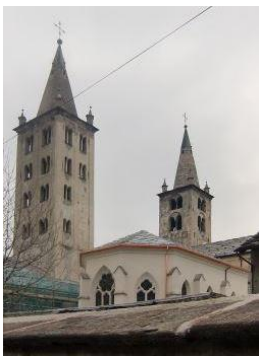
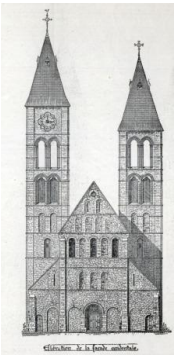

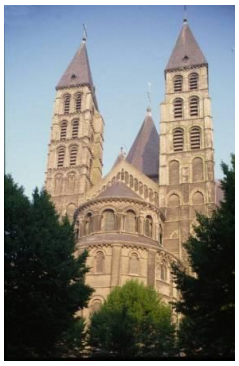
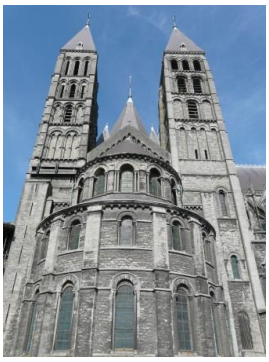

III.5.4.1A links: Aosta, Cattedrale di Santa Maria Assunta e San Giovanni Battista, apsis met flankerende torens (foto: Laurom, wikimedia.org).
III.5.4.1B links midden: Tournai, Saint-Piat (Doornik, Piatuskerk), reconstructie met beide torens voltooid, gezien vanuit het westen, door Louis Cloquet (uit: Cloquet s.d.a.).
III.5.4.1C midden: Tournai, Saint-Piat (Doornik, Piatuskerk), gezien vanuit het westen (foto: JW).
III.5.4.1D rechts midden: tweetorenfaçade van de noordelijke transeptarm (foto: JW).
III.5.4.1E rechts: tweetorenfaçade van de zuidelijke transeptarm (foto: JW).

Op de pasroute van de St. Gotthard kreeg de indrukwekkende kerk van Sant'Abondio in Como, waarvan het vijfbeukige schip teruggrijpt op de vroegchristelijke basilieken in Rome, in de loop van de 11de eeuw een vrij diep koor geflankeerd door torens boven de nevenkoren, een dispositie vergelijkbaar met Ivrea en Aosta.[347] Het ligt voor de hand om de keuze voor een flankerend torenpaar in een vergelijkend licht te bezien.
Mogelijk werd het motief van de torens in Como overgenomen van de eerste kathedraal van Speyer. De bouw van deze uitzonderlijke kerk (Speyer I), die de Salische keizer Koenraad II tot *caput regni* en keizerlijke grafkerk bestemde, moet begonnen zijn omstreeks 1025.[348] Onder Hendrik IV werd de kerk in 1061 gewijd, hoewel deze nog niet geheel voltooid was. Al vóór 1082 werd de amper voltooide kerk voorzien van een nog grootsere oostpartij. Toen werd ook de westpartij verhoogd en de gehele kerk overwelfd (Speyer II).
De grote koorapsis van de kathedraal behoort in zijn huidige vorm tot Speyer II, maar de lagere delen van de flankerende torens werden overgenomen van Speyer I, dat het schema ook

[344] Ook de bouwsculptuur vertoont verwantschap met Duitse kerken. Zie over Ivrea: De Bernardi Ferrero 1978a: p.186-190.
[345] De Bernardi Ferrero 1978b: p.157-165. Onzeker is of de centrale koortravee in Aosta recht gesloten was of een apsis kende. De torens staan in Aosta niet direct naast de apsis, maar met een nevenkoortravee ertussen.
[346] Toker 2013a: p.162-163, 174. Beaud 2015a: § 19.
[347] Over de datering van Sant'Abondio bestaat onzekerheid, maar waarschijnlijk dateert de kerk uit de tweede helft van de 11de eeuw. Zie: Brucher 1987a: p.41-44 en Casanelli Piva 2010: p.104-111. De keizerlijke schenkingen en privileges zijn van Hendrik II en dateren uit 1015. De wijding door paus Urbanus II in 1095 geeft geen indicatie over de toestand van de kerk op dat moment.
[348] Von Winterfeld 1993a: p.64.

al kende. Aangezien de sokkels van de torens behoren tot de oudste delen van kerk, zullen deze kort na 1025 begonnen zijn.[349] Waarschijnlijk behoorde tot dit schema een rechtgesloten koor met ingeschreven apsis. Deze werd omstreeks 1090 vervangen door de huidige apsis met dwerggalerij, waarna begin 12de eeuw de torens werden voltooid.
Al vóór Speyer I was het oostkoor van de eerste kathedraal van het door keizer Hendrik II in 1006 gestichte bisdom Bamberg voorzien van flankerende torens. Beide keizerlijke kathedralen laten zien hoe toonaangevend het schema van de apsis met flankerende torens op dat moment in het keizerrijk was. Niet lang erna kreeg de metropolitaanse kathedraal van Trier (midden 11de eeuw) zowel aan weerszijden van het west- als het oostkoor flankerende torens[350] Vanaf het einde van de 11de eeuw werd het schema steeds vaker toegepast, zoals in Maria Laach, Knechtsteden, Bonn, Sankt-Gereon in Keulen en Maastricht (Sint-Servaas en Onze-Lieve-Vrouwekerk).[351] In een aantal gevallen maakten portalen in of naast de torens deel uit van de opzet.[352]

5.4.4 De apsis met flankerende koortorens in het Franse koninkrijk

In de kunsthistorische overzichtswerken is onderbelicht dat de apsis met flankerende torens ook al zeer vroeg in West-Francië – het latere Franse koninkrijk – is toegepast, al waren de kerken lang niet zo spectaculair als in het keizerrijk. Hoe breed verspreid die toepassing was, is moeilijk te zeggen. Meer dan in het Roomse Rijk zijn in Frankrijk belangrijke kerken uit de tijd tot 1100, waaronder de meeste kathedralen, in de 12de en 13de eeuw volledig herbouwd.[353] In de meeste gevallen is daarom niet of nauwelijks bekend hoe deze gebouwen eruit zagen. Ook zijn er in Frankrijk tot nu toe aanzienlijk minder opgravingen geweest naar de voorgangers van nog bestaande belangrijke kerken. Toch zijn er wel enige kerken met hoge status die laten zien dat de apsis met flankerende torens ook in het Franse koninkrijk een rol speelde. Juist omdat deze Franse voorbeelden tot nu toe weinig aandacht hebben gekregen, wordt op enkele van deze kerken uitgebreider ingegaan.

De Notre-Dame in Melun
Ten zuidoosten van Parijs bevindt zich in de voormalige koninklijke stad Melun op een eiland in de Seine de Onze-Lieve-Vrouwekerk (Notre-Dame), thans een vrij onopvallende kerk. In de vroege Middeleeuwen was er voor een voorganger van de huidige kerk een voorname rol weggelegd. De Merovingische koning (511-558) Childebert besloot omstreeks 538 een bisschop te verbinden aan deze Mariakerk – evenals in Parijs gelegen in een voormalige Romeinse nederzetting op een eiland in de Seine.[354] Waarschijnlijk behoorde deze Mariakerk tot een bisschoppelijke kerkengroep: tot de Franse Revolutie bevond zich voor de Notre-Dame de kerk van Saint-Étienne (Sint-Stephanus).[355] Tot de definitieve stichting van een bisdom kwam het uiteindelijk niet.
Tussen 1016 en 1031 bouwde koning (996-1031) Robert de Vrome in Melun een nieuwe Mariakerk, waaraan hij een kapittel van twaalf kanunniken verbond. De basilicaal opgezette

[349] Kubach & Binding 1998a: p.10-11.
[350] Andere voorbeelden: de Janskerk in Utrecht
[351] Bosman 1990a: p.101-102.
[352] De zijportalen in Doornik zijn geen onderdeel van het schema van de apsis met flankerende torens. Zij staan naast de westtoren en spelen architectonisch een ondergeschikte rol in het totale beeld van de transeptfaçade.
[353] De Lasteyrie 1912a: p.532. Dat geldt bijvoorbeeld voor de koninklijke kloosters van Saint-Vincent in Laon, Saint-Médard in Soissons, Corbie, Saint-Riquier en Saint-Denis bij Parijs
[354] Gallet 2000a: p.101.
[355] Over de stichting van het bisdom Melun in de 6de eeuw: Gallet 2000a: p.101-120. Zie ook: Prache 1983a.

kerk kreeg een oostelijke apsis met flankerende torens.[356] Of de vroege geschiedenis van de kerk van Melun in de 11de eeuw nog bekend was, weten we niet, maar dat de kerk een voorname status had, blijkt uit het feit dat het prestigieuze schema van de apsis met flankerende torens werd gekozen. De nieuwbouw past binnen de politiek van koning Robert de Vrome om de basis van de Capetingische macht via kerken en kloosters te versterken.[357]

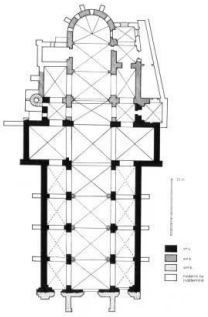

III.5.4.2A links: Melun, Notre-Dame, voormalige kapittelkerk met flankerende koortorens (foto: TEJ, wikimedia.org).
III.5.4.2B midden: Melun, Notre-Dame, voormalige kapittelkerk, plattegrond (uit: Prache 1983a: p.385).
III.5.4.2C rechts: Saint-Denis, cathédrale basilique de Saint-Denis, gisant van koning Childebert, afkomstig uit het koor van Saint-Germain-des-Prés (foto: wikimedia.org).

De torens van Saint-Germain-des-Prés

Tot de belangrijkste koninklijke kloosters van Frankrijk behoorde de abdij van Saint-Germain-des-Prés (*Sanctus Germanus a Pratis*) bij Parijs, de oude Merovingische stichting voor de poorten van Parijs.[358] De abdijkerk kwam eerder al ter sprake vanwege de drieapsidenaanleg (§ III.5.2.6.1). De 11de-eeuwse kerk, die begonnen werd door abt (990-1014) Morardus, kende bovendien een oostpartij met flankerende torens. Het is aannemelijk dat Robert de Vrome ook bij dit bouwproject een rol heeft gespeeld, maar dit is niet overgeleverd.[359]

De positie van Saint-Germain-des-Prés als koninklijke abdij was in de 12de eeuw tanende. Sinds koning Dagobert in de 7de eeuw besloten had om de abdij van Saint-Denis ten noorden van Parijs tot zijn *caput regni* te maken, waren de meeste Franse koningen aldaar begraven. De bemoeienis met en steun van de koningen voor Saint-Germain brokkelde af en in de 12de eeuw gaven zij in hoge mate de voorkeur aan Saint-Denis.[360] Om het tij te keren had Saint-

[356] De kerk is in de loop der eeuwen meermaals verbouwd. Ook de 11de-eeuwse apsis met flankerende torens is niet ongeschonden overgeleverd. Het koor werd herbouwd vanaf 1161 en gewijd in 1198. De zuidtoren werd gerestaureerd onder Frans I tussen 1515 en 1524. Na de opheffing van het kapittel en sluiting van de kerk in 1790 werden de torenspitsen neergehaald. In 1798 werd de kerk parochiekerk, in 1840 aangewezen als historisch monument en in 1844 wegens bouwvalligheid gesloten. Tijdens de restauratie tussen 1851/1853 en 1859/1862 werden de torens grotendeels opnieuw opgetrokken en opnieuw van spitsen voorzien. Tijdens de Tweede Wereldoorlog leed de kerk aanzienlijke schade.

[357] Daaraan dankte de koning ook zijn bijnaam. In de *Epitoma vitae Rotbertis Pii* beschrijft de monnik Helgaud van Fleury in een lofrede de vrome stichtingen en schenkingen van de koning. Naast Melun ondersteunde hij onder meer de kerken en kloosters van Fleury (Saint-Benoît-sur-Loire), Étampes (Notre-Dame), Poissy en Saint-Aignan in Orléans. HELGALDUS VAN FLEURY 1965a: passim.

[358] Prache 1983a: p.33-37; De meest recente studie over de architectuur is van Philippe Plagnieux (2000a). Zijn conclusies zijn hier het uitgangspunt. Zie verder over Saint-Germain-des-Prés: Sandron 1995a; Kramp 1995a; Schoofs 2014a.

[359] Hoewel allang voorbijgestreefd door Saint-Denis probeerde de abdij altijd nog om nauwe banden met het koningshuis te behouden. Dat Robert de Vrome ook zelf bijdroeg aan de bouw van het schip, zoals De Lasteyrie (1912a: p. 229) beweerde, is niet overgeleverd. Kramp 1995a: p.169.

[360] Kramp 1995a: p.171-189.

Germain er alle belang bij om zich nadrukkelijk als koninklijk te afficheren en deed dat met een bijzondere combinatie van architectuur en grafkunst.
Aan de oostzijde van de 11de-eeuwse kerk werd een nieuw omgangskoor gebouwd dat moest rivaliseren met het zojuist gereed gekomen koor in Saint-Denis.
In dit nieuwe koor werden echter de flankerende torens van de oude koorpartij geïntegreerd. Van deze middeleeuwse koortorens van de Saint-Germain-des-Prés zijn nu alleen nog stompen over, nadat in 1822 de bovenste etages van de koortorens zijn gesloopt.[361] Op basis van oude afbeeldingen kan echter aangenomen worden dat de bovenste drie etages in de 12de eeuw werden gerealiseerd; onzeker is of dit een verhoging van de 11de-eeuwse torens betrof of de vervanging van bestaande bouwlagen. Hoe belangrijk de torens voor de abdijkerk waren, bleek uit het feit dat zij in het 12de-eeuwse concept werden geïntegreerd.

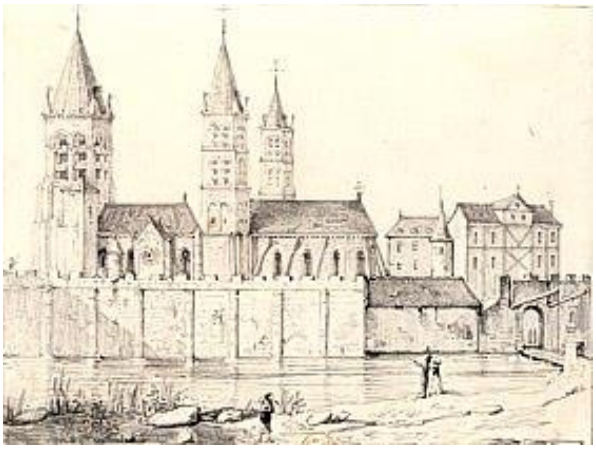

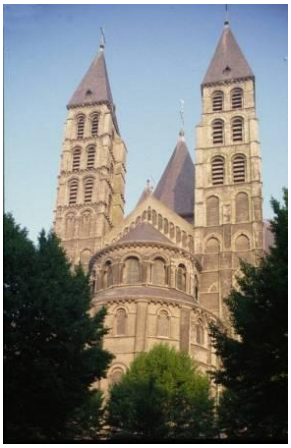

III.5.4.3A links: Paris, Saint-Germain-des-Prés, zicht op de abdij vanuit het zuiden.
III.5.4.3B midden: Paris, Saint-Germain-des-Prés, tekening van de oostzijde.
III.5.4.3C rechts: noordelijke transeptarm, noordelijke façade (foto: JW).

In het nieuwe omgangskoor werd een koninklijk pantheon gerealiseerd met nieuwe monumenten voor de Merovingische koningen, waarvan bekend was dat deze ooit in de abdij begraven waren geweest.[362] Ook hier is de wedijver met Saint-Denis evident. Bij de keuze van het concept voor de koorpartij volgde de abdij echter niet de opzet van de abdijkerk van Saint-Denis, maar die van de hoogste kerk in rang in dit deel van het koninkrijk: de metropolitaanse kathedraal van Sens. Daar werd vanaf de jaren dertig van de 12de eeuw een gebouw gerealiseerd, dat minstens zo spectaculair was als de nieuwe abdijkerk in Saint-Denis.[363] Door te refereren aan de kathedraal van Sens passeerde de abdij van Saint-Germain bovendien op architectonisch wijze de 'plaatselijke' Parijse Onze-Lieve-Vrouwekathedraal (dé Notre-Dame). Hier speelde de eindeloze strijd tussen de lokale bisschop en de abdij, die onder rechtstreekse pauselijke bescherming stond, een belangrijke rol.
Een van de monumenten voor de Merovingische vorsten die een plaats kregen in het nieuwe koor was dat voor koning Childebert († 558).[364] Op het monument is koning Childebert als stichter van de abdij afgebeeld (afb. III.5.4.2C). In zijn hand houdt hij een schematisch model van de nieuwe oostpartij, gezien vanuit het zuiden. De zuidelijke koortoren is duidelijk weergegeven.[365] Het grafmonument geeft een extra aanwijzing dat de torens van Saint-Germain nadrukkelijk behoorden tot het koninklijke schema van de abdijkerk.

[361] Prache 1983a: p.37.
[362] Kramp 1995a: p.204.
[363] De gelijkenissen tussen Saint-Germain en Sens zijn op bepaalde punten zo sterk, dat Jacques Henriet vermoedde dat de abdij zelfs de architect van Sens gevraagd had om de abdijkerk te ontwerpen.
[364] Kramp 1995a: 212-213.
[365] Klinkenberg 2009a: p.394-396.

Het is in dit verband interessant om terug te keren naar de flankerende koortorens van de Notre-Dame in Melun. Ook voor deze kerk was Childebert van grote betekenis geweest: hij had haar tot kathedraal van een op te richten bisdom Melun bestempeld.
In Saint-Germain werd aan het koninklijke motief van de flankerende torens extra nadruk gegeven door de gedeeltelijke vernieuwing (en ophoging?) van de torens halverwege de 12de eeuw. Door de oude torens te incorporeren in de nieuwbouw werd eerbiedwaardige eigen traditie van de abdij als koninklijke stichting en grafkerk onderstreept.[366]

De kathedraal van Noyon en de abdijkerk van Morienval
Een andere kerk met een grote noodzaak tot manifestatie van de eigen positie en status was de kathedraal van Noyon. De Kerk van Noyon verkeerde eind jaren ’40 van de 12de eeuw in een ernstige crisis. In 1146 had het bisdom de personele unie met Doornik verloren, wat een gevoelige aderlating betekende voor het prestige van het bisdom en de financiële positie van de bisschop. De eertijds zo machtige bisschop (1123-1148) Simon van Vermandois was de laatste jaren van zijn episcopaat in zware problemen gekomen en zelfs enige tijd geëxcommuniceerd geweest (zie § II.3.3). In 1148 stierf hij op de terugweg van de Tweede Kruistocht in Klein-Azië. Het moet de Kerk van Noyon, na Senlis het kleinste bisdom van de kerkprovincie van Reims, er alles aan gelegen zijn geweest om het gevoelige verlies van de personele unie met het bisdom Doornik zo snel mogelijk naar de achtergrond te drukken. De nieuwbouw van de kathedraal was bij uitstek een middel voor bisschop en kapittel om de status en het prestige van de Kerk van Noyon te herstellen en de banden met het Franse koningschap te onderstrepen.
Al voorbeeld voor het koor en transept van de nieuwe kathedraal in Noyon werd de triconchale oostpartij van de abdijkerk van Saint-Germain-des-Prés genomen (zie § III.5.2.9). Dit concept omvatte ook torens in de oksels van koor en transept. Het koninklijke thema van de flankerende koortorens paste bijzonder goed in Noyon dat kon bogen op een eminente vorstelijke traditie. Hier was Karel de Grote – het voorbeeld voor alle Middeleeuwse vorsten – in 768 tot Frankisch koning gekroond. In zijn navolging had ook Hugo Capet zich hier (en niet in Senlis waar hij gekozen was) in 987 tot Frans koning laten kronen. Bovendien lag in Noyon het lichaam van de heilige Eligius, een van Frankrijks populairste heiligen, wiens geschiedenis sterk aan het Merovingische koningschap gelieerd was (zie § I.3.3). In 1157 verhief bisschop Boudewijn II in de kathedraal de relieken van deze heilige.[367] De combinatie van de koninklijke status en de relieken van een belangrijke heilige Merovingische bisschop zorgden ervoor dat het complete schema van de oostpartij van Saint-Germain-des-Prés in de kathedraal van Noyon kon worden overgenomen.

Ten zuiden van Noyon, in het bisdom Soissons, lag in het hart van de Valois de abdij van Morienval (afb. III.5.1.6B). De koninklijke abdij is waarschijnlijk een stichting geweest van koning (840/848-877) Karel de Kale en zijn vrouw koningin (842-869) Ermentrude. Maar al vanaf de 10de eeuw werd aangenomen dat de stichting terugging op koning (629-639) Dagobert I en dat de abdij later ook door Karel de Grote ondersteund was.[368]
Van de abdij resteert de abdijkerk. Deze kreeg aan het einde van de 11de eeuw een nieuwe oostpartij, waarbij het koor aan beide zijden werd geflankeerd door een toren.[369] Halverwege de 12de eeuw werd de apsis omgeven door een zeer smalle kooromgang, die overigens alleen

[366] Hier vindt men een analogie met abt Suger van Saint-Denis die de nieuwbouw van het koor nadrukkelijk presenteerde als behoud door vernieuwing. SUGER VAN SAINT-DENIS 2000a: p.210-211.
[367] Seymour 1968a: p.46-47.
[368] Lebée 2003-2004a: p.5. Door het verloren gaan van het grootste deel van de abdijarchieven is de geschiedenis van Morienval zeer fragmentarisch overgeleverd.
[369] Johnson & Prache 1997a: p.94-96.

vanuit de koorapsis toegankelijk is, omdat deze aan beide uiteinden tegen gesloten torens uitkomt (afb. III.5.4.4C).[370]
Alle bovengenoemde abdij- en kapittelkerken laten zien hoe het schema van de apsis met flankerende torens als waardigheidsteken bij koninklijke kerken werd toegepast. Er is wellicht nog een kerk die aan dit rijtje kan worden toegevoegd: het koor van de koninklijke abdijkerk van Fleury (Saint-Benoît-sur-Loire) had aan het eind van de 11de eeuw een nieuw koor gekregen dat geflankeerd is door torens.[371]

De koorapsis van Saint-Leu-d'Esserent als pronkfaçade
Op de grens van de bisdommen Senlis en Beauvais werd in het derde kwart van de 12de eeuw de kloosterkerk van de Cluniacenzer priorij van Saint-Leu-d'Esserent herbouwd.[372] De kerk, hooggelegen boven de Oise, kreeg een indrukwekkende pronkfaçade in de vorm van een koor met flankerende torens (afb. III.5.4.4A). Het omgangskoor vertoont nauwe verwantschap met de kort daarvoor gebouwde koren van de koninklijke abdijen van Saint-Denis en Saint-Germain-des-Prés.[373]

III.5.4.4A links: Saint-Leu d'Esserent, koorpartij boven het dal van de Oise (foto: wikimedia.org).
III.5.4.4B midden: Noyon, ancienne cathédrale Notre-Dame: toren in de oksel van koor en zuidelijke transeptarm (foto: Leseb, wikimedia.org).
III.5.4.4C rechts: Morienval, église Notre-Dame, voormalige abdijkerk, oostgevel (foto: wikimedia.org).

De bouw van de nieuwe kerk voltrok zich op het moment dat de priorij onder steeds sterkere invloed kwam van de graven van Clermont. Vanaf 1150 was een van de telgen uit dit geslacht, Renaud de Haute-Pierre, subprior en vervolgens prior. Uiteindelijk werd graaf Raoul van Clermont (†1191) – die de priorij te hulp geschoten was tijdens financiële moeilijkheden – in 1176 voogd van het klooster.[374] De familie van Clermont was vanaf begin 12de eeuw nauw gelieerd aan het Franse koningshuis en de tweetorenkoorfaçade wordt daarom beschouwd "als een zegel dat de relatie met de Capetingische monarchie bekrachtigde."[375]
Met de flankerende torens werd de kerk geplaatst in de traditie van de koninklijke abdij- en

[370] Om te verklaren waarom de kerk in Morienval een omgang kreeg die niet in verbinding stond met het transept of de zijbeuken, is wel aangenomen dat de kooromgang werd aangelegd ter versteviging van de apsis, omdat de kerk aan de oostzijde op een afhellend terrein ligt. Deze verklaring doet geen recht aan het prestigieuze karakter van de kooromgang. Als het louter om het schragen van de apsis was gegaan, hadden steunberen volstaan.
[371] In Saint-Benoît staan de torens naast de kooromgang en niet tegen de middenbeuk. Koortraptorens, koortorens in gereduceerde vorm, werden ook toegepast bij de hertogelijke abdijkerken met koninklijke pretentie van Saint-Étienne en La Trinité in Caen. Zie: § III.5.4.5.
[372] Bideault & Lautier 1987a: p.318-331. In afwachting van de publicatie van het proefschrift van Delphine Hanquiez (Université de Lille III – Charles de Gaulle 2008), treft men de meest actuele stand van zaken in: Hanquiez 2012a: p.143-159.
[373] Hanquiez 2012a: p.148.
[374] Hanquiez 2012a: p.157-158.
[375] Hanquiez 2012a: p.158:

kapittelkerken, die hierboven al ter sprake kwamen.[376] De verwijzing naar de koninklijke grafkerken van Saint-Denis en Saint-Germain-des-Prés paste bovendien bij de keuze van de graven van Clermont om van Saint-Leu hun grafkerk te maken.
Opvallend bij de kerk van Saint-Leu-d'Esserent is dat het koor op het zuiden gericht is. Die oriëntering maakte het mogelijk om optimaal te profiteren van de ligging van de abdij aan de steile rand van het plateau dat grenst aan de vallei van de Oise. De koorpartij van de abdijkerk verheft zich majesteitelijk boven zijn omgeving en is van verre zichtbaar. De impact van de (onvoltooide) tweetorenwestfaçade is veel bescheidener. Zo is de koorpartij van Esserent een treffend voorbeeld hoe een apsis met flankerende torens als pronkfaçade kan functioneren.
In de perceptie van kerkgebouwen met een axiale westingang – en dat betreft een overgrote meerderheid van de kerken – wordt het koor vaak als de achterkant gezien. Deze kijk op kerkgebouwen is in hoge mate bepaald door de iconische kathedralen met grote, rijkversierde ingangsportalen en westgevels, die vanaf het midden van de 12de eeuw in Frankrijk zijn gerealiseerd. Doordat veel kerken rondom aanbouwsels kregen, waarbij de ingangsfaçaden vrij werden gehouden, werd de nadruk op de westelijke ingangspartij steeds sterker. De koorapsis van een kerk kon echter even goed als *Schauseite* of pronkgevel functioneren, zo is in de hierboven besproken voorbeelden gebleken.

5.4.5 Flankerende koortorens en traptorens in Vlaanderen en Normandië

De voorbeelden uit het Franse koninkrijk laten zien dat de apsis met flankerende torens direct (Melun, Saint-Germain-des-Prés, Noyon, Morienval) of indirect (Saint-Leu-d'Esserent) verbonden was met het koningschap. Opvallend is dat noch in Kroon-Vlaanderen, noch in Normandië koortorens van dit type zijn overgeleverd, terwijl in de 11de eeuw in deze vorstendommen indrukwekkende kerkgebouwen verrezen, waar de vorsten (graven respectievelijk hertogen) veel bemoeienis mee hadden. Deze vorsten – die een beroep op de koninklijke Karolingische architectuur deden om hun machtsaanspraken kracht bij te zetten – kozen bij hun kerken voor een westpartij met een forse centrale toren of een tweetorenfaçade en aan de oostzijde voor een vieringtoren, die bij een aantal kerken met kleinere traptorens geflankeerd werd.

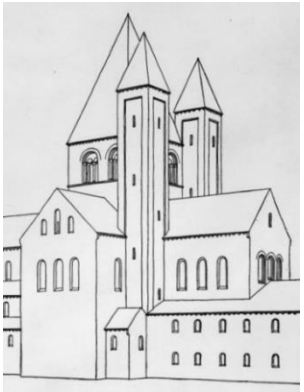

III.5.4.4D links: Soignies, ancienne collégiale Saint-Vincent, reconstructie van de vroeg 12de-eeuwse situatie (foto: wikimedia.org, Madelgarius).
III.5.4.4E midden: Gent, Sint-Baafsabdij, reconstructie van de koorpartij, Firmin de Smidt (foto: RCE 20318341).
III.5.4.4F rechts: Caen, La Trinité, apsis (foto: JW).

[376] Saint-Aignan in Senlis had mogelijk ook flankerende koortorens. Hanquiez 2012a: p.157 n.73 (met referenties).

Bij de veeltorengroepen kwamen al wel enkele kerken aan de orde in Vlaanderen en Henegouwen met (trap)torens in de oksel van koor en transept, vaak tegen de hoek van de vieringtoren. Voorbeelden zijn de Saint-Vincent in Zinnik (Soignies, afb. III. 5.4.4C), de Sint-Baafs in Gent (afb. III.5.4.4D), de abdijkerk van Mesen en wellicht de abdijkerk van Affligem.[377] Pierre Héliot beschouwde de koorpartijen van deze kerken als vereenvoudigde versies van de apsis met flankerende torens.[378] Vooral bij de eerste drie kerken is het dominante motief dat van traptorens die een vieringtoren flankeren en niet een apsis. Dit geeft een heel ander beeld dan de pronkfaçade van een apsis met flankerende torens.
In Normandië was de situatie anders. Bij de abdijkerken van La Trinité in Caen (afb. III. 5.4.4E) en Cérisy-la-Forêt flankeren de traptorens wel direct de koorapsis. Mogelijk had het koor van de Doornikse kathedraal ook dergelijke traptorens (zie § I.6.7). De latere 13de-eeuwse koorpartijen van de Saint-Étienne in Caen en de kathedraal van Bayeux kregen slanke, maar wel opvallende traptorens in het koor (afb. III.5.4.5B & 5C). Vermoed wordt dat ook de voorgangers van deze kerken koortraptorens hadden, zoals bij La Trinité.[379] Terwijl de plaats naast de apsis vergelijkbaar is met de eerdergenoemde Franse en Duitse kerken, hebben de traptorens een heel andere schaal en daardoor bescheidener rol dan de torens van de Franse en Duitse koorfaçades. Deze laatste zijn robuuster en zij hebben in de meeste gevallen niet louter de functie van traptoren, maar kennen ook zalen in het inwendige en/of vormen de onderbouw van een klokkentoren.

5.4.6 De transeptfaçades in Doornik

Zoals al is opgemerkt, bood de combinatie van de klaverbladaanleg en de vijftorengroep de mogelijkheid om aan de Doornikse kathedraal twee grote pronkfaçades te realiseren. Daarmee plaatste de kerk zich in een traditie van voorname koninklijke en keizerlijke kerken met vergelijkbare koorfaçades.
Van de nog bestaande apsiden met flankerende torens komt de oostpartij van de kathedraal van Speyer (afb. III.5.4.5A) naar voren als de meest uitgesproken uitvoering van dit concept. In de verhouding van apsis en torens, in combinatie met het stijgende arcademotief in de topgevel boven de apsis, vertonen de Doornikse transeptfaçades wel overeenkomsten met de oostpartij van Speyer. Er zijn overigens ook wel opvallende verschillen, zoals de aanwezigheid van een omgang in Doornik. Puur op grond van de formele overeenkomsten zou men kunnen aanvoeren dat de imposante keizerkathedraal aan de Rijn een voorbeeld voor de Doornikse Onze-Lieve-Vrouwekerk is geweest. Op basis van de historische context of gebeurtenissen zijn er echter geen redenen bekend die de receptie van de façadeopbouw uit Speyer in Doornik zou kunnen verklaren.
Met het Franse kroongebied daarentegen had Doornik langdurige en intensieve historische relaties. Van de kerken waarmee een historische verbinding bestond en die hierboven al ter sprake kwamen, springt er één uit: de Saint-Germain-des-Prés (afb. III.5.4.3B). Deze kerk kwam al eerder in beeld bij de analyse van de Doornikse klaverbladaanleg. De koninklijke kerk bij Parijs was sterk verbonden met dezelfde Merovingische vorsten die ook voor de Doornikse geschiedenis zo belangrijk waren. Tevens was het de grafkerk van een voorname Merovingische bisschop. Mogelijk hebben de 11de-eeuwse torens van Saint-Germain model gestaan voor de opzet van Doornikse transepttorens (afb. III.5.4.3C), maar aangezien de torenbekroningen al halverwege de 12de eeuw werden vervangen, is het onwaarschijnlijk dat hier ooit duidelijkheid over zal komen. Omgekeerd is het niet onmogelijk dat de Doornikse

[377] In Affligem is weinig bekend over de 12de-eeuwse situatie.
[378] Héliot 1966-1967a: p.249-270.
[379] Stöver 1988a: passim.

transepttorens een rol speelden bij de verhoging van de torens van de Saint-Germain halverwege de 12de eeuw. In ieder geval hebben de torens van de beide kerken een zeer vergelijkbare opbouw.

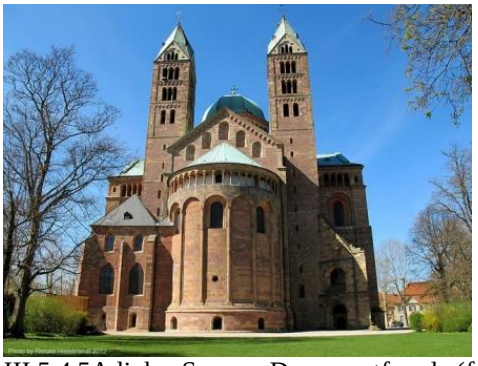

III.5.4.5A links: Speyer, Dom, oostfaçade (foto: wikimedia.org).
III.5.4.5B midden: Caen, Caint-Étienne, oostpartij (foto: Gpesentit, wikimedia.org).
III 5.4.5C rechts: Bayeux, cathédrale Notre-Dame, oostpartij (foto: Mbzt, wikimedia.org).

Interessant is dat de apsis met flankerende torens in de stad Doornik zelf werd nagevolgd bij het koor van de Sint-Piatuskerk (afb. III.5.4.1B & 1C). Deze kerk kan, na de kathedraal, de oudste kerk van de stad zijn geweest. Al in het begin van de 6de eeuw stond hier een klein heiligdom (zie § II.2.3). Dit was gewijd aan de eerste apostel van het Doornikse en daardoor was de kerk bij uitstek gelieerd aan de vroegste geschiedenis van het bisdom.
Halverwege de 12de eeuw werd de Piatuskerk herbouwd volgens het basilicale schema en kreeg het voornoemde, door torens geflankeerde, koor. Alleen de noordtoren werd echter gerealiseerd en later nog verhoogd.[380] De keuze voor een apsis met flankerende torens, een schema dat kort tevoren aan de kathedraal was gerealiseerd, is opvallend voor een parochiekerk, die op dat moment in de lokale hiërarchie niet eens de voornaamste kerk na de kathedraal was.[381] Het ambitieuze project voor de Piatuskerk kan echter verklaard worden door de nauwe band tussen de heilige Piatus als eerste geloofsverkondiger van het Doornikse en de kathedraal als moederkerk van het bisdom. Voor een ieder die vanuit het zuiden kwam, zullen de door torens bekroonde oostpartij van de kathedraal en het koor van Sint-Piatuskerk op krachtige wijze de eenheid van de Doornikse Kerk tot uitdrukking hebben gebracht.[382]

5.4.7 De koninklijke oorsprong van het kapittelbezit

Het belang van de koninklijke status van de kathedraal kwam al eerder aan de orde in de paragrafen over de triconchale aanleg, waar bleek welke betekenis de Merovingische koning Chilperik in de 12de eeuw voor de Kerk van Doornik had (zie § III.5.2.8). Deze was gebaseerd op de *donatio hilperici*, de veronderstelde koninklijke schenking die de kern vormde voor de bezittingen van het kapittel. Aangezien de betreffende oorkonde ontmaskerd is als een *falsum*, mag verondersteld worden dat ook de exacte inhoud ervan onjuist is. Maar voor de achterliggende toeschrijving van het kapittelgoed aan een koninklijke schenking zijn wel duidelijk aanwijzingen. Dat verklaart ook mede waarom de akte tot haar ontmaskering door de moderne historici steeds voor waar is gehouden. Het grondbezit, de tolrechten en andere privileges van het kapittel te Doornik waren namelijk voormalige koninklijke bezittingen: op

[380] Deléhouzée 2005d: p.289-290.
[381] In de 12de eeuw was de Sint-Petruskerk de belangrijkste parochiekerk van de stad: deze verschijnt als eerste na de kathedraal in de bezittingenlijsten van het kapittel. Zie: § II.4.6.
[382] Deléhouzée 2005d: p.289.

21 november 817 ontving bisschop Wendelmarus van keizer Lodewijk de Vrome een deel van het koninklijke bezit (*fiscus*) aldaar ten behoeve van de uitbreiding van de kapittelimmuniteit (*claustra canonicorum*).[383] Aangezien het gaat om een uitbreiding, mag aangenomen worden dat de Kerk toen al aanzienlijke gronden uit koninklijk bezit had verworven, maar onduidelijk vanaf wanneer dat was. In de *Vita Eleutherii prima* – die dateert uit circa 1140 – is sprake van grote schenkingen van Clovis aan bisschop Eleutherius.[384] Volgens het 12de-eeuwse *Liber de antiquitate* gaf Clovis vele geschenken aan Eleutherius, nadat deze hem van een zware zonde absolutie had verleend.[385] Maar van beide vermeldingen zijn geen oudere bronnen bekend.
In een akte van 21 juli 854 bevestigde koning Karel de Kale de bezittingen van de bisschop en het kapittel. De *mensa fratrum* (het gemeenschappelijk bezit van de broeders, dat wil zeggen de kanunniken) en het bisschoppelijke bezit werden gescheiden. Naast grondbezit, te weten het domein Doornik, een villa, meerdere gronden in Vlaanderen, de nederzetting Villa (Fr. Ville, in Henegouwen) en wijngaarden bij Noyon, noemt de akte ook tienden in Vlaanderen en belasting-, markt- en tolrecht in Doornik als bezit van het kapittel.[386] Ook bepaalde de koning dat het aantal prebenden niet hoger mocht zijn dan 30 zolang het kapittelbezit niet werd uitgebreid.[387] Enkele decennia later droeg koning (879-†884) Carloman II van het West-Francië de totale Doornikse *fiscus* over aan een leenman, een zekere graaf Hilduinus. Deze ruilde zijn Doornikse bezit waarschijnlijk vóór de Noormanneninval van 881 tegen bezittingen in de buurt van Noyon. Zo kwam het totale voormalige koningsgoed in handen van de bisschop en het kapittel. Koning (893-†923) Karel de Eenvoudige van West-Francië bevestigde deze bezittingen in 898. [388]
De bisschop was voortaan de vazal van de koning. Naast het grondbezit in Doornik kende Karel de Eenvoudige aan hem het recht toe om belasting te heffen, munt te slaan, recht te spreken en stadsmuren te bouwen. Het waren in de praktijk vooral de kanunniken die deze rechten uitoefenden, aangezien de bisschop veelal in Noyon resideerde.[389] Een bul van paus Johannes XV uit 988 noemt de verschillende rechten expliciet.[390] Uit deze bul kan ook geconcludeerd worden dat de kerkelijke heerlijkheid Doornik onder heerschappij van de bisschop stond en niet onder grafelijke heerschappij viel.[391] De heerlijkheid Doornik was koninkrijksonmiddellijk: zij viel rechtstreeks onder de koning.

5.4.8 De koning als opperste leenheer van de Kerk van Doornik

Vanaf de 10de eeuw was er sprake van een duidelijke feodale band tussen de koning en de bisschop. De bisschop was trouw (*fidelitas*) en dienstbaarheid (*servitium*) aan de koning verschuldigd, aldus de termen die bisschop Stephanus van Doornik in 1193 bezigde.[392] Die dienstbaarheid bestond uit raad en militaire bijstand (aan het eind van de 12de eeuw in de vorm van tien ridders met begeleiding). De koning van zijn kant was de opperste beschermheer (*advocatus superior*) van de stad die zorgde voor de veiligheid van de bisschop

[383] Voisin 1859a: p.76-77. Rolland 1931a: p.28.
[384] *ELEUTHERII VITA SECUNDA* 1658a: p.193 (§ 15). Warichez 1902a: p.130.
[385] LIBER DE ANTIQUITATE 1883a: p.357. Deze passage is ook terug te vinden in de *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.332.
[386] Warichez 1902a: p.136-137.
[387] Pycke 1986a: p.98.
[388] Warichez 1902a: p.135-144; Rolland 1931a: p.29.
[389] Rolland 1931a: p.34-35. Pycke 1986a: p.30-31.
[390] Zie § II.4.2.
[391] Rolland 1931a: p.35-37.
[392] Brief van bisschop Stephanus van Doornik aan de Reimser aartsbisschop Willem van Champagne. Desilve 1893a: p.275.

(*securitas episcopi*).[393] Deze situatie veranderde aan het eind van de 12de eeuw toen koning Phillips II Augustus met de erkenning van de Doornikse commune de macht van de bisschop inperkte.
Bij het schip was al gekozen voor het toepassen van aan de koninklijke kerkbouw gelieerde vormen, zoals de galerij en tweetorenfaçade. Bij de oostpartij werd de koninklijke status van de kathedraal in het bijzonder onderstreept door het schema van de apsis met flankerende torens aan zowel de zuid- als de noordzijde. Zo moest de nieuwe kathedraal ook duidelijk maken dat de Kerk van Doornik een eerbiedwaardige koninklijke status had en beschikte over belangrijke koninklijke rechten, die gerespecteerd dienden te worden.
Binnen de 12de-eeuwse context in Doornik was er het kapittel veel aan gelegen om de kathedraal als door de koning beschermde kerk te presenteren. Zijn instemming was noodzakelijk om een eigen bisschop te krijgen. Al vanaf de Merovingische tijd hadden de koningen het vetorecht over de bisschopsbenoemingen opgeëist. Dit gold ook voor de bisdommen Noyon en Doornik.[394] Niet in alle bisdommen lukte het de koningen om die rechten ook daadwerkelijk uit te oefenen, maar in de loop van de 11de en 12de eeuw werd de koninklijke greep op de bisschopsbenoemingen in Noord-Frankrijk, in weerwil van de kerkhervorming, steeds sterker.[395] Weliswaar hing die invloed sterk af van het moment. Door de sterk wisselende machtsverhoudingen in Noord-Frankrijk in deze tijd lukte het de koning bij de ene benoeming meer invloed uit te oefenen dan bij de andere. Er zijn in Noyon-Doornik meerdere bisschopsbenoemingen, waar de koninklijke invloed groot moet zijn geweest: dat gold bijvoorbeeld voor de bisschoppen Boudewijn, Radboud, Balderik en Simon van Vermandois (zie § II.6 en 7).

5.4.9 De ruimtelijke situatie van de pronkfaçades

Bij de bespreking van de koorpartij van Saint-Leu-d'Esserent (§ III.5.4.4) kwam de wijze waarop deze pronkfaçade zich naar zijn omgeving richt al ter sprake. De apsis met flankerende torens is ook bij andere kerken een machtig ensemble dat zich als pronkfaçade (Duits *Schauseite*) richt op belangrijke structuren in de omgeving. Zo werden de oostfaçades van de kathedralen van Keulen, Mainz en Speyer gericht naar de Rijn en is de oostpartij van de Onze-Lieve-Vrouw in Maastricht altijd goed zichtbaar geweest vanaf de Maas. Opgemerkt moet worden dat in deze gevallen de liturgische oriëntering van de kerk samenvalt met de stedenbouwkundige en landschappelijke situatie. Er zijn ook kerken waar de liturgische oriëntering ondergeschikt werd gemaakt aan de werking van een pronkfaçade. In Bamberg – een nieuwe bisdomstichting, waar de plaats van de kathedraal niet bepaald was door voorgangers – werd de hooggelegen Dom georiënteerd op het noordoosten, zodat de oostapsis zich op imposante wijze boven het Regnitzdal verheft. Ook in Saint-Leu-d'Esserent is de oriëntering afwijkend: het koor richt zich op het zuiden.
Het aspect van de oriëntatie speelt ook in Doornik een belangrijke rol. De transepten van de kathedraal richten zich namelijk ruimtelijk op de territoria van concurrerende instellingen van het kathedrale kapittel, zowel op het gebied van de geestelijke als de wereldlijke macht. Zo richt de façade van de noordelijke transeptarm zich op de lager gelegen Schelde, die slechts op korte afstand van de kathedraal stroomt. Juist door de ligging op een helling oogt deze noordfaçade bijzonder imposant. De Schelde vormde een meervoudige grens: op macroniveau was de rivier sinds het Verdrag van Verdun de grens tussen het West-Frankische Rijk (later Franse koninkrijk) en het Middenrijk (later samen met het Oost-Frankische rijk, het Roomse

[393] Rolland 1931a: p.47.
[394] Imbart de la Tour 1891a: p.71-91.
[395] Op basis van Pacaut 1957a: p.59-82.

Rijk - *Romanum Imperium*). Aan de overzijde van de rivier waren de leenmannen leenhulde verschuldigd aan de keizer of een van zijn vazallen.
De Schelde vormde ook de grens tussen de bisdommen Kamerijk en Doornik. Het gebied aan de overzijde van de rivier behoorde niet tot de stadsparochie waarover het kathedrale kapittel de scepter zwaaide, terwijl het wel sterk met Doornik verbonden was. Daar lag de kerk van Sint-Brixius, de hoofdkerk van het aartsdiaconaat Brabant binnen het bisdom Kamerijk. De burcht waar de kastelein van het Doornikse resideerde, bevond zich op een eiland nabij de rechteroever, maar lag wel binnen het bisdom Doornik. Deze leenman van de Vlaamse graaf was als heer van het Doornikse dus ook een vertegenwoordiger van de machtigste vorst in de regio (zie § II.4.3).
De façade van de zuidelijke transeptarm van de kathedraal richtte zich tot het stedelijke bestuurscentrum dat zich rond de Grand' Place bevond en naar de Sint-Maartensabdij, die ten zuiden van de kathedraal voor de stadsmuur lag. Het stadsbestuur wist in de loop van de 12de eeuw steeds meer macht naar zich toe te trekken en het kapittel moet dit met lede ogen hebben aangezien. Deze ontwikkeling werd uiteindelijk in 1187 door koning Philips-Augustus gecodificeerd met de erkenning van de commune, maar was al geruime tijd daarvoor in gang gezet. De Sint-Maartensabdij was in 1092 – dus kort voor de bouw van de kathedraal – gesticht door een groep ontevreden kanunniken die het kapittel verlaten had. De abdij was na de kathedraal de voornaamste kerkelijke instelling in Doornik. Het klooster was onmiddellijk een geduchte concurrent geworden als het ging om de (financiële) gunsten van de Doornikse burgers.[396]

5.5 De vierdelige opstand in de oostpartij

Terwijl de triconchale aanleg en de quincunx van torens gezamenlijk bepalend zijn voor de ruimtelijke structuur en de uitwendige verschijningsvorm van de Doornikse oostpartij, was de opstand van het inwendige van de oostpartij vooral bepaald door de triconchale aanleg. Deze opstand is nu nog in het transept zichtbaar. Cruciaal voor de analyse van de oostpartij is dat de transeptarmen pas sinds de bouw van het 13de-eeuwse koor een dwarsbeuk met een sterk eigen karakter vormen. Tot die tijd vormden de transeptarmen en het oorspronkelijke koor samen een oostpartij, waar één samenhangend concept aan ten grondslag lag. Deze gehele oostpartij had een opvallende en tevens gelijkaardige opstand.
In navolging van het schip kreeg de oostpartij een vierdelige opstand, maar met gewijzigde maten en proporties. De zijbeukarcaden werden aanzienlijk hoger opgetrokken, zodat galerij, triforium en lichtbeuk een stuk hoger kwamen te liggen. In de rechte delen van het transept werden de samengestelde pijlers gehandhaafd. In de apsiden viel de keus op zuilen. Hoe het rechte deel van het koor was vormgegeven, is niet precies bekend. Mogelijk was de lichtere tussenpijler in de rechte dubbele koortravee geen samengestelde pijler, maar een zuil (§ I.6.5). Maar afgezien daarvan kende het koor pijlers in het rechte deel en zuilen in de apsis, net zoals bij de beide transeptarmen.
Het besluit om in de nieuwe oostpartij te kiezen voor een andere verhouding van de vier niveaus hield direct verband met de apsidiale afsluiting van de drie armen en het type dragers dat daar gekozen werd. Samengestelde pijlers zijn minder geschikt voor een apsis met omgang, omdat deze zich moeizamer voegen in de ronding van de apsis, al komen ze wel voor. In een orthogonale plattegrond, zoals bij het schip en het rechte deel van het transept, is het eenvoudiger om met een samengestelde pijler op een regelmatige manier aan te sluiten op de gewelven, dan in de ronding van een omgang. Bovendien zijn zuilen slanker, wat voor de

[396] D'Haenens 1962a: p.90-114.

arcade tussen de binnenapsis en de omgang ook beter past, omdat er meer ruimte, en dus zicht en licht, tussen de dragers overblijft. Een opstand met een zuilenarcade vroeg bovendien vanuit de architectuurtraditie om een bepaalde verhouding tussen de hoogte en doorsnede van zuilen. De notie dat de zuil een bouwelement van klassieke oorsprong was, dat vroeg om samenhangende proporties, was ook in de 11de en 12de eeuw aanwezig, ook al werden zuilen vrijer toegepast dan in de klassieke bouwkunst. In Doornik kon de gewenste verhouding benaderd worden door de omgangen van de apsis– en in het verlengde daarvan – de oostelijke zijbeuken van het transept en die van het koor hoger op te trekken.[397]
In dit kader is het interessant om de Doornikse opstand te vergelijken met die in de kathedraal van Norwich. In die laatste kerk scheiden dikke, samengestelde pijlers de omgang van het binnenkoor. Hier is ook in de kooromgang de opstand van de rest van de kerk, met relatief lagere zijbeuken, gevolgd. Omdat er geen zuilen werden gebruikt, was er in de opstand van de apsis geen noodzaak om aan de klassieke proporties te refereren.

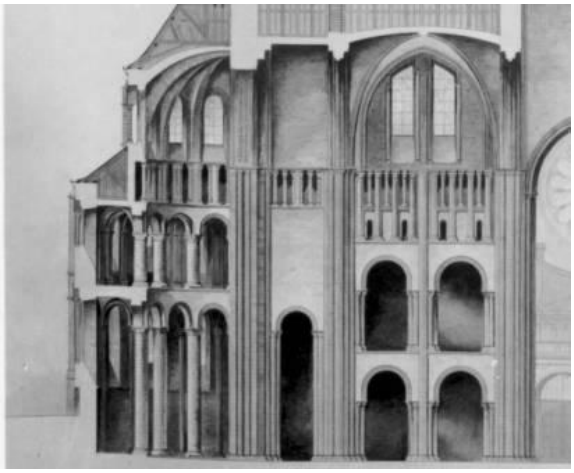
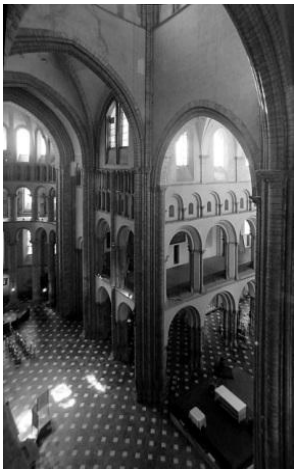

III.5.4.6A links: Doornik, kathedraal, zuidelijke transeptarm, interieur, zijde van het schip, tekening van Constant Sonneville, 1905 (foto: KIKI-IRPA).
III.5.4.6B midden: Doornik, kathedraal, transept, interieur, zicht op de viering richting schip (rechts) en zuidelijke apsis (links) (foto: Laurent Deléhouzée).
III.5.4.6C rechts: Conques, Sainte-Foy, opstand van de koorapsis (foto: PMRMaeyaert, wikimedia.org).

De keuze voor een aangepaste opstand, die geënt was op die van de apsiden, kwam bij de zuidelijke transeptarm goed van pas. Een bijkomende aanleiding om voor die transeptarm een hogere zijbeukarcade te maken, lag namelijk in de gesteldheid van het terrein. Terwijl de oost-westas van de kathedraal min of meer de hoogtelijnen van de zuidhelling van de Scheldeoever volgt, staat het transept hier haaks op.[398] Door de breedte van het transept ligt het begane grondniveau van de kathedraal in de zuidelijke transeptarm grotendeels lager dan het oplopende maaiveldniveau van het omringende terrein. Als de hoogte van de schipzijbeuken in het uitstekende deel van het transept naar het zuiden toe was voortgezet, zouden de vensters in de buitenmuur van de zuidelijke transeptomgang erg laag zijn uitgekomen: hun onderkant zou dicht op het maaiveld hebben gelegen.[399]
Door de gewijzigde opstand van de oostpartij ten opzichte van het schip werd in de opstand van beide transeptarmen een overgangszone noodzakelijk om de verschillen in niveaus tussen de twee bouwdelen te overbruggen. In de opstand gebeurde dit aan de westzijde van de

[397] Dat het volgen van deze verhoudingen geen absoluut gegeven was, blijkt uit de zuilen op galerijniveau. Deze zijn veel korter, maar wel even dik, als de zuilen op begane grondniveau.
[398] Gardelles 1969a: p.43-46.
[399] Op basis van het huidige maaiveld zou de onderdorpel van de ramen van de omgang op circa 1 meter hoogte hebben gezeten.

dubbeltravee, waar een vijfdelige opstand kwam (afb. III.5.4.6B). Op galerijniveau werden de verschillende in vloerniveaus verbonden via trappen in de westelijke transepttorens. Hierdoor volgde de rechte wand van beide transeptarmen aan de westzijde in eerste lijn de indeling van het schip, terwijl aan de oostzijde de niveauhoogten van de opstand van de apsiden werden gevolgd. In het koor was dit verschil er niet: dat volgde in zijn geheel de proporties van de nieuwe indeling.
Met de keuze voor zuilen in het omgangskoor werd aangesloten bij de traditie van de apsis met omgang, die door een zuilenreeks van elkaar worden gescheiden, Deze vorm, een koor waarbij de apsisarcade op zuilen rust, was met name ontwikkeld in Frankrijk in de 11de eeuw. Dit type omgangskoor komt zowel voor bij kerken waar in de rechte traveeën van het koor en/of het schip zuilen zijn gebruikt, zoals in de abdijkerken van Saint-Philibert in Tournus, Saint-Benoît-sur-Loire en Saint-Savin-sur-Gartempe, als daar waar in het schip samengestelde pijlers zijn toegepast, zoals in de kapittelkerken van Saint-Martin in Tours of Saint-Sernin in Toulouse. Tot aan het einde van de 12de eeuw werd bij omgangskoren meestal de voorkeur gegeven aan zuilen ter afscheiding van het binnenkoor in plaats van aan samengestelde pijlers. Het onderste niveau van de opstand, waarin zich de zuilen bevonden, was altijd hoger dan elk van de erboven gelegen volgende bouwlagen. De Doornikse opstand volgde dus, wat dit betreft, het schema van de genoemde kerken, met dien verstande dat het hier ging om een vierdelige opstand en niet om een twee- of driedelige zoals tot dan toe gebruikelijke was.
Alles wijst erop dat het in Doornik de keuze voor het drieapsidenschema was, die de aanleiding vormde om te kiezen voor een gewijzigde opstand voor de gehele oostpartij. Het feit dat alle drie de armen van de oostpartij een rijzige afsluiting in de vorm van een apsis met omgang moesten krijgen, leidde ertoe dat de verhoudingen van de schipopstand aangepast werden aan een aan de opstand van de apsiden gerelateerde niveaubepaling.
Architectuurhistorici hebben vooral de koorapsis van La Trinité in Caen als voorbeeld voor de transeptapsiden in Doornik genoemd.[400] De gelijkenis tussen deze twee bestaat onder meer uit de relatief geringe breedte van de omgang met daarboven een galerij-achtige bouwlaag.[401] Hoewel er inderdaad overeenkomsten zijn tussen La Trinité en de Doornikse kathedraal, was de koorpartij in Caen waarschijnlijk niet het voornaamste voorbeeld voor het Doornikse kapittel. De overeenkomsten van de Doornikse kathedraal met de al genoemde grote grafbasilieken uit de 11de eeuw (de zogenaamde “pelgrimagekerken”) zijn namelijk breder. Bij deze kerken, waar de zijbeukarcades rusten op samengestelde pijlers, kreeg de oostpartij steeds een omgangskoor met een zuilenarcade. Al deze kerken hadden ook, net als Doornik, langsgalerijen boven de zijbeuken of omgangen van schip, transept en koor. De zijbeuken in deze kerken zijn hoog opgetrokken; zij hebben dezelfde hoogte als de arcade van de kooromgang. Hierdoor zijn er in deze kerken nauwelijks niveauverschillen tussen de galerijen van het schip, het transept en het omgangskoor.

Zoals al eerder ter sprake kwam (zie § III.3.6) en ook verderop nog ter sprake zal komen (zie § III.5.7.5) waren deze bedevaartskerken bijzonder aantrekkelijk om als voorbeeld voor de Doornikse kathedraal te dienen, omdat het de grafkerken waren van belangrijke geloofsverkondigers, die als (regionale) apostelen werden vereerd. Deze kerken hebben ook als gemeenschappelijke kenmerken de functionele galerijen boven de zijbeuken en (geplande) tweetorenfaçades, die beide primair een symbolisch verwijzende functie hebben. Beide elementen behoorden al tot het concept van het Doornikse schip. Het is daarbij mogelijk dat de keuze voor een omgangskoor met zuilen, zoals dat in de genoemde grafkerken bestond, ook reeds gemaakt was bij het ontwerpen van de vroeg-12de-eeuwse Doornikse kathedraal. Bij

[400] Héliot 1969a: p.95; Cornet 1970a: p.214.
[401] De kerk in Caen heeft geen overigens functionele omgang. Deze is namelijk alleen vanuit het middenkoor toegankelijk en niet vanuit het transept, net zoals in de abdijkerk van Morienval.

de aanvang van de bouw van het oudere schip moet immer ook al een koor zijn gepland, dat echter nooit werd uitgevoerd.
Samenvattend kan worden geconcludeerd dat het kapittel ervoor koos om het architectonische concept van deze prestigieuze grafkerken niet alleen in de opzet van het schip (met galerijen) en de westpartij (met tweetorenfaçade) te recipiëren, maar ook in het weidse transept. De receptie van al deze betekenisvolle elementen verschafte de Doornikse kathedraal een plaats te midden van deze eerbiedwaardig 'apostelkerken', waarvan de architectuur in Doornik uiteindelijk groots overtroffen zou worden dankzij de triconchale aanleg in combinatie met de quincunx van vijf torens.

5.5.1 De galerij in de oostpartij

De plaats en betekenis van de galerij in de middeleeuwse architectuur is in het hoofdstuk over de architectuur van het schip al uitgebreid besproken (§ III.3.3). Daarom kan hier volstaan worden met enkele aanvullende observaties, die specifiek betrekking hebben op de galerij van de oostpartij, waar thans de apsisgalerijen nog van over zijn.
De galerij in het transept is overwelfd en iets minder hoog dan die in het schip. Door de hogere zijbeukarcade in het transept ligt de galerij echter wel een stuk hoger in de opstand van de middenbeukwand dan in het schip. Het hoogteverschil tussen de beide galerijen wordt overbrugd via de trappen in de westelijke torens. Brede trappen en hoge passages – die thans deels zijn dichtgemetseld – zorgden voor een ruime doorgang ter plaatse van de torens. Aan de noordzijde, waar de trap de volledige binnenruimte van de Brunintoren beslaat, gaat men via de grote wenteltrap. Aan de zuidzijde voerde een trap vanuit de westelijke zijbeukgalerij naar de ruimte in de toren, alwaar een tweede trap toegang gaf tot de galerij in zuidelijke transeptapsis.
De systematische overwelving van de galerijen in de oostpartij wijst op het voornemen om het transept te overwelven. In de meeste kerken waar de galerijen overwelfd werden, gebeurde dit met de bedoeling om ook de middenbeuk van een gewelf te voorzien.[402] Aangezien in Doornik ook de galerijtraveeën aan de kant van het schip overwelfd zijn, wijst dit erop dat overwelving van het transept al gepland was, voordat besloten werd tot de bouw van de triconchale aanleg (zie § I.5).

5.5.2 Het triforium

Het opmerkelijkste onderdeel van de opstand van de oostpartij is het triforium. Het is het derde niveau van de opstand van transept en koor. Dit triforium is een loopgang die gesitueerd is ter hoogte van de galerijzolder. De gang heeft een achterwand en is door middel van een zuilen- en pijlerreeks geopend op de hoofdbeuk. In de wanden van de middenbeuk van het transept bevindt het triforium zich onder de lichtbeuk en boven de galerij.[403] In het schip is er op deze plaats in de opstand een nissenzone (zie § I.4). In deze nissen bevonden zich kleine – thans dichtgemetselde – openingen die de galerijzolder van licht voorzagen. Door de

[402] De Saint-Étienne in Caen en de abdijkerk van Jumièges, waar de galerijen halve tongewelven hebben, zijn met hun aanvankelijke middenbeukplafond een uitzondering. In Engeland en Normandië zijn de galerijen in de vlakgedekte kathedralen en abdijkerken niet overwelfd (Winchester, Ely, Peterborough, Rochester, Londen, Cérisy-la-Forêt). In de grote grafkerken in Zuid-West-Frankrijk, maar ook bij tal van kerken in de Auvergne kraagden de galerijen met hun overwelving het middenbeuksgewelf.
[403] Het is merkwaardig dat Hans-Jürgen Greggersen (2000a) in zijn dissertatie over het triforium het transept van de Doornikse kathedraal niet noemt, terwijl hij de nissenzone in het Doornikse schip wel bespreekt.

verandering van de opstand van de oostpartij bevat de westzijde van het transept, waar in aanvang het schema van de schipopstand werd voorgezet, zowel de nissenzone als het triforium. Dit laatste is boven de eerste gelegen en beide kennen deels een gezamenlijke geleding in de vorm van een reeks colonnetten, die beide niveaus bestrijkt. In dit deel van het transept is sprake van een vijfdelige opstand.
De term triforium is weliswaar mogelijk middeleeuws (van *tres fores*, drie openingen), maar behalve dat het om een element met drie openingen zou gaan, is niet duidelijk wat voor bouwkundig element hier precies mee werd aangeduid.[404] In de kunstgeschiedschrijving wordt de term triforium over het algemeen gebruikt voor een zone, soms bestaande uit een reeks van openingen, tussen een zijbeuk en een lichtbeuk.[405] Het triforium kan een doorlopende loopgang zijn die achter de middenschippijlers doorloopt of een reeks van onderbroken loopgangen, telkens één per travee, waarbij de toegang tot de aangrenzende zolder is geregeld via deurtjes in de achterwand. In de Doornikse kathedraal is het triforium doorlopend, waarbij in het transept het niveau in stappen steeds iets hoger ligt naarmate het triforium dichter bij de oostelijke vieringpijlers komt. Het triforium bevond zich in het verdwenen koor waarschijnlijk op het hoogste niveau. Omdat het triforium van het 13de-eeuwse koor zich nagenoeg op dezelfde hoogte bevindt als dat van het 12de-eeuwse koor, bleef het ook na de bouw van het 13de-eeuwse koor mogelijk om via het triforium rond de gehele oostpartij te lopen.[406]

III.5.4.7A links: Jumièges, ancienne abbatiale Notre-Dame, gezicht vanuit het vm. koor naar het westen met op de voorgrond de resten van de vieringtoren (foto: rockyontheroad.wordpress.com).
III.5.4.7B midden: Jumièges, ancienne abbatiale Notre-Dame, loopgang in de westelijke transeptmuur (detail van afb. III.5.4.7A).
III.5.4.7C rechts: noordelijke transeptarm, westwand, triforium (foto: JW).

Het toepassen van een loopgang in de hogere gedeelten van een kerkgebouw had een grote vlucht genomen in de Normandische architectuur van de 11de eeuw, waarbij in de wandopbouw gebruik werd gemaakt van een dubbelschalige wand, in eerste instantie op lichtbeukniveau. Vroege voorbeelden zijn de abdijkerken van Bernay en Jumièges, waar voor een deel van de lichtbeukvensters van het transept een loopgang is. In Jumièges zorgt deze loopgang voor de verbinding van de traptoren op de hoek van de noordelijke transeptarm met de traptoren die toegang geeft tot de vieringtoren (afb. III.5.4.7a & 7B).[407] In enkele voorname Normandische kerken, die allemaal gelieerd waren aan het hertogelijk huis, wordt

[404] Clark & Clark 2010a: *Triforium*.
[405] Vooral met het Engelse *triforium* worden vaak zowel galerijen en triforia aangeduid. Voor galerijen wordt ook wel *gallery triforium* gebruikt.
[406] Tijdens de 19de-eeuwse restauratie van het koor zijn de doorgangen van het triforium ter hoogte van de koorpijlers dichtgemetseld, zodat het triforium van het koor tegenwoordig niet meer als gang te doorlopen is.
[407] Mogelijk was dit ook in Bernay het geval.

de loopgang voor de lichtbeukvensters in het gehele gebouw toegepast, zoals in de beide abdijkerken in Caen, in Cérisy-la-Forêt en in Boscherville.[408]
Loopgangen zijn zeker geen exclusief Normandisch fenomeen, maar komen elders incidenteel en in specifieke situaties voor.[409] Een fraai voorbeeld is de abdijkerk van Sankt-Michael in Hildesheim, waar zich in de muur van de transepten een loopgang bevindt, die voldoet aan de tegenwoordige kunsthistorische omschrijving van een triforium. De galerij in Hildesheim was onder meer bestemd voor de zgn. engelenkoren die in de kloosterliturgie een rol speelden en is te vergelijken met galerijen, zoals in Corvey of Sankt-Pantaleon in Keulen, die soms ook een liturgische functie hadden.[410] De loopgangen, zoals die voorkomen bij de Normandische kerken zijn daarentegen verbindingsgangen tussen de verschillende bouwdelen. Zij bieden ook de mogelijkheid om de steeds grotere en zich op een hoger niveau gesitueerde vensters voor onderhoud en herstel te kunnen bereiken zonder steigers te hoeven plaatsen.
Na de Normandische verovering werd de loopgang voor de lichtbeukvensters ook in Engeland in veel voorname kerken gerealiseerd. Vroege voorbeelden zijn de kathedraal van Winchester en de abdijkerk van St Albans.[411] In St Albans is in het transept, op hetzelfde niveau als de galerij in het schip, een loopgang in de dikte van de muur aangelegd die met bogen geopend is op de middenbeuk (afb. III.5.4.7D). De achterwand van deze loopgang is gesloten. In de kathedraal van Norwich bevindt zich in het transept ook een passage op galerijniveau, maar deze heeft grote vensters (afb. III.5.4.7F). Het transept heeft hier namelijk geen zijbeuken en ook geen galerij tegen de transeptgevels, zodat deze passages de verbinding tussen de galerijen van schip en koor vormen.
In het schip van de abdijkerk van Gloucester is boven de zeer hoge zijbeuken een loopgang gerealiseerd (afb. III.5.4.7E). Hier is sprake van een loopgang in de dikte van de muur, die zich recht onder de loopgang voor de lichtbeukvensters bevindt. De gang is op de middenbeuk geopend met dubbele rondboogopeningen.[412] Het triforium van Gloucester is een van de vroegste loopgangen, die door zijn plaats en uiterlijk als triforium aangemerkt kan worden. In tegenstelling tot de loopgang voor de lichtbeukvensters wordt het triforium verder in Engeland aanvankelijk maar beperkt toegepast: de grote kerken van de 12de-eeuw hebben wel bijna allemaal galerijen en de genoemde loopgang voor de lichtbeukvensters, maar geen triforium.[413] In Noord-Frankrijk werd het triforium wel overgenomen. Vergelijkbaar met Gloucester is het schip van de Saint-Étienne in Beauvais (circa 1130), waar de openingen nog vrij bescheiden zijn en er nog veel muurwerk is aan weerszijden van de boogopeningen. Uit dezelfde tijd, maar mogelijk al iets eerder geconcipieerd, is het triforium in de oostpartij van de Doornikse kathedraal. Hier is het triforium geheel geopend naar de middenbeuk. In plaats van bogen dragen de zuiltjes en pijlers een architraaf.
De manier waarop het Doornikse triforium is uitgevoerd, met een reeks van openingen die de gehele ruimte tussen de pijlers van de middenbeuk vult, zou veel navolging krijgen, onder andere in bijna alle Noord-Franse kerken met een vierdelige opstand, waaronder de kathedralen van Laon, Arras, Cambrai en Soissons en de kloosterkerken van Saint-Remi (Reims) en Notre-Dame-en-Vaux (Châlons-en-Champagne).[414] De grote kerken in Frankrijk vanaf 1190 (Chartres, Soissons, Reims, Amiens, et cetera) kennen bijna allemaal een triforium ter hoogte van de zijbeukdaken.

---

[408] Chaix 2011a: p.250-253 (Caen, Saint-Étienne), p.244-249 (La Trinité, Caen); p.239-243 (Boscherville); p. 258-260 (Cerisy-la-Forêt).
[409] Héliot 1971a: p.211-223.
[410] Héliot 1966a: p.7-20.
[411] Andere voorbeelden in de transepten van Tewkesbury, Hereford en Pershore, alle drie in West-Engeland.
[412] Lheure 2011a: p.138-139.
[413] Bij enkele kerken zonder transeptzijbeuken en tegen transeptgevels bevinden zich twee lichtbeukloopgangen boven elkaar, zoals in de kathedralen van Norwich en Peterborough.
[414] In Noyon kregen schip en koor geen triforium, maar het transept wel.

III.5.4.7D links: Cathedral and Abbey Church of St Alban, St Albans, transept (foto: wikimedia.org, Albans255).
III.5.4.7E midden: Gloucester, Cathedral Church of St Peter and the Holy and Indivisible Trinity, schip (foto: wikimedia.org, Nilfanion).
III.5.4.7F rechts: Norwich, Cathedral Church of the Holy and Undivided Trinity, zuidelijke transeptarm, westzijde (foto: JW).

De toepassing van een triforium in de oostpartij van de Doornikse kathedraal onderstreept nog eens de verwantschap met de Normandische en Engelse architectuur uit de periode 1050-1120. Niet eerder werd een dergelijk omvangrijk triforium gerealiseerd dat bovendien zo sterk geopend was op de middenbeuk. Door het triforium in te brengen in een wandgeleding die ook al een galerij kende, realiseerde de bouwmeester van de Doornikse kathedraal opnieuw een zeer prestigieuze opstand met vier bouwlagen, die die van het schip nog in rijkdom overtrof.

5.6 De gewelven van de oostpartij

De ontwikkeling van het (kruis)ribgewelf had nieuwe en ongekende mogelijkheden toegevoegd aan het middeleeuwse architectonische ontwerpen en bouwen.[415] Zo maakte de toepassing van het ribgewelf het mogelijk om met een lichtere draag- en steunconstructie, grotere en veelvormige ruimten te overspannen. In Doornik werden de grote traveeën van de middenbeuk van de oostpartij met kruisribgewelven overwelfd. Het gaat dan om de beide transeptarmen, de viering en het verdwenen koor. De zijbeuken en galerijen kregen geen kruisribgewelven. Dit laatste is opvallend, omdat vanaf het begin van de 12de eeuw in Noord-Frankrijk en Engeland het gebruik van kruisribgewelven voor relatief kleine zijbeukgewelven juist vaker voorkwam.[416]
De indrukwekkende kruisribgewelven van de middenbeuk van het transept overspannen een breedte van bijna 14 meter. Lange tijd werden zij omstreeks 1200 gedateerd. Nu is komen vast te staan dat deze uit de jaren 1135-1140 dateren (zie § I.5.6.17), ontstaat een ander perspectief: ze behoren nu tot een kleine groep van vroege kruisribgewelven die een brede middenbeuk overspannen.
Zoals al bij de bouwgeschiedenis van het transept is geconcludeerd (§ I.5.16), moet de beslissing om over te gaan tot overwelving van de oostpartij als een conceptwijziging worden gezien, en wel als de eerste in de bouwgeschiedenis van de kathedraal in de 12de eeuw. Het toevoegen van gewelven aan de kathedraal in aanbouw vormde een belangrijke stap in de realisatie van een nog prestigieuzer en betekenisvol gebouw (zie § III.4).
De gewelven werden echter pas gerealiseerd nadat een tweede conceptwijziging had geleid tot het derde concept: de triconchale aanleg met de vijftorenquincunx. De uiteindelijke

[415] Over de redenen en betekenis van gewelven: Fernie 2000a: p.264-268.
[416] Bijvoorbeeld de abdijkerk in Lessay, de Saint-Étienne in Beauvais.

gewelfvormen in het rechte deel van de armen van de oostpartij verschilde daarbij van het aanvankelijk plan, in ieder geval in de beide transeptarmen. Deze wijziging is echter niet dusdanig ingrijpend of opvallend, en de gekozen gewelfvorm niet zodanig betekenisvol, dat er van een conceptwijziging kan worden gesproken.
Gewelven werden vanaf het eind van de 11de eeuw en in de loop van de 12de eeuw steeds gangbaarder in West-Europa. Tegen het eind van de 12de eeuw waren ze ten noorden van de Alpen de norm. Het overwelven van grote en hoge ruimtes bleef echter altijd een prestigekwestie. Met de keuze om de gehele Doornikse oostpartij van gewelven te voorzien, had het kapittel de ambitie getoond om ook wat dit betreft met de nieuwe kathedraal een uiterst voornaam bouwwerk te realiseren dat voldeed aan de hoogste en nieuwste standaarden. Uit de manier waarop de overwelving werd uitgevoerd blijkt wel dat de bouwmeester(s) nog op zoek waren naar de meest adequate technische uitvoering van deze architectonische uitdaging.

5.7 Analyse van het concept en betekenis: de kathedraal als onafhankelijkheidsmonument

De bouw van een monumentale kathedraal, zoals in Doornik in de 12de eeuw, was een gigantische onderneming. Er waren vele motieven die aanleiding konden geven tot de nieuwbouw van een kerk. Vele geestelijken en leken, machthebbers en gemeenschappen zullen de wens gehad hebben om een dergelijk werk tot stand te brengen. Om een dergelijk project ook werkelijk te starten en te realiseren, moesten takrijke voorwaarden vervuld worden. Er waren immers vele instellingen en personen bij betrokken. In dat opzicht was de situatie in Doornik niet wezenlijk anders dan in andere kathedraalsteden.
Wat wel anders was, was de bijzondere situatie van de Kerk van Doornik als bisdom zonder eigen bisschop vanwege de al eeuwenoude personele unie met de bisschopszetel van Noyon. Dat die situatie in de loop der tijd in elk geval geen belemmering vormde om een nieuwe kathedraal te bouwen, hebben de opgravingen in Doornik aangetoond. Sinds het begin van de personele unie omstreeks 600 werd namelijk ten minste driemaal een bijna compleet nieuwe kerk gebouwd op de plaats van het huidige schip, afgezien van de talrijke verbouwingen die in de tussentijd plaats hadden gevonden.
In het voorafgaande is duidelijk geworden hoe in de 12de eeuw in Doornik weer een nieuwe kathedraal tot stand kwam. Tussen 1100 en 1160 verrees in enkele etappes een grootse kerk, die er nu voor een belangrijk deel nog staat. Deze kerk betekende echter een forse breuk met het verleden vanwege de radicaal nieuwe opzet en de indrukwekkende schaalsprong. Het nieuwbouwproject werd gestart met de westpartij en het schip omstreeks 1100. Toen men omstreeks 1120 een aanvang had gemaakt met het westelijk deel van het transept werd besloten tot een radicale aanpassing van de plannen.

5.7.1 Het eerste 12de-eeuwse concept, 1100-1120

Aan het begin van het nieuwbouwproces lag de beslissing om de site van de kathedraal volledig opnieuw in te richten met één groots bouwwerk ter plekke van twee oudere kerken (Sint-Stephanuskerk en Onze-Lieve-Vrouwekerk). De Stephanuskerk die op de plaats van het huidige koor lag, was wellicht al in de loop van de 11de eeuw verdwenen, maar de herinnering eraan was in 1141 nog levend (§ II.4.5). Van de Onze-Lieve-Vrouwekerk, die op de plaats van het schip lag, zou een deel van het muurwerk geïntegreerd worden in de fundering van de buitenmuren van het schip van de nieuwe kerk, maar iedere zichtbare herinnering van de

voorganger-kerk verdween. De nieuwe kathedraal werd aangelegd met een vloerniveau dat maar liefst 2m50 hoger was dan de oude bebouwing op deze plek. De volledige geschiedenis van de voorgaande kerken verdween onder de grond.
Het eerste concept van de nieuwe kerk bestond uit een basilicale aanleg met galerijen en een tweetorenfront met een dubbelportaal in de westgevel. Bij deze kerk was een door een vieringtoren bekroond transept gepland met een diepte van drie traveeën en geflankeerd door zijbeuken. Het schip kreeg een nadrukkelijke basilicale opzet dat mede door de dominante horizontale geleding en het houten plafond een archaïserend karakter kreeg, dat kon verwijzen naar de kerken van het vroege Christendom.
De opzet van deze kerk volgde een bipolair schema dat in de loop van de 11de eeuw steeds vaker werd toegepast. Aan de westzijde had de kerk met de westtorens en de galerij op de verdieping een sterk seigneuriaal karakter. Aan de oostzijde werd de altaarzone van de kerk benadrukt door de vieringtoren die als markering van het assenkruis bij uitstek de verbinding tussen het aardse en het hemelse visualiseerde. Op deze manier toonde de nieuwe kathedraal de complete macht van de bisschop: de wereldlijke macht als heer van Doornik en leenman van de Franse koning in het westen en de geestelijke macht als leraar en herder van het bisdom Doornik in het oosten.
In zijn algemene opzet sloot de nieuwe kathedraal aan bij enkele recente kathedralen in Normandië en Engeland, in het bijzonder de kathedraal van Canterbury, maar het kapittel plaatste het gebouw ook nadrukkelijk in de traditie van een groep grote grafkerken voor lokale ‘apostelen’ die in de loop van de 11de eeuw in Frankrijk en Spanje waren begonnen.
De noodzaak om een kerk te bouwen die als de kathedraal van een bisdom met een eigen, eerbiedwaardige oorsprong gezien zou worden, kwam voort uit de ambitie van het Doornikse kapittel om de personele unie met het bisdom Noyon te beëindigen en Doornik weer een eigen bisschop te geven. Belangrijkste troef in die onafhankelijkheidsstrijd werd de ‘hervonden’ patroonheilige van het bisdom, de heilige Eleutherius. Het feit dat hij bisschop van een onafhankelijk bisdom was geweest in de tijd die als de stichtingstijd van de officiële, geformaliseerde Kerk in dit deel van Europa werd gezien, was het voornaamste argument in de telkens weer geuite wens naar onafhankelijkheid. Door voor de kathedraal de geperfectioneerde vorm van een ‘apostelkerk’, dat wil zeggen een grafkerk voor de lokale apostel Eleutherius te kiezen, kon het gebouw bij uitstek deze gepretendeerde positie representeren.

5.7.2 Het tweede 12de-eeuwse concept, circa 1120

Tot een eerste wijziging van de nieuwe kathedraal besloot het kapittel toen de bouwwerkzaamheden de westzijde van het nieuwe transept hadden bereikt: de oostpartij moest overwelfd worden. Bij de ambitie die het nieuwe schip met zijn vierdelige opstand, rijke geleding en uitbundige sculptuur al ten toon spreidde, voegden zich nu ook gewelven over de middenbeuken van de oostpartij. Daarmee plaatste de Doornikse kathedraal zich in een kleine groep vroeg 12de-eeuwse kerken met kruisribgewelven over de middenbeuken.
Uit de geschiedenis van de gewelfbouw blijkt dat de meest sacrale delen van het kerkgebouw vaak als eerste overwelfd werden. Tegelijk met het benadrukken van de sacraliteit van dit deel van de kathedraal, vergrootte het kapittel het prestige van de nieuwbouw kathedraal.
Het gewelf in algemene zin, en in het bijzonder dat van het kerkgebouw, staat voor het hemelse uitspansel. De iconografie op gewelven en sluitstenen onderstreept deze hemelse symboliek. Met de overwelving van de oostpartij werd ook nog eens benadrukt dat het kerkgebouw het Hemelse Jeruzalem voorafbeeldt. Dat deze representatie van de Hemelse

Stad door de oostpartij van de kathedraal als bijzonder belangrijk werd beoordeeld, bleek korte tijd later.

5.7.3 Het derde 12de-eeuwse concept, 1120-1150

Amper was men begonnen met de aanpassing van de plannen tot overwelving of nogmaals besloot het kapittel tot een wijziging van het concept. Het gevolg was een geheel nieuwe opzet van de oostpartij. De essentie van het nieuwe concept bestond uit een vijftorengroep in de vorm van een quincunx en een triconchale aanleg. De combinatie van deze vormen was ongezien, zeker voor een kathedraal.
Het is de vijftorengroep die het ensemble domineert en daarmee het meest karakteristieke aspect van de kathedraal is. Torens waren vanaf het begin van de nieuwbouw omstreeks 1100 onderdeel van het concept van de kathedraal, maar dan in de vorm van een tweetorenfront in het westen en een vieringtoren boven de oostpartij. In plaats van de twee westtorens verrezen rondom de vieringtoren vier rijzige torens, zodat een vijftorengroep werd gevormd volgens het schema van de quincunx.
Niet alleen was het grote aantal van vijf torens opvallend, ook het formaat en de harmonieuze en evenwichtige verhouding tussen de horizontale en verticale elementen in hun opbouw is bijzonder. De algemene opzet en vormgeving van de Doornikse torens passen in de bouwtraditie van Noordwest-Frankrijk, met name in de noordelijke Île-de-France.
De vieringtoren sluit vooral aan bij de architectuur in Engeland en Normandië, maar spectaculair voor zijn tijd is het hoge gewelf dat in deze grote toren is aangebracht. Deze centrale toren markeert het kosmische snijpunt van de kruisvormige plattegrond van het totale kerkgebouw. Hij karakteriseert het kerkgebouw van buiten als bijzonder heilig oord, terwijl het imposante gewelf als baldakijn hetzelfde voor het interieur doet.
Vieringtorens waren courant in de 12de-eeuwse kerkbouw in Noordwest-Europa. De toevoeging van vier flankerende torens was dat allerminst. Opvallend aan de planwijziging die in Doornik tot de grootse oostpartij leidde, is dat de tweetorenfaçade aan de westzijde geheel werd opgegeven. Het gaat hier niet om een onvoltooide, maar om een geannuleerde tweetorenfaçade ten gunste van de oostpartij. Hiermee onttrok de kathedraal zich aan de tweepoligheid die zo kenmerkend is voor veel seigneuriale kerken in de Middeleeuwen. In het gedeelte van de kerk rond de viering zetelde het kathedrale kapittel, dat door de beperkte aanwezigheid van de bisschop in de praktijk een groot deel van de bisschoppelijke macht uitoefende. Op het hoogkoor stond het hoofdaltaar en werden de heilige relieken van de Kerk van Doornik uitgestald, om te beginnen die van de heilige stichter Eleutherius.
Uit het feit dat de monumentale tweetorenfaçade aan de westzijde werd opgegeven, blijkt dat het kapittel geen behoefte voelde om middels de tweetorenfaçade met galerij de bisschoppelijke, seigneuriale macht te representeren in het concept van de nieuwe kathedraal. Met de nadruk op de oostpartij kon het kapittel de moederkerk presenteren als het centrum van diocesane geestelijke zorg om de eigen kerkgemeenschap. De relieken van de stichter-heilige die aldaar vereerd werden, vormden er de legitimatie en het onderpand van.
Door zo sterk de nadruk te leggen op de oostpartij en af te zien van de westpartij gaf het kapittel impliciet ook het signaal af dat de bisschop niet primair een wereldlijk heerser moest zijn, maar een geestelijk leider. Dit signaal was niet onbelangrijk voor de tegenstanders van een eigen Doornikse bisschop, zoals de Franse koning en de Reimser aartsbisschop, omdat zij juist vreesden voor afname van hun politieke invloed op het moment dat het bisdom Doornik een eigen bisschop zou krijgen (zie § II.7.14 & 15).

5.7.4 De quincunx in de vorm van een vijftorengroep

Het dominerende element van de oostpartij is de quincunx, een betekenisvol schema dat bepaald wordt door vijf elementen: vier op de hoekpunten van een vierkant of rechthoek en één in het centrum daarvan. Met name aan de hand van middeleeuwse architectuuruitbeeldingen wordt duidelijk dat de quincunx met torens het Hemelse Jeruzalem aanduidt. Het is een specifiek schema voor de torenrijke hemelstad. Binnen de context van het middeleeuwse wereldbeeld maken de Doornikse torens in hun quincunxopstelling op een zeer monumentale wijze – en meer dan in de meeste andere middeleeuwse kerkgebouwen het geval was – zichtbaar dat het gebouw de aardse voorafbeelding is van het Hemelse Jeruzalem, de kosmische stad bij uitstek. In de architectuur wordt op deze wijze aanschouwelijk gemaakt dat hier de sacrale plaats is waar de verbinding tussen hemel en aarde tot stand komt. Hoe belangrijk de vijftorengroep van de nieuwe oostpartij was, werd ook zichtbaar in het attribuut dat gegeven werd aan de nieuwe patroonheilige die Doornik in de 12de eeuw had gekregen. Sint Eleutherius draagt een model van de kathedraal in de vorm van de quincunx met vijf torens in zijn hand.
De quincunx met vijf torens was echter niet het enige schema dat het concept van de nieuwe oostpartij bepaalde. Het kapittel combineerde dit schema van in deze streken niet eerder vertoonde grandeur namelijk met een triconchale aanleg, een zeer specifiek motief van eerbiedwaardige ouderdom.

5.7.5 Triconchale opzet

De klaverbladvormige plattegrond of triconchale aanleg moet vanaf het begin van de bouw van de oostpartij gezien zijn als een wezenlijk onderdeel van het bouwwerk, waaraan grote betekenis werd gehecht. Het motief komt voort uit het vroegste christendom en wordt veelal in verbinding gebracht met mausolea, grafkerken, gedachteniskerken (*memoriae*) en reliekenkapellen. Waarschijnlijk werd de triconchale vorm vanuit de context van de eetzalen (*triclinia*) overgenomen ten behoeve van christelijke kerken en kapellen met een graf- of gedachtenisfunctie. Hier werden gedachtenismaaltijden gehouden ter ere van overledenen, in het bijzonder martelaren en andere heiligen.
In de 11de eeuw was de betekenis van de triconchale aanleg als memoriebouw nog actueel, getuige de toepassing van het schema bij enkele belangrijke grafkerken, zoals de Saint-Lucien in Beauvais en de Saint-Germain-des-Prés in Parijs. Voor deze kerken geldt dat zij interessante aanknopingspunten voor het Doornikse kapittel boden. Beide instellingen beriepen zich op hun eerbiedwaardige ouderdom en koninklijke status, die terugging tot de Merovingische vorsten. Vanwege de magere bewijzen waarover de Doornikse Kerk kon beschikken aangaande de *donatio chilperichi*, was de kerk van Saint-Germain, waar koning Chilperik I begraven was, een aansprekend voorbeeld. Daarnaast was de Parijse kerk voor de Doornikse kanunniken aantrekkelijk, omdat het een medestichting betrof van de voorname Merovingische bisschop Germanus, die er ook was begraven.
Meer nog dan Saint-Germain-des-Prés was de kerk van Saint-Lucien bij Beauvais van belang voor de Doornikse kathedraal. In de eerste plaats bood deze kerk een eigentijds voorbeeld van een complete triconchale aanleg. Als martyrium voor de heilige Lucianus, de apostel en eerste bisschop van de Beauvaisis, beantwoordde de kerk aan de wens van de Doornikse kanunniken om in hun kathedraal de grafkerk voor hun stichter-bisschop, de heilige Eleutherius te realiseren. Omdat Eleutherius vanaf de 12de eeuw in Doornik als een lokale apostel werd vereerd, lag niets méér voor de hand, dan dit gegeven tot uitdrukking te brengen in architectuur die naar de oudste kerken verwees, waarin apostelen als zodanig werden vereerd. Die bevonden zich in de allereerste plaats in de hoofdstad van de Latijnse christenheid: Rome. De Doornikse kanunniken

verbleven er in de eerste helft van de 12de eeuw met grote regelmaat vanwege hun bezoeken aan het pauselijk hof in verband met het streven naar een eigen bisschop en de wedijver met het Sint-Maartensklooster. Eén Romeinse kerk is van bijzondere relevantie voor de Doornikse kathedraal. Het is de kerk van Santi Apostoli in het centrum van de stad. Het is recent gebleken dat deze kerk al sinds de 6de eeuw een triconchale aanleg met omgangen had, die wezenlijke overeenkomsten vertoont met de opzet van de Doornikse oostpartij: de kerk kende niet alleen een triconchale aanleg, maar de beide apsidiaal gesloten transeptarmen kenden ook een omgang, die met zuilen van de middenbeuk was gescheiden.

5.7.6 Apostolisch en koninklijk

De verwijzing naar 'apostolische' architectuur was al aanwezig in het eerste concept van de vroeg-12de-eeuwse kathedraal, voordat aan de nieuwe oostpartij werd begonnen. Het majestueuze schip met zijn ruime galerijen, geplande tweetorenfaçade en vieringtoren verwezen naar de grote grafbasilieken van 'apostolische' heiligen in Tours, Reims, Limoges, Toulouse of Compostella. Net zoals in de 'apostolische' grafkerken werd een weids transept gepland, geflankeerd door zijbeuken met galerijen.
Deze verwijzingen werden in de het nieuwe concept van de oostpartij nog versterkt en de opstand van de middenbeuk met omlopende galerijen werd afgestemd op de rijzige apsiden van het koor en de twee transeptarmen.
Naast de apostolische uitstraling van de Doornikse kathedraal die direct verband hield met de cultus van de heilige Eleutherius als bisschop-stichter van het bisdom, had het kapittel kennelijk de behoefte om de koninklijke status van de kerk tot uitdrukking te brengen. Dit gebeurde middels een zeer opvallende architectonische vorm die in de nieuwe oostpartij gerealiseerd werd door de unieke combinatie van de quincunx en de triconchos: het gaat om de beide apsiden met flankerende torens die de transeptarmen afsluiten. Hiermee manifesteerde het kapittel zich niet alleen via de architectuur tegenover de diverse machthebbers, die het krachtenveld bepaalden waarin het kapittel moest opereren. Het schema van de apsis met flankerende torens dat vooral in koninklijke en keizerlijke kerken zijn toepassing vond, onderstreepte bovendien de aanspraken op de koninklijke status van de Doornikse Kerk.

Het Doornikse kapittel had begin 12de eeuw de ambitie om een bijzonder gebouw van uitzonderlijke klasse neer te zetten. Door de combinatie van de triconchale aanleg en de vijftorengroep creëerden de Doornikse kanunniken een zeer prestigieus gebouw, dat elk van de genoemde voorbeelden in representatieve kracht overtrof. Aldus maakte de Doornikse kathedraal met zijn unieke concept voor de nieuwe oostpartij op onmiskenbare wijze duidelijk dat dit gebouw niets anders kon zijn dan de zetelkerk van een onafhankelijk bisschop, die zich kan beroepen op de koninklijke Merovingische oorsprong van het bisdom. In de onafhankelijkheidsstrijd van het bisdom Doornik vormde de kathedraal een tastbaar argument in steen.
Vanaf het moment dat de Doornikse Kerk in 1146 na een meer dan een halve eeuw strijd weer een eigen bisschop kreeg, vormde de kathedraal een blijvend monument voor de status van de onafhankelijke Doornikse Kerk. Dat de opzet om in Doornik een iconische kathedraal neer te zetten is geslaagd, blijkt wel uit het respect waarmee sinds de 12de eeuw met het gebouw is omgegaan. Zo werd het 13de-eeuwse koor zo gebouwd dat het aansloot op de opzet van de 12de-eeuwse oostpartij. De kathedraal werd attribuut van de heilige bisschop Eleutherius. Hoe blijvend het beeld is van de kathedraal als centrum van het bisdom moge blijken uit het feit dat de bisschoppelijke moederkerk in de vorm van de vijftorengroep anno 2016 het logo van het bisdom Doornik vormt.

Conclusie

De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik: argument en monument

In het voorjaar van 1146 maakte Anselmus de lange reis van Rome naar zijn nieuwe bisschoppelijke hoofdstad, nadat hij op zondag *Laetare* door de paus tot bisschop van Doornik gewijd was. In zijn gezelschap reisde ook de jonge kanunnik Letbertus. Onderweg vormden tal van kerktorens in steden en bij kloosters voor de reizigers de richtpunten op hun route. Reeds kilometers voordat zij hun eindbestemming bereikten, kwam de stad Doornik in zicht, van verre herkenbaar aan de monumentale vormen van de grootse kerk die haar voltooiing naderde. Vanaf het begin van de 12de eeuw was er gebouwd aan de nieuwe kathedraal. Het schip was voltooid en de oostpartij overwelfd. De Mariatoren was bijna klaar en de nieuwe vieringtoren stond in de steigers. De moederkerk van het bisdom Doornik kon de eerste eigen bisschop sinds vijf eeuwen ontvangen en haar titel van kathedraal eer aandoen.

Het eerste concept voor de nieuwe kathedraal: een apostolische en koninklijke basilica

Dat de kathedraal bij de aankomst van Anselmus in 1146 overwelfd was en dat de start van de bouw al in het begin van de 12de eeuw geweest moet zijn, is lange tijd niet duidelijk geweest. De datering van de Doornikse kathedraal is de afgelopen 175 jaar veelvuldig onderwerp van wetenschappelijk debat geweest en de monumentale oostpartij werd daarin steevast in de tweede helft van de 12de eeuw gedateerd. Dankzij dendrochronologisch en archeologisch onderzoek in combinatie met een bouw- en architectuurhistorische analyse is het echter mogelijk gebleken om te komen tot een beter onderbouwde datering. Belangrijk element daarin is de dendrochronologische datering van de dakstoelen van het transept tussen 1138 en 1146. Aangezien de houten kappen van beide transeptarmen rusten op de gewelfkruinen en ook hun vormen zich voegen naar de onderliggende gewelven, moeten deze al gereed zijn geweest, voordat de dakstoelen werden gebouwd.
Het midden-12de-eeuwse transept was onderdeel van een grote oostpartij, waartoe ook een rondgesloten koor behoorde. De fundering van dit koor, die tijdens archeologisch onderzoek is teruggevonden onder het huidige 13de-eeuwse koor, laat zien dat het ongeveer even groot was als de nog bestaande transeptarmen. Sporen in het opgaande werk aan de oostzijde van de vieringtoren tonen dat dit koor ook daadwerkelijk bestaan heeft, iets wat in het verleden meermaals in twijfel is getrokken.
De realisatie en voltooiing van de 12de-eeuwse oostpartij vormden de afsluiting van een bouwproces dat enkele decennia eerder was begonnen. Wanneer dat exact was, valt moeilijk te zeggen, maar nadere precisering is wel mogelijk sinds bij opgravingen onder het huidige schip een reeks van voorgangers is blootgelegd, waarvan de meest recente uit de 11de eeuw dateert. Omdat aan de voet van het koor van deze kerk een bisschopsgraf is aangetroffen waarin hoogstwaarschijnlijk bisschop (1068-1098) Radboud lag begraven, zullen de bouwwerkzaamheden aan een nieuwe kathedraal op zijn vroegst rond 1100 zijn gestart. Wellicht was iets eerder begonnen met de funderingen en het vrijmaken en ophogen van het terrein, waarop de kathedraal zou verrijzen.
De eigenlijke bouw ving aan met de westpartij en de buitenmuren van de westelijke zijbeuken van het schip. Het type kapitelen dat hier gebruikt is, komt verder in het schip niet voor en is verwant aan het laat-11de-eeuwse beeldhouwwerk in Normandië. Voor de schippijlers waar

men vervolgens aan werkte, werd overgeschakeld op een heel ander, bijzonder rijk en gevarieerd gedecoreerd type kapitelen met vooral vegetatieve motieven.
Het concept voor deze nieuwe kathedraal, die kort na 1100 in Doornik verrees, bestond uit een grote kruisbasiliek met tweetorenfaçade, vieringtoren en van zijbeuken voorzien transept. De middenbeuk kreeg een prestigieuze, vierdelige opstand – de oudste die bekend is – met zijbeuk, galerij, nissenzone en lichtbeuk. Van dit concept zijn uiteindelijk het gehele schip en de sokkels van de westtorens gerealiseerd. De bouw van de geplande tweetorenfaçade werd boven het galerijniveau gestaakt en de westpartij werd voltooid als een eenvoudige gevel met flankerende traptorentjes.
De tweetorenfaçade vormde een relatief recent motief in de kerkelijke bouwkunst, dat vooral vanaf het einde van de 11de eeuw een steeds hogere vlucht nam. De opzet van de in Doornik geplande façade sloot nauw aan op een aantal laat-11de-eeuwse kerken in Normandië en vooral Engeland. Kenmerkend is dat de torensokkels aan de buitenzijde zorgvuldig geïntegreerd zijn in de opstand van het aangrenzende schip. Ook de toegepaste articulatie van het muurwerk met bogenreeksen vertoont duidelijk verwantschap met de Anglo-Normandische architectuur.
De galerijen van het Doornikse schip zijn ongekend grote en lichte ruimtes en vormen het dominante onderdeel van de rijk vormgegeven opstand. Twee, met elkaar verweven tradities van galerijbouw kunnen binnen de middeleeuwse kerkbouw worden onderscheiden: een apostolische en een koninklijke. Beide gaan terug tot op de vroegste tradities in de monumentale kerkbouw. De apostolische traditie is te vinden bij meerdere grote basilieken die gebouwd werden voor de relieken van belangrijke heilige bisschoppen, die als lokale apostelen werden vereerd. De Saint-Martin in Tours, de Saint-Sernin in Toulouse en de Saint-Remi in Reims zijn belangrijke voorbeelden. Al deze kerken hadden ook een zeer breed transept met zijbeuken. De andere traditie wordt gevormd door kerken die sterk met vorsten verbonden zijn, zoals de kathedralen van Winchester en Canterbury. De opzet van het eerste concept van de Doornikse kathedraal sloot nauw aan bij dat van de kerken in de beide tradities.
Dat het eerste concept van de kathedraal tot een bijzonder prestigieus gebouw moest leiden, blijkt naast de vormenkeuze ook uit de omvang, die een flinke schaalsprong betekende ten opzichte van de 11de-eeuwse voorganger. Daarnaast blijkt het belang van prestige ook uit de rijkdom van de decoratie. In het interieur werd de gevarieerde en rijke vierdelige opstand uitgevoerd met meerdere typen pijlers en boogopeningen met talrijke archivolten en versierd met een groot ensemble van weelderig bewerkte kapitelen. Hierdoor bevat het Doornikse schip een van de rijkste ensembles van 12de-eeuwse bouwsculptuur in Noordwest-Europa. Het exterieur kreeg een uitgebreide decoratie met lisenen, bogen, lijsten, colonnetten en kapitelen die naar boven toe in rijkdom toeneemt. Er kon geen twijfel over bestaan dat er hier gebouwd werd aan een kerk die zich qua omvang, vormgeving en rijkdom gemakkelijk zou kunnen meten met de andere kathedralen in de kerkprovincie van Reims en daarbuiten.
Opvallend is dat in de ritmiek van de opstand van het Doornikse schip verticale elementen ontbreken, terwijl het in de 11de eeuw steeds gangbaarder was geworden om de middenbeuken van grote kerkgebouwen verticaal te geleden, al dan niet met het oog op overwelving. Overwelving was in Doornik echter niet voorzien. Het schip kreeg een plafond dat pas in de 18de eeuw werd vervangen door een bakstenen gewelf. Door het houten plafond en vooral door het ontbreken van verticale elementen kreeg het eerste concept van de kathedraal een archaïserend karakter en neemt het een uitzonderlijke positie in binnen de architectuur van zijn tijd. Deze ongebruikelijke keuzes kunnen het beste verklaard worden als bewuste verwijzingen naar de kerkarchitectuur van het vroege Christendom, zodat het gebouw ook het karakter van een eerbiedwaardige basilica kreeg.

Het tweede concept: prestigieuze overwelving

Nadat de funderingen en de eerste bouwlagen van het schip gerealiseerd waren, besloot het kapittel rond 1120 tot een eerste wijziging in het concept: de introductie van stenen gewelven. Deze wijziging is gedocumenteerd door meerdere bouwhistorische sporen aan de westzijde van het transept.
In de overwelving van de middenbeuk van belangrijke kerkgebouwen waren in de eerste decennia van de 12de eeuw spectaculaire stappen gezet. Blijkbaar vormden deze aanleiding om in Doornik een zesdelig en een vierdelig kruisribgewelf te introduceren voor de rechte traveeën van de beide transeptarmen. Dit type overwelving laat verwantschap zien met de Anglo-Normandische architectuur. Met deze conceptwijziging voegde de kathedraal zich in een kleine groep van kerken, die in het begin van de 12de eeuw een kruisribgewelf over de middenbeuken kregen. Ronduit spectaculair was de realisatie van het grote vierdelige gewelf in de vieringlantaarn. Niet eerder was een dergelijk gewelf van die omvang in het vrijstaande deel van een toren gerealiseerd.[1]
Onderzoek naar de geschiedenis van overwelving toont aan dat het gewelf lange tijd vooral gebruikt werd voor de meest sacrale delen van het gebouw: de apsis en de crypte, de plaatsen waar relieken bewaard werden. Ook in Doornik werd eerste het heiligste deel van het gebouw overwelfd, namelijk de oostpartij met het hoofdaltaar en het kapittelkoor.
In de middeleeuwse allegorese van het christelijke kerkgebouw werd het gewelf gezien als een hemels baldakijn, dat de heilige plaats beschermde en accentueerde. De hemelse symboliek blijkt ook uit de icongrafie van gewelfschilderingen en sluitstenen.
In Doornik vormde de keuze om de oostpartij van de nieuwe kathedraal te overwelven een eerste stap van het kapittel om de sacraliteit van de oostpartij te benadrukken. Hierdoor nam niet alleen het prestige van de gehele kathedraal toe. Het kapittel legde met deze verfraaiing van de oostpartij ook de nadruk op de plek waar het zelf zetelde: het kapittelkoor.

Het derde concept: een grandioze oostpartij

Al vrij snel echter – de westelijke transeptgalerij was amper overwelfd – werden de plannen voor de kathedraal opnieuw gewijzigd, en ditmaal veel radicaler. De in aanbouw zijnde tweetorenfaçade werd opgegeven. Vanaf de nissenzone volgde de opstand van de westpartij die van het schip en werd een eenvoudige façade met twee flankerende traptorens gebouwd. In plaats van twee torens in het westen werd vanaf dat moment aan een monumentale oostpartij gebouwd: een ongebruikelijke triconchale aanleg bekroond door een indrukwekkende vijftorengroep.
Het koor en de beide transeptarmen kregen een apsidiale beëindiging met een omgang, die iets smaller was dan de zijbeuken. De oostpartij behield een vierdelige opstand, maar deze werd ten opzichte van het schip aangepast aan de niveau-indeling van de apsiden en daarom ook verhoogd. Aan weerszijden van de apsiden werden de uiterste traveeën van de transeptzijbeuken de onderbouw van in totaal vier ranke torens, die samen met de robuuste vieringtoren een vijftorengroep vormden.
Toen de hoogte van de lichtbeuk werd bereikt, bleek een aanpassing van de geplande zesdelige respectievelijk vierdelige gewelven noodzakelijk. De dubbeltravee van het transept (en hoogstwaarschijnlijk van het koor) kreeg uiteindelijk een vierdelig kruisribgewelf en de travee tussen de torens een spits tongewelf. Deze wijziging is echter ondergeschikt van aard een daardoor niet beschouwd als een conceptwijziging.

[1] Hoe bijzonder de houten dakstoel van de vieringspits is, valt bij gebrek aan andere voorbeelden niet te zeggen.

Wanneer deze drie planwijzigingen precies plaatsvonden, is niet overgeleverd. Gegeven het feit dat de nieuwe kathedraal niet vóór 1098 begonnen kan zijn en de nieuwe oostpartij kort vóór of in 1146 overwelfd was, was voor de bouw van de kathedraal ruim 40 jaar beschikbaar. Het is aannemelijk dat de grote conceptwijziging, namelijk het opgeven van de tweetorenfaçade ten faveure van een monumentale oostpartij, omstreeks 1120 heeft plaatsgevonden. Kort daarvoor was al besloten om het transept, en hoogstwaarschijnlijk ook het toen geplande koor, te overwelven. Het moment waarop men, aangekomen bij het niveau van de lichtbeuk, besloot om een ander type overwelving te kiezen zal eind jaren ’30 zijn geweest.

De hedendaagse verschijningsvorm van de Doornikse kathedraal is een complex gebouw dat in grote lijnen het resultaat is van drie grote bouwprojecten. Vooral in het interieur lijkt het er in de huidige situatie op alsof het transept ‘slechts’ een – weliswaar zeer indrukwekkende – overgangszone is tussen het vroeg-12de-eeuwse schip en het 13de-eeuwse koor. De westzijde van het transept wordt nog in belangrijke mate bepaald door de opzet van het oudere schip, terwijl de oostzijde ingrijpend is aangepast bij de bouw van het 13de-eeuwse koor. Dit geeft echter een vertekend beeld van de 12de-eeuwse kerk. Het transept en het totale 12de-eeuwse koor vormden oorspronkelijk één ensemble. Wie omstreeks 1150 vanuit het schip de viering in liep, zag links, rechts en vóór zich drie imposante, nagenoeg identieke bouwdelen. De apsiden en de drie rechte beukdelen, die in de viering op grandioze wijze samenkwamen, hadden alle een vierdelige opstand met gelijke niveaus. Deze ongewoon monumentale oostpartij was geheel overwelfd.
Ook aan de buitenzijde moeten de drie apsiden sterk zijn opgevallen. Kerken op een triconchale plattegrond waren sowieso niet erg gangbaar, maar er is geen ander ouder voorbeeld bekend met de schaal van de Doornikse kathedraal. Meer nog dan door de apsiden, werd de Doornikse oostpartij uitwendig gedomineerd door zijn indrukwekkende vijftorengroep. Deze bestaat uit een robuuste vieringtoren op de kruising van de kerk, die geflankeerd wordt door vier slankere en hogere transepttorens. Uitzonderlijk is dat alle vier de torens van de oostpartij werden voltooid, dit in tegenstelling tot andere ambitieuze veeltorengroepen van middeleeuwse kathedralen.

Een halve eeuw onafhankelijkheidsstrijd

De reis van bisschop Anselmus van Rome naar Doornik markeerde het einde van een emancipatiestrijd van het bisdom Doornik, die minstens een halve eeuw had geduurd. Sinds eind 11de eeuw had de Doornikse Kerk alles in het werk gesteld om de vijf eeuwen oude personele unie met het niet-aangrenzende bisdom Noyon te beëindigen. Hoe die unie ooit tot stand is gekomen, is niet achterhaald. Ook in de 11de eeuw was dit niet meer bekend, zodat bisschop (1068-1098) Radboud in zijn nieuwe versie van de *Vita Medardi* de vereniging van de beide zetels kon verklaren uit de eigen keuze van de Doornikzanen voor de heilige bisschop van Noyon Medardus. Door zelf een bul te laten fabriceren, waarin paus (1061-1073) Alexander II de unie zou hebben bekrachtigd, probeerde Radboud de unie te bestendigen. Beide acties wijzen voor het eerst, zij het indirect, op de groeiende onafhankelijkheidsaspiraties in Doornik. Ook de aandacht die Radboud in zijn *Vita Medardi* als eerste schenkt aan de tot dan toe nauwelijks bekende Eleutherius, wijst op een nog opkomende verering voor deze eerste bisschop van Doornik en hiermee mogelijk ook op onafhankelijkheidssentimenten.

Hoewel er vanaf de 7de eeuw sprake was van een gezamenlijke bisschop van Noyon en Doornik, bleven de bisdommen zelfstandige eenheden. Het bisdom Doornik ontwikkelde zich als een volwaardig bisdom met diocesane structuren, een kathedraal en een kathedraalkapittel. Door het ontbreken van een eigen bisschop had Doornik echter geen exclusieve eigen bisschoppelijke heiligen gekregen, zoals andere bisdommen die wel hadden. Vanaf eind 9e eeuw waren de relieken van Nicasius, een heilige aartsbisschop van Reims, het belangrijkste onderpand van de Doornikse kerk, totdat deze halverwege de 11de eeuw op merkwaardige wijze verdwenen.
Tegen het einde van de 11de eeuw kwam in Doornik kennelijk de sterke wens op om weer een eigen bisschop te hebben. De (her)stichting van het bisdom Atrecht in 1094, die snel en bijzonder soepel verliep, moet een belangrijke impuls zijn geweest voor de aspiraties van de Doornikzanen. Bij de oprichting van het bisdom Atrecht kregen zij de verzekering van Urbanus II dat hij de personele unie met Noyon slechts bevestigde voor de duur van het episcopaat van bisschop Radboud, maar uiteindelijk kan de paus deze belofte niet gestand doen. De diplomatieke missies van de Doornikse clerus vonden bij achtereenvolgende pausen een welwillend oor. Paschalis II besloot in 1113 zelfs tot het einde van de unie, maar door sterke oppositie van de Franse koning en obstructie van de aartsbisschop van Reims lukte het niet om deze gerealiseerd te krijgen. Toen in 1121 paus Calixtus II op verzoek van koning Lodewijk VI de unie van de bisdommen in een bul bekrachtigde, leek onafhankelijkheid voor het bisdom Doornik onbereikbaarder dan ooit. Het was omstreeks deze tijd dat in Doornik besloten moet zijn tot de bouw van de monumentale oostpartij.
‘Hemelse interventie’ zorgde voor een doorbraak in de onafhankelijkheidsstrijd in 1141. In dat jaar zou de heilige Eleutherius, in het gezelschap van heilige bisschoppen van Noyon (en Doornik), aan de jonge kanunnik Hendrik zijn verschenen. Deze eerste verschijning vond plaats in de *nova fabrica* (het nieuwe werk), waarmee waarschijnlijk de inmiddels bijna voltooide oostpartij werd bedoeld. Eleutherius was weliswaar bekend uit de *Vita Medardi*, maar over hem was verder niets op schrift gesteld. Tijdens deze eerste en twee volgende verschijningen dicteerde Eleutherius het verhaal van zijn leven, van zijn wonderen en van de vondst en overbrenging (translatio) van zijn relieken. Tot slot voorspelde hij dat Doornik weldra een eigen bisschop zou krijgen.
De ‘heilige interventie’, waarschijnlijk zorgvuldig geënsceneerd onder leiding van Herman, emiritus-abt van het Sint-Maartensklooster, gaf aan de onafhankelijkheidsstrijd hernieuwde dynamiek. Na toestemming van Innocentius II werd in Doornik in 1142 een nieuwe bisschop gekozen. Maar opnieuw weigerde de metropoliet in Reims hem te wijden. Met steun van Bernardus van Clairvaux beëindigde Eugenius III uiteindelijk in 1146 de unie en wijdde in Rome Anselmus, abt van Saint-Vincent in Laon, tot bisschop van Doornik. Vanuit Noyon werd daarna nog enkele malen vruchteloos geprobeerd de unie te herstellen. Toen in 1171 de Doornikse kathedraal werd gewijd, was de eigen bisschopszetel stevig verankerd.
Opvallend is de rol die de kathedraal speelt op het beslissende moment van de strijd. Eleutherius verschijnt er drie keer: één keer in de *nova fabrica* en tweemaal in de sacristie, waar zijn relieken werden bewaard. Deze verbondenheid van de heilige bisschop met de op monumentale wijze vernieuwde moederkerk werd op bijzondere wijze tot uitdrukking gebracht in de iconografie. Eleutherius kreeg als heiligenattribuut een model van de kathedraal, bestaande uit de dominante vijftorengroep.

Betekenissen van de kathedraal: de interpretatie van de drie achtereenvolgende concepten

Drie achtereenvolgende bouwconcepten hebben ten grondslag gelegen aan de 12de-eeuwse kathedraal. De gevolgen van een laatste planwijziging, de keuze van een aangepaste gewelfvorm in de middenbeuk van het transept, waren namelijk beperkt. Deze aanpassing om constructieve redenen betreft geen wijziging van het concept.
Voor de eerste grote planwijziging tijdens de bouw van de kathedraal, die ook de overwelving betrof, ligt dat anders. Toen werd besloten om – in tegenstelling tot het houten plafond zoals in het schip – de oostpartij in steen te overwelven. In de eerste decennia van de 12de eeuw waren de brede middenbeuken van enkele belangrijke kerken voor het eerst overwelfd met een kruisribgewelf (Caen, Durham). De overwelving voegde de betekenis van het stenen gewelf als hemelgewelf toe aan de gehele oostpartij, het meest sacrale deel, van de nieuwe kathedraal.

De eerste conceptwijziging
De overwelving van de oostpartij vormde een eerste aanpassing van het oorspronkelijke concept voor de 12de-eeuwse Doornikse kathedraal. Van dit ambitieuze eerste concept, dat bestond uit een grote kruisbasiliek met tweetorenfaçade, een transept met een vieringtoren en zijbeuken en een vierdelige opstand, is de context hierboven al geduid. Het moest een gebouw worden met koninklijke en apostolische uitstraling, dat waardig was om als kathedraal te dienen voor een zelfbewust en onafhankelijk bisdom. De nauwe verwantschap met de grafkerken van “lokale” apostelen, zoals Martinus in Tours en Remigius in Reims, wijst erop dat deze kerk mogelijk toen al de monumentale schrijn moest worden van de nieuwe patroonheilige van Doornik, de heilige Eleutherius. Tegelijkertijd situeerde het Doornikse kapittel zich met deze kerk in een koninklijke traditie, waarmee ook benadrukt werd dat Doornik, net als de meeste andere bisdommen van de kerkprovincie Belgica Secunda, een koninklijk bisdom was, dat tot de regalia behoorde. Dat laatste was niet onbelangrijk, omdat de Franse koning zich tegen het einde van de personele unie keerde.

De tweede conceptwijziging
De tweede en belangrijkste conceptwijziging in de geschiedenis van de kathedraal leidde tot het derde concept. Hiertoe werd besloten omstreeks 1120, in een tijd waarin de kans om spoedig een eigen bisschop te verkrijgen voorlopig geheel verkeken leek. Op dat moment werd voor de nieuwe oostpartij gekozen voor een combinatie van twee, ieder voor zich al uitzonderlijke bouwschema’s. Beide, de triconchale of klaverbladaanleg en de vijftorengroep in quincunx-opstelling, zijn schema’s die een lange traditie hebben in de christelijke kunst en architectuur.

Het derde concept: de triconchale plattegrond
De triconchale plattegrond werd vanaf de vroegchristelijke tijd vooral bij mausolea, grafkerken, gedachteniskerken (*memoriae*) en reliekenkapellen toegepast. Hij kan als een afgeleide beschouwd worden van de tetraconch, de vierpas, die – dankzij zijn centralistische en symmetrische vorm – bij uitstek geschikt was om de christelijke kosmische stad, het Hemelse Jeruzalem, te representeren. In middeleeuwse afbeeldingen wordt deze vorm ook zo gebruikt. De triconchale aanleg vormt in deze optiek een opengebroken tetraconch, waarop een langwerpige ruimte aangesloten kan worden. Op die manier wordt de kosmische symbolische betekenis van de tetraconch in de plattegrond verbonden met die van het christelijke kruis. Zo biedt het triconchale schema de praktische mogelijkheid om bij een kerkgebouw een schip te realiseren dat, onder andere, de noodzakelijke plaats biedt aan een menigte gelovigen.

De drieapsidenaanleg is vooral toegepast in Italië en het oostelijke Middellandse Zeegebied. In West- en Midden-Europa is de monumentale triconchale aanleg vrij zeldzaam, in het bijzonder bij een kathedraal. Lange tijd is gedacht dat de herkomst van de triconchale plattegrond van de Doornikse oostpartij in Noord-Italië of het Rijnland gezocht moest worden. Er blijken echter weinig argumenten te vinden voor een relatie van deze gebouwen met de Doornikse kathedraal. Uit het onderzoek is daarentegen gebleken dat in het bijzonder drie, waarvan twee in Noord-Frankrijk gelegen, kerken een rol kunnen hebben gespeeld als voorbeeld voor deze triconchale aanleg: de Saint-Germain-des-Prés bij Parijs, de Saint-Lucien bij Beauvais en de Santi Apostoli in Rome. De eerste was de voornaamste koningskerk van de eerste generaties Merovingers, onder wie Chilperik I, die in Doornik werd vereerd als schenker van de kern van het kapittelbezit (*Donatio Chilperici*). Ook de abdij van Saint-Lucien voerde, net zoals het Doornikse kapittel, de kern van zijn bezit terug op een schenking van Chilperik I. Daardoor konden de kanunniken van Doornik zich in hoge mate identificeren met de geschiedenis en de positie van de Saint-Lucien. Bovendien boden de beide kerken een eigentijds voorbeeld van een triconchale aanleg als plattegrondschema dat geassocieerd werd met de vroegchristelijke architectuur en de gedachtenis aan martelaren en heiligen.
Naast deze twee kerken is ook de Santi Apostoli in Rome van belang. Deze kerk, een van de belangrijkste basilieken in de Eeuwige Stad, bezat een 6de-eeuwse triconchale aanleg met omgang, zo is pas recentelijk vastgesteld. Vanwege dit laatste is deze kerk niet eerder in verband gebracht met de Doornikse kathedraal. Door de receptie van de Santi Apostoli in het nieuwe concept van de kathedraal werd een kerk geïncorporeerd die de gehele Latijnse Kerk kon representeren, waardoor Eleutherius in die context kon verschijnen als lokale opvolger van de apostelen.
De associatie van de drieapsidenaanleg met de apostelen was bijzonder geëigend voor Doornik, waar Eleutherius, ondanks het eerdere missiewerk van de heilige Piatus in het Doornikse, ook gold als een lokale apostel. Naast Saint-Germain en Saint-Lucien laat een aantal andere 11de- tot 13de-eeuwse kerken in West-Europa zien hoe betekenisvol het triconchale schema ook in die tijd nog was voor een grafkerk of memoriebouw, zoals de Sankt Maria im Kapitol voor de vereerde stichteres Plectrudis, de kathedraal van Noyon voor de heilige Eligius of de abdij van Châalis voor graaf Karel de Goede van Vlaanderen en de bisschoppen van Senlis.
De sterke link tussen het triconchale concept en de funeraire architectuur, zoals grafkerken en *martyria*, moet ook het uitgangspunt zijn geweest voor de conceptie van de oostpartij van de hiervoor genoemde kerken, die Christus' discipelen (Santi Apostoli) of hun lokale, middeleeuwse volgelingen (Saint-Germain, Saint-Lucien) moesten representeren. Zo ook in Doornik, waar de heilige 'apostel' Eleutherius in de Merovingische tijd bisschop van een zelfstandig bisdom was geweest. Eleutherius werd de hoeder van de bisschoppelijke status van de kathedraal en daarmee de pleitbezorger van de terugkeer van een eigen en onafhankelijke Doornikse bisschop. Zijn tot dan toe onbekende relieken werden vanaf het einde van de 11de of begin van de 12de eeuw in de kathedraal vereerd. Een prestigieus *martyrium*-achtig gebouw, een apostel waardig, kon bijdragen aan de promotie van zijn cultus en daarmee aan de ambitie van Doornik om weer een zelfstandig bisdom te worden.

Aldus representeerde het triconchale concept in Doornik het eerbiedwaardige vroegchristelijke verleden van de Doornikse Kerk en zijn als stichter vereerde patroonheilige Eleutherius. Tegelijkertijd werd ook de relatie met de Merovingische koningen gerepresenteerd, in het bijzonder met Chilperik I. Dat laatste was voor het kapittel van bijzonder gewicht, omdat de koninklijke oorsprong beschouwd werd als een krachtige verankering van het kapittelbezit. In de loop van de 12de eeuw werd in Doornik namelijk steeds grotere betekenis toegekend aan deze koning, die als wereldlijke stichter van het kapittelvermogen werd beschouwd. Zijn gedachtenis werd als die van een heilige gevierd, terwijl zijn beeltenis het kapittelzegel sierde.

Het derde concept: de quincunx van vijf torens

Op de eerbiedwaardige, oude triconchale aanleg verrees een vijftorengroep als een zeldzaam expliciete uitbeelding van de hemelstad. In de 11de en 12de eeuw worden bij veel kerken ensembles van meerdere torens gebouwd, maar voorzover bekend, nimmer zo imposant en zozeer als een eenheid geconcipieerd als in Doornik, waar de centrale vieringtoren omringd wordt door vier transepttorens. De uitvoering van dit concept sluit overigens aan bij de torenbouw in Normandië en Noord-Frankrijk.

De vijftorengroep is aangelegd volgens het schema van de quincunx: vier elementen op de hoeken van een denkbeeldig vierkant (of rechthoek) met een vijfde element in het midden. Uit de bestudering van de middeleeuwse kunst blijkt dat de quincunx veelvuldig voorkomt als voorstelling van het Hemelse Jeruzalem, die bestaat uit een centrale toren omringd door vier torens. Het is betekenisvol dat het schema niet alleen wordt gebruikt voor miniaturen van de hemelstad, maar ook voor aardse steden, voornamelijk op stadszegels, waarop de desbetreffende steden met behulp van dit schema worden voorgesteld en aldus als het Hemels Jeruzalem worden gerepresenteerd. In de gebouwde architectuur zijn quincunxen in het Westen uitzonderlijk, maar in de Byzantijnse architectuur zijn er talrijke koepelkerken waarbij de quincunx aan de groepering van de koepels ten grondslag ligt. Gebouwde quincunxen met torens zijn zeldzaam. Een bijzonder fraai voorbeeld is de laat-12de-eeuwse slotkerk van Kalundborg. Maar de quincunx is ook al in de vroegchristelijke kerkbouw toegepast en wel in twee prominente 4de-eeuwse kerken. Beide waren belangrijke kerken in Romeinse hoofdsteden en hadden een veeltorengroep in de vorm van een quincunx: de liturgische kern van de Dom van Trier en de San Lorenzo in Milaan. Dichter in plaats en tijd bij Doornik zijn de veeltorengroepen op een quincunxschema bij een aantal kerken in Engeland, zoals in Winchester, Canterbury en Ely.

De quincunx als representant van de kosmos is aanwezig in de (bouw)kunst van vele culturen, niet alleen in de christelijke beschavingen. Een indrukwekkend voorbeeld is het, gelijktijdig met de Doornikse kathedraal gebouwde, tempelcomplex van Angkor Wat, dat de kosmische status van de bouwheer als god-koning representeert. Specifiek binnen de context van de middeleeuwse allegorese maken de Doornikse torens door hun opstelling in een quincunx op monumentale wijze zichtbaar dat het gebouw de aardse voorafbeelding is van het Hemelse Jeruzalem, de christelijke kosmische stad. Het is een sacrale plaats waar de verbinding tussen hemel en aarde tot stand komt. Het kerkgebouw, dat in het ritueel van de kerkwijding wordt opgenomen in de kosmische orde, vormt er tegelijkertijd de representatie van.

Het belang van de vijftorengroep als pars pro toto en essentie van de gehele kathedraal zou ook zichtbaar worden in het attribuut van de nieuwe patroonheilige die Doornik in de 12de eeuw had gekregen. Sint Eleutherius kreeg, zoals hiervoor reeds aangestipt, een model van de kathedraal, een centraalbouw met vijf torens, als attribuut in handen.

Dat de torengroep het merkteken van de kathedraal vormde, verklaart ook mede waarom bij de nieuwbouw van het koor halverwege de 13de eeuw ervoor gekozen werd om aan te sluiten bij de bestaande bouw. Het handhaven van oudere bouwdelen staat in contrast met de gang van zaken elders in Noord-Frankrijk, waar bij de meeste 12de- en 13de-eeuwse nieuwbouwprojecten de oude kathedraal volledig werd gesloopt. Weliswaar was het ook in Doornik de bedoeling geweest om na het koor ook het transept, en daarna ongetwijfeld het schip, geheel of gedeeltelijk te herbouwen in de nieuwe vormen. De wijze waarop het nieuwe koor aansluit op het oude transept laat zien dat het de vijftorengroep behouden moest blijven.

Het historische krachtenveld

De bouw van een nieuwe kathedraal is een complexe onderneming, waarbij vele partijen betrokken zijn, als initiatiefnemer, medestander of opponent. Het zou een vergissing zijn om te denken dat de bouw van de Doornikse kathedraal in de 12de-eeuw zich in een eendimensionale context van de onafhankelijkheidsstrijd afspeelde. Het Doornikse kapittel had alle reden om ook in relaties tot anderen zijn positie te verankeren in de architectuur van de kathedraal. De Merovingische oorsprong van het kapittelbezit en de machtspositie van de Kerk waren van groot belang. Op het niveau van de kerkelijke instellingen had het kapittel te maken met de (her)stichting van de Sint-Maartensabdij, die niet alleen op de inwoners van de stad, maar ook op talrijke kanunniken een grote aantrekkingskracht uitoefende. Op het niveau van het wereldlijk gezag werd het kapittel geconfronteerd met de opkomst van de burgerij, die in de eerste helft van de 12de eeuw steeds meer macht kreeg. De positie van deze nieuwe (tegen)speler manifesteerde zich onder andere in de bouw van het stedelijk belfort, dat eind 12de eeuw als trotse toren naast de kathedraal verrees.
In algemene zin is de nieuwe kathedraal de uitdrukking van het toegenomen gewicht van de Kerk van Doornik, die zich einde 11de, begin 12de eeuw steeds verder ontwikkelde. Het bisdom mocht dan van de 6de tot de 11de eeuw een complete diocesane structuur hebben ontwikkeld, de Kerk was in de stad Doornik minder aanwezig en voornaam dan in andere kathedraalsteden. Wat dit betreft werd er vanaf het einde van de 11de eeuw een inhaalslag gemaakt. Met de (her)stichting van het Sint-Maartensklooster en later de Sint-Medardusabdij en de opbouw van de parochies ontwikkelde zich in de stad een waardige kerkelijke topografie. Met de jaarlijkse Grote Processie ontstond vanaf 1090 een vorm van stadsliturgie, waarvan de reikwijdte al snel over de stadsgrenzen heen ging.

In een nog breder perspectief is het opmerkelijk te constateren dat in de context van de kerkhervorming en de Investituurstrijd in Frankrijk de radicale conceptwijziging van de Doornikse kathedraal omstreeks 1120 op architecturale wijze de strijd tussen de wereldlijke en de kerkelijke macht verbeeldt. In de traditie van de middeleeuwse kerkbouw, voortkomend uit de keizerlijke kapel in Aken, was de westpartij bij uitstek het symbool van de wereldlijke heerser. De westpartij met de loge op de verdieping representeerde de kerkelijke of wereldlijke heerser die de scepter zwaaide over de institutie of er de voogd van was.
Het opgeven van de tweetorenfaçade in Doornik betekende een reductie van het belang van de westelijke pool van de kathedraal, die vooral met de wereldlijke macht (regnum) werd geassocieerd. Het accentueren van de oostpartij legde alle nadruk op het liturgisch centrum met het hoofdaltaar, het priesterkoor en het kanunnikenkoor, de plaatsen van de geestelijke macht (*sacerdotium*).
Daarmee benadrukte het kapittel niet alleen de eigen plaats in de kathedraal – het zat immers centraal in de nieuwe oostpartij – ook pretendeerde het door middel van de architectuur dat het grote belang van de eigen bisschop gelegen was op het geestelijke vlak. Ook in de bronnen over de diplomatieke missies die de Kerk van Doornik ondernam om een eigen bisschop te krijgen, werd hier de nadruk op gelegd. Zo onderstreepte Herman van Doornik de spirituele nood in het bisdom door te stellen dat er al honderdduizend gelovigen overleden waren zonder vormsel en dat veel zware misdadigers niet de vereiste openbare penitentie ten overstaan van de bisschop hadden kunnen doen.

De 12de-eeuwse kathedraal van Doornik lijkt vanuit modern standpunt gezien een grote paradox. Het enorme nieuwe gebouw, waarmee voor toekomstige kathedralen in Noord-

Frankrijk een standaard werd gezet, betekende in vele opzichten een breuk met de gebouwde voorgangers, die door de ophoging van het maaiveld diep onder de grond verdwenen. Tegelijkertijd moest het in zijn architectuur de eerbiedwaardige ouderdom van de Kerk van Doornik en de oorspronkelijke zelfstandigheid van de bisschopszetel representeren. Met de triconchale aanleg, die verwijst naar de martyrium-vorm uit de eerste eeuwen van het christendom, werd teruggegrepen op het ideaal van de oorspronkelijke, apostolische Kerk en de eigen stichter-heilige. In combinatie met de vijftorengroep – een concept dat elders ook werd toegepast, getuige de traditie in de Beatus-handschriften – wees de Doornikse kathedraal, als representatie van het Hemelse Jeruzalem, ook vooruit, naar de nederdaling van de Hemelse Stad op aarde en de komst van het vrederijk aan het einde der tijden.

Epiloog: een problematisch voorbeeld voor de 12de-eeuwse Noord-Franse kathedralen

De invloed van de Doornikse kathedraal was groot als het gaat om de schaal van de Noord-Franse kathedralen. De kathedraal, die in de eerste helft van de 12de eeuw in de Noordelijke Schelde-stad was verrezen, was van spectaculaire omvang. Voorzover bekend was zij bij voltooiing de grootste kathedraal van de Noord-Franse kerkprovincies. Daarmee behoort Doornik tot het begin van de bouwwedijver die zich vanaf de jaren ’40 van de 12de eeuw in het Franse koninkrijk voltrok en die eind 12de eeuw zou resulteren in het gigantisme van de kathedralen van Soissons en Chartres. De standaard die in Doornik gezet was, bleek onontkoombaar.
Als afzonderlijk schema werd de triconchale aanleg wel nagevolgd bij andere kathedralen. In de tweede helft van de 12de eeuw werd deze toegepast bij de kathedralen van Noyon, Kamerijk en Soissons. Daarbij werd teruggegrepen op dezelfde kerken die voor Doornik tot voorbeeld waren geweest. De triconchale aanleg van Noyon is een receptie van Saint-Germain-des-Prés bij Parijs, terwijl voor Kamerijk en Soissons de Saint-Lucien bij Beauvais waarschijnlijk een belangrijk voorbeeld is geweest. Maar juist het feit dat in Doornik de triconchale aanleg voor het eerst in West-Europa bij een kathedraal werd toegepast, maakte dat deze vorm voortaan ook gebruikt kon worden in het bouwconcept van andere bisschopskerken. Zeker in de rivaliserende Schelde-stad Kamerijk zal de bouw van de Doornikse kathedraal met meer dan gewone belangstelling gevolgd zijn. De ultieme reden waarom dit triconchale schema bij deze drie Noord-Franse kathedralen werd toegepast, ligt mogelijk in de verwijzing naar het eigen vroegchristelijke en Merovingische verleden. Bij latere kathedralen werd het niet meer toegepast, waaruit blijkt dat de Doornikse oostpartij een zeer specifieke realiteit representeerde, die slechts ten dele voor enkele andere bisdommen opging.

De veeltorengroep kreeg meer navolging, in de eerste plaats in de kathedraal van Laon, waarvan het oorspronkelijke, midden-12de-eeuwse concept (met apsidiaal gesloten koor) sterk geënt is op de Doornikse kathedraal. Drijvende kracht achter de nieuwbouw van de kathedraal van Laon was Gautier de Mortagne, deken (1142-1155) van het kathedrale kapittel in Laon op het moment dat daar besloten werd tot de bouw van de nieuwe kathedraal. Gauthier, afkomstig uit Mortagne nabij Doornik, was tot 1155 ook kanunnik van de Doornikse kathedraal. In plaats van apsiden kregen beide armen van het transept in Laon een rechte façade met transeptportalen. Deze combinatie zou niet veel later in Chartres, en daarna in Reims, Saint-Denis en Rouen rijk uitgewerkt worden. Bij geen van deze latere ensembles werden echter uiteindelijk torens gebouwd die boven de goot van de middenbeukdaken uitkwamen. Ook in Laon bleef aan elke transeptfaçade een van beide torens incompleet.

Een karakteristiek onderdeel van de Doornikse kathedraal vormt ook de vierdelige opstand. Deze werd tot het einde van de 12de eeuw in bijna alle nieuwe kathedralen in de Reimser kerkprovincie gerealiseerd.[2] Ook in enkele kerken daarbuiten, zoals de kathedralen van Parijs, Rouen en Meaux en mogelijk ook in de abdijkerk van Saint-Denis, werd de vierdelige opstand toegepast.
De receptie van onderdelen van het Doornikse concept betekent een erkenning van het succes van de architectuur van de Doornikse kathedraal. De desbetreffende elementen, te weten de omvang, de veeltorengroep, de vierdelige opstand en – in mindere mate – de triconchos, waren om diverse redenen toepasselijk bevonden om gerecipieerd te worden in het concept van diverse kathedralen binnen en deels ook buiten de Reimser kerkprovincie.

Dat het concept van de Doornikse kathedraal, en in het bijzonder dat van de oostpartij, zeer particulier en specifiek op de plaatselijke situatie en ambities toegesneden was, blijkt echter uit het ontbreken van navolging van het complete concept. Voorzover bekend werden in geen enkele andere middeleeuwse kerk op vergelijkbare wijze de triconchale aanleg en veeltorengroep gecombineerd. In geen enkele andere Noord-Franse kathedraalstad speelde de kwestie van een eigen bisschop[3] of het promoten van een eigen heilige, zoals in Doornik. In de meeste andere bisdommen waren er sinds mensenheugenis heilige bisschop-stichters, zoals Lucianus in Beauvais, of andere machtige bisschop-heiligen uit de vroege geschiedenis die pontificale beschermheiligen van het bisdom waren, zoals Vedastus in Atrecht, Firminus in Amiens, Omarus in Terwaan, Gaugericus in Kamerijk, Sixtus, Nicasius en Remigius in Reims en Medardus, Acharius en Eligius in Noyon. In die heilige litanie kon Doornik, dankzij de heilige bisschop Eleutherius, voortaan zelfbewust zijn plaats innemen.[4] Het is de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal die dat Doornikse zelfbewustzijn het meest zichtbaar heeft verbeeld. In de onafhankelijkheidsstrijd vervulde de imposante moederkerk de rol van een groots argument vóór de eigen bisschopszetel. En sinds die onafhankelijkheid bereikt is, vormt de kathedraal er het levende monument van.

[2] Alleen de bescheiden kathedraal van Senlis kent geen vierdelige opstand. Hoe de opstand was van het nieuwe koor dat aartsbisschop Samson halverwege de 12de eeuw aan de kathedraal in Reims liet bouwen, is niet bekend. De vierdelige opstand in de abdijkerk van Saint-Remi, waarmee de kathedraal voortdurend in broederlijke wedijver verkeerde, zou erop kunnen wijzen dat ook de kathedraal een vierdelige opstand had.
[3] Mogelijk speelde deze kwestie nog met betrekking tot de abdijkerk van Mouzon, die wellicht rond 1200 beoogd was als 12de suffragaankerk van de kerkprovincie Reims. De abdij werd gebouwd in een stijl die als bewust archaïserend kan worden beschouwd. Zie: Kimpel & Suckale 1990a: p.432.
[4] De heilige Piatus van Seclin was de apostel van het Doornikse, maar geen bisschop.

Nawerk

Bijlagen

A. Overzichten van kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders 689

1. Het kathedrale kapittel van Onze-Lieve-Vrouw te Doornik 689
    Dekens 689
    Aartsdiakens van Doornik 689
    Aartsdiakens van Vlaanderen 690
    Thesauriers 690
    Cantores 690
    Proosten 690
    Scholasters 690
    Hospitalarii 691
2. De bisschopslijsten van Doornik en Noyon-Doornik (5de – 13de eeuw) 691
    A. De bisschoppen van Doornik (en Noyon) van de 5de tot en met de 13de eeuw 692
    B. De bisschoppenlijst van Doornik (en Noyon), zoals verondersteld in de 12de eeuw 698
3. De bisschoppen van Noyon vanaf 1146 700
4. Aartsbisschoppen van Reims 700
5. Bisschoppen van Kamerijk 701
6. Bisschoppen van Arras 702
7. Bisschoppen van Terwaan 702
8. Abten van het Sint-Maartensklooster, Doornik 702
9. Abten van het Sint-Nicolaas-in-de-Veldenklooster, Doornik 703

B. Geraadpleegde bronnen 705

Materiële bronnen 705
    Gebouwen 705
    Musea en schatkamers 709
Schriftelijke bronnen 710
    Gebruikte afkortingen 710
    Archieven en bibliotheken 713
    Gepubliceerde bronnen 715

Samenvatting 797

Résumé 808

Uitgebreide inhoudsopgave 819

Curriculum vitae 832

Bijlage A
Overzichten van kerkelijke hoogwaardigheidsbeklederS

1. Het kathedrale kapittel van Onze-Lieve-Vrouw te Doornik

Hierna volgt een lijst van voorname kanunniken van het kathedrale kapittel van Onze-Lieve-Vrouw, Doornik. Alle gegevens zijn ontleend aan de prosopografische studies van Jacques Pycke.[1] De vetgedrukte naam is in dit boek gebruikt. De jaartallen geven de oudste en jongste vermelding in de betreffende hoedanigheid weer.

Dekens

vóór 1082	**Alulfus** (Fr. Alulphe)
1082-1093	Henricus (Fr. Henri; Ned. **Hendrik**)
1093-1102	**Petrus** (Fr. Pierre)
1103-1140	**Gotherus/** Guoterus/ Goterus/ Gonterus/ Walterus (Fr. Goter)
1140-1141	Willelmus (Fr. Guillaume; Ned. **Willem**)
1141/1147	Hugo (Fr. Hugues de Saint-Piat; Ned. **Hugo van Sint-Piatus**)
1147-1166	Walterus (Fr. Gautier; Ned. **Walter**) (1166/1167 gekozen tot bisschop van Doornik)
1168-1176	Letbertus de Balluel/ Lebbertus (Fr. Letbert de Bailleul; Ned. **Letbertus van Bailleul**)
1177-1179	Letbertus Blondus/ Letbertus Blandus (Fr. Letbert le Blond ; Ned. **Letbert de Blonde**)
1179-1212	**Arnulfus**, Arnoldus, Ernulfus (Fr. Arnould)

Aartsdiakens van Doornik

1080-1095	Walterus (Fr. Gautier; Ned. **Walter**)
1095-1113/14	Lambertus de Zonnebeke (Fr. Lambert de Zonnebeke; Ned. **Lambert van Zonnebeke**), 1113/1114 gekozen tot bisschop van Noyon en Doornik.
1114	**Gummarus** (Fr. Gommaire)
1114-1138	Robertus (Fr. Robert de Lille; Ned. **Robert van Rijsel**)
1141-1143	Rabodus (Fr. Radbod de Mortagne; Ned. **Radboud van Mortagne**)
1141-1173	Evrardus (Fr. Éverard d'Avesnes; Ned. **Everard van Avesnes**) (1173 gekozen tot bisschop van Doornik)
1173-1177	**Arnulfus**, Arnoldus, Ernulfus (Fr. Arnould), vanaf 1177 deken
1182-1204	Gossuino (Fr. Gossuin d'Avesnes; Ned. **Gozewijn van Avesnes**) (1204 gekozen tot bisschop van Doornik)

[1] Pycke 1986a; Pycke 1988a.

Aartsdiakens van Vlaanderen

1145-1169	Desiderius (Fr. Didier de Courtrai; Ned. **Desiderius van Kortrijk**)
1169-1183	Robertus (Fr. Robert de Courtrai; Ned. **Robert van Kortrijk**)
1183-1217	Thedoricus (Fr. Thierry de Wargnies; Ned. **Diederik van Wargnies**)

Thesauriers

1080-1091	**Walter van Oisy** (Fr. Gaucher d'Oisy), ook na 1115
1093/1099-1115	**Hugo van Péronne** (Fr. Hugues de Péronne)
1101	**Gotherus** (Fr. Goter), deken vanaf 1103
1115-1125	**Walter van Oisy** (Fr. Gaucher d'Oisy), ook vóór 1091
1127	**Erbaldus** (Fr. Erbald)
1132-1143	**Diederik** (Fr. Thierry)
1145-1152	**Bonifacius** / Bonefacius (Fr. Boniface)
1176-1186	Matheus (Fr./Ned. **Mathieu**)
1191-1205	Burcardus (Ned. **Burkhard**, Fr. Bouchard d'Avesnes)

Cantores

1080-1093	**Sigerus** (Fr. Sicher)
1094-1095	**Elbertus van Antoing** (Fr. Ailbert d'Antoing)
1100-1120	**Boudewijn** (Fr. Baudouin)
1120-1126	**Tetbertus** (Fr. Tetbert)
1130-1138	**Walter van Saint-Piat** (Fr. Gautier de Saint-Piat)
1140-1152	**Movinus** (Fr. Movin)
vóór 1156	**Nicolaas** (Fr. Nicolas)
1156-1176/1177	**Letbert de Blonde** (Lat. Letbertus Blondus/ Letbertus Blandus; Fr. Letbert le Blond) 1176/1177 gekozen tot dekaan
1182-1205	**Jan van Reims** (Fr. Jean de Reims)

Proosten

1080-1101	**Herman** (Fr. Herman)
1101-1117	**Gonterus** (Fr. Gonter), sterft op weg naar Rome
1118-1143	**Diederik** (Fr. Thierry, vanaf 1132 thesaurier
1145-1176	**Letbert van Bailleul** (Fr. Letbert de Bailleul), vanaf 1168 deken
1177-1205	**Diederik van Orcq** (Fr. Thierry d'Orcq)

Scholasters

1090-1091	zalige **Odo van Doornik**/ van Orléans (Fr. Odon de Tournai),

	stichter en eerste abt van de Sint-Maartensabdij, later bisschop van Kamerijk, † Anchin 19 juin 1113
1094-1095	**Elbertus van Antoing** (Fr. Ailbert d'Antoing), tevens cantor
1101-1102	**Garmundes** (Fr. Garmunde)
1116-1121	**Hotfridus** (Fr. Hotfrid)
1125-1126	**Walter** (Fr. Gautier)
1131/1136	**Gerricus van Igny** (Fr. Guerric d'Igny)
1198-1205	**Dyonisius van Beauvais** (Fr. Denis de Beauvais)

Hospitalarii

1139	**Gerard** (Fr. Gérard)
1145-1159	Gossuinus (Fr. Gossuin ; Ned. **Gozewijn**)
1165-1171	**Amulricus van Maraiche** (Fr. Amauary de Maraiche)
1173	**Everardus** (Fr. Éverard)
1194-1205	**Hendrik hospitalarius** (Fr. Henri l'Hospitalier)[2]

2. De bisschopslijsten van Doornik en Noyon-Doornik (5de – 13de eeuw)

De oudste bisschoppenlijst van Doornik is die van Herman van Doornik in het 93ste hoofdstuk van zijn *Liber de restauratione sancti Martini Tornacensis*. Jean Cousin was de eerste moderne historicus die een overzicht samenstelde van de bisschoppen van Doornik.[3] In recentere tijd zijn overzichten gemaakt door Joseph Warichez en Jacques Pycke.[4] Door het ontbreken van gegevens over de vroege tijd en de personele unie van Doornik en Noyon vanaf de 7de eeuw is het lastig om voor die periode een betrouwbare lijst op te stellen. In de overgeleverde middeleeuwse lijsten is het oudste deel identiek met de lijst van Noyon. Alleen in het overzicht in het *Liber de restauratione* komt de heilige bisschop Eleutherius voor. Uitgerekend niet in dat overzicht, maar wel elders in diezelfde tekst, is sprake van een voorganger van Eleutherius: Theodorus.
Hieronder volgen twee bisschopslijsten van het bisdom Doornik. De eerste lijst is een reconstructie van de historische lijst, voornamelijk samengesteld op basis van lijsten en gegevens verzameld door Joseph Warichez (tot 900), Jacques Pycke (van 900 tot 1300) en Cyriel Vleeschouwers (van 1146 tot 1218).[5] Deze lijst vermeldt de bekende bisschoppen van Doornik tot circa 635, van Doornik en Noyon van circa 635 tot 1146 en wederom van Doornik vanaf 1146.

---

[2] Hendrik hospitalarius is mogelijk dezelfde als de jonge kanunnik Hendrik aan wie de heilige Eleutherius in 1141 verscheen. Pycke 1988a: p.148-149.
[3] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: § 93. Cousin 1868a: III, p.377-379.
[4] Warichez 1902a: p.70-80. Pycke 1986a: p.326-328 en Pycke 1990c: p.232-233.
[5] Het gaat om de lijsten van Joseph Warichez (1902a: p.70-80), Jacques Pycke (1986a: p.326-328; 1990c: p.232-233) met gebruikmaking van Guyotjeannin (1981a) voor de periode 950-1000 en Cyriel Vleeschouwers (1980a: p.5-55). De lijst van Nolet en Boeren (1951a: p.46) is op vele punten verouderd en achterhaald, evenals de lijst van bisschoppen van Baudoux 1904a: p.99-109. Jacques Pycke heeft een nieuw overzicht van de bisschoppen van Noyon en Doornik aangekondigd (*Du 5e au 21e siècle: cent évêques sur le siège de saint Éleuthère*). Dit zal ongetwijfeld belangrijke aanvullingen en correcties op de hier opgestelde lijst bevatten.

De tweede lijst is de lijst zoals die tot halverwege de 12de eeuw in Doornik werd gebruikt. Deze is gebaseerd op twee overgeleverde bisschopslijsten.

Na de beëindiging van de personele unie begon men in Doornik opnieuw met tellen. Zo vermeldt het obituarium van de Sint-Maartensabdij bij de dood van bisschop Stephanus: *Dominus Stephanus huius civitatis quintus episcopus*. (Heer Stephanus, vijfde bisschop van deze stad). Na Anselmus, Gerardus, Walter en Everardus was Stephanus de vijfde bisschop van de opnieuw onafhankelijke Doornikse zetel geweest.[6] Het herstarten van de telling is opvallend, als men bedenkt hoe sterk de nadruk op de historische continuïteit van het bisdom Doornik was gelegd tijdens de onafhankelijkheidsstrijd. Blijkbaar werd in de bisschoppelijke lijsten de onafhankelijkheid juist benadrukt als een nieuw begin.

A. De bisschoppen van Doornik (en Noyon) van de 5de tot en met de 13de eeuw

Legenda
* verkiezing
= wijding
† dood
S. Sanctus = als heilige vereerde bisschop

Tussen haakjes zijn varianten van de naam en eventuele in het Frans en Nederlands gebruikte versies aangeduid. De naam in **vet** is de in dit boek gebruikte versie.

Bisschoppen van Doornik

1. **Theodorus** (Fr. Théodore) (?)[7]
2. S. **Eleutherius**, belijder (Fr. Éleuthère) > 496 - † ± 531; graf onbekend; volgens 12de-eeuwse overlevering begraven in de Sint-Pieter in Blandain. Na terugvondst van de relieken aldaar zouden deze op een onbekend moment zijn overgebracht naar de Doornikse kathedraal.
3. **Agrescius** of Agrestius > 549 - 552 <

[..][8]

Bisschoppen van Noyon-Doornik

4. S. **Acharius**, belijder (Fr. Achaire) > 626/627 - 637/638
5. S. **Eligius**, belijder (Fr. Éloi) * 640; = 13 V 641 - † 1 XII 660.
Graf: op de plaats van de latere Sint-Eligiusabdij in Noyon. In 1066 translatie naar de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Noyon.[9]

---

[6] Berlière 1894a: p.214.
[7] Theodorus komt in geen enkele bisschopslijst voor, maar wordt vermeld in het *Liber de restauratione sancti Martini Tornacensis* van HERMAN VAN DOORNIK (2010a: § 49, p.92). Hij staat hier daarom met een vraagteken.
[8] Warichez (1902a: p.66-71) verklaarde de leemte in de lijst, doordat de bisschoppenlijst van Doornik in de loop der tijd plaatsgemaakt heeft voor die van Noyon. Van de bisschoppen van voor de personele unie zijn er daarom slechts enkele bekend gebleven.
[9] Volgens HERMAN VAN DOORNIK (§ 43, 2010a: p.85; 1883a: p.293) was Eligius de zevende bisschop van

6. S. **Mummolinus**, belijder (Fr. Mommelin) * 661- † 686/687
Graf: kapel van Sint-Joris (nadien kapel van Sint-Godeberta), Noyon, later verplaatst naar de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Noyon.[10]
7. **Antgarius** (ook: Autgarius; Fr. Antgaire) > 694/711 <
8. **Gundulfus** (ook: Gunduinus)
9. **Guarulfus** > 713/714 <
10. **Crasmarus** (Fr. Crasmar, Crasmire, Chrasmaire, Crausmaire) > ? - 716 < ? [11]
11. **Framengerus**
12. **Hunuanus**
13. **Guido cum Eunutio** (Fr. Guido et saint Eunuce)
14. **Heliseus** (Fr. Élisée) 747/748
15. **Adelfredus** (ook: Athalfridus) > 757 - 765 <
16. **Dido** (Fr. Didon)
17. **Gislebertus**[12] (Fr. Gislebert) > 769 - † 23 V 782
Graf: Abdijkerk Sint-Petrus-en-Paulus, te Sint-Amands[13]
18. **Pleon** > 798 <
19. Guandelmarus (ook: **Wendilmarus**, Fr. Wendilmar) > 814 - 817 <
20. **Ragenarius** (ook: Ronegarius, Ranegarius) > ± 825 – 829
21. **Fichardus** (ook: Aicharius II) > ± 829/830 - 838 <
22. S. **Emmo**, martelaar (ook: Immo, Fr. Immon) > 840 - † 22 X 859/860
23.**Raginelmus** (ook: Rainelmus, Ragenelmus, Aginelmus; Fr. Raginelm, Rainelme, Raynelin) * 860/868 - † 879 [14]
24. **Heidilo** (Fr. Hétilon, Heidilon,) 880 - 902 < [15]
25. **Raubertus** (Fr. Raubert, Rambart;) > 909 < [16]
26. **Airardus** (Fr. Airard) > 914/915 - † 932
27. **Gualbertus** (Fr. Waldebert, Walbert, Guabert) * 932 - † 937
Graf: Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Noyon[17]
28. **Transmarus** (Fr. Transmar) * 937; † 21 III 949
29. **Radulfus** (Fr. Raoul, Rodulphe) * 950 - † 9 I 954 in Doornik[18]
Graf: Noyon, Sint-Eligiuskapel (in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal?)
30. **Fulcherus** (Fr. Fulcher, Foucher) * 954 - † 955
31. **Hadulfus** (Fr. Hadulphe, Raoul, Radulphe, Adulf) * 955 - 24 VI 977 [19]

Doornik na Eleutherius.
[10] Zijn pontificaat zou 25 jaar hebben geduurd. AA SS, Oct. Tome VII, 2: p.972-983. []
[11] Varenbergh 1873a: col.487.
[12] Gislebertus of Gillebertus was tevens abt van Sint-Amands. *BREVE CHRONICON TORNACENSE SANCTI MARTINI* 1887a: p.1296. *Annales Elnosensis maoiores*, anno 782, geciteerd in: Von Schlosser 1892a: p.179. Baudoux 1904b: p.83-85.
[13] Gislebertus was ook abt van Sint-Amands. Grenier 1910a: p.209. Keyenbergh 1884-1885a: col.392.
[14] Opvallend is dat Rainelmus ondertekent met *Ragenelmus Tornacensium episcopus*. Warichez 1905b: col.602-603. Baudoux 1904a: p.99-109.
[15] Devillers 1884-1885a: col.849.
[16] Devillers 1890-1891a: col.149.
[17] Grenier 1910a: p.209. Keyenbergh 1884-1885a: col.392.
[18] Warichez 1905a: col.687-688; Guyotjeannin 1981a: p.157.
[19] Warichez 1905e: col.688-689. Dat Flodoardus, kanunnik van de kerk van Reims, in deze tijd bisschop van Noyon en Doornik zou zijn geweest, zoals bijvoorbeeld Remy Ceillier (1754a: 19, p.345) beweerde, is onjuist. Deze berichten hebben hun oorsprong in vervalste documenten van de Franse jurist Claude Despretz uit het begin

Graf: voor het Salvatoraltaar in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Noyon
32. **Liudulfus** van Vermandois (ook: Liodulfus; Fr. Liodulf de Vermandois) > *978/979, gewijd 979 - † 5 XI 988/989 [20]

33. Rabodus I (Fr. Radbod, Radbode, Ned. **Radboud I**)
Verkiezing: 991
Dood: † 21 VI 996/997 [21]

34. **Harduinus** (Fr. Hardouin de Rouy)[22]
Verkiezing: 998/1000
Dood: 19 juli 1028/1029/1030[23]
Graf: Noyon, *in veteri fratrum capitulo*[24]

= Herbaldus (fr. Herbalde)[25]

35. **Hugo** (Fr. Hugues)
Verkiezing: na 9 mei 1030 en uiterlijk 20 juli 1031[26]
Dood: 2 of 3 maart 1044 (in Doornik?)
Graf: Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, Doornik[27]

36. Balduinus (Fr. Baudouin, Ned. **Boudewijn**)
Verkiezing: 25 maart 1044 – 28 april 1044/29 januari 1045[28]
Dood: † 28 IV 1068
Graf: Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, Doornik (zie § II.6.9 & II.6.11)

37. Rabodus II (Fr. Radbode, Ned. **Radboud**)[29]
Verkiezing: na 28 IV 1068
Dood: † 24 III 1098 te Brugge
Graf: Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, Doornik (zie § II.6.11 & II.7.8)

38. Baldricus (Fr. Baudri, Baudry, Ned. **Balderik**) van Noyon
Verkiezing: 24 III - 23 V 1098
Gewijd: 9 I 1099 (zie § II.7.10)
Dood: † 1/2 XI 1113 (zie § II.7.14)
Graf: Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, Terwaan[30]

---

van de 17de eeuw. Jacobsen 1999a: kol.549.
[20] Pycke 2008b: p.324. Pycke & Vleeschouwers 2010a: p.12.
[21] Warichez 1905c: col.534-535. Pycke 2008b: p.324.
[22] Wauters 1884-1885a: col.712-714. Pycke 2008b: p.324-325.
[23] Pycke 1990a: col.355; Pycke 2008b: p.327.
[24] GC 1751, 9: kol.994.
[25] Genoemd als *non retenu* in: Pycke & Vleeschouwers 2010a: p.12.
[26] Data op basis van Newman 1937b: n.46 p.60 n.132 n2; Van Mingroot 2005a: p.333.
[27] Huyghebaert 1962a: p.250.
[28] Pycke (<2008a>) en Pycke & Vleeschouwers (2010a: p.12) vermelden tussen 25 maart 1044 en 29 januari 1045. Pycke 2008b (p.329-344) tussen 25 maart en 28 april 1044. Guyotjeannin (1987a: p.174) ging uit van uiterlijk 29 januari 1045.
[29] Warichez 1905d: col.534-540.

39. Lambertus (Fr. Lambert, Ned. **Lambert**/ Lambrecht **van Zonnebeke**).[31]
Verkiezing: 8 III 1114 (zie § II.7.14)
Dood: † 6 VII 1123[32]
Graf: onbekend

40. Symon (Fr. Simon de Vermandois; Ned. **Simon van Vermandois**)
Verkiezing: na 6 VII 1123 (zie § II.7.18)
Einde episcopaat in Doornik: 10 III 1146 (zie § II.9.4)
Dood: † 10 II 1148 (bisschop van Noyon)
Graf: abdijkerk Onze-Lieve-Vrouw van Ourscamp (bij Noyon)

Bisschoppen van Doornik

XX. **Herbert** (Héribert de Thérouanne, Herbert van Terwaan)
Verkiezing: 1114
Verkiezing niet bevestigd ten gunste van Lambert van Zonnebeke (nr.39) (zie § II.7.14 & II.7.15)

XX. Absalon de Sancto Amando (Fr. Absalon de Saint-Amand; Ned. **Absalom van Sint-Amands**)
Verkiezing: 1143. Verkiezing niet bevestigd (zie § II.8.1)
Dood: † 20 september 1145 (zie § II.8.4)

XX. Godefridus de Peronna (Fr. Geoffroy de Péronne; Ned. **Godfried van Péronne**)
Verkiezing: 1145 (?), verkiezing onzeker; indien verkozen, heeft de elect de verkiezing geweigerd (zie § II.8.4)

41. **Anselmus** (Fr. Anselme, Ned. Anselmus/ Anselm)
Verkiezing: februari/ maart 1146, Rome, door een delegatie van het kapittel (zie § II.9.4)
Wijding: 10 maart 1146, Rome (zie § II.9.4)
Dood: † 24 augustus 1148 (zie § II.9.5)
Graf: Koor van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, Doornik (zie § II.9.5)

42. **Geraldus** (Fr. Gérard, Ned. Geraldus) van Villers/ van Doornik[33]
Verkiezing: na 24 augustus 1148[34] (zie § II.9.5)
Wijding: vóór 21 mei 1149
Dood: † 14 juli 1166[35]
Graf: Abdij Mont-Saint-Éloi (bisdom Atrecht) (?)[36]

---

[30] GC 1751, 9: kol.999.
[31] Pycke 1988a: p.35-36 (met bibliografie).
[32] GC 1751, 9: kol.1000.
[33] Geraldus zou na het Concilie van Trente op 22 september ingeschreven zijn op de heiligenkalender (olim: http:// home.scarlet.be/ amdg/ sankt/ sep22.html). Dit is niet nagezocht.
[34] In 1149 volgens Vleeschouwers-Van Melkebeek 1985a: p.28.
[35] AET, *Obituaria* 52, f.82v; ACT, Cartularium B.2, f.22r.
[36] Er is verwarring over de plaats waar Geraldus gestorven en begraven zou zijn. Volgens Reusens (1880-1883a), Dimier (1984b: kol.805) en Pycke (1986a: p.327) was dat de Sint-Eligiusabdij in Noyon. Volgens bronnen uit de

43. Walterus/ Galterus (Fr. Gautier, Ned. **Walter**)[37]
Verkiezing: na 14 juli 1166
Wijding: voor 30 april 1167
Bevestigd:16 maart 1168
Dood: † 19 augustus 1172

44. Everardus (Fr. Éverard d'Avesnes, Ned. **Everard van Avesnes**)[38]
Verkiezing: na 19 augustus 1172
Wijding: tussen 22 januari en 12 maart 1173
Dood: † 28 september 1190[39]

XX **Petrus cantor** (Fr. Pierre le chantre)
Verkiezing: tussen 28 september 1190 - maart 1191
Verkiezing geannuleerd[40]

45. Stephanus (Fr. Étienne d'Orleans/ de Tournai, Ned. **Stephanus**/ Stefanus/ Stefaan **van Doornik**)
Verkiezing: februari 1192
Wijding: 24 of 31 mei 1192[41]
Dood: † 9 of 11 september 1203

46. Gossuinus/ Gosvinus (Fr. Gossuin d'Avesnes, Ned. **Gozewijn/** Goswjn **van Avesnes**)[42]
Verkiezing: december 1203
Wijding: 1 maart - 5 mei 1204[43]
Dood: † 29 oktober 1218

17de en 18de eeuw (onder andere de *Gallia Christiana* 1725, 9: kol.213) ging het om de abdij van reguliere kanunikken op de Mont-Saint-Éloi (circa 15 km ten noordwesten van Atrecht): *Denique in abbatiam Montis Eligiani fecedens, abidem sancte obdormivit in Domino anno 1166*. Het ligt het meest voor de hand dat de Doornikse bisschop zich terugtrok in de abdij van Mont-Saint-Éloi en daar stierf. De spiritualiteit van de reguliere kanunniken paste beter bij de cisterciënzer Geraldus. Bovendien waren de contacten met Noyon na het einde van de personele unie minder frequent geworden en onderhielden vele leden van de Doornikse clerus contacten met de Mont-Saint-Éloi (zie: Pycke 1988a: p.37, 136, 168, 151). Er kan ook sprake zijn van verwarring met bisschop Gerard van Terwaan die in 1099 op de Mont-Saint-Éloi stierf (Vleeschouwers 1980a: p.18-19).

[37] Pycke 1988a: p.8-10 (met bibliografie).

[38] Pycke 1988a: p.39-40 (met bibliografie en met correctie van Pycke 1986a: p.327).

[39] Vleeschouwers 1980a: p.6, 38-39. Everard overleed op 28 september 1190. De waarschijnlijke verkiezing van Petrus Cantor vond plaats tijdens de overwintering van Philips Augustus in Messina (september 1190 tot maart 1191).

[40] Vleeschouwers 1980a: p.39-40.

[41] Na 23 mei en vóór 1 juni. Daar bisschopswijdingen normaal gesproken op zon- of feestdagen plaatsvonden, liggen 24 mei 1192 (Pinksteren) en 31 mei 1192 (zondag van de Heilige Drievuldigheid) voor de hand.

[42] Pycke 1988a: p.40-41.

[43] Vanwege de voorkeur voor een zondag voor bisschopswijdingen, is een zondag tussen 4 maart en 2 mei 1204, met uitzondering van 25 april (Pasen) waarschijnlijk.

47. Gaulbertus/ Walterus (Fr. Gautier de Marvis; Ned. **Walter van Marvis**)[44]
Verkiezing: september 1219[45]
Bevestigd: januari 1220[46]
Wijding: 17 februari 1220
Dood: † 16 februari 1252
Graf: Koor van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, Doornik

48. Walterus de Cruce (Fr. Gautier de Croix; Ned. **Walter van Croix**)[47]
Verkiezing: 16-19 mei 1252
Wijding: 19 mei 1252[48]
Dood: † 26 november 1261
Graf: Koor van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, Doornik

49. Johannus dictus Buchiaus (Ned. **Jan Buchiau;** Fr. Jean dit Buchiau)[49]
Verkiezing: januari 1262
Wijding: voor 1 juni 1262[50]
Installatie: 13 augustus, 1262: vermeld als *iocundus adventus*[51] blijde intocht.
Dood: † 25 februari 1267 [52]

50. Johannes Angianus (Johannes de Aynghien, Johannes de Ainguiem, Johannes de Hdenghem, Johannes de Aienghem; Ned. **Jan van Edingen;** Fr. Jean d'Enghien)[53]
Verkiezing: 5 mei - 14 juni 1267
Bevestigd: 17-20 september 1267
Wijding:na 20 september 1267
Installatie: 8 januari 1268
Op 31 juli 1274 gekozen en op 31 oktober 1274 geïnstalleerd als bisschop van Luik
Dood: † 24 augustus 1281

51. Philippus de Gandavo (Ned. **Filips Mus van Gent;** Fr. Philippe Mus de Gand) [54]
Verkiezing: na 31 juli 1274
Wijding: voor 27 januari 1275
Installatie: 27 januari 1275
Dood: † 24 december 1283 [55]

---

[44] Pycke 1988a: p.138-139 (met bibliografie).
[45] Van Melkebeek en Vleeschouwers 1981a: p.45, noot 1.
[46] Van Melkebeek en Vleeschouwers 1981a: p.45, noot 1.
[47] Pycke 1988a: p.26-29 (met bibliografie).
[48] Volgens Monique Vleeschouwers-Van Melkebeek (1985a: p.59) naar Doornik, A.C.T. Cartularium D, f.48r; Cartularium F, f.19r.
[49] Zie: Vleeschouwers-Van Melkebeek 1970a: kol. 108-110.
[50] Cartularium D, f.124v-125r, aldus Monique Vleeschouwers-Van Melkebeek (1985a: p.69).
[51] Cartularium F, f.188r, aldus Monique Vleeschouwers-Van Melkebeek (1985a: p.61).
[52] Doornik, A.C.T. Registre 83, f.48r-v
[53] Pycke 1988a: p.298-299 (met bibliografie).
[54] Pycke 1988a: p.125-127 (met bibliografie).
[55] D'Herbomez 1890-1892a: p.22-23. Vleeschouwers-Van Melkebeek 1985a: p.69.

52. Michael de Warenghien (Ned. **Michel van Warenghien**; Fr. Michel de Warenghien)[56]
Verkiezing: voor 9 maart 1284
Wijding: 4-9 maart 1284
Installatie: 17 april 1284
Dood: † 15 november 1291
Graf: Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, Doornik

53. Johannes de Vassonia (Ned. **Jan van Vassogne**; Fr. Jean de Vassogne)[57]
Verkiezing: 1292
Wijding: 22 juli 1293
Dood: † 29 maart 1300
Graf: Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, Doornik

B. De bisschoppenlijst van Doornik (en Noyon), zoals verondersteld in de 12de eeuw

Enkele oude bisschopslijsten kunnen dienen om de bisschopslijst, zoals die in de 12de eeuw in Doornik gold, te reconstrueren. Een eerste lijst is afkomstig uit een 9de-eeuws handschrift met een afschrift van *De natura rerum* van Beda Venerabilis. Dit manuscript, afkomstig uit de kloosterbibliotheek van de abdij van Saint-Amand, wordt thans in Valenciennes bewaard.[58] Achterin dit handschrift (fº 167-168) zijn in de 12de eeuw de bisschopslijsten van Vermand-Noyon en Doornik vermeld. Onder de titel *Nomina episcoporum Virmandensium* 14 namen van Hilarius tot S. Medardus, onder *Nomina episcoporum Noviomagensium* 40 namen voor Noyon van Augustinus tot Simon (van Vermandois) en vervolgens vier namen voor Doornik: *Anselmus*, *Geraldus*, *Gualterus*, *Ewardus* (toevoegingen in verschillende handen). Deze laatste, Everard van Avesnes, was bisschop van 1171 tot 1190. De heilige Eleutherius wordt niet genoemd.
Een tweede lijst is afkomstig uit een 16de-eeuws handschrift van de abdij van Sint-Pieters te Gent.[59] Deze lijst loopt tot de 13de eeuw. Hij begint met *Sanctus Medardus* en *Sanctus Augustinus* en eindigt met *Gosvinus* en *Gualbertus*. De laatste twee bisschoppen (Gozewijn en Walter) regeerden over het bisdom Doornik respectievelijk van 1203-1218 en 1219-1252.[60] De Gentse lijst laat de vroege bisschoppen van Noyon achterwege, maar vermeldt ook Eleutherius niet.
Het *cartularium* van het kapittel van Noyon bevat ook een bisschopslijst, die loopt van Medardus tot Simon.[61] Afgezien van vele naamsvarianten is deze Noyonenzer lijst identiek aan de Doornikse lijst in het Gentse handschrift met uitzondering van de vermelding van een zekere Bertinundus. Dit geldt ook voor een bisschopslijst die afkomstig is uit een handschrift uit de abdij van Mont-Saint-Quentin, die tijdens het pontificaat van bisschop Balderik is opgesteld.[62] Aangezien beide lijsten van de Kerk van Noyon zijn, ontbreekt Eleutherius.

---

[56] Pycke 1988a: p.143-144 (met bibliografie).
[57] Pycke 1988a: p.68-70 (met bibliografie).
[58] Valenciennes, Bibliothèque municipale, Ms.174 (olim 166), fo 167-168. Molinier 1894a: p.263-264. Holder-Egger 1885a: p.383-384; Duchesne 1915a: II, p.100-101.
[59] Brussel, KB, hs.16531.
[60] Gepubliceerd in: Holder-Egger 1885a: p.383-384. Duchesne 1915a: II, p.100-101.
[61] Beauvais, AD Oise, G 1984 f.26. Duvivier 1898a: p.9.
[62] Douais 1908a: p.1-9.

Het *Liber de restauratione sancti Martini Tornacensis* van Herman van Doornik bevat ook een overzicht van alle bisschoppen van Doornik dat begint in hoofdstuk 93 (Continuatio 1).[63] De lijst vangt aan met Eleutherius. In hoofdstuk 49 van het *Liber* komt echter een zekere Theodorus, voorganger van Eleutherius, aan de orde. Opvallend is dat Herman van Doornik er in dat hoofdstuk vanuit lijkt te gaan dat Doornik nog lang na Eleutherius een eigen bisschop had gehad, terwijl in het uit dezelfde tijd daterende en wellicht zelfs van dezelfde schrijver afkomstige *Liber vitae Eleutherii* de heilige Medardus wordt opgevoerd als de opvolger van Eleutherius en eerste bisschop van de geünieerde zetels van Noyon en Doornik.[64]
In de lijst hieronder zijn de niet-vetgedrukte namen – de bisschoppen tussen Eleutherius en Acharius – de namen die ontbreken in de "historische lijst" die hierboven is gereconstrueerd.

1. Theodorus
2. S. Eleutherius
3. S. Medardus[65]
4. Augustinus
5. Gundulfus
6. Ebrulfus
Bertinundus[66]
7. S. Acharius
8. S. Eligius[67]
9. S. Mummolenus
10. Gunduinus
11. Guarulfus
12. Crasmarus
13. Framengerus
14. Hunuanus
15. Guido *of* Guido cum Eunotio[68]
16. Eunetius
17. Heliseus
18. Adelfredus
19. Dido
20. Gislebertus
21. Pleon
22. Guandelmarus
23. Ronegarius

---

[63] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: § 4, p.318-319; 2010a: § 93, p.151.
[64] HERMAN VAN DOORNIK § 49, 1883a: p.296; 2010a: p.92.
[65] Medardus zou de bisschopszetel van de Vermandois van Vermand naar Noyon verplaatst hebben. Vanaf het einde van de 11de eeuw deed de opvatting opgang dat Medardus na de dood van Eleutherius bisschop van Doornik en zo de eerste bisschop van de personele unie werd. Zie § II.2.2. en § II.6.6.
[66] Volgens: Beauvais, AD Oise, G 1984: f.26. Duvivier 1898a: p.9. Deze naam ontbreekt bij Herman van Doornik. HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.318 (§ 4). HERMAN VAN DOORNIK 2010a: § 93.
[67] Volgens Herman van Doornik (§ 43; HERMAN VAN DOORNIK 1996a: p.64; HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.293) was Eligius de zevende bisschop van Doornik na Eleutherius.
[68] Sommige bronteksten menen dat er sprake is van één bisschop, anderen van twee. Hier is de uitgave van *De restauratione* van Herman van Doornik door R.B.C. Huygens gevolgd, die uitgaat van twee bisschoppen. HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.151. Warichez 1902a: p.75.

24. Fichardus
25. Emmo
26. Rainelmus
27. Heidilo
28. Raubertus
29. Airardus
30. Gualbertus
31. Transmarus
32. Rodulfus
33. Fulcherus
34. Hadulfus
35. Leudulfus
36. Rabodus
37. Harduinus
38. Hugo
39. Balduinus
40. Radbodus
41. Baldricus
42. Lambertus
43. Symon

3. De bisschoppen van Noyon vanaf 1146

1146-1148	**Simon van Vermandois**, overleden op de terugtocht uit het Heilig Land
1148-1167	**Boudewijn van Boulogne** (Fr. Baudouin II de Boulogne)
1167-1175	**Boudewijn III** (Fr. Baudouin III)
1175-1188	**Renaldus** (Fr. Renaud)
1188-1221	**Stephanus van Nemours** (Fr. Étienne de Nemours)

4. Aartsbisschoppen van Reims tot 1200

361-389	heilige **Donaas** of Donatius (fr. Donatien)
[..]	
400-407	de heilige **Nicasius**, martelaar (Fr. Nicaise) vermoord door de Vandalen op de drempel van zijn kathedraal
[..]	
482-533	de heilige **Remigius**, belijder (Fr. Remi/ Remy)
[..]	
748-795	**Turpijn** (Fr. Tilpin/ Turpin) † 806
795-812	sedesvacatie
812-816	W**ulfar** (Fr. Vulfaire)
816-835	**Ebbo** (Fr. Ebbon), opnieuw van 840-841 († 851)
835-840	**Fulco** (Fr. Foulques) koorbisschop
845-882	**Hincmar**
883-900	**Fulco** (Fr. Foulques le Vénérable)

900-922	**Herive** (Fr. Hervé)
922-925	**Seulf** (Fr. Seulfe de Reims)
925-931	**Hugo van Vermandois** (Fr. Hugues de Vermandois), opnieuw 941-946
931-941	**Artald** (Fr. Artaud/ Artauld), opnieuw van 946-961
941-946	**Hugo van Vermandois** (Fr. Hugues de Vermandois)
946-961	**Artald** (Fr. Artaud/ Artauld)
962-969	**Odelric**
969-988	**Adalbero** (Fr. Adalbéron)
988-991	**Arnulf** (Fr. Arnoul), bastaardzoon van koning Lotharius van Frankrijk, afgezet in 991, opnieuw vanaf 995
991-995	**Gerbert van Aurillac** (Gerbert d'Aurillac) gekozen tot paus Silvester II (995-1003), † 1003
997-1021	**Arnulf** (Fr. Arnoul)
1021-1033	**Ebles van Roucy** (Fr. Ebles de Roucy)
1033-1055	**Guy van Soissons** (Fr. Guy de Soissons)
1055-1067	**Gervasius** (Fr. Gervais)
1070-1081	**Manasses** (Fr. Manassès I^{r}), afgezet in 1081, † 1092
1083-1096	**Rainoldus** (Fr. Renauld Ier du Bellay)
1096-1106	**Manassès** II van Châtillon
1107	**Gervasius van Rethel** (benoemd door koning Philips I die de verkiezing van Radulphus verwierp. Afgezet op het concilie van concile Troyes (23 mei 1107).
1108-1124	**Radulphus** (Fr. Raoul le Verd)
1124-1138	**Rainaldus** (Fr. Renauld de Martigné)
1140-1161	**Samson van Mauvoisin** (Fr. Samson van Mauvoisin)
1162-1175	**Hendrik van Frankrijk** (Fr. Henri de France) († 1175), broer van koning Lodewijk VII
1176-1202	**Willem met de Witte Handen** (Fr. Guillaume aux Blanches Mains) of Willem van Champagne (Fr. Guillaume de Champagne)

5. Bisschoppen van Kamerijk

1012-1050	**Gerard I van Kamerijk**/ van Florennes (Fr. Gérard Ier), † 14 mars 1051
1051-1076	heilige **Lietbertus** (Fr. Lietbert/ Liébert)
1076-1092	**Gerard II** (Fr. Gérard II)
1093-1103	**Manasses** (Fr. Manassès), daarna bisschop van Soissons
1093-1106	**Walcher** (Fr. Gautier/ Gaucher), tegenbisschop, 1095 afgezet door Concilie van Clermont
1105-1113	zalige **Odo van Doornik**/ van Orléans (Fr. Odon d'Orléans, de Toul, de Tournai)
1115-1130	**Burchard**, gewijd juni 1116
1131-1135	**Lietardus** (Fr. Liétard), afgezet 1135
1136-1167	**Nicolaas van Chièvres** (Fr. Nicolas de Chièvres), 1136 verkozen, 1137 gewijd
1167-1173	**Peter van Vlaanderen** (Fr. Pierre de Flandre/ d'Alsace), niet gewijd, treedt terug in 1173, † Issoudun 1176

1173-1174	**Robert van Ariën** (Fr. Robert d'Aire), verkozen, niet gewijd, vermoord bij een volksopstand te Condé-sur-l'Escaut, † 4 oktober 1174
1175-1178	**Alard**, verkozen, niet gewijd
1179-1191	Oger/ **Roger van Wavrin** (Fr. Roger de Wavrin)
1192-1196	**Jan van Antoing** (Fr. Jean d'Antoing)
1197	**Nicolaas II van Roeulx** (Fr. Nicolas II du Rœulx)
1197-1198	**Hugo** (Fr. Hugues), gekozen, maar niet gewijd
1199-1200	**Peter van Corbeil** (Fr. Pierre de Corbeil), bevorderd tot aartsbisschop (1200-1221/22) van Sens

6. Bisschoppen van Arras

1094-1115	**Lambert**/ Lambrecht van Guines (Fr. Lambert de Guînes)
1115-1131	**Robert**
1131-1147	A**lvisius** (Fr. Alvise)
1149/1150-1163/1164	**Godschalk** (Fr. Godescalc)
1163/1164-1171	**Andreas** (Fr. André)
1172-1173	**Robert van Airën**/ van Dover (Fr. Robert d'Aire), niet gewijd, vervolgens gekozen tot bisschop van Kamerijk
1174-1183	**Frumald** (Fr. Fremold)
1184-1203	**Peter** (Fr. Pierre)

7. Bisschoppen van Terwaan

995-1030	**Boudewijn** (Fr. Baudouin)
1030-1078	**Drogo** (Fr. Drogon)
1078-1081	**Hubertus** (Fr. Hubert), 1081 afgetreden
1082-1083	**Lambertus**/ Lambrecht (Fr. Lambert I van Belle) († eind 1083)
1084-1099	**Gerard** (Fr. Gérard) I (afgetreden)
1099-1130	**Jan**/ Johannes van Waasten/ Johannes van Waasten (Fr. Jean de Warneton), † 27 januari 1130
1130-1158/59	**Milo** I (Fr. Milon)
1159-1169	**Milo** II (Fr. Milon)
1169-1191	**Desiderius** (Fr. Didier)
1191-1207	**Lambert** (Fr. Lambert de Bruges)

8. Abten van het Sint-Maartensklooster, Doornik[69]

1094-1105	zalige **Odo van Doornik**/ van Orléans (Fr. Odon d'Orléans, de Toul, de Tournai), 1105 gekozen tot bisschop van Kamerijk, † Anchin 19 juni 1113
1105-1127	**Sigardus** (Fr. Ségard), † Doornik 30 januari 1127
1127-1136	**Herman van Doornik** (Fr. Hériman de Tournai) † 1148 op Kruistocht

[69] Berlière 1897a: p.271-293.

1136-1163 **Walter van Doornik**[70] (Fr. Gautier)
1160-1184 **Ivo** (Fr. Yves)

9. Abten van het Sint-Nicolaas-in-de-Velden, Doornik[71]

1125-1139 **Oger**
1140-1148 **Gerard van Messines** (Fr. Gérard de Messines)
1149-1169 **Robert**
1177-1190 **Eustachius** (Fr. Eustache)
1190-1194 **Jan van Raimbeaucourt** (Fr. Jan van Raimbeaucourt)
1195-1198 **Boudewijn van Hénin** (Fr. Baudouin de Hénin)
1198-1200 **Nicolaas** (Fr.Nicolas)

[70] Pycke 1988a: p.134-135.
[71] Berlière 1897a: p.428-439. Jacques & Pycke 2008a: p.10-21.

B. Geraadpleegde bronnen

Materiële bronnen

De volgende gebouwen en collecties zijn binnen het kader van dit proefschrift in situ bestudeerd:

Gebouwen

DOORNIK
Tournai/ Doornik, Cathédrale Notre-Dame (Onze-Lieve-Vrouwekathedraal)

BELGIË
Brugge, Sint-Donaas (archeologische resten)
Brugge, Heilig Bloedbasiliek: Sint-Basiliuskapel
Brugge, Sint-Salvator- en Donaaskathedraal
Brugge, Onze-Lieve-Vrouwebasiliek
Gent, Abdijsite Sint-Baafs
Gent, Sint-Niklaas
Gent, Sint-Pieter
Liège/ Luik, site Saint-Lambert
Lobbes, ancienne abbatiale Saint-Ursmer
Orp-le-Grand, église Sainte-Adèle-et-Saint-Martin
Pamele (Oudenaarde), Onze-Lieve-Vrouw van Pamele
Ronse, Sint-Hermeskerk
Soignies/ Zinnik, ancienne collégiale Saint-Vincent
Nivelles/ Nijvel, ancienne collégiale Sainte-Gertrude
Sint-Truiden, abdijsite
Stavelot, ancienne abbaye
Tournai/ Doornik, Saint-Piat (Sint-Piatus)
Tournai/ Doornik, Saint-Brice (Sint-Brixius)
Tournai/ Doornik, Saint-Quentin (Sint-Kwinten)
Tournai/ Doornik, Saint-Jacques (Sint-Jakob)
Tournai/ Doornik, Saint-Nicolas (Sint-Niklaas)
Tournai/ Doornik, chapelle épiscopale Saint-Vincent (Sint-Vincentius)
Tournai/ Doornik, ancienne abbaye de Saint-Médard/ Saint-Nicolas-des-Prés (ruines) (Sint-Medardus/ Sint-Niklaas-ter-Velde)
Tournai/ Doornik, beffroi communal (stedelijk belfort)

DUITSLAND
Aken/ Aachen, Dom (ehem. Palastkirche)
Corvey, Sankt-Vitus
Essen, Dom
Gernrode, Sankt Cyriakus
Goslar, eh. Stiftskirche Sankt Simon und Judas
Hildesheim, Dom
Hildesheim, Sankt Michael
Keulen/ Köln, Sankt Maria im Kapitol
Keulen/ Köln, Groβ Sankt Martin
Keulen/ Köln, Sankt Aposteln
Keulen/ Köln, Dom Sankt Peter (Domgrabung)
Keulen/ Köln, Sankt Ursula
Limburg an der Lahn, Dom Sankt Georg
Mainz, Dom
Quedlinburg, Sankt-Servatius
Schwarzrheindorf (Bonn), Doppelkapelle

Speyer, Dom
Trier, Dom
Trier, Basilika
Werden (Essen), Sankt Ludger

FRANKRIJK
Autun, cathédrale Saint-Lazare
Autun, Porte d'Aroux
Autun, Porte Saint-André
Auxerre, Musée-abbaye Saint-Germain (ancienne abbaye de Saint-Germain)
Auxerre, cathédrale Saint-Étienne
Bayeux, cathédrale Notre-Dame
Beauvais, ancienne abbatiale Saint-Lucien (ruines)
Beauvais, Saint-Étienne (ancienne collégiale)
Beauvais, cathédrale Saint-Pierre
Beauvais, Notre-Dame du Bas-Œuvre
Bernay, ancienne abbatiale Notre-Dame
Boulogne-sur-Mer, basilique Notre-Dame-de-l'Immaculée-Conception (crypte)
Caen, Saint-Étienne (ancienne abbatiale)
Caen, La Trinité (ancienne abbatiale)
Caen, ancienne paroissiale Saint-Nicolas
Cérisy-la-Forêt, église Saint-Vigor (ancienne abbatiale)
Chaalis, ancienne abbaye (ruines)
Châlons-en-Champagne, cathédrale Saint-Étienne
Châlons-en-Champagne, église Notre-Dame-en-Vaux (ancienne collégiale)
Chartres, cathédrale Notre-Dame
Chartres, Saint-Père (ancienne abbatiale)
Châteaudun, église de La Madeleine
Cluny, ancienne abbaye de Cluny
Conques, abbatiale Sainte-Foy
Coutances, cathédrale Notre-Dame
Dijon, cathédrale Saint-Bénigne
Fécamp, Sainte-Trinité (ancienne abbatiale)
Germigny-des-Prés, église de la Très-Sainte-Trinité
Jumièges, ancienne abbaye Notre-Dame (ruines)
La Charité-sur-Loire, Basilique Notre-Dame-et-Sainte-Croix (ancienne église priorale Notre-Dame de la Charité)
Laon, Notre-Dame (ancienne cathédrale)
Laon, Saint-Martin (ancienne abbatiale)
Lessay, La Trinité (ancienne abbatiale)
Lillers, église Saint-Omer (ancienne collégiale)
Limoges, crypte archéologique Saint-Martial
Lyon, primatiale Saint-Jean-Baptiste-et-Saint-Étienne
Meaux, cathédrale Saint-Étienne
Montier-en-Der, église Saint-Rémy (ancienne abbatiale Saint-Pierre-et-Saint-Paul)
Montivilliers, église Notre-Dame (ancienne abbatiale)
Mont-Saint-Michel, abbatiale Saint-Michel
Mouzon, Notre-Dame (ancienne abbatiale)
Noyon, Notre-Dame (ancienne cathédrale)
Ottmarsheim, église Saint-Pierre-et-Saint-Paul
Paray-le-Monial, Basilique du Sacré-Cœur (ancienne église priorale Notre-Dame)
Paris, Palais de Justice (Sainte-Chapelle-du-Palais)
Paris, cathédrale Notre-Dame
Paris, crypte archéologique Notre-Dame
Paris, Saint-Pierre de Montmartre
Paris, Saint-Germain-des-Prés (ancienne abbatiale)
Paris, Conservatoire des Arts et Métiers (ancienne abbatiale Saint-Martin-des-Champs)
Poitiers, Basilique Sainte-Hilaire-le-Grand (ancienne abbatiale)
Poitiers, église Notre-Dame-la-Grande

Pontigny, cathédrale Nptre-Dame-et-Saint-Edme
Reims, cathédrale Notre-Dame
Reims, Basilique Saint-Remi (ancienne abbatiale)
Rouen, cathédrale primatiale Notre-Dame-de-l'Assomption
Rouen, Saint-Ouen (ancienne abbatiale)
Saint-Benoît-sur-Loire, abbatiale Saint-Benoît
Saint-Denis, Basilique cathédrale de Saint-Denis (ancienne abbatiale)
Saint-Leu-d'Esserent, église Saint-Leu (ancienne priorale)
Saint-Martin-de-Boscherville, Saint-Georges (ancienne abbatiale)
Saint-Omer/ Sint-Omaars, Basilique Notre-Dame et Saint-Omer (ancienne collégiale)
Saint-Omer/ Sint-Omaars, ancienne abbatiale Saint-Bertin/ Sint-Bertijns (ruines)
Saint-Quentin, Basilique Saint-Quentin (ancienne collégiale)
Saint-Savin-sur-Gartempe, Saint-Savin (ancienne abbatiale)
Seclin, église Saint-Piat (ancienne collégiale)
Senlis, Notre-Dame (ancienne cathédrale)
Sens, cathédrale métropolitaine et primatiale Saint-Étienne
Soissons, cathédrale Saints-Gervais-et-Protais
Soissons, ancienne abbatiale Notre-Dame (ruines)
Soissons, ancienne abbaye de Saint-Médard (ruines)
Strasbourg, cathédrale Notre-Dame
Toulouse, Basilique de Saint-Sernin (ancienne collégiale)
Tournus, Saint-Philibert (ancienne abbatiale)
Tours, Basilique de Saint-Martin
Vendôme, La Trinité (ancienne abbatiale)
Vézelay, Basilique Sainte-Marie-Madeleine

GRIEKENLAND
Distomo, Housios Lukas

ITALIË
Civate, Abbazia di San Pietro al Monte
Classe (Ravenna), Basilica di San Appolinare in Classe
Como, Basilica di Sant'Abondio
Como, Basilica di San Fedele
Lucca, San Michele in Foro
Milano (Milano), Basilica di San Lorenzo Maggiore
Milano (Milano), Basilica dei Santi Apostoli e Nazaro Maggiore (San Nazaro in Brolo)
Milano (Milano), Basilica di Sant'Ambrogio
Modena, Duomo San Geminiano
Parma, Cattedrale di Santa Maria Assunta (Duomo)
Pavia, Basilica di San Michele Maggiore
Pisa, Cattedrale metropolitana primaziale di Santa Maria Assunta (Duomo)
Pisa, Battistero San Giovanni
Ravenna, Basilica San Appolinare Nuovo
Ravenna, Basilica di San Vitale
Ravenna, Mausoleo di Galla Placidia
Roma (Rome), Porta di San Sebastiano
Roma (Rome), Basilica maggiore di San Lorenzo fuori le mura (Sint-Laurentius-buiten-de-muren)
Roma (Rome), Basilica di Sant'Agnese fuori le mure (Sint-Agnes-buiten-de-muren)
Roma (Rome), Mausoleo di Santa Costanza
Roma (Rome), Papale Basilica Maggiore di San Pietro in Vaticano (Basilica Vaticana/ Sint-Pieter)
Roma (Rome), Arcibasilica papale Romana Maggiore del Santissimo Salvatore e dei Santi Giovanni Battista ed Evangelista al Laterano (Basilica Salvatoris/ Sint-Jan-van-Lateranen)
Roma (Rome), Basilica Ostiense (Papale arcibasilica maggiore arcipretale abbaziale di San Paolo fuori le Mura/ Sint-Paulus-buiten-de-muren)
Roma (Rome), Papale basilica patriarcale maggiore arcipretale liberiana di Santa Maria Maggiore
Roma (Rome), Basilica degli Santi Apostoli
Trento (Trente), Duomo cattedrale di San Vigilio

Venezia (Venetië), Basilica cattedrale patriarcale di San Marco
Verona, Porta dei Leoni
Verona, Basilica di San Zeno Maggiore

NEDERLAND
Aardenburg, Sint-Bavo
Kerkrade, kloosterkerk Rolduc
Maastricht, basiliek van Onze-Lieve-Vrouw Sterre der Zee
Maastricht, Sint-Servaasbasiliek
Roermond, Munsterkerk (voormalige abdijkerk)
Utrecht, Pieterskerk (voormalige kapittelkerk)
Utrecht, Domkerk (voormalige Sint-Maartenskathedraal)
Utrecht, Domtoren

SPANJE
Lena, Santa Cristina de Lena
León, Catedral
Oviedo, San Julián de los Prados
Oviedo, San Miguel de Lillo
Oviedo, Santa María del Naranco
Santiago di Compostela, Catedral

TURKIJE
Istanbul, Ayasofya Camii Müzesi (Hagia Sophia)
Istanbul, Küçuk Ayasofya (Hagioi Sergios kai Bacchos)
Istanbul, Fatih Camii (Fatih Moskee)
Istanbul, Süleymaniye Camii (Süleymaniye Moskee)

VERENIGD KONINKRIJK
Bury St Edmunds, Bury St Edmunds Abbey (ruins)
Canterbury, Cathedral and Metropolitical Church of Christ at Canterbury
Canterbury, St Augustin's Abbey (ruins)
Castle Acre, Castle Acre Priory (ruins)
Chichester, Cathedral Church of the Holy Trinity
Durham, Cathedral Church of Christ, Blessed Mary the Virgin and St Cuthbert of Durham
Ely, Cathedral Church of the Holy and Undivided Trinity (former abbey church)
Exeter, Cathedral Church of St Peter
Gloucester, Cathedral of St Peter and the Holy and Undivisible Trinity (former abbey church)
Hereford, Cathedral Church of St Mary the Virgin and St Ethelbert the King
Lincoln, Cathedral Church of the Blessed Virgin Mary of Lincoln
London (Londen), Priory Church of St Bartholomew the Great (City of London, West-Smithfield),
London (Londen), Collegiate Church of St Peter at Westminster
Melbourne, Church of St Michael with St Mary's
Norwich, Cathedral Church of the Holy and Undivided Trinity
Pershore, Parish Church of the Holy Cross
Peterborough, Cathedral Church of St Peter, St Paul and St Andrew (former abbey church)
Rochester, Cathedral Church of Christ and the Blessed Virgin Mary
Rippon, Rippon Cathedral
Romsey, Abbey Church of St Mary and St Ethelflaeda
St Albans, St Albans Cathedral (former abbey church)
Salisbury, Old Sarum (ruins)
Southwell, Cathedral and Parish Church of the Blessed Virgin Mary (former collegiate church)
Tewkesbury, Parish Church of St Mary the Virgin (former abbey church)
Winchester, Cathedral Church of the Holy Trinity
Worcester, Cathedral Church of Christ and the Blessed Virgin Mary
York, Cathedral and Metropolitical Church of St Peter

Musea en schatkamers

Tournai (Doornik), Trésor de la cathédrale
Tournai (Doornik), Musée des Beaux-Arts
Tournai (Doornik), Musée d'Archéologie
Tournai (Doornik), Musée de Folklore/ La maison tournaisienne

Brussel, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis
Arras (Atrecht), Musée Saint-Vaast
Beauvais, Musée de l'Oise
Cambrai (Kamerijk), Musée de Cambrai
Lille (Rijsel), Musée des Beaux-Arts
    Plan-relief nº 89
Paris (Parijs), Musée du Louvre
Paris (Parijs), Musée national du Moyen-Âge (Hôtel de Cluny)
Paris (Parijs), Musée des Plan-reliefs (Hôtel des Invalides)
Reims, Palais du Tau
Trier, Domschatz
Valenciennes, Musée de Valenciennes

Schriftelijke bronnen

Gebruikte afkortingen

AA = Annales archéologiques, Paris
AARAB = Annales de l'Académie royale d'archéologie de Belgique, Bruxelles/ Brussel.
AA SS = Acta Sanctorum, Brussel, Antwerpen, Paris.
AB = Annalecta Bollandiana, Brussel/ Bruxelles.
ABB = Archief en bibliotheekwezen in België, Brussel/ Archives et Bibliothèques de Belgique, Bruxelles.
ACT = Archives du chapitre cathédral de Tournai, Tournai/ Archief van het kathedraal kapittel van Doornik, Doornik
ACT AC= Archives du chapitre cathédral de Tournai, Tournai/ Archief van het kathedraal kapittel van Doornik, Doornik: Acta capitularia.
AFAHB = Annales de la Fédération archéologique et historique de Belgique, Bruxelles/ Annalen van de Federatie voor oudheidkunde en geschiedenis, Brussel.
AD = Archives départementales
AET = Archives de l'État à Tournai, Tournai/ Rijksarchief in Doornik, Doornik
AM = Archéologie Médiévale, Caen.
ARB = Algemeen Rijksarchief, Brussel/ Archives générales du Royaume, Bruxelles.
AHEB = Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique, Louvain – Bruxelles/ Leuven – Brussel.
AGN = Algemene Geschiedenis der Nederlanden, zie Blok 1982a
AJ = The Archaeological Journal (Royal Archaeological Institute), London.
ANS = Anglo-Norman Studies. Proceedings of the Battle Conference, Woodbridge.
Apollo = Apollo, chronique des beaux-arts, Bruxelles/ Brussel.
ASHAT = Annales de la Société d'histoire et d'archéologie de Tournai, Tournai.
ASHLT = Annales de la Société historique et littéraire de Tournai, Tournai.
ASRHAT = Annales de la Société royale d'histoire et d'archéologie de Tournai, Tournai (vanaf deel 16).

BAACT = The British Archaeological Association Conference Transactions
BACTHS = Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques et scientifiques, Paris.
BARAB = Bulletin de l'Académie royale d'archéologie de Belgique, Bruxelles.
BCaT = Bibliothèque de la Cathédrale de Tournai, Tournai/ Bibliotheek van de kathedraal van Doornik, Doornik, ook wel: Bibliothèque du chapitre cathédral de Tournai, Tournai/ Bibliotheek van het kathedraal kapittel van Doornik, Doornik.
BCBA = Bulletin de la Classe des beaux-arts de l'Académie royale de Belgique, Bruxelles/ Mededelingen van de Klasse der schone kunsten van de Koninklijke Academie van België, Brussel.
BCDHAPC = Bulletin de la Commission départementale d'histoire et d'archéologie du Pas-de-Calais, Arras.
BCDMHPC = Bulletin de la Commission départementale des monuments historiques du Pas-de-Calais, Arras.
BCL = Bulletin de la Classe des lettres de l'Académie royale de Belgique, Bruxelles/ Brussel.
BCRAA = Bulletin des Commissions royales d'art et d'archéologie, Bruxelles/ Brussel.
BCRH = Bulletin de la Commission royale d'histoire de l'Académie royale de Belgique, Bruxelles/ Handelingen van de Koninklijke commissie voor geschiedenis van de Koninklijke academie van België, Brussel. Olim: Compte-rendu des séances de la Commission royale d'histoire ou recueil de ses bulletins. Acad. royale des sciences, des belles lettres et des beaux arts de Belgique, Bruxelles/Brussel.
BCRMS = Bulletin de la Commission royale des monuments et des sites de l'Académie royale de Belgique, Bruxelles/ Bulletin van de Koninklijke commissie voor monumenten en landschappen van de Koninklijke academie van België, Brussel.
BCRMSF = Bulletin de la Commission Royale des Monuments, Sites et Fouilles, Bruxelles/Brussel.
BCT = Bibliothèque communale, Tournai/ Gemeentebibliotheek, Doornik.
BDép = Bibliothèque départementale
BEC = Bibliothèque de l'École des chartes, Paris.
BHL = Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis, Brussel/ Bruxelles.
BHLNS = Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis. Novum supplementum. Brussel/ Bruxelles.

BISRHAT = Bulletin d'information de la Société royale d'histoire et d'archéologie de Tournai, Tournai.
BKNOB = Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, Amsterdam.
BM = Bulletin monumental (Société française d'archéologie), Paris.
BMun = Bibliothèque municipale
BNB = Biographie nationale de Belgique. Bruxelles/Brussel.
BnF = Biographie nationale de France. Paris.
BSHLT = Bulletins de la Société historique et littéraire de Tournai, Tournai.
BSHRAT = Bulletin de la Société royale d'histoire et d'archéologie de Tournai, Tournai.
BSNAF = Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France, Paris.
BSTGPA = Bulletin de la Société tournaisienne de géologie, préhistoire et archéologie, Tournai.
BTFG = Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis, Brussel (zie ook: RBPH).
BTOK = Belgisch tijdschrift voor oudheidkunde en kunstgeschiedenis, Brussel (zie ook: RBAHA).

CA = Congrès archéologique de France (Société française d'archéologie), Paris; zie in de bibliografie bij CA.
CahArch = Cahiers archéologiques, Paris.
CAP = Cahiers archéologiques de Picardie, Amiens
CCFAHB = Compte-rendu des travaux du Congrès de la Fédération archéologique et historique de Belgique. Bruxelles/ Brussel.
CCM = Cahiers de civilisation médiévale, X^{e} – XIIe siècle, Poitiers.
CDT = Collationes dioecesis Tornacensis, Tournai.

DACL = Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, Paris.
DHGE = Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique, Paris.

GBA = Gazette des Beaux-Arts, Paris.
GC = Gallia christiana, zie: Gallia christiana

HGG = Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis, gesticht onder de benaming Société d'Émulation te Brugge, Brugge.

IRPA = KIK

JSAH = Journal of the Society of Architectural Historians, London.
JWCI = Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, London.

KB = Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
KBR = Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel/ Bibliothèque royale Albert Ier, Bruxelles.
KIK = Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Brussel/ Institut Royal du Patrimoine Artistique, Bruxelles

LCI = Lexikon der christlichen Ikonographie, zie: Kirschbaum & Braunfels 1968-1976a
LTK = Lexikon für Theologie und Kirche, Freiburg im Breisgau.
LMA = Lexikon des Mittelalters, Stuttgart – Weimar.

MCDMHPC = Mémoires de la Commission départementale des monuments historiques du Pas-de-Calais, Arras.
MCL = Mémoires de la Classe des lettres et des sciences morales et politiques de l'Académie royale de Belgique. Bruxelles/ Brussel.

MGH = Monumenta Germaniae Historica, Berlin/ Hannover/ München.
MGH Auct.ant = Monumenta Germaniae Historica, Auctores antiquissimi, Berlin/ Hannover/ München.
MGH rer.Merov= Monumenta Germaniae Historica, Series Scriptores Rerum Merovingicarum, Berlin/ Hannover/ München.
MGH SS = Monumenta Germaniae Historica, Series Scriptores in folio, Berlin/ Hannover/ München.

MH = Les monuments historiques de la France, Paris.
MA = Le Moyen-Âge: bulletin d'histoire et de philologie. Bruxelles/ Brussel.

MSHAN= Mémoires de la Société historique et archéologique de Noyon, Noyon.
MSHLT = Mémoires de la Société historique et littéraire de Tournai, Tournai.
MSRHAT = Mémoires de la Société royale d'histoire et d'archéologie de Tournai, Tournai.
MSAP = Mémoires de la Société des Antiquaires de Picardie, Amiens – Paris.

NBN = Nouvelle biographie nationale, Bruxelles/Brussel.
NBW = Nationaal Biografisch Woordenboek, Brussel.

PL = Patrologia Latina = Migne 1844-1855a = Jacques-Paul Migne (ed.), 1844-1855, Patrologiae cursus completus. Series latinae. Paris.

RA = Revue Archéologique
RAC = Revue de l'art chrétien, Paris.
RAP = Revue archéologique de Picardie, Amiens.
RAHAL = Revue des archéologues et historiens d'art de Louvain, Louvain-la-Neuve.
RB = Revue bénédictine, Maredsous.
RBAHA = Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art, Bruxelles/Brussel (zie ook: BTOK).
RBPH = Revue belge de philologie et d'histoire, Bruxelles/ Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis (BTFG), Brussel.
RM = Revue Mabillon, Paris.
RN = Revue du Nord, Lille.
RDT = Revue diocésaine de Tournai, Tournai.
RHE = Revue d'histoire ecclésiastique, Louvain-la-Neuve, olim Louvain/ Leuven.
RHDFE = Revue historique de droit français et étranger
RHF = Recueil des Historiens des Gaules et de la France, Paris, zie: Bouquet & Delisle 1869-1904a.

RHEF = Revue d'histoire de l'Église de France, Paris.
RT = Revue tournaisienne, Tournai.

SE = Sacris Erudiri, Jaarboek voor Godsdienstwetenschappen, Steenbrugge – 's-Gravenhage.

TAJ = The Antiquaries Journal: being the Journal of the Society of Antiquaries of London
TRA = Tournay, reconstruction et avenir, Tournai.

WRJ = Wallraf-Richartz Jahrbuch, Westdeutsches Jahrbuch für Kunstgeschichte, Köln.

ZK = Zeitschrift für Kunstgeschichte
ZSAK = Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte

- De verkorte verwijzing is gebruikt in de annotatie en bij doorverwijzingen binnen de bibliografie en bestaat steeds uit de naam van de auteur(s) en een jaartal met een letter, bijvoorbeeld: Pycke 1986a.
- Middeleeuwse auteursnamen zijn aangegeven in klein kapitaal met daarachter het jaar van uitgave van de gebruikte editie, bijvoorbeeld: HERMAN VAN DOORNIK 2010a.
- Het cijfer tussen haken [2] geeft de uitgave aan.

- Auteursnamen die beginnen met *De, Du, D', Le, Van, Van den*, etc., zijn opgenomen bij de D, L, V, etc.
- De namen van steden zijn aangegeven in de landstaal of, zoals in België en Zwitserland, de taal van het betreffende gewest of kanton. Bijvoorbeeld London voor Londen, Köln voor Keulen, Tournai voor Doornik, Strasbourg voor Straatsburg). Bij Luxemburg, Brussel en Bazel is de taal van de publicatie bepalend: Brussel (Nederlands), Luxembourg/Bruxelles/ Bâle (Frans), Luxemburg/ Basel (Duits), Luxembourg/Brussels/Basel (Engels).

Hs = handschrift
Ms = manuscript = handschrift
vol. = deel
cap. = hoofdstuk
fo = folio
kol. = kolom
h. = hoofdstuk
§ = paragraaf

Archieven en bibliotheken

De bijzondere collecties van de volgende bibliotheken en archieven zijn geraadpleegd. Per bewaarplaats zijn de voornaamste collecties, handschriften en documenten genoemd. Verdere verwijzing is aan te treffen in de annotatie.

Doornik/Tournai, Archives du Chapitre cathédral (ACT)
- *Fonds du Chapitre cathédral*
- Registre 2, Cartulaires B
- Registre 3, Cartulaires C
- Registre 4, Cartulaires D
- Registre 5, Cartulaires E
- Registre 17, Cartulaire R
- Registre 42, Magnum repertorium (Grand répertoire des archives de la cathédrale, 1422-1533)
- Registre 83-84, Martyrologium refectorii
- Registre 88A, obituarium
- Registre 88B, Regule generales ad habendum intellectum obituum
- Registre 89B, obituaire, Calendrier de l'office du cellier
- Registre 89C, obituaire
- Registre 343, Liber decani / Livre du doyen
- Registre 345, Liber ruber Statutorum ou Livre rouge
- Registre 348A Liber ordinarius
- Registre 349, Ritus oficii divinae ecclesiae Tornacensis
- Registre 521, Notae historicae pro ecclesia Tornacensis
- Travaux et restaurations exécutés à la cathédrale, 2e section

Doornik/Tournai, Archives de l'Évêché

Doornik/Tournai, Archives de l'État (AET)
- Cartularium 72
- Obituarium 52
- Fonds Ville de Tournai, 1512

Doornik/Tournai: Bibliothèque de la Cathédrale de Tournai (Bibliothèque du chapitre cathédral de Tournai)
- ms. A 10
- ms. A 11, missel
- ms. B 10 (zie bibliografie : Waucquier 1749a).
- ms. B 3 [anc. 514], *Chronique des évêques de Tournai*

Doornik/Tournai, Bibliothèque & Musée du Séminaire
- Cod. 1 (Bible de Lobbes)

Doornik/Tournai, Archives communales

Doornik/Tournai, Bibliothèque communale (BCT)
- Cod. 12 (conservé n° 9), Missel
- Cod. 13 (conservé n° 10), Missel et rituel
- Cod. 18 (conservé n° 12), Livre d'heures
- Cod. 20 (conservé n° 14), Livre d'heures
- Cod. 21 (conservé n° 15), Bréviaire
- Cod. 22 (conservé n° 16), Bréviaire
- Cod. 31 bis (conservé n° 17), Psautier

Amersfoort, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
- Fotocollectie

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek Universiteit van Amsterdam

Amsterdam, Bibliotheek van het Rijksmuseum

Beauvais, Archives départementales de l'Oise
- Beauvais, AD Oise, G 1984

Brussel, Koninlijke Bibliotheek Albert I (KBR)
- Ms III 16 Mag Hs, Histoire de la cathédrale de Tournai, provenance Mlle Houtart.
- Hs.16531
- Hs.13762-68

Brussel, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK)

fototheek
Brussel, Algemeen Rijksarchief (ARB)
Kaarten en plattegronden
Zegels, matrijzen en zegelafgietsels
Canterbury, Canterbury Cathedral Library
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek (KB)
Jambes (Namur), La bibliothèque du Patrimoine (Service public de Wallonie)
Inventaire iconographique de la Cathédrale Notre-Dame à Tournai
Leiden, Universiteitsbibliotheek
Leiden, Collectie Bodel-Nijenhuis (Universiteitsbibliotheek)
Leuven, Universiteitsbibliotheek
Louvain-la-Neuve, Bibliothèque uiversitaire
Dépôt de thèses
Bibliothèque réservée
Lille, Archives départementales du Nord
Collections de photographies
Lille, Archives municipales
Louvain-la-Neuve, Bibliothèque universitaire
München, Zentralinstitut für Kunstgeschichte
Paris, Bibliothèque nationale de France
Département des cartes et plans
Département des estampes et photographie
Paris, Archives nationales
N 111 Jemappes, nr.52
Paris, Bibliothèque de la Ville de Paris
Papiers Vacquer, ms.227
Paris, Bibliothèque du Patrimoine
Poitiers, Bibliothèque universitaire
Poitiers, Centre d'Études supérieures de la Civilisation médiévale
Poitiers, Médiathèque François Mitterand
Reims, Bibliothèque municipale (BMun Reims)
1408, K.780
1409, K.794
Utrecht, Universiteitsbibliotheek
Winchester, Winchester Cathedral Library

Gepubliceerde bronnen

A

Abel & Vincent 1914a = Félix Marie Abel & Louis Hugues Vincent, 1914, *Bethléem. Le sanctuaire de la Nativité*, Paris.
Ache 1907a = A. Ache, 1907, *Visite des églises des deux districts du décanat de Tournai en 1606*, in: *Bulletin de la Société d'études de la province de Cambrai,* 10: p.167-179.
ACTA PIATI 1765a = Joannes Stilting (ed.), 1765, *De sancto Piato vel Piatone. Acta*, in: **AA SS,** octobris, I, Antwerpen: p.22-24 [= BHL 6845].
ACTA PIATI 1783a = Joseph Ghesquière (ed.), 1783, *Acta Piati*, in: **AA SS**, *Belgii*, I, Brussel: p.126-130.
Adam 1996a = Hildegard Adam, 1996, *Zollwesen im Fränkischen Reich und seine Bedeutung für das spätkarolingische Wirtschaftsleben*, Stuttgart.
Adenauer 1934a = Hanna Adenauer, 1934, *Die Kathedrale von Laon*, Düsseldorf.
ALCUINUS 1895a = Ernst Dümmler (ed.), 1895, *Alcuini epistolae*, in: *MGH, Epistolae 4, Epistolae karolini aevi, 2*, Berlin: p.1-481.
ALEXANDER III PAPA 1855a = Jean-Paul Migne (ed.), 1855, *Alexander III pontifex Romanus, Epistolae et privilegia*, in: PL, 200.
Alsteen 1990a = Claude Alsteen, 1990, *Un amour de cathédrale*, Tournai.
Amand 1951a = Marcel Amand, 1951, *Turnacum romanum*, in: *l'Antiquité classique* 20: p.383-406.
Amand 1954a = Marcel Amand, 1954, *L'assiette de la cathédrale*, in: **TRA**, 105: p.8-9.
Amand 1955a = Marcel Amand, 1955, *Tournai d'Auguste à Childéric*, in: **AFAHB** *1953, 35e congrès: Kortrijk*, Kortrijk: III, p.17-26 [*Miscellanea Tornacensia, mélanges d'archéologie et d'histoire*].
Amand 1957a = Marcel Amand, 1957, *Les reliques de saint Nicaise et l'emplacement du premier cimetière chrétien à Tournai*, in: **RBPH**, 35: p.66-74.
Amand 1961a = Marcel Amand, 1961, *Tournai, clef du royaume*, Tournai.
Amand 1970a = Marcel Amand, 1970, *Un nouveau quartier roman à Tournai: les fouilles du Luchet d'Antoing*, in: *Archaeologia Belgica*, 102.
Amand 1972a = Marcel Amand, 1972, *Tournai, de César à Clovis*, Gembloux [*Wallonie, art et histoire 15*].
Amand 1980a = Marcel Amand, 1980, *La basilique mérovingienne sous Saint-Piat à Tournai*, in: *Annales du Congrès de Comines*: II, p.217-222.
Amand 1990a = Marcel Amand, 1990, *Les origines de Tournai. Le point de vue de l'archéologue*, in: *Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem*, [Brussel]: p.169-202 [*Handelingen 14e internationaal colloquium, Spa, 6-8 september 1988; Gemeentekrediet, Historische uitgaven reeks in-8o, nr.83*].
Amand & Eykens-Dierickx 1960a = Marcel Amand & Irène Eykens-Dierickx, 1960, *Tournai romain*, Brugge [*Dissertationes Archaelogicae Gandenses 5*].
Amand, Lambert & Roossens 1980a = Marcel Armand, H. Lambert & Heli Roossens, 1980, *Le sous-sol archéologique de l'église de Saint- Piat à Tournai. Vestiges romains et édifices religieux*, Bruxelles/ Brussel [*Archaeologia Belgica (Nationale dienst voor opgravingen) 222*].
Andrault-Schmidt 2006a = Claude Andrault-Schmidt (ed.), [2006], Saint-Martial de Limoges: ambition politique et production culturelle (Xe – XIIIe siècles), Paris [Actes du colloque tenu à Poitiers et Limoges du 26 au 28 mai 2005].
Andrault-Schmidt & Lorans 2002a = Claude Andrault-Schmidt & Élisabeth Lorans, 2002, *Le massif occidental de la collégiale de Saint-Mexme de Chinon*, in: Sapin 2002a: p.251-259.
Anderson 1988a = Freda Anderson, 1988, *The Tournai Marble Sculptures of the Priory of Saint-Pancras at Lewes, East Sussex*, in: **RBAHA**, 57: p.23-49.
Andersson 1968a = Aron Andersson, 1968, *L'art scandinave, II*, Sainte-Marie-de-la-Pierre qui Vire – Saint-Léger-Vauban [*La Nuit des temps* 29].
Anfray 1939a = Marcel Anfray, 1939, *L'architecture normande, son influence dans le nord de la France aux XIe et XIIe siècles*, Paris.
Angenendt 1994a = Arnold Angenendt, 1994, *Heilige und Reliquien. Die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zur Gegenwart*. München.
ANGILBERTUS ABBAS 1887a = Georg Waitz (ed.), 1887, *Angilberti abbatis De ecclesia Centulensi libellus*, in: Georg Waitz (ed.), **MGH SS**, 15-1, Hannover: p.173-179.
ANNALES ELNONENSES 1937a = Grierson 1937b: p.132-175.
ANNALES VEDASTINI 1958a = Reinhold Rau (ed.), 1958, *Annales Bertiniani. Annales Vedastini. Annales*

Xantenses, Berlin [*Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters*, 6. *Quellen zur Karolingischen Reichsgeschichte*, 2].
Annas 2000a = Gabriele Annas, 2000, *Abt Suger von Saint-Denis (um 1081-1151). Eine historisch-biographische Skizze*, in: Binding & Speer 2000a: p.67-111.
Anonymus 1869a = Anonymus, 1869, *Analecta juris pontificii: dissertations sur différents sujets de droit canonique, liturgie et théologie*, Roma – Paris, 10.
Anonymus 1907a = Anonymus, 1907, *The Victoria History of the County of Gloucester*, II.
Anonymus 1926a = Anonymus, 1926, *La cathédrale de Tournai. Guide illustré du visiteur*, Tournai.
Anonymus 1940a = Anonymus, 1940, *M. l'architecte Wilbaux nous parle de la cathédrale*, in: **TRA**, 6: p.6-7.
Anonymus 1970a = Anonymus, 1970, *The Cathedral of Roskilde*, Roskilde.
Ansieau, Deveseleer, Doperé & Sartieaux 2009a = Cécile Ansieau, Jacques Deveseleer, Frans Doperé & Pierre-Philippe Sartieaux, 2009, *La Tourelle d'escalier au nord de la tour occidentale*, in: Deveseleer 2009a: p.195-206.
Appendices Chronici Trunchiniensis 1837a = De Smet 1837-1865a: I, p.591-734.
Ardovino 2004a = Angelo Maria Ardovino, 2004, *San Lorenzo et la cultura tardoantica di Milano*, in: Fieni 2004a: p.91-96.
Arias 1999a = Lorenzo Arias, 1999a, *The preromanesque in Asturias*, Gijón.
Arnoult 1957a = Pierre Arnoult, 1957, *L'Église abbatiale de Montier-en-der*, in: **CAF 1966**: p.262-281.
Ath 1983a = *L'archéologie en Hainaut occidental (1978-1983)*, Ath [exposition Ath 1983].
Atherton 1996a = Ian Atherton, Eric Fernie, Hassell Smith & Christopher Harper-Bill, 1996, *Norwich Cathedral: Church, City 1096-1996*, Norwich.
Aubert 1919a = Marcel Aubert, 1919, *La cathédrale Notre-Dame de Paris. Notice historique et archéologique*, Paris [2].
Aubert 1922a = Marcel Aubert, 1922, *Senlis*, Paris [*Petites monographies des grands édifices de la France*].
Aubert 1930a = Marcel Aubert, 1930, *Table alphabétique des publications de la Société française d'archéologie, 1834-1925*. Paris.
Aubert 1939a = Marcel Aubert, 1939, *Les églises de la Nativité à Bethléem*, in: **BM**, 98: p.85-87.
Aubert 1965a = Marcel Aubert, 1965, *A propos de l'église abbatiale de Saint-Lucien de Beauvais*, in: *Gedenkschrift Ernst Gall*, München – Berlin: p.51-58.
Aubert 1995a = R. Aubert, 1995, *Hugues*, in: **DHGE**, 25, kol.261-262.
Aubert 1995b = R. Aubert, 1995, *Immon*, in: **DHGE**, 25, kol.935-936.
Auctarium Hasnoniense 1844a = Ludwig Conrad Bethmann (ed.), 1844, *Sigeberti Gemblacensis Chronica cum Continuationibus: Auctarium Hasnoniense*, in: G.H. Pertz (ed.), 1844, **MGH SS**, 6, Hannover [Neudrück 1963]: p.441-442.
Audoenus van Rouen 1902a = Bruno Krusch (ed.), 1902, *Vita sancti Eligii*, in: **MGH rer. Merov.**, 4, Hannover & Leipzig: p.669-742.
Aurelius Augustinus 1955a = Bernhard Dombart & Alphonsus Kalb (ed.), 1955, *Sancti Aurelii Augustini De civitate Dei*, Turnhout [*Corpus Christianorum. Series. Latina*, 47-48].

B

Babelon 1924a = Ernest Babelon, 1924, *Le tombeau de Childéric et les origines de l'orfèvrerie cloisonnée*, Paris.
Bach 1953a = Adolf Bach, 1953, *Die deutschen Personennamen. Band 1. Teil 2: Die deutschen Personennamen in geschichtlicher, geographischer, soziologischer und psychologischer Betrachtung*, Heidelberg [2].
Backhouse, Turner & Webster 1984a = Janet Backhouse, D.H. Turner & Leslie Webster, 1984, *The Golden Age of Anglo-Saxon Art 966-1066*, London.
Bairoch, Batou & Chèvre 1998a = P. Bairoch, J. Batou & P. Chèvre, 1998, *La population des villes européennes de 800 à 1850. Banque de données et analyse sommaire des résultats*. Genève [*Publications du Centre d'histoire économique internationale de l'Université de Genève*, 2].
Balcon & Berry 2002a = Sylvie Balcon & Walter Berry, 2002, *Le massif occidental de la cathédrale de Reims*, in: Sapin 2002a: p.108-126.
Baldwin 1970a = John Baldwin, 1970, *Masters, Princes and Merchants. The Social Views of Peter the Chanter and his Circle*, Princeton.
Baldwin 1986a = John Baldwin, 1986, *The Government of Philip Augustus: Foundations of French Royal Power in the Middle Ages*, Berkeley – Los Angeles – London.
Baldwin 1992a = John Baldwin (ed.), 1992, *Les registres de Philippe Auguste. I: texte*, Paris [*Recueil des Historiens de la France. Documents financiers et administratifs*, 7].

Baluzius 1678-1715a = Étienne Baluze, 1678-1715, *Stephani Baluzii miscellaneorvm: liber I-VII. Hoc est collectio veterum monumentorum quae hactenus latuerant in variis codicibus ac bibliothecis*, Paris.
Baluzius & Mansi 1761-1764a = Giovan Domenico Mansi (ed.), 1761-1764, *Stephani Baluzii Tutelensis Miscellanea: novo ordine digesta et non paucis ineditis monumentis opportunisque animadversionibus aucta*, Lucca.
Bannasch 1972a = H. Bannasch, 1972, *Das Bistum Paderborn unter den Bisschöfen Rethar und Meinwerk (983-1036)*, Paderborn.
Bandmann 1951a = Günther Bandmann, 1951, *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger*, Berlin.
Bandmann 1953a = Günther Bandmann, 1953, *Zur Bedeutung der romanischen Apsis*, in: **WRJ**, 15: p.28-46.
Bandmann 1955a = Günter Bandmann, 1955, *Doppelkapelle, -kirche*, in: **RDK**, 4 p.196–215.
Bandmann 1962a = Günther Bandmann, 1962, *Früh- und hochmittelalterliche Altaranordnung als Darstellung*, Düsseldorf.
Bandmann 1972a = Günther Bandmann, 1972, *Die vorgotische Kirche als Himmelsstadt*, in: *Frühmittelalterliche Studien*, 6, Berlin: p.67-93.
Bandmann 1998a = Günther Bandmann, 1998, *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger*, Berlin [11].
Bannasch 1972a = Hermann Bannasch, 1972, *Das Bistum Paderborn unter den Bisschöfen Rethar und Meinwerk (983-1036)*, Paderborn.
Bapst 1887a = Germain Bapst, 1887, *Tombeau et châsse de saint Germain. Tombeau de sainte Colombe. Tombeau de saint Séverin*, in: **RA**, série 3, 9: p.144-158.
Baptiste 1994a = François Baptiste, 1994, *Tournai/Chercq: abbaye Saint-Nicolas-des-Prés (1132-1660)*, in: *Chronique d'archéologie wallonne. Activités 1992-1993*, Namur: p.58-59.
Baptiste 1995a = François Baptiste, 1995, *Tournai/Chercq: abbaye Saint-Nicolas-des-Prés (XIIe siècle)*, in: *Chronique d'archéologie wallonne. Activités 1994*, Namur: p.57-58.
Baptiste 1996-1997a = François Baptiste, 1996-1997, *Tournai/Chercq: abbaye Saint-Nicolas-des-Prés (XIIe siècle)*, in: *Chronique d'archéologie wallonne. Activités 1995-1996*, Namur: p.71-74.
Barbier, Busson & Soulay 2012a = Josiane Barbier, Didier Busson & Véronique Soulay, *Avant la cathédrale gothique*, in: Vingt-Trois 2012a: p.17-27.
Barnes 1967a = Carl F. Barnes Jr., 1967, *The Architecture of Soissons Cathedral: Sources and Influences in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, New York [Dissertation, Columbia University].
Barnes 1988a = Carl F. Barnes Jr., 1988, *Bruzelius, Caroline, 1985, The Thirteenth-Century Church at Saint-Denis, New Haven, London [Yale Publications in the History of Art, 33]*, in: **JSAH**, 57: p.80-81.
Baron 1970a = Françoise Baron, 1970, *La gisante en pierre de Tournai de la cathédrale de Saint-Denis*, in: **BM**, 138: p.211-228.
Barral i Altet 1986a = Xavier Barral i Altet (ed.), 1986, *Artistes, artisans et production artistique au Moyen Âge. Les hommes*, Paris.
Barral i Altet 1987a = Xavier Barral i Altet (ed.), 1987, *Artistes, artisans et production artistique au Moyen Âge. Commande et travail*, Paris.
Barral i Altet 1987b = Xavier Barral i Altet (ed.), 1987, *Le paysage monumental de la France autour de l'an mil*, Paris.
Barrel i Altet 1989a = Xavier Barrel i Altet, 1989, *Belgique romane*, Sainte-Marie de la Pierre qui Vire – Saint-Léger Vauban [*La nuit des temps* 71].
Barral i Altet 1990a = Xavier Barral i Altet (ed.), 1990, *Artistes, artisans et production artistique au Moyen Âge. Fabrication et consommation de l'œuvre*, Paris.
Barral i Altet 1990b = Xavier Barral i Altet, 1990, *Le paysage architectural de l'an Mil*, in: Robert Delort, *La France de l'an Mil*, Paris: p.178-182.
Bataille 1934a = J. Bataille, 1934, *Cysoing: les seigneurs, l'abbaye, la ville, la paroisse*, Lille.
Batou, J., zie: Bairoch, Batou & Chèvre
Baud 2003a = Anne Baud, 2003, *Cluny. Un grand chantier médiéval au cœur de l'Europe*, Paris [Les espaces médiévaux].
Baudoux 1904a = Augustin Baudoux, 1904, *Les évêques de Noyon (suite). 39eme évêque: Rainelme*, in: **MSHAN**, 19: p.99-109.
Baudoux 1904b = Augustin Baudoux, 1904, *Les évêques de Noyon* (*suite*). *33e évêque: Gislebert*, in: **MSHAN**, 19: p.83-85.
Baudoux 1934b = Augustin Baudoux, 1934, *Les évêques de Noyon*, Noyon.
Baylé 1975a = Maylis Baylé, 1975, *Les sculptures de l'ancienne abbatiale de la Trinité de Caen*, in: *L'Information d'Histoire de l'Art*, 20: p.108-116.
Baylé 1978a = Maylis Baylé, 1978, *La Trinité de Caen*, in: **CA 1974**: p.22-58.
Baylé 1979a = Maylis Baylé, 1979, *La Trinité de Caen. Sa place dans l'histoire de l'architecture et du décor*

roman, Genève – Paris.
Baylé 1987a = Maylis Baylé, 1987, *Les ateliers de sculpture de Saint-Étienne de Caen aux XIe et XIIe siècles*, in: *Proceedings of the Battle Conference* 10: p.1-24.
Baylé 1991a = Maylis Baylé, 1991, *Les relations entre massif de façade et vaisseau de nef en Normandie avant* 1080, in: **CCM**, 34: p.225-235.
Baylé 1992a = Maylis Baylé, 1992, *Les origines et les premiers développements de la sculpture romane en Normandie*, Caen [Art de Basse-Normandie, n° 100bis].
Baylé 1993a = Maylis Baylé, 1993, *Les vestiges romans de l'ancienne priorale Saint-Gervais de Rouen*, in: *Medieval Art, Architecture and Archaeology at Rouen* [**BAACT**, 1986]: p.31-35.
Baylé 1997a = Maylis Baylé, 1997, *L'architecture normande au Moyen Âge. 1. Regards sur l'art de bâtir*, Caen – Condé-sur-Noireau [Actes du colloque de Cerisy-la-Salle (28 septembre-2 octobre 1994)].
Baylé 1997b = Maylis Baylé, 1997, *L'architecture normande au Moyen Âge. 2. Les étapes de la création*, Caen – Condé-sur-Noireau [Actes du colloque de Cerisy-la-Salle (28 septembre-2 octobre 1994)].
Beaud 2015a = Mathieu Beaud, 2015, *Nouveau rapport de fouilles sur le site de Santa Reparata de Florence: note sur le second volume de The Florence Duomo Project*, in: *Bulletin du centre d'études médiévales d'Auxerre | BUCEMA* [En ligne], 19.1 | 2015, mis en ligne le 11 juin 2015, consulté le 04 octobre 2015. URL: http://cem.revues.org/13865; DOI: 10.4000/cem.13865.
Beaussart 1985a = Philippe Beaussart, 1985, *Valenciennes: première évaluation du patrimoine archéologique urbain*, in: **RN**, 67: p.103-119.
Beauvais 1991a = *La route du Nord. Van der Meulen. Dessins et soies peintes*, Beauvais [Galerie nationale de la tapisserie, Beauvais, 11 juin-11 septembre 1991].
Becker 1964a = Alfons Becker, 1964, *Papst Urban II. (1088-1099)*, Stuttgart [*Schriften der MGH* (Deutsches Institut für Erforschung des Mittelalters)].
Becker 1999a = Alfons Becker, 1999, *Urbanus II.*, in: **LMA**, VIII, kol.1282.
Becker 1999b = Alfons Becker, 1999, *Reims*, in: **LMA**, VII, kol.658.
Becquet 1961a = Jean Becquet, 1961, *Étienne de Tournai, évêque 1182-1203*, in: *Dictionnaire de spiritualité, ascétique et mystique*, IV-2, kol.1526-1527.
Becquet 1977a = Jean Becquet, 1977, *Abbayes et prieurés. Tome XVI; diocèse d'Amiens (province de Reims)*, in: **RM**, 59: p.33-96.
Becquet 1979a = Jean Becquet, 1979, Abbayes et Prieurés. Tome XVI: Diocèse d'Amiens (Province de Reims), in: **RM**, 59: p.129-160.
Becquet 1981a = Jean Becquet, 1981, *Abbayes et Prieurés. Tome XVI: Diocèse actuel d'Amiens (Province de Reims)*, in: **RM**, janvier-mars 1981, nr.283, Ligugé: p.193-224.
Becquet 1985a = Jean Becquet, 1985, *Abbayes et Prieurés. Tome XVII: Diocèse de Soissons (Province de Reims)*, in: **RM**, janvier-décembre 1986, nr.399-302 (hors-série), Ligugé: p.1-160.
Becquet 1986a = Jean Becquet, 1986, *Abbayes et Prieurés. Tome XVII: Diocèse de Soissons (Province de Reims)*, in: **RM**, janvier-juin 1986, nr.303-304 (hors-série), Ligugé: p.161-252.
Becquet 1989a = Jean Becquet, 1989, *Abbayes et Prieurés. Tome XVIII: Diocèse actuel de Beauvais (Province de Reims)*, in: **RM**, janvier-décembre 1989, nr.315-318 (hors-série), Ligugé: p.1-251.
Beer 1986a = Ellen J. Beer, 1986, *Josepha Weitzmann-Fiedler, Romanische gravierte Bronzeschaler*, in: **ZK**, 4: p.96-103.
Beer 2007a = Ralf Beer, 2007, *Die Kirche der ehemaligen Benediktinerabtei zu Mouzon in den Ardennen Baukunst zwischen »Original« und Transformation*, Remshalden.
Belyea 1997a = Thomas L. Belyea, 1997, *A Twelfth-Century Anomaly: Durham Cathedral and the Origins of Gothic Architecture*, Leiden [Leiden Opleiding Kunstgeschiedenis].
Beretta 2006a = Michela Beretta, 2006, *Le chiese "episcopali" e la "civitas christiana" di Como nell'XI secolo*, in: Carlo Bertelli, 2006, *Età romanica: metropoli, contado, ordini monastici nell'attuale provincia di Lecco, XI – XII secolo*, Milano [*Atti del convegno, 6-7 giugno 2003, Varenna, Villa Monastero*]: p.31-48.
Berger 1958-1971a = Roger Berger, 1958-1971, *Archidiacres, officiaux, dignitaires du chapitre d'Arras (1093-1300). Essai de chronologie*, in: **BCDMHPC**, 8: p.505-541.
Berger 1973a = Roger Berger, 1973, *Note sur les évêques d'Arras antérieurs à 1300*, in: **BCDMHPC**, 9: p.167.
Bergmans 1998a = Anna Bergmans, 1998, *Middeleeuwse muurschilderingen in de 19e eeuw*, Leuven [proefschrift Katholieke Universiteit Leuven 1998]
Berings 1986a = Geert Berings, 1986, *Een nieuwe historische aanduiding over de rol van Petegem bij Oudenaarde in de 9de eeuw*, in: *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde van zijne kastelnij en van den lande tusschen Maercke en Ronne* 23: p.125-134.
Berings 1999a = Geert Berings, 1999, *Cysoing*, in: **LMA**, III: kol.405-406.
Berland 1980a = Jean-Marie Berland, 1980, *Val de Loire roman*, Sainte-Marie-de-la-Pierre qui Vire – Saint-

Léger-Vauban [3] [*La nuit des temps* 3].
Berlière 1890a = Ursmer Berlière (ed.), 1890, *Monasticon belge. Tome I. Province de Namur et de Hainaut. Premier fascicule*, Maredsous – Liège [fotografische herdruk 1961].
Berlière 1897a = Ursmer Berlière (ed.), 1897, *Monasticon belge. Tome I. Province de Namur et de Hainaut. Deuxième fascicule*, Maredsous – Liège [fotografische herdruk 1973].
Berlière 1894a = Ursmer Berlière, 1894, *La nécrologie de Saint-Martin de Tournai*, in: *Documents inédits pour servir a l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, 1, Maredsous: p.133-292.
Berlière 1904a = Ursmer Berlière, 1904, *Inventaire analytique des Libri Obligationum et solutionum des archives vaticanes au point de vue des anciens diocèses de Cambrai, Liège, Thérouanne et Tournai*, Brugge – Paris – Roma [Institut historique belge de Rome].
Berlière 1905a = Ursmer Berlière, 1905, *Les évêques auxiliaires de Cambrai et de Tournai*, Brugge – Lille – Paris.
Berlière 1912a = Ursmer Berlière, 1912, *Achaire, évêque de Tournai-Noyon*, in: **DHGE**, 1: kol.304-305.
Berlière 1922a = Ursmer Berlière, 1922, *Les processions des croix banales*, in: *Académie Royale de Belgique: Bulletin de la Classe de Lettres et des Sciences Morales et Politiques*, 5e série, 8: p.419-446
Berlière 1974a = Ursmer Berlière (ed.), 1974, *Monasticon Belge. 3. Province de Flandre orientale*, Maredsous – Liège.
Berlière 1988a = Ursmer Berlière (ed.), 1988, *Monasticon Belge*, 7, *Province de Flandre orientale, tome 1*, Maredsous – Liège.
Bernard 1958a = Honoré Bernard, 1958, *Les chœurs successifs de l'ancienne abbatiale d'Ham-en-Artois*, in: **RN**, 40: p.437-452.
Bernard 1962a = Honoré Bernard, 1962, *La reprise des fouilles de Thérouanne*, in: **RN**, 44: p.339-356.
Bernard 1962b = Honoré Bernard, 1962, *Les fouilles de Saint-Riquier*, in: **BSNAF**, 1962: p.203-205.
Bernard 1975a = Honoré Bernard, 1975, *Essais sur la genèse des fondations gothiques, dans les régions du Nord et de la Picardie*, in: **CAP**, 2: p.85-100.
Bernard 1980a = Honoré Bernard, 1980, *Les cathédrales de Thérouanne. Les constructions du haut moyen âge*, in: **AM**, 10: p.105-152.
Bernard 1981a = Honoré Bernard, 1981, *Les cryptae carolingiennes de Thérouanne... et d'ailleurs*, in: **BCDMHPC**, 10 (1979/1980): p.305-333.
Bernard 1983a = Honoré Bernard, 1983, *Les cathédrales de Thérouanne. Les découvertes de 1980 et la cathédrale gothique (État des fouilles en Octobre-Novembre 1980)*, in: **AM**, 13: p.7-45.
=Bernard 1986a = Honoré Bernard, 1986, *Thérouanne antique. À propos des découvertes relatives au Bas-Empire: état de la question à l'issue de la campagne de 1984*, in: *Bulletin de la Commission départementale d'histoire et d'archéologie du Pas-de-Calais*, 12: p.7-33.
Bernard 1986b = Honoré Bernard, 1986, *L'hypothèse du "groupe épiscopal" de Thérouanne*, in: **RN**, 68: p.301.
Bernard 1987a = Honoré Bernard, 1987, *Cloîtres et salles capitulaires. Remarques sur les origines de la distribution des "lieux réguliers" dans les abbayes de l'ordre de Saint-Benoît*, in: *Liber amicorum. Études historiques offertes à Pierre Bougard*, Arras: [Mémoires de la Commission départementale d'histoire et d'archéologie du Pas-de-Calais 25/ RN hors-série, collection Histoire, nº 3]: p.35-56.
Bernard 1989a = Honoré Bernard, 1989, *Saint-Riquier: une restitution nouvelle de la Basilique d'Angilbert*, in: **RN**, 71: p.307-361.
Bernard 2000a = Honoré Bernard, 2000, *L'héritage d'un évêché disparu*, in: Nicolette Delanne-Logié et Yves-Marie Hilaire (ed), *La cathédrale de Saint-Omer. 800 ans de mémoire vive*, Paris: p.147-165.
Bernard 2009a = Honoré Bernard, 2009, *Saint-Riquier: l'abbaye carolingienne d'Angilbert*, in: Aline Magnien, *Saint-Riquier, une grande abbaye bénédictine*, Paris: p.55-82.
Bernard & Héliot 1955a = Honoré Bernard & Pierre Héliot, 1955, *Les fouilles de la collégiale de Lillers*, in: *Les monuments historiques de la France* 1: p.182-186.
Bernier 1879a = Théodore Bernier, 1879, *Tournai*, in: *Dictionnaire géographique, historique, archéologique, biographique et bibliographique du Hainaut*, Mons: p.548-580.
Bernier 1891a = Théodore, Bernier, 1891, *Tournai*, in: *Dictionnaire géographique, historique, archéologique, biographique et bibliographique du Hainaut*, Mons: p.319-344.
Bernois 1905a = Constant Bernois, 1905, *Étienne de Tournai (1128-1203)*, in: *Académie de Sainte-Croix d'Orléans. Lectures et mémoires* 11: p.21-121.
Berry & Neiss 2004a = William Berry & Robert Neiss, [2000], *La cathédrale de Reims: archéologie du site*, in: Patrick Demouy (ed.), 2000a, *Reims. La cathédrale*, Sainte-Marie-de-la-Pierre qui Vire – Saint-Léger-Vauban: p.52-56.
Berthod 1869a = Anselme Berthod, 1869, *Hériman de Tournai*, in: *Histoire littéraire de la France*, 12, Paris: p.279-288.

Beseler & Roggenkamp 1954a = H. Beseler & H. Roggenkamp, 1954, *Die Michaeliskirche zu Hildesheim*, Berlin.
Beuckers 2009a = Klaus Gereon Beuckers, 2009, *Der salische Neubau von St. Maria im Kapitol: zum Baukonzept in seinem historischen Kontext*, in: *Colonia Romanica*, 24: p.49-70.
Beyer 1962a = Victor Beyer, 1962, *Rosaces et roues de Fortune à la fin de l'art roman et au début de l'art gothique*, in: **ZSAK**, 12: p.34-41.
Bezold 1890a = Gustav von Bezold, 1890, *Bouwkunst. De hoofdkerk van Noyon*, in: *Dietsche Warande*. Nieuwe reeks 2, jaargang 3, Gent - 's-Gravenhage: p.565-570.
Bezold, Gustav von, zie: Dehio, Georg
Bideault & Lautier 1987a = Maryse Bideault & Claudine Lautier, 1987, *Ile-de-France gothique, 1: les églises de la Vallée de l'Oise et du Beauvaisis*, Paris.
Bijsterveld & Van de Perre 2001a =Arnoud-Jan A. Bijsterveld & Dirk Van de Perre, 2001, *Het mirakelboek en de stichtingsgeschiedenis van de Ninoofse abdij*, Leuven.
Billings 1843a = Robert William Billings, 1843, *Architectural Illustrations and Description of The Cathedral Church at Durham*, London.
Bilson 1899a = John Bilson, 1899, *The Beginnings of Gothic Architecture. Norman Vaulting in England*, in: *Journal of the Royal Institute of British Architects*, 3, 6: p. 289-319, discussion 319-26.
Bilson 1922a = John Bilson, 1922, *Durham Cathedral: The Chronology of its Vaults*, in: *Archaeological Journal*, 2nd series, 29 (1922), 101-160.
Binding 1985a = Günther Binding, 1985, *Geometricis et aritmeticis instrumentis. Zur mittelalterlichen Bauvermessung*, in: *Jahrbuch der Rheinischen Denkmalpflege*, 30/31: p.9-24.
Binding 1986a = Günther Binding, 1986, *Städtebau und Heilsordnung. Künstlerische Gestaltung der Stadt Köln in ottonischer Zeit*, Düsseldorf [Studia humaniora. Düsseldorfer Studien zur Mittelalter und Renaissance, series minor 1].
Binding 1989a = Günther Binding, 1989, *Masswerk*, Darmstad.
Binding 1993a = Günther Binding, 1993, *Das Baubetrieb im Mittelalter*, Darmstadt.
Binding 1995a = Günther Binding, 1995, *Multis arte fuit utilis – Einhard als Organisator am Aachener Hof und als Bauherr in Steinbach und Seligenstadt*. in: *Mittellateinisches Jahrbuch*, 30, 2: p.29-46.
Binding 1996a = Günther Binding, 1996, *Der früh- und hochmittelalterliche Bauherr als sapiens architectus*, Darmstadt.
Binding 1996b = Günther Binding, 1996, *Templum sapientissimi Salomonis arte Deo construitur*, in: Walter Senner (ed.), 1996, *Omnia disce, Festschrift Willehad Paul Eckert*, Köln: p.268-277.
Binding 1998a = Günther Binding, 1998, *Architektonische Formenlehre*, Darmstadt [4].
Binding 1999a = Günther Binding, 1999, *Doppelturmfassade*, in: **LMA**, II: kol.1261-1262.
Binding 1999b = Günther Binding, 1999, *Kirchweihe*, in **LMA**, V: kol.1178-1188.
Binding, zie ook: Kubach & Binding
Binding & Speer 2000a = Günther Binding & Andreas Speer, 2000, *Abt Suger von Saint-Denis. Augewählte Schriften: Ordinatio, De consecratione. De administratione*, Darmstadt.
Bitton 2000a = Michèle Bitton, 2000, *Les femmes dans le judaïsme. – A la synagogue*, in: *Femmes entre ombre et lumière. Recherches sur la visibilité sociale (XVIe-XXe siècles)*, Paris [http://www.afmeg.info/spip.php?article121].
Blieck, Gabriel & Vanderstraeten 1986a = Gilles Blieck, Martine Gabriel & Laurence Vanderstraeten, 1986, *Les fouilles de la collégiale Saint-Pierre de Lille*, in: **RN**, 68: p.121-152.
Blockeel & Warlop 1967a = Leonard Blockeel & Ernest Warlop, 1967, "*Nova terra quae dicitur Vebta". De abdij van Sint-Diederik bij Reims en de oudste geschiedenis van Vichte*, in: *De Leiegouw*, 9: p.54-55.
Blockley, Sparks & Tatton-Brown 1997a = Kevin Blockley, Margaret Sparks & Tim Tatton-Brown, 1997a, *Canterbury Cathedral Nave. Archaeology, History and Architecture*, Canterbury [*The Archaeology of Canterbury, New series*, 1].
Blockmans 1983a = Willem Pieter Blockmans (ed.), 1983, *Geschiedenis van Vlaanderen van de oorsprong tot heden*, Brussel/ Bruxelles.
Blocquet 1990a = Cathérine Blocquet, 1990, *L'évolution topographique de la ville de Tournai du Ve à la fin du XIe siècle*, Lille [mémoire de maîtrise; Université Charles de Gaulle – Lille III]
Blok 1982a = D.P. Blok e.a. (ed.), 1982, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem = **ADN**.
Blume 1908a = Clemens Blume, 1908, *Thesauri hymnologici hymnarium. Die Hymnen des Thesaurus Hymnologius H.A. Daniels und anderer Hymnen-Ausgaben 1. Die Hymnen des 5.-11. Jahrhunderts und die Irisch-Keltische Hymnodie*, Leipzig (*Analecta hymnica medii aevi*, 51).
Blumenthal 1999a = Uta-Renate Blumenthal, 1999, Gelasius II., in: **LMA**, IV: kol.1197-1198.

Blumenthal 2001a = Uta-Renate Blumenthal, 2001, *Gregor VII. Papst zwischen Canossa und Kirchenreform*, Darmstadt.
Boase 1953a = T.S.R. Boase, 1953, *English Art 1100-1216*, Oxford [*Oxford History of English Art*, 3]
Böhmer & Mühlbacher 1908a = Johann Friedrich Böhmer & Engelbert Mühlbacher, 1908, *Regesta Imperii. 1. Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingen 751-918*, Innsbruck [2].
Boeren 1936a = Petrus Cornelis Boeren, 1936, *Études sur les tributaires d'église dans le Comté de Flandre*, Nijmegen [dissertatie 1936].
Boeren & Nolet 1951a = Petrus Cornelis Boeren & W. Nolet, 1951, *Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen*, Amsterdam.
Boes 1970a = G. Boes, 1970, *L'abbaye de Saint-Trond*, Tongeren.
Boinet 1922a = Amédée Boinet, 1922, *Communications sur quelques détails iconographiques sur les sculptures de la cathédrale de Tournai*, in: **BSNAF,** 1922: p.113-115.
Boinet 1927a = Amédée Boinet, 1927, *Les manuscrits de Saint-Martin de Tournai et leur décoration*, in: **AFAHB,** *1921, 24e congrès: Tournai*, Tournai: p.323-340.
Bond 1913a = Francis Bond, 1913, *An Introduction to English Church Architecture from the XIth to the XVIth Century*, Oxford.
Bond 1960a = Francis Bond, 1960, *Fonts and Font Covers*, London.
Bondroit 1923a = Théodule Bondroit, 1923, *La Porte Mantile à Tournai*, in: *Revue catholique des idées et des faits* 3, n.32: p.12.
Bondroit 1933a = Théodule Bondroit, [1933], *Pour l'embellissement de notre vie*, Paris.
Bonduelle [s.d.]a = Paul Bonduelle, [s.d.], *La reconstruction de Tournai*, Bruxelles/ Brussel.
Bonne, Colette, Le Goff & Palazzo 2001a = Jean-Claude Bonne, Marie-Noël Colette, Jacques Le Goff & Éric Palazzo, 2001, *Le sacre royal à l'époque de Saint Louis d'après le manuscrit latin 1246 de la BNF*, Paris [*Le temps des images*].
Bonnet 2001a = Charles Bonnet, 2001, *Des cathédrales paléochrétiennes aux cathédrales carolingiennes*, in: Catherine Armenjon & Denis Lavalle, *20 siècles en cathédrales*, Paris [catalogue exposition Palais du Tau, Reims, 2001]: p.145-154.
Bonnet 2003a = Philippe Bonnet, 2003, *La cathédrale de Quimper*, Paris [*Le ciel et la pierre* 8].
Bonnet & Peillex 2009a = Charles Bonnet & Alain Peillex, *Les fouilles de la cathédrale Saint-Pierre de Genève: le centre urbain de la protohistoire jusqu'au début de la christianisation*, Genève [*Mémoires et documents publiés par la Société d'Histoire et d'Archéologie de Genève*, 64].
Bony 1937a = Jean Bony, 1937, *Tewkesbury et Pershore. Deux élévations à quatre étages de la fin du XIe siècle*, in: **BM**, 96: p.281-290.
Bony 1937b = Jean Bony, 1937, *A propos de Tewkesbury et Pershore*, in: **BM**, 96: p.503-504.
Bony 1939a = Jean Bony, 1939, *La technique normande du mur épais à l'époque romane*, in: **BM**, 98: p.153-188.
Bony 1939b = Jean Bony, 1939, *Gloucester et l'origine des voûtes d'hémicycle gothiques*, in: **BM**, 98: p.329-331.
Bony 1947a = Jean Bony, 1947, *La collégiale de Notre-Dame de Mantes*, in: **CA 1946**: p.163-220.
Bony 1963a = Jean Bony, 1963, *The Façade of Bury St. Edmunds: An Additional Note*, in: *Romanesque and Gothic Art*, Princeton [*Studies in Western Art. Acts of the 20th International Congress of the History of Art*, I]: p.105-107.
Bony 1974a = Jean Bony, 1974, *"La sculpture romane de la Cathédrale Notre-Dame de Tournai" by Villy Scaff*, in: **TAJ**, 54: p.122.
Bony 1983a = Jean Bony, 1983, *French Gothic Architecture of the 12th and 13th Centuries*, Los Angeles – London.
Bosma, Mekking, Ottenheym & Woud, 2007a = Koos Bosma, Aart J.J. Mekking, Koen Ottenheym & Auke van der Woud (ed.), 2007, *Bouwen in Nederland 600-2000*, Zwolle.
Bosman 1990a = Alexander F.W. Bosman, 1990, *De Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht. Bouwgeschiedenis en historische betekenis van de oostpartij*, Zutphen [*Clavis Kunsthistorische Monografieën*, 9].
Bosman 2005a = Lex Bosman, 2005, *Der Chorumgang: Geschichte und Rezeption eines Grundrisstyps in mittelalterlicher und nachmittelalterlicher Zeit*, in: Dirk Höhne & Leonhard Helten, 2005, *Dispositio. Der Grundriss als Medium in der Architektur des Mittelalters*, Halle an der Saale [*Hallesche Beiträge zur Kunstgeschichte*, 7; Beiträge des Internationalen Paul-Frankl-Kolloquiums aus Anlaß des 100. Geburtstages des Halleschen Instituts für Kunstgeschichte am 22.-23. Oktober 2004]: p.121-138.
Bosman 2014a = Lex Bosman, 2014, *Architektur und Zitat. Die Geschichtlichkeit von Bauten aus der Vergangenheit*, in: Heiko Brandl, Andreas Ranft, Andreas Waschbüsch (ed.), *Architektur als Zitat. Formen, Motive und Strategien der Vergegenwärtigung*, Regensburg: p.11-32.

Bork, Clark & McGehee 2011a = Robert Bork, William W. Clark & Abby McGehee (ed.), 2011, *New Approaches to Medieval Architecture*, Farnham [*AVISTA studies in the history of medieval technology, science and art*, 8].
Bottiglieri 2006a = Corinna Bottiglieri (ed.), 2006, *Milone di Saint-Amand, Vita sancti Amandi metrica*, Firenze.
Bouffard 1962a = Pierre Bouffard, 1962, *La psychomachie sur les portails romans de la Saintonge*, in: **ZSAK**, 12: p.19-21.
Bougon 1900a = Georges Bougon, 1900, *Étymologie des noms des évêques de Noyon et de Vermand*, Montdidier.
Bouillet 1893a = Auguste Bouillet, 1893, *Sainte-Foy de Conques, Saint-Sernin de Toulouse, Saint-Jacques de Compostelle*, in: *Mémoires de la Société nationale des Antiquaires de France*, 53, 6e série, 1: p.117-128.
Bouquet 1870a = Martin Bouquet, 1870, *Recueil des historiens des Gaules et de la France. Nouvelle édition. Tome 9: Contenant ce qui restoit à publier des monumens de la seconde race des rois de France, depuis le commencement du règne de Louis le Bègue fils de Charles le Chauve, jusqu'aux premières années du règne de Hugues Capet chef de la troisième race c'est-à-dire depuis l'an DCCCLXXVII jusqu'à l'an DCCCCXCI*, Paris.
Bouquet 1874a = Martin Bouquet, 1874, *Recueil des historiens des Gaules et de la France. Nouvelle édition. Bd. 10: Contenant surtout ce qui s'est passé depuis le commencement du règne de Hugues-Capet jusqu'à celui du roi Henri I, fils de Robert le Pieux*, Paris.
Bouquet & Delisle 1869-1904a = Martin Bouquet & Léopold Delisle (ed.), 1869-1904, *Recueil des Historiens des Gaules et de la France*, Paris [*Rerum Gallicarum et Francicarum scriptores. Nouvelle édition (vol. 1-24)*] = RHF. Zie ook: Bouquet 1870a; Bouquet 1874a; Brial 1878a; Delisle 1877a; Longnon 1908a & 1908b.
Bournazel 1975a = Éric Bournazel, 1975, *Le gouvernement capétien au XIIe siècle (1108-1180)*, Paris.
Boutemy 1943a = André Boutemy, 1943, *Les miniatures de la 'Vita Anselmi' de Saint-Martin de Tournai et leurs origines*, in: **RBAHA**, 13: p.117-122.
Boutemy 1946-1947a = André Boutemy, 1946-1947, *L'origine et la date du Status Imperii Judaici*, in: **Scriptorium**, I: p.66-68.
Boutemy 1948a = André Boutemy, 1948, *Quelques précisions sur le plus ancien catalogue de la bibliothèque de l'abbaye Saint-Martin de Tournai*, in: *Miscellanea J. Gessler*: I, p.209-214.
Boutemy 1949a = André Boutemy, 1949, *Odon d'Orléans et les origines de la bibliothèque de l'abbaye Saint-Martin de Tournai*, in: *Mélanges dédiées à la mémoire de Félix Crat*: II, p.179-222.
Boutemy 1951a = André Boutemy, 1951, *La Bible de Saint-André-au-Bois*, in: *Scriptorium*, V: p.222-237.
Bozière 1862a = A.F.J. Bozière, 1862, *Quelques renseignements sur la construction du couronnement du beffroi de Tournai et sur l'architecte qui en traça le plan*, in: **BSHLT**, 8: p.43-56.
Bozière 1874a = A.F.J. Bozière, 1874, *Tournai ancien et moderne, ou description historique et pittoresque de cette ville, de ses monuments, de ses institutions, depuis son origine jusqu'à nos jours*, [Tournai, 1864], Bruxelles/ Brussel.
Bozóky 1999a = Edina Bozóky, 1999, *La politique des reliques des premiers comtes de Flandre (fin du IXe – fin du XIe siècle)*, in: Edina Bozóky & Anne-Marie Helvétius, 1999, *Les reliques. Objets, cultes symboles*, Turnhout [*Actes du colloque international de l'Université du Littoral-Côte d'Opale (Boulogne-sur-Mer) 4-6 septembre 1997 – Hagiologia*, 1]: p.271-292.
Brandenburg 2013a = Hugo Brandenburg, 2013, *Die frühchristlichen Kirchen in Rom vom 4. bis 7. Jahrhundert: Der Beginn der abendländischen Kirchenbaukunst*, Regensburg [1. Ausgabe 2004].
Branner 1960a = Robert Branner, 1960, *Burgundian Gothic Architecture*, London.
Branner 1963a = Robert Branner, 1963, *Gothic Architecture 1160-1180 and its Romanesque Sources*, in: *Romanesque and Gothic Art*, Princeton [*Studies in Western Art. Acts of the 20th International Congress of the History of Art*, 1961, I]: p.92-104.
Branner 1965a = Robert Branner, 1965, *The Transept of Cambrai Cathedral*, in: *Gedenkschrift Ernst Gall*, München – Berlin: p.69-86.
Braun 1924a = Joseph Braun, 1924, *Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung*, München.
Braunfels, Wolfgang, zie: Kirschbaum & Braunfels
Brett & Gribbin 2004a = Martin Brett & Joseph Gribbin, 2004, *English Episcopal Acta*, 28, Canterbury 1070-1136, Oxford [British Academy].
Breuer, Klinkenberg & Westerman 2005a = Uta-Maria Breuer, Emanuel Klinkenberg & Jeroen Westerman, 2005, *Kunst & Region Architektur und Kunst im Mittelalter. Beiträge einer Forschungsgruppe*, Utrecht [*Clavis Kunsthistorische Monografieën*, 20].
BREVE CHRONICON TORNACENSE SANCTI MARTINI 1888a = O. Holder-Egger, 1888, *Annales S. Martini Tornacensis (Breue chronicon Tornacense sancti Martini)*, in: **MGH SS**, 15/2: p.1295-1297.
Brial 1878a = Michel-Jean-Joseph Brial (ed.), 1878, *Recueil des historiens des Gaules et de la France. Nouvelle édition. Bd. 15: Contenant la suite des monuments des trois règnes de Philippe Ier, de Louis VI dit le Gros, et de Louis VII surnommé le Jeune, depuis l'an 1060 jusqu'en 1180*, Paris.

Bricka 1887-1905a = Carl Frederik Bricka, 1887-1905, *Dansk biografisk Lexikon*, København.
Brière 1904a = Fernand Brière, 1904a, *Les reliques de saint Éloi et leurs authentiques*, in: *Comité archéologique et historique de Noyon*, 19: p.35-51
Brigode 1942a = Simon Brigode, 1942, *Les églises romanes de Belgique*, Bruxelles/ Brussel [*L'art en Belgique*].
Brigode 1942b = Simon Brigode, 1942, *La restauration de la cathédrale de Tournai. À propos d'une étude récente*, in: *Apollo* 11: p.20.
Brigode 1942c = Simon Brigode, 1942, *Chronique bibliographique. L'architecture*, in: *Apollo* 13: p.23.
Brigode 1942d = Simon Brigode, 1942, *La restauration de la cathédrale de Tournai. À propos d'un nouveau mémoire de Monsieur D'Huicque*, in: *Apollo* 15: p.20-22.
Brigode 1943a = Simon Brigode, 1943, *De Romaanse kerken van België*, Brussel/ Bruxelles.
Brigode 1944a = Simon Brigode, 1944, *Les églises romanes de la Belgique*, Bruxelles/ Brussel [3] [*L'art en Belgique*].
Brigode 1944b = Simon Brigode, 1944, *Les églises gothiques de la Belgique*, Bruxelles/ Brussel [*L'art en Belgique*].
Brigode 1947a = Simon Brigode, 1947, *Les églises gothiques de la Belgique*, Bruxelles/ Brussel [*L'art en Belgique*].
Brigode 1947b = Simon Brigode, 1947, *La restauration de la cathédrale de Tournai et de la collégiale de Nivelles. Voûtes ou plafonds?*, in: *La vie wallonne* 21: p.294-297.
Brigode 1949a = Simon Brigode, 1949, *L'architecture religieuse dans le sud-ouest de la Belgique*, in: **BCRMS** 1: p.85-353.
Brigode 1950a = Simon Brigode, 1950, *L'architecture religieuse dans le sud-ouest de la Belgique, tome I: des origines à la fin du XVe siècle*, Bruxelles/ Brussel.
Brigode 1951a = Simon Brigode, 1951, *Architecture romane et préromane dans le sud-ouest de la Belgique*, in: **AFAHB** *1949, 33e congrès: Tournai*, Tournai: III, p.526-527 [*Miscellanea Tornacensia*, mélanges d'archéologie et d'histoire].
Brigode 1954a = Simon Brigode, 1954, *L'architecture ancienne dans le Hainaut*, s.l.
Brigode 1977a = Simon Brigode, 1977, *L'art à Tournai et en Hainaut. L'architecture romane dans le bassin de l'Escaut et l'architecture gothique tournaisienne*, in: *La Wallonie, le pays et les hommes: lettres, arts, culture: tome I. Des origines à la fin du XVe siècle*, Bruxelles/ Brussel: p.363-374.
Brinkhoff 1958-1968a = Lucas Brinkhoff, 1958-1968, *Liturgisch Woordenboek*, Roermond.
Britton 1835a = John Britton, 1835, *Cathedral Antiquities: Historical and Descriptive Accounts with 311 Illustrations of the Following English Cathedrals, Canterbury, York, Salisbury, Norwich, Winchester, Lichfield, Oxford, Wells, Exeter, Peterborough, Gloucester, Bristol, Hereford, and Worcester*, London.
Brockhaus 2009a = Katrin Brockhaus, 2009, *L'abbatiale de La Trinité de Fécamp et l'architecture normande au Moyen Âge*, Caen [*Mémoires de la Société des antiquaires de Normandie*, 44].
Brucher 1987a = Günter Brucher, 1987, *Die sakralen Baukunst Italiens im 11. und 12. Jahrhundert*: Köln.
Brühl 1990a = Carlrichard Brül, 1990, *Deutschland-Frankreich. Die Geburt zweier Völker*, Köln.
Brulet 1983a = Raymond Brulet, 1983, *Tournai: fouille d'une nécropole mérovingienne dans le quartier de Saint-Brice à proximité de la tombe de Childéric*, in: *L'archéologie en Hainaut occidental (1978-1983)*, Ath: p.126 [= catalogus Ath 1983].
Brulet 1990a = Raymond Brulet, 1990, (ed.) *Le sarcophage gallo-romain de Tournai*, Louvain-la-Neuve [*Collection d'archéologie Joseph Merten*s, 4; *Publications d'histoire de l'art et d'archéologie de l'Université Catholique de Louvain*, 74].
Brulet 1990b = Raymond Brulet, 1990, *Les fouilles du quartier Saint-Brice à Tournai. 1: L'environnement funéraire de la sépulture de Childéric*, Louvain-la-Neuve [*Collection d'archéologie Joseph Mertens*, 3; *Publications d'histoire de l'art et d'archéologie de l'Université Catholique de Louvain*, 73].
Brulet 1990c = Raymond Brulet, 1990, *Réflexions sur la recherche archéologique à Tournai*, in: *Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem*, [Brussel]: p.203-210 [*Handelingen 14e internationaal colloquium, Spa, 6-8 september 1988; Gemeentekrediet, Historische uitgaven reeks in-8°*, 83].
Brulet 1991a = Raymond Brulet, 1991, *Les fouilles du quartier Saint-Brice à Tournai. 2: l'Environnement funéraire de la sépulture de Childéric*, Louvain-la-Neuve [*Collection d'archéologie Joseph Mertens*, 7; *Publications d'histoire de l'art et d'archéologie de l'Université Catholique de Louvain*, 79].
Brulet 1994a = Raymond Brulet, 1994, *Le cimetière dans la ville de Tournai*, in: Pierre Demolon, Henri Galinié & Frans Verhaeghe (ed.), *Archéologie des villes dans le Nord-Ouest de l'Europe (VIIe – XIIIe siècle)*, Douai [*Actes du IVe congrès international d'archéologie médiévale (Douai. 1991); Archaeologia Duacensis 11; Maison des Sciences de la Ville de l'Université de Tours*, 7]: p.133-142.

Brulet 1996a = Raymond Brulet, 1996, *La nécropole du Bas-Empire Romain de la Rue Perdue à Tournai (Fouilles 1989)*, Louvain-la-Neuve [Collection d'archéologie Joseph Mertens 12; Publications d'histoire de l'art et d'archéologie de l'Université Catholique de Louvain 91].
Brulet 2010a = Raymond Brulet, 2010, *L'archéologie d'une cathédrale: Notre-Dame de Tournai*, Louvain-la-Neuve.
Brulet 2012a = Raymond Brulet (ed.), 2012, *La cathédrale Notre-Dame de Tournai. L'archéologie du site et des monuments anciens, 1, Cadres généraux, structures et états*, Namur, 2012 (*Études et Documents. Archéologie*, 27).
Brulet 2012b = Raymond Brulet (ed.), 2012, *La cathédrale Notre-Dame de Tournai. L'archéologie du site et des monuments anciens, 2, Matériaux et céramiques*, Namur, 2012 (*Études et Documents. Archéologie*, 28).
Brulet 2012c = Raymond Brulet (ed.), 2012, *La cathédrale Notre-Dame de Tournai. L'archéologie du site et des monuments anciens, 3, Mobiliers, archéozoologie et anthropologie, sépultures épiscopales*, Namur, 2012 (*Études et Documents. Archéologie*, 29).
Brulet 2014a = Raymond Brulet, 2014, *La cathédrale Notre-Dame de Tournai: le programme des fouilles archéologiques*, in: Michèle Gaillard (ed.), *L'empreinte chrétienne en Gaule du IVe au IXe siècle*, Turnhout: p.215-232 (*Culture et sociétés médiévales*, 26).
Brulet 2014b = Raymond Brulet, Michèle Gaillard, Michel Hennebert, Jacques Pycke, 2014, *La cathédrale de Tournai à chœur ouvert*, Namur [*Carnets du patrimoine*, 124].
Brulet, Brutsaert & Deckers 2007a = Raymond Brulet, Anne Brutsaert & Marianne Deckers, 2007, *Tournai/Tournai: cathédrale Notre-Dame, exploration archéologique des deux dernières travées de la nef centrale*, in: *Chronique de l'Archéologie wallonne*, 14: p.85-86.
Brulet, Brutsaert & Verslype 2002a = Raymond Brulet, Anne Brutsaert & Laurent Verslype, 2002, *Tournai/Tournai: redécouverte des édifices canoniaux du XIIe siècle. Les fouilles conduites dans l'espace dit du « quadrilatère »*, in: *Chronique d'archéologie wallonne* 10, Namur: p.54-58.
Brulet, Brutsaert & Verslype 2002b = Raymond Brulet, Anne Brutsaert & Laurent Verslype, 2002, *Tournai/Tournai: étude de la stabilité de la cathédrale Notre-Dame. Reconnaissance archéologique des fondations et de la topographie ancienne. Campagne 2000-2001*, in: *Chronique d'archéologie wallonne* 10, Namur: p.90-91.
Brulet, Coquelet, Deckers & Verslype 1999a = Raymond Brulet, Catherine Coquelet, Marianne Deckers & Laurent Verslype, 1999, *Tournai: fouilles des anciens cloîtres canoniaux de la cathédrale Notre-Dame*, in: *Chronique d'archéologie wallonne. Activités 1998*, Namur: p.52-54.
Brulet & Coulon 1977a = Raymond Brulet & Gérard Coulon, 1977, *La nécropole gallo-romaine de la rue Perdue à Tournai* [*Publications d'histoire de l'art et d'archéologie de l'Université catholique de Louvain*, 7].
Brulet & Verslype 1999a = Raymond Brulet & Laurent Verslype, Brulet 1990c = Raymond Brulet, 1999, *Saint-Pierre de Tournai. L'archéologie d'un monument et d'un quartier*, Louvain-la-Neuve [*Collection d'archéologie Joseph Mertens*, 13].
Brunelle, Desmet & Duperroy 2014a = Vincent Brunelle, Yves Desmet & Françoise Duperroy, 2014, *La Cathédrale Notre-Dame de Tournai- Le chantier de la nef romane 2008-2013*, in: *Patrimoine* [*édition du Département du patrimoine de la DGO4, Service public de Wallonie*].
Brussel 1972a = *Rhin et Meuse. Art et civilisation 800-1400*, Köln – Bruxelles/ Brussel [Catalogus, Köln 14/5/1972-23/7/1972 & Bruxelles/ Brussel 19/9/1972-31/10/1972].
Brussel 1991a = *Restauration de la Chapelle Saint-Vincent. Palais épiscopal de Tournai. 1988-1989*, 1991 [*Régie des bâtiments*] Bruxelles/ Brussel – Tournai.
Bruwier 1956a = Marinette Bruwier, 1956, *Le Hainaut, le Cambrésis et l'Empire au XIIe siècle*, in: **AFAHB** *1955, 36e congrès: Gent*, Gent: II, p.207-226.
Bruyelle 1859a = A. Bruyelle, 1859, *Note sur un fragment de chapiteau roman trouvé sur l'emplacement de l'ancien hôpital de Saint-Jacques-le-Mineur*, in: *Mémoires de la Société d'Émulation de Cambrai*, 26/1: p.405-407.
Bruzelius 1981a = Caroline Bruzelius, 1981, *The twelfth-century church at Ourscamp*, in: *Speculum*, 56: p.28-40.
Bruzelius 1982a = Caroline Bruzelius, 1982, *The Transept of the Abbey Church of Châalis and the Filiation of Pontigny*, in: Benoît Chauvin, *Mélanges à la mémoire du père Anselme Dimier, III, Architecture cistercienne, 6. Abbayes*, Arbois: p.447-454.
Bruzelius 1987a = Caroline Bruzelius, 1987, *The Early Work on the Rebuilding of Saint-Denis in the Thirteenth Century: 1231-1241*, in: Barral i Altet 1987a, p.332-347.
Bruzelius 1986b = Caroline Bruzelius, 1986, *The Thirteenth-Century Church at Saint-Denis*, New Haven, London [*Yale Publications in the History of Art*, 33].
Bruzelius 1988a = Caroline Bruzelius, 1988, *Kimpel, D. et R. Suckale, 1985, Die gotische Architektur in*

Frankreich 1130 – 1270, München, in: **JSAH**, 47: p.190-192.
Buchowiecki 1967a = Walther Buchowiecki 1967, Handbuch der Kirchen Roms, I, Wien.
Budot 1909a = Jules Budot, 1909, *La dédicace des églises*, Paris.
Bulliot 1849a = Jacques Gabriel Bulliot, 1849, *Essai historique sur l'abbaye de Saint-Martin d'Autun de l'ordre de Saint-Benoît*, Autun [Société éduenne des lettres, sciences et arts].
Bur 1984a = Michel Bur, 1984, *À propos de la Chronique de Mouzon. II: Architecture et liturgie à Reims au temps d'Adalbéron (vers 976)*, in: **CCM**, 27: p.297-302.
Bur 1987a = Michel Bur, 1987, *Histoire de Laon et du Laonnais*, Toulouse [*Pays et villes de France*].
Bur 1999a = Michel Bur, 1999, *Reims*, in: **LMA**, VII: kol.657-663.
Burnet 2003a = Albert Burnet, 2003, *Au cœur des recherches archéologiques: la cathédrale de Tournai*, in: *Archéologia*, 404: p.27-35.
Buyle, Coomans, Esther & Genicot 1997a = Marjan Buyle, Thomas Coomans, Jan Esther, Luc-Francis Genicot, 1997, *Gotische architectuur in België*, Tielt.

C

CA 1845 = *Congrès Archéologique de France, 12e session, 1845: Lille*, 1846, Caen [*Séances générales tenues à Lille en 1845 par la Société française pour la conservation des monuments historiques*].
CA 1880 = *Congrès Archéologique de France, 47e session, 1880: Arras et Tournai*, 1881, Paris.
CA 1908 = *Congrès Archéologique de France, 74e session, 1908: Caen*, 1908, Paris.
CA 1919 = *Congrès Archéologique de France, 82e session, 1919: Paris*, 1920, Paris.
CA 1932 = *Congrès Archéologique de France, 95e session, 1932: Aix-en-Provence et Nice*, 1933, Paris.
CA 1936 = *Congrès Archéologique de France, 99e session, 1936: Amiens*, 1937, Paris.
CA 1946 = *Congrès Archéologique de France, 104e session, 1946: Paris-Mantes*, 1947, Paris.
CA 1955 = *Congrès Archéologique de France, 113e session, 1955: Troyes*, 1957, Paris.
CA 1962 = *Congrès Archéologique de France, 120e session, 1962: Flandres*, 1962, Paris.
CA 1966 = *Congrès Archéologique de France, 124e session, 1966: Cotentin et Avranchin*, 1966, Paris.
CA 1971 = *Congrès Archéologique du Piémont, 129e session, 1971: Piémont*, 1978, Paris.
CA 1974 = *Congrès Archéologique de France, 132e session, 1974: Bessin et Pays d'Auge*, 1978, Paris.
CA 1977 = *Congrès Archéologique de France, 135e session, 1977: Champagne*, 1980, Paris.
CA 1980 = *Congrès Archéologique de France, 138e session, 1980: Évrecin, Lieuvin, Pays d'Ouche*, 1984, Paris.
CA 1986 = *Congrès archéologique de France, 144e session, 1986: Auxois-Châtillonnais*, 1989, Paris.
CA 1996 = *Congrès archéologique de France. 154e session, 1996, Toulousain et Comminges*, 2002, Paris.
CA 2003 = *Congrès archéologique de France. 161e session 2003, Rouen et Pays de Caux*, 2005, Paris.
CA 2009 = *Congrès Archéologique de France, 167e session, 2009: Aveyron*, 2011, Paris.
CA 2011 = *Congrès Archéologique de France, 169e session, 2011: Lille, le Nord et Tournai*, 2013, Paris.
CA 2012 = *Congrès Archéologique de France, 170e session, 2012: Tarn-et-Garonne*, 2014, Paris.
Cabrol & Leclercq 1900-1902a = Fernand M. Cabrol, Henri Leclercq, 1900-1902, *Relliquiae liturgicae vetustissimae ex ss Patrum necnon Scriptorum ecclesiasticorum. I, Sectio prima. Ab aevo apostolico ad pacem Ecclesiae*, Paris.
Caenegem 1978a = Raoul van Caenegem, 1978, *Le meurtre de Charles le Bon*, Antwerpen.
Caenegem & Demyttenaere 1999a = Raoul van Caenegem & Bert Demyttenaere (ed.), 1999, *De moord op Karel de Goede*, Antwerpen.
Cahn 1982 = Walter Cahn, 1982, *La bible romane*, Paris
CALIXTUS II PAPA 1854a = Jean-Paul Migne (ed.), 1854, *Calixtus II pontifex Romanus, Epistolae et privilegia*, in: PL, 163: kol.1093-1414.
Callewaert 1925a = Camelius Callewaert, 1925, *Chartes anciennes de I' Abbaye de Zonnebeke*, Brugge.
Cambier [s.d.]a = Albert Cambier, s.d., *Sint-Hermescrypte*, Ronse.
Cambier 1960a = Albert Cambier, 1960, *Het Sint-Pieters en Hermesstift te Ronse*, Ronse.
Cambier 1974-1975a = Albert Cambier, 1974-1975, *Enkele merkwaardige architekturale disposities in de Sint-Hermeskrypte te Ronse. Een onderzoek naar hun mogelijke functie*, Leuven [Licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1974-1975].
Camerman 1927a = Carl Camerman, 1927, *Quelles sont la nature et l'origine des pierres blanches employées à Tournai*, in: **AFAHB** *1921, 24e congrès: Tournai*, Tournai: p.254-258.
Camerman 1927a = Carl Camerman, 1927b, *Quelle est la nature du calcaire dans le sous-sol de Tournai*, in: **AFAHB** *1921, 24e congrès: Tournai*, Tournai: p.258-265.
Camerman 1927c = Carl Camerman, 1927, *Peut-on reconnaître les pierres des différentes veines exploitées dans les différents monuments de Tournai?*, in: **ASHRAT**, 18: p.262-265.

Camerman 1944a = Carl Camerman, 1944, *La pierre de Tournai. Son gisement, sa structure et ses propriétés; son emploi actuel*, in: *Mémoires de la Société belge de géologie, de paléontologie et d'hydrologie,* 1: p.1-86.
Camerman 1953a = Carl Camerman, 1953, *La gélivité des matières pierreux*, in: *Bulletin de la Société belge de géologie, de paléontologie et d'hydrologie,* 62: p.17-34.
Cames 1971a = Gérard Cames, 1971, *Allégories et symboles dans l'Hortus Deliciarum*, Leiden.
Camus 1982a = Marie-Thérèse Camus, 1982, *La reconstruction de Saint-Hilaire-le-Grand de Poitiers à l'époque romane. La marche des travaux*, in **CCM**, 25: p.101-120.
Camus 1991a = Marie-Thérèse Camus, 1991, *De la façade à tour(s) à la façade-écran dans les pays de l'ouest. L'exemple de Saint-Jean-de-Montierneuf de Poitiers*, in: **CCM**, 34: p.237-253.
Canterbury 1979a = *Medieval Art and Architecture at Canterbury before 1220*, 1982 [**BAACT**, 1979, V].
Canterbury 1982a = *Medieval Art and Architecture at Canterbury before 1220*, 1982 [**BAACT**, 1979, V].
CAPITULARE MISSORUM SILVACENSE 1897a = Victor Krause & Alfredus Boretius, 1897, Capitulare missorum Silvacense, in: Capitularia regum Francorum, in: MGH, Legum, section II, 2, Hannover: p.270-276.
Carlson 1986a = Eric G. Carlson, 1986, *A note on four-story elevations*, in: *Gesta*, 25: p.61-68.
Carnier 1995a = Marc 1995, *Jan van Waasten en de hervorming van het Ieperse kapittel*, in: R. De Keyser, J. Goossens, M. Haverals, W. Verbeke (ed.), *Serta devota in memoriam Guillelmi Lourdaux. Pars posterior: Cultura mediaevalis*, Leuven: p.57-64.
Caron 1994a = Roger Caron, 1994, *Corbie en Picardie. De la fondation de l'abbaye (662) à l'instauration de la commune (1124) et l'adoption de la réforme de Cluny (1142)*, Amiens.
Cassanelli 2010a = Roberto Cassanelli, 2010, *La basilica di Sant'Ambrogio a Milano*, in: Cassanelli & Piva 2010a: p.124-146.
Cassanelli & Piva 2010a = Roberto Cassanelli & Paolo Piva, 2010a, *Lombardia romanica. I. I grandi cantieri*, Milano [*Patrimonico artistico italiano*].
Cassart 1954a = Jean Cassart, 1954, *Les madones anciennes du diocèse de Tournai*, in: **RDT**, 9: p.497-506.
Cassart 1958a = Jean Cassart, 1958, *Arts religieux*, Tournai [*catalogue d'une exposition à Tournai – cathédrale, du 18 mai au 30 septembre 1958*].
Castelain 1985a = Rik Castelain, 1985, *Over het ontstaan van de baronie van Pamele en van de landen van tussen Maarke en Ronne*, in: *Gedenkboek 750 jaar Pamelekerk, Oudenaarde 1235-1985*, Oudenaarde: p.41-54.
Castiñeiras Gonzáles 2010a = Manuel Castiñeiras Gonzáles (ed.), 2010, Compostela y Europa. La historia de Diego, Santiago de Compostela – Milano.
CATALOGUS ABBATUM SANCTI AMANDI ELNONENSIS UBERIOR 1881a = Georg Waitz (ed.), 1881, *Catalogus abbatum sancti Amandi Elnonensis uberior*, in: **MGH SS**, 13, Hannover: p.386-388.
Cauchie 1890a = Alfred Cauchie, 1890, *La querelle des investitures dans les diocèses de Liège et Cambrai. Première partie*, Leuven – Paris [*Recueil de travaux d'histoire et de philologie*, 2].
Cauchie 1891a = Alfred Cauchie, 1891, *La querelle des investitures dans les diocèses de Liège et Cambrai. Deuxième partie*, Leuven – Paris [*Recueil de travaux d'histoire et de philologie*, 4].
Cauchie 1892a = Alfred Cauchie, 1892, *La grande procession de Tournai. Notice historique publiée à l'occasion du huitième centenaire de la procession*, Leuven – Paris.
Cauchies 1999a = Jean-Marie Cauchies, 1999, *Ostrevant*, in: **LMA**, VI: kol.1539-1540.
Caullet 1908a = Gustave Caullet, 1908, *De gegraveerde, onuitgegeven en verloren geraakte teekeningen van Sanderus'* Flandria Illustrata, in: *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen*, 6: p.3-21, 53-68, 101-118, 162-187.
Caumont 1840a = Arcisse de Caumont, 1840, *Abécédaire ou rudiment d'archéologie*, Caen [3].
Caumont 1886a = Arcisse de Caumont, 1886, *Abécédaire ou rudiment d'archéologie*, Caen [5].
Cession-Loupe 1982a = J. Cession-Loupe, 1982, *Chilpéric Ier*, in: Tournai 1982a: p.77-78.
Chaix 2011a = Valérie Chaix, 2011, *Les églises romanes de Normandie: formes et fonctions*, Paris.
Chantraine 1973a = Luc Chantraine, 1973, *A propos des maisons romanes de Tournai*, Leuven [*Mélanges d'histoire de l'architecture*].
Chantraine 1993a = Luc Chantraine, 1993, *Tournai. La cathédrale Notre-Dame*, in: Natalie Archambeau, Freddy Joris & Pierre Paquet, *Le patrimoine majeur de Wallonie*, Liège: p.170-177.
Chastang & Héliot 1964a = M.-L. Chastang, & Pierre Héliot, 1964, *Quêtes et voyages de reliques au profit des églises françaises du moyen-âge*, in: **RHE**, 59: p.789-822.
Chastang & Héliot 1965a = M.-L. Chastang, & Pierre Héliot, 1965, *Quêtes et voyages de reliques au profit des églises françaises du moyen-âge*, in: **RHE**, 60: p.5-32.
Chenut, Deléhouzée & Genicot 2003a = Nicolas Chenut, Laurent Deléhouzée & Luc-francis Génicot, 2003, *Étude préalable avant la restauration de la cathédrale Notre-Dame de Tournai. Histoire et archéologie du bâtiment. 4 Description et historique sommaires* [*Province de Hainaut, Université Catholique de Louvain, Région Wallonne*].
Chevalier 1897a = Ulysse Chevalier, 1897, *Ordinaires de l'église cathédrale de Laon (XIIe et XIIIe siècles),*

suivis de deux mystères liturgiques, Paris [*Bibliothèque liturgique*, 6].
Chèvre, P., zie: Bairoch, Batou & Chèvre.
Chierici & Citi 1979a = Sandro Chierici & Duilio Citi, 1979, *Piémont-Ligurie roman*, Sainte-Marie-de-la-Pierre qui Vire – Saint-Léger-Vauban [*La nuit des temps*, 51].
Chodorow 1971a = Stanley A. Chodorow, 1971, *Ecclesiastical Politics and the Ending of the Investiture Contest: the Papal Election of 1119 and the Negotiations of Mouzon*, in: *Speculum. A Journal of Mediaeval Studies*, 46: p.613-640.
Choisy 1899a = Auguste Choisy, 1899, *Histoire de l'architecture*, Paris.
Chotin 1840a = Alexandre Guillaume Chotin, 1840, *Histoire de Tournai et de Tournésis depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours*, Tournai
Chotin 1842a = Alexandre Guillaume Chotin, 1842, *Esquisse historique et monumentaire de Tournai et de ses environs*, Tournai
Chotin 1851a = Alexandre Guillaume Chotin, 1851, *Description des monuments de Tournai*, Tournai.
Christe 1969a = Yves Christe 1969, *Les grands portails romans. Étude sur l'iconologie des théophanies romanes*, Genève.
Christe 1996a = Yves Christe, 1996, *De l'art comme mystagogie: iconographie du Jugement dernier et des fins dernières à l'époque gothique*, Poitiers [*Civilisation médiévale*, 3; actes du colloque de la Fondation Hardt à Genève, 13-16 février 1994].
Christijn 1786a = [Jean-Baptiste Christijn], 1786, *Les délices des Pays-Bas ou description géographique et historique des 17 provinces Belgiques*, Paris-Antwerpen [7].
Chronicon S.Andreae Castri Cameracesii 1846a = L. C. Bethmann, 1846, *Chronicon S. Andreae castri Cameracesii*, in: **MGH SS**, 7, Hannover: p.526-550.
Citi, Duilio, zie: Chierici & Citi
Clapham 1934a = Alfred W. Clapham, 1934, *English Romanesque Architecture after the Conquest*, Oxford.
Clapham 1952a = Alfred W. Clapham, 1952, *The Form of the Early Choir of Tewkesbury and its Significance*, in: **AJ** 106, supplement to the year 1949: p.10-15.
Clark 1986a = Wiliam W. Clark, 1986, *Suger's Church at Saint-Denis: The State of Research*, in: Paula Lieber Gerson, *Abbot Suger and Saint-Denis. A Symposium*, New York: p.118-130.
Clark & Clark 2010a = Deborah Clark & Michael Clark, 2010, *The Concise Dictionary of Art Terms*, Oxford.
Clark & King 1983a = William W. Clark & Richard King, 1983, *Laon Cathedral*, 1, London.
Claussen 2002a = Peter Cornelius Claussen, 2002, *Corpus Cosmatorum. 2.1: Die Kirchen der Stadt Rom im Mittelalter 1050-1300.* 1: A – F, Stuttgart [*Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie*, 20].
Clemen 1923a = Paul Clemen (ed.), 1923, *Belgische Kunstdenkmäler*, I, München.
Clémencet & Clément 1830a = Charles Clémencet & François Clément, 1830, *Alulfe, moine de Saint-Martin de Tournai, et Henri, chanoine de la même ville*, in: *Histoire littéraire de la France*, 12: p.244-248.
Cloquet s.d.a = Louis Cloquet, s.d., *L'église Saint-Piat, à Tournai*, Tournai.
Cloquet 1881a = Louis Cloquet, 1881, *Note sur les églises de la Madeleine et de Saint-Jacques*, in: **CA 1880**: p.509-512.
Cloquet 1881b = Louis Cloquet, 1881, *Monographie de l'église paroissiale de Saint-Jacques à Tournay*, Brugge – Lille. [KUL A 78560]
Cloquet 1882a = Louis Cloquet, 1882, *Notice sur l'église paroissiale de Saint-Nicolas à Tournay*, in: **MSHLT** 17: p.333-363.
Cloquet 1882b = Louis Cloquet, 1882, *Notice sur l'église paroissiale de Sainte-Marie-Magdeleine, à Tournay*, in: **MSHLT** 17: p.365-410.
Cloquet 1884a = Louis Cloquet, 1884, *Les jubés des églises de Tournai*, Tournai.
Cloquet 1885a = Louis Cloquet, 1885, *Nouvelles et trouvailles*, in: **RAC** 28: p.406-407.
Cloquet 1885b = Louis Cloquet, 1885, *Peintures murales romanes à la cathédrale de Tournai*, in: **RAC** 28: p.442-452.
Cloquet 1886a = Louis Cloquet, 1886, *Peintures murales romanes à la cathédrale de Tournai*, in: **MSHLT** 24: p.173-196.
Cloquet 1887a = Louis Cloquet, 1887, *Chronique* in: **RAC** 30: p.135, 261.
Cloquet 1889a = Louis Cloquet, 1889, *La châsse de saint Éleuthère à Tournai*, in: **RAC** 32: p.188-200.
Cloquet 1890a = Louis Cloquet, 1890, *Les fonts baptismaux romans de la Belgique*, in: **RAC** 33: p.415-420.
Cloquet 1890b = Louis Cloquet, 1890, *L'art à Tournai*, in: **BSHLT**, 23: p.341-355.
Cloquet 1890-1892a = Louis Cloquet, 1890-1892, *La châsse de Notre-Dame de Tournai*, in: **BSHLT**, 24: p.406-432.
Cloquet 1893a = Louis Cloquet, 1893, *L'architecture lombarde et ses rapports avec l'école de Tournai*, in: **RAC,** 36: p.216-230.

Cloquet 1894a = Louis Cloquet, 1894, *Note sur les anciens ateliers de sculptures de Tournai et l'étendue de leurs débouchés*, in: **BSHLT**, 25: p.238-246.
Cloquet 1895a = Louis Cloquet, 1895, *Fonts de baptême romans de Tournai*, in: **RAC,** 38: p.308-320.
Cloquet 1896a = Louis Cloquet, 1896, *Les fonts baptismaux tournaisiens de l'époque romane*, in: **CCFAHB, 1895, X: Tournai**, Tournai: p.315.
Cloquet 1896b = Louis Cloquet, 1896, *A quelle école d'architecture se rattachent les églises de Tournai?* in: **CCFAHB 1895, X: Tournai**, Tournai: p.398-414.
Cloquet 1897a = Louis Cloquet, 1897, *Les grandes cathédrales du monde catholique*, Lille.
Cloquet 1906a = Louis Cloquet, 1906, *Tournai et le Tournaisis*, Brugge.
Cloquet 1912a = Louis Cloquet, 1912, *Les cathédrales et basiliques latines, byzantines et romanes du monde catholique*, Lille-Paris-Lyon-Brugge- Bruxelles/ Brussel.
Cloquet 1914a = Louis Cloquet, 1914, *Les cathédrales gothiques*, Lille-Paris-Lyon-Brugge- Bruxelles/ Brussel.
Cloquet & De la Grange 1887a = Louis Cloquet & Amaury de la Grange, 1887, *Études sur l'art à Tournai et sur les anciens artistes de cette ville*, in: **MSHLT,** 20: p.1-27; p.84-87 [édité séparément en 1889 à Tournai].
Cloquet & De la Grange 1887b = Louis Cloquet & Amaury de la Grange, 1887, *Les monuments funéraires tournaisiens au moyen âge*, in: **RAC,** 30: p.18-40.
Cnudde, Harotin & Majot 1990a = Catherine Cnudde, Jean Jaques Harotin & Jean-Pierre Majot, 1990, *Pierre et marbres de Wallonie/ Stenen en marmers van Wallonië*, Bruxelles/ Brussel.
Cnudde 1986a = Jean-Pierre Cnudde, 1986, *La pierre de Tournai*, annexe de **NIT,** 163 [édition du Centre scientifique et technique de la construction].
Coenen 1934a = Jozef Coenen, 1934, *Les églises de l'abbaye de Lobbes*, in: *Leodium*, 27: p.23-37.
Coens 1936-1937a = Maurice Coens, 1936-1937, *Anciennes litanies des saints*, in: **AB,** 54: p.5-37; 55: 49-69.
Coens 1963a = Maurice Coens, 1963, *Anciennes litanies des saints*, in: Maurice Coens (ed.), *Recueil d'études bollandiennes*, Bruxelles/ Brussel [*Subsidia hagiographica*, 37]: p.131-322.
Cohen 1933a = G., Cohen, 1933, *Le miracle de Théophile*, Paris.
Collart 2004a = Jean-Luc Collart, 2004, *Vermand, Saint-Quentin et Noyon: le chef-lieu d'une cité à l'épreuve de la christianisation*, in: Alain Ferdière (ed.), *Capitales Éphémères. Des capitales de cités perdent leur statut dans l'Antiquité Tardive*. Tours [Actes de Colloque à Tours, 6-8 mars 2003), *Supplément à la Revue Archéologique du Centre de la France*, 25]: p.83-102.
Colette, Marie-Noël, zie: Bonne, Colette, Le Goff & Palazzo
Collin 1981a = Hubert Collin, 1981, *Champagne romane*, Sainte-Marie-de-la-Pierre qui Vire – Saint-Léger-Vauban [*La nuit des temps*, 55].
Conant 1959a = Kenneth John Conant, 1959, *Carolingian and Romanesque Architecture. 800 to 1200*. Harmondsworth [*The Pelican History of Art*].
Conant 1968a = Kenneth John Conant, 1968, *Cluny. Les églises et la maison du chef d'ordre*, Cambridge (Massachusetts) [*The Mediaeval Academy of America*, 77].
Conant 1971a = John-Kenneth Conant, 1971, *Mediaeval Cluny, Renewed Study of the Monastery s' Buildings*, in *Revue bénédictine*, 81: p.60-66.
Conant 1971b = Kenneth John Conant, 1971, *The History of Romanesque Cluny as Clarified by Excavation and Comparisons*, in: *Monumentum*, 7: p.10-33.
CCFAHB 1888 Charleroi = *Compte-rendu des travaux du 4e Congrès de la Fédération archéologique et historique de Belgique, tenu à Charleroi les 5, 6, 7, et 8 août 1888*, 1889, Charleroi.
CCFAHB 1895 Tournai = *Compte-rendu des travaux du 10e Congrès de la Fédération archéologique et historique de Belgique, tenu à Tournai, 1895*, 1896, Tournai.
Conklin 1987a = George Conklin, 1987, *The Ecclesiology of Stephen of Tournai, 1128-1203*, Chapel Hill [Ph.D. dissertation, University of North Carolina].
Conklin 1992a = George Conklin, 1992, *Les capétiens et l'affaire de Dol de Bretagne*, in: **RHEF,** 78: p.241-263.
CONTINUATIO CHRONICAE FREDEGARII 1888a = 1888a = Bruno Krusch (ed.), 1888, *Chronicarum quae dicuntur Fredegarii Scholastici libri quatro cum Continuationibus*, in: **MGH SS rer. Merov.,** 2, Hannover: p.1-93.
CONTINUATIO HERIMANNI 1883a, zie: HERMAN VAN DOORNIK 1883b
CONTINUATIO TORNACENSIS 1844a = Ludwig Conrad Bethmann (ed.), 1844, *Sigeberti Gemblacensis chronica cum continuationibus: Continuatio Tornacensis*, in: G.H. Pertz (ed.), 1844, **MGH SS**, 6, Hannover [Neudrück 1963]: p.443-444.
Cook 1955a = George Henry Cook, 1955, *Old Saint-Paul's Cathedral*, London.
Coolen 1947a = Georges Coolen, 1947, *L'église carolingienne de Saint-Bertin*, in: *Bulletin de la Société académique de la Morinie* 17: p.113-120.
Coolen 1948a = Georges Coolen, 1948, *L'évêché de Boulogne*, in: *Bulletin de la Société académique de la*

Morinie 17: p.177-186.
Coolen 1972a = Georges Coolen, 1972, *Saint Omer et saint Bertin*, in: *Bulletin de la Société académique de la Morinie* 22: p.1-24.
Coomans 1997a = Thomas Coomans de Brachène, 1997, *Analyse architecturale d'une abbaye cistercienne au Moyen Âge*, Louvain-la-Neuve [thèse de doctorat Université catholique de Louvain].
Coomans 2000a = Thomas Coomans, 2000, *L'abbaye de Villers-en-Brabant. Construction, configuration et signification d'une abbaye cistercienne gothique*, Bruxelles/ Brussel & Brecht [*Cîteaux, Commentarii cistercienses. Studia et documenta*, 11].
Coomans 2001a = Thomas Coomans, 2001, *L'architecture médiévale des ordres mendiants (franciscains, dominicains, carmes et augustins) en Belgique et aux Pays-Bas*, in: **RBAHA**, 70: 3-111.
Coomans 2007a = Thomas Coomans, 2007, *L'art "scaldien": origine, développement et validité d'une école artistique?* in: Ludovic Nys & Dominique Vanwijnsberghe, 2007, *Campin in context: peinture et société dans la vallée de l'Escaut à l'époche de Robert Campin (1375-1445)*, Valenciennes [actes du colloque international – Tournai, Maison de la Culture, 30 mars-1er avril 2006]: p.15-30.
Coomans 2009a = Thomas Coomans, 2009, *Vom Nationalismus zum Regionalismus. Die Geschichtsschreibung zur romanischen Architektur in Belgien*, in: Leonhard Helten & Wolfgang Schenkluhn (ed.), 2009, *Romanik in Europa: Kommunikation – Tradition – Rezeption*, Leipzig: p.143-166.
Coomans 2011a = Thomas Coomans, 2011, *"Produits du terroir" et "appellations contrôlées": le rôle des pierres à bâtir dans la définition des écoles régionales d'architecture médiévale en Belgique*, in: Gallet 2011a.
Coomans, Thomas, zie ook: Buyle, Coomans, Esther & Genicot
Coomans & Genicot 1991a = Thomas Coomans & Luc-Francis Genicot, 1991, *Grisailles du triforium du chœur de la cathédrale de Bruxelles (XIIIe siècle)*, in: **RAHAL** 24: p.9-19.
Coquelet, Catherine, zie: Brulet & Coquelet
Corsepius 1997a = Katharine Corsepius, 1997, *Notre-Dame-en-Vaux: Studien zur Baugeschichte des 12. Jahrhunderts in Châlons-sur-Marne*, Stuttgart.
Corvisier 1992a = Christain Corvisier, 1992, *Le Chatelet-en-Brie*, in: Pérouse de Montclos 1992a: p.178.
Cossé-Durlin 1991a = Jeannine Cossé-Durlin, 1991, *Cartulaire de Saint-Nicaise de Reims (XIIIe siècle)*, Paris [Documents, études et répertoires publiés par l'Institut de recherche et d'histoire des textes].
Coremans 1941a = P. Coremans, 1941, *Dépose des peintures murales découvertes en 1940 à Tournai et à Nivelles*, in: *Bulletin des Musées royaux d'art et d'histoire* 3/13: p.125-132.
Corbe 1955a = René Corbe, 1955, *Notes sur la cathédrale [de Tournai]*, Lille: p.7-12.
Cornet 1944a = Joseph Cornet [frater Mémoire-Marie], 1944, *L'architecture de l'église de Saint-Piat à Tournai*, Leuven [mémoire de license Université catholique de Louvain].
Cornet 1951a = Joseph Cornet [frater Mémoire-Marie], 1951, *La chronologie de la cathédrale de Tournai*, in: **AFAHB 1949, 33e congrès: Tournai**, Tournai: III, p.544-554 [*Miscellanea Tornacensia*, mélanges d'archéologie et d'histoire].
Cornet 1951b = Joseph Cornet [frater Mémoire-Marie], 1951, *Les églises paroissiales de Tournai*, in: **AFAHB 1949, 33e congrès: Tournai**, Tournai: III, p.565-568 [*Miscellanea Tornacensia*, mélanges d'archéologie et d'histoire].
Cornet 1970a = Joseph Cornet, 1970, *Étude archéologique de la cathédrale de Tournai*, Leuven [thèse de doctorat].
Cornet 1971a = Joseph Cornet, 1971, *Étude archéologique de la cathédrale de Tournai*, in: **RAHAL** 4: p.265-268.
Corpus vitrearum 1992a = *Les vitraux de Champagne-Ardenne. Inventaire Général des Monuments et Richesses Artistiques de la France*, Paris [*Corpus vitrearum medii aevi. France. Série complémentaire* 4].
Coulon & Lacroix 1990a = Gérard Coulon & Marie-Thérèse Lacroix, 1990, Les fouilles archéologiques de Saint-André à Tournai: un habitat religieux en évolution: hôpital (environ 1230-1611), monastère (1611-1796), pensionnat (1801-1940), Louvain-la-Neuve [Publications d'histoire de l'Art et d'Archéologie de l'Université Catholique de Louvain 76; Collection d'archéologie Joseph Mertens 5].
Coulon, zie ook: Brulet & Coulon
Cousin 1619-1620a = Jean Cousin, 1619-1620, *Histoire de Tournay ou Quatre livres des chroniques, annales, ou Démonstrations du Christianisme de l'Evesché de Tournay*, Douai.
Cousin 1868a = Jean Cousin, 1868, *Histoire de Tournay ou quatre livres des chroniques, annales ou démonstrations du christianisme de l'évesché de Tournay*, Tournai [réédition de 1619-1620, Douai].
De Coussemaker 1882-1891a = I. De Coussemaker, 1882-1891, *Un cartulaire de l'abbaye de Notre Dame de Bourbourg*, Lille.
Coutan 1937a = F. Coutan, *Notre-Dame-et-Saint-Laurent*, in: **CA 1936**: p.388-412.
Coutant 1968a = Yves Coutant, 1968, *Buscalus (Chronique tournaisienne du XIIIe siècle) Ms. B.N. de Paris, fr.*

24430. Édition critique et étude linguistique, Leuven [Mémoire de license dactylographié, Université catholique de Louvain].
CRONICA BREVIS ELNONIS 1836a = *Cronica brevis de fundatione et abbatibus Elnonensibus*, in: F.A.F. De Reiffenberg (ed.), 1836, *Chronique de Philippe Mouskes*, 1, Brussel [*Commission royale d'histoire, collection de chroniques belges inédites*]: p. 518-520
Crook 1993a = John Crook, 1993, *Winchester Cathedral Nine Hunderd Years 1093-1993*, Chichester.
Crook 1993b = John Crook, 1993, *Bishop Walkelin's Cathedral*, in: Crook 1993a: p.21-36.
Crook 1996a = John Crook, 1996, *Recent Archaeology in Winchester Cathedral*, in: Munby & Tatton-Brown 1996a: p.135-151.
Crosby 1942a = Sumner McKnight Crosby, 1942, *The Abbey of St.- Denis*, I, New Haven.
Crossley & Howard 1917a = F.H. Crossley & F.E. Howard, 1917, *English church woodwork; a study in craftsmanship during the mediaeval period A.D. 1250 – 1550*, London.
Crowfoot 1941a = John Winter Crowfoot, 1941, *Early Churches in Palestine*, London.
Crozet 1932a = René Crozet, 1932, *L'art roman en Berry*, Paris.
Crozet 1933a = René Crozet, 1933, *Les églises de Preuilly-sur-Claise*, in: **BM**, 92: p.297-330.
Crozet 1937a = René Crozet, 1937, *Le voyage d'Urbain II en France (1095-1096) et son importance au point de vue archéologique*, in: *Annales du Midi*, 49: p.42-69.
Crozet 1946a = René Crozet, 1946, *Études sur les consécrations pontificales*, in: **BM** 104: p.5-46.
Crozet 1948a = René Crozet, 1948, *L'art roman en Poitou*, Paris.
Crozet 1962a = René Crozet, 1962, *L'art roman*, Paris [1990 [3]].
Crozet 1970a = René Crozet, 1970, *Compte-rendu de: L.Fr. Genicot, 1970, La cathédrale Notre-Dame de Tournai, Gembloux*, in: **CCM**, 13: p.166.
Cruickshank 1971a = C.G. Cruickshank, 1971, *The English Occupation of Tournai 1513-1519*, Oxford.
Courtens 1966a = André Courtens, 1966, *Belgique romane*, Bruxelles/ Brussel.

D

Darde 2005a = Dominique Darde, 2005, *Nîmes antique*, Paris [*Guides archéologiques de la France*].
Dautrey 1981a = Philippe Dautrey, 1981, *Saint-Étienne de Vignory*, in: Collin 1981a: p.299-348.
Davies 1998a = C. S. L. Davies, 1998, *Tournai and the English Crown, 1513-1519*, in: *Historical Journal* [Great Britain] 41: p.1-26.
De Bernardi Ferrero 1978b = Daria De Bernardi Ferrero, 1978, *Aoste, cathédrale Sainte-Marie*, in, **CA 1971**: p.157-172.
De Bernardi Ferrero 1978a = Daria De Bernardi Ferrero, 1978, *Ivrée, cathédrale Sainte-Marie*, in, **CA 1971**: p.185-193.
De Blaauw 1987a = Sible de Blaauw, 1987, *Cultus et decor: liturgie en architectuur in laatantiek en middeleeuws Rome: Basilica Salvatoris, Sanctae Mariae, Sancti Petri*, Delft.
De Blaauw 1994a = Sible de Blaauw, 1994, *Cultus et decor. Liturgia e architettura nella Roma tardoantica e medievale. Basilica Salvatoris Sanctae Mariae Sancti Petri*, Roma [Studi e testi 355-356].
De Blaauw 1999a = Sible de Blaauw, 1999, *Private tomb and public altar: the origins of the mausoleum choir in Rome*, in: Adriaan Wessel Reinink & Jeroen Stumpel, *Memory and oblivion. Proceedings of the XXIXth International Congress of the History of Art held in Amsterdam, 1-7 September 1996*, Amsterdam: p.475-482.
De Blaauw 2000a = Sible de Blaauw, 2000, *Grabmäler statt Liturgie? Das Presbyterium von Santi Apostoli in Rom als private Grablege 1474-1571*, in: Wilhelm Maier, Wolfgang Schmid, Michael Viktor Schwarz (ed.), 2000, *Grabmäler. Tendenzen der Forschung an Beispielen aus Mittelalter und früher Neuzeit*, Berlin: p.179-199.
De Blaauw 2010a = Sible de Blaauw (ed.), 2010, *Storia dell'architettura italiana: da Costantino a Carlo Magno*, Milano.
De Blaauw 2010b = Sible de Blaauw, 2010, *Introduzione*, in: De Blaauw 2010a: p.9-21.
De Blaauw 2010c = Sible de Blaauw, 2010, *Le origini e gli inizi dell'architettura cristiana*, in: De Blaauw 2010a: p.22-53.
De Blaauw 2010d = Sible de Blaauw, 2010, *En vue de la lumière: Un principe oublié dans l'orientation de l'édifice de culte paléochrétien*, in: Piva 2010a: p.15-45.
De Blaauw & Geertman 2004a = Sible de Blaauw & Herman Geertman, 2004, *Hic fecit basilicam: studi sul Liber pontificalis e gli edifici ecclesiastici di Roma da Silvestro a Silverio*, Leuven.
De Borchgrave d'Altena 1951a = Joseph de Borchgrave d'Altena, 1951, *La cathédrale de Tournai*, in: **AFAHB** *1949, 33e congrès: Tournai*, Tournai: III, p.555-564 [*Miscellanea Tornacensia*, mélanges d'archéologie et

d'histoire].
De Borchgrave d'Altena 1951b = Joseph de Borchgrave d'Altena, 1951, *Notes au sujet des sculptures romanes et gothiques du Hainaut et du Tournaisis*, in: **AFAHB**, *1949, 33e congrès: Tournai*, Tournai: III, p.569 [*Miscellanea Tornacensia*, mélanges d'archéologie et d'histoire].
De Borchgrave d'Altena 1962a = Joseph de Borchgrave d'Altena, 1962, *La sculpture tournaisienne*, in: **CA 1962**: p.290-307.
De Borchgrave d'Altena 1962b = Joseph de Borchgrave d'Altena, 1962, *Le trésor de la cathédrale de Tournai*, in: **CA 1962**: p.308-317.
De Bruyn 1870a = Hyacinthe De Bruyn, 1870, *Archéologie religieuse appliquée à nos monuments nationaux*, Bruxelles/ Brussel.
De Bruyne 1946a = Edgar De Bruyne, 1946, *Études d'esthétique médiévale*, Brugge.
De Cardevacque & Terninck 1865a = Adolphe De Cardevacque & Auguste Terninck, 1865, *L'abbaye de Saint-Vaast. Monographie historique, archéologique et litéraire de ce monastère*, Arras.
Deckers, Marianne, zie: Brulet & Deckers
Declerck 1950a = Paul Declerck, 1950, *Walter van Marvis, bisschop van Doornik (1175?-16 februari 1252)*, Leuven [licentiaat-scriptie].
Declerck 1950b = Paul Declerck, 1950b, *Gauthier de Marvis, évêque de Tournai (1219-52) et les frères prêcheurs*, in: *Archivum Fratrum Praedicatorum* (Rome) 20: p.330-348.
Declerck 1968a = Paul Declerck, 1968, *Walter van Marvis, bisschop van Doornik*, in: **NBW**, 3: kol.935-950.
Declerck 1970a = Paul Declerck, 1970, *De Middeleeuwse kapelanij in het bisdom Doornik*, in: *Album Antoon Viaene*, Brugge: p.133-142 [Westvlaams verbond voor heemkunde].
Declercq 1983a = Georges A. Declercq, 1983, *Het ontstaan van het Sint-Salvatorskapittel in Harelbeke*, in: *De Leiegouw*, 20: p.163-190.
Declercq 1985a = Georges A. Declercq, 1985, *Wanneer ontstond het Sint-Donaaskapittel te Brugge?* in: **HGG**, 122: p.145-157.
Declercq 1986a = Georges A. Declercq, 1986, *Documenten over de bisschoppelijke kanselarij van Doornik (1189-1198)*, in: **BCRH**, 152: p.1-24.
Declercq 1986b = Georges A. Declercq, 1986, *Sekuliere kapittels in Vlaanderen, 10de-begin 13de eeuw*, in: *De Leiegouw* 28: p.235-242.
Declercq 1991a = Georges A. Declercq (ed.), 1991, *Oorsprong en vroegste ontwikkeling van de burcht van Brugge (9de-12de eeuw)*, in: De Witte 1991a: p.15-45.
Declercq 1997a = Georges A. Declercq (ed.), 1997, *Ganda & Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, Gent.
Declercq 1997b = Georges A. Declercq, 1997, *Heiligen, lekenabten en hervormers. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs tijdens de Eerste Middeleeuwen (7de – 12de eeuw)*, in: Declercq 1997a: p.13-40.
Declercq 1999a = Georges A. Declercq, 1999, *Saint-Amand*, in: **LMA**, VII: kol.1131.
Decron 1995 a = Benoît Decron, 1995, *Reims: église Saint-Jacques*, in: Pérouse de Montclos 1995a: p.288-290.
Defente 1996a = Denis Defente, 1996, (ed.), *Saint-Médard. Trésors d'une abbaye royale*, Paris-Soissons.
Deflinne 1835a = Jean-Baptiste-Victor-Joseph Deflinne, 1835, *Précis historique et bibliographique sur la bibliothèque de la ville de Tournay*, Tournay.
Defries 2004a = David J. Defries, 2004, *Constructing the Past in Eleventh Century Flanders; Hagiography at Saint-Winnoc*, Colombus [Dissertation Ohio State University].
De Grieck 2009a = Pieter-Jan De Grieck, 2009, *Les histoires légendaires de Tournai: un regard sur les manuscrits*, in: Dupont & Pycke 2009a: p.75-84.
Dehaisnes 1886a = Mgr. Dehaisnes, 1886, *Histoire de l'art dans la Flandre, l'Artois et le Hainaut avant le XVe siècle*, Lille [*Publications de la Commission historique du département du Nord*].
Dehaisnes 1886b = Mgr. Dehaisnes, 1886, *Documents et extraits divers concernant l'histoire de l'art dans la Flandre, l'Artois et le Hainaut avant le XVe siècle*, Lille.
De Henau 1965a = Pierrik De Henau, 1965, *L'identification des pierres utilisées en architecture et en sculpture*, in: *Bulletin de l'Institut royal du patrimoine artistique*, VIII: p.145-148.
Dehio & von Bezold, 1891-1901a = Georg Dehio & Gustav von Bezold, 1891-1901, *Die kirchliche Baukunst des Abendlandes historisch und systematisch dargestellt*, Stuttgart – Cotta.
Deichmann 1954a = Friedrich Wilhelm Deichmann, 1954, *Cella*, in: *Reallexikon für Antike und Christentum*, 2: p.944-945.
Deimling 1996a = Barbara Deimling, 1996, *De rechtshistorische betekenis van het middeleeuwse kerkportaal*, in: Toman 1996a: p.324-327.
Dejardin 1879a = A. Dejardin, 1879, *Plans et vues de la ville de Tournai*, Paris – Leipzig – Tournai [Extrait du BSHLT, 18].

De la Grange 1884a = Amaury De la Grange, 1884, *Une charte inédite de 1194*, in: **BSHLT**, 20: p.281-285.
De la Grange 1885a = Amaury De la Grange, 1885, *Les entrées de souverains à Tournai*, in: **MSHLT,** 19: p.18-19.
De la Grange 1890a = Amaury De la Grange, 1890, *Documents relatifs à quelques anciens monuments de Tournai*, in: **BSHLT**, 23: p.110-239.
De la Grange 1899a = Amaury De la Grange, 1899, *Extraits de testaments tournaisiens*, Tournai.
=De la Grange 1900a = Amaury De la Grange, 1900, *Limites de l'ancien cloître de la cathédrale*, in: **ASHAT** 5: p.98-101.
De la Grange, Amaury, zie ook: Cloquet & De la Grange
Deladreue & Mathon 1871a = Louis Eudore Deladreue & Jean-Baptiste Mathon, 1871, *Histoire de l'abbaye royale de Saint-Lucien*, in: *Mémoires de la Société académique d'archéologie, sciences et arts du département de l'Oise*, 8: p.257-385, 541-704.
Delanne-Logié & Hilaire 2000a = Nicolette Delanne-Logié & Yves-Marie Hilaire (ed), 2000, *La cathédrale de Saint-Omer. 800 ans de mémoire vive*, Paris.
Delanchy 1996a = Michel Delanchy, 1996, *Étude historique*, in: Defente 1986a: p.17-178.
Delattre 1973a = Charles Delattre, René Marlière, Émile Mériaux & Michel Waterlot, 1973, *Région du Nord, Flandre, Artois, Boulonnais, Picardie*, Paris [*Guides géologiques régionaux*]: p.97-98, 140-154.
Deléhouzée 1997a = Laurent Deléhouzée, 1997, *Essai d'analyse archéologique des églises paroissiales de Tournai dans la prmière moitié du XIIIe siècle*, Louvain-la-Neuve [mémoire de licence, Université catholique de Louvain].
Deléhouzée 2000a = Laurent Deléhouzée e.a., 2000, *Romaanse architectuur in België*, Tielt.
Deléhouzée 2005a = Laurent Deléhouzée, *Tournai. La cathédrale Notre-Dame*, in: Julien Maquet, (ed.), 2005, *Le patrimoine médiéval de Wallonie*, Namur: p.291-292.
Deléhouzée 2005b = Laurent Deléhouzée, *Tournai. L'église Brice*, in: Julien Maquet, (ed.), 2005, *Le patrimoine médiéval de Wallonie*, Namur: p.282-283.
Deléhouzée 2005c = Laurent Deléhouzée, *Tournai. L'église Nicolas*, in: Julien Maquet, (ed.), 2005, *Le patrimoine médiéval de Wallonie*, Namur: p.287-288.
Deléhouzée 2005d = Laurent Deléhouzée, *Tournai. L'église Saint-Piat*, in: Julien Maquet, (ed.), 2005, *Le patrimoine médiéval de Wallonie*, Namur: p.289-290.
Deléhouzée 2005e = Laurent Deléhouzée, *Tournai. L'église Saint-Quentin*, in: Julien Maquet, (ed.), 2005, *Le patrimoine médiéval de Wallonie*, Namur: p.291-292.
Deléhouzée 2015a = Laurent Deléhouzée, 2015, *La place des portails dans la chronologie du chantier roman de la cathédrale de Tournai*, in: Desmet & Duperroy 2015a: p.17-30.
Deléhouzée & Verslype 1999a = Laurent Deléhouzée & Laurent Verslype, 1999, *Le Moyen-Âge. Conclusion architecturale*, in: Brulet & Verslype 1999a: p.159-162, 174-175, 178-179.
Deléhouzée & Verslype 1999a = Laurent Deléhouzée & Laurent Verslype, 1999b, *Les aléas de la restitution architecturale*, in: Brulet & Verslype 1999a: p.187-205.
Deléhouzée & Westerman 2013a = Laurent Deléhouzée & Jeroen Westerman, 2011, *Tournai, la cathédrale Notre-Dame aux XIIe et XIIIe siècles. Histoire de la construction*, in: **CA 2011**: p.179-202.
Deléhouzée, Laurent, zie ook: Chenut, Deléhouzée & Genicot
Delferière & Maere 1938a = Léon Delferière & René Maere, 1938, *La collégiale Saint-Vincent à Soignies*, in **RBAHA**, 8: p.5-48.
Delfos 1956a = L. Delfos, 1956, *Oudenaarde en Pamele vóór 1117*, in: *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde van zijne kastelnij en van den lande tusschen Maercke en Ronne* (feestnummer) 10: p.74-92.
Delhaye 1963a = P. Delhaye, 1963, *Étienne de Tournai*, in: **DHGE**, 15: p.1274-1278.
Delhumeau 1995a = Herveline Delhumeau, *Montier-en-Der*, in: Pérouse de Montclos 1995a: p.229-232.
Delisle 1877a = Victor Delisle (ed.), 1877, Recueil des historiens des Gaules et de la France. Nouvelle édition. Tome 14: Contenant la suite des monuments des trois règnes de Philippe 1er, Louis VI dit le Gros, et de Louis VII surnommé le Jeune, depuis l'an MLX jusqu'en MCLXXX, Paris.
Delisle, Léopold, zie: Bouquet & Delisle
Delmaire 1976a = Roland Delmaire, 1976, *Étude archéologique de la partie orientale de la Cité des Morins* (*Civitas Morinorum*), Arras [**MCDMHPC**, 16].
Delmaire 1985a = Bernard Delmaire, 1985, *L'histoire-polyptique de l'abbaye de Marchiennes (1116-1121). Étude critique et édition*, Louvain-la-Neuve [*Centre belge d'histoire rurale/ Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis*, 84].
Delmaire 1992a = Bernard Delmaire, 1992, *Compte rendu de J. Pycke, `Le chapitre cathédral Notre-Dame de Tournai' et `Répertoire biographique des chanoines de Notre-Dame de Tournai*, in: **RN**, 72: p.640-642.

Delmaire 1994a = Bernard Delmaire, 1994, *Le diocèse d'Arras de 1093 au milieu du XIVe siècle. Recherches sur la vie religieuse dans le nord de la France au Moyen Âge*, Arras [*Mémoires de la Commission départementale d'histoire et d'archéologie du Pas-de-Calais*, 31].
Delmaire 1999a = Bernard Delmaire, 1999, *Saint-Omer*, in: **LMA**, VII: kol.1187-1188.
Delmaire 2007a = Bernard Delmaire, 2007, *Erik Van Mingroot, Les chartes de Gérard 1er, Liébert et Gérard II, évêques de Cambrai et d'Arras, comtes du Cambrésis (1012-1092/1093), Leuven 2005*, in: **RN**, 89: p.666-669.
Delmaire 2007b = Bernard Delmaire, 2007, *Renée Nip, Arnulfus van Oudenburg, bisschop van Soissons (+1087), Leuven 2004*, in: **RN**, 89: p.659-660.
Delmaire 2008a = Bernard Delmaire, 2008, *Lambert de Guînes*, in: **DHGE**, 30: kol.25-30.
Demaison 1926a = L. Demaison, 1926, *Les cathédrales de Reims antérieures au XIIIe siècle*, in: **BM**, 85: p.67-116.
De Mas Latrie 1889a = L. De Mas Latrie, 1889, *Trésor de chronologie d'histoire et de géographie*, Paris.
Demay 1873a = Germain Demay, 1873, *Inventaire des sceaux de la Flandre recueillis dans les dépôts d'archives, musées et collections particulières du Département du Nord*, I-II, Paris
Demeulemeester & Le Bailly de Tilleghem 1982a = G. Demeulemeester & Serge Le Bailly de Tilleghem, 1982, *La carte postale raconte Tournai de 1897 à 1914*, Tournai [*Publication de la section Archéologie industrielle de la Société royale d'histoire et d'archéologie de Tournai*, Tournai].
De Mey, Hemptinne & Verhulst 1988a = Lieve De Mey, Thérèse de Hemptinne & Adriaan Verhulst (ed.), 1988, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (juli 1128-september 1191), II, i, Regering van Diederik van de Elzas (juli 1128-17 januari 1168)*, Brussel [*Verzameling van de akten der Belgische vorsten VI. Koninklijke commissie voor geschiedenis*]: p.80-81.
Demouy 1987a = Patrick Demouy, 1987, *Reims (Marne). Cathédrale Notre-Dame*, in: Barral i Altet 1987b: p.306.
Demouy 1987b = Patrick Demouy, 1987, *Troyes (Aube). Cathédrale*, in: Barral i Altet 1987b: p.310-311.
Demouy 1987c = Patrick Demouy, 1987, *Châlons-en-Champagne. Cathédrale*, in: Barral i Altet 1987b: p.302-303.
Demouy 1990a = Patrick Demouy, 1990, *Henri de France*, in: **DHGE**, 23: kol.1129-1132.
Demouy 2005a = Patrick Demouy, 1995, *Genèse d'une cathédrale: les archevêques de Reims et leur église au XIe et XIIe siècle*, Langres.
Demyttenaere, Bert, zie: Caenegem & Demyttenaere,
Demus 1948a = Otto Demus, 1948, *Byzantine Mosaic Decoration. Aspects of Monumental Art in Byzantium*, London & Henley [1976].
Demus 1968a = Otto Demus, 1968, *Romanische Wandmalerei*, München [1992] [1968, *Romanesque Mural Painting*, New York].
Demus 1970a = Otto Demus, 1970, *Byzantine Art and the West*, New York.
Den Hartog 1992a = Elizabeth den Hartog, 1992, *Romanesque Architecture and Sculpture in the Meuse Valley*, Mechelen.
Den Hartog 2002a = Elizabeth den Hartog, 2002, *De oudste stenen kerken van Holland. Van kerstening tot 1300*, Utrecht.
Den Hartog 2002b = Elizabeth den Hartog, 2002, *Romanesque Sculpture in Maastricht*, Maastricht.
Den Hartog, Rijntjes, Stöver & Van Welie 1994a = Elizabeth den Hartog, Raphaël Rijntjes, Jos Stöver & Eelco van Welie, 1994, *Bouwen en duiden: studies over architectuur en iconologie*, Alphen aan den Rijn
Den Hartog & Veerman 2011a = Elizabeth den Hartog & John Veerman, 2011, *De Pieterskerk in Leiden: bouwgeschiedenis, inrichting en gedenktekens*, Zwolle.
De Pas 1937a = J. De Pas, 1937, *Saint-Omer: cathédrale*, in: **CA 1936**: p.475-516.
Dept 1928a = Gaston Gérard, 1928, *Les influences anglaise et française dans le comté de Flandre au début du XIIIe siècle*, Gent-Parijs [*Werken uitgegeven door de Faculteit der wijsbegeerte en letteren/ Recueil de travaux publiés par la Faculté de philosophie et lettres*, 56].
Deremblé, Oursel & Thiébaut 1984a = Colette Deremblé, Hervé Oursel & Jacques Thiébaut, 1984, *Nord roman*, Sainte-Marie de la Pierre qui Vire – Saint-Léger Vauban [*La nuit des temps*, 82].
DE RESTITUTIONE 1994a = DE RESTITUTIONE EPISCOPI IN ATREBATENSI ECCLESIE, in: Lotte Kéry (ed.), 1994, Die Errichtung des Bistums Arras 1093/1094, Sigmaringen [*Beihefte der Francia*, 33]: p.200-210.
Derolez 1971a = Albert Derolez, 1971, *Notices sur les livres et la bibliothèque de la cathédrale de Tournai au Moyen Âge*, in: *Horae Tornacenses 1971a*: p.68-78.
De Rossi 1877 = Giovanni Battista De Rossi, 1877, *La Roma sotterranea cristiana*, Roma.
Derville 1981a = Alain Derville (ed.), 1981, *Histoire de Saint-Omer*, Lille [*Histoire des villes du Nord – Pas-de-Calais* 1].
Descamps 1853a = A.P.V. Descamps, 1853, *Notice sur Walter de Marvis, évêque de Tournai*, in: **MSHLT**, I:

p.133-298.
Descamps & Le Maistre d'Anstaing 1848a = A.P.V. Descamps & Idesbald Pierre Ernest Le Maistre d'Anstaing, 1848, *Les vitraux de la Cathédrale de Tournai dessinés par J.-B. Capronnier et mis sur pierre par J. de Keghel*, Bruxelles/ Brussel.
Deschamps 1923a = Paul Deschamps, 1923, *Notes sur la sculpture romane en Languedoc et dans le nord de l'Espagne*, in: BM, 82: p.305-351.
Desclée 1906a = René Desclée, 1906, *Le dégagement de la cathédrale*, in: **RT,** 2: p.69-72.
Deseyne 1982a = J. Deseyne, 1982, *Het Seculiere Onze-Lieve-Vrouw-Kapittel te Zonnebeke (vóór 1072-1142)*, in: *Iepers Kwartier*, 18: p. 99-114.
De Sèze 1964a = Christian de Sèze, 1964, *Il y a 250 ans, Louis XIV perdait Tournai*, in: **RN**, 46: p.517-524.
Deshoulières 1925a = François Deshoulières, 1925, *La théorie d'Eugène Lefèvre-Pontalis sur les écoles romanes*, in: **BM**, 84: p.197-252.
Deshoulières 1926a = François Deshoulières, 1926, *La théorie d'Eugène Lefèvre-Pontalis sur les écoles romanes (suite et fin)*, in: **BM**, 85: p.5-65, 423.
Desilve 1893a = Jules Desilve (ed.), 1893, *Lettres d'Étienne, évêque de Tournai (1191-1204)*, Valenciennes – Paris.
De Smet 1837-1865a = Jean-Joseph de Smet, 1837-1865, *Recueil des chroniques de Flandre. Corpus chronicorum Flandriae*, I-IV, Bruxelles.
De Smet 1961a = Jozef-Maria De Smet, 1961, *De monnik Tanchelm en de Utrechtse bisschopszetel 1112-1114*, in: *Scrinium Lovaniense. Mélanges historiques Étienne van Cauwenbergh*, Leuven: p.207-234.
Desmet & Duperroy 2015a = Yves Desmet & Françoise Duperroy, 2015, *Les portails romans de la Cathédrale Notre-Dame de Tournai: contextualisation et restauration*, Namur [*Ministère de la Région wallonne. Direction générale de l'aménagement du territoire, du logement et du patrimoine. Études et documents. Monuments et sites*, 2].
Desmet, Yves, zie: Brunelle, Desmet & Duperroy
De Smidt 1940a = Firmin De Smidt, 1940, *De Romaanse kerkelijke bouwkunst in West-Vlaanderen*, Gent.
De Smidt 1956a = Firmin De Smidt, 1956, *Opgravingen in de Sint-Baafsabdij te Gent: de abdijkerk*, Gent [*Cultureel jaarboek voor de provincie Oostvlaanderen*].
Desmons 1909-1910a = F. Desmons, 1909-1910, *La suppression de la paroisse Saint-Nicaise*, in: **RT,** 5: p.193-196; 6: p.5-7.
DE TRANSLATIONE CORPORIS S. ELEUTHERII IN URBEM TORNACENSEM 1658a = Godefridus Henschenius (ed.), *De Translatione corporis S. Eleutherii in urbem Tornacensem*, in*: De sancto Eleutherio epsicopo in Belgio*, in: **AA SS**, februarii, III, Antwerpen: p.195 = BHL 2463.
Desnoyers 1878a = J. Desnoyers, 1878, *Topographie ecclésiastique du diocèse de Tournai pendant le Moyen Âge, et dans les temps modernes jusqu'en 1790*, in: **BSHLT**, 17: p.51-194.
Desportes 1983a = Pierre Desportes (ed.), 1983, *Histoire de Reims*, Toulouse.
Despy 1976a = Georges Despy, 1976, *Les tarifs de tonlieux*, Turnhout [*Typologie des sources du moyen âge occidental*, 19].
Deuchler 1967a = Florens Deuchler, 1967, *Der Ingeborgpsalter*, Berlin.
Deveseleer 2009a = Jacques Deveseleer, 2009, (ed.), *La collégiale Saint-Vincent de Soignies. Un quart de siècle de restauratio. 1985-2009*. Soignies [Les Cahiers du Chapitre 11]
Deveseleer & Ghislain 1996-1997a = Jacques Deveseleer & Jean-Claude Ghislain, 1996-1997, *Soignies: sauvetage de fonts baptismaux romans à la collégiale Saint-Vincent*, in: *Chronique d'archéologie wallonne. Activités 1995-1996*, Namur: p.41-42.
De Vigne 1846a = Felix De Vigne, 1846, *Geschiedenis der Middeleeuwsche bouwkunde. Haar oorsprong en ontwikkeling*, Amsterdam.
Devillers 1884-1885a = Léopold Devillers, 1884-1885, *Heidilon*, in: **BNB**, 8: col.489.
Devillers 1890-1891a = Léopold Devillers, 1890-1891, *Lambert ou Rambert*, in: **BNB**, 11: col.149.
Devisse 1976a = Jean Devisse, 1976, *Hincmar, archevêque de Reims, 845-882*, Genève: II, p.566-576.
Devliegher 1953a = Luc Devliegher, 1953, *Overzicht van de romaanse kerkelijke bouwkunst in Diets Frans-Vlaanderen*, in: **RBAHA**, 22: p.199-208.
Devliegher 1954a = Luc Devliegher, 1954, *De opkomst van de kerkelijke gotische bouwkunst in West-Vlaanderen gedurende de XIIIe eeuw. Eerste deel*, in: **BCRMS,** 5: p.177-345.
Devliegher 1956a = Luc Devliegher, 1956, *De opkomst van de kerkelijke gotische bouwkunst in West-Vlaanderen gedurende de XIIIe eeuw. Tweede deel*, in: **BCRMS,** 7: p.7-121.
Devliegher 1956b = Luc Devliegher, 1956, *De Sint-Bavokerk te Aardenburg*, in: **BKNOB**, serie 6, 9: kol.197-216.
Devliegher 1958a = Luc Devliegher, 1958, *De kerkelijke Romaanse bouwkunst in Frans-Vlaanderen*, in:

BCRMS, 9: p.3-117.
Devliegher 1958b = Luc Devliegher, 1958, *Oudheidkundig onderzoek van de Sint-Pieterskerk te Oudenburg*, in: **HGG,** 95: p.137-162 [ook als overdruk: *Archaeologia Belgica*, 43].
Devliegher 1959a = Luc Devliegher, 1959, *Oudheidkundig onderzoek van de Sint-Salvatorskerk te Harelbeke*, in: **De Leiegouw,** 1: p.19-62 [ook als overdruk: *Archaeologia Belgica*, 46].
Devliegher 1963a = Luc Devliegher, 1963, *Het koor van de romaanse Sint-Donaaskerk te Brugge*, in: **BCRMS,** 14: p.309-325.
Devliegher 1964a = Luc Devliegher, 1964, *Enkele aantekeningen over Scheldegotiek*, in: **BKNOB**, 17: p.171-186.
Devliegher 1964b = Luc Devliegher, 1964, *Archeologisch onderzoek aan de voorgevel van de kerk van St-Quentin te Doornik*, in: **BCRMS,** 15: p.61-71.
Devliegher 1972a = Luc Devliegher, 1972, *Bases tournaisiennes dans l'église Saint-Jacques à Ypres*, in: **BCRMS**, 2e série, 2: p.45-47.
Devliegher 1973a = Luc Devliegher, 1973, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Kortrijk*, Tielt-Utrecht [*Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen*, 6].
Devliegher 1978a = Luc Devliegher, 1978, *Galbert en de topografie van Brugge*, in: Galbert van Brugge, *De moord op Karel de Goede*, Antwerpen, p.254-264.
Devliegher 1991a = Luc Devliegher, 1991, *De voorromaanse, romaanse en gotische Sint-Donaaskerk. Evolutie en invloeden*, in: De Witte 1991a: p.118-136.
Devliegher 1991b = Luc Devliegher, 1991, *De voorromaanse Sint-Donaaskerk en de Romaanse westelijke kloostervleugel (opgravingen 1955 en later)*, in: De Witte 1991a: p.46-92.
Devliegher & Janse 1962a = Luc Devliegher & Herman Janse, 1962, *Middeleeuwse bekappingen in het vroegere graafschap Vlaanderen*, in: **BCRMS**, 13: p.301-380.
Devos 1976a = Patrick Devos, 1976, *Onderzoek van het koor van de Sint-Walburgakerk te Oudenaarde. Bijdrage tot de studie van de hallekerk in Vlaanderen*, Oudenaarde [proefschrift Leuven 1976].
Devos 1978a = Patrick Devos, 1978, *Onze-Lieve-Vrouwkerk van Pamele te Oudenaarde*. I. *Architectuur, Gent [Inventaris van het kunstpatrimonium van Oostvlaanderen 9; Bestendige Deputatie van de Provinciale Raad van Oost-Vlaanderen*].
Devos 1985a = Patrick Devos, 1985, *Enkele bijzondere kenmerken van de O.L.-Vrouwekerk van Pamele te Oudenaarde*, in: *Gedenkboek 750 jaar Pamelekerk, Oudenaarde 1235-1985*, Oudenaarde: p.171-206.
Dewez 1890a = Jules Dewez, 1890, *Histoire de l'abbaye de St. Pierre d'Hasnon*, Lille.
De Witte 1991a = Hubert De Witte (ed), 1991, *De Brugse Burg. Van grafelijke versterking tot moderne stadskern*, Brugge [*Archeo-Brugge*, 2].
Deyres 1985a = Marcel Deyres, *Maine roman*, Sainte-Marie-de-la-Pierre qui Vire – Saint-Léger-Vauban [*La nuit des temps* 64].
D'Haenens 1959a = Albert D'Haenens, 1959, *Un autographe de Gilles li Muisis, abbé de Saint-Martin à Tournai (+ 1353)*, in: *Scriptorium*: p.233-237.
D'Haenens 1962a = Albert D'Haenens, 1962, *Moines et clercs à Tournai au début du XIIe siècle*, in: *La vita commune del clero nei secoli XI e XII*, Milano: II, p.90-114 [Miscellanea del centro di Milano: studi medioevali 3; Università cattolica di S.Cuore].
D'Haenens 1963a = Albert D'Haenens, 1963, *Éleuthère de Tournai*, in: **DHGE**, 15: kol.150-153.
D'Haenens 1967a = Albert D'Haenens, 1967, *Les invasions normandes en Belgique au IXe siècle. Le phénomène et sa répercussion dans l'historiographie médiévale*, in: *Recueil des travaux d'histoire et de philologie de l'Université de Louvain*, 4e série, 38: p.262-267, 270-278.
D'Haenens 1986a = Albert D'Haenens, 1968, *Tournai vers 1095, évoqué par Hériman vers 1145. Une vision liminale de la réalité urbaine en transformation*, in: *Autour de la ville en Hainaut*: p.81-87 [*Études et documents du Cercle royal d'histoire et d'archéologie d'Ath et de la région et musées athois*, 7].
dHanens 1960a = Elisabeth dHanens, 1960, *Sint-Niklaaskerk, Gent*, Gent [*Inventaris van het kunstpatrimonium van Oostvlaanderen, III; Kultureel jaarboek voor de provincie Oostvlaanderen*].
Dhondt 1941-1942a = Jan Dhondt, 1941-1942a, *Het ontstaan van het Vorstendom Vlaanderen*, in: **RBPH**, 20: p.533-572; 21: p.53-93.
D'Hoop 1870a = Felix Henri d' Hoop, 1870, *Cartularium. Recueil des chartes du prieuré de Saint-Bertin, à Poperinghe, de ses dépendances à Bas-Warneton et à Couckelaere*, Brugge.
Dhuicque 1940a = Eugène Dhuicque, 1940, *La cathédrale en danger*, in: **TRA**, 10: p.2-3.
Dhuicque 1941a = Eugène Dhuicque, 1941, *La restauration de la cathédrale de Tournai et les méthodes de conservation des monuments historiques en Belgique*, Tournai.
Dhuicque 1942a = Eugène Dhuicque, 1942, *La restauration de la cathédrale de Tournai. Contribution à l'étude de l'édifice*, Tournai.

Didier 1977a = Robert Didier, 1977, *La sculpture en Hainaut*, in: *La Wallonie, le pays et les hommes: lettres, arts, culture: I. Des origines à la fin du XVe siècle*: p.375-383.
Didron 1845a = Adolphe Napoléon Didron, 1845, *Recherches sur l'histoire et l'architecture de la cathédrale de Tournay*, in: **AA**, 3: p.584.
Didron 1849a = Adolphe Napoléon Didron, 1849, *Huit jours en Belgique*, in: **AA**, 9: p.238-240.
Didron 1850a = Adolphe Napoléon Didron, 1850, **AA**, 10, Paris.
Diepen, 1926a = Hubert A. Diepen, 1926, *Die romanische Bauplastik in Klosterrath*, Würzburg.
Dierickx 1964a = M. Dierickx, 1964, *La réorganisation de la hiérarchie ecclésiastique des Pays-Bas par la bulle de 1559*, in: **RHE**, 59: p.489-499.
Dierickx 1967a = M. Dierickx, 1967, *L'érection de nouveaux diocèses aux Pays-Bas, 1559-1570*, Bruxelles/ Brussel.
Dierkens 1985a = Alain Dierkens, 1985, *Abbayes et chapitres entre Sambre et Meuse*, Sigmaringen
Dierkens & Périn 2000a = Alain Dierkens & Patrick Périn, 2000, *Les sedes regiae mérovingiennes entre Seine et Rhin*, in: G. Ripoll & J.M. Gurt, 2000, *Sedes regiae (ann. 400–800)*, Barcelona [*Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 25]: p.267–304.
Dimier 1953a = Anselme Didier, 1953, *Saint Bernard et le rétablissement de l'évêché de Tournai*, in: *Cîteaux in de Nederlanden*, 4: p.206-217.
Dimier 1971a = Anselme Didier, 1971, *Saint Bernard et le rétablissement de l'évêché de Tournai*, in: *Horae Tornacenses 1971a*: p.48-59.
Dimier 1984a = Anselme Didier, 1984, *Gautier*, in: **DHGE**, 20: kol.75.
Dimier 1984b = Anselme Didier, 1984, *Gérard*, in: **DHGE**, 20: kol.805.
Dimock 1898a = Arthur Dimock, 1898, *The Cathedral Church of Southwell. A Description of ist Fabric and a Brief History of the Episcopal See*, London [*Bell's Cathedral Series*].
Dockx 2000a = Yves Dockx, 2000, Inventaire de la collection dite "Archives de la ville de Tournai" (1100-1965), Bruxelles [Archives générales du royaume].
Dodwell 1986a = C.R. Dodwell (ed.), 1986, *Theophilus. The Various Arts. « De diversis artibus* », Oxford, [*Oxford Medieval Texts*].
=Donnet 1895a = Fernand Donnet, 1895, *Rapport sur le Congrès de Tournai*, in: *Bulletin de l'Académie d'archéologie de Belgique*, 1890-1897: p.774-779.
D'Onofrio 1999a = Mario D'Onofrio, 1999, *Medieval Architecture*, in: Marco Bussagli, 1999, *Rome. Art & Architecture*, Köln: p.212-247.
Doppelfeld & Weyres 1980a = Otto Doppelfeld & Willy Weyres, 1980, *Die Ausgrabungen im Dom zu Köln*, Mainz [*Kölner Forschungen*, 1].
Doré 1933a = Robert Doré, 1933, *Vence*, in: **CA 1932**: p.339-354.
Doré 1933b = Robert Doré, 1933, *Grasse*, in: **CA 1932**: p.355-366.
Douais, 1908a = Mgr. Douais, 1908, *Une liste des évêques de Vermand et des évêques de Noyon*, in: **MCAHN**, 21: p.1-9.
Drake 1997a = C.S. (Paddie) Drake, 1997, *A Tournai Font in Laon Cathedral?*, in: **TAJ**, 77: p.380-387.
Drake 2002a = C.S. (Paddie) Drake, 2002, *The English group of Tournai fonts in the context of the whole school*, in: *Ecclesiology Today*, 29 (September 2002): p.3-11.
Draper 1995a = Peter Draper, 1995, *Interpreting the Architecture of Wells Cathedral*, in: Kathryn Brush, Peter Draper & Virginia Chieffo Raguin (ed.), *Artistic Integration in Gothic Buildings*, Toronto, Buffalo, London: p.114-130.
DROGO VAN SINT-WINOKSBERGEN 1926a = Maurice Coens (ed.), 1926, *Drogo van Sint-Winoksbergen: Vita sanctae Godelevae martyris Ghistellae*, in: **AB**, 44: p.103-137.
DROGO VAN SINT-WINOKSBERGEN 1982a = Nicholas Huyghebaert (ed.), 1982a, *Drogo van Sint-Winoksbergen. Vita Godeliph*, Tielt – Bussum.
DROGO VAN SINT-WINOKSBERGEN 2000a = *Drogo of Sint-Winoksbergen, Life of St. Godelieve*, in: Head 2000a: p.359-373.
Dubois 1935a = Raymond Dubois, 1936, *Prieuré de Lucheux et Prévôté de Gros-Tison. Cartulaire factice*, in: **MSAP**, 47: p. 113-519.
Dubois 1936a = Raymond Dubois, 1936, *Prieuré de Lucheux et Prévôté de Gros-Tison. Cartulaire factice*, Paris.
Dubois 1965a = Jacques Dubois, 1965, *Le martyrologe d'Usuard. Texte et commentaire*, Bruxelles/ Brussel [*Subsidia hagiografica*, 40].
Dubois 1993a = Marc Dubois, 1993, *`Revaloriatie' van het stedelijk landschap*, in: Ed Taverne & Irmin Visser, *Stedebouw. de geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden*, Nijmegen.
Dubois & Milcamps 1957a = P.A. Dubois & P.R. Milcamps, 1957, *Le bienheureux Guerric: sa vie son oeuvre*,

in: *Collectanea ordinis Cisterciensium reformatum*, 19: p.238-248.
Dubois & Renaud 1984a = Jacques Dubois & Geneviève Renaud, 1984, *Le martyrologe d'Adon, ses deux familles, ses trois recensions. Texte et commentaire*, Paris [*Sources d'histoire médiévale publiées par l'Institut de recherche et d'histoire des textes*].
Dubrulle 1924a = A. Dubrulle, 1924, *Anselme*, in: **DHGE**, 3: kol.460.
Duby 1967a = Georges Duby, 1967, *L'An Mil*, Paris.
Duby 1967b = Georges Duby, 1967, *Adolescense de la chrétienté occidental, 980-1140*, Paris.
Duchesne 1915a = L. Duchesne, 1915, *Fastes épiscopaux de l'ancienne Gaule*, III, Paris.
Duchet & Giry 1881a = Th. Duchet & A. Giry, 1881a, *Cartulaires de l'église de Térouanne*, Saint-Omer: p.33.
Dudant 1991a = Anne Dudant, 1991, *La Jérusalem céleste de la cathédrale de Tournai*, in: *Hainaut tourisme*, 26: p.87-92.
Duflot 1898a = L. Duflot, 1898, *La restauration du siège épiscopal d'Arras*, Arras [ook: *Semaine religieuse d'Arras*, 1898].
Dufour 1927a = Alphonse Dufour, 1927, *Communication au sujet de la découverte de petites dalles en calcaire colithique du Boulonnais dans la Cathédrale de Tournai*, in: **BCRAA**, 66: p.118-120.
Dufour 1932a = Alphonse Dufour, 1932, *Le porche de la cathédrale de Tournai*, in: **BCRAA**, 71: p.430-440.
Dufour 1934a = Alphonse Dufour, 1934, *Communication au sujet de la découverte de dalles gravées, en calcaire colithique du Boulonnais (pierre de Marquise), ayant fait partie de l'ancien pavement du chœur de la Cathédrale de Tournai*, in: **ASRHAT**, 19: p.257-260.
Dujacquier & Mauchard 2002a = Mireille Dujacquier & Alain Mauchard, 2002, *Le plus ancien beffroi de Belgique*, Tournai.
Dumont 2006a = M. Dumont, 2006, *Stabilisation de la tour Brunin de la Cathédrale Notre-Dame de Tournai*, in: *Revue scientifique des Instituts Supérieurs Industriels Libres Francophone*, 20, p.125-141.
Du Mortier 1837a = Barthélemy Du Mortier (père), 1837, *Notre-Dame de Tournay*, Bruxelles/ Brussel [Overdruk uit: Revue de Bruxelles].
Du Mortier 1837b = Barthélemy Du Mortier (père), 1837, *Rapport sur l'état de la cathédrale de Tournay, fait par la commission instituée par l'arrêté de la députation permanente du conseil provincial, en date du 25 janvier 1837*, s.l.
Du Mortier 1841a = Barthélemy Du Mortier (père), 1841, *Dissertation sur l'âge de la cathédrale de Tournay*, Bruxelles/ Brussel [uit: *Bulletin de l'Académie royale de Bruxelles*, 8].
Du Mortier 1841b = Barthélemy Du Mortier (père), 1841, *Notice sur l'âge de la cathédrale de Tournay*, in: *Mélanges d'histoire et d'archéologie*, 3: p.89-104.
Du Mortier 1842a = Barthélemy Du Mortier (père), [1842], *Nouvelles observations sur Notre-Dame de Tournay*, in: *Mélanges d'histoire et d'archéologie*, 4: p.101-128.
Du Mortier 1848a = Barthélemy Du Mortier (père), 1848, *Séance du 4 mai 1848 de la Société historique et littéraire de Tournai*, in: **BSHLT**, 1: p.210.
Du Mortier 1851a = Barthélemy Du Mortier (père), 1851, *Note sur les hémicycles de la cathédrale de Tournay*, in: **BSHLT**, 2: p.160-169.
Du Mortier 1851b = Barthélemy Du Mortier (père), 1851, *Dissertation sur l'âge de la cathédrale*, [Tournai].
Du Mortier 1862a = Barthélemy-Noël Du Mortier (fils), 1862a, *Étude sur les principaux monuments de Tournai*, Tournai [ook in: Du Mortier 1862b].
Du Mortier 1862b = Barthélemy-Noël Du Mortier, 1862, *Recherches sur les principaux monuments de Tournay*, Tournai, in: **BSHLT**, 8: p.137-369 [ook in Du Mortier 1862a].
Dumoulin 1957a = Jean Dumoulin 1957, *La chapelle épiscopale*, in: **TRA**, 136: p.1-3.
Dumoulin 1959a = Jean Dumoulin, 1959, *La cathédrale de Tournai*, Bruxelles/ Brussel [*Images de Belgique*].
Dumoulin 1963a = Jean Dumoulin, 1963, *Le culte de Notre Dame à la cathédrale de Tournai*, in: **RDT**, 18: p.266-303, 331-352.
Dumoulin 1968a = Jean Dumoulin, 1968, *La cathédrale de Tournai*, Bruxelles/ Brussel.
Dumoulin 1971a = Jean Dumoulin, 1971, *L'organisation paroissiale de Tournai au XIIe et XIIIe siècles*, in: *Horae Tornacenses 1971a*: p.28-47.
Dumoulin 1971b = Jean Dumoulin, 1971, *La cathédrale de Tournai*, Tournai.
Dumoulin 1971c = Jean Dumoulin, 1971a, *Missel de la cathédrale de Tournai*, in: Tournai 1971a: p.49.
Dumoulin 1971d = Jean Dumoulin, *Procès-verbal de la translation du chef de Saint-Éleuthère*: in Tournai 1971a: p.50.
Dumoulin 1982a = Jean Dumoulin 1982, *Calendrier du revestiaire*, in: Tournai 1982a: p.234.
Dumoulin 1982b = Jean Dumoulin, 1982, *Sceau capitulaire à l'effigie du roi Chilpéric*, in: Tournai 1982a: p.225
Dumoulin 1982c = Jean Dumoulin 1982, *Calendrier de l'office du Cellier*, in: Tournai 1982a: p.226-228.

Dumoulin 1982d = Jean Dumoulin, 1982, *Le souvenir de Chilpéric à la cathédrale de Tournai*, in: Tournai 1982a: p.219-220.
Dumoulin 1983-1984a = Jean Dumoulin, 1983-1984, *Description du chœur de la cathédrale de Tournai au XVe siècle*, in: **MSRHAT**, 4: p.99-116.
-Dumoulin 1991a = Jean Dumoulin, 1991, *La statue de saint Michel à la cathédrale de Tournai*, in: *Une œuvre retrouvée*, Tournai: p.15-16.
Dumoulin & Pycke 1971a = Jean Dumoulin & Jacques Pycke, 1971, *Les moulins et les maisons du chapitre cathédral de Tournai au moyen âge*, in: *Horae Tornacenses 1971a*: p.293-328.
Dumoulin & Pycke 1972a = Jean Dumoulin & Jacques Pycke, [1972], Gids voor Doornik, Tournai.
Dumoulin & Pycke 1972b = Jean Dumoulin & Jacques Pycke, 1972, *La cathédrale Notre-Dame et son trésor*, Tournai.
Dumoulin & Pycke 1975a = Jean Dumoulin & Jacques Pycke, 1975, *Saint Éleuthère*, in: Tournai 1975a: p.67.
Dumoulin & Pycke 1975b = Jean Dumoulin & Jacques Pycke, 1975, *Saint Piat*, in: Tournai 1975a: p.142.
Dumoulin & Pycke 1976a = Jean Dumoulin & Jacques Pycke, 1976, *Notice sur les cloches de la cathédrale de Tournai*, Tournai.
Dumoulin & Pycke 1977a = Jean Dumoulin & Jacques Pycke, 1977, *Documents relatifs aux évêques de Tournai publiés à l'occasion du sacre de Monseigneur Huard, le 25 septembre 1977*, Tournai.
Dumoulin & Pycke 1979a = Jean Dumoulin & Jacques Pycke, 1979, *Les maisons gothiques de la rue des Jésuites à Tournai. Notes sur leurs propriétaires depuis le XIIIe siècle*, in: **BSRHAT** 3: p.7-14.
Dumoulin & Pycke 1980a = Jean Dumoulin & Jacques Pycke, 1980, *Mobilier et vêtements liturgiques à la cathédrale de Tournai avant les iconoclastes (1566)*, in: **MSRHAT** 1: p.67-105.
Dumoulin & Pycke 1980b = Jean Dumoulin & Jacques Pycke, 1980, *Saint-Piat*, in: **Église de Tournai** 1980-10: p.357-358.
Dumoulin & Pycke 1982a = Jean Dumoulin & Jacques Pycke, 1982, *Contributions à l'étude des restaurations exécutées dans les églises au XIXe siècle. Le cas des peintures murales de la cathédrale de Tournai*, in: *Mélanges offerts à Monsieur René Robinet, directeur des Archives Départementales du Nord*, 1, Lille: p.141-145.
Dumoulin & Pycke 1982b = Jean Dumoulin & Jacques Pycke, 1982, *La tapisserie de Saint-Piat et de Saint-Éleuthère à la cathédrale de Tournai (1402). Son utilisation et son histoire*, in: **RAHAL** 15: p.184-200.
Dumoulin & Pycke 1982c = Jean Dumoulin & Jacques Pycke, 1982, *Les provinces ecclésiastiques de Reims et de Trèves vers 600*, in: **Tournai 1982a**: p.142-145.
Dumoulin & Pycke 1983a = Jean Dumoulin & Jacques Pycke, 1983, *Topographique chrétienne de Tournai des origines au milieu du XIIe siècle. Problématique nouvelle*, in: **SE** 26: p.1-50 [*Liber amcicorum Nicolas-Norbert Huyghebaert*, II].
Dumoulin & Pycke 1985a = Jean Dumoulin & Jacques Pycke, 1985, *La cathédrale Notre-Dame hier et aujourd'hui*, Tournai.
Dumoulin & Pycke 1986a = Jean Dumoulin & Jacques Pycke, 1986, *L'église Saint-Brice dans la topographie religieuse de Tournai au Haut Moyen Âge*, in: *Archéologie du quartier Saint-Brice*, Tournai: p.41-44 (= Dumoulin & Pycke 1990a)
Dumoulin & Pycke 1987a = F. De Cuyper, G. Demortier, Jean Dumoulin, Jacques Pycke, 1987, *La Croix byzantine du Trésor de la cathédrale de Tournai*, Tournai [*Tournai – Art et Histoire*, 1].
Dumoulin & Pycke 1990a = Jean Dumoulin & Jacques Pycke, 1990, *Les origines de l'église Saint-Brice de Tournai*, in: Raymond Brulet (ed.), *Les fouilles du quartier Saint-Brice à Tournai. I. L'environnement funéraire de la sépulture de Childéric*, Louvain-la-Neuve [*Publications d'histoire de l'art et d'archéologie de l'Université catholique de Louvain*, 73/ *Université Catholique de Louvain, Centre de recherches d'archéologie nationale, collection d'archéologie Joseph Mertens*, 3]: p.14-19. (= Dumoulin & Pycke 1986a)
Dumoulin & Pycke 1991a = Jean Dumoulin & Jacques Pycke, 1991, *La chapelle épiscopale de Tournai, sa construction (1198), son décor et son histoire*, in: Brussel 1991a.
Dumoulin & Pycke 1992a = Jean Dumoulin & Jacques Pycke (ed.), 1992, *La grande procession de Tournai (1090-1992). Une réalité religieuse, urbaine, diocésaine, sociale, économique et artistique*, Tournai – Louvain-la-Neuve [*Tournai – Art et histoire*, 6].
Dumoulin & Pycke 1994a = Jean Dumoulin & Jacques Pycke, 1994, *La cathédrale de Tournai. Le guide du visiteur*, Tournai – Louvain-la-Neuve [*Tournai – Art et histoire*, 10].
Dumoulin, Pycke & Mathieu 1986a = Jean Dumoulin, Jacques Pycke & Gérard Mathieu, 1986, *Tournai*, Bruxelles/ Brussel [*Cités de Belgique*].
Dumoulin e.a. 1993a = Jean Dumoulin e.a., 1993, *Les tableaux de Pierre Paul Rubens à la cathédrale de Tournai*, Tournai [*Tournai – Art et histoire* 9].
Dunk 2015a = Thomas von der Dunk, 2015, *Toren versus traditie: de worsteling van classicistische architecten*

met een middeleeuws fenomeen, Leiden.
Duperroy, Françoise, zie: Brunelle, Desmet & Duperroy
Duperroy, Françoise, zie: Desmet & Duperroy.
Dupont 1965a = Henri Dupont, 1965, *Pierres tombales découvertes sous l'emplacement de la collégiale Saint-Pierre de Lille*, in: **RN**, 47: p.623-633.
Dupont & Mariage 2006a = Anne Dupont & Florian Mariage, 2006, *L'oeuvre exquis du jubé. Notes et documents sur un témoin majeur du patrimoine de la Cathédrale de Tournai*, Tournai [*Tournai - Art et Histoire • Instruments de travail*, 5].
Dupont & Pycke 2009a = Anne Dupont & Jacques Pycke, 2009, *Archives et manuscrits précieux tournaisiens*, 3, Tournai [*Tournai – Art et histoire. Instruments de travail*, 11]
Dupriez 1980a = Daniel Dupriez, 1980, *L'hôpital capitulaire Notre-Dame de Tournai. Bref historique à partir des documents et statuts de la maison hospitalière*, in: **MSRHAT,** 1: p.67-105.
Dupriez 1992a = Daniel Dupriez, 1992, *L'hôpital capitulaire Notre-Dame de Tournai. Bref historique à partir des documents et statuts de la maison hospitalière*, in: **MSRHAT,** 7: p.5-27.
Durliat 1978a = Marcel Durliat, 1978, *Haut-Languedoc roman*, Sainte-Marie de la Pierre qui Vire – Saint-Léger Vauban [*La nuit des temps*, 49].
Dury 1986a = Christian Dury, 1986, *L'évolution démographique de Tournai au Moyen Âge*, in: *Autour de la ville en Hainaut*: p.185-203 [*Études et documents du Cercle royal d'histoire et d'archéologie d'Ath et de la région et musées athois*, 7].
Dutron 1912a = A. Dutron, 1912, *Tournai sous le gouvernement des évêques*, in: **RT**, 8: p.17-22, 33-38, 53-58, 77-83.
Duvivier 1865a = Charles-Albert Duvivier, 1865, *Recherches sur le Hainaut ancien (Pagus Hainoensis) du VIIe au XIIe siècle*, Bruxelles/ Brussel.
Duvivier 1898a = Charles-Albert Duvivier, 1898, *Actes et documents anciens intéressant la Belgique*, 1, Bruxelles/ Brussel.
Duvivier 1901a = Charles-Albert Duvivier, 1901, *La commune de Tournai de 1187 à 1211*, in: **BCL**: p.247-295.
Duvosquel 1971a = Jean-Marie Duvosquel, 1971, *Histoire médiévale et factums d'avocats: l'évêque de Tournai et le Chapitre de Comines*, in: Horae Tornacenses 1971a: p.95-110.
Duvosquel 1973a = Jean-Marie Duvosquel, 1973, *Fragments d'un compte de la Fabrique de la cathédrale de Tournai (1455) à la Bibliothèque Vaticane*, in: *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, 43: p.377-399.
Duvosquel 1983-1984a = Jean-Marie Duvosquel, 1983-1984, *Un sceau de l'évêque de Tournai Guy de Boulogne appendu à une charte de 1317 pour l'Hôpital de Comines*, in: **MSRHAT**, 4: p.91-98.
Duvosquel 1985a = Jean-Marie Duvosquel (ed.), 1985, , *Albums de Croÿ. XII: Châtellenies de Lille, Douai, Orchies*, 1, Bruxelles.
Duvosquel 1985b = Jean-Marie Duvosquel (ed.), 1985, *Albums de Croÿ. XVII: Comté d'Artois*, 1, Bruxelles.
Duvosquel 1986a = Jean-Marie Duvosquel (ed.), 1986, *Albums de Croÿ. IV: Comté de Hainaut*, 1, Bruxelles.
Duvosquel 1987a = Jean-Marie Duvosquel (ed.), 1987, *Albums de Croÿ. VII: Comté de Hainaut*, 4, Bruxelles.
Duvosquel 1991a = Jean-Marie Duvosquel (ed.), 1991, *Albums de Croÿ. XI: Tournai – Tournaisis: institutions religieuses, villes et villages*, Bruxelles.

E

Ebenista 2011a = Carlo Ebenista, 2011, *Le chiese tardoantiche e altomedievali della Campania: vecchi scavi, nuovi orientamenti*, in: Post Classical Archaeologies, 1: p.383-418
Eden 1909a = Cecil, H. Eden, 1909, *Black Tournai Fonts in England: the Group of Seven Late Norman Fonts from Belgium*, [London].
EINHARD 1925a = Karl Esselborn (ed.), *Einhard, Die Übertragung und Wunder der Heiligen Marzellinus und Petrus*, Darmstadt [1977].
Elbern 1964a = Viktor H. Elbern, 1964, *Der eucharistische Kelch im frühen Mittelalter*, Berlin [ook in: *Zeitschrift des deutschen Vereins für Kunstwissenschaft*, 17: p.1-76, 117-188].
Elbern 1964b = Victor H. Elbern (ed.), 1964, *Das erste Jahrtausend*, Düsseldorf.
Elbern 1965a = Victor H. Elbern, 1965, *Über die Illustration des Messcanons im frühen Mittelalter*, in: *Miscellanea pro arte. Hermann Schnitzler zur Vollendung des 60. Lebensjahres am 13. Januar 1965*, Düsseldorf [*Schriften des Pro Arte Medii Aevi* (*Freunde des Schnütgenmuseums*)]: p.55-56.
ELEUTHERII VITA AUCTIOR 1658a = *ELEUTHERII VITA SECUNDA* 1658a
ELEUTHERII ALIA VITA AUCTIOR 1658a = *ELEUTHERII VITA SECUNDA* 1658a
ELEUTHERII VITA PRIMA 1658a = Godefridus Henschenius (ed.), *Vita prima auctore anonymo sed antiquo*, in: *De sancto Eleutherio epsicopo in Belgio*, in: **AA SS**, februarii, III, Antwerpen: p.187-189 = BHL 2455.

ELEUTHERII VITA QUARTA 1658a = Godefridus Henschenius (ed.), *Vita quarta ex breviario manuscripti Tornacensi*, in: *De sancto Eleutherio epsicopo in Belgio*, in: **AA SS**, februarii, III, Antwerpen: p.206-208 = BHL 2468.
ELEUTHERII VITA SECUNDA 1658a = Godefridus Henschenius (ed.), *Alia vita auctior*, in: *De sancto Eleutherio epsicopo in Belgio*, in: **AA SS**, februarii, tomus III, Antwerpen: p.189-195 = BHL 2462, 2465-2466.
Emerick 2011a = Judson J. Emerick, 2011, *Building* more romano *in Francia during the third quarter of the eighth Century: the abbey church of Saint-Denis and its model*, in: Claudia Bolgia, Rosamond McKitterick, John Osborne (ed.), *Rome across time and space: cultural transmissions and the exchange of ideas c. 500 – 1400*, Cambridge: p.127-150.
English 1939a = Michiel English, 1939, *Romaanse bouwkunst in West-Vlaanderen*, Brugge.
Enlart 1889a = Camille Enlart, 1889, *L'architecture romane dans le Nord de la France*, in: **MA,** 2: p.152.
Enlart 1890a = Camille Enlart, 1890, *Études sur quelques fonts baptismaux du Nord de la France*, in: **BACTHS**, 1890 [*Ministère de l'Instruction publique et des Beaux-Arts*]: p.46-73.
Enlart 1893a = Camille Enlart, 1893, *Cloquet (L.). – La chasse de Notre-Dame de Tournai*, in: **MA**, 6: p.146.
Enlart 1894a = Camille Enlart, 1894, *Cloquet (L.). – Note sur les anciens ateliers de sculpture de Tournai et l'étendue de leur debouche*, in: **MA**, 7: p.185.
Enlart 1895a = Camille Enlart, 1895, *L'architecture romane et de transition dans la région picarde*, Paris [BEC 56].
Enlart 1899a = Camille Enlart, 1899, *Les monuments anciens de Boulogne*, in: *Boulogne-sur-Mer et la région boulonnaise*, Boulogne, I: p.176.
Enlart 1905a = Camille Enlart, 1905, *Nos cathédrales disparues: Thérouanne, Arras, Boulogne*, in: *Congrès des sociétés savantes tenu à Arras, 1904*, Arras: p.198-301.
Enlart 1905b = Camille Enlart, 1905, *L'architecture romane*, in: André Michel, 1905, *Histoire de l'art depuis les premiers temps chrétiens jusqu'à nos jours*, 1. *L'art roman*, vol.2, Paris: p.443-588.
Enlart 1906a = Camille Enlart, 1906, 3. *Formation et expansion de l'art gothique*. 1. *L'architecture gothique du XIIIe siècle*, in: André Michel, 1906, *Histoire de l'art depuis les premiers temps chrétiens jusqu'à nos jours*, Paris: p.3-123.
Enlart 1920 = Camille Enlart, 1920, *De quelques influences germaniques dans les premiers monuments gothiques du Nord de la France*, in: *Mélange Paul Fabre. Études d'histoire du moyen âge*, Paris: p.258-264.
Enlart 1927a = Camille Enlart, 1927, *L'art tournaisien dans le nord de la France, du XIe siècle à la Renaissance*, in: **AFAHB 1921, 24e congrès: Tournai**, Tournai: p.98-118.
Enlart 1927b = Camille Enlart, 1927, *Manuel d'archéologie française depuis les temps mérovingiens jusqu'à la Renaissance: 1.Architecture religieuse*, Paris [3] [1917 [1], 1919 [2]].
Erdmann 1993a = Wolfgang Erdmann, 1993, *Die Reichenau im Bodensee. Geschichte und Kunst*, Königstein im Taunus.
Erdmann, Jacobsen, Kosch & von Winterfeld 1988a = Wolfgang Erdmann, Werner Jacobsen, Clemens Kosch, Dethard von Winterfeld, 1988, *Neue Untersuchungen an der Stiftskirche zu Gernrode*, in: Martin Gosebruch & Frank Steigerwald (ed.), *Bernwardinische Kunst. Bericht über ein wissenschaftliches Symposium in Hildesheim vom 10. 10. bis 13. 10. 1984*, Göttingen [*Schriftenreihe der Kommission für Niedersächsische Bau- und Kunstgeschichte bei der Braunschweigischen Wissenschaftlichen Gesellschaft*, 3]: p.245-285.
EREMBOLDUS ABBAS 1675a = EREMBOLDUS ABBAS, *Macarii Vita Antiquior*, in: **AA SS**, aprilis, I, Antwerpen: p.875-877 [BHL 5100].
Erffa 1960a = Hans Martin von Erffa, 1960, *Empore*, in: **RDK**, 5: p.261-322.
Erlande-Brandenburg 1989a = Alain Erlande-Brandenburg, 1989, *La cathédrale*, Paris.
Erlande-Brandenburg 1991a = Alain Erlande-Brandenburg, 1991, *Notre-Dame de Paris*, Paris.
Erlande-Brandenburg 1995a = Alain Erlande-Brandenburg, 1995, *L'ensemble cathédral de Paris, du IVe siècle*, in: **BSNAF**, 1995: p.186-189.
Erlande-Brandenburg & Mérel-Brandenburg 2011a = Alain Erlande-Brandenburg & Anne-Bénédicte Mérel-Brandenburg, 2011,
Ermel, 1977a = J. Ermel, 1977, *L'église Saint-Quentin à Tournai. Étude archéologique*, in: **ASRHAT**, 25: p.133-229.
Esmeijer 1973a = Anna Catherina Esmeijer, 1973, *Divina quaternitas. Een onderzoek naar methode en toepassing der visuele exegese*, Utrecht [proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht].
Esther, Jan, zie: Buyle, Coomans, Esther & Genicot
Étude préliminaire 1991a = *Étude préliminaire à la restauration de la cathédrale de Tournai. Synthèse des registres de correspondance conservés dans les archives de la cathédrale. Volume* 1. *Histoire des restaurations effectuées au XIXe siècle*, 1991 [Rapport par *Recherche et Histoire en Architecture, Urbanisme et Restauration*].
EUGENIUS III PAPA 1855a = Jean-Paul Migne (ed), 1855, *Eugenius III papa, epistolae et privilegiae*, in: **PL**,

180: kol.1033-1648.
Ewig 1960a = Eugen Ewig, 1960, *Die Kathedralpatrozinien im römischen und im fränkischen Gallien*, in: *Historisches Jahrbuch*, 79: p.1–61 [Nachdruck: Eugen Ewig, 1979, *Spätantikes und Fränkisches Gallien*, 2: p.260–317].
Ewig 1961a = Eugen Ewig. 1961, *Le culte de saint Martin à l'époque franque*, in: **RHEF**, 47, 144: p. 1-18.
Eykens-Dierickx, Irène, zie: Amand & Eykens-Dierickx

F

Faider 1933a = Paul Faider, 1933, *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques de Belgique. Bibliographie des catalogues de bibliothèques de Belgique*, Brugge.
Faider & Van Sint-Jan 1950a = Paul Faider Faider & Pierre Van Sint-Jan, 1950, *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques de Belgique, VI: Catalogue des manuscrits conservés à Tournai*, Gembloux.
Falkenstein 1991a = p.123.
Falkenstein 1993a = Ludwig Falkenstein, 1993, *Alexandre III et Henri de France. Conformités et conflits*, in: Rolf Groβe, *L'Église de France et la papauté (Xe-XIIIe siècle). Die Französische Kirche und das Papsttum (10.-13. Jahrhundert)*, Bonn [*Studien und Dokumente zur Gallia Pontificia, Etudes et documents pour servir à une Gallia Pontificia*, 1]: p.103-176.
Falkenstein 2009a = Ludwig Falkenstein, 2009, *Das Dossier zur Gründung der Diözese Arras*, in: *Francia – Forschungen zur westeuropäische Geschichte*, 236: p.277-283.
Falmagne 1992a = Thomas Falmagne, 1992, *La Vierge et la Croix aux origines de la grande procession*, in: Dumoulin & Pycke 1992a: p.22-26.
Favole 1993a = Paolo Favole, 1993, *Marches romanes*, Sainte-Marie-de-la-Pierre qui Vire – Saint-Léger-Vauban [*La Nuit des temps*, 80].
Fawtier & Lot 1962a = Robert Fawtier & Ferdinand Lot, 1962, *Histoire des institutions françaises au Moyen Âge*, Paris.
Felix & Servais 1991a = Jean-Pierre Felix & Roland Servais, 1991, *Les orgues de la cathédrale de Tournai*, Louvain-la-Neuve – Tournai [*Tournai – Art et histoire*, 5].
Fels & Reinhardt 1933a = Étienne Fels & Hans Reinhardt, 1933, *Les églises-porches carolingiennes et leur survivance dans l'art roman*, in: **BM**, 96: p.330-365.
Fernie 1984a = Eric Fernie 1984, T*he Use of Varied Nave Supports in Romanesque and Early Gothic Churches*, in: *Gesta*, 23: p.107-117.
Fernie 1987a = Eric Fernie, 1987, *La fonction liturgique des piliers cantonnés dans la nef de la cathédrale de Laon*, in: **BM**, 145: p.257–266.
Fernie 1993a = Eric Fernie 1993, *An Architectural History of Norwich Cathedral*, Oxford.
Fernie 2000a = Eric Fernie, 2000, *The Architecture of Norman England*, Oxford.
Fernie 2003a = Eric Fernie, 2003, *The Architecture and Sculpture of Ely Cathedral in the Norman Period*, in: Meadows & Ramsay 2003a: p.94-111.
Ferruolo 1985a = Stephen C. Ferruolo, 1985, *The origins of the university: the schools of Paris and their critics, 1100 – 1215*, Stanford.
Fieni 2004a = Laura Fieni (ed.), 2004, *La construzione della basilica di San Lorenzo a Milano*, Milano.
Fierens 1947a = Paul Fierens, 1947, *Le fantastique dans l'art flamand*, Bruxelles.
Fierens 1947b = Paul Fierens, 1947, *L'Art en Belgique du Moyen Âge à nos jours*, Bruxelles.
Fievet 1889a = Ch. Fievet, 1889, *Saint Éleuthère, évêque de Tournai, patron de la ville et du diocèse*, Tournai.
Firmin, broeder, zie: De Smidt, broeder Firmin,
Fliche & Victor 1948a = Augustin Fliche & Martin Victor, 1948, *Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jour*, Paris.
Fliche 1946a = A. Fliche 1946, *La réforme grégorienne et la Reconquête chrétienne (1057-1123)*, Paris.
FLODOARDUS VAN REIMS 1998a = Flodoardus Remensis, *Historia Remensis ecclesiae*, in: Martina Stratmann (ed.), 1998, *Flodoard von Reims. Die Geschichte der Reimser Kirche*, in: **MGH SS**, 36, Hannover.
Florival 1877a = Adrien de Florival, 1877, *Étude historique sur le XIIe siècle. Barthélémy de Vir, évêque de Laon*, Paris.
Förster 1866a = Ernst Förster, 1866, *Denkmäler deutscher Baukunst***,** 10: p.19.
Forsyth 1950a = George H. Forsyth, 1950, *St. Martin's at Angers and the Evolution of Early Mediaeval Church Towers*, in: **The Art Bulletin**, 32: p.308-318.
Fons 1975a = Claire Fons, 1975, *L'abbaye de Saint-Lucien de Beauvais. Étude historique et archéologique*, Paris [Thèse à l'École nationale des chartes, Paris.]
Fons 1975b = Claire Fons, 1975, *L'abbaye de Saint-Lucien de Beauvais. Étude historique et archéologique*, in:

École nationale des chartes. Position des thèses: p.77-84.
Foppens, Jean François, zie: Miraeus & Foppens
Fourez 1928b = Lucien Fourez, 1928, *Les chapelles et autels de l'ancienne Cathédrale d'Arras*, in: **BCDMHPC**, 5, vol.1: p.286-293.
Fourez 1934a = Lucien Fourez, 1934, *L'héraldique à Tournai au XIIe siècle*, in: *Annales de la Noblesse*: p.25-48.
Fourez 1947a = Lucien Fourez, 1947, *La matrice en ivoire du sceau du chapitre de la cathédrale de Tournai*, in: *Revue belge de Numismatique***,** 93: p.109-116.
Fourez 1950a = Lucien Fourez, 1950, *Paul Rolland (1896-1949)*, in: **RBPH**, 28: p. 410-413.
Fourez 1951a = Lucien Fourez, 1951, *Les portes Mantile et du Capitole à la cathédrale de Tournai*, in: *Reflets du Tourisme***,** 2: p.83-89.
Fourez 1964a = Lucien Fourez, 1964, *Tournai, ville des arts*, Tournai.
Fourez 1973a = Lucien Fourez, 1973, *A propos de l'hôtel de ville de Tournai et de l'ancienne abbaye Saint-Martin*, in: *Hainaut tourisme***,** 157: p.39-49.
Fourez 1985a = Lucien Fourez, 1985, *La période romane à Tournai*, in: *Hainaut tourisme***,** 228: p.27-32.
Fournier 1928a = E. Fournier, 1928, *Précisions sur les dates de construction de trois anciennes églises d'Arras*, in: **BCDMHPC**, 5, 1e volume: p.282-285.
Francastel 1953a = Pierre Francastel (ed.), 1953, *L'art mosan*, Paris [Bibliothèque générale de l'École pratique des Hautes Études, 6e section, journée d'études; Paris 2/1952].
Franklin 1993a = Jill A. Franklin, 1993, *The Romanesque Sculpted Arch at Montiviliers: Episodes from the Story of David*, in: *Medieval Art, Architecture and Archaeology at Rouen* [**BAACT**, 1986]: p.36-45.
Franzé 2010a = Barbara Franzé, 2010, *Les peintures romanes de la cathédrale d'Auxerre. Une relecture*, in: *Bulletin du centre d'études médiévales d'Auxerre,* 14: p.83-99.
Freise 1989a = Eckhard Freise, 1989, *Die "Genealogia Arnulfi comitis" des Priesters Witger*, in: *Frühmittelalterliche Studien*, 23: p.203-243.
Fremantle 1975a = Katharine Fremantle (ed.), 1975, *Sir James Thornhill's Travel Journal 1711; A visit to East Anglia and the Low Countries*, Utrecht.
Freigang 1992a = Christian Freigang, 1992, *Imitare ecclesias nobiles. Die Kathedralen von Narbonne, Toulouse und Rodez und die nordfranzösische Rayonnantgotik im Languedoc*, Worms.
Freigang 1999a = Christian Freigang, 1999, *Die Expertisen zum Kathedralbau in Girona (1386 und 1416-17) – Anmerkungen zur mittelalterliche Debatte um Architektur*, in: Christian Freigang (ed.), *Gotische Architektur in Spanien. La arquitectura gótica en España*. Akten des Kolloquiums der Carl-Justi-Vereinigung und des Kunstgeschichtlichen Seminars der Universität Göttingen, Göttingen, 4-6. Februar 1994 [Ars iberica 4, Kunsthistorische Studien der Carl-Justi-Vereinigung]: p.203-226.
Fryer 1935a = A.C. Fryer, 1935, *Theophilus the Penitent as Represented in Art*, in: **AJ**: p.287-335.

G

Gaborit-Chopin 1978a = Danielle Gaborit-Chopin, 1978, *Les ivoires du Moyen-Age*, Paris.
Gabrielli 1974a = N. Gabrielli, 1974, *Appunti sulle strutture romaniche della cattedrale di Sant'Evasio in Casale Monferrato*, in: *Quarto congresso di antichità e arte*, Casale: p.253-258.
Gahide 1984a = Yves Gahide, 1984, *Tournai sous les bombes 1940-1945*, Tournai.
Gaillard 1954a = Georges Gaillard, 1954, *Quelques exemples du vandalisme "révolutionnaire" dans le Nord de la France*, in: **RN**, 36: p.291-295.
Gaillard 1958a = Georges Gaillard, 1958, *La cathédrale de Tournai, dates de construction de la nef et du transept*, in: *Actes du 80e congrès national des Sociétés savantes: Lille, 1955, section d'archéologie*, Paris: p.51-54.
Gaillard 1962a = Georges Gaillard, 1962, *La cathédrale romane de Tournai. La nef, le transept*, in: *l'Information d'histoire de l'art***,** 7: p.63-67.
Gaillard 1963a = Louis Gaillard 1963, *L'abbaye de Corbie*, Lille.
GALBERT VAN BRUGGE 1999a = Raoul C. van Caenegem & Albert Demyttenaere (ed.), 1999, *De moord op Karel de Goede*, Leuven.
Gall 1915a = Ernst Gall, 1915, *Niederrheinische und normännische Architektur im Zeitalter der Frühgotik. Teil I: Die niederrheinische Apsidengliederung nach normännischen Vorbilder*, Berlin.
Gall 1923a = Ernst Gall, 1923, *Sankt Georg in Limburg an der Lahn und die nordfranzösische Frühgotik*, in: *Festschrift für Adolph Goldschmidt zum 60. Geburtstag am 15. Januar 1923*, Leipzig: p.7-24.
Gall 1925a = Ernst Gall, 1925, *Die gotische Baukunst in Frankreich und Deutschland: I. Die Vorstufen in Nordfrankreich von der Mitte des 11. bis gegen Ende des 12. Jahrhunderts*, Leipzig.

Gall 1926a = Ernst Gall, 1926, *Die Abteikirche von Saint-Lucien bei Beauvais*, in: *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte***,** 4: p.59-71.
Gall 1955a = Ernst Gall, 1955, *Die gotische Baukunst in Frankreich und Deutschland: I. Die Vorstufen in Nordfrankreich von der Mitte des 11. bis gegen Ende des 12. Jahrhunderts*, Leipzig [2].
Gallet 1998a = Yves Gallet, 1998, *Les tours de chevet de Notre-Dame de Melun: nouvelles hypothèses chronologiques*, in: **BM**, 156: p.237-256.
Gallet 2000a = Yves Gallet, 2000, *Childebert Ier et le groupe épiscopal de Melun au VIe siècle*, in: Gallet 2000c: p.101-120.
Gallet 2000b = Yves Gallet, 2000, *La collégiale de Melun au temps de Robert le Pieux*, in: Gallet 2000c: p.151-167.
Gallet 2000c = Yves Gallet (ed.), 2000, *Art et architecture à Melun au Moyen Age*, Paris.
Gallet 2011a = Yves Gallet (ed.), 2011, *Ex quadris lapidibus: la pierre dans l'art médiéval; mélanges d'histoire de l'art offerts à Eliane Vergnolle*, Turnhout.
Gallistl 1990a = Bernhard Gallistl, 1990, *Die Tür des Bischofs Bernward und ihr ikonographisches Programm*, in: *Le porte di bronzo dall'antichità al secolo XIII*, Roma: p.145-159.
Gams 1873-1886a = Pius Bonifacius Gams, 1873-1886, *Series epsicoporum Ecclesiae catholicae*, Regensburg.
Ganshof 1942-1943a = François Louis Ganshof, 1942-1943, *Les origines de la Flandre impériale. Contribution à l'histoire de l'ancien Brabant*, in: *Annales de la Société royale d'archéologie de Bruxelles*, 46: p.99-137.
Ganshof 1949a = François Louis Ganshof, 1949, *La Flandre sous les premiers contes*, Bruxelles/ Brussel. [1943 [1]]
Ganshof 1949b = François Louis Ganshof, 1949, *Le Roi de France en Flandre en 1127 et 1128*, in: **RHDFE**, 4e série, 27: p.204-228.
Ganshof 1958a = François Louis Ganshof, 1958, *Note sur le premier traité anglo-flamand de Douvres*, in: **RN**, 40: p.245-257.
Gardelles 1968a = Jacques Gardelles, 1968, *Un grand édifice disparu: la collégiale Saint-Pierre à Lille*, in: **BM**, 126: p.325-344.
Gardelles 1969a = Jacques Gardelles, 1969, *Notice sur la construction de la cathédrale de Tournai au XIIe siècle*, in: **CCM**, 12: p.43-46.
Gardelles 1978a = Jacques Gardelles, 1978, *Recherches sur les origines des façades à étages d'arcatures des églises médiévales*, in: **BM**, 136: p.113-133.
Gardelles 1987a = Jacques Gardelles, 1987, *Les maquettes des effigies de donateurs et de fondateurs*, in: Barral i Altet 1987a, p.67-76.
Gardiner 2000a = Mark Gardiner, 2000, *Shipping and Trade between England and the Continent during the Eleventh Century*, in: Christopher Harper-Bill, *Anglo-Norman Studies*, 22, Oxford [*Proceedings of the Battle Conference*, 1999]: p.71-94.
Gardner 1937a = Arthur Gardner, 1937, *A handbook of English medieval sculpture*, London.
Gardner 1951a = Arthur Gardner, 1951, *A handbook of English medieval sculpture*, Cambridge [1935 1st edition].
Gardner 1980a = Stephen Gardner, 1980, *Notes on a view of Saint-Lucien at Beauvais*, in: **GBA** 122: p.149-156 (novembre).
Gardner 1982a = Stephen Gardner, 1982, *The Nave Galleries of Durham Cathedral*, in: **The Art Bulletin** 64: p.564-579.
Gardner 1986a = Stephen Gardner, 1986, *Sources for the Façade of Saint-Lucien in Beauvais*, in: *Gesta*, 25: p.93-100.
Garnier 1988a = François Garnier, 1988, *L'Ane à la lyre. Sottisier d'iconographie médiévale*, Paris.
Garrigou Grandchamp 2013a = Pierre Garrigou Grandchamp, 2013, *Tournai, l'architecture civile du XIe au XIVe siècle (beffroi, palais épiscopal et maisons)*, in: **CA 2011**: p.203-218.
Gaspar & Lyna 1937a = Camille Gaspar & Frédéric Lyna, 1937, *Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque royale de Belgique*, I, Paris.
Gaudemet 1979a = Jean Gaudemet, 1979, *Les élections dans l'Église latine des origines au XVIe siècle*, Paris.
Gauthier 1972a = Marie-Madeleine Gauthier, 1972, *Émaux du moyen âge*, Fribourg.
Gauthier 2001a = Nancy Gauthier, 2001, *Aux origines des cathédrales de France: les témoignages littéraires*, in: Catherine Armenjon & Denis Lavalle, *20 siècles en cathédrales*, Paris [catalogue exposition Palais du Tau, Reims, 2001]: p.133-144.
Geary 1978a = Patrick J. Geary, 1978, *Furta sacra. Thefts of Relics in the Central Middle Ages*, Princeton.
Geary 1989a = Patrick J. Geary, 1989, *Naissance de la France. Le monde mérovingien*, Paris.
Geddes 1993a = Jane Geddes, 1993, *Some Medieval Ironwork in North-East France*, in: *Medieval Art, Architecture and Archaeology at Rouen* [**BAACT**, 1986]: p.69-72.

Geertman 1975a = = Herman Geertman, 1975, *More veterum: il Liber pontificalis e gli edifici ecclesiastici di Roma nella tarda antichità e nell'alto medioevo*, Groningen [*Archaeologica traiectina*, 10].
Geertman 2004a = Herman Geertman, 2004, *Forze centrifughe e centripete nella Roma cristiana: II Laterano, la basilica Iulia e la basilica Liberiana*, in: De Blaauw & Geertman 2004a: p.17-44.
Geertman, Herman, zie ook: De Blaauw & Geertman.
Gelting 1985a = Michael H. Gelting, 1985, *Un prélat flamand au Danemark au XIIe siècle: Hélie, évêque de Rib (1142-1162)*, in: **HGG**, 122: p.159-179.
Gem 1978a = Richard D.H. Gem, 1978, *Bishop Wulfstan II and yhe Romanesque Cathedral Church of Worcester*, in: *Medieval Art and Architecture at Worcester* [**BAACT**, 1975]: p.15-37.
Gem 1981a = Richard D.H. Gem, 1981, *The Romanesque Rebuilding of Westminster Abbey*, in: R.A. Brown (ed.), *Proceedings of the Battle Conference of Anglo-Norman Studies*, III, 1980: p.33-60.
Gem 1981b = Richard D.H. Gem, 1981, *Chichester Cathedral: when was the Romanesque church begun?* in: R.A. Brown (ed.), *Proceedings of the Battle Conference of Anglo-Norman Studies*, III, 1980: p.61-64.
Gem 1982a = Richard D.H. Gem, 1982, *The Significance of the 11th-century Rebuilding of Christ Church and St Augustine's, Canterbury, in the Development of Romanesque Architecture*, in: *Canterbury 1982a*: p.1-19.
Gem 1983a = Richard D.H. Gem, 1983, *Towards an Iconography of Anglo-Saxon Architecture*, in: **JCWI**, 46: p.1-18.
Gem 1983b = Richard D.H. Gem, 1983, *The Romanesque Cathedral of Winchester: Patron and Design in the Eleventh Century*, in: *Medieval Art and Architecture at Worcester*, Leeds [**BAACT**, 1981], London: p.1-12.
Gem 1984a = Richard Gem, 1984, *L'architecture pré-romane et romane en Angleterre. Problèmes d'origine et de chronologie*, in: **BM**, 142: p.233-272.
Gem 1987 = Richard Gem, 1987, *Canterbury and the Cushion Capital: a Commentary on Passages from Goscelin's De Miraculis Sancti Augustini*, in: Neil Stratford (ed.), *Romanesque and Gothic. Essays for George Zarnecki*, Woodbridge: p.83-101.
Gem 1989a = Richard Gem, 1989, Melbourne *Church, in: Archaeological Journal*, 146, *Supplement on the Nottingham Area*: p.24-29.
Gem 1991a = Richard Gem, 1991, *La façade préromane en Angleterre*, in: **CCM**, 34: p.321-328.
Gem 2003a = Richard D.H. Gem, 2003, *The Romanesque Cathedral of Winchester: Patron and Design in the Eleventh Century*, in: *Studies in English Pre-Romanesque and Romanesque Architecture*, London: II, p.564-587.
Gem 2003b = Richard D.H. Gem, 2003, *Bishop Wulfstan II and the Romanesque Cathedral Church of Worcester*, in: *Studies in English Pre-Romanesque and Romanesque Architecture*, London: II, p.600-632.
Genicot 1970a = Luc-Francis Genicot, 1970, *La cathédrale Notre-Dame de Tournai*, Gembloux [2] *[Wallonie, art et histoire*, 1].
Genicot 1970b = Luc-Francis Genicot, 1970, *L'œuvre architecturale d'Adélard de Saint-Trond et ses antécédents*, in: **RBAHA**, 39: p.3-91.
Genicot 1972a = Luc-Francis Genicot, 1972, *Les églises mosanes du XIe siècle. Livre I: architecture et société*, Louvain.
Genicot 1973a = Léopold Genicot (ed.), 1973, *Histoire de la Wallonie*, Toulouse [*Univers de la France et des pays francophones: Histoire des provinces*].
Genicot 1974a = Luc-Francis Genicot, 1974, *Charpentes du XIe au XIXe siècle en Wallonie*, in: **BCRMS**, 4: p.27.
Genicot 1975a = Luc-Francis Genicot, 1975, *Scaff, V., La sculpture romane de la cathédrale Notre-Dame de Tournai*, in: **RBPH**, 53, p.1401-1402.
Genicot 2006a = Luc-Francis Genicot (ed.), 2006, *Tournai. Cathédrale Notre-Dame. Études préalables à la restauration. Étude archéologique des charpentes du transept 2003-2006* [CHRAB, Province du Hainaut, Région Wallonne].
Genicot, Luc-Francis, zie ook: Buyle, Coomans, Esther & Genicot
Genicot, Luc-Francis, zie ook: Coomans & Genicot
Genicot, Luc-Francis, zie ook: Chenut, Deléhouzée & Genicot
Genotte 1998a = Pierre Genotte, 1998, *Histoire de l'église d'Orp-le-Grand*, Orp-Jauche.
Gerke 1985a = Adelhard Gerke, 1985, *Corvey. Das Heiligtum Westfalens und ganz Sachsens*, Paderborn.
Gerson 1970a = Paula Gerson, 1970, *the West Façade of Saint-Denis: an Iconographic Study*, New York.
GESTA ATREBATENSIUM 1994a = Gesta Atrebatensium, in: Lotte Kéry (ed.), 1994, *Die Errichtung des Bistums Arras 1093/1094*, Sigmaringen [*Beihefte der Francia*, 33]: p.152-197.
GESTA EPISCOPORUM CAMERACENSIUM 1846a = L.C. Bethmann, 1846, *Gesta episcoporum Cameracensium*, in: **MGH SS**, 7, Hannover: p.393-525.
GERVASIUS VAN CANTERBURY 1879-1880a = William Stubbs, 1879-1880, *The Historical Works of Gervase of Canterbury*,

London [*Rerum Britannicarum medii aevi scriptores*, 73, 1-2].
Gerzaguet 1993a = Jean-Pierre Gerzaguet,
Gerzaguet 1993a = Jean-Pierre Gerzaguet, 1993, *L'abbaye d'Anchin de sa fondation (1079) au XIVe siècle. Essor, vie et rayonnement d'une grande communauté bénédictine*, Lille [Thèse de doctorat, défendue le 17/12/1993 à l'Université de Lille III].
Gerzaguet 1998a = Jean-Pierre Gerzaguet, 1998, *L'abbaye d'Anchin de sa fondation (1079) au XIVe siècle. Essor, vie et rayonnement d'une grande communauté bénédictine*, Lille.
GESTORUM ABATUM TRUDONENSIUM, CONTINUATIO TERTIA 1852a = Georg Pertz (ed.), 1852, *Gestorum abatum Trudonensium, continuatio tertia*, in: **MGH**, *Scriptores*, 10: p.361-389.
Ghenne-Dubois 1982a = M.J. Ghenne-Dubois, 1982, *Plan reconstitué du premier édifice chrétien de Saint-Piat à Tournai*, in: Tournai 1982a: p.149.
Ghislain 1974a = Jean-Claude Ghislain, 1974, *Fragments de cuve baptismale romane tournaisienne à Nivelles*, in: **BCRMS** 4: p.13-26.
Ghislain 1980a = Jean-Claude Ghislain, 1980, *Dalles funéraires romanes tournaisiennes dans le nord-ouest de la France. A propos de la pierre tombale de Montay*, in: **RN**, 62: p.915-922.
Ghislain 1983a = Jean-Claude Ghislain, 1983, *Dalles funéraires romanes tournaisiennes en Belgique*, in: **Art & Fact**, 1983-2, Liège: p.53-71.
Ghislain 1988a = Jean-Claude Ghislain, 1988, *Les fragments de fonts baptismaux romans tournaisiens de Kontich et de Hove*, in: Franz J. Much, *Baukunst des Mittelalters in Europa. Hans Kubach zum 75. Geburtstag*, Stuttgart: p.692-710.
Ghislain 1993a = Jean-Claude Ghislain, 1993, *La production en pierre de Tournai à l'époque romane. Des dalles funéraires sans décor aux œuvres magistrales du 12e siècle* in: Dumoulin & Pycke 1993a: p.115-208.
Ghislain 1998a = Jean-Claude Ghislain, 1998, *La collégiale Saint-Vincent de Soignies au XIIe siècle*, in: *La charte-loi de Soignies et son environnement 1142, in: Annales du Cercle royal d'histoire et d'archéologie du Canton de Soignies*, 36 [Hommage à Jacques Nazet. Actes du Colloque de Soignies, 24 octobre 1992]: p.113-181.
Ghislain 2005a = Jean-Claude Ghislain, *Cathédrales et collégiales. Synthèse. La période romane*, in: Julien Maquet, (ed.), 2005, *Le patrimoine médiéval de Wallonie*, Namur: p.75-84.
Jean-Claude Ghislain, zie ook: Deveseleer, Jacques,
Giegler 1953a = Eugen Giegler, 1953, *Das Genos der Laudes urbium in lateinischen Mittelalter. Beiträge zur Topik des Städtelobes und der Stadtschilderung*, Würzburg [Inaugural-Dissertation, Julius-Maximilians Universität, Würzburg]
Giordanengo 2007a = Claire Giordanengo, 2007, *Le registre de Lambert, évêque d'Arras (1093-1115)*, Paris [*Sources d'histoire médiévale publiées par l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes 24*].
Giry, A. zie: Duchet & Giry
GISLEBERTUS MONTENSIS 2005a = Laura Napran, 2005, *Gilbert of Mons, Chronicle of Hainaut*. Woodbridge.
GISLEMAR VAN SAINT-GERMAIN-DES-PRÈS 1896a = Bruno Krusch, 1896, *Vita Doctrovei Abbatis Parisisiensis*, in: *Passiones vitaque sanctorum aevi Merovingici et antiquiorum aliquot*, in: **MGH SS rer. Mer**, 3 : p.535-543.
Givelet 1897a = Charles Givelet, 1897, *L'église et l'abbaye Saint-Nicaise de Reims. Notice historique et archéologique, depuis leurs origines jusqu'à leur destruction, avec de nombreuses illustrations*, Reims.
Glass 1991a = Dorothy F. Glass, 1991, *Romanesque Sculpture in Campania. Patrons, Programs, and Style*, University Park, Pennsylvenia.
Goetting 1973a = Hans Goetting, 1973, *Das reichsunmittelbare Kanonissenstift Gandersheim*, Berlin – New York [*Germania Sacra. Historisch-statischtische Beschreibung der Kirche des alten Reiches. Neue Folge* 7. *Die Bistümer der Kirchenprovinz Mainz. Das Bistum Hildesheim*, 1].
Goldschmidt 1914-1926a = Adolf Goldschmidt, 1914-1926, *Die Elfenbeinskulpturen aus der Zeit der karolingischen und sächsischen Kaiser VIII.-XI. Jahrhundert*, Berlin [*Denkmäler der deutschen Kunst*].
Goldschmidt 1923a = Adolf Goldschmidt, 1923, *Die Belgische Monumentalplastik des 12. Jahrhunderts*, in: Clemen 1923a: p.51-72.
Gombrich 1977a = Ernest H. Gombrich, 1977, *Art and Illusion, a study in the psychology of pictorial representation*, London [*A.W. Mellon lectures in the fine arts, 5*].
Gorissen 1958a = Pierre Gorissen, 1958, *M. Amand, Les reliques de S. Nicaise et l'emplacement du premier cimetière chrétien a Tournai*, in: *RHE*, 53: p.180.
Götz 1968a = Wolfgang Götz, 1968, *Zentralbau und Zentralbautendenz in der gotischen Architektur*, Berlin.
Gousset 1842-1844a = Thomas Marie Joseph Gousset, 1842-1844, *Les actes de la Province ecclésiastique de Reims*, Reims.
Gousset 1982a = M.T. Gousset, 1982, *Un aspect du symbolisme des encensoirs romans: la Jérusalem Céleste*, in: **CA**, 30: p.81-106;

Grabar 1946a = André Grabar, 1946, *Martyrium: recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, Paris.
Grant 1993a = Lindy Grant, 1993, *Rouen Cathedral, 1200-1237*, in: *Medieval Art, Architecture and Archaeology at Rouen* [**BAACT**, 1986]: p.60-68.
Grant 2005a = Lindy Grant, 2005, *Architecture and Society in Normandy 1120-1270*, New Haven & London.
Grat 1978a = Félix Grat e.a. (ed.)., 1978, *Recueil des actes de Louis II le Bègue, Louis III et Carloman, rois de France (877-884)*, Paris.
Greenwell 1853a = William Greenwell, 1853, *The Pontifical of Egbert, Archbishop of York, A.D. 732-766, now First Printed from a Manuscript of the Tenth Century in the Imperial Library, Paris*, Durham [*The Publications of the Surtees Society* 27].
GREGORIUS VAN NYSSA 2007a = Anna M. Silvas, 2007, *Gregory of Nyssa: the Letters*, Leiden [*Supplements to Vigiliae Christianae*, 83].
GREGORIUS VII PAPA 1920-1923a = Erich Caspar, 1920-1923a, *Gregorii VII registrum*, Berlin [*MGH Epistola selecta*].
GREGORIUS IX PAPA 1881a = Emil Ludwig Richter & Emil Friedberg (ed.), 1881a, *Corpus Iuris Canonici, Pars Secunda: Decretalium Collectiones. Decretales Gregorii papae IX*, Leipzig.
GREGORIUS TURONENSIS 1885a = Bruno Krusch (ed.), 1885, *Gregorius Turonensis: Liber in gloria martyrum*, in: **MGH SS rer. Merov**, I-2: p.34-111.
GREGORIUS TURONENSIS 1994a = F.J.A.M. Meijer (ed.), 1994, *Gregorius van Tours: Historiën*, Baarn.
Greggersen 2000a = Hans-Jürgen Greggersen, 2000, *Die Entwicklung des Triforiums in Frankreich*, Köln [*Veröffentlichung der Abteilung Architekturgeschichte des Kunsthistorischen Instituts der Universität zu Köln*, 74].
Grierson 1937a = Philippe Grierson, 1937, *The Translation of the Relics of St. Donatian to Bruges*, in: **RB**, 47: p.170-190.
Grierson 1937b = Philippe Grierson, 1937, *Les annales de Saint-Pierre de Gand et de Saint-Amand*, Bruxelles [*Académie Royale de Belgique, Commission Royale d'Histoire. Recueil de textes pour servir à l'étude de l'histoire de Belgique*, 4].
Grierson 1937c = Philippe Grierson, 1937, *The early abbots of St. Bavo's of Ghent*, in: **RB**, 49-1: p.29-61.
Grierson 1941a = Philippe Grierson, 1941, *The Relations between England and Flanders before the Norman Conquest*, in: *Transactions of the Royal Historical Society*, IV, 23: p.71-112.
Grange, Amaury de la, zie: De la Grange, Amaury
Grenier 1910a = Dom Grenier, 1910, *Histoire de la ville et du comté de Corbie (des origines à 1400)*, Amiens – Paris [*Société des antiquaires de Picardie. Fondation Henri Debray. Documents inédits sur l'abbaye, le comté et la ville de Corbie*, I].
Gribbin, Joseph, zie: Brett & Gribbin
Gricourt 1963a = Jean Gricourt, 1963, *Le culte de saint Piat, la voirie antique et les origines chrétiennes dans la région de Seclin (Nord)*, in: *Compte-rendu du congrès de sociétés savantes du Nord de la France, 4 mai 1963*, Hénin-Liétard: p.47-97.
Grimme 1994a = Ernst Günther Grimme, *Der Dom zu Aachen. Architektur und Ausstattung*, Aachen.
Grodecki 1947a = Louis Grodecki, 1947, *Ivoires français*, Paris.
Grodecki 1950a = Louis Grodecki, 1950, *Les débuts de la sculpture romane en Normandie: Bernay*, in: **BM**, 108: p.7-67.
Grodecki 1953a = Louis Grodecki, 1953, *Saint-Denis*, in: *Critique*, 1953: p.731.
Grodecki 1958a = Louis Grodecki, 1958, *L'architecture ottonienne*, Paris.
Große 2002a = Rolf Große, 2002, *Saint-Denis zwischen Adel und König. Die Zeit vor Suger (1053–1122)*, Stuttgart [*Beihefte der Francia*, 57].
Grotefend 1991a = Grotefend, 1991, *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, Hannover.
Groux 1726a = Jacobus le Groux, 1726, *Summa statutorum synodalium Tornacensium*, Lille.
Guérard 1840a = Benjamin Guérard, 1840, *Le cartulaire de Saint-Bertin*, Paris.
Guérin 1876a = Paul Guérin, 1876, *Les petits bollandistes: vie des saints. 4. Du 26 mars au 23 avril*, Paris [7].
Guérin 1888a = Paul Guérin, 1888, *Les petits bollandistes: vie des saints. 5. Du 24 avril au 18 mai*, Paris [7].
Gueton 1846a = abbé Gueton, 1846, *Excursion en Belgique et sur les bords du Rhin*, in: **AA**, 5: p.309-317.
GUIBERT VAN DOORNIK 1658a = Godefridus Henschenius (ed.), *Vita tertia auctore Guiberto ordine minorum*, in: *De sancto Eleutherio epsicopo in Belgio*, in: **AA SS**, februarii, III, Antwerpen: p.196-206 = BHL 2467.
GUIBERT VAN NOGENT 1981a = Guibert de Nogent, *De vita sua sive monodiarum suarum libri tres*, in: Edmond-René Labande, 1981, *Guibert de Nogent. Autobiographie*, Paris [Classiques de l'histoire de France au Moyen Âge, 34].

Guyotjeannin 1981a = Olivier Guyotjeannin, 1981, *Noyonnais et Vermandois aux Xe et X1^e^ siècles. La déclaration du trésorier Guy et les premières confirmations royales et pontificales des biens du chapitre cathédral de Noyon*, in: *Bibliothèque de l'école des chartes*, 139: p. 143-189.
Guyotjeannin 1987a = Olivier Guyotjeannin, 1987, *Episcopus et comes. Affirmation et déclin de la seigneurie épiscopale au nord du royaume de France (Beauvaisis-Noyon, XIe-début XIIIe siècle*, Genève – Paris [*Mémoires et documents publiés par la Société de l'École des Chartes*, 30].
Guyotjeannin, Pycke & Tock 1993a = Olivier Guyotjeannin, Jacques Pycke & Benoît-Michel Tock, 1993, *Diplomatique médiévale*, Turnhout [*L'atelier du médiéviste*, 2].
Guyotjeannin 1999a = Olivier Guyotjeannin, 1999, *Noyon*, in: **LMA**, IV: col.1314-1315.
Guyotjeannin 2005a = Olivier Guyotjeannin, 2005, *Atlas de l'histoire de France. La France médiéval. 9e –15e siècle*, Paris.

H

Hanquiez 2008a = Delphine Hanquiez, 2008, *Le dépôt lapidaire de Saint-Lucien de Beauvais: réouverture du dossier*, in: Arnaud Timbert & Delphine Hanquiez, *L'architecture en objets: les dépôts lapidaires de Picardie, Histoire médiévale et archéologie. Publication du Centre d'archéologie et d'histoire médiévales des établissements religieux*, 21: [Actes de la Journée d'études d'Amiens, le 22 septembre 2006]: p.41-57.
Hanquiez 2012a = Delphine Hanquiez, 2012, *Le chevet de l'église prieurale de Saint-Leu-d'Esserent: dessein architectural, topographie liturgique et symbolisme*, in: Delphine Hanquiez & Anthony Petit, *Saint-Leu-d'Esserent et l'implantation monastique dans la basse vallée de l'Oise. Histoire médiévale et archéologie. Publication du Centre d'archéologie et d'histoire médiévales des établissements religieux,* 25: [Actes du colloque de *Saint-Leu-d'Esserent*, le 27, 28 et 29 octobre 2011]: p.143-172.
Hardering 1998a = Klaus Hardering, 1989, *Die Abteikirche von Klosterrath. Baugeschichte und Bedeutung/ De Abdijkerk te Rolduc. Bouwgeschiedenis en betekenis*, Utrecht [*Clavis kunsthistorische monografieën*, 18].
Harrison 1989a = Martin Harrison, 1989, *A Temple for Byzantium. The Discovery and Excavation of Anicia Juliana's Palace-Church in Istanbul*, London.
Hartmann-Virnich 2007a = Andreas Hartmann-Virnich, 2007, *Restauratio formae primitivis ecclesiae. La construction d'une mémoire: l'évocation des premiers temps chrétiens dans l'architecture du premier âge roman. L'exemple de la Provence*, in: C. Carozzi (C.), S. Sato (ed.), 2007, *Histoire, fiction, représentation*, Nagoya: p.15-37.
Haslinghuis & Janse 1997a = Edward Haslinghuis & Herman Janse, 1997, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*, Leiden.
Haslinghuis & Janse 2005a = Edward Haslinghuis & Herman Janse, 2005, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*, Leiden.
Haussherr 1977-1979a = Reiner Hausherr (ed.), 1977-1979a, *Die Zeit der Staufer. Geschichte, Kunst, Kultur*, Stuttgart [Katalog der Ausstellung Stuttgart 1977]: vol. 1-5.
Hautcoeur1894a = Édouard Hautcoeur, 1894, *Cartulaire de l'église Saint-Pierre de Lille*, Lille.
Hautcoeur1896a = Édouard Hautcoeur, 1896, *Histoire de l'église collégiale et du chapitre de Saint-Pierre de Lille*, Lille-Paris.
Hautecœur 1954a = Louis Hautecœur, 1954, *Mystique et architecture. Symbolisme du cercle et de la coupole*, Paris.
Hearn & Thurlby 1997a = Millard F. Hearn & Malcolm Thurlby, 1997, *Previously Undetected Wooden Ribbed Vaults in Medieval Britain*, in: *Journal of the British Archaeological Association*, 150: p.48-58.
Heckner 2014a = Ulrike Heckner, 2014, *Der Tempel Salomos in Aachen: Neues zur Baugeschichte der Marienkirche*, in: Pohle 2014a, Aachen: p.354-363.
Hefel 1912a = Charles-Joseph Hefel, 1912, *Histoire des conciles*, V, Paris [bewerkt door H. Leclercq].
Heinrich 1982a = Ernst Heinrich, 1982, *Die Tempel und Heiligtümer im alten Mesopotamien. Typologie, Morphologie und Geschichte*, Berlin [*Deutsche Archäologisches Institut. Denkmäler antiker Architektur*, 14].
Heinzelmann 2003a = Dorothee Heinzelmann, 2003, *Die Kathedrale Notre-Dame in Rouen: Untersuchungen zur Architektur der Normandie in früh- und hochgotischer Zeit*, Münster [*Beiträge zur Kunstgeschichte des Mittelalters und der Renaissance*, 9].
Heitz 1963a = Carol Heitz, 1963, *Recherches sur les rapports entre architecture et liturgie à l'époque carolingienne*, Paris [*Bibliothèque générale de l'École pratique des hautes études. Section* 6].
Heitz 1972a = Carol Heitz, 1972, *Réflexions sur l'architecture clunisienne*, in: *Revue de l'Art*, 15: p.81-87.
Heitz 1987a = Carol Heitz, 1987, *La France pré-romane. Archéologie et architecture religieuse du Haut Moyen Âge. IVe siècle – An Mille*, Paris.
Heitz 1997a = Carol Heitz, 1997, *Influence carolingiennes et ottoniennes sur l'architecture religieuse*

normande, in: Baylé 1997a: p.37-48.
Helbig 1961a = Jean Helbig, 1961, *Corpus vitrearum medii aevi. Belgique I. Les vitraux médiévaux conservés en Belgique. I de 1200 à 1500.* Bruxelles/ Brussel: p.203-281.
HELGALDUS VAN FLEURY 1965a = Robert Henri Bautier & Gillette Labory (ed.), *Robert le Pieux, Epitoma vitae Regis Rotberti Pii*, Paris [*Sources d'histoire médiévale*, 1].
Helin 1933a = Maurice Helin, 1933, *Index scriptorum operumque latino-belgicorum medii aevi*, in: *Archivum latinitatis medii aevi. Bulletin Du Cange*, 8, Paris: p.77-63.
Helin 1941a = Maurice Helin, 1941, *Index scriptorum operumque latino-belgicorum medii aevi. Supplementum*, in: *Archivum latinitatis medii aevi. Bulletin Du Cange* 16, Paris: p.65-75.
Helin 1945a = Maurice Helin, 1945, *Ad indicem scriptorum operumque latino-belgicorum medii aevi. Supplementum II*, in: *Archivum latinitatis medii aevi. Bulletin Du Cange* 18, Paris: p.31-33.
Héliot 1936a = Pierre Héliot, 1936, *Les anciennes églises gothiques du Boulonnais*, in: **MSAP**, 47, Amiens – Paris.
Héliot 1936-1937a = Pierre Héliot, 1936-1937, *Églises et chapelles de l'abbaye de Saint-Bertin antérieures au XIIIe siècle*, in: **BACTH**, 1936-1937: p.601-630 [tirage à part en 1943].
Héliot 1937a = Pierre Héliot, 1937, *Lillers*, in: **CA 1936**: p.576-592.
Héliot 1937b = Pierre Héliot, 1937, *Abbaye de Saint-Bertin*, in: **CA 1936**: p.517-540.
Héliot 1937c = Pierre Héliot, 1937, *Aire-sur-la-Lys*, in: **CA 1936**: p.546-566.
Héliot 1937d = Pierre Héliot, 1937, *Histoire de Boulogne et du Boulonnais*, Lille.
Héliot 1949a = Pierre Héliot, 1949, *Sur les abbatiales préromane et romane de Saint-Bertin*, in: **RBAHA**, 18: p.3-11.
Héliot 1949b = Pierre Héliot, 1949, *La façade et la tour des abbatiales de Saint-Bertin et de Saint-Riquier*, in: **RBAHA**, 18: p.12-26.
Héliot 1950a = Pierre Héliot, 1950, *Le chevet de la cathédrale de Thérouanne*, in: **BM**, 108: p.103-116.
Héliot 1950-1951a = Pierre Héliot, 1950-1951, *L'ancienne cathédrale d'Arras*, in: **BSNAF**, 1950-1951: p.181-184.
Héliot 1951a = Pierre Héliot, 1951, *Le chevet de la collégiale de Nesle, l'architecture scaldienne et les influences allemandes en Picardie*, in: **RBAHA**, 20: p.273-294.
Héliot 1951b = Pierre Héliot, 1951, *La Normandie et l'architecture romane du Nord de la France*, in: **RA**, 37: p.60-70.
Héliot 1951-1953a = Pierre Héliot, 1951-1953, *Les églises du Moyen Âge dans le Pas-de-Calais*, Arras [**MCDMHPC**, 7].
Héliot 1953a = Pierre Héliot, 1953, *Les anciennes cathédrales d'Arras*, in: **BCRMS** 4: p.7-109.
Héliot 1953b = Pierre Héliot, 1953, *Le chevet roman de Saint-Bertin à Saint-Omer et l'architecture franco-lotharingienne*, in: **RBAHA**, 22: p.73-96.
Héliot 1954-1955a = Pierre Héliot, 1954-1955, *La nef et le clocher de la cathédrale de Cambrai*, in: **BSNAF**, 1954-1955: p.141-145.
Héliot 1954-1955b = Pierre Héliot, 1954-1955, *La filiation du chevet de la collégiale de Lillers*, in: **BSNAF**, 1954-1955: p.166-177.
Héliot 1955b = Pierre Héliot, 1955, *La filiation médiévale de la dernière abbatiale de Saint-Amand*, in: **RBAHA**, 24: p.3-15.
Héliot 1956a = Pierre Héliot, 1956, *Les parties romanes de la cathédrale de Tournai. Problèmes de date et de filiation*, in: **RBAHA**, 25: p.3-76.
Héliot 1956b = Pierre Héliot, 1956b, *La nef et le clocher de l'ancienne cathédrale de Cambrai*, in: **WRJ**, p.91-110.
Héliot 1956c = Pierre Héliot, 1956, *Séance du 16 mai: communication sur la cathédrale de Tournai*, in: **BSNAF**, 1956: p.74-75.
Héliot 1956d = Pierre Héliot, 1956, *Textes relatifs à l'architecture du haut Moyen Âge dans le nord de la France*, in: **BEC**, 114: p.5-17.
Héliot 1957a = Pierre Héliot, 1957, *L'abbaye de Corbie, ses églises et ses bâtiments*, Leuven [*Bibliothèque de la RHE 29*].
Héliot 1957b = Pierre Héliot, 1957, *Le chœur gothique de l'abbatiale d'Ourscamp et le groupe de Longpont dans l'architecture cistercienne*, in: *BSAF*, 1957: p.146-162.
Héliot 1958c = Pierre Héliot, 1958, *Les œuvres capitales du gothique français primitif et l'influence de l'architecture anglaise*, in: **WRJ**, 20: p.85-114.
Héliot 1959a = Pierre Héliot, 1959, *Quelques monuments disparus de la Flandre wallonne: l'Abbaye d'Anchin, les collégiales Saint-Pierre et Saint-André de Douai*, in: **RBAHA**, 28: p.129-173.
Héliot 1960a = Pierre Héliot, 1960, *Les antécédents et les débuts des coursières anglo-normandes et rhénanes*,

in: **CCM**, 3: p.429-443.
Héliot 1960b = Pierre Héliot, 1960, *L'ordre colossal et les ordres superposés de Saint-Étienne de Caen à Notre-Dame d'Amiens*, in: **RA**, 1960/1: p.183-202.
Héliot 1962a = Pierre Héliot, 1962a, *La cathédrale de Tournai*, in: **CA 1962**: p.254-280.
Héliot 1962b = Pierre Héliot, 1962, *La cathédrale de Roskilde et l'influence de l'architecture française en Danemark vers 1150-1220*, in: **BSNAF**, 1962: p.79.
Héliot 1963a = Pierre Héliot, 1963a, *Les triforiums-grilles des anciens Pays-Bas*, in: **BCRMS**, 14: p.269-287.
Héliot 1963b = Pierre Héliot, 1963b, *La façade de la cathédrale de Tournai*, in: **BCRMS**, 14: p.289-308.
Héliot 1963c = Pierre Héliot, 1963c, *Le chœur de la cathédrale de Tournai et l'architecture du XIIIe siècle*, in: **BCBA**, 45: p.31-54.
Héliot 1963d = Pierre Héliot, 1963, *Les variantes d'un thème de façade de la cathédrale de Lincoln à Notre-Dame de Dijon*, in: **GBA**, 105: p.257-278.
Héliot 1964a = Pierre Héliot 1964, *La cathédrale de Roskilde et l'influence de l'architecture française en Danemark vers 1150-1220*, in: **BM**, 122: p.233-260.
Héliot 1965a = Pierre Héliot, 1965, *Sur les tours de transept dans l'architecture du Moyen Âge*, in: **RA**, 1965/1: p.169-200; 1965/2: p.57-95.
Héliot 1965b = Pierre Héliot, 1965, *L'église abbatiale de Saint-Corneille à Compiègne*, in: **BM**, 123: p.193-207.
Héliot 1965c = Pierre Héliot, 1965, *Les abbatiales de Saint-Sever et de Preuilly-sur-Claise, les tribunes de transept et l'emplacement des choristes dans les églises romanes*, in: **BSNAF**, 1965: p.200-236.
Héliot 1966a = Pierre Héliot, 1966, *La collégiale Saint-Nicolas d'Amiens et l'architecture picarde*, in: Pierre Galias & Yves-Jean Riou, *Mélanges offerts à René Crozet*, Poitiers: II, p.985-992.
Héliot 1966b = Pierre Héliot, 1966, *L'emplacement des choristes et les tribunes dans les églises de Moyen Âge*, in: *Revue de Musicologie***,** 52: p.7-20.
Héliot 1966-1967a = Pierre Héliot, 1966-1967, *Sur les tours jumelées au chevet des églises du Moyen Âge*, in: *Arte in Europa. Scritti di Storia dell'Arte in onore di Edoardo Arslan*: p.249-270.
Héliot 1967a = Pierre Héliot, 1967, *Les arcatures décoratives sur les murs des églises romanes en Normandie et leur influence*, in: *Annales de Normandie*,17: p.187-222.
Héliot 1967b = Pierre Héliot, 1967, *La diversité de l'architecture gothique à ses débuts en France*, in: **GBA,** 109: p.269-306.
Héliot 1968a = Pierre Héliot, 1968, *Les églises de l'abbaye de Notre-Dame à Soissons et l'architecture romane dans le nord de la France capétienne*, in: *RBAHA*, 37: p.49-88.
Héliot 1969a = Pierre Héliot, 1969a, *La cathédrale de Tournai et l'architecture du Moyen Âge*, Bruxelles/ Brussel [ook in: **RBAHA**, 1962-1964, 31-33: p.3-139].
Héliot 1970a = Pierre Héliot, 1970, *Passages muraux et coursières dans les églises gothiques du nord-est de la France médiévale, de la Lorraine et des pays du Rhône moyen*, in: *Revue Suisse d'Art et d'Archéologie*, 27, p.21-43.
Héliot 1970b = Pierre Héliot, 1970, *Coursières et passages muraux dans les églises gothiques de l'Europe centrale*, in: **ZK**, 33: p.173-210.
Héliot 1970-1971a = Pierre Héliot, 1970-1971, *Coursières et passages muraux dans les églises gothiques de la Belgique impériale*, in: **BCRMS**, 1, p.15-43.
Héliot 1971a = Pierre Héliot, 1971, *Coursières et passages muraux dans les églises romanes et gothiques de l'Allemagne du Nord*, in: *Festschrift für Wolfgang Krönig*, Aachen – Düsseldorf, in: *Aachener Kunstblätter***,** 41: p.211-223.
Héliot 1972a = Pierre Héliot, 1972, *Le chevet de la cathédrale de Laon, ses antécédents français et ses suites*, in: *Gazette des Beaux-Arts*, 1972, 4: p.193-214.
Héliot 1972b = Pierre Héliot, 1972b, *L'abbatiale de Saint-Michel en Thiérache, modèle de Saint-Yved à Braine, et l'architecture gothique des XIIe et XIIe siècles*, in: **BCRMS**, 2e série, 2: p.13-43.
Héliot 1974a = Pierre Héliot, 1974, *Les églises romanes tribunes dans la région limousine et les grandes basiliques de pèlerinage*, in: *Bulletin de la Société scientifique, historique et archéologique de la Corrèze*, 96: p.157-169.
Héliot 1976a = Pierre Héliot, 1976, *Nouvelles remarques sur les palais épiscopaux et princiers de l'époque romane en France*, in: Francia, IV: p.193-212.
Héliot 1978a = Pierre Héliot, 1978, *Les basiliques de pèlerinage et l'ancienne abbatiale Saint-Pierre de Gand*, in: **RBAHA**, 48: p.7-56.
Héliot 1980a = Pierre Héliot, 1980, *Avant-nefs et transepts de façade des XIIe et XIIIe siècles dans le Nord de la France* 122: p.129-136 (avril); p.53-62 (septembre).
Héliot & Jouven 1970a = Pierre Héliot & Georges Jouven, 1970, *L'église Saint-Pierre de Chartres et*

l'architecture du moyen âge, in: **BACTHS**, nouvelle série 6, Paris: p.117-177.
Héliot, Pierre, zie ook: Bernard & Héliot
Héliot, Pierre, zie ook Chastang & Héliot
Helten 1985a = Leonhardt Helten, 1985, *Der Grundriß der Elisabethkirche in Marburg*, in: *Hessiche Heimat*, 35: p.175-182.
Helten 2006a = Leonhard Helten, 2006, *Mittelalterliches Maßwerk: Entstehung, Syntax, Topologie*, Berlin.
Helten 2009a = Leonhard Helten, 2009, *Der "neue" ottonische Kirchenbau am Magdeburger Domplatz*, in: Rainer Kuhn, 2009, *Aufgedeckt; 2; Forschungsgrabungen am Magdeburger Dom*, Halle.
Hemptinne 1982a = Thérèse de Hemptinne, 1982, *Vlaanderen en Henegouwen onder de erfgenamen van de Boudewijns 1070-1244*, in: **AGN**, 2: p.377-398.
Hemptinne, Prevenier & Vandermaesen 1984a = Thérèse de Hemptinne, Walter Prevenier & Maurice Vandermaesen, 1984, *La chancellerie des comtes de Flandre (12e-14e siècle)*, in Gabriel Silagi (ed.), *Landesherrliche Kanzleien im Spätmittelalter: Referate zum VI. internationalen Kongreß für Diplomatik. München, 1983*, p.433-454.
Hemptinne, Thérèse de, zie: De Mey, Hemptinne & Verhulst.
HENDRIK VAN AVRANCHES 1935a = Josiah Cox Russel & John Paul Heironimus, 1935, *The Shorter Latin Poems of Master Henry of Avranches Relating to England*, Cambridge (Mass.) [*The Mediaeval Academy of America. Studies and Documents*, 1]: p.109-116.
Hennebert 1866a = Frédéric Hennebert, 1866, *Anselme*, in: **BNB**, I, kol.325-326.
Hennig 1967a = John Hennig, 1967, *Zur Stellung Davids in der Liturgie*, in: *Archiv für Liturgiewissenschaft*, X/1: p.157-164.
HENRICUS TORNACENSI CANONICO 1658a = *REVELATIO FACTA HENRICO TORNACENSI CANONICO* 1658a
Henriet 1982a = Jacques Henriet, 1982, *La cathédrale Saint-Étienne de Sens: le parti du premier maître et les campagnes du XIIe siècle*, in: **BM**, 140, p.82-174.
Henriet 1983a = Jacques Henriet, 1983, *Saint-Lucien de Beauvais. Mythe ou réalité?*, in: **BM**, 141: p.273-294.
Henriet 1985a = Jacques Henriet, 1985, *Un édifice de la première génération gothique: l'abbatiale de Saint-Germer-de-Fly*, in: **BM**, 143: p.93-142.
Henriet 2005a = Jacques Henriet, 2005, *À l'aube de l'architecture gothique*, Besançon.
Henriet 2005b = Jacques Henriet, 2005, *Saint-Lucien de Beauvais. Mythe ou réalité?* in: Henriet 2005a: p.75-99 [= Henriet 1983a].
Henschenius 1658a = Godefridus Henschenius (ed.), in: *De sancto Eleutherio epsicopo in Belgio*, in: **AA SS**, februarii, III, Antwerpen: p.180-187.
Henschenius & Papebrochius 1698a = Godefridus Henschenius & Daniel Papebrochius (ed.), 1698, *De sancto Medardo, episcopo Noviomensi et Tornacensi, Suessione et Divione deposito*, in: **AA SS**, junii, II, Antwerpen: p.72-105.
Henton 1996-1997a = Alain Henton, 1996-1997, *Tournai: sondages archéologiques au pied du beffroi*, in: *Chronique d'archéologie wallonne. Activités 1995-1996, 5*, Namur: p.69-70.
Henton 1998a = Alain Henton, 1998, *Tournai: suivi archéologique des travaux d'aménagement de la Grand-Place*, in: *Chronique d'archéologie wallonne. Activités 1997*, 6, Namur: p.49-51.
Henwood-Reverdot 1982a = Annie Henwood-Reverdot, 1982, *L'église Saint-Étienne de Beauvais. Histoire et architecture*, Beauvais.
Henze & Hönle 1981a = Anton Henze & Augusta Hönle, 1981, *Römische Amphitheater und Stadien. Gladiatorenkämpfe und Circusspiele*, Zürich – Freiburg im Breisgau [Edition antike Welt].
Herbillon 1986a= Jules Herbillon, 1986, *Les noms des communes de Wallonie*, s.l.
Herbomez 1890-1892a = Armand d'Herbomez, 1890-1892, *Élections d'évêques à Tournai au Moyen-Âge (1274-1484)*, in: **BSHLT**, 24: p.17-46.
Herbomez 1890-1892b = Armand d'Herbomez, 1890-1892, *Comment le quartier du château fut réuni à la cité de Tournai en 1289*, in: **BSHLT**, 24: p.49-88.
Herbomez 1890-1892c = Armand d'Herbomez, 1890-1892, *Source de l'histoire du Tournaisis: le fonds de l'évêché de Tournai aux Archives du Royaume à Bruxelles*, in: **BSHLT**, 24: p.288-315.
Herbomez 1891-1892a = Armand d'Herbomez, 1891-1892, *L'évêché de Noyon-Tournai (532-1146)*, in: *Messager des sciences historiques*, 45 (1891): p.478-491; 46 (1892): p.210-224, 300-310.
Herbomez 1891a = Armand d'Herbomez, 1891, *Le voyage de Philippe-Auguste à Tournai en 1187*, in: *Revue des questions historiques*, 50: p.593-610.
Herbomez 1893a = Armand d'Herbomez, 1893, *Comptes de la ville de Tournai pour les années 1240-1243*, in: BCRH, 5e série, tome III: p.454-468.
Herbomez 1895a = Armand d'Herbomez, 1895a, *Histoire des châtelains de Tournai de la maison de Mortagne*, 1, Tournai [MSHLT, 1894, 24].

Herbomez 1895b = Armand d'Herbomez, 1895b, *Histoire des châtelains de Tournai de la maison de Mortagne*, 2, Tournai [MSHLT, 1895, 25].
Herbomez 1898-1901a = Armand d'Herbomez, 1898-1901, *Chartes de l'abbaye de Saint-Martin de Tournai*, Bruxelles/ Brussel [Collection des chroniques belges inédites. Commission royale de l'histoire, I].
Herbomez 1907a = Armand d'Herbomez, 1907, *Les origines de la ville de Tournai*, in: **RT** 3: p.25-29, 51-54.
HERMAN VAN DOORNIK 1855a = Jean-Paul Migne (ed.), 1855, *Hermannus abbas S. Martini Tornacensis De restauratione abbatiae S. Martini Tornacensis*, in: **PL**, 180: kol.39-130.
HERMAN VAN DOORNIK 1855b = Jean-Paul Migne (ed.), *Hermannus abbas S. Martini Tornacensi, Tractatus de Incarnatione Domini nostri Jesu Christi*, in: **PL**, 180: kol.9-36.
HERMAN VAN DOORNIK 1855c = Jean-Paul Migne (ed.), *Hermannus abbas S. Martini Tornacensi, De miraculis S. Mariae Laudunensis*, in: **PL**, 180: kol.37-38.
HERMAN VAN DOORNIK 1883a = Georg Waitz (ed.), 1883, *Liber de restauratione ecclesie sancti martini tornacensis*, in: **MGH SS**, 14: p.274-317.
HERMAN VAN DOORNIK 1883b = Georg Waitz (ed.), 1883, *Liber de restauratione ecclesie sancti martini tornacensis. Continuatio*, in: **MGH SS**, 14: p.318-327.
HERMAN VAN DOORNIK 1883c = Herman van Doornik, ed.1883, *Epistola Hermanni abbatis S. Martini Tornacensis De corpore S.Vincentii diaconi valentiae quiescente et de coenobio ejusdem nomine ibidem consecratio*, in: **AB**, 1883-II: p.243-246.
HERMAN VAN DOORNIK 1996a = Lynn H. Nelson (ed.), 1996, *Herman of Tournai, The restoration of the monastery of Saint Martin of Tournai*, Washington D.C.
HERMAN VAN DOORNIK 2008a = Herman van Doornik, *Miracula sancte Marie Laudunensis*, in: Alain Saint-Denis, 2008, *Les miracles de Sainte Marie de Laon*, Paris [*Sources d'histoire médiévale publiées par l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes*, 36].
HERMAN VAN DOORNIK 2010a = Herimannus abbas, *Liber de restauratione ecclesie sancti martini tornacensis*, R.B.C. Huygens (ed.), 2010, *Hériman de Tournai, La restauration de l'abbaye de Saint-Martin*, Turnhout [*Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis* 236].
Hermanin 1945a = F. Hermanin, 1945, *Arte in Roma*, Roma.
Heronval 1957a = M. Heronval, 1957, *Le porche de la cathédrale*, in: **TRA**, 139-140: p.3-5.
Heuclin 1998a = Jean Heuclin, 1998, *Hommes de Dieu et fonctionnaires du roi en Gaule du Nord du Ve au IXe siècle (348-817)*, Villeneuve d'Ascq.
Heyman 1976a = Jacques Heyman, 1976, *An Apsidal Timber Roof at Westminster*, in: *Gesta*, 15, p.53-60.
Hilaire, Yves-Marie, zie: Delanne-Logié & Hilaire
Hilger 1962a = Hans Peter Hilger, 1985, *St. Maria im Kapitol*, Neuss [*Rheinische Kunststätten*, 5].
HINCMAR VAN REIMS 1852a = Jean-Paul Migne (ed.), 1852, *Hincmari Rhemensis Archiepiscopi, epistolae*, PL, 126: p.9-650.
Hinschius 1863a = Paul Hinschius (ed.), 1863, *Decretales Pseudo-Isidorianiae at capitula Angilramni*, Leipzig.
Hirschmann 1998a = Frank G. Hirschmann, 1998, *Stadtplanung, Bauprojekte und Großbaustellen im 10. und 11. Jahrhundert. Vergleichende Studien zu den Kathedralstädten westlich des Rheins*, Stuttgart [*Monographien zur Geschichte des Mittelalters* 43].
HISTORIAE TORNACENSES 1883a = Georg Waitz (ed.), 1883, *Historiae Tornacenses*, in: **MGH SS**, 14: p.327-352.
Hlawitschka 1966-1967a = Eduard Hlawitschka, 1966-1967, *Zu den klösterlichen Anfängen in St. Maria im Kapitol zu Köln*, in: *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 31: p.1-16.
Hobsbawn & Ranger 1983a = Eric Hobsbawn & Terence Ranger, 1983, *The Invention of Tradition*, Cambridge.
Hoc 1970a = Marcel Hoc, 1970, *Histoire monétaire de Tournai*, Bruxelles.
Hocquet 1901a = Adolphe Hocquet, 1901, *Tournai et l'occupation anglaise. Contribution à l'étude du XVIe siècle*, Tournai.
Hocquet 1905-1938a = Adolphe Hocquet, 1905-1938, *Inventaire analytique des archives de la ville de Tournai*, Tournai.
Hocquet 1906a = Adolphe Hocquet, 1906, *Le dégagement de la cathédrale*, in: **RT**, 2: p.37, 61, 77, 128.
Hocquet 1927a = Adolphe Hocquet, 1927, **AFAHB 1921, 24e congrès: Tournai**, Tournai.
Hocquet 1927b = Adolphe Hocquet, 1927, *Le développement successif du territoire de Tournai par l'agrandissement de ses enceintes*, in: **AFAHB 1921, 24e congrès: Tournai**, Tournai: p.231-239.
Hocquet 1927c = Adolphe Hocquet, 1927, *Origines communales de Tournai*, in: in: **AFAHB 1921, 24e congrès: Tournai**, Tournai: p.239-243.
Hocquet 1932a = Adolphe Hocquet, 1932, *Rapport de la Commission Royale des Monuments et des Sites sur le dégagement de la cathédrale de Tournai*, [Bruxelles].
Hocquet 1934a = Adolphe Hocquet, 1934, *Le chef de saint Eleuthère. Mystérieuse et troublante énigme*, in: **ASHLT**: p.109-170.

Hocquet 1935a = Adolphe Hocquet, 1935, *L'histoire manuscrite de Tournai par Louis De Villers*, Tournai-Paris.
Hocquet 1935b = Adolphe Hocquet, 1935, *Le chef de saint Éleuthère. Mysterieuse et troublante enigme*, Tournai-Paris.
Hocquet 1936a = Adolphe Hocquet, 1936, *Du sort d'hypothèse basées sur des documents incontrôlés*, in: **AFAHB 1935, 30e congrès: Bruxelles**, Bruxelles/ Brussel: p.73-81.
Hocquet 1937a = Adolphe Hocquet, 1937, *Ludolphe et Engelbert. croisés tournaisiens. Légende ou vérité?* in: **ASRHAT** 21: p.373-392.
Hoebeke 1985a = Marcel Hoebeke, 1985, *De stichting van de parochie van Pamele*, in: *Gedenkboek 750 jaar Pamelekerk, Oudenaarde 1235-1985*, Oudenaarde: p.25-40.
Hoeber 1918a = Fritz Hoeber, 1918, *Die kunstgeschichtliche Stellung der Kathedrale von Tournai*, in: *Der Belfried. Eine Monatsschrift für Gegenwart und Geschichte der belgischen Lande*, 3: p.27-38.
Hoeber 1920a = Fritz Hoeber, 1920, *Die Stellung der Kathedrale im Stadtbild von Tournai*, in: *Monatsheft für Kunstwissenschaft*, 13: p.67-87.
Hoeber 1923a = Fritz Hoeber, 1923, *Die Kathedrale Nôtre-Dame in Tournai, ihre baukünstlerische Wirkung und ihre kunstgeschichtliche Bedeutung*, in: Clemen 1923a: p.27-50.
Hödium, Huyghebaert & Strubbe 1952a = A. Hödium, Nicolas-Norbert Huyghebaert & Egiedius I. Strubbe (ed.), 1952, *Studies over de kerkelijke geschiedenis van West-Vlaanderen opgedragen aan Z.E.H. Michiel English*, Brugge.
Hoey 1989a = Lawrence H. Hoey, 1989, *Pier Form and Vertical Wall Articulation in English Romanesque* Architecture in: **JSAH**, 48: p.258-283.
Hoffsummer 1995a = Patrick Hoffsummer, 1995, *Les charpentes de toitures en Wallonie. Typologie et dendrochronologie (XIe-XIXe siècle)*, Namur [*Études et documents, série Monuments et sites*, 1, *Division du patrimoine, Ministère de la Région wallonne*].
Hoffsummer 2002a = Patrick Hoffsummer, 2002, *Du bois à la charpente*, in: Hoffsummer & Mayer 2002a: p.53-73.
Hoffsummer 2002b = Patrick Hoffsummer, 2002b, *Typologie de la charpente*, in: Hoffsummer & Mayer 2002a: p.163-257.
Hoffsummer & Mayer 2002a = Patrick Hoffsummer & Jannie Mayer (ed.), 2002, *Les charpentes du XIe au XIXe siècle. Typologie et évolution en France du Nord et en Belgique*, Paris [*Cahiers du patrimoine*, 62].
Holder-Egger 1885a = O. Holder-Egger, 1885, *Series episcoporum Noviomensium et Tornacensium*, in: *Series episcoporum et abbatum Germaniae*, in: Georg Waitz (ed.), 1885, **MGH SS**, 13, Hannover: p.383-384, 751.
Hollestelle 1961a = J. Hollestelle, 1961, *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560*, Assen [*Van Gorcums historische bibliotheek*, 66].
Hönle, Augusta, zie: Henze & Hönle
Horae Tornacenses 1971a = *Horae Tornacenses: recueil d'études d'histoire publiée à l'occasion du VIIe centenaire de la consécration de la cathédrale de Tournai*, Tournai.
Horst 2012a = Ronny Horst, 2012, *Santiago di Compostella. Die Sakraltopographie der romanischen Jakobus-Kathedrale*, Korb [*Studien zur Kunstgeschichte des Mittelalters und der Frühen neuzeit*, 12].
Howard, F.E., zie: Crossley & Howard
Houdoy 1880a = Jules Houdoy, 1880, *Histoire artistique de la cathédrale de Cambrai, ancienne église métropolitaine Notre-Dame*, Lille.
Houlet 1969a = Jacques Houlet, 1969, *Les combats des vertus et des vices dans l'art*, Paris.
Hourihane 2012a = Colum Hourihane, 2012, *The Grove Encyclopedia of Medieval Art and Architecture*, Oxford.
Hoverlant de Beauwelaere 1805-1834a = Adrien-Alexandre-Marie Hoverlant de Beauwelaere, 1805-1834, *Essai chronologique pour servir à l'histoire de Tournay*, Tournai-Courtrai [105 volumes en 117 tomes].
Howard, R.E., zie: Miles, Howard & Simpson
Hoyois s.d. = Jos Hoyois, s.d., *Tournai au XIIIe siècle*, Bruxelles/ Brussel [3].
Huang 2012a = En-Yu Hunag, 2012, *Comparing the do's & taboos in Chinese Feng-Shui and Indian Vāstu-Shāstra architectural traditions*, Leiden [dissertatie Universiteit Leiden].
Hubert 1938a = Jean Hubert, 1938, *L'art pré-roman*, Paris.
Hubert 1962a = Jean Hubert, 1962, *La vie commune des clercs et l'archéologie*, in: *La vita commune del clero nei secoli XI e XII*, Milano, I: p.90-116 [*Miscellanea del centro di Milano: studi medioevali 3; Università cattolica di S.Cuore*].
Hubert 1963a = Jean Hubert, 1963, *Les "cathédrales doubles" de la Gaule*, in: *Mélanges d'histoire et d'archéologie offerts en hommage à M. Louis Blondel*: p.97-117 [= *Genava* 9: p.105-125].
Hubert 1963b = Jean Hubert, 1963, *Les origines de Notre-Dame de Paris*, in: *Huitième centenaire de Notre-*

Dame de Paris, Paris: p.1-22.
Hubert 1966a = Jean Hubert, 1966, *Les fouilles de Saint-Lucien de Beauvais et l'origine du plan treflé* in: *Arte in Europa (Scritti in onore di Edoardo Arslan)*, Pavia: p.229-235.
Hubert 1968a = Jean Hubert, 1968, *La place faite aux laïcs dans les églises monastiques et dans les cathédrales aux XIe et XIIe siècles*, in: *I laici nella "societas christiana" dei secoli XI e XII*, Milano [*Miscellanea del centro di studi medioevali, V. Atti del terza settimana internazionale di studio Mendola*, 21-27 agosto 1965]: p.470-487 [reprint in: Hubert 1977a].
Hubert 1977a = Jean Hubert, 1977, *Arts et vie sociale de la fin du monde antique au Moyen Âge. Études d'archéologie et d'histoire. Recueil offert à l'auteur par ses élèves et ses amis*, Genève, 1977 [*Mémoires et documents publiés par la Société de l'École des chartes* 24].
Hugo 1974a = Victor Hugo, 1974, Gély, Claude (ed.), *Voyages. France et Belgique (1834-1837)*, Grenoble.
Hugo 1987a = Victor Hugo, 1987, Gély, Claude (ed.), *Voyages*, Paris [*Œuvres complètes*].
HUGO VAN DIE 1854a = Jean-Paul Migne (ed), 1854a, *Hugo Lugdunensis archiepiscopus, epistolae et privilegiae*, in: **PL**, 157: 507-670.
Huguet 1873a = Léon Huguet, 1873a, *Esquisse sur la vie et les œuvres de Mgr Voisin*, in: **BSHLT**, 16: p.11-12.
Huguet 1878a = Léon Huguet, 1878, *Études sur la sculpture de la cathédrales*, in: **BSHLT**, 17: p.290-292.
Huguet 1878b = Léon Huguet, 1878, *Les récents travaux à la cathédrale*, in: **BSHLT**, 17: p.302-305.
Huguet 1878c = Léon Huguet, 1878, *Les récents travaux à la cathédrale. Extraits des registres au délibérations (suite). (6 mai 1667-19 juillet 1673)*, in: **BSHLT**, 17: p.324-334
Huguet 1878a = Léon Huguet, 1878, *Aperçu sur la cathédrale de Tournai*, in: *La semaine religieuse du diocèse de Tournai*: p.201-206 (11/9/1880), 221-225 (19/9/1880), 281-286 (9/10/1880), 321-329 (23/10/1880).
Huguet 1881a = Léon Huguet, 1881, *Aperçu sur la cathédrale de Tournai. Sa restauration et ses mérites artistiques*, in: **CA**, *1880*: p.461-491.
Huguet 1884a = Léon Huguet, 1884, *Vitraux du clerestory de la cathédrale*, in: **BSHLT**, 20: p.47-53.
Hull Stookey 1969a = Laurence Hull Stookey, 1969, *The Gothic Cathedral as the Heavenly Jerusalem: Liturgical and Theological Sources*, in: *Gesta*, 8: p.35-41.
Hülsen 1909a = Christian Hülsen, 1909, *The Roman Forum, its history and its monuments*, Roma.
Huvelle 1982a = Jean Huvelle, 1982, *Stèles en pierre blanche du porche de la cathédrale de Tournai, XVIe siècle*, in: Tournai 1982a: p.230-233.
Huvelle 1983-1984a = Jean Huvelle, 1983-1984, *Iconographie des saints Piat et Éleuthère*, in: **MSRHAT**, 4: p.489-567.
Huygens 2008a = R.B.C. Huygens, 2008, *Hermann von Tournai – Hermann von Laon*, in: *Mittellateinisches Jahrbuch*, 43: p.498-502.
Huygens 2010a = R.B.C. Huygens (ed.), 2010, *Hériman de Tournai, La restauration de l'abbaye de Saint-Martin*, Turnhout [*Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis*, 236].
Huyghebaert 1952a = Nicolas-Norbert Huyghebaert, 1952, *Studies over de kerkelijke geschiedenis van West-Vlaanderen opgedragen aan Z.E.H. Michiel English*, Brugge.
Huyghebaert 1952a = Nicolas-Norbert Huyghebaert, 1948, *Abt Giselbrecht van Eename en de Gelukzalige Karel de Goede: nota over Herman van Doornik*, in: **SE**, 1: p.225-231.
Huyghebaert 1955a = Nicolas-Norbert Huyghebaert, 1955, *Recherches sur les chanceliers des évêques de Noyon-Tournai*, in: **AFAHB 1953, 35e congrès: Kortrijk**: p.665-680.
Huyghebaert 1960a = Nicolas Huyghebaert, 1960, *Abbaye de Saint-Pierre à Oudenburg*, in: *Monasticon belge 3: Province de Flandre occidentale, 1*, Liège: p.49-85.
Huyghebaert 1962a = Nicolas-Norbert Huyghebaert, 1962, *"Hugo Tornacensis ecclesiae cancellarius". Examen critique de la charte de fondation de l'Abbaye de Phalempin (1039)*, in: **BCRH**, 128: p.183-273.
Huyghebaert 1966a = Nicolas-Norbert Huyghebaert, 1966, *Les abbés de Saint-Bertin et la restauration du diocèse de Tournai*, in: *Bulletin trimestriel de la Société des Antiquaires de Morinie*, 20: p.417-426.
Huyghebaert 1971a = Nicolas-Norbert Huyghebaert, 1971, *"Dedicationes Tornacenses" (616-1395)*, in: *Horae Tornacenses 1971a*: p.9-27.
Huyghebaert 1971b = Nicholas Huyghebaert, 1971, *Un moine hagiographe: Drogon de Bergues-Saint-Winoc*, in: **SE**, 20: p.91-256.
Huyghebaert 1974a = Nicolas Huyghebaert, 1974, *Abbaye de Notre-Dame à Zonnebeke*, in: *Monasticon belge 3: Province de Flandre occidentale*, Liège: p.855-883.
Huyghebaert 1978a = Nicolas-Norbert Huyghebaert, 1978, *Une translation de reliques à Gand*, Bruxelles/ Brussel [*Commission royale d'histoire, Recueil de textes pour servir à l'histoire de Belgique*].
Huyghebaert 1978b = Nicolas-Norbert Huyghebaert, 1978, *De oorsprong van de Sint-Amandsproosdij bij Kortrijk*, in: *De Leiegouw*, 20: p.11-22.
Huyghebaert 1979a = Nicolas-Norbert Huyghebaert, 1979, *Un billet de Rambert, chantre de Saint-Pierre de*

Lille, aux chanoines de Tournai, in: Pierre Cockshaw, Monique-Cécile Garand & Pierre Jodogne (ed.), *Miscellanea codicologica F. Masai dicata*, Gent: p.255-264.
Huyghebaert 1982a = Nicolas-Norbert Huyghebaert, 1982, *La translation de sainte Amelberge à Gand*, in: **AB**: p.443.
Huyghebaert 1982b = Nicholas Huyghebaert (ed.), 1982a, *Drogo van Sint-Winoksbergen. Vita Godeliph*, Tielt – Bussum = DROGO VAN SINT-WINOKSBERGEN 1982a.
Huyghebaert 1984a = Nicolas-Norbert Huyghebaert, 1984, *Gautier de Thérouanne*, in: **DHGE**, 20: kol.115-116.
Huyghebaert, Nicolas Norbert, zie ook: Hödium & Huyghebaert & Strubbe
Hymans 1906a = Henri Hymans, 1906, *Gand & Tournai*, Paris [*Les villes d'art célèbres*].

I

Imbart de La Tour 1890a = Pierre Imbart de La Tour, *Les élections épiscopales dans l'église de France du IXe au XIIe siècle: étude sur la décadence du principe électif*, Paris.
Impey 2008a = Edward Impey, 2008, *Castle Acre Priory and Castle*, London.
Iogna-Prat 2006a = Dominique Iogna-Prat, 2006, *La maison Dieu*, Paris.
IVO CARNOTENSIS 1854a = Jean-Paul Migne (ed.), 1854, *Sanctus Ivo Carnotensis episcopus (operum continuatio): epistolae*, in: PL 162: kol.11-286.

J

Jacobsen 1999a = P.Chr. Jacobsen, 1999, *Flodoard von Reims*, in: **LMA,** IV: kol. 549-550.
Jacobsen 1999b = Werner Jacobsen, 1999, *Die Renaissance der frühchristlichen Architektur in der Karolingerzeit*, in: *799 – Kunst und Kultur der Karolingerzeit*, in: Christoph Stiegemann & Matthias Wemhoff (ed.), 1999, *799 – Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Große und Papst Leo III. in Paderborn. Band 3: Beiträge zum Katalog der Ausstellung Paderborn 1999. Handbuch zur Geschichte der Karolingerzeit*, Mainz: p.623-642.
Jacobsen, Schaefer & Sennhauser 1991a = Werner Jacobsen, Leo Schaefer, Hans Rudolf Sennhauser (ed.), 1991, *Vorromanische Kirchenbauten. Katalog der Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen. Nachtragsband*, München [*Veröffentlichungen des Zentralinstituts für Kunstgeschichte* 3].
Jacobsen & Wyss 2002a = Werner Jacobsen & Michel Wyss, 2002, *Essai sur la genèse du massif occidental*, in: Sapin 2002a: p.76-87.
Jacobsen, Werner, zie: Erdmann, Jacobsen, Kosch & von Winterfeld.
Jacques 1973a = Fr. Jacques, 1973, *Le diocèse de Tournai (1690-1728) et ses divisions archidiaconales et décanales de 1331 à 1789. Cartes de géographie historique*, Bruxelles/ Brussel.
Jacques & Pycke 2008a = Michel-Amand Jacques & Jacques Pycke, 2008, *L'abbaye tournaisienne de Saint-Nicolas-des-Prés, dite encore de Saint-Médard ou Saint-Mard (1126-1795). Bref historique et patrimoine culturel*, Tournai [Tournai – Art et Histoire • Instruments de travail 9].
Jaffé 1851a = Philip Jaffé, 1851, *Regesta pontificum romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII*, Bruxelles/ Brussel – Gent – Mainz – München – Wien.
Jaffé 1885a = Philipp Jaffé, Wilhelm Wattenbach, S. Loewenfeld, F. Kaltenbrunner & P. Ewald (ed.), 1885, *Regesta pontificum Romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII*, Leipzig [2], *Tomus primus. A Sancto Petro ad anno MCXLIII* (JL = Jaffé/Loewenfeld, JK = Jaffé/Kaltenbrunner, JE = Jaffé/Ewald)
http://www.mgh-bibliothek.de/cgi-bin/rpr01.pl?seite=918
Jaffé 1888a = Philipp Jaffé, Wilhelm Wattenbach, S. Loewenfeld, F. Kaltenbrunner & P. Ewald (ed.), 1888, *Regesta pontificum Romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII*, Leipzig [2]: *Tomus secundus. Ab anno MCXLIII ad anno MCXCVIII* (JL = Jaffé/Loewenfeld, JK = Jaffé/Kaltenbrunner, JE = Jaffé/Ewald)
http://www.mgh-bibliothek.de/cgi-bin/rpr02.pl?seite=32
Jalabert 1935a = Denise Jalabert, 1935, *Notre-Dame de Paris*, Paris [2] [*Petites monographies des grands édifices de la France*].
James 1983a = John James, 1983, *The Rib Vaults of Durham Cathedral*, in: *Gesta*, 22: p.135-139.
James 1990a = John James, 1990, *The Master Masons of Chartres*, Sydney.
Janse 1989a = Herman Janse, 1989, *Houten kappen in Nederland, 1000-1940*, Delft [*Bouwtechniek in Nederland*, 2].
Janse 1994a = Herman Janse, 1994, *Torenspits*, in: *Restauratievademecum*, 2-c, UDC 69.024.84, RV-blad 01-1: p.36-63.

Janse, Herman, zie: Devliegher & Janse
Janse, Herman, zie: Haslinghuis & Janse
Janssen 1961a = Wilhelm Janssen, 1961, *Die paepstlichen Legaten in Frankreich vom Schisma Anaklets II. bis zum Tode Coelestins III. (1130-1198)*, Köln [*Kölner Historische Abhandlungen* 6].
Jary & Lefèvre-Pontalis 1904a = Eugène Jary & Eugène Lefèvre-Pontalis, 1904, *La cathédrale romane d'Orléans*, in: **BM**, 68: p.309-372.
Jeannin s.d.a = Emmanuelle Jeannin, s.d., *Abbaye de Saint-Savin-sur-Gartempe*, Moisenay.
Jessu & Leman 1964a = Philippe Jessu & Pierre Leman, 1964, *Les fouilles de la collégiale Saint-Pierre de Lille*, in: **RN**, 46: p.129-158.
Joachim 1942a = N. Joachim, 1942, *Aperçu historique sur la maîtrise de la Cathédrale de Tournai. X^e^-XXe siècles*, Tournai – Paris.
JOHANNES XV PAPA 1853a = Jean-Paul Migne (ed), 1853, *Johannes XV papa, epistolae et privilegiae*, in: PL, 137: kol.827-852.
Johnson 1989a = Danielle Valin Johnson, 1989a, *The Analysis of Romanesque Architectural Sculpture: Verifying the Steps of a Methodology*, in: *Gesta*, 28: p.11-20.
Johnson 1989b = Danielle Valin Johnson, 1989, *Architectural Sculpture of the Aisne and Oise Valleys during the Second Half of the Eleventh Century*, in: **CahArch**, 37: p.18-44.
Johnson & Prache 1997a = Danielle Johnson & Anne Prache, 1997, *L'architecture et la sculpture de l'église de Morienval*, in: *Art roman dans l'oise et ses environs*, Beauvais [Colloque organisé à Beauvais le 7 et 8 octobre 1995 par le *Groupe d'Étude des Monuments et Œuvres d'Art de l'Oise et du Beauvaisis*]: p.93-104.
Johnson & Wyss 1995a = Danielle Valin Johnson & Michaël Wyss, 1995, *Sculptures du XIIe siècle en pierre de Tournai découvertes à Saint-Denis*, in: **BM**, 153: p.301-303.
JONAS VAN BOBBIO 1668a = Godefridus Henschenius & Daniel Papebrochius (ed.), 1668, *De sancto Eustasio abbate Luxoviensi, ordinis sancti Columbani*, in: **AA SS**, martii, III, Antwerpen: p.784-790.
JONAS VAN BOBBIO 1902a = JONAS VAN BOBBIO, *Vita Columbani*, in: Bruno Krusch (ed.) 1902, **MGH rer. Merov.**, IV, Hannover: p.1-156.
JONAS VAN BOBBIO 1905a = Bruno Krusch (ed.), 1905, *Vita Vedastis Episcopi Atrebatensis auctore Iona* (*Vita Vedastis I*), in: **MGH,** *Scriptores rerum Germanicarum*, 37, Hannover-Leipzig.
Jordan 201a= Thierry Jordan (ed.), 2010, *Reims*, Strasbourg [*La grâce d'une cathédrale,* 2].
JORDANUS VAN OSNABRÜCK 1868-1869a = Georg Waitz (ed.), 1869, *Des Jordanus von Osnabrück Buch über das römische Reich*, in: *Königliche Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen: Abhandlungen der historisch-philologischen Classe der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen 1868*, 14: p.3-92.
Jørgensen 1887a = A. D. Jørgensen, 1887, *Absalon*, in: Bricka 1887-1905a, band 1: p. 70–81.
Joway 1980 = Hubert-Fernand Joway, 1980, La stabilité du chœur de la cathédrale de Tournai au cours de son histoire, in: **MSRHAT** 1: p.149-180.
Judic 1995a = Bruno Judic, 1995, *Compte rendu de soutenance de la thèse de Jean-Pierre Gerzaguet*, in: **RN**, 77: p.124-130.
Jungmann 1962a = Josef Andreas Jungmann, 1962, *Missarum sollemnia. Eine genetische Erklärung der römische Messe*, Wien – Freiburg – Basel.

K

Kähler 1950a = H. Kähler, 1950, *Hadrian und seine Villa bei Tivoli*, Berlin.
Kahn 1991a = Deborah Kahn, 1991, *Canterbury Cathedral and its Romanesque Sculpture*, London – Austin.
Kain 1986a = Evelyn Kain, 1986, *The Sculpture of Nicholaus and the Development of a North Italian Romanesque Workshop*, Wien – Köln – Graz.
Kaiser 1974a = Reinhold Kaiser, 1974, *Laon aux XIIe et XIIIe siècles: à propos d'un livre récent,* in: **RN**, 1974-222: p.421-426.
Kaiser 1981a = Reinhold Kaiser, 1981, *Bischofsherrschaft zwischen Königtum und Fürstenmacht. Studien zur bischöflichen Stadtherrschaft im westfränkisch-französischen Reich im frühen und hohen Mittelalter*, Bonn [Pariser Historische Studien 17; = Habilitationsschrift, Bonn 1978].
Kaiser 1999a = Reinhold Kaiser, 1999, *Gervasius*, in: **LMA**, V: kol.1359-1360.
Kalb 1983a = Herbert Kalb, 1983, *Studien zur Summa Stephans von Tournai. Ein Beitrag zur kanonistischen Wissenschaftsgeschichte des späten 12. Jahrhunderts*, Innsbruck.
Kam, Kipp & Claessen 2014a = René de Kam, Frans Kipp, Daan Claessen, 2014, *De Utrechtse Domtoren. Trots van de stad*, Utrecht.
Karivieri 1994a = Arja Karivieri, 1994, *The So-Called Library of Hadrian and the Tetraconch Church in*

Athens, in: Paavo Castrn, 1994, Post-Herulian Athens. Aspects of Life and Culre in Athens. A.D. 267-529, Helsinki [Papers and Monographs at the Finnish Institute at Athens, 1]: p.89–113.
Katzenellenbogen 1939a = Adolf Katzenellenbogen, 1939, *Allegories of the Virtues and Vices in Mediaeval Art. From the Early Christian Times to the Thirteenth Century*, London [reprint, Nendeln, Lichtenstein 1968].
Katzenellenbogen 1963a = Adolf Katzenellenbogen, 1963, *Iconographic Novelties and Transformation in the Sculpture of French Church Façades, ca. 1160-1190*, in: *Romanesque and Gothic Art*, Princeton [Studies in Western Art. Acts of the 20th International Congress of the History of Art, I]: p.108-118.
Kauffmann 1975a = B.C. Kauffmann 1975, *Romanesque Manuscripts 1066-1190*, London [A Survey of Manuscripts Illuminated in the British Isles].
Kay 1962a = R. Kay, 1962, *The 12th Century Tournai Pontifical*, in: *Scriptorium* 16: p.239-245.
Kerff 1997a = Franz Kerff, 1997, *'Altar' und 'Person'* Logische Divisionsprobleme und kirchliche Rechtswirklichkeit im 11. und 12. Jahrhundert, dargestellt an Beispielen aus der ehemaligen Diözese Tournai*. In: Johannes Fried, 1997, *Dialektik und Rhetorik im frühen und hohen Mittelalter. Rezeption, Überlieferung und gesellschaftliche Wirkung antiker Gelehrsamkeit vornehmlich im 9. und 12. Jahrhundert*, München: p.269-296.
Kéry 1994a = Lotte Kéry, 1994, *Die Errichtung des Bistums Arras 1093-1094*, Sigmaringen.
Keyenbergh 1884-1885a = Albert Keyenbergh, 1884-1885, *Gualbert*, in: **BNB**, 8: col.392.
Keynes 2003a = Simon Keynes, 2003, *Ely Abbey 672-1109*, in: Peter Meadows & Nigel Ramsay, *A History of Ely Cathedral*, Woodbridge: p.3-58.
Kimpel 1984a = Dieter Kimpel, 1984, *Die Entfaltung der gotischen Baubetriebe. Ihre sozio-ökonomischen Grundlagen und ihre ästhetisch-künstlerischen Auswirkungen*, in: Möbius et Schubert 1984a, p.246-272.
Kimpel & Suckale 1985a = Dieter Kimpel & Robert Suckale, 1985, *Die gotische Architektur in Frankreich 1130-1270*, München.
Kimpel & Suckale 1990a = Dieter Kimpel & Robert Suckale, 1990, *Architecture gothique en France 1130-1270*, Paris.
Kimpel & Suckale 1995a = Dieter Kimpel & Robert Suckale, 1995, *Die gotische Architektur in Frankreich 1130-1270*, München [2].
King 1858a = Thomas H. King, 1858, *The Study-Book of Mediaeval Architecture and Art*, London [*A Series of Working Drawings of the Principal Monuments of the Middle Ages wherof the Plans, Sections and Details are Drawn to Uniform Scales*].
King, Richard, zie: Clark & King
Kirschbaum & Braunfels 1968-1976a = Engelbert Kirschbaum & Wolfgang Braunfels, 1968-1976, *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Freiburg-im-Breisgau.
Kitschenberg 1990a = Matthias Kitschenberg, 1990, *Die Kleeblattanlage von St. Maria im Kapitol zu Köln: ihr Verhältnis zu den kirchlichen Trikonchen des frühen Christentums und des Frühmittelalters sowie die Frage nach der Entstehung des allseitigen Umganges*, Köln [*Veröffentlichung der Abteilung Architekturgeschichte des Kunsthistorischen Instituts der Universität zu Köln 36; Dissertation Bochum*, 1987].
Klein 1984a = Bruno Klein, 1984, *Saint-Yved-de-Braine*, Köln.
Klein 1986a = Bruno Klein, 1986, *Chartres und Soissons. Überlegungen zur gotischen Architektur um 1200*, in: ZK, 4: p.437-466.
Kleinbauer 1968a = W. Eugene Kleinbauer, 1968, *Toward a dating of San Lorenzo in Milan. Masonry and Building Methods of Milanese Roman and early Christian Architecture*, in: *Arte lombarda. Rivista di storia dell'arte*, 13: p.2-22.
Kleinbauer 1972a = W. Eugene Kleinbauer, 1972, *Zvart'nots and the Origins of Christian Architecture in Armenia*, in: **AB**, 54: p.245-262; correction: 1973, **AB**, 55: p.163-164.
Kleinbauer 1976a = W. Eugene Kleinbauer, 1976, *"Aedita in turribus": The Superstructure of the Early Christian Church of S. Lorenzo in Milan*, in: **Gesta**, 15: p.1-9 [*Essays in Honor of Sumner McKnight Crosby*].
Kleinbauer 1987a = W. Eugene Kleinbauer, 1987, *The Double-Shell Tetraconch Building at Perge in Pamphylia and the Origin of the Architectural Genus*, in: *Dumbarton Oaks Papers*, 41: p.277-293.
Klinkenberg 2010a = Emanuel Klinkenberg, 2010, *Architectuuruitbeelding in de Middeleeuwen. Oorsprong, verbreiding en betekenis van architectonische beeldtradities in de West-Europese kunst tot omstreeks 1300*, Utrecht [*Clavis Kunsthistorische Monografieën*, 22].
Klinkenberg, Emanuel, zie Breuer, Klinkenberg & Westerman.
Klukas 1983a = Arnold W. Klukas, 1983, *The Architectural Implications of the "Decreta Lanfranci"*, in: *Anglo-Norman Studies*, 6: p.137-171.
Kobler 1973a = Friedrich Kobler, 1973, *Eva – Maria*, in: Karl-August Wirth (ed.), *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte*, 6, Stuttgart: p.417-438.
Koch 1983a = A.C.F. Koch, 1983, *Het graafschap Vlaanderen van de 9de eeuw tot 1070*, in: **AGN**, I: p.354-383.

Kockerols 2016a = Hadrien Kockerols, 2016, *Het praalgraf van Roermond. Archeologie van een tombe*, in: **BKNOB**, 115: p.18-33.
Köhler-Schommer & Kubach 1997a = Isolde Köhler-Schommer & Hans-Erich Kubach, 1997, *Romanische Hallenkirchen in Europa*, Mainz.
Koldeweij 1985a = A.M. (Jos) Koldeweij, 1985, *Der gude Sente Servas*, Assen – Maastricht.
Kosch 2001a = Clemens Kosch, 2001, *Organisation spatiale des monastères de cisterciennes et de prémontrées en Allemagne et dans les pays germanophones au moyen âge: églises conventuelles et bâtiments claustraux*, in: Bernadette Barrière & Marie-Elisabeth Henneau, *Citeaux et les femmes*, Paris [*Actes des Rencontres de Royaumont 1998*]: p.19-39.
Kosch, Clemens, zie: Erdmann, Jacobsen, Kosch & von Winterfeld.
Kozok 2004a = Maike Kozok, 2004, *Der Tristegum-Turm des Hildesheimer Domes: Ikonographie und Bedeutung einer Vierungsturmform vom Mittelalter bis zur Neuzeit*, Hildesheim [Dissertation Hannover, 2000].
Kramp 1995a = Mario Kramp, 1995, *Kirche, Kunst und Königsbild: zum Zusammenhang von Politik und Kirchenbau im capetingischen Frankreich des 12. Jahrhunderts am Beispiel der drei Abteien Saint-Denis, Saint-Germain-des-Prés und Saint-Remi/Reims*, Weimar.
Krause 1987a = Hans-Joachim Krause, 1987, *"Imago ascensionis" und "Himmelloch". Zum "Bild"-Gebrauch in der spätmittelalterlichen Liturgie*, in: Möbius & Schubert 1987a: p.281-353.
Krautheimer 1937a = Richard Krautheimer e.a. (ed.), 1937, *Corpus Basilicarum Christianarum Romae. Le basiliche paleocristiane di Roma (IV-IX sec.)*, 1, Città del Vaticano *[Monumenti di Antichità Cristiana II serie 2*].
Krautheimer 1942a = Richard Krautheimer, 1942, Introduction to an "Iconography of Mediaeval Architecture", in: **JWCI**, 5: p.1-33.
Krautheimer 1942b = Richard Krautheimer, 1942, *The Carolingian revival of early Christian architecture*, in: *The Art Bulletin*, 24: p.1-38.
Krautheimer 1965b = Richard Krautheimer 1965, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth.
Krautheimer 1969a = Richard Krautheimer, 1969, *Studies in Early Christian, Medieval and Renaissance Art*, London – New York.
Krautheimer 1980a = Richard Krautheimer, 1980, *Rome. Profile of a City, 312-1308*, Princeton NJ.
Krautheimer 1996a = Richard Krautheimer: 1996, *Rom. Schiksal einer Stadt, 312-1308*, Darmstadt.
Krautheimer & Ćurčić 1986a = Richard Krautheimer & Slobodan Ćurčić, 1986, *Early Christian and Byzantine Architecture*, New Haven – London [*Pelican History of Art*].
Krefeld 1989a = *Tournai, die Stad des Frankenkönigs Childerick. Ergebnisse neuer Ausgrabungen*, Krefeld [Catalogus].
Krings 1985a = Ulrich Krings, 1985, *Kirchenbauten der Romanik in Köln*, in: Legner 1985a: p.89-135.
Kroesen 2013a = Justin Kroesen, 2013, *Ciborios y baldaquinos en iglesias medievales: Un panorama europeo*, in: *Codex Aquilarensis*, 29: p. 189-222.
Krönig 1964a = Wolfgang Krönig, 1964, *Die Inventarisation der Kunstdenkmäler in Belgien*, in: **ZK**, 27: p.272-278.
Kroos 1989a = Renate Kroos, 1989, *Quellen zur liturgischen Benutzung des Domes und zu seiner Ausstattung*, in: Ullmann 1989a: p.88-97.
Krusch 1902a = Bruno Krusch (ed.), 1902, *Vitae Eligii Noviomagensis*, in: **MGH rer. Merov.**, 4, Hannover: p.634-761.
Kruft 1985a = Hanno-Walter Kruft, 1985, *Geschichte der Architekturtheorie. Von de Antike bis zur Gegenwart*. München.
Kruft 1994a = Hanno-Walter Kruft, 1994, *History of Architectural Theory*, Princeton.
Krüger 2000a = Jürgen Krüger, 2000, *Die Grabeskirche in Jerusalem. Geschichte – Gestalt – Bedeutung*, Regenburg.
Kubach 1998a = Hans Erich Kubach, 1998, *Der Dom zu Speyer*, Darmstadt [4, ed. Günther Binding].
Kubach & Binding 1998a = Hans Erich Kubach & Günther Binding, *Der Dom zu Speyer*, Darmstadt [4].
Kubach & Köhler-Schommer 1997a = Hans-Erich Kubach & Isolde Köhler-Schommer, 1997, *Romanische Hallenkirche in Europa*, Mainz.
Kubach & Verbeek 1976a = Hans Erich Kubach & Albert Verbeek, 1976, *Romanische Baukunst am Rhein und Maas*, Berlin.
Kubach & Verbeek 1989a = Hans Erich Kubach & Albert Verbeek, 1989, *Romanische Baukunst am Rhein und Maas: band 4. Architektugeschichte und Kunstlandschaft*, Berlin.
Kugler 1858a = Franz Kugler, 1858, *Geschichte der Baukunst*, Stuttgart.
Kuile 1941a = Engelbert H. ter Kuile, 1941, *De torens van Nederland*, Amsterdam.
Kuile 1975a = Engelbert H. ter Kuile, 1975, *De romaanse kerkelijke bouwkunst in de Nederlanden*, Zutphen.

Kultermann 1966a = Udo Kultermann, 1966, *Geschichte der Kunstgeschichte. Der Weg einer Wissenschaft*, Wien – Düsseldorf.
Kurmann 1971a = Peter Kurmann, 1971, *La cathédrale Saint-Etienne de Meaux*, Genève.
Kurmann 1999a = Peter Kurmann, 1999, *Französischer als in Frankreich: Zur Architektur und Skulptur der Kathedrale von León*, in: Christian Freigang (ed.), *Gotische Architektur in Spanien. La arquitectura gótica en España. Akten des Kolloquiums der Carl-Justi-Vereinigung und des Kunstgeschichtlichen Seminars der Universität Göttingen*, Göttingen, 4-6. Februar 1994 [*Ars iberica 4, Kunsthistorische Studien der Carl-Justi-Vereinigung*]: p.105-118.

L

Laborde 1911a = A. Laborde, 1911. *La Bible moralisée*. Paris.
Labouchère 1927a = George Charles Labouchère. 1927. *Compositie en dispositie der Franse kerktorens in de 11e en 12e eeuw. Een bijdrage tot de wordingsgeschiedenis der gotiek*. Utrecht [proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht].
Labuda 1999a = Gerard Labuda, 1999a, *Dagome-iudex-Dokument*, in: **LMA**, III: kol.430-431.
Lacroix 1976a = Marie-Thérèse Lacroix, 1976, *Un manuscrit inédit de la Bibliothèque municipale de Valenciennes, témoin de la vie à l'Hôpital Saint-Nicolas du Bruille (Saint-André) de Tournai (B.)*, in: *Valenciennes et les anciens Pays-Bas: mélanges offerts à Paul Lefrancq*, Valenciennes [*Publication du Cercle Archéologique et Historique de Valenciennes*, 9]: p.327-336.
Lacroix 1977a = Marie-Thérèse Lacroix, 1977, *L'hôpital Saint-Nicolas du Bruille (Saint-André) à Tournai de sa fondation à sa mutation en cloître (1230-1611)*, I, [Université catholique de Louvain. Publications de l'Institut d'Études Médiévales, 2e série, 1].
Lacroix, Marie-Thérèse, zie ook: Coulon & Lacroix
Lacoste 1963a = Henri Lacoste 1963, *La cathédrale de Tournai*, in: *Bulletin de l'Académie d'architecture* 40: 4-18.
Lafontaine-Dosogne 1992a = Jacqueline Lafontaine-Dosogne, 1992, *Le cycle de Sainte Marguerite d'Antioche à la cathédrale de Tournai et sa place dans la tradition romane et byzantine*, in: **RBAHA**, 61: p.87-125.
Laleman & Raveschot 1991a = Marie-Christine Laleman & Patrick Raveschot, 1991, *Inleiding tot de studie van de woonhuizen in Gent, periode 1100-1300. De kelders.* Brussel/ Bruxelles [Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België 54].
Lambert 1926a = Élie Lambert, 1926, *La cathédrale de Laon*, in: **GBA** 68: p.361-384.
Lambert 1936a = Élie Lambert, 1936, *Les relations artistiques entre la Belgique et le Nord de la France d'après les monuments du XIIe et du XIIIe siècles*, in: **AFAHB, 1935, 30e congrès: Bruxelles**, Bruxelles/ Brussel: p.4-12.
Lambert 1953a = Élie Lambert, 1953, *La chronologie de la cathédrale de Tournai*, in: Francastel 1953a: p.81-89.
Lambert 1956a = Élie Lambert, 1956a, *Les relations artistiques entre la Belgique et le Nord de la France d'après les monuments du XIIe et du XIIIe siècle*, in: *Études médiévales*, Toulouse: p.101-107.
Lambert 1956b = Élie Lambert, 1956b, *La cathédrale de Tournai*, in: *Études médiévales*, Toulouse: p.109-117.
Lambert 1956c = Élie Lambert, 1956c, *Monuments disparus et documents d'archives*, in: *Études médiévales*, Toulouse: p.21-29.
Lambert 1956d = Élie Lambert, 1956d, *Les diverses méthodes d'étude des grands monuments du moyen âge*, in: *Études médiévales*, Toulouse: p.13-19.
Lambert, H., zie: Amand & Lambert
LAMBERTUS ATREBATENSIS 2007a = Lambertus Atrebatensis, *Epistola*, 2007, in: Giordanengo 2007a: p.386-387, p.486-489.
Lambrecht 1984a = Daniël Lambrecht, 1984, *De parochiale synode in het oude bisdom Doornik gesitueerd in de Europese ontwikkeling 11e eeuw-1559*, Bruxelles.
Lambrecht 1988a = Daniël Lambrecht, 1984, *Le synode dans le diocèse de Tournai avant 1300. Du droit coutumier au droit savant*, in: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, 56: p.3-48.
LANTBERT VAN LUIK 1841a = Georg H. Pertz (ed.), 1841, *Annales minores. LII. Vita Heriberti archiepiscopi Coloniensis auctore Lantberto*, in: **MGH SS**, 4, Hannover [Neudrück 1963]: p.739-753.
Lapeyre 1960a = André Lapeyre, 1960, *Des façades occidentales de Saint-Denis et de Chartres aux portails de Laon. Études sur la sculpture monumentale dans l'Ile-de-France et les régions voisines au XIIe siècle*, Meudon [thèse principale pour le doctorat ès lettres, Université de Paris].
Lasteyrie 1909a = Robert de Lasteyrie, 1909, *Note sur la cathédrale de Reims à l'époque carolingienne*, in: *Comptes-rendus des séances de l'année – Académie des inscriptions et belles-lettres*, 53-3: p.228-239.

Lasteyrie 1912a = Robert de Lasteyrie, 1912, *L'architecture religieuse en France à l'époque romane*, Paris.
Lasteyrie 1912b = Robert de Lasteyrie, 1912, *Déambulatoire et triforium*, in: **BM**, 76: p.125-138.
Lasteyrie 1929a = Robert de Lasteyrie, 1929, *L'architecture religieuse en France à l'époque romane*, Paris [2e édition revue et augmentée d'une bibliographie critique] [1, 1912].
Lavalleye 1972a = Jacques Lavalleye, 1972, *Note bibliographique*, in: **BCBA** 54: p.162-165.
Lavin 1962a = Irving Lavin, 1962, *The House of the Lord, Aspects of the Role of Palace Triclinia in the Architecture of Late Antiquity and the Early Middle Ages*, in: *The Art Bulletin*, 44: p.1-27.
Laudage 1993a = Johannes Laudage, 1993, *Gregorianische Reform und Investiturstreit*, Darmstadt [Erträge der Forschung, 282].
Lauer 1940-1949a = Philippe Lauer, 1940-1949, *Recueil des actes de Charles III le Simple, roi de France*, Paris [*Chartes et diplômes relatifs à l'histoire de France*, 10].
Laule & Laule 1996a = Bernhard Laule & Ulrike Laule, 1996, *Romaanse bouwkunst in Frankrijk*, in: Toman 1996a: p.120-177.
Laurent 1912a = Marcel Laurent, 1912, *Les Ivoires prégothiques conservés en Belgique*, Bruxelles [Extrait des Annales de la. Société d'archéologie de Bruxelles: p.335-479].
Laurent 1928a = Marcel Laurent, 1928, *L'architecture et la sculpture en Belgique*. Paris – Bruxelles/ Brussel [Bibliothèque de l'histoire de l'art].
Lautier 1992a = Claudine Lautier, 1992, *Rozay-en-Brie*, in: Pérouse de Montclos 1992a: p.557-558.
Lautier 1992b = Claudine Lautier, 1992, *Champeaux*, in: Pérouse de Montclos 1992a: p.160-162.
Lautier, Claudine, zie ook: Bideault & Lautier
Lavalleye 1972a = Jacques Lavalleye, 1972, *Note bibliographique*, in: BCBA 54: p.162-165.
Lavarenne 1933a = Maurice Lavarenne, 1933, *Prudence' Psychomachia, traduction et commentaire*, Paris [1948 [2]].
Le Bailly de Tilleghem, le baron Serge, zie: Demeulemeester, G.
Lebecq, Platelle & Rouche 1976a = Stéphane Lebecq, Henri Platelle & Michel Rouche, 1976, *Cambrai et le Cambrésis*, Lille.
Lebée 2003-2004a = Dominique Lebée, 2003-2004, *Histoire de l'abbaye royale Notre-Dame de Morienval et de sa paroisse jusqu'à la Révolution*, in: *Bulletin du GEMOB*, 113-114: p.1-56.
Le Bourdellès 2000a = Hubert Le Bourdellès, 2000, *Vie de saint Omer*, in: Nicolette Delanne-Logié et Yves-Marie Hilaire (ed), *La cathédrale de Saint-Omer. 800 ans de mémoire vive*, Paris: p.31-38.
Leclercq 1915a = F. Leclercq, 1915, *La cathédrale de Tournai rendue à la liturgie*, [s.l.].
Leclercq 1933a = Henri Leclercq, 1933, *Médard*, in: **DACL**, 11/1, Paris: kol.102-106.
Leclercq 1939a = Henri Leclercq, 1939a, *Pétersbourg (Saint)*, in: **DACL**, 14-1: p.646-649.
Leclercq 1953a = Henri Leclercq, 1953, *Tournai*, in: **DACL**, 15/2, Paris: kol.2478-2565.
Leclercq 1962a = J. Leclercq, 1962, *Odo (Odardus)*, in: **LTK,**7 [2]: kol.1099.
Leclercq-Marx 1997a = Jacqueline Leclercq-Marx, 1997, *L'art roman en Belgique*, Braine-l'Alleud.
Lecomte 1932a = M. Lecomte, 1932, *Baudouin II*, in: **DHGE,**6, kol.1420-1421.
Lecomte 1932b = M. Lecomte, 1932, *Baudouin III*, in: **DHGE,**6, kol.1421-1422.
Lefèvre-Pontalis 1889a = Eugène Lefèvre-Pontalis, 1889, *Étude historique et archéologique sur la nef de la cathédrale du Mans*, Mamers.
Lefèvre-Pontalis 1894-1896a = Eugène Lefèvre-Pontalis, 1894-1896, *L'architecture religieuse dans l'ancien diocèse de Soissons aux XIe et XIIe siècles*, Paris.
Lefèvre-Pontalis 1901a = Eugène Lefèvre-Pontalis, 1901, *L'église de Chars*, in: **BM**, 65: p.7-29.
Lefèvre-Pontalis 1902a = Eugène Lefèvre-Pontalis, 1902, *L'église abbatiale de Châalis (Oise)*, in: **BM**, 66, 1902: p.449-487.
Lefèvre-Pontalis 1903a = Eugène Lefèvre-Pontalis, 1903, *L'église abbatiale de Châalis (Oise)*, Caen (overdruk van Lefèvre-Pontalis 1902a).
Lefèvre-Pontalis 1904a = Eugène Lefèvre-Pontalis, 1904, *La Cathédrale romane d'Orléans*, in: **BM**, 68, 1904: p. 309-372.
Lefèvre-Pontalis 1906a = Eugène Lefèvre-Pontalis, 1906, *Les influences normandes au XIe et XIIe siècle dans le nord de la France*, in: **BM**, 70: p.3-37.
Lefèvre-Pontalis 1920a = Eugène Lefèvre-Pontalis, 1920, *Étude historique et archéologique sur l'église de Saint-Germain des Prés*, in: **CA 1919**: p.301-366.
Lefèvre-Pontalis, zie ook: Jary & Lefèvre-Pontalis 1904a
Lefranc 1887a = Abel Lefranc, 1887, *Histoire de la ville de Noyon et de ses institutions jusqu'à la fin du XIIIe siècle*, Paris.
Le Gentil 1875a = C. Le Gentil, [1875], *Le vieil Arras, ses faubourgs, sa banlieu et ses environs. Souvenirs archéologiques & historiques*, Brionne.

Le Glay 1843a = A. Le Glay, 1843, *Recherches sur l'histoire de l'architecture de l'église cathédrale de Notre-Dame de Tournai par J. Le Maistre d'Anstaing*, in: *Archives historiques et littéraires du Nord de la France et du Midi de la Belgique* 4: p.241-249.
Legner 1982a = Anton Legner, 1982, *Deutsche Kunst der Romanik*, München.
Legner 1985a = Anton Legner, 1985, *Ornamenta Ecclesiae. Kunst und Künstler der Romanik*, Köln.
Le Goff, Jacques, zie: Bonne, Colette, Le Goff & Palazzo
Legrain 1994a = Bénédicte Legrain, 1984, *La vita Eleutherii Tornacensis révélée en 1141. Édition, traduction, commentaire* [Mémoire de license en histoire, U.C.L., Louvain-la-Neuve].
Lelong 1986a = Charles Lelong, 1986, *La basilique Saint-Martin de Tours*, Chambray-lès-Tours.
Le Maho 2002a = Jacques Le Maho, 2002, *Tours et entrées occidentales des églises de la basse vallée de la Seine (IXe–XIIe siècle)*, in: Sapin 2002a: p.281-295.
Le Maho & Grant, 1993a = Jacques Le Maho & Lindy Grant, 1993, *Le groupe Episcopal de Rouen du IVe au Xe siècle*, in: *Medieval Art, Architecture and Archaeology at Rouen*¸ [**BAACT**, 1986]: p.20-30.
Le Maho & Morganstern 2005a = Jacques Le Maho & James Morganstern, 2005, *Jumièges, église Saint-Pierre. Les vestiges préromans*, in: **CA 2003**: p.97-116.
Le Maho & Wasylyszyn 1998a = Jacques Le Maho & Nicolas Wasylyszyn, 1998, *Saint-Georges de Boscherville. 2000 ans d'histoire,* Saint-Martin-de-Boscherville – Rouen.
Lemaire 1906a = Raymond Albert Ghislain Lemaire, 1906, *Les origines du style gothique en Brabant. Ier partie: l'architecture romane*, Bruxelles/ Brussel – Paris.
Lemaire 1941a = Raymond Albert Ghislain Lemaire, 1941, *L'église Saint-Martin d'Orp-le-Grand et sa restauration*, in: *Reconstruction. Urbanisme, architecture, génie-civil, industrie* 2, nº 6: p.13-20.
Lemaire 1941b = Raymond Albert Ghislain Lemaire, 1941, *La restauration des monuments et "l'œuvre des siècles"*, in: *Reconstruction. Urbanisme, architecture, génie-civil, industrie* 2, nº 10: p.3-9.
Lemaire 1942b = Raymond Albert Ghislain Lemaire, 1942-1944, *Les avant-corps de Sainte-Gertrude à Nivelles*, in: *Recueil des travaux du Centre de recherches archéologiques*, 3, Bruxelles.
Lemaire 1942a = Raymond Albert Ghislain Lemaire, 1942, *La restauration de la cathédrale de Tournai. A propos d'un livre récent*, in: **RBAHA**, 12: p.43-66.
Lemaire 1943a = Raymond Albert Ghislain Lemaire, 1943, *La restauration de la cathédrale de Tournai: deuxième réponse à M. Dhuicque*, in: **RBAHA**, 13: p.53-75.
Lemaire 1949a = Raymond Albert Ghislain Lemaire, 1949, *Note sur les escaliers des tours occidentales de la cathédrale de Tournai*, [Leuven] [notice dactylographiée].
Lemaire 1949b = Raymond Albert Ghislain Lemaire, 1949, *De karolingische Sint-Ursmaruskerk te Lobbes*, in: *Mededelingen van de koninklijke Vlaamse Academie van Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten*, 11-2: p.32-55.
Lemaire 1952a = Raymond Albert Ghislain Lemaire, 1952, *De romaanse bouwkunst in de Nederlanden*, Brussel/ Bruxelles [*Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Klasse der schone kunsten*, 6].
Lemaire 1954a = Raymond Albert Ghislain Lemaire, 1954, *De Romaanse bouwkunst in de Nederlanden*, Leuven [*Keurreeks van het Davidsfonds*, 54].
Lemaire 1943a = Raymond Albert Ghislain Lemaire, 1943, *La restauration de la cathédrale de Tournai: deuxième réponse à M. Dhuicque*, in: **RBAHA**, XIII: p.53-75.
Lemaire 1949a = Raymond Martin Marie Ghislain Lemaire, 1949, *Les origines du style gothique en Brabant. La formation du style gothique brabançon. Les églises de l'ancien quartier de Louvain*, Leuven.
Lemaire 1964a = Raymond Martin Marie Ghislain Lemaire, 1964, *Gids voor de kunst in België*, Utrecht-Antwerpen. [2]
Lemaire 1966a = Raymond Martin Marie Ghislain Lemaire, 1966, *Beschouwingen in verband met enkele recente restauraties in Brabant*, in: *Vlaanderen* 88: p.28-29.
Le Maistre d'Anstaing [s.d.]a = Idesbald Pierre Ernest Le Maistre d'Anstaing, s.d., *Notice sur la cathédrale de Tournai*, Tournai.
Le Maistre d'Anstaing 1835a = Idesbald Pierre Ernest Le Maistre d'Anstaing, 1835, *Notice sur la cathédrale de Tournai*, **RN**, 2: p.81-97.
Le Maistre d'Anstaing 1841-1842a = Idesbald Pierre Ernest Le Maistre d'Anstaing, 1841-1842, *De la cathédrale de Tournai er de sa restauration*, in: *La Renaissance, chronique des Arts et de la Littérature*, 3: p.76-79.
Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a = Idesbald Pierre Ernest Le Maistre d'Anstaing, 1842-1843, *Recherches sur l'histoire et l'architecture de l'église cathédrale de Tournai et son chapitre*, Tournai.
Le Maistre d'Anstaing 1846-1847a = Idesbald Pierre Ernest Le Maistre d'Anstaing, 1846-1847, *Notice sur les vitraux placés à l'abside septentrionale et méridionale du transept de la Cathédrale de Tournai*, Tournai.

Le Maistre d'Anstaing 1852a = Idesbald Pierre Ernest Le Maistre d'Anstaing, 1852, *Mouvement archéologique en Belgique*, in: **AA**, 12: p.219-230.
Le Maistre d'Anstaing 1853a = Idesbald Pierre Ernest Le Maistre d'Anstaing, 1853, *Châsse de saint Éleuthère*, in: **AA**: p.57-61, 113-124.
Le Maistre d'Anstaing & Voisin 1869a = Idesbald Pierre Ernest Le Maistre d'Anstaing & Charles-Joseph Voisin, 1869, *Le portail roman et la rose de la cathédrale de Tournai*, in: **BSHLT**, 13: p.318-335.
Le Maistre d'Anstaing, Idesbald Pierre Ernest, zie ook: Descamps & Le Maistre d'Anstaing
Lemaître 1906a = H. Lemaître, 1906a, *Chronique et annales de Gilles le Muisis, abbé de Saint-Martin, 1272-1352*, Paris [Société d'historiens de France].
Le Maître 1980a = Philippe Le Maître, 1980, *L'œuvre d'Aldric du Mans et sa signification (832-857)*, in: *Francia. Forschungen zur westeuropäischen Geschichte*, 8: p.43-64.
Leman 1977a = Pierre Leman, 1977, *Les fouilles de l'abbaye Saint-Lucien de Beauvais*, in: **CAP**, 1977, 4, p. 277-290.
Leman, Pierre, zie ook: Jessu & Leman
Lemarignier 1965a = Jean-François Lemarignier, 1965, *Le gouvernement royal aux premiers temps capétiens (987-. 1108)*, Paris.
Lemonnier 1888a – Camille Lemonnier, 1888, *La Belgique*, Paris.
Lepsky & Nußbaum 1999a = Norbert Nußbaum & Sabine Lepsky, *Das gotische Gewölbe: Eine Geschichte seiner Form und Konstruktion*, München.
Lequeux 1978a = Jean-Marie Lequeux, 1978, *Rapports sur les dernières restaurations de la châsse de saint Éleuthère*, in: **AFAHB** 1976, 44e congrès: Huy: III, p.813-817.
Lequeux 1978b = Jean-Marie Lequeux, 1978, *Répertoire photographique du mobilier des sanctuaires de Belgique. Province de Hainaut. Canton de Tournai*, II, Bruxelles/ Brussel, 1982: p.29-30.
Lequeux 1980a = Jean-Marie Lequeux, 1980, *La châsse de saint Éleuthère, chef-d'œuvre original malgré les restaurations des XIXe et XXe siècles ?*, in: **MSRHAT**, I: p.181-201.
Leroux 2011a = Laure Leroux, 2011, *Cloches et société médiévale. Les sonneries de Tournai au Moyen Âge*, Louvain-la-Neuve [*Tournai – Art et Histoire*, 16].
Lesage 1998a = Christiane Lesage, 1998, *L'abbaye cistercienne de Clairmarais (Pas-de-Calais) après 1789*, in: **BCDHAPC,** 16: p.145-209.
Lesne 1910a = Émile Lesne, 1910, *L'origine des menses dans le temporel des églises et des monastères de France au IXe siècle*, Lille – Paris.
Lesne 1910-1938a = Émile Lesne, 1910-1938, *Histoire de la propriété ecclésiastique en France*, Lille – Paris [4 volumes].
Lestoquoy 1939a = Jean Lestoquoy, 1939, *L'ancienne cathédrale d'Arras*, in: **RBAHA**, 9: p.97-107.
Lestoquoy 1966a = Jean Lestoquoy, 1966, *L'origine des évêchés de la Belgique seconde*, in: *Études d'histoire urbaine*, Arras: p.135-141 [ook in: **RHEF** 32, 1946, p.43vv.]
Leuridan 1899a = Théodore Leuridan, 1899, *L'avouerie de Tournai*, in: **ASHAT** 4: p.233-334.
Leuridan 1929a = Théodore Leuridan, 1929, *Histoire de Seclin*, Lille.
Leuridan 1929b = Théodore Leuridan, 1929, *Histoire de Seclin: I. L'église collégiale, le chapitre et la paroisse Saint-Piat*, Lille.
Leuridant 1956-1957a = F. Leuridant, 1956-1957, *Constant Sonneville*, in: *Bibliographie Nationale*, 29: kol.819-820.
Leurs 1922a = Constant Leurs, 1922, *Les Origines du style Gothique en Brabant. Premier Partie: l'Architecture Romane. Tome II: l'Architecture Romane dans l'ancien duché de Brabant*, Bruxelles/ Brussel – Paris.
Leurs 1932a = Constant Leurs, 1932, *Bouwkunst in Vlaanderen*, in: *Vlaanderen door de eeuwen heen*, Amsterdam – Brussel/ Bruxelles.
Leurs 1935a = Constant Leurs, [1935], *De geschiedenis van de Vlaamse kunst*, Antwerpen, I. [moet zijn 1936]
Leurs 1937a = Constant Leurs, 1937, *De oude kerken van Gent: Sint-Niklaas en Sint-Baafs*, Antwerpen [Ars Belgica 7].
Leurs 1946a = Constant Leurs, 1946, *De geschiedenis der bouwkunst in Vlaanderen van de Xe tot het einde der XVIIe eeuw*, Antwerpen.
Leurs 1954a = Constant Leurs, 1954, *Het koor van de Sint-Donaaskerk te Brugge geschilderd door J. van Eyck en A. van Ouwater*, in: *Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis*, 15: p.211.
Leurs & Rolland 1936a = Stan Leurs & Paul Rolland, 1936, *De parochiekerken van Doornik*, Antwerpen [Ars Belgica 5].
Leurs & Warichez 1934-1935a = Stan Leurs & Joseph Warichez, 1934-1935, *De kathedraal van Doornik*, Antwerpen [Ars Belgica 3-4]
Le Vasseur 1633a = Le Vasseur, Jacques, 1633, *Annales de l'église cathédrale de Noyon*, Paris.

Lewis 1973a = Suzanne Lewis, 1973, *San Lorenzo Revisited: A Theodosian Palace Church at Milan*, in: **JSAH**, 32: p.197-222.
Lheure 2007a = Michel Lheure, 2007, *Le transept de la Rome antique à Vatican II. Architecture et liturgie*, Paris.
Lheure 2012a = Michel Lheure, 2012, *Le triforium: construction et fonctions, XIe-XVIe siècle*, Paris.
LIBER DE ANTIQUITATE 1883a = Georg Waitz (ed.), 1883, *Liber de antiquitate*, in: **MGH SS**, 14: p.352-357.
LIBER SANCTI JACOBI 1990a = Jeanne Vielliard (ed.), 1990, *Le guide du pèlerin de Saint-Jacques de Compostelle. Texte latin du XIIe siècle, édité et traduit en français d'après les manuscrits de Compostelle et de Ripoll*, Paris [5e édition].
LIBER TRADITIONUM ANTIQUUS 1950a = M. Gysseling, A. C. F. Koch, 1950a, *Diplomata belgica ante annum millesimum centesimum scripta, 1*, Brussel [Bouwstoffen en studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands, 1].
Liess 1967a = Reinhard Liess, 1967, *Der frühromanische Kirchenbau des 11. Jahrhunderts in der Normandie*, München.
Linas 1885a = Charles de Linas, 1885, *Le diptyque de Saint Nicaise au trésor de la cathédrale de Tournai*, in: *Gazette archéologique* 10: p.308-316.
Linas 1887a = Charles de Linas, 1887, *Le reliquaire de la Sainte Croix au trésor de la cathédrale de Tournai*, in: **RAC**, 30: p.419-425.
Lobbedey 1999a = Uwe Lobbedey, 1999, *Westphalie romane*, Sainte-Marie-de-la-Pierre qui Vire – Saint-Léger-Vauban [*La nuit des temps*, 88].
Lobbedey 2001a = Uwe Lobbedey, 2001, *Westbauten und Westwerken*, in: Matthias Puhle, *Otto der Große. Magdeburg und Europa. I: Essays*: p.270-274.
Lobbedey 2002a = Uwe Lobbedey, *Les Westwerke de l'époque ottonienne en Allemagne du Nord*, in: Sapin 2002a: p.67-75.
Loertscher 1952a = G. Loertscher, 1952, *Die romanische Stiftskirche von Schönenwerd*, Basel/ Bâle [*Basler Studien zur Kunstgeschichte*, 5].
Loewenfeld 1885a = Samuel Loewenfeld, 1885, *Epistolae pontificum romanorum ineditae*, Leipzig.
Lohrmann 1976a = Dietrich Lohrmann (ed.), *Papsturkunden in Frankreich, 7: Nördliche Ile-de-France und Vermandois*, Göttingen.
Lohrmann 1983a = Dietrich Lohrmann, 1983, *Kirchengut im nördlichen Frankreich. Besitz, Verfassung und Wirtschaft im Spiegel der Papstprivilegien des 11.-12. Jahrhunderts*, Bonn [*Pariser historische Studien*, 20].
London 1984a = *English romanesque art 1066-1200*, London [Catalogus 1984, Hayward Gallery, London].
Longnon 1908a = Auguste Longnon, 1908, *Le diocèse de Noyon*, in: *Pouillés de la province de Reims*, Paris, I: p.176-192 [Recueil des historiens de la France].
Longnon 1908b = Auguste Longnon, 1908, *Le diocèse de Tournai*, in: *Pouillés de la province de Reims*, Paris, I: p.385-451 [Recueil des historiens de la France].
Lot 1903a = Ferdinand Lot, 1903, *Études sur le règne de Hugues Capet et la fin du Xe siècle*, Paris.
Lot 1910a = Ferdinand Lot, 1910, *La frontière de la France et de l'Empire sur le cours inférieur de l'Escaut du XIe siècle au XIIIe siècle*, in: **BEC** 71: p.5-32.
Lot 1929a = Ferdinand Lot, 1929, *L'état des paroisses et des feux de 1328*, in: **BEC**, 90: p.51-107..
Lot 1941a = Ferdinand Lot, 1941, *Index scriptorum operumque latino-gallicorum medii aevi, saec. XI (1000-1108)*, in: *Archivum latinitatis medii aevi. Bulletin Du Cange* 16, Paris: p.5-59.
Lot 1943a = Ferdinand Lot (ed.), 1943, *Recueil des actes de Charles II le chauve, roi de France*, Paris, I [*Chartes et diplômes relatifs à l'histoire de France publiés par l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, Paris].
Lot, Ferdinand Lot, zie ook: Fawtier & Lot
Louant 1940a = Armand Louant, 1940, *Dictionnaire historique et géographique des communes du Hainaut*, Mons [Le Hainaut encyclopédie provinciale].
Louant 1949a = Armand Louant, 1949, *Inventaire analytique d'un lot d'archives de l'ancien évêché de Tournai revenu de Vienne*, in: *Archives de l'État à Mons*, Bruxelles.
Löx 2008 = Markus Löx, 2008, *Die Kirche San Lorenzo in Mailand: Eine Stiftung des Stilicho?* in: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung*, 114: p.407-438
Luchaire 1885a = Achille Luchaire, 1885, *Histoire des institutions monarchiques de la France sous les premiers Capétiens: 987-1180. Études sur les actes de Louis VII*, Paris.
Luchaire 1890a = Achille Luchaire, 1890, *Louis VI le Gros. Annales de sa vie et de son règne (1084-1137)*, Paris (1964 [2]).
Lucet 1954a = Bernard Lucet, 1954, *Les ordinations chez les cisterciens – Témoignage d'Eude Rigaud (1275) pour la Normandie*, in: *Analecta sacri ordinis cisterciensis*, 10: p.268-301.

Luchterhandt 2007a = Manfred Luchterhandt. 2007, *"In medio ecclesiae": frühmittelalterliche Kreuzmonumente und die Anfänge des Stiftergrabes*, in: Johannes Myssok & Jürgen Wiener (ed.), 2007, *Docta Manus: Studien zur italienischen Skulptur für Joachim Poeschke*, Münster: p.11-29.
Luchterhandt 2009a = Manfred Luchterhandt. 2009, *Die Kathedrale von Parma: Architektur und Skulptur im Zeitalter von Reichskirche und Kommunenbildung*, München.
Ludorff 1905a = A. Ludorff, 1905, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Soest*, Münster in Westfalen.
Lutz & Weyer 2012a = Gerhard Lutz & Angela Weyer, 2012, *1000 Jahre St. Michael in Hildesheim: Kirche, Kloster, Stitfer*, Petersberg.

M

Maassen 1893a = Friedrich Maassen, 1893, *Concilia aevi Merovingici*, in: **MGH**, Legum Sectio 3, Concilia, 1, Hannover.
MACARII VITA ALTERA 1675a = *Macarii Vita Altera*, 1675, in: **AA SS**, aprilis, I, Antwerpen: p.878-892 [BHL 5101].
Maere 1914a = René Maere, 1914, *Saint-Nicolas à Gand*. Rijsel-Parijs-Brugge (Bulletin de la Gilde de Saint-Thomas et de Saint-Luc 25).
Maere 1914b = René Maere, 1914, *Notes sur quelques édifices de style scaldisien de la Flandre orientale*, in: G. Vanden Gheyn (ed.), **AFAHB** 1913, 23e congrès: Gent, Gent, III: p.7-28.
Maere 1930a = René Maere, 1930, *Plan terrier et structure des supports dans l'architecture religieuse de la Belgique*, Mons.
Maere 1935a = René Maere, 1935, *Les origines de la croisée d'ogives*, in: **RHE**, 31: p.89-93.
Maere 1938a = René Maere, 1938, *De vier geledingen der kathedraal van Doornik*, in: *Handelingen van het 4de congres voor algemene kunstgeschiedenis*: p.7-10.
Maere 1931a = René Maere, 1931, *l'Étude de l'archéologie chrétienne en Belgique, 1830-1930*, in: **RHE**, 26: p.591-598.
Maere 1940a = René Maere, 1940, *Saint-Brice te Doornik en de Vlaamsche Hallekerk*, in: *Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten van België. Klasse der Schoone Kunsten* 2, nº 3.
Maere 1941a = René Maere, 1941, *De Onze-Lieve-Vrouwkerk van Deinze. Archaeologische studie*, in: *Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten van België. Klasse der Schoone Kunsten* 3, nº 4.
Maere 1942a = René Maere, 1942, *A propos de la cathédrale de Tournai et sa restauration*, in: **RHE**, 38: p.466-468.
Maere & Mortier 1930a = René Maere & Stephan Mortier, 1930, *La crypte de l'église de Messines*, in: **BCRAA**, 69: p.98-104.
Maere & Mortier 1930a = René Maere & Stephan Mortier, 1930, *L'église de Messines. Note rectificative*, in: **BCRAA**, 69: p.317-321.
Maere, René, zie ook: Delferière & Maere 1938a
Maguire 1970a = Henry P. Maguire, 1970, *A twelfth century workshop in Northampton*, in: *Gesta*, 9: p.11-25.
Maillon 1962a = Jean Maillon, 1962, *Victor Hugo et l'art architectural*, Paris [Université de Grenoble. Publications de la Faculté des lettres et sciences humaines 28].
Mainstone 1988a = Rowland J. Mainstone, 1988, *Hagia Sophia: Architecture, Structure and Liturgy of Justinian's Great Church*, London.
Mainzer 2013a = Udo Mainzer, 2013, *Die Emporen der Pfarrkirche St. Johannes Baptist in Nideggen. Einmalig im Rheinland*, in: Astrid Lang (ed.), 2013, *Aufmaß und Diskurs: Festschrift für Norbert Nußbaum zum 60. Geburtstag*, Berlin: p.26-43.
Mâle [s.d.]a = Émile Mâle, s.d., *La peinture murale en France*, in: *Histoire de l'art*: II, p.779-708.
Mâle 1922a = Émile Mâle, 1922, *L'art religieux du XIIe siècle en France. Études sur les origines de l'iconographie du Moyen-Âge*, Paris. [5e édition 1947].
Mâle 1948a = Émile Mâle, 1948, *L'art religieux du XIIIe siècle en France. Études sur les origines de l'iconographie du Moyen-Âge*, Paris [8e édition 1990].
Malherbe 1936a = Georges Malherbe, 1936, *Les particularités liturgiques de la grande procession de Tournai*, in: **CDT** 31: p.507-510.
Mallet 1984a = Jacques Mallet, 1984, *L'art roman de l'ancien Anjou*, Paris.
Malo 1899a = Henri Malo, 1899, *Boulogne-sur-Mer du moyen âge jusqu'à nos jours*, in: *Boulogne-sur-Mer et la région boulonnaise*, Boulogne, I: p.53-151.
MANASSES VAN REIMS 2007a = Manasses Remensis, 2007, *Epistola*, in: Giordanengo 2007a: p.382-385, 392-

393.
Manchester 1959a = *Romanesque art c.1050-1200* [Catalogus 1959, Manchester].
Mansi 1759-1798a = Giovanni Domenico Mansi, 1692-1762, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Firenze – Venezia.
Mansi, zie: Baluzius & Mansi
Mansion 1938a = H. Mansion, 1938, *À propos de l'ancienne église Saint-Donatien à Bruges*, in: **BRAHA,** 8: p.99-112.
Mantius 1965a = Max Mantius, 1965, *Geschichte der lateinischen Litteratur des Mittelalters*, I, München [unveränderter Nachdruck 1911].
Marchand 1994a = Pierre Marchand, 1994, *Le chapitre cathédral de Noyon (XIe-XIIIe siècles*, in: *École nationale des chartes. Positions des thèses*: p.135-144.
Mariage 2003a = Florian Mariage, 2003, *Les portus de la vallée de l'Escaut à l'époque carolingienne. Analyse archéologique et historique des sites de Valenciennes, Tournai, Ename, Gand et Anvers du 9e au 11e siècles*, Louvain-la-Neuve [Mémoire présenté en vue de l'obtention du diplôme de licencié en archéologie et histoire de l'art, année académique 2002-2003, Université catholique de Louvain, Département d'archéologie et d'histoire de l'art].
Mariage 2004a = Florian Mariage, 2004, *Les portus de la vallée de l'Escaut à l'époque carolingienne: des dynamiques urbaines contrastées*, in: *Bulletin de liaison de l'Association française d'archéologie mérovingienne*, 28 [25e Journées internationales d'archéologie mérovingienne, Tournai 17-20 juin 2004]: p.84-88.
Mariage & Pycke 2004a = Florian Mariage & Jacques Pycke, 2004, *Les appellations actuelles et anciennes des lieux de la cathédrale et du clos capitulaire de Tournai*, Louvain-la-Neuve – Tournai [*Tournai – Art et Histoire. Instruments de travail*, 1] [2].
Mariage, Florian, zie ook : Dupont & Mariage
Marissal 1912a = Justin Marissal, 1912, *Une description de la cathédrale au XVIIIe siècle*, in: **RT,** 8: p.171-173.
Mark & Taylor 1982a = Robert Mark & William Taylor = Robert Mark & William Taylor, 1982, *The Technology of Transition: Sexpartite to Quadripartite Vaulting in High Gothic Architecture*, in: *The Art Bulletin* 64: p.579-586.
Marlière, René, zie: Delattre
Marlot 1666a = Guillaume Marlot, 1666, *Histoire de la ville de Reims*, Reims.
Marlot 1843a = Guillaume Marlot, 1843, *Histoire de la ville, cité et université de Reims, métropolitaine de la Gaule Belgique*, Reims.
Martène 1717a = Edmond Martène e.a., 1717, *Voyage littéraire de deux religieux bénédictins de la congrégation de Saint-Maur*, Paris.
Martin 2010a = Pierre Martin, 2010, *Les premiers chevets à déambulatoire et chapelles rayonnantes de la Loire moyenne (Xe-XIe siècles): Saint-Aignan d'Orléans, Saint-Martin de Tours, Notre Dame de Mehun-sur-Yèvre, la Madeleine de Châteaudun*, Poitiers [Université de Poitiers, thèse de doctorat].
Martinet 1967a = Suzanne Martinet, 1967, *La Cathédrale carolingienne de l'évêque de Laon Gerfrid*, in: *Mémoires de la Fédération des Sociétés d'histoire et d'archéologie de l'Aisne*, 13: p.70-82.
Mathon, Jean-Baptiste, zie: Deladreue & Mathon
Maurer 1886a = Markus Maurer, 1886, *Papst Calixt II, 1: Vorgeschichte*, München [Dissertation, München 1886].
Maurer 1889a = Markus Maurer, 1889, *Pabst Calixt II, 2: Pontifikat, 1. Buch: Von der Wahl bis zur Festsetzung in Italien*, München [Habilitation-Schrift Würzburg, 1889].
Mayer 1991a = T. F. Mayer, 1991, *Tournai and tyranny: imperial kingship and critical humanism*, in: *Historical Journal* [Great Britain] 34: p.257-277.
Mayer, Jannie, zie : Hoffsummer & Mayer
McAleer 1982a = John Philip McAleer, 1982, *The Romanesque Transept and Choir Elevations of Tewkesbury and Pershore*, in: *The Art Bulletin*, 64: p.544-563.
McAleer 1983a = John Philip McAleer, 1983, *The Romanesque choir of Tewkesbury Abbey and the problem of a 'colossal order'*, in: *The Art Bulletin*, 65: p.535-538.
McAleer 1984a = John Philip McAleer, 1984, *The Romanesque Church Façade in Britain*, New York.
McAleer 1984b = John Philip McAleer, 1984, *Romanesque England and the Development of the Façade Harmonique*, in: *Gesta*, 23: p.87-105.
McAleer 1991a = John Philip McAleer, 1991, *Le problème du transept occidental en Grande-Bretagne*, in: **CCM**, 34/2: p.349-356.
McAleer 1990a = John Philip McAleer, 1990, *Southwell, Worksop, and Stylistic Tendencies in English Twelfth-Century Façade Design*, in: Eric Fernie & Paul Crossley, *Medieval Architecture and its Intellectual Context.*

Studies in the Honour of Peter Kidson, London & Ronceverte: p.61-72.
McAleer 1994a = John Philip McAleer, 1994, *The Romanesque facade of Winchester cathedral: part 1*, in: *Proceedings of the Hampshire Field Club & Archaeological Society*, 49: p.129-147.
McAleer 1995a = John Philip McAleer, 1995, *The Romanesque facade of Winchester cathedral: part II*, in: *Proceedings of the Hampshire Field Club & Archaeological Society*, 50: p.153-168.
McAleer 1996a = John Philip McAleer, 1966a, *The Romanesque Façade of Norwich Cathedral*, in: **JSAH**, 25-2: p.136-140.
McAleer 1997a = John Philip McAleer, 1997, *The Romanesque facade of Winchester cathedral: corrections and additions*, in: *Proceedings of the Hampshire Field Club & Archaeological Society*, 52: p.178.
McAleer 2002a = John Philip McAleer, 2002, *La Grande-Bretagne romane et la question des avant-nefs: une, quelques-unes, ou pas du tout?* in: Sapin 2002a: p.310-321.
McGee 1986a = J. David McGee, 1986, *The "Early Vaults" of Saint-Etienne at Beauvais*, in: **JSAH**, 45: p.20-31.
Meadows & Ramsay 2003a = Peter Meadows & Nigel Ramsay, 2003, *A History of Ely Cathedral*, Woodbridge.
MEDARDI VITA METRICA 1698a = *Venantius Fortunatus, Vita metrica*, in: Papebrochius & Henschenius 1698a, **AA SS**, junii, tomus II, Antwerpen: p.78- 79 = BHL 5863.
Meier 1561a = Jacques Meier (Meyerus), 1561, *Commentarii sive Annales rerum Flandricarum libri septemdecim*, Antwerpen.
Meijns 1998a = Brigitte Meijns, 1998, *De vestiging van norbertijnenabdijen in het graafschap Vlaanderen (1129- 1156)*, in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, 1: p.135-162.
Meijns 2000a = Brigitte Meijns, 2000, *Aken of Jeruzalem? Het ontstaan en de hervorming van de kanonikale instellingen in Vlaanderen tot circa 1155*, Leuven.
Meijns 2002a = Brigitte Meijns, 2002, *Hoe een heilige verdienstelijk werd. Een portret van Sint-Donatianus van Brugge aan de hand van de elfde-eeuwse mirakelverhalen*, in: *In de voetsporen van Jacob van Maerlant: Liber amicorum Raf De Keyser Verzameling opstellen over middeleeuwse geschiedenis en geschiedenisdidactiek*, Leuven [*Symbolae Facultatis Litterarum Lovaniensis A*, 30]: p.114-139.
Meijns 2006a = Brigitte Meijns, 2006, *Deux fondations exceptionnelles de collégiales épiscopales à la frontière du comté de Flandre: Maroeuil et le Mont-Saint-Éloi (milieu du Xe siècle)*, in: **RN**, 88 (365): p.251-273.
Mekking 1986a = Aart J.J. Mekking, 1986a, *De Sint-Servaaskerk te Maastricht. Bijdragen tot de kennis van de symboliek en de geschiedenis van de bouwdelen tot ca 1200*, Zutphen [*Clavis Kunsthistorische Monografieën*, 2].
Mekking 1991a = Aart J.J. Mekking, 1991, *Traditie en vernieuwing in de kerkelijke architectuur van de Middeleeuwen*, in: *Spiegel Historiael. Maandblad voor geschiedenis en archeologie*, 26-6: p.293-299.
Mekking 1991b = Aart J.J. Mekking, 1991, *De zogenoemde Bernold-kerken in het sticht Utrecht: herkomst en betekenis van hun architectuur*, in: René E. V. Stuip & Cees Vellekoop, *Utrecht tussen kerk en staat*, Hilversum [*Utrechtse bijdragen tot de mediëvistiek*, 10]: p.103-152.
Mekking 1994a = Aart J.J. Mekking, 1994, *Het laatste Woord?*, in: Hartog, Rijntjes, Stöver & Van Welie 1994a: p.219-252.
Mekking 1994b = Aart J.J. Mekking, 1994, *Die ottonische Tradition in der Architektur des ehemaligen Herzogtums Lothringen im 11. Jahrhundert*, in: Jean Schroeder (ed.), 1994, *Productions et échanges artistiques en Lotharingie médiévale*, Luxembourg [*Actes des 7. Journées Lotharingiennes, 30-31 octobre 1992, Centre Universitaire de Luxembourg*; *Publications de la Section historique de l'Institut Grand-Ducal de Luxembourg*, 110. *Publications du CLUDEM*]: p.63-80.
Mekking 1998a = Aart J.J. Mekking, 1998, *Traditie als maatstaf voor vernieuwing in de kerkelijke architectuur van de Middeleeuwen: de rol van oud en nieuw in het proces van bevestiging en doorbreking van maatschappelijke structuren*, in: **BKNOB**, 97: p.205-223, 247.
Mekking 2003a = Aart J.J. Mekking, 2003, *Der Aachener Dom. Das Bauwerk – Vorbilder und Rezeption*, in: *Die Waage*, 2/2003 [*Der Dom zu Aachen – 25 Jahre Welterbe der UNESCO*]: p.62-66.
Mekking 2005a = Aart J.J. Mekking, 2005, *Vorraum göttlichen Wissens: der Westbau der Löwener Peterskirche als Repräsentation allgemeiner und kontextbedingter Wirklichkeiten*, in: Breuer, Klinkenberg & Westerman 2005a: p.130-143.
Mekking 2007a = Aart J.J. Mekking, 2007, *Lombardische kerkbouw*, in: Bosma, Mekking, Ottenheym & Van der Woud 2007a: p.69-76.
Mekking 2007b = Aart J.J. Mekking, 2007, *Laatromaanse kerkbouw*, in: Bosma, Mekking, Ottenheym & Van der Woud 2007a: p.143-153.
Mekking 2009a = Aart J.J. Mekking, 2009, *The Architectural Representation of Reality: The Built Environment as the Materialization of a Mental Concept*, in: Mekking & Roose 2009a: p.23-50.
Mekking & Roose 2009a = Aart J.J. Mekking & Eric Roose, 2009, *The Global Built Environment as a*

Representation of Realities: Why and How Architecture Should Be Subject of Worldwide Comparison, Amsterdam.
Mémoire Marie, frater, zie: Cornet, Joseph
Mérel-Brandenburg, Anne-Bénédicte, zie: Erlande-Brandenburg & Mérel-Brandenburg
Mériaux 2003a = Charles Mériaux, 2003, *De la cité antique au diocèse médiéval. Quelques observations sur la géographie ecclésiastique du Nord de la Gaule mérovingienne*, in: **RN**, 85: p.595-609.
Mériaux 2006a = Charles Mériaux, 2006, *Gallia irradiata. Saints et sanctuaires dans le nord de la Gaule du haut Moyen Âge*, Stuttgart [Beiträge zur Hagiographie, 4].
Mériaux 2012a = Charles Mériaux, 2012, *Hagiographie et histoire à Saint-Amand: la collection de Milon (+872)*, in: Magali Coumet, Marie-Céline Isaïa, Klaus Krönert & Sumi Shimahara (ed.), *Rerum Gestarum Scriptor. Histoire et Historiographie au Moyen Âge, Mélanges Michel Sot*, Paris: p.87-98.
Meriaux, Émile, zie: Delattre
Mertens 1963a = Joseph Mertens,1963, *Quelques édifices religieux à plan central découverts récemment en Belgique*, in: *Genova* 11 [*Mélanges d'histoire et d'archéologie offerts en hommage à M. Louis Blondel*]: p.141-161.
Mertens & Remy 1972a = Joseph Mertens & H. Remy, 1972, *La nécropole antique sous l'église Saint-Quentin à Tournai*, in: *Archaeologia Belgica*, 137.
Mertens & Roossens 1949a = Joseph Mertens & Heli Roossens, 1949, *De oudheidkundige opgravingen bij Sint-Hermes te Ronse*, in: *Cultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen* 3: I, p.333-399. Ook in: *Archaeologica Belgica* I, 1949].
Merton 1912a = A. Merton, 1912, *Die Buchmalerei in Sankt-Gallen*, Zürich.
Metternich 1994a = Wolfgang Metternich, 1994, *Der Dom zu Limburg an der Lahn*, Darmstadt.
Mews 2002a = Constant J. Mews, 2002, *The Council of Sens (1141): Abelard, Bernard, and the Fear of Social Upheaval*, in: *Speculum* 77-2: p.342-382.
Meyer 1998a = Jean-Philippe Meyer, 1998, *La cathédrale de Strasbourg. La cathédrale romane 1015-vers 1180*, Strasbourg.
Meyer, zie: Meier
Meyer-Barkhausen 1952a = W. Meyer-Barkhausen, 1952, *Das große Jahrhundert kölnischer Kirchenbaukunst: 1150 bis 1250*, Köln.
Michaud 1978a = Jean Michaud, 1978, *Les inscriptions de consécration d'autel et de dédicaces d'églises en France du VIIe au XIIIe siècle*, Poitiers [thèse de doctorat inédite]
Michel 1946a = Robert Michel, 1946, *Les dommages matériels. 2. La spoliation des cloches*, in: *Le diocèse de Tournai sous l'occupation allemande*, Tournai: p.242-247.
Micheli 1938a = L. Micheli, 1938, *Le décor géométrique dans la sculpture de l'Aisne et de l'Oise au XIe siècle*, Paris.
Miethke 1980a = Jürgen Miethke, 1980, *Autorität. I. Alte Kirche und Mittelalter*, in: *Theologische Realenzyklopädie*, V: p.17-32.
Migne 1844-1855a =Jean-Paul Migne (ed.), 1844-1855, *Patrologia cursus completus. Series latinae*, Paris = **PL**
Milcamps, P.R., zie: Dubois & Milcamps
Miles, Howard & Simpson 2004a = D.W.H. Miles, R.E. Howard & W.G. Simpson, 2004, *The Tree-Ring Dating of the Tower and Spire of Salisbury Cathedral, Wiltshire*, London [*English Heritage, Centre for Archaeology Report* 44/2004].
Milet 1971a= Albert Milet, 1971 *Matériaux pour servir à l'histoire de l'église cathédrale de Tournai (1794-1800)*, in: *Horae Tornacenses 1971a*: p.250-274.
Milet 1982a = Albert Milet, 1982, *Vitraux des privilèges reproduits dans un recueil des planches*, in: Tournai 1982a: p.228.
Milet 1983-1984a = Albert Milet, 1983-1984, *Un sauvetage inespéré. La cathédrale de Tournai de 1798 à 1799*, in: **MSRHAT**, 4: p.215-238.
Milet 2000a= Albert Milet, 2000, *La cathédrale et la bibliothèque du chapitre en 1774*, in : **BISRHAT,** 2000-2: p.9-12.
Milis 1963a = Ludo Milis 1963, *Les seigneurs de Pamele-Audenarde, vers une meilleure chronologie*, in: **CCM**, 21: p.49-53.
Milis 1969a = Ludo Milis 1969, *L'ordre des chanoines réguliers d'Arrouaise: son histoire et son organisation. De la fondation de l'abbaye-mère (vers 1090) à la fin des chapitres annuels (1471)*, Brugge [*Rijksuniversiteit Gent. Werken uitgegeven dor de faculteit van de letteren en wijsbegeerte*].
Milis 1983a = Ludo Milis 1983, *Beroering omtrent bisdomsplitsingen in Vlaanderen in de jaren 1112-1113*, in: *Pascua mediaevalia. Studies voor Prof.Dr. J.M. De Smet*, Leuven: p.5-14. [*Mediaevalia Lovaniensia. Series I/Studia X*].

MILO VAN SAINT-AMAND 1896a = Ludwig Traube (ed.), 1896, *Milonis carmina*, in : **MGH**, *Poetae latini aevi carolini*, III, Berlijn: p.557-675.
MILO VAN SAINT-AMAND 2006a = Corinna Bottiglieri (ed.), 2006, *Milone di Saint-Amand, Vita sancti Amandi metrica*, Firenze.
Millon & Nochlin 1978a = Henry Millon & Linda Nochlin (ed.), 1978, *Art and Architecture in the Service of Politics*, Cambridge (Mass.) – London.
MIRACULI SANCTI WANDREGESILI 1727a = Joannes Baptista Sollerius, Joannes Pinius, Guilelmus Cuperus, Petrus Boschius (ed.), *Miracula sancti Wandregisili auctore anonymo, monacho Fontanellensi*, in: **AA SS Julii**, Antwerpen, V: p.281-291 [= BHL 8809].
Miraeus & Foppens 1723a =Aubertus Miraeus (Aubert Le Mire) & Jean François Foppens, *Opera diplomatica et historica*, I-II, Leuven [2, auctior et correctior].
Miraeus & Foppens 1734a =Aubertus Miraeus (Aubert Le Mire) & Jean François Foppens, 1734, *Diplomatum Belgocorum nova collectio, sive supplementum ad "Opera diplomatica" Auberti Miraei*, III, Bruxelles/ Brussel [2].
Miraeus & Foppens 1748a =Aubertus Miraeus (Aubert Le Mire) & Jean François Foppens, 1748, *Diplomatum Belgocorum nova collectio, sive supplementum ad "Opera diplomatica" Auberti Miraei*, IV, Bruxelles/ Brussel [2].
Mirmonde 1961a = A.P. Mirmonde, 1961, *Une vue inédite de Tournai par David Teniers le Jeune*, in: *Bulletin des Musées royaux de Beaux-Arts*, X-3/4: p.105-113.
Möbius 1984a = Friedrich Möbius, 1984, *Die Chorpartie der westeuropäischen Klosterkirche zwischen 8. und 11. Jahrhundert. Kulturgeschichtliche Voraussetzungen, liturgischer Gebrauch, soziale Funktion*, in: Möbius et Schubert 1984a, p.9-41.
Möbius 1987a = Helga Möbius, 1987, *Französische Bauplastik um 1100. Form und Funktion im geschichtlichen Prozeß*, in: Möbius & Schubert 1987a, p.44-80.
Möbius 1995a = Friedrich Möbius, 1995, *Der Himmel über der Erde. Kosmossymbolik in der mittelalterlichen Kunst*, Leipzig.
Möbius & Schubert 1984a = Friedrich Möbius et Ernst Schubert (ed.), 1984, *Architektur des Mittelalters. Funktion und Gestalt*, Weimar
Möbius & Schubert 1987a = Friedrich Möbius & Ernst Schubert (ed.), 1987, *Skulptur des Mittelalters. Funktion und Gestalt*, Weimar.
Mohr 1992a = Walter Mohr, 1992, *Studien zur Klosterreform des Grafen Arnulf I. von Flandern. Tradition und Wirklichkeit in der Geschichte der Amandus-Klöster*, Leuven [*Mediaevalia Lovaniensia*, I, 22].
Molinier 1894a = Auguste Molinier, 1894, *Valenciennes*, in: A.F. Lièvre & Auguste Molinier, *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France. Départements. Tome 25. Poitiers & Valenciennes*, Paris [Ministère de l'Instruction Publiques et des Beaux-Arts].
Mollat 1949a = G. Mollat, 1949, *La restitution des églises privées au patrimoine ecclésiastique en France au IXe au XIe siècle*, in: **RHDFE**, 4e série, 27: p.399-423.
Monod 1907a = Bernard Monod, 1907, *Essai sur les rapports de Pascal II avec Philippe Ier (1099-1108)*, Paris [*Bibliothèque de l'École pratique des Hautes Études*, 164].
Monteil 2013a = Martial Monteil, 2013, *La cathédrale des origines. De l'Antiquité tardive au haut Moyen Âge*, in: Jean Paul James (ed.), *Nantes*, Strasbourg [*La grâce d'une cathédrale*, 9]: p.20-28.
Moralejo 1996a = Serafin Moralejo, 1996, *Saint-Jacques-de-Compostelle. Les origines d'un chantier roman*, in: *Chantiers médiévaux*, Paris – La Pierre-qui-Vire [*Présence de l'art*, 2]: p.127-143.
Moreau 1923a = Édouard de Moreau, 1923, *Un évêque de Tournai au XIVe siècle: Philippe d'Arbois (1378)*, in: RBPH, 1923: p.23-60.
Moreau 1938a = Édouard de Moreau, 1938, *La légende de la mort tragique de Radbod II, évêque de Noyon-Tournai*, in: Joseph Balon, 1938, **AFAHB** 1938, 31e congrès: Namur, s.l.: III, p.245-249.
Moreau 1945a = Édouard de Moreau, 1945, *Histoire de l'Église en Belgique*, I, Bruxelles.
Moreau 1945b = Édouard de Moreau, 1945, *Histoire de l'Église en Belgique,* II: *La formation de l'Église médiévale*, Bruxelles/ Brussel [2].
Moretus-Plantin 1953a = Henri Moretus-Plantin, 1953, *Les passions de saint Lucien et leurs dérivés céphalophoriques*, Namur [*Bibliothèque de la Faculté de philosophie et lettres de Namur*, 15].
Morganstern 2002a = James Morganstern, 2002, *Le massif occidental de Notre-Dame de Jumièges: recherches récentes*, in: Sapin 2002a: p.296-309.
Morganstern 2005a = James Morganstern, 2005, *Jumièges, église Notre-Dame*, in: **CA 2003**: p.79-96.
Morganstern, James, zie ook: Le Maho & Morganstern.
Moris 2009a = Stéphanie Moris, 2009, *Les peintures romanes de la cathédrale de Tournai*, Namur [*Études et documents. Monuments et sites*, 11].

Morson 1965a = John Morson, 1965, *Guerric d'Igny*, in: *Dictionnaire de Spiritualité*, 6: kol.1113-1122.
Mortet 1911a = Victor Mortet = 1911, *Recueil de textes relatifs à l'histoire de l'architecture et à la condition des architectes en France au Moyen Âge. XIe-XIIe siècles*, Paris.
Mortier, St., zie: Maere & Mortier
Mottart 1954a = A. Mottart, 1954, *La collégiale Sainte-Gertrude de Nivelles*, Nivelles.
Mühlbacher, Engelbert, zie: Böhmer & Mühlbacher
Mühlberg 1962a = Fried Mühlberg, 1962, *Grab und Grabdenkmal der Plektrudis in St. Marien im Kapitol zu Köln*, in: **WRJ**, 24: p.21-96.
Müller 1961a = Iso Müller, 1961, *Frauen rechts, Männer links. Historische Platzverteilung in der Kirche*, in: *Schweizerisches Archiv für Volkskunde*, 57: p.65-81.
Müller 1961b = Werner Müller, 1961, Die heilige Stadt, Stuttgart: p.135-159.
Munby & Tatton-Brown 1996a = Julian Munby & Tim Tatton-Brown (ed.), 1996, *The Archaeology of Cathedrals*, Oxford [*Oxford University Committee for Archaeology*].
Murray 1989a = Stephen Murray, 1989, *Beauvais Cathedral. Architecture of Transcendance*, Princeton.
Murray, Alan V., zie: Rider & Murray
Musset 1985a = Lucien Musset, 1987, *Normandie romane. II. La Haute-Normandie*, Sainte-Marie-de-la-Pierre qui Vire – Saint-Léger-Vauban [2] [*La nuit des temps*, 41].
Musset 1987a = Lucien Musset, 1987, *Normandie romane. I. La Basse-Normandie*, Sainte-Marie-de-la-Pierre qui Vire – Saint-Léger-Vauban [3] [*La nuit des temps*, 25].
Musset 1987b = Lucien Musset, 1987, *Le mécénat des princes normands au XIe siècle*, in: Barral i Altet 1987a: II, p.121-133.

N

Naredi-Rainer 1994a = Paul von Naredi-Rainer, 1994, *Salomos Tempel und das Abendland: monumentale Folgen historischer Irrtümer*, Köln.
Nazet & Thomas 1995a = Jacques Nazet & Françoise Thomas, 1995, *Tournai: une ville, un fleuve (XVIe-XVIIe siècle)*, Bruxelles/ Brussel.
Nelson 1996a = Lynn H. Nelson (ed.), 1996, *Herman of Tournai, The restoration of the monastery of Saint Martin of Tournai*, Washington D.C.
Neri, Lusuardi Siena & Greppi 2015a = E. Neri, S. Lusuardi Siena & P. Greppi, 2015, *Il problema della cronologia del cantiere di San Lorenzo a Milano. Vecchi e nuovi dati a confronto*, in: *Il culto di San Lorenzo tra Roma e Milano*: p.115-164 [*Studia Ambrosiana*, 8].
Newman 1937a = William Mendel Newman, 1937, *Le domaine royal sous les premiers Capétiens (987-1180)*, Paris.
Newman 1937b = William Mendel Newman, 1937, *Catalogue des actes de Robert II*, Paris.
Newman 1977a = William Mendel Newman, 1977, *Charters of St-Fursy of Péronne*, Cambridge (MA).
Neyses 2001a = Adolf Neyses, 2001, *Die Baugeschichte der ehemaligen Reichsabtei St. Maximin bei Trier*, Trier [*Kataloge und Schriften des Bischöflichen Dom- und Diözesanmuseums Trier*, 6].
Nicholas 1992a = David Nicholas, 1992, *Medieval Flanders*, New York [*The Medieval World*].
Niemeyer 1971a = Gerlinde Niemeyer, 1971, *Die Miracula S. Mariae Laudunensis des Abtes Hermann von Tournai. Verfasser und Entstehungszeit*, in: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters namens der Monumenta Germaniae Historica*, 27: p.135-174.
Niermeyer 1997a = Jan Frederik Niermeyer, C. van de Kieft & G. S. M. M. Lake-Schoonebeek, 1997, *Mediae Latinitatis lexicon minus: lexique latin médiéval-français/anglais = A Medieval Latin-French/English Dictionary*, Leiden.
Nille 2013a = Christian Nille, 2013, *Mittelalterliche Sakralarchitektur interpretieren. Eine Einführung*, Darmstadt.
Ninane 1930 = L. Ninane, 1930, *L'abbaye de Saint-Bavon à Gand: étude archéologique*, Gent [*École des hautes études de Gand, Institut d'histoire de l'art et d'archéologie,* 6].
Nip 1995a = Renée Nip, 1995, *Arnulfus van Oudenburg, bisschop van Soissons (1087), mens en model: een bronnenstudie*, Groningen [proefschrift Universiteit Groningen].
Nip 2004a = Renée Nip, 2004, *Arnulfus van Oudenburg, bisschop van Soissons (+1087)*, Turnhout.
Nissen 2002a = Peter Nissen, 2002, *Van kerkmis tot kermis: de kerkelijk-rituele oorsprong van een profaan volksvermaak*, in: Johanna Jacobs (red.), *Kennis, kunstjes en kunnen. Kermis: de wondere wereld van glans en glitter*, Amsterdam.
Nolet, W., zie: Boeren & Nolet
Nonn 1999a = U. Nonn, 1999, *Childerich*, in: **LMA**, II: kol.1817-1819.

Noterdaeme 1975a = Jozef Noterdaeme, 1975, *De vroegste geschiedenis van Brugge*, in: **HGG** 112: p.5-59.
NOTITIA GALLIARUM 1892a = Theodor Mommsen, 1892, *Notitia Galliarum*, in: **MGH**, **Auctores antiquissimi**. 9, Chronica minora. Saec. IV. V. VI. VII, vol.1, Berlin: p.552-612.
NOTITIA GALLIARUM 1931a = *Notitia Galliarum*, VI, in: A. W. Byvanck (ed.), 1931, *Excerpta Romana. De bronnen der romeinsch geschiedenis van Nederland*, I, Den Haag.
Notter 1998a = Annick Notter, 1998, *Le Musée des Beaux-Arts d'Arras*, Paris [*Musées et monuments de France*]. Nußbaum, Norbert, zie: Lepsky & Nußbaum
Nys 1991a = Ludovic Nys, 1991, *Les carrières du Tournaisis au XIIIe, XIVe et XVe siècles*, in: Jacqueline Lorenz & Paul Benoit (ed.), *Carrières et constructions en France et dans les pays limitrophes*, Paris [*Actes du 115e congrès national des Sociétés savantes. Section des sciences et Section d'histoire des sciences et des techniques. Avignon 9-12 avril 1990*]: p.483-497.
Nys 1992a = Ludovic Nys, 1992, *Gloriae Mariae: statues et reliquaires portées à la Grande procession de Tournai*, Tournai.
Nys 1993a = Ludovic Nys, 1993a, *La pierre de Tournai. Son exploitation et son usage aux XIIIe, XIVe et XVe siècles*, Tournai – Louvain-la-Neuve [*Tournai – Art et histoire*, 8].
Nys & Salmagne 1996a = Ludovic Nys & Alain Salmagne, 1996, *Valenciennes aux XIVe et XVe siècles: art et histoire*, Valenciennes.

O

ODO VAN DOORNIK 1994a = Irvan M. Resnick (ed.), 1994, *Odo of Tournai, 1994, On Original Sin. A Disputation with the Jew, Leo, Concerning the Advent of Christ, the Son of God. Two Theological Treatises*, Philadelphia.
Ogden 2002a = Dunbar H. Ogden, 2002, *The staging of drama in the medieval church*, Cranbury – London – Mississauga.
Olrik 1902a = Hans Olrik, 1902, *Sunesen, Peder*, in: Bricka 1887-1905a, band 16: p.592-595.
Onasch 1981a = Konrad Onasch, 1981, *Liturgie und Kunst der Ostkirche in Stichworten unter Berücksichtigung der Alten Kirche*, Leipzig.
ORDERICUS VITALIS 1854a = Thomas Forester (ed.), *The Ecclesiastical History of England and Normandy*. London.
ORDERICUS VITALIS 1868a = Georg Pertz (ed.), *Ordericus Vitalis. Historia ecclesiastica*, in: **MGH SS**, 20: p.50-82.
O'Reilly 1988a = Jennifer O'Reilly, 1988, *Studies in the Iconography of the Virtues and Vices*, Nottingham [Doctoral Thesis 1972, University of Nottingham].
Oswald 1969a = Friedrich Oswald, 1969, *In medio Ecclesiae. Die Deutung der literarischen Zeugnisse im Lichte archäologischer Funde*, in: Karl Hauck (ed.), *Frühmittelalterliche Studien*, 3, Berlin: p.313-326.
Oswald, Schaefer & Sennhauser 1966-1991a = Friedrich Oswald, Leo Schaefer & Hans Rudolf Sennhauser (ed.), 1966-1991, *Vorromanische Kirchenbauten: Katalog der Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen*, München [*Veröffentlichungen des Zentralinstituts für Kunstgeschichte* 3].
Ottaway 1987a = John Ottaway, 1987, *Orléans, cathédrale sainte-Croix*, in: Barral i Altet 1987b: p.256-257.
Ottenheym, Koen, zie: Bosma, Mekking, Ottenheym & Van der Woud
Oursel 1978a = Hervé Oursel, 1978 (ed.), *Sculptures romanes et gothiques du Nord de la France*, Lille [catalogue Musée des Beaux-Arts, Lille, 1978-1979].
Oursel 1986a = Raymond Oursel, 1986, *Initiation à l'architecture romane*, Sainte-Marie de la Pierre qui Vire – Saint-Léger Vauban [*Introductions à la nuit des temps*, 6].
Oursel, Hervé, zie ook: Deremblé, Oursel & Thiébaut
Ozinga 1953a = Murk Daniël Ozinga, 1953, *De gotische kerkelijke bouwkunst in ons land*, Amsterdam.

P

Pacaut 1936a = Marcel Pacaut, 1936, *Alexandre III. Etude sur la conception du pouvoir pontifical dans sa pensée et dans son œuvre*, Paris.
Pacaut 1957a = Marcel Pacaut, 1957, *Louis VII et les élections épiscopales dans le royaume de France. 1137-1180*, Paris [thèse complémentaire pour le doctorat ès lettres, Université de Paris].
Pacaut 1964a = Marcel Pacaut, 1964, *Louis VII et son royaume*, Paris [*Bibliothèque générale de l'École pratique des hautes études, VIe section*].
Pacaut 1994a = Marcel Pacaut, 1994, *Les évêques "cisterciens" et l'expansion de l'Ordre de Cîteaux*, in: Françoise Bériac-Lainé (ed.), A.-M. Dom (ed.), *Les prélats, l'Église et la société (XIe-XVe siècle). Hommages à*

Bernard Guillemain, Bordeaux [*CROCEMC*]: p.41-47.
Pajares-Ayuela 2002a = Paloma Pajares-Ayuela, 2002, *Cosmatesque Ornament: Flat Polychrome Geometric Patterns in Architecture*, London.
Palazzo, Éric, zie: Bonne, Colette, Le Goff & Palazzo
Palazzo-Bertholon & Valière 2012a = Bénédicte Palazzo-Bertholon & Jean-Christophe Valière (ed.), 2012, *Archéologie du son. Les dispositifs de pots acoustiques dans les édifices anciens*, Paris [*Supplément au Bulletin Monumental*, 5].
Pamelekerk 1985a = Anonymus, 1985, *Gedenkboek 750 jaar Pamelekerk, Oudenaarde 1235-1985*, Oudenaarde.
Panhuysen 1991a = Titus Panhuysen, 1991, *De Sint-Servaaskerk te Maastricht in de vroege middeleeuwen*, in: **BKNOB** 1991-1: p.15-24.
Papebrochius & Henschenius 1698a = Daniel Papebrochius & Godefridus Henschenius, 1698, *De sancto Medardo, episcopo Noviomensi et Tornacensi, Suessione et Divione deposito*, in: **AA SS**, junii, II, Antwerpen: p.72-105.
Paris 1982a = *Childéric-Clovis, Rois des Francs 482-1982: de Tournai à Paris, naissance d'une nation*, Tournai [catalogue d'exposition du 9 février au 15 mai 1982 à Paris].
Parisse 1994a = Michel Parisse, 1994, *Atlas de l'an mil*, Paris.
PASCHALIS II PAPA 1854a = Jean-Paul Migne (ed.), 1854, *Paschalis II pontifex Romanus, Epistolae et privilegia*, in: PL, 163: kol.31-486.
Paskaleva 2009a = Elena Paskaleva, 2009, *The Architectural Representation of Paradise. Sufi Cosmology and the Four-Iwan Plan*, in: Mekking & Roose 2009a: p.95-139.
Pastoureau 1981a = Michel Pastoureau, 1981, *Les sceaux*, Turnhout [*Typologie des sources du Moyen Âge occidental*, 36].
Pasture 1937-1938a = Alexandre Pasture, 1937-1938, *Bibliographie de l'histoire du Diocèse de Tournai*, in: **CDT**, 33: p.289-318.
Pasture 1939-1940a = Alexandre Pasture, 1939-1940, *Les chanoines de l'ancien chapitre de Notre-Dame de Tournai*, in: **CDT**, 34: 165-171, 234-249, 485-500, 545-560; 35: p.246-261.
Pasture 1940-1941a = Alexandre Pasture, 1940-1941, *Les chanoines de l'ancien chapitre de Notre-Dame de Tournai*, in: **CDT**, 35: p.246-261.
Pasture 1947a = Alexandre Pasture, 1947, *Le sanctoral propre au diocèse de Tournai. Origine et histoire*, in: **RDT**, 2: p.299-322.
Pirlot 1978a = Constant Pirlot (dir.), 1978, *Le Patrimoine monumental de la Belgique, VI, 1: Province de Hainaut. Arrondissement de Tournai*, Liège.
Saint-Paul 1883a = Anthyme de Saint-Paul, 1883, *Histoire monumentale de la France*, Paris.
Pauwels 1955a = H.A. Pauwels, 1955, *Steekproeven in de Romaanse kerk te Rekkem*, in: **HGG** 92: p.79-83.
Paviot 1993a = Jacques Paviot, 1993, *Tournai dans l'histoire Bourguignonne*, in: Dumoulin & Pycke 1993a: p.59-80.
Peeters-Wilbaux 1849a = Chalres-Louis-Joseph Peeters-Wilbaux, 1849, *Notice sur quelques chapiteaux historiques et symboliques de la cathédrale de Tournai et sur le Tétramorphe, miniature du XIe siècle*, in: **BSHLT**, 1: p.250-272.
Périn 1996a = Patrick Périn, 1996, *Saint-Germain-des-Prés, première nécropole des rois de France*, in: *Médiévales*, 15: p.29-36.
Périn 1998a = Patrick Périn. 1998, Église Saint-Denis, in: *Les premiers monuments chrétiens de la France*, 3: p. 172-178.
Périn, Patrick, zie: Dierkens & Périn
Pérouse de Montclos 1989a = Jean-Marie Pérouse de Montclos, 1989, *Architecture. Vocabulaire. Principes d'analyse scientifique*, Paris [*Inventaire général des monuments et des richesses artistiques de la France*].
Pérouse de Montclos 1992a = Jean-Marie Pérouse de Montclos, 1992, *Ile-de-France*, Paris [Le guide du patrimoine].
Pérouse de Montclos 1994a = Jean-Marie Pérouse de Montclos, 1994, *Paris*, Paris [Le guide du patrimoine].
Pérouse de Montclos 1995a = Jean-Marie Pérouse de Montclos, 1995, *Champagne-Ardenne*, Paris [Le guide du patrimoine].
Perroy 1974a = Édouard Perroy, 1974, *La commerce anglo-flamande au XIIIe siècle: la Hanse flamande de Londres*, in: *Revue historique*, 252: p.3-8.
Petit 1974a = François Petit, 1974, *Gauthier de Mortagne*, in: *Analecta Praemonstratensia*, L: p.158-170.
Petit 1984a = François Petit, 1984, *Gautier de Mortagne*, in: **DHG**, 20: kol.100-102.
PETRUS BLESENSIS 1904a = Jean-Paul Migne (ed.), 1904, *Petrus Blesenis: opera omnia*, in: **PL**, 207.
PETRUS CANTOR 1855a = Jean-Paul Migne (ed.), 1855, *Petrus cantor, Verbum abbreviatum*, in: **PL**, 205: kol.21-554.

Pfister 1885a = Christian Pfister, 1885, *Études sur le règne de Robert le Pieux (996-1031)*, Paris [Bibliothèque de l'École des hautes études. Sciences philologiques et historiques 64].
Philippe 1951a = Joseph Philippe, 1951, *La peinture préromane et romane en Belgique*, in: **AFAHB** *1949, 33e congrès: Tournai*, Tournai: III, p.593-632 [*Miscellanea Tornacensia*, mélanges d'archéologie et d'histoire].
Philippe 1955a = Joseph Philippe, 1955, *La peinture murale du XIIIe en Belgique*, in: **AFAHB** *1953, 35e congrès: Kortrijk*, Kortrijk: V, p.576-577.
Philippe 1977a = Joseph Philippe, 1977, *La peinture murale [dans le Hainaut]*, in: Raymond Lejeune et Jacques Stiennon (ed), *La Wallonie, le pays et les hommes: lettres, arts, culture: I. Des origines à la fin du XVe siècle*: p.375-383.
PHILIPPE MOUSKES 1836-1838a = F.A.F. de Reiffenberg (ed.), 1836-1838, *Chronique de Philippe Mouskes*, 1, Bruxelles [*Commission royale d'histoire, Collection de chroniques belges inédites*].
Picard 1994a = Jean-Charles Picard, 1994, *L'espace religieux dans la ville médiévale (VIIIe-XIIIe siècles)*, in: Pierre Demolon, Henri Galinié & Frans Verhaeghe (ed.), *Archéologie des villes dans le Nord-Ouest de l'Europe (VIIe-XIIIe siècle)*, Douai [*Actes du IVe congrès international d'archéologie médiévale* (Douai. 1991): p.115-124.
Pierrard 1978a = Pierre Pierrard, 1978, *Histoire des diocèses de Cambrai et de Lille*, Paris [*Histoire des diocèses de France*, 8].
Pierres 1996a = Sabine De Jonghe, Hélène Gehot, Luc Francis Genicot, Philippe Weber & Francis Tourneur (ed.), 1996, *Pierres à bâtir traditionnelles de la Wallonie. Manuel de terrain*, 1996, Namur [*Ministère de la Région wallonne. Direction générale des Ressources naturelles et de l'Environnement*].
Pietri 1984a = Charles Pietri, 1984, *Remarques sur la christianisation du nord de la Gaule (IVe-VIe siècles)*, in: **RN**, 66 [*Mélanges offerts à E. Will*]: p.58-59.
Pion-Leblanc 1980a = Irène Pion-Leblanc, 1980, *Tournai dans le carnet de voyage de James Thornhill (1711)*, in: **MSRHAT** 1: p.271-296.
Pinchart 1859-1865a = Alexandre Pinchart, 1859-1865, *Mémoires de Pasquier de le Barre et de Nicolas Soldoyer: pour servir a l'histoire de Tournai, 1565-1570*. Bruxelles/ Brussel-Den Haag [*Publications de la Société de l'Histoire de Belgique. 1re série, XVIe siècle; 4, 21; Collection de mémoires relatifs à l'histoire de Belgique*].
Piot 1868a = Charles Piot, 1868, *Notice sur l'église d'Antoing*, in: **BCRAA**, 7: p.164-170.
Piot 1870a = Charles Piot, 1870, *Les limites et les subdivisions de l'ancien évêché de Tournai (avant 1559)*, in: *Annales de la Société d'Émulation de Bruges* 22: p.184-224.
Pirenne 1891a = Henri Pirenne, 1891, *Histoire du meurtre de Charles le Bon, comte de Flandre par Galbert de Bruges*, Paris [Châlis].
Pirenne 1893-1894a = Henri Pirenne, 1893-1894a, *Machaire (saint)*, in: **BNB**, 13: col.3-4.
Pirenne 1900-1932a = Henri Pirenne 1900-1932, *Histoire de Belgique*, Bruxelles.
Pirenne 1925a = Henri Pirenne, 1925, *Le fisc royal de Tournai*, in: *Mélanges d'histoire du Moyen-Âge offerts à M. Ferdinand Lot par ses amies et ses élèves*, Paris: p.641-648.
Pirenne 1927a = Henri Pirenne 1927, *Tanchelm et le projet de démembrement du diocèse d'Utrecht vers 1100*, in: **BCL**: p.112-119.
Piva 2010a = Paolo Piva, 2010, *Art médiéval: les voies de l'espace liturgique*, Paris.
Piva 2010b = Paolo Piva, 2008, *Edilizia di culto cristiano a Milano, Aquileia e nell'Italia settentrionale fra IV et VI secolo*, in: De Blaauw 2010a: p.98-145.
Piva, Paolo, zie ook: Cassanelli & Piva
Plagemann 1967a = Volker Plagemann, 1967, *Esel*, in: Karl-August Wirth (ed.), *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte*, 5: p.1484-1528.
Plagnieux 1995a = Philippe Plagnieux, 1995, *La date et les architectes de la restauration de la cathédrale de Beauvais après l'effondrement de 1284*, in: **BSNAF**, 1995: p.403-409.
Plagnieux 2000a = Philippe Plagnieux, 2000, *L'abbatiale de Saint-Germain-des-Prés et les débuts de l'architecture gothique*, in: **BM**, 158: p.6-87.
Plagnieux 2000b = Philippe Plaigneux, 2000, *Transmission et durée des modèles de chapiteaux du premier art gothique. L'exemple de Notre-Dame de Melun*, in: Gallet 2000c: p.171-184.
Plant 2001a = Richard Plant, 2001, *English Romanesque and the Empire*, in: **ANS**, 24: p.177-202.
Plant 2002a = Richard Plant, 2002, *La cathédrale de Winchester: ses sources et son influence*, in: Martin Meade, W. Szambien & S. Talenti (ed), *L'architecture normande en Europe: identités et échanges*, Marseille: p.55-62.
Plateaux 2004a = Alain Plateaux (ed.), 2004, *Cysoing. Recherches sur une abbaye disparue*, Cysoing [Société Historique du. Pays de Pévèle].
Platelle 1962a = Henri Platelle, 1962, *Le temporel de l'abbaye de Saint-Amand des origines à 1340*, Paris

[Université de Paris – Faculté des Lettres, ook in: *Bibliothèque elzevirienne: Études et documents*].
Platelle 1965a = Henri Platelle, 1965, *La justice seigneuriale de l'abbaye de Saint-Amand: son organisation judiciaire, sa procédure et sa compétence du XIe au XVIe siècle*, Paris-Leuven [*Bibliothèque de la revue d'histoire ecclésiastique*, 41].
Platelle 1967a = Henri Platelle, 1967, *Medardo*, in: *Bibliotheca sanctorum*, 9: kol.262-264.
Platelle 1971a = Henri Platelle, 1971, *La violence et ses remèdes en Flandre au XIe siècle*, in: **SE**, 20: p.101-173.
Platelle 1986a = Henri Platelle, 1986, *L'éloge des villes au Moyen Âge. Cambrai, une autre Jérusalem (XIIe siècle)*, in: *Autour de la ville en Hainaut*: p.65-80 [*Études et documents du Cercle royal d'histoire et d'archéologie d'Ath et de la région et musées athois* 7].
Platelle 1987a = Henri Platelle, 1987, *L'éloge des villes au Moyen Âge. Cambrai, une autre Jérusalem (XIIe siècle)*, in: *Mémoires de la Société d'Émulation de Cambrai* 99: p.13-33.
Platelle 1991a = Henri Platelle, 1991, *Saint-Amand*, in: *Catholicisme. Hier, aujourd'hui, demain* 60, Paris: kol.451-454.
Platelle 1991b = Henri Platelle, 1991, *La cathédrale et le diocèse. Un aspect religieux du rapport ville-campagne. L'exemple de Cambrai*, in: Jean-Marie Duvosquel & Alain Dierkens, *Villes et campagnes au Moyen âge. Mélanges Georges Despy*, Liège: p.625-641.
Platelle, Sivery & Thiébaut 1982a = Henri Platelle, G. Sivery & Jacques Thiébaut, 1982, *Histoire de Valenciennes*, Lille [Histoire des villes du Nord-Pas-de-Calais 3]
Platelle, Henri, zie ook: Lebecq, Platelle & Rouche
Plouvier, Saint-Denis & Souchon 2002a = Martine Plouvier, Alain Saint-Denis & Cécile Souchon, 2002, *Laon. La cathédrale*. Paris [*Le ciel et la pierre*, 7].
Plumet 1961a = Jules Plumet, 1961-1963, *L'évêché de Tournai pendant la Révolution française*, in: **RDT**, 16: p.19-35, 86-95, 148-162, 212-221, 274-295, 339-357, 392-401, 455-466, 530-559, 607-621.
Plumet 1963b = Jules Plumet, 1961-1963, *L'évêché de Tournai pendant la Révolution française*, in: **RDT**, 18: p.106-113, 216-240, 257-274, 409-423, 517-540.
Pohle 2014a = Frank Pohle (ed.), *Karl der Große, Charlemagne. Orte der Macht: Essays*, Dresden [Ausstellungskatalog Aachen 2014].
Poilpré 1998a = Anne-Orange Poilpré, 1998, *Le décor de l'oratoire de Germigny-des-Prés: l'authentique et le restauré*, in: **CCM**, 41: p.281-297.
Polk 1994a = Benjamin Polk, 1994, *Christchurch Priory*, London.
=Polk 1982a = Thomas E. Polk, 1982, *Saint-Denis, Noyon and the Early Gothic Choir. Methodological Considerations for the History of Early Gothic Architecture*, Frankfurt am Main – Bern [*Kultstätten der gallisch-fränkischen Kirche. Sanctuaries of the Gallic-Frankisch Church*, 4].
Poncelet 1897a = Édouard Poncelet, 1897, *Le fonds des archives Tournai-Tournaisis transféré au dépôt des Archives de l'État à Mons*, in: *Bibliographie moderne* 4.
Pontal 1995a = Odette Pontal, 1995, *Les conciles de la France capétienne jusqu'en 1215*, Paris.
Porter 1917a = Arthur Kingsley Porter, 1917, *Lombard architecture*, New Haven.
Poulin 1999a = J.-C. Poulin, 1999, *Eligius*, in: **LMA**, III: kol.1829-1830.
Pousthomis-Dalle, Pradalier & Vergnolle 2011a = Nelly Pousthomis-Dalle, Henri Pradalier & Éliane Vergnolle, 2011, *Conques, Sainte-Foy. L'abbatiale romane*, in: **CA 2009**: p.71-160.
Prache 1977a = Anne Prache, 1980, *Saint-Remi de Reims*, in: **CA 1977**: p.109-121.
Prache 1977b = Anne Prache, 1980, *L'église de Notre-Dame-en-Vaux de Châlons-sur-Marne*, in: **CA 1977**: p.279-297.
Prache 1978a = Anne Prache, 1978, *À propos des voûtes de la nef de la cathédrale de Noyon*, in: **BM**, 136: p.73-77.
Prache 1978b = Anne Prache, 1978, *Saint-Remi de Reims, l'œuvre de Pierre de Celle et sa place dans l'architecture gothique*, Paris.
Prache 1981a = Anne Prache, 1981, S*aint-Remi de Reims*, in: Collin 1981a: p.117-171.
Prache 1983a = Anne Prache, 1983, *Ile-de-France romane*, Sainte-Marie-de-la-Pierre qui Vire – Saint-Léger-Vauban [*La nuit des temps*, 60].
Prache 1992a = Anne Prache, 1992, *Collégiale Mantes: Notre-Dame*, in: Pérouse de Montclos 1992a: p.391-397.
Prache 1994a = Anne Prache, 1994, *Construction des cathédrales gothiques: des datations surprenantes*, in: *La recherche* 25 (266, juin 1994): p.694-695.
Prache 1995a = Anne Prache, 1995, *Les récentes datations de monuments gothiques par la dendrochronologie*, in: **BSNAF**, 1995: p.303-305.
Prache 1995b = Anne Prache, 1995, *Abbaye Saint-Remi*, in: Pérouse de Montclos 1995a:: p.290-296.

Prache 1996a = Anne Prache, 1996, *Remarques sur les parties hautes de la cathédrale d'Amiens*, in: *GBA* 127: p.55-62.
Prache, Anne, zie: Johnson & Prache
Pradelier 2002a = Henri Pradalier, 2002, *Saint-Sernin de Toulouse au Moyen Âge*, in: **CA 1996**: p.257-301
Pradelier 2006a = Henri Pradelier, 2006, *Saint-Martial de Limoges, un monument essentiel. Conclusions partielles*, in: Andrault-Schmidt 2006a: p.327-333.
Pradalier, Henri, zie: Pousthomis-Dalle, Pradalier & Vergnolle 2011a.
Pressouyre 1976a = Léon Pressouyre, 1976, *Au sujet du bas-relief roman de Saint-Nicolas de Gand*, in: **BM**, 134: p.53-58.
Pressouyre 1988a = Léon Pressouyre, 1988, *Henri Ier (1152-1181) et l'architecture religieuse en Champagne*, in: Franz J. Much, *Baukunst des Mittelalters in Europa. Hans Kubach zum 75. Geburtstag*, Stuttgart: p.347-350.
Pressouyre 1993a = Léon Pressouyre, 1993, *L'acanthe dans la sculpture monumentale de l'Antiquité à la Renaissance*, in: *Comité des Travaux Historiques, Mémoires de la section d'archéologie et d'histoire de l'art, IV, Histoire de l'art 6* [Actes du colloque de Paris, 1990].
Pressouyre 1995a = Léon Pressouyre, 1995, *L'église Notre-Dame-en-Vaux et son cloître*, in: Pérouse de Montclos 1995a: p.127-134.
Pressouyre & Pressouyre, 1981a = Léon Pressouyre & Sylvia Pressouyre, 1981, *Le cloître de Notre-Dame-en-Vaux à Châlons-sur-Marne*, Nancy.
Preud'homme 1983a = Gaston Preud'homme, 1983, *Les finances de la commune de Tournai de 1188 à 1522. Perspectives de recherches*, in: Jean-Marie Gauchies et Jean-Marie Duvosquel (ed.), *Recueil d'études d'histoire hainuyère offertes à Maurice A. Arnould*, I: p.231-251.
Prevenier, Walter, zie: Hemptinne, Prevenier & Vandermaesen
Prévet 1889a = Ch. Prévet, 1889, *Saint Éleuthère, évêque de la ville et du diocèse*, Tournai.
PSEUDO-FORTUNATUS 1698a = *Venantius Fortunatus, Vita Medardi prosa*, in: Papebrochius & Henschenius 1698a, **AA SS**, junii, II, Antwerpen: p.79-82 [BHL 5864].
Puniet 1920a = Pierre de Puniet, 1920, *Dédicace des églises*, in: *DACL*, 4: kol. 374-405.
=Pycke 1970a = Jacques Pycke, 1970, *Documents relatifs à l'administration de l'hôpital capitulaire de Notre-Dame de Tournai, du XIIe au XVe siècle*, in: *Annales de la Société belge d'histoire des hôpitaux*, 8: p.3-54.
Pycke 1971a = Jacques Pycke, 1971, *Les pèlerinages de dévotion dans la première moitié du XIVe siècle: le cas des membres du chapitre cathédral de Tournai*, in: *Horae Tornacenses 1971a*: p.111-130.
Pycke 1971b = Jacques Pycke, 1971, *Rotulus dit de Chilpéric*, in: **Tournai 1971a**: p.67-69.
Pycke 1971c = Jacques Pycke, 1971, *Matrice en ivoire du sceau capitulaire*, in: **Tournai 1971a**: p.37-38.
Pycke 1974a = Jacques Pycke, 1974, *Bibliographie relative à l'histoire de Tournai*, in: **ASRHAT**, 24: p.129-436.
Pycke 1977a = Jacques Pycke, 1977, *Bibliographie relative à l'histoire de Tournai*, in: **ASRHAT**, 25: p.239-367.
Pycke 1979a = Jacques Pycke, 1979, *Le déclin de l'école capitulaire de Tournai au XIIe siècle et le rouleau mortuaire de l'abbé Hugues Ier de Saint-Amand*, in: **MA,** 85: p.433-434.
Pycke 1979b = Jacques Pycke, 1979, *Matériaux pour l'histoire de la Bibliothèque capitulaire de Tournai au Moyen âge*, in: *Scriptorium*, 33: p.76-83.
Pycke 1979c = Jacques Pycke, 1979, *Garmunde*, in: **BNB**, 41: kol.319-321.
Pycke 1980a = Jacques Pycke, 1980, *Bibliographie relative à l'histoire de Tournai, 3e partie*, in: **MSRHAT**, 1: p.343-444.
Pycke 1982a = Jacques Pycke, 1982, *La donation du roi Chilpéric à l'Église de Tournai*, in: Tournai 1982a: p.215-218.
Pycke 1982b = Jacques Pycke, 1982, *Cartulaire R.17 du Chapitre cathédral de Tournai*, in: Tournai 1982a: p.226.
Pycke 1982c = Jacques Pycke, 1982, *Obituaire du Chapitre cathédral de Tournai, dit "Martyrologie du réfectoire"*, in: Tournai 1982a: p.226.
Pycke 1982d = Jacques Pycke, 1982, *Matrice en ivoire du sceau capitulaire de Tournai*, in: Tournai 1982a: p.224-225
Pycke 1983-1984a = Jacques Pycke, 1983-1984, *Le chanoine trésorier et la fabrique de la cathédrale de Tournai dans la première moitié du XIIIe siècle d'après des documents inédits*, in: **MSRHAT** 4: p.71-90.
Pycke 1984a = Jacques Pycke, 1984, *Gautier de Marvis*, in: **DHGE**, 20: kol.95-97.
Pycke 1986a = Jacques Pycke, 1986, *Le chapitre cathédral Notre-Dame de Tournai de la fin du XIe à la fin du XIIIe siècle. Son organisation, sa vie, ses membres*, Louvain-la-Neuve – Bruxelles/ Brussel [*Université de Louvain. Recueil de travaux d'histoire et de philologie. 6e série, fascicule 30*].
Pycke 1988a = Jacques Pycke, 1988, *Répertoire biographique des chanoines de Notre-Dame de Tournai,*

1080-1300, Bruxelles/ Brussel – Louvain-la-Neuve [*Université de Louvain. Recueil de travaux d'histoire et de philologie. 6e série, fascicule 35*].
Pycke 1990a = Jacques Pycke, 1990, *Hardouin*, in: **DHGE**, 23, kol.352-355.
Pycke 1990b = Jacques Pycke, 1990, *Hériman/Herman*, in: **DHGE**, 23: kol.1453-1458.
Pycke 1990c = Jacques Pycke, 1990, *"Urbs fuerat quondam, quod adhuc vestigia monstrant". Réflexions sur l'histoire de Tournai pendant le Haut Moyen Âge (Ve-Xe siècle)*, in: *Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem*, [Bruxelles/ Brussel]: p.211-231 [*Handelingen 14e internationaal colloquium, Spa, 6-8 september 1988; Gemeentekrediet, Historische uitgaven reeks in-8o*, 83].
Pycke 1990d = Jacques Pycke, 1990, *Henri de Tournai*, in: **DHGE**, 23: kol.1238-1239.
Pycke 1990e = Jacques Pycke, 1990, *Heidilon*, in: **DHGE**, 23: kol.789-793.
Pycke 1995a = Jacques Pycke, 1995, *Hugues, évêque de Noyon*, in: **DHGE**, 25: kol.261-263.
Pycke 1997a = Jacques Pycke, 1997, *Bibliographie d'histoire de Tournai des années 1986 à 1996 avec compléments des années antérieures*, Louvain-la-Neuve – Tournai [*Tournai – Art et histoire*, 13]
Pycke 2002a = Jacques Pycke, 2002, *Travaux dans la cathédrale Notre-Dame de Tournai*, Tournai [Site: www.catho.be/tournai/traveath.htm 7-10-2002].
Pycke 2003a= Jacques Pycke, 2003, *Sons, couleurs, odeurs dans la cathédrale de Tournai au 15e siècle*, Louvain-la-Neuve – Tournai [*Tournai – Art et Histoire*, 17; *Bibliothèque de la RHE*, 84].
Pycke 2005a = Jacques Pycke, 2005, *Un témoignage inédit sur le culte de la Croix, de Notre-Dame et des reliques de la cathédrale de Tournai au XVe siècle: le Liber confraternitatis fabricae ecclesiae Tornacensis*, in: Pascal Bertrand e.a. (ed.), *"Scribere sanctorum gesta." Recueil d'études d'hagiographie médiévale offert a Guy Philippart*, Turnhout: p.673-695.
Pycke <2008>a = Jacques Pycke, 2008, *Cent évêques sur le siège de saint Éleuthère* (*Tournai – Art et Histoire*), Tournai. http://www.cathedrale-tournai.be/cathedraletournai/fr/7385-Baudouin-Ier.html
Pycke 2008b = Jacques Pycke, 2008, *Trois évêques de Noyon sur le siège de Saint Nicaise (Tournai XIe siècle)*, in: Patrick Demouy (ed.), *La province ecclésiastique de Reims, quelles réalités ? (Du Moyen Âge au XIX e siècle)*, Reims [*Travaux de l'Académie nationale de Reims*, 178; *Mélanges académiques – La Province ecclésiastique de Reims*. Journée d'études tenue à l'Université de Reims-Champagne-Ardenne, le 9 novembre]: p.317-336.
Pycke 2008c = Jacques Pycke, 2008, *L'inventaire du Trésor des chartes du Chapitre cathédral de Tournai de 1422-1533 dit "Grand Répertoire". Présentation suivie de l'édition de la 'Tabula brevis' et de son index*, Tournai [*Tournai – Art et Histoire. Instruments de travail*, 8].
Pycke 2008d = Jacques Pycke, 2008, *Lambert de Zonnebeke*, in: **DHGE**, 30: kol.35-40.
Pycke 2010a = Jacques Pycke, 2010, *Le pèlerinage à l'église-mère du 13e au 15e siècle. Le témoignage de la cathédrale de Tournai, aux frontières du royaume de France*, in: Jacques Pycke & Cathérine Vincent, 2010, *Cathédrale et pèlerinage aux époques médiévale et moderne: reliques, processions et dévotions à l'église-mère du diocèse*, Leuven – Louvain-la-Neuve [*Bibliothèque de la Revue d'Histoire ecclésiastique*, 92]: p.41-56.
Pycke 2011a = Jacques Pycke, 2011, *Les patronages des paroisses urbaines. Le cas du diocèse médiéval de Tournai*, in: **RHEF**, 97: p.269-289.
Pycke 2012a = Jacques Pycke, 2012, *Les deux évêques de Noyon et Tournai du XIe siècle inhumés dans la cathédrale de Tournai*, in: Brulet 2012c: p.237-244.
Pycke 2012b = Jacques Pycke, 2012, *Les archives, le vitrail et la pierre racontent le faux diplôme du roi mérovingien Chilpéric*, Tournai [*Tournai. Instruments de travail*, 19].
Pycke 2012c = Jacques Pycke, 2012, *Les inscriptions*, in : Brulet 2012c: p.244-247.
Pycke 2012d = Jacques Pycke, 2012, *Les documents du Trésor des chartes de la Cathédrale de Tourani (716-1386)*, Tournai [*Tournai – Art et Histoire. Instruments de travail*, 20].
Pycke & Schumacher 1987a = Jacques Pycke & Johann Schumacher, 1987, *Bibliographie d'histoire de Tournai des années 1977 à 1985. Une bibliographie informatisée au CETEDOC*, Louvain-la-Neuve – Tournai [*Tornacum, Études interdisciplinaires relatives au patrimoine culturel tournaisien*, 2/ *Publications d'histoire de l'art et d'archéologie de l'Université de Louvain* 56].
Pycke & Vleeschouwers 2010a = Jacques Pycke & Cyriel Vleeschouwers, 2010, *Ouvrir les cartulaires des évêques de Tournai : une richesse dévoilée. 1098 regestes d'actes de 898 à 1677*, Tournai [*Tournai - Art et Histoire • Instruments de travail*, 24].
Pycke & Vleeschouwers 2014a = Jacques Pycke & Cyriel Vleeschouwers, 2014, *Episcopalis officii sollicitudo. II. Les actes des évêques de Tournai de 1146 à 1190*, Tournai [*Tournai - Art et Histoire • Instruments de travail*, 22].
Pycke & Vleeschouwers 2016a = Jacques Pycke & Cyriel Vleeschouwers, 2016, *Episcopalis officii sollicitudo. I. Les actes des évêques de Noyon-Tournai depuis saint Éloi (7e siècle) jusqu'à 1146/1148*, Tournai [*Tournai -*

Art et Histoire • Instruments de travail, 25].
Jacques Pycke, zie ook: Dumoulin & Pycke
Jacques Pycke, zie ook: Guyotjeannin, Pycke & Tock
Jacques Pycke, zie ook: Jacques & Pycke
Jacques Pycke, zie ook: Mariage & Pycke

Q

R

RADBOUD VAN MORTAGNE 1698a = Alia vita Medardi auctore Radbodo Episcopo Noviomensi & Tornacensi, in: Papebrochius & Henschenius 1698a, **AA SS**, junii, II, Antwerpen: p.87-95 [BHL 5866, 5867].
Rahtgens 1913a = Hugo, Rahtgens, 1913, *Die Stiftskirche Sankt Maria im Kapitol zu Köln*, Düsseldorf.
Ramackers 1934a = Johannes Ramackers, 1934, *Papsturkunden in den Niederlanden (Belgien, Luxemburg, Holland und Französisch-Flandern. II. Urkunden*, Berlin [*Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse*. III, 9].
Rau 1958a = Reinhold Rau (ed.), 1958, *Annales Bertiniani. Annales Vedastini. Annales Xantenses*, Berlin [*Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters*, 6. *Quellen zur Karolingischen Reichsgeschichte*, 2].
Ramée 1862a = Daniel Ramée, 1862, *Histoire générale de l'architecture*, II, Paris.
Ravaux 1972a = Jean-Pierre Ravaux, 1972, *L'église Saint-Remi de Reims au XIème siècle*, in: *Bulletin philologique et historique du comité des travaux historiques et scientifiques*, 8 (nouvelle série): p.51-98.
Ravaux 1977a = Jean-Pierre Ravaux, 1980, *La cathédrale de Châlons-sur-Marne*, in: CAF 1977: p.360--400.
Rave 1924a = P.O. Rave, 1924, *Der Emporenbau in romanischer und frühgotischer Zeit*, Bonn – Leipzig.
Raveschot, Patrick, zie: Laleman & Raveschot
Ravez 1933a = Walter Ravez, 1933, *Le dégagement de la cathédrale de Tournai*, in: *Savoir et Beauté* 7-8: p.342-345.
Ravez 1934a = Walter Ravez, 1934, *Tournai, cité royale*, Bruxelles.
Réau 1955a = Louis Réau, 1955, *Iconographie de l'art chrétien*, I, Paris.
Reilly 1997a = Lisa Reilly, 1997, *An Architectural History of Peterborough Cathedral*, Oxford [Clarendon Studies in the History of Art].
Reinhardt 1929a = Hans Reinhardt, 1929, *Hypothèse sur l'origine des premières déambulatoires en Picardie*, in: **BM**, 88: p.280-288.
Reinhardt 1963a = Hans Reinhardt, 1963, *La cathédrale de Reims*, Paris.
Reinhardt, Hans, zie: Fels & Reinhardt
Reinle 1976a = Adolf Reinle, 1976, *Zeichensprache der Architektur. Symbol, Darstellung und Brauch in der Baukunst des Mittelalters und der Neuzeit*, Zürich – München.
Reinle 1988a = Adolf Reinle, 1988, *Die Ausstattung deutscher Kirchen im Mittelalter*, Darmstadt.
Reißer 1996a = Thomas Reißer, 1996, *Die Damenstiftskirche Obermünster in Regensburg. Ihre Baugeschichtliche Entwicklung bis zum Beginn der Neuzeit*, München [Magisterarbeit]: http://home.mnet-online.de/visualisierung/seiten/Forsch/Ober/Ober.htm].
Renard 1844a = le major B. Renard, 1844, *Tournai*, in: *La Belgique monumentale, historique et pittoresque*, Bruxelles/ Brussel: II, p.39-67
Renard 1852a = Bruno J.B.C. Renard, 1852, *Monographie de Notre-Dame de Tournay. Plans, coupes, élévations et détails de cet édifice levés, mesurés et dessinés par B. Renard*, Tournai.
Renard 1853a = Bruno J.B.C. Renard, 1853, *Communication relative au zodiaque à la cathédrale de Tournai*, in: **BSHLT**, 3: p.23-25.
Renaud 1956a = J.G.N. Renaud, 1956, *Onderzoekingen in de Sint Bavo te Aardenburg*, in: **BKNOB,** 9: kol.187-196.
Rendu 1875a = Armand Rendu, 1875, *Inventaire analytique du cartulaire du chapitre cathédral de Noyon*, Beauvais.
Reske 1973a = Hans-Friedrich Reske, 1973, *Jerusalem caelestis – Bildformeln und Gestaltungsmuster: Darbietungsformen eines christlichen Zentralgedankens in der deutschen geistlichen Dichtung des 11. und 12. Jahrhunderts: Mit besonderer Berücksichtigung des "Himmlischen Jerusalem" und der "Hochzeit"*, Göppingen [*Göppinger Arbeiten zur Germanistik*, 95].
Resnick 1994a = Irvan M. Resnick (ed.), 1994, *Odo of Tournai. On Original Sin. A Disputation with the Jew, Leo, Concerning the Advent of Christ, the Son of God. Two Theological Treatises*, Philadelphia: p.1-28.
Reusens 1871-1875a = Edmond Reusens, 1871-1875, *Éléments d'archéologie chrétienne*, Leuven.

Reusens 1878a = Edmond Reusens, 1878, *Everard ou Evrard* in: *Biographie Nationale* 6: kol.746-747.
Reusens 1880-1883a = Edmond Reusens, 1880-1883a, *Walter*, in: *Biographie Nationale* 7: kol.507-508.
REVELATIO FACTA HENRICO TORNACENSI CANONICO 1658a = Godefridus Henschenius (ed.), *Revelatio facta Henrico Tornacensi Canonico*, in: *De sancto Eleutherio epsicopo in Belgio*, in: **AA SS**, februarii, III, Antwerpen: p.195-196 = BHL 2469.
Reyers 1987a = Olav Reyers, 1987, *Historiografie van de triconchale aanleg*, Amsterdam [doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis Universiteit van Amsterdam].
Reyers 1988a = Olav Reyers, 1988, *De triconchale aanleg*, Amsterdam [doctoraalscriptie Middeleeuwse archeologie Universiteit van Amsterdam].
Rider 1994a = Jeff Rider (ed.), 1994, *Galbertus notarius Brugensis, De multro, traditione, et occisione gloriosi Karoli comitis Flandriarum*, Turnhout [Corpus Christianorum. Continuatio mediaevalis, 131]
Rider 2000a = Jeff Rider, 2000, *Galbert of Bruges' "Journal": From Medieval Flop to Modern Bestseller*, in: http://allserv.rug.ac.be/~jdploige/sources/9.html, 31-1-2000.
Rider & Murray 2009a = Jeff Rider & Alan V. Murray, 2009, *Galbert of Bruges and the Historiography of Medieval Flanders*, Washington.
Rijntjes 1994a = Raphaël Rijntjes, 1994, *De ecclesiola in het Utrechtse castellum. Bouwhistorische interpretatie van de resten van de Heilig-Kruiskapel*, in: **BKNOB**, 93: p.150-161.
Rijntjes, Raphaël, zie ook: Stöver, Jos, zie ook: Hartog, Rijntjes, Stöver & Van Welie
Ringbeck 2012a = Birgitta Ringbeck, (ed.), 2012, *Antrag auf Einschreibung in die UNESCO-Liste des Kultur- und Naturerbes der Welt. Das karolingische Westwerk und die Civitas Corvey*, Münster.
Riou 1993a = Yves-Jean Riou, 1993, *The Abbey of Saint-Savin, Vienne*, Paris [*Images du patrimoine*].
Risselin 1981a = M. Risselin, 1981, *A propos d'un tissu du Haut Moyen Âge et du tympan au Samson de la collégiale de Nivelles*, in: **BCRMS,** 10: p.5-20.
Rivet de La Grange 1868a = Antoine Rivet de La Grange, 1868, *Manassé II, archevêque de Reims*, in: *Histoire littéraire de la France, 9: Le commencement du douzième siècle de l'Église*, Paris: p.297-302.
Robert 1874a = Ulysse Robert, 1874, *Études sur les actes du pape Calixte II*, Paris.
Robert 1891a = Ulysse Robert, 1891, *Histoire du pape Calixte II*, Besançon – Paris.
Robert 1891b = Ulysse Robert, 1891, *Bullaire du pape Calixte II. 1119-1124. Essai de restitution*, Paris.
Robert 1904a = Ulysse Robert, 1904, *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France, départements, tome 39: Reims, volume 2*, Paris.
Robert 1999a = Yves Robert, 1999, *Dossier: La ville de Tournai*, in: *Les nouvelles du patrimoine: la ville de Tournai* 80, Bruxelles: p.10-27.
ROBERTUS NOVIOMENSIS, 2007a, in: Giordanengo 2007: p.384-385.
Röder 2011a = Bernd Röder, 2011, *Türme und Fassaden von Laon bis Reims*, Trier.
Rodigues 2007a = Jorge Rodigues, 2007, *The Monastery of Alcobaça*, London.
Roisin 1845a = Baron Ferdinand de Roisin, 1845, *Le congrès archéologique de Lille. Lèttre à M. Didron*, in: **AA**, 3: p.40-47.
Rolland [s.d.]c = Paul Rolland, s.d., *Tournai et l'Angleterre*, in: *En mémoire de la libération de la Belgique par les armées britanniques*, Bruxelles: p.17-47.
Rolland 1924a = Paul Rolland, 1924, *L'expansion tournaisienne aux XIe et XIIe siècle. Art et commerce de la pierre*, in: **AARAB,** 72: p.175-219.
Rolland 1924b = Paul Rolland, 1924, *Les "hommes de Sainte-Marie" à Tournai*, in: **RBPH,** 3: p.233-250.
Rolland 1925a = Paul Rolland, 1925, *Un produit artistiques d'exportation aux XIe et XIIe siècle: les fonts baptismaux de Tournai*, in: *La Renaissance de l'art français*, 555.
Rolland 1925b = Paul Rolland, 1925, *L'âge des églises romanes de Tournai*, in: *AARAB* 73: p.110-127.
Rolland 1925c = Paul Rolland, 1925, *Les "Monumenta historiae Tornacensis saec. XII". Étude critique*, in: **AARAB,** 73: p.253-313.
Rolland 1925d = Paul Rolland, 1925, *Notes de chronologie Tournaisienne*, in: **BARAB**: p.58-74.
Rolland 1926a = Paul Rolland, 1926, *Le diplôme dit "de Chilpéric" à la cathédrale de Tournai*, in: **BCRH,** 90: p.143-188.
Rolland 1927a = Paul Rolland, 1927, *A quels baillis ont ressorti Tournai et le Tournaisis durant le XIIIe siècle?*, in: **RN**, 13: p.249-274.
> Rolland 1927-1928a = Paul Rolland, 1927-1928, *Saint Éleuthère. L'histoire et la légende*, in: *La Terre wallonne*, 17: p.247-268.
Rolland 1929a = Paul Rolland, 1929, *Topographie tournaisienne gallo-romaine et franque*, in: *Annales de l'Académie royale d'archéologie de Belgique,* 75: p.77-102.
Rolland 1930a = Paul Rolland, 1930, *Les comtes francs à Tournai*, Mons – Frameries.
Rolland 1930b = Paul Rolland, 1930, *Les sources de la sculpture romane tournaisienne d'exportation*, in:

AARAB, 7e série 7: p.227-249.
Rolland 1931a = Paul Rolland, 1931, *Les origines de la commune de Tournai. Histoire interne de la seigneurie épiscopale tournaisienne*, Bruxelles.
Rolland 1931b = Paul Rolland, 1931, *Chanoine J. Warichez, Saint Éleuthère, premier évêque de Tournai (456-531)*, in: **RBAHA**, (1931): p.349-351.
Rolland 1931c = Paul Rolland, 1931, *Les origines de l'art à Anvers*, in: **AFAHB 1930, 28e congrès: Anvers**: p.217-225.
Rolland 1932a = Paul Rolland, 1932, *Une pénétration de l'art mosan dans l'art scaldien: l'orfèvrerie (les châsses de Tournai)*, in: **AFAHB 1932, 29e congrès: Liège**: p.157-176.
Rolland 1932b = Paul Rolland, 1932, *Chanoine Th. Leuridan. "Histoire de Seclin"*, in: **RBAHA**, 2: p.178-179.
Rolland 1934a = Paul Rolland, 1934, *Chronologie de la cathédrale de Tournai*, in: **RBAHA**, 4: p.103-137 et p.225-238 [réimprimé 1954].
Rolland 1934b = Paul Rolland, 1934, *Comment la commune de Tournai devint son propre seigneur justicier: la conquête des échevinages*, in: **RHDFE**, 13: p.276-314.
Rolland 1935a = Paul Rolland, 1935, *Deux tarifs du tonlieu de Tournai des XIIe et XIIIe siècle (avec leurs transcription en dialecte picard du XVe siècle)*, in: Mémoires de la société d'histoire du droit des pays flamands, picards et wallons 1, Lille: p.1-135.
Rolland 1935b = Paul Rolland, 1935, *Notice bio-bibliographique. Le Chevalier Soil de Moriamé*, in: **RBAHA**, 5: p.87-96.
[1935]*De l'économie antique au grand commerce médiéval: le problème de la continuité à Tournai et dans la Gaule du Nord*, Paris: p.245-284.
Rolland 1935c = Paul Rolland, 1935, *Un plan architectural prodigieux*, in: *Savoir et Beauté* 3: p.103-107.
Rolland 1935d = Paul Rolland, 1935, *Chanoine J. Warichez. "La cathédrale de Tournai, première partie"; Kan. J. Warichez en Prof. Dr. Ir. Stan Leurs, "De kathedraal van Doornik, eerste deel"*, in: **RBAHA**, 5: p.68-71.
Rolland 1935e = Paul Rolland, 1935, *Chanoine J. Warichez. "La cathédrale de Tournai, seconde partie"; Prof. Dr. Ir. Stan Leurs, "De kathedraal van Doornik, tweede deel"*, in: **RBAHA**, 5: p.362-364.
Rolland 1936b = Paul Rolland, 1936, *Les églises paroissiales de Tournai*, Bruxelles/ Brussel [Ars Belgica 5].
Rolland 1936c = Paul Rolland, 1936, *Tournai, premier foyer de culture belge*, in: *Bulletin de la Société royale d'archéologie de Bruxelles*, p.7-19.
Rolland 1937a = Paul Rolland, 1937, *La cathédrale de Tournai et les courants architecturaux*, in: **RBAHA**, 7: p.229-280.
Rolland 1938a = Paul Rolland, 1938, *À propos de deux reliquaires disparus: les deux chefs de saint Éleuthère*, in: **AFAHB 1938, 31e congrès: Namur**, s.l., I: p.405-415.
Rolland 1938b = Paul Rolland, 1938, *Les Croisades et les Tournaisiens*, in: **RN**, 24: p.161-181.
Rolland 1940a = Paul Rolland, 1940, *La technique normande du mur évidé et l'architecture scaldienne*, in: **RBAHA**, 10: p.169-188.
Rolland 1940b = Paul Rolland, 1940, *Tournai*, in: Louant, Armand (ed.), 1940, *Dictionnaire historique et géographique des communes du Hainaut*, Mons [*Le Hainaut encyclopédie provinciale*]: p.1-98.
Rolland 1941a = Paul Rolland, 1941, *La restauration de la cathédrale de Tournai. La question de la voûte de la nef*, in: *Reconstruction. Urbanisme, architecture, génie civil, industrie* 2, nº4: p.19-26.
Rolland 1941b = Paul Rolland, 1941, *Construire un nouveau Tournai?*, in: *Reconstruction. Urbanisme, architecture, génie civil, industrie* 2, nº8: p.5-9.
Rolland 1941c = Paul Rolland, 1941, *Reconstruire Tournai. Ce qu'on trouve en rebâtissant une ville*, in: *Reconstruction. Urbanisme, architecture, génie civil, industrie* 2, nº3: p.13-19.
Rolland 1941d = Paul Rolland, 1941, *Un groupe belge d'églises romanes. Les églises bicéphales à tourelles orientales*, in: **RBAHA**, 11: p.119-156.
Rolland 1942a = Paul Rolland, 1942, *Peintures murales en l'église Saint-Quentin à Tournai (l'Entrée de Jésus à Jérusalem)*, in: *Recueil des travaux du Centre de recherches archéologiques* 3. Antwerpen.
Rolland 1942b = Paul Rolland, 1942, *Peintures murales en l'église Saint-Brice à Tournai (l'Annonciation de Robert Campin)*, Antwerpen [*Recueil des travaux du Centre de recherches archéologiques sous le patronage du Commissariat général à la restauration du pays et de la Direction générale des beaux-arts 3 – Handelingen van het Centrum voor archeologische vorschingen 3*].
Rolland 1943a = Paul Rolland, 1943, *L'église Saint-Brice à Tournai aux époques préromane, romane et gothique*, Antwerpen [*Recueil des travaux du Centre de recherches archéologiques sous le patronage du Commissariat général à la restauration du pays et de la Direction générale des beaux-arts 4/ Handelingen van het Centrum voor archeologische vorschingen 4*].
Rolland 1944a = Paul Rolland, 1944, *Tournai 'noble cité'*, Bruxelles/ Brussel [*Notre Passé 3*].
Rolland 1944b = Paul Rolland, 1944, *La sculpture tournaisienne*, Bruxelles.

Rolland 1944c = Paul Rolland, 1944, *La cathédrale de Tournai: 1. peintures murales de Tournai*, Antwerpen [*Recueil des travaux du Centre de recherches archéologiques sous le patronage du Commissariat général à la restauration du pays et de la Direction générale des beaux-arts 5/ Handelingen van het Centrum voor archeologische vorschingen 5*].
Rolland 1944d = Paul Rolland, 1944, *La cathédrale de Tournai: 2. la chapelle paroissiale et le cloître de Tournai*, Antwerpen [*Recueil des travaux du Centre de recherches archéologiques sous le patronage du Commissariat général à la restauration du pays et de la Direction générale des beaux-arts 5/ Handelingen van het Centrum voor archeologische vorschingen 5*].
Rolland 1944e = Paul Rolland, 1944, *La pierre de Tournai. Son emploi dans le passé*, in: *Mémoires de la Société belge de géologie, de paléontologie et d'hydrologie* 1: p.87-115.
Rolland 1946a = Paul Rolland, 1946, *La peinture murale à Tournai*, Bruxelles.
Rolland 1946b = Paul Rolland, 1946, *L'église Saint-Quentin à Tournai*, Antwerpen [*Recueil des travaux archéologiques en liaison avec la restauration du pays/ Archeologische handelingen in verband met 's lands wederopbouw*, 6].
Rolland 1946-1947a = Paul Rolland, 1946-1947, *Les origines légendaires de Tournai*, in: **RBPH** 25: p.555-581.
Rolland 1947a = Paul Rolland, 1947, *Tournai tel qu'il fut*, Bruxelles.
Rolland 1947b = Paul Rolland, 1947, *L'architecture et la sculpture romane*, in: Fierens 1947a: p.17-42.
Rolland 1947c = Paul Rolland, 1947, *L'architecture et la sculpture gothique,* in: Fierens 1947a: p.45-90.
Rolland 1949a = Paul Rolland, 1949, *Chilpéric et Tournai*, in: **MA** 15: p.253-259.
Rolland 1956a = Paul Rolland, 1956, *Histoire de Tournai*, Tournai – Paris [2e édition 1957; 3e édition 1961].
Rolland 1957a = Paul Rolland, 1957, *Histoire de Tournai*, Tournai – Paris [1e édition 1956].
Rolland, Paul, zie ook: Leurs & Rolland.
Rollier 2009a = Gilles Rollier, 2009, *Hugues de Semur et Paray-le-Monial*, in: *Hugues de Semur (1024-1109). Lumières clunisiennes*, Paray-le-Monial.
Romanini 1955a = Angiola Maria Romanini, 1955, *Les premières voûtes sexpartites en Italie*, in: **BM**, 113: p.173-191.
Ronot 1981a = Henri Ronot, 1981, *Montier-en-Der*, in: Collin 1981a: p.287-293.
Ronse 1925a = F.T. Ronse, 191925, *De romaansche doopvont van Zedelghem bij Brugge*, in: **BCRAA**, 64: p.109-145.
Ronse 1929a = F.T. Ronse, 1929, *Les fonts baptismaux de Zedelghem, et les fonts romans tournaisiens du XIIe siècle*, Loppem – Paris – Roma.
Roose, Eric, zie: Mekking & Roose
Heli Roossens, 1947a, *Tournai sinistrée et vaillante*, in: *La vie wallonne* 21: p.25-34.
Roossens, Heli, zie ook: Amand & Roossens
Roossens, Heli, zie ook: Mertens, Roty & Roossens
Ross 1960a = James Bruce Ross, 1960, *The murder of Charles the Good count of Flanders by Galbert of Bruges*, New York.
Roth 1988a = Emanuel Roth, 1988, *Das Langhaus der Kathedrale von Rouen. Ein Wandaufbau im viergeschössigen Aufrisssystem?*, in: Franz J. Much, *Baukunst des Mittelalters in Europa. Hans Kubach zum 75. Geburtstag*, Stuttgart: p.351-370.
Rouche 1976a = Michel Rouche, 1976, *Topographie historique de Cambrai durant le haut Moyen-Âge (Ve-Xe siècles)*, in: **RN**, 58: p.339-347.
Rouche, Michel, zie ook: Lebecq, Platelle & Rouche
Roux 2004a = Caroline Roux, 2004, *Entre sacré et profane. Essai sur la symbolique et les fonctions du portail d'église en France entre le XIe et le XIIIe siècle*, in: **RBPH**, 82-4: p.839-854.
Ruf 2009a = Susanne Ruf, 2009, *Vom stiftisch geprägten Kirchenraum zur bürgerlichen Kirche?: Tendenzen des Stiftungswesens im 15. Jahrhundert*, in: *Colonia Romanica*, 24, Köln: p.203-218 [*Interdisziplinäre Beiträge zu St. Maria im Kapitol zu Köln. Wissenschaftliches Kolloquium zu Ehren von Prälat Dr. Johannes Westhoff, 2007, Köln*].
Run 1989a = Anton van Run, 1989, *Annus, quadriga mundi*, in: Jean-Baptiste Bedaux (ed.), *Annus quadriga mundi. Opstellen over middeleeuwse kunst opgedragen aan prof.dr. Anna C. Esmeijer*, Utrecht: p.152-178.

S

Sabbe 1930a = E. Sabbe, 1930, *La réforme clunisienne dans le comté de Flandre au début du XIIe siècle*, in: **RBPH**, 9: 121-138.
Sabbe 1951a = E. Sabbe, 1951, *Les relations économiques entre l'Angleterre et le continent au haut moyen âge*, in: **MA**, 20: p.273-294.

Saint-Denis 2006a = Alain Saint-Denis, 2006, *Hermannus monachus. Qui était vraiment l'auteur du livre des Miracles de Notre-Dame de Laon?* in: *Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 150-3: p.1611-1647.
Saint-Denis 2008a = Alain Saint-Denis, 2008, *Les miracles de Sainte Marie de Laon*, Paris [*Sources d'histoire médiévale publiées par l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes*, 36].
Saint-Denis 2011a = Alain Saint-Denis, 2011, *Le maître autel de la cathédrale Notre-Dame de Laon vers 1165*, in: *Bulletin du centre d'études médiévales d'Auxerre*, Hors-série n° 4 | 2011, mis en ligne le 14 juin 2011.
Saintenoy 1921a = Paul Saintenoy, 1921, *Le congrès archéologique et la cathédrale de Tournai*, in: **BARAB**, 1921-2, Antwerpen.
Salet 1948a = Francis Salet, 1948, *La Madeleine de Vézelay*, Melun.
Salet 1984a = Francis Salet 1984, *La cathédrale d'Évreux. Quelques remarques*, in: **CA 1980**: p.300-313.
Sanderus 1641a = Antonius Sanderus, 1641, *Bibliotheca belgica manuscripta* (reimpr. 1972) [*Archives et Bibliothèques de Belgique*, numéro spécial nr.7]]: p.91-149. (Saint-Martin de Tournai)
Sanderus 1641-1644a = Antonius Sanderus, 1641-1644a, *Flandria illustrata, sive Descriptio comitatus istius per totum terrarum orbem celeberrimi...*, Köln.
Sanderus 1735a = Antonius Sanderus, 1735a, *Flandria illustrata, sive provinciae ac comitatus hujus descriptio*, 's-Gravenhage.
Sanderus 1974a = Antonius Sanderus, 1974, *Icones urbium, villarum, castellorum et coenobiorum Gallo-Flandriae. Quod tertia pars est Flandriae Illustratae*, Handzame [reprint].
Sandron 1992a = Dany Sandron, 1992, *Larchant: église Saint-Mathurin*, in: Pérouse de Montclos 1992a: p.362-367.
Sandron 1992a = Dany Sandron, 1995, *Saint-Germain-des-Prés. Les ambitions de la sculpture de la nef romane*, in: **BM**, 153-4: p.333-350.
Sandron 1998a = Dany Sandron, 1998, *La cathédrale de Soissons. Architecture du pouvoir*, Paris.
Sapin 1986a = Christian Sapin, 1986a, *La Bourgogne préromane*, Paris.
Sapin 2002a = Christian Sapin, 2002, *Avant-nefs et espaces d'accueil dan l'église entre le IVe et le XIIe siècle*, Auxerre.
Sapin 2006a = Christian Sapin, 2006a, *Saint-Marcel-lès-Chalon (Saône-et-Loire), église Saint-Marcel*, in: *Bulletin du centre d'études médiévales d'Auxerre* [En ligne], 10. URL: http://cem.revues.org/index455.html (21 juni 2010).
Sauerländer 1963a = Willibald Sauerländer, 1963, *Twelfth-century Sculpture at Châlons-sur-Marne*, in: *Romanesque and Gothic art*, Princeton [*Studies in Western Art. Acts of the 20th International Congress of the History of Art*, I]: p.92-104.
Sauerländer 1970a = Willibald Sauerländer, 1970a, *Sculpture on Early Gothic Churches: the State of Research and Open Questions*, in: *Gesta*, 9: p.45.
Sauerländer 1970b = Willibald Sauerländer, 1970b, *Gothic Sculpture in France, 1140-1270*, New York.
Sauerländer 1992a = Willibald Sauerländer, 1992, *Observations sur la topographie et l'iconographie de la cathédrale du sacre*, in: *Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 136, 3: p. 463-479.
Saunier-Seité 1998a = Alice Saunier-Seité, 1998a, *Les Courtenay: Destin d'une illustre famille bourguignonne*, Paris.
Scaff 1971a = Villy Scaff, 1971, *La sculpture romane de la cathédrale Notre-Dame de Tournai*, Tournai.
Schaefer 1902a = Heinrich Schaefer, 1902, Das Alter der Parochie Klein S. Martin – S. Maria im Kapitol und die Entstehungszeit des Marienstiftes auf dem Kapitol zu Köln, in: Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein, 74: p.53-102.
Schaefer 1945a = Herwin Schaefer, 1945, *The Origin of the Two-Tower Façade in Romanesque Architecture*, in: *The Art Bulletin*, 27-2: p.85-108
Schäfer 1965a = Heinrich Schäfer, 1965, *Die Kanonissenstifter im deutschen Mittelalter*, Amsterdam [*Kirchenrechtliche Abhandlungen*, reprint Stuttgart 1907].
Schäfke 1987a = Werner Schäfke, 1987, *Kölns romanische Kirchen: Architektur, Ausstattung, Geschichte*, Köln [7].
Schayes 1841a = Antonin Schayes, 1840, *Essai sur l'architecture ogivale en Belgique, mémoire couronné par l'Académie de Bruxelles en réponse à la question: vers quel temps l'architecture ogivale, appelée improprement gothique, a-t-elle fait son apparition en Belgique? Quel caractère spécial cette architecture y a-t-elle pris aux différentes époques? Quel sont les artistes les plus célèbres qui l'ont employée? Les monuments les plus remarquables qu'ils ont élevés?* in: Bruxelles.
Schayes 1845a = Antonin Schayes, 1845, *Du mouvement archéologique en Belgique*, in: **AA**, 3: p.65-75, 139-146.
Schayes 1849a = Antonin Schayes, 1849, *Histoire de l'architecture en Belgique*, Bruxelles/ Brussel.

Scheier 1915a = Selmar Scheier, 1915, *Sitten und Bildung der französischen Geistlichkeit nach den Briefen Stephans von Tournai*, Berlin [*Historische Studien*, 130].
Schelbert 2012a = Georg Schelbert, 2012, *SS. Apostoli a Roma: il coro-mausoleo rinascimentale e il triconco rinato*, in: Sabine Frommel & Laurent Lecomte (ed.), *La place du chœur. Architecture et liturgie du Moyen Âge aux temps modernes*, Paris [Institut national d'histoire de l'art, les 10 et 11 décembre 2007]: p.101-112.
Schenkluhn 2008a = Wolfgang Schenkluhn, 2008, *Bemerkungen zum Begriff des Architekturzitats*, in: *Ars. Casopis*, 41: p.3-12.
Schiavi 2016a = Luigi Carlo Schiavi, 2016, *L'art roman en Lombardie. État des questions*, in : **BM**, 174 : p.47-65.
Schiefer 1976a = Rudolf Schiefer, 1976, *Die Entstehung von Domkapitel in Deutschland*, Bonn [*Bonner Historische Forschungen*].
Schiefer 1999a = Rudolf Schiefer, 1999, *Simonie*, in: **LMA**, VII: kol.1922-1925.
Schiller 1966-1991a = Gertrud Schiller, 1966-1991, *Ikonographie der christlichen Kunst*, Gütersloh.
Schilling 1998a = Beate Schilling, 1998, *Guido von Vienne – Papst Calixt II.*, Hannover [*MGH Schriften*, 45].
Schlink 1978a = Wilhelm Schlink, 1978, *Saint-Benigne in Dijon. Untersuchungen zur Abteikirche Wilhelms von Volpiano*, Berlin [*Frankfurter Forschungen zur Architekturgeschichte*, 5].
Schlink 1989a = Wilhelm Schlink, 1989, *Der Bischofsgang*, in: Ernst Ullmann (ed.), *Der Magdeburger Dom. Ottonische Gründung und staufischer Neubau Symposium vom 7.-11. Oktober 1986 in Magdeburg*, Leipzig [*Schriftenreihe der Kommission für Niedersächsische Bau- und Kunstgeschichte bei der Braunschweigischen Wissenschaftlichen Gesellschaft*, 5]: p.141-146.
Schöller 1989a = Wolfgang Schöller, 1989, *Die rechtliche Organisation des Kirchenbaues im Mittelalter vornehmlich des Kathedralbaues*, Köln – Wien.
Schoofs 2014a = Till Schoofs, 2014, *Saint-Germain-des-Prés: Zur Bedeutung frühgotischer Bauformen im Machtgefüge der Île-de-France*, Berlin.
Schoups 1982a = Inge Schoups, 1982, *Bisschoppelijke aanspraken op novale tienden: Doornik, 12e-14e eeuw*, in: *Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis*, 118, 1981, 3-4: p.153-171 [*Publikaties van het Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis*, 70].
Schumacher, Johann, zie: Jacques Pycke
Schwab 1975a = Otmar Schwab, 1975, *Die Wiederherstellung und Sicherung der Basilika St. Maria im Capitol in Köln nach dem Krieg bis Oktober 1975*, in: *1250 Jahre St. Maria im Kapitol, Köln 725-1975*, Köln: p.23-28.
Schwartzbaum 1973a = Elizabeth Schwartzbaum, 1973, *Compte-rendu de "Villy Scaff, La sculpture romane de la cathédrale Notre-Dame de Tournai"*, in: **RBAHA**, p.133-137.
Schwartzbaum 1977a = Elizabeth Schwartzbaum, 1977, *The Romanesque Sculpture of the Cathedral of Tournai*, New York [Doctoral Thesis].
Schwartzbaum 1977-1978a = Elizabeth Schwartzbaum, 1977-1978, *The Romanesque Sculpture of the Cathedral of Tournai*, in: *Marsyas. Studies in the History of Art* 19: p.64-65.
Schwartzbaum 1981a = Elizabeth Schwartzbaum, 1981, *Three Tournai Tombslabs in England*, in: *Gesta*, 20: p.89-97.
Schwartzbaum 1982a = Elizabeth Schwartzbaum, 1982, *The 12th Century Sculpture of Tournai Cathedral and the Sculpture of Northern Italy*, in: *Romanico padano, romanico europeo*, Parma: p.203-222.
Schwarz 1989a = Alberto Schwarz, 1989, *Architektur und Gesellschaft von Kaiser Konstantin bis zu Karl dem Großen*, Leipzig.
Scriba 1937a = Wilhelm Scriba, 1937, *Basis*, in: Otto Schmitt (ed.), *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte 1. A-Baubetrieb*, Stuttgart: kol.1492-1506.
Sdralek 1891a = Max Sdralek, 1891, *Zur geschichte der Trennung der unierten Bistümer Noyon und Tournay*, in: *Kirchengeschichtliche Studien*, I-2: p.66-71.
Sdralek 1891b = Max Sdralek, 1891, *Wolfenbüttler Fragmente. Analekten zur Kirchengeschichte des Mittelalters aus Wolfenbüttler Handschriften*, in: Knöpfler, Schrörs, Max Srdalek, *Kirchengeschichtliche Studien*, Münster, I-2: 114-117.
Secret 1968-1969a = S. Secret, 1968-1969, *Contribution à l'étude des églises paroissiales de Tournai au Moyen-Âge*, Lille [mémoire de maîtrise, faculté des Lettres et des Sciences Humaines, Université de Lille]
Sedlmayr 1950a = Hans Sedlmayr, 1950, *Die Entstehung der Kathedrale*, Zürich.
Sedlmayr 1959a = Hans Sedlmayr, 1959, *Das erste mittelalterliche Architektursystem*, München, in: Hans Sedlmayr, 1985, *Epochen und Werke I – III. Gesammelte Schriften zur Kunstgeschichte in drei Bänden*, München.
Semmler 1977a = Josef Semmler, 1977, *Zur pippinidisch-karolingischen Sukzessionskrise 714-723*, in: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 33: p.1-36.
Semmler 1995a = Josef Semmler, *Kanoniker und ihre Regel im 9. Jahrhundert*, in: Irene Crusius, 1995, *Studien*

zum weltlichen Kollegiatstift in Deutschland, Göttingen [*Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte*, 114/ *Studien zur Germania Sacra*, 18]: p.62-109.
Séraphin 2014a = Gilles Séraphin, 2014, *Moissac, église abbatiale Saint*-Pierre, in: **CA 2012**: p.273-289
Serbat 1903a = Louis Serbat, 1903, *L'église Notre-Dame-la-Grande à Valenciennes*, in: **RAC**, 46: p.366-383.
Serbat 1906a = Louis Serbat, 1906, *L'église Notre-Dame-la-Grande à Valenciennes*, in: **RAC**, 49: p.9-21, 242-252.
Serbat 1908a = Louis Serbat, 1908, *Bernières*, in: **CA 1908**: p.193-204.
Serbat 1929a = Louis Serbat, 1929, *Quelques églises anciennement détruites du Nord de la France*, in: **BM**, 88: p.365-435.
Servais, Roland, zie: Felix, Jean-Pierre
Servatius 1979a = Carlo Servatius, 1979, *Paschalis II. (1099-1118)*, Stuttgart [Päpste und Papsttum, band 14].
Seymour 1939a = Charles Seymour, 1939, *Notre-Dame of Noyon in the XIIe Century*, New Haven [Yale Historical Publications: History of Art, I].
Seymour 1968a = Charles Seymour, 1939, *Notre-Dame of Noyon in the XIIe Century*, New York [reprint].
Siebrand 1995a = Michel Siebrand, 1995, *Tournai: habitat et cimetière aux "Douze Césars"*, in: *Chronique d'archéologie wallonne. Activités 1994*, Namur: p.56-57.
Siebrand & Verslype 1996-1997a = Michel Siebrand & Laurent Verslype, 1996-1997, *Tournai: campagne 1996 de reconnaissance des fondations de la cathédrale Notre-Dame. Résultats archéologiques*, in: *Chronique d'archéologie wallonne. Activités 1995-1996*, Namur: p.67-68.
Siebrand & Verslype 1997a = Michel Siebrand & Laurent Verslype, 1997, *Tournai. Les premiers édifices religieux dans l'environnement de la cathédrale Notre-Dame*, in: Marie-Hélène Corbiau (ed.), *Le patrimoine archéologique de Wallonie*. Namur: p. 452-455.
Sigal 1976a = Pierre André Sigal. 1976, *Les voyages de reliques aux onzième et douzième siècles*, in: *Voyage, quête, pèlerinage dans la littérature et la civilisation médiévales*, Aix-en-Provence [Centre Universitaire d'Etudes et de Recherches Médiévales d'Aix en Provence, collection *Senefiance* 2]: p.73-104.
Sigal 1985a = Pierre-André Sigal, 1985, *L'homme et le miracle dans la France médiévale (XIe-XIIe siècles)*, Paris.
SIGEBERT VAN GEMBLOUX/ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS, zie: CONTINUATIO TORNACENSIS
Simpson, W.G., zie: Miles, Howard & Simpson
Sippel 1993a = Klaus Sippel, 1993, *Zum Katalog der vorromanischen Kirchenbauten in Mitteleuropa*, in: *Hessisches Jahrbuch für Landesgeschichte*, 43: p.249-270.
Sivery, G., zie: Platelle & Sivery
Skovgaard-Petersen 2001a = Karen Skovgaard-Petersen, 2001, *A journey to the promised land: crusading theology in the Historia de profectione Danorum in Hierosolymam (c. 1200)*, København.
Skubiszewski 1970a = Piotr Skubiszewski, 1971, *The Iconography of a Romanesque Chalice from Trzemeszno*, in: **JWCI**, 34: p.40-64.
Skubiszewski 1985a = Piotr Skubiszewski, 1985, *Ecclesia, Christianitas, Regnum et Sacerdotium dans l'art des Xe-XIe s. Idées et structures des images*, in: **CCM**, 28: p.133-180.
Skubiszewski 1993-1994a = Piotr Skubiszewski, 1993-1994, *Du décor peint des absides romanes aux clefs de voute sculptées des églises gothiques: l'exemple de la cathédrale de Noyon*, in: *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, 46/47: p.689-699.
Skubiszewski 1996a = Piotr Skubiszewski, 1996, *Le thème de la Parousie sur les voûtes de l'architecture "Plantagenêt"*, in: Christe 1996: p.105-153.
Small 1993a = Graeme Small, 1993, *Les origines de la ville de Tournai dans les chroniques légendaires du bas Moyen Âge* in: Dumoulin & Pycke 1993a: p.81-113.
Smeyers 1998a = Maurits Smeyers, 1998, *Vlaamse miniaturen van de 8ste tot het midden van de 16de eeuw. De Middeleeuwse wereld op perkament*, Leuven.
Smidt 1949a = C.M. Smidt, 1949, *Roskilde Domkirkes middelalderlige Byningshistorie*, København [*Nationalmuseets Skritter Arkæologisk-Historisk Roekke*, 3].
Smith 1950a = Earl Baldwin Smith, 1950, *The Dome. A Study in the History of Ideas*, Princeton.
Smith 1956a = Earl Baldwin Smith, 1956, *Architectural Symbolism of Imperial Rome and the Middle Ages*, Princeton.
Smith 1976a = Macklin Smith, 1976, *Prudentius' Psychomachia. A reexamination*, Princeton, New Jersey.
Soil 1895a = Eugène Justin Soil de Moriamé, 1895, *La cathédrale*, in: *Tournai archéologique en 1895*: p.121-165.
Soil 1896a = Eugène Justin Soil de Moriamé, 1896a, [Soil, E.J.] *Les couvreurs de tour Pontoise à la cathédrale de Tournai*, in: **ASHAT**, 1: p.39-43.
Soil 1896b = Eugène Justin Soil de Moriamé, 1896b, [Soil, E.J.] *Justin Bruyenne*, in: **ASHAT**, 1: p.429-437.
Soil 1896c = Eugène Justin Soil de Moriamé, 1896, *Tournai archéologique en 1895*, in: **CCFAHB 1895, 10:**

Tournai, Tournai: p.31-240.
Soil 1897a = Eugène Justin Soil de Moriamé, 1897a, *Tournai en 1701 d'après un plan en relief conservé à l'Hôtel des Invalides à Paris*, in: **ASHAT**, 2: p.365-421.
Soil 1899a = Eugène Justin Soil de Moriamé, [1899], *La cathédrale de Tournai. Guide illustré du visiteur*, Tournai.
Soil 1902a = Eugène Justin Soil de Moriamé, 1902, *Le dégagement de la cathédrale*, in: **ASHAT**, 7: p.216-233.
Soil 1906a = Eugène Justin Soil de Moriamé, 1906, *Le dégagement de la cathédrale*, in: **RT**, 2: p.101-106.
Soil 1906b = Eugène Justin Soil de Moriamé, 1906, *La cathédrale de Tournai*, Tournai.
Soil 1908a = Eugène Justin Soil de Moriamé, 1908, *L'église Saint-Brice à Tournai*, in: **ASHAT**, 13: p.73-636.
Soil 1911a = Eugène Justin Soil de Moriamé, 1911, *La cathédrale de Tournai. Guide illustré du visiteur*, Tournai.
Soil 1912a = Eugène Justin Soil de Moriamé, 1912, *Les anciennes industries d'art tournaisiennes à l'exposition de 1911*, in: **ASHAT**, 15: p.38-49 [sur les fonts baptismaux et les dalles funéraires].
Soil 1913a = Eugène Justin Soil de Moriamé, 1913, *La cathédrale et l'école d'architecture de Tournai*, in: Adolphe Hocquet (ed.), *Tournai dans l'art et dans l'histoire* [*Wallonia. Archives wallonnes de jadis, de naguère et d'à présent* 21]: p.335-346.
Soil 1919a = Eugène Justin Soil de Moriamé, 1919, *Les anciennes industries d'art tournaisiennes à l'exposition de 1911*, Tournai.
Soil 1922a = Eugène Justin Soil de Moriamé, 1922, *La cathédrale de Tournai*, Tournai [3].
Soil 1924a = Eugène Justin Soil de Moriamé, 1924, *Inventaire des objets d'arts et d'antiquité existant dans les édifices publics des communes de l'arrondissement judiciaire de Tournai. Ville de Tournai: cathédrale, édifices civils*, Charleroi [1er série, tome 2 de l'inventaire des objets d'arts et d'antiquité etc. etc.].
Sommé 1992a = Monique Sommé, 1992, *Soutenance de thèse*, in **RN**, 74: p.897-905.
Sot 1993a = Michel Sot, 1993, *Un historien et son Église. Flodoard de Reims*, Paris.
Sparks, Margaret, zie: Blockley, Sparks & Tatton-Brown
Speer, Andreas, zie: Binding & Speer
Sproemberg 1931a = Heinrich, Sproemberg, 1931, *Beiträge zur französisch-flandrischen Geschichte*, band I, Alvisus Abt von Anchin (1111-1131), Berlin [*Historische Studien*, 202].
Sproemberg 1959a = Heinrich, Sproemberg, 1959, *Beiträge zur belgisch-niederländischen Geschichte*, Berlin [*Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte*, 3].
Stalley & Thurlby 1989a = Roger Stalley & Malcolm Thurlby, 1989, *The Early Gothic Choir of Pershore Abbey*, in: **JSAH**, 48: p.351-370.
Starcky 1988a = Laure C.-Starcky, 1988, *Paris. Mobilier national. Dessins de Van der Meulen et de son atelier*, Paris [Inventaire des collections publiques françaises 33].
Steenbock 1964a = Frauke Steenbock, 1964, *Das Nicasius-Diptychon in Tournai*, in: Elbern 1964b: II, p.1007-1013.
Steen 1985a = Charlie R. Steen, 1985, *A chronicle of conflict: Tournai, 1559-1567*, Utrecht [*Hes Studia Historica*, 12].
Steen 1989a = Charlie R. Steen, 1989, *Time of Troubles in the Low Countries: The Chronicles and Memoirs of Pasquier de la Bare of Tournai, 1559-1567*, New York.
STEPHANUS VAN DOORNIK 1893a = Jules Desilve (ed.), 1893, *Lettres d'Étienne, évêque de Tournai (1191-1204)*, Valenciennes – Paris.
Steppe, 1953a = J. Steppe, 1953, *Een binnenzicht van de voormalige Sint-Donaaskerk te Brugge op een schilderij van Memling*, in: **BCRMS,** 4: p.187-200.
Stettiner 1905a = Richard Stettiner, 1905, *Die illustrierten Prudentius-Handschriften*, Berlin.
Stils 1990a = Frans P.T. Stils, 1990, *Het Latijns stededicht. Oorsprong en ontwikkeling tot in de zeventiende eeuw*, Amsterdam [Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen, 4 december 1990]
Stoll 1966a = Robert Stoll, 1966, *L'art roman en Grande-Bretagne*, Paris.
Stone 1955a = Lawrence Stone, 1955, *Sculptures in Britain: the Middle Ages*, Harmondsworth.
Stones 1971a = Alison Stones, 1971a, *Missel de la cathédrale de Tournai*, in: **Tournai 1971a**: p.51-52.
Stöver 1990a = Jos Stöver, 1990, *Middeleeuwse kerkbouwkunst als betekenisdrager. Normandisch-vorstelijke elementen aan de kathedraal van Bayeux*, in: *Aanzet*, 8, nr.3: p.207-220.
Stöver 1994a = Jos Stöver, 1994, *Beschouwingen bij een "bouwschool": vorstelijke elementen aan elfde-eeuwse kerken in Normandië*, in: Hartog, Rijntjes, Stöver & Van Welie 1994a: p.53-77.
Stöver, Jos, zie ook: Hartog, Rijntjes, Stöver & Van Welie
STRABO 1917-1932a = Horace Jones (ed.), 1917-1932, *The Geography of Strabo*, London.
Stratford 2010a = Neil Stratford (ed.), 2010, *Cluny 910-2010. Onze siècles de rayonnement*, Paris.
Streich 1984a = Gerhard Streich, 1984, *Burg und Kirche während des deutschen Mittelalters. Untersuchungen*

zur Sakraltopographie von Pfalzen, Burgen und Herrensitzen, Konstanz [*Vorträge und Forschungen – Sonderbände*, 29].
Strubbe & Voet 1960a = Egidius I. Strubbe & L. Voet, 1960, *De chronologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in de Nederlanden*, Antwerpen – Amsterdam.
Strubbe, Egidius I., zie Hödium, Huyghebaert & Strubbe.
Strzygowski 1904a = Josef Strzygowski, 1904, *M'schatta*, in: *Jahrbuch der königlich preuszischen Kunstsammlungen*, 25: p.225-374.
Strzygowski 1918a = Josef Strzygowski, 1918, *Die Baukunst der Armenien und Europa Ergebnisse einer vom Kunsthistorischen Institute der Universität Wien 1913 durchgeführten Forschungsreise*, Wien.
Subes 2012a = Marie-Pasquine Subes, 2012, *Stéphanie Moris, Les peintures romanes de la cathédrale Notre-Dame de Tournai*, in: **BM**, 170: p.367-368.
Suckale, Robert, zie: Kimpel & Suckale
Suckale-Redlefsen 1972a = Gude Suckale-Redlefsen, 1972, *Die Bilderzyklen zum Davidleben von den Anfangen bis zum Ende des 11. Jahrhunderts*, München [Inaugural-Dissertation, Ludwig-Maximilians-Universität, München].
Suckale-Redlefsen 1986a = Gude Suckale-Redlefsen, 1986, *Der Buchschmuck zum Psalmenkommentar des Petrus Lombardus in Bamberg. Staatsbibliothek, Msc.Bibl.59*, Wiesbaden.
Suckale-Redlefsen 1995a = Gude Suckale-Redlefsen, 1995, *Petrus Lombardus, Psalmenkommentar*, in: Jochen Luckhardt & Franz Niehoff (ed.), *Heinrich der Löwe und seine Zeit. Herschaft und Repräsentation der Welfen, I: Katalog*, Braunschweig: p.258-261 [Katalog Braunschweig, 1995].
SUESSIONENSI ANONYMUS 1698a = *Vita Medardi. Supplementum auctore anonymo Suessionensi seculi IX*, in: Papebrochius & Henschenius 1698a, **AA SS**, junii, II, Antwerpen: p.82-87 [BHL 5865].
SUGER VAN SAINT-DENIS 1929a = Henri Waquet (ed.), 1929, *Abbé Suger de Saint-Denis, Vie de Louis VI le Gros*, Paris [*Classiques de l'histoire de France au Moyen Âge*, 11].
SUGER VAN SAINT-DENIS 2000a = Suger van Saint-Denis, 2000, *De consecratione*, in: Binding & Speer 2000a = Günther Binding & Andreas Speer (ed.), 2000, *Suger von Saint-Denis. Ausgewählte Schriften*, Darmstadt.
SUGER VAN SAINT-DENIS 2007a = Henri Waquet (ed.), 2007, *Suger – Vie de Louis VI le Gros*, Paris [*Les classiques de l'histoire de France au Moyen Âge*, 11].
Sundt 1987a = Richard A. Sundt, 1987, *"Mediocres domos et humiles habeant fratres nostri:" Dominican Legislation on Architecture and Architectural Decoration in the 13th Century*, in: **JSAH**, 46: p.394-40.
Swarzenski 1973a = Hanns Swarzenski, 1973, *Comments on the figural illustrations*, in: Albert Derolez (ed.), *Liber Floridus Colloquium: papers read at the international meeting held in the University Library Ghent on 3-5 September 1967*, Gent: p.21-30.
Swiechowski 1966a = Zygmunt Swiechowski, 1966a, *Le tympan de portail nord de l'église conventuelle à Strzelno*, in: Pierre Galias & Yves-Jean Riou, *Mélanges offerts à René Crozet*, Poitiers: II, p.1131-1139.

T

Tailliar 1859a = Eugène Tailliar, 1859, *Recherches pour servir à l'Histoire de l'Abbaye St-Vaast d'Arras jusqu'à la fin du 12e siècle*, in: 1859, *Mémoires de l'Académie d'Arras*, 31, Arras.
Tailliar 1859b = Eugène Tailliar, 1859, *Notes pour l'histoire de l'art chrétien*, in: **RAC** 3: p.124-125.
Tatton-Brown 1991a = Tim Tatton-Brown, 1991, *Building the Tower and Spire of Salisbury Cathedral*, in: *Antiquity*, 65: p.74-96.
Tatton-Brown 1994a = Tim Tatton-Brown, 1994, *Canterbury: History and Guide*, Stroud – Dover.
Tatton-Brown 1996a = Tim Tatton-Brown, 1996, *The Archaeology of the Spire of Salisbury Cathedral*, in: Laurence Keen & Thomas Cocke, 2006, *Medieval Art and Architecture at Salisbury Cathedral*, Leeds, [*Conference transactions. The British Archaeological Association*, 17]: p.59-67.
Tatton-Brown 2001a = Tim Tatton-Brown, 2001, *The Buildings of West Malling Abbey*, in: *Architectural History*, 44 [*Essays in architectural history presented to John Newman*]: p.179-194.
Tatton-Brown, Tim, zie ook: Munby & Tatton-Brown
Tatton-Brown, Tim, zie ook: Blockley, Sparks & Tatton-Brown
Terninck 1865-1868a = Auguste Terninck, 1865-1868, *L'abbaye de Saint-Vaast, monographie historique, archéologique et littéraire de ce monastère*, Arras.
Terninck 1879a = Auguste Terninck, 1879, *Histoire d'Arras*, Arras.
Terninck, zie ook: De Cardevacque & Terninck
Tessier 1943a = George Tessier, 1943, *Recueil des actes de Charles II le Chauve, roi de France (840-860)*, tome 1, Paris [Chartes et diplômes relatifs à l'histoire de France publiés par les soins de l'Académie des inscriptions et belles-lettres].

Texier 1854a = Jacques-Rémi-Antoine Texier, 1854, *Orfévrerie des XIIe et XIIIe siècles*, in: **AA**,14: p, 114-121.
Thelliez 1958a = Cyrille Thelliez, 1958, *Découvertes à Cambrai des vestiges de l'ancienne cathédrale*, in: *Actes du 80e congrès national des Sociétés savantes: Lille, 1955, section d'archéologie*, Paris: p.73-82.
THEOPHILUS MONACHUS 1986a = C.R. Dodwell (ed.), 1986, *Theophilus. The Various Arts. « De diversis artibus »*, Oxford, [*Oxford Medieval Texts*].
Thérel 1984a = Marie-Louise Thérel, 1984, *À l'origine du décor du portail occidental de Notre-Dame de Senlis. Le triomphe de la Vierge-Église. Sources historiques, littéraires et iconographiques*, Paris [*Documents, études et répertoires publiés par l'Institut de Recherches et d'Histoire des Textes*].
Thiébaut 1970a = Jacques Thiébaut, 1970, *Luc-F. Genicot, "La cathédrale Notre-Dame de Tournai"*, in: **RN**, 52: p.581-583.
Thiébaut 1970b = Jacques Thiébaut, 1970, *Pierre Héliot, "La cathédrale de Tournai et l'Architecture du Moyen Âge*", in: **RN**, 52: p.142-144.
Thiébaut 1971a = Jacques Thiébaut, 1971, *Chronique: Architecture gothique*, in: **BM**, 129: p.131-135.
Thiébaut 1971b = Jacques Thiébaut, 1971, *Chronique: le premier art gothique*, in: **BM**, 129: p.276-278.
Thiébaut 1973a = Jacques Thiébaut, 1973, *V. Scaff, La sculpture romane de la cathédrale Notre-Dame de Tournai, 1971*, in: **BM**, 131: p.191-192.
Thiébaut 1975a = Jacques Thiébaut, 1975, *La cathédrale disparue de Cambrai et sa place dans l'évolution de l'architecture du Nord de la France*, Lille [thèse de 3e cycle, Université de Lille III].
Thiébaut 1976a = Jacques Thiébaut, 1976, *L'iconographie de la cathédrale disparue de Cambrai*, in: **RN**, 58: p.406-433.
Thiébaut 1978a = Jacques Thiébaut, 1978, *Le Patrimoine monumental de la Belgique, VI: Province de Hainaut. Arrondissement de Tournai*, in: **BM**, 134: p.373-374.
Thiébaut 1980a = Jacques Thiébaut, 1980, *Quelques observations sur l'église Notre-Dame-la-Grande de Valenciennes*, in: **RN**, 62: p.331.
Thiébaut 1980b = Jacques Thiébaut, 1980, *Compte rendu de « Jean-Claude Ghislain, La collégiale romane de Soignies »*, in: **RN**, 62: p.512-513.
-Thiébaut 1981a = Jacques Thiébaut, 1981, *L'art monumental*, in: Alain Derville (ed.), *Histoire de Saint-Omer*, Lille [Histoire des villes du Nord ? Pas-de-Calais 1]: p.233-252.
Thiébaut 1982a = Jacques Thiébaut, 1982, *Un projet cambrésien avorté: la transformation de la tour de la cathédrale médiévale en monument à la gloire de Fénelon*, in: *Mélanges offerts à Monsieur René Robinet, directeur des Archives Départementales du Nord*, 1, Lille: p.187-192.
Thiébaut 1983a = Jacques Thiébaut, 1983, *L'art monumental*, in: Alain Lottin (ed.), *Histoire de Boulogne-sur-Mer*, Lille: p.297-323.
Thiébaut 1994a = Jacques Thiébaut, 1994, *L'architecture*, in: Deremblé, Oursel & Thiébaut 1994a: p.39-157.
Thiébaut 2006a = Jacques Thiébaut, 2006, *Nord gothique*, Paris [*Les monuments de la France gothique*].
Thiébaut 2007a = Jacques Thiébaut, 2007, *Patrick Demouy, Genèse d'une cathédrale. Les archévêques de Reims et leur Église aux XIe et XIIe siècles*, in: **RN**, 89: p.149-152.
Thiébaut 2015a = Jacques Thiébaut, 2015, *La cathédrale disparue de Cambrai et sa place dans l'évolution de l'architecture du Nord de la France*, Lille.
Thiébaut & Wimet 1985a = Jacques Thiébaut & Pierre-André Wimet, 1985, *Pierre Héliot (1903-1984)* in: *Bulletin de la commission départementale d'histoire et d'archéologie du Pas-de-Calais*, XI/4: p.491-506.
Thiébaut, Jacques, zie ook: Platelle & Thiébaut
Thiébaut, Jacques, zie ook: Deremblé, Oursel & Thiébaut
Thomas, Françoise, zie: Nazet & Thomas
Thompson 1951a = Lawrence S. Thompson, 1951, *Review of C. M. Smidt, Roskilde Domkirkes middelalderlige Bygningshistorie*, in: *Speculum*, 26: pp. 210-211.
Thoroton 1677a = Robert Thoroton, 1677, *The Antiquities of Nottinghamshire*, London, 1677.
Thümmler 1939a = Hans Thümmler, 1939, *Die Baukunst des 11. Jahrhunderts in Italien*, in*: Römisches Jahrbuch für Kunstgeschichte*, 3: p.142-226.
Thümmler 1965a = Hans Thümmler, Hans, 1965, *Neue Forschungen zur romanischen Baukunst in Westfalen: Freckenhorst, ehem. Stiftskirche – Siegen, Martinikirche – Flaesheim, ehem. Klosterkirche – Erwitte, Pfarrkirche*, in: *Westfalen. Hefte für Geschichte, Kunst und Volkskunde; Mitteilungen des Vereins für Geschichte und Altertumskunde Westfalens, des Landesmuseums für Kunst und Kulturgeschichte und des Landeskonservators von Westfalen-Lippe*, 43: p.3-56.
Thurlby 1981a = Malcolm Thurlby, 1981, *A 12th-century figure from Jedburgh Abbey*, in: *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland*, 111 (1980-81): p.381-387.
Thurlby 1985a = Malcolm Thurlby, 1985, *The Romanesque Elevations of Tewkesbury and Pershore*, in: **JSAH**, 44: p.5-17.

Thurlby 1988a = Malcolm Thurlby, 1988, *The Romanesque Priory Church of St.Michael at Ewenny*, in: **JSAH**, 47: p.281-294.
Thurlby 1997a = Malcolm Thurlby, 1997, *L'abbatiale romane de St.Albans*, in: Baylé 1997a: p.79-90.
Thurlby 1991a = Malcolm Thurlby, 1991, *The Romanesque cathedral of St Mary and St Peter at Exeter*, in: Francis M. Kelly, 1991, *Medieval art and architecture at Exeter Cathedral*, London [*Conference transactions. The British Archaeological Association*, 11]: p.19-34.
Thurlby 2014a = Malcolm Thurlby, 2014, *The Abbey Church of Lessay (Manche) and Romanesque Architecture in North-East England*, in: **TAJ**, 94: p.71-92.
Thurlby, Malcolm, zie ook: Stalley & Thurlby
Tillet 1982a = Louise-Marie Tillet, 1982, *Bretagne romane*, Saint-Marie de la Pierre-qui-Vire – Saint-Léger-Vauban [*La Nuit des temps* 58].
Timbert 2006a = Arnaud Timbert, 2006, *L'abbatiale de Cluny III et l'architecture gothique: hypothèses sur les conséquences de l'accident de 1126*, in: *Annales de Bourgogne*, 78: p.255-276.
Timbert 2011a = Arnaud Timbert, 2011, *Le chevet de l'église Saint-Sulpice de Chars: un effet de style ?*, in: Gallet 2011a: p.255-266.
Timmers 1971a = J.J.M. Timmers, 1971, *De kunst van het Maasland*, Assen.
Timmers 1976a = J.J.M. Timmers, 1976, *A Handbook of Romanesque Art*, New York.
Tock 2000a = Benoît-Michel Tock, 2000, *Arras et Thérouanne au XIIe siècle. Deux évêchés vus à travers de leurs chartes*, in: **BCDHAPC**, 18: p.3-14.
Tock, Benoît-Michel, zie: Guyotjeannin, Pycke & Tock.
Toker 2013a = Franklin Toker, 2013, *Archaeological campaigns below the Florence Duomo and Baptistery, 1895-1980*, London [*The Florence Duomo Project* 2].
Toll 1921a = Johannes-Michael Toll, 1921, *Englands Beziehungen zu den Niederlanden bis 1154*, Berlin [*Historische Studien*, 145].
Tollenaere 1957a = L. Tollenaere, 1957, *La sculpture sur pierre de l'ancien diocèse de Liège à l'époque romane*, Gembloux [*Publications extraordinaire de la Société archéologique de Namur*].
Toman 1996a = Rolf Toman, 1996, *Romaanse kunst*, Köln.
Tournai 1949a = *Arts religieux anciens et modernes: orfèvrerie*, Tournai [catalogue d'exposition tenue à Tournai en 1949].
Tournai 1956a = *Scaldis. Escaut. Schelde*, Tournai [catalogue d'une exposition tenue à Tournai en 1956].
Tournai 1958a = zie: Cassart, 1958.
Tournai 1960a = *La Madone dans l'art en Hainaut*, Tournai [Cathédrale Notre-Dame de Tournai, 25 juin – 15 septembre 1960].
Tournai 1966a = *Les évêques de Tournai. Souvenirs et documents*, Tournai [*Archives générales du Royaume, Archives de l'État dans les provinces et Archives du Chapitre cathédral à la cathédrale de Tournai*].
Tournai 1971a = *Trésors sacrés*, Tournai [Cathédrale Notre-Dame de Tournai, 9 mai-1er août 1971].
Tournai 1973a = *Trésors sacrés des églises et couvents de Tournai*, Tournai [Cathédrale Notre-Dame de Tournai, 31 aout-22 octobre 1973].
Tournai 1975a = *Saints populaires dans le diocèse de Tournai*, [Cathédrale Notre-Dame de Tournai].
Tournai 1982a = *Childéric – Clovis, 1500e anniversaire: 482-1982*, Tournai [catalogue d'une exposition 24 avril-30 juin 1982, Tournai].
TRANSLATIO SANCTI CALIXTI CISONIUM 1887a = O. Holder-Egger (ed.), 1887, *Translatio Sancti Calixti Cisonium*, in: **MGH SS**, 15-1: p.418-422.
Trenard 1972a = Louis Trenard (ed.), 1972, (ed.), *Histoire des Pays-Bas Français* [2 volumes], Toulouse [*Univers de la France et des pays francophone: Histoire des provinces*].
Trenard 1982a = Louis Trenard (ed.), 1982, *Histoire de Cambrai*, Lille [*Histoire des villes du Nord – Pas-de-Calais*].
Trout 1999a = Dennis E. Trout 1999, *Paulinus of Nola: Life, Letters, and Poems*, Berkeley – Los Angeles – London.
Turner, D.H., zie: Backhouse, Turner & Webster.
Tuve 1963a = Rosemond Tuve, 1963, *Notes on the Virtues and Vices*, in: **JWCI**, 26: p.295.
Tydeman 2002a = William Tydeman, 2002, *The medieval European stage, 500-1550*, Cambridge.

U

Ullmann 1989a = Ernst Ullmann (ed.), 1986, *Der Mageburger Dom. Ottonische Gründung und staufischer Neubau*, Leipzig.
Untermann 1989a = Matthias Untermann, 1989, *Der Zentralbau im Mittelater. Form – Funktion – Verbreitung*,

Darmstadt.
Untermann 2006a = Matthias Untermann, 2006, *Architektur im frühen* Mittelalter, Darmstadt.
URBANUS II PAPA 1853a = Jean-Paul Migne (ed.), 1853a, *Beati Urbani II pontificis romani epistolae et privilegiae*, in: PL, 151: p.283-560.
URBANUS PAPA 1878a = *Epistolae Urbani II papae*, in: Brial 1878a: p.688-762.
URBANUS II PAPA 2007a = Urbanus II papa, 2007, *Epistola*, in: Giordanengo 2007a: p.392-393.

V

Vacandard 1884a = Elphège Vacandard, 1884, *Saint Bernard et la seconde croisade*, Paris.
Vacandard 1891a = Elphège Vacandard, 1891, *Chronologie abélardienne; la date du concile de Sens: 1140*, in: *Revue des questions historiques*, 50: p.235-245.
Vacandard 1895a = Elphège Vacandard, 1895, *Vie de saint Bernard, abbé de Clairvaux*, Paris.
Vallery-Radot 1929a = Jean Vallery-Radot, 1929, *Note sur quelques chapelles hautes dédiées à saint Michel*, in: **BM**, 88: p.453-478.
Vallery-Radot 1931a = Jean Vallery-Radot, 1931, *L'art roman*, in: Marcel Aubert, 1931, *Nouvelle histoire universelle de l'art*, Paris, tome I: p.263-289.
Vallery-Radot 1958a = Jean Vallery-Radot, 1958, *La Cathédrale de Bayeux*, Paris [*Petites monographies des grands édifices de la France*] [2].
Van Agt 1964a = J.J.F.W. van Agt, 1964, *Roermonds Munsterkerk vóór en na Cuypers*, in: *Opus Musivum. Een bundel studies aangeboden aan Prof. Dr. M.D. Ozinga ter gelegenheid van zijn 70e verjaardag op 10 november 1962*, Assen: p. 85-113.
Van Butsele 1985a = Paul Van Butsele, 1985, *De heren van Pamele-Oudenaarde*, in: *Gedenkboek 750 jaar Pamelekerk, Oudenaarde 1235-1985*, Oudenaarde: p.55-86.
Van Caenegem, zie: Caenegem, Raoul van
Van Cappel 1952a = Emiel Van Cappel, 1952, *Zalige Desiderius van Kortrijk, bisschop van Terwaan (+ 1192)*, in: A. Hödium, Nicolas-Norbert Huyghebaert, Egiedius I. Strubbe (ed.), *Studies over de kerkelijke geschiedenis van West-Vlaanderen opgedragen aan Z.E.H. Michiel English*, Brugge.
Van Dam 1993a = Raymond Van Dam, 1993, *Saints and their miracles in late antique Gaul*, Princeton.
Van Deijk 1994a = Ada van Deijk, 1994, *Romaans Nederland*, Amsterdam.
Vandekerkove 1990a = Anne Vandekerkove, 1990, *Quartier 7: Place de l'Évêché. L'environnement de la cathédrale*, in: *Tournai: une ville face à son archéologie. Dix ans d'archéologie urbaine (1979-1989)*, Tournai.
Vandenbossche 1972a = H. Vandenbossche, 1972, *De Scheldegotiek. De evolutie van de vroeg-gotische kerkelijke architectuur in Doornik en het graafschap Vlaanderen gedurende de eerste helft van de XIIIe eeuw* [onuitgegeven licentiaatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent 1972].
Vandenbroek 1878a = H. Vandenbroek, 1878, *François Bozière. Membre titulaire de la Société historique de Tournai* in: **BSHLT**, 17: p.5-11.
Van den Hoven van Genderen 1997a = Bram van den Hoven van Genderen, 1997, *De heren van de kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late Middeleeuwen*, Zutphen.
Van der Donckt 1967a = R. van der Donckt, 1967, *Inventaris van het Archief van de Sint-Elooiskapittelkerk te Eine (Oudenaarde)*, Brussel.
Van Den Noortgaete 1995a = Thérèse Van Den Noortgaete, 1995, *Porte Mantile et Porte du Capitole. Étude préliminaire à la restauration de la cathédrale de Tournai. Rapport archéologique préalable à la restauration des sculptures romanes*, I, Tournai. [rapport dactylographié].
Van de Perre, Dirk, zie: Bijsterveld & Van de Perre
Van De Putte 1845a = Ferdinand Van De Putte, 1845a, *Cronica et cartularium monasterii de Dunis*, Brugge.
Van De Putte 1864a = Ferdinand Van De Putte (ed.), 1864, *Cronica et cartularium monasterii de Dunis*, Brugge [*Société d'émulation de Bruges*].
Van Der Essen 1904a = Léon Van Der Essen, 1904, *Les vies de saint Médard et de saint Éloi*, in: *Annuaire de l'Université catholique de Louvain*: p.372-390.
Van Der Essen 1907a = Léon Van Der Essen, 1907, *Étude critique et littéraire sur les Vitae des saints mérovingiens de l'ancienne Belgique*, Leuven-Paris [*Université de Louvain. Recueil de travaux d'histoire et de philologie*, 1e série, 17].
Van Der Kindere 1898a = Léon Van Der Kindere, 1898, *La formation territoriale des principautés belges au Moyen âge*, in: **BCRH**, 8: p.397-500.
Vandermaesen, Maurice, zie: Hemptinne, Prevenier & Vandermaesen
Vanderputten 2003a = Steven Vanderputten, 2003, *Compilation et réinvention à la fin du douzième siècle: André de Marchiennes, le Chronicon Marchianense et l'histoire primitive d'une abbaye bénédictine (édition et*

critique des sources), in: **SE**, 43: p.403-436.
Van der Stoel 2006a = Almer van der Stoel, 2006, *Grouting bij funderingen*, in: *COBc/CUR-dag 2 november 2006 Amsterdam*, Amsterdam.
Van de Walle 1952a = Adelbert Van de Walle, 1952, *De Sint-Vedastuskerk te Nederename*, in: *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde van zijne kastelnij en van den lande tusschen Maercke en Ronne*, 10: p.19-31.
Van de Walle 1971a = Adelbert Van de Walle, 1971, *Belgique gothique. Architecture, art monumental*, Bruxelles.
Van de Walle 1972a = Adelbert Van de Walle, 1972, *De gotiek in België*, Bruxelles.
Vandewoude 2007a = Thijs Vandewoude, 2007, *Het hagiografische vertoog in de abdij van Sint-Winoksbergen (10e-12e eeuw). Een analyse van monastieke mentaliteit en ideologie*, Gent [licentiaatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent].
Van Dijk 1794a = Siardus van Dijk (ed.), 1794, *De S. Donatiano episcopo Rhemensi conf. Brugis in Flandria*, in: **AA SS,** octobris, VI: p.487-519.
Van Doorslaer 1922a = Georges van Doorslaer, 1922, *L'ancienne industrie du cuivre à Malines. IV. La fonderie du laiton et du bronze*, in: *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen = Bulletin du Cercle Archéologique, Littéraire et Artistique de Malines*, 27: p.117-184.
Van Drival 1881a = Eugène Van Drival, 1881, *Visites aux grandes reliques de la cathédrale d'Arras*, in: **CA 1880**: p.65-71.
Van Haudenard 1946a = R. Van Haudenard, 1946, *Les dommages matériels. 1. Les églises sinistrées*, in: *Le diocèse de Tournai sous l'occupation allemande*, Tournai: p.233-241.
Van Kerrebrouck 2000a = P. Van Kerrebrouck, 2000, *Les Capétiens 987-1328*, Villeneuve d'Ascq.
Van Lokeren 1868-1871a = Auguste van Lokeren (ed.), 1868 – 1871, *Chartes et documents de l'abbaye de Saint Pierre au Mont Blandin à Gand, depuis sa fondation jusqu'à sa suppression. Avec une introduction historique*, Gent.
Van Melkebeek & Vleeschouwers 1981a = Monique Van Melkebeek & Cyriel Vleeschouwers, 1981, *Le rôle de l'entourage des évêques de Tournai (1146-1300) dans la chancellerie épiscopale*, in: **MSRHAT,** 2: p.7-80 [ook: *Studia historica gandensia 245*, 1981, Gent].
Van Melkebeek, Monique, zie ook: Vleeschouwers & Vleeschouwers-Van Melkebeek
Van Melkebeek, Monique, zie ook: Vleeschouwers-Van Melkebeek
Van Mingroot 1975a = Erik Van Mingroot, 1975, *Kritisch onderzoek omtrent de datering van de Gesta episcoporum cameracensium*, in: RBPH, 53: p. 281-332,
Van Mingroot 1980a = Erik Van Mingroot, 1980, *De Kamerijkse stichtingsbrief voor de abdij van Affligem (Novum Monasterium, 1086*), in: SE, 24: p.7-39.
Van Mingroot 1985a = Erik Van Mingroot, 1985, *Woord en wederwoord over de oprichtingsakte van de parochie Pamele (1110)*, Leuven [*Historica Lovaniensa* 188; overdruk uit: *Gedenkboek 750 jaar Pamelekerk* (Oudenaarde, 1985) p.9-24
Van Mingroot 1988a = Erik Van Mingroot, 1988, *Duizend jaar geleden: de bul van paus Johannes XV voor bisschop Liudolf van Noyon-Doornik (maart 988)*, in: *Gestella 1988. Duizend jaar Gistel. Bijdragen tot de geschiedenis, archeologie en genealogie van Gistel*, Gistel: p.11-72 [*Historica lovaniensia*, 216].
Van Mingroot 1991a = Erik Van Mingroot, 1991, *Een decennium uit de geschiedenis van de stad Kamerijk (1092-1102/1103). De voornaamste acteurs*, in: Jean-Marie Duvosquel & Alain Dierkens, *Villes et campagnes au Moyen âge. Mélanges Georges Despy*, Liège: p.713-745.
Van Mingroot 1995a = Erik Van Mingroot, 1995, *Liste provisoire des actes des évêques de Cambrai de 1031 à 1120*, in: R. De Keyser, J. Goossens, M. Haverals, W. Verbeke (ed.), *Serta devota in memoriam Guillelmi Lourdaux. Pars posterior: Cultura mediaevalis*, Leuven: p.13-55.
Van Mingroot 2002a = Erik van Mingroot, 2002, *'Regni vero Heinrici regis anno... ': Politieke dateringen in de oorkonden van de bisschoppen van Kamerijk (1031-1112)*, in: Raoul Bauer (ed.), *In de voetsporen van Jacob van Maerlant: Liber amicorum Raf De Keyser. Verzameling opstellen over middeleeuwse geschiedenis en geschiedenisdidactiek*, Leuven: p.150-178.
Van Mingroot 2005a = Erik van Mingroot, 2005, *Les chartes de Gérard Ier, Liébert et Gérard II, évêques de Cambrai et d'Arras, comtes du Cambrésis (1012-1092/1093)*, Leuven [*Mediaevalia Lovaniensia* series I/ Studia XXXV].
Van Nieuwland-Landheer, 2008a = Els van Nieuwland-Landheer, 2008, *Het gerechtsportaal van de Sint-Walburgiskerk te Zutphen. Architectuur en iconografie van kerkelijke en stedelijke rechtspraktijken*, Utrecht.
Vanrie 1965a = André Vanrie, 1965, *Notes sur l'incorporation des églises paroissiales au Moyen Âge*, in: *Hommage au professeur Paul Bonenfant*, Bruxelles: p.47-55.
Van Run, zie: Run, Anton van

Van Sint-Jan, Pierre, zie: Faider, Paul
Vanuxem 1945a = Jacques Vanuxem, 1945, *Les portails détruits de la cathédrale de Cambrai et de Saint-Nicolas d'Amiens*, in: **BM**, 103: p.89-102.
Vanuxem 1952-1953a = Jacques Vanuxem, 1952-1953, *Sculptures du XIIe siècle au Musée de Cambrai*, in: **BSNAF**, 1952-1953: p.78-79.
Vanuxem 1954-1955a = Jacques Vanuxem, 1954-1955, *Sculptures du XIIe siècle provenant d'Arras et de Cambrai*, in: **BSNAF**, 1954-1955: p.60.
Vanuxem 1955a = Jacques Vanuxem, 1955, *La sculpture monumentale du XIIe siècle à Cambrai et à Arras*, in: **BM**, 113: p.7-35.
Vanuxem 1962a = Jacques Vanuxem, 1962, *Un groupe de chapiteaux provenant de l'abbaye Saint-Jean-au-Mont près de Thérouanne*, in: **BSNAF**, 1962: p.160-164.
Vanuxem 1965a = Jacques Vanuxem, 1965, *A propos de la sculpture monumentale dans le nord de la France au XIIe siècle*, in: *Gedenkschrift Ernst Gall*, München – Berlin: p.87-94.
Van Uytfanghe 1999a = M. van Uytfanghe, 1999, *Audomarus*, in: **LMA**, I: kol.1197-1198.
Van Welie 1994a = Eelco G. van Welie, 1994, *Omnes canonici. Een verkenning van de Utrechtse stadsliturgie*, in: **BKNOB**, 93: p.186-192.
Van Welie, Eelco van, zie: Stöver, Jos, zie ook: Hartog, Rijntjes, Stöver & Welie
Van Welden 1965a = Jean-Pierre Van Welden, 1965, *Contribution à l'identification des "pierres de Tournai"*, in: *Bulletin de l'Institut royal du patrimoine artistique* 8: p.149-166.
Van Werveke 1924a = Hans Van Werveke, 1924, *Het bisdom Terwaan van den oorsprong tot het begin van de veertiende eeuw*, Gent – Paris.
Van Werveke 1927a = Hans Van Werveke, 1927, *Over kerkbouw voor de XIIIe eeuw*, in: *Album opgedragen aan prof.dr. J. Vercouille door ambtgenooten, oud-leerlingen en vereerders, ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag en van zijn emeritaat*, Brussel/ Bruxelles.
Varenbergh 1873a = Émile Varenbergh, 1873, *Crasmire, Chrasmaire ou Crausmaire*, in: **BNB**, 4: col.487.
Varenbergh 1874a = Émile Varenbergh, 1874, *Histoire des relations diplomatiques entre le coté de Flandre et l'Angleterre au moyen âge*, Bruxelles/ Brussel.
Vaughn 1987a = Sally N. Vaughn, 1987, *Anselm of Bec and Robert of Meulan: The Innocence of the Dove and the Wisdom of the Serpent...*, London.
Veerman, John, zie: Hartog & Veerman
VENANTIUS FORTUNATUS 1698a = Venantius Fortunatus, 1698, *Vita Medardi metrica*, in: **AA SS**, junii, II, Antwerpen: p.78-79 [BHL 5863].
VENANTIUS FORTUNATUS 1885a = Venantius Fortunatus, 1885, *Vita sancti Medardi*, in: Bruno Krusch, *Venanti Honori Clementiani Fortunati presbyteri Italici opera pedestrian*, in: **MGH Auct. Ant.**, 4, 2, Berlin: p. 67-73 [BHL, 5864, BHL Novum supplementum 5864 b, c].
Verbeek 1958a = Albert Verbeek, 1958, Dreikonchenplan, in: Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte, 4, Stuttgart: p.465-475.
Verbeek, Albert, zie: Kubach & Verbeek
Vercauteren 1928a = Fernand Vercauteren, *Étude critique d'un diplôme attribué à Chilpéric Ier*, in: **RBPH**, 7: p.83-112 [heruitgave in *Études d'Histoire médiévale*, 1978: p.629-659].
Vercauteren 1934a = Fernand Vercauteren, 1934, *Étude sur les civitates de la Belgique seconde*, in: **MCL**, 2e série, 33.
Vercauteren 1935a = Fernand Vercauteren, 1965, *Tournai*, in: *Plans en relief des villes belges levés par des ingénieurs militaires français – XVIIe-XIXe siècle*, Bruxelles/ Brussel [*Pro Civitate; Collection Histoire in –4°*, 1].
Vercauteren 1938a = Fernand Vercauteren, 1938, *Actes des comtes de Flandre, 1071-1128*, Bruxelles/ Brussel [*Commission royale d'histoire*].
Vercauteren-Desmet 1937a = L. Vercauteren-Desmet, 1937, *Étude sur les rapports politiques de l'Angleterre et de la Flandre sous le règne du comte Robert II (1093-1111)*, in: *Études d'histoire dédiées à la mémoire de Henri Pirenne par ses anciens élèves*, Bruxelles: p.413-423.
Verdier 1962a = Philippe Verdier, 1962, *Deux plaques d'ivoire de la Résurrection avec la représentation d'un Westwerk*, in: **ZSAK**, 12: p.3-9.
Vergnolle 1985a = Éliane Vergnolle, 1985, *L'art en Angleterre aux XIe et XIIe siècles*, in: *Revue de l'art*, 67: p.85.
Vergnolle 1987a = Éliane Vergnolle, 1987, *Les fouilles de Saint-Géry de Cambrai*, **BM**, 145: p.219-220.
Vergnolle 1989a = Elianne Vergnolle, 1989, *Saint-Vorles de Châtillon-sur-Seine*, in: **CA 1986:** p.53-76.
Vergnolle 1990a = Éliane Vergnolle, 1990, *Fortune et infortunes du chapiteau corinthien dans le monde roman*, in: *Revue de l'art*, 72: p.21.

Vergnolle 1994a = Éliane Vergnolle, 1994, *L'art roman en France*, Paris.
Vergnolle 1995a = Éliane Vergnolle, 1995, *Vignory. Église Saint-Étienne*, in: Pérouse de Montclos 1995a: p.393-396.
Vergnolle 2000a = Éliane Vergnolle, 2000a, *Les débuts de l'art roman dans le royaume franc (ca. 980-ca.1020)*, in: *CCM*, 43: p.161-194.
Vergnolle 2000b = Éliane Vergnolle, 2000, *L'art monumental de la France romane: le XIe siècle*, London.
Vergnolle 2010a = Éliane Vergnolle, 2010, *Romainmôtier et Cluny II*, in: Stratford 2010a: p.76-91.
Vergnolle, Éliane, zie: Pousthomis-Dalle, Pradalier & Vergnolle
Verhaegen 1937a = Pierre Verhaegen, 1937, *L'église Saint-Nicolas de Gand*, in: **BM**, 96: p.133-189.
Verhaegen 1938a = Pierre Verhaegen, 1938, *De oude kerken van Gent. II: Sint-Jacobs, Sint-Maartens, Sint-Elisabeth, Sint-Michiels, Heilig Kerst, Sint-Stephanus, Sint-Pieters, Kerk van het Klein Begijnhof en Kerk der Carmelieten*, Antwerpen [Ars Belgica, 8].
Verhaegen 1940a = Pierre Verhaegen, 1940, *Que fera-t-on du cloître de la cathédrale?* in: **TRA**, 10: p.5-6.
Verhaegen 1951a = Pierre Verhaegen, 1951, *L'architecture scaldienne au XIIe et XIIIe siècles. Les relations entre Tournai et la Flandre*, in: **AFAHB 1949, 33e congrès: Tournai**, Tournai: III, p.515-525 [*Miscellanea Tornacensia, mélanges d'archéologie et d'histoire*].
Verhulst 1966a = Adriaan Verhulst, 1966, *L'organisation financière du comté de Flandre, du duché de Normandie et du domaine royal Français du XIe au XIIIe siècle*, in: *L'impôt dans le cadre de la ville et de l'état.* De belasting in het raam van stad en staat: p.29-49 [*Pro Civitate. Historische uitgaven* 13/ *Studia Historica Gandensia* 54].
Verhulst 1967a = Adriaan Verhulst, 1967, *Initiative comtale et développement économique en Flandre au XIIe siècle: le rôle de Thierry et de Philippe d'Alsace (1128-1191)*, in: *Miscellanea mediaevalia in memoriam Jan Frederik Niermeyer*, Groningen [*Studia Historica Gandensia*, 42].
Verhulst, Adriaan, zie: De Mey, Hemptinne & Verhulst.
Verleyen 1983a = Wilfried Verleyen, 1983, *Negen eeuwen Affligem*, Aalst [*Genootschap voor Aalsterse Geschiedenis*].
Verlinden 1935a = Charles Verlinden, 1935, *Robert 1er le Frison, comte de Flandre. Étude d'histoire politique*, Paris.
Vermand 1997a = Dominique Vermand, 1997, *La voûte d'ogives dans l'Oise: les premières expériences (1100-1150), in: L'Art roman dans l'Oise et ses environs*, Beauvais [Groupe d'étude des monuments et œuvres d'art de l'Oise et du Beauvaisis. Actes du colloque, Beauvais, 7 & 8 octobre 1995): p.123-168.
Vermaut 1991a = Nathalie Vermaut, 1991, *La façade de la cathédrale Notre-Dame de Tournai. Le porche – les sculptures*, Louvain-la-Neuve [Mémoire de license en histoire].
Vermeulen 1928a = F.A.J. Vermeulen, 1928, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst. Eerste deel. Voorgeschiedenis en middeleeuwen*, 's-Gravenhage.
Verplaetse 1965a = A. Verplaetse, 1965, *L'architecture en Flandre entre 900 et 1200*, in: **CCM**, 8: p.25-42.
Verriest 1904a = Leo Verriest, 1904, *La charité Saint-Christophe et ses comptes du XIIIe siècle: Contribution à l'étude des institutions financières de Tournai au Moyen Âge*, in: **BCRH**, 73: p.143-167.
Verriest 1905a = Leo Verriest, 1905, *Institutions judiciaires de Tournai au XIIIe siècle: les registres de justice dits Registres de la loi*, Tournai.
Verriest 1905b = Leo Verriest, 1905, *La cathédrale de Tournai pendant la révolution française*, in: **ASHAT**, 10: p.34-40.
Verriest 1908a = Leo Verriest, 1908, *Qu'est-ce qu'était la "charité Saint-Christophe" à Tournai? Examen de la thèse de M. D'Herbomez*, in: **BCRH**, 77: p.139-184.
Verriest 1911a = Leo Verriest, 1911, *Les luttes sociales et le contrat d'apprentissage à Tournai jusqu'en 1424*, in: *Mémoires de l'Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques et Classe des Beaux-Arts*, 2e série, 9.
Verriest 1911b = Leo Verriest, 1911, *Le Registre de la "Loi" de Tournai de 1302 et listes des otages de Bruges (1301) et de Courtrai* [**BCRH,** 80].
Verriest 1923a = Leo Verriest, 1923, *Coutumes de la ville de Tournai*, Bruxelles [*Recueil des anciennes coutumes de la Belgique*, 1].
Verriest 1942a = Leo Verriest, 1942, *La perte des archives du Hainaut et de Tournai*, in: **RBPH**, 21: p.186-193.
Verslype 1994a = Laurent Verslype, 1994, *Sondages archéologiques dans l'environnement de la cathédrale, Vieux-Marché-aux-Poteries à Tournai*, in: *Documents d'archéologie régionale* 4 [Collection d'archéologie Joseph Mertens 10]: p.65-104.
Verslype 2003a = Laurent Verslype, 2003, *"Limites sans frontières". Réflexions sur la perception archéologique de l'espace en Neustrie septentrionale (Ve-VIIIe s.)*, in: **RN**, 85: p.551-572.
Verslype, Laurent, zie ook: Brulet, Raymond

Verslype, Laurent, zie ook: Brulet, Raymond, Catherine Coquelet & Marianne Deckers
Verslype, Laurent, zie ook: Deléhouzée, Laurent
Verslype, Laurent, zie ook: Siebrand, Michel
VERSUS DE DIGNITATE 1883a = Georg Waitz (ed.), 1883, *De dignitate et antiquitate urbis Tornacensis*, in: **MGH SS**, 14: p.357-360.
Verwilghen 1941a = C. Verwilghen, 1941, *La leçon du passé*, in: *Reconstruction. Urbanisme, architecture, génie-civil, industrie*: 2, nº 5: p.3-4.
Vieillard-Troiekouroff 1961a = May Vieillard-Troiekouroff, 1961, *L'église de Sainte-Geneviève de Paris du temps d'Étienne de Tournai*, in: **BSNAF**, 1962: p.131-148.
Vieillard-Troiekouroff 1971a = May Vieillard-Troiekouroff, 1971, *La Chapelle du Palais de Charles le Chauve à Compiègne*, in: *Cahiers Archéologiques* 21: p.89-108.
Vieillard-Troiekouroff 1976a = May Vieillard-Troiekouroff, 1976a, *Les monuments religieux de la gaule d'après les œuvres de Grégoire de Tours*, Paris.
Villes 2007a = Alain Villes, 2007, *La cathédrale Saint-Étienne de Châlons-en-Champagne et sa place dans l'architecture médiévale*, Langres.
Villes 2009a = Alain Villes, 2009, *La cathédrale Notre-Dame de Reims. Chronologie et campagnes de travaux. Bilan des recherches antérieures à 2000 et propositions nouvelles*, Joué-lès-Tours.
Villes 2010a – Alain Villes, 2010, *La cathédrale de Samson. XIIe siècle*, in: Jordan 2010a: p.42-48.
Vilvorder 1987a = Fabienne Vilvorder, 1987, *Les fouilles de la Place de l'Évêché à Tournai*, in: *Documents d'archéologie régionale* 2, Louvain-la-Neuve [*Collection d'archéologie Joseph Mertens,* 2]: p.73-87.
Vingt-Trois 2012a = André Vingt-Trois (ed.), 2012, *Notre-Dame de Paris*, Strasbourg [*La grâce d'une cathédrale* 6].
Viollet-le-Duc 1845a = Eugène-Emanuel Viollet-le-Duc, 1845, *De l'art étranger et de l'art national*, in: **AA**,2: p.501-508.
Viollet-le-Duc 1854-1868a = Eugène-Emanuel Viollet-le-Duc, 1854-1868, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, Paris.
Viollet-le-Duc 1872a = Eugène-Emanuel Viollet-le-Duc, 1872, *Carte des monuments historiques de la France*, Paris.
VITA AUDOMARI 1910a = W. Levison (ed.), 1910, *Vita Audomari*, in, **MGH**, **rer. Merov.**, 5: p.753-764.
VITA ELIGII 1902a, zie: AUDOENUS VAN ROUEN 1902a
VITA MUMMOLINI 1845a = Joseph Vandermoere & Joseph Vanhecke, 1845, *De sancto Mummolino seu Mommoleno episcopo Noviomensi et Tornacensi*, in: 1845, **AA SS**, octobris, VII, 1, Brussel: p.953-986 = BHL 6025.
VITA SANCTI AMANDI 1658a = Ioannes Bollandus & Godefridus Henschenius, 1658, *Vita sancti Amandi auctore Baudemundo eius discipulo, Abbate Blandiniensi*, in: **AA SS**, februarii, I, Antwerpenp.848-854 = BHL 332.
VITA SANCTI ELIGII 1784a = J. Ghesquière, C. Smet & J.F. Thys, 1784, *Vita Sancti Elegii*, in: **AA SS,** Belgii, III, Bruxelles: p.229.
Vitet 1845a = Louis Vitet, 1845, *Monographie de L'Église Notre-Dame de Noyon*, Paris.
VITRUVIUS 1912a = F. Krohn (ed), 1912, *Vitruvius Pollio. On Architecture*, Leipzig.
Vlaeminck 1982a = J. Vlaeminck, 1982, *Childéric*, in: Tournai 1982a: p.69-70.
Vleeschouwers 1971a = Cyriel Vleeschouwers, 1971, *Notaires d'officialité dans le diocèse de Tournai au XIIIe siècle*, in: *Horae Tornacenses 1971a*: p.79-94 [ook: Studia historica Gandensia 173].
Vleeschouwers 1977a = Cyriel Vleeschouwers, 1977, *Les cartulaires des évêques de Tournai: étude diplomatique et notes sur l'histoire et la composition de ses cartulaires ainsi que sur leurs scribes*, in: **BCRH** 143: p.1-116.
Vleeschouwers 1978a = Cyriel Vleeschouwers,1978a, *Het oudst bewaarde martyrologium-necrologium van het kathedraal kapittel van O.L.-Vrouw-Doornik (Rijksarchief Doornik, Obituaires, nr.52)*, in: **ABB** 49: p.573-614.
Vleeschouwers 1978b = Cyriel Vleeschouwers, 1978b, *De cartularia van de bisschoppen van Doornik. Bijdrage tot de studie der bisschoppelijke kanselarij van Doornik op het einde der Middeleeuwen*, in: **AFAHB 1976, 44e congrès: Huy**: II.
Vleeschouwers 1980a = Cyriel Vleeschouwers, 1980, *Chronologische problemen aangaande de bisschoppen van Doornik (1146-1218), episcopaatsjaren en jaarstijl*, in: **HGG** 117: p.5-55.
Vleeschouwers 1980b = Cyriel Vleeschouwers, 1980b, *De dekens van het kathedraal kapittel van Doornik (1146-1179; 1225-1252)*, in: **HGG** 117: p.289-298.
Vleeschouwers 1981b = Cyriel Vleeschouwers, 1981, *Letbert de Blonde (1146-+29 april 1179). Werkelijke cumul van ambten of mythische concentratie binnen het kathedraal kapittel van Doornik ?*, in: *Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. Liber amicorum Jan Buntinx*, Leuven: p.27-50 [Symbolae Facultatis litterarum et philosophiae Lovaniensis, series A, 10].

Vleeschouwers 1981b = Cyriel Vleeschouwers, 1981, *Problèmes de chronologie touchant les évêques der Tournai (1146-1300): années d'épiscopat et styles de datation*, in: **BISRHAT** 5-1: p.10-13.
Vleeschouwers 1987a = Cyriel Vleeschouwers, 1987, *Relation entre les milieux canoniaux anglais et tournaisien aux XIIe et XIIIe siècle*, in: *Album Carlos Wyffels*, Bruxelles/ Brussel: p.531-538.
Vleeschouwers 1990a = Cyriel Vleeschouwers, 1990, *De oorkonden van de Sint-Baafsabdij te Gent (819-1321)*, Brussel/ Bruxelles.
Vleeschouwers & Vleeschouwers-Van Melkebeek 1972a = Cyriel Vleeschouwers & Monique Vleeschouwers-Van Melkebeek, 1972, *Regesten der cartularia van het bisdom Doornik (Rijksarchief Doornik, Cartularia 68-75) (Stein, 3910, 3916)*, in: **ABB** 43: p.655-709.
Vleeschouwers & Vleeschouwers-Van Melkebeek 1973a = Cyriel Vleeschouwers & Monique Vleeschouwers-Van Melkebeek, 1973. *Regesten der cartularia van het bisdom Doornik (Rijksarchief Doornik, Cartularia 68-75) (Stein, 3910, 3916)*, in: **ABB** 44: p.170-210.
Vleeschouwers, Cyriel, zie: Pycke & Vleeschouwers
Vleeschouwers-Van Melkebeek 1968a = Monique Vleeschouwers-Van Melkebeek, 1968, *De officialiteit in het bisdom Doornik tijdens de XIIIe eeuw*, in: *Sources de l'histoire religieuse de la Belgique: moyen âge et temps modernes*, Leuven [*Actes du colloque de Bruxelles, 30 nov.- 2 dec. 1967*; *Bibliothèque de la RHE*]: p.181-186.
Vleeschouwers-Van Melkebeek 1970a = Monique Vleeschouwers-Van Melkebeek, 1970, *Buchiau (Boethel, Buchel, Buchiel), Joannes I, bisschop*, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 4: kol. 108-110.
Vleeschouwers-Van Melkebeek 1977a = Monique Vleeschouwers-Van Melkebeek, 1977, *L'officialité de Tournai: archives détruites, archives conservées*. Gent in: **ABB** 48: p.199-214 [*Studia historica Gandensia*, 215].
Vleeschouwers-Van Melkebeek 1983a = Monique Vleeschouwers-Van Melkebeek, 1983, *Het archief van de bisschoppen van Doornik: een inventaris uit 1477*, in: **BCRH** 149: p.121-375.
Vleeschouwers-Van Melkebeek 1985a = Monique Vleeschouwers-Van Melkebeek, 1985, *Documenten uit de praktijk van de gedingbeslissende rechtspraak van de officialiteit van Doornik: oorsprong en vroege ontwikkeling (1192-1300)*, Brussel/ Bruxelles [*Iuris scripta historica*, 1].
Vleeschouwers-Van Melkebeek 1985b = Monique Vleeschouwers-Van Melkebeek, 1985, *De officialiteit van het bisdom Doornik: oorsprong en vroege ontwikkeling. 1192-1300*, Brussel/ Bruxelles [*Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren*, 47, nr 117].
Vleeschouwers-Van Melkebeek 1985c = Monique Vleeschouwers-Van Melkebeek, 1985, *Un compte de la recette generale de l'Évêché de Tournai (1507-1508) (Londres, P.R.O., E 36/82)*, **BCRH** 151: p.1-261.
Vleeschouwers-Van Melkebeek 1993a = Monique Vleeschouwers-Van Melkebeek, 1993, *De parochies van het bisdom Doornik 1400-1559*, in: **HGG** 130: p.187-220.
Vleeschouwers-Van Melkebeek 1995a = Monique Vleeschouwers-Van Melkebeek, 1995, *Compotus sigilliferi curie Tornacensis, Rekeningen van de officialiteit van Doornik*, Brussel/ Bruxelles [Publications de la Commission Royale d'Histoire].
Vleeschouwers-Van Melkebeek, Monique, zie ook: Van Melkebeek
Vleeschouwers-Van Melkebeek, Monique, zie ook: Vleeschouwers & Vleeschouwers-Van Melkebeek
Voet, L., zie: Strubbe & Voet
Vöge 1900a = Wilhelm Vöge, 1900, *Beschreibung der Bildwerke der christlichen Epoche: Elfenbeine*, Berlin.
Voisin 1856a = Charles-Joseph Voisin, 1856, *Notice sur un évangéliaire de la Cathédrale de Tournai*, in: **BSHLT**, 4: p.285-314.
Voisin 1858a = Charles-Joseph Voisin, 1858, *La chapelle Saint-Éloi*, in: **BSHLT**, 5: p.270-274.
Voisin 1859a = Charles-Joseph Voisin, 1859, *Du cloître de la cathédrale de Tournai. Son histoire*, in: **MSHLT**, 6: p.49-79.
Voisin 1859b = Charles-Joseph Voisin, 1859, *Notes et explications pour l'intelligence du plan de l'ancien cloître de la cathédrale de Tournai. Son histoire*, in: **MSHLT**, 6: p.81-105.
Voisin 1860a = Charles-Joseph Voisin, 1860, *Des fiertés de Notre-Dame de la cathédrale de Tournay*, in: **BSHLT**, 6: p.101-124.
Voisin 1860b = Charles-Joseph Voisin, 1860, *Description des vitraux de la chapelle de Notre-Dame Flamande à la cathédrale de Tournai*, in: **BSHLT**, 6: p.20-47.
Voisin 1860c = Charles-Joseph Voisin, 1860, *Rectification d'une erreur*, in: **BSHLT**, 6: p.47-48.
Voisin 1860d = Charles-Joseph Voisin, 1860, *Supplément de notes sur le plan du cloître de Tournai*, in: **MSHLT**, 6: p.127-130.
Voisin 1861a = Charles-Joseph Voisin, 1861, *Le sceau en ivoire du chapitre de la cathédrale de Tournai*, in: **BSHLT**, 7: p.343-351.
Voisin 1862c = Charles-Joseph Voisin, 1862, *Recherches sur les petits clercs – clericuli – les enfants de choeur*

et les musiciens de la cathédrale de Tournai, in: **BSHLT**, 8: p.62-99.
Voisin 1863a = Charles-Joseph Voisin, 1863, *La fête de la Chandeleur à la cathédrale de Tournai*, in: **BSHLT**, 9: p.184-204 [ook als overdruk].
Voisin 1863b = Charles-Joseph Voisin, 1863, *Sceau de l'official de l'évêché de Tournai*, in: **BSHLT**, 9: p.205-206.
Voisin 1865a = Charles-Joseph Voisin, 1865, *Notice sur les anciennes peintures murales de la cathédrale de Tournai*, in: **BCRAA**,4: p.257-283.
Voisin 1865b = Charles-Joseph Voisin, 1865, *Notice sur les anciennes peintures murales de la cathédrale de Tournai*, in: **BSHLT**, 10: p.165-186.
Voisin 1866a = Charles-Joseph Voisin, 1866, *La date de la démolition de l'ancien cloître de la cathédrale de Tournai*, in: **BSHLT**, 11: p.106-108.
Voisin 1866b = Charles-Joseph Voisin, 1866, *Le trésorier et le trésor de la cathédrale de Tournai*, in: **BSHLT**, 11: p.287-350.
Voisin 1866c = Charles-Joseph Voisin, 1866, *Les dinanderies de Tournai. Les chanoines Jean et Simon Du Portail*, in: **BSHLT**, 11: p.44-45.
Voisin 1867a = Charles-Joseph Voisin, 1867, *Confirmations papales des possessions du Chapitre cathédral de Tournai*, in: **AHEB,** 4: p.265-275.
Voisin 1868a = Charles-Joseph Voisin, 1868, *Préface pour la nouvelle edition de l'histoire de Tournai par J. Cousin*, in: **BSHLT**, 12: p.252-265.
Voisin 1869a = Charles-Joseph Voisin, 1869, *Note sur l'église de Saint-Nicolas à Tournai*, in: **BSHLT**, 13: p.175-210.
Voisin 1869b = Charles-Joseph Voisin, 1869, *Notice sur des travaux exécutés à la cathédrale*, in: **BSHLT**, 13: p.306-315.
Voisin 1869c = Charles-Joseph Voisin, 1869, *Mendicatorium accordé par l'évêque de Tournai, Philippe d'Arbois, pour la restauration et l'entretien de la cathédrale de Tournai*, in: **AHEB,** 6: p.474-480.
Voisin 1869d = Charles-Joseph Voisin, 1869, *Confirmation des biens de l'évêché de Tournai par le Souverain Pontife Adrien IV*, in: **AHEB,** 6: p.71-75.
Voisin 1869e = Charles-Joseph Voisin, 1869, *Cathédrale de Tournai. Manuscrits des chanoines Du Fief et De Nélis*, in: **BSHLT**, 13: p.338-350.
Voisin 1869f = Voisin 1865b
Voisin 1869g = Charles-Joseph Voisin, 1869, *Note sur les chanoines Jean et Simon du Portail*, in: **BSHLT**, 13: p.219.
Voisin 1870a = Charles-Joseph Voisin, 1870, *Note sur Walter de Mortagne, évêque de Laon*, in: **BSHLT**, 14: p.272-284.
Voisin 1870b = Charles-Joseph Voisin, 1870, *Liste chronologique des monuments et principaux objets d'art de Tournai*, in: **BSHLT**, 14: p.8-17.
Voisin 1870c = Charles-Joseph Voisin, 1870, *Les chanoines de Tournai et les religieux de Rolduc*, in: **BSHLT**, 14: p.205-243.
Voisin 1870d = Charles-Joseph Voisin, 1870, *Mendicatorium accordé par l'évêque de Tournai, Philippe d'Arbois*, in: **BSHLT**, 14: p.32-43.
Voisin 1872a = Charles-Joseph Voisin, 1872, *Travaux faits à la cathédrale de Tournai de 1615 à 1640. Extraits des délibérations du chapitre*, in: **BSHLT**, 15: p.278-295.
Voisin 1872b = Charles-Joseph Voisin, 1872, *Notes extraites des délibérations du Chapitre de la Cathédrale de Tournai*, in: **BSHLT**, 15: p.310-343.
Voisin 1877a = Charles-Joseph Voisin, 1877, *Les épitaphes de la cathédrale*, in: **MSHLT,** 16: p.83-245.
Voisin 1877f = Charles-Joseph Voisin, 1877, *Armoiries des évêques de Tournai*, in: **MSHLT,** 16: p.249-265.
Voisin 1877b = Charles-Joseph Voisin, 1877, *Le maître-autel de la cathédrale*, in: **MSHLT,** 16: p.267-300.
Voisin 1877c = Charles-Joseph Voisin, 1877, *Vitraux de la chapelle Saint-Vincent*, in: **MSHLT,** 16: p.303-318.
Voisin 1877d = Charles-Joseph Voisin, 1877, *Travaux exécutés à la cathédrale. Extraits du registre aux délibérations (suite) (6 mai 1667-19 juillet 1673)*, in: **MSHLT,** 17: p.324-334.
Voisin 1877e = Charles-Joseph Voisin, 1877, *Notice sur les archidiacres*, in: **MSHLT,** 16: p.1-79.
Voisin, Charles-Joseph, zie ook: Le Maistre d'Anstaing.
Volmuller 1981a = H.W.J. Volmuller, 1981, *Nijhoffs geschiedenislexicon Nederland en België*, 's-Gravenhage.
Von Euw 1985a = Anton von Euw, 1985, *Zum Weihrauchfass des Gozbertus*, in: Legner 1985a: I, p.478.
Von Winterfeld 1984a = Dethard von Winterfeld, 1984, *Gedanken zu Sugers Bau in Saint-Denis*, in: Frank Neidhart Steigerwald (ed.), *Martin Gosebruch zu ehren. Festschrift anlässlich seines 65. Geburtstages am 20. juni 1984*, München: p.92-107.
Von Winterfeld 1993a = Dethard von Winterfeld, 1993a, *Palatinat roman*, Sainte-Marie de la Pierre-qui-Vire –

Saint-Léger-Vauban [*La Nuit des temps* 79].
Von Winterfeld 2001a = Dethard von Winterfeld, 2001, *Von Gernrode nach Hildesheim*, in: Matthias Puhle, 2001, *Otto der Große. Magdeburg und Europa. Band I. Essays*, Mainz.
Von Winterfeld, Dethard, zie: Erdmann, Jacobsen, Kosch & von Winterfeld.
Vos 1873a = Joachim-Joseph Vos, 1873, *Cartulaire de Saint-Médard ou Saint-Nicolas-des-Prés*, Tournai [**MSHLT,** 12].
Vos 1879a = Joachim-Joseph Vos, 1879, *L'abbaye de Saint-Médard ou de Saint-Nicolas-des-Prés près Tournai*, Tournai [**MSHLT,** 11].
Vos 1894a = Joachim-Joseph Vos, 1894, *Les fêtes offices, cérémonies et usages de l'ancien église cathédrale de Tournai*, Ath.
Vos 1898a = Joachim-Joseph Vos, 1898, *Les dignités et les fonctions de l'ancien chapitre de Notre-Dame de Tournai*, Brugge.
Voss 1987a = Ingrid Voss, 1987, *Herrschertreffen im frühen und hohen Mittelalter: Untersuchungen zu den Begegnungen der ostfränkischen und westfränkischen Herrscher im 9. und 10. Jahrhundert sowie der deutschen und französischen Könige vom 11. bis 13. Jahrhundert*, Köln [*Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte*, 26; Dissertation Giessen 1985-1986].

W

Waagen 1848a = G.-F. Waagen, 1848, *Über eine alte Bilhauerschule zu Tournai in den Niederlanden*, in: *Kunstblatt* 29: p. 1-3, 9-10.
Waitz 1881a = Georg Waitz, 1881, *Herman von Tournai und die Geschichtsschreibung der Stadt*, in: *Forschungen zur deutschen Geschichte* 21: p.431-448.
Waitz 1883a = Georg Waitz, 1883, *Monumenta Historiae Tornacensis*, in: **MGH SS**, 14: p.266-360.
WALTER ARCHIDIACONUS 1888a = O. Holder-Egger (ed.), 1888, *Vita Iohannis episcopi Tervanensis auctore Waltero archidiacono*, in: **MGH SS**, 15/2, Hannover: p.1136-1150.
Wampach 1929-1930a = Camille Wampach, 1929-1930, *Geschichte der Grundherrschaft Echternach im Frühmittelalter*, Luxemburg [*Publications de la Section historique de l'Institut Grand-Ducal de Luxembourg*, 63, 1-2].
Wankenne 1984a = André Wankenne, 1984, *Les débuts de l'évangélisation en Belgique. Apports récents de l'archéologie*, in: *Miscellanea archeologica in honorem H. Roossens*, Bruxelles/ Brussel [*Archaeologica belgica*, 255]: p.179-188.
Warichez 1902a = Joseph Warichez, 1902, *Les origines de l'Église de Tournai*, Leuven – Paris [*Université de Louvain. Recueil de travaux d'histoire et de philologie*, série 2, 10].
Warichez 1905a = Joseph Warichez, 1905, *Raoul ou Rodulphe*, in: **BNB,** 18, kol.687-688.
Warichez 1905b = Joseph Warichez, 1905, *Rainelme*, in: **BNB,** 18, kol.602-603.
Warichez 1905c = Joseph Warichez, 1905, *Radbod ou Radboth I*, in: **BNB,** 18, kol.534-535.
Warichez 1905d = Joseph Warichez, 1905, *Radbod II*, in: **BNB,** 18, kol.535-539.
Warichez 1905e = Joseph Warichez, 1905, *Raoul, Radulphe, Hadulphe ou Adulf*, in: **BNB,** 18, kol.688-689.
Warichez 1914a = Joseph Warichez, 1914, *Simon de Vermandois*, in: **BNB**, 22: p.555-564.
Warichez 1914b = Joseph Warichez, 1914, *Étienne de Tournai et les pouvoirs politiques en Flandre*, Antwerpen [Tiré à part des **AARAB** (1914) 57].
Warichez 1923a = Joseph Warichez, 1923, *Le clergé tournaisien à l'assaut de l'autonomie diocésaine*, in: **CDT,** 18: p.3-12.
Warichez 1923b = Joseph Warichez, 1923, *Le dernier évêque de Noyon-Tournai*, in: **CDT,** 18: p.97-103, 145-152.
Warichez 1923-1924a = Joseph Warichez, 1923-1924, *Géographie historique des diocèses de Cambrai et de Tournai*, in: **CDT,** 19: p.59-70, 203-213, 241-250.
Warichez 1923-1924b = Joseph Warichez, 1923-1924, *Les nominations épiscopales au diocèse de Tournai*, in: **CDT,** 19: p.145-164.
Warichez 1926a = Joseph Warichez, 1926, *Les fastes épiscopaux de Tournai et de Cambrai*, Tournai in: **CDT,** 21: p.193-212, 293-309.
Warichez 1927a = Joseph Warichez, 1927, *Un atelier de faux à Tournai vers la fin du XIIe siècle*, in: **AFAHB 1921**, **24e congrès: Tournai**, Tournai: p.223-231.
Warichez 1928-1929a = Joseph Warichez, 1928-1929, *Les péripéties de la formation cléricale au diocèse de Tournai*, in: **CDT**, 24: p.289-298, 337-346.
Warichez 1930-1931a = Joseph Warichez, 1930-1931, *Le XIVe centenaire de saint Éleuthère*, in: **CDT**, 26: p.57-76, 125-146, 189-211.

Warichez 1930-1932a = Joseph Warichez, 1930-1932, *Transmare*, in: **BNB,** 25, kol.520-521.
Warichez 1931a = Joseph Warichez, 1931, *Saint Éleuthère, premier évêque de Tournai (456-531)*, Tournai.
Warichez 1932a = Joseph Warichez, 1932, *Les "disputationes" de Simon de Tournai*, Leuven [*Spicilegium Sacrum Lovaniense*, 12].
Warichez 1931-1932a = Joseph Warichez, 1931-1932, *Les fouilles de la cathédrale de Tournai*, in: **CDT,** 27: p.413-418.
Warichez 1931-1932b = Joseph Warichez, 1931-1932, *Un évêque de Tournai hagiographe*, in: **CDT,** 27: p.72-84.
Warichez 1931-1932c = Joseph Warichez, 1931-1932, *Le poète profane chez Étienne de Tournai*, in: **CDT,** 27: p.137-151.
Warichez 1931-1932d = Joseph Warichez, 1931-1932, *Le canoniste chez Étienne de Tournai (I)*, in: **CDT,** 27: p.329-347.
Warichez 1931-1932e = Joseph Warichez, 1931-1932, *Le canoniste chez Étienne de Tournai (II)*, in: **CDT,** 27: p.489-506.
Warichez 1932b = Joseph Warichez, 1932, *Baudouin*, in: **DHGE**, 6: kol.1419-1420.
Warichez 1932d = Joseph Warichez, 1932, *Baudri*, in: **DHGE**, 6: kol.1438-1439.
Warichez 1932-1934a = Joseph Warichez, 1932-1934, *L'ancien chapitre de Tournai*, in: **CDT**, 27: p.239-256, 293, 318, 393-413, 481-504, 563-595; 29: p.13-37, 93-118, 177-199.
Warichez 1933-1934a = Joseph Warichez, 1933-1934, *La cathédrale de Tournai*, in: **CDT**, 29: p.251-279, 340-360, 411-436, 496-514.
Warichez 1934a = Joseph Warichez, 1934, *La cathédrale de Tournai et son chapitre*, Wetteren.
Warichez 1934-1935a = Joseph Warichez, 1934-1935, *La cathédrale de Tournai*, Bruxelles/ Brussel [Ars Belgica 1-2].
Warichez 1936a = Joseph Warichez, 1936, *Étienne de Tournai et son temps (1128-1203)*, Tournai [ASRHAT 20, ook: Paris 1937].
Warichez 1937a = Joseph Warichez, 1937, *Étienne de Tournai et son temps (1128-1203)*, Paris.
Warichez 1937b = Joseph Warichez, 1937, *Programme-notice du cortège de Tournai le 21 juin 1931 à l'occasion du XIVe centenaire de la mort de saint Éleuthère, son premier évêque*, Tournai.
Warichez, Joseph, zie ook: Leurs & Warichez.
Warlop 1966a = Ernest Warlop, 1966, *De heren van Wervik tot 1300*, in: *Verslagen en mededelingen van de Leiegouw*, 8: p.381-398.
Warlop 1968a = Ernest Warlop, 1968, *De Vlaamse adel vóór 1300*, Handzame.
Warlop 1971a = Ernest Warlop, 1971, *'Pariteit' in het bisdom Doornik in de XIIIe eeuw*, in: *Horae Tornacenses 1971a*: p.60-67.
Warlop 1975-1976a = Ernst Warlop, 1975-1976, *The Flemish Nobility before 1300*, Kortrijk.
Warlop, Ernest, zie ook: Blockeel & Warlop
Warnke 1976a = Martin Warnke, 1976, *Bau und Überbau. Soziologie der mittelalterlichen Architektur nach der Schriftquellen*, Frankfurt.
Wasylyszyn, Nicolas, zie: Le Maho & Wasylyszyn
Waterlot, Michel, zie: Delattre
Waucquier 1749a = Denis-Dominique Waucquier, 1749, *Description de l'Église cathédrale*, Tournai [Manuscrit, Bibliothèque du Chapitre cathédral de Tournai, ms. B 10].
Wauters 1846a = Alphonse Wauters, 1846, *Les délices de la Belgique, ou Description historique, pittoresque et monumentale de ce royaume*, Bruxelles.
Wauters 1866a = Alphonse Wauters, 1866, *Table chronologique des chartes et diplômes concernant l'histoire de Belgique*, I, Bruxelles.
Wauters 1868a = Alphonse Wauters, 1868, *Table chronologique des chartes et diplômes concernant l'histoire de Belgique*, II, Bruxelles.
Wauters 1884-1885a = Alphonse Wauters, 1884-1885, *Hardouin*, in: **BNB**, 8: col.712-714.
Webster, Leslie, zie: Backhouse, Turner & Webster.
Weigert 1999a = Laura Weigert, 1999, *Performing the Past: The Tapestry of the City and its Saints in Tournai Cathedral*, in: *Gesta*, 38: p.154-170.
Weilandt 1992a = Gerhard Weilandt, 1992, *Geistliche und Kunst*, Köln – Weimar – Wien.
Weitzmann 1980a = Kurt Weitzmann, 1980, *The Genesis Mosaics of San Marco and the Cotton Genesis Miniatures*, in: Otto Demus (ed.), *The Mosaics of San Marco in Venice: 2. The Thirteenth Century*, I, s.l.: p.105-142.
Wessel 1966a = Klaus Wessel, 1966, *Adam und Eva*, in: *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, I, Stuttgart: p.40-54.

Westerman 1994a = Jeroen Westerman, 1994, *Le choix des formes. Un autre regard sur l'art roman?*, Leiden [afstudeerscriptie Kunstgeschiedenis, Universiteit Leiden].
Westerman 1995a = Jeroen Westerman, 1995, *La sculpture de la cathédrale de Tournai*, Poitiers [mémoire de Diplôme d'Études Approfondies, Université de Poitiers].
Westerman 2002a = Jeroen Westerman, 2002, *Les escaliers, passages et coursières dans la cathédrale de Tournai. Leur importance pour l'étude de l'histoire de l'édifice*, in: *Congrès de Mons. Actes du sixième Congrès de l'Association des Cercles francophones d'histoire et d'archéologie de Belgique et LIIIe congrès de la Fédération des cercles d'archéologie et d'histoire de Belgique*, Mons: p.785-800.
Westerman 2003a = Jeroen Westerman, 2003, *Notre-Dame de Tournai au XIIe siècle. Une cathédrale « revendicatrice »*, in: Jacqueline Hamesse (ed.), 2003, *Bilan et perspectives des études médiévales en Europe (1993-1998). Actes du deuxième Congrès européen d'études médiévales (Barcelone, 8-12 juin 1999)*, Louvain-la-Neuve: p.362-374.
Westerman 2005a = Jeroen Westerman, 2005, *the Architecture of Heaven and Hell. The Representation of Architecture in medieval Last Judgement Portals*, in: Breuer, Klinkenberg & Westerman 2005a: p.155-172.
Westerman 2015a = Jeroen Westerman, 2015, *Emplacement, typologie architecturale et composition formelle des portails latéraux de Notre-Dame de Tournai: leur importance dans l'ensemble de la cathédrale*, in: Desmet & Duperroy 2015a: p.57-70.
Westerman 2016a = Jeroen Westerman, 2016, *Les voûtes sont là. Qu'ils y restent !*, in: *Actes du colloque international de Tournai, 2015* (in voorbereiding).
Westerman, Jeroen, zie ook: Deléhouzée & Westerman,
Westerman, Jeroen, zie ook: Breuer, Klinkenberg & Westerman
Westermann-Angerhausen 1988a = Hiltrud Westermann-Angerhausen, 1988, *Zwei romanische Thuribula im Trierer Domschatz und Überlegungen zu Theophilus und dem Gozbert-Rauchfass*, in: *Zeitschrift des deutschen Vereins für Kunstwissenschaft*, 42-2: p.45-60.
Weyres, Willy, zie: Doppelfeld & Weyres
Whatley 1989a = E. Gordon Whatley (ed.), 1989, *The Saint of London: the Life and Miracles of St Erkenwald*, New York.
Wilbaux 1860-1876a = Amable Wilbaux, 1860-1876, *Catalogue de la Bibliothèque de la ville de Tournai*, Tournai.
Wilbaux 1936a = Jules Wilbaux, 1936, *L'origine de l'art occidental par l'âge de la cathédrale de Tournai*, Tournai [*Contribution à l'histoire artistique*].
Wilbaux 1938a = Jules Wilbaux, 1938a, *Tournai: un bijou authentique et l'histoire sans précédent. Contribution à l'histoire de l'art*, Tournai.
Wilbaux 1938b = Jules Wilbaux, 1938b, *L'origine du triforium. Contribution à l'histoire de l'art*, Tournai.
Wilbaux 1938c = Jules Wilbaux, 1938c, *L'âge de la cathédrale de Tournai. La Porte Mantile et son histoire*, s.l.
Wilbaux 1939a = Jules Wilbaux, 1939a, *Tournai: autour de la cathédrale: la Porte Mantile et son histoire*, [Tournai].
Wilbaux 1939b = Jules Wilbaux, 1939b, *Tournai: autour de la cathédrale: saint Bernard devant la cathédrale*, [Tournai].
WILLEN VAN NANGIS 1824a = M. Guizot (ed.), 1824, *Chronique de Guillaume de Nangis*, Paris [*Collection des mémoires relatifs à l'histoire de France, depuis la fondation de la monarchie française jusqu'au 13e siècle*].
Williams 1935a = Watkin Wynn Williams, *Saint Bernard of Clairvaux*, Manchester.
Willis 1845a = Robert Willis, 1845, *The Architectural History of Winchester Cathedral: Read Before the Archaeological Institute of Great Britain and Ireland, at Their Annual Meeting, at Winchester*, Winchester.
Wilpert 1916a = Joseph Wilpert, 1916, *Die römischen Mosaiken und Malereien der kirchlichen Bauten vom IV. bis XIII. Jahrhundert*, Freiburg, I, p.54.
Wilson 1978a = Chirstopher Wilson, 1978, *The Sources of the Late 12th-Century Work at Worcester Cathedral*, in: *Medieval Art and Architecture at Worcester*, Leeds [**BAACT**, 1975]: p.80-90.
Wilson 1985a = Chirstopher Wilson, 1985, *Abbot Serlo's Church in Gloucester, its Place in Romanesque Architecture*, in: *Medieval Art and Architecture at Gloucester and Tewkesbury*¸ Leeds [**BAACT**, 1981]: p.36-51.
Wimet, Pierre-André, zie: Thiébaut, Jacques
Winance 1948a = André Winance, 1948, *Les voûtes de la nef romane de la cathédrale de Tournai*, in: **TRA**, 37: p.6-8.
Winance 1975-1976a = André Winance, 1975-1976, *Travaux de restauration à l'église cathédrale de Tournai*, in: **BCRMS,** 5: p.152-153.
Winance 1975-1976b = André Winance, 1975-1976, *La chapelle de la ladrerie du Val d'Orcq à Tournai*, in: **BCRMS,** 5: p.155-157.

Witdouck 1995a = Roger Witdouck, 1995, *Kapittels en kanunikken onder Philippe d'Arbois, bisschop van Doornik (1351-1378). Het kapittel van Doornik*, in: *De Leiegouw*, 37: p.45-80, 115-194, 243-296.
Witdouck 1997a = Roger Witdouck, 1997, *Kleurrijke anekdoten uit het leven van Stephanus, bisschop van Doornik (1192-1202)*, in: *Biekorf. Westvlaams archief voor geschiedenis, archeologie, taal- en volkskunde*, 97: p.147-157
Witte 1983a = Els Witte e.a., 1983, *Histoire de Flandre des origines à nos jours*, Bruxelles.
Woillez 1849a = Eugène Joseph Woillez, 1849, *Archéologie des monuments religieux de l'ancien Beauvoisis pendant la métamorphose romane*, Paris.
Wood 2006a = Rita Wood, 2006, *The Romanesque Church at Melbourne*, in: *Derbyshire Archaeological Journal*, 126: p.127-168.
Woodruff 1929a = Helen Woodruff, 1929, *The Illustrated Manuscripts of Prudentius*, in: *Art Studies*, 7: p.33.
Wulf 1996a = Walter Wulf, 1996, *Romanik in der Königslandschaft Sachsen*, Würzburg
Wymans 1967a = Gabriel Wymans, 1967, *Les archives paroissiales de Tournai, antérieur à 1815*, in: *Archives et bibliothèques de Belgique*, 38: p.202-214.
Wyard 1858a = Robert Wyard, 1858, *Histoire de l'abbaye Saint-Vincent de Laon*, Saint-Quentin.
Wydts 1727a = Andreas Wydts (ed.), 1727, *Chronyke van Vlaenderen vervattende, haare vindinge, naem, eerste apostelen van het Christen geloof, haar eerste bestierders, fondatien en sichten als ook eene generaele beschryvinge van g'heel haer bestreck, steden, casteelen beginnende van 't Jaer ons Heeren Jesu Christi 621 tot 't eynde des Jaers 1725. Verrijckt met correcte beeld-schetsen van alle de forestiers, graven en gravinnen van Vlaenderen ende veele geschiedenissen in 't coper gesneden*, Brugge.
Wyss, Michaël, zie: Johnson, Danielle Valin

X

Y

Yamada 1991a = Masahiko Yamada, 1991, *Le mouvement des foires en Flandre avant 1200*, in: Jean-Marie Duvosquel & Alain Dierkens, *Villes et campagnes au Moyen âge. Mélanges Georges Despy*, Liège: p.773-789.
Young 1933a = Karl Young, 1933, *The Drama of the Medieval Church*, Oxford.

Z

Zarnecki 1988a = Georg Zarnecki, 1988, *Romanesque Sculpture at Lincoln*, Lincoln.
Zarnecki 1951a = Georg Zarnecki, 1951, *English Romanesque Sculpture, 1066-1140*, London.
Zarnecki 1953a = Georg Zarnecki, 1953, *Later English Romanesque Sculpture, 1140-1210*, London.
Zarnecki 1955a = Georg Zarnecki, 1955, *The Winchester Acanthus in Romanesque Sculpture*, in: **WRJ,** 17: p.211-215.
Zarnecki 1958a = Georg Zarnecki, 1958, *Early Sculpture of Ely*, London.
Zarnecki 1966a = Georg Zarnecki, 1966, *1066 and Architectural Sculpture*, in: *Proceedings of the British Academy*: p.87-102.
Zarnecki 1978a = Georg Zarnecki, 1978, *Romanesque Sculpture in Normandy and England in the Eleventh Century*, in: Anglo-Norman Studies 1: p.168-189,
Zarnecki 1984a = Georg Zarnecki, 1984, *Animal Protomes in Medieval Art*, in: *Scritti di storia dell'arte in onore di Robrto Salvini*, Firenze: p.13-17.
Zimmermann 1956a = Walther Zimmermann, 1956a, *Das Münster zu Essen*, Essen [*Die Kunstdenkmäler des Rheinlandes Beiheft*, 3].
Zink 1980a = Jochen Zink, 1980, *Die Baugeschichte des Triere Domes von den Anfängen im 4. Jahrhundert bis zur letzten Restaurierung*, in: Franz J. Ronig, 1980, *Der Trierer Dom*, Neuss [*Rheinischer Verein für Denkmalpflege und* Landschaftsschutz, Jahrbuch 1978/79]: p.17-111.

Samenvatting

De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik: Onafhankelijkheidsmonument voor een bisdom

De **Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik** behoort tot de meest aansprekende middeleeuwse bouwwerken van de Lage Landen. Sinds 1999 staat de kerk op de lijst van werelderfgoed van de UNESCO. De huidige kerk is grotendeels in de 12de en 13de eeuw tot stand gekomen. Met de bouw van het rijzige koor, opgetrokken in de Franse koninklijke vormentaal die algemeen als "gotisch" wordt bestempeld, werd begonnen in 1242. Het huidige schip en het door vijf torens bekroonde transept, behoren bij de kathedraal die in de 12de eeuw verrees. Deze kerk werd gebouwd in een periode, waarin het bisdom Doornik een turbulente tijd doormaakte alvorens in 1146 na eeuwen weer een eigen bisschop te krijgen. De verschillende bouwplannen voor de 12de-eeuwse kathedraal en de vormen die voor het gebouw gekozen werden, blijken nauw gelieerd aan deze historische omstandigheden. Over de bouwgeschiedenis, de historische context en de betekenis van de Doornikse kathedraal en haar bouwvormen gaat deze studie.

I De bouwgeschiedenis van de 12de-eeuwse kathedraal

I.1 Het eerste concept

Omstreeks 1100 begon het kathedraal kapittel in Doornik met de bouw van een geheel nieuwe kathedraal. De moederkerk van het bisdom Doornik kende toen al een lange geschiedenis. Opgravingen hebben uitgewezen dat er sinds de 5de eeuw een reeks achtereenvolgende kerkgebouwen op de plaats van de huidige kathedraal heeft gestaan. Terwijl de eerdere kerken die onder het schip zijn aangetroffen steeds in belangrijke mate voortbouwden op hun voorgangers, betekende het nieuwe 12de-eeuwse kerkgebouw vooral een nadrukkelijke breuk met het verleden. Door een algehele ophoging van het bouwterrein met meer dan twee meter werd de weg vrijgemaakt voor een nieuwbouwproject dat in schaal en omvang alle voorgangers overtrof. Het eerste concept van de nieuwe, 12de-eeuwse kathedraal bestond uit een kruisbasiliek met een tweetorenfaçade in het westen en een groot, door een vieringtoren bekroond, transept aan de oostzijde. Hoe het koor van deze kerk eruit had moeten zien, blijft onbekend.
De 12de-eeuwse kathedraal, opgetrokken in Doornikse kalksteen uit de plaatselijke steengroeves, werd gebouwd van west naar oost. Waarschijnlijk speelde daarbij een rol dat de nieuwe westpartij ten westen van de 11de-eeuwse voorganger kwam te liggen, zodat het bouwen al kon beginnen zonder dat de oude kerk direct geheel moest wijken.

I.1.1 Van tweetorenfaçade naar een eenvoudige westgevel

De in de 12de eeuw gerealiseerde westpartij, voltooid omstreeks 1120-1130, had niet de vorm die de opdrachtgever voor ogen stond toen met de bouw ervan werd begonnen. De structuur van het lagere deel ervan met dikkere muren, een zwaardere geleding, kleinere vensters, de toepassing van gewelven op het niveau van de galerij en de manier waarop de trappen zijn ingepast in het ontwerp duiden namelijk op een aanvankelijk geplande tweetorenfaçade. Deze westpartij zou dan het volgende uiterlijk moeten hebben gekregen: een middendeel van dezelfde hoogte als de huidige façade met aan weerszijden een toren op vierkante grondslag. Vanaf het zolderniveau van de galerij werd het idee van de tweetorenfaçade echter verlaten.
In het inwendige zijn de ruimtes in de westpartij op het niveau van de zijbeuken en de galerij ook duidelijk afgebakend van het schip. Het was de bedoeling om de westgalerij, die als een loge op het schip uitkijkt, door een boogstelling te omkaderen. Boven het galerijniveau koos men ervoor

de inwendige wandgeleding op dezelfde wijze vorm te geven als die van het aangrenzende schip. De westfaçade had in de as een dubbelportaal, dat een gebeeldhouwde bekroning kende, waar echter maar weinig van bekend is.
De uiteindelijk gerealiseerde westfaçade werd aanzienlijk eenvoudiger. Aan weerszijden van een centraal geveldeel dat geflankeerd wordt door ronde traptorens, bevinden zich de lagere zijdelen die corresponderen met de zijruimtes en galerijen. De hoofdcontour van de gevel volgt de doorsnede van het erachter liggende schip. De huidige façade is het resultaat van talrijke bouwprojecten door de eeuwen heen en sterk bepaald door de 19de-eeuwse "restauratie". Door die vele wijzigingen is het lastig om de 12de-eeuwse vorm van het centrale deel te reconstrueren.

I.1.2 Een basilicaal schip met weidse galerijen
Tot de vroeg-12de-eeuwse kerk behoort ook het groots opgezette schip dat zowel aan de buiten- als de binnenzijde rijk gedecoreerd is met pilasters, verschillende pijlervormen, boogstellingen, sokkels en basementen, colonnetten, kapitelen en lijstwerk. Opvallend is de horizontale gelaagdheid van de wandopbouw in het interieur: geen enkel verticaal element van de opstand beslaat meer dan een bouwlaag. Het oorspronkelijk niet overwelfde schip heeft daarmee in zekere mate een 'ouderwets' karakter en is vaak ook zo beschouwd.
Het schip heeft een vierdelige opstand, waarmee Doornik de oudst bekende kerk is met een middenbeukwand in vier niveaus. Meest opvallend zijn de weidse galerijen die zich boven de zijbeuken bevinden. De galerijen hadden oorspronkelijk een plafond en de traveeën waren van elkaar gescheiden door diafragmabogen. De lichtbeuk van het schip kreeg aan de buitenzijde een rijk vormgegeven loopgang.

I.1.3 Een transept met monumentale portalen
Aan de oostzijde van het schip was reeds in het eerste concept een groot transept voorzien, geflankeerd door zijbeuken en galerijen. Halachtige ruimtes in de oksel van schip en transept die naadloos op de zijbeuken aansluiten, vormden de vestibules van het noord- en zuidportaal. Het onderzoek heeft uitgewezen dat deze vestibules een enkele bouwlaag met een zadeldak als afdekking hadden moeten krijgen. Pas in derde instantie werden zij verhoogd met een ruimte op de verdieping. Op de kruising van schip en transept was een vieringtoren gepland, zo laten de zware hoekpijlers van de viering zien.
Van dit transept werd slechts een aanzet aan de westzijde gerealiseerd. Aan de noordzijde was het werk al verder gevorderd: hier behoort een deel van het Mantiliusportaal nog tot de realisatie van het eerste concept van de 12de-eeuwse kathedraal.

I.1.4 Datering van het eerste concept
De datering van deze nieuwbouw in het begin van de 12de eeuw is mogelijk op meerdere gronden. Ten eerste weten we op grond van bouwhistorisch onderzoek dat de westpartij en het schip ouder zijn dan de gerealiseerde oostpartij, waar het huidige transept deel van uitmaakte. Die oostpartij was omstreeks 1140 grotendeels voltooid. We mogen aannemen dat voor de bouw hiervan zeker twee decennia nodig zijn geweest. Ten tweede is er tijdens de opgravingen in de voorganger van de huidige kathedraal een bisschopsgraf uit het einde van de 11de eeuw gevonden. Dit behoort hoogstwaarschijnlijk toe aan de in 1098 overleden bisschop Radboud, wat betekent dat de voorganger van de huidige kerk toen nog in gebruik was. Tenslotte vertoont een deel van het beeldhouwwerk (met name in de westpartij en de aangrenzende zijbeuktraveeën) gelijkenis met Anglo-Normandisch beeldhouwwerk uit de laatste decennia van de 11de eeuw. Ook dit pleit voor een begin van de bouw rond 1100.

I.2 Het tweede concept: overwelving van de oostpartij
Het project, zoals dat rond 1100 begonnen was, werd niet zonder planwijzigingen voltooid. Op het moment dat de bouw van het schip was gevorderd tot de westzijde van het transept, besloot het kapittel om de in aanbouw zijnde oostpartij te overwelven. Aanpassingen van de westelijke transeptwand laten zien dat deze werd voorbereid op overwelving. Pijlervormen werden aangepast en versterkt. In tegenstelling tot het schip kwamen hier over alle bouwlagen doorlopende colonnetten met het oog op de ribben van de kruisribgewelven. Ter versteviging van de constructie, nodig om de grote gewelven te kunnen opvangen, kreeg de galerij van het transept een graatgewelf. De aan de viering grenzende traveeën van de middenbeuk moesten een zesdelig kruisribgewelf krijgen, met daarnaast een vierdelig kruisribgewelf tegen de geplande kopgevels.

I.3 Het derde concept: de drieapsidenaanleg met vijftorengroep
Met het tweede concept was men amper gestart, toen besloten werd tot een veel ingrijpender planwijziging. Dit derde concept voor de 12de-eeuwse kathedraal was bepalend voor het uiterlijk van het uiteindelijk gerealiseerde bouwwerk. Aan de westzijde werd het plan voor de tweetorenfaçade verlaten. De westpartij werd voltooid in de vormentaal van de opstand van het schip: met nissenzone en met een lichtbeuk met loopgang aan de buitenzijde. De westfaçade kreeg een eenvoudige topgevel met flankerende traptorens.
Aan de oostkant koos het kapittel voor een uitzonderlijk concept: een drieapsidenaanleg (triconchale aanleg) bekroond door vijf torens die werden geplaatst volgens het schema van de quincunx: vier op de hoeken en een op het midden van dit bouwdeel. Het reeds in aanbouw zijnde transept werd in de planvorming geïntegreerd, zo blijkt uit het bouwhistorisch onderzoek.

I.3.1 Plattegrond en opstand van het derde concept
Het archeologisch onderzoek heeft uitgewezen dat de verdwenen 12de-eeuwse koor ook een apsidiale afsluiting had. De plattegrond van de nieuwe oostpartij was dus een drieapsidenaanleg: zowel het koor als de armen van het transept werden beëindigd met een apsis met omgang en galerij. De rechte delen van koor en transept kregen zijbeuken, wat voor het transept in ieder geval ook al in de eerdere concepten was voorzien.
Onderzoek van de westzijde van het transept wijst uit dat de twee torens aan die zijde aanvankelijk niet gepland waren. Hun oppervlak is identiek met dat van een zijbeuktravee en hun onderbouw bestaat voor een deel uit hetzelfde type pijlers als de middenschiparcade. De trappenhuizen, hoewel verschillend aan de noord- en zuidzijde, behoren tot het project voor de torens en zijn ook toevoegingen ten opzichte van de aanvankelijke plannen. Om de torens aan de westzijde toch voldoende basis te geven werd de bouwmassa op een aantal punten versterkt, onder andere door boven de vestibules ruimtes aan te leggen met een tongewelf (noordzijde) of half tongewelf (zuidzijde). Zij dienden mede om de alsnog toegevoegde torens te schragen. Aan de oostzijde, waar de bouw nog niet zover gevorderd was, konden de torens meer ruimte krijgen. Aangezien het transept aanzienlijk hoger werd gepland dan het schip, was aan de westzijde een overgangszone nodig, reden waarom hier een vijfdelige opstand werd gerealiseerd. Nieuw in de opstand ten opzichte van het schip was het echte triforium dat over de gehele opstand van de oostpartij zou worden voortgezet. De gehele oostzijde van het transept vertoont, afgezien van de veranderingen die veroorzaakt zijn door de bouw van het 13de-eeuwse koor, geen sporen van wijzigingen.
Overblijfselen en aanzetten van het 12de-eeuwse koor in de huidige bouwmassa, laten zien dat dit in grote lijnen dezelfde opstand moet hebben gehad als de transeptarmen. De conclusie is dat de oostpartij als een ensemble is ontworpen. De oostpartij combineerde aldus twee bijzondere schema's uit de middeleeuwse kerkelijke bouwkunst: de quincunx in de vorm van een vijftorengroep en de triconchale aanleg met drie apsiden.

De opstand van de oostpartij was vierdelig, maar met een andere niveauverdeling als bij het schip. De gewijzigde opstand werd namelijk gebaseerd op die van een apsis met omgang op zuilen en bijbehorende verhoudingen, waardoor de eerste bouwlaag van de oostpartij aanzienlijk hoger werd dan de zijbeuken van het schip.
Het derde concept werd volledig gerealiseerd, zij het met een aantal ondergeschikte aanpassingen. Uiteindelijk kregen de middenbeuken een scala aan gewelven: een vierdelig kruisribgewelf over de dubbele travee naast de viering, vervolgens een spits tongewelf en een bijzonder ribgewelf over de apsis. Ook de vijf torens werden voltooid, waarbij de vormentaal enigszins veranderde naarmate men in de hoogte vorderde met bouwen.

I.3.2 Datering van het derde concept

Het huidige transept van de kathedraal heeft over de hoofdbeuk – inclusief de spits van de vieringtoren – nog de originele 12de-eeuwse dakstoelen. Dendrochronologische datering hiervan vormt, binnen het kader van het bouwhistorisch onderzoek, een belangrijke bron voor de bouwgeschiedenis van de kathedraal. Het hout voor de kappen van de beide transeptarmen is in de jaren 1138-1146 geveld, dat van de vieringtoren in de jaren 1148-1158. Van belang is dat de dakstoelen van het transept zich voegen naar de gerealiseerde gewelven en hier ook op steunen. De conclusie is dan ook dat zij pas na de bouw van de gewelven gerealiseerd zijn. Aangezien de gehele oostpartij ten behoeve van een gelijkmatige zetting van de bouwmassa (extra belangrijk voor de stoutmoedige vieringtoren) in horizontale lagen gebouwd moet zijn, betekent dit dat de huidige gewelven van omstreeks 1140 dateren. In de decennia daarvoor was het klaverbladkoor gebouwd. De in vergelijking met het schip eenvoudige detaillering en sobere bouwsculptuur wijzen erop dat die oostpartij in hoog tempo gebouwd is. De beslissing een fundamenteel andere oostpartij te laten bouwen, die leidde tot de drieapsidenaanleg en de vijftorengroep, zal daarom omstreeks 1120 zijn genomen.

II De kathedraalbouw en de turbulente geschiedenis van de Kerk van Doornik

Het laat-11de-eeuwse bisdom Doornik, dat met de nieuwbouw van de kathedraal een nieuwe moederkerk kreeg, was in vele opzichten een doorsnee middeleeuws bisdom. Op één belangrijk punt verschilde het van de meeste bisdommen in het Franse koninkrijk: sinds de vroege Middeleeuwen was de Doornikse zetel in een personele unie verbonden met het bisdom Noyon. Toch was Doornik in de Merovingische tijd begonnen als een zelfstandig bisdom. Van één bisschop uit deze vroege periode is de naam overgeleverd: een zekere Eleutherius zou aan het einde van de 5de eeuw bisschop van Doornik zijn geweest. Als in de 7de eeuw opnieuw een bisschop van Doornik in de bronnen opduikt, is het bisdom inmiddels in personele unie met Noyon verbonden.
Van de 7de tot de 12de eeuw werd het bisdom Doornik bestuurd door een bisschop die in Noyon werd gekozen. De redenen voor deze vereniging zijn onduidelijk, maar hangen waarschijnlijk samen met de machtspolitieke ontwikkelingen in de Merovingische Koninkrijken. In Noyon was de koninklijke invloed groot, maar in de 10de en 11de eeuw kreeg de Vlaamse graaf in Noord-Frankrijk zoveel macht, dat hij ook meermaals invloed kon uitoefenen op de bisschopskeuze.
Uit de analyse van archeologische en schriftelijke bronnen is naar voren gekomen dat het liturgische en bestuurlijke centrum van de Doornikse Kerk tot in de 11de eeuw bestond uit een kathedrale kerkengroep met ten minste twee kerken: de Stephanuskerk – mogelijk in de eerste plaats de bisschoppelijke zetelkerk – en de Onze-Lieve-Vrouwekerk, die uiteindelijk het dominante cultusgebouw van de kathedrale kerkengroep werd. In ieder geval vanaf de 11de eeuw kan zij als dé kathedraal worden beschouwd. Omdat in deze laatste kerk een doopkapel

is teruggevonden, moet zij ook een parochiële functie hebben gehad. De naar verluidt bouwvallige Stephanuskerk moet uiterlijk in de 11de eeuw verlaten zijn.
Het bestaan van een kathedraal kapittel, verbonden aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk, is vanaf de vroege 9de eeuw aantoonbaar. De beperkte aanwezigheid van de bisschop zorgde ervoor dat het kapittel, waarin de belangrijkste Doornikse families en de regionale adel domineerden, een steeds sterkere positie kreeg. De afwezigheid van een residerend bisschop had ook als consequentie dat – in tegenstelling tot andere bisschopssteden– Doornik geen graven bezat van (potentieel heilige) bisschoppen uit haar vroegste geschiedenis. De relieken van de heilige Piatus, die als eerste missionaris het geloof in het Doornikse zou hebben verkondigd, lagen niet in Doornik, maar in het ten zuiden van Rijsel gelegen Seclin. Van de genoemde bisschop Eleutherius was geen graf bekend.

Uit verschillende bronnen blijkt dat de relieken van de heilige Nicasius vanaf de Karolingische tijd in de Onze-Lieve-Vrouwekerk rustten. Deze heilige aartsbisschop van Reims, een door de Vandalen vermoorde martelaar, was na Maria de belangrijkste heilige van Doornik. Van de verering van Nicasius zijn meerdere getuigenissen bewaard gebleven uit de periode tot 1050, totdat zij, aldus een 17de-eeuwse overlevering, bij een brand in de kathedraal gestolen en overgedragen werden aan bisschop Gervasius van Reims. Als nieuwe patroonheilige koos de Kerk van Doornik uiteindelijk voor de heilige Eleutherius, die uitsluitend dankzij een korte vermelding in de 7de-eeuwse Vita Medardi als bisschop van Doornik bekend was.

Tegen het einde van de 11de eeuw zijn er de eerste duidelijke tekenen dat de Kerk van Doornik weer de investituur van een eigen bisschop nastreefde, los van Noyon. Deze signalen zijn opvallend genoeg afkomstig uit Noyon, waar bisschop (1068-1098) Radboud in een heiligenleven van bisschop Medardus van Noyon schreef dat de Doornikzanen zelf deze aan het Merovingische koningshuis gelieerde bisschop van Noyon ook tot bisschop van Doornik hadden gekozen, als opvolger van de heilige Eleutherius.

De onafhankelijkheidsstrijd in Doornik vond plaats in de context van de kerkhervorming, de investituurstrijd, maar ook de politieke en economische opkomst van Vlaanderen. Ook stond de emancipatie van het bisdom niet geheel op zich. In het aangrenzende bisdom Kamerijk scheidde de Kerk van Atrecht zich eind 11de eeuw af van Kamerijk en werd door paus Urbanus II tot zelfstandig bisdom verheven (1094). Mede dankzij een goed dossier wisten de Atrebaten overtuigend te beargumenteren dat hun stad in de vroege Middeleeuwen over een eigen bisschopszetel had beschikt die was gesticht door de heilige Vedastus.
De onafhankelijkheid van Atrecht moet de Doornikzanen inspiratie hebben gegeven. Zij vroegen Urbanus II om een eigen bisschop te mogen kiezen. Tegenwerking uit Noyon en door de aartsbisschop van Reims en de Franse koning zorgde ervoor dat dit niet doorging, Ondertussen blijkt men in Doornik rond 1100 begonnen te zijn met de bouw van een nieuwe kathedraal met een tweetorenfaçade aan de westzijde en met een, door een vieringtoren bekroonde, koorpartij met transept aan de oostzijde. Het concept vormde een indrukwekkende uiting van de aanspraken en ambities van het kapittel.
Nieuwe pogingen tussen1112 tot 1117 om een eigen bisschop te krijgen, mislukten, vooral door tegenwerking van de Franse koning en de terughoudendheid van de paus, die zijn relatie met de koning niet op het spel wilde zetten. Toen in 1119 de pro-Franse paus (1119-1124) Calixtus II de Stoel van Petrus besteeg, verdween voor de Kerk van Doornik voorlopig ieder uitzicht op onafhankelijkheid. Voorde Doornikzanen werd duidelijk dat de onafhankelijkheidsstrijd een zaak van lange adem zou worden.

Het is rond deze tijd, zo blijkt uit het onderzoek, dat het kapittel tot tweemaal toe besloot tot een planwijziging voor de kathedraal, waarvan schip en transept in aanbouw waren. Eerst werd besloten om de oostpartij van de nieuwe kerk extra prestige te geven door deze te overwelven. Een tweede conceptwijziging was veel ingrijpender. De tweetorenfaçade aan de westzijde werd opgegeven ten faveure van de bouw van een enorme oostpartij op een klaverbladvormige plattegrond, die bekroond werd door vijf torens in de vorm van een quincunx.
In 1121 vaardigde Calixtus II een bul uit waarin hij de personele unie bekrachtigde. In Doornik verdween iedere hoop op een spoedig einde van de unie. De planwijzigingen van de in aanbouw zijnde kathedraal kunnen geïnterpreteerd worden als de krachtige inspanning van een zelfbewust kapittel om het prestige van de Doornikse zetel nog nadrukkelijker tot uitdrukking te brengen. Dat gebeurde in het bijzonder door middel van het uitzonderlijke nieuwe concept voor de oostpartij.
Terwijl midden in de stad de nieuwe kathedraal verrees, realiseerden de Doornikzanen zich dat ze geen eigen bisschop zouden krijgen zonder hulp van de Goddelijke Voorzienigheid. Deze manifesteerde zich in 1140 in drie visioenen van de jonge kanunnik Hendrik, waarin de heilige Eleutherius verscheen. In deze openbaringen gaf Eleutherius als eerste heilige bisschop van Doornik zelf vorm aan zijn cultus door het dicteren van een complete set teksten, die nodig was voor de viering van zijn sterfdag, de elevatie van zijn relieken en de translatie ervan naar Doornik. In het derde visioen verklaarde de heilige dat Doornik weldra weer een eigen bisschop zou krijgen.
Het feit dat de verschijningen van Eleutherius aan kanunnik Hendrik plaatsvonden in de kathedraal (de eerste keer in de *nova fabrica*, de nieuwe kerk, vervolgens tweemaal in de sacristie) laat zien hoe sterk het concept van het nieuwe gebouw en de realisatie ervan waren verbonden met het streven naar herstel van de eigen bisschopszetel. Het is de vernieuwde kathedraal die hier staat voor de Kerk van Doornik.
Hoewel Innocentius II al in 1142 goedkeuring gaf voor het beëindigen van de unie, duurde het nog tot maart 1146 vooraleer Doornik daadwerkelijk een eigen bisschop kreeg, mede dankzij de steun van Bernardus van Clairvaux. In Rome wijdde paus Eugenius II zelf abt Anselmus van het Sint-Vincentiusklooster in Laon tot bisschop van “de Kerk van Doornik waarvan bekend is dat de bisschopszetel in oude tijden bestaan heeft en een eigen herder had.” Herman van Doornik, de voormalige abt van het Sint-Maartensklooster, kan beschouwd worden als de *auctor intellectualis* van de succesvolle diplomatieke en hagiografische strategie. De Doornikse kathedraal kreeg toen waarvoor zij opnieuw en met zoveel allure en zeggingskracht gebouwd was: haar eigen bisschop.
Het gebouw was op dat moment nog niet voltooid. Dat was waarschijnlijk wel in hoge mate het geval op 9 mei 1171, de dag waarop Hendrik van Frankrijk, de aartsbisschop van Reims, de kathedraal wijdde. Dat aan de complete vijftorengroep bijzondere waarde werd gehecht, blijkt uit het feit dat in de decennia daarna ook de twee westelijke transepttorens alsnog werden voltooid, heel anders dan bij de vele latere kathedralen (Laon, Chartres, Reims) waarvan de tweetorenfaçades van de transepten onvoltooid bleven. Met de voltooiing van de Parochietoren kreeg Doornik begin 13de eeuw een daadwerkelijk complete en in haar dimensies onovertroffen vijftorengroep.

III Betekenissen van een kathedraal

Na de analyse van de architectuur, de reconstructie van de bouwgeschiedenis en de vaststelling van de drie achtereenvolgende concepten voor de Doornikse kathedraal zijn deze gesitueerd binnen hun historische context. Vervolgens zijn de drie concepten onderzocht op

hun plaats in de middeleeuwse kerkelijke architectuur en hun betekenis daarin. Het feit dat tijdens de bouw meermaals tot een planwijziging werd besloten, laat zien hoeveel betekenis aan de vormen van het nieuwe kerkgebouw werd toegekend. De doorgevoerde wijzigingen hadden ook weinig te maken met het functioneren van de kathedraal. Zo is er geen enkele aanwijzing dat het kapittel een hele reeks torens nodig had voor kerkklokken of dat een apsidiaal gesloten transept praktische voordelen had ten opzichte van een rechtgesloten dwarsbeuk.

III.1 Het vroeg-12de-eeuwse concept

Het eerste concept voor de 12de-eeuwse kathedraal bestond uit een grote kerk van basilicale opzet, een tweetorenfaçade aan de westzijde en een oostpartij met een groot transept, bekroond door een vieringtoren. Opvallend bij deze kerk is de vierdelige opstand van de middenbeuk met de grootse galerijen, die bovendien ook in het transept gepland waren. Met zijn omvang en bouwvormen sloot dit concept aan bij grote grafkerken van lokale en regionale 'apostelen', zoals de Saint-Remi in Reims of de Saint-Martin in Tours. De apostolische connotatie was voor de Doornikse moederkerk bijzonder aantrekkelijk: de gewenste eigen bisschop moest Doornik immers opnieuw ten volle in de lijn van de apostolische successie plaatsen.

Het gebruik van een tweetorenfaçade en galerijen past ook in de traditie van belangrijke koninklijke kerken, zoals de abdijkerken van Saint-Denis-en-France en talrijke belangrijke Anglo-Normandische kerken, zoals de Saint-Étienne in Caen en de kathedraal van Canterbury. Het vorstelijke karakter van de kathedraal sluit nauw aan bij het feit dat het Doornikse kapittel zijn wereldlijke bezit terugvoerde op een schenking van de Merovingische koning Chilperik.

De tweedeling van het Doornikse westportaal blijkt opvallend zeldzaam in de middeleeuwse kerkbouw, maar is wel gangbaar bij Romeinse stadspoorten. De westfaçade, in het bijzonder in de oorspronkelijke opzet met twee torens, kan dan ook gezien worden als de monumentale toegangspoort die de overgang tussen twee zijnssferen markeert: de stadspoort geeft aan de kerkfaçade het beeld van de stad, en wel van de hemelstad. Het voorkomen van engelenpatrocinia voor de altaren in de door torens bekroonde westpartijen en het voorkomen van een Michaëlsaltaar op de verdieping, zoals ook in Doornik, is onderdeel van deze hemelsymboliek.

Opvallende kenmerken van het majestueuze schip van de Doornikse kathedraal zijn het ontbreken van verticale elementen en van een gewelf. Deze horizontaliteit is door meerdere kunsthistorici ouderwets genoemd. Deze karakteristiek is – in combinatie met het veelvuldig gebruik van zuilen en zuiltjes – veel beter te verklaren als een bewust bedoeld archaïsme dat voortkwam uit de wens om te verwijzen naar de hoge ouderdom van de Doornikse Kerk. Het nadrukkelijk basilicale karakter van het Doornikse schip kan ook gezien worden als een 'archaïsme' en wel in het kader van de kerkhervorming, die teruggreep op de vroegchristelijke Kerk. Ook het Doornikse onafhankelijkheidsstreven werd expliciet in het kader van de kerkhervorming gezien, zowel door voor- als tegenstanders.

III.2 De overwelving van de oostpartij

Omstreeks 1120 moet het kapittel besloten hebben om de kathedraal te overwelven met kruisribgewelven. Het was in deze tijd dat een aantal grote kerken in Engeland, Normandië en Noord-Italië net kruisribgewelven had gekregen. De techniek van het overwelven werd zeker nog niet overal beheerst en het toepassen van gewelven over een middenbeuk van een grote kerk was een prestigieuze kwestie.

Analyse van de geschiedenis van het gewelf laat zien dat het lange tijd gereserveerd was voor het meest sacrale deel van het gebouw: de apsis en de crypte, daar waar de relieken bewaard

werden. Ook in Doornik werd het heiligste deel van het gebouw overwelfd, namelijk de oostpartij. Dat gewelven in het christelijke kerkgebouw gezien werden als hemelse baldakijnen, blijkt ook uit de beschildering ervan en door de decoratie van de sluitstenen.
In Doornik vormde de keuze om de oostpartij van de nieuwe kathedraal te overwelven de eerste stap van het kapittel om de sacraliteit van de oostpartij te benadrukken en het prestige van de plek waar zij zetelden, te vergroten.

III.3 De grootse oostpartij
De tweede conceptwijziging leidde tot de grootse oostpartij die een combinatie vormde van de triconchale plattegrond (klaverbladaanleg of drieapsidenaanleg) en de vijftorengroep in de vorm van een quincunx. De combinatie van deze twee prestigieuze schema's is uiterst zeldzaam in de middeleeuwse kerkarchitectuur.

III.3.1 De triconchale plattegrond
De triconchale plattegrond is vanaf de vroegchristelijke tijd vooral bij mausolea, grafkerken, gedachteniskerken (*memoriae*) en reliekenkapellen toegepast. Hij kan als een afgeleide beschouwd worden van de tetraconch, de vierpas, die – dankzij zijn centralistische en symmetrische, naar het midden en de vier hoeken van de kosmos verwijzende vorm – bij uitstek geschikt was om de christelijke kosmische stad, het Hemelse Jeruzalem, te representeren. In middeleeuwse afbeeldingen wordt deze vorm ook zo gebruikt.

In de architectuur is de drieapsidenaanleg vooral toegepast in Italië en het oostelijke Middellandse Zeegebied. In West- en Midden-Europa is de monumentale triconchale aanleg voor grotere kerkgebouwen zeldzaam, in het bijzonder als het gaat om kathedralen. Lange tijd is gedacht dat de herkomst van de triconchale plattegrond van de Doornikse oostpartij in Noord-Italië of het Rijnland gezocht moest worden. Er zijn echter weinig argumenten voor een relatie van deze gebouwen met de Doornikse kathedraal. Uit het onderzoek is gebleken dat enkele kerken in het bijzonder een rol kunnen hebben gespeeld als voorbeeld voor deze triconchale aanleg: de Saint-Germain-des-Prés bij Parijs, de Saint-Lucien bij Beauvais en de Santi Apostoli in Rome. De eerste was de voornaamste koningskerk van de eerste generaties Merovingers, waaronder Chilperik I, die in Doornik werd vereerd als schenker van de kern van het kapittelbezit. Ook de abdij van Saint-Lucien voerde de kern van zijn bezit terug op een schenking van Chilperik I, maar was vooral de grafkerk van de apostel van de Beauvaisis. De kanunniken van Doornik konden zich daarom in hoge mate identificeren met de geschiedenis en de positie van deze kerken, die beide een eigentijds voorbeeld boden van een triconchale aanleg als plattegrondschema dat geassocieerd werd met de vroegchristelijke architectuur en de gedachtenis van martelaren en heiligen.
De derde kerk is de Santi Apostoli in Rome waarvan recent is vastgesteld dat deze een 6de-eeuwse triconchale aanleg met omgang bezat. De associatie van de drieapsidenaanleg met de apostelen was bijzonder geëigend voor Doornik, waar Eleutherius gold als lokale apostel. Naast Saint-Germain en Saint-Lucien laat een aantal andere 11de tot 13de-eeuwse kerken in West-Europa zien hoe betekenisvol het triconchale schema ook in die tijd nog was voor een grafkerk of memoriebouw, zoals de St Maria im Kapitol voor de vereerde stichteres Plectrudis, de kathedraal van Noyon voor de heilige Eligius of de abdij van Chaalis voor graaf Karel de Goede van Vlaanderen en de bisschoppen van Senlis.
De sterke link tussen het triconchale concept en de funeraire architectuur, zoals grafkerken en *martyria*, moet ook het uitgangspunt zijn geweest voor de conceptie van de oostpartij van de hiervoor genoemde kerken, die Christus' discipelen (Santi Apostoli) of hun volgelingen, de vroegmiddeleeuwse lokale geloofsverkondigers (Saint-Germain, Saint-Lucien) moesten representeren. Zo ook in Doornik, waar de heilige 'apostel' Eleutherius, die in de Merovingische tijd bisschop van een zelfstandig bisdom Doornik was geweest. Eleutherius

werd als nieuwe patroonheilige de hoeder van de bisschoppelijke status van de kathedraal en daarmee de pleitbezorger van de terugkeer van een eigen en onafhankelijke Doornikse bisschop. Zijn tot dan toe onbekende relieken werden vanaf het einde van de 11de of het begin van de 12de eeuw in Doornik vereerd. Een prestigieus *martyrium*-achtig gebouw, een apostel waardig, droeg bij aan de promotie van zijn cultus en daarmee aan de ambitie van Doornik als zelfstandig bisdom.

Aldus representeerde het triconchale concept in Doornik het eerbiedwaardige vroegchristelijke verleden van de Doornikse Kerk en zijn als stichter vereerde patroonheilige Eleutherius. Tegelijkertijd werd ook de relatie met de Merovingische koningen gerepresenteerd, in het bijzonder met Chilperik I. Dat laatste was voor het kapittel van bijzonder gewicht, omdat de koninklijke oorsprong beschouwd werd als een krachtige verankering van het kapittelbezit. In de loop van de 12de eeuw werd daarom in Doornik een steeds grotere betekenis toegekend aan deze koning. Zijn gedachtenis werd als die van een heilige gevierd, terwijl zijn beeltenis het kapittelzegel sierde.

III.3.2 De quincunx van vijf torens

Op de eerbiedwaardige triconchale aanleg verrees een vijftorengroep als een zeldzaam expliciete uitbeelding van de hemelstad. In de 11de en 12de eeuw worden bij veel kerken ensembles van meerdere torens gebouwd, maar voor zover bekend, nimmer zo imposant en zozeer als een eenheid geconcipieerd als in Doornik, waar de centrale vieringtoren omringd wordt door vier transepttorens, waarvan de vormen aansluiten bij de torenbouw in Normandië en Noord-Frankrijk.

De vijftorengroep is aangelegd volgens het schema van de quincunx: vier elementen op de hoeken van een denkbeeldig vierkant of rechthoek met een vijfde element in het centrum. In de middeleeuwse kunst komt de quincunx als centrale toren omringd door vier torens veelvuldig voor als voorstelling van het Hemelse Jeruzalem.

In de gebouwde architectuur zijn quincunxen in het Westen uitzonderlijk, maar in de Byzantijnse architectuur zijn er talrijke koepelkerken waarbij de quincunx aan de groepering van de koepels ten grondslag ligt. Een zeldzame quincunx met torens is de laat-12de-eeuwse slotkerk van Kalundborg (DK). Maar de quincunx was ook al in de vroegchristelijke kerkbouw toegepast en wel in twee prominente 4de-eeuwse kerken: de Dom van Trier en de San Lorenzo in Milaan. Dichter in plaats en tijd bij Doornik zijn de veeltorengroepen op een quincunxschema bij een aantal kerken in Engeland, zoals in Winchester, Canterbury en Ely.

Specifiek binnen de context van de middeleeuwse *allegorese* maken de Doornikse torens door hun opstelling in een quincunx op monumentale wijze zichtbaar dat het gebouw de aardse voorafbeelding van het Hemelse Jeruzalem, de kosmische stad zelf is. Het is een sacrale plaats waar de verbinding tussen hemel en aarde tot stand komt. Het kerkgebouw dat in het ritueel van de kerkwijding wordt opgenomen in de kosmische orde, vormt er tegelijkertijd de representatie van.

Het belang van de vijftorengroep als pars pro toto en essentie van de gehele kathedraal zou ook zichtbaar worden in het attribuut van de nieuwe patroonheilige die Doornik in de 12de eeuw had gekregen. Sint Eleutherius kreeg een model van de kathedraal, een centraalbouw met vijf torens, als attribuut in de handen.

Dat de torengroep het merkteken van de kathedraal vormde, verklaart ook mede waarom bij de nieuwbouw van het koor halverwege de 13de eeuw ervoor gekozen werd om aan te sluiten bij de bestaande bouw. Het handhaven van oudere bouwdelen staat in sterk contrast met de gang van zaken elders in Noord-Frankrijk, waar bij de meeste 12de en 13de-eeuwse nieuwbouwprojecten de oude kathedraal volledig werd gesloopt.

IV. Het historische krachtenveld

De bouw van een nieuwe kathedraal is een complexe onderneming, waarbij vele partijen betrokken zijn. Het zou een vergissing zijn om te denken dat de bouw van de Doornikse kathedraal in de 12de-eeuw zich in de eendimensionale context van de onafhankelijkheidsstrijd afspeelde. Het Doornikse kapittel had, zoals elke instelling en autoriteit, alle reden om zijn positie ook in andere, belangrijke contexten te representeren in de architectuur van de kathedraal. Zo konden de Merovingische oorsprong van het kapittelbezit en de (wereldlijke) machtspositie van de Kerk van Doornik tot uiting worden gebracht. Op het niveau van de kerkelijke instellingen had het kapittel te maken met de (her)stichting van de Sint-Maartensabdij. Op het niveau van het wereldlijk gezag werd het kapittel geconfronteerd met de opkomst van de burgerij die in de eerste helft van de 12de eeuw steeds meer macht kreeg. De positie van deze nieuwe (tegen)speler manifesteerde zich onder andere in de bouw van het stedelijke belfort dat eind 12de eeuw als trotse stadstoren naast de kathedraal verrees. In algemene zin is de nieuwe kathedraal de uitdrukking van het belang van de Kerk van Doornik, dat aan het einde van de 11de en aan het begin van de 12de eeuw steeds verder toenam.
In een nog breder perspectief is het opmerkelijk te constateren dat in de context van de kerkhervorming en de Investituurstrijd in Frankrijk de radicale conceptwijziging van de Doornikse kathedraal omstreeks 1120 op architecturale wijze de strijd tussen de wereldlijke en de kerkelijke macht verbeeldt. Het opgeven van de tweetorenfaçade in Doornik betekende een reductie van het belang van de westelijke pool van de kathedraal, die vooral met de wereldlijke macht (regnum) werd geassocieerd. Het benadrukken van de oostpartij legde alle nadruk op het liturgisch centrum met het hoofdaltaar, het priesterkoor en het kanunnikenkoor, de plaatsen van de geestelijke macht (*sacerdotium*). Daarmee benadrukte het kapittel niet alleen de eigen plaats in de kathedraal – zij zaten immers centraal in de nieuwe oostpartij – ook pretendeerde het door middel van de architectuur dat het grote belang van de eigen bisschop gelegen was op het geestelijke vlak. Ook in de bronnen die ons inlichten over de diplomatieke missies die de Kerk van Doornik ondernam om een eigen bisschop te krijgen, wordt de nadruk gelegd op het spirituele en pastorale belang van een eigen bisschop.

De 12de-eeuwse kathedraal van Doornik lijkt vanuit modern standpunt gezien een grote paradox. Het enorme nieuwe gebouw, waarmee voor toekomstige kathedralen in Noord-Frankrijk een standaard werd gezet, betekende in vele opzichten een breuk met de gebouwde voorgangers, die door de ophoging van het maaiveld diep onder de grond verdwenen. Tegelijkertijd moest het in zijn architectuur de eerbiedwaardige ouderdom van de Kerk van Doornik en de oorspronkelijke zelfstandigheid van de bisschopszetel representeren. Met de triconchale aanleg die verwijst naar de martyrium-vorm uit de eerste eeuwen van het christendom werd teruggegrepen op het ideaal van de oorspronkelijke, apostolische Kerk en de eigen stichter-heilige. In combinatie met de vijftorengroep wees de Doornikse kathedraal, als representatie van het Hemelse Jeruzalem, ook vooruit, naar de nederdaling van de Hemelse Stad op aarde en de komst van het vrederijk aan het einde der tijden.

Epiloog

De invloed van de Doornikse kathedraal was groot als het gaat om de schaal van de Noord-Franse kathedralen. Voor zover bekend was zij bij voltooiing de grootste kathedraal van de Noord-Franse kerkprovincies. Daarmee behoort Doornik tot het begin van de bouwwedijver die zich vanaf de jaren ’40 van de 12de eeuw in het Franse koninkrijk voltrok en die eind 12de eeuw zou resulteren in het gigantisme van de kathedralen van Soissons en Chartres.

Als zelfstandig schema werd de triconchale aanleg weliswaar nagevolgd bij enkele andere kathedralen (Noyon, Cambrai, Soissons), maar het bleef uitzonderlijk. De veeltorengroep kreeg meer navolging, te beginnen bij de kathedraal van Laon, maar werd bijna nergens als quincunx voltooid.
De receptie van onderdelen van het Doornikse concept betekent een erkenning van het bouwkunstige succes en de kerkpolitieke relevantie van de architectuur van de Doornikse kathedraal. Dat het concept van de Doornikse kathedraal, en in het bijzonder dat van de oostpartij, zeer particulier en specifiek op de plaatselijke situatie en ambities toegesneden was, blijkt uit het ontbreken van navolging van het complete concept. In geen van de andere Noord-Franse kathedraalsteden speelde de kwestie van een eigen bisschop of het promoten van een eigen heilige, zoals in Doornik.
Het is de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal die het zelfbewustzijn en de ambities van de Kerk van Doornik zichtbaar maakte. In de onafhankelijkheidsstrijd vervulde de imposante moederkerk de rol van een groots argument vóór de eigen bisschopszetel. En vanaf het moment dat die onafhankelijkheid bereikt werd, vormt de kathedraal er het levende monument van.

Résumé

La cathédrale Notre-Dame de Tournai : un monument à l'indépendance d'un évêché

La cathédrale Notre-Dame de Tournai compte parmi les églises médiévales les plus remarquables des Pays Bas anciens, comme le montre son inscription en 2000 sur la liste du patrimoine mondial de l'humanité par l'UNESCO.

L'édifice actuel date en majeure partie des XIIe et XIIIe siècles. Le chœur élancé, construit dans les formes architecturales du domaine royal qu'on qualifie en général de gothiques, fut construit à partir de 1242. En revanche, la nef et le transept couronné par cinq tours appartiennent à l'édifice du XIIe siècle, dont le chœur a disparu. Cette cathédrale du XIIe siècle fut construite au moment où le diocèse de Tournai traversait une période mouvementée de son histoire, sans évêque propre à l'Église de Tournai avant d'en retrouver un en 1146. Les projets successifs pour la cathédrale du XIIe siècle et les formes architecturales choisies s'avèrent intiment liées à ces circonstances particulières. Ce sont le contexte historique de la construction ainsi que la signification des formes architecturales choisies pour la cathédrale tournaisienne qui ont fait l'objet du présent travail.

I L'histoire de construction de la cathédrale au XIIe siècle

I.1 Le premier projet

Autour de 1100, le chapitre cathédral de Tournai entama la construction d'une cathédrale entièrement nouvelle. À ce moment-là, l'église-mère du diocèse avait déjà connue une longue histoire. Des fouilles archéologiques ont révélé sous la nef et le transept de la cathédrale actuelle une succession d'édifices prédécesseurs, dont le premier remonte au Ve siècle. Alors que la série des constructions antérieures montre un développement graduel au cours des siècles, la cathédrale du XIIe siècle accuse une rupture assez nette avec les édifices qui l'ont précédée. Par un rehaussement général de plus de deux mètres, le site fut ainsi en grande partie libéré pour un nouveau projet à une échelle et dans une facture nettement plus ambitieuse que l'église précédente.

Ce premier projet de la nouvelle cathédrale du XIIe siècle consista en une église basilicale de plan en croix latine avec une façade à deux tours à l'ouest et, à l'est, un sanctuaire avec un large transept couronné d'une tour de croisée. La physionomie du chœur appartenant à ce projet est inconnue. L'édifice, élevé en pierre de Tournai, extraite des carrières locales, fut érigé de l'ouest vers l'est. Comme la cathédrale précédente était située sous la partie orientale de la nef actuelle, il était possible de commencer la construction neuve sans démolir la précédente.

I.1.1 D'une façade à deux tours vers une simple façade à pignon

La façade occidentale telle qu'elle fut réalisée au XIIe siècle n'était pas celle que le commanditaire avait eu en vue au début des travaux. L'édifice actuel en garde le témoignage. La partie basse de la travée de la façade actuelle se distingue en effet nettement des parties hautes et de la nef adjacente : des murs plus épais, une articulation plus serrée avec des contreforts supplémentaires, des baies réduites, l'utilisation de voûtes au niveau des tribunes et l'aménagement des escaliers témoignent tous de l'existence d'un projet de façade à deux tours. Cette façade fut conçue avec une partie centrale de la même hauteur que la façade actuelle, flanquée des deux côtés par une tour de hauteur supérieure. Mais le projet fut abandonné en cours de construction au niveau des combles des tribunes.

Aussi, à l'intérieur, les espaces de la travée de façade sont-ils nettement délimités des travées de la nef au niveau des bas-côtés et des tribunes. Il était également prévu que la tribune occidentale, située au-dessus de l'entrée axiale et donnant sur le vaisseau central de la nef, soit encadrée par un arc ou une arcature pour la démarquer. Aux niveaux supérieurs de la travée de façade, l'élévation de la nef fut prolongée jusqu'à son mur de façade. Un portail double à archivoltes richement décorées occupait alors le centre de la façade. On sait peu de choses sur sa physionomie exacte.

La façade occidentale qui fut finalement réalisée, était nettement plus modeste. Ses formes suivent les contours de la section de la nef. La partie centrale, un simple pignon cantonné de deux tourelles circulaires, correspond au vaisseau central de la nef. Elle est flanquée par les parties latérales que somment les demi-pignons des tribunes. La façade actuelle est le résultat de toute une série d'interventions au cours des siècles, et surtout de la « restauration » du XIXe siècle. À cause de tous ces changements, il n'est plus possible de proposer une restitution irréfutable pour cette partie centrale.

I.1.2. Une nef basilicale avec des tribunes spacieuses

La splendide nef actuelle appartient au premier projet de la nouvelle cathédrale et fut commencée dès le début du XIIe siècle. Elle est richement décorée, aussi bien à l'intérieur qu'à l'extérieur avec des piliers, pilastres, socles, bases, colonnettes, chapiteaux richement sculptés, et arcatures et arcades de formes variées. L'horizontalité de son élévation intérieure est singulière : entre le pilier de la façade et celui de la croisée il n'y a aucun élément vertical qui occupe plusieurs niveaux. Ceci donne à la nef centrale, qui n'a été voûtée qu'au XVIIIe siècle, un caractère archaïsant.

Le vaisseau central offre une élévation à quatre niveaux, la plus ancienne connue. Au-dessus des bas-côtés, les tribunes spacieuses sont remarquables. À l'origine, elles n'étaient pas voûtées non plus. Des arcs doubleaux séparent les travées qui, à l'origine, furent couvertes par un plafond en bois. Au-dessus des tribunes, le troisième niveau de l'élévation est constitué par une série d'arcatures en plein cintre. Les fenêtres hautes du vaisseau central présentent à l'extérieur une composition très riche avec une coursière continue.

I.1.3 Le transept et ses portails monumentaux

Le premier projet de la cathédrale comprenait déjà un transept composé de croisillons d'une longueur de trois travées, amplifié par un double retour au niveau des bas-côtés et un simple retour au niveau des tribunes. Les bas-côtés extérieurs servent également de vestibule pour les portails latéraux dans les angles de la nef et du transept. Initialement, ces vestibules étaient couverts par un toit en appentis. Ce ne fut que lors du le troisième projet que leur étage fut aménagé en un espace voûté. À l'extrémité orientale de la nef, l'importance des piliers de la croisée indique l'intention de réaliser une tour centrale.

Ce premier projet de transept n'est attesté que par les amorces dans les retours des murs de la nef. Au nord, le travail avait été avancé davantage qu'au sud : le piédroit ouest de la porte Mantile appartient encore à cette phase du premier projet de la cathédrale du XIIe siècle.

I.1.4 La datation du premier projet

Plusieurs éléments appuient la datation du premier projet au début du XIIe siècle. Premièrement, l'étude archéologique a démontré que la façade occidentale et la nef sont antérieures au transept actuel, qui faisait partie d'un ensemble oriental, dont le gros-œuvre fut construit environ entre 1120 et 1140. Comme il semble raisonnable de compter deux décennies pour la construction de la nef et de la façade, s'impose un début des travaux vers 1100 pour la partie occidentale. De plus, les archéologues ont dégagé une sépulture épiscopale de la fin du XIe siècle sous l'avant-dernière travée de la nef actuelle. Il s'agit fort probablement de l'évêque

Radbode. Quand celui-ci mourut en 1098, la partie orientale de la cathédrale précédente était donc encore en fonction. Enfin, une partie de la décoration sculpturale de la nef (surtout dans la partie occidentale et les travées des bas-côtés limitrophes) est à mettre en relation avec des exemples en Normandie des dernières décennies du XIe siècle. Cette ressemblance plaide également en faveur d'un début de chantier à la charnière des XIe et XIIe siècles.

I.2 Le deuxième projet : voûtement des parties orientales

Le projet lancé vers 1100 ne fut pas mené à son terme sans changement. Au moment où le retour de la nef sur le transept fut commencé, le chapitre décida d'ajouter au projet de construction des voûtes sur les vaisseaux principaux des parties orientales. Des aménagements de l'élévation occidentale du transept montrent que celui-ci était conçu pour être voûté. Les formes des piliers et le profil des arcades furent adaptés et leur gabarit amplifié. Contrairement à la nef, une colonne engagée et des colonnettes montant de fond furent intégrées dans la modénature afin de recevoir les ogives des voûtes. Les tribunes du transept reçurent des voûtes d'arêtes pour renforcer tout la structure portante. Les doubles travées limitrophes de la croisée furent préparées pour une voûte sexpartite, les travées de façade du transept pour une voûte quadripartite.

I.3 Le troisième projet : le plan à trois absides et le groupe à cinq tours

Peu de temps après la reprise des travaux, le chapitre décida de changer encore une fois le projet pour la nouvelle cathédrale, et cette fois-ci de façon radicale. Ce troisième projet détermina définitivement la forme de la cathédrale du XIIe siècle : à l'ouest, le projet de la façade à deux tours fut abandonné et l'élévation de la travée de façade fut complétée selon les formes de la nef. La façade occidentale fut achevée avec un simple pignon flanqué de tourelles d'escalier. À l'est, le chapitre choisit un plan exceptionnel : un ensemble oriental à trois absides (ou plan trilobé) couronné de cinq tours disposées en forme de quinconce : quatre tours de façade sur les angles et la cinquième, la tour-lanterne, au centre. Les études d'archéologie du bâti ont montré que l'amorce du transept déjà en construction fut intégrée dans le nouveau projet.

I.3.1 Plan et élévation du troisième projet

Le plan du nouvel ensemble oriental était donc un plan à trois absides ou plan tréflé : aussi bien le chœur que les deux bras du transept avaient une terminaison absidiale à déambulatoire et tribunes. Depuis que les recherches archéologiques ont démontré que le chœur disparu de la cathédrale du XIIe siècle se terminait en abside à déambulatoire, il n'y a plus à douter sur son plan. Les parties droites du chœur et du transept étaient flanquées de bas-côtés, également surmontés de tribunes.

Le nouveau projet à cinq tours nécessita des adaptations aux parties occidentales du transept déjà construites. L'analyse du côté ouest des croisillons montre que les deux tours occidentales n'étaient pas prévues initialement. La troisième travée du bas-côté ouest du transept, déjà implantée et de même facture que les autres travées de bas-côtés, fut transformée en souche pour les tours. Les cages d'escaliers, arrangées au nord et au sud de façon différente, appartiennent également au troisième projet.

Afin de contrebuter la masse des tours du côté occidental, les vestibules des portails latéraux furent surhaussés par l'adjonction d'un espace voûté en pleine cintre (au nord) ou en demi-berceau (au sud). Du côté est, là où les travaux n'avaient pas encore commencé, il y avait plus de place pour l'implantation des tours et de leurs contreforts. Il en résulte que les tours occidentales connaissent un gabarit plus svelte et montrent des maladresses de composition dans leurs parties basses, qui ont disparues dans les tours orientales.

Aussi bien le transept que le chœur recevaient une élévation à quatre niveaux, mais sans le caractère horizontal de la nef : ce sont les colonnes des hémicycles, plus élancées que les piliers de la nef, qui ont fixé les niveaux dans l'ensemble oriental. Le niveau des bas-côtés du

transept fut alors beaucoup plus élevé que dans la nef. Le transept étant plus haute que la nef, l'élévation occidentale du transept forme une zone de transition à cinq niveaux, où se superposent la zone des arcatures aveugles de la nef et le triforium continu. Ce triforium, qui courait tout autour de l'ensemble oriental de la cathédrale est d'ailleurs le premier exemple connu de triforium continu intégré à une élévation intérieure. En dehors des changements intervenus du fait de la construction du nouveau chœur au XIIIe siècle, le côté oriental du transept ne présente pas de traces de reprises ou de repentirs.

Les départs et autres vestiges du chœur du XIIe siècle montrent qu'il présentait une élévation comparable aux bras du transept, mais pas identique. La conclusion s'impose que l'ensemble oriental a été conçu comme un seul projet cohérent. On y combina alors deux concepts très spécifiques de l'architecture ecclésiastique médiévale : le groupe à cinq tours disposées en quinconce et le plan trilobé (ou à trois absides).

Le troisième projet fut réalisé dans sa totalité, avec quelques adaptations mineures. Au bout du compte, les vaisseaux centraux recevaient un amalgame de voûtement : des grandes voûtes quadripartites à croisée d'ogives pour la double travée adjacente à la croisée, une voûte en plein cintre brisé entre les tours de façade du transept et une voûte à nervures de type expérimental pour les hémicycles. L'évolution du décor architectonique montre que les parties supérieures des cinq tours furent achevée par étapes au cours de la deuxième moitié du XIIe siècle.

I.3.2 La datation du troisième projet

Le transept de la cathédrale a conservé sur l'ensemble du vaisseau central les charpentes originales du XIIe siècle – y compris au niveau de la flèche de la tour-lanterne. Les résultats des analyses dendrochronologiques, en combinaison avec les études d'archéologie du bâti, ont permis de clarifier la datation du troisième projet pour la cathédrale du XIIe siècle. Le bois des charpentes des grands vaisseaux des deux croisillons a été abattu dans les années 1138-1146 ; celui de la flèche de la tour-lanterne dans les années 1148-1158. Ces charpentes sont postérieures au voûtement : leurs formes sont adaptées à l'architecture et elles reposent en partie sur les voûtes. Cela implique que l'ensemble des voûtes du chœur et transept est à dater des alentours de 1140. Le gros œuvre des parties orientales avait été construit dans les décennies précédentes. Il fut érigé par tranches horizontales, sans doute en vue d'un tassement homogène de la maçonnerie, particulièrement souhaitable pout la tour-lanterne, qui repose sur les quatre bras de l'édifice. Tout ceci, avec la modénature simplifiée par rapport à la nef et l'aspect plus sobre de la sculpture architecturale, laisse entrevoir une avancée rapide des travaux. Il en résulte que la décision du chapitre de réviser radicalement le projet en cours de route et de doter la cathédrale d'un plan trilobé et d'un couronnement de cinq tours a dû être prise vers 1120.

II L'histoire mouvementée de l'Église de Tournai et la reconstruction de la cathédrale

Vers 1100, au moment où la construction d'une église-mère nouvelle fut entamée, le diocèse de Tournai apparaît à bien des égards un évêché médiéval moyen. Il diffère en revanche sur un point particulier des autres évêchés du royaume de France : depuis le Haut Moyen Âge, le siège épiscopal de Tournai est réuni en union personnelle avec celui de Noyon. Pourtant, à l'époque mérovingienne, Tournai avait été un diocèse autonome avec son propre évêque : un certain Éleuthère y avait été évêque à la fin du Ve siècle. Cependant, au VIIe siècle, quand un évêque de Tournai réapparaît dans les sources, l'évêché est déjà uni à celui de Noyon.

Du VIIe au XIIe siècle, le diocèse de Tournai fut ainsi administré par un évêque qui était élu à Noyon. Les raisons de cette union restent peu claires, mais probablement elles sont

liées aux développements politiques dans les royaumes mérovingiens. Tout au long des périodes mérovingiennes, carolingiennes et capétiennes, l'influence des rois de France à Noyon a été grande, même si le comte de Flandre a su influencer l'élection épiscopale plusieurs fois au cours des Xe et XIe siècles, grâce à son pouvoir accru dans les régions septentrionales de la France.

L'analyse des sources écrites et archéologiques a démontré que le centre liturgique et administratif de l'Église de Tournai se composait, jusqu'au XIe siècle, d'un groupe cathédral avec au moins deux églises : une basilique Saint-Étienne – peut-être le premier siège épiscopal – et une église Notre-Dame, qui se développa jusqu'à devenir le principal édifice du groupe cathédral. Au moins depuis le XIe siècle, cet édifice est ainsi à considérer comme l'unique église-mère ou cathédrale. La découverte d'un baptistère carolingien à l'intérieur de l'église Notre-Dame indique qu'elle avait aussi une fonction paroissiale. C'est au plus tard au cours du XIe siècle que l'église Saint-Étienne, tombée en ruines, fut abandonnée.

À Tournai le chapitre cathédral, lié à l'église Notre-Dame, est attesté depuis le début du IXe siècle. La présence rare de l'évêque renforce la position du chapitre, que dominent les grandes familles tournaisiennes et la noblesse régionale. L'absence d'un évêque résidentiel avait également comme conséquence que Tournai, contrairement à d'autres cités épiscopales, ne possédait pas de sépultures de (saints) évêques datant des siècles fondateurs de son Église, évêques dont les reliques auraient pu devenir l'objet d'une vénération populaire. C'est à Seclin, au sud de Lille, et pas à Tournai que reposent les reliques de saint Piat, qui aurait répandu le christianisme dans le Tournaisis. Quant à Éleuthère, le seul évêque propre à Tournai dont le nom était conservé, le lieu de sépulture n'était pas connu.

Plusieurs sources témoignent qu'à partir de l'époque carolingienne, les reliques de saint Nicaise reposaient dans l'église Notre-Dame du groupe cathédral. Ce saint archevêque de Reims, martyr qui fut assassiné par les Vandales, était alors, après la Vierge Marie, le principal saint vénéré à Tournai. À un moment indéterminé au cours du troisième quart du XIe siècle, ses reliques disparurent. Elles auraient été volées au moment d'un incendie de la cathédrale et transmises à l'archevêque de Reims Gervaise. L'Église de Tournai choisit alors comme nouveau saint patron l'ancien évêque Éleuthère, uniquement connu par une mention dans la *Vie de saint Médard* du VIIe siècle.

Vers la fin de XIe siècle apparaissent les premiers signes qui montrent que l'Église de Tournai cherche à atteindre l'investiture d'un évêque propre à Tournai en se séparant de Noyon. Étonnamment, les premières indications proviennent de Noyon. L'évêque Radbode (1068-1098) y rédigea une nouvelle version de la *Vie de saint Médard* dans laquelle il écrivait que les Tournaisiens eux-mêmes avait choisi saint Médard, évêque de Noyon et confident des rois mérovingiens, comme successeur de saint Éleuthère.

La lutte d'indépendance du diocèse de Tournai se déroula dans le contexte de la réforme de l'Église et de la querelle des investitures, ainsi qu'au moment de l'ascension politique et économique du comté de Flandre. D'ailleurs, ce n'était pas un cas isolé. À la fin du XIe siècle, dans le diocèse limitrophe de Cambrai, l'Église d'Arras se sépara de celle de Cambrai et fut érigée en évêché indépendant par le pape Urbain II (1094). Grâce à une documentation solide, les Arrageois avaient su argumenter avec conviction que saint Vaast avait fondé au Haut Moyen Âge un siège épiscopal dans la ville d'Arras. L'indépendance du diocèse d'Arras a dû inspirer les tournaisiens. Ils sollicitèrent le pape Urbain afin de pouvoir élire leur propre évêque. La réaction favorable du pape se heurta à une vigoureuse résistance de la part de l'Église de Noyon, de l'archevêque de Reims et du roi de France.

Entre-temps, vers 1100, le chapitre cathédral de Tournai avait commencé la construction de la nouvelle cathédrale, dominée par une façade à deux tours à l'ouest et un sanctuaire marqué par un grand transept et couronnée d'une tour de croisée à l'est. Le projet

fut ainsi l'occasion d'une démonstration des ambitions et revendications de l'Église de Tournai.

De nouvelles tentatives de la part des Tournaisiens pour mettre fin à l'union personnelle avec le siège de Noyon échouèrent dans les années 1112 à 1117. Les raisons principales de cet échec furent d'une part l'opposition du roi et de son vassal l'archevêque de Reims, et d'autre part la réticence du pape qui ne voulait pas mettre en jeu sa relation avec le roi de France en pleine querelle des investitures. Au moment où le pape pro-français Calixte II (1119-1124) monta sur le trône de saint Pierre, la situation se compliqua encore. Pour les Tournaisiens, il devenait clair que la lutte d'indépendance serait une affaire de longue haleine et qu'elle demanderait plus d'efforts qu'une série de missions diplomatiques.

À la même époque, le chapitre décida de changer le projet de la nouvelle cathédrale dont la nef et le transept étaient en construction. Un premier changement concernait la couverture des parties orientales : les grands vaisseaux y furent préparés pour des voûtes en pierre, afin de donner plus de prestige au sanctuaire de l'église-mère du diocèse. Un deuxième changement fut beaucoup plus radical : le projet de façade occidentale à deux tours fut abandonné au profit d'un immense ensemble oriental sur plan à trois absides et couronné de cinq tours.

En 1121, une bulle du pape Calixte II confirma l'union personnelle des deux diocèses. Tout espoir des Tournaisiens de récupérer bientôt un évêque propre partait en fumée. Les changements de projet de la cathédrale en construction sont alors à interpréter comme des efforts déterminés du chapitre afin d'exprimer le prestige et la dignité du siège épiscopal tournaisien avec encore plus d'insistance. Les formes exceptionnelles choisies pour l'ensemble oriental de la cathédrale (le plan à trois absides et le groupe de cinq tours) en furent l'expression par excellence.

Mais pendant que la nouvelle cathédrale surgissait au centre de la cité, les Tournaisiens se rendaient compte qu'ils n'auraient jamais un évêque autonome sans l'intervention de la Providence divine. Celle-ci se manifesta en 1140 par trois apparitions successives de saint Éleuthère, premier saint évêque de Tournai, au jeune chanoine Henri. Au cours de ces révélations, Éleuthère ordonna de célébrer son culte avec ampleur et dicta toute un ensemble de textes liturgiques pour les célébrations des jours anniversaires de sa mort, de l'élévation de ses reliques et de leur translation. Au cours de la troisième vision, Éleuthère prophétisa enfin que Tournai aurait bientôt son propre évêque.

Le fait que ces apparitions aient eu lieu dans la cathédrale (la première fois dans l'œuvre nouvelle, les deux autres fois dans la sacristie) montre à quel point le nouvel édifice et sa réalisation étaient liés aux efforts pour récupérer un siège épiscopal autonome. Dans le récit des visions, c'est la cathédrale, l'église-mère renouvelée, qui incarne l'Église de Tournai.

Quoique le pape Innocent II eût enfin approuvé la fin de l'union personnelle en 1142, il fallut attendre jusqu'en 1146 pour que le diocèse de Tournai, avec le soutien de saint Bernard, récupérât son propre évêque. Le 9 mars 1146 le pape Eugène II consacra lui-même Anselme, abbé de Saint-Vincent de Laon, évêque de « l'Église de Tournai, dont on sait que le siège épiscopal a existé aux temps anciens et qui a eu un propre pasteur ». C'est sans aucun doute Hériman de Tournai, ancien abbé de l'abbaye de Saint-Martin de Tournai, qui fut l'auteur intellectuel de la stratégie diplomatique et hagiographique qui a mené au succès final. La cathédrale tournaisienne pouvait alors accueillir celui pour qui elle avait été reconstruite avec tant d'allure : son propre évêque.

Au printemps 1146, au moment de l'intronisation tant attendue de l'évêque tournaisien, la cathédrale était encore en travaux. Elle était en grande partie achevée au moment de la dédicace par Henri de France, archevêque de Reims, le 9 mai 1171. Dans les décennies suivantes, la partie supérieure des deux tours occidentales du transept furent également terminées. Le fait que l'ensemble des cinq tours fut mené à bien montre à quel

point le chapitre fut attaché au schéma à cinq tours. En effet, dans beaucoup d'autres cathédrales importantes (Laon, Chartres, Reims), plusieurs tours de façade de transept restaient alors inachevées.

III Les significations de la cathédrale

Après l'étude de son architecture, la restitution de son histoire de construction et la définition des trois projets successifs pour la nouvelle cathédrale de Tournai au XIIe siècle, ces projets ont été replacés dans leur contexte historique. À présent, il faut concentrer nos recherches sur les concepts qui sont à la base des trois projets afin de déterminer leur place dans l'architecture religieuse du Moyen Âge et leurs significations symboliques.

Les deux changements de projet en cours de construction montrent l'importance qui fut accordée aux formes de la nouvelle cathédrale. On constate en effet que les modifications n'affectaient en rien la fonctionnalité de l'édifice. Il n'y a pas le moindre indice qui indiquerait que le chapitre sentait le besoin de toute une série de tours pour héberger les cloches ou que les croisillons terminés en hémicycle présentaient des avantages pratiques par rapport à un transept fermé par un mur de façade droit. Comment interpréter alors les choix successifs opérés ?

III.1 La signification du premier projet

Le premier projet pour la cathédrale du XIIe siècle consista en une grande église de type basilical, avec une façade à deux tours à l'ouest et, à l'est, un large transept sommé par une tour de croisée. Une particularité de ce projet était l'élévation à quatre niveaux avec des bas-côtés surmontés de vastes tribunes, aussi bien pour la nef que pour le transept. Les formes et dimensions de cet édifice l'apparentent aux grandes églises sépulcrales de saints « apôtres » locaux ou régionaux, comme Saint-Remi à Reims ou Saint-Martin à Tours. La connotation « apostolique » de ces édifices était particulièrement attrayante pour l'église-mère de Tournai, puisque son évêque propre tant souhaité devait resituer pleinement l'Église de Tournai dans la ligne de la succession apostolique.

Le choix d'une façade à deux tours, mais aussi l'option des tribunes, situent également le bâtiment dans une tradition d'églises royales, comme Saint-Denis-en-France, et dans toute une série d'églises anglo-normandes, comme l'abbatiale Saint-Étienne de Caen et la cathédrale de Canterbury. À la cathédrale de Tournai, ce caractère princier peut être relié aux origines royales du pouvoir temporel que le chapitre rattachait au roi mérovingien Chilpéric Ier.

Le double portail occidental tel qu'on le trouve à Tournai est rare dans l'architecture de façades d'églises au Moyen Âge. En revanche, ce modèle était courant dans les portes de ville romaines. Le premier projet pour la façade occidentale, c'est-à-dire le concept à deux tours, invite ainsi à le considérer comme une porte d'entrée monumentale qui marquerait le passage entre deux sphères : les formes d'une porte de ville donnent à l'église l'image d'une cité, et plus précisément de la cité céleste. La présence d'autels dédiés aux (arch)anges dans les tours et tribunes des parties occidentales, par exemple l'autel consacré à saint Michel, fait partie intégrante de cette symbolique céleste.

Le projet original du majestueux vaisseau central de la nef se distingue par l'absence d'une articulation verticale et de voûtement. De nombreux historiens ont considéré ce caractère nettement horizontal comme « rétrograde », mais cette spécificité de la cathédrale tournaisienne – en combinaison avec l'usage répété de colonnes et de colonnettes – est plus aisé à expliquer comme un archaïsme conscient, issu de la volonté de renvoyer à la haute ancienneté de l'Église de Tournai.

Le caractère explicitement basilical de la nef est également un archaïsme qu'on peut envisager, dans le cadre de la réforme de l'Église, comme une volonté de s'inspirer de l'Église paléochrétienne. Il est à noter qu'aussi bien les partisans que les adversaires d'un siège épiscopal autonome à Tournai plaçaient la lutte d'indépendance tournaisienne dans le cadre de la réforme ecclésiale de l'époque.

III.2 Le voûtement des parties orientales

Ce fut vers 1120 que le chapitre a décidé de couvrir la partie orientale de la cathédrale par des voûtes à croisée d'ogives. À cette époque, un certain nombre de grandes basiliques en Angleterre, Normandie et Italie du Nord recevaient sur leurs vaisseaux centraux des voûtes sur croisée d'ogives. Comme les techniques pour voûter un grand espace n'étaient pas encore très développées, le voûtement des vaisseaux centraux d'un édifice de taille comme la cathédrale de Tournai était encore un signe de prestige.

L'histoire du voûtement des églises montre que les voûtes furent tout d'abord employées pour les espaces les plus sacrés de l'édifice : les absides et les cryptes, là où les reliques étaient conservées. Aussi, à Tournai, le chapitre décida-t-il de voûter les parties les plus sacrées de l'édifice, c'est à dire les parties orientales autour de la croisée. Que les voûtes dans les églises chrétiennes aient une signification hautement symbolique, est montré par leur décoration peinte ou par l'iconographie des clefs de voûte. La voûte apparaît ainsi avant tout comme une image du ciel, un véritable baldaquin céleste.

La démarche du chapitre de vouloir voûter les parties orientales du nouvel édifice était un premier pas afin de souligner la sacralité de l'ensemble oriental, et donc d'augmenter le prestige de leur siège.

III.3 Un ensemble oriental insolite

Le grandiose ensemble oriental fut le résultat du deuxième changement de projet. Il est formé de l'association de deux schémas prestigieux lourds de sens : le plan à trois absides et le groupe de cinq tours disposées en forme de quinconce. Cette combinaison est extrêmement rare dans l'architecture médiévale.

III.3.1 Le plan à trois absides

Depuis les temps paléochrétiens, le plan à trois absides servait surtout pour les mausolées, églises funéraires ou commémoratives (*memoriae*) et pour les chapelles à reliques. Le plan à trois absides (plan trilobé ou plan tréflé), peut être considéré comme dérivé du plan quadrilobé. Grâce à sa forme centralisée et symétrique qui pointe vers les quatre angles du cosmos, le quadrilobe est approprié par excellence pour représenter la ville cosmique chrétienne, la Jérusalem céleste. On la retrouve sous cette forme dans l'iconographie médiévale.

Dans l'architecture, le plan à trois absides se rencontre surtout en Italie et dans la Méditerranée orientale. En Europe occidentale, il est plutôt rare pour les églises majeures et en particulier pour les cathédrales. Pendant longtemps, on a voulu chercher la provenance du plan à trois absides de la cathédrale tournaisienne en Italie du Nord ou en Rhénanie. Mais les arguments convaincants manquent pour établir une relation directe entre les églises à trois absides de ces régions et la cathédrale. L'analyse d'un certain nombre d'églises à trois absides a montré que quelques églises ont pu jouer un rôle particulier comme exemple d'un plan trilobé. Il s'agit de Saint-Germain-des-Prés à Paris, de Saint-Lucien-lès-Beauvais et de la basilique des Saints-Apôtres à Rome. Le premier de ces édifices était la principale église royale sous les premiers rois mérovingiens, dont Chilpéric Ier qui était honoré à Tournai comme donateur du temporel du chapitre cathédral. L'abbaye de Saint-Lucien tint aussi le fonds de ses biens d'une donation de Chilpéric Ier, mais elle était avant tout le *martyrium* de l'apôtre du Beauvaisis. Le chapitre cathédral de Tournai pouvait s'identifier grandement à

l'histoire et la position de ces deux institutions dont les églises abbatiales offraient des exemples contemporains d'un plan à trois absides qui pouvait être associé à l'architecture paléochrétienne et à la mémoire de martyrs et confesseurs des premiers temps de l'Église.

La troisième église est celle des Saints-Apôtres à Rome (*Santi Apostoli*), dont une étude récente a montré qu'elle a été dotée d'un plan à trois absides et déambulatoires au VIe siècle. L'association du plan à trois absides et sa connotation apostolique était particulièrement adéquate pour l'Église de Tournai, où saint Éleuthère venait d'être promu comme « apôtre » local. Outre Saint-Germain-des-Prés et Saint-Lucien-lès-Beauvais, d'autres églises en Europe occidentale datant du XIe au XIIIe siècle montrent à quel point, encore à cette époque, le schéma à trois absides était approprié pour une église funéraire ou mémorielle : Sainte-Marie-du-Capitol à Cologne pour sa fondatrice vénérée Plectrude, la cathédrale de Noyon pour les reliques de saint Éloi ou l'abbatiale de Chaalis en tant que lieu de sépulture des évêques de Senlis, mais surtout pour commémorer le comte flamand assassiné, Charles le Bon.

Les liens forts entre le plan à trois absides et l'architecture funéraire, celle des églises sépulcrales et des *martyria*, avaient été la motivation pour la conception des parties orientales des églises mentionnées ci-dessus, qui étaient consacrées aux disciples du Christ (*Santi Apostoli*) ou à leurs disciples locaux et régionaux (Saint-Germain, Saint-Lucien). Le chapitre voulut faire de même à Tournai, où le saint « apôtre » Éleuthère (qui avait été évêque d'un diocèse de Tournai autonome à l'époque mérovingienne) fut, comme nouveau saint patron, le gardien du rang épiscopal de la cathédrale et ainsi l'avocat de la cause du retour d'un évêque autonome à Tournai. Ses reliques, jusqu'à ce moment-là inconnues, apparaissent à Tournai à la fin du XIe ou début du XIIe siècle. Un édifice prestigieux, ressemblant un *martyrium* et digne d'un apôtre, contribuait à la promotion de son culte et aux ambitions d'accéder à l'indépendance épiscopale.

Ainsi, le plan à trois absides de Tournai proclamait les vénérables origines paléochrétiennes de l'église de Tournai et de son saint patron Éleuthère. En même temps, les rapports avec les rois mérovingiens étaient manifestés, en particulier avec Chilpéric Ier. Ce dernier avait un intérêt particulier pour le chapitre, étant donné que la provenance royale des biens capitulaires leurs garantissait une validité très sûre. Au cours du XIIe siècle, une importance croissante fut accordée à ce roi bienfaiteur. À la cathédrale, on prit l'habitude de célébrer solennellement le service anniversaire de Chilpéric les 28 mars et son effigie figurait sur le sceau capitulaire.

III.3.2 Le groupe à cinq tours disposées en quinconce

Sur le vénérable plan à trois absides surgit un groupe à cinq tours comme une représentation explicite et rarissime de la ville céleste. Au cours des XIe et XIIe siècles, un bon nombre d'églises majeures ont reçu plusieurs tours, mais nulle part de façon aussi impressionnante et unifiée qu'à Tournai, où la tour-lanterne au centre est entourée de quatre tours d'angle, dont les formes rappellent des tours d'église en Normandie et dans le Nord de la France.

Les cinq tours du transept sont disposées en formation de quinconce : quatre éléments arrangés en rectangle imaginaire, un cinquième élément au centre. Le quinconce apparaît régulièrement dans l'iconographie médiévale sous forme d'une tour centrale entourée de quatre tours pour représenter la Jérusalem céleste. En architecture bâtie, le quinconce est une forme rare en Europe occidentale, mais beaucoup plus répandue dans l'architecture byzantine, où le concept fut à la base d'un bon nombre d'églises à coupoles. Une autre église avec cinq tours disposées en formes de quinconces est l'église castrale de Kalundborg (Danemark), érigée à la charnière des XIIe et XIIIe siècles. Toutefois, le quinconce a été appliqué dans l'architecture religieuse paléochrétienne, et pas dans des édifices mineurs : la cathédrale de Trèves et l'église de Saint-Laurent Majeur à Milan sont toutes les deux considérées comme des réalisations proches de la

cour impériale. Plus proche de Tournai dans le temps et l'espace sont les quinconces de tours de plusieurs églises en Angleterre, comme Winchester, Canterbury ou Ely.
Observé dans le contexte de l'allégorèse médiéval, les cinq tours de Notre-Dame de Tournai visualisent de façon monumentale par leur formation en quinconce que la cathédrale est la préfiguration terrestre de la Jérusalem céleste, la ville cosmique chrétienne. Elle dessine l'endroit sacré où ciel et terre sont unis. L'édifice religieux qui, grâce au rituel de la consécration, fait partie de l'ordre cosmique, en est simultanément l'incarnation.

La signification du groupe à cinq tours comme un *pars pro toto*, un condensé de toute la cathédrale, se manifesta dans l'attribut que reçut le nouveau saint patron de Tournai. En effet, l'attribut donné à saint Éleuthère dès ses plus anciennes représentations fut la maquette de la cathédrale, représentée par un édifice sur plan centré couronné de cinq tours disposées en forme de quinconce. Le fait que le groupe à cinq tours était devenu la marque distinctive de la cathédrale peut ainsi expliquer pourquoi, au XIIIe siècle, les proportions et l'élévation du nouveau chœur tinrent compte de l'édifice en place. Ce maintien de parties existantes à Tournai forme un contraste avec le cours des événements dans la plupart des autres villes épiscopales du Nord de la France, où, au moment d'un renouvellement de l'église-mère, la vieille cathédrale était entièrement rasée.

IV Le champ de forces historique

La construction d'une cathédrale est un processus à multiples facettes, dans laquelle toute une série d'intérêts sont impliqués. Il serait donc erroné de conclure que la construction de la nouvelle cathédrale au XIIe siècle se déroula dans le contexte unidimensionnel de la lutte d'indépendance. En effet, le chapitre Notre-Dame, comme toute autorité ou institution, avait de multiples raisons de représenter ses positions acquises ou prétendues par la construction et les formes choisies de la nouvelle cathédrale. Aussi la revendication de l'origine mérovingienne et royale des biens capitulaires et la puissance de son pouvoir pouvaient-elles être exprimées par l'architecture de la cathédrale. Au niveau des institutions ecclésiastiques, le chapitre était confronté à la fondation de l'abbaye de Saint-Martin ; quant aux pouvoirs laïques, il avait à faire avec le pouvoir croissant des bourgeois. L'ascension de ce nouvel antagoniste se manifesta, entre autres, par la construction du beffroi communal près de la nouvelle cathédrale à la fin du XIIe siècle. De manière générale, la cathédrale nouvelle exprimait la forte influence et la puissance accrue de l'Église de Tournai depuis la fin de XIe siècle et lors de son émancipation au cours du XIIe siècle.

Dans une perspective plus large, dans le cadre du contexte de la réforme de l'Église et de la querelle des investitures, le changement radical de projet de la cathédrale vers 1120 représente de manière architecturale la lutte entre les autorités ecclésiastiques et les pouvoirs temporels. L'abandon de la façade à deux tours impliquait la réduction de l'importance du pôle occidental de la cathédrale, qui était davantage associé au pouvoir temporel (*regnum*) des seigneurs ecclésiastiques ou de leurs protecteurs. Le nouveau projet, mettant l'accent nettement sur l'ensemble oriental de la cathédrale – là où se situe le centre liturgique avec sanctuaire, maître-autel et chœur des chanoines – soulignait davantage la puissance spirituelle (*sacerdotium*). De cette façon le chapitre marquait non seulement son propre emplacement dans la cathédrale – le chœur des chanoines était au centre de l'ensemble oriental –, mais il avançait aussi par le biais de l'architecture que l'importance d'un évêque pour le diocèse de Tournai était avant tout une nécessité spirituelle. Il est à noter que les récits qui nous renseignent sur les missions diplomatiques du chapitre afin de récupérer un évêque autonome, insistent également sur les aspects spirituels et pastoraux.

D'un point de vue moderne, la cathédrale qui fut construite à Tournai au XIIe siècle, apparaît comme un grand paradoxe. Ce nouvel édifice monumental, qui allait devenir une référence pour les futures cathédrales du Nord de la France, signifiait à maints égards une rupture avec ses prédécesseurs qui, par un rehaussement général du site, avaient disparu sous le niveau du sol. Simultanément, la nouvelle cathédrale était chargée de manifester par les formes de son architecture la vénérable ancienneté de l'Église de Tournai et l'autonomie originelle de son siège épiscopal. Le plan à trois absides renvoie quant à lui à la forme du *martyrium* des premiers siècles de la chrétienté et représente l'idéal de l'Église originelle et apostolique, en même temps que le saint fondateur propre à Tournai. Associant le plan à trois absides et le groupe à cinq tours, la cathédrale de Tournai voulait anticiper par sa représentation de la Jérusalem céleste, la décente de la Ville céleste et l'avènement du Royaume à la fin des temps.

Épilogue

L'impact de la cathédrale de Tournai fut grand dans le Nord de la France. Déjà par sa taille : à notre connaissance, elle était la plus grande cathédrale de la province ecclésiastique de Reims au moment de sa construction. Ainsi, elle a marqué le début de la grande rivalité architecturale entre les cités épiscopales du Royaume de France à partir des années 40 du XIIe siècle, qui aboutit au gigantisme des cathédrales de Soissons et Chartres à la fin du siècle.

Le plan à trois absides fut également repris dans d'autres cathédrales (Noyon, Cambrai, Soissons), mais resta exceptionnel. Le schéma des tours disposées en forme de quinconce eut plus de postérité, à commencer par l'exemple de la cathédrale de Laon. Cependant, Notre-Dame de Tournai est restée la seule cathédrale où des grandes tours de façade du transept ont été intégralement complétées.

La reprise de différents éléments du plan dans d'autres édifices implique la reconnaissance d'un succès architectural et de l'efficacité politico-religieuse de la cathédrale tournaisienne. En revanche, le fait que le projet intégral de l'ensemble oriental de la cathédrale n'ait été repris nulle part montre que son concept unique était spécifiquement adapté à la situation et aux ambitions locales. Dans aucune autre cathédrale du Nord de la France, la question d'un évêque propre et la promotion d'un nouveau saint patron ne joua un rôle aussi important qu'à Tournai.

En définitive, c'est bien la cathédrale Notre-Dame qui représente la conscience de soi et les ambitions de l'Église de Tournai. Dans la lutte d'indépendance, elle servit comme un argument monumental en faveur du siège épiscopal autonome. Depuis le jour où cette autonomie fut acquise, le 8 mars 1146, la cathédrale en est restée le mémorial vivant.

C'est avec le plus grand plaisir que je dois remercier Nathalie Grande pour les corrections et les suggestions dont ce résumé en français a bénéficié.

Uitgebreide inhoudsopgave

Inhoudsopgave 3
Voorwoord 5
Dankwoord 7

Inleiding

1 Het onderzoek 9
2 Aanpak 12
3 Bronnen 14
4 Vier eeuwen historiografie van de kathedraal 18
5 Status questionis 25

Deel I Beschrijving, analyse en reconstructie van de 12de-eeuwse kathedraal

1 Inleiding 37

2 De westpartij 39
2.1 Beschrijving van de westpartij 39
2.1.1 Inleiding en terminologie 39
2.1.2 Materiaal, steensoort en formaat 39
2.1.3 De plattegrond 40
2.1.4 Het exterieur van de westpartij 40
De porticus 41
De westgevel 41
Het middenzone van de westfaçade 43
De bovenzone van de westfaçade 45
De zijgevel van de westpartij 45
2.1.5 Het interieur van de westpartij 48
De plattegrond van de westpartij 49
De zijruimtes 50
De centrale vestibule 51
De decoratie van de vestibule 53
De westpartij op galerijniveau 54
De westgalerij 57
Boven de gewelven 58
2.2 Wijzigingen aan de westpartij 60
De Sint-Vincentiuskapel 60
De porticus 61
Het maaswerkvenster van Charles de Croÿ 61
De 17de eeuw 62
De 18de en vroege 19de eeuw 63
De 19de-eeuwse reconstructies en restauratie 64
Het reconstructieplan van Renard 65
Het radvenster en het ontwerp van Benvignat 66
De restauratie naar ontwerp van Bruyenne 67
De aanpassingen van na de Tweede Wereldoorlog 68

2.3 Reconstructie van de situatie rond 1120 69
Inleiding 69
De portaalzone 70
Het dubbelportaal 71
De middenzone 75
De bovenzone 75
De hoektorentjes 76
De topgevel 76
Het interieur 76
De zijruimtes 77
De hoektraveeën op de verdieping 80
De centrale westgalerij 81
De vrijstaande pijlers 81
2.4 Vergelijking met andere façades 82
De parochiekerken 83
Kerken in het bisdom 85
Het westportaal 85
De westpartij omstreeks 1120 86
2.5 Het plan voor een tweetorenfaçade 87
Het steviger muurwerk 87
De funderingen 87
De geleding van de westpartij 88
Trappen en loopgangen in de westpartij 88
De flankeertorentjes 89
Het opgeven van de tweetorenfaçade 89

3 Het schip 91
3.1 Inleiding beschrijving 91
De plattegrond 91
Het materiaal 92
3.2 Het exterieur 93
De benedenzone 93
De bovenzone 94
De zuidzijde van het schip 96
De noordzijde van het schip 96
Het schip en de façadetravee 97
3.3 Het inwendige van het schip 97
Het middenschip 97
De scheiboogarcade 97
De zijbeuken: pijlers, muren, vensters, gewelven 99
De galerijen 99
De nissenzone 100
De lichtbeuk en het gewelf 101
De overgang naar het transept 101
De vieringpijlers 101
De diafragmaboog 103
Bouwsporen in de westmuur van de vieringtoren 104
3.4 De vestibules aan de zuid- en noordzijde 105

3.5 Bouwsculptuur: de basementen en kapitelen van het schip 105
Sokkels en basementen 105
Kapitelen 106
Lijsten 108
3.6 Wijzigingen aan het schip 108
De Lodewijkskapel 109
De parochiekapel van Onze-Lieve-Vrouw 109
Overwelving van de galerijen 109
Overwelving van de middenbeuk 110
De 19de-eeuwse restauratie 111
De aanpassing na de Tweede Wereldoorlog 111
3.7 Reconstructie van de situatie omstreeks 1120 112
Fundamenten 112
De vloer van het schip 113
De pijlers 114
De venstervorm en de overwelving van de zijbeuken 114
De afwerking van de muren 115
De galerijen van het schip 115
De nissenzone 116
De lichtbeuk 117
De diafragmaboog aan de zijde van de viering 120
Het plafond van de middenbeuk 120
De dakstoel en het dak 122
3.8 Reconstructie van het 12de-eeuwse schip 123
De bouwfases van het schip 123

4 De entreehallen en de zijportalen 127
4.1 De uitbouwen in de hoek van schip en transept 127
Materiaalgebruik en authenticiteit 127
4.2 De vestibule en het portaal aan de noordzijde van het schip 128
Het exterieur 128
Het Mantilius-portaal 129
Het interieur 132
De zaal op de verdieping boven het Mantilius-portaal 133
4.3 De vestibule en het portaal aan de zuidzijde 135
Het zuidportaal 136
Het interieur 137
De zaal op de verdieping boven de zuidelijke entreehal 139
4.4 Functie en gebruik van de entreehallen met portalen en zalen op de verdieping 140
4.5 Wijzigingen aan de entreehallen en de zijportalen 143
4.6 Bouwhistorische observaties en analyse van de entreehallen met portalen en zalen op de verdieping 143

5 Het transept 145
5.1 Algemene inleiding 145
De plattegrond van het transept 146
Materiaalgebruik en authenticiteit 147
Het exterieur 147
Het interieur 148

5.2 De noordelijke transeptarm 148
5.2.1 De westzijde van de noordelijke transeptarm 149
Het interieur van de westzijde van de noordelijke transeptarm 149
De westgalerij 150
De nissenzone en het triforium 151
De lichtbeukzone 152
Het uitwendige van de westzijde van de noordelijke transeptarm 152
5.2.2 De westzijde van de travee tussen de noordelijke transepttorens 154
5.2.3 De noordelijke apsis 156
Het inwendige van de noordapsis 156
Het exterieur van de noordelijke apsis 160
De benedenzone van de noordelijke apsis 161
De bovenzone van de noordelijke apsis 162
5.2.4 De oostzijde van de travee tussen de noordelijke transepttorens 163
De zaal op de begane grond van de Sint-Janstoren 165
5.2.5 De koorzijde van de dubbeltravee 166
Het inwendige van de koorzijde van de dubbeltravee 166
Het uitwendige van de koorzijde van de noordelijke transeptarm 169
5.2.6 De flankerende torens van de noordelijke transeptarm 170
De Brunintoren 170
Bouwhistorische observaties in de Brunintoren 173
De Sint-Janstoren 174
Exterieur 174
Interieur 176
Bouwhistorische observaties in de Sint-Janstoren 177
5.2.7 De kappen van de noordelijke transeptarm 178
De dakstoel over de dubbeltravee 179
De kap tussen de torens 179
Apsis 180
Datering 180

5.3 De zuidelijke transeptarm 180
5.3.1 De westzijde van de zuidelijke transeptarm 181
Het interieur van de westzijde van de zuidelijke transeptarm 181
Westgalerij van het transept 183
De nissenzone en het triforium 184
Het uitwendige van de zuidelijke transeptarm aan de westzijde 185
5.3.2 De westzijde van de travee tussen de zuidelijke transepttorens 186
5.3.3 De zuidapsis 190
Het inwendige van de zuidapsis 191
Het exterieur van de zuidelijke apsis 193
De aansluiting van de apsis op de torens 195
5.3.4 De oostzijde van de travee tussen de zuidelijke transepttorens 196
De zaal op de begane grond van de Mariatoren 198
5.3.5 De oostzijde van de dubbeltravee 199
Het uitwendige van de koorzijde van de zuidelijke transeptarm 202

5.3.6 De flankerende torens van de zuidelijke transeptarm 203
De Parochietoren 203
Het interieur van de Parochietoren 207
Bouwhistorische observaties 210
De Mariatoren 210
Interieur 214
Bouwhistorische observaties in de Mariatoren 217
5.3.7 De kappen van de zuidelijk transeptarm 217

5.4 De vieringtoren 218
5.4.1 De kroon op de kathedraal: de vieringtoren 218
5.4.2 Het uitwendige van de vieringtoren 219
De westzijde van de vieringtoren 219
De zuidzijde 219
De oostzijde 221
De noordzijde 222
De dakstoel 222
5.4.3 Het interieur van de vieringtoren 224
5.4.4 Analyse van de vieringtoren 225

5.5 Wijzigingen aan het transept 227
5.5.1 De omvorming van de oostelijke zijbeuken tot zelfstandige torenruimtes 227
5.5.2 De bouw van het 13de-eeuwse koor 228
5.5.3 Latere wijzigingen 229
5.5.4 De 19de-eeuwse restauratie 231
5.5.5 Stabilisatie van de Brunintoren en restauratie van het transept 232

5.6 De bouwgeschiedenis van het transept 232
5.6.1 Bouwhistorische analyse van de vestibules en de westzijde van het transept 233
5.6.2 De pandgang, het Mantiliusportaal en de vestibule aan de *noordzijde* 233
5.6.3 De vestibule aan de *zuidzijde* en het *zuid*portaal 237
5.6.4 De westelijke zijbeuken en galerijen van het transept 237
De noordelijke transeptarm 237
De zuidelijke transeptarm 239
5.6.5 Samenvattend: de eerste plannen voor het transept 239
5.6.6 De keuze voor overwelving 240
5.6.7 Een radicale planwijziging 240
5.6.8 De flankerende transepttorens 241
5.6.9 De hogere bouwlagen aan de westzijde: nissenzone, triforium en lichtbeuk 242
5.6.10 De apsiden en hun aansluiting op de torens 243
De gewelven van de apsisomgang en de galerij 244
De aansluiting van de lichtbeuken 245
De hoekpijlers van de apsis 245
Volgorde van de werkzaamheden rond de westelijke transepttorens 246
5.6.11 De oostzijde van het transept 247

5.6.12 Gewelven 247
Het huidige vierdelige kruisribgewelf 248
Analyse van de verschillende mogelijkheden voor overwelving 249
De eerste zesdelige kruisribgewelven 252
Pseudo-zesdelige gewelven 253
De vorm van de in Doornik geplande zesdelige gewelven 254
De keuze voor het vierdelige kruisribgewelf 254
De travee tussen de torens 255
Het apsisgewelf 256
De gewelven en de dakstoelen 258
5.6.13 De vieringtoren 258
5.6.14 De vrijstaande delen van de flankerende transepttorens 260
5.6.15 Een dynamische bouwwerf 260
5.6.16 Samenvatting van de bouwgeschiedenis: de relatieve datering 261
Drie concepten 262
Transept concept 1: een monumentale aanzet 262
Transept concept 2: plannen voor overwelving 262
Transept concept 3, fase 3a: de triconchale aanleg en de vijftorengroep 263
Transept concept 3, fase 3b: aangepaste overwelving en lichtbeuk 263
5.6.17 De bouwtijd van de kathedraal: de absolute datering 264

6 Het 12de-eeuwse koor 267
6.1 Inleiding 267
6.2 Historiografie 267
6.3 De oostzijde van de vieringtoren 268
6.4 De opstand van het 12de-eeuwse koor 270
De oostwand van het transept ter hoogte van de koorzijbeuken 270
Sporen van het 12de-eeuwse koor tegen de vieringtoren 271
Sporen van het 12de-eeuwse koor in de oostelijke transepttorens 274
6.5 De plattegrond van het 12de-eeuwse koor 275
6.6 De gewelfdragers en het gewelf van het 12de-eeuwse koor 276
6.7 Koortorens of koortraptorens 277
6.8 De datering van het 12de-eeuwse koor 278
6.9 Ouderwets en gebrekkig? 281
6.10 Reconstructie van de oostpartij omstreeks 1160 282
6.11 Datering van de 12de-eeuwse kathedraal 283

7 Inrichting en gebruik van de kathedraal 285
7.1 Inleiding 285
7.2 Het domein van de clerus: het liturgisch centrum 285
Presbyterium 285
Het *chorus stallatus* 286
Graftombes 287
Kooromgang 287
7.3 De transeptarmen 288
7.4 Het schip 289
7.5 Het gebruik van de hogere gedeelten van de kathedraal 289
De kapellen op de verdieping 289
De westpartij met de Michaëlskapel 290
De transepttorens 291

7.6 Niet-liturgisch gebruik 291
De gevangenis in de Brunin-toren 291
7.7 Conclusie functiegebruik 292

Deel II Geschiedenis van kathedraal, stad en bisdom

1 Inleiding 295
1.1 De moederkerk van Doornik 295
1.2 De geografie van het bisdom Doornik 296

2 De stichting van het bisdom Doornik 299
2.1 Turnacum: Doornik in de Oudheid 299
2.2 De stichting van de *Ecclesia Tornacensis*, de Kerk van Doornik 300
De eerste bisschoppen 302
Doornik in de 6de eeuw 303
2.3 De vroegste kerkgebouwen in Doornik 303

3 De personele unie met Noyon 305
3.1 De bisdommen Doornik en Noyon verenigd in personele unie 305
3.2 Het bisdom Noyon 305
3.3 Eligius en de verering van Gallische heiligen 308

4 De Karolingische periode 311
4.1 De 8ste en 9de eeuw 311
4.2 Het kathedrale kapittel in de 9de eeuw 312
4.3 Op de grens van twee rijken 314
4.4 De stad Doornik in de 9de en de 10de eeuw 317
4.5 De kathedrale kerkengroep 319
4.6 Kerken elders in de stad 322

5 Tussen Vlaanderen en Frankrijk 325
5.1 De graaf van Vlaanderen 325
5.2 Bisschop Harduinus (998/1000-1030) 327
5.3 De personele unie in de vroeg-Capetingische tijd 328
5.4 Bisschop Hugo van Doornik en Noyon (1030-1044) 329

6 Een merkwaardige aflossing van heiligen: van Nicasius naar Eleutherius 333
6.1 De regeerperiode van bisschop Boudewijn (1044-1068) 333
6.2 Oorlog in Vlaanderen, brand in Doornik 335
6.3 Heiligenrelieken in het bisdom Doornik 335
6.4 De relieken en cultus van de heilige Nicasius in Doornik 337
6.5 De roof van de Nicasiusrelieken 341
6.6 Op zoek naar een nieuwe patroonheilige: Eleutherius 344
6.7 De kerk van Blandinium 350
6.8 De vestiging van de Eleutheriuscultus 351
6.9 De Doornikse kathedraal in de 11de-eeuw 353
6.10 De vervalste bul van paus Alexander II 357
6.11 De dood van bisschop Boudewijn († 1068) 359

7 Strijd voor onafhankelijkheid 361
7.0 De bisdommen Doornik en Noyon en de personele unie aan het eind van de 11de eeuw 361
Inleiding 361
Het bisdom Doornik aan het einde van de 11de eeuw 361
De stad Doornik aan het eind van de 11de eeuw 363
Het bisdom Noyon aan het einde van de 11de eeuw 365
7.1 Bisschop Radboud (1068-1098) 367
7.2 De instelling van de Grote Processie (1090) 370
7.3 Ontwikkelingen rond het Doornikse kapittel tegen het eind van de 11de eeuw 371
De kathedraalschool 371
Een mislukte hervorming van het kapittel 372
7.4 De stichting van de Sint-Maartensabdij (1092) 373
7.5 De kerkelijke hervormingen in de tweede helft van de 11de eeuw 374
7.6 De stichting van het bisdom Atrecht (1094) 376
7.7 Na Atrecht ook onafhankelijkheid voor Doornik? 383
7.8 Het einde van Radbouds episcopaat 386
7.9 Het begin van de nieuwbouw van de Doornikse kathedraal 388
7.10 De verkiezing van bisschop Balderik 388
7.11 Het bewind van bisschop Balderik (1099-1113) 391
De Sint-Medarduskapel 393
7.12 Het kathedrale kapittel in conflict met de Sint-Maartensabdij 393
7.13 Het pontificaat van Paschalis II 396
7.14 Oplopende spanningen in Doornik 397
7.15 Koninklijke interventie in de bisschopsverkiezing 400
7.16 Het bewind van Lambert van Zonnebeke (1114-1123) 403
7.17 De pro-Franse paus Calixtus II (1119-1124) 406
De bouw van een nieuwe oostpartij voor de nieuwe kathedraal 407
7.18 De hoogadellijke bisschop Simon van Vermandois (1123-1146/1148) 408
7.19 Het pontificaat van Innocentius II (1130-1143) 413
De situatie in Reims en Doornik rond 1140 414

8 Goddelijke tussenkomst 417
8.1 De visioenen van kanunnik Hendrik 417
8.2 De geopenbaarde teksten 419
8.3 De *nova fabrica*: de kathedraal als plaats van de visoenen 421
8.4 Ontwikkelingen in de Franse Kerk 422

9 Doornik krijgt een eigen bisschop 425
9.1 Een nieuwe poging tot onafhankelijkheid 425
9.2 De geschriften van Herman van Doornik 426
9.3 Simon van Vermandois houdt stand 428
9.4 *Laetare Tornacum*: een eigen bisschop voor Doornik (1146) 429
9.5 *Ecce sacerdos magnus*. De Doornikse kathedraal ontvangt de eigen bisschop 435
9.6 Hernieuwde discussie over de personele unie 436
9.7 Terwaan en Boulogne, een op handen zijnde bisdomsplitsing? 438

10 De verankering van de eigen bisschop 441
10.1 Het bewind van bisschop Geraldus (1148-1166) 441
10.2 Het kerkelijk landschap in de stad Doornik 441

10.3 De kathedraal nadert haar voltooiing 442
10.4 De verkiezing van bisschop Walter (1166) 442
10.5 Het pontificaat van Walter 444
10.6 Activiteiten rond en aan de kathedraal 446
10.7 De kerkwijding van 1171 447
10.8 De betekenis van de wijding van 1171 450

11 Samenvatting en conclusie van een turbulente geschiedenis 453

Deel III Betekenissen van de 12de-eeuwse kathedraal

1 Inleiding 463

2 De vroeg-12de-eeuwse westpartij: poortgebouw tot de kathedraal 465
2.1 De tweetorenfaçade in de kerkbouw tot het eind van de 11de eeuw 465
2.2 De tweedeling van de façade en het dubbele westportaal 469
2.3 De westgalerij 473
2.3.1 Een galerij tegen de façade 474
2.3.2 De oorsprong van de galerij 475
2.4 De trappen en loopgangen in de westpartij 477
2.5 De Doornikse westfaçade en de architectuur van zijn tijd 478
2.6 Betekenis van de tweetorenfaçade 480
2.7 Het Michaëlsaltaar 482
2.8 Vorstelijke façades 484

3 Het schip: een majestueuze processieweg 487
3.1 De basilicale opzet van het schip 487
3.2 De vierdelige opstand van de middenbeuk 490

3.3 De ruim opgezette galerijen aan weerszijden van het schip 497
3.3.1 Galerij of zijbeukzolder 497
3.3.2 De geschiedenis van de langsgalerij 499
3.3.3 De langsgalerij en de westgalerij 505
3.3.4 Functie en betekenissen van galerijen 507
De galerij als onderdeel van de bouwkundige constructie 508
De ruimtelijk-esthetische betekenis 509
3.3.5 Het gebruik van de galerijen: mensenmassa's, liturgie en theater 511
De galerij als plaats voor gelovigen 511
De galerij als plaats voor vrouwen 512
De galerij als plaats voor de eredienst 513
De langsgalerij als processieroute 515
De galerij als plaats voor muziek en liturgische spelen 516
3.3.6 De langsgalerij: twee tradities 516
De vorstelijke traditie 517
De apostolische traditie 517
De combinatie van de apostolische en de vorstelijke traditie 519
De galerij als plaats van de hemelse en aardse heerser 519
3.3.7 De galerij, samenvattend 522

3.4 Bijzondere kenmerken van de middenbeuk 523
3.4.1 De pijlervormen 523
3.4.2 De horizontale gelaagdheid van de opstand 525
3.4.3 Galerijscheibogen zonder onderverdeling 527
3.4.4 De bijzondere ritmiek van de lichtbeuk 528
3.4.5 De buitenloopgang voor de lichtbeukvensters 529
3.4.6 De arcadeversiering van het exterieur 531

3.5 De vieringtoren 534
De vieringtoren als middelpunt van het kerkgebouw 534
Vieringtorens in West-Europa 536
Vieringlantaarn en vieringtoren 538
Het eerste project voor een vieringtoren 539
De gerealiseerde vieringtoren van de oostpartij 539
De diafragmaboog tussen schip en viering 540
De Doornikse vieringtoren 541
3.6 Een weids transept met zijbeuken en galerijen 542
3.7 Conclusie: het eerste concept van de 12de-eeuwse kathedraal 545
Een mogelijke rol van de Vlaamse graaf 547
Het eerste concept als apostolische moederkerk 548
Een aanvankelijk tweepolig concept 549

4 De gewelven als hemelse baldakijnen 553
4.1 Gewelven in plaats van een plafond 553
4.2 De overwelving van kerkgebouwen 554
4.3 Motieven om te overwelven 558
Het gewelf als bescherming tegen brand 558
Gebrek aan hout 559
De muzikale weerklank van het stenen gewelf 559
Het gewelf als bekroning van de sacrale ruimte 560
Gewelven in de wereldlijke architectuur 561
4.4 Het gewelf als hemels uitspansel 561
De hemelse iconografie van gewelfdecoraties 562
Het hemelse gewelf in de westelijke kerkarchitectuur 563
Ciborium 565
Kruisribgewelven 565
4.5 De overwelving van de oostpartij van de Doornikse kathedraal 565
De geplande en gerealiseerde gewelven van het Doornikse transept 565
Motieven om de Doornikse oostpartij te overwelven 566

5 De oostpartij als Hemelse Stad en martyrium 569

5.1 De opstand van de oostpartij: de vijftorengroep 569
5.1.1 De torens van de kathedraal 570
5.1.1.1 Het eerste concept: een tweetorenfaçade met vieringtoren 571
5.1.1.2 De torens van de oostpartij 571
5.1.1.3 De vieringtoren 574
5.1.2 De quincunx met vijf torens 574
5.1.2.1 De veeltorengroep in de middeleeuwse architectuur 574
5.1.2.2 Het torenensemble van de oostpartij 576

5.1.2.3 De quincunx 579
5.1.2.4 De quincunx in de architectuur 582
De paleiskerk van Kalundborg 582
De quincunx in de laatantieke en vroegmiddeleeuwse kerkbouw 584
Veeltorengroepen uit de 11de en 12de eeuw 586
Engelse voorbeelden 587
5.1.2.5 Het kerkgebouw als het Hemelse Jeruzalem 591
5.1.2.6 Het Hemelse Jeruzalem in de Doornikse kathedraal 594
5.1.2.7 De koorsluiting en koortraptorens 595

5.2 De plattegrond van de oostpartij: de triconchale aanleg 597
5.2.1 Inleiding 597
5.2.2 De Doornikse triconchale aanleg 599
5.2.3 De triconchale aanleg in de christelijke kerkbouw 601
De oorsprong van de triconchale aanleg 601
5.2.4 De triconch en de tetraconch 603
De tetraconch of vierpas in de middeleeuwse kunst 603
De tetraconch in de architectuur 607
5.2.5 Triconchale gebouwen in West-Europa 608
5.2.5.1 11de-eeuwse triconchale kerken 610
5.2.5.2 Een voorname triconchale aanleg in het noorden:
Sankt Maria im Kapitol 610
5.2.6 Drie kerken met een triconchale oostpartij in Noord-Frankrijk 613
5.2.6.1 De abdijkerk van Saint-Germain-des-Prés 613
5.2.6.2 De abdijkerk Saint-Pierre in Corbie 616
5.2.6.3 De abdijkerk van Saint-Lucien bij Beauvais 617
5.2.7 Een tussenstand: onderlinge verbanden en mogelijke relaties
met de Doornikse kathedraal 621
Sankt Maria im Kapitol 621
De abdijkerk in Corbie 622
De abdijkerk van Saint-Germain-des-Prés 622
De abdijkerk van Saint-Lucien bij Beauvais 623
5.2.8 De Merovingische oorsprong van de Kerk van Doornik 624
5.2.8.1 Doornik en de schenking van koning Chilperik 624
5.2.8.2 Gedachtenis van Chilperik 625
5.2.8.3 Het zegel 626
5.2.8.4 De schenking van Chilperik en de kathedraal 628
5.2.9 De oostpartij van de nieuwe kathedraal in Noyon 629
5.2.10 De triconchale concepten in Kamerijk en Soissons 631
5.2.11 Koninklijke kerken van Merovingische oorsprong? 633
5.2.12 De triconchale aanleg in cisterciënzer context:
de kerken van Chaalis, Quincy en Roermond 634
5.2.13 Kathedralen met een drieapsidenaanleg 637
5.2.14 De koppeling van triconchale aanleg aan het *patrocinium* 639
5.2.15 De Doornikse aanleg en de tricliniumarchitectuur 640
5.2.16 De Doornikse kathedraal als apostolische kerk 640
De Sancti Apostoli in Rome 641
5.2.17 De Doornikse triconchale aanleg als stichtingskerk van een bisdom
en grafkerk voor de stichter-bisschop 643

5.3 De armen van de triconchale aanleg: omgangskoor en transept 645
5.3.1 Het omgangskoor zonder straalkapellen 645
5.3.2 Het weidse transept met zijbeuken en galerijen 648
5.3.3 Combinatie van longitudinale bouw en centraalbouw 648

5.4 Prestigieuze pronkfaçades: de apsiden met flankerende torens 649
5.4.1 De apsis met flankerende torens 650
5.4.2 Mogelijke oorsprong van het schema 650
5.4.3 De apsis met flankerende torens in het keizerrijk 651
5.4.4 De apsis met flankerende koortorens in het Franse koninkrijk 653
De Notre-Dame in Melun 653
De torens van Saint-Germain-des-Prés 654
De kathedraal van Noyon en de abdijkerk van Morienval 656
De koorapsis van Saint-Leu-d'Esserent als pronkfaçade 657
5.4.5 Flankerende koortorens en traptorens in Vlaanderen en Normandië 658
5.4.6 De transeptfaçades in Doornik 659
5.4.7 De koninklijke oorsprong van het kapittelbezit 660
5.4.8 De koning als opperste leenheer van de Kerk van Doornik 661
5.4.9 De ruimtelijke situatie van de pronkfaçades 662

5.5 De vierdelige opstand in de oostpartij 663
5.5.1 De galerij in de oostpartij 666
5.5.2 Het triforium 666

5.6 De gewelven van de oostpartij 669

5.7 Analyse van concept en betekenis: de kathedraal als onafhankelijkheidsmonument 670
5.7.1 Het eerste 12de-eeuwse concept, 1100-1120 670
5.7.2 Het tweede 12de-eeuwse concept, circa 1120 671
5.7.3 Het derde 12de-eeuwse concept, 1120-1150 672
5.7.4 De quincunx in de vorm van een vijftorengroep 673
5.7.5 Triconchale opzet 673
5.7.6 Apostolisch en koninklijk 674

Conclusie

De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik: argument en monument 675
Het eerste concept voor de nieuwe kathedraal: een apostolische en koninklijke basilica 675
Het tweede concept: prestigieuze overwelving 677
Het derde concept: een grandioze oostpartij 677
Een halve eeuw onafhankelijkheidsstrijd 678
Betekenissen van de kathedraal: de interpretatie van de drie achtereenvolgende concepten 680
De eerste conceptwijziging 680
De tweede conceptwijziging 680
Het derde concept: de triconchale plattegrond 680
Het derde concept: de quincunx van vijf torens 682
Het historische krachtenveld 683
Epiloog: een problematisch voorbeeld voor de 12de-eeuwse Noord-Franse kathedralen 684

Nawerk

Bijlagen

A. Overzichten van kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders 689
1. Het kathedrale kapittel van Onze-Lieve-Vrouw te Doornik 689
Dekens van het kathedrale kapittel 689
Aartsdiakens van Doornik 689
Aartsdiakens van Vlaanderen 690
Thesauriers 690
Cantores 690
Proosten 690
Scholasters 690
Hospitalarii 691
2. De bisschopslijsten van Doornik en Noyon-Doornik (5de – 13de eeuw) 691
A. De bisschoppen van Doornik (en Noyon) van de 5de tot en met de 13de eeuw 692
B. De bisschoppenlijst van Doornik (en Noyon), zoals verondersteld in de 12de eeuw 698
3. De bisschoppen van Noyon vanaf 1146 700
4. Aartsbisschoppen van Reims 700
5. Bisschoppen van Kamerijk 701
6. Bisschoppen van Atrecht 702
7. Bisschoppen van Terwaan 702
8. Abten van het Sint-Maartensklooster, Doornik 702
9. Abten van het Sint-Nicolaas-in-de-Veldenklooster, Doornik 703

B. Geraadpleegde bronnen 705
Materiële bronnen 705
Gebouwen 705
Musea en schatkamers 709
Schriftelijke bronnen 710
Gebruikte afkortingen 710
Archieven en bibliotheken 713
Gepubliceerde bronnen 715

Samenvatting 797

Résumé 808

Uitgebreide inhoudsopgave 819

Curriculum vitae 832

Curriculum vitae

Jeroen Westerman werd op 2 augustus 1968 geboren in Winterswijk. Van 1980 tot 1982 was hij aldaar leerling aan de Rijksscholgemeenschap “Hameland” en van 1983 tot 1986 aan het Sint-Ludgercollege in Doetinchem. Vanaf 1986 studeerde hij aan de Universiteit Leiden. Daar behaalde hij in 1987 de propedeuse Kunstgeschiedenis en archeologie, in 1988 de propedeuse Nederlands Recht en in 1994 het doctoraaldiploma Kunstgeschiedenis, met als specialisatie Architectuurgeschiedenis. In 1992/1993 volgde hij het jaarprogramma Uitgangspunten van restaureren aan de faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft.
Na zijn afstuderen in Leiden op de scriptie “Le choix des formes. Un autre regard sur l’art roman?” studeerde hij Mediëvistiek aan het Centre d’Études supérieures de la Civilisation médiévale van de Universiteit van Poitiers en behaalde daar in 1995 het Diplôme d’études approfondies.
Van 1995 tot en met 2001 was hij Assistent in Opleiding bij het Onderzoeksinstituut Mediëvistiek (later Pallas) van de Universiteit Leiden en verbonden aan de sectie Architectuurgeschiedenis van de opleiding Kunstgeschiedenis en Archeologie. Deze aanstelling was ten dele gecombineerd met een docentaanstelling op het gebied van de Oudere Beeldende Kunst.
Sinds 2002 is hij als adviseur cultuurhistorie werkzaam in bij het Gelders Genootschap (Arnhem), vereniging van gemeenten ter instandhouding van de schoonheid van stad en land.